

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ПОГЛЯД З ХХІ СТ.

Історичні нариси

У двох книгах

Редакційна колегія:

В. А. Смолій (голова колегії), **Г. В. Боряк**, **Ю. А. Левенець**,
В. М. Литвин, **О. Є. Лисенко** (відповідальний редактор),
О. С. Онищенко, **О. П. Реєнт**, **П. Т. Тронько**

КИЇВ 2010

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: погляд з ХХІ ст.

Історичні нариси

Книга перша

НАУКОВА ДУМКА

ББК 63.3 (4УКР)62
У45

Автори першої книги:

А. Айсфельд, І. Ветров, Т. Вінцовський, В. Гінда, О. Гончаренко, В. Грицюк, М. Дубик, І. Ільюшин, Н. Кашеварова, А. Кентій, В. Кучер, Г. Кязимова, О. Лисенко, В. Лозицький, В. Мартиненко, О. Марущенко, М. Михайлуца, М. Михайлюк, В. Науменко, В. Нестеренко, О. Перехрест, Т. Першина, Л. Рибченко, А. Руккас, М. Слободянюк, Г. Стефанюк, В. Стецкевич, В. Хаджирадєва, В-на Шайкан, В-рій Шайкан, В. Щетніков.

У виданні висвітлюється широке коло питань одного з найбільш драматичних періодів історії України — періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

На основі критичного аналізу вже опублікованих матеріалів і нових масивів джерел, більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу, подається сучасне бачення мобілізаційних і режимних заходів радянського керівництва, стратегічних і фронтових операцій на території України, політики німецької окупаційної влади, повсякденного життя цивільного населення в умовах нацистського режиму, боротьби партизанів та підпільників у тилу нацистських окупантів, діяльності самостійницьких інституцій, становища військовополонених, суспільно-політичних та соціокультурних процесів воєнної доби, стану радянської економіки в роки війни та у відбудовний період, з'ясовуються також долі жертв нацистських переслідувань, демографічні втрати українського народу в роки війни.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться минулим України.

Рецензенти:

*О.С. Рубльов, д. і. н., проф.
В.Ф. Шевченко, д. і. н., проф.*

*Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 28 вересня 2010 р.)*

**Випущено на замовлення Державного комітету телебачення
та радіомовлення України за програмою “Українська книга”**

ISBN 978-966-00-1063-5

© Інститут історії України НАН України, 2010
© Автори статей, 2010
© НВП «Видавництво “Наукова думка”,
НАН України», дизайн, 2010

ВСТУП

Кожне нове покоління має писати власну історію. Ця думка Д.Б. Галдейна знаходить як своїх прихильників, так і опонентів. Останні стверджують, що “історію переписувати не можна”, що “історична правда одна”. Однак, коли погодитися з такою постановкою питання, науковцям не залишиться нічого іншого, як тиражувати та інтерпретувати відомі факти. Але перед фундаментальною наукою завжди стояли принаймні два головних завдання: шукати нові засоби пізнання (а отже, — продукувати креативні дослідницькі методики й на їх базі виходити на якісно вищий щабель теоретичних інтерпретацій), по-друге, — забезпечувати постійне прирощення історичних знань у всіх його проявах і формах.

Ця місія науки визначається її суспільним статусом і первісним призначенням, тому, за визначенням, має перебувати поза впливом тих чи інших політичних партій, підприємницьких та соціальних корпорацій, егоїстичних амбіцій окремих осіб.

В реальному житті — все набагато складніше. Зацікавлені в можливостях історичної науки сили нерідко використовують її для апологетики тих чи інших режимів, вождів, суспільно-політичних систем. Цей синдром залежності кінцевого продукту дослідницьких зусиль істориків від соціального/політичного замовлення є універсальним і простежується не тільки в пострадянських державах, а й у розвинених демократіях. Однією (але не єдиною) з причин цього явища є наявність жорстких рамок офіційної історіографії, що практично в усіх випадках позначена історичним нарцисизмом, глорифікацією й героїзацією одних сторінок і ретушуванням, замовчуванням (коли не фальсифікацією) — інших.

Особливо “не пощастило” в цьому сенсі історії Другої світової війни. Упродовж кількох повоєнних десятиліть вона писалась під диктовку переможців, і це сприймалось як виправданий обставинами, що викликали найбільший збройний конфлікт в історії людства, факт. Навіть змагання двох систем у період “холодної війни” велось за цілком визначеними (щоправда досить умовними) правилами.

Та з часом рамки офіційної історіографії стали завузькими для вчених, які постійно перебували в пошуку нового інструментарію наукових досліджень, оригінальних інтерпретаційних алгоритмів та відповідних термінологічних форм. Соціальна, усна, інтелектуальна, гендерна історія, історія повсякденності та інші сучасні напрями історичної науки розірвали чітко окреслені межі офіційного історіописання й стали найбільш активною зоною пошуку відповідей на виклики часу.

Останні ж пов’язані, насамперед, з гуманізацією історичного знання. Зміщення центру уваги від масштабних політичних колізій, військових операцій, соціально-економічних процесів у бік людини, її життєвих стратегій, переживань, моделей поведінки фактично відкрило “паралельний світ” війни. Увічнення жертв терору тоталітарних режимів, актуалізація проблеми втрат усіх учасників війни, безпрецедентний крок урядів Німеччини й Австрії щодо компенсаційних виплат колишнім приму-

совим робітникам, які працювали у Третьюму райху, — ці та інші чинники обумовили підвищення уваги до мікроісторичних досліджень і визначили помітне корегування їхніх провідних векторів.

У багатьох країнах світу події Другої світової війни займають головне місце в державній політиці пам'яті. Їхнє трактування у чітко визначеному ключі покликане забезпечити консолідацію суспільства, виховувати почуття самодостатності й гордості за історію власного народу і держави, дати заряд оптимізму й віри в історичну перспективу. З іншого боку, з професійних науковців не знімається обов'язок вивчати й доносити до суспільства й керівництва держави не тільки імпазантні, а й складні, обтяжені трагізмом і неоднозначністю сторінки минулого.

Слід визнати, що політика пам'яті в сучасній Українській державі перебуває лише на початковому етапі формування і має далекий від наукового підходу характер. Ця обставина покладає на фахових істориків ще одну функцію — виробити чіткі критерії характеристики іманентних рис пам'яті про війну, наповнити відповідним змістом інформаційні кластери, що становлять основу знань про події воєнної доби для нових поколінь, дати зважений виклад та оцінки тогочасних явищ і процесів, що органічно корелювалися б із живою історичною пам'яттю людей, які пережили війну.

В останнє десятиліття в Україні з'явився цілий історіографічний пласт, пов'язаний з історією Другої світової війни. Виконані в різних жанрах, ці видання віддзеркалюють нинішній стан наукових досліджень у даній тематичній ніші й водночас переконують в необхідності як спеціальних розвідок, так і узагальнюючих праць, що позначають віхи, точки відліку поступу історичної науки.

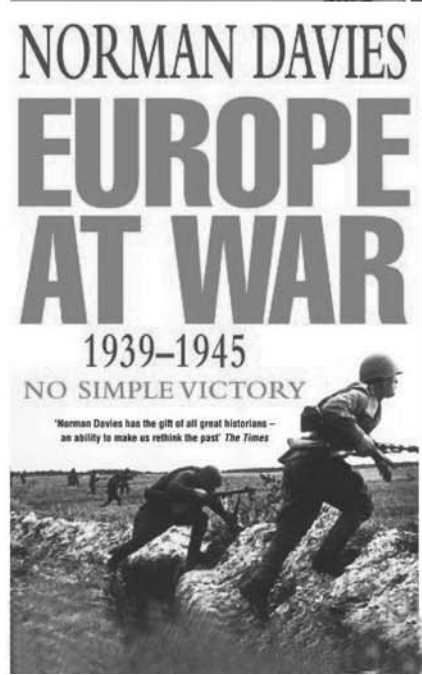
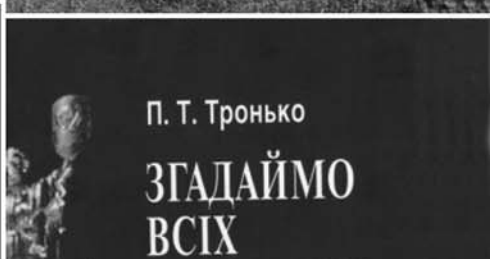
Ідея цього проекту відштовхується від прагнення оприлюднити результати напрацювань учених, які останні десятиліття професійно досліджували ті чи інші аспекти війни. При цьому надзавдання полягало не в тому, щоб розкрити все розмаїття воєнно-історичної проблематики, а в тому, аби зосередитись на вузлових, найважливіших питаннях, дати їм глибокі, безсторонні оцінки, що ґрунтуються на максимально широкій джерельній базі та новітніх теоретичних здобутках вітчизняної і зарубіжної історичної науки.

“Наріжним каменем” видання є авторське бачення того чи іншого сегмента війни, а також його теоретичне осмислення.

Ініціатори проекту усвідомлюють, що залучення до його реалізації значної кількості виконавців неодмінно супроводжується стилістичним плюралізмом і різними методологічними підходами. Однак ці та інші ризики нівелюються фактологічним наповненням, свободою інтерпретації і теоретичними узагальненнями, можливістю обстоювати власні концепції та версії, широтою і незаангажованістю творчої думки.

Видання підготовлене вченими Інституту історії України НАН України із залученням науковців усіх регіонів країни. Участь у ньому авторів з Києва, Донецька, Одеси, Івано-Франківська, Кривого Рогу, Вінниці, Черкас, Кіровограда, Переяслава-Хмельницького дає можливість скласти уявлення про рівень розробки актуальних проблем історії Другої світової війни в сучасній Україні, побачити близькі горизонти та більш віддалену перспективу фундаментальних досліджень.

Розділ 1
**Питання
методології та історіографії**

О. ЛИСЕНКО

Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна

Дослідження історії Другої світової війни давно оформилися в самостійний науковий напрям. Окрім предмета опрацювання, він володіє власними організаційними формами (спеціалізованими відділами академічних установ, центрами, робочими групами, постійно діючими пошуково-видавничими структурами, асоціаціями, комітетами, науковими форумами тощо), методологічними підходами, методичним інструментарієм, жанрами публікацій з даної тематики, а також стабільно високим рейтингом зацікавленості з боку суспільства і влади. І це не дивно — адже за змістовним наповненням, суперечливістю подій та неперехідним значенням для розвитку людства Друга світова війна посіла особливе місце серед історичних “мегалітів”, які привертають особливу увагу науковців. Та як це не парадоксально, саме визначення, так би мовити, цивілізаційних обрисів цього багатопланового явища, його взаємозв'язків з іншими — попередніми, одночасними й пізнішими — подіями, а також його історіософська інтерпретація залишилися майже незайманими у вітчизняній історіографії. Цей закид стосується не стільки розгляду конкретних причин гігантського збройного конфлікту, його перебігу і наслідків, скільки аналізу асоціативного ряду, того незбагнено тонкого, часто невловимого мережива мотивацій, інтересів, сподівань, розчарувань, інсинуацій і фальсифікацій, що оточувало цю війну, прагнення утвердити власний погляд на тогочасні події, втамувати почуття справедливості, помсти чи реваншуватися або виправдатися. У цьому колориті людських воль, чеснот і марнославства війна стократ переломлюється через індивідуальний і колективний досвід, віддзеркалюється у масовій свідомості, закріплюється в художніх, ідеологічних, психологічних символах, фобіях, гаслах, міфологемах. Осягнення цих багатоманітних виявів, імпульс яким дають явища воєнної доби, неможливе без урахування найменших деталей, з яких зіткане багатовимірне, стереоскопічне історичне полотно.

Наявність суто військових, політичних, економічних, соціальних, етнічних, конфесійних, культурних, морально-психологічних сюжетних ліній перетворює війну на поліморфний об'єкт, що вимагає міждисциплінарних підходів, застосування синтетичних і специфічних методик.

Останнім часом відбувається поступова інституалізація відгалужень, що, як свого часу військова історія, теорія військового мистецтва, політична історія війни, перетворюються на повноцінні дослідницькі ніші. Йдеться про утвердження соціальної, усної історії, військової антропології, історії повсяк-

денності, які на “воєнному ґрунті” виявили свою перспективність і надзвичайно високий евристичний потенціал.

Період 1939—1945 рр. залишається і донині одним з найцікавіших для тих, хто виконує дисертаційні проекти. Адже навіть саме емпіричне поле цієї теми, позначене особливими внутрішніми суперечностями, динамізмом, драматизмом, численними “виходами” в повоєнні роки і сучасність, не може не розбудити дослідницький інтерес.

Вітчизняна історіографія на тлі світових наукових тенденцій

Стало вже загальним місцем говорити про те, як західна (а віднедавна і східна) наука випереджає вітчизняну. Але стан української історіографії, якщо окреслювати ситуацію загалом, виглядає, принаймні, обнадійливо. Тут можна прислухатися й до такого авторитета, як Марк фон Хаген. “Упродовж останнього десятиліття, — писав він у середині 2007 р., — чимала частина української історичної наукової спільноти різною мірою інтегрувалася в розмаїті форми міжнародної співпраці та проекти. Визнані історики мали і мають практично необмежені можливості виїжджати для досліджень за кордон; праці багатьох із них перекладають на головні для науковців європейської мови, а їхні розвідки включають до авторитетних збірників...”

Завдяки потужній хвилі публікацій емігрантських та інших, раніше заборонених, досліджень і перекладу важливих європейських праць українські історики загалом, усупереч жорсткому обмеженню державного фінансування університетів та академічних інституцій, мають зі своїми колегами з-поза України спільний резерв послань і концепцій. Вони видають нові архівні джерела й раніше неопубліковані рукописи, що уможливають нові погляди на історію України. Справді, за час, що минув від 1991 року, спільнота українських істориків зуміла перейти період реабілітації створених у діаспорі наративів і запропонувати нові, базовані на власному досвіді”. Найголовнішим, на думку автора, є те, що сучасні українські науковці, коли порівняти їхній статус “з націєтворчою місією минулих поколінь і взятою на себе роллю державотворчих елементів (staatstragende Elemente), викроїли для себе трохи автономного простору і тепер можуть писати критичну історію для своєї держави та її минулих суспільств, і не лише тому, що “держави”, навіть післяпомаранчева, значною мірою збайдужіла до свого минулого”¹. У такий розгорнутий спосіб М. фон Хаген дає відповідь на ним же кілька років тому поставлене запитання: “Чи має Україна історію?”

Можливо, констатації визнаного майстра цеху істориків слід сприймати, до певної міри, як моральну підтримку українських колег і тих позитивних тенденцій, що з’являються в Україні. Адже при ближчому розгляді проглядаються доволі суперечливі історіографічні тенденції, що віддзеркалюють нинішній етап становлення української державності і творення української політичної нації.

Радянська історіографія була ізольованою, деформованою ідеологічним пресом частиною світового історіописання. Контакти з “зовнішнім

світом” відбувалися не за усталеними в цивілізованому світі алгоритмами наукового діалогу, а за антитезою: все, що не потрапляло в унісон з комуністичною версією Другої світової війни, таврувалося, відкидалося, звинувачувалося в тенденційності, пояснювалося антирадянськими настроями і політикою західних держав. Переведена у суто політичну площину полеміка, яку генерували “яструби” по обидва боки “залізної завіси”, спрямовувалася режисерами “холодної війни”. Обопільні спроби сформувати образ ворога у вигляді “імперій зла” мали на меті водночас перетворити власну історію на зразок, який мав би виховувати громадян на ура-патріотичних гаслах і водночас демонструвати привабливі частини фасаду кожної політичної та соціально-економічної системи перед світовою громадськістю.

Замовчування “незручних” тем чи епізодів війни використовувалось у всіх країнах. Так, у Великій Британії термін нерозголошення деяких категорій документів сягає 50 і навіть 70 років, у Сполучених Штатах Америки видаються лише офіційно сформульовані документи, а стенограми переговорів і дипломатичних контактів залишаються в архівах. Французький уряд тривалий час не дозволяв публікувати джерела з історії дипломатії, датовані починаючи з 1 вересня 1939 р., і лише нещодавно з’явилися документи, в яких відбиваються основні напрями політичного курсу Парижа 1939—1941 рр. Водночас у західних країнах видано сотні томів та спеціальних документальних серій, у яких досить детально викладено хід бойових дій на всіх театрах війни, матеріали судових процесів, на яких були засуджені головні винуватці злочинів проти людства. Звичайно, американська історіографія не була позбавлена глорифікаторських мотивів, а також тверджень про те, що головним театром бойових дій був зовсім (або не лише) німецько-радянський фронт, а й Тихоокеанський. Демонізація Радянського Союзу до певної міри також стала однією з рис ідеологізованих праць, хоча здебільшого їхніми авторами виступали “радянологи”, тобто ті, хто писав у такому ключі з власних переконань чи за гроші (а здебільшого поєднуючи те й інше). Особливо дратувало комуністичних лідерів те, що на Заході не визнають беззастережно провідну роль СРСР у розгромі наці-фашизму. Заради справедливості слід зазначити, що завдяки ідеологічному протистоянню 80—90-х років ХХ ст. Радянський Союз, а потім і його правонаступниця — Російська Федерація — опинилися у моральній ізоляції, що проявилось у свідомому применшенні ролі радянських Збройних Сил у подіях 1939—1945 рр. Те, що таку позицію обстоювали навіть у вчених колах ще донедавна не надто впливових держав (особливо якраз це виявилось під час однієї з міжнародних конференцій в Ірані у 2000 р., коли місцеві науковці педалювали тему окупації їхньої країни Червоною армією), засвідчило поразку в ідеологічному протиборстві і прагнення ревізувати спільні цінності Антигітлерівської коаліції. Щоправда, таке “перезавантаження” матриці усталених поглядів на війну стало наслідком дискредитації цих цінностей самими їхніми творцями — державами, що перемогли нацизм і фашизм, але через кілька років по тому розпочали “холодну війну”.

Втім, у самому Радянському Союзі склалася своєрідна ситуація. Незважаючи на те, що воєнний період став “ударною будовою” ідеологів та істо-

риків, керівництво країни не поспішало відкривати архіви і таємниці, суворо дозуючи інформацію, яка з'являлась у друкованих виданнях. На пальцях однієї руки можна перелічити документальні видання (найвідоміші з них — російськомовні збірники документів і матеріалів “Преступные цели — преступные средства” (М., 1968), “Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР” (М., 1967) кількаразово перевиданий “Нюрнбергский процесс” та тритомна “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945” (К., 1985).

Як відомо, Москва надіслала свого обвинувача (Прокурора СРСР Р. Руденка) на Нюрнберзький судовий процес. Як один з переможців, Радянський Союз міг спільно з союзниками моделювати його хід і закладати відповідні рішення (до речі, те саме робили й американські та британські військові юристи). Однак на відміну від них, радянська сторона опублікувала не всі матеріали військового трибуналу (чи хоча б більшість з них), а лише “вибрані твори”. Так, у 1958 р. з'явилося 7-томне, у 1985 — 8-томне їх видання, а в 1964 р. в перекладі з німецької (!?) — книга “Судовий процес у справі верховного головнокомандування гітлерівського вермахту: Вирок п'ятого американського військового трибуналу, виголошеного в Нюрнберзі 28 жовтня 1948 р.” російською мовою. Між тим, саме на цьому процесі, що не мав до того аналогів, давалася правова оцінка багатьох подій Другої світової війни і формувався новий блок міжнародно-правових дефініцій, якими певні явища виводилися за межі юридичного поля, а інші — легітимізувалися. Те, що в СРСР уперто не бажали публікувати вичерпну інформацію про Нюрнберзький трибунал і його рішення, примушує думати, що по-перше, далеко не всі вони задовольняли Кремль, а по-друге, там йшлося про те, чого радянським людям не слід було знати.

Дивно, що сучасна Українська держава, декларуючи розрив з радянською спадщиною, не виявляє зацікавленості в тому, аби оприлюднити всі основні матеріали цього судового процесу. Під час однієї з офіційних зустрічей на рівні віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань і заступника міністра закордонних справ України у 2006 р., на якій обговорювалися питання, пов'язані з воєнною добою, вони з подивом виявили, що існує така проблема (хоча й після того справа не зрушила з місця). Лише посольство Німеччини в Україні відгукнулося на наше прохання і передало до Інституту історії України НАН України диск з матеріалами Нюрнберзького військового трибуналу обсягом 33 тис. сторінок німецькою мовою. Та невідомо, скільки ще часу піде на вивчення й публікацію документів, що вперше потрапили до вітчизняних науковців.

В останні 15—20 років значно розширилися інформаційні обрії за рахунок Інтернет-ресурсів, книгообміну, видання перекладених книг. Але, як і колись, більшість архівосховищ світу залишаються для українських дослідників недосяжними. Спільна радянська історія, втілена в архівних документах, монополізована Російською Федерацією, а рівень відкритості і доступ до них коливається залежно від політичної кон'юнктури і взаємин з тим чи іншим урядом України. Щоправда, у 2007 р. українські науковці розпочали

спільний проект “Країна у вогні. 1941 рік”, в якому задіяні співробітники Інституту історії Білоруської АН, Інституту всесвітньої історії РАН та Інституту історії України НАН України. Синтетичне видання має складатися з трьох частин, підготовлених кожною стороною і включати історичний нарис та підбірку документів.

Восени 2007 р. в Києві двічі побували делегації Генштабу Збройних Сил Російської Федерації, до складу якої входили співробітники Інституту воєнної історії Міністерства оборони РФ. Під час зустрічі, окрім іншого, обговорювалися питання про можливість участі українських військових та цивільних фахівців у створенні багатотомної “Истории Великой Отечественной войны”. Звичайно, вітчизняні дослідники зацікавлені у подібних проектах, оскільки це дає змогу опрацювати джерела, зазвичай закриті для них.

Останнім часом вітчизняні історики активно опрацюють польські архівні фонди, чого не скажеш про архівосховища Німеччини, Румунії, Великої Британії, США та інших країн.

«Нова фактура історії, — за словами Г. Грабовича, — означала не тільки (і не стільки) “відчуття матриці нового, універсального світового простору (поняття “глобалізму” тоді ще не існувало)”², а усвідомлення необмежених можливостей у роботі з історичним матеріалом. Повеєнний етап розвитку історіографії (з певними умовностями він тривав до середини 80-х років), здається, вичерпав можливості суто воєнної та політичної історії, що свого часу стали базовими для наступних проривів. Звичайно, відбувалося це не механічно (шляхом “заперечення заперечення”), а інколи й паралельно, одночасно з традиційними формами історіописання. Та вже у 60-ті виникає помітна “опозиція” класичному історизму. А. Гуревич з цього приводу зазначав, що історична наука “перестає бути полонянкою ціліснотяглих апріорних метафізичних конструкцій. Історики проголосили Декларацію незалежності свого ремесла»³.

Монополію етатистської історіографії остаточно підірвали представники тоді ще молодого покоління науковців, які, за образним висловом Т. Зелдіна, прагнули “поринути у хвилю нового ентузіазму, а не тягнутися по розбитій колії традиційної історії”⁴. З часом оформився авангардний напрям, що став синонімом нової історії. Часто його позначають як “нову соціальну історію”, віддаючи належне попередникам, які ще в кінці XIX ст. почали працювати у сфері “індустріальної” історії. Як і тоді, у 60—70-ті роки переорієнтація на нові підходи була свідченням демократизації наукового процесу, з тією лише різницею, що науковці другої половини XX ст. пішли далі у вимогах емансипації від консервативних “добропорядних” схем та підходів. Від “історії королів, держав та війн” (О. Хінтце) до повної свободи інтерпретації (Т. Зелдін) — такий стрибок мав забезпечити історії якщо не повернення позицій, які вона посідала на рубежі XIX і XX століть, то принаймні статус повноцінної наукової дисципліни. Згодом “проросли” й оформилися нові напрями — усної, інтелектуальної, жіночої та гендерної історії, воєнної антропології, історії повсякденності й побуту тощо. Позиціонуючи себе як “історію без політики” (Дж. М. Тревельян) ці субдисципліни набули власного дослідницького інструментарію, понятійного апарату й засобів організації матеріалу у текстах.

Радянські науковці не просто “прогавили” цей момент: вони принципово не бажали займатися “мелкотемьем”, та їм і не дозволили б “збитися на манівці” пильні куратори з ідеологічних відомств.

В результаті сейсматика політичних процесів доби перебудови та розвалу Союзу РСР спричинила не просто кризу історіографії (вона існувала й до цього), а справжній дисциплінарний обвал. У пошуках надійних орієнтирів погляди багатьох науковців звернулись у бік істориків української діаспори. Здавалося, що саме вони можуть вказати вірний і єдино правильний шлях і засоби інтеграції у світове наукове співтовариство. Стисло і зрозуміло сформульовані позиції, гостро спрямовані проти комуністичного режиму, виразна національна домінанта, чітке розмежування “своїх” і “чужих” перетворювали праці зарубіжних авторів українського походження на бестселери і навіть основні підручники для середньої та вищої школи (книга О. Субтельного). Перевидана в Україні монографія В. Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” (1993 р.), а також підготовлений ним документальний тритомник і донині залишаються віхами, на які рівняється більшість вітчизняних науковців. Це можна зрозуміти з огляду на те, що праця В. Косика базується на такій кількості документів з німецьких архівів, про опрацювання яких жоден з українських істориків не міг і мріяти. Поряд з тим, у діаспорі вийшло чимало помітних публікацій з історії війни, авторами яких виступили М. Проккоп, Л. Шанковський, Л. Винар, Я. Гайвас, П. Балей, С. Мечник, І. Гриньох, А. Камінський, С. Бандера, Т. Бульба-Боровець, Д. Мирон, Я. Стецько, П. Потічний та інші. Більшість з них були активними учасниками самостійницького руху у 30—40-ві та повоєнні роки, що накладало доволі відчутний відбиток на їхні тексти. Виразні партійні платформи, гостре полемічне забарвлення, несприйняття жодних аргументів опонента перетворювало ці публікації на своєрідний жанр полемічної літератури національного спрямування, що не зовсім вкладалося в рамки наукових вимог. Односторонні, суб’єктивні, заідеологізовані підходи у поєднанні з однорідною, вузькою джерельною базою ще більше знижували наукову вартісність цих видань. Вказані обставини дали підстави для тверджень про те, що “діаспорні історіографії самі перебувають у кризі й, окрім того, як “націоналістичні” є не цілком легітимними в західній історичній науці”⁵. Свідченням цього стало обговорення цих проблем в емігрантській історіографії у 60—70 рр.⁶ На думку авторитетних українознавців М. фон Хагена, Г. Грабовича, А. Капеллера становище і в 90-ті роки істотно не змінилося⁷.

Ще раз про кризу

Аби предметно говорити про кризові явища в історіографічному сегменті, пов’язаному з Другою світовою війною, слід визначитися зі змістом самої дефініції. З багатьох визначень кризи оберемо три, які, здається, найбільш точно віддзеркалюють сутність явища: 1) криза як повний занепад; 2) криза як перехідний етап від однієї парадигми до іншої; 3) криза зростання, коли історична наука чи її окремих напрям перебувають на стадії становлення, по-

шуку теорії, концепцій, методів, понять, найбільш адекватних для вирішення поставлених завдань⁸.

У даному випадку, очевидно, доведеться говорити про речі, які складно віднести до одного з наведених визначень у чистому вигляді. При цьому слід розпочати з характеристики тієї драматичної ситуації, в яку потрапили історики на зламі 80—90-х років ХХ ст.

“Чесна” наука доби “перебудови” і “гласності” попри всі намагання вирватися з-під впливу партійного засилля, не змогла “порвати родову пуповину”. Творча пауза, що затягнулась на кілька років, легко простежується за відсутністю помітних (не за обсягом, а перш за все за свіжістю постановки проблем і засобів їхнього розв’язання) публікацій. Історики у напівтонах відреагували на визнання Кремлем наявності таємного протоколу до німецько-радянської угоди про ненапад (“пакт Молотова—Ріббентропа”) й зосередилися на анатомії більшовицької системи взагалі, час від часу “вибухаючи” “відкриттями”, що претендували на сенсаційність. Симптоматично, що лідерство у цей час захопили яскраві публіцисти, які не лізли за словом у кишеню й виливали на непідготовленого читача потоки сенсаційної інформації, в якій він губився.

Що стосується пострадянської фундаментальної науки, то роз’єднана новими кордонами, вона пережила нетривалий період подвійної ізоляції: “вікно” в Європу і світ ще слід було “прорубати”, а тут ще й обірвалися налагоджені зв’язки з колегами з колишніх союзних республік (упродовж кількох років до українських депозитаріїв не надходили наукові видання з Росії). Методологічні симптоми кризи виявилися, насамперед, у неспроможності аргументації прогресу як мети розвитку людської цивілізації, що змушувало пояснювати сучасне через минуле. Усвідомлення того, що багато явищ — націоналізм, расизм, нетерпимість у різноманітних проявах, тероризм, деякі культурні, релігійні процеси, занепад моралі тощо — важко пояснити лише через призму минулого⁹, ставило на порядок денний пошук нових підходів до пояснення суспільних рушіїв та механізмів, співвідношення і природи взаємодії суб’єктів історичного буття.

Втрата провідних стратегічних позицій історичною наукою пов’язана також з крахом теоретичного обґрунтування тих соціально-економічних систем, що не витримали випробування часом (соціалізм більшовицького зразка, система централізованого державного управління, соціальна модель американського зразка). Водночас виникли нові життєздатні утворення (“Шенгенський простір”, пострадянський простір), які задовго до того теоретично не моделювалися. Історики війн і збройних конфліктів не змогли передбачити напрями розвитку повоєнного світу, виникнення двох військово-політичних блоків — НАТО і Варшавського договору (а потім і розпад одного з них). Все це спричинило необхідність внутрішньодисциплінарних трансформацій, оновлення методології та змісту історичної науки, зміну поглядів на історичні джерела, а також перегляд звичних кордонів між різними галузями знання та їх дослідницькими методами.

Звільнення від ідеологічного якоря не принесло очікуваного полегшення. Осягнення невідомих наукових горизонтів було пов'язане з необхідністю пошуку нової світоглядної і дослідницької парадигми, а через тривалу ізоляцію відразу зорієнтуватися й освоїтися у тому, що напрацювали зарубіжні історики за останні півстоліття, виявилось нелегко. Дехто витлумачив цю ситуацію як зникнення меж відповідальності історика за кінцевий продукт. Якось частина знайшла себе у беззастережному викритті вад соціалістичного ладу, геополітичної стратегії Сталіна, радянських Збройних Сил тощо. Ті, хто мав змогу ознайомитися з працями науковців далекого зарубіжжя, вживляли запозичені ідеї й положення у власні публікації, що відразу ставило їх в іншу теоретичну площину. І лише одиниці, як М. Коваль, спромоглися на пошук і продукування власної концепції. Не у всьому послідовна, почасти дискретна, ця концепція все ж засвідчила наявність творчої потенції у вітчизняній історіографії війни. Позначивши основні підходи до оцінки стрижневих подій цього періоду, вчений заклав перші цеглини історіописання не тільки держави, режимів, а й суспільства, долі пересічних людей.

Один з каналів виходу з кризи деякі історики вбачали у “націоналізації” історії. Україноцентричний характер історіописання став природною реакцією на багаторічні утиски, фальсифікації, диктат, нав'язування імперських схем, денационалізацію й асиміляцію. Чи існував шанс на цьому зламі уникнути спокус і викривлень? Певно, що ні. Втрачаючи радянську “ідентичність”, українська історична наука не набула оформленої національної “ідентичності”, внаслідок чого вчені констатують “розрив” з історіографічними традиціями — своєрідну емансипацію від архетипів “клас” і “нація” та збереження відчуження від світової науки¹⁰. Г. Касьянов наголошує, що, маючи у радянські часи статус забороненої, національна історія в незалежній Україні “набула ознак повної легітимності (в тому числі наукової), фактично не маючи на це права” (?!). Можна тільки здогадуватися, що мав на увазі дослідник, оскільки кожен народ має природне право на власну національну історію. Та вже з наступною його думкою важко не погодитися: “Відтак усі її методологічні вади та пізнавальні хиби ввійшли в арсенал національних історіографій без критичного осмислення. Серед цих вад одна з найголовніших, — це етнічна ексклюзивність. Націоналізована історія країни є передусім історією титульної нації, яка при цьому ототожнюється з титульним етносом. Історія етносу стає історією етнічних українців”¹¹.

Чи сталися якісь зміни за останній час?

М. фон Хаген наголошує, що в Україні здійснено різкий прорив у дослідженні націоналізму. Очевидно, в широкому контексті слід говорити про український національно-визвольний рух, який дійсно (на відміну від будь-якої іншої традиції) дістав відображення у працях сучасних науковців від XVII до XX ст. включно. Щоправда, при цьому центральними об'єктами дослідження виступали як самі рухи, так і державні утворення, що виникали в Україні в різні періоди історії.

Стосовно XX ст. слід звернути увагу на відтворення цілісної картини й доведення наступності різних етапів національно-визвольного руху, що

охоплює період Української революції, збирання сил української політичної еміграції, діяльність українських інституцій в Америці та Європі, самостійницький рух 30—50-х рр., акції опозиції та дисидентів у 60—80-ті роки. На відміну від інших періодів, розробка питань, пов'язаних з боротьбою українських самостійників у роки Другої світової війни та повоєнне десятиліття, перетворилася на окремий напрям. Він набув своєрідного організаційного оформлення у вигляді Центру досліджень визвольного руху (м. Львів). Крім того, за дорученням тодішнього президента України Л. Кучми Кабінет Міністрів створив Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА. Під її егідою упродовж 10 років працювала робоча група з провідних фахівців під керівництвом С. Кульчицького. Ця тема зазнала найбільших перекручень, замовчувань, то ж коли впали штучні перепони, дослідники з ентузіазмом взялися за її опрацювання. Це захоплення мало не тільки позитивні наслідки: серед величезної кількості публікацій лише одиниці виявилися вартісними, а більшість — “метеликами”, що з'явилися у руслі кон'юнктури. Такі матеріали хіба що сприяли нарощуванню емпіричного масиву, але без його глибокого осмислення, з'ясування різних рівнів проблеми, співставлення з реальними інтересами й очікуваннями пересічних українців, представників інших етносів, що мешкали в Україні. В полі зору залишилась переважно вершина “айсберга”, тобто військово-політична та ідеологічна складова самостійницького руху, подієва сторона, причому густо “приперчена” апологетикою. Практично незайманою залишилась проблема “зворотного зв'язку”, тобто сприйняття ідеології і практики цього руху масами, спеціально не вивчалася соціальна база (мовляв, і так відомо, що це було західноукраїнське селянство). Лише в кількох публікаціях український самостійницький рух розглядається у співставленні з іншими аналогічними явищами — переважно польським, і, подеколи, — білоруським, литовським та іншими національними рухами. Лише одна дослідниця (Г. Стародубець) зацікавилася функціонуванням запілля, без чого взагалі неможливо зрозуміти, у який спосіб, так би мовити, “відтворювався”, підживлювався підпільний рух. Поки що це єдина спроба соціального аналізу самостійницького руху.

Гіпертрофована увага до національної проблематики багатьма дослідниками сприймається як “хвороба зростання”, відхилення, ознака кризи. Визначаючи слушність окремих резонів, усе ж спробуємо поглянути на проблему не з дистанції чи ззовні, а зсередини. Іманентні риси сучасної історичної науки є органічним продуктом процесу, який розвивається за внутрішніми алгоритмами, запрограмованими (бажаємо ми того чи ні) всім попереднім ходом подій, ментальністю суспільства і його запитамі, поведінкою політикуму і замовленням держави. Якщо міркувати в такій площині і прийняти за природний стан речей те, що відбувається в останні 20 років, то слід визнати, що по-іншому статися й не могло. На те, щоб освоїти новітні методологічні підходи, концепції і дослідницькі методи, вітчизняним науковцям потрібен був час. Нинішня ситуація дає змогу сподіватися, що українська історіографія Другої світової війни стане рівноправною складовою світового наукового процесу.

Поряд з тим анексія під національний імператив усієї дійсності й історичного простору видається не кращим засобом самоствердження й інтеграції у світове наукове співтовариство. Не може викликати захоплення й інспірована змінюваними високопосадовцями субституція примату держави-партії на примат титульної, корінної нації. Принаймні нинішня дискусія про те, що мають писати історики — історію “народу України” чи історію “українського народу” позиціонує вибір між цивілізаційним й етнічним підходами.

Ще однією ознакою кризи є майже повна відсутність в Україні наукових шкіл в царині Другої світової війни, які передбачали б наявність не лише певної тематичної ніші, а, насамперед, виразно окресленого методологічного кредо, його теоретичного обґрунтування, структурованої методики пошуково-дослідницької роботи і (бажано) іманентних засобів інтерпретації емпіричного матеріалу. Тим часом дисертаційні проекти з полігону наукових гіпотез та ідей вже давно перетворилися на засіб інкорпорації в наукову спільноту, а в гіршому випадку — слугують формальними атрибутами елітарності для тих, хто займається бізнесом чи політикою і здатний оплатити інтелектуальні послуги професіоналів-заробітчан.

Напівсвідомо працюючи з еkleктичним набором дослідницького інструментарію, більшість істориків цілком в дусі наукового позитивізму свято вірять в досяжність “об’єктивної реальності”, “історичної правди”, оголошуючи їх стрижнем обраних методологічних підходів. Як тут не згадати іронію Г. Зіммеля, який писав про історичний реалізм у мистецтві, “представники якого переконані, що вони зображують дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність”¹².

Звичайно, не все так погано “в нашому домі”. В деяких кандидатських та докторських дисертаційних працях (неодмінним атрибутом яких є відповідний підрозділ) розкриваються обрані дисертантом методологічні орієнтири, конкретизуються засоби отримання тих чи інших результатів. Так, теоретичним підґрунтям для виконання одного з дисертаційних досліджень стали концептуальні положення Г. Ле Бона, С. Московичі, Д. Волкогорова, О. Сенявської, В. Криська, Г. Почепцова, Л. Леонтьєвої. В іншому — відомих німецьких, британських і американських вчених.

Оскільки вже зайшлося про дисертації, слід висловити кілька міркувань з цього приводу. Загальний теоретичний рівень кваліфікаційних праць і кандидатського, й докторського ступенів останнім часом помітно знизився. Як на рівні постановки проблем і завдань, визначення концептуальних рішень і засобів досягнення мети, так і на рівні їхнього розв’язання, формулювання теоретичних положень і узагальнень маємо справу з рутинними, банальними, заформалізованими викладами, в яких справжньої науки ще менше, ніж інтриги у щоденних прогнозах погоди. Як правило, технологія підготовки тексту зводиться до примітивного компонування емпіричного матеріалу, однотипних ілюстрацій, невиразних висновків, через які не проглядається постать дослідника, його власний почерк, не кажучи вже про ерудицію і здатність до генерування оригінальних версій. Таке екстенсивне прирошення фактографічного масиву навряд чи спроможне “вибухнути” якісним стриб-

ком, адже врешті-решт все вирішують не обсяги нагромадженої (хай навіть і ретельно систематизованої) інформації, а їхня інтерпретація, спосіб аналізу, форми артикуляції. Очевидно, саме тому від кандидатської дисертації до монографії — не один крок. Добре, коли оприлюднити те, що читали тільки 2—3-є опонентів та експертів, наважується не кожен. І наостанок: від 1992 р. в Україні не захищено жодної (!) дисертації з питань теорії та методології і лише кілька історіографічних, що стосуються періоду Другої світової війни. Хіба це не ознака інерції, небажання йти непротореними стежками теоретичних пошуків, ставити нетривіальні наукові проблеми, дискутувати, висувати власні гіпотези й аргументовано їх відстоювати?

Термінологічна “війна”

Одночасно із заідеологізованою субординацією подій з радянської історіографії в сучасну перекочували ідеологеми комуністичної доби. Ця проблема могла б залишитися в суто схоластичній чи лінгвістичній площинах, якби не родова властивість продукованих партійними ідеологами вокабулярій вступати в конфронтацію з усім, чого вони торкаються. Досить давно, але точно з цього приводу писав П. Сорокін: “Оскільки слова почали ідентифікуватися зі значеннями й цінностями, які вони означають, докази з приводу написання чи вимовляння слова можуть набути надзвичайної важливості.

... Простого називання абстракцій часто недостатньо для того, щоб перетворити їх на об’єктивну реальність з цінністю, набагато переважаючою її власну внутрішню важливість”¹³. Звернемо увагу на головний акцент цієї думки — аксіологічний. Адже саме з метою формування й закріплення у масовій свідомості соціалістичної/комуністичної системи цінностей в історичну літературу примусово вживлювалися ідеологічні “імплантанти”, і саме тому так уперто намагаються подовжити їхнє життя деякі заангажовані історики (а ще більшою мірою — політики “лівого” табору).

Очевидно, спорадична ревізія понять в окремих публікаціях справи не вирішить. На часі — цілеспрямована інвентаризація і специфікація категоріального апарату, який, з огляду на тему даної книги, можна умовно поділити на дві групи. Першу репрезентують, так би мовити, наскрізні дефініції, вживані в радянських наративах і стосовні до всього періоду існування більшовицької системи, а також характеристики того, що відбувалося поза межами СРСР. Другу становлять терміни, якими оперують історики Другої світової війни.

Лінія протистояння у “війні дефініцій” проходить вже на рівні базової ідіоми, якою позначається власне сам об’єкт дослідження. Ідеологема “Велика Вітчизняна війна”, яка з 40-х років посіла виключне місце у всій ієрархії понять, набула сакрально-трансцедентних властивостей, про що буде детальніше сказано нижче. У радянські часи термін “Друга світова війна” не те, щоб зовсім затирався, однак уживався адресно і дозовано — до подій 1939—1941 рр. та операцій на інших театрах бойових дій. Аби не “розхлюпати” ідеологічне наповнення цього словосполучення, всі інші події подава-

лися під його егідою. Та й після 1991 р. будь-які спроби паралельного вживання інших дефініцій наштовхувалися на особливий спротив. Всі, хто доводив наукову доцільність і конкретність позначення періоду 1939—1945 рр. як “Друга світова війна”, звинувачувалися у святотатстві, зневажанні пам’яті полеглих і тих, хто бився проти нацизму в лавах Червоної армії. І вже зовсім “у багнети” зустрічалися терміни “німецько-радянська” чи “радянсько-польська війна”. Опоненти не вважали за аргумент, що в контексті Другої світової війни Радянський Союз вів агресивну війну з Фінляндією (“зимову кампанію”, “радянсько-фінляндську”). Тим часом правомірність означення “німецько-радянська війна” цілком обґрунтовується з огляду на те, що: по-перше, Німеччина розпочала агресію проти СРСР й після початку бойових дій оголосила себе в стані війни з Радянським Союзом; по-друге, за співвідношенням сил на німецько-радянському фронті Вермахт ніс основний тягар боротьби проти Червоної армії, а його союзники відігравали допоміжну роль; по-третє, відпадиння союзників (Румунії, Італії та інших) не змінило характеру протистояння двох основних супротивників; по-четверте, акт про капітуляцію був прийнятий саме від німецького Верховного Командування представником Верховного Головнокомандування Червоної армії й одночасно Верховним Командуванням Союзних експедиційних сил 8 травня 1945 р. в Карлхорсті. Таким чином, термін “німецько-радянська війна” є цілком легітимним з юридичної точки зору, а отже, може вживатися в науковій літературі як такий, що позбавлений ідеологічного навантаження, а також придатний для означення подій, які не вкладаються у дещо вужче смислове поле ідеологеми “Велика Вітчизняна війна”. Адаже такі аспекти, як відносини з союзниками по Антигітлерівській коаліції, участь радянських громадян у європейському русі Опору та іноземних громадян — у боях з гітлерівцями у складі частин і з’єднань, сформованих на території СРСР, український і польський національно-визвольні рухи, військовий полон, репатріація тощо з наукових позицій некоректно трактувати в руслі поняття “Велика Вітчизняна війна”. Самі ж радянські історики та сучасні адепти консервативної версії війни ніби й не помічають явної суперечності в періодизації Великої Вітчизняної (22 червня 1941 р. — 9 травня 1945 рр.) і реальним змістом подій, які для Червоної армії завершилися Далекосхідною кампанією і ніби “провисли” без прив’язки до Великої Вітчизняної війни. В цій ситуації логічним було б позиціонувати ці події як “радянсько-японську війну” (9 серпня — 2 вересня 1945 р.), оскільки вона мала всі її іманентні атрибути (оголошення війни, бойові дії, підписання акту про капітуляцію, наявність військовополонених, трофеїв тощо).

Всі перелічені військово-політичні акції (проти Польщі, Румунії, Фінляндії, Японії) становлять органічні складові, змістові частини Другої світової війни так само, як і війна проти Німеччини та її союзників. Однак з терміном “Велика Вітчизняна” — складніше. Існує чимала група дослідників, яка відмовляє йому в праві на статус наукової дефініції на тих підставах, що це — плоть від плоті більшовицька ідеологема, якою обрамлений “Великий міф” війни, що ретельно творився Кремлем упродовж десятиліть. Представники

лівого крила політикуму, електорату, ветеранів й істориків саме з ідеологічних причин обстоюють необхідність вживання виключно цього словосполучення. Нарешті, значна частина фахівців вважає доречним перебування в науковому користуванні всіх понять, залежно від контексту подій, про які йдеться. Усвідомлюючи брак універсальності терміна “Велика Вітчизняна війна”, вони залишають йому право на існування з огляду на те, що він уособлює зміст цілого спектра явищ, пов’язаних з мобілізацією радянських людей на боротьбу з агресором, їхньою участю у діях Червоної армії та нерегулярних збройних формувань, патріотичними виявами, нарешті, з історичною пам’яттю і меморіалізацією. Ігнорувати ці обставини — значить впадати в іншу крайність і тенденційність.

Ідеологічний інгредієнт присутній і в інших поняттях, якими оперують історики Другої світової війни. Наскрізна ідеологема “народне господарство” була покликана закріплювати переконання в тому, що, по-перше, ефемерна “соціалістична загальнонародна власність” — це реальність та вища порівняно з капіталістичною форма власності. За популістською ширмою однією з наріжних тез більшовицької пропаганди про те, що “народ — господар засобів виробництва”, які служать його інтересам, приховувався справжній стан речей — командно-адміністративна система, верхівку якої увінчувала Комуністична партія, а також тотальна державна власність на засоби виробництва.

У публікаціях сучасних істориків усе ще можна час від часу зустріти ще один рудимент — на перший погляд нічим не примітний вираз “тимчасово окупована територія” Радянського Союзу (України, Білорусії). Насправді й він ніс ідеологічне навантаження. Запущене в обіг словосполучення в якості ключового слова містить прислівник “тимчасово”, який був покликаний підкріплювати віру в невідворотність вигнання ворога й повернення радянської влади, а також слугував пересторогою для тих, хто співпрацював з окупантами на зайнятій ними території. Стійке закріплення даної словоформи в офіційних документах і наукових працях засвідчує його концептуальний зв’язок з радянською версією війни.

Не можна залишити осторонь і такий яскравий приклад творчості більшовицького агітпропу, як “український буржуазний націоналізм”, трансформований у найбільш ревнох виконавців соціального замовлення влади в “українсько-німецький буржуазний націоналізм”. Авторам цього “винаходу” й на думку не спало, що націоналізм як ідеологія й політична практика не може бути прерогативою капіталістів. Адже буржуазії більш притаманні наднаціональні цінності, інтернаціоналізм (у сенсі зняття кордонів для руху товарів і капіталів), а отже, — ліберальні погляди. Не потребує особливих доказів й абсурдність другого, модифікованого варіанта цього виразу з огляду на повну несумісність геополітичних планів Німеччини й стратегічної мети ОУН та інших самостійницьких інституцій, принципове й послідовне несприйняття Берліном українського націоналізму як загрозової ідеології, а тому ворожої гітлерівцям, що вживали контрзаходи проти будь-яких спроб у напрямі відродження суверенної української державності.

Цей ряд можна було б продовжити. Але такий аналіз потребує спеціальної публікації. Тут варто лише наголосити, що головний нерв проблеми пролягає осторонь науки — у сфері ідеології й історичної пам'яті, чим і визначаються особливості підходів до її вирішення.

Перекодування комуністичних ідеологем у сучасну мета-мову має орієнтуватися на досягнення автентичності термінології. Для цього необхідно з'ясувати особливості функціонування і технологічні прийоми більшовицького ідеологічного апарату, феномену пропаганди і контрпропаганди у роки війни та повоєнного періоду.

Історична пам'ять, міфи війни та сучасні суспільні виклики

Напевно, жодна інша подія, окрім Голодомору, не залишила такий відбиток в історичній пам'яті народу України, як Друга світова війна. Це й не дивно, коли зважити на її тривалість, глибину переживань у зв'язку зі втратою рідних і близьких, майна, руйнування звичайного укладу життя, жахливі наслідки бойових дій та окупації, антигуманну політику гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів.

Історична пам'ять функціонує за власними законами, хоча історичне значення будь-яких подій (в тому числі й надбання фундаментальної науки) є її складовою. В основі технології функціонування історичної пам'яті лежить виокремлення й закріплення в суспільній свідомості образів різноманітних подій шляхом апологетизації одних сегментів минулого й негації інших. Відтак характерними рисами історичної пам'яті є вибірковість, міфологізованість, сильний вплив ідеології та стереотипів, свідомі й неусвідомлені романтизація, глорифікація, героїзація чи маргіналізація різних епізодів минулого.

Унікальність пам'яті про війну в Україні полягає в тому, що вона містить такий заряд "сейсмічності", який багато в чому визначає розкол суспільства. За класифікацією німецького історика С. Трьобста, Україна належить до групи країн (схожа, але не однакова ситуація — в Польщі й Угорщині), в яких тривають гострі дискусії з приводу суперечливих сторінок історії, причому провідне місце серед них посідає Друга світова війна. Вчений вважає Україну єдиною серед держав СНД, "де культура пам'яті стала важливим полем бою між двома основними політичними таборами — посткомуністичним і націонал-ліберальним"¹⁴. Констатуючи наявність двох моделей пам'яті, вчений оцінює їх як приблизно рівні за чисельністю й дискурсивними ресурсами. При цьому ідеологічна конфронтація відштовхується одночасно від двох спадщин — тоталітарної й колоніальної.

Український дослідник М. Рябчук у статті "Культура пам'яті та політика забуття"¹⁵ з цього приводу зауважує, що українці "інтерналізували не лише комуністичну тоталітарну ідеологію з усіма її символами та наративами, а й переважно негативний, принизливий образ самих себе, накинутий колонізаторами...". Внаслідок цього "будь-яка спроба переглянути комуністичне минуле неминуче тягне за собою потребу перегляду також колоніальної спадщини — і навпаки. Це робить, своєю чергою, весь процес ревізії, започатко-

ваний у перестройку і продовжений за незалежності, надзвичайно складним і болісним”. Причину цього вчений вбачає у тому, що для багатьох українців радянські міфи й стереотипи “злилися в одне, стали істотною частиною їхньої ідентичності”. У широкому контексті це протистояння виходить на рівень боротьби двох “проектів” — “українського” і “малоросійського”, перший з яких інколи називають “націоналістичним”, “прозахідним”, “ліберально-демократичним”, а другий — “імперсько-шовіністичним”, “антизахідним”, “советсько-консервативним”. “Український проект” спрямований на повний розрив з тоталітарним минулим й орієнтується на європейські перспективи України і загальнолюдські цінності; “малоросійський” — прагне зберегти серцевину радянської спадщини, осучаснити її й інкорпорувати в євразійську спільноту, що має досить умовні й розмиті обриси ^{15a}.

Обидва проекти не можуть обійтись без міфів. Трактуючи історичний міф у широкому реєстрі (як узагальнений образ тих чи інших подій, синтезований з особистого досвіду і переживань, а також ідеологічних схем, інформативного й емоційного потенціалу літератури і мистецтва, наукових праць тощо), спробуємо простежити, у який спосіб функціонує цей феномен суспільної свідомості. Для початку окреслимо зміст поняття. Міф характеризується такими параметрами: 1) він кристалізує у вербально-смыслових формах суспільно вагомні явища і події; 2) має протяжну генезу й певну дистанцію між тим, що відбулося і його інтерпретацією; 3) позначений дискретністю, вибірковістю, тенденційністю оцінок, ідеалізацією, гіпертрофованим зображенням одних і применшенням та суто негативним сприйняттям інших епізодів. Усвідомлюючи всю відносність цього визначення, слід додати, що міфи слугують своєрідними маркерами теоретичних конструктів, смысловими паролями для їхніх носіїв. Історичні міфи можуть мати як негативний, деструктивний характер, так і креативний зміст.

Адепти структуралізму, який поєднує методи соціології, семіотики, структурної антропології, літературознавства та інших дисциплін, трактують міф у тісному зв’язку з ідеологією, що виступає як загальна і неререфлективна практика. На підставі аналізу культурного і сучасного міфу Р. Барт дійшов висновку, що завдання останнього полягає в перетворенні історичної інтенції в природу, а того, що відбувається — у вічне. У цьому спостерігається його схожість з “буржуазною” ідеологією. Однак існує і “лівий” міф. Учений пояснює сталінський міф як “природу” стосовно соціалізму ¹⁶.

Носіями міфологізованої свідомості є майже всі люди, незалежно від громадянства, національності, статі, віросповідання тощо. Разом з тим тоталітарна система сформувала особливий архетип радянської людини, світогляд і моральні установки якої були надзвичайно придатні для імплантації спеціально підготовлених ментальних кластерів, на основі чого зростали міфологізовані уявлення про ті чи інші явища і події. Режим створив певну психологічну матрицю, яку “імплементували” у величезну масу людей за допомогою освіти і засобів масової інформації. Упродовж усього міжвоєнного періоду в країні плекалася культура страху, донощицтва, підозрливості, фанатичної довіри і любові до вождя і його наближених.

На підставі аналізу рапортів одного з працівників НКВС Ю. Васильков виокремив визначальні риси “радянської душі”. Перший — культ центру, інколи безликої, а здебільшого персоніфікованої сили, яка визначає і передбачає хід подій та ухвалює рішення. Це спричиняє дифузію відповідальності, виправдання власної пасивності, очікування того, що хто-небудь наведе лад. Друга риса — віра у ворога, який завжди поруч чи з відстані прагне нашкочити країні та її лідерам. Не важливо, хто це — “імперіалісти”, “троцькісти”, “націоналісти” чи інші “вороги народу”, — важливий сам факт їхньої наявності. Нарешті, третя риса — мінімізація особистого самосприйняття: “я людина маленька”, “сиди і чекай: що робити, — придумують вожді”. Така позиція дає нібито відпущення гріхів, перекладає відповідальність на “верхи”¹⁷.

Звичайно, це не вичерпна характеристика типових рис пересічного радянського громадянина. До неї можна було б додати сліпу покору перед всесиллям бюрократії, відсутність навичок використання демократичних свобод і практики солідарних дій чи опонування владі в громадянському суспільстві.

Канадський історик Р. Сербин наголошує, що “міти можуть спричинитися до поліпшення, як і погіршення, людського життя. Добре відомі хижацькі міти, які оправдовували колоніалізм, расистські ідеології, ксенофобію, релігійну та іншу нетерпимість. Але існували також міти, які були використані в благородних цілях, наприклад, для поширення свободи, рівноправності, соціального і національного визволення, державного будівництва на демократичних засадах тощо. Очевидно кожен режим чи кожне суспільство творять міти собі на користь і витримують їх так довго, поки вони їм служать. З такою метою був вироблений советський міт “Великої Вітчизняної війни”. Він змінив “Велику Жовтневу революцію” як головний консолідуючий міт советської держави та об’єднуючий культ советського народу, і в цьому він був надзвичайно успішний”. Дослідник ставить під сумнів корисність цього міту для державотворчих процесів у сучасній Україні, оскільки, уславлюючи “советський патріотизм, звеличуючи війну, “визволення” й “перемогу”, міт відволікає увагу від головного значення війни для України — великої людської трагедії”¹⁸. З цим солідаризувався і М. Коваль, який писав, що в глянцево-лакованій офіційній версії історії найбільшої з усіх війн людства не знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні Батьківщини¹⁹. Завершуючи логічну фігуру, Р. Сербин додає: “Концентруючи увагу на злочинах фашизму, міт замовчує злочини комунізму — велику частину цієї трагедії. Визнаючи лише тих, хто захищав Україну від німців, він не знаходить такого самого почесного місця для тих українців, які під час війни боронили Україну, але перед советською імперією. Навпаки, цей міт їх далі трактує як ворогів. Допмагаючи втримувати сьогодні старий советський поділ українців на два ворожі табори, цей міт шкодить молодій українській державі”²⁰.

Версія канадського вченого багато в чому збігається з думками інших авторів²¹. Однак, визнаючи, що “є історія, є міти, є й історія мітів”, він кваліфікує вираз “Велика Вітчизняна війна” виключно як міф. Та при більш неу-

передженому й детальнішому розгляді можна помітити, що подієве поле й власне міф далеко не повністю ідентичні. Міфологізована частина війни пов'язана перш за все з гострими, неоднозначними її проявами. Водночас вже нині на рівні наукового знання, втіленого в опубліковані документи й глибокі аналітичні праці, постає неміфологізований, наближений до тогочасних реалій, зріз подій. Абсолютно зводити історію до міфу — означає “вихлюпнути разом з водою й дитину”.

Найбільшою “больовою точкою”, в якій стикаються і вступають в суперечність два міфи — “національний” і “радянський”, є проблема українського самостійницького руху. Сталінський режим усіяко переслідував представників “українського сепаратизму”, оголосивши війну тим, хто відстоював ідею відродження Української суверенної соборної держави. Радянський міф, який активно експлуатується певними політичними силами, виокремлює дві позиції: співпрацю керівників ОУН з Німеччиною і теракти проти військовослужбовців Червоної армії, представників партійно-радянського активу. “Національний” міф акцентує увагу на тому, що ОУН, УПА та інші інституції самостійницького табору боролися за українську державність, що легітимізується всією традицією національно-визвольного руху й самим фактом існування сучасної незалежної Української держави. Про перебіг протистояння між апологетами двох міфів написано так багато, що це не потребує коментарів. Позиція одних цілковито “за його повну моральну та правову реабілітацію”, і навпаки. Зрозумілим є одне: рано чи пізно проблему доведеться вирішувати у двох площинах: науковці (причому не тільки історики, які вже багато зробили в цьому напрямі, а й правознавці, соціологи та ін.) мають максимально повно реконструювати полотно подій, а політики і держава — ухвалити й закріпити у відповідних нормативних актах статус учасників національно-визвольного руху. Очікувати, що все якось “владнається” само по собі, — не варто, оскільки існують інтенсивні внутрішні й зовнішні імпульси, спрямовані на посилення конфронтації в українському суспільстві, причому об'єктом інсинуацій та відповідних інформаційно-психологічних сигналів, як і раніше, залишаються події Другої світової війни. Є ще одна обставина, яка не дозволяє споглядати цю колізію відсторонено і пасивно. У вже згаданому матеріалі М. Рябчук окреслює її так: «Невирішеність підставового для багатьох українців питання про те, чи є вони повноправною більшістю у своїй країні, а чи соціально й мовно-культурно маргіналізованою меншістю, провокує етнічну (головно мовно-культурну) мобілізацію і формує (чи, власне, підтримує) в багатьох оборонну свідомість — свідомість захисників обложеної фортеці. Така свідомість унеможлиблює чи, принаймні, істотно ускладнює будь-яку критику (чи самокритику) “нас” — оскільки в ситуації гострого ідеологічного протистояння така критика може походити лише від “них” чи, принаймні, бути вигідною насамперед або й виятково “їм”»²².

Перемога держав Антигітлерівської коаліції у протистоянні з нацизмом і фашизмом створила підґрунтя для міфу про “переваги радянського військового мистецтва”. І хоча його фактологічне наповнення здійснювалося через

гіперболізацію полководницького генія Й. Сталіна, Г. Жукова і ще кількох представників вищого командного складу, що виявився під час наступальних операцій, ця теза екстраполювалась і на союзників, які, мовляв, погано воювали на Західному фронті й з різним успіхом — на інших театрах бойових дій. На її підкріплення в доперестроєві часи було кинуте кращє сили військових істориків. Пишним цвїтом розквітнув мемуарний жанр, який фіксував до найменших дрібниць досягнення сталінських воєначальників (після цього рейтинг довіри до мемуаристики впав до найнижчих позначок). Та весь цей “Везувій” літератури не зміг пояснити багатьох питань, які виникали у читачів: чому Червона армія зазнала таких нищівних поразок на першому етапі війни, чим спричинені геостратегічні прорахунки Кремля, яка причина гігантських втрат радянських Збройних Сил? М. Коваль у статті “1941-й рік і проблеми історичної пам’яті” писав: “У свідомості як воєнного, так і наступних поколінь поняття “1941 рік” увійшло синонімом трагедії неймовірних масштабів, що поставила народ і країну на межу безодні. У новітній вітчизняній літературі, значною мірою звільненій від спроб приховати правду історії, події другої половини цього року оцінюються як “катастрофа”, “страшна трагедія”, “поразка радянських військ”, “вкрай невдалий початок війни” тощо. Ніде правди діти: у перші тижні та місяці пекельного протистояння Червона армія скоріше підтвердила прогнози німецьких генштабістів, аніж виправдала сподівання свого народу”²³. Не вдаючись у детальний аналіз перебігу бойових дій на фронті, зазначимо, що і в 1942 р., і в період наступальних боїв 1943—1945 рр. радянське командування припускалося багатьох помилок, сповідуючи при цьому неафішований, але основоположний принцип: досягати успіху кількісною перевагою, живою силою, а не вмїлими й нестандартними тактичними ходами, мобільними передислокаціями військ на ударні ділянки, раптовістю, технічними засобами тощо. Коли буде знято ореол з наступальних операцій Червоної армії (військові історики вже працюють над цією темою), міф про “перевагу радянського військового мистецтва” безсумнівно відійде в минуле. Водночас, це зовсім не означає замовчування вдалих дій радянського командування, що стали однією зі складових перемоги.

Власну функцію виконував і міф про “всенародний опір в тилу гітлерівських загарбників”. Його призначення полягало в тому, аби, з одного боку, показати лояльність переважної більшості населення окупованих територій до радянської влади і повне несприйняття ним нацистського режиму, а з другого — мобілізаційну спроможність радянського керівництва, здатного підняти проти агресора основну масу населення. Директивними вказівками республіканської влади цифру учасників комуністичного антифашистського руху Опору довели до півмільйона осіб. Насправді у складі добре організованих формувань зі зброєю в руках проти ворога на теренах України билося близько 50 тис. чол., а решта (320 тис. тих, хто упродовж 1960—1970 рр. довів свою приналежність до партизанів) сприяли у різний спосіб “народним месникам”, або формально перебували у списках партизанських загонів та груп²⁴. Перебільшеними є і результати бойової діяльності партизанів та підпільників республіки, подані у звітах командування з’єднань і груп. Жодним

чином не применшуючи внесок учасників антинацистського руху Опору в розгром ворога, все ж слід визнати: за умов, що виникли після встановлення окупаційного режиму, налагодити ефективний, масовий і повсюдний спротив було практично неможливо. Лише лісові райони північних і правобережних областей стали місцем активних бойових операцій та постійної присутності партизанів. У решті регіонів масового спротиву займанцям організувати не вдалося через ефективні контрзаходи спецслужб противника і брутальні каральні акції проти цивільного населення.

У навчальному посібнику “Катастрофа європейського єврейства” вміщено матеріал ізраїльських вчених Д. Міхмана і Г. Гройфа “Єврейські лідери і європейський опір”. У невеличкому ліхтарику “Міф єврейського руху Опору” автори виклали власне ставлення до цієї проблеми. “Після закінчення Другої світової війни, — зазначають вони, — у громадській думці панувало почуття гордості та вдовolenості національним опором нацизму. Підпільні рухи вважали тепер центрами героїчної боротьби з неадекватними окупантами, їхню діяльність неймовірно роздували. В результаті історична реальність постала як конфлікт чорного й білого: чорними вважали німців, світлим, чистим, білим — рух опору. Це була своєрідна суспільна норма: виявляється, буквально всі чинили опір нацистам — крім, звичайно, колаборантів. І склалося враження, що тільки євреї не вчинили нічого суттєвого і йшли, “як барани на бійню”, чим їм і докоряли”. Науковці доводять, що “систематичні дослідження заперечують такі уявлення. По-перше, опір народів Європи був обмеженим і доволі швидко у значній своїй частині згас. Можна сказати навіть точніше: тільки наприкінці війни, починаючи з другої половини 1943 р., збройний опір народів Європи досяг значних розмірів, справді завдаючи німцям відчутних втрат”²⁵.

Одним з важливих елементів несучої конструкції більшовицької ідеології стала ціла теорія, стрижневими концептами якої стали твердження про “морально-політичну єдність радянського народу”, “непорушний союз робітників і селян”, “єдність партії і народу, комуністів і безпартійних”. Видаючи бажане за дійсне, правляча верхівка прагнула прив’язати до коліснички тоталітарного режиму все суспільство, перетворене на сіру, безлику, безправну масу, і водночас створити моральні підстави для переслідування тих, хто у той чи інший спосіб порушував цей “моноліт”. Те, що виступало як латентний феномен, відкрилося майже відразу з початком агресії Німеччини й СРСР проти Польщі, в ході радянізації Західної України, а особливо після нападу гітлерівців на Радянський Союз. Масові дефетизм і дезерція, антирадянські висловлювання, сприяння німецьким спецслужбам у виявленні й затриманні “ворогів Райху” (комуністів, комсомольців, відповідальних господарських і радянських працівників, комісарів, громадського активу, євреїв), колаборація, добровільний виїзд на роботи до Німеччини стали реальними результатами “тестування” населення окупованих територій на лояльність до сталінської системи.

У безпосередньому смислового зв’язку із вказаними міфологемами перебуває теорія про “керівну і вирішальну роль Комуністичної партії” у пере-

мозі над загарбниками. Дана проблема має два рівня. Перший пов'язаний з визначенням того, чим була Комуністична партія в роки війни і яку роль вона відігравала в тогочасних подіях. За Конституцією СРСР 1936 р. їй відводилося особливе місце. Згідно зі ст. 126 Основного Закону партія належала до громадських організацій, однак при цьому наголошувалося, що вона “представляє керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних”. Цей пасаж закріплював за Компартією унікальний статус громадського за формою і державного за функцією утворення. Монополізація партією усіх владних повноважень в країні — законодавчі, виконавчі й судові гілки цілковито підпорядковувалися Політбюро ЦК ВКП(б) — перетворила її на своєрідний орден номенклатури, який мав необмежений вплив на всі суспільні процеси. Сталін зумів транспонувати владні повноваження спочатку на невелику групу наближених, а потім повністю узурпував керівництво державою, одноосібно вирішуючи найважливіші питання і лише заради проформи “пропускаючи” їх через Секретаріат, Президію та Політбюро ЦК, Державний комітет оборони, Раду Народних Комісарів, створюючи ілюзію колективного керівництва. Система управління, що базувалася на страхові і неухильній покорі волі вождя, суворій централізації, не залишила жодних шансів для появи будь-яких виявів громадянського суспільства, демократичних форм волевиявлення і впливу на владу, т. зв. внутрішньопартійну демократію. Отже, партія де-факто стала ще одним інструментом влади в умілих руках справжнього генія інтриги, макіавелліянські принципи якого стали візитною карткою більшовицької партії.

Другий рівень проблеми дає змогу усвідомити дійсний вплив партійних комітетів на всі галузі життєдіяльності воюючої країни. Збереження дуалістичної управлінської вертикалі * — ЦК ВКП(б), РНК СРСР — ЦК КП(б) та РНК союзних республік — обкоми партії й облвиконкоми — райкоми партії і райвиконкоми — давало можливість партії залишатися на чолі управлінських структур, хоча партійні структури постійно й у всьому дублювали функції інших ланок державного апарату. Всі директивні документи санкціонувалися партійними органами, але їхнє виконання й відповідальність за наслідки покладалися на інших — виконкоми, наркомати, профспілки, комсомол, адміністрацію підприємств, правління колгоспів, армійське командування тощо. Такий специфічний розподіл компетенції давав змогу партії за будь-яких умов перебувати поза критикою. До того ж, ще попереду з'ясування справжніх ролі й місця компартійних інституцій у Збройних Силах (при цьому очікувана картина, напевно, буде істотно відрізнятися від канонізованої у 40—80-ті роки, як це сталося в процесі детального опрацювання тематики радянського руху Опору).

Лише глибоке комплексне опрацювання даної теми спроможне або наповнити словосполучення “керівна роль Комуністичної партії” новим зміс-

* Верховна Рада СРСР та ради союзних республік з повноцінних законодавчих органів були перетворені на слухняних “штампвальників” указів, підготовлених не відповідними комісіями, а вищим партійним керівництвом.

том, або примусити відмовитися від нього як застиглого ідеологічного постулату.

Тут вже згадувався “національний” міф, основу якого становить глорифікований і героїзований образ учасників українського самостійницького руху. Та якими б не були очікування певної частини населення і запити політикуму, рано чи пізно викристалізується реальне місце ОУН, УПА та інших самостійницьких структур в суспільно-політичних та воєнних процесах 30—40-х років, критерієм чого слугуватимуть не симпатії чи антипатії певним чином заангажованих чи налаштованих груп, а міжнародно-правові норми і внутрішнє законодавство.

Свою тривалу історію має міф про стійку ксенофобію, притаманну українцям. Він розпадається на кілька “етнічних” міфів про антипольські та антиєврейські настрої титульної нації республіки. На підтвердження першого наводиться “Волинська трагедія 1943 р.”, причому проблему педалюють не тільки радикальні кола в Польщі, а й деякі російські та українські автори. Опускаючи загальний контекст українсько-польських відносин, політику гітлерівського й сталінського режимів, висмикуючи окремі факти й оперуючи сумнівними цифрами жертв, ті, хто підживлює цей міф, свідомо чи несвідомо віддаляються від історичних реалій і сіють розбрат між двома народами, минуле яких сповнене багатьох гірких і болісних сторінок. Прикладом такої міфотворчості можуть слугувати публікації канадського політолога В. Поліщука, який стверджує, що “від рук ОУН—УПА—СБ мученицькою смертю загинуло щонайменше 120 000 польського населення і тому до діяльності ОУН—УПА (і СБ) не може бути байдужою і польська держава”²⁶. Таких неімовірних даних не можна віднайти й у найбільш тенденційно талановитих польських авторів. Що ж стосується польської влади, то вона, незважаючи на провокації та прошовхування відповідних рішень, все зробила, аби не переводити проблему в політичну площину. Упродовж багатьох років польсько-українська комісія істориків крок за кроком з’ясовувала всі обставини, причини і наслідки міжнаціонального конфлікту і пропонувала результати наукових досліджень своїм урядам. Сторони зуміли на офіційному рівні відмовитися від взаємних звинувачень і знайти підґрунтя для порозуміння.

Дещо інший характер має міф про антисемітизм українців. Ігноруючи вікову історію співіснування двох народів на теренах України, його творці зацікавлені в ескалації напруги у відносинах між ними. Час від часу за кордоном з’являються публікації чи акції громадських організацій, політичних діячів, які інспірують загострення. Порівняно з попереднім прикладом, тут ситуація інша. Латентні форми побутового антисемітизму, що існували у всі часи і переростали у відкриті антиєврейські дії, особливо болісно сприймаються єврейською громадськістю, коли йдеться про події Другої світової війни. Привід для претензій дають поодинокі, але часто неспростовні факти причетності громадян України до поодиноких і масових убивств єврейського населення, яке планомірно здійснювали нацисти. На жаль, єврейським і українським історикам не вдалося започаткувати жодного помітного спільного проекту, кінцевою метою якого була б підготовка матеріалів, що не залиша-

ли б підгрунтя для спекуляцій. Очевидно, свою добру волю та професійну порядність мають виявити українські науковці. Ховатися від цієї проблеми чи не помічати її — значить “задавнювати хворобу”.

Один з міфів, який нині вже не фігурує в літературі, а існує на рівні колективної (групової) свідомості, базується на твердженні про “переваги соціалістичної системи над капіталістичною”. Протиставляючи економічний потенціал СРСР і Третього райху, радянські історики гіперболізували мобілізаційні можливості Радянського Союзу, пов’язуючи їх з “найбільш прогресивними засадами господарювання, соціально-економічного ладу і соціалістичними формами власності”. Водночас виводилися “в тінь” недоліки системи, створеної більшовиками. У такий спосіб здійснювалася некоректна екстраполяція максимальної відповідності військово-комуністичної моделі таким викликам, як війна, на соціально-економічний та політичний лад більшовицько-тоталітарного зразка, далекого від ідеалів, про які твердила комуністична пропаганда. Крім того, автори, які писали на цю тему, старанно оминали порівняння економіки СРСР й США чи Великої Британії, а також всіляко мінімізували (коли не замовчували зовсім) значення ленд-лізу для зміцнення обороноздатності Радянського Союзу.

Старі й новочасні міфи мають різне спрямування й ідеологічне забарвлення, і чим більша в них частка політичного компоненту, тим глибша суперечність між закріпленими в них концептами й історичним знанням. Функція науки в цьому випадку полягає в тому, щоб акумулювати історичні знання й спростувати міфи. Втім, самі міфи здатні стимулювати наукові зусилля, коли це потрапляє в резонанс з певними суспільними потребами й викликами.

З огляду на викладене вище головним викликом сучасності є незбіг історичної пам’яті про війну у її учасників і тих, у кого вона сформувалась у 50—60-ті роки, та самоідентифікації сучасних поколінь в незалежній Україні. Від влади це вимагає дуалістичної, гнучкої лінії у ставленні до радянських ветеранів і тих, хто боровся за Українську соборну суверенну державу в лавах самостійницьких формувань. У зв’язку з цим постає необхідність моральної і юридичної реабілітації всіх репресованих за протидію сталінському тоталітаризму в будь-якій формі, що передбачає перегляд низки правових норм і кваліфікацій. Та оскільки це питання залишається предметом спекуляцій кількох політичних партій, а також створює додаткові канали тиску на українське керівництво ззовні, очікувати на негайне його вирішення не доводиться.

На найвищому державному рівні ставиться питання про надання учасникам самостійницького руху статусу учасників бойових дій і ветеранів війни з відповідними соціальними гарантіями. Обласні ради західних регіонів України, не очікуючи відповідних рішень Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, ухвалили такі рішення. Про суспільний резонанс цієї проблеми свідчать розкол ветеранського руху України у 1996 р., створення Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА та робочої групи істориків, яка підготувала велику кількість монографій, збірники документів, довідкові матеріали й історичний висновок і довела його до відома Уряду і громадськості.

Відсутність правової оцінки й аргументованого висновку гальмують законодавче вирішення проблеми. До того ж, значна частина населення України не готова відмовитися від успадкованих від радянських часів стереотипів у сприйнятті українського національно-визвольного руху.

Важким питанням, що очікує вирішення, є звинувачення окремих українських військово-політичних формувань та інституцій у колаборації з нацистами та злочинах проти цивільного населення, що лунають час від часу на сторінках зарубіжних ЗМІ й викликають гостру реакцію тих, хто заперечує чи підтверджує такі факти. Найчастіше об'єктом подібних звинувачень є “Дружини українських націоналістів” (за німецькими документами — «Спеціальний відділ “Нахтігаль” та “Організація “Роланд”»), а також дивізія СС “Галичина”. Дискусії точаться навколо причетності цих частин до вбивств єврейського і польського населення, каральних акцій на території Білорусі. Питання залишатиметься відкритим до того часу, допоки не будуть оприлюднені всі документи, що збереглися і можуть пролити світло на всі суперечливі епізоди.

Сталінський режим широко практикував масові репресії і в період війни. Першими його жертвами стали мешканці західноукраїнського регіону — поляки та українці, сотні тисяч яких було вивезено у східні райони СРСР, ув'язнено чи розстріляно. Об'єктом депортації стали цілі етнічні групи — німці, кримські татари, представники інших національних груп. Задля ліквідації соціальної бази повстанського руху радянські і польські комуністичні власті організували широкомасштабний трансфер поляків з України до Польщі, та українців, які мешкали на польських територіях, — в УРСР 1944—1946 рр. Примусовий характер переселення дав підстави для кваліфікації цих дій як депортації.

Попри спроби певних радикальних кіл змістити полеміку довкола гострих аспектів українсько-польських відносин у роки Другої світової війни у звинувачувальне русло, дискусія набула конструктивного характеру. Упродовж багатьох років науковці обговорювали всі без винятку, в тому числі й не зовсім приємні сторінки спільного минулого, а політики на підставі підготовлених ними матеріалів (а це — сотні збірників документів, монографій, публікацій у пресі і науковій періодиці!) крок за кроком наближалися до порозуміння, свідченням чого стала зустріч Президентів Польщі та України на Волині влітку 2004 р. Науковим наслідком цих зусиль стала публікація матеріалів Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” під назвою “Україна — Польща: важкі питання”, а також унікальний документальний проект “Польща та Україна у тридцятих роках ХХ століття”, здійснений Державним архівом Служби безпеки України і Центральним архівом міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі. Завдяки цьому дослідники і широкий читацький загал одержали змогу ознайомитися з документальними пластами, які істотно доповнюють наші знання про драматичні сторінки українсько-польського співіснування в період 1939—1947 років, а також дають змогу громадянам двох сусідніх країн краще зрозуміти один одного, коли йдеться про суперечливі епізоди їхнього історичного буття.

На сьогодні практично єдиним викликом, на який отримана адекватна (у можливих межах) відповідь, стала проблема робочої сили з України, що вивозилася на роботи до Райху та окупованих ним країн. Так звані остарбайтери чи примусові робітники одержали матеріальну компенсацію від урядів ФРН і Австрії. Моральна реабілітація остарбайтерів здійснюється шляхом публікацій результатів наукових досліджень, а також усних свідчень, щоденників, інтерв'ю.

Очевидно, тільки час нівелює гострі суперечності, які й донині залишаються не лише приводом для наукових і політичних дискусій, а й чинником, що перешкоджає консолідації нації. Звичка підтримувати в собі непримиренне ставлення до тих, хто не є однодумцем, яку послідовно закріплювали в психології радянських людей ідеологічні служби, заважає прискоренню цього процесу. До того ж, існують зовнішні й внутрішні фактори, зацікавлені в ескалації напруги в Україні, дестабілізації суспільства і влади.

Одним з прикладів того, як події війни перетворюються у виклики і прямі загрози для сучасної України, є проблема міжконфесійних відносин у вузькому контексті й релігійна ситуація взагалі.

Зустрівши в особі Греко-католицької і Римо-католицької церков принципового опонента, більшовицький режим ще з кінця 1939 р. виношував плани їх витіснення, а то й повного знищення. До початку агресії Німеччини проти СРСР для цього забракло часу. Період окупації показав, що гнучкіша релігійна політика німців принесла їм відчутні дивіденди (причому не тільки у формі стриманої лояльності духовенства й частини віруючих). Водночас Сталін отримав додаткові аргументи для наступу на католицькі конфесії. Усвідомивши, що релігійні об'єднання вигідніше не переслідувати і гнати, а використовувати, вождь різко змінив курс, відновив патріаршество в Руській православної церкві з прихованим наміром перетворити її на “державну” — єдину, керовану релігійну організацію, що мала стати ще одним “привідним пасом” у взаєминах влади і народу. Уніфікація релігійного простору була неможливою, оскільки авторитет католицьких священиків у західних регіонах України й Білорусі не давав змоги розраховувати на безперешкодне поширення комуністичних цінностей і світоглядних схем. Та “гордіїв вузол” було розрубано притаманними Сталіну методами. Трансфер цивільного населення між Польщею та Україною 1944—1946 рр. позбавив прочан римо-католицькі костели в УРСР. А Греко-католицьку церкву було ліквідовано в 1946 р. на Львівському соборі, коли спецслужби організували її “злиття” з УПЦ. Дещо пізніше за схожим сценарієм було знищено греко-католицьку єпархію в Закарпатті.

Можливо, на цьому б “уніатська проблема” була б вичерпана. Однак Кремль явно переоцінив свою здатність впливати на такий тонкий і водночас самодостатній феномен, як релігійна свідомість. Загнавши УГКЦ в катакомби, тоталітарний режим не зміг витравити віру людей, знищити засади, на яких латентно функціонувала греко-католицька спільнота. А коли захитався Союз, греко-католики на повний зріст поставили питання про повернення храмів і церковного майна, що перейшли до УПЦ після 1946 р. Звісно,

це викликало спротив православних (при цьому держава, як завжди, м'яко кажучи, запізнювалася з ухваленням відповідних рішень, не кажучи вже про повну відсутність попередніх прогнозів можливого розвитку подій). Як наслідок, у багатьох населених пунктах конфлікти між православними і греко-католиками набули характеру, загрозливого для здоров'я і життя людей. Минуло два десятиліття, а проблема залишається не тільки до кінця не вирішеною, а й набула нового напруження: Православна церква звинувачує УГКЦ в прозелітизмі й зазіханні на її канонічну територію (один з доказів — спорудження кафедрального собору УГКЦ у Києві).

Слід визнати наявність ще однієї проблеми, що виростає до рівня виклику українській нації як спільноті. Йдеться про аберацію сегмента історичної пам'яті, пов'язаного з війною, а також про різке затухання інтересу й рефлексії на ті події у молодій генерації, атрофію виховного ресурсу в цьому секторі суспільного впливу й дидактики. Минуле 65-річної давнини розмивається й блякне на фоні "свіжих" локальних збройних конфліктів, терористичних акцій на кшталт тієї, що сталася 11 вересня, природних катаклізмів і техногенних катастроф. Окрім того, розхитування й наукова компрометація радянської версії війни ("Великого міфу") має одним з наслідків дегероїзацію, деромантизацію війни, переведення її в розряд звичайних сторінок історії. Боротьба з сакралізованими символами комуністичної доби в деяких регіонах супроводжується ліквідацією пам'яток, пов'язаних з війною. Зважаючи на те, що більшість меморіальних місць такого характеру є втіленням пам'яті про загиблих, на чільному місці перебувають не політичний, а загально-гуманістичний компонент, тому їхнє прирівнення до пам'ятників комуністичним вождям не може вважатися коректним.

Менш помітними наслідками війни (влада не заохочувала їх актуалізацію) стали посттравматичний синдром, важкі морально-психологічні травми мільйонів людей, які пережили війну. Та особливо постраждала від війни така найменш захищена категорія українців, як діти. Лише через 60 років після закінчення війни держава повернулася обличчям до цієї проблеми. І хоча поява статусу "діти війни" та відповідних соціальних гарантій не розв'язує всього комплексу питань, пов'язаних з моральною і матеріальною компенсацією страждань і збитків, яких зазнали ці люди, принципово важливим є добра воля і бажання надати їм допомогу й підтримку в цей складний час.

Серед найжахливіших наслідків війни — фізичне каліцтво і страждання мільйонів людей. Заходи держави у справі реабілітації й соціальної адаптації інвалідів не дають підстав звинувачувати її в байдужості до цієї категорії учасників війни. Однак підходи до її розв'язання викликали чимало нарікань тих, хто без протезів, спеціального обладнання, своєчасної й кваліфікованої медичної допомоги, а також працевлаштування почувався на узбіччі життя. Доводиться констатувати, що за належного ставлення до інвалідів війни життєвий шлях і повноцінну суспільну діяльність багатьох з них можна було б істотно продовжити.

Ще складніше лікуються морально-психологічні травми, спричинені втратою рідних і близьких, особистими враженнями, важкими спогадами. У

СРСР до належної уваги в цій царині справа так і не дійшла, тому кожен вирішував власні проблеми по-своєму. Хто захоплювався роботою, хто — мистецтвом, фізичною культурою і спортом, хто — дачним садівництвом і городництвом, але для скількох ветеранів єдиним порятунком від нав'язливих картин війни здавався алкоголь? З відомих причин “алкогольна” тема в жодний спосіб не пов'язувалася з війною і не розглядалась у цьому ключі. Тому ми й нині маємо доволі приблизне уявлення про те, як різні категорії населення “виходили” з війни, як вибудовували власні стратегії виживання в складних умовах повоєнного голоду й руїни.

Війна залишила по собі мільйони покараних, репресованих, депортованих. Примусова міграція, евакуація, втрата майна, звинувачення в “зраді батьківщині”, “колаборації” і т. ін. перетворювали величезні групи населення на людей другого сорту, налаштовували проти них суспільну думку, суттєво обмежували можливості для соціального маневру. І донині окремі сільські громади в Західній Україні розколоті: прихована від стороннього ока лінія розмежування роз'єднує тих, хто був депортований радянськими спецслужбами за сприяння ОУН та УПА, й тих, хто залишився й “співпрацював” з більшовицькою владою.

Очевидно, українському соціуму і владі доведеться ще довго долати негативні наслідки війни, давати адекватну відповідь на пов'язані з нею виклики. Й від того, у якій спосіб і на якому рівні це буде зроблено, залежатиме, так би мовити, індекс нашої цивілізованості й наближення до розвиненого громадського суспільства.

Проблема джерел

Якщо в цілому оцінювати джерельний комплекс, що досліджується істориками Другої світової війни, то першою його ознакою є нерівномірність заповнення різних тематичних ніш та періодів. Під час евакуації радянських архівних установ, державних органів і громадських об'єднань значна частина документації була знищена свідомо чи внаслідок бомбардувань, пожеж, кинута напризволяще через недбалість тощо. Документи, пов'язані з діяльністю радянського антифашистського руху Опору й українського самостійницького руху, незрідка знищувалися, аби вони не дісталися ворогу.

Одну зі своїх книг російський дослідник М. Солонін починає такими словами: “Я — за мораторій. ...Справді, що заважало ухвалити загальне, обов'язкове для всіх рішення: будь-яке публічне обговорення історії Великої вітчизняної війни заборонити. На сто років. До 2045 року.

Ніяких книг, ніяких статей. У шкільному підручнику — коротке повідомлення про те, що в країні діє мораторій. І лише тоді, коли спогади про цей апокаліпсис, що відбувся, перестануть бути скривавленою раною в серці народу, коли відійдуть останні ветерани, коли прах невідомих солдатів стане, як у пісні співається, “просто землею і травою” — ось тоді розтаємничуємо ВСІ архіви для ВСІХ бажаючих у них працювати, і працюємо. Створюємо спільними зусиллями правдиву, на документах засновану, історію Великої війни”²⁷.

Напевно, і сам автор цих слів мало вірить у можливість такої штучної стерилізації масової свідомості, адже історична пам'ять функціонує за своїми законами і жодними мораторіями згори не можна на деякий час припинити переживання й рефлексії (художні, наукові, політичні, виховні тощо) цієї сторінки минулого. Найбільш негативними наслідками такої заборони стали б розрив поколінь, органічного процесу передачі досвіду між поколіннями, відсутність спогадів учасників та сучасників тих подій, а також втрата якогось невланого, але дуже важливого елемента ментальності наших співгромадян.

Але ця доволі умовна формула, про яку пише М. Солонін, акцентує увагу на проблемі доступності джерел, що містять інформацію про війну. Нині це — одне з корінних (друге — свобода інтерпретації джерел) питань історіописання Другої світової війни. Основний масив документів цього тематичного напрямку в Україні нині зосереджений у трьох центральних (ЦДАВОВУ, ЦДАГО України, ЦДІА у Львові) та 27 державних (у всіх областях, Києві та Севастополі), а також кількох галузевих (МВС та СБУ) архівосховищах.

Більшість фондів доступна для дослідників. Але частина з них ще з радянських часів залишається втаємниченою згідно з правилами, які існують у світовій практиці, а також як рудимент тоталітарної системи, за якої гриф "таємно" та "для службового користування" (ДСК) був засобом обмеження інформованості суспільства.

Після 1990 р. в Україні було багато зроблено для того, щоб архіви стали відкритішими. Частка засекречених документів у вітчизняних архівних установах становить 1,1 % (для порівняння, в Російській Федерації — близько 60 %). Та якщо ніхто не ставить під сумнів обмежений доступ до матеріалів, що стосуються зовнішньополітичної діяльності, операцій спецслужб, агентурної роботи, то не зовсім зрозумілим для науковців є небажання галузевих архівних установ ділитися з ними іншими своїми надбаннями. Як приклад безпідставної тяганини й відсутності доброї волі можна навести тривале небажання керівництва МВС України розсекречувати інформацію про поховання німецьких військовополонених, що змусило керівництво Держкомархівів ініціювати урядове рішення про передачу цих фондів до державних архівосховищ. Мали місце тертя між Держкомархівів та обласними управліннями СБ України, які опиралися вимогам розсекречення і навіть повертали розтаємничені справи на таємне зберігання, як це було в Івано-Франківську²⁸. Разом з тим, керівництво галузевого архіву СБ України у Києві демонструє готовність до співпраці з науковцями, свідченням чого є поява таких унікальних науково-документальних видань, як "Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб" (підготовлений за участі співробітників Інституту історії України НАН України), "Радянські органи державної безпеки (1939 — червень 1941 р.) Документи ГДА Служби безпеки України" та інші.

Порівняно з радянськими часами сучасні дослідники мають набагато краще уявлення про те, які масиви джерел зберігаються у вітчизняних архівах. Цьому в першу чергу сприяє наявність путівників, виданих центральними та обласними архівними установами. Науковці можуть отримати необхідну інформацію з веб-порталу Держкомархівів України, на якому вміщуються

“Документальні виставки on-line”, а також періодичного видання “Архіви України”. До речі, вже 2004 року вказаний веб-портал мав інформаційний ресурс обсягом 400 МБ і 10 тис. веб-сторінок ²⁹.

У рамках відзначення 60-ї річниці завершення Другої світової війни побачило світ спеціальне число “Архівів України”, в якому опубліковано декілька десятків архіво- та джерелознавчих статей, підбірка документів, а також синтетичне видання “Архіви окупації 1941—1944”, яке містить інформацію про фонди державних архівосховищ, що віддзеркалюють окупаційний період ³⁰.

Майже всі документи (за незначним винятком), що стосуються стану радянських Збройних Сил, їхнього особового складу, бойових дій в період Другої світової війни, зберігаються за межами України. У повоєнний час такі матеріали зосереджувалися у фондах штабу КВО, на базі якого у травні 1992 р. було створено Центральний архів Міністерства оборони України (з 1997 р. — Галузевий державний архів МО України). Однак до початку 90-х років з нього до Центрального архіву Міноборони СРСР було передано 967 248 (!) справ, що стосувалися військових округів на території УРСР, у тому числі Київського особливого. Фактично Україна втратила право розпоряджатися цим масивом, навіть не залишивши копій (!).

Нині в ГДА МО України залишилося близько 130 фондів радянських військових частин та установ, що увійшли до складу Збройних Сил незалежної України. Вони містять історичні формуляри, журнали бойових дій, літописи ратної слави, щоденники. Однак це — крапля в морі інформації, необхідної історикам для повноцінної і всебічної реконструкції ходу бойових дій на німецько-радянському фронті. До того ж, і ці фонди залишаються практично незайманими.

Вітчизняні дослідники майже не знайомі з фондами Архіву ВВА ВПС Росії ім. Ю. Гагаріна (м. Моніно), Архіву ВМС Росії (Санкт-Петербург), інших установ, що володіють документами воєнної доби. Більшою мірою освоєні фонди Російського державного воєнного архіву (Москва) й Архіву Міноборони РФ (Подольськ). Певні об’єктивні й суб’єктивні чинники дещо ускладнюють опрацювання фондів російських архівосховищ.

Однак “монополізація” права на військові архіви радянської доби Російською Федерацією попри всі незручності не знімає з українських вчених обов’язку шукати можливості для їх опрацювання з метою переосмислення однієї з найбільш сфальсифікованих сторінок воєнної історії — бойових дій. Водночас це актуалізує вивчення документів, що зберігаються в архівосховищах Німеччини (Бундесархів у Кобленці та Військовий архів у Фрайбурзі), Сполучених Штатів Америки (NAUS у Вашингтоні), Республіки Польща, Румунії, Великої Британії.

Наближенню до розуміння реального співвідношення сил, стратегії і тактики протистояння на фронтах Другої світової війни, рівня розвитку військового мистецтва, глибинних причин успіхів і втрат учасників бойових дій сприятиме критичне осмислення праць колишніх німецьких полководців, виданих у США, а також видань, підготовлених у 50—60-ті роки викладачами військових академій СРСР (донедавна вони були доступні обмеженому колу

осіб, оскільки мали гриф таємності). Пізнавальний потенціал зарубіжних архівів продемонстрували дослідники союзницьких та колаборантських формувань, що воювали на боці Німеччини³¹.

Інерція нових стереотипів мислення другої половини 80—90-х років закріпила за органами НКВС лише недобру славу карального апарату. Насправді функції цих структур виходили далеко за межі правоохоронних і репресивних. На них покладалося безліч інших завдань: від режимних заходів (паспортизації та ін.), пожежної охорони, регулювання дорожнього руху — до вирішення питань про громадянство, проблем дитячої безпритульності й бездоглядності, підготовки інформації про становище щойно визволених територій для партійних і радянських органів, утримання іноземних військовополонених. З різних причин (основною серед них є обмежений допуск дослідників) документи Державного архіву МВС України опрацьовуються повільно. Виконані на цих матеріалах дисертації захищаються на закритих спецрадах (виняток становлять хіба що напрацювання І. Біласа, О. Потильчака, А. Чайковського)³².

Вітчизняні дослідники недостатньо використовують документи російських архівосховищ — Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РАДСП), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), що володіють змістовними комплексами джерел з часів Другої світової війни, в яких розкривається політична стратегія партійно-радянського керівництва, визначальні тенденції його курсу, мотивація рішень, що стосувалися організації відсічі ворогу, зміцнення обороноздатності країни, евакуаційної епопеї та відбудовних робіт, соціокультурної, релігійної сфер, охорони здоров'я та подолання інших наслідків війни.

Найсутужніше доводиться тим науковцям, які вивчають зовнішньополітичні питання. Адже практично у всіх державах існують терміни розтаємнення документів, пов'язаних з міжнародними відносинами періоду 1939—1945 рр. Та незважаючи на закритість таких матеріалів, можливість доступу до частини з них існує. Так, Т. Вронська ще в середині 90-х років зуміла виявити в Архіві зовнішньої політики Російської Федерації (історико-дипломатичне управління МЗС) низку документів, в яких розкривається діяльність посольства СРСР у США щодо налагодження співпраці між урядами й народами двох країн у боротьбі проти спільного ворога³³.

Вище вже згадувалося про матеріали Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, опрацювання яких спроможне якщо не істотно змінити правові оцінки багатьох подій воєнного часу, то принаймні змістити акценти й закріпити загальноприйняті світовим співтовариством погляди на них, ліквідувати підґрунтя для різних спекуляцій, спричинених ідеологічними імпульсами.

Окремо слід сказати про матеріали, пов'язані з діяльністю Організації українських націоналістів. Якщо архівні фонди, що містять документи про розвиток комуністичного антифашистського руху Опору в основній своїй масі були відкриті для вчених, то джерела з історії українського самостійницького руху до початку 90-х років залишалися “за сімома печатками”. На цей час лише виданий за кордоном “Літопис УПА”, спогади, окремі доку-

ментальні збірки, підготовлені в діаспорі, та публікації в періодиці були орієнтирами для тих, хто цікавився цією проблематикою в Україні. Та коли заборону на вивчення даної теми зняли, у вітчизняних архівах виявився доволі значний масив документів, більшість яких зосереджена у фондах 3833, 3836, 3837, 3838, 3967 ЦДАВОВУ України, фондів 57 ЦДАГО України, архівних установах західних областей України, ГДА Служби безпеки України.

Оприлюднення цих пластів відбувається за кількома напрямками. Перші археографічні публікації з'явилися у науковій періодиці (підбірка М. Ковалю і В. Гриневича в "Українському історичному журналі") і навіть у звичайних часописах (підбірка В. Сергійчука в "Молоді України"). Потім з'явилися перші збірники документів, підготовлені вітчизняними й діаспорними дослідниками й видані в Україні³⁴.

Свій внесок у справу публікації джерел зробили члени робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, силами яких було видано кілька анотованих та бібліографічних покажчиків, збірників документів³⁵. Нарешті, у 2006 р. дійшла черга до публікацій багатотомного збірника документів, які упродовж майже 10 років виявлялися й опрацьовувалися членами робочої групи³⁶.

Значну пошукову роботу провели упорядники нової серії "Літопису УПА" (К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко), завдяки яким побачили світ 10 томів документів і матеріалів, у яких розкриваються основні етапи створення і боротьби збройних сил українського національного підпілля³⁷.

Широке оприлюднення архівних джерел дало змогу створити підґрунтя для наступного етапу фундаментальних досліджень цієї складної й суспільно резонансної теми та виходу на рівень теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій для вищих органів влади. Однак, аби виконати це завдання у повному обсязі, історики й правознавці мають детально вивчити міжнародно-правові акти й відповідні документи інших держав, які містять історико-юридичну оцінку національно-визвольних рухів. Тільки за цих умов можлива кваліфікована підготовка проектів рішень уряду й парламенту України, що стосується самостійницького руху періоду 40—50-х рр. та їхнє виведення з суто ідеологічної й політичної площини.

Загалом офіційні джерела, що набули статусу повноцінної емпіричної бази для історичних досліджень, попри свою різноманітність та кількість здатні дати відповідь далеко не на всі питання, висунуті сучасною наукою та суспільством. Цілісні пласти документів, що найкраще збереглися (партійні, радянські, військові тощо) є, водночас, і найбільш тенденційними. Те саме можна сказати і про німецькі трофейні документи, що зберігаються у фондах КМФ-8, 3206 (Рейхскомісаріат "Україна"), 3676 (Штаб імперського керівника А. Розенберга для окупованих областей) ЦДАВОВУ України та фондах обласних архівосховищ. Гостре ідеологічне протистояння в роки війни позначилося на матеріалах не лише суто пропагандистського спрямування, а й на офіційній статистиці, аналітичних викладках радянських та німецьких військових, господарських, ідеологічних органів, спеціальних служб. Це вимагає від науковців критичного став-

лення до наявних джерел, їхнього ретельного співставлення й перевірки, аби уникнути сліпого простування за документами й пов'язаних з цим ризиків.

У зв'язку з цим існує нагальна необхідність інтенсивного залучення альтернативних джерел: письмових та усних спогадів, щоденників, епістолярій, речових реліквій воєнної доби, картографічної продукції, ілюстрацій, фотоматеріалів тощо. На Заході ці види джерел давно набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями соціальної, інтелектуальної, гендерної, усної історії, воєнної антропології, історії побуту та повсякденності.

У Радянському Союзі таке наближення до об'єкта дослідження не заохочувалося, оскільки, на думку правлячої верхівки, могло призвести до суб'єктивізації історичного процесу. До того ж, існував реальний ризик явного розходження індивідуального сприйняття нашого минулого з колективним (читай — виробленим у кабінетах високопосадовців). Як сумний наслідок — ми безповоротно (!) втратили гігантський інформаційний материк, адже особиста історія і власний досвід кожного учасника й сучасника війни могли бути (але не були) зафіксовані для наступних поколінь і дослідників. Фактично режим безжально і свідомо відсік найважливіший сегмент колективної й індивідуальної історичної пам'яті про Другу світову війну, чого нинішня влада і суспільство, здається, повною мірою ще не усвідомили. Доводиться наголошувати на цьому, оскільки закони буття постійно й невпинно скорочують кількість людей, які пережили війну і є носіями знань про неї.

Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, незрідка помітно дисонують з офіційними версіями подій, а по-друге, особливо рельєфно закарбовуються в пам'яті тих категорій громадян, на долю яких випали найважчі випробування. Очевидно, небезпідставно П. Томпсон вважає, що "найбільш сильною колективною пам'яттю володіють утискувані групи-ізгої", а "зміна соціального статусу носіїв усної традиції чітко пов'язана з тривалим процесом падіння її престижу"³⁸. Обстоюючи право на повернення на авансцену тих соціальних когорт, які були позбавлені можливості репрезентувати своє сприйняття подій, власні орієнтири, позиції та життєві цінності, вчений звинувачував у цьому консервативно налаштованих дослідників: "Старе покоління істориків, які тримаються посад і мантий, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси — зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з магнітофоном"³⁹.

Г. Принс пов'язує ігнорування усних джерел тим, що історики-документалісти вимагають від джерел трьох якостей: точності форми, хронологічної докладності й можливості їхнього уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих ознак у достатньо виразному й фіксованому вигляді й підживлює скептицизм до усної історії⁴⁰.

А от один із засновників цього напрямку, Я. Вансина, на перестороги методологічного характеру зауважував, що усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел, і навпаки, — останні слугують для перевірки перших. Потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони каталізують

дослідницький процес. Я. Вансина виокремив два типи усних джерел: усну традицію й особисті спогади. Перший він визначив як усне свідчення, що передається вербально від одного покоління до наступного й далі, другий — як усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом носія інформації⁴¹.

Г. Принс вважає, що головна проблема використання чи невикористання усної традиції пов'язана з традиціями, не завченими напам'ять: епосом і наративом. Насамперед, ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, герменевтичне нововведення письмової точки зору до усної спадщини неписьменної людини. Інформант, як правило, акцентує увагу на тому, що для нього в оповідуваний час вважалося визначальним, важливим. Однак ці вади не становлять вирішальної перешкоди і компенсуються тим, що особиста пам'ять може дати "свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб", створити підґрунтя для написання історії малих соціальних груп і локальних територій. Саме це дає підстави вченому заявити, що "усна історія, заснована на пам'яті, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії", а "жоден історик, який пізнає сучасну високу політику, пірнувши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також можна додати фотографічні й кінематографічні джерела)"⁴².

З притаманною йому образністю Гвін Принс, підсумовуючи свої міркування про роль і місце цього напрямку, писав: "Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями й завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці, насамперед, звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле й сучасне. Без доступу до таких ресурсів історики в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто найпрофесійніші історики, сумуватимуть у загальному обсязі розуміння, обмеженому їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мінливому колі світла під самотнім ліхтарем на відкритій для всіх вітрів темній вулиці"⁴³.

Вище зазначалося, що коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері (чи магнітофонній плівці) особисті спогади, постає питання (і навіть більшою мірою) про вірогідність інформації. Подібне питання повинно виникати і тоді, коли маєш справу з будь-якою документацією. Можна з упевненістю сказати, що володіючи технологіями інтерпретації історичного матеріалу, а також власного бачення тих чи інших подій, дослідник певним чином трактує документи і врешті-решт подає свою картину минулого. Менш обтяжений спеціальними теоретичними знаннями інформант звертає більшу увагу не на те, як описати явище, а що про нього сказати. Тому наративи даного рівня за цим критерієм можуть не поступатися історіям, писаним на основі офіційних джерел.

Отже, проблема джерел для вивчення історії Другої світової війни є багатомірною і складною. Усвідомлення дослідниками відповідальності перед суспільством і наступними поколіннями в цьому сенсі є лише одним з кроків до реалізації неосяжного евристичного потенціалу корпусу джерел, яким представлені події цього періоду. Другим і, напевно, найважчим кроком має стати їх кваліфікована інтерпретація. Формування різних методоло-

гічних підходів з відповідним асортиментом наукових методик, бажання ризикувати й експериментувати у поєднанні з копіткою пошуковою працею — це той шлях, який має забезпечити дослідженням проблематики Другої світової війни гідне місце серед самодостатніх напрямів історичної науки.

¹ *Фон Хаген М.* Повертаючись до історії України // Критика. — 2007, червень. Число 116. — С. 12.

² *Грабонович Г.* Модель “Культури” // Критика. 2006. — Січень—лютий. Число 99—100.

³ *Гуревич А.Я.* Двойкая ответственность историка // Проблемы исторического сознания. Материалы международной конференции. Москва, 19—21 мая 1996 г. — М., 1999. — С. 18.

⁴ *Зелдин Т.* Социальная история как история всеобъемлющая / Пер. Е. Дахиной // Thesis. — 1993. — С. 154—162.

⁵ *Головко В.В.* Кризис в исторической науке: попытки экспликации понятия. — У кн.: Теоретико-методологические проблемы исторического познания. Материалы Международной научно-практической конференции 1—2 февраля 2001 г. — Минск, 2000. — Т. 1. — С. 78.

⁶ Див.: *Ukraine Studies in the West: Problems and Prospects // Ukraine in the Seventies. Paper and Proceedings of the Mc. Master Conference on Contemporary Ukraine, October 1974. Oakville, Ontario, 1975; Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History. Round Table Discussions at the Ukrainian Historical Conference. — London, Ontario, 31 May 1978 // Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981.*

⁷ *Hagen M. von.* Does Ukraine How a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995); *Grabowich G.* Ukrainian Studies: Framing the Context // Ibid; *Kapeller A.* Ukrainian History from German Perspective // Ibid; та ін.

⁸ *Головко В.В.* Назв. праця. — С. 77.

⁹ Исторические записки. — 1995. — № 1. — С. 37.

¹⁰ *Головко В.В.* Назв. праця. — С. 78.

¹¹ *Касьянов Г.* Націоналізація історії чи образ Іншого // Критика. — 2000, січень—лютий, число 99—100. — С. 22.

¹² *Зиммель Г.* Проблемы философии истории // Избранное. — Т. 1. — М., 1994. — С. 530.

¹³ *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 216.

¹⁴ *Troebst S.* What Sorta Carpet? The Culture of Memory in Post-Communist Societies of Eastern Europe. An Attempt at General Description and Categorisation // *Ab Imperio.* — 2004. — N 4. — P. 77.

¹⁵ *Рябчук М.* Культура пам’яті та політика забуття // Критика. — 2006. — Січень—лютий. — Число 99—100. — С. 18—20.

¹⁶ *Барт М.* Мифологии. — М., 1966. — С. 270, 274.

¹⁷ *Васильков Ю.* Рожденные революцией // Литературная газета. — 2003; Вечерний Донецк. — 2003. — 16 марта.

¹⁸ *Сербин Р.* “Велика Вітчизняна війна”: советский мит в українських шатах // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 64.

¹⁹ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) — К., 1999. — С. 66.

²⁰ *Сербин Р.* Назв. праця. — С. 64.

²¹ *Гриневиц В.* Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2—3.

²² *Рябчук М.* Назв. праця. — С. 18.

- ²³ Коваль М.В. 1941-й рік Проблеми історичної пам'яті // УІЖ. — 2001. — № 3. — С. 87.
- ²⁴ Україна партизанська. 1941—1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. — Наук.-довідкове вид. — К., 2001. — С. 25.
- ²⁵ Міхман Д., Грайф Г. Єврейські лідери і єврейський опір. — У кн.: Катастрофа європейського єврейства. Навч. посібник. — Ч. 3—4. — К.: Вирий, 2005.
- ²⁶ Полищук В. Нюрнберг наоборот — 2. Еще раз о попытках реабилитировать ОУН-УПА // Київській телеграф. — 2003. — 20—26 января. — С. 15, 16.
- ²⁷ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. Изд. второе, перераб. и испр. — М.: “ЯУЗА” “ЭКСМО”, 2009.
- ²⁸ Боряк Г. Проблеми подальшого реформування документоінформаційної сфери // Архіви України. — 2005. — № 1—3. — С. 24.
- ²⁹ Там само. — С. 21.
- ³⁰ Архіви окупації 1941—1944. Упор. Н. Маковська. — К., 2006.
- ³¹ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941—1945. — К., 1998; Руденко Н.М., Русак А.В. Армія фашистського агресора: Від перемог до поразок. 1941—1945 / Морально-психологічний аспект. — К., 1997; Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія. — Львів, 2000; Його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003.
- ³² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — У 2 кн. — К., 1994; Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939—1954): — Монографія. — К., 2004; Його ж. Радянські табори військовополонених в Україні (1939—1954): Організаційно-структурний аспект. — К., 2004; Чайковський А.С. Плен. За чужие и свои грехи. (Военнопленные и интернированные в Украине 1939—1953 гг.). — К., 2002.
- ³³ Див.: Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. — К., 1997.
- ³⁴ Документи і матеріали з історії Організації Управлінських Націоналістів / Редкол.: В. Верига. — К., 2002. — Т. 7; Документи Комісії Державного планування ОУН (КДН ОУН) / Упор. О. Кучерук, Ю. Чеченка. Наук. ред. Н. Миронець; Літопис Голоти України (гол. ред. В. Цветков). — Львів, 1997. — Т. 3: Героїка ОУН—УПА. — 1997; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр.: Нові документи і матеріали. — К., 1998; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. — У 4-х т. — Львів, 1997—2000 та ін.
- ³⁵ Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. — К., 2000; Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941—1957 рр.). — Вип. 1. — К., 1999; вип. 2 — 2000; Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998—2002 рр. — К., 2002; Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Упор.: Лисенко О.Є., Патриляк І.К. — К., 2003.
- ³⁶ ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х частинах. — К., 2006; ОУН в 1942 році. Документи. — К., 2007.
- ³⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1—8. — К.; Торонто, 1995. — 2005.
- ³⁸ Томпсон Г. Голос пришлого. Устная история. — М., 2003. — С. 40.
- ³⁹ Tompson P. The Voice of the Past: Oral History. — Oxford, 1978. — P. 63.
- ⁴⁰ Принс Г. Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання. — К., 2004. — С. 155.
- ⁴¹ Див.: Vansina J. Oral Tradition of History. — Madison, 1985.
- ⁴² Принс Г. Назв. праця. — С. 171—174.
- ⁴³ Там само. — С. 117.

В. СТЕЦКЕВИЧ

Радянська історіографія Другої світової війни

Історія України доби війни 1939—1945 рр. посідає провідне місце в усьому вітчизняному історіописанні. Її осягнення розпочалося ще в роки нацистської навали і триває донині. За минулі роки зусиллями професійних істориків, суспільствознавців, політиків, публіцистів, письменників, керівних діячів держави, воєначальників та й пересічних свідків тих подій — а це, за нашими підрахунками, близько 300 авторів — створено величезний масив літератури, в якому зафіксовано тисячі й тисячі імен безпосередніх учасників війни, різноманітні події і факти, теоретичні узагальнення тощо. Увесь цей масив переріс у своєрідне історіографічне джерело, що віддзеркалює власне сам процес осягнення й осмислення цього відтинку української історії. Починаючи з 60-х років ХХ ст., в силу іманентних потреб самої історичної науки, доробок українських дослідників історії України 1939—1945 рр. поступово стає об'єктом спеціального (у даному випадку історіографічного) вивчення. Перші історіографічні огляди-аналізи були виконані виключно істориками, які досліджували певну царину чи навіть окрему тему з історії Другої світової війни: власне, це були історіографічні нариси тих конкретних проблем, у межах яких ці автори працювали. Саме такого штибу історіографічні огляди — в межах так званої проблемної історіографії — й започаткували осмислення українського літопису війни 1939—1945 рр. Йдеться про праці М.О. Буцька, М.З. Данилюка, В.О. Замлинського, М.В. Ковалюка, Л.В. Кондратенко, Є.В. Сафонової, М.Ф. Хорошайлова та ін.¹ Та згодом, починаючи з 70-х років минулого століття, поступово стала складатися група українських дослідників, які фахово спеціалізувалися винятково в галузі історіографії війни. Список таких дослідників досить короткий: В.Л. Агапов, В.М. Вашкевич, В.І. Гриценко, В.П. Дрожжин, О.І. Красюк, В.І. Клоков, О.В. Марущенко, В.В. Стецкевич та ін.

До того ж, практично всі їхні публікації також були присвячені аналізу історіописання окремих проблем українського сегмента війни. Тому-то й не дивно, що в бібліографічному переліку праць, які охоплювали б історіографію всього українського літопису війни, таких одиниць. Це відповідні розділи монографій А.В. Санцевича “Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади” (К., 1973) та “Українська-радянська історіографія. 1945—1982” (К., 1984), книги “Историография истории Украинской ССР” (К., 1987) та розділ “Воєнна історіографія України” у виданні “Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945” (К., 2000). З огляду на вищезазначене, впливає невтішний висновок: історіографічне опрацювання доробку науко-

вців, які працюють у сфері подієво-фактографічного (конкретно-історичного) висвітлення історії України 1939—1945 рр., не завжди встигало і не встигає за темпами останніх. Ось чому поза межами історіографічних оглядів залишаються великі пласти наукової літератури, не завжди оперативно відстежуються тенденції та напрями розвитку досліджень з історії війни, практично поодинокими є й узагальнюючі історіографічні праці, які б охоплювали все українське історіописання війни 1941—1945 рр.

Вже майже 70 років наукове осмислення історії України періоду війни 1939—1945 рр. має власну науково-дослідницьку логіку, виразні ознаки поступу по висхідній, накопичення величезного масиву фактографічних знань і теоретичних узагальнень, але одночасно ще й певні періоди спадів, застою та ходіння по замкненому колу. Та попри всі позитиви і негативи, весь процес наукового осмислення ані на день не переривався. Відтак і маємо всі ознаки спадковості у процесі її вивчення і висвітлення. Більше того, є всі підстави, аби стверджувати: майже вся сучасна українська історіографія війни нехай і не завжди безпосередньо, а лиш опосередковано, але все ж виросла з надбань і напрацювань попередників. При цьому йдеться не лише про їх позитивні здобутки, а й про негативні чи контроверсійні складові, які згодом, — за наявності відповідних умов для творчих і суто наукових пошуків, — стали потужним каталізатором креативних наукових розвідок, а то й проривів, що й спричинило виходи на якісно нові щаблі осягнення нашої історії часів війни, які спостерігаємо нині.

В основу періодизації літописання війни покладено не суто наукові критерії і чинники, явища і події, які тільки й дають підстави для визначення нових рівнів вивчення і висвітлення історичної минувшини, а й суспільно-політичні події чи партійні (КПРС) рішення і документи. Саме такими “критеріями” періодизації розвитку усього радянського історіописання (а відтак автоматично й українського) та й розвитку самої радянської історичної науки і стали смерть Й. Сталіна, подальша критика культу його особи, ціла низка партійних документів тощо. І хоча ті події певним чином, дійсно, впливали на розвиток історичної науки, як і на все суспільно-політичне життя всієї країни, та все ж покладати їх в основу періодизації наукового процесу осмислення історії війни було недоречно. Адже така, до певної міри, штучна, механічна, а головне, позанаукова стратифікація науково-дослідницького процесу не відповідає критеріям наукової періодизації, іманентним законам, за якими власне і розвивається сама історична наука. Та, найголовніше, що така періодизація не відштовхувалась від змін у теоретико-методологічній царині науки, тобто від того підґрунтя, яке визначає практично всю дослідницьку культуру науковців, їхню методологію, методи і навіть технології досліджень, а зрештою — майже усі якісні характеристики наукової продукції. А ось змін у цій фундаментальній царині пізнання в ті роки якраз і не було. У радянські часи пануючим теоретико-методологічним і до того ж єдиним підґрунтям залишався марксизм-ленінізм. Саме він і визначав усю методологію досліджень, закладав дослідницькі схеми і матриці, визначав класові підходи, був основою теоретичних осмислень, оцінок, висновків і таким собі універ-

сальним мірилом, еталоном науковості історичних праць і скоріше обмежував творчі пошуки дослідників, “заганяв” їх у своєрідне “прокрустове ложе” (чи краще сказати б — в “інтелектуальну пастку”), аніж навпаки. Тим більше, що ця методологічна база не змінювалася протягом усього радянського періоду історіописання війни. У тріаді методологічних принципів — об’єктивність, історизм та партійність (класовість) — домінуючим був останній (особливо в історико-партійній літературі). Власне він багато в чому обумовив й виокремлення в межах радянської історичної науки своєрідної галузі — історико-партійної науки. Таке зміщення акцентів призвело до певних перекосяків у висвітленні всієї історичної картини, сформувало відповідні межі, стандарти, схеми, шаблони, узагальнення і навіть світоглядний комплекс та спосіб мислення вчених, а також тематику досліджень. Радикальні зрушення на цих фундаментальних теренах історичної науки відбулися лише в кінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття. На зміну методологічному монополізму у вигляді марксизму-ленінізму “увірвався” методологічний плюралізм, який, перш за все, визначив свободу в науковій діяльності вчених, розкріпачив їхню думку і по суті відкрив нові творчі можливості для дослідників. Ця нова теоретико-методологічна хвиля, яка багато в чому, особливо на перших порах, була виразно антимарксистською, деструктивною (і це факт, від якого важко відмахнутися), якраз і стала виразним вододілом в українському історіописанні війни. Ці радикальні зміни у теоретико-методологічній галузі історичної науки вкупі з іншими (від кадрового оновлення корпусу дослідників історії України часів війни, появи нових парадигм її вивчення та історіософії осмислення аж до появи нових можливостей у використанні джерел) поклали край попередньому історіографічному періоду (40-х — другої половини 80-х років ХХ ст.), розпочавши новий, сучасний. Тому й маємо підстави сказати: все українське історіописання — від 40-х років і до сьогодні, — виходячи із наукових критеріїв періодизації науково-дослідницьких процесів у сфері історії війни, доцільно поділяти на два періоди.

Перший — назвемо його “радянський період”, що хронологічно охоплює 40—80-ті роки минулого століття — доцільно розглядати як такий, що вже завершився і є доконано історичним фактом українського історіописання війни 1941—1945 рр. У його рамках цілком логічно можна виділити три етапи: а) власне період війни; б) перше повоєнне десятиріччя — відтинок панування сталінської доктрини в історіографії війни; в) доба ліберально-плюралістичного, непослідовного поступу і відкату назад, до авторитарних і догматичних підходів у вивченні подій 1941—1945 рр.

Другий період — сучасний (пострадянський, україноцентричний). Імпульсом до його появи, як і в радянські часи, став не суто науковий чинник, а суспільно-політичні і вельми резонансні події: перебудовчі процеси другої половини 80-х років, доба демократизації та дерадянізації і здобуття Україною незалежності. Але на цьому тотожність закінчується, оскільки названі вище події і процеси відкрили можливості: а) обирати, окрім марксистсько-ленінської методології, й інші, що базуються на загальнолюдських і за-

гальноцивілізаційних цінностях, а тому позбавлені групових, партійних і навіть національних підходів і мірок; б) сповідувати будь-які дослідницькі підходи і писати, керуючись тільки методологіями, методиками, законами і технологіями науки.

Тут розглядається головним чином український сегмент історіописання Другої світової війни радянської доби. Але це аж ніяк не означає, що історію України часів війни не зачіпали і не досліджували історики з діаспори чи із далекого і близького зарубіжжя. Там склалася своя власна історіографія війни, яка часто-густо суперечить, а подеколи перегукується з українською. Але ці напрацювання зарубіжних авторів потребують спеціального аналізу.

* * *

З початком нацистської навали тема захисту Вітчизни і мобілізації сил на відсіч агресору стала для істориків провідною. Радянські історики бачили свій обов'язок у вихованні мільйонів радянських патріотів у дусі бойових традицій героїчного минулого та одночасно у викритті гітлерівського режиму як найлютішого ворога людства.

Аналіз виданої у роки війни літератури свідчить, що ніколи раніше темі захисту Батьківщини не надавалося такого значення. Та все ж головним об'єктом історичних досліджень залишалися поточні події війни. Перш за все, історики й архівісти розпочали збирання документів: заклали підвалини фактологічної бази історії Другої світової війни. При АН УРСР сформувався загін вчених, які спеціалізувалися на вивченні історії України у роки навали. Серед них — М. Супруненко, І. Слинько, К. Дубина, А. Чеканюк та інші. Саме вони по гарячих слідах війни зробили спробу наукового осмислення її окремих подій. Вже у 1942 р. М. Супруненко підготував видання з історії УРСР у передвоєнні роки та у перший період війни, а в 1943 р. зробив по суті першу спробу узагальнення досвіду партизанської боротьби за перше півріччя війни². В 1942 р. спочатку у Ворошиловграді³, а згодом у Саратові⁴ вийшла праця К. Дубини, в якій він одним із перших у радянській історіографії на конкретних прикладах дій окупантів в Україні викрив злочинну сутність нацизму. Боротьбі ополченців Києва та Одеси в суворому 1941 р. присвятив свою працю А. Чеканюк⁵.

Літопис війни майже з перших її днів писали не лише професійні історики, а й письменники, публіцисти, громадські діячі. Окреме і вельми поважне місце в їхньому творчому доробку посідали праці, в яких на підставі свідчень очевидців і переконливих фактів розкривалися злочини гітлерівців на окупованих землях, показувалося жорстоке обличчя "нового порядку"⁶.

Досить оперативно — вже в 1942 р. — з'явилися наступні праці, присвячені боротьбі з загарбниками на тимчасово окупованих землях⁷. Зрозуміло, що жодна з цих публікацій не розкривала всіх складових антифашистського руху Опору. Не завжди відповідали вони й вимогам та стандартам наукової літератури (особливо це стосується джерельної бази). По суті, ці видання були науково-публіцистичними. Проте головне завдання — викриття людоджер-

ського спрямування нацистського режиму, показ масовості та розмаху партизанського і підпільного рухів — така література виконувала. Сповнені болю за рідну землю та ненависті до ворога, і у повному розумінні слова актуальні, ці праці за своїм змістом і спрямованістю відзначались патріотичним пафосом і несли в собі потужний агітаційно-пропагандистський запал та мобілізували сили народу на боротьбу з агресором. Разом з тим, вони містили й чимало свідчень очевидців про героїзм радянських людей, про форми Опору і, таким чином, робили вагомий внесок у накопичення фактологічних матеріалів, формування (нехай і політизованих) оцінок цього руху та заклали перший підмурок українського літопису війни.

Певний внесок у літопис війни зробили й публіцистичні праці, які належали відомим українським поетам, письменникам, громадським діячам. Йдеться про доробок О. Довженка і М. Бажана, М. Рильського і П. Тичини, В. Сосюри, В. Василевської та інших авторів. Сотні повідомлень та інформацій, вміщених на сторінках газет та журналів, дохідливо і переконливо розповідали про звитягу і жертвність захисників Батьківщини. Чимало в цьому напрямку зробили всі без винятку республіканські газети і журнали, більшість з яких продовжували виходити і в роки війни. Так, тільки на сторінках журналу “Українська література” у рубриці “Україна у вогні” протягом 1941—1945 рр. було надруковано сотні матеріалів про внесок трудящих у боротьбу з окупантами. Завдяки журналістам періодичні видання України тих часів зафіксували і донесли до нас тисячі імен безпосередніх учасників збройної боротьби, звитяжців праці, донорів і юних добровольців, ополченців і народних месників тощо.

Аналізуючи публіцистику воєнного часу, можна помітити, що вона містила виразні сліди глорифікації й героїзації боротьби радянського народу проти агресора та популяризації самовідданості і жертвності народу, а з другого боку — чимало неточностей, перебільшень, завищених оцінок і викривлень. До того ж, публіцисти тих років, переважно не з власної волі, “старанно” замовчували “незручні” події і факти, особливо першого, найбільш трагічного, періоду війни.

З початком визволення України від загарбників вивчення історії війни отримало новий імпульс. Перш за все було поновлено перерване окупацією збирання документів і матеріалів періоду 1941—1943 років. І хоча в полум’ї війни загинуло багато цінних джерел, все ж історики й архівісти змогли зібрати і зберегти величезний масив документальних свідчень про часи лихоліття, у т.ч. фото та кінодокументи, а також трофейні матеріали.

Щоправда, їхнє всебічне археографічне опрацювання не завжди відповідало вимогам історичної науки. До того ж, саме в ті часи чимало документів і матеріалів (навіть цілі масиви) були сховані у спеціальних фондах. Усе це значно ускладнило роботу дослідників, загальмувало введення у науковий обіг багатьох документів, що позначилося на повноті відтворення історії війни.

Після звільнення України кількість публікацій з історії війни помітно збільшилася, розширилась і їхня тематика⁸. З’явилися публікації, присвячені

битві за Україну, героїзму синів і дочок України в боротьбі за визволення рідної землі⁹, героям-підпільникам Краснодона¹⁰, історії деяких регіонів УРСР у часи окупації¹¹.

Окреме місце в літописі війни посіли сторінки, написані фронтовими журналістами. Саме їхніми зусиллями на шпальтах фронтових, армійських, флотських, дивізійних та інших газет висвітлювалися подвиги вихідців з України (як, до речі, і представників усіх інших союзних республік). Тисячі замальовок, нотатків, нарисів, інтерв'ю, фотоматеріалів утворили інформаційно насичений масив джерел про звитягу і неймовірно тяжку ратну працю воїнів-захисників Батьківщини. Чималий внесок у цей літопис зробили і газети — загальносоюзні, республіканські, обласні, районні, міські, багатотиражні. Звичайно, автори газетних публікацій не піднімались до рівня наукових узагальнень. Та цінність таких матеріалів в іншому: вони динамічно нарощували фактографію війни, народного подвигу; зафіксували і зберегли тисячі подій, фактів, а головне — імен воїнів-захисників Вітчизни.

Чимало фактів, у яких віддзеркалювались події з історії України 1941—1945 рр., зосереджувалось у виданих у 1945 р. повідомленнях та зведеннях Радінформбюро¹². Незабаром з'явилися і перші свідчення безпосередніх учасників боротьби з окупантами в тилу ворога. Серед них — записки секретаря підпільного обкому партії на Рівненщині і командира партизанського з'єднання В.А. Бегми¹³, спогади С.А. Ковпака, О.Ф. Федорова, В.А. Старикова¹⁴.

Протягом 1943—1945 рр. вийшло чимало журнальних та газетних публікацій, присвячених відродженню господарства республіки, відновленню діяльності радянських установ, партійних, комсомольських, профспілкових та інших організацій на визволених територіях України¹⁵. Як правило, авторами таких праць були не фахові історики, а керівники окремих галузей економіки, партійні і радянські працівники тощо. Проте їхні праці передають дух часу, містять безліч цікавих фактів і тому мають неабияку цінність для дослідників історії війни, адже нині вони всі (чи майже всі) вже самі виступають своєрідним джерелом фактів і подій з історії України в ті роки.

Важливо звернути увагу й на інші факти. У 1945 р. в Україні вийшли друком перші праці, присвячені внеску республіки у загальну перемогу над ворогом¹⁶. Безумовно, у них лише фрагментарно висвітлювалася тема вагомого внеску України у розгром агресора. Не всі наведені у цих працях факти відповідали дійсності. Так трапилось і з фактичними даними та підрахунками евакуйованих матеріальних цінностей і людських ресурсів, кількістю діючих у 1941—1944 рр. в Україні партизанських загонів тощо. Наприклад, у праці П. Броварця вказується, що в тилу ворога діяло 2 145 партизанських загонів, які налічували понад 200 тис. чоловік. Та згодом дослідники довели, що в Україні діяло всього 883 загоны, а на всій окупованій території СРСР було сформовано близько 2 тис. загонів, у складі яких боролось понад 90 тис. осіб.

Цікавою була спроба підсумувати внесок вчених України у загальну боротьбу з ворогом¹⁷.

Водночас у процесі роботи Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників невпинно зростає мартиролог тих, хто загинув на полі бою, був закатований нацистами або загинув від рук окупантів.

У роки війни професійні історики й архівісти започаткували формування джерельної бази, видання збірників документів і матеріалів. Разом з публіцистами, журналістами та громадськими діячами фахівці добирали документи і матеріали про активну участь населення України у боротьбі з агресором, його патріотизм, звитяжну працю у тилу і героїзм на фронтах, антифашистський рух Опору на окупованих територіях, керівну роль партії в організації боротьби з агресорами. Особлива увага в ті часи приділялася відображенням воєнних дій та операцій з визволення України, популяризації ратних подвигів воїнів Червоної армії і народних месників.

Загалом, за підрахунками авторів “Історіографії історії Української ССР” (К., 1987. — С. 356), за роки війни було видано близько 50 книг, брошур та збірників статей і півтори тисячі наукових та науково-популярних статей, розвідок і нарисів, що стало наріжним каменем української радянської історіографії війни.

Отже, є всі підстави стверджувати: осмислення історії найбільшого збройного конфлікту розпочалося вже під час самої війни. Література тих років відтворювала особливості бачення і розуміння авторами загальної концепції історії Великої Вітчизняної війни, окремих дослідницьких проблем і особливо ідеї про класовий і справедливий характер війни радянського народу проти загарбників; водночас у ній фіксувався й сам стан історичної науки тих років, атмосфера та умови, в яких працювали науковці.

Розглядаючи різноманітні теми, дослідники досягли певних незаперечних позитивних результатів. Тональність і спрямованість наукових і публіцистичних видань тих років були витримані у дусі оптимізму і переконаності в перемозі. І це, безумовно, відіграло значну мобілізуючу роль.

Та на тлі позитивних здобутків поступово почали вимальовуватись і недоліки видань 1941—1945 років. Внаслідок різних причин та обставин вчені-історики у ті роки не спромоглися написати об’єктивну, адекватну дійсності історію війни. Шлях до повного і правдивого висвітлення її був непростим: безпосередньо у роки війни треба було суворо оберігати державну таємницю, а відтак багато матеріалів стали просто недоступними для дослідників. Ось чому джерельна база більшості з названих праць була обмеженою, її становили переважно газетні матеріали. Необхідно враховувати й те, що для дослідника завжди особливу роль відіграє рівень накопичених попередниками знань з відповідної теми, себто вихідний рівень, з якого він починає її вивчення. У 1941—1945 рр. історики Великої Вітчизняної війни практично все починали з нульової позначки: гостро не вистачало кваліфікованих кадрів, незадовільними були організація та умови праці дослідників тощо. Все це певною мірою стримувало наукові пошуки і позначалося на всебічному осягненні історії УРСР у 1941—1945 рр. і теоретичному рівні публікацій. Крім цього, мали місце й інші фактори, які не були зумовлені воєнним часом.

Йдеться про те, що історикам по суті було заборонено торкатися багатьох питань, а дослідницька тематика суворо регламентувалася. “Згори” визначалися всі вектори досліджень. Офіційні кола країни у такий спосіб приховували від громадськості повну правду про війну. Заборонено було використовувати будь-які факти зі знаком “мінус”. Так, уже в роки війни почалося формування “білих плям”, культивування принципу замовчування “незручних подій”, які не “працювали” на авторитет держави і партії, тенденційне ставлення як до історичних джерел, так і до висвітлення окремих сюжетів, адміністрування і пряме втручання у справи вчених. До того ж, висновки істориків ставилися в жорстку залежність від офіційних оцінок, а роль дослідників відтак часто-густо зводилася до коментування та уміння яскраво ілюструвати лише позитивне. Як наслідок, уже в ті часи у радянській історіографії війни з’явилися закриті теми і своєрідні зони ризику, куди більшість істориків довгі роки навіть не наважувалася ступити. Йдеться, перш за все, про теми, пов’язані з причинами трагічного розвитку подій на фронтах у 1941 р., колаборацією та депортацією кримських татар і мешканців західноукраїнських земель, виживанням цивільного населення у часи окупації, діяльністю ОУН та УПА тощо. Останні характеризувалися виключно як “бандформування українських буржуазних націоналістів”. У такому ж дусі йшлося і про більшість українців-емігрантів¹⁸.

В інтерпретації та осмисленні подій 1941—1945 рр. брав особисту участь Й. Сталін. Його праця “О Великой Отечественной войне Советского Союза”, що видавалася у 40—50-х роках масовими тиражами, стала своєрідним еталоном, з якого робилися “зліпки” всіх концептуальних і змістовних складових історичних студій, а також цитатник, на основі якого формувались усі висновки й узагальнення дослідників. Так трапилося, наприклад, і з оцінкою трагічного перебігу подій 1941 р., аналізом невдач Червоної армії в перші місяці війни, втратами Радянського Союзу та іншими складовими історії країни у 1941—1945 рр.

Та попри всі негаразди, у науково-дослідницькому доробку тих часів переважали не негативні, а позитивні складники, а вся література несла виразний оптимістичний заряд.

По закінченню війни вивчення подій воєнного часу залишалось у центрі уваги дослідників, письменників, політичних діячів і журналістів. І це закономірно. Усе життя країни ще не одне десятиріччя буде розвиватися під безпосереднім впливом подій війни, а тема “Історія України в добу Великої Вітчизняної війни” залишиться однією з найважливіших серед науково-дослідницьких історичних проблем, її героїко-патріотичний характер буде близький дослідникам, серед яких у 40—60-ті роки перебували головним чином безпосередні учасники описуваних подій. Великий інтерес суспільства до літератури про війну став ще одним із чинників, що сприяв опрацюванню воєнної тематики, незважаючи на певні перешкоди.

У перше повоєнне десятиріччя українська історична наука розпочала систематичне і цілеспрямоване вивчення історії республіки 1941—1945 років. Так, створена у 1942 р. при АН УРСР Комісія з історії Вітчизняної війни в

Україні у березні 1946 р. розробила досить широку програму дій і накреслила завдання, спрямовані на комплексне вивчення історії України в роки війни¹⁹. Враховуючи важливість створення необхідної джерельної бази, перш за все планувалося зосередити головні зусилля на збиранні й опрацюванні документальних джерел. Зовсім не випадково цю Комісію очолив секретар ЦК КП(б)У К.З. Литвин. Члени цієї Комісії застенографували спогади 158 командирів і комісарів партизанських загонів та з'єднань і 198 Героїв Радянського Союзу; провели експедицію по Кіровоградській області, записали там розповіді більш ніж 300 чоловік і зібрали понад тисячу документів. Наприкінці 1946 р. Комісія мала у своєму розпорядженні вже майже 133 тис. документів. Планувалося видати найближчим часом 20—25 томів документальних збірників, які відображали б історію всіх областей України, підготувати понад 100 монографій з історії війни тощо. До наукової роботи залучалися кращі вчені республіки, викладачі вищих навчальних закладів, архівісти, аспіранти. Одночасно було розроблено й тематику дисертаційних досліджень та визначено перспективні напрямки наукових пошуків. На жаль, далеко не все із запланованого було втілено в життя.

І все ж завдяки зусиллям українських науковців одразу після війни вийшли друком матеріали про злодіяння німецьких окупантів в Україні²⁰ та збірники документів про історію окремих областей²¹.

На жаль, у 1949 р. без достатніх підстав роботу Комісії було припинено. Це негативно позначилося на подальшій дослідницькій роботі, тим більше, що згодом було розформовано і виставку-музей “Партизани України у Великій Вітчизняній війні”, з яким була розв’язана велика робота зі збирання, накопичення та опрацювання документів і матеріалів. Та це не зупинило пошуки істориків, хоча певним чином і загальмувало їх.

Найбільш активно у ті роки дослідники вивчали і висвітлювали бойові дії Червоної армії та битви за визволення України; підпільний і партизанський рух на окупованих землях України; відродження господарства республіки та внесок українського народу в Перемогу. При цьому переважна більшість публікацій мала партійний характер, їхньою головною метою була пропаганда авангардної ролі партії більшовиків та окремих її членів в організації захисту держави, у досягненні Перемоги. Показовими у цьому контексті були праці, наприклад, О. Юрченка²². У такому ж історико-партійному ключі було підготовлено і видано цілу низку наукових досліджень з актуальної у ті роки теми відродження господарського комплексу України в 1943—1945 роках²³. Але керівна роль партії, як правило, висвітлювалася досить декларативно.

Новою для української історіографії того часу стала тема подвигу міст-героїв. При цьому деякі дослідники — М.А. Бондар, Є.І. Вольський, М.В. Погребінський та інші — концентрували увагу на діяльності партійних організацій Києва та Одеси під час оборонних боїв 1941 р.²⁴, а інші — П.Н. Балковий, Л.І. Десенко, А.Т. Чеканюк — досліджували історію ополченських з'єднань та винищувальних батальйонів²⁵. Вони вперше в українській історіографії досить детально показали динаміку створення загонів народного ополчення, їхній соціальний, віковий, національний і партійний склад,

безпосередню участь у бойових операціях, взаємодію з регулярними частинами Червоної армії, стан підготовки ополченців тощо. Загалом, на думку цих дослідників, ополченські з'єднання та винищувальні батальйони надали відчутну допомогу діючій армії і стали її своєрідним резервом. Автори цих праць показали й певні недоліки, особливо щодо матеріально-технічного забезпечення ополченців; розповіли про великі втрати, яких зазнавали ці підрозділи, адже їм, як і воїнам Червоної армії, довелося вести бої за несприятливих оперативно-стратегічних обставин 1941 року. Але більш важливим є інше: історіописання війни почало поступово виходити на узагальнюючий рівень у висвітленні всенародного подвигу й участі у боротьбі з загарбниками широких верств населення. Чимало цікавих і безперечно правдивих матеріалів, точних спостережень та детальних описів подій містили праці, присвячені бойовим операціям на території України²⁶.

Щоправда, в усіх цих науково-популярних працях воєнні історики, головним чином, показували дії Червоної армії, участь окремих полків і дивізій, армій і фронтів у бойових діях. Цивільна історія України у таких дослідженнях, як правило, залишалася поза увагою. Вона фрагментарно описувалася хіба що в сюжетах про єдність фронту і тилу, допомогу мирного населення діючій армії в побудові оборонних споруд, при форсуванні Дніпра тощо.

Низка науково-популярних праць розповідала про участь воїнів-українців у визволенні України та героїзм її уродженців²⁷. У подальші роки ця тема вивчалася дещо динамічніше, але узагальнюючої праці про участь українців у Другій світовій не було аж до другої половини 90-х років.

Доволі помітним і новим явищем в українській історіографії стала поява мемуарної літератури. Маємо на увазі книги П. Вершигори, С. Ковпака, М. Попудренка, С. Руднєва, І. Туркенича, О. Федорова²⁸.

Підготовлена безпосередніми учасниками боротьби з окупантами, така література жваво й цікаво розповідала про незнане широкому колу читачів життя і бойові операції “народних месників” — партизанів і підпільників: про сповнені труднощів рейди і походи, відважні дії підричників, подвиги юних антифашистів, спільні акції підпільників і партизанів, сміливі напади на гарнізони окупантів тощо. Мемуари ближче познайомили читачів із героями “невидимого” фронту. Усі ці чинники зробили таку літературу, напевне, найбільш популярною серед широкого читацького загалу і, особливо, серед молоді. Та не лише цим були цікаві партизанські мемуари. Для науковців вони стали джерелами інформації, оскільки містили багатий матеріал про форми і методи партизанської боротьби з окупантами, зв'язки з мирним населенням, планування і підготовку операцій, масштаби, характер і напрями ударів по ворожих комунікаціях, роботу партійних осередків. Щоправда, як виявилось пізніше, було у цій літературі й чимало перебільшень, замовчувань, неточностей тощо.

У перше повоєнне десятиріччя ця популярна тематика почала розроблятися і науковцями. Вже у 1948 р. вийшла друком перша в Україні збірка нарисів “Герої партизанської боротьби на Україні” (Кн. 1. — К., 1948). Одночасно деякі дослідники почали вивчати різноманітні складові руху Опору на

окупованих землях. Саме вивчаючи такі сторінки історії війни, зробили перші кроки у науці відомі тепер фахівці в галузі історії війни — К.К. Дубина, В.І. Клоков, І.М. Омеляненко, І.І. Слинько, І.В. Супрун та ін²⁹.

Лише у середині 50-х років в Україні по суті вперше було вчинено спробу підготувати узагальнюючу монографію з історії УРСР 1941—1945 років. Її автором став М.І. Супруненко³⁰.

Підготовлена в загальноісторичному плані, ця праця відрізняється від іншої літератури з історії війни, що виходила друком в Україні протягом 1945—1956 років. Базуючись на доробку попередників, М.І. Супруненко залучив, як на той час, вже досить великий архівний матеріал із фондів партійних архівів Українського філіалу інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (у 60—80-ті роки це був Інститут історії партії при ЦК КП України), Київського, Чернігівського та інших обласних, переважно партійних архівів. У той же час він широко використав опубліковані джерела, газетні матеріали. Не випадково вчені оцінили цю монографію досить високо, незважаючи на те, що праця мала й певні недоліки. Зокрема, у ній схематично і неповно було висвітлено перший період війни, якому присвячувалося лише 20 сторінок із 27 друкованих аркушів загального обсягу книги. Події в Україні у перші місяці навали у книзі практично не розкрито.

Монографія М.І. Супруненка є прикладом спроби науковця переосмислити історію України у 1941—1945 рр., складного процесу відмови від старих концепцій, оцінок та узагальнень і пошуку нового бачення історії війни. Автор, зокрема, спробував дати власне бачення причини невдач Червоної армії у 1941 р., та, відмовившись від сталінських оцінок, виключно всі їх пояснив помилками самого ж Й. Сталіна. Очевидно, тут простежується не лише відповідна реакція історика на нові виклики, вимоги та зміни, що розпочалися у суспільно-політичному житті країни після розвінчання культу особи Й. Сталіна, а й дещо спрощене осмислення трагедії 1941 року.

Про відкидання сталінських оцінок і висновків щодо історії війни свідчить і повна відсутність у цій монографії посилань на праці Й. Сталіна. До мінімуму було зведено посилання і на праці В.І. Леніна — таких тут є лише два. Натомість до тексту потрапило безліч цитат і положень із статей і виступів нового Генсека партії — М.С. Хрущова. Усе це відбивало дух того часу, особливо динаміку критики культу особи Й. Сталіна, її вплив на працю і позицію вчених та їхню — почасти кон'юнктуру — реакцію.

Отже, у перше повоєнне десятиріччя історики України загалом зробили певний внесок в розробку проблем історії Другої світової війни. Вона стала більш насиченою реальними подіями, конкретними прізвищами і фактами; з'явились і перші узагальнюючі праці з історії України в роки війни.

Характерною ознакою цього історіографічного періоду стала цілеспрямована підготовка спеціалістів та формування дослідницьких центрів з історії Великої Вітчизняної. Такими стали, перш за все, спеціалізовані підрозділи в Інституті історії АН УРСР, в Українському філіалі інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, у Київському, Одеському, Харківському і Донецькому університетах.

Позитивним слід вважати й те, що в Україні тривало формування та упорядкування архівних фондів з історії війни, видавалися окремі збірники документів і матеріалів, мемуари тощо. Це дало змогу історикам УРСР у межах даного історіографічного періоду зробити певний внесок у дослідження бо-дай деяких складових історії Великої Вітчизняної війни. Автори намагалися збагатити джерельну базу, залучивши до аналізу нові документи і матеріали. Особливо наполегливо це робили П.Н. Балковий, М.А. Бондар, К.К. Дубина, С.П. Лаута, В.І. Клоков, М.І. Супруненко та інші науковці. Загалом вчені республіки у ті часи головну увагу зосередили на українській тематиці. Осми-слення історії Великої Вітчизняної війни на загальносоюзному рівні в Украї-ні не велося, прерогатива тут належала Москві. Найбільш виразно ця особ-ливість виявилася у кінці 40-х — в умовах “холодної війни”, коли розгорну-лася кампанія критики “буржуазних” фальсифікацій подій Другої світової війни. У 1948 р. у Москві вийшла перша в СРСР праця такого спрямування — “Фальсификаторы истории”³¹. В Україні аж до середини 50-х років практич-но не було таких публікацій, але набувала все більшої сили критика україн-ського буржуазного націоналізму. Особливу роль у цій кампанії відіграла книга тогочасного наркома закордонних справ УРСР Д.З. Мануїльського “Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини” (К., 1945). Вона містила жорсткі й, безумовно, лише негативні оцінки діяльності ОУН і стала своєрідним дороговказом критики цього руху.

Ще однією особливістю наукової продукції 40—50-х років стала її вираз-на партійна, ідеологічна та пропагандистська спрямованість. Майже всі істо-ричні праці тієї доби несли таке навантаження. Та якщо в умовах війни про-пагандистська складова була виправданою, то у повоєнні роки аргумент “хо-лодної війни” вже не міг вважатися поважним для того, аби ця складова за-ймала таке велике місце у науковій літературі.

До того ж, вся українсько-радянська історіографічна спадщина 40—50-х років мала ще й певні особливості. Перш за все, українське історіописа-ння не було самостійним, незалежним і самодостатнім: і тематично, і тео-ретико-методологічно, і концептуально воно розвивалось та існувало ви-ключно у загальносоюзному партійно-радянському річищі. Так тривало аж до початку 90-х років минулого століття. Окрім того, тогочасна література позначена почасти запитами самого часу й читачів (а це були переважно ті, хто пережив війну і був її безпосереднім учасником чи свідком), а також об’єктивним фактором Перемоги СРСР у війні та й навіть атмосферою, в якій жив народ-переможець. Не останню роль відігравав і той факт, що мо-нопольним “замовником” на всю літературу з історії війни були партійні і дер-жавні інституції. Саме ця обставина спричинила певні тематичні перекоси: вчені й публіцисти того часу висвітлювали в основному бойові дії та перемо-жну ходу Червоної армії, ратні подвиги й звитягу воїнів, фронтове життя; причому все це показувалося майже цілковито у позитивному ракурсі і су-цільно героїзовано. Значно менше зусиль вчені докладали до розкриття ци-вільної складової історії війни. Уся ця тематика, окрім того, що висвітлюва-лась переважно в історико-партійному ключі, мала ще й інші вади: вона ви-

різнялась вузько-локальними параметрами, часто дублювалася, а її розробка незрідка здійснювалася на базі матеріалів однієї-двох областей та ще й на збідненому джерельному підґрунті. Хронологія досліджень охоплювала найчастіше період 1943—1945 рр. або присвячувалась боротьбі підпільників і партизанів. На жаль, початковий період війни і доба окупації вивчалися значно менше. Поза увагою істориків залишились і воєнно-мобілізаційні заходи в Україні у перші місяці навали. Майже всі наукові праці виконувалися за загальноприйнятими на теренах СРСР схемами — звідси стандартна архітектура, штампи та одні й ті самі цитати з праць Й. Сталіна, В. Леніна і партійних документів. Відтак, сама праця вченого була часто позбавлена найважливіших елементів наукової творчості — евристичності, критичного аналізу та фундаментальної аргументації висновків. Натомість панували ілюстративність, запрограмована вказівками “згори” вузькість і декларативність висновків і узагальнень.

Новаторство, авторська неупереджена позиція, незалежність міркувань, оцінок і узагальнень, висування і розробка оригінальних гіпотез, відкритість наукових дискусій, можливість вільно зіставляти та обстоювати різні точки зору, а особливо ті, що не збігалися з офіційною концепцією, — усі ці та інші атрибути наукової роботи на той час були практично неможливі, що й позначалось на якісних характеристиках наукової продукції з історії України в роки війни.

Із середини 50-х років в умовах обмеженої і дозованої демократизації суспільно-політичного життя у радянському історіописанні розпочалися деякі зміни, що безпосередньо торкнулися й історії війни. Новий, найбільш тривалий, історіографічний відтинок 1956—1985 рр. був далеко не однорідним і навіть суперечливим.

Відразу ж після XX з’їзду КПРС помітно активізувалися наукові пошуки радянських істориків, зросла кількість публікацій з історії війни. Відбулись і окремі зрушення як в організації наукових досліджень, так і в підготовці кадрів. Історична думка, у тому числі й в Україні, була готова до серйозних оновлень і демонструвала усвідомлення науковцями того, що у висвітленні історії війни потрібні якісь зрушення.

Про надзвичайно важливе значення, яке надавалося поглибленню вивчення історії війни, свідчила і постанова ЦК КПРС (12 вересня 1957 р.) “Про підготовку багатотомної історії Великої Вітчизняної війни”. Зауважимо, радянська історична наука знала небагато таких проблем, стосовно яких ухвалювалися спеціальні рішення ЦК КПРС. У цілому в перше десятиріччя після XX з’їзду КПРС відбувалися помітні трансформації в історіописанні війни, поживилася науково-дослідницька практика. Та найважливіше — поступово почалося звільнення від сталінської концепції війни, догматичних схем і штампів. Проте, після приходу в жовтні 1964 р. до керівництва країною Л. Брежнєва, позитивні процеси почали поступово згортатися. Дедалі більшої ваги набували адміністрування і кон’юнктура в науці, відроджувалися старі стереотипи. Почалося повернення до сталінських підходів у висвітленні історії війни, його оцінок і висновків. Не випадково це явище отримало назву “неоста-

лінізму”, або “ліберального сталінізму”. Такий підхід призвів до появи нової хвилі замовчувань і спрощеного трактування “незручних” подій. Так, у працях цієї доби були зовсім відсутні згадки про оточення радянських військ та полонених червоноармійців, не висвітлювалася доля мільйонів українців, які залишилися на окупованих землях; не показувалися недоліки в організації партизанського руху і підпілля в 1941 — на початку 1942 рр. тощо.

Та попри все, саме цей історіографічний відтинок був найбільш динамічним і активним у вивченні історії війни. Маємо на увазі не лише кількість, а й тематичне розмаїття наукових пошуків і публікацій. Саме в цей період історики республіки підготували і видали найбільш відомі фундаментальні книги та збірники документів і матеріалів. Це — тритомник “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу” (К., 1967—1969), спеціальний том “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945”, восьмитомник “Історія Української РСР” (К., 1977), відповідні розділи “Нарисів історії Комуністичної партії України” (К., 1961), “Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України” (К., 1970) та інші. Всі названі праці найбільш повно, як на той час, висвітлювали історію України у період війни. Водночас вони не були позбавлені традиційних недоліків, притаманних радянській історіографії війни після закінчення доби хрущовської “відлиги” і вступу її в пору “ліберального сталінізму”.

З другої половини 50-х до 70-х років українські археографи видали друком більше 40 збірників документів і матеріалів, які віддзеркалювали історію всіх областей УРСР у 1941—1945 роках. Помітним явищем у науковому і громадському житті став тематичний збірник “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні” (К., 1963). Та особливе місце посідає тритомник документів і матеріалів “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945” (К., 1980). Виданий до 35-річчя Перемоги, він став у ті часи найбільш повним (майже 1100 джерел) і, з наукової точки зору, найбільш кваліфіковано упорядкованим та опрацьованим збірником. Усі документи і матеріали в ньому систематизовано у спеціальних тематичних розділах і розміщено у хронологічному порядку, до того ж, переважно більшість джерел було надруковано вперше. Вони охоплюють усі періоди війни: від її перших днів до завершальної переможної фази. Привертає увагу географічний показчик; та особливо цінним є іменний показчик (майже 5700 прізвищ!) безпосередніх дійових осіб тогочасної історії: воїнів, підпільників, партизанів, робітників, селян, представників інтелігенції, добровольців, юних месників, домогосподарок, які чергували в солдатських шпиталях, сивочолих патріотів, які жертвували кошти у Фонд оборони, та багатьох інших. І хоча тритомник був виданий у часи “застою” згідно з вимогами і настановами тієї доби, він і досі залишається чи не єдиним найбільшим і найповнішим виданням першоджерел з історії України 1941—1945 років.

Хоч видання документів і матеріалів значно розширювало дослідницькі можливості вчених і збагачувало джерельне підґрунтя наукових розвідок, тим не менше частина архівних фондів так і залишилася закритою; обмежувалося використання й окремих справ. Деякі партійні документи друкували-

ся з купюрами й відповідними виправленнями, що зрештою і позначилося на якісних характеристиках наукової продукції. Більше того, в архівах почалося “засекречування” документів, які свідчили про недоліки і негативні явища у роботі партійних і радянських органів України в роки війни. До того ж, спеціальна інструкція Головного архівного управління СРСР дозволяла вносити виправлення у джерела навіть без відповідного згадування про це, що суперечило не лише нормам археографії, а й науково-дослідницької етики взагалі, сприяло консервуванню “білих плям” та навіть перекручуванню окремих історичних подій.

У 60—80-х роках ХХ ст. в Україні сформувалась стабільна і досить велика група фахівців з історії війни. Серед них — М.О. Буцько, О.В. Буцько, П.М. Балковий, Т.В. Вронська, В.Я. Галаган, М.З. Данилюк, П.В. Добров, К.К. Дубина, П.І. Денисенко, Д.П. Григорович, Г.Я. Ємченко, В.О. Замлинський, М.В. Коваль, В.І. Кучер, В.С. Коваль, С.М. Кириченко, В.І. Клоков, В.Ю. Король, О.Ф. Мінгазутдінов, І.Т. Муковський, В.М. Нем’ятий, М.В. Погребінський, Є.В. Сафонова, І.І. Слинко, М.Ф. Хорошайлов, І.С. Хміль, А.С. Чайковський, В.О. Шайкан, В.Ф. Шевченко, С.Д. Ющенко та багато інших. Зусиллями цих та інших вчених були видані друком десятки монографій і практично всі фундаментальні праці з історії республіки у часи війни, підготовлено десятки молодих вчених. Переважна більшість цих дослідників вивчала історію війни в історико-партійному руслі, що певним чином позначилося на висвітленні загально-історичної проблематики. Історико-партійна тематика виразно випереджала усі інші: загальноісторичну, джерелознавчу, теоретико-методологічну, історіографічну, історіософську тощо. Така тематична спрямованість була визначена згори, адже ЦК КПРС постійно, послідовно і наполегливо вимагав від істориків країни розкривати “авангардну роль партії в досягненні радянським народом перемоги” над агресором. Через координаційну раду, яка діяла при Інституті Історії партії при ЦК КП України, усіляко стимулювалися і направлялися дослідницькі пошуки саме в цьому річищі. Відповідно до поставлених завдань проводилась і селекція наукових кадрів, відтак лівову частку дослідників історії війни 1941—1945 рр. становили члени партії. Вони головним чином працювали на кафедрах історії КПРС, які у той час були практично у кожному ВНЗ України і завдання висвітлювати історію партії у роки війни сприймали як офіційне замовлення, що сумлінно виконували. Ось чому й дотримання класових підходів та партійності у процесі вивчення будь-яких історико-партійних сюжетів війни було для них атрибутивним елементом, ознакою партійної дисциплінованості, а не лише науковою нормою.

Вивчення подій війни набуло в 60—80-х роках ХХ ст. неабияких темпів. Важливу роль в активізації вивчення історико-партійної проблематики відіграла перша у повоєнні роки і по суті найбільш представницька у ті часи наукова конференція (вересень 1959 р.) у Київському держуніверситеті, яка була присвячена питанням історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни³².

На конференціях “Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков” (К., 1975), “Бес-

смертний подвиг партії і народу” (К., 1975), “Историография Великой Отечественной войны” (М., 1980) порушувались як традиційні питання, так і ті, що потребували поглибленого вивчення, копітких архівних розвідок, теоретичного осмислення, уточнень та узагальнень. Аналіз матеріалів цих та інших конференцій свідчить про хоча й малочисельні, але все-таки виразні ознаки того, що провідні фахівці, попри весь тиск і контроль з боку партійно-радянської системи, все ж бачили і розуміли потребу більш повного, а головне, суто наукового, а не партійно-ідеологічного, вивчення історії війни.

Особлива увага до історико-партійної тематики та велика кількість вчених, які її розробляли, створили сприятливі умови і фундамент для появи в УРСР багатьох праць такого спрямування. Вже в кінці 50-х років в Україні була видана по суті перша у республіці узагальнююча монографія, метою якої було показати авангардну роль Компартії у 1941—1945 роках³³. У 1961 р. було видано “Очерки истории Коммунистической партии Украины”, у 60—70-ті роки — серію “Нариси історії обласних партійних організацій”, що містили розділи про добу війни.

У 70—80-ті роки в українській історіографії з’явилося кілька монографічних праць³⁴, автори яких — провідні в УРСР фахівці з історії партії у роки війни М.О. Буцько, О.М. Вербило, Д.П. Григорович, М.З. Данилюк, В.О. Замлинський, В.М. Нем’ятий, Є.В. Сафонова та інші — намагалися якомога ширше показати діяльність КП(б)У в 1941—1945 рр. і довести, що партія більшовиків витримала усі випробування війною і була дійсно “воюючою партією”, “авангардом і натхненником перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні”.

При цьому вони спробували відійти від спрощеного показу авангардної ролі комуністів, наприклад, у мобілізаційній кампанії 1941—1942 рр., та намагалися посилити і розгорнуто подати теоретичні положення щодо особливої ролі і місця воєнно-організаторської діяльності партії у роки війни. Характерною в цьому відношенні є монографія Д.П. Григоровича, В.О. Замлинського та В.М. Нем’ятого, в якій наголошується: “Головним у діяльності партії щодо перетворення країни в єдиний бойовий табір була воєнно-мобілізаційна робота, всіляке зміцнення діючої армії”. На підтвердження цього положення автори навели чимало нових фактографічних аргументів і яскравих прикладів, котрі працювали на позитивний імідж партії, давали змогу зробити більш розгорнуті висновки та деякі критичні зауваження. Одночасно вони подали узагальнені відомості про кількість членів партії і комсомольців України, які пішли добровільно на фронт, влилися в армійські і флотські організації, залишилися у підпіллі або поповнили лави “народних месників”; про загальний стан партійних організацій УРСР після звільнення республіки тощо. Проте розставити усі крапки над “і” авторам так і не вдалося. Зокрема, не зовсім з’ясованим залишилося питання про кількість комуністів, які були залишені для організації підпілля; ще більш заплутаними виглядали відомості про кількість членів партії, які залишилися з різних причин, але не за завданням КП(б)У, на тимчасово окупованій території і навіть добро-

вільно з'явилися на реєстрацію до установ окупаційних властей і не брали участі у русі Опору.

Лише у добу “гласності”, — а це друга половина 80-х років ХХ ст., — дослідники отримали можливість сказати про те, що з 564 536 членів республіканської партійної організації 113 425 комуністів з тих чи інших причин опинилися на тимчасово окупованій території України. Переважну більшість їх становили робітники і селяни; 69 125 з них після визволення республіки було відмовлено у поновленні в партії з лаконічною мотивацією: “Не виконав вказівки товариша Сталіна — не вів збройної боротьби”³⁵.

У статтях і повідомленнях, наукових збірниках і монографічних дослідженнях широко висвітлювалася діяльність обласних партійних організацій³⁶.

В літературі розкривалась не лише діяльність власне Компартії України, її структур, окремих осередків і навіть окремих членів партії, а й функціонування усіх радянських інституцій та організацій, серед яких розглядалися й місцеві органи влади — ради депутатів трудящих усіх рівнів. Їхню роль в роки війни висвітлювала ціла група дослідників: В.О. Балух, Л.А. Зайцев, Ю.І. Зінченко, Ф.А. Петляк, В.М. Терлецький, І.А. Толкачов, Є.В. Сафонова, М.С. Скопець, В.В. Стецкевич та ін.³⁷ Неозброєним оком видно, що їхні зусилля зосередилися, в основному, на описі діяльності місцевих рад в основному після визволення України від окупантів, а до того ж переважно виконавчої гілки цієї влади; робота ж представницького органу, яким і були власне самі Ради з їх депутатським корпусом, залишилася у затінку.

Протягом 1956—1980 рр. досить інтенсивно вивчалася тема “Економіка України на службі фронту і тилу”. У межах цієї проблеми чимало зусиль приділялось вивченню історії перебудови господарського комплексу УРСР на воєнний лад і мобілізації економіки республіки на відсіч агресії. У наукових працях 50-х — 80-х років ця тема висвітлювалася і піднімалася регулярно і цілеспрямовано³⁸. Але найбільш повно, систематизовано, фактологічно насичено ці питання було викладено у монографії М.В. Ковалю “Все — для Перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945 рр.” (К., 1979) та у книзі М.О. Буцька і С.М. Кириченка “Воєнно-організаторська діяльність Комуністичної партії України в перший період Великої Вітчизняної війни” (К., 1969).

Популярною у ті роки була й тема участі робітничого класу УРСР у зміцненні економічного потенціалу країни та його трудових подвигів. На цій ниві працювала велика група істориків України — М.З. Данилюк, М.І. Кравчук, І.І. Кондратюк, В.М. Мазило, М.І. Панчук, С.Н. Саженьок, М.І. Погребінський, Є.І. Цимбал, М.І. Яковенко та ін. У найбільш узагальненій формі історія робітничого класу республіки у роки війни була викладена в “Історії робітничого класу Української РСР” (Т. 2. — К., 1967) та у монографії С.Н. Саженьока “Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні” (К., 1985).

Досить інтенсивно розгорталося вивчення історії транспорту УРСР у 1941—1945 роках. Цей розділ історіографії тилу поповнився працями М.З. Данилюка, М.І. Панчука, Є.І. Цимбала, М.І. Яковенка та ін.³⁹

Вивчалася дослідниками також історія українського колгоспного села в умовах війни. У 60—70-ті роки Ю.В. Арутюнян, С.П. Лаута, М.І. Лавринович, В.Б. Сікорський та авторський колектив “Історії селянства Української РСР” (К., 1967. — Т. 2) на великому фактичному матеріалі показали стан сільського господарства республіки, героїчну працю українських селян, перебудову села на воєнний лад, його відродження після визволення та внесок у зміцнення економіки радянської держави⁴⁰. На жаль, у цих працях не показано об’єктивну історію колгоспного села, труднощі, недоліки, та стан і долю селян у добу окупації.

Дослідники намагалися, перш за все, вирішити два головні завдання: довести життєздатність колгоспного ладу, його величезні можливості і переваги соціалістичного сільського господарства та підкреслити важливість внеску колгоспів і радгоспів у зміцнення оборонної могутності країни в 1941—1945 роках.

Зусиллями істориків розкривалася роль у боротьбі з агресором й інших представників українського суспільства. Так, у працях І.І. Ладивіра⁴¹, в спеціальному розділі монографії М.В. Ковалю “Все — для перемоги” (К., 1970) та інших узагальнюючих виданнях йшлося про участь вчених УРСР у зміцненні оборонного потенціалу держави, у відбудові виробничої та соціальної сфери.

Низка видань розповідала про участь діячів української культури і мистецтва, літератури і преси, радіо і театру⁴², загальноосвітньої і вищої школи у боротьбі з ворогом⁴³.

Тема перебудови радянської економіки на воєнний лад і створення протягом 1941—1942 рр. єдиного воєнно-господарського комплексу в СРСР органічно включає в себе і проблему евакуації матеріальних цінностей та цивільного населення. У 50—80-ті роки українські історики зробили помітний внесок у вивчення цих питань, уточнили численні факти, навели нові статистичні відомості про загальну кількість евакуйованих з України матеріально-технічних цінностей, населення, зробили більш аргументовані, ніж їхні попередники, узагальнення⁴⁴. Це стало можливим завдяки введенню у науковий обіг величезного масиву джерел з фондів і архівів східних районів СРСР, де були розташовані демонтовані і вивезені з України промислові об’єкти, майно колгоспів і радгоспів, науково-дослідні установи і проживало евакуйоване українське населення. Плідні пошуки в архівах Уралу, Сибіру та Алтаю провів С.Н. Саженьок, що зрештою знайшло втілення в цілому доробку його праць та спеціальному монографічному дослідженні⁴⁵.

Тривале вивчення евакуації дало змогу історикам показати її різноманітні аспекти. Та все ж серед них є один, що потребує особливої уваги, — це евакуація населення. Аналіз праць українських дослідників показує, що ця тема у 50—80-х роках так і не стала предметом спеціального вивчення. Протягом усього повоєнного періоду не з’явилося жодної спеціальної праці, присвяченої евакуації цивільного населення. Це питання порушувалося лише у контексті теми про вивезення засобів виробництва, матеріальних цінностей тощо, а сама людина “загубилась” у дослідженнях істориків республіки. Такий стан речей віддзеркалював ситуацію, яка склалася в умовах перших

місяців війни: документи свідчать, що в першу чергу вивозили матеріальні цінності, обладнання та устаткування заводів і фабрик, цілі цехи, науково-дослідні установи тощо. Такими були і пріоритети створеної 24 червня 1941 р. Ради з евакуації. Втілюючи в життя постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна”, Рада, як стверджують дослідники, вимагала перш за все евакуювати готові вироби, обладнання, що мало особливе значення для оборони, а також вже готові боєприпаси, озброєння, основне устаткування, транспортні засоби⁴⁶.

Як наслідок, у східні райони СРСР було вивезено цілі галузі промислового господарства. Людський контингент, частіше за все, відходив на схід самотужки. Потік біженців зростав щодня і був таким великим, що Рада з евакуації була змушена створити 26 вересня 1941 р. Управління з евакуації населення. Та в жодній з праць радянських істориків немає посилення на матеріали цього Управління.

Відомо, що в першу чергу на схід організовано вивозилися кваліфіковані робітники й інженерно-технічний персонал. Значно гірше було з евакуацією непрацюючого населення, усіх тих, хто не мав “броні”, — дітей, жінок, людей похилого віку. Необхідно зазначити, що й донині відсутні точні дані про кількість евакуйованого цивільного населення України. Щоправда, немає їх і в масштабах усього СРСР. Так, в одних виданнях йдеться про 12 млн евакуйованих радянських громадян, в інших — про 10 млн⁴⁷.

М.З. Данилюк був першим з українських істориків, хто у 1965 р. висловив думку, що з України було вивезено понад 4 млн осіб.⁴⁸ Пізніше, у монографії “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.” (К., 1967. — Т. 1. — С. 287) з’явилися дані, що евакуйованих було не менше 3,5 млн осіб, а у книзі “Великий подвиг” (К., 1975) йдеться про “близько 4 млн евакуйованих” (С. 52).

Не було проведено у ті роки і точних статистичних підрахунків, які б віддзеркалювали соціальний, віковий, фаховий склад евакуйованих і біженців. Ще менш опрацьованими є проблеми, пов’язані з евакуаційними процесами на селі та з реєвакуюцією українського населення. Останнього питання історики практично не торкалися. Навіть у першому томі видання “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.” (К., 1967. — С. 282—285) наведено лише розрізнені й окремі факти, які ілюстрували думку про те, що “одним з найважливіших завдань партійних і радянських органів республіки було вчасно організувати евакуацію населення” (С. 286). Проте тут немає навіть згадки про кількість евакуйованих мешканців сіл. На тлі окремих фактів щодо евакуації мешканців міст, прогалини у висвітленні евакуації селян особливо помітні.

Отже, є всі підстави вважати: тема евакуації населення з України і реєвакуюція, демографічні та міграційні процеси за лініями захід—схід—захід, місто—село—місто, депортації і переселення людей залишалися у ті роки маловивченими. Актуальність цієї теми не зменшилася й нині — навпаки, є всі ознаки того, що громадськість і вчені проявляють до неї все більшу увагу.

У широкому тематичному спектрі наукових пошуків дослідників помітне місце посіли питання про заподіяні ворогом збитки економіці краю та її стан, звірства і злочини окупантів на українських землях та особливо про відродження УРСР після її звільнення. Чимало було зроблено для вивчення відбудови економіки республіки⁴⁹. Водночас досліджувалась допомога усіх республік Радянського Союзу у відродженні України⁵⁰.

Узагальнений погляд на весь доробок про відбудову виробничої та соціальної сфери УРСР показує, що у 60—80-ті роки вчені зробили багато. Особливо ґрунтовно висвітлювалося відродження усіх галузей важкої промисловості, дещо менше — легкої, місцевої та сільського господарства. У публікаціях українських вчених і дослідників інших республік СРСР послідовно проводилась думка про те, що виробничий комплекс України отримував посильну допомогу всієї країни, а відразу ж після визволення українських земель почав працювати на потреби фронту.

У менших масштабах в історичній літературі тих часів висвітлювались (а то й повністю оминались) сюжети про матеріально-побутові умови життя населення звільнених територій; його моральний і фізичний стан та особливо — про суспільно-політичні процеси, що відбувались у 1944—1945 рр. на західноукраїнських землях.

Вивчаючи історію України у часи війни, вчені намагалися показати роль її економіки і населення у зміцненні оборонної могутності СРСР, внесок у спільну перемогу над ворогом.

Величезний статистичний і фактологічний матеріал, що ілюструє цю сторінку війни, вміщено практично в усіх без винятку виданих у республіці узагальнюючих працях, зокрема, у фундаментальному виданні “Розвиток народного господарства Української РСР. 1919—1967” (К., 1967. — Т. 2), у книгах “Великий подвиг” (К., 1975), “Подвиг партии и народа” (К., 1980), монографіях М.З. Данилюка⁵¹, М.В. Ковалюка⁵² та ін. Дослідники відзначають особливе місце і високу питому вагу українського економічного потенціалу в усьому радянському військово-промисловому комплексі, наголошують на важливій ролі УРСР у перебудові економіки СРСР на воєнний лад, створенні злагодженого і розгалуженого воєнного господарства.

Багато істориків досліджували історію відновлення партійних організацій в УРСР у 1943—1945 рр. Як наслідок, маємо великий доробок з цього питання. Не оминули науковці й історію українського комсомолу та піонерії в роки війни (В.Ю. Білан, Т.В. Вронська, О.Ф. Гордєєв, І.І. Дробот, Р.І. Киричек, О.Г. Перехрест, І.П. Стафійчук, П.Т. Тронько, С.П. Хвостенко, В.Д. Яценко та ін.). Дещо меншими силами висвітлювалась й історія профспілок, їхнє місце і роль в умовах жорстокого двобою та внесок у соціальний захист населення краю в 1941—1945 рр. (С.Л. Калитко, Ю.А. Киричук, К.К. Кондратенко, О.М. Стаднік, П.М. Чернега та ін.).

Важливого ідеологічного значення набуло висвітлення суспільно-політичного і громадського життя в Україні в 1941—1945 рр. Аналіз виданої в 50—80-ті роки літератури показує, що досить плідно у той час вивчалась така його складова, як всенародний рух “Тил — фронту”⁵³. В Україні він

зародився майже з перших днів навали і не переривався протягом усієї війни. Цей рух був дійсно добровільним, різноманітним за проявами та охопив усі прошарки українського суспільства, всі підприємства, заклади й установи. Дослідники підкреслювали, що фундаментальною основою цього руху були не матеріальні стимули, а суто гуманітарні, патріотичні й ідеологічні чинники. Саме вони підняли народ на всебічну допомогу фронту, яка незрідка сягала рівня самопожертви.

Проте громадське і суспільно-політичне життя в Україні у роки війни вивчалось у 60—80-ті роки фрагментарно й зосереджувалося довкола “ударної” тематики, тих епізодів, які у найбільш вигідному світлі показували радянський лад і політичний режим. Серед публікацій на цю тему головним чином невеликих журнальних статей і повідомлень можна виділити лише праці А.І. Байраківського, Т.В. Вронської, М.В. Ковалю⁵⁴ та збірник “Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны”. М.В. Коваль чи не вперше в українській радянській історіографії зробив спробу охопити в цілому цю складну і багатогранну проблему. Автор сформулював дефініцію “суспільно-політичне життя”, показав його головні складові та деякі прояви в історії України 1941—1945 років. У монографії розглянуто різноманітні й конкретні компоненти суспільно-політичного життя на всіх етапах війни в Україні. Але М.В. Коваль та інші дослідники так і не розставили всі крапки над “і” у такій великій і багатоплановій темі, оскільки вимушені були керуватися приписами партійної цензури. Вивчаючи суспільно-політичне і громадське життя, вчені, по-перше, у полі зору тримали в основному діяльність “політичного ядра радянського суспільства” — компартійні структури, а по-друге, — суб’єктів радянського суспільно-політичного життя: діяльність органів і громадських об’єднань, установ і рухів, визнаних владою: комсомолу, профспілок, піонерії, Рад, деяких громадських організацій, творчих спілок. До того ж, зусилля дослідників зосереджувалися на вивченні тільки тих чинників і складових суспільно-політичного і громадського життя України, які “працювали” на тезу про величезні політико-ідеологічні, моральні і патріотичні потенції радянського суспільства, його політичну стабільність і непорушність навіть в умовах війни, переваги національної політики СРСР та соціалістичного ладу і радянського способу життя над капіталістичним, згуртованість народу навколо партії, її керівну роль та міцність усього суспільно-політичного і громадського організму першої в світі держави робітників і селян.

Такі підходи призвели до того, що поза увагою радянської історичної науки залишилося чимало складових суспільно-політичного і громадського життя, і особливо в добу окупації; більше того, поза науковим дискурсом перебувала, здавалося б, нейтральна тема про релігійне життя, місце і роль церкви у громадському і духовному житті в умовах війни. У 60—80-ті роки практично не вивчалася історія української політичної думки воєнних років, неформальні і громадські рухи, суспільно-політична діяльність ОУН, погляди її симпатиків та їхня участь у житті України, колабораціонізм, міжнаціональні відносини в Україні, у тому числі українців та етнічних поляків; стосунки

між різними течіями українського самостійницького руху, етнополітичні процеси в часи окупації, депортації населення тощо. З огляду на сказане впливає висновок: тема суспільно-політичного і громадського життя у 60—80-ті роки була висвітлена неповно і потребувала, перш за все, виваженого наукового осмислення, а не політико-ідеологічних оцінок, неупередженого вивчення, у тому числі й на міждисциплінарному рівні із залученням широкого кола джерел вітчизняного і закордонного походження.

Чимало зусиль вчені доклали у 50—80-х роках до розробки регіональної тематики, вивчення історії окремих областей чи, скажімо, галузей господарства.

У ті роки нерідко можна було зустріти дослідження, побудовані на матеріалах лише однієї області УРСР⁵⁵. З часом з'явилися праці, присвячені окремим регіонам — Півдню України, Донбасу, Наддніпрянщині, Західній Україні тощо. Особливо активно розроблялась, враховуючи економічну потугу краю, донбаська тематика. На цій ниві зусиллями Г.Д. Бакулєва, М.О. Буцька, Г.Я. Ємченко, І.Я. Омельяненка, М.Ф. Хорошайлова та інших висвітлено найрізноманітніший спектр проблем: бойові операції на цих теренах, внесок цього регіону в оборонну міць держави, підпільний і партизанський рух відновлення промисловості краю⁵⁶.

Окрему сторінку в наукових розвідках того часу становили дослідження західноукраїнського регіону. Серед низки видань, що віддзеркалювали історію цього краю в добу війни, переважна більшість була присвячена 1944—1945 рр., тобто подіям, що мали місце після визволення цих земель від окупантів. Були й такі, що охоплювали весь період війни. До числа останніх, наприклад, належить праця С.І. Комарницького “Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр.” (К., 1979). Та все ж у більшості праць увага зосереджувалася на соціалістичних перетвореннях на західних теренах України, починаючи з 1944 р.; ось чому тут в основному йшлося про утвердження соціалістичних методів господарювання, перемогу радянського способу життя, зміцнення партійно-радянських органів, братню допомогу східних та центральних регіонів України західним областям тощо. Характерним прикладом тут можуть слугувати праці, скажімо, В.П. Столярєнка, зокрема, його докторська дисертація “Борьба КПСС за социалистическое преобразование и дальнейшее развитие сельского хозяйства западных областей Украины”. (К., 1964), стаття Д. Черниша “Комунистична партія — організатор перемоги колгоспного ладу в Західних областях України”, надрукована у “Наукових записках Львівського сільськогосподарського інституту” в 1959 р., чи монографія Г.І. Ковальчака “Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади. 1939—1958 рр.” (К., 1965), в якій автор велику увагу приділив висвітленню особливостей розвитку індустрії регіону безпосередньо напередодні та у роки війни й утвердженню тут соціалістичного способу господарювання. У контексті соціалістичних перетворень на західноукраїнських теренах дослідники обов'язково зачіпали й питання про класову боротьбу в краї. Саме так кваліфікувалися у ті роки певний опір селян колективізації, “саботажницькі дії куркулів” на

селі, а також, за тогочасною термінологією, “дії озброєних банд українських буржуазних націоналістів-оунівців”, оскільки їхня “підривна діяльність перешкоджала соціалістичному будівництву” та колективізації на селі тощо. Усі ці та інші аспекти тогочасного життя знаходимо у працях вищеназваних авторів, а також у доробку М.К. Івасюти, В.І. Маланчука, Ф.Ф. Чернявського та ін.⁵⁷

Активна протидія українського самостійницького підпілля соціалістичним перетворенням призвела до того, що вже у перше повоєнне десятиріччя (а особливо у 60—80-ті роки) в Україні з’явилося багато праць наукового й публіцистичного змісту, в яких містилась нищівна критика ОУН. Це був своєрідний і, як вважалося, вельми актуальний напрям радянського історіописання. Вивчення цієї сторінки в суто негативному ключі не давало змоги історикам розгледіти бодай найменші позитиви у діяльності ОУН та УПА, а тим більше — побачити прояви національно-визвольних змагань, патріотизму чи жертовності.

Дотичною до проблематики антирадянської боротьби в цьому регіоні була й тематика, пов’язана з “розв’язанням національного питання на західноукраїнських землях та Закарпатті”. Практичне розв’язання цього питання Компартією України (а це була виключно її прерогатива), а відтак і потрактування його в науковій площині базувалися у ті роки лише на підґрунті ленінської теоретичної спадщини з національного питання та відповідних документів і постанов Компартії. Саме вони виконували у цій царині таку собі функцію “ultima ratio” — тобто останнього й остаточного аргументу—доказу, керуючись яким і спираючись на який тільки й можна було висвітлювати історію вирішення національного питання в СРСР, а відтак і в радянській Україні. Домінуючою ознакою всієї національної політики в СРСР і, як вважалося, реалією всього радянського життя багатонаціональної держави були “дружба народів та торжество ленінської національної політики”. Ця політико-ідеологічна сентенція, окрім усього іншого, мала ще й статус аксіоми: практично всі, хто вивчав і висвітлював історію “розв’язання національного питання” чи міжнаціональних стосунків у цьому краї (особливо на Буковині і Закарпатті), подавали його виключно у позитивному ракурсі. Певні підстави для такого позитиву, безумовно, були, але вони не могли бути виправданням замовчування проблем, супутніх цим процесам, та ігнорувати бодай дотичні впливи національного питання на класове протистояння та боротьбу оунівців проти радянської влади. У 1963 р. В. Маланчук — згодом дуже впливовий партійний високопосадовець — у монографії “Торжество ленінської національної політики” (К., 1963), майже половина якої охоплювала події 1939—1945 рр., категорично заявив про остаточне вирішення національного питання в цих областях: національне питання у тому значенні, як його розуміють у капіталістичних країнах, у західних областях Української РСР перестало існувати, адже в СРСР (і в тому числі й на західноукраїнських землях) “розвиток національних відносин ґрунтується на засадах дружби і співробітництва між народами, на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, рівності, братерства та взаємодопомоги”⁵⁸.

Саме реалізації програми Компартії України у цій царині життя зразу ж після відновлення радянської влади у цьому краї (1944—1945 рр.) та на Закарпатті і Придунайських землях, — тобто на теренах колишньої Ізмаїльської області, — і присвячувалися практично всі дослідження істориків, які намагалися висвітлити стан національного питання в республіці. Головне, чого вони прагнули, — показати провідну роль партії у розв’язанні національного питання та утвердження засад дружби і братерства між народами України, продемонструвати успіхи на цій ниві (які, безумовно, тут були), але й обов’язково затаврувати “українських буржуазних націоналістів”, які намагалися використати “окремі недоліки” національної політики як аргумент у боротьбі проти радянської влади, у тому числі й відразу після визволення цих земель від окупантів (1944—1945 рр.).

Особливе місце в українській історіографії війни у межах цього науково-дослідницького періоду посідала тема “всенародної боротьби на тимчасово окупованих землях України”. Вона була однією з найпопулярніших в усій історіографії воєнного лихоліття. Продовжуючи пошуки, започатковані дослідниками ще у 40—50-ті роки, українські вчені протягом 60—80-х помітно збагатили знання про діяльність радянських партизанів і підпільників.

У 1957 р. в Україні було видано першу узагальнюючу монографію з історії боротьби з окупантами за лінією фронту. Одним з її авторів був колишній партизан — Герой Радянського Союзу В.І. Клоков⁵⁹.

Вже на початку 60-х з’являються нові праці про боротьбу “народних месників”⁶⁰. На підставі широкої джерельної бази у них робився висновок про “всенародний характер боротьби з окупантами у ворожому тилу” та “авангардну роль партії” в організації цього руху.

У 60—80-ті роки, постійно розширюючи тематику досліджень та охоплюючи нові складові цієї проблеми (історико-партійні, загальноісторичні, джерелознавчі та історіографічні), науковці вивчали антифашистський рух Опору та розмаїття його проявів на прикладі практично всіх областей України — від Донбасу до Карпат, від Полісся до Причорномор’я⁶¹.

На відміну від публікацій 40—50-х років, у літературі цього періоду досить детально описувались обставини, що супроводжували формування партизанських загонів, їхній склад, озброєння, забезпечення, побут тощо. Та найбільш детально висвітлювались великі рейди і походи, взаємодія партизанських з’єднань поміж собою та з регулярними частинами Червоної армії, участь їх у зриві гітлерівських планів, “рейкова війна” під час Курської битви, допомога наступаючим військам у ході визвольних боїв за Україну тощо.

У 60—70-ті роки в Україні сформувались дослідницькі групи, які почали спеціалізуватися на вивченні окремих складових руху Опору. Так, частина науковців вивчала участь комсомольців і молоді у партизанському і підпільному рухах. Лідерами у вивченні таких сюжетів були П.Т. Тронько, В.Ф. Мольченко, М.І. Петров, І.П. Стафійчук, М.М. Матвійчук, В.Д. Яценко та ін.⁶² Загальна історія комсомолу УРСР у роки війни викладена в “Истории Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины” (3-е изд.,

доп. — К., 1978), збірнику “Огненные годы. Молодежь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза” (Сб. док. и материалов. — 2-е изд. — М., 1971) та інших виданнях.

Особливості ідеологічної роботи серед населення окупованих територій показали у своїх працях Д.П. Григорович, І.Л. Дем’янчук, М.В. Коваль, В.Ф. Надим’янов, М.Д. Ющенко та ін.⁶³ Автори доводили, що населення на окупованих територіях у переважній більшості не сприймало нацистську ідеологію та нові порядки і не втратило почуття ненависті до окупантів, зберігаючи відданість радянським цінностям.

Значне ідеологічне навантаження несла ще одна тема, над якою працювала група українських істориків — “Дружба і співпраця народів СРСР у спільній боротьбі проти гітлерівців”. У зазначений період з’явилися публікації про взаємодію українських партизанів із загонами “народних месників” Білорусії, Молдавії, Росії, Чехословаччини та Польщі⁶⁴, а також про участь радянських громадян в європейському русі Опору і зарубіжних громадян — у партизанській боротьбі в Україні⁶⁵.

Окремі аспекти цієї теми розроблялися на матеріалах про організацію виробництва і побуту у віддалених районах СРСР, куди були евакуйовані підприємства, наукові і творчі колективи з УРСР, фронтове братерство тощо.

Тема антифашистського руху Опору вивчалася не лише на науковому рівні, над нею працювали журналісти, публіцисти і пошуковці. Їхніми зусиллями було піднято величезний краєзнавчий матеріал. Вони описали і донесли до читача історію десятків малих і великих партизанських загонів і підпільних груп, які діяли у райцентрах і невеличких містечках, на залізничних станціях та окремих підприємствах⁶⁶. Така науково-популярна література значно доповнювала знання про рух Опору, була більш доступна широкому загалу читачів, популяризувала боротьбу “народних месників”, відновлювала забуті або загублені імена. Водночас вона формувала радянський міф про “всенародний” характер боротьби проти окупантів.

Роль краєзнавчої літератури важко переоцінити, а внесок її в загальну історіографію війни вельми помітний і, безумовно, корисний. Чимало краєзнавчих матеріалів про радянський рух Опору на українських землях було вміщено у 26-томному виданні “Історія міст і сіл Української РСР” та у серії “Історія фабрик і заводів”, у нарисах історії окремих міст і сіл.

Поступове накопичення емпіричного матеріалу створювало солідне підґрунтя для написання узагальнюючих праць. Значна їх частина присвячувалась конкретним формам боротьби або діям окремих ланок руху Опору. Так, В.І. Клоков опублікував монографію про дії партизанів на залізничних комунікаціях у тилу ворога, В.І. Кучер висвітлював історію партизанських країв і зон, В.О. Замлинський — дії партизанів у Західній Україні, а Ю.І. Зінченко — взаємодію партизанів із частинами Червоної армії⁶⁷. Водночас в Україні було видано багато праць, в яких всенародна боротьба на тимчасово окупованих землях висвітлювалася у загальному плані⁶⁸.

Одночасно з характеристикою конкретно-історичних форм і проявів боротьби з окупантами українські вчені порушували і намагалися вирішити

деякі теоретико-методологічні питання, уточнити зміст окремих дефініцій, сферу їхнього використання тощо. Виходячи з пануючої у ті часи марксистсько-ленінської методології, боротьба наших співвітчизників на окупованих землях розглядалася виключно з партійних позицій, під суто політичним і класовим кутом зору. Такі підходи призвели до категоричного і рішучого несприйняття, скажімо, діяльності УПА, неорганізованих ланок і пасивних форм спротиву та деяких інших сторінок і проявів боротьби народу проти окупантів та не дали змоги радянським вченим дійти до визнання загальноприйнятого у світовій практиці терміна “рух Опору”. У 1959 р. В.І. Клоков зауважував, що використання в історичній літературі цього поняття дало б змогу охопити всі форми протидії окупантам: і активні, і пасивні, визначити б загальне і спільне у боротьбі радянських людей і закордонних антифашистів.

У вітчизняній історіографії головною відмінністю, яка відрізняла боротьбу “червоних” партизанів та підпільників від дій оунівців, вважалася керівна і спрямовуюча роль компартії та єдність керівництва і народних мас, про що у “капіталістичних країнах не могло бути й мови”⁶⁹.

Та незважаючи на такі розбіжності теоретичного характеру, в конкретно-історичному плані радянські дослідники були одностайними: боротьба у тилу ворога була багатогранною у своїх проявах, мала масовий і “всенародний” характер, а всі її форми тісно переплітались і взаємно доповнювали одна одну.

На підставі величезної кількості архівних джерел, у тому числі документів окупаційної влади, М.В. Коваль, Л.В. Кондратенко, В.М. Нем’ятий⁷⁰ та багато інших переконливо й аргументовано показали, що спротив “новому порядку” носив систематичний і масовий характер. Отже — робили висновок українські історики, — боротьбу з окупантами вели не лише учасники партизанських загонів і члени підпільних організацій, а й поодинокі патріоти, які не належали до названих вище структур, що й робило цей рух дійсно “всенародним”.

І все ж у розкритті теми всенародної боротьби в тилу ворога залишалося ще чимало прогалів. Так, остаточно не було з’ясовано кількісний і якісний склад партизанських формувань в Україні, недоліки в його організації, втрати та інше.

Розглядаючи питання про рух Опору, варто хоча б побіжно зупинитися і на такому специфічному завданні, що стояло у ті часи перед усім радянським суспільством, як критика західної історіографії Другої світової війни. Певну роль у цій кампанії відігравала й українська історична наука. Деякі праці вчених УРСР торкалися загальних питань історії війни. Але таких було дуже мало. Це — публікації М.О. Буцька, О.С. Коломійця, М.Б. Морозова та ін.⁷¹

Значно більше уваги приділялося викриттю “буржуазних фальсифікацій історії партизанського руху”, а в межах історії України — діяльності греко-католицької церкви та, особливо, ОУН і УПА. При цьому зусилля дослідників були спрямовані виключно на те, щоб показати “підступну і злочинну роль українських буржуазних націоналістів” та “уніатів як союзників нацистсь-

кої Німеччини”. І перш за все тому, що, як писав свого часу С.І. Комарницький, автори “писань”, виданих за кордоном, ... вихваляють підлих лакеїв фашизму та імперіалізму — українських буржуазних націоналістів, які діяли на території області під час її тимчасової окупації... Завдання радянських дослідників — на науковій, партійній, марксистсько-ленінській основі, послідовно викриваючи фальсифікаторські концепції буржуазної історіографії, відтворити справжню історію всенародної боротьби трудящих..., яку вони вели під керівництвом комуністів у роки Великої Вітчизняної війни”⁷². Працюючи у такому річищі і напрямі, велика група дослідників — С.М. Білак, П.В. Возняк, К.Д. Дмитрук, В.В. Добрецова, В.А. Замлинський, В.В. Масловський, Л. Кизя, В.Л. Кривенко, Ю.І. Римаренко, В.П. Чередниченко, В. Шевцов та інші — створили значний історіографічний пласт⁷³, що розкриває специфічну сторінку всього українського радянського історіопису війни.

Мляво і несистемно вивчався у ті роки перший (доокупаційний) період війни. Ця доба загалом (особливо воєнна кампанія на українських землях у 1941—1942 рр.) за станом її вивчення у 80-ті роки ще потребувала копітких та об’єктивних розвідок, поглибленого теоретико-методологічного і конкретно-історичного осмислення. У 60—80-ті роки радянська історична наука не дуже охоче бралася за всебічне висвітлення цього найбільш важкого і трагічного періоду війни. Нищівна критика у другій половині 60-х років праці О.М. Некрича “1941. 22 июня” (М., 1965) і розправа з її автором стали свідченням не лише того, що закінчилася доба “хрущовської відлиги” і почався період “ліберального неосталінізму”, а й були, по суті, “показовим процесом”, вістря якого спрямовувалося, перш за все, на істориків минулої війни.

Отже, не випадково бібліографічний перелік воєнно-історичної літератури, в якій цілеспрямовано висвітлювався б хід військових операцій на теренах УРСР у 1941 р. — на початку 1942 р., був короткий. Найбільш відомі праці з цієї тематики належали провідним радянським воєнним історикам — В.А. Анфілову, П.А. Жиліну, Б.С. Тельпуховському та іншим⁷⁴. Українські вчені воєнно-історичні аспекти війни 1941—1945 рр. практично не вивчали.

Видані ж дослідження містили великий обсяг документальних фактів та інформації про перші бойові операції радянських воїнів у прикордонних районах України, героїзм і мужність червоноармійців, детально розповідали про бойові дії усіх видів Збройних Сил, описували воєнне мистецтво радянського командування тощо. Та в жодній з праць не було всебічного теоретичного, об’єктивного і неупередженого аналізу причин невдач Червоної армії у 1941 році. На сторінках таких видань неможливо було знайти точні відомості, скажімо, про людські втрати — поранених, тих, хто пропав безвісти, полонених і загиблих бійців Червоної армії та особливо про втрати серед новобранців, яких масово призивали в Україні у перші місяці війни і кидали в бій проти вишколеної армії агресора без належної підготовки й озброєння. Таким чином, хоча історіографія війни у 60—80-ті і поповнилась низкою воєнно-історичних праць, повної і правдивої картини військових дій, що розгорталася на українських землях у перший період війни, створено ще не було.

Окрему сторінку в історіографії початкового періоду війни посідала історія захисту українських міст-героїв: Києва, Керчі, Одеси і Севастополя. Загалом дослідники охоче й активно вивчали такі теми, і, незважаючи на певні прогалини, все ж прагнули до відтворення багатьох невідомих раніше сторінок оборонних боїв 1941 р., поповнювали списки воїнів-захисників цих міст, увічнювали їхні подвиги, поіменно називали з'єднання, частини, полки, загони ополченців, які брали участь в обороні цих міст⁷⁵.

У доробку українських істориків (П. Балкового, С. Вольського, П. Доброва, А. Чайковського та ін.) увага сфокусована на добровільних збройних формуваннях — народному ополченні й винищувальних батальйонах та їхніх спільних діях з регулярними частинами Червоної армії, участі у бойових операціях, охороні тилових об'єктів тощо⁷⁶.

Провідне місце у радянській історіографії війни посідало висвітлення переможної ходи Червоної армії після Сталінградської битви та бойових операцій, пов'язаних з визволенням України у період від грудня 1942 р. до середини жовтня 1944 р. У 60-80-ті роки було видано цілу низку воєнно-історичних і загальноісторичних праць, які досить детально описували операції всіх чотирьох Українських фронтів: битви за Донбас і Дніпро, Крим і Карпати, Полісся і Причорномор'я тощо⁷⁷.

Певний історіографічний сегмент становили публікації про подвиги воїнів інших національностей СРСР на українських землях⁷⁸. У цьому ж руслі і в такій самій тональності було написано кілька праць, присвячених Героям Радянського Союзу⁷⁹. Цікаво, що у цих виданнях дослідники вперше поіменно назвали 83 зі 113 двічі Героїв Радянського Союзу, які брали безпосередню участь у боях на українських землях, а разом з ними і тричі Героїв Радянського Союзу — І.М. Кожедуба та О.І. Покришкіна. Окреме місце серед таких видань посіла праця про 845 молодих (віком до 26 років) Героїв Радянського Союзу, які були удостоєні цього звання за героїзм, проявлений безпосередньо на території України.

Помітне місце в українському історіописанні війни відіграв перший в УРСР серед видань такого плану збірник документів і матеріалів “Боевое содружество народов СССР: Дружба и массовый героизм в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне” (К., 1984). Із 208 документальних джерел, вміщених у цьому збірнику, переважну більшість було введено в науковий обіг вперше. Особливо цікавим у цьому виданні є іменний покажчик: він містить майже 2,7 тис. прізвищ учасників визволення України, що надає книзі не лише наукової, а й громадської та гуманістичної ваги.

Помітно поповнила історичні знання про воєнні операції в Україні мемуарна література. У 60—80-ті роки публікації цього воєнно-історичного жанру стали досить поширеними і вельми популярними. Бібліографія таких видань стрімко поповнювалась. Найцікавішими для українських дослідників були ті з них, які містили відомості про звитягу воїнів Червоної армії під час боїв на теренах України⁸⁰. І хоча вони не були позбавлені певних неточностей, подекуди суб'єктивних оцінок, вирваних із загального контексту історії війни, все ж вони стали цікавим джерелом.

* * *

Підсумовуючи аналіз процесу вивчення історії України 1941—1945 рр. у радянську добу (40—80-ті роки ХХ ст.) та відповідного доробку наукової літератури, слід констатувати, що історіописання війни пройшло непростий шлях від зародження до оформлення у повноцінну дослідницьку гілку зі своїм корпусом науковців, певною інституалізацією та дослідницькими школами і центрами. У ті роки було закладено міцний підмурок в український літопис війни у вигляді величезного масиву наукової продукції — від невеликих статей і тез до багатотомних фундаментальних академічних видань, — автори якого висвітлили вельми широку тематику української історії війни. Загалом, дослідники і тематично, і хронологічно охопили більшу частку сюжетів з історії України в 1941—1945 рр., а в науковий обіг ввели великий масив джерел, що згодом і дало змогу підготувати й видати низку праць узагальнюючого плану та збірок документів і матеріалів. Практично більшість сюжетів в ту добу вивчалася в історико-партійному руслі. Відповідно і в дослідницькому співтоваристві істориків переважали фахівці з історії партії в роки війни. Цивільна ж складова історії війни вивчалась і меншими силами, і менш продуктивно. Все це призвело до певних тематичних перекосів та до неадекватного історіографічного образу війни, створеного дослідниками України.

Та з другого боку, є підстави вважати, що історики УРСР розробляли значно ширшу тематику, аніж їхні колеги з інших союзних республік СРСР, особливо тих, землями яких не прокотилися вогненні смерчі війни і які не зазнали повної окупації з її руйнівними наслідками, системними гуманітарними трагедіями, на землях яких не ширився рух Опору, не відбувалися евакуації, реевакуації і масові вивезення населення на каторжні роботи в Німеччину, Голокост, братовбивча боротьба. Вся ця історична дійсність, породжена реаліями війни на українських теренах в 1941—1945 рр., мала свою виразну проекцію на тематичні розвідки українських істориків, а сама дослідницька тематика була тут досить широкою і розмаїтою, попри те, що чимало сюжетів були закриті для опрацювання. До певної міри за тематичним діапазоном українські історики війни були попереду всіх інших дослідників війни в СРСР. Та водночас це не супроводжувалось помітними теоретичними “проривами”, якісно новим рівнем осягнення феномену війни.

Створюючи історіографічний образ війни, українські фахівці особливу увагу перш за все приділяли написанню історії партії та її громадських об'єднань, державних радянських інститутів, показу авангардної ролі ВКП(б) та КП(б)У в організації відсічі ворогу, радянського руху Опору на окупованих землях та досягненню історично величної Перемоги. Іншими словами, йшлося про створення *макроісторії* війни, до того ж ще й писаної у виразно глорифікаційному світлі. Звідси — опис найбільш яскравих подій, так би мовити, “виграшних” та зручних для творення позитивного образу переможців держави і народу; особлива увага до героїзації боротьби з агресором, показу виключно монолітної і непохитної політико-ідеологічної єдності

партії і народу, радянської держави і всього суспільства, висвітлення особливої ролі керівників партії та держави тощо.

Творення історіографічного образу війни у таких вимірах і підходах, та ще й з погляду на війну очима народу-переможця, безумовно, мало певні підстави: суспільство по праву пишалось перемогою, а партія і держава вважали себе її творцями. Часткою цього народу були й історики війни, серед яких — особливо у 40—60-х роках ХХ ст. — було чимало тих, хто зі зброєю в руках здобував перемогу (М.О. Буцько, В.І. Клоков, В.М. Нем'ятий та ін.). Та панування тенденційних підходів до відтворення картини воєнної доби (якими б мотивами і причинами вони не були зумовлені!) для наукового осмислення мало й негативні наслідки. Прагнення будь-що вивести тодішній режим за межі критики витісняло суто науковий та об'єктивний погляд на історію війни. Суцільно позитивна складова теоретичних спекуляцій, прикінцевих висновків та узагальнень праць, які були присвячені історії України у роки війни, була відома ще до початку їх написання: адже відповідні концептуальні положення й оцінки подій війни вже були викладені у партійних документах або у промовах керівників партії. Саме вони й слугували дослідникам теоретико-методологічними орієнтирами, виходячи з яких тільки й можна було трактувати та оцінювати події війни у чітко визначених канонічних межах. Це, з одного боку, не стимулювало істориків до творчих пошуків і зумовлювало низьку креативність наукової продукції, а з другого, — за Я. Грицаком, — вело до “телеологізму”⁸¹ (такого собі “підгону” матеріалу під уже заданий результат).

Пануючі в ті роки підходи до наукової тематики та інтерпретації історії війни призвели до того, що поза науковим дискурсом залишилося багато, як у той час вважалося, незручних, а то й негативних сторінок. Відтак між історіографічним образом війни, виписаним науковцями у 40—80-х роках ХХ ст., та реальною й об'єктивною картиною війни виникли певні прогалини, а то й “білі плями”, що стали специфічною ознакою літопису війни радянського часу. Як виявилось згодом, у “прірву” таких “білих плям” потрапила велика низка фактів, прізвищ та явищ, а то й цілі відтинки чи пласти історії України у роки війни. Так, із усіх трьох періодів війни другий (окупаційний), незважаючи на те, що він за часом був найтривалішим, а за своїми наслідками для населення найстрашнішим, було виписано найгірше. До того ж, тут виявилось і найбільше замовчувань. І це при тому, що під владу окупантів потрапила більшість цивільного населення України, а тому для них війна асоціювалась, перш за все, з добою окупації. Але повсякденне життя Людини, яка опинилася у лещатах окупації, було висвітлено незадовільно. Як не дивно, навіть така болюча і трагічна тема, як історія Голокосту, не була досліджена повно й об'єктивно. І мова тут не лише про історію з дослідженням подій у Бабиному Яру чи, скажімо, про долю радянських військовополонених або остарбайтерів. Йдеться загалом про ширше — про долю пересічної Людини, яка потрапила у вир воєнного лихоліття, та про дослідження її життя у форматі так званих “живих” історій. Як не дивно, радянська держава і партія, які наголошували на винятковій ролі народних мас в історії,

насправді не заохочували істориків до олюднення історії війни, а сама проблема людини у роки навали (і особливо в добу окупації) у ті роки стояла в затінку всього радянського (а не лише українського) історіописання. Звідси — практично повна відсутність історії повсякденності чи *мікроісторії* війни, тобто того, що дає можливість описати, а відтак і зрозуміти, всі сторони життя людини під час війни, в тому числі й через її власне бачення війни. Не було й досліджень, виконаних на міждисциплінарному рівні. Вузкою залишалася джерельна база багатьох праць; значна частина документів і матеріалів у ті роки залишалася недоступною для дослідників; вкрай рідко траплялися і суто джерелознавчі студії з історії війни, а публікація джерел відставала від запитів дослідників. Невиразно виокремлювалася й українознавча складова в історіографічному образі війни, створеному українськими ж фахівцями. Так, про “український фактор” чи “українське питання” у контексті генези і природи Другої світової, характеру національно-визвольних рухів або соборності українських земель в період війни писати не заохочували. Тому історіографічний образ України в роки війни був практично таким самим, як і загальнорадянський, принаймні, у його головних, визначальних рисах, адже все українське історіописання війни розвивалося у межах єдиного і канонічного загальносоюзного історіографічного процесу і пануючих у СРСР норм, підходів та оцінок.

Літопис війни у 40—80-х роках постійно поповнювався новими публікаціями, фактографічними відомостями, цифрами, узагальненнями і висновками. До наукового обігу було введено джерельні комплекси, що не втратили пізнавальної цінності й донині. У 70—80-ті роки рельєфно окреслено комплексні підходи (з відомими винятками) до відтворення загальної картини війни. Це дає підстави стверджувати, що в цей час було закладено підґрунтя для якісно нового опрацювання й осмислення цього складного періоду нашої історії.

¹ Див.: Данилюк М.З., Сафонова Є.В., Черненко А.М. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1958. — № 6; Мойсєєв О.В. Радянська література про визволення України від фашистських загарбників: огляд літератури // УІЖ. — 1961. — № 1; Єжов В.А. Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр. // УІЖ. — 1964. — № 4; Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки. 1943—1945 // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 6. — К., 1966; Хорошайлов М.Ф. Деякі питання відбудови Донбасу в радянській літературі // УІЖ. — 1970. — № 3; Замлинський В.О. Українська радянська література про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1971. — № 1; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. — К., 1973. — Розділ 5; Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944: Историкографический очерк. — К., 1978; Буцько М.О., Кравчук М.І., Погребінський М.В. Літопис народного подвигу // Вісник АН УРСР. — 1970. — № 12; Буцько Н.А. Некоторые вопросы историографии истории КПСС периода Великой Отечественной войны. — К., 1980; Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчи-

ков на Україні: Историографический очерк. — К., 1980; *Коваль М.В.* Безсмертя подвигу радянського народу: Огляд суспільно-політичної літератури, що вийшла в республіці до 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні // *Комуніст України*. — 1976; *Його ж.* Трудовой подвиг украинского народа в период Великой Отечественной войны: Актуальные вопросы исследования // Во главе нерушимого братства. — К., 1985 тощо.

² Див.: *Супруненко М.* Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників // *Боротьба українського народу проти німецьких загарбників*. Зб. статей. — Уфа, 1942; *З досвіду північної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів* // *Наукові записки: Інститут історії і археології АН УРСР*. — Кн. 1. — 1943.

³ *Дубина К.* Варвари ХХ сторіччя. — Ворошиловград: Укрвидав, 1942.

⁴ *Дубина К.* Варвари двадцятого віку. — Саратов: Укрвидав, 1942.

⁵ *Чеканюк А.* Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. — М., 1943.

⁶ Див.: *Гуров К.* Фашистський розбій на Україні. — М., 1942; *Дубина К.* Растерзанный Киев. — Пенза, 1943; *Довженко О.* Не хазяйнувати німцям на Україні. — М., 1943; *Глухий О.* Німецькі фашисти — люті вороги українського народу. — М., 1942; *Галаджев С.* Что происходит в оккупированных областях Украины. — Уфа, 1942; *Новиченко Л.* Гітлерівська кріпаччина. — Саратов, 1942 тощо.

⁷ Див.: *Бурмистенко М.* Партизанская война против немецких фашистов на Украине // *Правда*. — 1941. — 25 июля; *Пономарьов Б.* Партизанська війна на Карпатській Україні // *Українська література*. — 1942. — № 34; *Строкач Т.* Іде війна народна // *Комуніст*. — 1942. — № 24; *Його ж.* Партизани України. — М., 1943; *Зленко А.* Большевицкое подполье на Украине // *Партийное строительство*. — 1942. — № 3.

⁸ Див.: *Карпов А.* Бои за Харьков. — М., 1943; *Його ж.* Освобождение Донбасса. — М., 1944; *Бедзик Д.* Корсунь-Шевченківське побоїще. — К., 1944; *Зам'ятін М.* Исторична битва за Дніпро і Правобережну Україну. — К., 1944; *Мещеряков Г.* Борьба за Киев. — К., 1945; *Воробьев Ф.* Освобождение Правобережной Украины. — М., 1945; *Паротькин И.* Освобождение Правобережной Украины. — М., 1945.

⁹ Див.: *Бажан Н.* Сыны Украины в боях за Отчизну. — Саратов, 1943; *Герой 3-го Украинского: Сб.* / Под ред. И. Ле. — К.: УкрГиз, 1945.

¹⁰ Див.: *Молодая Гвардия Украины*. — М., 1943; «Молодая Гвардия» героического Донбасса: Документы и материалы // *Партийное строительство*. — 1943. — № 17, 18.

¹¹ Див.: *Фашистський розбій на Україні: Зб. листів і документів*. — М., 1943; *Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками. Повідомлення Надзвичайної державної Комісії*. — Київ—Харків, 1944; *Визволена Київщина: Зб. матеріалів, присвячений першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі*. — К., 1944; *Дубина К.* Злодеяння немцев в Києве. — М., Госполитиздат, 1945; *Вільна Дрогобиччина. Зб. статей*. — Дрогобич, 1945; *Визволена Полтавщина*. — Полтава, 1944; *Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в м. Одесі і районах Одеської області*. — К., 1944; *Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. док.* — Харків, 1944; *Колыбанов А.* Одесская партийная организация в дни обороны // *Партийное строительство*. — 1945. — № 9—10; *Звірства німців на Львівщині: Зб. статей і документів*. — Львів, 1945; *Героическая Одесса: Сб.* — Одесса, 1945 та ін.

¹² *Сообщения Советского Информбюро: В 8-ми т.* — М., 1945.

¹³ *Бегма В.* Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині. — Київ—Харків: Українське державне видавництво, 1945.

¹⁴ Див.: *Стариков В.* У партизан. — М., 1942; *Його ж.* На партизанской земле. — М., 1943; *Ковпак С.* Походы в Карпаты. — М., 1944; *Федоров А.* Подпольный обком действует. — М., 1944 тощо.

¹⁵ Див.: *Абакумов Е.* Возрождение Донбасса // Славяне. — 1944. — № 12; *Гаевой А.* Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. — М., 1944; *Валуев В.* Відбудова народного господарства на Україні // Агітатор. — 1944. — № 7; Заводы и фабрики на оборону Родины. — М., 1944; *Бибииков Л.* Восстановление предприятий легкой промышленности на Украине // Легкая промышленность. — 1944. — № 1—2; Литвин К. Массово-политическая работа в освобожденных районах Луганской и Харьковской областей Украины // Пропагандист. — 1943. — № 15—16; *Мельников Л.* Донбасс восстанавливается // Партийное строительство. — 1944. — № 10; *Селезнев К.* Работа политорганов действующей армии среди населения // Партийное строительство. — 1944. — № 7—8 тощо.

¹⁶ Див.: *Броварець П.* Внесок України у Вітчизняну війну // Сучасне і майбутнє. — 1945. — № 2; *Готт В.* Вклад Радянської України в справу розгрому гітлерівської Німеччини. — К., 1945.

¹⁷ Див.: *Богомолець О.* Вчені України у дні Великої Вітчизняної війни. — Уфа, 1942; *Палладін О.* Академія наук Української РСР (1919—1944). — К., 1944; Ученые Харькова к годовщине освобождения родного города: Обзор работы ученых и научно-исследовательских учреждений за годы Великой Отечественной войны. — Харьков, 1944.

¹⁸ *Богомолець О.* Радянська Україна і українсько-німецькі націоналісти в Канаді. — М., 1943.

¹⁹ Див.: *Гак Д.* Основні завдання Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР. — К., 1946. — № 4. — С. 5—9; *Софінов П.* Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни. — Там само. — С. 10—17; *Шевченко Ф.* Про складання хронологічного довідника “Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією”. — Там само. — С. 18—23.

²⁰ Див.: Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, про матеріальну шкоду, заподіяну державним підприємствам і установам, колгоспам, громадським організаціям і громадянам СРСР. — К., 1945.

²¹ Див.: *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза.* — Т. 1—3. — Одесса, 1945—1951; *Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.).* — Полтава, 1947; *Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією.* — Чернігів, 1947; *Листи з фашистської каторги: Зб. листів радянських громадян, вигнаних на каторжні роботи до фашистської Німеччини.* — К., 1947; *Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр.: Зб. документів.* — Житомир, 1948; *Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.).* — Львів, 1949 тощо.

²² Див.: *Юрченко О.* КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Більшовик України. — 1943. — № 9; *Його ж.* Український народ в дні Великої Вітчизняної війни // Книга: Героїчний шлях боротьби і перемоги. Зб. статей. — К., 1950.

²³ Див.: *Данилюк М.* КПСС — організатор трудових і патріотических подвигів колхозного крестьянства Советской Украины в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1954; *Гора А.* Борьба Коммунистической партии Советского Союза за восстановление социалистического сельского хозяйства Украины в годы Великой Отечественной войны. 1943—1945 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1954; *Каневський О.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. — Харків,

1947; *Лаута С.* Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны // Вопросы истории. — 1956. — № 5.

²⁴ Див.: *Бондар М.* Коммунисты — вдохновители и организаторы героической обороны Одессы в 1941 г.: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1952; *Вольський С.* Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників (серпень—жовтень 1941 р.). — К., 1953; *Погребинский М.* Трудящиеся Киева и Киевской области в обороне столицы Украинской ССР: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1953.

²⁵ Див.: *Чеканюк А.* Народное ополчение в героической обороне Киева: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1948; *Балковой П.* Истребительные батальоны Украины в период оборонительных боев Советской Армии (1941—1942 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1949; *Десенко Л.* Народное ополчение в героической обороне Одессы (июнь—октябрь 1941 г.). — К., 1952.

²⁶ Див.: *Воробйов Ф.* Визволення Правобережної України. — К., 1946; *Пароткін І.* Визволення Західної України. — К., 1946; *Каган Т.* В боях за Донбас // Сб. — Сталино, 1947; *Гефтер М., Грановский М., Яворский В.* Освобождение Киева. — К., 1948; *Возненко В., Уткин Г.* Освобождение Киева. — М., 1953; *Маланчиков С.* Освобождение Донбасса // Военный вестник. — 1953. — № 13; *Степанов Н., Кальшев Г.* В боях за Днепр. — М., 1954; *Смирнов С.* Сталинград на Днепре. — М., 1954.

²⁷ Див.: *Карабутенко І.* Тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб. — К., 1946; *Сергеєв С.* Львів'яни в боях за Батьківщину: Нариси. — Львів, 1946; Мужні серця: Книга про славних синів і дочок українського народу — Героїв Радянського Союзу. — К., 1947 тощо.

²⁸ Див.: *Вершигора П.* Люди с чистой совестью. — М., 1951; *Ковпак С.* Від Путівля до Карпат. — К., 1949; *Попудренко М.* Щоденник. — К. 1949; *Руднев С.* Щоденник про Карпатський рейд. — К., 1949; *Федоров А.* Подпольный обком действует. — М., 1949 тощо.

²⁹ Див.: *Дубина К.* 778 трагічних днів Києва. — К., 1945; *Його ж.* Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1949; *Клоков В.* Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1948; *Омельяненко И.* Партизанское движение в Сталинской области в годы Великой Отечественной войны: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — К., 1951; *Слинько І.* Партизани України — могутня сила в розгромі німецько-фашистських загарбників // Пропагандист і агітатор. — 1945. — № 10; *Його ж.* Про особливості партизанського руху на Україні в дні Великої Вітчизняної війни // Вісті Академії наук УРСР. — 1946. — № 5—6; *Супрун І.* Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении в годы Великой Отечественной войны. — К., 1948.

³⁰ *Супруненко М.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. — К., 1956.

³¹ Це була по суті офіційна радянська відповідь на спроби колишніх союзників СРСР розставити на свій розсуд акценти в історії війни і реакція на перші томи воєнно-історичних праць: “United States Army in World War II”. — Washington, 1948 та “Official History of Second World War”. — London, 1948.

³² Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны: Материалы научной конференции. — К., 1961.

³³ *Сафонова Є., Данилюк М.* Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війни (червень 1941—1945 рр.). — К., 1958.

³⁴ Див.: *Буцько М., Кириченко С.* Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1969; *Великий подвиг: КППС — натхненник і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр.* (На матеріалах УРСР). — К., 1975; *Ющенко М.* Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся республики на разгром фашизма в 1943—1945 гг. — К., 1979; *Подвиг партии и народа.* — К., 1980; *Григорович Д., Замлинский В., Немятый В.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980; *Масний О.* Організаційно-партійна робота Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. — Львів, 1981; *Ленин. Партия. Победа. Торжество ленинских идей защиты социалистического Отечества в годы Великой Отечественной войны.* — К., 1985.

³⁵ *Нем'ятий В.* Ішла війна народна: Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 126, 127.

³⁶ Див.: *Емченко Г.* Годы суровых испытаний: Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны. — Луганск, 1961; *Дубина К.* В годы тяжелых испытаний. — К., 1962; *Ємець П., Самойленко О.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Харків, 1965; *Омельяненко И.* Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. — Сталино, 1957; *Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.* — Харьков, 1968; *Полохов В.* Партийная организация Сумской области в период Великой Отечественной войны (1941—1945). — Сумы, 1963; *Хорошайлов Н.* Донбасс непокоренный: Очерк. — Донецк, 1972 тощо.

³⁷ Див.: *Балух В.А.* Восстановление и укрепление местных Советов на освобожденной территории западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны (1944—1945 гг.) // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Львов, 1984; *Зайцев Л.А.* Восстановление и укрепление местных органов власти Украинской ССР после изгнания немецко-фашистских захватчиков // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1980; *Зінченко Ю.І.* Деякі питання діяльності місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР у червні—липні 1942 р. // УІЖ. — 1985. — № 5; *Петляк Ф.А.* Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. — К., 1986; *Сафонова Є.В., Скопец М.С.* Партийне керівництво відновленням та зміцненням Рад депутатів трудящих Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1942—1945 рр. // Наукові праці з історії КППС. — Вип. 30. — К., 1969; *Скопец М.С.* Партийне керівництво добором і підготовкою радянських працівників УРСР в 1943—1945 // УІЖ. — 1970. — № 2; *Стецкевич В.В.* Восстановление и деятельность городских Советов Донбасса и Приднепровья в период Великой Отечественной войны. 1943—1945 // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1972; *Терлецький В.М.* Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.). — К., 1966. — Глава № 3; *Толкачев И.А.* Руководство КПСС работой местных Советов западных районов УССР. 1944—1945 гг. // Автореферат дис. ... канд. ист. наук, Львов, 1966 тощо.

³⁸ Див.: *Халепо Т.* Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957; *Слинько І.* Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників // УІЖ. — 1959. — № 4.

³⁹ Див.: *Яковенко М.* Залізничники України на початку Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1966. — № 2; *Панчук М.* Деятельность железнодорожного транспорта Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1968; *Мусатова Л.* Залізничники України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941—1942 рр.) // УІЖ. — 1974. — № 5; *Данилюк М., Панчук М.* На службі фронту і тилу. — К., 1974; *Панчук М.* Сталеві шляхи. — К., 1968; *Цимбал Е.* Огненные рельсы. — Одесса, 1979 тощо.

⁴⁰ Див.: *Арутюнян Ю.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963 (1-е изд.); М., 1970 (2-е изд.); *Буцко М., Лавринович М.* Відродження колгоспного села. — К., 1968; *Лаута С.* Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965; *Данилюк М., Сікорський В.* Компартія України на чолі боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих ресурсів для фронту і тилу // УІЖ. — 1971. — № 6; *Сікорський В.* Парторганізації України в боротьбі за виконання державних планів поставок сільськогосподарської продукції на початку Великої Вітчизняної війни // Вісник Київського університету. Серія історія КПРС. — 1972. — № 8.

⁴¹ Див.: *Ладивір І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970; *Його ж.* Діяльність учених Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1968. — № 3; *Коваль М., Ладивір І.* Учені Радянської України — діючій армії // Вісник АН УРСР. — 1971. — № 6 тощо.

⁴² Див.: Розвиток української культури за роки Радянської влади. — К., 1967; Історія української літератури: У 8-ми т. — К., 1971. — Т. 7; Історія искусства народів ССРС: В 9-ти т. — Т. 8; Искусство народів ССРС в период Великой Отечественной... — М., 1977.

⁴³ Див.: *Гриценко М.* Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945). — Одесса, 1960; Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. (1917—1945). — К., 1967 тощо.

⁴⁴ Див.: Розвиток народного господарства Української РСР: В 2-х т. — К., 1967. — Т. 2; *Погребінський М.* Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1959. — № 3; *Саженьюк С., Мавило В.* Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід. 1941—1942 рр. // Вісник Київського університету. — 1968. — № 10; *Коваль М.* Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни. 1941—1942 рр. // УІЖ. — 1970. — № 2 тощо.

⁴⁵ *Саженьюк С.* Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — К., 1985.

⁴⁶ Див.: Подвиг партии и народа. — К., 1980. — С. 222; Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. — М., 1988. — С. 132.

⁴⁷ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. — М., 1970. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 293; Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. — М., 1988. — С. 139.

⁴⁸ Див.: Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 3—4. — К., 1965. — С. 90—91.

⁴⁹ Див.: *Буцько М., Масний О.* В ім'я перемоги. — К., 1967; *Лавринович М.* Відродження колгоспного села. — К., 1968; *Денисенко П.* Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки 1943—1945 років. — К., 1968; *Хорошайлов Н.* КП Украины — организатор восстановления и развития промышленности Донбасса. 1943—1945 гг. — К., 1973.

⁵⁰ Див.: *Буцко Н.* Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. — К., 1962; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. — К., 1972; *Захаров И.* Дружба, закаленная в боях. — М., 1970; *Ткачова Л.* Радянська Армія — українському народові. — К., 1971.

⁵¹ *Данилюк М.* Натхненна праця в ім'я перемоги. — К., 1970.

⁵² *Коваль М.* Все — для перемоги. — К., 1967.

⁵³ Див.: *Данилюк М.* Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони. 1941—1945 // УІЖ. — 1962. — № 3; *Вербило О.* Допомога українського

народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1961. — № 4; *Буцько М., Данилюк М.* Партиїні організації на чолі патріотичного руху трудящих республіки з надання допомоги фронту. 1943—1945 рр.: В зб.: Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 3, 4. — КДУ. — К., 1965.

⁵⁴ Див.: *Байракивський А.И.* Общественно-политическая жизнь колхозного крестьянства на освобожденной территории Украины (1943—1945 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1979; *Вронская Т.В.* Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденной территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. (1943—1945): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1982; *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977 тощо.

⁵⁵ Див., наприклад: *Чернявський Ф.Ф.* Начало социалистических преобразований в Закарпатьи 1944—1946 // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1957; *Цегельницький З.В.* Борьба трудящихся Днепропетровщины с гитлеровскими оккупантами в 1941—1944 гг. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1955 тощо.

⁵⁶ Див.: *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955; *Буцко Н.А., Мартышевский.* Подвиг Донбасса: трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны. — К., 1975; *Емченко Г.Я.* Годы суровых испытаний. — Луганск, 1961; *Омельяненко И.Я.* Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. — Сталино, 1959; *Його ж.* Партизанское движение в Сталинской области в период Великой Отечественной войны (октябрь 1941 — сентябрь 1943) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Москва, 1954; *Хорошайлов Н.Ф.* Комсомол Сталинской области — помощник партийных организаций в борьбе за восстановление угольной промышленности Донбасса. 1943—1949 // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1950; *Його ж.* Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса. 1943—1945 гг. — К., 1973; *Його ж.* Компартия Украины — организатор восстановления и развития промышленности Донбасса (1943—1945 гг.). — Харьков, 1967.

⁵⁷ Див.: *Івасюта М.* Нарис колективізації на Тернопільщині. — К., 1958; його ж. Розвиток колгоспного ладу в Західних областях Української РСР. — К., 1960; *Маланчук В.* Торжество ленінської національної політики. — К., 1963; *Чернявський Ф.Ф.* Начало социалистических преобразований в Закарпатьи (октябрь 1944 г. — январь 1946 г.) — Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1957 тощо.

⁵⁸ Цит. за кн.: *Санцевич А.В.* Проблеми історії післявоєнного періоду в радянській історіографії. — К., 1967. — С. 159.

⁵⁹ *Клоков В., Кулик І., Слинко І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957.

⁶⁰ Див.: *Богатырь З.* В тылу врага. Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А.Н. Сабурова. — М., 1960; *Кизя Л.* Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині. — Львів, 1960; *Кизя Л., Клоков В.* Украина в пламени народной борьбы // Книга: Советские партизаны. — М., 1963.

⁶¹ Див.: *Балевец В.* Донецкие мстители. — Донецк, 1962; *Бойченко В.* Київське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1964. — № 1; *Варягіна В., Вакуленко В., Вакуленко Г.* Народна гвардія імені Івана Франка // Книга: Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанських організацій західних областей України. 1942—1944. — Львів, 1967; *Гранчак І.* Із історії партизанського руху на Закарпатті 1943—1944 рр. // Наук. Записки Ужгор. ун-ту. — Ужгород, 1957; *Дубина К.* В годы тяжелых испытаний. — К., 1962; *Замлинский В.* Борьба проти німецько-фашистських загарбни-

ків на Волині // УІЖ. — 1964. — № 5; *Немятый В.* Дела бессмертные. — Одесса, 1967; Партизанское движение в Крыму в 1941—1945 гг. — Симферополь, 1959.

⁶² Див.: *Тронько П.* Бессмертие юных. — М., 1958; *Його ж.* Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны. — М., 1970; *Його ж.* Бессмертие подвига. — К., 1980; *Мольченко В., Петров М.* Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1958; *Стафійчук И.* Комсомол Украины в партизанском движении 1941—1944. — М., 1968; *Мищенко Г., Матвійчук М.* Виховані партією. — К., 1960; *Яценко В.* Комсомольці України в партизанських лавах. 1941—1945. — Харків, 1968 тощо.

⁶³ Див.: *Григорович Д.* Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. — К., 1980; *Дем'янчук І.* Зброєю слова. — К., 1966; *Коваль М.* У битві з фашизмом: соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні. — К., 1964; *Надимьянов В.* Оружием правды. — Львов, 1985; *Ющенко М.* Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. — К., 1962.

⁶⁴ Див.: *Замлинський В.* По велению интернационального долга. — К., 1980; *Коваль М.* В горнилі війни. — К., 1970; *Його ж.* Плечом к плечу в борьбе против фашизма. — К., 1980; *Слинько І.* Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні. — К., 1954; *Гречуха И.* Страницы дружбы беззаветной. — Одесса, 1970; Бойова співдружність: Збірник спогадів радянських і чехословацьких партизанів. — К., 1960; *Бречак І.* Бойові побратими. — Львів, 1974 тощо.

⁶⁵ Див.: *Клоков В.* Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945). — К., 1961; *Клоков В., Кудрицкий А., Бречак І.* Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 рр.). — К., 1968; *Бречак І., Клоков В., Русак А.* Під прапором інтернаціоналізму. — К., 1970; *Погребной Н.* Деятельность немецких антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны. — К., 1964; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1943—1945 рр. — К., 1970 тощо.

⁶⁶ Див.: *Ємець П., Самойленко О.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Харків, 1965; *Караванченко А., Федоренко Д.* Непокоренний Павлоград. — М., 1965; *Шевченко В.* Заграви над Псллом. — К., 1968; *Мірошніков І.* Нескорені харків'яни. — Харків, 1968; *Варягіна В., Вакуленко Г.* Народна гвардія ім. Івана Франка. — Львів, 1978 тощо.

⁶⁷ Див.: *Ємець П., Самойленко О.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Харків, 1965; *Караванченко А., Федоренко Д.* Непокоренний Павлоград. — М., 1965; *Шевченко В.* Заграви над Псллом. — К., 1968; *Мірошніков І.* Нескорені харків'яни. — Харків, 1968; *Варягіна В., Вакуленко Г.* Народна гвардія ім. Іваа Франка. — Львів, 1978 тощо.

⁶⁸ Див.: *Коваль В.* Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні. — К., 1970; Великий подвиг. — К., 1975; Подвиг партии и народа. — К., 1980; *Немятый В.* Дела бессмертные. — Одесса, 1967; *Горобец Г.* Партийное подполье на Украине (1941—1944 гг.). — М., 1969; *Слинько І.* Підпілля і партизанський рух на Україні. — К., 1970; *Григорович Д., Денисенко П., Немятый В.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — К., 1976; *Кучер В.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні (1941—1944). — К., 1983 тощо.

⁶⁹ *Клоков В.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. — К., 1978. — С. 92—93.

⁷⁰ Див.: *Коваль М.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. — К., 1979; *Кондратенко Л.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк. — К., 1980; *Немятый В.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944 гг. — К., 1980 тощо.

⁷¹ Див.: *Буцько М., Морозов М.* Правда історії і вигадки фальсифікаторів. — К., 1970; *Коломієць О.* Правда історії. (Проти буржуазних фальсифікацій історії Великої Вітчизняної війни). — К., 1975.

⁷² Див.: *Комарницький С.І.* Назв. праця. — С. 8—9.

⁷³ Див.: *Білак С.М.* Слуга кількох господ. — Ужгород, 1977; *Возняк П.В.* Їх справжнє обличчя. — Ужгород, 1974; *Дмитрук К.* Безбатченки. — К., 1980; *Його ж.* Під штандартами русифікації та фашизму. — К., 1976; *Добрецова В.В.* Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. — Львів, 1976; *Її ж.* Політичний націоналізм — знаряддя реакції. — К., 1978; *Замлинський В.* Тавровані презирством народу. — К., 1974; *Масловський В.* В боротьбі з ворогами соціалізму. — Львів, 1984; *Кизя Л.* Правди не затьмарити. Проти фальсифікації історії партизанського руху. — К., 1965; *Кривенко В.* Всенародне партизанське рухання на Україні в роки Великої Вітчизняної війни і його звернення буржуазними фальсифікаторами. — К., 1970; *Римаренко Ю.І.* Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих — К., 1970; *Чередниченко В.П.* Анатомія зради. — К., 1970; *Шевцов В.* Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі — К., 1981 тощо.

⁷⁴ Див.: *Анфілов В.* Начало Великой Отечественной войны. — М., 1962; *Його ж.* Провал “Блицкрига”. — М., 1974; *Жилин П.* Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. — М., 1965; *Тельпуховский Б.* Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945 гг.: Краткий очерк. — М., 1959; Начальный период войны. — М., 1974 тощо.

⁷⁵ Див.: *Борисов Б.* Подвиг Севастополя. — М., 1957; *Бойко Ф.* Читатель Черноморья. — М., 1963; *Григорович Д.* Киев — город-герой. — М., 1962; *Фадеев А.* Подвиг Одессы. — М., 1963; *Гармаш П.* Героїчний Севастополь. — К., 1967; Міста-герої України: Зб. матеріалів. — К., 1964; *Пашко Я.* Місто-герой на Дніпрі. — К., 1967; 73 героїчних днів: Хроніка оборони Одессы в 1941 г. — Одесса, 1974; *Сіренін В.* Місто-герой Керч. — К., 1976 тощо.

⁷⁶ Див.: *Балковий П.* Народне ополчення Радянської України. — К., 1961; *Вольський С.* Величний подвиг. — К., 1967; *Добров П.* Истребительные батальоны Украины в годы Великой Отечественной войны. — 1941—1945. — Донецьк, 1985; *Чайковський А.* Воїни-чекісти і народні добровільні формування в охороні прифронтового тилу // УІЖ. — 1984. — № 5; *Його ж.* Про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів в оборонних боях на Україні // УІЖ. — 1982. — № 6; *Його ж.* Воїни-чекісти і народні добровільні формування в охороні прифронтового тилу 1941—1945 рр. // УІЖ. — 1986. — № 5 тощо.

⁷⁷ Див.: *Грылев А.* Днепр — Карпаты — Крым: Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. — М., 1970; *Ершов А.* Освобождение Донбасса. — М., 1973; *Уткин Г.* Штурм “Восточного вала”: Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. — М., 1967; Корсунь-Шевченковская битва. — К., 1974; Битва за Буковину. — Ужгород, 1969; В боях за Карпаты: Сборник. — Ужгород, 1975; В битвах за Советскую Украину. — К., 1985 тощо.

⁷⁸ Див.: Солдат, которого победить нельзя. — К., 1970; Герои боев за Крым. — Симферополь, 1972; *Венков Б.* Герои Карпат. — Ужгород, 1972; *Марченко А.* Герои-широ-

нинці. — Харьков, 1974; Герои-освободители Черкащины. — Днепропетровск, 1975; Год 1941. Юго-Западный фронт. — Львов, 1975; В битвах за Советскую Украину: Сб. очерков. — К., 1979; В битве за Киев. — К., 1983; Днепр — река героев: Свидетельства всенародного подвига. — К., 1983; *Трокаев А.* Подвиг на шахтерской земле: Очерки о советских воинах, совершивших высшие ратные подвиги. — Донецк, 1983 тощо.

⁷⁹ Див.: Золотые звезды. — Днепропетровск, 1967; Прославлені у віках: Про Героїв Радянського Союзу Кіровоградщини: Нариси. — Дніпропетровськ, 1969; Боевые звезды киевлян: Очерки о Героях Советского Союза. — К., 1977; Золотые звезды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза. — К., 1978; Люди бессмертного подвига. — М., 1975. — Кн. 1—2; Дважды Герои Советского Союза. — М., 1973 тощо.

⁸⁰ Див.: *Багряман И.* Так начиналась война. — М., 1971; *Еременко А.* Годы возмездия. 1943—1945. — М., 1969; *Полушкин М.* На Сандомирском направлении: Львовско-Сандомирская операция. — М., 1969; *Гречко А.* Через Карпаты. — М., 1972; *Крайнюков К.* От Днестра до Вислы. — М., 1971; *Чуйков В.* В боях за Украину. — К., 1972; *Грушевский К.* Тоді, в сорок першому... — К., 1973; *Москаленко К.* На Юго-Западном направлении. 1943—1945. — М., 1975 тощо.

⁸¹ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 92.

О. МАРУЩЕНКО

Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни

Дослідження історії України періоду Другої світової війни було і залишається одним із магістральних напрямів вітчизняної історичної науки. Постанова і розбудова незалежної Української держави надали потужних імпульсів формуванню нової історіографії цієї вкрай важливої, комплексної і багатоаспектної проблеми, яка, без перебільшення, має для українського суспільства особливе наукове, громадсько-політичне і особисте значення і звучання.

Характерними особливостями нинішнього етапу розвитку української історичної науки є активний пошук науковцями нових теоретичних і концептуально-методологічних засад у вивченні і викладанні історії і, зокрема, подолання партійно-класового підходу, інституалізація україноцентричного погляду на минуле нашої Батьківщини, початок висвітлення історії України періоду Другої світової війни в українознавчих вимірах, у цілісному національно-державному контексті, на засадах державницької ідеї, яка стала сьогодні орієнтиром історичних оцінок¹.

Ознакою сучасної історіографічної ситуації є процес формування поліконцептуалізму, поступове впровадження гуманістичного, антропоцентричного підходів до вивчення вітчизняної історії 1939—1945 років, висунення на належне місце загальнолюдських критеріїв і чинників, людського виміру, початок висвітлення долі і місця українського народу у війні та розгляду історії України в добу воєнного лихоліття не тільки як історії воєнних подій і всього, що їх супроводжувало, а, передусім, як історії народу без поділу його за партійно-класовими та політичними ознаками на “своїх” (радянських українців) і “чужих” (військовополонених, оstarбайтерів, “бандерівців”, “упівців” та інших)². Людина у добу війни — ось головний дослідницький об’єкт, який намагається нині досягнути новітня українська історична наука³.

Суттєвими факторами, що впливають на стан, розвиток і перспективи сучасної історіографії, є “архівна революція” і виведення зі спецховів величезних масивів архівних документів, відкриття доступу до зарубіжних архівних та історіографічних джерел, активізація досліджень історії України періоду Другої світової війни не лише в столиці, а й на регіональному рівні, силами місцевих науково-дослідних центрів і установ, навчальних закладів, окремих науковців, а також відсутність звичного донедавна офіційного ідеологічного контролю і над історичною наукою взагалі та історіографією Другої світової війни зокрема.

Виразними тенденціями сучасного етапу історіописання є інтернаціоналізація вітчизняної історичної науки, збагачення її надбаннями європейської і світової історіографії, освоєння здобутків української зарубіжної історіографії і творення єдиного історіографічного простору науковців України та української діаспори, активізації міжнародних зв'язків і контактів із вченими близького і далекого зарубіжжя, проявом чого стало, зокрема, проведення різноманітних наукових конференцій і форумів за участю вітчизняних та зарубіжних істориків, присвячених актуальним проблемам історії Другої світової війни, українського національно-визвольного руху 30—50-х років ХХ ст.⁴

Серед суттєвих особливостей сучасної української історіографії Другої світової війни доцільно назвати також активізацію і диверсифікацію історичних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення їхньої тематики. Демократичні процеси в нашій державі дали можливість вільно вивчати і обговорювати кардинальні, ключові проблеми української історії воєнної доби.

Одним із пріоритетних і перспективних напрямів сучасних історичних досліджень є ґрунтовне розкриття ролі і значення “українського питання” в роки Другої світової війни, його місця в зовнішньополітичних доктринах, стратегіях і політиці провідних зарубіжних країн у цей драматичний період новітньої вітчизняної історії.

У сучасній українській історіографії цій проблемі приділяється значна увага. Працями О. Бойка, М. Вегеша, С. Віднянського, Л. Гайдукова, М. Гетьманчука, А. Дашкевича, І. Дробота, О. Дубини, І. Ільюшина, Є. Камінського, В. Ковалюка, М. Ковалюка, В. Ковалюка, В. Косика, І. Кулинича, С. Кульчицького, В. Кучера, Л. Лещенка, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, А. Руккаса, Н. Свідерської, В. Сергійчука, Р. Симоненка, Ю. Сливки, А. Трубайчука, М. Швагуляка⁵ та інших істориків сформувалася плідна історіографічна традиція дослідження цієї важливої та актуальної наукової і політичної проблеми, введено в науковий обіг значну кількість маловідомих і невідомих документів з вітчизняних і зарубіжних архівів⁶.

Увага науковців до цієї проблематики є цілком закономірною і обумовлена фактом остаточного вирішення “українського питання”, зокрема, становленням і зміцненням Української держави як самостійної європейської країни, її визнанням та підтримкою світовим співтовариством, процесами геополітичного самовизначення і вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів міжнародної діяльності України⁷. Активізація пошукових зусиль у цьому тематичному сегменті пов'язана з його недостатнім опрацюванням саме як національної та міжнародно-правової проблеми⁸, а також нагальною необхідністю створення оновленої, повноцінної історіографії Другої світової війни, яка б відповідала нормам, запитам і вимогам сучасного демократичного суспільства, орієнтованого на загальнолюдські цінності.

В радянські часи українські науковці торкалися цієї теми здебільшого в контексті зовнішньополітичних планів західних держав щодо СРСР, Радянської України, викриття і засудження експансіоністського курсу нацистської

Німеччини, а також асиміляторської, колонізаторської політики правлячих кіл ряду сусідніх європейських держав щодо української національної меншини. Позбавлені доступу до значного корпусу архівних та історіографічних джерел, вони не мали можливостей для об'єктивного і неупередженого аналізу зовнішньополітичної діяльності СРСР, зокрема, значення і наслідків радянсько-німецьких договорів про ненапад від 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова—Ріббентропа), “дружбу і кордони” від 28 вересня 1939 р., таємних протоколів і додатків до них, інформація про які правлячими колами СРСР старанно приховувалася аж до кінця 1980-х років. Однобічно позитивний підхід був притаманний і висвітленню “визвольного походу” Червоної армії в Західну Україну та радикальних соціально-економічних, політичних і культурних перетворень, які нині в історіографії частіше всього характеризуються терміном “радянська”. Як слушно зауважує львівський історик М. Гетьманчук, перебування України у складі СРСР “робило вивчення досліджуваної проблеми, з погляду імперського центру, зайвим, штучним і навіть шкідливим. Панувала офіційна думка, що Україні не властиві національні зовнішньополітичні інтереси, бо вони успішно та безкорисливо захищалися Москвою. Це призводило до того, що самотня історія українського народу фактично розчинялася у загальних подіях життя СРСР...”⁹, а “українське питання” часто зображувалося “так званім”, або неіснуючим, повторимо, як національна та міжнародно-правова проблема. Отже, “українське питання” постало в 90-ті роки ХХ ст. для вітчизняних істориків як нова і важлива наукова проблема.

В останні два десятиріччя вітчизняні науковці, звільнившись від ідеологічного тиску, досягли помітних результатів у розкритті різноманітних аспектів “українського питання”. Використовуючи сприятливі можливості доступу до закритих раніше архівних фондів та дослідження недостатньо вивчених тем, українські історики в своїх монографічних розвідках, статтях, виступах на наукових конференціях ґрунтовно розглядають такі кардинальні аспекти окресленої проблеми, як феномен Карпатської України, радянсько-німецькі договори від серпня і вересня 1939 р., їхнє реальне значення і наслідки, збройний конфлікт між СРСР і Польщею восени 1939 р., доля Західної України, Північної Буковини і Південної Бессарабії та їх радянська, проблеми кордонів України на завершальному етапі Другої світової війни і вступу України в ООН та їх вирішення, значення Ялтинської та Потсдамської конференцій для української справи, воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною і ряд інших.

Відомий дослідник історії Другої світової війни М. Коваль вважав, що “українське питання”, “породжене тривалою бездержавністю та роз'єднаністю української нації, ... включає три складові: здобуття Україною державної самостійності, об'єднання розрізнених українських територій, споконвіку населених етнічними українцями; вихід Української держави на міжнародну арену, тобто визнання її світовою співдружністю”¹⁰. На думку О. Бойка, слід говорити про вузьке і широке розуміння сутності “українського питання”. У першому випадку — це питання про місце і роль українського

фактора у внутрішньополітичному житті держав, до складу яких входили українські землі; у другому — про умови і механізми возз'єднання українських земель та створення власної державності¹¹. Л. Гайдуков вважає, що “українське питання” — це “проблема, яка не зводиться тільки до питання про українські землі і території, про кордони, про українські меншини в європейських країнах, ... вона має своє концептуально-теоретичне підґрунтя, свою визначальну політичну доміную — Українську Державність”¹², “це не тільки ідея чи концепція визвольної боротьби та державності, але це й конкретні дії та кроки на цьому шляху”¹³.

Наведені точки зору щодо трактування “українського питання”, не суперечуючи одна одній, найбільш адекватно відображають його суть, охоплюють основні його складові, наголошуючи передусім на ідеї соборності, державної самостійності, суверенності і незалежності України.

В контексті дослідження окресленої проблеми сучасні українські автори (М. Вегеш, С. Віднянський, І. Гранчак, І. Дробот, С. Кульчицький, В. Кучер, Ю. Сливка, В. Худанич та ін.) з позицій об'єктивності розкривають трагічну долю Карпатської України, яка стала помітним чинником міжнародних відносин в період визрівання і наростання передвоєнної політичної кризи в Європі. У новітніх дослідженнях піддані обґрунтованій критиці концептуальні засади радянської історіографії про Карпатську Україну та її уряд як “маріонеткове”, “сепаратистське” та “буржуазно-націоналістичне” утворення¹⁴. Згадані дослідники доходять аргументованого висновку про Карпатську Україну як “пролог” і “провісницю соборної, суверенної української держави”¹⁵. Заслуговує на підтримку точка зору М. Вегеша і С. Віднянського про Карпато-українську державу як другий після визвольних змагань 1917—1920 рр. етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території¹⁶.

Ліквідація Карпатської України розглядається в сучасній історіографії переважно як результат складної геополітичної гри СРСР, Німеччини, Польщі, які не були зацікавлені в існуванні осередку української державності, своєрідного “українського П'ємонту”, “джерела українського національного руху за незалежність”¹⁷. Видається обґрунтованим висновок О. Бойка про нежиттєздатність Карпатсько-української державності, яка, незважаючи на існування владних символів, атрибутів та інституцій, спиралася не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі¹⁸. Вона виявилася своєрідним лакмусовим папірцем, який чітко засвідчив ключову роль нерозв'язаної української проблеми в міжнародних відносинах наприкінці 1930-х рр., а також показав, що “українське питання” стало розмінною монетою в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни (А. Кентій, І. Кулинич, Ю. Сливка та ін.)¹⁹.

Досліджуючи причини зацікавленості Німеччини в “українському питанні”, історики дійшли висновку, що в стратегічному аспекті її керівництво використовувало українську карту, інші європейські територіальні та національні проблеми для руйнування Версальської системи договорів, реалізації своїх геополітичних цілей і планів у Центральній та Східній Європі, для чого

під час вирішення долі Чехословаччини і Польщі на озброєння було взято питання Карпатської України і до політичної гри залучено західноукраїнські землі (Ю. Сливка)²⁰.

Концептуального значення набуває твердження Ю. Сливки про те, що “напередодні Другої світової війни українські землі, перебуваючи в підневільному становищі у складі різних іноземних держав, використовувалися імперськими силами Європи як об’єкт їхніх геополітичних інтересів”, а Україна “залишалася об’єктом, а не суб’єктом міжнародної політики”²¹.

У сучасній українській історіографії приділяється значна увага умовам і обставинам, пов’язаним з вирішенням на початку Другої світової війни долі західноукраїнських земель, особливо в контексті цілей, завдань і методів тогочасної зовнішньої політики СРСР, а також реалізації пакту Молотова—Ріббентропа і здійснення радянського наступу на Польщу.

Не буде перебільшенням сказати, що серед вітчизняних науковців існує консенсус щодо значення вересневих подій 1939 р. для новітньої історії України. Вони створили реальні передумови для “майже блискавичного розв’язання проблеми єдності українських земель” (Я. Грицак), вирішального прориву у справі їх возз’єднання (Р. Симоненко)²². Головне значення в цьому плані мало входження до складу Радянської України тих споконвічно українських етнічних територій, які у міжвоєнний період перебували у кордонах Польської держави.

Констатуючи “безсумнівну пов’язаність” (С. Кульчицький)²³ із згаданими подіями пакту Молотова—Ріббентропа, сучасні українські автори зосереджують увагу на ґрунтовному аналізі і оцінках суті, значення і наслідків цього документа. Розгляд численних історіографічних джерел дає змогу зробити висновок, що в них домінує оцінка радянсько-німецького договору про ненапад як акта поділу Європи на сфери інтересів між СРСР і Німеччиною і одночасно як події, що суттєво вплинула на формування нової конфігурації кордонів у Центральній та Східній Європі²⁴. Основною метою цього документа для СРСР, на думку дослідників, були несумісні з нормами міжнародного права і моралі великодержавні амбіції, розширення територіальних меж СРСР за рахунок повернення втрачених у ході революції, інтервенції та громадянської війни територій колишньої Російської імперії мало не до кордонів 1913 р., поширення на них сталінської диктатури, прагнення виграти час для підготовки до неминучої війни. Збирання українських земель, від якого західноукраїнське населення було цілковито усунено, стало не самоціллю і пріоритетом радянського керівництва, а частиною більш загальних планів покращення геополітичної ситуації для СРСР, “убезпечення” його західних кордонів та їхнє перенесення далі на захід у зв’язку з воєнною загрозою. Малися на увазі також ліквідація національно-визвольного руху у Західній Україні, нейтралізація ворожих СРСР планів створення “Великої України”, поширення свого впливу в західному напрямку²⁵. За оцінкою М. Ковалю, під час підписання пакту інтереси безпеки СРСР якщо й малися на увазі, то лише в останню чергу²⁶.

Осмислення всього непростого комплексу проблем, пов’язаних з домовленостями між СРСР і Німеччиною, спонукало українських істориків до

спроб неупередженого розкриття суті зовнішньої політики СРСР, мотивів, цілей і завдань сталінського керівництва на міжнародній арені, перегляду донедавна аксіоматичних і пропагандистських кліше про “миролюбність СРСР”²⁷. Введення до наукового обігу нових, багато в чому сенсаційних матеріалів (архівних документів з фонду А. Жданова, виступу Й. Сталіна на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., тексту його бесіди з лідером Комінтерну Г. Димитровим 7 вересня 1939 р. тощо)²⁸, аналіз суперечливих процесів і тенденцій в міжнародній політиці СРСР 1939—1941 рр. підвели науковців до думки про здійснення Кремлем активної наступальної зовнішньої політики, в основі якої продовжувала існувати, крім тактичних розрахунків, і стратегічна революційна концепція війни на поразку “світової буржуазії та імперіалістичного табору”, досягнення “світового панування соціалістичної системи”, поширення соціалістичних ідей і провокування конфлікту між західними демократіями та державами “осі” з використанням у майбутньому у сприятливий момент їхнього послаблення в своїх інтересах²⁹.

Характеризуючи пакт Молотова—Ріббентропа як злочинний (В. Коваль, С. Кульчицький)³⁰, як фактичну змову Сталіна з Гітлером стосовно поділу Європи (М. Гетьманчук, М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко)³¹, українські історики припускають, що його реалізація в 1939—1940 рр. поставила СРСР у вкрай складне і сумнівне становище тимчасового союзника воюючої Німеччини, фактично розв’язала А. Гітлеру, головному палієві війни, руки для її початку, відкрила нацистській Німеччині шлях на Схід, що поставило під сумнів традиційні уявлення про нейтралітет СРСР, який тривав начебто до 22 червня 1941 р. Визнається, зокрема, що ліквідація Польщі стала результатом спільної агресії Німеччини і СРСР, в якій Вермахт і Червона армія діяли як союзники, а активне військове та економічне співробітництво між “нейтральною” Москвою і воюючим Берліном тривало аж до початку війни між ними, зробивши Сталіна фактично “інтендантом Гітлера”³².

Цікавим аспектом досліджень сучасних науковців є з’ясування впливу на підписання пакту Молотова—Ріббентропа і такого помітного фактора передвоєнної європейської політики, як імовірність створення на західних кордонах СРСР під протекторатом Німеччини Української держави, що, з погляду Кремля, негативно впливала б на радянську Україну. В. Ковалюк підкреслює в цьому контексті велике значення для Й. Сталіна згоди Німеччини на приєднання до СРСР частини населених українцями польських земель, що ліквідувало цю неприйнятну для Москви перспективу, свідчило про стурбованість Й. Сталіна українською проблемою і матеріалізувалося врешті-решт у “смертельних обіймах” (М. Коваль) радянсько-німецького воєнно-політичного альянсу³³.

У новітніх наукових дослідженнях підкреслюється, що німецькі спекуляції щодо можливості утворення на західноукраїнських землях Української держави виступали як засіб тиску на Кремль з метою примусити його якнайшвидше розпочати військові дії проти Польщі, а не вичікувати, шукаючи виправдання для свого втручання на кшталт “допомоги єдинокровним українським і білоруським братам”, “захисту життя і майна місцевого населен-

ня”³⁴. Цей мотив, констатує Я. Грицак, давав можливість СРСР не виглядати агресором і представити свою інтервенцію у Польщу у вигідному світлі³⁵. С. Кульчицький висуває припущення, що єдино можливе для Сталіна ідеологічне обґрунтування — прагнення “допомогти українцям і білорусам — громадянам Польської держави, яка розвалювалася під ударами Вермахту”, — висувалося для того, щоби уникнути втягнення СРСР у війну з Англією і Францією. Пошукам пристойної ідеологічної інтерпретації агресивної політики Кремля сприяла також його відмова від загарбання Люблінського і частини Варшавського воєводства і попередження у такий спосіб виникнення в СРСР “польського питання”³⁶.

В цьому контексті слід відзначити активізацію останнім часом в сучасній вітчизняній історіографії досліджень політики Польщі в “українському питанні” в роки Другої світової війни. Аналізуючи ставлення польського емігрантського уряду й підпілля до української проблеми в 1939—1941 рр., І. Ільюшин аргументує точку зору про чітко окреслену негативну позицію польської сторони щодо прав українців на західноукраїнські землі, яка ґрунтувалася на принципі непорушності кордонів II-ої Речіпосполитої, необхідності повернення втрачених “східних кресів”. В свою чергу, забезпечення соборності українських територій в умовах, що склалися після краху Польщі та інкорпорації Західної України до СРСР, розглядалося українськими націоналістичними діячами під час контактів з поляками як головна вимога у справі українсько-польського порозуміння³⁷.

Сучасна українська історіографія звернулася до розкриття проблем, які донедавна були “білими плямами”. Насамперед це стосується радянсько-польського збройного конфлікту на західноукраїнських землях у вересні—жовтні 1939 р., у комплексному вивченні якого завдяки напрацюванням В. Ковалюка, В. Ковалюка, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, А. Руккаса здійснено суттєвий приріст нових знань. В їхніх працях на великому джерельному та історіографічному матеріалі ґрунтовно розглянуті військово-політичне становище польських збройних сил напередодні радянського наступу, проаналізовані процес підготовки радянських військ до вторгнення у східні райони тогочасної Польської держави, рівень їхньої боєздатності і матеріально-технічного забезпечення, кількісний і якісний склад, відтворені хід радянської наступальної операції на західноукраїнських землях, особливості і недоліки керівництва нею, висвітлено збройний опір польських військових формувань частинам Червоної армії. Заслужовує на увагу і нова інформація про взаємодію Вермахту і Червоної армії на території Західної України, яка спрямовувалася на виконання власних бойових завдань, що мали, однак, спільну рису — боротьбу проти польського війська³⁸.

Такий всебічний аналіз дав підставу дослідникам аргументовано кваліфікувати вторгнення радянських військ як акт неспровокованої агресії щодо сусідньої Польщі, що суперечив існуючим нормам міжнародного права і порушував, до речі, не менше дев’яти міжнародних угод, в т. ч. радянсько-польський Договір про ненапад, термін якого закінчувався лише 31 грудня 1945 р.³⁹ Приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до

СРСР, розчленування та знищення незалежної Польської держави, ставши наслідком таємної угоди з Німеччиною, започаткували, на думку А. Руккаса, новий, наступальний курс радянської зовнішньої політики і порушили існуючий баланс сил у Європі⁴⁰. Війною і агресією проти суверенної Польщі називає радянсько-польський конфлікт чернівецький історик П. Брицький⁴¹. В історіографії висловлена також думка і про те, що “визвольний похід” Червоної армії слід вважати наступальною стратегічною антипольською операцією, яка означала вступ сталінського режиму у Другу світову війну на боці Німеччини⁴². Та все ж більшість фахівців схиляється до думки, що СРСР вступив у Другу світову війну як самостійна військово-політична сила, що прагнула реалізувати власні далекосяжні інтереси: посилення радянського впливу на європейському континенті, глобальну перебудову системи міжнародних відносин, перетворення СРСР на рівноправного суб’єкта, а не об’єкта європейської політики і набуття статусу не регіональної, а великої світової держави. Для цього радянським керівництвом на озброєння бралася концепція “світової” революції, яка поєднувала нову ідеологію і традиційні завдання зовнішньої політики щодо посилення впливу країни в світі⁴³ й засвідчила перетворення традиційних імперських цілей Росії в революційні цілі СРСР⁴⁴.

У цьому контексті окремими істориками ставиться під сумнів центральна теза радянської історіографії про визвольний характер походу радянських військ у Західну Україну. Не погоджуючись з нею, І. Білас констатує, що приєднання західноукраїнських земель до УРСР було лише побічним наслідком політичних комбінацій та воєнних дій двох агресивних держав проти суверенної Польщі⁴⁵. На думку М. Гетьманчука, не можна називати похід Червоної армії “визвольним” і за його наслідками для “визволених” народів⁴⁶.

Заслугує на увагу розробка в українській історіографії (М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, А. Руккас) малодосліджених тем про настрої, бойовий і моральний стан воїнів Червоної армії — учасників “визвольного походу”, більшість яких свідомо, з патріотичними почуттями вступала у бойові дії 17 вересня 1939 р., вважаючи, що вони дійсно виконують визвольну місію. Спираючись на маловідомі архівні документи, згадані науковці констатують також наявність і відверто негативного ставлення окремих червоноармійців, командирів і політпрацівників до союзу з Німеччиною і нападу на Польщу. В літературі почали розглядатися і замовчувані раніше негативні аспекти і явища, що супроводжували радянську “визвольну місію”, — брутальне ставлення до полонених і місцевого населення, мародерство і “барахольство”, насильство, репресії тощо⁴⁷.

У сучасній українській історіографії при осмисленні суті і характеру силових інтеграційних процесів, започаткованих 17 вересня 1939 р., висловлюються дискусійні думки, вживаються діаметрально протилежні за змістом дефініції. Оцінка тодішніх збройних походів, відповідних ухвал і актів, що супроводжували об’єднання, зазнала істотних змін від “визволення”, “возз’єднання”, “торжества історичної справедливості” до “включення”, “приєднання”, “поневолення”, “окупації”, “анексії”, “експорту революції”, “інкор-

порації” і т. п. Зокрема, А. Жуковський і О. Субтельний вважають цю подію “формальним інкорпоруванням”, названим “возз’єднанням”, С. Кульчицький — “возз’єднанням, що носило характер акції окупаційного типу”⁴⁸.

Заслуговує на увагу позиція В. Вісина і В. Ковалюка, згідно з якою встановлений у Західній Україні в результаті радянізації 1939—1941 рр. режим не мав специфічно окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь-якому його регіоні⁴⁹. Переконливу точку зору висловлює О. Бойко: “Хоча було здійснено етнічне возз’єднання і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, фактично на практиці відбулася інкорпорація, тобто “входження до складу” СРСР. Передумання рішення Верховної Ради СРСР про возз’єднання аналогічному рішенням Верховної Ради України підтверджує цю думку”⁵⁰.

В контексті згаданої тези про “експорт революції” волинські науковці В. Томахів, Б. Ярош, Я. Ярош вважають, що хоча вступ Червоної армії і супроводжувався відомими гаслами “класової боротьби” і т. п., насправді йшлося про експорт сформованого тоталітарного режиму і його головних інститутів під впливом насамперед зовнішніх чинників (зміни ситуації в Європі після Мюнхена тощо), а також про слабкість, другорядність внутрішнього, місцевого фактора розвитку подій, пов’язаних з відсутністю в краї революційної ситуації, реального революційного піднесення і громадсько-політичної самодіяльності народних мас⁵¹.

Розглядаючи вересневі події 1939 р. та їхні наслідки для України, науковці підкреслюють всю їхню неоднозначність і суперечливість, прагнуть “знайти зрівноважене співвідношення між встановленням тоталітарного більшовицького режиму у Західній Україні і наслідком об’єднання українських земель у єдиній державі”⁵².

Наголошується, що довгоочікуваний “золотий вересень” приніс у регіон масові репресії, депортації і державний терор, руйнування традиційного укладу і основ національного життя, а приєднання краю до Великої України в рамках СРСР ґрунтувалося на насильстві, здійснювалося в умовах протистояння двох тоталітарних режимів з грубим порушенням принципів міжнародного права та ігноруванням цивілізованих норм міжнародних відносин і моралі⁵³. Це був, зауважує відомий український філософ і культуролог М. Попович “ще один, найбільш макабричний приклад зазначеного Драгомановим історичного парадокса — розв’язання імперським поневолювачем національних завдань України. ...Населення Західної України щиро вітало Червону армію і радянську владу, та невдовзі відчуло, що потрапило в умови бідності і гніту набагато жорстокішого, ніж націоналістичний гніт небагатої авторитарної Польщі, — незважаючи на утвердження україномовної освіти, науки і культури”⁵⁴.

Поряд з цим при оцінці здобутків і втрат “імперського возз’єднання” (В. Коваль)⁵⁵ новітня наукова вітчизняна історіографія виходить з того, що возз’єднання українського народу, свого часу насильно розділеного, у межах однієї державної структури вперше за багато століть стало доленосною віхою в історії українського народу, важливим кроком у процесі консоліда-

ції української нації, визначною подією на тривалому історичному шляху її боротьби за свою єдність, незалежність, суверенну державу, що мала кульмінаційне значення у формуванні соборної України, розв'язанні “українського питання”, встановленні західних кордонів України після Другої світової війни⁵⁶. Попри те, зауважує М. Коваль, що, укладаючи альянс з Гітлером, “Сталін вирішував питання аж ніяк не української, а радянської, імперської соборності”⁵⁷, вересень 1939 р., за словами С. Кульчицького, залишається “однією з найвизначніших дат національної історії”⁵⁸, оскільки тоді був реалізований “унікальний шанс для тогочасної України найлегшим і майже безкровним шляхом здійснити справу найбільших національних масштабів, яка хоч і давно визрівала, не могла бути здійсненою за браком історичних умов”⁵⁹.

Виваженими і об'єктивними є оцінки подій, що розглядаються, і з боку провідних вчених української діаспори, які, осмислюючи значення радянського режиму для України, політичних наслідків вересневих подій 1939 р. і Другої світової війни в цілому для загальноукраїнської справи, не зводять їх лише до проблем тоталітаризму, заміни однієї тиранічної влади іншою⁶⁰. За словами Г. Костюка, “незалежно від причин і нового сателітного становища об'єднаної України, з точки зору утвердження української державності це мало грандіозне історичне значення для сучасного і майбутнього”⁶¹. І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний наголошують на важливості вирішення застарілого польсько-українського конфлікту, початку давно запізнілої соціальної та індустріальної модернізації західноукраїнського регіону, територіальній консолідації і з'єднанні майже всіх українців та українських земель в єдиній державі, прискоренні процесу формування нації⁶².

Одночасно в історіографії висловлена думка (С. Кульчицький, О. Субтельний, Ф. Турченко), що принесений на багнетах Червоної армії репресивний режим, скувавши кожну людину несвободою і даючи їй гарантований мінімум засобів існування, розвіяв ілюзії “золотого вересня”, остаточно переконав західноукраїнську людність в тому, що більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною, а своє майбутнє бачити не в інтеграції в Радянський Союз, а в творенні Української самостійної держави⁶³.

В новітній українській історіографії (Л. Гайдуков, С. Кульчицький, Р. Симоненко) приділено увагу і малодослідженим питанням про реакцію західних держав на радянське вторгнення в Польщу і включення західноукраїнських земель до СРСР. В цілому, як зазначається, досить стримана і поміркована позиція Заходу щодо цих подій, неоголошення польським урядом війни СРСР і небажання Англії і Франції бути у стані війни з Москвою пояснюється, зокрема, сприйняттям офіційно проголошеної СРСР лінії на “проведення політики нейтралітету” щодо країн, з якими він підтримує дипломатичні відносини; зовнішньополітичним прагматизмом, зацікавленістю у позиції СРСР у зв'язку з конфліктом на Заході і небажанням “сваритися з Москвою”; посиленням на схвалено в свій час союзниками “лінію Керзона”, яка більш-менш відповідала етнічному розмежуванню між українцями і поляками і на якій зупинилися радянські війська, просуваючись населеною в основ-

ному українцями і білорусами територією; усвідомленням частиною правлячих кіл на Заході радянської політики як відродження “старого російського імперіалізму” і “холодної політики власних інтересів” (У. Черчилль), що враховувала міркування національної безпеки в умовах “непереборного антагонізму між Росією та Німеччиною”; розумінням, що без участі СРСР не вистояти проти Гітлера та його союзників, що несли людству геноцид та світове панування⁶⁴.

Сучасними українськими істориками, зокрема, С. Кульчицьким, Р. Симоненком, Ю. Сливкою розглядаються принципи питання про легітимність силових інтеграційних процесів осені 1939 р., їх авторитетне міжнародно-правове визнання (оскільки згода лише німецької дипломатії кидала на них небажану тінь)⁶⁵, про їх генетичний чи зовнішній зв'язок з пактом Молотова—Ріббентропа. Пропонуючи на них свої відповіді, автори справедливо наголошують на недоцільності й помилковості виведення українських соборницьких процесів, руху за об'єднання українських земель, який мав багатовікову історію і внутрішні рушійні сили, винятково зі згаданого пакту, розглядати їх лише крізь призму сталінської дипломатії, амбіцій окремих можновладців, пануючих у той час методів і звичаїв зовнішньополітичної діяльності⁶⁶. Р. Симоненко слушно називає подібні трактування “аморальними, антидержавними і антинауковими”, й такими, що обслуговують реваншистські кола за кордоном, які під приводом засудження імперських тенденцій та методів зовнішньої політики СРСР проголошують неукраїнськими землі, включені до складу України у 1939—1944 рр.⁶⁷

В цьому зв'язку наголосимо на принциповій позиції Ю. Сливки: та обставина, що Україна в той час не була суб'єктом міжнародної політики, робить український народ непричетним до виникнення драматичної обстановки і ситуації передодня і початку Другої світової війни; знімає з України пряму правову, міжнародну відповідальність за юридичні та воєнні дії як СРСР, так і Німеччини, що призвели до територіальних змін і ліквідації або розчленування деяких держав Центральної та Східної Європи. Разом з тим, возз'єднання західноукраїнських земель з Україною, що супроводжувалась специфічними зовнішніми та внутрішніми обставинами та їх використанням, було реалізацією природного і законного права українського народу на соборність своїх земель і утвердження історичної справедливості... Але це аж ніяк не заперечує анексіоністський характер політики СРСР та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України зокрема, як і те, що “загалом, та чи інша форма державного правління, політичного режиму не може піддати в сумнів правомірність самовизначення народу та об'єднання його земель”⁶⁸.

У працях С. Кульчицького і Р. Симоненка відтворена також і напружена дипломатична боротьба навколо пошуків формули легітимності для вересневих подій 1939 р. і питання про польсько-український кордон, яка відбувалася протягом 1941—1945 рр., зокрема, на конференціях “великої трійки” країн антигітлерівської коаліції і завершилася в Ялті визнанням союзниками “лінії Керзона” як західного кордону СРСР. Це означало легітимізацію радянських територіальних здобутків, здійснених у 1939 р., а відтак — міжна-

родно-правове визнання входження Західної України до складу СРСР, возз'єднання більшості українських земель⁶⁹.

Отже, є очевидним, що “українське питання” в контексті історії Другої світової війни стало однією з центральних тем і напрямів досліджень в сучасній українській історіографії. За роки незалежності вітчизняні науковці помітно активізували вивчення основних аспектів цієї проблеми, запропонували нові теоретико-методологічні підходи, оригінальні концептуальні рішення, оновили проблематику історичних праць, почали досліджувати гострі, недостатньо вивчені і замовчувані проблеми історії України. Цьому сприяло розширення джерельної бази історичних досліджень за рахунок нових архівних документів і надбань зарубіжної історіографії, що дало змогу суттєво переосмислити і переглянути традиційні ще донедавна уявлення про характер, зміст, мотиви і спрямованість багатьох процесів і тенденцій передвоєнного і воєнного часу, які прямо впливали на вирішення “українського питання”, та конкретних подій і фактів, що його супроводжували.

Актуальними і важливими залишаються дослідження тривалий час замовчуваного і недостатньо розробленого питання про участь українського народу у збройній боротьбі на фронтах війни, визначення і осмислення ролі українського фактора у збройних силах інших держав, що так і не стали об'єктом спеціального вивчення у радянській історіографії і зумовили відсутність узагальнюючих праць з цих питань⁷⁰. Оцінюючи загальний стан наукової розробки цієї теми, І. Муковський і О. Лисенко вказували у 1996 р., що незважаючи на значну кількість монографій, науково-публіцистичних творів про мужність, відвагу бійців і командирів українського походження, в науковій історіографії бракувало досліджень, які б комплексно і всебічно розкривали цю тему. Картина подій, що стосувалася участі українського національного фактора у Другій світовій війні, висвітлювалася, на їхню думку, спотворено і неповно, а якщо і розглядалися її окремі аспекти, то робилося це нібито між іншим. Обережні спроби з'ясувати місце українського національного елемента в радянських збройних силах, а особливо у створенні військових підрозділів, що протистояли Червоній армії, таврувались як “буржуазний націоналізм” і всіляко переслідувались і присікались⁷¹. Однак у нинішніх умовах дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності і покликане виконати одне з центральних завдань сучасної історіографії — створити наукову, об'єктивну картину місця, ролі і значення України та українців у подіях Другої світової війни, що має виняткове значення для розуміння наступного етапу історії нашого народу⁷². Це є важливим і з огляду на те, що український елемент становив не лише значний відсоток Червоної армії, але й помітну частину збройних формувань Німеччини, США, Англії, Франції, Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших країн⁷³.

Першою в новітній українській історіографії спробою комплексного дослідження ролі і місця українців і України у найжорстокішій з воєн, які вони будь-коли переживали, стали монографія та інші публікації І. Муковського й О. Лисенка⁷⁴, в яких автори на ґрунтовнішій, ніж раніше, документальній основі, унікальному архівному матеріалі, що здебільшого вперше вводився до

наукового обігу, на підставі власних підрахунків, узагальнень і цифрового аналізу, комплексно і всебічно розглянули роль і місце українського військового чинника у вирі воєнного лихоліття, відтворили виявлений воїнами-українцями героїзм, показали зроблений українцями разом з усіма народами внесок до спільної перемоги над нацизмом. Авторами з'ясовується роль українського національного фактора в Червоній армії, аналізуються проблеми, пов'язані з мобілізаційними процесами і заходами радянського командування, їхніми особливостями, ціною Перемоги і військовими втратами України під час Другої світової війни, участю українців у збройних силах, що воювали на фронтах під штандартами різних держав, в т. ч. і Німеччини, у національному підпіллі та його збройних формуваннях, погляд на шляхи формування. В дослідженнях І. Муковського й О. Лисенка подається також змістовна, однак стисла інформація про участь українців в канадських, американських, французьких збройних силах, у польській і чехословацькій збройних формаціях, які створювались на території СРСР⁷⁵.

Вражаючи, за словами відомого українського історика, члена-кореспондента НАН України О. Реєнта, джерельна база монографії “Звитяга і жертівність” дала змогу її авторам, І. Муковському й О. Лисенку, створити панорамний літопис участі українців та уродженців України на фронтах Другої світової війни; на основі ретельного вивчення архівної статистики документально обґрунтувати і ввести до наукового обігу нові, суттєво збільшені кількісні показники участі українців у війні, зокрема, в радянських збройних силах, а також військових втрат народу України в боях і полоні, у складі Червоної армії, в боротьбі за національно-державне самовизначення в лавах ОУН і збройних формуваннях УПА (уточнені в підсумковому томі серіалу “Книга Пам'яті України” — книзі “Безсмертя”), що було визнано їхньою науковою і громадянською заслугою⁷⁶.

Помітний внесок у з'ясування ролі українців та українського національного фактора в Червоній армії в роки Другої світової війни, вироблення нових підходів та поглядів до низки важливих аспектів цієї проблеми зробив В. Гриневич, який на значному джерельному і статистичному матеріалі дослідив основні тенденції та особливості сталінської національної політики, її вплив на особовий склад збройних сил СРСР; проаналізував національний склад частин і з'єднань діючої армії, що брали участь у визволенні України; роль українського чинника у військовій політиці і стратегії сталінського режиму, зокрема, в зв'язку з його апеляцією до патріотичних почуттів українців в контексті піднесення в роки війни української національної свідомості; характеризував національні проблеми, що існували в Червоній армії, фактори і причини їх загострення, та шляхи і методи вирішення радянським військово-політичним керівництвом, вплив на них воєнно-стратегічної ситуації в Україні тощо⁷⁷.

Значну увагу В. Гриневич приділяє радянським військовим мобілізаціям в Україні в 1941 і 1943—1944 рр., їх умовам, особливостям, методам і результатам. Чи не вперше в науковій історіографії аналізуються т. зв. українська проблема і західноукраїнське питання в Червоній армії, що набули досить

серйозного значення і були спричинені, крім фактичної українізації частин і з'єднань радянських військ внаслідок тотальних мобілізацій місцевого населення, й активізацією повстанського руху ОУН та УПА в західноукраїнському регіоні, роботою українських націоналістів у частинах, використанням радянською стороною складних мобілізаційних процесів у Західній Україні як одного з найбільш важливих заходів у боротьбі проти повстанців, зусиллями ОУН та УПА спрямованими на їх зрив усіма можливими засобами⁷⁸. Аналізуючи комплекс заходів радянського військового командування, В. Гриневич поряд з політико-виховною роботою розглядає “просіювання” нового поповнення для виявлення “неблагодійних” та їх фільтрацію, “розпилення” західних українців по різних підрозділах та частинах радянських військ, їх недопущення до ряду спеціальностей і посад, а також “метод передової” — використання ненавчених та погано озброєних новобранців як “гарматного м'яса” на найбільш небезпечних ділянках фронту, що неминуче призводило до високого відсотку втрат і зростання дезертирства серед цієї категорії військовослужбовців⁷⁹.

Висвітлення ролі українського фактора у військовій політиці Й. Сталіна здійснюється В. Гриневичем також і через аналіз реального змісту і значення ініційованих згори й ухвалених на законодавчому рівні рішень про створення республіканських військових формувань та наркоматів оборони для керівництва ними, що мали, як виявилось, декларативну спрямованість, однак були сприйняті на місцях як реальний крок на шляху до розширення прав союзних республік. І хоча, як зазначає В. Гриневич, українські військові формування у складі Червоної армії так і не з'явилися, перший і єдиний республіканський нарком оборони був призначений саме в Україні, що було обумовлено, крім інших факторів, специфікою військово-політичної ситуації в західному регіоні УРСР, де після вступу Червоної армії набувала все більшого поширення національно-визвольна боротьба під проводом ОУН та УПА⁸⁰.

Характеризуючи дослідження В. Гриневича як таке, що проливає світло на проблему українства в Червоній армії, відомий історик Я. Дашкевич наголошував, що “військово-етнічну політику московського центру визначав єдиний фактор: страх перед відродженням українських національних збройних формувань навіть під червоними прапорами. Цим страхом і недовір'ям було продиктоване ставлення Москви до українців у армії та флоті, що виливалося в періодичні жорстокі національні чистки і в національну дискримінацію”⁸¹.

Важливому аспекту участі українців у збройних формуваннях воєнної доби присвячені докторська дисертація і монографія донецького історика П. Доброва, який досліджував бойовий шлях різноманітних збройних формувань з добровольців — численних дивізій, полків і бригад народного ополчення, яке, за оцінкою автора, стало активною силою в боротьбі з агресором, важливим джерелом бойових резервів для Червоної армії⁸². П. Добров характеризує основні етапи створення і бойової діяльності частин і з'єднань народного ополчення прифронтових зон СРСР, загальні риси та особливості

їх формування, кількість, якість та чисельність, джерела озброєння та матеріально-технічного забезпечення ополченських формувань, методи та рівень їхньої бойової підготовки і масово-політичної роботи серед бійців та командирів, організацію бойового застосування народного ополчення на фронтах війни. Не замовчуються і його слабкі сторони, зокрема, оснащення і навчання, особливості бойових дій на території України, серед яких дослідник називає, зокрема, входження створюваних формувань при наближенні фронту в регулярні з'єднання Червоної армії і ведення ними бойових дій проти німецько-фашистських загарбників, відступ більшості ополчення разом з радянськими військами при відході Червоної армії, залишення певної частини ополченців на окупованій території, участь у створенні партизанських загонів і продовження боротьби проти окупантів у їхньому тилу. Оцінюючи роль і місце народного ополчення у зриві гітлерівського плану розгрому СРСР, П. Добров доходить висновку, що народне ополчення, створене в Україні з початком війни для подання допомоги Червоній армії при обороні міст і сіл республіки, відіграло у перший, найважчий період війни велику роль як бойова сила, резерв Червоної армії і джерело формування партизанських загонів, охороняючи прифронтний тил діючої армії, знешкоджуючи ворожих парашутистів, шпигунів і диверсантів, зміцнюючи порядок, забезпечуючи безперерйне постачання фронту всім необхідним для життя і бойових дій військ⁸³.

Малодослідженим аспектам проблеми, що розглядається, присвячені змістовні наукові розвідки вінницького історика Ю. Ніколайця, який на матеріалах подій в Україні висвітлює моральний стан Червоної армії в перший період німецько-радянської війни, реакцію особового складу, офіцерів і рядових бійців, на початок і перебіг бойових дій; дезертирство з лав Червоної армії, яке, за словами автора, стало однією з сумних і повчальних сторінок нашої історії⁸⁴; його причини, масштаби та боротьбу з ним; створення і діяльність в 1941 р. винищувальних батальйонів та їхнє місце в системі радянських збройних сил на початку війни⁸⁵. Ю. Ніколаєць обґрунтовує висновок про погіршення морального стану діючої армії, зумовлене, зокрема, впливом її відступу і поразок у прикордонних битвах, катастрофою під Києвом, психологічним тиском з боку ворога, втомленістю солдатів та офіцерів внаслідок постійних боїв, помилками і некваліфікованими діями вищого керівництва, тоталітарною системою, що сковувала ініціативу, призводила до розгубленості, безвідповідальності, очікування і зволікання з прийняттям рішень тощо⁸⁶. Що стосується дезертирства, то за оцінками дослідника, сталінські репресії, насильницька колективізація, депортації цивільного населення, що проводилися радянською владою, призвели до небажання частини населення України боротися з загарбниками, а тому поряд з героїзмом і мужністю переважної більшості радянських воїнів спостерігалися випадки панічної втечі з поля бою цілих військових підрозділів Червоної армії, дефітизм, ухилення від призову⁸⁷.

Розкриваючи діяльність винищувальних батальйонів, їхню мету, завдання і функції, Ю. Ніколаєць звертає увагу на такі маловідомі аспекти їхньої

діяльності, як боротьба проти “п’ятої колони” всередині держави, т. зв. дез-організаторів тилу, панікерів і дезертирів, допомога органам військового тилу, створення бази для ведення партизанської війни проти ворога та підготовка диверсійних груп для дій у тилу окупантів, що було одним з перших кроків уряду до перетворення країни на єдиний військовий табір і сприяло популяризації “народної війни” проти загарбників⁸⁸. Узагальнення досвіду бойової діяльності винищувальних батальйонів зумовило висновок про використання останніх переважно для боротьби з антирадянськими настроями, дезертирством і значно менше — для протистояння ворожим диверсантам, а також про те, що вони не повністю впоралися з виконанням покладених на них завдань, передусім, у зв’язку з відсутністю достатньої кількості підготовлених солдат і офіцерів для охорони тилу, ведення партизанської боротьби тощо⁸⁹.

Помітні зрушення відбуваються останніми роками у дослідженні такого складного аспекту проблеми, як участь українців у збройних силах нацистської Німеччини, що в радянський період залишався одним з найменш висвітлених і найбільш сфальсифікованих і не став об’єктом і предметом самостійних наукових досліджень. Про масштаби цієї участі свідчать хоча б наведені в сучасній літературі дані, згідно з якими у Вермахті служило близько 1 млн вихідців з СРСР, з яких 250 тисяч були українцями⁹⁰. В цьому контексті слушними є міркування І. Муковського й О. Лисенка про відсутність у працях радянської доби висвітлення причин масової колаборації населення України, що призвели до формування та діяльності на боці Німеччини українських збройних формувань, натомість його підміну ідеологічним і пропагандистським шельмуванням, штучним підбором фактів, які б вкладалися в усталену схему⁹¹. Це стосується насамперед усього комплексу питань, пов’язаних з історією виникнення і подальшими діями перших українських військових формувань часів Другої світової війни батальйонів * “Нахтігаль” і “Роланд”⁹², дивізії СС “Галичина” та оцінками їх ролі, місця і значення в новітній історії України.

Суттєвий внесок у нагромадження і узагальнення значного фактичного матеріалу з проблеми був зроблений дослідницькими і мемуарними працями зарубіжних українських авторів, зокрема, А. Білинського, І. Буртика, В. Вериги, Т. Гунчака, К. Зеленка, М. Кальби, М. Капустянського, Р. Колісника, В. Косика, Р. Крохмалюка, В. Кубійовича, М. Лебеда, М. Логуша, М. Малецького, Л. Ортинського, К. Паньківського, Є. Побігушого, О. Субтельного, П. Шандрука та інших авторів⁹³, чимало з яких були безпосередніми учасниками подій; публікаціями українського зарубіжного військового журналу “Вісті комбатанта”, виданнями збірок спогадів, що з кінця 80-х рр. почали з’являтися і в Україні⁹⁴. Для цих історіографічних джерел характерним є ряд недоліків, зокрема, майже обов’язкове відображення партійних поглядів авторів, надмірна політизованість, ідеологізованість і суб’єктивність, вузька джерельна база і недостатнє використання архівних документів, нерівноцін-

* Для їх означення в історичній літературі часто використовуються назви “Дружини” або “Легіони Українських націоналістів” (ДУН, ЛУН).

ність за змістом і науковим рівнем обробки матеріалу, всілякі перебільшення, замовчування, емоційні пасажи⁹⁵.

В сучасній Україні історики, працюючи в умовах значного збільшення і збагачення вітчизняної та зарубіжної джерельної архівної та історіографічної бази, ліквідації партійно-ідеологічних цензурних заборон і обмежень, активізували дослідження цієї контроверсійної проблеми. Монографіями, брошурами і статтями Н. Барановської, А. Боляновського, Я. Грицака, Л. Дещинського, Т. Замлинського, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Коваля, М. Коваля, С. Кульчицького, І. Патриляка, А. Русака, І. Сало, В. Трофимовича та інших авторів⁹⁶ зроблений помітний внесок у подальший розвиток наукової історіографії участі українців у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни передусім як окремої і самостійної дослідницької проблеми. Ними виявлено, опрацьовано і введено до наукового обігу значну кількість мало- і невідомих документів з вітчизняних і провідних зарубіжних архівів, зокрема, Росії, Німеччини, США, Канади, Польщі, що створює реальні можливості для об'єктивного і неупередженого, позбавленого політизованості дослідження цієї гострополемічної теми.

Аналіз публікацій дає підстави стверджувати, що в сучасній українській історіографії завдяки зусиллям значної групи науковців чимало зроблено для досить повного відтворення об'єктивної картини історії виникнення та подальшого існування українських військових формувань часів Другої світової війни, що діяли на боці Німеччини; дослідження, осмислення та узагальнення причин і обставин формування легіонів "Нахтігаль" і "Роланд", дивізії СС "Галичина", їхнього характеру і статусу; з'ясування в цьому контексті мети, мотивів і вимог українських політичних лідерів та позиції німецької сторони; історичних та ідеологічних передумов мілітаризації ОУН, планів та особливостей військово-політичної діяльності ОУН(б) напередодні та на початку німецько-радянської війни тощо.

Важливе місце в сучасних наукових дослідженнях приділяється військово-вишкільній підготовці бійців "Нахтігалю" і "Роланда", навчання солдатського і офіцерського складу "Галичини", її організаційно-структурному оформленню, ставленню керівництва ОУН і УПА до ідеї створення дивізії та її реалізації, дивізійної Військової управи та її функціонування, бойової діяльності Легіонів українських націоналістів і створеного на їх основі т. зв. 201 батальйону охоронної поліції, зокрема, у Білорусії; причинам їх розпуску і розформування; участі дивізійників "Галичини" у бойових діях, битві під Бродами, відродженню і реорганізації дивізії у І-шу Українську дивізію УНА, її становищу в останні тижні війни, деяким т. зв. політичним поступкам з боку нацистської верхівки у березні 1945 р. в питаннях, що торкалися майбутнього України і не мали вже жодного реального значення і змісту; післявоєнній долі українських вояків.

Незважаючи на помітний приріст нових знань, в історіографії згаданої проблеми немає консенсусу з багатьох її ключових аспектів; залежно від історичних реалій, ідеологічних уподобань і політичних смаків висловлюються неоднозначні, часом протилежні думки і погляди на причини і мотиви утво-

рення українських збройних формувань під егідою нацистської Німеччини, їхній статус і характер, завдання і функції, доцільність трактування їх у контексті національно-визвольних змагань як військових частин для боротьби за державну незалежність України в роки Другої світової війни тощо. В українській і зарубіжній історіографії дебатуються питання про можливу причетність вояків “Галичини”, “Нахтігалю” і “Роланда” до масових злочинів і вбивств цивільного населення; про те, чи слід вважати їх колаборантськими формаціями; чи виправдано і правомірно ставити питання про їхню участь і роль у визвольній боротьбі українців в 40-х рр. ХХ ст.; чи були курені “Нахтігаль” і “Роланд” звичайними військовими підрозділами у складі Вермахту, чи абверівськими формуваннями спецпризначення для здійснення диверсійних і каральних акцій в стані противника.

У новітній історіографії існує широкий діапазон артикульованих причин появи серед обох воюючих ворожих коаліцій збройних формувань за участю українців, їх перебування в арміях супротивних сторін. Сучасні історики пов'язують цей феномен зі складністю “українського питання”, різними оцінками ролі українського фактора в перебігу воєнних подій, наявністю численної української діаспори у зарубіжних країнах і намаганням урядів деяких з них розіграти “українську карту”, піднесенні національно-визвольного руху в умовах війни (І. Муковський, О. Лисенко); роз'єднаністю української нації; відмінними історичними, соціальними і релігійними умовами розвитку обох гілок українського народу, відсутністю єдності українського суспільства та його ідеологічному розколі протягом усього періоду окупації (М. Коваль); спотвореним і спрощеним вирішенням сталінським керівництвом національного питання в СРСР (Н. Руденко, А. Русак). До безпосередніх причин утворення українських військових формувань у складі Вермахту в сучасній історіографії віднесені, зокрема, розрахунки українського політикуму і значної кількості українців на можливість їх трансформації у повноцінну українську національну армію і перетворення у зародок, ядро майбутніх, союзних Німеччині українських збройних сил як гаранта державотворчого процесу, відновлення державницьких змагань українців і реалізації ідеї української державності, що, як довів хід подій, виявилися ілюзорними і утопічними сподіваннями⁹⁷.

В цьому контексті привертають увагу оцінки сучасними авторами мотивів і намірів українських ініціаторів утворення дивізії “Галичина”, що характеризуються як патріотичні й водночас утопічні, недостатньо аргументовані і переконливі⁹⁸. Перспективне значення для вироблення зважених відповідей на питання, що виникають у зв'язку з дивізією “Галичина”, яка, за поширеними оцінками, є безсумнівним фактом типового, явного колабораціонізму (Я. Грицак, С. Кульчицький)⁹⁹, має висновок львівського дослідника Ю. Киричука про необхідність відрізнити рядовий стрілецький склад дивізії, який щиро вважав, що йде проливати кров за Україну, від збанкрутованих “батьків дивізії”¹⁰⁰.

Що стосується політичної лінії ініціаторів військово-політичної співпраці українства з нацистською Німеччиною, то в літературі вона характеризуєть-

ся, на наш погляд, здебільшого критично — як помилкова, недалекоглядна, безперспективна, оскільки головним у німецькій політиці у момент безпосереднього володіння Україною була нещадна експлуатація її як колонії і власного життєвого простору, а не протегування державницьким аспіраціям українців¹⁰¹. На думку С. Кульчицького, ставку на співробітництво із силами, які винищували український народ, важко назвати мудрим рішенням, особливо після Сталінградської битви, оскільки це означало зв'язати себе зі стороною, що програвала війну¹⁰².

Переконливою є і критика сучасними істориками (Я. Грицак, Ю. Сливка та ін.) доктринерських сподівань українських організаторів дивізії “Галичина” мати свою військову частину на випадок поразки Німеччини, на повторення у 1945 р. ситуації часів Першої світової війни, коли українське січове стрілецьтво після розвалу Австро-Угорської імперії послужило ядром створення Української армії. Це свідчило про нерозуміння українськими діячами 30—40-х рр. якісних відмінностей між обома ситуаціями, адже організація дивізії “Галичина” розпочалася у складі німецької армії, проти якої на той час боролася більшість країн Європи і світу, і розгром Німеччини всім видавався неминучим¹⁰³. На думку Ю. Сливки, об'єктивно створення цієї дивізії, попри благородні наміри та вчинки молоді, не лише не сприяло українству в боротьбі за реалізацію національної ідеї, а й спричинило непоправні людські жертви та дало привід для компрометації української державницької ідеї як більшовицькою пропагандою, так і певними колами на міжнародній арені¹⁰⁴.

В контексті триваючих дискусій про участь українців у збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни продуктивними для вироблення наукових підходів до висвітлення цієї проблеми вважаємо висновки А. Боляновського в його великій узагальнюючій монографії з історії дивізії “Галичина” про необхідність при оцінці факту її існування відокремлювати саму концепцію створення дивізії, щодо якої можуть бути як позитивні, так і негативні думки, від дій українських діячів та мети добровольців, які пішли до неї з доброю вірою боротися за українську державність. Характеризуючи історичну роль дивізії “Галичина” у контексті українського національно-визвольного руху, дослідник наголошує на її не так бойовій, як морально-політичній цінності; на тому, що у політичному аспекті дивізія впродовж свого існування була носієм ідеї національного визволення України за допомогою збройної сили; а за час перебування в ній її українські вояки сповідували свої військово-політичні ідеали, керуючись тими самими ідеалістичними засадами, романтизмом і традиціями визвольної боротьби 1917—1920 рр., що й повстанці УПА, з якими дивізійних українських стрільців і офіцерів розділяли не стратегічна мета, що була для них єдиною — відновлення української державності, — а лише різні шляхи, обрані для її досягнення¹⁰⁵.

Оцінюючи діяльність українських політичних провідників, спрямовану на реалізацію ідеї національного війська, сучасні вітчизняні науковці (А. Кентій) доходять висновку, що в цілому ні бандерівцям, ні мельниківцям не вдалося досягти якихось помітних результатів у розбудові власних збройних

сил, які б мали стати “зав’язком української армії”. Причини цього вбачаються у невизнанні німцями Акта 30 червня 1941 р. про відновлення української державності, розгортанні діяльності окупаційної адміністрації і курсі німецького керівництва на подолання будь-яких проявів самостійності українства; у тому, що “німці не наважились здійснити крок, коли українська армія буде рівноправною союзницею Вермахту, а не лише допоміжною військовою силою”. Саме за таких обставин, наголошує А. Кентій, з’явилося рішення про ліквідацію усіх допоміжних військових формацій із національними ознаками, зокрема, розформовані легіони “Нахтігаль” і “Роланд”, особовий склад яких на контрактній основі став на службу до поліційного батальйону, котрий німці використовували для охорони тилкових об’єктів, боротьби з партизанами¹⁰⁶.

Слід нагадати, що в сучасній літературі існує точка зору і про виправданість пошуків “хай тимчасових союзників, ... навіть у таборі сатани, яким виявилася ... гітлерівська Німеччина”, що обґрунтовується складним становищем України напередодні і в роки Другої світової війни, очевидною непередбачуваністю воєнних і політичних подій, браком європейських державних союзників та смертельною загрозою для українства російського більшовизму, який ставив його на грань винищення не тільки як націю, а й як виокремлений етнос¹⁰⁷. За словами В. Вериги, це був “час шукання способів, як використати бодай частинно несприятливі для українців політичні відносини для української визвольної справи”. Відкидаючи звинувачення на адресу дивізії “Галичина” в колабораціонізмі, який передбачає зраду рідного краю, народу і національного уряду, чого у дивізії, переконаний В. Верига, з точки зору українських інтересів ніколи не було, він пропонує розглядати її “не з чужої точки бачення, але виключно із українського становища”¹⁰⁸.

Що стосується батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”, то за оцінками ряду дослідників вони були не колаборантськими формаціями, а стали важливим фактором українського національного впливу, зокрема, в зв’язку з проголошенням 30 червня 1941 р. у Львові Акта відновлення української державності, яке не було б можливим, на їхню думку, без присутності уособленого в “Нахтігалі” українського військового фактора¹⁰⁹.

Схожу позицію висловлює київський науковець І. Патриляк у спеціальному дослідженні історії Легіонів українських націоналістів, яке, на його думку, яскраво і чітко демонструє еволюцію націоналістичного руху від надій на відродження української державності німецьким керівництвом і взаємодії з німцями, котра носила форму тактичної співпраці двох сторін, стратегічні цілі яких були принципово відмінними, до активної збройної боротьби проти німецької окупації, остаточного розвіювання всяких ілюзій керівництва ОУН щодо ставлення нацистської Німеччини до українського питання і можливості радикальної зміни німецької політики стосовно українського народу¹¹⁰.

Отже, сучасна вітчизняна історіографія, спираючись на великий корпус архівних документів, історіографічних і мемуарних джерел, відтворює досить повну картину участі багатьох сотень тисяч наших співвітчизників у війні на боці Німеччини, яка, за висновком О. Лисенка, будучи свідченням не ли-

ше піднесення національно-визвольних змагань, але значною мірою і кризи сталінської тоталітарної системи, й донині відлунює глибокою трагедійністю того найважчого періоду в історії українського народу¹¹¹.

Недостатньо висвітленими, на нашу думку, залишаються питання, пов'язані з легіоном Р. Сушка, “добровольчими частинами”, що формувалися з радянських військовополонених, II-ою дивізією УНА, Українським визвольним військом, відомості про яких уявляються епізодичними, а також загальною кількістю українців, що одягли німецьку форму, підрахунки яких ускладнюються свідомим “перетасовуванням” українських підрозділів не лише всередині Вермахту, СС, а й у складі національних “східних” з'єднань; відсутністю повної інформації і матеріалів про мобілізаційні акції гітлерівців на окупованих територіях, дезертирство з Червоної армії та уникнення від призову до неї; втрату багатьох документів, які могли б пролити світло на цю проблему¹¹².

Аналіз сучасної історіографії участі українців у збройній боротьбі з нацизмом буде неповним без звернення до наукових розвідок закарпатських істориків (О. Довганича, В. Керечанина, В. Пагірі) про внесок їхніх земляків у перемогу над нацизмом і фашизмом у складі Червоної армії і чехословацьких частин, сформованих в СРСР, Англії, на Середньому Сході¹¹³. В них висвітлюються бойовий шлях і доля закарпатських українців і уродженців краю, які воювали проти ворога на терені 15 країн Західної, Центральної та Східної Європи, а також на Середньому Сході і в Північній Африці; уточнюється їхня кількість у Червоній армії і сформованому в СРСР Чехословацькому армійському корпусі, розповідається про їхні бойові подвиги та повоєнну долю.

Ознакою сучасного етапу історіографії проблеми стає поява досліджень (О. Колянчук, А. Руккас), присвячених долі українців у польській армії у міжвоєнний період і на самому початку Другої світової війни, участі української військової еміграції у Польщі та її окремих представників в європейському антифашистському русі Опору¹¹⁴. Наукове значення має наведена О. Колянчуком нова і майже невідома раніше інформація про кількість українців — польських громадян, в т.ч. контрактних офіцерів колишньої армії УНР, у лавах захисників Польської держави у 1939 р., німецькому і радянському полоні, їхню долю, заняття і діяльність після поразки Польщі; висновки про участь українців у всіх визнаних оборонних акціях Війська Польського в 1939 р., їхню (як і всього українського населення Польщі), коректну поведінку після спалаху Другої світової війни¹¹⁵.

В контексті людського виміру дослідження історії Другої світової війни не залишилися непоміченими цікаві історико-біографічні розвідки А. Руккаса про долю “вояка чотирьох армій” генерала П. Дяченка та українського офіцера у Війську Польському міжвоєнного періоду, колишнього ватажка повстансько-партизанського руху на Поділлі у першій половині 20-х рр. Я. Гальчевського, стрижнем діяльності яких було прагнення створити незалежну Українську державу. Характеризуючи зусилля Я. Гальчевського, А. Руккас наголошує на його виступах у 1939—1943 рр. проти ескалації українсько-польського протистояння на Холмщині, ініціативній діяльності щодо

українсько-польського порозуміння у березні 1943 р., за що він поплатився власним життям. Оцінюючи історичну постать П. Дяченка, контрактного майора польської кавалерії у міжвоєнний період, співробітника німецької розвідки, командира карального батальйону та української протитанкової бригади, що воювала у роки Другої світової війни на боці Німеччини, А. Руккас прагне простежити його неоднозначну діяльність об'єктивно, а не лише у чорних та білих тонах¹¹⁶.

Наукове і пізнавальне значення зберігає і підготовлений О. Колянчуком, М. Литвином, К. Науменком один з перших в сучасній українській історіографії довідник про генералітет українських визвольних змагань, в якому подані короткі біографії керівників українських військових формацій першої половини ХХ ст. і представлена майже вся українська військова еліта часів УНР, ЗУНР, Гетьманату, Карпатської України, УПА¹¹⁷.

Таким чином, можна стверджувати, що участь українського народу у збройній боротьбі на фронтах Другої світової війни, роль українського фактора у збройних формуваннях воюючих сторін стала однією з пріоритетних і перспективних тем і напрямків пошукових зусиль сучасних українських істориків, залишаючись полемічною й потребуючи подальшої науково-дослідної розробки. В працях, що вийшли після 1991 р., зроблені серйозні і плідні спроби з'ясувати місце українського чинника у Другій світовій війні, якомога повніше і об'єктивніше розкрити і по-новому прочитати сторінки участі українського народу в найбільшому воєнному конфлікті світової історії. В сучасних наукових дослідженнях висвітлюються різноманітні аспекти участі українців у збройних силах СРСР, Німеччини, однак малодослідженими, недостатньо фактографічно підкріпленими й концептуально осмисленими залишаються проблеми, пов'язані з визначенням місця і ролі українського національного елементу у збройних силах інших держав антигітлерівської коаліції, а також Румунії, Угорщини; встановленням даних про чисельність і втрати "зарубіжних" українців на полях Другої світової війни. Це потребує активізації і диверсифікації наукових досліджень, підготовки монографічних і дисертаційних праць, документальних видань з проблеми, яких поки що бракує сучасній історіографії і які були б вільними від ідеологізовано-спрощених оцінок та особистих симпатій, базувалися на людському вимірі, гуманістичних, загальнолюдських засадах, критеріях і цінностях. На часі підготовка нових спеціальних досліджень про роль українського чинника в збройних силах воюючих країн, узагальнюючої праці про місце українського національного фактора в подіях Другої світової війни.

Одним з пріоритетних тематичних напрямів сучасної вітчизняної історіографії залишається німецько-румунська окупація України, у дослідженні якої нині відбуваються серйозні позитивні зрушення. Сучасні автори підкреслюють нагальну потребу вивчати період окупації не вибірково, зосереджуючись лише на злочинах окупантів і радянському русі Опору, що було характерним для радянської історіографії, а з урахуванням всього комплексу питань і аспектів, зокрема тих, що стосуються і повсякденного життя та умов існування десятків мільйонів людей, які опинилися на окупованій території.

В сучасних історичних дослідженнях належна увага приділяється розкриттю “українських” планів і цілей нацистської Німеччини, місцю і ролі України в експансіоністсько-колонізаторській програмі верхівки Третього рейху, різним ідеям і концепціям окупаційної політики і дискусіям навколо них (репрезентовані А. Гітлером, А. Розенбергом та Е. Кохом); моделі майбутнього існування українських земель та її трансформації від планів утворення маріонеткової української держави у передвоєнний період до розгляду України з початком агресії проти СРСР як бездержавного сировинного придатку, джерела продовольства і робочої сили з перспективою онімечення і колонізації українських земель після знищення значної частини їх населення¹¹⁸. Вітчизняні історики торкаються також еволюції правління окупантів в контексті досягнення ними військово-ідеологічних і господарсько-економічних цілей; рис, ознак і особливостей окупаційного режиму в Україні; системи, завдань і функцій його адміністративних, поліцейських, господарських та інших органів, установ і організацій; характеру окупаційного режиму. Він визначається як протиправний, безпрецедентний за жорстокістю, людиноненависницький, расистський, українофобський, тоталітарно-репресивний, рабсько-кріпосницький, що трактував українців й інших слов’ян як недолюдей, а Україну — як колонію, об’єкт тотального грабунку, жорстокого уярмлення і нищення населення, історичне призначення якого полягало у слугуванні вищій арійській расі¹¹⁹.

На сучасному етапі вітчизняні науковці почали детально досліджувати запроваджену загарбниками систему влади й управління окупованими територіями, новий територіальний поділ і адміністративний устрій, форми адміністративної організації захоплених територій, структуру, функції, завдання і напрями діяльності розгалуженого німецького, румунського, угорського адміністративного і карального (судового, поліцейського) апаратів у зоні військового управління і адміністративно-територіальних утвореннях (райхс-комісаріат “Україна”, дистрикт “Галичина”, губернаторства “Буковина”, “Трансністрія”), на Закарпатті, органів місцевого самоврядування, нову систему окупаційного законодавства і судочинства¹²⁰, що в сукупності стали механізмом морального, фізичного, матеріального, духовного поневолення, пограбування і терору щодо населення і склали основу існування окупаційного режиму¹²¹.

Новим вектором енергійних пошукових зусиль сучасних українських істориків стає функціонування місцевих органів управління в різних регіонах України за часів окупації (П. Рекотов, А. Скоробогатов, Д. Титаренко)¹²², яке, за визнанням А. Скоробогатова, раніше ніколи не було об’єктом спеціальних досліджень в силу невідповідності цієї теми тогочасним уявленням про зміст війни, її виходу поза припустимий і дозволений рівень знань про неї, підривання пануючого, багато в чому спрощеного, схематичного погляду на події¹²³. А. Скоробогатов і Д. Титаренко на підставі аналізу діяльності відповідно Харківської і Луганської міських управ, їхньої структури, функцій, обов’язків та завдань, особливостей і результатів діяльності, доходять висновку про їхню роль як проміжної, передавальної ланки і посередника між війсь-

ково-адміністративними, поліцейськими органами окупаційної влади та цивільним населенням у проведенні заходів, спрямованих на зміцнення окупаційного режиму, першочергове виконання вимог і завдань окупаційної влади; про їхню повну залежність від неї, що робило управи в руках нацистів інструментом здійснення гітлерівської окупаційної політики, складовою частиною сумнозвісного “нового порядку”¹²⁴.

Помітний приріст нових знань спостерігається у дослідженні регіональних особливостей і специфіки окупаційного режиму та його політики в різних регіонах України. На прикладі Галичини їх активно і плідно розробляє А. Боляновський, присвячуючи свої публікації малодослідженим соціальним аспектам гітлерівського “нового порядку”, національній політиці нацистської Німеччини в цьому краї, його політико-правовому статусу в системі окупованих територій¹²⁵. Значний інтерес викликають спроби порівняльного аналізу конкретного втілення окупаційної політики в Галичині, якій, за висновком автора, протягом окупації було відведено роль своєрідного “експериментального поля”¹²⁶, з окупаційними режимами в райхскомісаріаті “Україна” та інших регіонах Східної Європи. Значну увагу дослідник приділяє проектам і спробам вироблення керівництвом дистрикту “Галичина” окремої моделі політико-правового статусу краю і регіонального політичного курсу, так званої “галицької моделі” окупаційної політики, “спеціального статусу” Галичини у складі Генерального Губернаторства, які автор розглядає крізь призму конфронтації і протистояння в питаннях політичної тактики між берлінськими центральними інстанціями та німецьким керівництвом Галичини відповідно до умов і реалій війни. Він вважає можливим розцінювати їх як пошук особливих шляхів здійснення нацистської “східної” політики, альтернативних стосовно офіційного ортодоксального, бруталного політичного курсу німецької верхівки; як доказ існування альтернативних шляхів вирішення політичних проблем Сходу керівництвом Третього райху¹²⁷.

Різні аспекти впровадження і реалізації окупаційної політики та існування окупаційного режиму в Донбасі, спрямованих на хижацьке використання в інтересах Німеччини людського й економічного потенціалу регіону, що розглядався як “Східний Рур” і “прифронтний арсенал”, досліджують П. Добров, А. Міхненко, І. Тарнавський, Д. Титаренко. Вони зосереджують увагу на безперспективних і невдалих спробах окупаційних властей щодо відновлення й експлуатації вугільної промисловості Донбасу в 1941—1943 рр., зриві постачання сільськогосподарських продуктів для німецької армії, що розглядаються як один з найважливіших підсумків спротиву донбасівців окупаційному режиму; на стані освіти, злочинах проти військовополонених, геноциді єврейського населення, депортаціях мешканців Донбасу до Німеччини тощо¹²⁸.

Багатообіцяючі тенденції спостерігаються і в дослідженні румунського та угорського окупаційних режимів відповідно у “Трансністрії” (А. Жуковський, А. Зінченко, В. Щетніков) і на Закарпатті (Р. Офіцинський)¹²⁹; порівнянні німецького, румунського і угорського окупаційних режимів (Н. Антонюк, Я. Грицак, Ю. Киричук, П. Рекотов, О. Субтельний), зокрема, у культурно-ос-

вітній, церковно-релігійній сферах, у ставленні до євреїв¹³⁰; джерелознавчому вивченні румунського окупаційного режиму в Трансністрії (І. Нікульча, В. Стецкевич), яке свідчить про наявність значного масиву документів і матеріалів, що дають змогу об'єктивно і всебічно проаналізувати всі аспекти діяльності румунської адміністрації та її наслідки для місцевого населення, а також визначити антинародний характер окупаційного режиму¹³¹.

Серед проблем, які почали на основі широкого кола джерел досліджуватися сучасними істориками (І. Ветровим, М. Ковалем, О. Лисенком, О. Перехрестом, О. Потильчаком, Ю. Сливкою, М. Слободянюком), виокремлюється комплекс питань, пов'язаних з окупаційною політикою Німеччини в економічній сфері, особливостями її економічної експансії в промисловості та сільському господарстві України, їхнім значенням у реалізації нацистським керівництвом авантюристичних планів світового панування. Ґрунтовне висвітлення воєнно-економічної політики Німеччини щодо України супроводжується аналізом її історичних коренів, витоків і планування (генеральний план "Ост", "зелена течка" Г. Герінга, "коричнева течка" А. Розенберга), особливостей реалізації та еволюції цієї політики, її результатів і наслідків; показом зловісної ролі в економічній експлуатації і пограбуванні України німецьких промислово-фінансових структур і монополій, господарських органів військової і цивільної окупаційної адміністрації, методів їхньої грабіжницької діяльності, зокрема, на прикладі "фінансової агресії" проти українського населення. Вітчизняними істориками почали досліджуватися такі маловідомі аспекти проблеми, як створення і функціонування системи рабсько-кріпосницької праці й експлуатації населення, соціальне становище робітників і службовців за "нового порядку", політика і практика агресора у використанні трудових ресурсів радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у німецькій військовій економіці, у професійному навчанні і підготовці трудових резервів в Україні з метою ефективного перетворення її на найбагатшу і найціннішу колонію Райху, а українського народу — на джерело дешевих і водночас кваліфікованих трудових ресурсів; аграрна політика окупантів і становище українського селянства під нацистським режимом¹³².

За роки незалежності України в самостійний напрямок наукових досліджень перетворився такий практично не розроблений раніше вимір проблеми, як гітлерівський "новий порядок" і релігійна ситуація на українських землях. Чимала група сучасних істориків (В. Борщевич, Ю. Волошин, В. Гордієнко, І. Грідіна, О. Лисенко, В. Марчук, М. Михайлуца, В. Пашенко, І. Поїздник, Н. Стоколос, О. Сурмач, О. Форостюк) плідно студіює релігійну політику німецьких і румунських окупантів, її відмінності, особливості та еволюцію; національно-церковний рух і активізацію релігійного життя на окупованій території; становище і діяльність Православної і Греко-католицької церков, їх відносини з окупаційним режимом; взаємини між різними напрямками православ'я; міжцерковні відносини та правове становище церков у різних зонах окупації; фактори і умови піднесення православного руху і відродження Православної церкви під час окупації, а також політизації церков; мораль-

но-психологічний стан населення окупованих українських територій і вплив духовенства на нього; причини і форми співробітництва релігійних організацій, духовенства та віруючих з окупаційною адміністрацією тощо¹³³. В сучасних публікаціях підкреслюється, що незважаючи на проголошену віротерпимість, окупанти були противниками релігійної свободи, і, побоюючись консолідації населення на будь-якому ґрунті, спрямовували свої зусилля на активне використання релігійного чинника для зміцнення “нового порядку”, перебрання церковного руху і релігійного життя під свій контроль, перетворення церкви на пропагандистське знаряддя і слухняний апарат окупаційної адміністрації, інспірування всіляких поділів і конфліктів на релігійно-церковному ґрунті, сприяння ворожнечі між гілками українського православ'я з метою недопущення формування духовної сили, яка змогла б об'єднати народ¹³⁴.

Перспективним напрямком досліджень проблематики окупаційного режиму, що нині активно розробляється в сучасній історіографії, є такий її аспект, як нацизм і українська культура та інтелігенція. В працях Н. Антонюк, С. Бутка, І. Верби, М. Дубик, М. Ковалюк, С. Кота, О. Луцького, О. Потильчак, Т. Себти, М. Ткаченка, інших науковців досліджуються національно-культурний процес в Україні в роки окупації в контексті тогочасних суспільно-політичних реалій; політика окупаційної влади у сфері культури, зокрема, у мовному питанні, яке виступало інструментом пропаганди та ідеологічного впливу нацистів на українське населення; доля українських культурних установ, нацистська практика винищення, пограбування і вивезення українських культурних цінностей і діяльність в цьому зв'язку Айнзацштабу райхсляйтера А. Розенберга; стан української культури в різних регіонах України і культурні процеси на окупованій території; умови, напрями і особливості культурного життя за часів окупації, становище української науки та інтелігенції, її окремих представників тощо¹³⁵. Деякими авторами висловлюється полемічна точка зору про можливість певного коригування традиційних поглядів на політику Райху щодо культурних цінностей України, оскільки, на їхню думку, окрім нищення, пограбувань і руйнувань, протягом трьох років окупації була майже відновлена архівна система, здійснювалися заходи щодо збереження архівних комплексів, завдяки яким, можливо, ми маємо нині свідчення про минуле¹³⁶.

Серед проблем, які почали окреслюватися (В. Гриневич, Я. Грицак, О. Зарубінський, М. Коваль, Д. Омельчук, О. Потильчак, М. Слободанюк, В-на Шайкан, В-рій Шайкан) і потребують подальших серйозних і ґрунтовних досліджень, особливою актуальністю відзначаються вплив іноземної окупації на політичні процеси в українському суспільстві, настрої населення, його ставлення до німецьких військ і радянської влади; колабораціонізм та його витоки, масштаби, соціальне підґрунтя, які не можуть бути розкритими без розгляду морально-психологічного стану суспільства напередодні та під час окупації¹³⁷. В окремих працях наголошується на тому, що окупація докорінно змінила політичну ситуацію в Україні, істотно прискорила кризу комуністичної системи, що намітилася ще в 30-х рр., посилила зростання національної свідомості українського народу¹³⁸.

Серед нових напрямів дослідження окупаційного режиму, які активно розробляються в новітній історіографії, слід назвати її етнополітичний аспект, становище національних меншин в Україні та Криму, їх історіографічне осмислення (Ю. Зінченко, О. Рафальський)¹³⁹. В етноісторичних дослідженнях останнього десятиріччя (С. Єлисаветський, В. Коваль, М. Коваль, Ж. Ковба, А. Круглов, Ф. Левітас, В. Нахманович, А. Подольський, М. Попович, Я. Сусленський, Я. Хонігсман та ін.)¹⁴⁰ ретельно вивчаються нацистський геноцид євреїв, аморальна політика Голокосту, що, на думку більшості дослідників, за оцінкою О. Рафальського, було частиною загальної катастрофи України¹⁴¹; посилюється увага до вивчення кримськотатарських етнонаціональних проблем (Ю. Зінченко), становища і долі фольксдойче (А. Бістрікер, О. Іванов, І. Іваньков, М. Коваль, В. Мартиненко, П. Медведок)¹⁴².

Висвітлюючи форми і методи нацистського окупаційного режиму, зокрема, в рейхскомісаріаті “Україна”, окремі історики (Я. Грицак, О. Рафальський, В. Трофимович) висловлюють точку зору про схожість нацистського і більшовицького режимів, німецьких окупаційних методів з методами їхніх сталінських попередників, що проявилася у перейнятті першим багатьох готових елементів другого, у його ставці на усталені в роки радянської влади тоталітарні форми господарювання¹⁴³. Широке використання гітлерівцями радянської методології управління вбачається, зокрема, у формуванні концтаборів для ізоляції та знищення потенційних і активних ворогів системи; депортаціях працездатного населення як резерву робочої сили на будови та підприємства Німеччини; використанні штучно організованого голодомору як інструмента етноциду в Україні; фактичному збереженні під новою назвою колгоспної системи і державної промисловості для максимальної експлуатації населення, експропріації промислової та сільськогосподарської продукції; цілеспрямованій політиці формування адміністративних структур за територіальними, а не національними ознаками¹⁴⁴.

Аналіз вітчизняними істориками багатьох аспектів функціонування окупаційного режиму обумовив його історико-правові характеристики, визначення й оцінки, згідно з якими встановлений в Україні окупаційний режим, здійснюваний власною цивільною адміністрацією, військовими та спеціальними каральними органами, кваліфікується як злочинна, протиправна, військово-поліцейська, адміністративно-господарська система, спрямована, всупереч законам і звичаям війни, нормам міжнародного права, на колонізацію, поневолення і анексування окупованих територій України, здійснення комплексу соціально-економічних, політичних та інших заходів з метою насильницького встановлення неподільного панування окупантів і позбавлення перспектив існування українського народу та його державності¹⁴⁵.

Отже, сучасна українська історіографія відзначається помітними позитивними зрушеннями у дослідженні окупаційного режиму в Україні в роки Другої світової війни, перебуваючи, однак, на початковому етапі теоретичного і практичного осмислення всієї сукупності його проблем. Подальше вивчення й аналіз періоду окупації України неможливі без активізації і поглиблення досліджень, зокрема, діяльності райхскомісаріату “Україна” та його

керівника Е. Коха, військової та цивільної окупаційної влади і адміністрації, військового командування, функціонування румунського окупаційного режиму; стану української економіки, військово-економічної політики окупантів й експлуатації індустріального і аграрного потенціалів України; пограбування і вивезення з України культурних цінностей та історичних пам'яток; реакції українського населення на встановлення окупаційного режиму, його ставлення до найманців; феномену колабораціонізму; політичних і соціально-економічних процесів під час відступу окупантів з України та здійснення стратегії “випаленої землі”; становища робітництва, селянства, інтелігенції, долі військовополонених, в'язнів гетто, тюрем і концтаборів, українського населення і “остарбайтерів” у різних регіонах Райху; аналізу життя населення з урахуванням місця проживання та роду діяльності, його відносин з військовослужбовцями окупаційних армій (німцями, італійцями, румунами, угорцями); опису, класифікації й комплексного аналізу діяльності таборів, тюрем і гетто на окупованій території; штучного голодомору як прямого наслідку злочинної окупаційної політики; долі національних меншин, кожної етнічної групи в умовах окупації, Голокосту, українсько-єврейських відносин тощо.

Справді наукова картина історії окупації, очищена від ідеологічних на шарувань, тенденційних оцінок, прямих спотворень і “білих плям”, постане тільки в результаті ґрунтовного і неупередженого аналізу істориками всіх позитивних і негативних, об'єктивних і суб'єктивних чинників тогочасних подій і процесів; появи нових спеціальних монографічних і дисертаційних досліджень, створених на основі передових дослідницьких методик, з урахуванням не тимчасових і кон'юнктурних міркувань, а об'єктивних законів пізнання історичної дійсності і професійних інтересів; а також диверсифікації археографічної роботи, виявлення нових архівних джерел, публікації документальних збірників і спогадів тих, кому пощастило вижити у пеклі війни і окупації.

Це, сподіваємось, допоможе створенню належної, надійної і вірогідної науково-інформаційної бази для реалізації життєво назрілих державних інтересів, пов'язаних з компенсаційними виплатами відшкодувань жертвам нацизму і каторжної підневільної праці, проблемою “нацистського золота”; сприятиме всебічному, об'єктивному і адекватному тлумаченню історії України періоду Другої світової війни в контексті європейського і світового історичного досвіду і процесу.

У вітчизняній історичній науці відбуваються помітні позитивні зміни і в дослідженні антинацистського руху Опору в Україні в 1941—1944 рр., який починає розглядатися в широкому загальноєвропейському і світовому контексті і правомірно визначається саме як “рух Опору”. В новітній історіографії фактично спростовано ідеологему про “всенародну боротьбу в тилу ворога”, відзначено, що не витримала перевірки науковою експертизою центральна теза радянської історіографії про “всенародний характер партизанського руху в Україні”, яка не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального боків. Стає очевидним і те, що радянські історики відповідно

до настанов директивних органів у гіпертрофованому вигляді подавали роль комуністичної партії в організації та керівництві підпільним і партизанським рухом, надмірно героїзували його учасників, уникали, з огляду на політико-ідеологічні обставини, критичного осмислення збройної боротьби партизанів, особливо того, що стосувалося партійного керівництва, його окремих представників, діяльності вищих партійних органів¹⁴⁶.

У працях А. Кентія, В. Клокова, В. Кучера, О. Лисенка, В. Лозицького, М. Слободянюка, А. Чайковського та інших дослідників на обширному джерельному і статистичному матеріалі відтворено реальні масштаби спротиву ворогові на території України, об'єктивно осмислюються збройна боротьба в тилу нацистських окупантів у роки війни, її сильні і слабкі сторони. Відзначаючи важливу роль партизанського руху у розгромі та вигнанні німецьких окупантів з української землі, ці автори говорять про невикористані можливості для організації партизанського руху на тимчасово окупованій території України та його впливу на хід бойових дій на фронті, недооцінку вищим радянським військово-політичним керівництвом ролі і місця території України в загальному плані розгортання збройної боротьби в тилу німецьких військ, піддають критиці діяльність вищих органів влади СРСР і УРСР щодо підготовки та здійснення партизанської боротьби в Україні, організації використання партизанських сил, їх матеріально-технічного забезпечення. Вони висловлюють сумніви стосовно наявних статистичних даних про чисельність учасників партизанського руху в Україні, деяких результатів бойової діяльності “народних месників”, що знайшли відображення в документах партизанського руху і введені до наукового обігу, зокрема про кількість вбитих і поранених вояків противника, знищеної партизанами німецької бронетехніки, про власні втрати партизанів, а також їхні часом непрості стосунки з місцевим населенням, внутрішні конфлікти у партизанському середовищі тощо¹⁴⁷.

У сучасних дослідженнях цієї проблеми наголошується на існуванні в русі Опору двох основних течій і напрямів — комуністичного (радянського) і національно-визвольного, повстанського.

Є підстави говорити про справжній прорив, певний історіографічний бум на одному з найбільш сфальсифікованих донедавна напрямів наукового пошуку, а саме, у дослідженні національно-визвольного руху в Україні під час Другої світової війни у всіх його проявах¹⁴⁸, і, зокрема, у вивченні історії й діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Цей феномен трактується вітчизняними істориками як одне з найважливіших і водночас найсуперечливіших явищ в історії України ХХ ст., що не може бути схарактеризоване традиційними підходами і однозначними оцінками — від суцільної апології до цілковитого заперечення¹⁴⁹. І донині на різних рівнях відбуваються гострі дискусії з приводу визнання ОУН і УПА воюючою стороною в Другій світовій війні, юридичного оформлення статусу учасників національно-визвольної боротьби, загальної оцінки українського національно-визвольного руху у ХХ століття та ряду інших¹⁵⁰.

Дослідженню історії ОУН і УПА, що спричиняє значний суспільний резонанс і контрверсійні тлумачення, сприяють введення до наукового обігу ве-

ликої кількості нових архівних та історіографічних джерел, публікація документальних видань, великих серій збірників документів і матеріалів про УПА¹⁵¹, мемуарних і монографічних праць, численних наукових статей з проблеми, проведення міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій, робота Урядової комісії й робочої групи Інституту історії України НАН України з вивчення діяльності ОУН і УПА, до складу якої входили авторитетні фахівці з провідних академічних, архівних установ, вищих навчальних закладів, діяльність Центру досліджень визвольного руху у м. Львові¹⁵². Безумовно, це прискорить переведення дослідження історії й діяльності ОУН і УПА з площини емоційно-конфронтаційної, ідеологічної та політичної в раціональну, правову, наукову й академічну, а також звільнить їх від численних пропагандистських міфів і нашарувань, поширених у радянській, польській історіографіях, серед прихильників і апологетів бандерівської й мельниківської теорій виникнення УПА; сприятиме створенню реалістичної та об'єктивної історії ОУН та УПА, яка спиратиметься саме на наукові підвалини, що є одним з першочергових завдань вітчизняної науки.

Це можливо тільки за умови ретельного пошуку, опрацювання, введення до наукового обігу і публікації всього комплексу документів і матеріалів, зокрема, радянського, німецького, польського, оунівсько-повстанського походження, що дасть змогу зробити вагомий крок у осмисленні складної історичної гами подій, пов'язаних з історією українського повстанського руху 40—50-х років ХХ ст., а також сказати собі й світові правду про ті трагічні сторінки нашої історії^{153—154}.

Про вихід проблематики українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни на якісно новий рівень вивчення й осмислення свідчить поява узагальнюючих праць А. Кентія¹⁵⁵, Ю. Киричука¹⁵⁶, А. Русначенка¹⁵⁷, колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” й одноіменного фахового висновку¹⁵⁸, стали підсумком тривалої багаторічної праці робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, і для яких загалом характерними є ґрунтовна джерельна основа, прагнення до об'єктивного й неупередженого, й, за змоги, комплексного дослідження різноманітних аспектів українського самостійництва, етапів визвольної боротьби українців, а також намагання всебічно розглянути ті ключові питання історії і діяльності ОУН і УПА, які спричиняють нині найбільш гострі дискусії і протистояння в українському суспільстві. Сподіваємось, вихід цих фундаментальних праць започаткував процеси очищення вітчизняної історії, історії українських національних рухів, партій і організацій різноманітних політичних орієнтацій і напрямів від характерного для радянської історіографії негативізму, а також суб'єктивізму й упередженості науковців з української діаспори та деяких зарубіжних фахівців¹⁵⁹.

Значний суспільний резонанс спричинили монографії Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, що вирізняються яскраво вираженою новизною і є першими узагальнюючими працями, в яких на основі широкого кола маловідомих документів ОУН і УПА, радянських і польських спецслужб, партійних матеріа-

лів розкривається таємний фронт українських національно-визвольних змагань, досліджується розвідувальна, контррозвідувальна, оперативно-бойова, диверсійно-терористична діяльність руху українських націоналістів, Української повстанської армії, основні історичні типи спецпідрозділів українських націоналістів, біографії керівників ОУН і УПА. Вказані явища постають у світлі документів органів держбезпеки з Галузевого державного архіву СБУ, чимала кількість яких авторами вперше була введена до наукового обігу і стала надбанням громадськості й фахівців¹⁶⁰.

Заслугою Д. Веденєєва і Г. Биструхіна є те, що вони проаналізували український національно-визвольний, повстанський рух у світлі норм міжнародного права, чинного законодавства України і обґрунтували такий фундаментальний висновок: “Безперечним і вкрай важливим для правової оцінки самостійницького руху є те, що формування УПА та озброєне підпілля ОУН виступали з чітко окресленою політичною метою відновлення суверенітету й територіальної цілісності України...”, а відтак “заперечення правомірності боротьби певних українських військово-політичних сил за самостійність, включаючи, зрозуміло, ОУН та УПА є нонсенсом у політико-правовому відношенні”¹⁶¹. Другий важливий висновок авторів полягає у тому, що порівняння властивостей українського повстансько-підпільного руху з усталеними нормами міжнародного гуманітарного права дає змогу поширити на нього міжнародно-правове визначення партизанського руху, який діяв на основі нових форм легітимності¹⁶².

Не залишилися непоміченими фахівцями і широкою громадськістю наукові студії Г. Стародубець, присвячені генезі й функціонуванню українського повстанського запілля середини 40-х рр. ХХ ст. В своїх численних публікаціях, зокрема двох монографіях¹⁶³, на широкій архівній й історіографічній базі дослідниця розкриває сутність запілля, його структуру, причини, особливості виникнення і становлення, територіальні межі та регіони поширення, періодизацію, основні функції (господарсько-економічну, військово-мобілізаційну, медико-санітарну, агітаційно-пропагандистську), морально-психологічний клімат та історичне значення.

Вагомість досліджень Г. Стародубець полягає насамперед у виокремленні і введенні до наукового обігу дефініції “повстанське запілля”, ґрунтовному концептуально-теоретичному, методологічному й фактологічному осмисленні даного історичного явища. Автор переконливо довела, що повстанське запілля стало третім після оунівського підпілля і Української повстанської армії важливим базовим структурним елементом, комплексною складовою цілісної системи національного руху Опору¹⁶⁴, основним чинником матеріально-продовольчого та кадрового забезпечення УПА.

Безумовно, науковий доробок Г. Стародубець має суттєве історіографічне значення, оскільки він сприяє розширенню понятійного апарату воєнно-історичної науки, суттєвому доповненню створюваної сучасною вітчизняною історіографією науково-теоретичної конструкції українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, розширенню меж його пізнання, спонукає дослідників до вивчення вітчизняної історії на мікрорівні,

тобто на рівні почувань, переживань, сприйняття складних подій воєнного та повоєнного часу не загалом безликого народу, а врешті-решт, окремої людини¹⁶⁵.

Важливим підсумком дослідження українськими істориками проблематики ОУН і УПА на нинішньому історіографічному етапі слід вважати висновок про те, що в своїй переважній частині новітня наукова вітчизняна історіографія, виходячи з усвідомлення складності та неоднозначності українського націоналістичного руху 20—50-х рр., не заперечуючи його “світлих і темних сторін”, націлена на висвітлення його позитивного досвіду, не ставить під сумнів антиімперський, спрямований на творення власної національної держави характер цього руху, його масовість, тривалість, активність і масштабність; зорієнтована в ідеологічному плані на активне пропагування ідеї української самостійної держави, що кардинально відрізняє її від радянської історіографії¹⁶⁶. Українська повстанська армія розглядається в сучасній вітчизняній історіографії як форма військової самоорганізації українського народу, його збройна сила для опору як радянському, так і німецькому тоталітарним режимам з метою національного визволення й встановлення незалежної державності України¹⁶⁷. Створення й діяльність УПА, цього унікального чинника й справжнього феномена національної історії ХХ століття, стали тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність і тяглість національно-визвольного руху українського народу за власну державність, засвідчила його волю до самоствердження й самореалізації¹⁶⁸. Розгляд проблематики ОУН і УПА саме в такому контексті сприятиме, на наш погляд, і виконанню фундаментального завдання українських науковців — побудові нової концепції вітчизняної історії, визначальним принципом чого виступає тяглість і генетична спорідненість всіх без винятку спроб українського народу набути державність¹⁶⁹.

Перспективне значення для поглиблення досліджень проблематики ОУН і УПА та встановлення історичної правди про них мають висновки про масовий, народний, виразно антиімперський і антитоталітарний, спрямований на здобуття власної державності характер українського національно-визвольного руху доби Другої світової війни. Його основу становили середняцько-бідняцькі елементи українського села, й розгорнувся він, як вважає А. Русначенко, у формі національної революції, збройним виявом якої й стала УПА¹⁷⁰.

У працях сучасних істориків УПА розглядається як складова частина європейського руху Опору, адже історія не знала національно-визвольної боротьби подібного розмаху, тривалості, безкомпромісності й напруги в умовах величезної нерівності сил, повної відсутності будь-якої допомоги з боку зовнішнього світу й опертя лише на підтримку власного народу¹⁷¹.

Серед найбільш складних, дискусійних і жваво обговорюваних питань історії українського самостійницького руху періоду Другої світової війни слід виокремити місце, роль і значення боротьби УПА в широкому європейському й світовому контекстах, тривалому процесі українського державотворення; стратегію і тактику ОУН і УПА (двофронтна боротьба, опір радянсь-

кій владі з 1944 р.) та їх доцільність і виправданість; ідеологію національно-визвольного руху та її еволюцію; початки УПА і роль в її створенні ОУН(б), ОУН(м), Поліської Січі Т. Бульби-Боровця; співвідношення стихійності й закономірності у її виникненні; причини постання УПА у волинсько-поліському регіоні, її чисельність, питання про першого командира УПА (Д. Клячківський, Р. Шухевич, В. Івахів, Т. Бульба-Боровець), її статус і характер (мельниківська, бандерівська, бульбівська) (надпартійний, позапартійний, повстанський, партизанський); консолідаційний процес і переговори з мельниківцями й бульбівцями; взаємини УПА з німцями, радянськими партизанами, єврейським населенням; участь в українсько-польському конфлікті й подіях на Волині й у Галичині 1943—1944 рр.; терористичні методи в діяльності ОУН і УПА; дипломатичні й міжнародно-правові аспекти українського національно-визвольного руху та функціонування його спецслужб. Необхідна чіткість і в термінологічному визначенні суті процесів, які відбувалися в 30—50-х роках ХХ ст. в Західній Україні й щодо яких в літературі існують різні дефініції (“національно-визвольний”, “самостійницький рух”, “національно-визвольна війна”, “революційно-визвольний рух”, “громадянська війна”, “національна революція”, “друга революція”, “незавершена революція”).

Важливою й актуальною справою залишається, на думку Ю. Сливки, підготовка широкомасштабного дослідження Української повстанської армії не як регіонального явища (з точки зору передумов її виникнення та діяльності), а в широкому загальноукраїнському контексті з урахуванням визначальних причин виникнення Другої світової війни та геополітичних прагнень її головних суб'єктів. Це, на переконання вченого, дало б змогу уникнути багатьох усталених стереотипів і штампів та внести суттєву корекцію в характеристику політики керівництва УПА, краще збагнути мотиви його дій та кінцеву мету, розглядати ту чи іншу концепцію та дії керівництва ОУН і УПА не як застиглу догму, раз і назавжди визначену позицію, а в еволюції, на кожному етапі їхньої діяльності¹⁷². Такий підхід став би на заваді спробам беззастережної дискредитації й компрометації українського визвольного руху, його активних учасників і симпатиків; звинуваченню їх у колабораціонізмі, запродавстві тощо, оскільки в світлі сучасних історичних знань вони полишені реального змісту, і члени ОУН та вояки УПА займають почесне місце в довгому ряду героїчних борців за волю й державність українського народу¹⁷³.

Характерною ознакою і помітною особливістю сучасного етапу розвитку української історичної науки є також суттєва активізація дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростих українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Їх історія не може досліджуватися без урахування діяльності ОУН і УПА, трагічного протистояння між УПА й Армією Крайовою на західноукраїнських землях, зокрема в 1943—1944 рр. на Волині. Ці події дотепер спричиняють значний суспільний резонанс, контроверсійні оцінки й тлумачення у вітчизняній і польській історіографіях, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними.

Разом із тим драматичний українсько-польський конфлікт 40-х рр. ХХ ст. становить важливий аспект історії власне ОУН і УПА, й без його ви-

світлення вона буде неповною. Дана обставина робить дослідження ролі й місця ОУН та УПА в українсько-польському протистоянні, боротьбі проти репрезентованого Армією Крайовою польського підпілля, з'ясування причин, перебігу, мотивації учасників конфлікту, зокрема волинського, справою вкрай актуальною, назрілою і необхідною.

За останні майже два десятиліття українські науковці, отримавши доступ до раніше невідомих та недосяжних вітчизняних і зарубіжних архівних й історіографічних джерел, спрямували свої зусилля та увагу на дослідження історії українсько-польських відносин 30—40-х рр. ХХ ст., публікацію і введення до наукового обігу нового емпіричного матеріалу, з'ясування причин, перебігу й наслідків тривалого в часі українсько-польського протистояння, яке з особливою силою вибухнуло в роки Другої світової війни й часто переростало в збройні конфлікти з багатотисячними людськими жертвами¹⁷⁴.

У цьому контексті слід зазначити, що за роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних і мемуарних видань, збірників матеріалів усеукраїнських і міжнародних, зокрема, українсько-польських наукових конференцій і семінарів, першими монографічними дослідженнями й великою кількістю статей, кандидатськими та докторськими дисертаціями, рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями, що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого й самостійного науково-дослідницького напрямку¹⁷⁵.

Вагомий внесок у становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної проблеми зробили 11 міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, які відбулися в 1996—2005 рр. по чергово в Луцьку та Варшаві й об'єднали провідних українських і польських істориків. Головне завдання семінарів, зазначав І. Ільошин, полягало в пошуку спільних підходів до оцінки минулого, у визначенні тих питань, з яких позиції українських і польських фахівців збігаються, а з яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень¹⁷⁶. Важливе джерелознавче й історіографічне значення мають наукові збірники “Україна — Польща: важкі питання”, що побачили світ за результатами засідань семінарів¹⁷⁷ і видання яких триває.

Історіографічна оцінка семінарів і наукових збірників “Україна — Польща: важкі питання”, їхнього громадсько-політичного й наукового значення зроблена в статтях Л. Баженова, Р. Грицьківа, С. Заброварного, В. Колесника, М. Кучерепи, В. Макара. У них відзначено, що українсько-польські семінари істориків уже стали певною епохою у співробітництві науковців обох країн, а томи серії “Україна — Польща: важкі питання” з огляду на їхню фактологічну й методологічну цінність є оригінальним виданням, здійсненим на високому науковому рівні, яке не має аналогів у світі. Це видання стало першою спробою комплексного дослідження українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, виступає їх справжньою сучасною енциклопедією

і свідчить про пошук консенсусу у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обох народів¹⁷⁸.

З цього приводу слід відзначити висловлену під час роботи українсько-польських семінарів істориків думку І. Ільюшина про зближення позицій фахівців обох країн у багатьох спірних питаннях, насамперед стосовно оцінки УПА й АК як рівноправних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, що в умовах окупації намагалися відтворити свою державність, ролі Німеччини й СРСР у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму, а також розуміння обома сторонами його причин. Серед питань, які далі зумовлюють розбіжності й непорозуміння, різні інтерпретації, тлумачення й оцінки, вчений називає, зокрема, трактування характеру й мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці в роки війни, оцінку форм і методів боротьби проти поляків на Волині й у Східній Галичині, застосованих ОУН (СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної Польської держави¹⁷⁹.

Торкаючись безпосередньо окресленої нами проблеми, слід зазначити, що трагічні події 1943—1944 рр. на Волині — спроба примусового витіснення польського населення та пов'язані із цим винищувальні акції проти нього¹⁸⁰ — це справді драматичний і вкрай сумний епізод в історії українсько-польських відносин середини ХХ ст. У силу цілого ряду обставин вони були приречені на різке загострення, в центрі якого опинилися збройні формування — УПА й АК, а жертвами — тисячі українців і поляків. Власне тому волинський конфлікт і має бути об'єктом концептуального наукового осмислення, насамперед із точки зору з'ясування справжніх причин його виникнення і трагічних наслідків для українського й польського народів¹⁸¹.

У вітчизняній історіографії цей аспект двосторонніх відносин тривалий час з об'єктивних і суб'єктивних причин не був об'єктом комплексного наукового дослідження. У зв'язку з цим українські історики опинилися в нерівному становищі щодо своїх польських колег, які публікують різноманітні й численні напрацювання з цієї проблеми, загалом із польською історіографією, в якій існують кілька історичних шкіл¹⁸², що зумовлює, на думку Ю. Сливки, переважно “оборонний” характер виступів і праць вітчизняних науковців¹⁸³.

Аналіз історіографічної ситуації свідчить, що українські автори більше не уникають цієї складної теми, яка замовчувалася в радянські й навіть у пострадянські часи¹⁸⁴. Незважаючи на появу останнім часом в Україні й Польщі ґрунтовних розвідок про волинські події 1943—1944 рр., із певністю можна констатувати, що ця проблема ще не вивчена повністю і чимало її аспектів потребують подальших досліджень¹⁸⁵. У цьому контексті найважливішими завданнями українських (як і польських) істориків, їх моральним обов'язком залишається, за словами академіка НАН України В. Литвина, надання суспільству об'єктивної, науково вивіреної інформації щодо “волинської проблеми”, розстановка правильних акцентів¹⁸⁶.

Зрозуміло, що в центрі дискусій вітчизняних науковців перебуває питання про причини, передумови й джерела українсько-польського конфлікту в

цілому та трагічних волинських подій зокрема. Слід зазначити, що погляди української та польської сторін у цьому плані суттєво відрізняються. За словами колишнього директора Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівеца, поляки розглядають ці події як проведену в 1943—1944 рр. на землях Західної України (Волинь, Східна Галичина) організовану збройну акцію ОУН і УПА, що була спрямована проти її польських мешканців і поглинула десятки тисяч невинних людей. Вони зазначають, що ці події мали характер планової акції викорінення “польського елемента” на тих землях із застосуванням систематичної екстермінації польського населення¹⁸⁷. Значна частина польської громадськості впевнена в тому, що причиною виникнення конфлікту була діяльність українських націоналістів, насамперед УПА, які здійснили “геноцид польської людності Волині в 1939—1947 роках”.

Частина українських авторів вважає, що волинська трагедія була спричинена масовими вбивствами українців (насамперед політично впливових) польськими боївками на Холмщині, що українсько-польський антагонізм у 1941—1944 рр. був зумовлений польським шовінізмом, заявами польського підпілля про створення після війни “сильної Польщі в побільшених кордонах” (Л. Шанковський), що конфлікт спричинили не українці, а польська сторона, зокрема польська влада, яка хотіла будувати на українських землях Польщу (В. Кук)¹⁸⁸.

Важливо зауважити, що чимало дослідників в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, бажають уникати однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, урахувавши дії таких структур, як УПА і АК¹⁸⁹. За оцінками Я. Грицака, в подіях на Волині навесні — влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: “макровійни” між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, “мікровійни” між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями й мельниківцями чи конкуренція за владу в новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовиння. Негативну роль відіграло також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян¹⁹⁰.

На думку Л. Зашкільняка, збройні конфлікти між двома народами в 1942—1944 рр. на теренах Волині й Галичини, гасла ОУН(б) щодо “очищення” терену від неукраїнського населення були зумовлені невдачею в досягненні порозуміння між поляками й українцями, втручанням німецьких та радянських чинників, екстремальними умовами війни й міжнародної конфронтації, деморалізацією суспільства, прагненням української сторони послабити в себе в тилу “польський чинник” і не допустити повторення програвшої для українців ситуації 1918—1919 рр.¹⁹¹ У цьому контексті заслуговують на увагу міркування А. Кентія про причини збройних дій ОУН і УПА проти поляків, серед яких він називає насамперед військово-політичні обста-

вини: спрямовану переважно проти Берліна й Москви “двофронтову” боротьбу ОУН і УПА, появу в стратегії українського визвольного руху навесні 1943 р. “третього фронту — проти польської меншини на теренах Волині — Полісся, а згодом у Галичині; намагання розв’язати польське питання таким способом, щоб не дозволити німцям і більшовикам використати “польський фактор” проти українського визвольного руху; прагнення УПА зберегти своє підпілля як базу визвольного руху та витіснити з контрольованої території всі ворожі чинники: німецьку адміністрацію, червоних партизанів, поляків”¹⁹².

Вітчизняні дослідники загалом погоджуються з тим, що в основі українсько-польського антагонізму воєнного часу перебував територіальний чинник¹⁹³. Саме володіння територією, впевнений Л. Зашкільняк, стало тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін¹⁹⁴. Ю. Сливка переконаний, що головною причиною міжнаціонального українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни була, безумовно, проблема східних кордонів Польщі, а отже, доля Східної Галичини та Західної України¹⁹⁵. На думку І. Ільюшина, однією з головних причин конфлікту стала впевненість поляків (які високо цінували власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і сподівалися на його міжнародне визнання) у поверненні цих земель Польщі після переможної війни “західних альянтів”¹⁹⁶.

Серед важливих факторів породження і стимулювання українсько-польського протистояння сучасними вітчизняними істориками називають ще такі: антиукраїнська асиміляційна політика польської влади на українських етнічних землях; кривди, заподіяні українцям у 1920—1930-х рр. Польською державою, та відповідне негативне ставлення українців до поляків; взаємна ненависть як загальна риса в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних для обох народів подій. До цього додавалися різне суб’єктно-об’єктне сприйняття українців і поляків міжнародними чинниками внаслідок належності західних українців до Польської держави за відсутності Української; протилежні орієнтації визвольних рухів двох націй на зовнішні чинники під час боротьби за визволення своїх країн; безкомпромісна позиція польського еміграційного уряду, аківського підпілля й волинсько-галицьких поляків у територіальному питанні та неспроможність провідних польських політичних сил відмовитися від претензій на західноукраїнські землі й побачити в західних українцях рівноправних партнерів. Свою негативну роль відіграли співпраця польського населення Волині й Східної Галичини з радянськими партизанами, підрозділами Червоної армії, оперативно-чекістськими групами НКВС, яких українські повстанці вважали своїми основними ворогами; участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань, а також окупаційних адміністративних органах в антиукраїнських акціях; прагнення лідерів українського підпілля бачити Західну Україну моноетнічним краєм і нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади в регіонах спільного проживання українців і поляків ще до обговорення питань територіальної належності

спірних земель на передбачуваній післявоєнній міжнародній конференції. Не можна заперечувати й вплив негативних стереотипів щодо українців і поляків, зокрема ставлення поляків до українців як до меншовартісної нації, що формувалися століттями й міцно утвердилися у свідомості значної частини двох народів¹⁹⁷. У цьому контексті не викликає заперечень важливий висновок Ю. Сливки про зумовленість великих масштабів і жахливих наслідків міжнаціонального конфлікту психологічною підготовленістю українського та польського загалу до участі в ньому, а також про те, що в період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнаціональних взаємин, які формувалися протягом століть і були успадковані поколіннями ХХ ст.¹⁹⁸

Окремі дослідники, аналізуючи причини виникнення українсько-польського протистояння, підкреслюють негативну роль у ньому інтегрального націоналізму обох сторін — української та польської (І. Ільюшин, Я. Пеленський, І. Цепенда)¹⁹⁹, висловлюють думку про агресивне ставлення до польської національної меншини з боку носіїв ідеології українського інтегрального націоналізму (І. Патриляк)²⁰⁰ і вороже, зумовлене ідеологією ОУН, ставлення українського самостійницького руху до поляків (Г. Стародубець)²⁰¹. Стосовно цього слід зазначити, що успадкована ОУН(б) ідеологія інтегрального націоналізму розглядається як причина екстермінації (вимищення) польського населення на західноукраїнських землях і більшістю сучасних польських дослідників. Це підтверджується також матеріалами міжнародного семінару українських і польських істориків, виступами окремих польських науковців, зокрема В. Філяра²⁰².

З протилежного боку виступив С. Заброварний, заявивши, що “ідеологія (націоналізм, тоталітаризм) ще сама по собі не може бути безпосередньою причиною конфлікту”, підтвердивши складність цього аспекту проблеми, контрверсійність поглядів на неї в сучасній вітчизняній історіографії²⁰³.

Аналіз численних вітчизняних історіографічних джерел переконує, що в питанні про причини й джерела волинських подій сучасні українські історики не погоджуються з їх розглядом винятково у вузьких історичних рамках 1943—1944 рр., вважають некоректним і ненауковим вилучення цього епізоду українсько-польського протистояння із загального контексту подій Другої світової війни і складних відносин між нашими народами протягом тривалого історичного часу, особливо ХХ століття²⁰⁴. Ю. Сливка цілком справедливо критикує такий підхід за його неспроможність з’ясувати витоки того чи іншого конфлікту, визначити справжні причини виникнення та мотиви й цілі його організаторів та учасників²⁰⁵. А на думку В. Трофимовича, в такому разі зникне зміст і сенс українського національного руху, і він виявиться вилученим із контексту складних взаємин між українцями, поляками, німцями й більшовиками в цей період²⁰⁶. Слушною і обґрунтованою є точка зору А. Кентія, переконаного в тому, що правильно зрозуміти характер українсько-польського протистояння в 1941—1945 рр. на українських етнографічних землях можливо лише за наявності чіткого усвідомлення того, що згадане явище головним чином породжене Другою світовою війною, причинами, які її викликали, планами воюючих сторін²⁰⁷.

Тому в сучасній вітчизняній науковій історіографії поширюється і стає, на наш погляд, домінуючим підхід до розгляду трагічних подій на Волині 1943—1944 рр. як складової частини загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина) і який із наукової точки зору доречно розглядати в комплексі з подібними за багатьма параметрами подіями у вищезазначених регіонах і в контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин²⁰⁸. Як зауважує В. Гошовська, джерела польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни коріняться в нашому спільному минулому. Вони є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд і непорозумінь, і в ході аналізу причин їхнього виникнення слід ураховувати загальний деморалізуючий вплив найжорстокішої в історії людства Другої світової війни, викликані нею відходи від норм моралі, гуманізму, християнської етики, соціальної поведінки великої кількості людей, а також безкомпромісність позицій польського уряду та керівництва ОУН у територіальному питанні, що було історичною реальністю і зумовило в сукупності з іншими чинниками кривавий характер конфлікту²⁰⁹.

Підбиваючи попередні підсумки дослідження волинської трагедії як головного пункту в українсько-польських відносинах воєнної доби²¹⁰, слід констатувати суттєвий поступ вітчизняних істориків у концептуально-теоретичному, документальному й історіографічному осмисленні й опрацюванні різноманітних сюжетів даної теми.

У численних публікаціях вітчизняних науковців знайшли своє відображення всі головні аспекти цієї контроверсійної проблеми, до яких належать джерела, передумови, причини й мотиви українсько-польського конфлікту в цілому та трагічних волинських подій зокрема, демографічні аспекти волинської трагедії і проблема кількісної оцінки її жертв, мета політики й дій ОУН(б) і УПА в українсько-польському конфлікті та наявність рішень керівництва ОУН або командування УПА щодо початку протипольської акції, проблему вини, відповідальності за її організацію і проведення. У сучасній історіографії ведуться пошуки науково-термінологічного визначення сутності волинських подій, аналізуються соціально-економічні, національні й релігійно-культурні чинники українсько-польського протистояння, його результати, доцільність і виправданість, позиції ОУН(б) і УПА, їхніх програмних документів у питанні про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, причини початку антипольської акції та її особливо жорстокого характеру саме на Волині, роль Німеччини й СРСР у розпалюванні та використанні українсько-польського антагонізму, ставлення до нього небандерівських військово-політичних провідів і формувань, зокрема мельниківців та бульбівців, дається загальна оцінка волинських подій, їх місця і значення в контексті феноменів насильства, терору й тероризму.

Історіографічний аналіз переконує, що генеральною методологічною лінією для висвітлення досліджуваних питань вважається, за визначенням О. Лисенка, широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини

однієї зі сторін²¹¹. Очевидним вважається і той факт, що відповідальність за розв'язання збройного конфлікту несуть обидві сторони (і польська, і українська), які почасти виступали об'єктом “брудної гри” воюючих держав, зокрема Німеччини та СРСР²¹².

Історіографічний аналіз вітчизняних досліджень українсько-польських відносин доби Другої світової війни переконує в доцільності й слушності винятково важливої думки Я. Грицака про виникнення і становлення в новій, посткомуністичній історіографії ревізійної течії, представники котрої прагнуть відповісти на виклики сучасної світової історіографії, подати нову версію української історії, здійснюють нелегкі й небезболісні спроби спокійнішого й об'єктивнішого трактування історії українсько-польських взаємин і волинських справ 1943 р.²¹³ зокрема. Принципового значення в цьому контексті набуває оцінка Я. Грицаком вітчизняної дискусії навколо волинських подій як важливого українського прецеденту й першої із часів падіння комунізму поважної дискусії в Україні на тему історичного минулого, чогось на зразок українського Historikerstreit²¹⁴, а також його думка про те, що спроможність критичного перегляду національної, історичної спадщини та визнання національних гріхів є ознакою моральної сили й послужить відновленню довіри до української історіографії в академічному світі²¹⁵.

Важливого значення набуває постановка А. Заярнюком таких фундаментальних проблем у дослідженні волинських подій, як співвідношення між їх макрорезультатами і причинами та діями окремих осіб, транслювання цих причин на винищення беззахисного цивільного населення, моральна відповідальність за вбивства, характеристика їх виконавців і пояснення їхньої поведінки²¹⁶.

Таким чином, на порядок денний у вивченні волинських подій висувається гуманістично-антропологічний підхід, до якого доцільно було б звернутися українським історикам, аби пояснити мотивацію вчинків безпосередніх учасників українсько-польського збройного протистояння²¹⁷. Адже дуже часто “вони постають зі сторінок досліджень як винятково “політичні істоти”, що існують у специфічних часі і просторі... Натомість навіть не ставиться питання про їхнє повсякденне життя: на який кошт жили? чи мали якусь власність і сталий заробіток? чи були одружені? чи були в них діти?”²¹⁸.

Як бачимо, йдеться, за словами О. Лисенка, про цілком інший методологічний дискурс у вивченні складної проблематики волинських подій, про пошук повного, об'ємного розуміння і пояснення феномену масового винищення цивільної людності²¹⁹.

Для створення більш-менш реальної картини перебігу українсько-польських відносин і подій на Волині в 40-х рр. ХХ ст., позбавленої політичної, ідеологічної, етнонаціональної заангажованості, перебільшень і підтасувань, їх об'єктивної інтерпретації видається необхідним залучення всіх наявних джерел інформації як офіційних (архівних документів, публікацій у тогочасній пресі), так і неофіційних (щоденників учасників подій, спогадів очевидців, листів)²²⁰. Саме “людські документи”, переконана С. Кравченко, подають відносно об'єктивну картину історичних подій та глибину їхнього трагізму²²¹. Украй актуальними й перспективними залишаються збір і наукова ін-

терпретація усних матеріалів, усної історії, які, за словами луцького науковця Г. Каращук, дають можливість на основі типових розповідей і оцінок скласти модель близької історії, що відображена в колективній пам'яті волинців і може усним шляхом передаватися наступним поколінням; визначити оцінки, які дають очевидці процесу його учасникам і самому процесові, а також виділити ті стереотипи поведінки, які є акцептованими²²².

Важливого значення для подальших досліджень проблематики волинських подій та українсько-польських взаємин 1940-х рр. набуває введення до наукового обігу нових, донедавна недоступних джерел, удосконалення методики їх аналізу, врахування специфіки документів і контексту їх створення²²³. Як відзначається в Ухвалі міжнародної наукової конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки" (Луцьк, 20—23 травня 2003 р.), основними джерелами дослідження цього питання залишаються архівні матеріали, доступ до яких усе більше відкривається для науковців²²⁴.

У цьому зв'язку слід вітати публікацію у 2005 році 4-го тому (у двох частинах) спільної польсько-української серії "Польща та Україна у 30—40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб"²²⁵, присвяченого саме цій проблематиці²²⁶. Поява цього солідного й необхідного видання стала важливою подією в історичній науці та значним кроком у напрямку до тверезого й об'єктивного дослідження українсько-польського конфлікту в Західній Україні в роки Другої світової війни²²⁷. Як відзначив його рецензент Р. Грицьків, представлені в ньому донедавна таємні документи комуністичних спецслужб укотре переконали в необхідності систематично та наполегливо вивчати фонди Державного архіву СБУ²²⁸.

Перед істориками й надалі залишається актуальним відповідальне завдання об'єктивного дослідження і відтворення історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни на підставі комплексного вивчення всіх можливих і доступних джерел інформації, а також зіставлення, критики й узгодження почерпнутих звітів відповідних даних²²⁹. Погоджуємося з висловленою на одному з "круглих столів", присвячених досліджуваній проблемі, тезою про те, що в дослідженнях трагічних сторінок українсько-польських відносин слід оперувати не поодинокими фактами, емоційно описаними сценами, а системою фактів у їх сукупності, постійно обмінюючись правдивою інформацією із зацікавленою стороною²³⁰.

Серед проблем, які потребують подальших ретельних наукових розвідок, слід, на наш погляд, назвати порівняльне дослідження українського й польського рухів опору та порівняльний аналіз їхніх ідеологій, які практично ще не проводилися²³¹; програмні положення українського визвольного руху щодо Польщі, які тільки починають вивчатися²³²; розбіжності й конфлікти в середовищі керівництва й чільних діячів ОУН(б) і УПА, серед яких не було єдиної думки стосовно волинських подій, планового та систематичного підходу до вирішення польського питання²³³; прояви допомоги й підтримки українцями поляків; аналіз сприйняття конфлікту угорцями, волинським чеським населенням; ставлення церкви, української інтелігенції до українсь-

ко-польського конфлікту²³⁴. Залишаються актуальними дослідження демографічних аспектів волинської трагедії, втрат населення з українського й польського боків; ролі української та польської еліт, деморалізація і нищення яких були, на думку американського історика Т. Снайдера, ймовірно, найважливішими причинами українсько-польського конфлікту²³⁵; альтернативних варіантів розвитку ситуації на Волині, адже, як слушно зауважує Я. Грицак, заради повноцінного розуміння історії завжди варто брати до уваги можливість інших варіантів розвитку подій²³⁶.

Підсумовуючи основні тенденції в розвитку сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни й подій 1943 р. на Волині, можна констатувати, що українські науковці приступили до активного вивчення цієї ще донедавна “білої плями” вітчизняної історичної науки, перебуваючи, однак, на початковій стадії цього процесу²³⁷. Вони підкреслюють виняткову важливість подальших наукових, академічних дискусій навколо цих проблем, які повинні точитися не у площині емоцій, а у сфері історично-документального аналізу, спиратися на ретельне всебічне й критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми, та потребують нових досліджень із використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки й розгляду проблем українсько-польського протистояння і співпраці в роки Другої світової війни²³⁸. Такий підхід допоможе об’єктивно розібратися з фундаментальними, глибинними та ситуативними причинами й мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що жили цей конфлікт, його наслідками²³⁹, а також приступити до реалізації важливого дослідницького проекту — підготовки фундаментальної комплексної монографії про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, написання і публікація якої вже давно є на часі.

Окреслюючи лише найбільш помітні й суспільно резонансні тенденції історіописання Другої світової війни, слід зауважити, що вітчизняні науковці упродовж останніх двох десятиліть визначили два пріоритетні напрями досліджень: політичний і соціальний виміри воєнної доби. На жаль, ускладнений доступ до військових архівів Російської Федерації не сприяє помітному просуванню в освоєнні “баталістики” (а саме в цій тематичній ніші належить зробити дуже багато для реконструкції реального ходу бойових дій).

Лише на оціночному та значно меншою мірою — фактологічному рівнях помітне просування в інтерпретації макро-економічних процесів.

Існують підстави стверджувати, що значна частина дослідників нині переорієнтовується на дослідження в руслі усної, інтелектуальної, гендерної, соціальної, мікро-історії, й потрібен певний час, аби оцінити якісну атрибутику цього процесу.

Розгляд основних проблем і окремих аспектів історії України періоду Другої світової війни переконує в наявності серйозних позитивних зрушень у її дослідженні і висвітленні, створенні наукової картини місця, ролі і значення України й українців, українського елемента і фактору в подіях, процесах і тенденціях тієї трагічної доби. Сподіваємося, що подальші наукові розвідки і по-

шуки поглиблюють концептуально-теоретичне і методологічне осмислення цього складного і відповідального напрямку сучасної української історіографії, сприятимуть формуванню нової концепції української історії в роки Другої світової війни і ХХ столітті загалом в контексті європейської і світової історії.

¹ *Симоненко Р.* Сестри великої Перемоги. Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // Політика і час. — 1995. — № 5. — С. 15.

² *Стецкевич В.В.* Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези) // Осягнення історії. — Острог—Нью-Йорк, 1999. — С. 490—493.

³ *Стецкевич В.В.* Історія України в роки війни 1941—1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 25—31.

⁴ Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції. — К., 1996. — 252 с.; Матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історія, уроки, сучасність”. — Стрий, 1993. — 124 с.

⁵ *Бойко О.Д.* Історія України. — К., 1999. — С.380—394; *Вегеш М.М.* Закарпаття в контексті Центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни: Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 1998. — 30 с.; *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918—1939). — Київ—Ужгород, 1998. — 257 с.; *Гайдуков Л.Ф.* Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу Другої світової війни // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. — 1996. — Вип. 5. — С. 100—111; *Гетьманчук М.П.* “Українське питання” в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. — Львів, 1998. — 428 с.; *Дробот І.* Карпатська Україна і Європейський світ: спроба відродження державності. — К., 1999. — 49 с.; *Дробот І., Кучер В.* Пошуки шляхів до визволення України. — К., 1999. — 283 с.; *Дробот І.І.* “Українське питання” в контексті передвоєнної міжнародної політики // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 144—156; *Його ж.* Українське питання у зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920—1939 роки). — К., 1999. — 80 с.; *Дубина О.К.* Геополітичні долі України. — К., 1992. — 51 с.; *Його ж.* Український геополітичний вузол // Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 525—542; *Льюшин І.І.* Ставлення польського еміграційного уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939—1941 рр. // Укр. іст. журн. — 1999. — №6. — С. 70—81; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998; *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 року. — К., 1991. — 77 с.; *Його ж.* Друга світова війна і доля України: причини і наслідки (фрагменти історичного досвіду) // Сучасність. — 1999. — № 9. — С. 65—70; *Його ж.* Завершення історичного процесу возз’єднання українських земель: здобутки і втрати // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 332—348; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945). — К., 1999. — 336 с.; *Його ж.* Світові та “холодна” війни ХХ століття й остаточно розв’язання “українського питання” // Історія в школах України. — 1997. — № 1. — С. 5—11; *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9. — С. 30—41; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — 659 с.; *Кулинич І.М.* Україна в міжнародній політиці у 30—40-х роках ХХ ст. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2000. — Вип.4. — С. 127—132; *Його ж.* “Українське питання” в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом-

чий збірник наукових праць. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 63—71; *Кульчицький С.* Возз'єднання Західної України з СРСР: проблема легітимності // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 80—90; *Лещенко Л.О.* “Українське питання” в дипломатичній історії Другої світової війни (1939—1945) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 491—549; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. — Львів, 1999. — 152 с.; *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень — жовтень 1939 року): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998. — 18 с.; *Свідерська Н.* Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 445—458; *Сергійчук В.* Правда про “золотий вересень” 1939-го. — К., 1999. — 128 с.; *Симоненко Р.* Міжнародне утвердження України // Політика і час. — 1995. — № 12. — С. 57—68; 1996. — № 1. — С. 68—78; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1997. — Вип. 3—4. — С. 3—31; *Трубайчук А.* Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918—1945 рр.) // Київська старовина. — 1996. — № 2—3. — С. 104—118; *Швагуляк М.* “Українська карта”: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. — 1990. — № 7. — С. 83—95; *Його ж.* Час надій, ілюзій та розчарувань: Німеччина в українській політичній думці (кінець XIX — перша половина XX століття) // Політика і час. — 1996. — № 12. — С. 59—70 та інші.

⁶ *Гриневич В.А.* Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 109—111; *Луцьок Л., Кордан Б.* Англо-американські держави і українське національне питання // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 111—119; Українське питання в англо-американських архівних документах (1938—1951 рр.) // Всесвіт. — 1993. — № 9—10. — С. 144—159; № 11—12. — С. 147—151; Українське питання у Великій Вітчизняній війні — погляд ЦРУ // Дніпро. — 2000. — № 3—4. — С. 119—126.

⁷ *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Назв. праця. — С. 4.

⁸ *Гайдуков Л.Ф.* Назв. праця. — С. 101.

⁹ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 4.

¹⁰ *Коваль М.* Світові та “холодна” війни ... — С. 5.

¹¹ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 380.

¹² *Гайдуков Л.Ф.* Назв. праця. — С. 101, 102.

¹³ *Гайдуков Л.Ф.* Народний комісаріат закордонних справ УРСР: утворення та розгортання діяльності (1944—1945 рр.) // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 55.

¹⁴ *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938—1939 рр. в українській історіографії // Український історик. — 1997. — № 1—4 (132—135). — С. 137, 138.

¹⁵ *Дробот І., Кучер В.* Назв. праця. — С. 98; *Худанич В.* Історіографія Карпатської України // Проблеми української історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу “Український історик”, 2 березня 1996 р. — Мукачево, 1996. — С. 89.

¹⁶ *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Назв. праця. — С. 5.

¹⁷ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 280.

¹⁸ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 384—385.

¹⁹ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — С. 95; *Кулинич І.М.* “Українське питання” в міжнародній політиці... — С. 66; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 10—11.

²⁰ *Сливка Ю.* Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. — Львів, 1996. — Т. 1. — С. 6.

²¹ Там само. — С. 6—7.

²² *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — С. 210; *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1996. — № 1. — С. 68.

²³ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 80.

²⁴ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 385—389; *Грицак Я.Й.* Назв. праця. — С. 210—211; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 14—19 та ін.

²⁵ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 385—389; *Гетьманчук М.* Назв. праця. — С. 24, 288; *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 210; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 14—19; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 11—12, 144—145 та ін.

²⁶ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 16.

²⁷ *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939—1941 (Документы, факты, суждения). — М., 2000. — С. 490.

²⁸ *Наджафов Д.Г.* Начало Второй мировой войны. О мотивах сталинского руководства при заключении пакта Молотова—Риббентропа // Война и политика, 1939—1941. — М., 1999. — С. 85—105; *Наринский М.М.* Как это было // Другая война: 1939—1945. — М., 1996. — С. 32—59.

²⁹ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 276, 288; *Руккас А.О.* Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 р., західноукраїнський напрям) // Питання нової і новітньої історії. — К., 1996. — Вип. 42. — С. 93.

³⁰ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 80.

³¹ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 33, 148.

³² *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 298; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 16—18, 21—24; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 70, 73, 78; *Трубайчук А.* Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993. — С. 235—241.

³³ *Ковалюк В.Р.* Назв. праця. — С. 105—106; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 14.

³⁴ *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт ... — С. 11; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 10, 43; *Швагуляк М.* “Українська карта”... — С. 93.

³⁵ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 210.

³⁶ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 90.

³⁷ *Льюшин І.І.* Назв. праця. — С. 72, 80.

³⁸ *Руккас А.О.* Взаємодія німецьких військ та Червоної Армії на початку Другої світової війни на території Західної України // Питання нової і новітньої історії. — К., 1997. — Вип. 43. — С. 74.

³⁹ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 47, 78, 149; *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт... — С. 16; *Семененко В.І., Радченко Л.О.* Історія України з прадавніх часів до сьогодення. — Х., 2000. — С. 399.

⁴⁰ *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт... — С. 16.

- ⁴¹ *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945 рр.). — Чернівці, 1995. — С. 18, 19.
- ⁴² *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 149.
- ⁴³ *Мельтюхов М.И.* Назв. праця. — С. 134, 490, 491.
- ⁴⁴ *Афанасьев Ю.Н.* Другая война: история и память // Другая война... — С. 27.
- ⁴⁵ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — Львів, 1994. — С. 16.
- ⁴⁶ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311.
- ⁴⁷ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 78—88.
- ⁴⁸ Цит. за: *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 392.
- ⁴⁹ *Вісин В.В.* Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 — червень 1941 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1997. — С. 13; *Ковалюк В.Р.* Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939 — червень 1941 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук... — Ужгород, 1994. — С. 10.
- ⁵⁰ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 392, 394.
- ⁵¹ *Томахів В.* Особливості становлення і періодизації сталінського тоталітаризму в Західній Україні // Волинь у новітній історії української державності. — Луцьк, 1999. — С. 195; *Ярош Б., Ярош Я.* Акт Злуки і політичні проблеми об'єднання українських земель в ХХ ст. // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми... — С. 320.
- ⁵² *Зашкільняк Л.* Міжнародна конференція “1939 рік в історичній долі України і українців” у Львові // Український історик. — 1999. — Т. 37. — С. 337—338.
- ⁵³ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 24; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 149.
- ⁵⁴ *Попович М.В.* Нарис історії культури України. — К., 1999. — С. 631—632.
- ⁵⁵ *Коваль В.* Друга світова війна і доля України... — С. 75.
- ⁵⁶ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 393, 394; *Брицький П.П.* Назв. праця. — С. 27; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 24; *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 95; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 144, 149; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні... — С. 35.
- ⁵⁷ *Коваль М.В.* Українське суспільство у 1939—1941 роках // Безсмертя. Книга Пам'яті України... — С. 35.
- ⁵⁸ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 95.
- ⁵⁹ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 24.
- ⁶⁰ Цит. за: *Ярош Б.* До проблеми історіографії функціонування радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях в 30—50 рр. ХХ ст. // Волинь у новітній історії української державності... — С. 148.
- ⁶¹ *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. — К., 1995. — С. 397.
- ⁶² *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. У 2-х томах. — К., 1994. — Т.2. — С. 463—464; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993. — С. 608.
- ⁶³ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 92; *Субтельний О.* Назв. праця. — С. 560; *Турченко Ф.* Новітня історія України. Частина перша: 1917—1945. — К., 1998. — С. 311.

⁶⁴ *Гайдуков Л.Ф.* Українське питання в міжнародних відносинах... — С. 102; *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 90; *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1996. — № 1. — С. 68—71.

⁶⁵ *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1996. — № 1. — С. 68.

⁶⁶ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 80, 94—95; *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1995. — № 12. — С. 66; *Його ж.* Сестри великої Перемоги: Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // Там само. — 1995. — № 5. — С. 15; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні... — С. 17.

⁶⁷ *Симоненко Р.* Міжнародне утвердження України // Політика і час. — 1995. — № 12. — С. 66; *Його ж.* Сестри великої Перемоги... // Там само. — 1995. — № 5. — С. 15.

⁶⁸ *Сливка Ю.* Витоки і наслідки... — С. 7; *Його ж.* Україна в Другій світовій війні... — С. 17, 18.

⁶⁹ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 92—94; *Симоненко Р.* Сестри великої Перемоги... — С. 17, 18.

⁷⁰ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців у військах держав-учасниць Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні: уроки історії і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995. — С. 91.

⁷¹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. — С. 17, 21, 557.

⁷² *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. — 2000. — № 4. — С. 6.

⁷³ *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях країн учасниць II-ої світової війни // Розбудова держави. — 1995. — № 5—6. — С. 14.

⁷⁴ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 91—96; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — 568 с.; *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях... — С. 14—17.

⁷⁵ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 91—96; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 437—460; *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях... — С. 14—17.

⁷⁶ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 543—546; *Реєнт О.П.* Рец. на: І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996 // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 140; *Стецкевич В.В.* Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 548—563.

⁷⁷ *Гриневич В.* Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х — 80-ті роки ХХ ст.) // Історія українського війська (1917—1995). — Львів, 1996. — С. 332—467; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 16 с.; *Його ж.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 — 1945 рр.). — К., 2007. — 520 с.; *Його ж.* УПА і Червона Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950-х рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25—26 серпня 1992 р. — К., 1992. — С. 194—200; *Його ж.* Утворення Наркомату оборони України: з історії однієї політичної гри // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 29—37.

⁷⁸ *Гриневич В.В.* Військове будівництво в Радянській Україні... — С. 370—395; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії... — С. 11.

⁷⁹ *Гриневич В.* Військове будівництво в Радянській Україні... — С. 384—395; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії... — С. 13.

⁸⁰ *Гриневич В.* Військове будівництво в Радянській Україні... — С. 419—447; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії... — С. 3, 11; *Його ж.* Утворення Наркомату оборони України... — С. 29—37.

⁸¹ *Дашкевич Я.* “Історія українського війська” продовжується // Історія українського війська — С. 5.

⁸² *Добров П.В.* Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни: Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 1995. — С. 3; *Його ж.* Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны. — Донецьк, 1994. — Т. 1, 2.

⁸³ *Добров П.В.* Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни. — С. 25—27.

⁸⁴ *Ніколаєць Ю.* Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1—2. — С. 175.

⁸⁵ *Ніколаєць Ю.* Дезертирство із лав Червоної Армії... — С. 169—176; *Його ж.* Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. — К., 1998. — 61 с.; *Його ж.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998. — 19 с.; *Його ж.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів України в 1941 році // Вісник Київського університету. Історія. — 1998. — Вип. 38. — С. 40—44.

⁸⁶ *Ніколаєць Ю.* Морально-політичний стан населення... — С. 11.

⁸⁷ Там само. — С. 17.

⁸⁸ *Ніколаєць Ю.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів... — С. 40.

⁸⁹ Там само. — С. 44.

⁹⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 459.

⁹¹ Там само. — С. 20.

⁹² *Патрляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941—1942): історія виникнення та діяльності. — К., 1999. — С. 35.

⁹³ *Білинський А.* Аргументи, які промовляли “за” // Віче. — 1994. — № 6. — С. 131—139; *Буртик І.* Тернистий шлях Другої дивізії УНА: Створення УНК і Другої дивізії УНА. — Нью-Йорк, 1994. — 161 с.; *Верига В.* Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та Українську Дивізію “Галичина”. — Торонто, 1980. — 259 с.; *Гунчак Т.* У мундирах ворога // Військо України. — 1993. — № 9; *Зеленко К.* Трагедія дивізії “Галичина” // Віче. — 1994. — № 1. — С. 108—119; № 2. — С. 137—147; *Кальба М.* Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — Львів, 1999. — 182 с.; *Його ж.* “Нахтігаль” (Курінь ДУН) у світлі фактів і документів. — Денвер, 1984. — 159 с.; *Капустянський М.* Перша Українська Дивізія Української Національної Армії // Історія Українського війська. — Мюнхен, 1953; *Колісник Р.* Українська дивізія і Військова Управа “Галичина”. Німецька політика відносно українського національного війська 1941—1945. — Торонто, 1990. — 168 с.; *Колісник Р., Малецький М.* 1-ша українська дивізія Української національної армії (дивізія “Галичина”) // Історія українського війська (1917—1995). — Львів, 1996. — С. 696—750; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993—659 с.; *Крохмалюк Р.* Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій Управі “Галичина” в 1943—1945 роках. — Торонто — Нью-Йорк, 1978. — Т. 1. — 351 с.; *Кубійович В.* Мені 70. — Париж — Мюнхен, 1970. — 134 с.; *Лебедь М.* Дружини Українських Націоналістів у роках 1941—1942. — Мюнхен, 1953; *Логус М.* Дивізія “Галичина”. Бої під Бродами, липень 1944. Розділ з книги “Galicia Division”. — Б.М., 1998. — 144 с.; *Ортинський Л.* Група Південь, т.зв. “Роланд”. — Джерзі Сіті, 1960; *Паньківський К.* Роки німецької окупації 1941—1944. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1983. — 480 с.; *Побігущий-Рен Є.* Мозаїка моїх споминів. — Мюнхен—Лон-

дон, 1985. — Т. 2. — 304 с.; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993. — С. 555—590; *Шандрук П.* Сила доблесті. — К., 1999. — 240 с.

⁹⁴ Броди. Збірник статей. — Мюнхен, 1951. — 164 с.; Дружини Українських Націоналістів у 1941—1942 рр. (Спогади комбатантів). — Лондон, 1953. — 128 с.; Українська дивізія “Галичина” (Матеріали до історії). — Торонто — Нью-Йорк, 1990. — 124 с.; Українська дивізія “Галичина”. — Київ — Торонто, 1994. — 164 с.; У лавах дружинників: спогади сучасників. — Денвер, 1982.

⁹⁵ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 21; *Патриляк І.К.* Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940—1942 роках (військовий аспект): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 5; *Його ж.* Легіони Українських Націоналістів... — С. 4.

⁹⁶ *Барановська Н.М.* Формування та роль Дружин українських націоналістів у контексті визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової війни // *Держава і армія.* — 2000. — № 408. — С. 99—104; *Боляновський А.* Дивізія “Галичина”. Історія. — Львів, 2000. — 528 с.; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — 686 с.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — 360 с.; *Дещинський Л.Є., Замлинський Т.І.* До витоків утворення і боротьби української дивізії “Галичина” // *Вісник Державного університету “Львівська політехніка”.* — № 296: *Вісник українознавства.* — 1995. — С. 3—10; *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 25—35; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50 років XX століття. — Львів, 2000. — 304 с.; *Коваль В.* Стереотипи московської пропаганди // *Українська дивізія “Галичина”. Історико-публіцистичний збірник.* — Київ — Торонто, 1994. — С. 106—112; *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. — К., 1999. — 336 с.; *Кульчицький С.* Дивізія “СС—Галичина”: погляд з відстані 55 років // *Одеські вісті.* — 1998. — 21 травня; *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — 598 с.; *Його ж.* Військові плани ОУН(Б) у світлі інструкцій Революційного проводу (березень 1940 — травень 1941 рр.) // *Молода нація.* — 2000. — № 3. — С. 160—179; *Його ж.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” // *Укр. іст. журн.* — 2000. — № 2. — С. 127—138; *Його ж.* Деякі аспекти історії формування і діяльності українських батальйонів “Роланд” та “Нахтігаль” // *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія “Історія”.* — К., 2000. — Вип. 43. — С. 10—13; *Його ж.* Діяльність Легіону Українських Націоналістів у Білорусі (березень 1942 — січень 1943 рр.) у світлі фактів і документів // *Історія слов’янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6: Слов’янські народи в Другій світовій війні. Збірник наукових праць.* — К., 2000. — С. 154—157; *Його ж.* Історичні та ідеологічні передумови мілітаризації ОУН. Військово-політичні питання в програмних документах єдиної ОУН та ОУН(Б) // *Молода нація.* — 2000. — № 1. — С. 79—95; *Його ж.* Історія спеціального батальйону “Нахтігаль” у світлі біографії невідомого бійця // *Там само.* — № 3. — С. 256—270; *Русак А.В.* Союзники гитлеровської Німеччини в війні проти СРСР 1941—1945. — К., 1998. — 296 с.; *Сало І.М.* До історії створення військових Дружин українських націоналістів // *Держава і армія.* — 2000. — № 408. — С. 104—110; *Трофимович В.* Військова діяльність ОУН у 1939—1942 роках // *Республіканець.* — 1994. — № 1. — С. 64—70; № 2. — С. 71—77; *Його ж.* Українські військові формування у німецьких мундирах. 1939—1942. — Львів, 1994. — 52 с.

⁹⁷ *Коваль М.В.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 88—89; *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 92; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 442—460, 565; *Муковський І., Лисенко*

- ко О. Українці в збройних формуваннях... — С. 14; *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів... — С. 5—11; *Руденко Н.М., Русак А.В.* Армія фашистського агресора: від перемог до поразок, 1941—1945 (Морально-психологічний аспект). — К., 1997. — С. 15.
- ⁹⁸ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність.... — С. 450; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 3—4. — Львів, 1997. — С. 24; *Субтельний О.* Назв. праця. — С. 579; *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 54.
- ⁹⁹ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 251; *Кульчицький С.* Дискусії навколо ОУН—УПА // Освіта України. — 1999. — 26 травня.
- ¹⁰⁰ *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 54.
- ¹⁰¹ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 264; *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 54; *Русак А.В.* Назв. праця. — С. 183.
- ¹⁰² *Кульчицький С.* Дивізія “СС — Галичина”...
- ¹⁰³ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 251; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 24.
- ¹⁰⁴ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 24.
- ¹⁰⁵ *Боляновський А.* Дивізія “Галичина” — С. 394—395.
- ¹⁰⁶ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999. — С. 24, 59.
- ¹⁰⁷ *Романів О.* Непроминальна сторінка військового державницького чину // *Кальба М.* Ми присягали Україні... — С. 10.
- ¹⁰⁸ *Верига В.* Назв. праця. — С. 198, 199, 201, 202.
- ¹⁰⁹ *Романів О.* Назв. праця. — С. 10, 11; *Барановська Н.* Назв. праця. — С. 99—103; *Сало І.* Назв. праця. — С. 104—109.
- ¹¹⁰ *Патриляк І.Н.* Діяльність Організації українських націоналістів... — С. 16; *Його ж.* Легіони Українських Націоналістів... — С. 38.
- ¹¹¹ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 95—96.
- ¹¹² *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 95; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність.... — С. 459; *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях... — С. 15.
- ¹¹³ *Довганич О., Пагіря В.* Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи. — Ужгород, 1999; *Довганич О.Д.* Закарпатські добровольці: Нариси з історії та бойового шляху. — Ужгород, 1998; *У вирі кривавої війни...: Уродженці Закарпаття — генерали і офіцери чехословацької армії — у боротьбі з фашизмом.* — Ужгород, 2000.
- ¹¹⁴ *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939). — Львів, 2000. — 278 с.; *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій // Молода нація. — 2000. — № 1. — С. 200—227; *Його ж.* Яків Гальчевський — український офіцер у Війську Польському міжвоєнного періоду // Там само. — 2001. — № 4. — С. 93—128.
- ¹¹⁵ *Колянчук О.* Назв. праця. — С. 177, 178.
- ¹¹⁶ *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко... — С. 224; *Його ж.* Яків Гальчевський — український офіцер... — С. 124.
- ¹¹⁷ *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань: біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. — Львів, 1995. — 285 с.
- ¹¹⁸ *Бойко О.Д.* Історія України. — К., 1999. — С. 399.
- ¹¹⁹ *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст. — К., 1996. — С. 228, 264; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 123, 128; *Рекотов П.* Плани війни та ха-

рактик окупаційного режиму в Україні 1941—1944 рр. (історико-правовий аспект) // Право України. — 1997. — № 5. — С. 78—81.

¹²⁰ *Рекотов П.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (1941—1944 рр.) (Історико-правовий аспект): Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 1997. — 19 с.; *Рекотов П.* Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна” (1941—1944 рр.) // Нова політика. — 1997. — № 3. — С. 51—56; *Його ж.* Адміністративні та каральні органи зони військового правління в Україні під час фашистської окупації (1941—1944 рр.) // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1997. — № 1. — С. 28—38; *Його ж.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації // Пам’ять століть. — 1997. — № 5. — С. 121—126; *Його ж.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 90—101; *Його ж.* Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні... — С. 78—81; *Його ж.* Правова оцінка окупаційного режиму в Україні (1941—1944 рр.) // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1998. — № 1. — С. 44—51.

¹²¹ *Рекотов П.* Адміністративні та каральні органи зони військового правління в Україні під час фашистської окупації (1941—1944 рр.). — С. 31, 37.

¹²² *Рекотов П.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації. — С. 121—126; *Його ж.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.) — С. 90—101; *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Х., 2004. — 368 с.; *Його ж.* Харківське міське самоуправління в 1941—1943 рр. // Вісник Харківського державного університету. — № 396: Історія. — Випуск 29. — Харків, 1997. — С. 167—176; *Титаренко Д.М.* Структура та функції Ворошиловградської міської управи (1942—1943 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 2000. — Кн. 8. — С. 187—197.

¹²³ *Скоробогатов А.В.* Харківське міське самоуправління в 1941—1943 роки. — С. 167—168.

¹²⁴ *Скоробогатов А.В.* Харківське міське самоуправління в 1941—1943 роки. — С. 168; *Титаренко Д.М.* Структура та функції Ворошиловградської міської управи (1942—1943 рр.). — С. 195.

¹²⁵ *Боляновський А.В.* Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941—1944 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1998. — Вип. 32. — С. 136—145; *Його ж.* Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941—1944 роках: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1999 — 17 с.; *Його ж.* Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив нацистської східної політики у 1941—1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові. Випуск другий (1995—1997). — Львів, 1999. — С. 3—14; *Його ж.* Соціальний аспект гітлерівського “нового порядку” в Галичині у 1941—1944 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1998. — Вип. 33. — С. 186—194.

¹²⁶ *Боляновський А.В.* Німецька окупаційна політика в Галичині ... — С. 13.

¹²⁷ *Боляновський А.В.* Німецька окупаційна політика в Галичині... — С. 15; *Його ж.* Політико-правовий статус Галичини... — С. 10, 12, 14.

¹²⁸ *Добров П.В., Тарнавський І.С.* Спроби відновлення експлуатації вугільної промисловості Донбасу німецько-фашистськими загарбниками у 1941—1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. — 1999. — № 1—2. — С. 120—121; *Міхненко А.М.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945). — Донецьк, 2000. — 153 с.; *Його ж.* Оборона Донбасу та німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1943 рр.) // Грані. — 2000. — № 1; *Тарнавський І.* Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941—1943 роках // Придніпровський науковий вісник. — 1998. —

№ 111. — С. 86—94; *Його ж.* Злочини німецько-фашистських загарбників проти військовополонених в окупованому Донбасі (1941—1943) // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 1998. — Кн. 6. — С. 175—183; *Його ж.* Фашистський геноцид проти єврейського населення Донеччини (1941—1943 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. — 1998. — № 2. — С. 51—55; *Титаренко Д.* Окупаційна періодика про соціально-економічний стан Донеччини в 1941—1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. — 1999. — № 1—2. — С. 135—142; *Його ж.* Стан освіти на Донеччині в 1941—1943 рр. (за матеріалами окупаційної періодичної преси) // Схід. — 2000. — № 1. — С. 61—63.

¹²⁹ *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часі Другої світової війни: Північна Буковина, частина Басарабії і Трансністрія, 1941—1944 // Український історик. — 1987. — № 1—4 (93—96). — С. 83—96; *Зінченко А.* Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 116—134; *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939—1944). — К., 1997. — 244 с.; *Щетніков В.П.* До проблеми вивчення діяльності румунської цивільної адміністрації в Одесі (1941—1944 рр.) // Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Одеса, 1996; *Його ж.* Одеса 1941—1944 рр.: історіографічний доробок (проблеми та перспективи) // Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Південь України: Доповіді та повідомлення. — Одеса, 1999. — С. 139—143.

¹³⁰ *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939—1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. — Львів, 1997. — 232 с.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України. — С. 227—231; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50 років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 30—31; *Рекотов П.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.). — С. 90—101; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993. — С. 576—577.

¹³¹ *Никольча І.Я.* Румунський окупаційний режим в Трансністрії (обзор источников) // Записки исторического факультета Одесского государственного университета. — Одесса, 1997. — Вып. 5; *Стецкевич В.* Українські землі під румунською окупацією 1941—1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) // Сторінки воєнної історії України. — 2007. — Випуск 11. — С. 176—189.

¹³² *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр. — К., 2000. — 232 с.; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — С. 219—230; *Його ж.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — 194 с.; *Його ж.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. — К., 1994. — 57 с.; *Перехрест Г.* До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 2. — С. 199—208; *Його ж.* Збитки, заподіяні тваринницькій галузі сільського господарства України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 2004. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 264—273; *Потильчак О.В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — К., 1997. — 29 с.; *Його ж.* “Новий порядок” в окупованій Україні (1941—1944) // Пам'ять століть. — 1999. — № 1. — С. 97—104; *Його ж.* Плани фашистської Німеччини у використанні трудових ресурсів України на початку окупації (червень—вересень 1941 р.) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 215—221; *Його ж.* Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фаши-

стської окупації (1941—1944): політика і практика агресора. — К., 1998. — 36 с.; *Його ж.* Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941—1944 // Альманах “Молода нація”. — К., 1996. — № 4. — С. 186—209; *Його ж.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. — К., 1998. — 49 с.; *Слободянюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941—1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 44—57; Українське село в роки Другої світової війни // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 267—350.

¹³³ *Борщевич В.Т.* Українське церковне відродження на Волині (20—40-ві рр. ХХ ст.). — Луцьк, 2000. — 254 с.; *Волошин Ю.В.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941—1944 рр.). — Полтава, 1997. — 128 с.; *Гордієнко В.В.* Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 — вересень 1945 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999. — 17 с.; *Грідіна І.М.* Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939—1945 рр.: людський вимір: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2001. — 20 с.; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943—1946. — К., 1998. — 430 с.; *Марчук В.* Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004. — 464 с.; *Михайлуца М.І.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.). — Одеса, 2006. — 237 с.; *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 1997. — Ч. 1. — 354 с.; *Поїздник І.І.* Греко-католицька церква на тлі етноконфесійного конфлікту в Галичині (1939—1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 165—172; *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ — перша половина ХХ ст.) — Рівне, 2003. — 480 с.; *Сурмач О.І.* Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941—1944 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 20 с.; *Форостюк О.* Відносини між Православною церквою та німецькою окупаційною владою на Донбасі у 1941—1943 рр. // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. — Луганськ, 2001. — Вип. 1.

¹³⁴ *Форостюк О.* Назв. праця; *Волошин Ю., Пащенко В.* Між молотом і ковадлом: Православна церква в Лівобережній Україні під час гітлерівської окупації // Людина і світ. — 1996. — № 6. — С. 18—21.

¹³⁵ *Антонюк Н.В.* Назв. праця; *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. — К., 1999. — 383 с.; *Його ж.* Спроба відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 — серпень 1942 рр.) // Український історик. — 1995. — № 1—4 (124—127). — С. 87—99; *Його ж.* Сторінки історії Української Академії Наук в німецькій окупації (кінець 1941 — початок 1942 рр.) // Розбудова держави. — 1995. — № 3. — С. 45—50; *Його ж.* Українська Академія наук в окупації (кінець 1941 — початок 1942 р.) // Пам'ять століть. — 2000. — № 3. — С. 22—25; *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (1941—1943) // Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1997. — Вип. 2. — С. 519—542; *Коваль М.В.* Доля української культури за “нового порядку” (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11—12. — С. 15—38; *Його ж.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Там само. — 1993. — № 9. — С. 13—28; *Кот С.* Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 36—44; *Луцький О.* Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941—1944 рр. // Україна: культура на спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1997. — Вип. 3—4. — С. 195—225; *Потильчак О.* Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в

Україні // Історія в школі. — 1998. — № 12. — С. 10—13; *Себта Т.* Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 4. — С. 398—412; *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939—1945 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 23 с.

¹³⁶ *Дубик М.Г.* Архівна справа в окупованій Україні (1941—1944 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — С. 15.

¹³⁷ *Гриневич В.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни... — 520 с.; *Грицак Я.Й.* Назв. праця. — С. 231—241; *Зарубінський О.О.* Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протиборства 1941—1945 рр. // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки”, 4—5 травня 1995 р. — К., 1995. — С. 132—137; *Його ж.* Про деякі аспекти сприйняття ідей та діяльності ОУН—УПА населенням України під час війни 1941—1945 рр. у висвітленні західньої історіографії // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)”. 16—17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. — Стрий, 1993. — С. 51—55; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — С. 247—253; *Омельчук Д.В.* Колабораціонізм в Україні (1941—1944 рр.) // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки”. — С. 186—188; *Потильчак О.В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — 29 с.; *Слободянюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941—1944 рр. ... — С. 44—57; *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — 466 с.; *Шайкан В.О., Шайкан В.О.* Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2004. — 151 с.

¹³⁸ Історія України. — Львів, 1996. — С. 321.

¹³⁹ *Зінченко Ю.* Національні меншини України та Криму періоду Другої світової війни // Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 179—209; *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. — К., 2000. — С. 195—226.

¹⁴⁰ *Елисаветский С.* Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941—1944). — К., 1998. — 399 с.; Катастрофа і опір українського єврейства. — К., 1999. — 423 с.; *Коваль В.С.* Путь к Бабьему Яру. Германский антисемитизм: история, теория, политика. — К., 1991. — 54 с.; *Коваль М.В.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 25—32; *Його ж.* Трагедия Бабьего Яра: история и современность // Новая и новейшая история. — 1998. — № 4. — С. 14—28; *Ковба Ж.М.* Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. — К., 1998. — 266 с.; *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста. — Х., 2000. — 224 с.; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. — К., 1997. — 272 с.; *Нахманович В.Р.* Бабий Яр: человек, власть, история. Общественно-политические и научно-методологические составляющие проекта // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 151—159; *Подольський А.* Євреї України в роки нацистської окупації. Спроба історіографічного нарису // Хроніка 2000. — К., 1998. — Вип. 21—22. — С. 392—399; *Попович М.* Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 5—6. — С. 160—164; *Сусленський Я.М.* Справжні герої: Про участь громадян Украї-

ни у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. — К., 1993. — 152 с.; *Хонигсман Я.* Катастрофа єврейства Західної України. — Львів, 1998. — 352 с.

¹⁴¹ *Рафальський О.* Назв. праця. — С. 217.

¹⁴² *Бістрікер А.З.* Фольксдойче України у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 154—169; *Зінченко Ю.* Кримські татари: Історичний нарис. — К., 1998. — 205 с.; *Іванов О., Іваньков І.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Укр. іст. журн. — 2005. — № 3. — С. 83—95; *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 15—28.

¹⁴³ *Ветров І.Г.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941—1944) // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції, 27—28 квітня 1995 р. — К., 1996. — С. 118; *Грицак Я.Й.* Назв. праця. — С. 230.

¹⁴⁴ *Рафальський О.* Назв. праця. — С. 226; *Трофимович В.В.* Україна в роки Другої світової війни 1939—1945 рр. — Львів, 1995. — С. 62, 63.

¹⁴⁵ *Рекатов П.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (1941—1944 рр.) (Історико-правовий аспект). — С. 2, 17; *Його ж.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.). — С. 100; *Його ж.* Правова оцінка окупаційного режиму в Україні (1941—1944 рр.). — С. 49—50; *Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941—1943 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1999. — С. 2, 17.

¹⁴⁶ *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941—1944). — К., 2005. — С. 7—8; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — С. 270—271; *Лисенко О.* Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 16.

¹⁴⁷ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 8, 12, 15, 17; *Кучер В.* Радянські партизани // Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. — К., 2003. — Т. 4. — С. 371—412; *Лисенко О.* Деякі методологічні проблеми... — С. 16; Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944. — М., 2010. — С. 5—18; *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима істориків). — К., 1994. — 255 с.

¹⁴⁸ *Лисенко О.* Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни // Українська Повстанська Армія — феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 5.

¹⁴⁹ *Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998 рр.). — К., 1999. — 173 с.; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. — С. 313; *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний показчик публікацій 1998—2002 років. — К., 2002. — 199 с.

¹⁵⁰ *Лисенко О.* Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни. — С. 5—9.

¹⁵¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 1977—2010. — Т. 1—48; Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 1995—2010. — Т. 1—14; ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. — К., 2006; ОУН в 1942 році. Документи. — К., 2006. — 241 с.; Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В.М. Косика. — Львів, 1997—2000. — Т. 1—4.

¹⁵² Український визвольний рух: Збірники 1—12. — Львів, 2003—2009.

^{153–154} *Сергійчук В.* Правду відкрили спецхрани // Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2002. — Т. 4. — С. 27; *Шаповал Ю.* Війна після війни // Там само. — К. — Торонто, 2001. — Т. 3. — С. 40.

¹⁵⁵ *Кентій А.В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — К., 2005. — Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942. — 332 с.; Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942—1956. — К., 2008. — 415 с.; *Його ж.* Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К., 1999. — 111 с.; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — 201 с.; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941—1942 рр.). — К., 1999. — 202 с.; *Його ж.* Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998. — 81 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — 275 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — 219 с.

¹⁵⁶ *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50-х рр. ХХ століття. — Львів, 2000. — 304 с.; *Його ж.* Український національний рух 40—50-х років ХХ ст.: Ідеологія та практика. — Львів, 2003. — 463 с.

¹⁵⁷ *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — К., 2002. — 519 с.

¹⁵⁸ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К., 2005. — 495 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К., 2005. — 53 с.

¹⁵⁹ *Киричук Ю.* Український національний рух 40—50-х років ХХ ст. ... — С. 49.

¹⁶⁰ *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Двобій без компромісів. — 568 с.; *Їх же.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). — К., 2006. — 408 с.; *Веденєєв Д.В.* Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. — К., 2007. — 208 с.; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* "Повстанська розвідка діє точно й відважно...". Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940—1950-ті роки. — К., 2006. — 568 с.

¹⁶¹ *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. — С. 321.

¹⁶² Там само. — С. 346—347.

¹⁶³ *Стародубець Г.М.* Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років). — Тернопіль, 2006. — 527 с.; *Її ж.* Генеза українського повстанського запілля. — Тернопіль, 2008. — 464 с.

¹⁶⁴ *Стародубець Г.М.* Українське повстанське запілля... — С. 454, 456.

¹⁶⁵ Там само. — С. 10, 48.

¹⁶⁶ *Гриневич Л.В.* Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні // Протистояння: Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН—УПА. 1996—1998 рр. — К., 1999. — С. 10, 20.

¹⁶⁷ *Здіорук О.* УПА: між ідеологічними стереотипами і правом. Пошуки шляхів національного примирення. — Віче. — 2002. — № 10. — С. 44, 45.

¹⁶⁸ *Кучер В.І.* Рец. на: Україна партизанська. 1941—1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Наук.-довід. видання. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — 319 с. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 1. — С. 137; *Реєнт О.* Настав час

сказати правду про УПА // Українська Повстанська Армія — феномен національної історії. — С. 4.

¹⁶⁹ *Реєнт О.* Назв. праця. — С. 4.

¹⁷⁰ *Русначенко А.* Назв. праця. — С. 401, 402, 498—503.

¹⁷¹ *Боляновський А.* Німецька окупаційна адміністрація і національний рух опору України у 1941—1944 роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1999. — Т. 238: Праці Історично-філософської секції. — С. 379—381; *Коваль В.* Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 1995. — Т. 1. — С. 9.

¹⁷² *Сливка Ю.* “...А ти, славна Україно, не забудь за мене!..” // Армія безсмертних. Повстанські світлини. — Львів, 2002. — С. 11.

¹⁷³ *Кентій А., Лоцицький В.* На переломі. Рік 1948 // Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2003. — Т. 6. — С. 25.

¹⁷⁴ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. — Львів, 2003. — С. 28.

¹⁷⁵ *Грицьків Р.* Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської народної республіки) // Український визвольний рух. Збірник 9. — Львів, 2007. — С. 280—299; *Його ж.* Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна — Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Там само. Збірник 1. — Львів, 2003. — С. 190—203; *Його ж.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Там само. — Зошит № 2. — Львів, 2003. — С. 148—170; *Кондратюк К.* Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків // У пошуках правди: 36. матер. Міжнар. наук. конфер. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20—23 травня 2003 р.). — Луцьк, 2003. — С. 439—445; *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик. — Київ — Івано-Франківськ, 2003. — 124 с.

¹⁷⁶ *Ільюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К., 2003. — С. 8.

¹⁷⁷ Україна — Польща: важкі питання: Матеріали міжнародних наукових семінарів істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. — Варшава, 1998—2001. — Т. 1—5; Луцьк, 2009. — Т. 7, 8; Луцьк, 2004. — Т. 9. — 496 с.; Варшава, 2006. — Т. 10. — 370 с.

¹⁷⁸ *Баженов Л.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991—2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2002. — Вип. 2. — С. 127—132; *Грицьків Р.* Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна — Польща: важкі питання”... — С. 190—203; *Заброварний С.* Діалог по лінії Варшава — Луцьк // Український альманах. — Варшава, 2002. — С. 122—130; *Колесник В., Кучерела М.* Назв. праця. — С. 95—104; *Макар В.* Україна — Польща: важкі питання // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — Чернівці, 2001. — Т.8. — С. 75—80; Український історик. — 2001. — Т. 38. — Ч. 1—4. — С. 239—244.

¹⁷⁹ *Ільюшин І.* Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939—1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 91.

¹⁸⁰ *Киричук Ю.* Українсько-польське збройне протистояння у 1942—1943 рр. // Схід. — 2000. — № 1. — С. 48.

¹⁸¹ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 5, 7.

¹⁸² *Цепенда І.Є.* Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943—1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 7 (9). — С. 699.

¹⁸³ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 43.

¹⁸⁴ *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002. — С. 108.

¹⁸⁵ *Льюшин І.* Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. — Варшава, 2003. — С. 167.

¹⁸⁶ *Литвин В.* Назв. праця. — С. 98, 101, 108.

¹⁸⁷ *Сівец М.* Совість кожного підкаже потрібні слова // День. — 2003. — 15 березня.

¹⁸⁸ *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 223; *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — Львів, 1996. — С. 553—562; Поляки самі собі виховали ворогів (Інтерв'ю В. Кука) // Шлях Перемоги. — 2003. — № 16. — С. 9.

¹⁸⁹ *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. — 2003. — № 6. — С. 1, 3; *Шаповал Ю.* Чи подолано “волинський синдром”? // День. — 2003. — 15 березня.

¹⁹⁰ *Грицак Я.* Наше і дуже наше горе // Критика. — 2003. — Ч. 69—70. — С. 14.

¹⁹¹ *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. — Острог, 2003. — Вип. 3. — С. 79.

¹⁹² *Кентій А.В.* Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 — літо 1944 рр.) // Проблема ОУН—УПА: попередня історична довідка. — К., 2000. — С. 87, 88.

¹⁹³ *Литвин В.* Назв. праця. — С. 112.

¹⁹⁴ *Зашкільняк Л.* Назв. праця. — С. 80.

¹⁹⁵ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 47.

¹⁹⁶ *Льюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 248.

¹⁹⁷ *Деревінський В.* Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. — Київ — Краків, 2002. — С. 158; *Льюшин І.І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939—1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 2002. — № 3. — С. 98, 101; *Патриляк І.* Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закерзоння у 1945—1946 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті. — С. 169; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 48; *Стародубець Г.М.* ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941—1943 рр.). — Тернопіль, 2002. — С. 114 та ін.

¹⁹⁸ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 48.

¹⁹⁹ *Льюшин І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 38, 196; “Круглий стіл”: Українсько-польські стосунки (30-ті—40-ві роки ХХ ст.): Проблема оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння // Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). — Львів, 1998. — С. 104; *Цепенда І.Є.* Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943—1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — Луцьк, 2001. — № 5. — С. 168.

²⁰⁰ *Патриляк І.* Деякі аспекти співпраці... — С. 169.

²⁰¹ *Стародубець Г.М.* ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині... — С. 87.

- ²⁰² *Філяр В.* Хронологія подій на Волині в 1939—1944 рр. // Україна—Польща: важкі питання. — Т. 5. — С. 42.
- ²⁰³ *Заброварний С.* Назв. праця. — С. 128.
- ²⁰⁴ *Ісаєвич Я.* З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. — Львів, 2003. — С. 4; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 5.
- ²⁰⁵ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння... — С. 5—6.
- ²⁰⁶ *Трофимович В.* Примирення не можна приурочити до певної дати // *День.* — 2003. — 16 квітня.
- ²⁰⁷ *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 236.
- ²⁰⁸ *Ільюшин І.І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН—УПА... — С. 94—104; *Його ж.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 167, 248; *Його ж.* До питання про Волинську трагедію 1943—1944 рр. // *Укр. іст. журн.* — 2003. — № 3. — С. 122; *Його ж.* Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // *Там само.* — 2003. — № 1. — С. 82—96.
- ²⁰⁹ *Гошовська В.* “Пам’ятати минуле заради майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943—1944 рр. // *День.* — 2003. — 22 квітня.
- ²¹⁰ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків... — С. 27.
- ²¹¹ *Лисенко О.* Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* — К., 2005. — С. 14.
- ²¹² *Стародубець Г.М.* Українське повстанське запілля... — С. 17.
- ²¹³ *Грицак Я.* Тяжке примирення // *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї.* — К., 2004. — С. 130.
- ²¹⁴ *Там само.* — С. 132.
- ²¹⁵ *Грицак Я.* Нарис історії України. — С. 8, 9.
- ²¹⁶ *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // *Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади.* — Львів, 2003. — С. 263, 264.
- ²¹⁷ *Осіп’ян О.* Довгоочікувана реконструкція “неочікуваних націй”... // *Український гуманітарний огляд.* — К., 2004. — Вип. 10. — С. 165.
- ²¹⁸ *Там само.*
- ²¹⁹ *Лисенко О.Є.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті // *Укр. іст. журн.* — 2004. — № 5. — С. 8.
- ²²⁰ *Кравченко С.* Людські долі у вирі історичних подій (на матеріалі спогадів І. Марчака) // *У пошуках правди.* — С. 518, 521.
- ²²¹ *Там само.* — С. 518.
- ²²² *Каращук Г.В.* Волиняни про події ХХ століття // *Там само.* — С. 492.
- ²²³ *Ісаєвич Я.* Холмське-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // *Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння.* — С. 11.
- ²²⁴ *У пошуках правди.* — С. 528.
- ²²⁵ *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942—1945. У 2-х ч.* — Варшава—Київ, 2005.
- ²²⁶ *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої

світової війни // *Війни і мир, або "Українці — поляки: брати/вороги, сусіди..."*. — К., 2004. — С. 315.

²²⁷ *Грицьків Р.* На шляху до правди та порозуміння // *Український визвольний рух. Збірник 6.* — Львів, 2006. — С. 257, 264.

²²⁸ Там само. — С. 264.

²²⁹ *Стеблій Ф.* Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень—липень 1944 р.) // *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини.* — Львів, 2005. — С. 304, 305.

²³⁰ Матеріали круглого столу "Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнародного конфлікту 1939—1947 років" (Львів, 23 травня 2003 року). — Львів, 2003. — С. 62.

²³¹ *Ісаєвич Я.* Холмське-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. — С. 13.

²³² *В'ятрович В.* Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН (б) // *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини.* — С. 288.

²³³ *Стасюк О.* Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин // Там само. — С. 179.

²³⁴ *Портнов А.* Рец. на: *Tygiel narodow...* — Warszawa—Londyn, 2002 // *Україна модерна.* — Львів, 2003. — Ч. 8. — С. 273.

²³⁵ *Осіпян О.* Назв. праця. — С. 166.

²³⁶ *Грицак Я.* Тези до дискусій про УПА // *Страсті за націоналізмом.* — С. 95.

²³⁷ *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни. — С. 169.

²³⁸ *Волинь — 1943/1944: невідома трагедія // Війни і мир... — С. 322; Ільюшин І.* Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939—1945 рр. ... — С. 98; *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки // *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини.* — С. 167; *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. — С. 301, 302, 315.

²³⁹ *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. — С. 306.

М. ДУБИК

Нарис німецькомовної історіографії про Україну в Другій світовій війні

Характерною ознакою зарубіжної історіографії Другої світової війни до недавнього часу залишалася констатація відсутності у світовій історії самодостатнього українського історичного процесу. Тільки останнім часом почали з'являтися наукові дослідження, переважно колективні, які присвячені панорамному висвітленню саме української історії¹. Із західної перспективи історія українських земель часів Другої світової війни зазвичай є складовою історії Радянського Союзу вказаного періоду. Незрідка при висвітленні подій на українських землях йдеться взагалі про події в Росії, або на півдні Росії. Причинами такого сприйняття є, по-перше, відсутність у досліджуваній час української суверенної державності, по-друге, традиційні уявлення про Російську імперію та її правонаступника — СРСР, по-третє, на формування історіографії щодо українських земель у Другій світовій війні накладає відбиток використання джерел, у яких зафіксовані саме такі уявлення. Складність полягає також у тому, що багато зарубіжних дослідників зміни кордонів 1939—1940 років трактують як нелегітимні, тобто Східну Галичину й далі вважають частиною Польщі, а східні українські землі — частиною Радянського Союзу і т. д. Так само і стосовно українців на теренах Третього райху: примусові робітники, військовополонені розглядаються як громадяни певних держав. Усі ці риси властиві і німецькомовній історіографії. Аналізуючи український тематичний сегмент, доводиться виокремлювати з загальної інформаційної картини дослідження воєнних подій на українських землях, окупаційної політики в різних зонах управління на території України у сучасних межах, проблем існування населення українських земель в умовах війни. Зазвичай Україна цього періоду ставала об'єктом дослідження у німецькій історіографії тільки для емігрантів українського походження.

Більше уваги до української складової Другої світової війни приділяється у німецькій історіографії при розгляді окупаційної політики на східних територіях або тематики регіонального рівня, хоча дотепер немає окремого дослідження щодо України, яке б охоплювало усі аспекти її складної історії вказаного періоду.

Висвітлення окупаційної політики в Україні у німецькій історіографії традиційно відбувається тільки за довоєнним адміністративним поділом або за окремими зонами управління окупованої України. Тому аналіз окупаційного режиму на західних землях України варто шукати у статтях і розділах, присвячених окупації Польщі, а східної України — там, де йдеться про окупацію

радянських земель. У кращому випадку такі дослідження враховують специфіку різних зон окупації. Що стосується Трансністрії, то цей регіон практично випадає з поля дослідження окупаційної політики, хоча, принаймні в 1944 році, він перебував під безпосереднім контролем німецької адміністрації. З одного боку, такий підхід є виправданим у зв'язку з великими розходженнями в проведенні окупаційних заходів у різних адміністративно-територіальних утвореннях, але з другого, — це стає на перешкоді комплексній, узагальненій науковій реконструкції окупаційної політики в Україні.

Після закінчення Другої світової війни історична думка та історіографія зазнавали постійного впливу як з боку суспільно-політичних чинників у світі, так й інтелектуальних пошуків.

В еволюції післявоєнної світової історіографії, і німецької зокрема, виокремлюють два етапи: 1) 50—60 роки ХХ ст., коли під впливом науково-технічної революції проявляються наміри “сцієнтизації” (онауковлення) історії; 2) остання третина ХХ — початок ХХІ ст., позначений реакцією істориків на нові суспільні виклики². У німецькій історіографії другого етапу додатково можна виокремити період 70—80 років, коли зберігається поділ на західно- та східнонімецьку історіографії, що існують паралельно, зберігаючи різні ідеологічні підходи, та сучасний період (з 90-х років ХХ ст.), коли напрацювання істориків різних шкіл взаємно збагатили історіографію через переосмислення багатьох аспектів, критичне опрацювання доробку науковців історіографії НДР сформували нове обличчя німецької історіографії.

Дослідження історії Другої світової війни упродовж післявоєнного часу здійснювалося фахівцями кількох впливових наукових центрів: Інституту сучасної історії у Мюнхені (Institut für Zeitgeschichte, München), Військово-історичного дослідницького центру у Фрайбурзі (Militärgeschichtliche Forschungsamt, Freiburg i.Br.), Федерального центру політичної освіти у Бонні (Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn), багатьох університетів та історичних товариств.

Історіографія 50—60-х рр. та українська проблематика

Для першого етапу еволюції післявоєнної світової історіографії (50—60 рр. ХХ ст.) залишалася актуальною “соціальна історія” з її посиленою увагою до вивчення суспільних структур і процесів, що вимагало застосування спеціальних теорій до пояснення структурних змін.

Характерним для цього етапу є відчутний вплив на історіографію ідеологічного протистояння Заходу та соціалістичного табору, що простежується у тематичній спрямованості досліджень, протиставленні різних шкіл з ідеологічних позицій, формуванні образу ворога як агресора, а долі власного народу — як жертви обставин. На цьому етапі німецька історіографія характеризується дослідженням переважно воєнних подій, окресленням лише у загальних рисах окупаційної політики на Сході. Слід мати на увазі, що західнонімецька та східнонімецька історична наука відрізнялися підходами до висвітлення подій: головні засади історіографії НДР майже цілком збігаються

з основними положеннями радянської методології висвітлення подій Другої світової війни. Народ Радянського Союзу розглядався як монолітна спільнота, не вказувалися відмінності у проведенні окупаційної політики на різних територіях Сходу, яка зводилася до пограбування окупованих земель та знищення цивільного населення та військовополонених.

Праці 50-х років ґрунтуються переважно на спогадах учасників подій та документах Нюрнберзького процесу, опублікованих 1949 року у 42 томах. Більша частина архівів була захоплена наприкінці війни арміями союзників. У 60-х роках архівні документи або їхні копії були повернуті з США та інших держав, що створило джерельне підґрунтя для подальших досліджень історії Другої світової війни.

Розглядаючи історіографію даного етапу, слід враховувати, що самі історики були безпосередніми учасниками подій, і це накладало відбиток на їхнє висвітлення, виправдання або замовчування злочинів, концентрування уваги насамперед на тематиці страждань і поневірянь власного народу: долі військовополонених у радянських таборах, переселенні німців зі Східної Пруссії, загибелі населення внаслідок бомбардувань, злочинних діях союзницьких військових частин щодо до цивільного населення.

Одразу після закінчення Другої світової війни Інститут сучасної історії у Мюнхені почав нагромаджувати документи з історії III Райху і націонал-соціалізму, публікувати наукові збірники статей і документів. Навколо нього було об'єднано групу молодих істориків. Співробітники Інституту підготували матеріали для Франкфуртського Аушвіц-процесу 1964 р. про апарат влади, створений з СС та гестапо як інструмент масових вбивств; історію концтаборів; виникнення та впровадження "наказу про комісарів", масові екзекуції радянських військовополонених; засади та впровадження переслідування євреїв. Ці матеріали були опубліковані у 1967 р. у вигляді двотомного видання "Анатомія есесівської держави"³, яке витримало вже сім перевидань.

На цьому етапі розвитку німецької історіографії можна назвати тільки поодинокі дослідження, котрі розглядають українську проблематику. Передусім, це двотомна праця Р. Ільницького "Німеччина і Україна 1934—1945"⁴, у якій відтворюється політична канва відносин Організації українських націоналістів та Німеччини напередодні та під час Другої світової війни, боротьба українських націоналістичних кіл за створення та незалежність власної держави та їхні політичні прорахунки.

Кілька праць німецьких дослідників присвячено окремим військовим операціям на українській території — Київській, Одеській, бойовим діям у Криму⁵, в яких не завжди об'єктивно, з певним ідеологічним забарвленням, висвітлюється хід подій.

Класичним дослідженням окупаційної політики вважається фундаментальна праця американського історика О. Далліна "Німецьке панування в Росії"⁶. Воно мало величезний вплив на подальші розвідки особливостей окупаційної політики нацистів на Сході. Автор мав можливість опрацювати величезний документальний масив трофейних документів, що дало йому змогу завдяки синтетичному мисленню сформулювати багато концептуальних засад,

що залишаються актуальними й дотепер, зокрема, щодо функціонування райхскомісаріату “Україна”.

Висвітленню діяльності окупаційних адміністрацій на цьому етапі присвячені ще кілька досліджень: Г. Моммзен аналізував організаційні засади райхскомісаріату “Україна”, М. Лютер подав детальну характеристику структури та окупаційної політики військового командування у Криму⁷, В. Брокдорф вивчав колаборацію місцевого населення на окупованих територіях⁸.

Серед найбільш ґрунтовних видань, в центрі яких перебуває культурна політика на окупованих землях, впливовими вважаються дослідження Ф. Гейера, який ще в роки війни збирав інформацію про релігійне життя на окупованих землях. У своїй монографії про Православну церкву в Україні у 1917—1945 роках⁹ він навів статистичні дані, на які й донині спирається більшість фахівців з цієї проблематики. Водночас ця праця, написана у 1953 році, містить певні елементи, характерні для періоду “холодної війни”.

Проблеми німецькомовної історіографії 70–80-х рр.

На другому етапі розвитку світової історіографії (з 70-х років ХХ ст.) спостерігається подрібнення об’єкта дослідження, поступова відмова від пошуку соціальних закономірностей і надання переваги фрагментованому опису окремих явищ, осіб і подій з особливою увагою до їхнього переломлення в індивідуальній і колективній свідомості. У 70—90-ті роки у світовій історіографії розпочався помітний поворот в бік антропологізації історії. Ці тенденції повністю відображені в еволюції західнонімецької історіографії, причому характерним для неї є виокремлення “історії повсякденності”, що стала важливим здобутком світової історіографії.

М. Брошат, тогочасний директор Інституту сучасної історії у Мюнхені, опублікував у 1979 році монографію “Держава Гітлера”¹⁰, яка стала першим всеохоплюючим викладенням внутрішньої та зовнішньої політики націонал-соціалізму, що значно вплинуло на подальший розвиток історіографії націонал-соціалізму та стало імпульсом для виокремлення полярних позицій щодо пояснення цього феномену. У середині 80-х років у німецькій історіографії розгорнулася бурхлива дискусія про сутність та уроки фашизму і нацизму, яка отримала назву “суперечка істориків”. “Ревізіоністи” намагалися пояснити злочини нацистів поширенням загальних тоталітарних тенденцій у ХХ ст. та прагнули зняти з них відповідальність за розв’язання Другої світової війни. Проти таких поглядів, що вели до небезпеки відродження німецького націоналізму, виступили філософи та історики ліберальної та лівої орієнтації, як німецькі, так і зарубіжні.

В історіографії НДР, на відміну від ФРН, на цьому етапі продовжують панувати радянські підходи до висвітлення історії. У 60—70-х роках у Східному Берліні було опубліковано німецькою мовою видання Інституту військової історії Міністерства оборони СРСР “Історія Другої світової війни” та 6-томне видання Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС “Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу”, які заклали ідеологічні підвалини для висвіт-

лення науковцями НДР подій Другої світової війни. З середини 70-х років починається публікація 5-томного видання Академії наук НДР “Німеччина у Другій світовій війні”¹¹. Воно видавалося протягом 1975— 1985 років та стало варіантом радянського трактування історії Другої світової війни.

З 1979 року Військово-історичним дослідницьким центром у Фрайбурзі (ФРН) розпочинається публікація 10-томного видання “Німецький Райх і Друга світова війна”¹² (тривало до 2008 р.), яке зазнало на собі еволюцію зміни методів досліджень і тематичних напрямів. Це колективне видання є на сьогодні одним з найбільш ґрунтовних досліджень історії Другої світової війни. Перші 5 томів, видані у 1979— 1988 роках, висвітлювали переважно аспекти військової історії. У четвертому томі — “Напад на Радянський Союз” — розглядаються підготовка до війни з обох боків та події на фронтах до початку 1942 року, способи ведення війни керівництвом СРСР, підготовка та втілення плану “Барбаросса”, економічні аспекти ведення війни.

У 70—80 рр. було опубліковано низку праць про окремі військові операції, у тому числі на території України¹³, а також роль оперативних груп поліції безпеки та служби безпеки у Другій світовій війні¹⁴.

Наміри нацистського керівництва щодо використання України з її великим економічним потенціалом традиційно розглядалися у контексті дослідження плану “Ост”. Цим колом питань займалися переважно історики НДР, погляди яких традиційно збігалися з основною лінією радянської історіографії. Так, Д. Айхгольц протягом багатьох років розробляв різні аспекти економічної колаборації, функціонування економічних інституцій на окупованих територіях¹⁵. Серед західних істориків цієї теми торкався Р.-Д. Мюллер, який розглянув у своїй праці значення сировинного промислового потенціалу Радянського Союзу як стимулюючого чинника планування економічної та мілітаристської політики Німеччини у міжвоєнний період, та М. Рідель, який поставив питання про роль гірничодобувної та металургійної промисловості в окупованій Україні¹⁶.

Східнонімецький вчений Н. Мюллер ще у 70-х роках намагався характеризувати злочини вермахту стосовно цивільного населення та військовополонених¹⁷, що позиціонувало концепцію, відмінну від західнонімецької традиції ідеалізації вермахту.

Кілька праць були присвячені висвітленню партизанського руху. Історики ФРН на цьому етапі дуже скептично ставилися до цього явища. Так, Б. Бонвеч ставив під сумнів масовість партизанського руху, Р. Ашенауер висвітлював партизанський рух як комплексне явище опору, а Е. Гессе охарактеризував партизанський рух лише на підставі німецьких документів¹⁸.

Питанням забезпечення радянських військовополонених були присвячені праці А. Штрайма та Х. Штрайта¹⁹, книга останнього “Не товариші” була видана у перекладі навіть у СРСР та перевидана тричі у ФРН. Увагу науковців привернуло дослідження знищення євреїв та інших груп, приречених нацистами на знищення — ромів, психічно хворих людей²⁰.

У галузі культурної політики вийшло кілька статей з церковної проблематики: Г. Штеле висвітлив діяльність митрополита Андрія Шептицького, Г. Вільгельм — відносини СД та церкви на окупованих територіях²¹.

Сучасна німецькомовна історіографія та її визначальні напрями

Падіння Берлінської стіни та об'єднання Німеччини вплинули і на розвиток німецької історіографії Другої світової війни. Сучасний етап пов'язаний з не завжди безболісними спробами пошуку нових підходів до вже досить ґрунтовно розроблених тем, або започаткуванням нових тематичних напрямів. Складна ситуація з визнанням доробку східнонімецьких вчених на деякий час загальмувала цей процес. Тим часом з'явилося нове покоління дослідників, яке прагнуло по-іншому поглянути на історію війни, що створило можливості для якісно нових підходів.

Такі зміни у методології та проблематиці досліджень наочно ілюструє вже згадане багатотомне видання “Німецький Райх та Друга світова війна”. Якщо перші томи були присвячені переважно військовим операціям, то пізніше тематика змінилася в бік висвітлення гуманітарних аспектів — видання зазнало впливу “історії повсякденності”. У вступі до другої частини 5-го тому, опублікованого у 1999 році²², позначений перехід від висвітлення суто військових операцій до більш широкого кола проблем, пов'язаних з історією Другої світової війни. Якісно новим став 9-й том цього видання, присвячений воєнному суспільству, у якому використано чимало нових джерел з “історії повсякденності”.

На цьому етапі основними напрямками історичних досліджень, що отримали широкий резонанс у суспільстві, стало осмислення таких складних явищ, як Голокост, злочини Вермахту та примусова праця іноземних робітників.

Винищувальна політика стосовно євреїв є однією із центральних тем у історіографії німецької окупаційної політики. Д. Поль присвятив кілька досліджень переслідуванню євреїв на українських територіях — у Східній Галичині, райхскомісаріаті “Україна” та військовій зоні окупації, а також участі українців у масових знищеннях євреїв²³. Багато авторів розглядають винищувальні акції як складову окупаційної політики²⁴. М. Кюперс розглянув роль Ваффен-СС і штабу райхсфюрера СС у підготовці знищення євреїв²⁵. У праці американського дослідника К. Браунінга про поліцейський батальйон 101, виданій німецькою мовою у 1993 році²⁶, йдеться про участь у масових розстрілах поліції порядку. Хоча предметом вказаного дослідження є винищувальні акції у Польщі, автор подає чимало фактографічних даних по східних та західних українських землях. Н. Кунц зосередив своє дослідження на ролі військових комендатур у знищенні євреїв у Криму²⁷. Побачили світ кілька праць, в яких простежуються спроби тотального винищення циганського етносу²⁸.

Ключовою для сучасної німецької історіографії Другої світової війни стала дискусія про злочини Вермахту, що розгорнулася у Німеччині з середини 90-х років. Приводом для неї стала фотовиставка “Винищувальна війна. Злочини Вермахту 1941—1944”²⁹, підготовлена Гамбурзьким інститутом соціальних досліджень. Ще до того у пресі з'являлися публікації відомих вчених про злочини німецької армії на окупованих територіях³⁰. Названа виставка супроводжувалася науковими доповідями, конференціями, численними публікаціями. Організатори показали, що Вермахт не був таким “чистим”, як тривалий час вважалося у суспільстві, на відміну від каральних органів нацистів. У

1995—1999 рр. виставка демонструвалася у 33 містах ФРН, її відвідало понад 800 тис. німців. Проте вона була сприйнята неоднозначно, спричинивши гостру полеміку в ЗМІ, два тури дебатів у Бундестазі і численні дискусії у земельних парламентах. На адресу організаторів пролунали звинувачення в загальному очорненні всієї армії, однобічному відображенню подій, а також сумніви в автентичності деяких фотографій, що призвело до закриття виставки у 2000 році. Працівники Інституту продовжили дослідження і 2001 р. підготували нову за концепцією фотовиставку про злочини вермахту, яка доводила причетність армії до воєнних злочинів проти цивільного населення³¹.

Дискусія викликала цілу хвилю наукових досліджень з даної теми. У 1999 році був опублікований збірник “Вермахт. Міфи і реальність” за редакцією Р.-Д. Мюллера і Г. Фолькмана³², у якому розглядалися різні проблеми, пов’язані з оцінкою ролі Вермахту в здійсненні масових знищувальних акцій на окупованих територіях і в боротьбі з партизанським рухом. Визначальними вважаються публікації Г. Умбрайта 1998—1999 років³³, у яких він розглядає відповідальність Вермахту як окупаційної армії за масові жертви та досліджує інспекції озброєнь як особливі форми бюрократичного апарату в окупованих областях. Боротьба Вермахту з партизанським рухом на окупованих радянських територіях опинилася в центрі уваги розвідок Г. Геєра, К.-М. Мальмана, Л. Клінкгамера, Т. Ріхтера, Г. Умбрайта³⁴.

Значна частина праць виконувалась у руслі воєнної антропології та соціальної історії. Так, О. Бартов присвятив свою працю психології вояків Вермахту, аналізу причин фанатизму та жорстокості німецьких солдатів на Східному фронті³⁵, Б. Бек дослідила сексуальні злочини військовослужбовців Вермахту, які розглядалися німецькими військовими судами у воєнні роки³⁶. Кілька досліджень присвячені аналізу польової пошти зі Східного фронту як джерелу з вивчення настроїв звичайних солдатів³⁷.

Стосовно української проблематики слід згадати праці К. Герлаха³⁸, кілька з яких присвячено дослідженню нацистської політики нищення на окупованих радянських територіях. У книзі “Війна. Утримання. Геноцид” він, зокрема, характеризує політику утримання у генерал-комісаріаті “Волинь—Поділля”, що входив до складу райхскомісаріату “Україна”. Л. Герцог зосередив свою увагу на злочинах Вермахту у Генеральному губернаторстві, Г.-Г. Вільгельм розкрив методи діяльності поліції безпеки та Вермахту на теренах Польщі та Радянського Союзу³⁹. К. Арнольд висвітлив у своїх публікаціях захоплення Києва та особливості окупаційної політики Вермахту⁴⁰, М. Ольденбург розглянув роль армії у здійсненні окупаційної політики у військовій зоні окупації⁴¹. Б. Болль дослідив участь Вермахту у знищенні євреїв Золочева, Г. Геєр — окремо Львова та загалом на Східному фронті⁴². У недавньому дослідженні Р. Мюллера “На боці Вермахту”⁴³ розглядається не тільки участь іноземних, у тому числі українських, легіонів у військових діях на фронтах, а й у злочинах Вермахту та СС.

Реакцією на дискусію про злочини німецької армії став проект “Вермахт у диктатурі націонал-соціалізму”, розпочатий з 1999 року Інститутом сучасної історії у Мюнхені. У його рамках вийшла низка різноманітних публікацій, го-

ловним чином, у кварталнику сучасної історії (“Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte”), та кілька монографій. У 2005 році відбулася спільна конференція Інституту сучасної історії та Гамбурзького інституту соціальних досліджень, за результатами якої був виданий збірник доповідей⁴⁴, у якому характеризується стан досліджень з тематики та зазначено лакуни у її висвітленні. Частиною проекту Інституту сучасної історії стала книга Д. Поля “Панування Вермахту. Німецьке військово-управління та місцеве населення у Радянському Союзі 1941—1944”⁴⁵. Автор зробив порівняння німецької окупаційної політики у Прибалтиці, Білорусі та Україні під час Першої та Другої світових воєн, висвітлив плани нацистів щодо окупованих земель. У центрі уваги дослідника опинилися переважно масове знищення військовополонених та цивільного населення, у першу чергу євреїв. Останнє можна пояснити тим, що автор раніше ґрунтовно працював над темою Голокосту. Інші питання функціонування окупаційної влади у військовій зоні Д. Поль розглянув лише схематично, тому книга не дає комплексного уявлення про життя місцевого населення у військовій зоні, особливості окупаційної політики у військовій зоні порівняно з цивільним управлінням і т. д. Х. Гартман у дослідженні “Вермахт у Східній війні. Фронт і військовий тил 1941—42”⁴⁶ висвітлив діяльність Вермахту на східному фронті та у тилу на прикладі п’яти типових дивізій німецьких сухопутних збройних сил, показавши процес їхнього формування, вікову та соціальну структуру, дослідив злочини цих дивізій та здійснив спробу пояснити їхні причини не тільки ідеологічними переконаннями вояків, а й багатьма іншими факторами, що діяли у конкретних випадках. На підставі різних за походженням джерел автор стверджує, що найбільш кривавими були дії саме тилових дивізій. Завершенням проекту Інституту сучасної історії та своєрідним підсумком став збірник “Німецька війна на Сході 1941—1944”⁴⁷, у якому було передруковано кілька раніше опублікованих досліджень з теми.

У зв’язку з дискусією про злочини Вермахту нову хвилю досліджень викликала тема масової загибелі радянських військовополонених. Х. Штрайт продовжив свої дослідження стосовно долі радянських військовополонених, особливостей їхнього утримання в таборах та забезпечення⁴⁸. Х. Гартман зацентрував увагу на свідомій політиці знищення радянських військовополонених⁴⁹. У розвідці Р. Оверманса стосовно політики німецького Райху щодо військовополонених у часи Другої світової війни⁵⁰ було висвітлено як правові питання, так і специфіку проведення такої політики щодо представників окремих націй. Військовополонені українського походження, звісно, не виокремлені, а мають на увазі серед радянських військовополонених, але щодо вихідців із Західної України специфіку поводження можна зрозуміти з підрозділу про польських військовополонених. Автор зробив акцент на винятковому становищі радянських військовополонених серед інших, оскільки поведінка стосовно них була найбільш брутальною та злочинною за всіма ознаками поводження з військовополоненими.

Кілька істориків ставили своїм завданням порівняти німецький та радянський полон⁵¹, поставити їх в один ряд за характером утримання та ставленням до в’язнів. У 2005 році вийшла надзвичайно оригінальна книга Е. Ройса

про долю радянських військовополонених у Другій світовій війні⁵², яку він побудував через призму історій власних дідів: одного охоронника шталягу у Вінниці та другого — радянського полоненого. Д. Стратієвський дослідив долю радянських військовополонених у Райху та їхнє повернення на Батьківщину⁵³.

Серед останніх публікацій слід назвати колективну статтю щодо оцінки цифр та масштабів трагедії радянських військовополонених⁵⁴, в якій аналізуються версії різних авторів та піддаються сумніву кількісні показники втрат, причому суть проблеми полягає у неповній реєстрації військовополонених на окупованій радянській території. Можна стверджувати, що на сьогодні тему перебування радянських військовополонених на території Райху висвітлено достатньо детально, навіть на рівні деяких окремих таборів. Доля військовополонених на окупованій території України дотепер розглядалася лише у загальних рисах, що пояснюється майже повною відсутністю джерельної бази щодо функціонування таборів на окупованих радянських територіях.

Наприкінці 90-х років та на початку нового століття однією із основних тем історії періоду Другої світової війни стала проблема використання примусової праці іноземних робітників. Ще у 80-х роках було розпочато розвідки цієї проблематики на регіональному рівні. Значним поштовхом для ґрунтовної наукової роботи з цієї теми стала діяльність Німецького Федерального фонду “Пам’ять, відповідальність та майбутнє”, що здійснював упродовж 2001—2006 років компенсаційні виплати колишнім примусовим робітникам зі Східної Європи. Це спричинило потребу вирішення практичних завдань за допомогою проведення у рамках завдань фонду дослідницької роботи. Слабка розробка джерел стосовно цієї теми спричинила цілу хвилю досліджень регіонального рівня, у яких розроблялися джерела з архівів, до того часу майже не введені до наукового обігу.

Тема використання примусової праці оstarбайтерів у Райху є на сьогоднішній день однією з найбільш популярних у сучасній німецькій історіографії Другої світової війни. За останні роки опубліковано багато статей, збірників документів, щоденників, узагальнюючих і регіональних, галузевих досліджень, а також значну кількість праць у жанрах мікроісторії та усної історії⁵⁵.

У німецькій історіографії одним із перших, хто вивчав цю тему у рамках узагальнюючого дослідження, став У. Герберт, який присвятив проблемі використання примусової праці у Третьому райху чимало публікацій, як власних, так і підготовлених за його редакцією⁵⁶. В них здійснено комплексний аналіз проблеми за окремими галузями господарства, розглядаються різні умови праці для представників різних держав. Сам проф. Герберт приділяв головну увагу висвітленню політики націонал-соціалізму стосовно іноземних робітників, що потребує узагальнюючого підходу, але його праці стали основою та поштовхом для подальшої роботи багатьох інших дослідників.

Слід зауважити, що в зарубіжній історіографії тема примусових робітників з України рідко розглядається як самостійний об’єкт дослідження. Багато істориків, розробляючи тему примусової праці у Третьому райху, вивчають окремі групи в’язнів концтаборів (що, як правило, не виокремлюються за національною ознакою), військовополонених (вони також розглядаються загалом як радянські) та цивільних робітників. Українці присутні в усіх цих

групах, але вони найчастіше розглядаються як “остарбайтери” (тобто цивільні робітники зі Сходу, а точніше — з окупованих територій Радянського Союзу у кордонах 1939 р.), якщо взагалі вказується їхнє походження. Треба також враховувати, що вихідці з Західної України вважалися у Третньому райху польськими громадянами, причому умови праці та життя остарбайтерів та робітників із Польщі значно відрізнялися між собою.

Тим не менше, кілька досліджень присвячені саме примусовим робітникам з України. Так, С. Краатц вивчала долі остарбайтерів з Криму⁵⁷, М. Айкель розглянув хід примусових депортацій саме з окупованої України⁵⁸, М. Руфф присвятила свої дослідження українським остарбайтерам, які працювали під час війни у Ворарльберзі, одній із земель Австрії⁵⁹. Окрема збірка присвячена долям українських остарбайтерів у Мюнхені⁶⁰.

У значній частині досліджень проблема використання примусової праці висвітлюється на джерельному матеріалі окремих регіонів Німеччини⁶¹ та Австрії⁶² або окремих галузей промисловості чи великих концернів⁶³. Питанням репатріації радянських примусових робітників та військовополонених присвятила своє дослідження У. Гекен-Гайдль⁶⁴.

Кілька дослідників обрали об’єктом дослідження використання іноземних робітників церквою. Так, У. Камінський⁶⁵ зосереджує увагу на діяльності Євангелічної церкви в цій справі у Рейнській області, висвітлює стан медичного обслуговування іноземних робітників, половину з яких становили радянські громадяни, форми їхньої релігійно-духовної підтримки.

З теми використання примусової праці логічно виріс цілий пласт досліджень, присвячених проблемі визначення компенсаційних претензій. Серед них слід назвати збірку статей за редакцією У. Вінклер, публікації М. Арнінга, М. Брюнінга та чимало інших⁶⁶. Дослідження М. Шпюрера⁶⁷ містять статистичні розрахунки чисельності примусових робітників у Райху за окремими галузями з метою отримання ймовірних даних про чисельність нині живих колишніх остарбайтерів та в’язнів концтаборів, висвітлення використання примусової праці окремих категорій — цивільних робітників, військовополонених та в’язнів, позицію автора щодо компенсацій колишнім примусовим робітникам. К. Гошлер висвітлює політику відшкодування жертвам націонал-соціалістських переслідувань у післявоєнний час⁶⁸. Кілька праць присвячені вирішенню питання компенсаційних виплат у Австрії⁶⁹.

Дуже оригінальною у цьому сенсі є праця Т. Кучинського про компенсаційні платежі за примусову працю у Третньому райху⁷⁰. Це дослідження базується на даних про чисельність примусових іноземних робітників, кількість відпрацьованих ними годин, вартість праці німецького робітника у той час, що дало змогу автору обрахувати додатковий прибуток Райху за рахунок використання примусової праці у 16,23 млрд райхсмарок, або 180 млрд дойчмарок з урахуванням курсу (для здійснення компенсаційних виплат Федеральним фондом “Пам’ять, відповідальність та майбутнє” фактично було виділено лише 10 млрд дойчмарок).

Можна стверджувати, що завдяки зусиллям німецьких істориків на сьогодні відтворено досить повну картину використання праці українців у Тре-

тьому райху. На жаль, не можна констатувати аналогічного рівня розробки теми щодо цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях. На цьому тлі значним доробком стала публікація Е. Джонса про примусову працю та рух Опору у Східній Галичині⁷¹.

Серед інших тематичних напрямів сучасної німецької історіографії стосовно української проблематики можна виокремити розробку у сучасній історіографії окремих військових операцій, серед яких виокремлюється битва під Харковом⁷².

Кілька авторів дослідили особливості окупаційного управління у окремих регіонах: військового управління Криму, ролі райхсміністра окупованих східних територій, угорських частин⁷³. Майже єдиним щодо окупації Трансністрії залишається дослідження Е. Фелькля⁷⁴, у якому автор окреслює особливості окупаційного режиму, який був більш хаотичним порівняно з німецьким. Знищення євреїв та циган на цих теренах не мало постійного, систематичного характеру, а здійснювалося у вигляді окремих великих акцій, економічна експлуатація була також більш м'якою, поясненням чого може служити те, що Трансністрія була для Румунії не "життєвим простором", а радше периферією.

Тема колабораціонізму у різних європейських країнах обговорювалася на міжнародних конференціях 1991 р. (Італія) та 1992 р. (Німеччина), зокрема, дискусії точилися довкола ставлення українців до колабораціоністів⁷⁵. Кілька колективних праць останніх років присвячені темі колаборації й опору населення окупаційному режимові, наприклад, колективна монографія за редакцією В. Бенца, що вийшла у 1996 році в Берліні, а також видання "Європа під свастикою. Окупація і колаборація" 1994 року⁷⁶, у якому публікація польського дослідника Р. Торжецького присвячена саме Україні⁷⁷. Ф. Голчевський розглядає у своїх працях аспекти органів окупаційної адміністрації, колаборації в Україні⁷⁸. Український самостійницький рух стає об'єктом дослідження для німецьких істориків лише зрідка, здебільшого це питання висвітлюється істориками емігрантського походження⁷⁹.

Стосовно економічного використання окупованих земель варто назвати праці Р.-Д. Мюллера, який опублікував заключну доповідь "Господарського штабу "Схід" та є автором розділу про економічну "блискавичну стратегію" у виданні "Німецький райх і Друга світова війна"⁸⁰. Економічним аспектам окупаційної політики Третього райху приділено увагу у недавній ґрунтовній праці Г. Али "Народна держава Гітлера", в якій він виокремлює діяльність фінансових установ на окупованих територіях⁸¹.

Найбільш примітним в історіографії останніх років є перенесення уваги дослідників з аналізу планів окупаційної політики на питання втілення її в життя та коригування з урахуванням тамтешніх реалій, причому акцент робиться на другий етап окупації — 1942—1943 роки, коли первісні плани зазнали значних змін. Дуже детальним дослідженням німецької економічної політики в Радянському Союзі, яку автор представив за окремими галузями, є дисертація Й. Верпупа⁸², значну частину якої присвячено українським територіям. Економічною історією Донецького басейну серед сучасних дослідників займається Т. Пентер, яка розглядає використання примусової праці у Донбасі⁸³.

На нашу думку, знаковим явищем для появи нового напрямку в дослідженнях втілення економічної політики є стаття К. Лінне про діяльність підприємств бавовняної промисловості на окупованій радянській території⁸⁴. Автор аналізує процес поступового просування німецького бавовняного концерну на схід, створення нових підприємств-партнерів, зміни їхніх завдань упродовж окупації та евакуацію і вивезення сировини у зв'язку з наближенням лінії фронту. При цьому йдеться, головним чином, про підлеглі підприємства, розташовані на території України. Цікавим для українських науковців є те, що автор простежує комплексно всі складові функціонування галузі, що створює можливості для аналізу динаміки процесу розгортання та згортання діяльності загарбників у цій сфері.

Стосовно проведення культурної політики на окупованих землях слід вказати на розробку теми долі культурних цінностей під час Другої світової війни⁸⁵. Так, політиці у сфері архівів присвятив своє дослідження Ш. Лер, який детально зупинився на її здійсненні у Генерал-губернаторстві та райхс-комісаріаті “Україна”⁸⁶. Роль науковців під окупацією було досліджено у збірнику, окремий розділ якого був присвячений вченим зі Львова⁸⁷.

Складовою культурної політики нацистів стало використання у своїх інтересах церковних інститутів. Серед сучасних істориків К. Бьок розглядає діяльність українських церков під військовим управлінням⁸⁸.

Характерною ознакою розвитку сучасної історіографії є її інтернаціоналізація, здійснення багатьох наукових проектів широким колом авторів з різних країн, що збагачує світову історіографію, надає необхідних теоретичних імпульсів, розширює джерельну базу досліджень, урізноманітнює методологію. Кілька масштабних проектів здійснюються у рамках “усної історії” — записів інтерв'ю з очевидцями минулих подій. У цих проектах беруть участь і українські вчені, що підвищує їхній науковий рівень, а водночас сприяє й зміцненню авторитету української науки, а також посиленню сегмента української тематики у світовій історіографії.

Загалом можна констатувати відчутний вплив різних ідеологічних конструктів протягом післявоєнного часу на історичні дослідження німецьких вчених, важкий процес відмови від застарілих підходів, слабкість джерельної бази досліджень окупаційної політики в Україні, що майже цілком базуються на документах, які зберігаються на Заході. Дослідники не брали до уваги великі комплекси документів з архівосховищ України, які, коли і використовували, то тільки фрагментарно, без комплексного аналізу. Враховуючи нові можливості й інтеграційні процеси в науці, можна очікувати появи нових праць німецьких авторів у цій тематичній ніші.

¹ Geschichte der Ukraine / Hg. von F. Golczewski. — Göttingen, 1993; Ukraine: Geographie — Ethnische Struktur — Geschichte — Sprache und Literatur — Kultur — Politik — Bildung — Wirtschaft — Recht / Hrsg. von P. Jordan, A. Kappeler, W. Lukan und J. Vogl [Osthefte, Sonderbd. 15, Reihe zu “Österreichische Hefte”]. — Wien/Frankfurt a.M./Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford, 2001.

² *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. — Львів, 2007. — С. 45—49.

³ *H. Buchheim, M. Broszat, H.-A. Jakobsen, H. Krausnick.* Anatomie des SS-Staates. 2 Bände. — München, 1967. (8. Auflage 2005).

⁴ *Illytzyj, Roman.* Deutschland und die Ukraine 1934—1945. Tatsachen europäischer Ostpolitik. Ein Vorbericht. 2 Bände. — München: Osteuropa-Institut, 1958.

⁵ *Wagener C.* Heeresgruppe Shd. Der Kampf im Süden der Ostfront 1941—1945. — Bad Nauheim, 1967; *Forstmeier F.* Odessa, 1941. Der Kampf um Stadt und Hafen. 15. August — 16. Oktober 1941. — Freiburg i. Br., 1967; *Pawlas, Karl R.* Die Entstürmung der Festung Sewastopol und die deutsche Geheimwaffe 80 cm (E) "Dora". — Nürnberg, 1969; *Winkler, Walter.* Inferno Sewastopol. Ein Gefreiter ... 25 Tage Sturm auf eine Festung. — Neckargemünd, 1962; *Förster, Gerhard / Wünsche, Wolfgang.* Zur militärpolitischen und strategisch/operativen Planung des Sommerfeldzuges der faschistischen Wehrmacht 1941 // Zeitschrift für Militärgeschichte. — Nr. 6. — 1967. — S. 660—675; *Їх же.* Die Sommeroffensive der faschistischen Wehrmacht im Jahre 1942 // Zeitschrift für Militärgeschichte. — Nr. 7. — 1968, — H. 6. — S. 692—706, und Nr. 8. — 1969. — H. 2. — S. 179—195; *Kissel, Hans.* Angriff einer Infanteriedivision. Die 101. leichte Infanteriedivision in der Frühjahrsschlacht bei Charkow, Mai 1942. — Heidelberg, 1958; *Erlau, Peter.* Flucht aus der weißen Hölle. Erinnerungen an die große Kesselschlacht der 1. Panzerarmee Hube im Raum um Kamenez-Podolsk vom 8. März bis 9. April 1944. — Stuttgart, 1964; *Fricke, Gert.* "Fester Platz" Tarnopol 1944. — Freiburg i. Br., 1969; *Hillgruber, Andreas.* Die Räumung der Krim 1944. Eine Studie zur Entstehung der deutschen Führungsentschlüsse. — Berlin/Frankfurt a. M., 1959.

⁶ *Dallin, Alexander.* Deutsche Herrschaft in Rußland 1941—1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. — Düsseldorf, 1958, 1981 (Original: German Rule in Russia. 1941—1945. New York; London, 1957).

⁷ *Mommsen H.* Rechtsstellung des Reichskommissariats Ukraine // Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. — Bd. 2. — Stuttgart, 1966. — S. 328—332; *Luther M.* Die Krim unter deutscher Besetzung im Zweiten Weltkrieg // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. — Nr. 3. — 1956. — S. 28—98.

⁸ *Brockdorff, Werner.* Kollaboration und Widerstand. Die Zusammenarbeit mit den Deutschen in den besetzten Ländern während des Zweiten Weltkrieges und deren schreckliche Folgen. — München/Wels, 1968.

⁹ *Heyer, Friedrich.* Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — Köln, 1953.

¹⁰ *Broszat, Martin.* Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seinen inneren Verfassung. — 13. Aufl. — München, 1992. (Erste Aufl. 1979).

¹¹ Deutschland im Zweiten Weltkrieg / Hg. v.d. Akademie der Wissenschaften der DDR u.a., Redaktion unter einem Autorenkollektiv unter Leitung von W. Schumann und K. Drechsler, u.a. — 5 Bde. — Berlin (Ost), 1975—1985.

¹² Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg / Hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. — 10 Bände. — Stuttgart/München: Deutsche Verlags-Anstalt, 1979—2008: Bd. 1: *W. Deist u. a.* Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik. — Stuttgart, 1979, Nachdruck 1991 — 764 S.; Bd. 2: *K.A. Maier u.a.* Die Errichtung der Hehemonie auf dem europäischen Kontinent. — Stuttgart, 1979, Nachdruck 1994, 1996. — 439 S.; Bd. 3: *G. Schreiber u.a.* Der Mittelmeerraum und Südosteuropa. Von der non belligeranza Italiens bis zum Kriegseintritt der USA. — Stuttgart, 1984, Nachdruck 1994, 1996. — XII, 735 S.; Bd. 4: *H. Boog u. a.* Der Angriff auf die Sowjetunion.— Stuttgart, 1983, 2. Aufl. 1987, Nachdruck 1993. — XX, 1172 S. (mit Beiheft); Bd. 5: *B.R. Kroener u.a.* Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Teilband 1: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939 bis 1941. — Stuttgart, 1988, Nachdruck 1992. — XVIII, 162 S., Teilband 2: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942 bis

1944/45. — Stuttgart, 1999. — XIII, 1082 S.; Bd. 6: *H. Boog u. a.* Der globale Krieg. Die Ausweitung zum Weltkrieg und der Wechsel der Initiative 1941—1943. — Stuttgart, 1990, Nachdruck 1993. — XX, 1184 S.; Bd. 7: *H. Boog.* Das Deutsche Reich in der Defensive. Strategischer Luftkrieg in Europa. Krieg im Westen und in Ostasien 1943—1944/45. — Stuttgart, 2001. — XVI, 831 S.; Bd. 8: *K.-H. Frieser u. a.* Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten / Im Auftr. des MGFA hg. von K.-H. Frieser. — München, 2007. — XVI, 1320 S.; Bd. 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939—1945. Halbband 1: *R. Blank u. a.* Politisierung, Vernichtung, Überleben / Im Auftr. des MGFA hg. von J. Echternkamp. — München, 2004. — XIV, 993 S.; Teilband 2: *B. Chiari u. a.* Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung / Im Auftr. des MGFA hg. von J. Echternkamp. — München, 2005. — XIV, 1112 S.; Bd. 10: Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches. Halbband 1: *H. Boog u. a.* Die Militärische Niederwerfung der Wehrmacht / Im Auftr. des MGFA hg. von R.-D. Müller. — München, 2008, Halbband 2: *J. Echternkamp u. a.* Die Folgen des Zweiten Weltkrieges / Im Auftr. des MGFA hg. von R.-D. Müller. — München, 2008.

¹³ *Haupt, W.* Kiew — die größte Kesselschlacht der Geschichte. — Bad Nauheim/Friedberg, 1964, 1980; *Tieke, W.* Kampf um die Krim. — Gummerbach, 1975; *Buchner A.* Sevastopol. Der Angriff auf die stärkste Festung der Welt 1942. — Friedberg, 1978; Befehl des Gewissens. Charkow Winter 1943 / Hg. v. Bundesverband der Soldaten der ehemaligen Waffen-SS. — Osnabrück, 1976; *Conrady, Alexander.* Die Wende 1943. Charkow—Orel. — Neckargemünd, 1978; *Schwarz, Eberhard.* Die Stabilisierung der Ostfront nach Stalingrad. Mansteins Gegenschlag zwischen Donez und Dnjepr im Frühjahr 1943. — Göttingen/Zürich, 1985; *Buchner, Alexander.* Ostfront 1944. Tscherkassy—Tarnopol— Krim—Witebsk—Bobrujsk—Brody—Jassy—Kischinew. — Friedberg, 1988.

¹⁴ *Krausnick, Helmut / Wilhelm, Hans-Heinrich.* Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatztruppen der Sicherheitspolizei und SD 1938—1942. — Stuttgart, 1981.

¹⁵ *Eichholtz, Dietrich.* Der Generalplan “Ost”. Über eine Ausgeburt imperialistischer Denkart und Politik // Jahrbuch für Geschichte. — Nr. 26. — 1982. — S. 217—274; *Його ж.* Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945. — Berlin (Ost). — Bd. 1. — 1969; Bd. 2. — 1985; *Його ж.* Wirtschaftspolitik und Strategie des faschistischen deutschen Imperialismus im Dnepr-Donetz-Industriegebiet 1941—1943 // Militärgeschichte. — 1979. — Nr. 18. — S. 281—286.

¹⁶ *Müller, Rolf-Dieter.* Das Tor zur Weltmacht. Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsche Wirtschafts- und Rüstungspolitik zwischen den Weltkriegen. — Boppard am Rhein, 1984; *Його ж.* Das Scheitern der wirtschaftlichen “Blitzkriegsstrategie” // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. — Bd. 4. — Stuttgart, 1983. — S. 936—1029; *Riedel, Matthias.* Bergbau und Eisenhüttenindustrie in der Ukraine unter deutschen Besatzung (1941—1944) // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. — H. 3. — 1973. — S. 245—284.

¹⁷ *Müller, Norbert.* Massenverbrechen von Wehrmachtsorganen an der sowjetischen Zivilbevölkerung im Sommer/Herbst 1941 // Zeitschrift für Militärgeschichte. — Nr. 8. — 1969. — S. 537—553; *Його ж.* Wehrmacht und die Okkupation 1941—1944. Zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Führungsorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium. — Berlin, 1971; *Його ж / Mangers Vestermanis.* Verbrechen der faschistischen Wehrmacht an sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945 // Militärgeschichte. — Nr. 16. — 1977. — S. 15—27; *Herzog, Leon.* Die verbrecherische Tätigkeit der Wehrmacht im Generalgouvernement in den Jahren 1939 bis 1945 // Zeitschrift für Militärgeschichte. — Nr. 6. — 1967. — S. 445—458.

¹⁸ *Bonwetsch, Bernd.* Sowjetische Partisanen 1941—1944. Legende und Wirklichkeit des “allgemeinen Volkskrieges” // Partisanen und Volkskrieg. Zur Revolutionisierung des Krieges im 20. Jahrhundert / Hg. von G. Schulz. — Göttingen, 1981; *Aschenauer, Rudolf.*

Krieg ohne Grenzen. Der Partisanenkampf gegen Deutschland 1939—1945. — Leoni, 1982; Hesse, Erich. Der sowjetische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfweisungen und Befehle. [Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Bd.9]. — 2.überarb. Aufl. — Göttingen/Zürich, 1992.

¹⁹ Streit, Christian. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945 [Studien zur Zeitgeschichte, 13]. — Stuttgart, 1978; 2. Aufl. 1980; 3. Aufl. 1991; 4. Aufl. 1997; Йоґо ж. Sozialpolitische Aspekte der Behandlung der sowjetischen Kriegsgefangenen // Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder / Hg. W. Dlugoborski. — Göttingen, 1981. — S. 184—196; Streim, Alfred. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im “Fall Barbarossa”. Eine Dokumentation unter Berücksichtigung der Unterlagen deutscher Strafverfolgungsbehörden und der Materialien der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen [Motive, Texte, Materialien, 13]. — Heidelberg/Karlsruhe, 1981; Йоґо ж. Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg. Berichte und Dokumente 1941 bis 1945 [Recht, Justiz, Zeitgeschehen, 35]. — Heidelberg, 1982.

²⁰ Kenrick D., Puxon K. Sinti und Roma — die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat. — Göttingen, 1981; Die Ermordung psychisch kranken Menschen in der Sowjetunion. Eine Dokumentation / Bearb. von A. Ebbindhaus, G. Preissler // Aussonderung und Tod. Die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren / Hg. von G. Aly u.a. [Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik, 1]. — 1985. — S. 75—107.

²¹ Wilhelm, Hans-Heinrich. Der SD und die Kirchen in den besetzten Ostgebieten 1941/42 // Militärgeschichtliche Mitteilungen. — Nr. 29. — 1981. — S. 55—99; Stehle, Hansjakob. Der Lemberger Metropolit Šeptyckyj und die nationalsozialistische Politik in der Ukraine // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. — Nr. 34. — 1986. — S. 407—425.

²² Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg / Hg. vom MGFA. — Bd. 5/2. — Stuttgart, 1999. — XI.

²³ Pohl, Dieter. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. — München, 1996; Йоґо ж. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941—1943 // Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik / Hg. von N. Frei, S. Steinbacher, B.C. Wagner. — München, 2000. — S. 135—173; Йоґо ж. Holocaust. Die Ursachen, das Geschehen, die Folgen. — Freiburg/Basel/Wien, 2000; Йоґо ж. Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden // Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Hg. von G. Paul. — Göttingen, 2002. — S. 205—234; Йоґо ж. Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit. — Darmstadt, 2003.

²⁴ Die Schoah von Babij Jar / Hg. von E.R. Wiehn. — Konstanz, 1991; Angrick, Andrej. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941—1943. — Hamburg, 2003; Йоґо ж. Zur Rolle der Militärverwaltung bei der Ermordung der sowjetischen Juden // “Wir sind die Herren des Landes”. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion. / Hg. von B. Quinkert. — Hamburg, 2002. — S.104—123.

²⁵ Cüppers, Martin. Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer SS und die Judenvernichtung 1939—1945. — Darmstadt, 2005.

²⁶ Browning, Christopher R. Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die “Endlösung” in Polen. — Reinbeck bei Hamburg, 2005 (Erste Ausgabe 1993).

²⁷ Kunz, Norbert. Die Feld- und Ortskommandanturen auf der Krim und der Judenmord 1941/42 // Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden / Hg. von W. Kaiser. — Berlin/München, 2002. — S. 54—71.

²⁸ *Wippermann, Wolfgang*. Nur eine Fußnote? Die Verfolgung der sowjetischen Roma // Gegen das Vergessen. Deutsch-sowjetische Historikerkonferenz im Juni 1991 in Berlin über Ursachen, Opfer, Folgen des deutschen Angriffs auf die Sowjetunion / Hg. von K. Mezer, W. Wippermann. — Frankfurt a. M., 1992. — S. 75—90; *Zimmermann, Michael*. Verfolgt, vertrieben, vernichtet. Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma. — Essen, 1993.

²⁹ Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog / Hg. Hamburger Institut für Sozialforschung, Red. H. Heer und B. Otto. — Hamburg, 1996. — 222 S.

³⁰ *Förster, Jürgen u.a.* Wehrmachtsverbrechen. Ein Gespräch mit Jürgen Förster, Manfred Messerschmidt und Christian Streit über den “Vernichtungskrieg” der deutschen Wehrmacht im Osten // Mittelweg. — Nr. 3. — 1994. — S. 41—50.

³¹ Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941—1944. Ausstellungskatalog / Hg. vom Hamburger Institut für Sozialforschung. — Hamburg, 2002.

³² Die Wehrmacht. Mythos und Realität / im Auftr. des MGFA hrsg. von R.-D. Müller und H.-E. Volkmann. — München, 1999. — 1321 S.

³³ *Umbreit, Hans*. Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942—1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. — Bd. 5/2. — Stuttgart, 1999. — S. 3—272; *Його ж.* Die Verantwortlichkeit der Wehrmacht als Okkupationsarmee // Die Wehrmacht. Mythos und Realität. — S. 743—753; *Його ж.* Sonderformen des bürokratischen Apparats in den besetzten Gebieten: die Rüstungsinspektionen // Die Bürokratie und Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa / Hg. von W. Benz [Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939—1945, Bd.4]. — Berlin, 1998. — S.139—151.

³⁴ *Heer, Hannes*. Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hg. von H. Heer, K. Naumann. — Hamburg, 1995. — S. 104—138; *Mallmann, Klaus-Michael*. “Aufgeräumt und abgebrannt”. Sicherheitspolizei und “Bandenkampf” in der besetzten Sowjetunion // Gestapo im Zweiten Weltkrieg: “Heimatfront” und besetztes Europa / Hg. von G. Paul, K.-M. Mallmann. — Darmstadt, 2000. — S. 503—520; *Richter, Timm C.* “Herrenmensch” und “Bandit”. Deutsche Kriegsführung und Besatzungspolitik als Kontext des sowjetischen Partisanenkrieges. — Münster u.a., 1998; *Umbreit, Hans*. Das unbewältigte Problem. Der Partisanenkrieg im Rücken der Ostfront // Stalingrad. Ereignis — Wirkung — Symbol / Hg. von J. Förster. — 2. Aufl. — München/Zürich, 1993. — S. 130—150 (zuerst 1992).

³⁵ *Bartow, Omer*. Hitlers Wehrmacht. Soldaten, Fanatismus und die Brutalisierung des Krieges. — Reinbek bei Hamburg, 1995; *Його ж.* Brutalität und Mentalität. Zum Verhalten deutscher Soldaten an der Ostfront // Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941—1945. Essays. Eine Veröffentlichung im Rahmen der Ausstellung “Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941—1945. Eine Dokumentation”, veranstaltet von der Berliner Festspiele GMBH im Auftrag des Senats von Berlin für die “Topographie des Terrors” / Hg. von P. Jahn und R. Rürup. — Berlin, 1991. — S. 183—199; *Його ж.* Von unten betrachtet. Überleben, Zusammenhalt und Brutalität an der Ostfront // Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zum “Unternehmen Barbarossa” / Hg. von B. Wegner. — München, 1991. — S. 326—344.

³⁶ *Beck, Birgit*. Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen von deutschen Militärgerichten 1939—1945. — Paderborn, 2004.

³⁷ *Humburg, Martin*. Das Gesicht des Krieges. Feldpostbriefe von Wehrmachtssoldaten aus der Sowjetunion 1941—1944. — Opladen, 1998; *Stenzel, Thilo*. Das Rußlandbild des “kleinen Mannes”. Gesellschaftliche Prägung und Fremdwahrnehmung in Feldpostbriefen aus dem Ostfeldzug (1941—1944/45) [Mitteilungen des Osteuropa-Instituts, 27]. — München, 1998.

³⁸ *Gerlach, Christian*. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. — Hamburg, 1999; *Його ж.* Krieg, Ernährung, Völkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg. — Zürich-München, 2001.

³⁹ *Wilhelm, Hans-Heinrich*. Rassenpolitik und Kriegsführung: Sicherheitspolizei und Wehrmacht in Polen und in der Sowjetunion 1939—1942. — Passau, 1991.

⁴⁰ *Arnold, Klaus Jochen*. Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941 // Militärgeschichtliche Mitteilungen. — H. 58. — 1999. — S. 23—63; *Його ж.* Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion: Kriegsführung und Radikalisierung im “Unternehmen Barbarossa”. — Berlin, 2005.

⁴¹ *Oldenburg, Manfred*. Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942. — Köln/Weimar/Wien, 2004.

⁴² *Boll, Bernd*. Zloczow, Juli 1941: Die Wehrmacht und der Beginn des Holocaust in Galizien // Zeitschrift für Geschichte. — Nr. 50. — 2002. — S. 899—917; *Heer, Hannes*. Einübung in den Holocaust: Lemberg Juni/Juli 1941 // Zeitschrift für Geschichte. — Nr. 49. — 2001. — S. 409—427; *Його ж.* Tote Zonen. Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront. — Hamburg, 1999.

⁴³ *Müller, Rolf-Dieter*. An der Seite der Wehrmacht. Hitlers ausländische Helfer beim “Kreuzzug gegen den Bolschewismus” 1941—1945. — Berlin, 2008; *Його ж.* Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Die Zusammenarbeit von Wehrmacht, Wirtschaft und SS. — Frankfurt a. M., 1991.

⁴⁴ Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte / Hg. von Ch. Hartmann, J. Hürter, U. Jureit. Mit einem Vorwort von J.P. Reemtsma und H. Möller. — München, 2005.

⁴⁵ *Pohl, Dieter*. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941—1944. — München, 2008.

⁴⁶ *Hartmann, Christian*. Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941/42. — München, 2009.

⁴⁷ *Ch. Hartmann, J. Hürter, P. Lieb, D. Pohl*. Der deutsche Krieg im Osten 1941—1944. Facetten einer Grenzüberschreitung. — München, 2009.

⁴⁸ *Streit, Christian*. Die Behandlung der verwundeten sowjetischen Kriegsgefangenen // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht / Hg. von H. Heer, K. Naumann. — Hamburg, 1995. — S. 78—91; *Його ж.* Die sowjetischen Kriegsgefangenen in den deutschen Lagern // Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933—1945 / Hg. D. Dahmann, G. Hirschfeld. — Essen, 1999. — S. 403—414; *Його ж.* Die sowjetischen Kriegsgefangenen in der Hand der Wehrmacht // Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Die Vernichtungskrieg hinter der Front / Hg. von W. Manoschek. — Wien, 1996. — S. 74—89; *Його ж.* Zum Schicksal der sowjetischen Kriegsgefangenen in deutscher Hand // Deutsch-russische Zeitenwende. Krieg und Frieden 1941—1995 / Hg. von H.-A. Jakobsen. — Baden-Baden, 1995. — S. 437—454.

⁴⁹ *Hartmann, Christian*. Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im “Unternehmen Barbarossa”. Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. — Nr. 49. — 2001. — S. 97—158.

⁵⁰ *Overmans, Rüdiger*. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. — Bd. 9/2. — München, 2005. — S. 729—875.

⁵¹ Kriegsgefangene. Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion / Hg. Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, red. H.W. Hütter, E. Rommerskirchen. — Düsseldorf, 1995; Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive / Hg. von G. Bischof und R. Overmans. — Ternitz-Pottschach, 1999.

⁵² *Reuß, Ernst*. Gefangen! Das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener im Zweiten Weltkrieg. — München, 2005.

⁵³ *Stratievski, Dimitri*. Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland und ihre Rückkehr in die UdSSR. — Berlin, 2008.

⁵⁴ *Otto, Reinhard/Keller, Rolf/Nagel, Jens.* Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941—1945 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. — Nr. 4. — 2008. — S. 557—597.

⁵⁵ Див. бібліографію теми примусової праці на сайті Федерального архіву Німеччини: Bibliographie zur Zwangsarbeit im NS-Staat / bearbeitet von K. Kühnel und K. Sydow. Stand: Juni 2010. — http://www.bundesarchiv.de/findbuecher/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm

⁵⁶ Europa und der “Reicheinsatz”: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938—1945 / Hg. von U. Herbert. — Essen, 1991; *Herbert, Ulrich.* Fremdarbeiter — Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Berlin/Bonn, 1985, 1999; *Його ж.* Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland — Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. — München, 2001.

⁵⁷ Verschleppt und vergessen. Schicksale jugendlicher “OstarbeiterInnen” von der Krim im Zweiten Weltkrieg und danach / Hg. von S. Kraatz [Begleitbuch zur gleichnamigen Ausstellung im Rathaus Heidelberg, 5.—20.10.1995]. — Heidelberg, 1995.

⁵⁸ *Eikel, Markus.* “Weil die Menschen fehlen”. Die deutschen Zwangsarbeitsrekrutierungen und -deportationen in den besetzten Gebieten der Ukraine 1941—1944 // Zeitschrift für Geschichte swissenschaft. — Bd. 53. — 2005. — Nr. 5. — S. 405—433.

⁵⁹ *Ruff, Margarethe.* Zwangsarbeit in Vorarlberg? Ukrainische Arbeitskräfte zwischen 1942 und 1945. — Innsbruck, 1996; *Її ж.* “Um ihre Jugend betrogen”. Ukrainische Zwangsarbeiter/innen in Vorarlberg 1942—1945 [Studien zur Geschichte und Gesellschaft Vorarlbergs, 13]. — Bregenz, 1997.

⁶⁰ Kiew-München-Kiew: Schicksale ukrainischer Zwangsarbeiter / hrsg. vom Kulturreferat der Landeshauptstadt München / Constanze Werner. — München, 2000.

⁶¹ Серед останніх праць див.: *Bald, Albrecht.* Zwangsarbeiter in Oberfranken 1939 — 1945: die Verhältnisse im nördlichen Oberfranken. — Bayreuth, 2008; *Pagenstecher, Cord.* Zwangsarbeit in Berlin: Archivrecherchen, Nachweissuche und Entschädigung / Cord Pagenstecher... — Berlin, 2008; *Timm, Elisabeth.* Zwangsarbeit in Esslingen 1939—1945: Kommune, Unternehmen und Belegschaften in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft. — Ostfildern, 2009; *Wurich, Sabine.* Den Dom durften wir nie betreten : Porträts ehemaliger Zwangsarbeiter in Köln / Hrsg. vom NS-Dokumentationszentrum der Stadt Köln. — Köln, 2008.

⁶² Forschungen zur NS-Zeit in Niederösterreich 1938—1945 / Hg. von W. Rosner; R. Motz-Linhart. — St. Pölten, 2007; *Freund, Florian / Perz, Bertrand / Spoerer, Mark.* Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939 bis 1945 [Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission. Vermögensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich, 26/1). — Wien/München, 2004.

⁶³ Серед останніх праць див.: *Bierod, Ralf.* Das Anlernen von Kriegsgefangenen und zivilen Zwangsarbeitern in deutschen Betrieben während des Zweiten Weltkriegs: Unternehmerische Initiative oder planwirtschaftliches Programm?; Analyse eines Instruments der Kriegswirtschaft. — Stuttgart, 2009; Der Flick-Konzern im Dritten Reich / von J. Bähr. Hrsg. durch das Inst. für Zeitgeschichte München-Berlin im Auftr. der Stiftung Preußischer Kulturbesitz. — München, 2008; Profiteure des NS-Systems?: deutsche Unternehmen und das “Dritte Reich” / hrsg. von J. Lillteicher, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas. — Berlin, 2006; *Werner, Constanze.* Kriegswirtschaft und Zwangsarbeit bei BMW. — München, 2006.

⁶⁴ *Goeken-Haidl, Ulrike.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg. — Essen, 2006.

⁶⁵ *Kaminsky, Uwe.* Dienen unter Zwang: Studien zu ausländischen Arbeitskräften in Evangelischen Kirche und Diakonie im Rheinland während des Zweiten Weltkrieges. — Bonn, 2002.

⁶⁶ Stiften gehen — NZ-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte / Hg. von U. Winkler. — Köln, 2000; *K. Barwig, G. Saathoff, N. Weyde*. Entschädigung für NZ-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte. — Baden-Baden, 1998; Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht. Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung "Erinnerung, Verantwortung und Zukunft" / Hg. M. Jansen, G. Saathoff. — Göttingen, 2007; *Arning, Matthias*. Späte Abrechnung. Über Zwangsarbeiter, Schlussstriche und Berliner Verständigungen. — Frankfurt a.M., 2001; *Bruening, Manfred u.a.* Entschädigung für Zwangsarbeiter. Modelle für die Lösung einer offenen historischen Aufgabe. — Bonn, 1999.

⁶⁷ *Spoerer, Mark*. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1938—1945. — Stuttgart, 2001; *Його ж.* Zwangsarbeit im Dritten Reich. Verantwortung und Entschädigung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. — Nr. 51. — 2000. — S. 508—527; *Його ж.* Die soziale Differenzierung der ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangenen und Häftlinge im Deutschen Reich. — München, 2002.

⁶⁸ *Goschler, Constantin*. Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945 / Hg. von N. Frei [Beiträge zur Geschichte des 20. Jahrhunderts, 3]. — Göttingen, 2005.

⁶⁹ *Eminger, Stefan*. "Entschädigung" von Zwangsarbeit in Österreich // Historische Sozialkunde. — Nr. 33. — 2003. — H. 1. — S. 24—29.

⁷⁰ *Kuczynski, Thomas*. Entschädigungsansprüche für Zwangsarbeit im "Dritten Reich" auf der Basis der damals erzielten zusätzlichen Einnahmen und Gewinne // Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts. — Nr. 15. — 2000. — T. 1. — S. 15—63.

⁷¹ *Yones, Eliyahu*. Die Straße nach Lemberg. Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941—1944. — Frankfurt, 1999.

⁷² Die Festung Sewastopol. Eine Dokumentation ihrer Befestigungsanlagen und der Kämpfe von 1942 / Hg. von M. Egger. — Bern, 1995; *Wegner, Bernd*. Defensive ohne Strategie. Die Wehrmacht und das Jahr 1943 // Wehrmacht. Mythos und Realität / Hg. von R.-D. Müller und H.-E. Volkmann. — München, 1999. — S. 197—209; Gezeitenwechsel im Zweiten Weltkrieg? Die Schlachten von Char'kov und Kursk im Frühjahr und Sommer 1943 in operativer Anlage, Verlauf und politischer Bedeutung / Im Auftr. des MGFA hg. von R.G. Foerster. — Hamburg, 1996; *Frieser, Karl-Heinz*. Schlagen aus der Nachhand — Schlagen aus der Vorhand. Die Schlachten von Char'kov und Kursk 1943 // Politik-Geschichte, Recht und Sicherheit. Festschrift für Gerhard Ritter. Aus Anlaß seines achtzigsten Geburtstages. — Würzburg, 1995. — S. 227—248.

⁷³ *Kunz, Norbert*. Die Krim unter deutscher Herrschaft 1941—1944. Germanisierungstypie und Besatzungsrealität / Hg. von K.-M. Mallmann [Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ludwigsburg der Universität Stuttgart, Bd. 5]. — Darmstadt, 2005; *Ungváry, Krisztián*. Ungarische Besatzungskräfte in der Ukraine 1941—1942 // Ungarn-Jahrbuch. — Nr. 26. — 2002/2003. — S. 125—163; *Zellhuber, Andreas*. "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...". Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941—1945 [Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg. Historisch-sozialwissenschaftliche Reihe, Nr. 71]. — München, 2006.

⁷⁴ *Voelkl E.* Transnistrien und Odessa (1941—1944). — Regensburg, 1996.

⁷⁵ *Roth K. H.* Kollaboration mit den Achsenmächten 1939—1945 in Europa // Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts. — Nr. 7. — 1992. — H. 2. — S. 128—131; *Scheel K.* Okkupation und Kollaboration im Zweiten Weltkrieg // Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts — Nr. 7. — 1992. — H. 4. — S. 132—135.

⁷⁶ Anpassung — Kollaboration — Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation / Hg. von W. Benz u. a. — Berlin, 1996; Okkupation und Kollaboration (1938—1945).

Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Bearb. W. Rohr [Europa unterm Hakenkreuz, Ergbd. 1]. — Berlin, 1994.

⁷⁷ *Torzecki, Ryszard*. Die Rolle der Zusammenarbeit mit der deutschen Besatzungsmacht in der Ukraine für deren Okkupationspolitik 1941 bis 1944 // Okkupation und Kollaboration. — S. 239—272.

⁷⁸ *Golczewski, Frank*. Ukraine im Zweiten Weltkrieg // Geschichte der Ukraine / Hg. von F. Golczewski. — Göttingen, 1993. — S. 241—260; *Його ж.* Die Kollaboration in der Ukraine // Kooperation und Verbrechen. Formen der “Kollaboration” im östlichen Europa 1939—1945 / Hg. von Ch. Dieckmann, B. Quinkert, T. Tönsmeier [Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, 19]. — Göttingen, 2003. — S. 151—182; *Його ж.* Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften // Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa / Hg. von W. Benz u.a. [Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939—1945, 4]. — Berlin, 1998. — S. 173—196.

⁷⁹ *Grelka, Frank*. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42 [Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, 38]. — Wiesbaden, 2005.

⁸⁰ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943. Der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / Hg. von R.-D. Müller. — Boppard, 1991.

⁸¹ *Aly, Götz*. Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. — Frankfurt a. M., 2005.

⁸² *Werpup, Josef*. Ziel und Praxis der deutschen Kriegswirtschaft in der Sowjetunion, 1941 bis 1944, dargestellt an einzelnen Industriezweigen. — Diss. Universität Bremen, 1992.

⁸³ *Penter, Tanja*. Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941—1943 // Kooperation und Verbrechen. Formen der “Kollaboration” im östlichen Europa 1939—1945 / Hg. von B. Quinkert, Ch. Dieckmann, T. Tönsmeier. — Göttingen, 2003. — S. 183—223; *Її ж.* Zwischen Hunger, Terror und einer “glücklichen Zukunft”. Der Arbeitseinsatz im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung // Zwangsarbeit im Bergwerk. Der Arbeitseinsatz im Kohlenbergbau des Deutschen Reiches und der besetzten Gebiete im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hg. von K. Tenfelde, H.-Ch. Seidel. — Essen, 2005. — Bd. 1. — S. 433—466.

⁸⁴ *Linne, Karsten*. Baumwollanbau im Zweiten Weltkrieg: Eine “Einsatzfirma” in Südrußland // Zeitschrift für Unternehmensgeschichte. — H. 2. — 2003. — S. 196—214.

⁸⁵ *Kißmehl, Horst*. “Kriegswichtige Zielobjekte — Akten, Archive, Bibliotheken”. Zur Bedeutung, Organisation und Praxis faschistischer deutscher Kriegsbeute-Raubaktionen im Zweiten Weltkrieg // Wissenschaft unter dem NS-Regime / Hg. von B. Brentjes. — Berlin u.a., 1992. — S. 132—155; *Kurz, Jakob*. Kunstraub in Europa 1938—1945. — Hamburg, 1989. — 444 S.; *Manasse, Peter M.* Verschleppte Archive und Bibliotheken. Die Tätigkeiten des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges. — St. Ingbert, 1997; *Heuss, Anja*. Kunst- und Kulturgutraub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. — Heidelberg, 2000.

⁸⁶ *Lehr, Stefan*. Ein fast vergessener “Osteinsatz”. Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. — Düsseldorf, 2007. — 416 S.

⁸⁷ *Popielski, Boleslaw*. Die Tragödie der polnischen Universitätsprofessoren in Lemberg // Wissenschaft unter dem NS-Regime / Hg. von B. Brentjes. — Berlin u.a., 1992. — S. 82—88.

⁸⁸ *Boeckh, Katrin*. Die Religionsfront. Ukrainische Kirchen unter deutscher Militärverwaltung 1941/42 // Slavica Tarnopolensia. — Nr. 8. — 2001. — S. 60—85.

Розділ 2
Початок
Другої світової війни.
Бойові дії на німецько-
радянському фронті

А. РУККАС

Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р.

Першого вересня 1939 р. німецькі війська напали на Польщу, швидко захопивши західні регіони країни. Польській армії не вдалося утримати головну лінію оборони, тому командування ухвалило рішення про організацію оборони на останньому рубежі, що проходив по річках Стрий та Дністер (“румунський плацдарм”). На цей клаптик власної території (близько 4 % площі країни) передбачалося вивести якомога більшу кількість військ і, спираючись на військову та матеріально-технічну допомогу з Франції (що буде скерована до румунських портів), втримати оборону до початку наступу англо-французьких союзників на західному фронті. 17 вересня 1939 р. рубіж найбільшого просування німецьких військ у південно-східних та центральних районах Польщі виглядав наступним чином: підходи до Борислава та Дрогобича — Рудки — Львів (в облозі) — Жовква — Рава-Руська — Грубешів. Уздовж цієї лінії німці не чинили значного тиску, у чому польське командування вбачало ознаки вичерпання наступального потенціалу противника. Тож, на думку польського головнокомандувача маршала Е. Ридз-Смігли, перспективи створення “румунського плацдарму” виглядали цілком реальними. Однак всі плани поляків перекреслив радянський наступ, який розпочався вранці 17 вересня 1939 р.

Не очікуючи ворожих дій з боку Радянського Союзу, поляки спрямували всі свої сили на боротьбу з німцями. Одночасно у південно-східних районах концентрувалася велика кількість запасних осередків тактичних з'єднань та окремих родів військ, у яких налічувалося майже 250 тис. резервістів, що почали проходити швидко підготовку перед відправкою на німецький фронт. Крім того, у цих районах дислокувалися окремі тиллові та охоронні загони, а також формування Оборони народової, а вздовж польсько-радянського кордону розміщувалися послаблені підрозділи Корпусу охорони прикордоння (КОП), здатні виконувати лише функції нагляду за кордоном. На південній ділянці кордону з СРСР (від Прип'яті до Дністра) перебували три полки КОП, що налічували 8 піхотних батальйонів та 3 кавалерійські ескадрони. На Поліссі польські прикордонники були посилені двома фортечними батальйонами, що займали укріплений район на річці Случ. Таким чином, на 17 вересня у південно-східних районах тогочасної Польщі перебувало приблизно 370 тис. польських вояків, з яких біля 20 % вже вступили в боротьбу з німецькими військами, а решта були, переважно, загонами резервістів, які не мали ні достатнього озброєння, ні обмундирування, ні чіткої організаційної структури та

професійного досвіду. Отже, їхня бойова потужність була незначною і вони не могли бути серйозним противником для радянських військ.

Водночас, прикриваючись безпідставними твердженнями та порушуючи ряд підписаних міжнародних домовленостей (зокрема, Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р. та польсько-радянський пакт про ненапад від 25 липня 1932 р.), сталінське керівництво вирішило провести анексію східних регіонів Польської держави, які згідно з додатковим таємним протоколом до радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. мали відійти до сфери впливу СРСР.

Підготовка до радянського наступу

3 вересня 1939 р. нарком оборони СРСР маршал К. Ворошилов наказав військовим радам семи округів (Київського Особливого (КОВО), Білоруського Особливого, Харківського, Орловського, Калінінського, Ленінградського та Московського) здійснити низку заходів для підвищення бойової готовності військ, а саме: затримати на один місяць звільнення в запас червоноармійців старшого року служби; відкликати з відпусток командирів, політпрацівників, начальників військових частин та установ; привести військові частини до стану бойової готовності, для чого перевірити озброєння, обладнання, техніку, тощо. У директиві № 14650 від 6 вересня маршал К. Ворошилов наказав усім військовим частинам і установам розпочати наступного дня часткову таємну мобілізацію резервістів¹. З отриманням наказу військові частини КОВО, не чекаючи на поповнення, почали висуватися до державного кордону в складі, передбаченому штатним розписом мирного часу. Мобілізованих резервістів планувалося перекинути з пунктів постійної дислокації військ до районів зосередження залізницею або автотранспортом. 11 вересня нарком оборони видав розпорядження військовій раді КОВО про перейменування польового командування округу у командування Українського фронту, який очолив командарм 1-го рангу С. Тимошенко (членами Військової Ради фронту були перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов та корпусний комісар В. Борисов, начальником штабу — комбриг М. Ватутін; авіацією командував комдив Ф. Астахов; артилерією — комбриг М. Яковлев; автобронетанковими військами — комбриг Я. Федоренко).

11 вересня маршал К. Ворошилов видав директиву № 16648, в якій вимагав негайно приступити до зосередження військ Українського фронту у прикордонних районах:

- 15-й стрілецький корпус (стрілецькі дивізії) в районі Олевська;
- 5-та армія в районі Новоград-Волинського, Славути, Шепетівки (стрілецьких дивізій — 6, танкових бригад — 2, артилерійських полків Резерву Головного Командування (РГК) — 4);
- 6-та армія в районі Сатаніва, Волочиська, Проскурова (стрілецьких дивізій — 11, кавалерійських дивізій — 3, танкових бригад — 3, артилерійських полків РГК — 5);

— 12-та армія в районі Гусятина, Кам'янця-Подільського, Нової Ушиці, Ярмолинців (стрілецьких дивізій — 6, кавалерійських — 4, танкових бригад — 4, мотострілецьких бригад — 1, артилерійських полків РГК — 1)².

Таким чином, всього у складі Українського фронту планувалося мати: 27 стрілецьких дивізій (з них дві у резерві); 7 кавалерійських дивізій; 9 танкових бригад (з них дві у складі танкового корпусу); однієї моторизованої бригади (у складі танкового корпусу); 7 артилерійських полків РГК.

Труднощі й ускладнення почалися вже в перший день проведення мобілізації в КОВО. У Києві під час виклику командного складу використовувалася радіостанція стадіону “Динамо”, що суперечило елементарним засадам конспірації. Не дотримувалася їх також й частина солдатів-гінців та офіцерів, які ходили по місту й зверталися до військових: “Якщо Ви є працівником штабу, то негайно повинні прийти до штабу”³.

Під час виконання директиви № 16 648 наркома оборони у радянського командування виникали поважні труднощі, пов'язані з тим, що зосередження частини відмобілізованих з'єднань мало проводитися залізничним транспортом в межах нормального господарського плану перевезень. Тому не всі військові частини встигали своєчасно прийти до визначених місць дислокації, а деякі не прибували зовсім (особливо коли вони мали перекидатися з районів, віддалених на тисячі кілометрів від України, як це, наприклад, сталося з 10-м танковим корпусом з Ленінградського округу, що мав увійти до складу Вінницької групи)⁴. Подібні ситуації виникали й тоді, коли військові з'єднання рухалися своїм ходом. Танкові та моторизовані частини прибували до місць своєї дислокації з великими труднощами та вичерпаним або майже вичерпаним моторесурсом. Відчутною була нестача палива, оскільки бази забезпечення на шляху пересування військ розгорталися із великим запізненням. Поганим був і технічний стан транспорту, який за мобілізацією поступав до війська з різних галузей господарства. Наприклад, у 23-му зенітно-артилерійському дивізіоні 15-го ск біля 60 % приписаних автомашин вимагали ремонту, але через брак часу вони вийшли в похід невідремнтованими⁵. Особливо зношеними були трактори. Так, у 231-му полку корпусної артилерії всі 100 % тракторів вимагали капітального ремонту⁶. Крім того, бракувало достатньої кількості гуми для автотранспорту, через що багато машин простоювало. Дуже не вистачало легкових автомобілів.

Організація руху бойової техніки й транспорту була організована вкрай погано. Однією дорогою одночасно могла просуватися велика кількість різних військових частин. Практично, не було жодного регулювання руху на дорогах. Тому часто виникали величезні пробки, які значно затримували пересування військових частин та підрозділів. Крім того, дуже низькою була й професійна підготовка водіїв, здебільшого — мобілізованих резервістів, які часто нехтували елементарними правилами дорожнього руху — іноді автомашини їхали прямо посередині дороги. Дуже часто автотранспорт, переданий з тилу в діючу армію, направлявся у війська великими колонами (від 50 до 400 машин) без нагляду кадрових офіцерів, лише тільки з одними цивільними водіями. Колони автомашин розтягувалися до 200 км у довжину.

Багато водіїв просто не знали, куди їхати й блукали, а командири штабу займалися тим, що відшукували ці машини в дорозі й направляли їх у призначені військові частини⁷.

Відчутним був дефіцит і військового обмундирування. Варто навести такий характерний приклад. Перед початком операції (14 вересня 1939 р.) у 60-й сд бракувало 2500 шинелей, багато військовослужбовців не мали жодних знаків розрізнення, оскільки не вистачало біля 9000 петлиць для шинелей й гімнастерок⁸.

В таких умовах ставало цілком очевидно, що не вдасться швидко створити армійські групи у заздалегідь визначеному складі. Тим часом німецькі війська вже 12 вересня опинились в “радянській зоні”, просуваючись все далі вглиб Польщі, і зайняли значну частину земель, “відведених” для Радянського Союзу. Німецьке керівництво здійснювало активний дипломатичний тиск на свого партнера для прискорення збройного виступу Червоної армії. Для цього воно використовувало й “українську карту”, лякаючи Москву перспективами виникнення на східних польських землях української маріонеткової держави, на зразок створеної у березні 1939 року Словаччини.

Опинившись в умовах, коли ще не всі з’єднання закінчили мобілізацію та зосередження у визначених районах, а ситуація вимагала рішучих кроків, радянське керівництво було вимушене атакувати Польщу силами, меншими від запланованих. Для цього 13 вересня на пропозицію військової ради Українського фронту було ухвалене рішення про виокремлення з кожної армійської групи оперативного ударного угруповання, що мало у своєму складі вже повністю зосереджені та готові до виконання завдання військові з’єднання. Ці ударні формування одержали назви Північної, Східної та Південної армійських груп. До їхнього складу увійшло 9 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 1 моторизована та 8 танкових бригад.

Поряд з військовими приготуваннями у середині вересня 1939 р. розпочалася також ідеологічна обробка особового складу. До серпня 1939 р. Червона армія виховувалася в антифашистському дусі, тому більшість бійців, командирів і політпрацівників були до останнього моменту впевнені, що СРСР готується до війни з гітлерівською Німеччиною. Показовою є ситуація у 13-у стрілецькому корпусі, де “до 15 вересня командири штабів та частин корпусу розуміли, що зосередження біля кордону відбувається не для маневрів, а для бою. Проте, вони не мали уявлення проти кого, власне, бойові дії будуть спрямовані. Тільки 15 вересня на нараді, що проводилася командиром корпусу (М. Кириловим — А. Р.), військовий комісар тов. Ліппа коротко заявив, що панська Польща повинна стати радянською, й звідси стала зрозумілою мета концентрації військ”⁹. Одночасно з ідеологічною обробкою власних військ радянською стороною була проведена підготовка до проведення відповідних заходів серед військ противника та цивільного населення східних районів Польщі. Напередодні 17 вересня польовою друкарнею Українського фронту було надруковано біля 120 тис. листівок, що потім скидалися з літаків¹⁰.

Дії головного командування польських збройних сил у зв'язку з радянським наступом

Перша звістка про перехід радянськими військами кордону надійшла до штабу головнокомандувача польських збройних сил маршала Е. Ридз-Смігли (який перебував у Коломиї) приблизно о 6-й ранку 17 вересня від командира полку КОП “Поділля” підполковника М. Котарби. Спочатку головнокомандувач вирішив боротися з новим ворогом¹¹. Війська, з якими він мав надійний зв'язок, одержали відповідні накази. Генерали К. Фабріци (у Станіславі), О. Нарбут-Лучинський (у Тернополі) та Б. Ятельницький (у Микулинцях) мали організувати оборону на Сереті. Однак поступово почали надходити нові повідомлення про дії радянських військ. “Телефони обривалися. Дезорієнтація на місцях була повною. Вона була спричинена поведженням радянських солдатів, які взагалі не стріляли в наших, ставилися до них з демонстративною прихильністю, частували їх цигарками, говорячи при цьому, що прийшли нам на допомогу в боротьбі проти німців”, — писав начальник штабу генерал В. Стахевич¹². Таке ставлення дезорієнтувало не тільки простих польських вояків, а й високих військових начальників, які, не маючи зв'язку з головнокомандувачем, самостійно ухвалювали важливі рішення. Так, командувач армії “Варшава” генерал Ю. Руммель видав директиву трактувати радянські війська як союзників¹³, а на Волині командувач II-м корпусним округом генерал М. Сморовінський наказав не чинити їм збройного опору¹⁴.

Штаб головнокомандувача також тривалий час не знав головної мети наступу Червоної армії (проти кого вона, власне, виступила: проти поляків чи німців?). Для з'ясування цього важливого питання генерал В. Стахевич відрядив капітана В. Хоцяновича, який добре володів російською мовою. На північному березі Дністра, намагаючись встановити контакт з радянськими танкістами, він потрапив під обстріл, про що негайно повідомив з найближчого поштового відділення¹⁵. Приблизно у той самий час штаб одержав додаткові відомості, що свідчили про ворожі наміри радянських військ.

Під впливом такої інформації у маршала Е. Ридз-Смігли склалося інше бачення ситуації. Тверезо оцінивши власні сили і можливості, він тепер розглядав збройний опір як форму протесту перед всім світом проти “підступної агресії другого ворога”¹⁶. Водночас боротьбу з німцями головнокомандувач вважав ще незакінченою, а тому було необхідно зберегти керівництво та війська. Маршал схилився до думки про евакуацію командування та якомога більшої частини збройних сил до сусідніх країн, передусім, Румунії та Угорщини. Однак остаточне рішення він відкладав до консультації з політичним керівництвом держави. Для обговорення ситуації головнокомандувач зустрівся у Коломиї з прем'єр-міністром Ф. Славой-Складковським та міністром закордонних справ Ю. Беком¹⁷. Відразу ж після цієї наради маршал Е. Ридз-Смігли мав розмову з начальником штабу генералом В. Стахевичем, якому повідомив, що вирішено звільнити уряд Румунії від союзницьких зобов'язань й просити його про транзитний проїзд для уряду і війська, що прямуватимуть до Франції. В зв'язку з цим треба підготувати наказ військам про відступ за кордон, зазначивши у ньо-

му, що в разі зустрічі з радянськими частинами не слід першими застосовувати зброю, але вступати з ними в переговори. Відкривати вогонь дозволялося лише у випадку спроби роззброєння з їхнього боку.

Близько 12.30 головне командування одержало повідомлення (яке згодом виявилось неправдивим) про те, що радянські танки переправилися через Дністер біля Устечка й прямують на південь. Під загрозою виявилось місто Коломия, де перебувало вище військове керівництво. Сил для організації оборони міста не було, тому після короткої наради з офіцерами штабу маршал Е. Ридз-Смігли вирішив перебратися до містечка Косів неподалік від румунського кордону. У Коломиї залишався начальник штабу генерал В. Стахевич, який мав керувати евакуацією військ за кордон¹⁸. Прибувши біля 14.00 до Косова, маршал Е. Ридз-Смігли вирушив до сусіднього містечка Кути, де мав розмову з президентом країни І. Мосьцицьким, прем'єр-міністром і міністром закордонних справ. Під час цієї зустрічі було вирішено провести евакуацію вищих органів державної влади на румунську територію лише в разі безпосередньої загрози з боку радянських військ¹⁹. Біля 20.00 17 вересня голова уряду одержав інформацію (як пізніше з'ясувалося, також хибну), що радянські танки займають місто Снятин, від якого до Косова було лише 40 км. Таким чином, вони могли вже десь через годину з'явитися у місці розташування головного командування. Не маючи достатніх сил для оборони, маршал Е. Ридз-Смігли наказав перейти до Румунії. Пізно ввечері він виїхав з Косова, а вночі з 17 на 18 вересня разом з президентом країни та членами уряду перетнув румунський кордон. Основна частина офіцерів штабу головнокомандувача перейшла на румунську територію вночі 18 вересня²⁰. Незадовго перед від'їздом був відредагований текст останнього наказу маршала Е. Ридз-Смігли до польських збройних сил, трансльований по радіо. "Совети виступили. Наказую загальний відступ найкоротшими шляхами до Румунії чи Угорщини. З більшовиками в боротьбу не вступати, тільки в разі атаки з їхнього боку або спроби роззброєння. Завдання Варшави та міст, що мають боротися проти німців, залишається незмінним. Міста, до яких підійдуть більшовики, повинні вступити з ними в переговори в справі відходу гарнізонів до Угорщини чи Румунії"²¹.

Довше за всіх залишався на польській території начальник штабу головнокомандувача генерал В. Стахевич, який координував евакуацію військ за межі країни²². В ніч з 17 на 18 вересня він одержав від маршала Е. Ридз-Смігли наказ залишити Коломию. Наступного ранку генерал прибув до Кут, де залишив майора Г. Пентковського, який мав тепер керувати рухом відступаючих до Румунії військових частин²³, а сам увечері 18 вересня перейшов на румунський бік прикордонної річки Черемош.

Крім головнокомандувача та його штабу на румунську територію перейшли також деякі польські військові частини, підрозділи і установи, зокрема: 21-й батальйон легких танків R-35, 1-й зенітно-артилерійський дивізіон, 11-та зенітно-артилерійська батарея, запасний осередок зенітної артилерії, чотири військові шпиталі, санітарний потяг, наземний технічний і резервний льотний персонал польських ВПС. До Румунії було перевезено устаткування закладів військової промисловості (фабрики з виробництва парашутів та

боєприпасів, Варшавський державний авіаційний завод “PZL”)²⁴. Всього ж до Румунії евакуювалося приблизно 30 тис. польських вояків, у тому числі біля 6 тис. офіцерів²⁵. До сусідньої країни перелетіли практично всі технічно справні літаки польських ВПС — 185 машин різних типів та класів (за румунськими даними — 177)²⁶. На румунську територію було перевезено золотий запас Польської Республіки, скарби і нумізматична колекція Національного банку, фінансові накопичення Фонду національної оборони. Щоправда, певна частина польських цінностей загальною сумою 36 млн злотих була перехоплена радянськими військами у Заліщиках²⁷.

До сусідньої Угорщини евакуювалися загалом 26 польських військових частин і установ, зокрема: 10-та кінно-механізована бригада полковника С. Мачека, 3-тя гірська бригада полковника Я. Котовича, 216-ий резервний піхотний полк підполковника З. Семерги, група “Стрий” генерала С. Дембінського, Запасні осередки 11-ої, 22-ої та 24-ої піхотних дивізій, Подільської та Краківської (частково) кавбригаду, рештки 7-го запасного осередку легкої артилерії та 3-го запасного осередку важкої артилерії, 4-ий запасний осередок інженерних військ (у неповному складі). Всього ж в Угорщині опинилися 40 382 польських військовослужбовці, в тому числі 4780 офіцерів та 12 генералів²⁸.

Після переходу кордону польські вояки були роззброєні та інтерновані. В Угорщині для них було створено майже 100 таборів²⁹. У Румунії вони були сконцентровані у двох великих та дев’яти малих таборах. Члени уряду, президент і головнокомандувач, незважаючи на попередній дозвіл на транзитний переїзд до Франції, також були інтерновані румунською владою³⁰.

Виступ радянських військ виявився для польського командування повною несподіванкою, що перекреслювала всі його сподівання затримати німецький наступ на “румунському плацдармі”. За нових умов після певних коливань та роздумів, головнокомандувач ухвалив єдине вірне рішення — відступати до сусідніх країн, зберігши при цьому війська для подальшої боротьби на боці союзників. Доцільність евакуації вищого державного керівництва також не викликала заперечень, однак швидкий (і можливо передчасний) від’їзд маршала Е. Ридз-Смігли критично оцінювався сучасниками, які закидали, що йому слід було значно довше затриматися на своїй території. Щоправда, всі погоджувалися, що це суттєво не вплинуло б на стратегічну ситуацію, адже маршал Е. Ридз-Смігли, втративши зв’язок з військами, не міг здійснювати загальне керівництво збройними силами. Однак, з другого боку, перебування головнокомандувача на рідній землі мало б велике морально-психологічне значення для польських солдатів, а також перекреслювало б вигадки радянської пропаганди про зраду свого народу польськими керівниками, які кинули, буцімто, країну напризволяще.

Наступ радянської Північної армійської групи

Приблизно о 4-й годині ранку 17 вересня 1939 р. радянська Північна армійська група комдива І. Советнікова перейшла державний кордон на фронті завширшки 230 км, від Олевська на півночі до Славуті на півдні. До скла-

ду групи входили: 8-й стрілецький корпус комдива Й. Рубіна — (44-та стрілецька дивізія комбрига О. Виноградова і 81-ша полковника С. Кондрусева); 15-й стрілецький корпус комдива П. Філатова — 45-та (комбриг І. Корнілов), 87-ма (комбриг П. Матикін) і 60-та стрілецька дивізія (комбриг М. Саліхов); і 36-та танкова бригада комбрига М. Богомолова. Війська групи наступали у трьох напрямках: 8-й стрілецький корпус і 36-та танкова бригада — на Дубно, 15-й стрілецький корпус (без 60-ої дивізії) — на Рівне, а 60-та дивізія — на Сарни.

У перші години операції з'єднання групи зустрілися з польськими прикордонними батальйонами “Гоща” і “Острог”, що майже не чинили збройного опору й потрапили в полон. Швидко усунувши прикордонну охорону, радянські війська розгорнули наступ у західному напрямі, але через слабку підготовку резервістів, котрі становили значний відсоток особового складу, до кінця дня вони виконали лише своє найближче завдання. До того ж, значні труднощі виникли під час подолання річок Вілія та Горинь³¹. 8-й корпус та 36-та танкова бригада роззброїли чимало військових ешелонів на станціях Здолбунів, Мирогоща, Острог, Озеряни, Івачково та Мізоч³². Лише в останньому випадку поляки відкрили вогонь, вбивши одного і поранивши трьох червоноармійців³³. Загалом 17 вересня 8-й корпус полонив біля 500 польських вояків, а 36-та танкова бригада, за різними даними, — від 1000³⁴ до 3000 осіб³⁵.

Сусідній, 15-й, корпус наприкінці 17 вересня захопив Рівне. Хоч незадовго до вступу радянських військ значна частина гарнізону (запасний осередок 13-ої піхотної дивізії підполковника К. Чарнецького, 5-й запасний осередок легкої артилерії підполковника З. Адамовича) залишила місто³⁶, однак у Рівному все ще перебувало чимало різноманітних підрозділів, загальною чисельністю у 1500 чоловік. Більшість польських вояків була роззброєна й захоплена в полон³⁷. У Рівному не було організованого опору, однак впродовж кількох наступних днів тут відбувалися спорадичні перестрілки. Зокрема, під час обстрілу будинку, де розмістився штаб 15-го корпусу, дістали поранення 4 бійці. Крім того, під час перевірки постів охорони був убитий ад'ютант командуючого Північної групи капітан С. Березовський³⁸.

18 вересня радянські війська продовжили наступ. Вранці 36-та танкова бригада зайняла Дубно. Щоправда, напередодні польські війська вийшли з міста, однак тут все ще залишалось чимало різних запасних підрозділів, як радянські танкісти захопили в полон. На залізничній станції вони роззброїли резервістів 16-го та 72-го піхотного полків, котрі перекидалися на “румунський плацдарм”³⁹, а на підході до міста була перехоплена автоколона 212-ої бомбардувальної ескадри, що прямувала з Луцька на південь. Серед полонених був начальник Авіаційної підофіцерської школи полковник А. Залеський⁴⁰. Поблизу Дубна потрапили в полон працівники Військового інституту протихімічної оборони, на чолі з його директором полковником К. Борчовським⁴¹. Загалом в районі Дубна було захоплено понад 6000 польських вояків⁴².

Швидко зайнявши Дубно, 36-та бригада рушила далі на Луцьк. Тут 17 вересня дислокувалася група військ генерала П. Скуратовича, що з почат-

ком радянського наступу відступила на південь. Поблизу Горохова генерал її розформував, наказавши підлеглим самотужки йти до Станіслава⁴³, а сам разом з офіцерами штабу поїхав до румунського кордону, але на Тернопільщині потрапив у полон⁴⁴. Навіть після того, як Луцьк залишили значні сили, у місті та його околицях все ще перебувала велика кількість польських військовослужбовців, котрі були роззброєні без жодного опору. За явно завищеними радянськими даними у полон потрапили майже 9000 чол.⁴⁵

В ніч з 18 на 19 вересня 36-та танкова бригада перебувала в Луцьку. Не маючи підтримки піхоти, радянські танкісти очікували нападів поляків, однак всі їхні побоювання виявилися марними⁴⁶. 19 вересня бригада продовжувала роззброєння невеликих груп польських солдатів, коли їй на допомогу, нарешті, прибула піхота 8-го корпусу та мобільний загін 45-ої дивізії 15-го корпусу. Передавши місто стрілецьким частинам, танкісти швидко рушили на Володимир-Волинський.

В цьому районі розміщувалася сильна група польських військ, яка 14—16 вересня успішно відбивала німецькі атаки. Вранці 17 вересня її командувач генерал К. Савицький одержав від командувача II-го корпусного округу (на території якого перебував) генерала М. Сморовінського наказ не вступати в бої з Червоною армією. Над вечір того ж дня останній прибув до міста і прийняв командування групою. Здавши справи, генерал К. Савицький разом з офіцерами свого штабу виїхав в напрямі угорського кордону, який перетнув через декілька днів⁴⁷. Залишившись у Володимирі-Волинському, 18 вересня генерал М. Сморовінський демобілізував усіх солдатів-неполяків, а з решти сформував три боєздатні батальйони, що мали відійти на західний берег Бугу й там продовжити боротьбу з німцями. Однак 36-та танкова бригада, що пізно ввечері 19 вересня з'явилася на східній околиці міста, зруйнувала всі плани генерала. Після короткого бою радянські танки увірвалися до центру Володимира-Волинського, де марно намагалися захопити Артилерійську школу підхорунжих резерву. Внаслідок цієї невдачі командир 36-ої бригади комбриг М. Богомолів вступив у переговори з генералом М. Сморовінським, домовившись про тимчасове припинення вогню. Польський генерал просив дозволити його військам зі зброєю безперешкодно вийти з міста. Радянський комбриг відкинув цю вимогу, зажадавши натомість негайної капітуляції. Після тривалих роздумів генерал М. Сморовінський прийняв ультиматум й володимирський гарнізон склав зброю. 36-та бригада залишалася в районі Володимира-Волинського до 23 вересня, де продовжувала роззброєння дрібних груп польських вояків, приводила до ладу бойову техніку, поповнювала запаси пального і боєприпасів, головню завдяки трофеям. За цей час бригада захопила в полон біля 12 000 польських солдат, 1500 офіцерів, здобула 150 гармат, 800 кулеметів, 20 000 гвинтівок, 2000 пістолетів та багато іншого майна⁴⁸. 23 вересня в районі Володимира-Волинського зосередився також й 8-й корпус, який на своєму шляху полонив декілька польських загонів.

18—25 вересня 15-й стрілецький корпус рухався до мостів через Буг напроти Дорохуська. На своєму шляху він роззброював окремі групи поль-

ських військ. На станції Рогачів були захоплені чотири військові ешелони, біля Олики в полон потрапив один з маршових батальйонів запасного осередку 13-ої піхотної дивізії, що 17 вересня вийшов з Рівного⁴⁹, в ніч з 18 на 19 вересня на станції Костопіль 87-ма дивізія полонила майже 1500 польських вояків і здобула 24 гармати⁵⁰.

Отямившись від несподіваного радянського наступу, окремі польські підрозділи намагались чинити опір. Найбільших втрат зазнала 87-ма дивізія. 18 вересня був двічі атакований її 96-й стрілецький полк. Спочатку в районі Невіркова у полон тимчасово потрапили 2 командири і 30 червоноармійців⁵¹, а потім під час нічного відпочинку поблизу Костополя полк був несподівано обстріляний, при цьому загинули 10 і дістали поранення ще 28 радянських бійців⁵². Найзапекліше зіткнення відбулося в районі сіл Грузятин, Навоз та Боровичі, що над Стиром. Тут 21—22 вересня 16-й полк за підтримки розвідувального батальйону та протитанкового дивізіону 87-ої дивізії вів кровопролитні бої з групою полковника З. Зайончковського, основу якої становив 3-й піхотний полк КОП. Обидві сторони зазнали відчутних втрат. З радянського боку було 95 вбитих, 85 поранених та 141 зниклий безвісти⁵³, у поляків тільки один батальйон, що брав найактивнішу участь в боях, втратив 35 чол. вбитими і 80 пораненими⁵⁴. Після напружених боїв 87-ма дивізія на короткий час уповільнила рух, а польська група, не подолавши оборони противника, відмовилася від маршу до румунського кордону. Війська полковника З. Зайончковського повернули на північ, але на підході до Ковеля 23 вересня були оточені радянськими танками і склали зброю⁵⁵.

В той час, коли 87-ма дивізія зосередила увагу на групі полковника З. Зайончковського, 45-та стрілецька дивізія рухалася на Ковель. 17 вересня тут розміщувалося значне польське угруповання, а з-під Бреста надходили тиллові й запасні підрозділи, рештки розбитих німцями військових частин. У місті перебував командувач I-го корпусного округу генерал М. Трояновський, який мав організувати оборону північно-західної Волині⁵⁶. Дізнавшись про радянський наступ, він просто залишив місто і через декілька днів перетнув угорський кордон. За його відсутності командування взяв на себе командант ковельського гарнізону полковник Л. Коц. Він звільнив вояків, у яких не було зброї, а з тих, які залишилися, сформував групу чисельністю понад 2000 чол. Над вечір 18 вересня вона вирушила на Володимир-Волинський⁵⁷, але наступної ночі у селі Верба зіткнулися з розвідкою 36-ої танкової бригади, внаслідок чого загинули 11 польських і 13 радянських вояків, на закладеній поляками міні підірвався радянський броньовик БА-10⁵⁸. Після цього бою полковник Л. Коц не став продовжувати марш на Володимир-Волинський, а повернув на захід й перейшов Буг.

Вранці 21 вересня розвідка 45-ої дивізії вступила до Ковеля, де майже не було регулярних частин, але розташувалися тисячі демобілізованих польських солдатів, а на станції стояло чимало військових ешелонів. Невеликий розвідувальний загін не міг власними силами полонити таку масу людей, взяти під охорону військові трофеї та забезпечити порядок у місті. У зв'язку з цим командир дивізії терміново відправив йому на допомогу два загони

піхоти⁵⁹, оскільки головні сили 45-ої дивізії змогли підійти лише наступного дня. Загалом в районі Ковеля радянські війська полонили 7500 польських вояків, здобули 6600 гвинтівок, 140 кулеметів, 12 автомашин та інше військове майно⁶⁰.

З калейдоскопічною швидкістю розгорталися події у Любомлі, де протягом 17—24 вересня влада змінювалася чотири рази. Дізнавшись про радянський наступ, польські війська 18 вересня залишили місто. Через два дні його зайняв мобільний підрозділ німецької 3-ої танкової дивізії, однак 21 вересня з наближенням Червоної армії він вийшов з Любомля, передавши його під контроль українській самообороні⁶¹. Наступного дня до міста знову вступили польські підрозділи, (24-та і 58-ма залізнично-мостові роти), що роззброїли українську міліцію⁶². Нарешті 24 вересня до Любомля ввійшов розвідувальний батальйон 45-ої стрілецької дивізії⁶³.

На середину третьої декади вересня 1939 р. Північна армійська група вийшла до Бугу. Першими на західний берег переправилися 23 вересня в районі Устилуга 8-й стрілецький корпус і 36-та танкова бригада, а через два дні напроти Дорохуська — 15-й стрілецький корпус. Війська отримали нові завдання: 8-й корпус мав наступати на Замостьє, а 15-й спільно з 36-ою бригадою — на Холм й далі на Люблін. Крім того, корпус був посилений 52-ою стрілецькою дивізією, що передавалася до його складу з Білоруського фронту. Дивізія дислокувалася в районі Малорити й повинна була діяти на Шацьк, де концентрувалося польське угруповання генерала В. Орліка-Рюкеманна⁶⁴.

29 вересня радянські танки зупинилися в 20 км від зайнятого німцями Любліна. Командир 36-ої танкової бригади М. Богомолов вступив в переговори з німецьким командуванням, вимагаючи звільнення міста⁶⁵. Як жест доброї волі він передав 51 німецького солдата, яких у містечку Ленчна нещодавно звільнили з польського полону його бійці⁶⁶. Однак відповідно до підписаного 28 вересня радянсько-німецького Договору про дружбу та кордони, землі на захід від Бугу мали залишатися у німецькій зоні, тому будь-які переговори припинилися, а радянські війська зупинилися на досягнутих рубежах. Лінія найбільшого просування Північної армійської групи (28 вересня перейменована у 5-ту армію) виглядала таким чином: Ленчна — Піски — Бихава (тут радянські війська стояли в 20—30 км на схід та південний схід від Любліна) — Кремінь (10 км на схід від Янува Любельського) — Білгорай, далі за річкую Танєв (правий приток Сяну) в районі Тарногруда перебували кавалерійські дивізії 2-го кавкорпусу, що належав сусідній Східній армійській групі (6-й армії). Фактично радянські війська розташувались у 30—40 км (один денний перехід) від середньої течії Сяну.

На західному березі Бугу 5-та армія зустріла більш серйозний опір поляків, адже тут радянські війська часто мали справу з регулярними частинами, яким вдалося вирватися з німецького оточення. Зміну бойової ситуації відчували 8-й стрілецький корпус та 36-та танкова бригада, які до цього практично не мали поважних бойових зіткнень. Танкова бригада вела бій за Холм, де розташувалися маршові батальйони 35-го полку 9-ої піхотної дивізії⁶⁷, запасний осередок артилерійських вимірів⁶⁸, а також чимало невеликих сол-

датських груп з різних частин. Кілька зіткнень сталося в районі Грубешува і Томашова-Любельського. У селі Рогалін підрозділи 81-ої дивізії зіткнулися з резервним підрозділом польського 27-го піхотного полку, а біля села Гусине після тривалого бою розбили комбіновану групу (спеціальний хімічний батальйон, запасний ескадрон 14-го уланського полку, Варшавський дивізіон кінної поліції), що відступала з-під Ковеля. 24 вересня поблизу села Тишовці після кількогодинного бою в розташуванні 81-ої дивізії полонено майже 500 польських вояків 2-го саперного полку⁶⁹. На Північ від Томашова-Любельського були захоплені в полон рештки 1-ої піхотної дивізії легіонів та 41-ої резервної піхотної дивізії⁷⁰.

У перші дні жовтня в районі між Яновим-Любельським та Білгораєм капітулювало 15-тисячне польське угруповання полковника Т. Зеленецького (командир 33-ої резервної піхотної дивізії), яке перед тим марно намагалося вирватися до Сяну. В останніх боях поляки завдали німцям відчутних втрат, а тому, побоюючись репресій з їхнього боку, вирішили за краще скласти зброю перед радянськими військами⁷¹.

До 5 жовтня 5-та армія залишалася на досягнутих рубежах, коли розпочала поетапний марш у зворотному напрямку, через тиждень вийшовши на східний берег Бугу, що мав становити радянсько-німецький кордон. Згідно з директивою командування Українського фронту після завершення операції 5-та армія зосередилася в районі Володавки, Устилуга, Сокаля, Кристинопілля, Луцька, Ковеля. Відступаючи, радянські війська вивозили на свою територію все більш-менш цінне майно (навіть швейні машинки⁷²), переганяли рухомий склад залізниці, евакуювали полонених польських вояків. Тільки з району Холма на схід було відправлено 10 тис. польських військовослужбовців, в тому числі 275 офіцерів⁷³. Разом з Червоною армією до радянської зони відійшли також кілька десятків тисяч місцевих мешканців, серед яких 55 % становили євреї, 40 — українці, 5 — поляки — комуністичні активісти⁷⁴. Зазначимо, що подібну практику вивезення матеріальних цінностей, полонених і цивільних біженців застосовували й німці у тих районах, що передавалися радянським військам.

Наступ радянської Східної армійської групи

Вранці 17 вересня польський кордон на фронті завширшки приблизно 50 км, від Теофіополя на півночі до Волочиська на півдні, перейшла Східна армійська група (САГ) комкора П. Голікова. До її складу входили: 2-й кавалерійський корпус комдива Ф. Костенка (3-тя дивізія комбрига М. Малєєва, 5-та дивізія комбрига І. Шарабурко, 14-та кавдивізія комбрига В. Крюченкіна), 17-й стрілецький корпус комдива К. Колганова (96-та дивізія комбрига Г. Халюзіна) і 97-ма дивізія полковника Г. Шерстюка, 24-та танкова бригада полковника П. Фотченкова, 38-ма танкова бригада полковника П. Волоха і 10-та танкова бригада полковника Г. Іванова.

Перші бої з підрозділами прикордонного батальйону "Скалат" підполковника Ф. Януша зав'язалися відразу після переходу кордону. Важливий

автомобільний міст через Збруч у Підволочиську був захоплений спеціально виділеним радянським загonom, але залізничний міст поляки встигли підірвати. Після кількогодинного бою була захоплена однойменна залізнична станція, де в полон потрапили 32 польських офіцери⁷⁵. Іноді опір польських прикордонників був настільки запеклий, що для його подолання залучалася дивізійна артилерія⁷⁶. Крім того, опір чинили також дві роти батальйону “Дедеркали”, проти яких діяв 2-й кавкорпус⁷⁷.

Подолавши опір польських прикордонників, Східна армійська група розгорнула наступ у західному напрямі. 17-й стрілецький корпус спільно з 38-ою і 10-ою танковими бригадами рухався вздовж шосе на Тернопіль, 2-й кавкорпус разом з 24-ою танковою бригадою діяв на північ від них. На своєму шляху радянським військам траплялися окремі польські частини. Так, у селах Колодне та Доброводи були захоплені в полон 1200 польських вояків з Центру вишколу зенітної артилерії, які мали 11 гармат та понад 60 різних автомобілів⁷⁸.

До кінця першого дня наступу основні сили Східної групи підійшли до Тернополя, а розвідувальні загопи проникли на його околиці. Польський гарнізон міста був чисельно невеликий і складався з кількох охоронних підрозділів, однак тут дислокувався запасний осередок 2-ої піхотної дивізії легіонів, до того ж через Тернопіль проходили розрізнені солдатські групи, обозні колони, що прямували на південь. У місті розмістився зі своїм штабом командувач V-го корпусного округу генерал О. Нарбут-Лучинський, який з початком радянського наступу виїхав на південь, не залишивши жодних конкретних вказівок з приводу можливої оборони⁷⁹. Тож у Тернополі поляки організованого опору не чинили, але впродовж кількох днів з вікон і дахів будинків стріляли по радянських частинах, які у вуличних боях втратили до 100 чол. (загинув перший ад’ютант командувача Східної армійської групи ст. лейтенант С. Павліков)⁸⁰.

Вранці 18 вересня до 2-го кавкорпусу прибули начальник штабу Українського фронту комдив В. Ватутін та член військової ради фронту корпусний комісар В. Борисов. Вони поставили корпусу нове завдання: звільнити війська від всього зайвого, що уповільнює рух, швидким маршем виступити на Львів і спільно з танковою групою, що мала діяти в районі на південь, здобути місто. Однак 2-й кавкорпус зміг приступити до виконання завдання лише у другій половині 18 вересня, коли війська відпочили та підтягнули тили. До кінця дня він подолав лише половину відстані, вийшовши на рубіж Колтів — Пługів. У цій ситуації командир корпусу вирішив відправити до Львова мобільний загін (600 вояків на автомобілях, 35 танків), виокремлений зі складу 5-ої кавалерійської дивізії, який очолив особисто командир цієї дивізії І. Шарабурко. Через брак пального не могла рухатися й 24-та окрема легка танкова бригада. Пальне їй підвезли лише під вечір, після чого, подолавши вночі за п’ять годин 135 км, біля 60 танків бригади вийшли на східну околицю Львова. Невдовзі до них приєднався загін 5-ої кавалерійської дивізії.

Ситуація в районі Львова була дуже складною. Німці, які з 12 вересня тримали Львів в облозі, з початком радянського наступу активізували свої дії, намагаючись оволодіти містом. Вони неодноразово пропонували поля-

кам скласти зброю на умовах почесної капітуляції, але командуючий обороною генерал В. Лянґнер категорично відкидав ці пропозиції. Сили захисників Львова дорівнювали 24—25 батальйонам піхоти, 3 ескадронам кавалерії при 78 польових і 16 зенітних гарматах, 2 панцерних потягах. Оборонці сподівалися на допомогу військ генерала К. Соснковського, які підходили з заходу й мали деблокувати місто. У Львові була пошкоджена електростанція, не функціонували водогін і каналізація, запасів води ледь вистачало для випікання хлібу та гасіння пожеж, від бомбардувань та артилерійських обстрілів щоденно гинули до 300 чол.⁸¹

Як зазначалося, перші радянські підрозділи з'явилися у Львові вночі 18 вересня, коли на східну околицю вийшла 24-та танкова бригада полковника П. Фотченкова. Тоді ж до міста було відправлено розвідувальний загін⁸². Вулицею Личаківською шість радянських танків виїхали до центральної частини, звідки під обстрілом польської артилерії були змушені повернутися на вихідні позиції. У цей час полковник П. Фотченков отримав наказ командування Східної армійської групи утриматися від захоплення міста до підходу головних сил армійської групи, після чого він вивів свою бригаду до Винників. Для блокади східної околиці Львова був залишений розвідувальний батальйон⁸³, котрий через деякий час був обстріляний німецьким підрозділом 137-го гірськострілецького полку 2-ої гірської дивізії, який помилково прийняв червоноармійців за поляків. Під час бою з радянського боку загинули 3 бійці, ще 5 дістали поранення, були підбиті 2 броньовики й 1 танк; німці мали 5 вбитих і 2 знищені протитанкові гармати⁸⁴. Незабаром ситуація прояснилася. До штабу 24-ої танкової бригади з вибаченнями прибув командир німецького полку полковник Е. Шлеммер⁸⁵.

До кінця 19 вересня до Винників підійшли 10-та і 38-ма танкові бригади, наближався 2-й кавкорпус. Наступного дня війська Східної групи розпочали інтенсивну підготовку до запланованого на 14.00 21 вересня штурму Львова. Німці також готувалися до рішучої атаки. 20 вересня командир 2-ої гірської дивізії генерал В. Ферштайн і командир 137-го полку полковник Е. Шлеммер прибули до штабу Східної групи, де вимагали не перешкоджати їм заволодіти містом, посилаючись при цьому на директиви свого командування прискорити захоплення Львова. З радянського боку у переговорах брали участь начальник артилерії Українського фронту комбриг М. Яковлев і начальник розвідувального відділу штабу фронту полковник Пшеничников. Вони відхилили німецькі вимоги й зажадали, аби німці відійшли на безпечну відстань і негайно припинили обстріл міста.

“Львівське” питання розглядалося вищим військово-політичним керівництвом Райху. Начальник штабу сухопутних сил генерал Ф. Гальдер 20 вересня занотував у своєму щоденнику вказівку головного військового радника А. Гітлера генерала А. Йодля: “Якщо росіяни наполягатимуть на територіальних вимогах, ми очистимо територію”. Далі він зробив запис, висловивши при цьому свої особисті почуття з приводу відступу німецьких військ: “Вирішено. Росіяни займуть Львів. День ганьби німецького політичного керівництва”⁸⁶. Через деякий час відповідний наказ про припинення облоги й

відступ за Сян дійшов до командира 2-ої гірської дивізії. Відхід німецьких військ з-під Львова почався вранці 21 вересня.

Готуючись до штурму, командування Східної армійської групи не відкидало можливості оволодіти містом й мирним шляхом, для чого вело переговори з поляками. Перший контакт був встановлений ще вранці 19 вересня, коли на запрошення командира 24-ої танкової бригади полковника П. Фотченкова до її штабу прибули представники від командування обороною Львова полковник Б. Раковський, підполковник К. Ризинський і майор В. Берка. На питання польських офіцерів про мету радянського наступу командир 24-ої ОЛТБ заявив, що Червона армія “прийшла бити німців й буде разом з поляками боротися з ними”, а тому радянським військам неодмінно треба ввійти до Львова⁸⁷. Польські делегати, не маючи відповідних повноважень, ухилилися від конкретної відповіді. 21 вересня відбулася чергова зустріч. На східній околиці Львова полковник П. Фотченков знову зустрівся з польськими делегатами. Однак і цього разу переговори закінчилися безрезультатно. Через деякий час на зустріч прибув уже сам командувач обороною генерал В. Лянгнер, якому було рішуче заявлено, що радянські війська готові до штурму, але для запобігання кровопролиття пропонують захисникам скласти зброю. Генерал попросив дати йому трохи часу для консультацій з представниками цивільної влади міста⁸⁸. Наступний раунд переговорів відбувся того ж дня. Розмову з генералом В. Лянгнером тепер вели радянські командири, рівні йому за військовим званням: начальник штабу 2-го кавкорпусу комбриг П. Курочкін, військовий комісар 2-го кавкорпусу бригадний комісар К. Крайнюков та начальник артилерії Українського фронту комбриг М. Яковлев. На цій зустрічі була досягнута домовленість, що наступного дня поляки капітулюють. Генерал В. Лянгнер заявив: “Львів мав вибір, кого впускати за свої мурі — німців чи більшовиків. З німцями ми ведемо війну й місто звиятно б’ється з ними вже десять днів. Вони, германці, є ворогами всіх слов’ян. Ви же — слов’яни, а тому ми хочемо віддати місто саме вам”⁸⁹. Погоджуючись на капітуляцію, він вимагав, аби після роззброєння всім польським воякам була гарантована особиста свобода, на що одержав позитивну відповідь. Повернувшись до Львова, генерал В. Лянгнер скликав нараду військового керівництва, на якій виголосив результати своїх переговорів. Більшість її учасників погодилися з рішенням командувача. Вранці 22 вересня у Винниках був підписаний офіційний протокол передачі Львова Червоній армії⁹⁰.

Для забезпечення порядку до Львова було введено радянський гарнізон (стрілецький та кавалерійський полки). Військовим комендантом був призначений начальник 2-го відділу штабу 2-го кавкорпусу полковник Котельников, який своїм першим наказом запровадив у місті військовий стан, проголосив створення “тимчасових органів місцевої революційної влади” і загонів цивільної оборони⁹¹. Під час вступу радянських військ опору практично не було, лише невеликі групи польських вояків стріляли з вікон та дахів будинків. Загальні втрати Східної армійської групи у цих сутичках нам не відомі, але на підставі архівних документів можна сказати, що вони були меншими, ніж у Тернополі. Так, 3-тя, 5-та кавдивізії та 24-та танкова бригада мали 6 вбитих та

11 поранених⁹². Водночас у Львові в полон потрапили майже 15 000 польських вояків, в тому числі 1500 офіцерів⁹³. Однак радянська сторона не дотрималася умов капітуляції, а тому переважна більшість офіцерів та підофіцерів були відправлені до таборів для полонених, а через півроку розстріляні.

Після опанування Львова командування Українського фронту визначило напрямок подальших дій Східної армійської групи, яка мала блокувати і знищити польські війська в районі Замостя, Томашова-Любельського, Грубешува. Для цього 2-й кавкорпус разом з 24-ою танковою бригадою мав діяти у північно-західному напрямку, встановивши контакт з військами сусідньої Північної групи. На західному напрямі наступав 17-й стрілецький корпус, посилений 99-ою дивізією (переведена з Південної групи). Ситуація тут не вимагала швидких дій, адже радянські війська послідовно займали територію, яку звільняли німці, що відходили на демаркаційну лінію⁹⁴. На своєму шляху війська Східної групи неодноразово зустрічали і брали в полон рештки польських частин, що пробивалися до угорського кордону. Так, 26—27 вересня були захоплені офіцери штабу армії “Пруси”: начальник штабу полковник Т. Обертинський, начальники відділів штабу підполковники Е. Словіковський і В. Каспшикевич, начальник зв'язку підполковник С. Рауш, начальник артилерії полковник С. Кюнстлер, начальник інженерних військ підполковник Л. Тичинський та інші⁹⁵. В районі Любачова в полон потрапили рештки 41-ої резервної піхотної дивізії разом з заступником командира з'єднання полковником С. Рогановичем, 3-й полк 29-ої піхотної бригади підполковника А. Страха, вояки 2-го шволежерського полку разом зі своїм командиром підполковником Ю. Трепто⁹⁶. В лісах південніше Краснобрда радянські кавалеристи полонили 300-особовий польський загін, в якому були командир комбінованої піхотної дивізії генерал Є. Волковинський, командир 77-го піхотного полку підполковник Г. Новосельський, а також поручник С. Свяневич (в майбутньому — відомий польський історик та публіцист)⁹⁷.

В останні дні вересня радянська 99-та стрілецька дивізія мала кілька зіткнень з польською кавалерійською групою генерала В. Андерса, що прямувала до угорського кордону. Її основну частину становила Новогрудзька кавбригада, до якої на марші приєднувалися розрізнені частини, зведені у комбіновану кавбригаду на чолі з полковником Є. Гробицьким. Обидві бригади рухалися окремими колонами, що мали зустрітися у селі Дернаки⁹⁸. Однак 26 вересня радянський підрозділ розбив тут штаб комбінованої бригади і полонив її командира⁹⁹. Після цього бригада вже не існувала як військове з'єднання, адже без органів управління її частини втратили зв'язок між собою і стали діяти самостійно. Довідавшись про розгром комбінованої бригади, генерал В. Андерс повернув Новогрудзьку кавбригаду на південний захід. Надвечір того ж дня вона перетнула шосе Львів — Перемишль, а наступної ночі вийшла в район Хліплі, Воля Судковська, де зіткнулася з радянською 34-ою кавдивізією з Південної групи.

28 вересня Східна армійська група була перейменована на 6-ту армію. Вранці цього ж дня розпочалася урочиста передача німецьким комендантом Перемишля генералом А. Стрекиусом південної частини міста під контроль

радянських військ¹⁰⁰. У Перемишлі був залишений радянський гарнізон (зі складу 99-ої дивізії) на чолі з полковником Шерстовим¹⁰¹. Однак 29 вересня, відповідно до радянсько-німецького Договору про дружбу та кордони 6-та армія зупинила своє просування, а 5 жовтня розпочала виведення окремих своїх частин на лінію нового кордону. По завершенні наступальної операції, згідно з директивою військової ради Українського фронту, 6-та армія зосереджувалася в районі Угнів, Любча, Сенява, Перемишль, Комарно, Львів, Кам'янка-Струмилівська.

Наступ радянської Південної армійської групи

Вранці 17 вересня на фронті завширшки приблизно 70 км, від Гусятина на півночі до гирла Збруча на півдні, державний кордон перейшла Південна армійська група командарма 2-го рангу І. Тюленєва. До її складу входили: 4-й кавкорпус комдива Д. Рябишева (32-га кавдивізія комбрига О. Бацкалевича, 34-та кавдивізія комбрига В. Цейтліна), 5-й кавкорпус комдива Г. Ганіна (9-та кавдивізія комбрига П. Белова, 16-та кавдивізія комбрига І. Бікжанова), 13-й стрілецький корпус комдива М. Кирилова (72-га дивізія комбрига В. Візжиліна, 99-та дивізія комбрига Трунова), 25-й танковий корпус комдива В. Рєпіна (4-та танкова бригада полковника О. Полікарпова, 5-та танкова бригада полковника М. Катукіна, 1-ша мотострілкова бригада полковника А. Дементьєва), 23-тя танкова бригада полковника Т. Мішаніна і 26-та танкова бригада полковника К. Семенченка. Мобільні з'єднання (два кавалерійські, один танковий корпуси та одна танкова бригада) мали зайняти Бориславські нафтові родовища, а 13-й корпус з 23-ою танковою бригадою — захопити територію Станіславівського воєводства й перерізати шляхи евакуації за кордон польських військ.

У прикордонній смузі військам Південної групи протистояли батальйони КОП "Борщів" та "Копичинці", що прикривали найкоротший шлях до "румунського плацдарму", де перебували польський президент, уряд та головнокомандувач. Тож, від опору прикордонників залежало перебування польських верховних органів влади на території країни та можливість їх безпечної евакуації за кордон.

На ділянці батальйону "Борщів" Збруч форсували 13-й корпус, 23-тя танкова бригада, та 9-та кавдивізія з 5-го кавкорпусу. Звісно, що поляки не могли довго стримувати просування радянських військ, тож одна рота прикордонників була розпорошена, а дві інші у повному складі перейшли на румунську територію¹⁰². Польські вояки знищили два радянські танки. Смертельне поранення дістав командир батальйону КОП капітан Б. Краковський¹⁰³. Батальйон "Копичинці" капітана М. Конковецького протистояв 4-му кавкорпусу, 25-му танковому корпусу, 26-й танковій бригаді та 16-й кавдивізії з 5-го кавкорпусу. Серйозний опір польські прикордонники чинили у Гусятині¹⁰⁴. Однак батальйон КОП був вибитий зі своїх позицій й з боями відступав до переправи через Дністер поблизу Устечка. На цьому шляху більшість польських вояків потрапила до полону.

Надвечір 17 вересня кавалеристи 4-го і 5-го корпусів, подолавши 60 км, вийшли на Стрипу. Повільно діяв 25-й танковий корпус, який через погане керівництво та розтягнутість тилів дійшов тільки до Чорткова. За перший день наступу Південна група полонила майже 1000 польських вояків¹⁰⁵. На своєму шляху її частини неодноразово стикалися з польськими військами, при цьому іноді доходило до застосування зброї. Наприклад, у радянських джерелах повідомляється про опір поляків у Теробовлі¹⁰⁶. 18 вересня кавалерійські корпуси продовжили наступ й до кінця дня вийшли на рубіж Ліятин — Дубова. Як і раніше, повільно діяли танкісти, які дійшли до міста Монастирськ, під час захоплення якого у полон потрапили 172 польські офіцери та біля 5000 солдатів¹⁰⁷. Наступного дня радянські війська вийшли на Гнилу Липу від Рогатина до Галича, де в полон було захоплено близько 6000 польських вояків, передусім, із запасних осередків, що збиралися тут перейти на лівий берег Дністра¹⁰⁸. На четвертий день наступу війська 4-го корпусу просунулися на 30 км, досягнувши лінії Боротники — Журавно — Журів, 25-го — підійшли до Стрия, а 5-го — залишилися у Галичі. На цих рубежах радянські війська вимушені були зупинитися, адже подальший шлях був заблокований німецькою 57-ою піхотною дивізією, яка 18 вересня зайняла Стрий, витіснивши звідти групу польських військ генерала С. Дембінського.

На лівому фланзі Південної армійської групи діяли 13-й стрілецький корпус та 23-тя танкова бригада, що мали швидко опанувати переправи через Дністер біля Ніжнева, потім зайняти Коломию й таким чином відрізати шляхи відступу польських військ до румунського кордону. Однак 13-й корпус не повністю виконав завдання, адже до кінця дня він тільки-но вийшов до Дністра, а на протилежний берег встигли переправитися лише невеликі розвідувальні підрозділи 23-ої бригади. Своїми головними силами корпус почав форсувати водну перешкоду в ніч з 17 на 18 вересня. При цьому, як зазначається у журналі бойових дій з'єднання, "переправа більше ніж 3000 машин, артилерії на механічній тязі виявилася справою досить складною. Вода в річці, рівень якої дещо піднявся після дощів, заливала радіатори. Машини десятками зупинялися на річці, загороджуючи дорогу тим, що їхали позаду. На протилежному березі дороги не виявилось. Машини не могли власними силами подолати круті, слизькі від дощу скати, тому їх часто потрібно було витягувати на руках"¹⁰⁹.

18 вересня сили 13-го стрілецького корпусу були розділені. Його 72-га дивізія рушила на Коломию й до кінця дня зайняла місто, де якраз почалося повстання українського населення проти залишків польської адміністрації. Інша дивізія, 99-та, за підтримки танкістів 23-ої бригади, наступного дня вступила до Станіслава. За завищеними радянськими даними тут у полон були захоплені 11 000 польських вояків¹¹⁰. Однак у дійсності полонених було набагато менше, оскільки всі польські військові формування ще напередодні залишили місто й попрямували до угорського кордону¹¹¹. 20 вересня передові підрозділи 13-й стрілецького корпусу вийшли до району Долина — Болеків. На цих рубежах корпус зупинилися, оскільки далі стояла німецька 57-ма піхотна дивізія.

У третій декаді вересня невеликі радянські мобільні загони почали опанувати гірські прикордонні райони, витісняючи звідти рештки польського війська. Так, 21 вересня було зайняте містечко Кути, де за наказом начальника штабу головнокомандувача генерала В. Стахевича майор Х. Пентковський керував відступом польських частин до Румунії. Під своє командування він зібрав біля 400 вояків, які при появі радянських танків безперешкодно відступили на територію сусідньої держави¹².

Після 23 вересня сили Південної армійської групи були зменшені. Так, 25-й танковий корпус перейшов до фронтового резерву — він був зосереджений в районі Комарно, де простояв до кінця операції¹³. Для тимчасової охорони нового кордону з Румунією та Угорщиною на Станіславівщині залишався 13-й стрілецький корпус, який вийшов із підпорядкування армійської групи й одержав статус окремого з'єднання. Його 99-та дивізія переводилася до складу 17-го стрілецького корпусу Східної армійської групи (замість неї з другого ешелону прибули 124-та і 146-та дивізії). Бойова ситуація дозволяла такі перегрупування, адже всі основні райони були вже захоплені, шляхи відступу польських військ за кордон перерізані, а попереду лежали зайняті німцями території, що були практично вільними від польських загонів. Крім того, з огляду на перебіг лінії кордону зона наступу військ Південної групи поступово звужувалася, а отже, концентрація значних сил тут була недоцільною. Тож, у складі Південної армійської групи залишилися 4-й і 5-й корпуси та 23-тя і 26-та танкові бригади.

21 вересня у Москві був підписаний радянсько-німецький протокол, який визначав процедуру звільнення вермахтом тих територій, які, згідно з таємними домовленостями Молотова—Ріббентропа, перебували у сфері інтересів Радянського Союзу. Відповідно до цього документу вранці 23 вересня німці стали поступово (по 20 км щоденно) відходити до раніше визначеної демаркаційної лінії вздовж Сяну. Того ж дня радянські війська вступили до Стрия, наступного — до Дрогобича і Борислава, 26 вересня — до Самбора, а 29 вересня кавалерійські корпуси Південної групи вийшли на Сян й тимчасово взяли на себе обов'язки з охорони демаркаційної лінії. На цьому шляху не обійшлося без збройних інцидентів, причому не тільки з польськими, але й з угорськими військами. 26 вересня на станції Бескид моторизований загін 16-ої кавалерійської дивізії зустрів угорський підрозділ, командир якого відмовився залишити станцію. Тоді червоноармійці силою зброї змусили угорців відступити на свою територію¹⁴. 27 вересня в районі сіл Хліплі, Воля Судковська та Владипіль радянська 34-та кавалерійська дивізія розбила Новогрудзьку бригаду генерала В. Андерса, що проривалася до угорського кордону. При цьому з польського боку загинули біля 20 вояків¹⁵, а з радянського було лише 13 поранених (в тому числі смертельно — командир 146-го полку майор Дегтярьов)¹⁶. Після цього бою, незважаючи на порівняно невеликі втрати, польська бригада була розпорошена на окремі невеликі групи й таким чином перестала існувати як цілісне військове з'єднання. На своєму шляху до Угорщини, до якої залишалось менше 40 км, багато польських вояків потрапили в полон. Наприклад, у селі Мочеради був схоплений

заступник командира Новогрудської бригади полковник К. Желіславський¹¹⁷, біля села Балиці потрапив у полон командир 27-го уланського полку підполковник Ю. Пайонк, у цьому ж районі — командир 19-го уланського полку підполковник Ю. Піонковський¹¹⁸. Крім того, польським воякам довелося стикатися також і з загонами сільської “червоної” міліції. Так, “червоні міліціонери” спочатку поранили, а потім 29 вересня поблизу села Ясенька-Стасьова захопили в полон самого генерала В. Андерса, котрий був негайно переданий радянському командуванню¹¹⁹. У селі Пнікут від рук місцевих активістів загинув командир 25-го уланського полку полковник Б. Стахлевський та кілька офіцерів цього полку¹²⁰. Уникнути полону й дістатися угорського кордону вдалося небагатьом, зокрема, командир 26-го уланського полку підполковнику Л. Швейцеру¹²¹.

Після виходу на Сян і завершення наступальної операції війська Південної армійської групи, перейменованої 28 вересня на 12-ту армію, згідно з директивою Військової ради Українського фронту, мали зосередитися в районі: Перемишль, Ужоцький перевал, станція Бескид, Стрий, Самбір. У цей час до складу армії був включений 49-й стрілецький корпус (три дивізії), однак її 5-й кавалерійський корпус виводився до фронтового резерву, а 26-та танкова бригада передавалася сусідній 6-й армії.

Бойові дії на Поліссі

Радянські війська не проводили фронтальної наступальної операції у важкодоступних районах Полісся. З півдня сильно заболочений басейн Прип'яті обходила 60-та стрілецька дивізія з 15-го стрілецького корпусу Українського фронту, а з півночі — 52-га стрілецька дивізія з 23-го стрілецького корпусу Білоруського фронту (27 вересня переведена до складу 15-го стрілецького корпусу Українського фронту). Між обома дивізіями, а відтак й фронтами, тривалий час існував оперативний розрив завширшки понад 120 км, який давав можливість полякам не тільки сконцентрувати тут значні сили, а й вивести їх поліськими лісами на західний берег Бугу.

17 вересня у поліському містечку Давидгородок зі своїм штабом перебував командувач Корпусу охорони прикордоння генерал В. Орлік-Рюкеманн. Після початку радянського наступу він об'єднав під своїм командуванням чотири прикордонні батальйони (один з полку “Барановичі”, три — з бригади “Полісся”), на ділянках яких противник не проводив активних дій. Польські підрозділи безперешкодно залишили свої позиції й стали відходити до району Любешіва, куди прибули 22 вересня. Крім того, генерал встановив зв'язок з командиром полку КОП “Сарни” підполковником Н. Суліком, якому наказав долучитися до нього.

Н. Сулік диспонував значними силами. Два прикордонні батальйони полку КОП “Сарни” (“Рокитне” і “Березне”) та кавалерійський ескадрон (“Бистричі”) планомірно відходили на лінію укріплень над Случчю, де позиції займали два спеціальні фортечні батальйони посиленого складу (“Сарни” і “Малинськ”). До того ж, підполковник Н. Сулік вранці 17 вересня підпорядкував

собі всі військові частини, що опинилися в районі Сарн (через станцію рухалося чимало ешелонів з військами, що перекидалися з північно-східних районів на “румунський плацдарм”). Таким чином, його угруповання збільшилося ще на два батальйони піхоти, батальйон саперів, два дивізіони артилерії та панцерний потяг¹²².

Проти військ підполковника Н. Суліка діяла 60-та стрілецька дивізія комбрига М. Саліхова, що повільно просувалася у західному напрямку, маючи впродовж 17—18 вересня ряд дрібних сутичок з польськими прикордонниками, котрі воліли передчасно не вв'язуватися у відкриті бої¹²³. Вранці 19 вересня радянські війська почали штурм польських укріплень над Случчю в районі села Тинне, де займала позиції 4-та рота фортечного батальйону “Сарни” капітана Е. Маркевича. У першому ешелоні 60-ої дивізії наступали два полки, кожному з яких була додана одна саперна рота. Крім того, безпосередню участь в штурмі брав танковий батальйон дивізії¹²⁴. Після п'ятигодинного бою радянська піхота прорвалася через загороджувальний вогонь польських бункерів. Дивізія пододала укріплену позицію й рушила до Сарн. В районі Тинного для ліквідації окремих пунктів опору був залишений полк другого ешелону, який разом з саперами мав нищити ще “живі” ДОТи. Перед амбразурами зводилися загороджувальні барикади, запалювалися легкозаймисті матеріали, з невеликої відстані гармати вели вогонь прямою наводкою. Все це “засліплювало” захисників, завдяки чому підривні команди мали можливість підійти впритул до бункеру й закласти вибухівку під вхідні броньовані двері¹²⁵. Після вибуху всередину вривався штурмовий загін, що брав у полон захисників бункеру. Коли ж така тактика не спрацьовувала, проти ДОТів використовувалися хімічні танки ОТ-26, ОТ-130, які своїми вогнеметами “викурювали” поляків. Для поліпшення ситуації оточених бункерів підполковник Н. Сулік наказав резервному батальйону атакувати противника, аби відволікти його сили від укріплень¹²⁶. Ця атака принесла бажані результати, адже приблизно третина гарнізонів блокованих об'єктів таки вийшла назовні й відступила до найближчого лісу.

Внаслідок боїв за укріплені позиції в районі села Тинне польська 4-та фортечна рота батальйону “Сарни” капітана Е. Маркевича зазнала значних втрат: 229 її вояків загинули, 39 дістали важкі поранення і 301 потрапив у полон; із блокованих бункерів врятувалися лише біля 120 чол.¹²⁷ Водночас згідно з радянськими джерелами втрати 60-ої стрілецької дивізії були значно меншими, адже впродовж 17—21 вересня вона мала тільки 10 вбитих і 25 поранених¹²⁸. На нашу думку, ці дані є явно заниженими і не відображають реальної картини. Непрямим доказом великих втрат та втомленості радянської дивізії може служити той факт, що, прорвавши укріплення, вона не стала розгортати свого успіху й переслідувати поляків, а залишилася, натомість, на тривалий відпочинок у зайнятому районі, а потім взагалі була виведена до армійського резерву¹²⁹.

З проривом укріпленої позиції над польськими військами в районі Сарн нависла загроза оточення, тому надвечір 19 вересня підполковник Н. Сулік наказав підлеглим військам відходити на захід для з'єднання з генералом

В. Орліком-Рюкеманном. Марш відбувався трьома колонами. На своєму шляху поляки вели бої з місцевими українськими повстанцями, а також кілька разів були атаковані радянською авіацією¹³⁰. Нарешті 25 вересня поблизу міста Камень-Каширський всі окремі польські загони злилися у єдине угруповання, чисельність якого доходила до 8,7 тис. вояків. Рухаючись далі на захід, поляки вранці 28 вересня підійшли до Шацька, де перебували 411-й танковий батальйон і 54-й протитанковий дивізіон радянської 52-ої стрілецької дивізії, головні сили якої дислокувались у районі Малорита, Мокрани¹³¹.

Дізнавшись про появу на околиці Шацька польських військ, командир 411-го танкового батальйону капітан Несенюк вирішив їх атакувати. Радянські машини їхали вузькою греблею, коли поляки, які займали позиції на краю лісу, зустріли їх влучним вогнем своїх протитанкових гармат. За короткий час були знищені 6 танків Т-26 і 2 танки-амфібії Т-37. Радянський батальйон був розгромлений. Його втрати становили 20 вояків вбитими (смертельні рани дістав його командир), 4 пораненими і 10 зниклими безвісти¹³². Відбивши атаку радянських танків, поляки самі перейшли до активних дій. Вони швидко опанували Шацьк, де розбили 54-й протитанковий дивізіон, полонивши біля 330 радянських вояків, яких довелося відпустити, оскільки бракувало сил для їхньої охорони¹³³.

Отримавши тривожні повідомлення з Шацька, командир 52-ої дивізії полковник І. Руссіянов направив туди всі сили, що мав під рукою. Коли комбінований радянський загін підійшов до північної околиці Шацька, він був затриманий поляками. Генерал В. Орлік-Рюкеманн наказав бригаді КОП "Полісся", яка поки що не брала участі в боях, завдати удару по відкритому лівому флангу противника хоча б одним батальйоном. Однак командир бригади полковник Е. Ружицький-Колодзейчик, фактично проігнорував наказ генерала, кинувши в бій лише одну роту¹³⁴. Всі свої сили він спрямував до переправи на Бузі. Таким чином, була втрачена можливість розбити комбінований загін полковника І. Руссіянова. Після важких боїв вранці 29 вересня польське угруповання відірвалося від противника й переправилося на західний берег Бугу, при цьому найбільше постраждала саме бригада КОП "Полісся", яку переформували в один слабкий батальйон.

В боях за Шацьк обидві сторони зазнали значних втрат. 52-га дивізія крім згаданих вище 8 танків втратила ще 5 броньованих тягачів "Комсомолец" і кілька 45-мм протитанкових гармат¹³⁵. Загинули 80 радянських вояків, 184 дістали поранення (в тому числі й сам командир дивізії¹³⁶), 91 зник безвісти¹³⁷. Загальні втрати польського угруповання становлять приблизно 500 чол. вбитими, пораненими і полоненими.

Переправившись через Буг, група КОП продовжила марш на захід й 1 жовтня вийшла до села Витичне, де відбувся її останній бій¹³⁸, початок якого нагадував недавні події під Шацьком. На позиції польської протитанкової артилерії знову виїхала колона радянських танків-амфібії Т-37 розвідувального батальйону 45-ої стрілецької дивізії. Поляки підбили 3 машини¹³⁹. Тоді в бій вступила радянська польова артилерія. Під її інтенсивним кількогодинним вогнем фізично втомлені від постійних маршів польські вояки не

витримували напруги бою, командирам було все важче піднімати їх у контратаки. До того ж, у солдатів закінчувалися патрони, а гармати вистрілювали останні снаряди. За таких умов генерал В. Орлік-Рюкеманн вирішив за краще розпустити своє угруповання. З отриманням такого наказу польські підрозділи поступово залишили позиції й малими групами розійшлися у різних напрямках. На своєму шляху багато хто потрапив до радянського полону, при цьому чимало офіцерів були розстріляні прямо на місці. Під час свого останнього бою польські прикордонники завдали противнику відчутних втрат: були вбиті 32 радянські вояки і ще 90 дістали поранення¹⁴⁰.

Деякі підсумки радянського наступу на західноукраїнських землях у вересні-жовтні 1939 р.

Впродовж 17 вересня — 2 жовтня радянські війська зазнали наступних втрат¹⁴¹:

Види втрат		Командири	Молодші командири	Бійці	Всього
Безповоротні втрати	Вбито та померло на етапах санітарної евакуації	127	150	575	852
	Зникло без відомостей	20	18	106	144
	Всього	147	168	681	996
Санітарні втрати	Поранені, контужені, опечені	186	298	1518	2002
	Хворі	26	11	344	381
	Всього	212	309	1862	2383
Всього		359	477	2543	3379

Ці ж цифри подаються у звіті 10-го відділу штабу Українського фронту від 6 жовтня 1939 р. та були оприлюднені В. Молотовим наприкінці жовтня 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР (без урахування хворих та зниклих безвісти)¹⁴². Однак наведені дані не можна вважати повними. Питання виникають з приводу кількості зниклих та хворих. Тільки в одному 15-у стрілецькому корпусу зникли 140 чол.¹⁴³, тож виходить, що впродовж операції в усіх інших з'єднаннях фронту пропала лише одна особа, що суперечить дійсності (наприклад, 5 чоловік зникли у 24-й танковій бригаді)¹⁴⁴. Достовірність кількості хворих також викликає сумніви. Так, у 6-й та 12-й арміях хворіли, відповідно, 369 і 786 вояків¹⁴⁵. Кількість хворих у 5-й армії нам не відома, але в радянських джерелах зазначено, що медико-санітарне обслуговування там було поставлене на дуже низькому рівні, — значно гірше, ніж у двох інших арміях фронту.

Таким чином, наведену вище звітну інформацію не можна вважати достатньо повною. Причиною цього є, в першу чергу, недбалість при складанні звітних документів, практично, на всіх рівнях керівництва. Крім того, радянські командири у звітах свідомо намагалися зменшити цифри втрат, якщо вони, на їхню думку, виглядали занадто великими. Значного розмаху така практика набу-

ла під час фінської кампанії, коли загальні втрати військ в середньому знижувалися на 30 %¹⁴⁶, хоча окремі приклади можна знайти і у вересні 1939 р. Так, у звіті 15-го стрілецького корпусу за період з 17 вересня до 2 жовтня з невідомих причин не були враховані 90 чол., які зникли з 52-ої дивізії після бою в районі Шацька. Крім того, у цьому ж документі не враховані ще 4 вояки, які загинули та були поранені у частинах корпусного підпорядкування¹⁴⁷.

Таким чином, на нашу думку, чисельність втрат Українського фронту повинна бути більшою. До наведених у таблиці даних необхідно додати, принаймні, ще біля 100 чол., які зникли в усіх військових з'єднаннях (за винятком 15-го корпусу). Крім того, десь втричі треба збільшити кількість хворих вояків. Отже, реальні втрати фронту мають виглядати приблизно так: безповоротні — до 1100 чол.; санітарні — до 3900 чол.; всього — до 5000 чол.

Польські історики вважають, що втрати Червоної армії у вересні—жовтні 1939 р. на всіх тогочасних польських східних землях (включаючи Західну Білорусію) сягали 8—10 тис. чол.¹⁴⁸ Однак свої припущення вони не підкріплюють архівними документами чи теоретичними розрахунками.

Втрати польських військ точно невідомі. З цього приводу існують дві точки зору. Так, на думку історика Е. Козловського, було вбито 600—800 вояків і ще біля 1500 поранено¹⁴⁹. З другого боку, у статистичному звіті Польських збройних сил на Заході (складений у 1944 р.) зазначається, що загальні втрати могли сягати 20 тис. чол.¹⁵⁰ На наш погляд, перша версія виглядає надто заниженою, а друга — завищеною. Крім того, у вересні 1939 р. війська Українського фронту полонили біля 200 тис. польських вояків¹⁵¹.

Складним є питання визначення кількості радянської бойової техніки, що була знищена/виведена з ладу у вересні—жовтні 1939 р. За період 17—27 вересня такої, за офіційними даними, нараховувалося 44 одиниці (39 танків і 5 броньовиків). 2 жовтня вище військове керівництво зажадало від командування фронту пояснення причин втрати такої кількості техніки, і через чотири дні у черговому звіті наводяться вже значно менші цифри: знищено 5 і пошкоджено 21 танк¹⁵². Виходить, що з 27 вересня до 6 жовтня, тобто тоді, коли точилися найбільш завзяті бої, кількість знищених машин скоротилася у 1,5 рази! На підставі архівних документів нами була складена наступна таблиця, де вказана приблизна кількість радянської бойової техніки, що була знищена або виведена з ладу у військах Українського фронту у вересні—жовтні 1939 р.¹⁵³

	Знищено	Тимчасово непридатні для використання через технічні поломки та бойові пошкодження
Танки	23	понад 200
Броньовики	5	біля 10
Літаки	6	2—3
Гармати різних калібрів	17	10—20
Автомобілі різних типів	111	250—300
Трактори та броньовані тягачі	81	біля 100

Водночас за період проведення операції війська Українського фронту захопили значні трофеї, а саме: 247 324 карабіни, 8566 кулеметів, 739 гармат різних калібрів, 36 танків, 64 броньовики, 4579 одиниць механічного транспорту різних типів, 131 літак (переважно)¹⁵⁴.

Наведена вище інформація про людські та матеріальні втрати радянських та польських військ свідчить, що Червона армія під час проведення наступальної операції на західноукраїнських землях не зустріла організованого опору. Відбувалися лише окремі бої та сутички, причому деякі з них мали досить запеклий характер, як наприклад, оборона сарненського укріпленого району, бої групи КОП генерала В. Орліка-Рюкеманна біля Шацька і Витичного або бої 3-го піхотного КОП полковника З. Зайончковського в районі Грузятина, Навоза, Боровичів. Найбільш впертий опір радянським військам чинили переважно підрозділи Корпусу охорони прикордоння. У південно-східних районах країни поляки не організували оборону великих міст. Важливі адміністративні центри, такі як Львів, Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель, Рівне, Дубно, Станіслав, Коломия були зайняті Червоною армією без помітних втрат.

Наступальна операція Українського фронту виявила цілий ряд серйозних недоліків у керівництві та бойовій підготовці радянських військ. Так, практично відсутньою була взаємодія між різними родами військ, особливо між наземними військами та авіацією. Радянські солдати не знали контурів власних літаків, їхніх розпізнавальних знаків та сигналів. Досить часто підрозділи ППО не були проінформовані про польоти власної авіації¹⁵⁵. В зв'язку з цим, радянські літаки сприймалися за польські і по них відкривався вогонь. Обстріли власних машин набули настільки широкого розмаху, що командувач Східної армійської групи був вимушений 25 вересня взагалі заборонити будь-яку стрільбу по повітряних цілях¹⁵⁶.

Однією з найбільших проблем для радянського командування була організація пересувань військових частин, оскільки не існувало чітко налагодженої служби регуляції руху. Внаслідок цього постійно утворювалися великі затори, які значно уповільнювали пересування колон. Так, наприклад, деякі моторизовані підрозділи долали відстань у 20 км за 12 годин¹⁵⁷.

Великого клопоту радянському керівництву завдала організація надійного зв'язку з підлеглими з'єднаннями і частинами, адже у найбільш відповідальні моменти операції його практично не було. Причиною цього була слабка фахова підготовка особового складу підрозділів зв'язку. Часто погана праця радистів призводила до цілковитого мовчання радіостанцій. Вони помилялися у шифрах, не знали, на яких хвилях шукати сигнали власних військ. Непристосованою до реальних бойових дій була й сама організація системи зв'язку на всіх рівнях управління від полку до армії включно¹⁵⁸.

Бої з польськими військами довели, що в більшості випадків радянські солдати-резервісти були недостатньо підготовлені. Вони не витримували рішучих атак поляків. Через відсутність у командирів необхідних навичок та досвіду керування військовими підрозділами в бойових умовах, радянські загони потрапляли у "вогняні засідки", підготовлені поляками. Радянські ко-

мандири часто забували або просто нехтували елементарними нормами військової обережності.

Крім слабкої фахової підготовки, радянські вояки відзначалися також дуже низьким рівнем дисципліни. Серед бійців та командирів широкого розмаху набули такі негативні та аморальні явища, як мародерство, “барахольство”, пограбування цивільного населення (під виглядом конфіскації) та самочинство (в тому числі розстріли без суду та слідства). Траплялися навіть випадки, коли позбавлені належного контролю окремі радянські тилові підрозділи перетворювалися у звичайні банди, які просто грабували поміщицькі садиби, заможних селян та біженців¹⁵⁹. В свою чергу військові політичні та партійні органи, у кращому випадку, обмежувалися загальними розмовами, не вживаючи при цьому конкретних заходів для викоренення цих негативних вчинків¹⁶⁰. За серйозні помилки у проведенні політичної роботи командувач Східної армійської групи комкор П. Голіков отримав суворе попередження, а член військової ради корпусний комісар Г. Захаричев був взагалі звільнений з посади¹⁶¹.

Після завершення бойових дій вище радянське керівництво не тільки не виправило виявлені недоліки, але зробило цілий ряд нових помилок, серед яких слід назвати розформування танкових корпусів. В кінці листопада 1939 р. Головна військова рада Червоної армії вирішила ліквідувати існуючі чотири корпусні управління. Хибно оцінивши результати вересневої операції, палкі прибічники кавалерії маршали К. Ворошилов і С. Будьонний наполягли на тому, щоб розформувати ці оперативно-тактичні з'єднання, що були створені з ініціативи “ворога народу” М. Тухачевського. Офіційною причиною ліквідації танкових корпусів слугувала думка про їхню громіздку організацію та погану керованість у бойових умовах.

Наведені факти свідчать про недостатню підготовку Червоної армії до ведення бойових дій. Бої під Шацьком, в районі Грузятина, Навоза, Боровичів були першими, щоправда, слабкими симптомами майбутніх військових катастроф Червоної армії у війні з Фінляндією та на початковому етапі Великої Вітчизняної війни. Однак за фанфарами, що голосно трубили про перемогу, не вдалося почути цих сигналів тривоги. Відповідні висновки були зроблені лише після провальної фінської кампанії 1939—1940 рр.

¹ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // Wojskowy Przegląd Historyczny (далі — WPH). — 1993. — N 2. — S. 170.

² Ibid. — S. 171.

³ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. — Т. 1. — Warszawa, 1994. — S. 114.

⁴ Російський Державний Військовий Архів (далі — РДВА). — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 2.

⁵ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 22.

⁶ Там само. — Арк. 25.

⁷ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 7.

⁸ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 365.

⁹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 7.

- ¹⁰ *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 33.
- ¹¹ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 517.
- ¹² *Ibid.*
- ¹³ *Rómmel J.* Za honor i ojczyznę. Wspomnienia dowódcy armii. — Warszawa, 1958. — S. 297—299.
- ¹⁴ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 528.
- ¹⁵ *Ibid.* — S. 524.
- ¹⁶ *Ibid.* — S. 525.
- ¹⁷ *Ślawoj-Składkowski F.* Prace i czynności Rządu Polskiego we wrześniu 1939 roku // Kultura. — 1948. — N 5. — S. 121; *Beck J.* Ostatni raport. — Warszawa, 1987. — S. 197, 198.
- ¹⁸ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 531—533.
- ¹⁹ *Ślawoj-Składkowski F.* Op. sit. — S. 123—124; *Beck J.* Ostatni raport. — Warszawa, 1987. — S. 199.
- ²⁰ *Cygan W.K.* Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939. — Warszawa, 1990. — S. 28.
- ²¹ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 566.
- ²² *Ibid.* — S. 556, 557.
- ²³ *Piątkowski H.* Raport komendanta m. Kutry z przebiegu działań za czas od 18 do 21.IX.1939 // Przegląd Kawalerii i Broni pancernej. — Т. XVII. — 1987. — N 126. — S. 15.
- ²⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (далі — CAW). — Sygn. arch. II/3/2. — Lista oddziałów WP, które w 1939 r. przeszły na teren Rumunii oraz Węgier. — K. 1—3.
- ²⁵ *Włodarkiewicz W.* Przedmoście rumuńskie w wojnie 1939 roku // WPH. — 1996. — N 4. — S. 62.
- ²⁶ Lista oddziałów WP, które w 1939 r. przeszły na teren Rumunii oraz Węgier. CAW. — Sygn. arch. II/3/2. — K. 2.
- ²⁷ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 15.
- ²⁸ Lista oddziałów WP, które w 1939 r. przeszły na teren Rumunii oraz Węgier. CAW. — Sygn. arch. II/3/2. — K. 9.
- ²⁹ *Ibid.*
- ³⁰ *Król W.* Zarys działań polskiego lotnictwa we Francji, 1940. — Warszawa, 1988. — S. 10.
- ³¹ CAW. — Kolekcja akt rosyjskich. — Sygn. arch. 807. — K. 29.
- ³² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 2; Там само. — Спр. 137. — Арк. 5.
- ³³ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3.
- ³⁴ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3.
- ³⁵ CAW. Sygn. arch. 807. Kolekcja akt rosyjskich. — K. 5.
- ³⁶ *Cygan W.K.* Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939. — Warszawa, 1990. — S. 87.
- ³⁷ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 34.
- ³⁸ Там само. — Спр. 275. — Арк. 210.
- ³⁹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 27.
- ⁴⁰ CAW. — Kolekcja akt rosyjskich. — Sygn. arch. 807. — K. 9.

- ⁴¹ *Dąbkowski Z.* Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku // *Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku.* — Londyn, 1986. — S. 188.
- ⁴² CAW. — Kolekcja akt rosyjskich. — Sygn. arch. 807. — K. 8.
- ⁴³ *Kapuściński J.* Relacja d-cy 2 dyonu konnego OZ Wołyńskiej brygady kawalerii // *Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej.* — T. XVIII. — 1989. — N 132. — S. 188.
- ⁴⁴ *Pawelczak Z.* Wyjątki z relacji d-cy szwadronu k.m 2 pułku ułanów grochowskich Suwalskiej brygady kawalerii // *Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej.* — T. XVIII. — 1989. — N 132. — S. 154.
- ⁴⁵ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 11.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 12.
- ⁴⁷ *Stawecki P.* Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego, 1918—1939. — Warszawa, 1994. — S. 295.
- ⁴⁸ CAW, kolekcja akt rosyjskich, sygn. arch. 807, k. 16.
- ⁴⁹ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 149, 167.
- ⁵⁰ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1994. — N 4. — S. 170.
- ⁵¹ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 154.
- ⁵² Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 2.
- ⁵³ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 16.
- ⁵⁴ *Lachowicz J.* Bitwa 3 pułku KOP z wojskami sowieckimi we wrześniu 1939 roku // *Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka.* — Warszawa, 1995. — T. 2. — S. 150.
- ⁵⁵ Детальніше про бойові дії групи полковника З. Зайончковського див.: *Руккас А.О.* Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. — К., 1997. — 31 с.
- ⁵⁶ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1959. — T. 1. — Cz. 3. — S. 558.
- ⁵⁷ *Głowacki L.* Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939. — Lublin, 1976. — S. 220.
- ⁵⁸ *Owczesny ochotnik.* Relacja o sytuacji na terenie Włodzimierza Wołyńskiego i o walce w m.Werba w nocy z 19 na 20.9.1939 // *Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka 1939.* — Londyn, 1988. — S. 271.
- ⁵⁹ РДВА. — Ф. 37928. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 20.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 164. — Арк. 46.
- ⁶¹ *Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka, 1939.* — T. 1. — Warszawa, 1996. — S. 222.
- ⁶² *Zarzycki P.* 2 batalion mostów kolejowych. — Pruszków, 1994. — S. 38.
- ⁶³ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 137.
- ⁶⁴ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — T. 3. — Warszawa, 1995. — S. 150.
- ⁶⁵ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 10.
- ⁶⁶ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 6.
- ⁶⁷ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — T. 1. — Cz. 4. — S. 252.
- ⁶⁸ *Archiwum Klubu Kleeberczyków, Dziennik ppłk.inż. Kleibera Józefa, d-cy OZ Pomiarów Artylerii, k. 1; Janczewski A. Wojenne przeżycia // Radomski epilog bohaterskich żołnierzy gen. Franciszka Kleeberga.* — Radom, 1996. — S. 71.
- ⁶⁹ *Szawłowski R. (Liszewski K.).* Op. sit. — S. 229.
- ⁷⁰ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — T. 2. — Warszawa, 1996. — S. 169.

- ⁷¹ *Głowacki L.* Op. sit. — S. 225.
- ⁷² РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 55.
- ⁷³ Там само. — Арк. 54.
- ⁷⁴ *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 38.
- ⁷⁵ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 318.
- ⁷⁶ *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.* // WPH. — 1993. — N 3. — S. 182.
- ⁷⁷ *Kowalewski M.* Sprawozdanie d-cy kompanii w baonie KOP “Dederkały” z pułku KOP “Równe” // Szawłowski R. (Liszewski K.) *Wojna polsko-sowiecka.* — Warszawa, 1995. — Т. 2. — S. 167.
- ⁷⁸ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 4.
- ⁷⁹ *Narbut-Luczyński A.* U kresu wędrówki. Wspomnienia. — Londyn, 1966. — S. 349.
- ⁸⁰ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 5; Там само. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 34.
- ⁸¹ *Cygan W.K.* Op. sit. — S. 105.
- ⁸² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 4.
- ⁸³ Там само. — Спр. 134. — Арк. 5.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 169. — Арк. 5.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 134. — Арк. 9.
- ⁸⁶ *Гальдер Ф.* Военный дневник. — М., 1966. — Т. 1. — С. 125.
- ⁸⁷ *Ryś (Ryziński) K.* Obrona Lwowa w roku 1939. — Palestyna, 1943. — S. 38.
- ⁸⁸ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 11.
- ⁸⁹ *Ryś (Ryziński) K.* Obrona Lwowa w roku 1939. — Palestyna, 1943. — S. 43.
- ⁹⁰ *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa, 1939. // *Wrzesień 1939: W relacjach i wspomnieniach.* — Warszawa, 1989. — S. 702—710.
- ⁹¹ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 123.
- ⁹² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 8; Спр. 134. — Арк. 13.
- ⁹³ *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.* // WPH. — 1993. — N 2. — S. 176.
- ⁹⁴ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 137, 138.
- ⁹⁵ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 67; *Relacja d-cy saperów Armii “Prusy” ppłk. Tyczyńskiego Leona.* CAW. Sygn. arch. II/3/3. Kampania wrześniowa. — K. 3.
- ⁹⁶ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 22—24, 32.
- ⁹⁷ *Swianiewicz S.* W cieniu Katynia. — Warszawa, 1990. — S. 84.
- ⁹⁸ *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939—1946. — Lublin, 1995. — S. 32.
- ⁹⁹ *Rezler W.* Wrześniowy szlak żołnierzy generała Władysława Andersa // *Bitwy Września 1939 roku. Materiały z VI seminarium historyków polskich działań obronnych 1939 r.* — Koszalin, 1993. — Cz. 1. — S. 124.
- ¹⁰⁰ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — Warszawa, 1994. — Т. 1. — S. 237.
- ¹⁰¹ Ibid. — Warszawa, 1996. — S. 187.
- ¹⁰² *Nowosad J.* Moje zderzenie z bolszewikami 17 września 1939 roku // *Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku.* — Londyn, 1986. — S. 20—23.
- ¹⁰³ *Kryśka-Karski T.* Piechota Polska, 1939—1945. — Londyn, 1974. — Z. 15. — S. 46.
- ¹⁰⁴ *Grzelak C.* Dziennik agresji sowieckiej. — Warszawa, 1994. — S. 113.

- ¹⁰⁵ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 329.
- ¹⁰⁶ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 2.
- ¹⁰⁷ Plan mobilizacyjny "W". Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny. — Pruszków, 1995. — S. 96; РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 293.
- ¹⁰⁸ *Magnuski J., Kołomijec M.* Czerwony "Blitzkrieg", wrzesień 1939. Sowietkie wojska pancerne w Polsce. — Warszawa, 1994. — S. 83.
- ¹⁰⁹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 14.
- ¹¹⁰ Там само. — Арк. 17.
- ¹¹¹ *Hulewicz B.* Wielkie wczoraj w małym kręgu. — Warszawa, 1973. — S. 210.
- ¹¹² *Piątkowski H.* Op. sit. — S. 1—17.
- ¹¹³ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 294.
- ¹¹⁴ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 334.
- ¹¹⁵ *Szubański R.* Ostatnie walki grupy kawalerii gen. W.Andersa w dniach 26-27.9.1939 // WPH. — 1994. — N 3. — S. 118.
- ¹¹⁶ От Збруча до Львова / Сапфиров Н., Кондратенко В., Гончаров А., Ризенко А. — М., 1940. — С. 41.
- ¹¹⁷ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 16.
- ¹¹⁸ *Godyn' Z.* Straty spośród kawalerzystów i pancernych z rąk sowieckich w II wojnie światowej. — Londyn, 1976. — S. 21.
- ¹¹⁹ *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939—1946. — Lublin, 1995. — S. 37.
- ¹²⁰ *Błasiński J.* Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 pułku ułanów wielkopolskich. — Warszawa, 1996. — S. 232.
- ¹²¹ *Schweicer L.* Wojna bez legendy. — Kirkoldy, 1943. — S. 113.
- ¹²² Archiwum Klubu Kleeberczyków. Relacja d-cy dyonu artylerii w grupie KOP mjr. Czernika Stefana. — K. 3.
- ¹²³ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 3; *Żurowski A.* W walce z dwoma wrogami. — Warszawa, 1991. — S. 21, 22.
- ¹²⁴ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 3; Там само. — Спр. 153. — Арк. 2; Там само. — Спр. 167. — Арк. 1.
- ¹²⁵ Там само. — Спр. 103. — Арк. 4; CAW. — Sygn. arch. 1504 a. — Kolekcja akt rosyjskich. — K.122.
- ¹²⁶ Archiwum Klubu Kleeberczyków. Relacja strzelca z baonu marsz. 76 pp szer. Zmitrewicza Jana. — K. 3; Relacja d-cy dyonu artylerii w grupie KOP mjr. Czernika Stefana. — K. 3.
- ¹²⁷ *Markiewicz E.* Relacja o przebiegu działań bojowych w 1939 r. // Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka. — Warszawa, 1995. — Т. 2. — S. 131; Wojskowego Instytutu Historycznego. — Sygn. Arch. II/2/606. — K. 30.
- ¹²⁸ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 31, 32.
- ¹²⁹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 4.
- ¹³⁰ *Orlik-Rückemann W.* Kampania wrześniowa na Polesiu i Wołyniu, 17 września — 1 października 1939 r. — Warszawa, 1985. — S. 45.
- ¹³¹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 127.
- ¹³² Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 56.
- ¹³³ *Zurowski A.* W walce z dwoma wrogami. — Warszawa, 1991. — S. 110.

- ¹³⁴ Archiwum Klubu Kleeberczyków. Relacja d-cy kompanii baonu KOP "Kleck" por. Sobczaka Antoniego. — К. 3.
- ¹³⁵ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 133; Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 14.
- ¹³⁶ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 133.
- ¹³⁷ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 56.
- ¹³⁸ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 31.
- ¹³⁹ Там само. — Ф. 37928. — Оп. 1. — Спр. 162. — Арк. 20—22.
- ¹⁴⁰ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 67—69.
- ¹⁴¹ Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование. — М., 1993. — С. 92.
- ¹⁴² Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 2. — S. 187; Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку Другої світової війни // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 41.
- ¹⁴³ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 92.
- ¹⁴⁴ Там само. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 3.
- ¹⁴⁵ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 1. — S. 216; N 3. — S. 194.
- ¹⁴⁶ Аптекарь П.А. Оправданы ли жертвы? // ВИЖ. — 1992. — № 3. — С. 44.
- ¹⁴⁷ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 3, 56, 91.
- ¹⁴⁸ Cygan W.K. Op. sit. — S. 143.
- ¹⁴⁹ Kozłowski E. Ostatni okres Wojny obronnej // WPH. — 1989. — N 3. — S. 219—220.
- ¹⁵⁰ Cygan W.K. Op. sit. — S. 143.
- ¹⁵¹ Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнослужащих. — М., 1991. — С. 158.
- ¹⁵² Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 2. — S. 183—184.
- ¹⁵³ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 3, 4, 35—43, 53; Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 14; Там само. — Ф. 35076. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 83.
- ¹⁵⁴ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 2. — S. 187.
- ¹⁵⁵ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 23.
- ¹⁵⁶ Там само. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 5.
- ¹⁵⁷ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 22.
- ¹⁵⁸ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 3. — S. 180.
- ¹⁵⁹ РДВА. — Ф. 40780. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 37, 38.
- ¹⁶⁰ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 1.
- ¹⁶¹ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1994. — N 1—2. — S. 230.

В. ХАДЖИРАДЕВА

Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині

(28 червня – 5 липня 1940 р.)

Пункт третій таємного протоколу до радянсько-німецького договору від 23 вересня 1939 р., в якому з радянської сторони підкреслювався інтерес до Бессарабії, а з німецької — заявлялося про повну політичну незацікавленість у цих областях, не лише перевів “бессарабське питання” в площину практичного вирішення, а й зумовив силовий спосіб його розв’язання. За радянських часів проблематика, пов’язана з так званим “визвольним походом Червоної армії в Бессарабію”, не досліджувалася, в підручниках та працях узагальнюючого характеру лише констатувався сам факт “походу” та давалася ідеологізована оцінка його наслідків. Чому ж ця тема була “закритою”, становила одну з “білих плям” історії радянського періоду?

Передусім тому, що цей похід був результатом пакту Молотова — Ріббентропа, існування якого радянським керівництвом та представниками офіційної історичної науки заперечувалося майже до кінця 80-х рр. Навіть із рукопису першого видання мемуарів маршала Г. Жукова “Воспоминания и размышления” було вилучено фрагмент, в якому йшлося про те, що він командував військами Південного фронту в цій майже безкровній бойовій операції¹.

До 1989 р. не торкалися цієї теми й румунські історики, щоб не накликати незадоволення офіційної Москви.

Для Румунії часів диктатури І. Антонеску і після розправи над Н. Чаушеску у грудні 1989 р. “визвольний похід Червоної армії” в Бессарабію розцінювався не інакше як нічим не спровокована агресія СРСР проти цієї країни.

Останнім часом у румунській історіографії з’явилася думка про те, що врученням ультимативної ноти від 26 червня 1940 р. СРСР порушив цілу низку міжнародних конвенцій, які були ним підписані. Йдеться про недотримання таких міжнародно-правових актів:

- пакту Бріана—Келлога від 27 серпня 1928 р. (Радянський Союз приєднався до нього 6 вересня 1928 р.), згідно з яким сторони, що домовилися, засуджували “метод застосування війни для врегулювання міжнародних конфліктів та відмовлялися в своїх взаємовідносинах від війни як інструмента національної політики”, а також визнавали, що “врегулювання або розв’язання всіх розбіжностей чи конфліктів незалежно від характеру їхнього походження повинні вирішуватися тільки мирними заходами”.

- Московського протоколу від 9 лютого 1929 р., яким СРСР, Естонія, Польща, Литва та Румунія достроково вводили в дію пакт Бріана—Келлога в тій частині, що їх стосувалася.

- положень Лондонської Конвенції від 24 червня 1933 р. щодо визначення агресора, яка була підписана Румунією, Естонією, Польщею, Туреччиною, СРСР та іншими державами з метою “забезпечення всім народам територіальної недоторканності їхніх країн”.

- одного з основних положень Статуту Ліги Націй, що закликав “не вдаватися до війни, дотримуватися правил міжнародних відносин, які ґрунтуються на справедливості і честі, та міжнародного права”.

Але вручення ультимативної ноти з територіальними вимогами формально ще не є оголошенням війни. А щодо основних положень Статуту Ліги Націй, то на момент вручення ноти румунському уряду СРСР вже не був членом цієї організації й тому статутні вимоги на нього не поширювалися.

Після “визвольного походу Червоної армії” в Західну Україну і Західну Білорусію підготовка аналогічного походу в Бессарабію загальмувалася через ускладнення в ході “радянізації” приєднаних територій, а також внаслідок “Зимової війни” СРСР з Фінляндією.

Тільки наприкінці березня 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення про формування військового угруповання для походу в Бессарабію². Отримавши відповідні розпорядження, народний комісар оборони СРСР С. Тимошенко видав директиви № ОУ 583 та № ОУ 584 про створення Південного фронту з частин та з’єднань 12-ої та 5-ої армії Київського особливого та 9-ої армії Одеського військового округів³. Командуючим Південним фронтом призначався генерал армії Г. Жуков, при цьому він залишався командуючим Київським особливим військовим округом.

Наприкінці квітня 1940 р. військова розвідка Генштабу Румунії вперше зафіксувала зростання інтенсивності перевезень живої сили і техніки з глибини території СРСР у прикордонну смугу Одеського військового округу. Однак тодішнє керівництво Румунії, не бажаючи загострення і без того складної політичної ситуації в країні, спочатку інтерпретувало ці розвідувальні дані як такі, що не свідчили про загрозу безпеці країни. Бажане видавалося за дійсне і тому домінувала думка, що “розташування радянських сил на Сході Бессарабії не обов’язково повинно означати підготовку до негайних воєнних дій”⁴.

В подальшому Генштаб Румунії неодноразово надавав уряду розвідувальні зведення та звіти, які свідчили про те, що на кордоні по Дністру відбувається зосередження радянських сил, накопичуються засоби переправи (понтонпарки, катери, човни), ведеться інтенсивна розвідка, у тому числі авіаційна, на глибину 100 — 200 км⁵.

У I і II декадах червня 1940 р. румунськими владними структурами були затримані декілька радянських розвідників, які цікавились можливістю проникнення в службові приміщення з метою здобуття румунських військових документів та топографічних карт прикордонних областей. Завдання розвідників також полягало у здобутті інформації щодо дислокації військ та командування, розміщення державних установ та їхнього керівництва, охорони стратегічних об’єктів, точного розташування складів боєприпасів, місця паркування автомобілів моторизованих та мотомеханізованих частин, військових перевезень залізницею, фортифікаційних робіт, цін на промислові та

продуктові товари, ставлення до євреїв, морального стану військ та цивільного населення⁶.

Одночасно радянська сторона здійснювала систематичне порушення повітряного простору Румунії. Вночі 27 червня були зафіксовані порушення наземного кордону Румунії. Так, у зоні дій 6-го полку Рошіор у Молдові 9 катерів намагалися перетнути Дністер. В результаті сутички з румунськими військовими 2 катери було потоплено, 7 — досягли правого берега та висадили десант, змусивши румунів відступити.

У червні інтенсивність руху радянських військ до Придністров'я різко зросла, на що румуни відповіли посиленням фортифікаційних робіт на кордоні та поповненням частин резервістами⁷. Останніми в райони зосередження на Дністрі прибули червоноармійські частини та з'єднання, що отримали бойовий досвід у війні з Фінляндією, в тому числі й 51-ша Перекопська дивізія генерала П. Цирюльникова⁸.

Для підготовки операції за місяць до її початку всі працівники партійних та радянських органів вважалися мобілізованими. З Молдавської АРСР до лав Червоної армії призвано 64 особи молдавської національності, з яких підготували для подальшої діяльності 30 пропагандистів та агітаторів. З групи редакційних працівників укомплектовано редакції газет румунською мовою (2 армійські та 4 дивізійні).

За спеціальним наказом Південного фронту виготовлено 1 000 прапорів СРСР та УРСР, велика кількість гасел.

З метою помпезної зустрічі "армії-визволительки" Москва заздалегідь таємно направила в Бессарабію кілька груп по 30 чоловік, яким було доручено "підготувати населення до зустрічі Червоної армії", а також збирати розвідувальні дані⁹.

Отже, врученню радянської ноти румунському уряду передувала багатогранна підготовча робота, що ґрунтувалася на всьому політичному, економічному та воєнно-стратегічному потенціалі Радянського Союзу.

З другої половини червня 1940 р. військово-дипломатична діяльність Радянського Союзу в руслі приєднання Бессарабії та Північної Буковини набула прискореного характеру. Чому ж так поспішав Й. Сталін?

Це зумовлювалося передусім тим, що після несподівано блискавичного розгрому Франції Гітлер наполягав на негайному нападі на СРСР і німецьким фельдмаршалам тоді ледь вдалося відмовити фюрера від такого кроку. Але наказ на розробку планів "походу на Схід" Гітлером був відданий, і Генштаб розпочав реалізовувати заходи з підготовки вермахту до війни проти СРСР. Через це у радянського керівництва залишилось обмаль часу для реалізації домовленості з Німеччиною стосовно Бессарабії і ще менше для виконання програми переозброєння.

Як повідомляв у звіті "Про дії військ фронту" на ім'я наркома оборони СРСР командувач Південного фронту генерал армії Г. Жуков, поспішати якогось змушувала Москва, "до 17 червня було закінчено розробку першого варіанту операції". На його основі 19 червня у Проскурові було проведено спеціальні заняття з представниками військових рад армій та командирами корпусів

з метою ознайомлення їх із загальним характером та планом операції, з'ясування ролі та завдань армій і корпусів у майбутній операції¹⁰. Квапився і сам командувач фронту. План передбачав рішучі наступальні дії на велику глибину з охопленням і можливим оточенням основних сил противника.

У розділі доповіді “Дії військ” зазначалось: “Основний варіант передбачав дії, коли румуни чинитимуть опір. Згідно з цим варіантом фронт завдає концентрованого удару частинами 12-ої армії вздовж річки Прут на Ясси та 9-ї армії — на південь від Кишинева та Хуші. Ідея удару полягала в оточенні румунських військ у районі Бельци — Ясси¹¹. Другим варіантом передбачався план дій на випадок добровільного відступу румунських військ на захід від Пруту. Завдання радянських військ полягало у швидкому виході до Пруту для того, щоб взяти під контроль відступ румунських військ. За базовий був прийнятий перший варіант дій. Директивами народного комісара оборони № ОВ/583 та ОВ/584 військовим частинам Київського особливого та Одеського військових округів давалася вказівка підпорядкованим військам, постійно перебувати у стані бойової готовності...”¹².

В умовах значного недоукомплектування особового складу військ, його недостатнього вишколу, наркомат оборони СРСР, командування Південного фронту, його армій, корпусів, дивізій і частин вжили рішучих заходів, у результаті яких на передбачуваних для початку наступу рубежах, на базах ВМФ та аеродромах ВПС були сконцентровані необхідні для вирішення поставленого завдання сили. Згідно з доповіддю Г. Жукова наркому оборони, ці сили включали: 32 стрілецькі, 2 моторизовані, 6 кавалерійських дивізій, 11 танкових бригад зі штатною польовою та протитанковою корпусною артилерією, артилерією резерву Головного командування, 4 окремих дивізіони винищувально-протитанкової артилерії. Дії Південного фронту мала підтримувати з повітря авіація Київського особливого та Одеського воєнних округів. Залучалися також і частини авіації далекої дії та військово-транспортна авіація. Для підтримання військ на причорноморському фланзі формувався спеціальний загін із сил Чорноморського флоту: крейсери, есмінці, кораблі прикриття та забезпечення, морська авіація¹³.

У разі необхідності не виключалося використання і головних сил Чорноморського флоту та авіації.

Ще у квітні 1940 р. була створена радянська Дунайська воєнна флотилія у складі 5 моніторів, 22 бронекатерів, інших бойових плавзасобів, наземних та повітряних сил прикриття. Командуючим флотилії був призначений контр-адмірал М. Абрамов. Лінію нового кордону мали прийняти під охорону прикордонні загони Південно-Західного прикордонного округу, а морського і дунайського кордону — Четвертий чорноморський загін прикордонних кораблів капітан-лейтенанта І. Кубишкіна¹⁴.

Для контролю і координації дій військ Південного фронту Наркомат оборони і Генеральний штаб направили сюди командуючого сухопутними силами РСЧА генерал-полковника І. Іванова, начальника відділу бойової підготовки наркомату оборони генерала І. Панюхова, начальника артилерії РСЧА генерал-лейтенанта Ф. Яковлєва. Багато інших видатних фахівців, професорів воєнних академій прибули у війська і на флот як військові радники¹⁵.

Слабкими ланками Південного фронту вважалися протиповітряна оборона (ППО), автотранспорт та зв'язок, в яких некомплект техніки і зброї становив від 50 % до 90 %. До початку операції у війська фронту було завезено 142 ешелони боєприпасів, 48 ешелонів паливно-мастильних матеріалів, 85 ешелонів продовольства та фуражу, але через нестачу достатньої кількості автотракторної техніки частина цих матеріалів залишилася на вихідних позиціях¹⁶.

Санітарно-медична служба фронту мала 3 200 ліжок у шпиталях різного рангу, ветеринарне забезпечення здійснював 21 ветлазарет. З 1941 р. до них додалися місцеві шпиталі, більшість яких було реорганізовано і евакуйовано з прикордонної зони. Втім, на етапі відходу радянських військ з Бессарабії втрати військ зросли, в тому числі і через незадовільну організацію польової медичної допомоги.

Серйозною проблемою в частинах та з'єднаннях Південного фронту, навіть в умовах маршу без бойових дій, стала евакуація та ремонт пошкодженої техніки, якої на поганих дорогах регіону було дуже багато. До того ж, у ті дні, про які йдеться, в Бессарабії та Північній Буковині пройшли сильні зливи. Вони перетворили зазвичай пересихаючі влітку річки Півдня у бурхливі потоки.

Румунія також готувалася до воєнних дій, проте оборонних. Упродовж червня 1940 р. на її кордонах було розгорнуто інтенсивні роботи зі спорудження польових і довготривалих укріплень, шосейні дороги перекопувалися і барикадувалися, завалювалися надобвами, рилися окопи та протитанкові рови, шосейні і залізничні мости заміновувалися. Наказом Генштабу Румунської армії від 8 червня 1940 р. було призначено 30-денний збір усіх офіцерів і солдатів резерву, які мали протягом 24 годин з'явитись до частин їхньої приписки¹⁷.

Зовнішні умови для вирішення питання про приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР були сприятливими: Румунія на той час опинилася у такій ізоляції на міжнародній арені, в якій вона ніколи раніше у своїй історії не була. Система міжнародних договорів, що гарантувала безпеку країни, повністю розвалилась¹⁸. Воєнний конфлікт мобілізував сили Німеччини, Великої Британії та Франції на заході Європи, в той час як на сході Радянський Союз мав повну свободу дій.

Тож о 22 годині 26 червня посла Румунії в Москві терміново викликали у кабінет В. М. Молотова, де йому і зачитали ультиматум, вимоги якого зводились до наступного:

Повернути Бессарабію СРСР.

Передати СРСР північну частину Буковини в кордонах згідно з картою, що додавалась (розмежовуюча лінія, проведена Молотовим на карті червоним олівцем, була широкою і відсікала не лише Бессарабію і Північну частину Буковини з точками, перерахованими Молотовим за проектом Давидеску, а й смугу завширшки в 10—12 км, що включала території Південної Буковини та Запрутської Молдови, у тому числі містечко Герца)¹⁹.

У ноті СРСР від 26 червня і в наступних документах, що стосувались "бессарабського питання", не був використаний багатий арсенал аргументів про незаконність захоплення Бессарабії Румунією у 1918 р. Більше того, в

ноті Молотова від 26 червня подана неправильна статистика про національний склад населення Бессарабії. Твердження, що край населений головним чином українцями, суперечить істині (насправді жоден етнос Бессарабії не становив абсолютної більшості її населення). Ця нота СРСР — ще одне свідчення дипломатії з позиції сили.

27 червня Бухарест панічно шукав виходу з ситуації: декілька разів засідала Коронна Рада, уряд звертався по допомогу до Німеччини, але звідти після тривалої мовчанки надійшла порада погодитись на вимоги СРСР, щоб уникнути війни.

Посол Італії висловив обурення з приводу вимог СРСР (усно, кулуарно), але теж порадив погодитись на радянські вимоги. І лише турецький уряд заявив, що готовий виконати зобов'язання, що випливають із Балканського пакту згоди, але це була лише моральна підтримка.

Беручи до уваги той факт, що Румунія не мала до кого звернутися по допомогу, вона змушена була поступитися вимогам СРСР. В ході обміну дипломатичними нотами 26—28 червня 1940 р. уряди СРСР та Румунії дійшли згоди в тому, що сили Південного фронту почнуть брати під свій контроль територію Бессарабії та Північної Буковини з 14. 00 28 червня. Були погоджені послідовність зайняття радянськими військами важливих міст і графік проходження рубежів. Сторони також домовилися про те, що задля того, аби не допустити непорозумінь, між ар'єргардом відступаючих румунських та авангардом наступаючих радянських військ повинна дотримуватися дистанція в 5—10 кілометрів. Новий кордон сторони домовились закрити 3 липня 1940 р. о 14. 00.

Таким чином, командуванню Південного фронту вже до 28 червня стало зрозуміло, що діяти треба за другим варіантом плану. Про це свідчить і доповідна записка Г. Жукова наркомун оборони. В ній, зокрема, зазначалось: “28 червня 1940 р. о 14. 00 війська Південного фронту перейшли лінію кордону за варіантом другим. Радянські війська просувались двома ешелонами. В першому: танки, моторизована піхота, кавалерія, в другому: стрілецькі дивізії.

Румунський план евакуації отримав назву “Тудор”. Відступ румунів проходив змішаними колонами. Від особового складу вимагали відходити без багажу, можливість користуватися залізничним транспортом передбачалась передусім для старших офіцерів та їхніх сімей. В ар'єргарді кожного напрямку евакуації повинні були рухатись комісії, у складі яких мали бути офіцери та перекладачі для уникнення непорозумінь з наступаючими радянськими військами. Поліція та прикордонники підкорялись румунській армії. Починати опір наказувалось з переходом Прута.

План дій за днями був виконаний точно. 28 червня 1940 р. були зайняті Чернівці, Хотин, Бельци, Кишинів та Акерман”²⁰. Далі повідомлялось: “3 липня 1940 р. о 14. 00 точно у визначений урядом термін кордон був закритий”.

Але лінія нового кордону, проведена Молотовим червоним олівцем на доданій до ноти від 28 червня 1940 р. карті, була настільки жирною, що відсікала від Румунії, крім обумовленої території, ще й смугу в майже 15 кілометрів. На ній були розташовані десятки сіл та містечок. Таким чином

встановлювався новий кордон у районі міст Герца, Чернівці, Унгени, багатьох інших місцях²¹. В подальшому ці землі так і залишились у складі України.

Г. Жуков інформував наркома оборони про те, що у зв'язку з порушеннями румунською армією попередніх домовленостей (виведенням з Бессарабії до Румунії паровозо-вагонного парку, відставанням від встановленого графіку частин 9-ої армії) під Рені було здійснено авіадесант 204-ої та 214-ої бригад. На момент розгортання десанту до Прута вийшли і дві радянські танкові бригади²². Швидкість та несподіваність дій частин Червоної армії приголомшили румунів, змусили їх надалі суворо дотримуватися умов договору.

1 липня 1940 р. відбулося перше засідання радянсько-румунської комісії, яка виробила рекомендації для врегулювання спірних питань щодо евакуації румунських військ та установ з Бессарабії та Північної Буковини. Хоча плани пересування румунських військ та Червоної армії склалися спільно, на умовах взаємної згоди, сторони не завжди дотримувались взятих на себе зобов'язань. Іноді доходило до сутичок та грубих порушень умов передачі території.

Так, 7 липня 1940 р. в радянсько-румунську комісію в Одесі надійшов документ, в якому повідомлялось про скаргу селян с. Буденці на те, що 1 липня майор румунської військової частини розстріляв 7 людей із цього села за те, що вони вийшли зустрічати Червону армію²³.

Вороже ставлення і невиконання взятих на себе зобов'язань з румунського боку відчували й бійці Червоної армії. Так, під час вступу на територію Бессарабії та Північної Буковини деякі радянські танкові частини зупинялися перед мінними полями, протитанковими загородженнями і траншеями. Колони радянських військ вимушені були робити зупинки на кілька годин, оскільки не були укомплектовані саперними частинами. Наприклад, залізниця Бендери—Кишинів—Унгени була замінована, частина рейок демонтована, деякі мости — в аварійному стані.

За розповідями старожилів с. Червоний Яр Кілійського району, мешканці села зустріли Червону армію хлібом-сіллю. Його підніс літній поважний селянин І. Молодуца.

Мешканці с. Кара-Гмет (нині Шевченкове) для зустрічі Червоної армії побудували біля в'їзду до села арку й прикрасили її червоними прапорами та вітальними гаслами. Хліб-сіль піднесли К. Кутас та П. Бондаренко.

Радісно і святково зустрічали Червону армію мешканці м. Вилкове. Вони влаштували мітинг з цього приводу. До речі, кілька його учасників (К. Ізотов, А. Капець та інші) були за це розстріляні румунами у вересні 1941 р.

Мешканці Бендер зустрічали бійців Червоної армії на мосту через Дністер з квітами. Татарбунарці зустрічали Червону армію на Акмангитській горі, що є пам'ятною для них з часів Татарбунарського повстання. Не менш бурхливою була зустріч червоноармійців у Ізмаїлі, Рені, Акермані.

Але неприємності, драматичні і навіть трагічні випадки мали місце і по цей бік кордону. У згаданому вже звіті Г. Жукова зазначалось, що з 11 червня до 10 липня 1940 р. у військах Південного фронту мали місце 34 випадки дезертирства, 29 — п'яного дебошу, 51 — погроз стріляти у спи-

ну начальству, коли почнуться бойові дії. 28 червоноармійців судив воєнний трибунал, п'ятьом із них винесли смертний вирок²⁴.

Ще при форсуванні Дніпра в 556-у полку 196-ї стрілецької дивізії втопились 3 військових, потонули 2 танки 37-го корпусу, 9-та армія втратила 16 військових, у тому числі 1 офіцера, 6 молодших командирів, 9 червоноармійців. Під воду пішло багато кулеметів, гвинтівок, боєприпасів.

Декілька інцидентів мали місце в районі м. Герца. В оперативному рапорті Генштабу, надісланому генералу Ф. Цунеску, зазначалося: “Сьогодні, 29 червня, радянські війська увійшли до Герци. Танки відкрили вогонь, внаслідок чого вбито капітана Бороша, двох солдатів та поранено молодшого лейтенанта Драгоміра”²⁵.

Інциденти мали місце і в інших секторах. У Вадул-Сиреті та Вікшанах радянські танки порушили встановлену демаркаційну лінію, зайнявши ці населені пункти. В районі Мармороса радянська танкова частина 3 липня проникла вглиб румунської території на 20 км, але відступила за наказом радянського командування. В районі Валя Ізей радянська механізована колона, перейшовши кордон Буковини, просунулась на 20 км у напрямку Бая Борша. 3 липня 1940 р. начальник румунського Генерального штабу вимагав у генерала А. Алдя “звернутися до червоного командування про відхід колони з цієї зони. В іншому разі будемо вимушені перешкоджати наступу будь-якими засобами, що може привести до серйозного інциденту”²⁶. Тож у діях радянських військ простежувалось прагнення до захоплення додаткових територій, не передбачених у радянських нотах.

Окрім суто військових дій, обидві сторони вживали певних заходів стосовно мирного населення. Наприклад, деякі представники румунського “великого чиновництва” (лікарі, вчителі, державні службовці) не змогли вчасно евакуюватися і були заарештовані. 29 червня Г. Давидеску телеграфував, що були заарештовані генерал Мотря та службовці румунської залізниці у м. Чернівці.

З другого боку, старші офіцери румунської армії, завчасно отримавши відповідну інформацію, встигли евакуюватися раніше зі своїми штабами та сім'ями. Під час відступу траплялися випадки, коли вони примушували селян перевозити на підводах своє майно у Регат. Такі випадки мали місце в Ізмаїлі, селах Ново-Миколаївка, Липкань, Войновь та інших. В селах Каранті, Ніспорень, Каракуль та в м. Ізмаїл, за радянськими оперативними даними від 29 червня 1940 р., з боку румунських військових мали місце випадки розправи з місцевим населенням та пограбування майна.

Траплялися і зіткнення між відступаючими румунськими військами та місцевим населенням, особливо з євреями. Так, у м. Герца відбулася сутичка між місцевими євреями та румунською кавалерійською частиною, внаслідок якої з обох боків були вбиті та поранені. Негативне ставлення румунських військових до представників цієї етнічної групи набуло таких масштабів, що 2 липня 1940 р. румунський Генеральний штаб змушений був видати наказ, в якому вимагав від офіцерів ужити засобів для запобігання ворожим виступам щодо євреїв з боку солдатів та молодшого командного складу, “які можуть мати несприятливі наслідки у нинішніх умовах”.

Відступ румунських військ негативно впливав на їхній моральний стан та боєздатність. До того ж, у румунській армії служило багато вихідців з Бессарабії, які не хотіли їхати до Великого королівства. Цілі підрозділи кидали зброю та поверталися додому. Ось лише деякі приклади: 12-та піхотна дивізія, що евакуювалася з району Ново-Кеушан й складалася в основному з бессарабців, перестала існувати як військове формування. 4-й полк 3-ої піхотної дивізії, розташований в районі Акерману, колективно склав зброю. Багато солдатів залишили 26-ту піхотну дивізію. З 54-ої піхотної дивізії дійшло до нового місця призначення лише декілька відділень.

Таким чином, війська Південного фронту поставлене завдання виконали — Бессарабія та Північна Буковина були приєднані до Радянського Союзу. 3—4 червня у великих гарнізонах з цієї нагоди були проведені паради та мітинги.

Внаслідок операції румунська сторона втратила 52 794 гвинтівки, 4 480 пістолетів, 1071 ручних та 346 станкових кулеметів, 40 мінометів, 258 гармат, біля 15 000 гвинтівочних патронів, 54 309 гранат, 16 907 мін та 1512 протитанкових мін, 73 320 снарядів та іншу зброю, а також 141 паровоз, 1866 критих вагонів, 325 напіввагонів, 31 класний вагон, 45 платформ, 19 цистерн, 2 багажних вагони, 38 легкових автомобілів, 15 вантажівок, мототранспорту, автомашину “Форд”, автобус, автоприцеп, 3 трактори та інші матеріальні цінності.

Румунська сторона зазнала й інших матеріальних втрат. Так, передові радянські частини армійської кавалерійської групи затримали 28 червня 1940 р. на станції Новоселиця експортні товари, що направлялися у Велику Британію: 882 тонн цукру, 50 тонн бензину, 100 тис. банок м'ясних консервів, 3 вагони заморожених курей та 3 вагони вина у пляшках.

Всього матеріальні втрати Румунії внаслідок територіальних змін 1940 р. (включаючи території, втрачені за рішенням Віденського арбітражу), за оцінкою державного субсекретаріату румунізації, колонізації, інвентаризації, здійсненою у січні 1943 р., становили 422 609 000 000 лей²⁷.

На жаль, точно підрахувати втрати під час операції, як з румунської, так і з радянської сторони, дуже важко. Отже, проблема потребує подальшого вивчення.

Одразу ж після вступу Червоної армії на новій території були розквартировані 10 дивізій, інші повернулися на місця попередньої дислокації. Усі війська приступили до нормального бойового навчання, враховуючи при цьому і досвід, отриманий в ході проведеної операції.

В цілому ж, як і в попередніх кампаніях, аналіз дій Червоної армії під час цієї операції був невтішним. Радянські військові документи повідомляли про чисельні негаразди, які пояснювалися “поганою роботою командирів і комісарів”²⁸.

Бессарабська кампанія засвідчила низьку ефективність бойових дій основних родів військ Червоної армії, їхню слабку підготовку, недостатню навченість і забезпеченість. Для перемоги над слабшим противником вимагалася значно більша за оптимальну кількість сил і засобів.

В доповіді наркомун оборони генерал Г. Жуков глибоко і критично проаналізував дії військ Південного фронту та вніс конкретні пропозиції щодо підготовки нового театру на випадок війни, покращення бойового вишколу червоноармійців, удосконалення управління військами. Він пропонував осо-

бливу увагу приділити питанням відпрацювання навичок дій на оперативному просторі, використання великих танкових сил для оточення та знищення супротивника, вдосконалення практики здійснення десантів тощо.

Серед пропозицій передбачалися також заходи з негайного усунення недоліків у роботі зв'язку, транспорту, особливо залізничного. Можливо, одним із наслідків викладених Г. Жуковим рекомендацій стало термінове будівництво залізничної гілки Арциз-Ізмаїл²⁹.

Відразу ж після приєднання до СРСР Бессарабії та Північної Буковини румунський Генштаб зробив детальний аналіз дій радянського Південного фронту. Загальний висновок був такий: "Боєздатність Червоної армії невисока внаслідок недостатньої підготовки командних кадрів і недоліків матеріально-технічного забезпечення, низького рівня моралі та дисципліни. Ця армія бере кількістю. Рішучі дії проти неї могли б її дезорганізувати, а серйозна поразка могла б призвести і до краху режиму"³⁰.

Аналіз був зроблений румунськими генштабістами з тим, щоб ці висновки врахувати при підготовці реваншу. Саме задля цього поспішно проводилось переформування частин, оснащення модернізованою зброєю румунської армії³¹.

Військова операція, метою якої визначалося оволодіння територією Бессарабії та Північної Буковини, була підготовлена радянськими штабами досить ретельно. Вона переслідувала військово-стратегічні та політичні цілі. Внаслідок цієї операції до Радянського Союзу була приєднана територія площею 50 762 км², на якій проживали понад 3 млн 776 тис. громадян (з них 49 % становили молдавани, 10 % — росіяни, 15 % — українці, 7 % — євреї, 5 % — болгари, 3 % — німці)³². Це сприяло покращенню геополітичного становища СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни. Однак слід визнати, що сконцентровані для бессарабського походу війська Червоної армії могли воювати тільки з такими військами, як румунські.

Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР влітку 1940 р. можна вважати добре продуманою та підготовленою політико-дипломатичною та військовою акцією, реалізація якої передбачала участь у процесі передачі територій регулярних збройних сил. Вона була складовою частиною реалізації воєнної доктрини радянського керівництва, розробленої у 30-ті роки, що ґрунтувалася на принципах неподільності Радянського Союзу та "експорту революції". В директиві Головного політичного управління Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) № 0140 від 21 червня 1940 р. зазначалося: "Війни є справедливі і несправедливі. Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війною справедливою, війною визвольною". Тож ідея перемоги "світової революції" поєднувалася тут з ідеями "возз'єднання" колишніх територій царської Росії, включаючи Польщу, Фінляндію, Естонію, Литву, Латвію, Бессарабію.

Події в Бессарабії сколихнули і Німеччину, спричинивши занепокоєння, що так само, як Бессарабію, радянські війська можуть зайняти й нафтові райони Румунії, і тоді Німеччина "змушена буде схилити коліна перед радянською нафтою"³³.

Щоб цього не сталося, Гітлер поквапився допомогти своєму ставленику І. Антонеску стати “вождем держави” — кондукетором Румунії, що означало перетворення цієї країни на союзника Німеччини у війні проти СРСР, фактично у фашистську державу.

Для України операція Червоної армії в Бессарабії мала в цілому позитивне значення, адже в її кордонах нарешті було об'єднано більшість українських етнічних територій.

Проте де *юре* Румунія поступилася територіями Бессарабії та Північної Буковини значно пізніше, 10 лютого 1947 р., підписавши Паризьку мирну угоду, відповідно до якої кордон встановлювався таким, яким був на 1 січня 1941 р. “згідно з радянсько-румунською Угодою від 28 червня 1940 року” (документа, якого в дійсності не існувало).

¹ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. — М. : Политиздат, 1978. — С. 50.

² Там само. — С. 51, 52.

³ Там само. — С. 26.

⁴ Arhivele Ministerului Apararii Nationale al Romanii. F. 765. Dare de seama asupra operatiunilor de evacuarea intre zilele de 28 iunie — 2 iulie 1940. — Dos. p. 1006. — Fin. p. 22. — 37 p. (Звіт про евакуацію румунських військ з Бессарабії 28 червня — 2 липня 1940 р.). — С. 24.

⁵ Там само. — С. 25.

⁶ Гакман С.М. Проблеми Бессарабії та Буковини у контексті румунсько-радянських відносин (1917—1940 рр.) / рукопис. — Чернівці, 2001. — С. 26.

⁷ Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни (1939—1945) / рукопис. — Чернівці, 2003. — С. 55.

⁸ Спогади командира 23-го стрілецького полку 51-ї Перекопської дивізії майора П.М. Сироти. // Архів Кілійського історико-краєзнавчого музею (папка 3).

⁹ Гакман С.М. Політико-дипломатичні та військово-пропагандистські підготовчі заходи радянського керівництва щодо приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР. — Чернівці, 2001. — С. 217.

¹⁰ Жуков Г.К. Указ. праця. — С. 66.

¹¹ Там само. — С. 71—72.

¹² Гакман С.М. Назв. праця. — С. 60.

¹³ Жуков Г.К. Назв. праця. — С. 75.

¹⁴ Спогади командира 23-го стрілецького полку 51-ї Перекопської дивізії майора П.М. Сироти.

¹⁵ Жуков Г.К. Назв. праця. — С. 65, 66.

¹⁶ Там само. — С. 68.

¹⁷ Військово-політичні аспекти походу Червоної армії до Бессарабії та Північної Буковини 28 червня — 3 липня 1940 р. — Політична історія України ХХ ст. — Т. 4, Київ: Генеза, — 2003. — С. 82.

¹⁸ Arhivele Ministerului Apararii Nationale al Romanii. F. 505. Presedentia Consiliului de Ministri. Telegrama Ribbentrop-Schulenburg.

¹⁹ Архів Зовнішньої політики Російської Федерації. Ф. 6. Дипломатична підготовка СРСР до приєднання Бессарабії. — Оп. 2. — Спр. 276. Ультимативна заява радянського уряду. Початок с. 1, кінець с. 2. — 4 арк.

Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині (28 червня — 5 липня 1940 р.)

²⁰ Пакт Молотова—Риббентропа и его последствия для Бессарабии. Сборник документов / сост. В. Вэратек, И. Шишкану. — Кишинев: Университас, 1991. — С. 124.

²¹ Arhivele Ministerului Aporarii Nationale al Romanii. F. 505. Presedentia Consiliului de Ministri. P. 3.

²² Жуков Г.К. Назв. праця. — С. 45.

²³ Одесса в Великой Отечественной войне. В 2 т. Сборник документов и материалов. — Одесса, 1949. — Т. 2. — С. 92.

²⁴ Пакт Молотова—Риббентропа и его последствия для Бессарабии. ... — С. 26.

²⁵ Arhivele Ministerului Aporarii Nationale. F. Microfilme. P. II.1.994.

²⁶ Там само.

²⁷ Лазарев А.М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос / А.М. Лазарев. — Кишинев, 1974. — С. 58.

²⁸ Військово-політичні аспекти походу Червоної армії до Бессарабії та Північної Буковини 28 червня — 3 липня 1940 р. — С. 83.

²⁹ Пакт Молотова—Риббентропа и его последствия для Бессарабии. — С. 14.

³⁰ Popescu-Puturi I. Romania in razboiul antifitlerist / I. Popescu-Puturi. — Bucuresti : Editura politica: 1966. — P. 120.

³¹ Пакт Молотова—Риббентропа и его последствия для Бессарабии. — С. 44.

³² Лебеденко О.М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне / О.М. Лебеденко, Г.К. Тичина. — О.: Астропринт, 2002. — С. 106.

³³ Arhivele Ministerului Aporarii Nationale al Romanii. F. 760. Informatione de trecute Armata Rosy. — Dos. p. 1. — Fin. P. 3, 4.

В. ГРИЦЮК

Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України

1. Місце та роль України у воєнно-стратегічних планах Гітлера і Сталіна в період підготовки до війни

1.1. План “Барбаросса” та його український вектор. Стратегічне розгортання збройних сил Німеччини і її союзників на південно-східному напрямі

На кінець 1940 р. Німеччина та її союзники в результаті завчасно проведеної мобілізації і використання величезної кількості людських і матеріальних ресурсів створили могутню військову машину для проведення подальших агресивних війн з метою встановлення світового панування. Зміну вектора воєнної експансії із заходу на схід Гітлер усіяко приховував. Його політичні цілі у майбутній війні проти СРСР полягали у знищенні його і перетворенні східноєвропейських територій на колонію Німеччини. Україна розглядалась як один із найважливіших сировинно-аграрних додатків Третього райху і в перспективі мала бути включена до “великонімецького простору”.

Конкретна розробка плану війни проти СРСР розпочалася влітку 1940 р. 21 липня Гітлер наказав головнокомандуючому сухопутними військами приступити до планування Східної кампанії. При цьому було зроблено принципові вказівки щодо політичних цілей війни, кількості сил, які виділялися для проведення операцій, а також термінів зосередження військ. Надалі ці установки розвивалися і конкретизувалися. Наступного дня генерал-фельдмаршал Браухич поінформував про це начальника генерального штабу генерал-полковника Гальдера і наказав йому вивчити різні аспекти, пов'язані з бойовими діями на Сході¹.

Під час наради представників видів збройних сил у Берггофі, що відбулася того ж дня, начальник штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал-полковник Йодль у вузькому колі повідомив, що фюрер має намір знищити СРСР. Обґрунтовуючи цей намір, воєначальник зазначив, що дана війна відбулася б рано чи пізно з огляду на необхідність усунути постійну більшовицьку загрозу для Німеччини, створивши тим самим кращі умови для подальшого ведення глобальної війни. Можливим часом початку кампанії він назвав весну 1941 р. На підставі вказівок Йодля 9 серпня 1940 р. було підготовлено директиву під умовною назвою “Відбудова Сходу” (нім. “Aufbau Ost”)².

31 липня 1940 р. на нараді керівних діячів Німеччини в Берггофі Гітлер висловив основні стратегічні ідеї війни проти СРСР, яка мала розпочатися навесні 1941 р. Уся кампанія, вказував він, має сенс лише в тому випадку, якщо Радянський Союз буде розгромлено у результаті одного нищівного удару, зупинення ж наступу під час зими вважалось небезпечним. При цьому необхідно було знищити радянські війська у західній частині СРСР та не допустити їх відступу на схід. Мета кампанії — захоплення Ленінграда, Москви, України і нафтових районів Кавказу, досягнення рубежів, звідки радянські літаки не зможуть завдати ударів по імперській території, а німецька авіація

одержить можливість зруйнувати ще не захоплені об'єкти на Уралі, тобто лінії Астрахань — Волга — Архангельськ. Ішлося про два першочергових удари: на півдні — у напрямі Києва, з одночасною нейтралізацією району Одеси авіацією, і на півночі — через Прибалтику на Москву. Досягнення нафтоносних районів Баку відкладалося на пізніший час.

Проекти планів війни паралельно готувалися у штабі оперативного керівництва верховного командування вермахту, у генеральному штабі сухопутних військ, а також оперативними групами під орудою генералів Маркса і Зондерштерна. В основу планування лягли теоретичні погляди німецького командування щодо ведення бойових дій, які знайшли своє підтвердження в польській і французькій кампаніях. Суть їх зводилась до того, що війни повинні бути “тотальними”, кампанії — “блискавичними”, а операції — “стрімкими й рішучими”. Основною формою операцій стратегічного та оперативного рівня вважалася глибока наступальна операція з подальшим оточенням і знищенням великих угруповань противника, а основними способами її проведення — стрімке просування ударних з'єднань танкових та моторизованих військ за напрямками, що сходяться, і подальше знищення оточених військ ворога силами піхоти. Наступ танкових груп планувався з темпом 20 км, а польових армій — 15 км на добу.

Штабісти враховували особливості східноєвропейського театру воєнних дій, а також дані німецької розвідки щодо концентрації радянських військ у прикордонній смузі. Однією з важливих обставин була наявність Прип'ятських боліт, які поділяли театр на дві частини. Кращий (порівняно з південною) розвиток дорожньої мережі в північній частині надавав більше можливостей для маневру. Вважалося, що район на північ від Прип'ятських боліт більш насичений військами, а Дніпро і Західна Двіна можуть стати останнім рубежем, на якому зможуть закріпитися радянські армії. Необхідно було вжити всіх заходів, щоб не допустити їх подальшого відходу на схід, оточити і знищити.

Проекти Маркса і Зондерштерна, які передбачали завдання ударів в двох стратегічних напрямках, було відхилено. В основу остаточного варіанта плану, що спочатку йменувався “план Фріц” і був підписаний Гітлером 18 грудня 1940 р. як директива № 21, лягли пропозиції головного командування сухопутних військ і штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту, які були повідомлені Гітлерові на нараді 5 грудня 1940 р. генералом Гальдером. Їх суть зводилася до того, що одне потужне угруповання завдає удару з району Варшави на Москву (слід відзначити, що перший варіант плану оперативного відділу генерального штабу сухопутних військ передбачав завдання головного удару на південь від Прип'ятських боліт). Із трьох груп армій, призначених для війни, північна наступає на Ленінград, центральна — через Мінськ на Смоленськ і південна — на Київ. Кінцева мета — вихід до Волги й у район Архангельська. До східної кампанії передбачалось залучити 105 піхотних і 32 танкові та моторизовані дивізії. Можлива тривалість операцій — 8 тижнів. Доповнюючи доповідь Гальдера, Гітлер указав на необхідність перешкодити організованому відходу радянських військ, які мали бути оточені й розгромлені.

Директива № 21 як основний план війни з СРСР стала відома під назвою “план Барбаросса”. Перед збройними силами Третього райху ставилося завдання перемогти СРСР протягом однієї швидкоплинної кампанії. Основні сили радянської армії, дислоковані у західній частині СРСР, передбачалося знищити шляхом проведення сміливих операцій із глибоким просуванням танкових з’єднань та оточенням великих угруповань ворога; відхід боєздатних радянських частин углиб території Радянського Союзу не допускався. Надалі, швидко переслідуючи противника, слід було досягти лінії, від якої територія Німеччини була б недосяжною для радянської авіації. Кінцева мета кампанії полягала у виході на лінію Волга — Архангельськ і створенні тим самим умов у випадку потреби зруйнувати промислові центри на Уралі шляхом масованих авіанальотів. Завдання військово-повітряних сил Третього райху полягало в тому, щоб максимально підтримувати наземні війська, водночас не послаблюючи активних дій проти Великої Британії.

Головні зусилля сухопутних військ зосереджувалися північніше від Прип’ятських боліт (на фронті завдовжки 830 км), де планувалось розгорнути дві групи армій, а основного удару (у напрямі Мінськ — Москва) мала завдати група армій “Центр”. Завдання групи армій “Південь”, що наступала південніше від Прип’ятських боліт на фронті завдовжки 1250 км, полягало в тому, щоб потужними ударами знищити радянські війська на території України, західніше Дніпра. Головний удар завдавався з району Любліна у напрямі на Київ. Другий, охоплюючий, удар планувався з території Румунії. У ході подальшого переслідування решток Червоної Армії планувалося швидко зайняти Донецький басейн.

Положення директиви № 21 були розгорнуті і конкретизовані в директиві про стратегічне зосередження і розгортання, виданій 31 січня 1941 р. головним командуванням сухопутних військ. У додатках до документа давалася оцінка радянській армії станом на 1 січня 1941 р. Слід зазначити, що командування вермахту істотно помилялося у визначенні чисельності й угруповань супротивника. Зокрема, за даними німецької розвідки, на південь від Прип’ятських боліт могло перебувати до 48 радянських розрахункових дивізій. Насправді на території України тільки у прикордонних округах дислокувалося 70 стрілецьких, танкових, механізованих і кавалерійських дивізій, а з урахуванням двох повітрянодесантних корпусів, гарнізонів 14 укріпрайонів, окремих з’єднань та частин артилерії, спеціальних військ і військ НКВС тільки сухопутні сили прикордонних округів могли виставити до 95 розрахункових дивізій.

Із метою підготовки до війни німецьке командування вже з липня 1940 р. розпочало перегрупування військ. До кінця року на територію Польщі з Франції було передислоковано низку з’єднань загальною чисельністю близько 500 тис. чол. Основна передислокація німецьких військ відбувалася з лютого до червня 1941 р. п’ятьма ешелонами. До радянських кордонів направлялося 77 % особового складу вермахту, 19 (із 21) танкових дивізій та всі моторизовані. Висування військ у вихідні райони розпочалося 10 червня, а з 18 червня дивізії першого ешелону почали займати позиції для наступу. Загалом до кінця 21 червня 1941 р. всі приготування було завершено.

На фронті від Влодави до гирла Дунаю була розгорнута група армій “Південь” (командувач — генерал-фельдмаршал Рундштедт) у складі 6-ої, 11-ої,

17-ої армії і 1-ої танкової групи вермахту, а також 3-ої й 4-ої румунських армій, угорського армійського корпусу. Загалом у групі армій налічувалося 57 дивізій (піхотних — 45, танкових — 5, моторизованих — 4, охоронних — 3) і 13 (піхотних — 6, моторизованих — 3, кавалерійських — 4) бригад. Із загального числа з'єднань 13 піхотних дивізій і 9 бригад були румунськими, 4 бригади — угорськими. У бойових частинах групи армій “Південь”, що мала наступати на 1250-кілометровому фронті, нараховувалося 992 тис. чол. особового складу, 15 940 гармат і 725 танків (для порівняння: у групі армій “Центр”, фронт наступу якої становив лише 500 км (від Голдапа до Влодави), було 820 тис. чол., 14 390 гармат і 1765 танків — ще одне свідчення того, що на початку війни південний напрям не розглядався гітлерівським командуванням як основний)³.

Задум операції групи армій “Південь” полягав у тому, щоб, наступаючи сильним угрупованням у складі 1-ої танкової групи і 6-ої армії з рубежу Холм — Томашув, знищити радянські з'єднання на території України, стрімко увійти в район Києва, заволодіти дніпровськими переправами, а потім танковими клинами просуватися далі на південний схід, створюючи передумови для продовження операції на Лівобережжі. 17-та армія мала прорвати оборону радянських військ північно-західніше Львова, увійти в район Вінниці й Бердичева, а далі, з огляду на обстановку, продовжувати наступ у південному чи південно-східному напрямі. До завдань 11-ої армії входило створювати видимість розгортання великих сил у північно-східній Румунії, сковаючи тим самим радянські війська, у міру розвитку подій перешкоджати відходу частин Червоної Армії з Молдавії й Правобережної України, завдавши удару в напрямі Могилів-Подільський — Вінниця. 3-тя румунська армія діяла разом з 11-ою німецькою, а 4-та отримала завдання на шостий день війни почати демонстративні дії на фронті південніше Ясс і бути готовою просуватися на схід з метою окупації Бессарабії. Наступ групи армій “Південь” підтримував 4-й німецький повітряний флот (близько 800 бойових літаків) і румунські військово-повітряні сили (до 500 машин).

Для боротьби в тилу радянських військ були підготовлені частини особливого призначення полку “Бранденбург-800”, які мали здійснювати диверсії і сіяти паніку. Для нарощування сил у ході наступу створювався резерв головного командування сухопутних військ у складі 24 дивізій, із них 4 піхотні дивізії повинні були до 4 липня 1941 р. перейти у розпорядження командувача групи армій “Південь”.

На Чорному морі німецьких кораблів до початку війни не було. Румунські ВМС нараховували 2 допоміжні крейсери, 7 есмінців і міноносців, підводний човен, 3 торпедні катери, мінний загороджувач, 3 канонерські човни, 12 тральників, усього — 29 одиниць.

1.2. Майбутня війна у планах радянського командування.

Початок стратегічного розгортання військ на території України

Після окупації Польщі між двома силами, які прагнули до встановлення свого порядку у всьому світі, встановився спільний кордон. Підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад, таємних протоколів до нього про роз-

поділ сфер впливу, договору від 28 вересня про дружбу і кордони між СРСР та нацистською Німеччиною лише відтермінувало початок війни. У другій половині 1940 р. у зв'язку з поразкою Франції та німецькою окупацією майже всієї Західної Європи загроза воєнного нападу гітлерівської коаліції на СРСР різко зросла. Головна військова рада 21 листопада 1939 р., враховуючи зміни у воєнно-політичній ситуації в Європі, внесла суттєві зміни у плани військового будівництва на третю п'ятирічку (1938—1942 рр.). У середині 1940 р. був підготовлений перший варіант плану стратегічного розгортання, який у подальшому уточнювався й перероблявся⁴. Слід зазначити, що при плануванні підготовки і використання збройних сил, військово-політичне керівництво країни враховувало недостатній рівень боєздатності військ. Про це свідчать, зокрема, результати роботи комісії щодо прийому С. Тимошенком наркомату оборони СРСР від К. Ворошилова (травень 1940 р.)⁵.

Протягом вересня 1940 р. — травня 1941 р. у генеральному штабі розроблялися нові плани стратегічного розгортання збройних сил на випадок війни. 18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і РНК надійшли “Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940—1941 рр.”, підписані наркомом оборони маршалом С. Тимошенком та начальником генштабу генералом армії К. Мерецковим⁶.

У документі вказувалося, що політична обстановка робить реальною можливість збройного зіткнення. Найбільш імовірними супротивниками є: на заході — Німеччина, на сході — Японія. Війна на заході може втягнути у свою орбіту на боці Німеччини також Румунію, Угорщину, Фінляндію й Італію. Оцінюючи плани противника, автори документа підкреслювали, що генштаб не має перевіреної інформації з цього питання — усе ґрунтувалося на припущеннях.

Основним пропонувалося вважати фронт, що проходить вздовж західних кордонів СРСР, і де повинні бути зосереджені головні сили армії. Вважалося, що генерального удару буде завдано з району Східної Пруссії в напрямку на Мінськ. Одночасно передбачався удар із району Холм — Томашув — Ярослав на Дубно і Броди з метою виходу в тил львівському угрупованню радянських військ та оволодіння Західною Україною. На півдні очікувався перехід у наступ румунської армії, підтриманої німецькими дивізіями на жмеринському напрямі. Не виключався й інший варіант — завдання головного удару з району Сідлець — Люблін у напрямку на Київ, а допоміжного — зі Східної Пруссії. Перший варіант передбачав розгортання основних сил радянської армії на південь від Бреста, щоби відбити наступ, а потім ударом у напрямі на Люблін, Краків і далі на Бреслау відрізати Німеччину від Балкан, позбавивши її ресурсів, та вплинути на держави цього регіону стосовно їх участі у війні.

5 жовтня 1940 р. документ обговорювався керівниками партії й уряду. Наркомату оборони було дано вказівки, відповідно до яких він і начальник генштабу 14 жовтня представили ЦК ВКП(б) доопрацьовані пропозиції. На відміну від доповідної записки від 18 вересня 1940 р. тепер указувалося на заході основне угруповання мати у складі Південно-Західного фронту. Розробку плану війни з Німеччиною передбачалося закінчити до 1 травня 1941 р.⁷ Паралельно з цим потрібно було прискорити здійснення ряду заходів щодо зміцнення збройних сил.

На західних кордонах СРСР передбачалося розгорнути чотири фронти — Північний, Північно-Західний, Західний і Південно-Західний, на формування управлінь яких виділявся основний склад штабів Ленінградського, а також Прибалтійського, Західного і Київського особливих військових округів. Штаб Одеського військового округу виділяв зі свого складу управління 9-ої армії, яка включалась у Південно-Західний фронт. У складі цих фронтів планувалося розгорнути 189 дивізій і 2 бригади (понад 61 % усіх з'єднань радянської армії), причому найсильніше угруповання військ створювалося у складі Південно-Західного фронту (100 дивізій, у тому числі 20 танкових і 10 моторизованих). Крім того, у резерві головного командування планувалося тримати 16-ту, 19-ту і 22-гу армії загальною чисельністю 32 дивізії. Дві з них (16-та і 19-та у складі 23 дивізій) розгорталася за Південно-Західним фронтом. Ще 19 дивізій розгорталася південніше Москви. Таким чином, із загальної кількості, що складала 240 дивізій, які за планом мали вести бойові дії на заході, на південно-західний напрям призначалося 123.

У подальшому ці положення неодноразово уточнювались, зокрема у розроблених у травні 1941 р. О. Василевським та М. Ватутіним "Міркуваннях щодо плану стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками". Усі основні документи того часу передбачали підготовку до ведення наступальних дій. Уважалося, що війна розпочнеться з відбиття удару противника. На початковій фазі радянська авіація мала запанувати в повітрі, завдаючи ударів по районах зосередження військ та стратегічних об'єктах у тилу ворога. Стрілецькі війська армій прикриття мали стримати агресора, а механізовані корпуси шляхом контрударів по основних угрупованнях — створити умови для переходу у рішучий наступ. Ворог мав бути розбитий на його ж території і малою кров'ю. Основним видом бойових дій вважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони могли розгортатися на фронті до 300 км завдовжки і до 250 км углиб з темпом наступу 10—15 км на добу⁸.

Важливими документами, що встановлювали порядок підготовки та застосування радянських збройних сил у війні з гітлерівською коаліцією з урахуванням змін державних кордонів СРСР на заході, стали план прикриття мобілізації, зосередження і розгортання збройних сил на випадок війни та план мобілізації. Перший, що одержав назву "План оборони державного кордону 1941 р.", був розроблений генеральним штабом із великим запізненням і лише на початку травня 1941 р. директивами народного комісара оборони доведений до відома командуючих військами округів (Київського — 5 травня, Одеського — 6 травня). Їм було наказано до 25 травня 1941 р. розробити нові плани оборони державного кордону і плани протиповітряної оборони. Для цього у повному обсязі залучалися командувач, начальник штабу і начальник оперативного відділу округу, а начальники родів військ і служб — у частині, що їх стосувалася.

Надіслані у прикордонні округи директиви НКО доводили до їх штабів такі завдання:

- не допустити вторгнення як наземного, так і повітряного супротивника на територію СРСР;

- обороною укріплень по лінії державного кордону надійно прикрити відмобілізування, зосередження і розгортання військ прикордонних округів;
- протиповітряною обороною і діями авіації забезпечити нормальну роботу залізниць і зосередження військ округів;
- активними діями авіації завоювати повітря й ударами по основних залізничних вузлах, мостах та живій силі порушити й затримати зосередження і розгортання військ противника, не допустити викидання на територію округів повітряних десантів і диверсійних груп ворога.

В основу оборони пропонувалося покласти оборону укріпрайонів і польових фортспоруд уздовж лінії державного кордону. Оборона військ прикриття повинна була мати активний характер. Будь-які спроби противника прорвати фронт пропонувалося негайно ліквідувати контратаками корпусних і армійських резервів. У випадку прориву оборони великими мотомеханізованими з'єднаннями противника наказувалося використовувати механізовані корпуси, авіацію і протитанкові артилерійські бригади. За сприятливих умов усім військам, що обороняються, резервам армій і округів належало бути готовими, за вказівкою головного командування, до завдання стрімких ударів із метою розгрому угруповань супротивника, перенесення бойових дій на його територію і захоплення вигідних рубежів.

Кожному прикордонному округу визначалися кількість і склад районів прикриття, які становили собою смугу місцевості, оборона котрої повинна була здійснюватися силами загальновійськової армії (армії прикриття), а в окремих випадках — стрілецьким корпусом або частинами військово-морського флоту. Гарнізони укріпрайонів і прикордонних військ НКВД включалися до складу відповідних районів прикриття і з початком бойових дій переходили в підпорядкування їх командування.

На підставі директив НКО в генеральному штабі й у штабах військових округів і флотів було розроблено плани прикриття. Утім, зокрема, плани прикриття округів були отримані генеральним штабом 10—20 червня 1941 р. і наркомом оборони до початку війни затверджені так і не були.

“План оборони державного кордону 1941 р.” виходив із характеру театрів воєнних дій, умов ведення збройної боротьби на кожному з них, сил противника, що могли бути розгорнуті, і потенціалу радянських військ. За планом прикриття в Київському особливому військовому окрузі на фронті завдовжки 800 км розгорталися 5-та, 6-та, 26-та і 12-та армії. У резерв округу виділялися 31-й, 36-й, 37-й, 7-й, 55-й стрілецькі, 5-й кавалерійський, 9-й, 19-й, 15-й і 24-й механізовані корпуси. У безпосередньому підпорядкуванні округу планувалося мати 4 авіаційні дивізії, ще 8 авіадивізій повинні були прибути в перші три дні мобілізації.

Одеський військовий округ для оборони державного кордону від Липкан до гирла р. Дунай, а також від узбережжя Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км розгортав 35-й і 14-й стрілецькі корпуси і 9-ту кавалерійську дивізію 2-го кавалерійського корпусу, усього 6 дивізій. Для оборони Кримського півострова призначався 9-й

стрілецький корпус, що мав дві стрілецькі й одну кавалерійську дивізії, 18-й механізований корпус, 2-й кавалерійський корпус (одна кавдивізія), 116-ту і 150-ту стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командувача округу залишалося управління 48-го стрілецького корпусу і 74-та стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу повинні були обороняти разом із Чорноморським флотом, зокрема, одеською і севастопольською військово-морськими базами, Очаківським і Керченським секторами берегової оборони. У розпорядження головного командування виділялося три стрілецькі дивізії Київського округу, 2-й механізований корпус Одеського округу, а також 1-й, 2-й, 3-й, 4-й авіакорпуси й 18-та окрема авіадивізія дальньої бомбардувальної авіації.

Ці війська на території України становили перший стратегічний ешелон, призначений для відбиття удару противника, прикриття відмобілізування і розгортання радянських збройних сил. У першому ешелоні армій прикриття, безпосередньо на державному кордоні, належало розгорнути 26 дивізій. На важливих напрямках стрілецькі дивізії мали смуги 25—30 км по фронту і повинні були спиратися на укріплені райони, що зводилися вздовж лінії державного кордону. Глибина оперативної побудови армій прикриття забезпечувалася наявністю майже в кожній з них механізованих корпусів. Деякі армії мали, крім того, резерв з окремих стрілецьких дивізій. Усього у другій ешелоні армій прикриття виділялося 19 дивізій. Вони повинні були розташовуватися в 25—75 км від державного кордону. Київський особливий військовий округ у безпосередньому підпорядкуванні мав найсильніші резерви у РСЧА: 15 стрілецьких, 8 танкових, 4 механізованих і 1 кавалерійську дивізії — це було втричі більше, ніж у другому за потужністю Західному особливому військовому окрузі. Для підтримки військ КОВО з повітря планувалося залучити 19 авіаційних дивізій.

Розподіл військ першого стратегічного ешелону по фронту, а також глибина їх ешелонування не були однаковими й залежали від важливості напрямів, що прикривалися, а також від географічних умов місцевості. Найсильніші угруповання створювалися на ковельсько-луцькому, львівському і чернівецькому напрямках (у Київському окрузі), бельцькому і кишинівському напрямках (в Одеському окрузі).

Оперативна побудова угруповання радянських військ на території України підпорядковувалася завданням переходу в наступ, який повинен був розпочатись відразу після відбиття удару противника. Дуже сильне угруповання військ зосереджувалося у Львівському виступі, водночас його фланги не були достатньо забезпечені. Передбачалося, що цей виступ відіграє велике значення для завдання контрударів й організації наступу радянських військ.

У той час, коли розроблявся план прикриття, вермахт уже завершував стратегічне зосередження поблизу кордонів СРСР, а інформація про це надходила як у штаби округів, так і в генеральний штаб. Проте можливість раптових дій була зігнорована. Недосконалість “Плану оборони державного кордону 1941 р.” відзначалася вже у процесі його розробки, і деякі коман-

дувачі округів зверталися до наркомату оборони зі своїми пропозиціями. Так, військова рада Одеського округу у своїй доповіді від 20 червня 1941 р. наголошувала, що противник у смузі округу вже до 1 червня 1941 р. мав подвійну, а на окремих ділянках — потрійну перевагу в піхоті, артилерії і танках, найпотужніші угруповання зосередивши на ділянках Липкани — Ясси (до 12 дивізій) і Бирлад — Галац (до 8 дивізій). Автори доповіді припускали, що удар завдаватиметься у стик Київського й Одеського військових округів, причому найбільш потужно — на бельцькому напрямі, щоб найкоротшим шляхом вийти на рубіж р. Дністер, розвиваючи успіх у північному і північно-східному напрямках тилами Київського округу. Військрада Одеського округу просила підсилити війська прикриття і пропонувала на воєнний час у його смузі розгорнути дві армії, а штабу ОдВО вже в мирний час надати статусу фронтового управління. Крім того, формулювалися пропозиції щодо проведення наступальної операції в Румунії на двох операційних напрямках. Передбачалося у взаємодії з чернівецькою армійською групою КОВО оточити та знищити румуно-німецькі війська в Буковині⁹. Не очікуючи затвердження цих пропозицій, штаб ОдВО віддав вказівки командирам корпусів на відпрацювання своїх часткових планів початкового періоду війни¹⁰.

Пропозиції військової ради Одеського округу були прийняті до уваги і 21 червня постановою політбюро ЦК ВКП(б) утворювався Південний фронт. Однак формування його управління покладалося не на Одеський, а на Московський військовий округ. Таке рішення явно не відповідало обстановці. До складу Південного фронту вирішили включити, крім 9-ої армії і 9-го окремого стрілецького корпусу, також 18-ту армію, управління якої виділяв Харківський округ. До 18-ої армії входили 17-й стрілецький корпус (96-та, 60-та, 164-та стрілецькі дивізії) і 16-й механізований корпус (15-та і 39-та танкові і 240-ва моторизована дивізії) з 12-ої армії Київського округу.

На основі документа про стратегічне розгортання радянських збройних сил у лютому 1941 р. уряд затвердив план мобілізації, що одержав найменування “МП-41”. У наступні місяці перед війною в нього були внесені деякі зміни й уточнення у зв’язку з формуванням повітрянодесантних корпусів та артилерійських бригад протитанкової оборони¹¹. Після затвердження плану генеральний штаб у березні 1941 р. направив до округів директиви з вказівками про порядок розробки планів мобілізації. Термін їх відпрацювання на місцях обмежувався 1-м травня 1941 р., а за рядом заходів — 20-м липня. Отже, округи і війська до початку війни не зуміли ретельно відпрацювати весь комплекс питань, що стосувалися мобілізації, не кажучи вже про реальне її забезпечення матеріально-технічними засобами.

Велика увага приділялася підготовці театру воєнних дій — інженерному забезпеченню, будівництву укріплених районів. Протягом 1928—1937 рр. на території України вздовж старого державного кордону й у найближчій оперативній глибині було збудовано 5 укріпрайонів (Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Київський), що мали довжину по фронту від 48 до 140 км і глибину — від 1 до 2 км. У кожному з них нараховувалось 107—400 фортифікаційних споруд. У 1938—1939 рр. розпочало-

ся будівництво ще 5 нових укріплених районів (Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського і Кам'янець-Подільського), в яких було забетоновано 1028 споруд, проте дообладнання їх для установки озброєння не вдалося у зв'язку з переміщенням лінії державних кордонів.

У 1940—1941 рр. на новому західному кордоні почалося розраховане на кілька років будівництво 7 укріплених районів (Володимир-Волинського, Струмилівського, Рава-Руського, Перемишлянського, Ковельського, Верхньо-Прутського та Нижньо-Прутського). Крім того, велися підготовчі роботи зі створення Чернівецького, Дунайського, Одеського та ряду інших УР, які будувалися за іншою схемою — у кожному з них передбачалося створення замість однієї двох укріплених смуг загальною глибиною 15—20 км. Смуги склалися з вузлів оборони, а останні — з опорних пунктів.

Стратегічне розгортання радянських збройних сил на заході розпочалося у квітні — червні 1941 р. До 10 червня було здійснено призов 802 тис. чол. приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів, у тому числі понад 270 тис. на території України¹². Це стало, по суті справи, частковою прихованою мобілізацією, що дало змогу поповнити ряд з'єднань і частин до штатів, близьких до воєнного часу. 4 червня була віддана директива про призов 38 тис. 550 чол. для комплектування укріплених районів західних прикордонних округів. Однак мобілізація тільки особового складу не вирішувала завдання приведення з'єднань у повну боєздатність. Автотранспорт і кінський склад надходили до армії в дуже обмеженій кількості.

У травні — червні 1941 р. почалися перегрупування військ усередині прикордонних військових округів. Із Київського в Одеський округ передислокувалося управління 2-го кавалерійського корпусу. До складу Одеського округу для оборони Кримського півострова в період з 19 до 23 травня було спрямоване управління 9-го стрілецького корпусу і 106-та стрілецька дивізія з Північнокавказького округу, а також 32-га кавалерійська дивізія з Київського військового округу.

Напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території України почалася передислокація частини сил військових округів на захід. У вихідні райони виводились війська другого стратегічного ешелону РСЧА. 13 травня 1941 р. генеральний штаб віддав ряд директив на висування військ з округів: Уральського (22-га армія), Приволзького (21-ша армія), Орловського (20-та армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північнокавказького (19-та армія) — на рубіж річок Західної Двіни та Дніпра. 22 травня — 1 червня почалося перекидання 16-ої армії із Забайкальського військового округу на територію Правобережної України. За директивами генштабу було визначено терміни зосередження військ у нових районах: 22-й армії — 2—3 липня; 21-й армії — 17 червня — 2 липня; 16-й армії — 15 червня — 10 липня; 19-й армії — 1—10 червня; 25-му стрілецькому корпусу — 11—13 червня. Відповідно до плану стратегічного розгортання тільки дві армії (20-та та 22-га) висувалися на західний напрям, решта зосереджувалась на території України. 19-та армія спрямовувалась у район Черкас і Білої Церкви; 16-та — Старокостянтинівська, Бердичева, Проскурова;

21-ша — Чернігова й Конотопа. Усього з внутрішніх округів на південно-західний напрям почалося висування 25 дивізій, 7 управлінь корпусів і 4 управлінь армій¹³. Ця передислокація стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням найсуворіших вимог щодо маскування, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць.

15 червня почалося висування військ із внутрішніх районів прикордонних округів ближче до державного кордону. Частина цих з'єднань перекидалася залізницею, а основна маса — похідним порядком, нічними переходами. Дивізії перших ешелонів армій прикриття було наказано залишити в колишніх районах. Зокрема, військовій раді Київського особливого військового округу 12 червня 1941 р. було направлено директиву НКО № 504205 сс із вимогами до 1 липня всі глибинні дивізії з управліннями корпусів, корпусними частинами перевести ближче до державного кордону в нові табори, прикордонні дивізії залишити на місці, маючи на увазі, що їх вихід до державного кордону, у разі потреби, може бути зроблений тільки за особливим наказом наркома. Усього перед війною почалося висування з внутрішніх районів прикордонних округів 32 дивізій, із них устигли зосередитися на нових місцях 4—5 дивізій.

Крім того, з 15 травня було наказано завантажити боєкомплект у бронетехніку, із 27 травня — розпочати будівництво КП фронтів, із 14 червня ОдВО виділив зі свого складу і направив у Тирасполь армійське управління, з 19 червня з управління КОВО виділялось управління Південно-Західного фронту та направлялось у Тарнопіль (Тернопіль)¹⁴.

У результаті заходів, проведених у травні — червні 1941 р. зі збільшення чисельності з'єднань та частин, а також передислокації сил, угруповання радянських військ у прикордонних округах на території України станом на 21 червня 1941 р. набуло такого вигляду. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Загони мали 1—3 тис. чол. особового складу й охороняли ділянки державного кордону завдовжки 140—160 км. На озброєнні прикордонного загону зазвичай перебувало 60—90 ручних, 32—48 станкових кулеметів, 40—50 50-мм мінометів. Артилерії вони не мали. У Київському особливому та Одеському військових округах дислокувалося відповідно 58 і 22 стрілецьких, танкових, механізованих та кавалерійських дивізій; 14 УР; 2 повітрянодесантні корпуси; 24 окремих з'єднань та частини артилерії РГК. Тут було зосереджено 1 млн 094 тис. 500 чол. особового складу, 19 188 гармат та мінометів, 5528 танків. Дії сухопутних військ із повітря мала забезпечити 21 авіаційна дивізія (в тому числі 36-та винищувальна авіаційна дивізія ППО країни) у складі 3472 справних літаків. Крім того, зі складу військ ППО для прикриття Києва виділялося 4 винищувальних авіаційних полки та по одному — на прикриття Одеси і Кривого Рога. Артилерійські дивізії ППО прикривали Київ і Львів, бригади ППО — Дрогобич та Одесу, окремий артполк ППО — Дніпропетровськ, окремі дивізії — інші важливі державні та військові об'єкти. Військово-морські сили складались із Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій¹⁵.

Телеграма на приведення в бойову готовність системи ППО, частин і з'єднань військових округів, флотів і флотилій була відправлена з Москви в 00.30 22 червня 1941 р. Війська прикриття були підняті по тривозі, однак вийти у призначені райони здебільшого не встигли, авіація також не змогла вчасно розосередитися по польових аеродромах.

У Київському особливому військовому окрузі (командувач — генерал-полковник М. Кирпонос) усі війська, призначені в перший і другий ешелони армій прикриття, перебували в місцях постійної дислокації. Стрілецькі корпуси, які за планом прикриття входили до складу резерву округу, висувалися у свої райони і знаходилися в 100—250 км від державного кордону. На марші перебували: 31-й стрілецький корпус (193-тя, 195-та, 200-та стрілецькі дивізії), 36-й стрілецький корпус (140-ва, 146-та, 228-ма стрілецькі дивізії), 37-й стрілецький корпус (80-та, 139-та, 141-ша стрілецькі дивізії), 55-й стрілецький корпус (130-та, 169-та, 189-та стрілецькі дивізії). Замість призначеного 7-го стрілецького корпусу до складу 12-ої армії прибував 49-й стрілецький корпус — як залізницею (190-та, 197-ма стрілецькі дивізії), так і похідним порядком (199-та стрілецька дивізія).

В Одеському військовому окрузі (командувач — генерал-полковник Я. Черевиченко) усі війська прикриття перебували в пунктах дислокації мирного часу. У район Флорешти — Рибниця 14 червня похідним порядком прибув 48-й стрілецький корпус (30-та, 74-та стрілецькі дивізії). На Кримському півострові до 5 червня зосередилися управління 9-го стрілецького корпусу, 106-та стрілецька і 32-га кавалерійська дивізії.

70 дивізій, які входили до складу Київського та Одеського прикордонних округів і становили перший стратегічний ешелон, не завершили розгортання і були розсосереджені на фронті до 1250 км і в глибину до 400 км. Війська першого ешелону армій прикриття (25 дивізій) перебували в пунктах постійної дислокації й у таборах на відстані 5—50 км від державного кордону. Безпосередньо на кордоні знаходилися прикордонні війська, окремі підрозділи стрілецьких дивізій, висунуті для ведення оборонних робіт і спостереження, а також гарнізони прикордонних укріплених районів. За дивізіями перших ешелонів, на відстані 50—100 км від державного кордону, перебували механізовані і стрілецькі війська других ешелонів армій прикриття (всього 20 дивізій). Третій оперативний ешелон (35 дивізій) складався з механізованих і стрілецьких корпусів, призначених у резерв округів. Велика частина військ цього ешелону перебувала на марші за 150—400 км від державного кордону. Зосередження найбільш потужного угруповання військ у третьому ешелоні КОВО (28 дивізій, у тому числі 12 танкових і механізованих), відповідно до положень радянського воєнного мистецтва, призначалося для ведення наступальних дій із метою розгрому ворога на чужій території. Таке угруповання не забезпечувало міцної оборони державного кордону, прикриття мобілізації і розгортання збройних сил. Більш того, це спричинило розрізненість зусиль, адже противник мав можливість спочатку завдати поразки дивізіям, розташованим поблизу кордону, потім вступити в бій із другим ешелоном армій прикриття, а після цього, прорвавшись у глибину, розгромити резерви округів.

Другий стратегічний ешелон радянських збройних сил на території України становили з'єднання та частини 16-ої, 19-ої й 21-ої армій (усього 21 дивізія). До початку війни 9 дивізій цього ешелону вже зосередилися у призначених для них районах, ще 12 — здійснювали перегрупування.

Авіація прикордонних округів базувалася на постійних та оперативних аеродромах: армійська — у смузі 100—150 км, фронтова — 300—500 км, авіація головного командування — 600—900 км від державного кордону. Привертає увагу той факт, що передові частини армійської авіації базувалися надто близько від кордону. Так, авіація ОдВО до початку війни майже повністю була перебазована на оперативні аеродроми, під час першого авіаудару німців було пошкоджено лише 12 літаків¹⁶.

На Чорноморському флоті (командуючий — віце-адмірал Ф. Октябрський) оперативна готовність № 1 була оголошена о 01.15 22 червня 1941 р. На своїй головній базі, Севастополі, ЧФ мав 1 лінкор, 5 крейсерів, 2 лідера, 10 міноносців, 2 сторожових кораблі, 1 підводний мінний загороджувач, 9 тральників, 14 малих мисливців, 40 торпедних катерів, 21 підводний човен. Там же в ремонті перебували 14 субмарин. В Одесі базувалися 1 крейсер (застарілий, використовувався як навчальний корабель), 4 канонерські човни, 4 малих мисливці, 2 тральники. У портах Очакова — 28 торпедних катерів, Новоросійська — 4 малих мисливці і 2 підводні човни, Батумі — 2 есмінці. У Миколаєва на поточному ремонті перебували 1 лідер, 1 есминець і 4 підводні човни. Значна частина берегової артилерії розміщувалася на підступах до Севастополя і одеської та керченської військово-морських баз. ВПС флоту базувалися головним чином на аеродромах Кримського півострова, частково в районі Одеси.

Дунайська флотилія була приведена в бойову готовність до 02.22 22 червня 1941 р. Вона майже цілком базувалася в головному пункті — Ізмаїлі, а також в Рені, Кілії. Там перебувало 5 моніторів, 1 мінний загороджувач, 22 бронекатери, 7 катерів-тральників, 6 глісерів, 1 штабний корабель. Пінська флотилія у своїй головній базі — Пінську до початку війни мала 5 моніторів, 2 канонерські човни, 4 плавучі батареї, 14 бронекатерів, 6 глісерів, а в районі Києва — 2 монітори, 2 канонерські човни, 3 плавучі батареї і 6 бронекатерів.

Таким чином, станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил і засобів сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким:

- 70-ти стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19-ти прикордонним загонам та 4-м полкам НКВС, 14-ти укріпрайонам, 2-м повітрянодесантним корпусам, 24-м окремим з'єднанням і частинам артилерії РКК з радянської сторони протистояло 57 дивізій і 13 бригад — з боку гітлерівської коаліції (1,7 : 1);

- у другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановане виділення 4-х дивізій вермахту для підсилення групи армій "Південь" (5,2 : 1);

- у бойових з'єднаннях і частинах РСЧА першого стратегічного ешелону на території України нараховувалося 1 млн 094 тис. 500 чол. особового складу; їм протистояло 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1);

- радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців і їх союзників (1,2 : 1), 5528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе і 500 машин румунських ВПС (3,3 : 1), 232 бойових кораблі Чорноморського флоту та річкових флотилій на території України проти 29 кораблів румунських ВМС (8 : 1)¹⁷.

Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі німецького стратегічного плану щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового і потужного першого удару з метою швидкого розгрому і знищення головних сил РСЧА у смузі між кордоном та річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углуб країни для захоплення найважливіших політичних і промислово-економічних центрів. Відповідно до задуму поблизу західних кордонів СРСР було розгорнуто головні сили вермахту, а також армії союзників Німеччини. Усі ці війська зосереджувалися у трьох стратегічних угрупованнях, призначених для завдання масованих ударів на найважливіших стратегічних напрямках. Основні зусилля концентрувалися у смузі групи армій "Центр". Відповідно до задуму військово-політичного керівництва, *південний або український напрям у початковий період війни був важливим, проте не головним*. Розраховуючи на швидкий розгром головних сил РСЧА, німецьке командування виходило з невірних даних про угруповання радянських військ.

Усвідомлюючи неминучість зіткнення з грізним супротивником, керівництво СРСР докладало зусиль щодо підготовки країни та збройних сил до війни. Після початку Другої світової війни було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артилерійських полків та 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіаційних дивізій, повністю реорганізовано систему ППО, проводилась активна підготовка театрів воєнних дій. Основні сили РСЧА зосереджувалися на заході країни, і не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали у тому, що після відбиття наступу противника він мав бути розгромлений у ході наступу на чужій території з невеликими втратами. На відміну від потенційного супротивника, радянське керівництво *вважало південно-західний напрям головним, зосередивши тут основні ударні угруповання*.

Заходи щодо мобілізаційного розгортання військ розпочалися у СРСР у травні 1941 р. — під виглядом призову приписного складу на навчальні збори. За планом стратегічного розгортання збройних сил, із середини травня починається передислокація армій другого стратегічного ешелону, а з середини червня — дивізій першого стратегічного ешелону у райони бойового призначення. Однак створення угруповання військ до початку війни не було завершено. Понад 35 % з'єднань першого стратегічного ешелону не прибули в райони, призначені їм за планом прикриття, і перебували на марші. З'єднання і частини прикордонних округів до початку війни не були цілком

відмобілізовані й не мали штатної кількості особового складу, озброєння, бойової техніки і транспорту.

У підготовці до війни радянських збройних сил існував ряд суттєвих прогалин, унаслідок яких РСЧА фактично зазнала поразки на початковому періоді війни. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що в генеральному штабі основні зусилля спрямовувалися на розробку одного лише варіанту дій військ із початком війни, а саме — наступального, хоча і цей план до кінця відпрацьований не був. Що стосується іншого, оборонного, варіанта, то про його розробку навіть не йшлося. Підготовлений перед війною “План оборони державного кордону 1941 р.” був не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування і розгортання радянських збройних сил.

Відповідно до поглядів, покладених в основу “Плану оборони державного кордону 1941 р.”, вважалося, що війська армій прикриття у ході прикордонних боїв зуміють зупинити противника, забезпечать відмобілізування і зосередження головних сил прикордонних військових округів, у результаті чого буде створено умови для переходу в наступ і перенесення бойових дій на територію ворога. Однак конкретні заходи щодо відбиття перших ударів розроблялися недостатньо, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною — програвалися лише контрудари по противнику, що прорвався, і перехід у наступ із перенесенням бойових дій на чужу територію.

Аналіз “Плану оборони державного кордону 1941 р.” показує, що угруповання військ західних прикордонних округів неповною мірою відповідало виконанню оборонних завдань. Основну масу військ найбільш сильних Західного і Київського особливих військових округів планувалося розгорнути у Білостоцькому і Львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на східнопруському і люблінсько-варшавському напрямках. Проте напрями, де були ймовірними головні удари противника, з радянської сторони прикривалися недостатньо.

Найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення із приведенням військ у бойову готовність. Армії прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації і розгорнуті на передбачених рубежах. Їх висування в умовах бойових дій призвело до не виправдано величезних втрат. Неготовність військ прикордонних округів до відбиття ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила не вигідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

2. Воєнні дії у ході окупації українських земель військами гітлерівської коаліції (22.06.41–27.07.42)

2.1. Прикордонна битва (22.06.41–6.07.41)

У передсвітанкову пору 22 червня 1941 р. світ ще не знав про початок найкривавішої з усіх воєн, а на українських теренах уже лилася кров. Бомбардувальники люфтваффе завдали ударів по Житомиру, Києву, Одесі, Севастополю та інших містах. Загальна глибина дій авіації сягала 300—400 км.

У перший день війни відповідно до указу президії Верховної Ради СРСР “Про воєнний стан” на всій території УРСР запроваджувався правовий режим воєнного стану, функції органів державної адміністрації з організації оборони передавалися військовій владі. З 23 червня оголошувалася мобілізація.

У результаті хибної оцінки обстановки головна військова рада 22 червня видала директиви № 2 та № 3, які вимагали наступальних дій. Військам Південно-Західного фронту було наказано силами 5-ої і 6-ої армій, не менше п’яти механізованих корпусів, і всією авіацією фронту за підтримки авіації головного командування вдарити на Люблін по напрямках, що сходяться, оточити і знищити наступаюче угруповання противника і до кінця дня 24 червня опанувати район Любліна. 9-та армія одержала завдання прикривати державний кордон у своїй смузі і не допускати вторгнення противника на радянську територію¹⁸. У дію приводився механізм стратегічної наступальної операції, проте реалізувати заплановане не вдалося. Зустрічна битва, яка розгорнулася у прикордонних областях, була цілковито програна радянською стороною. Проте війська Південно-Західного фронту, маючи найбільшу чисельно-якісну перевагу над противником на всьому радянсько-німецькому фронті, вчинили найзапекліший опір. Тут не допустили оточення та розгрому основних сил, як це сталося на Західному фронті. Війська Південно-Західного фронту вели кровопролитні бої з головними силами групи армій “Південь”. Контрудари 15-го і 8-го механізованих корпусів у районі Бродів зупинили противника і полеглиши відхід 6-ої, 26-ої і 12-ої армій зі Львівсько-Перемишлянського виступу. 25 червня в районі Рівного завдали контрударів по противнику 9-й і 19-й механізовані корпуси, що затримало його на рівненському напрямі до 7 липня¹⁹.

Для керівництва збройними силами СРСР у воєнний час рішенням ЦК ВКП(б) і уряду 23 червня було створено Ставку Головного Командування під головуванням маршала С. Тимошенка. 30 червня 1941 р. спільною постановою президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) був створений Державний комітет оборони, в якому зосереджувалася вся повнота влади у країні²⁰.

25 червня головне командування радянських збройних сил переконалося, що війська першого стратегічного ешелону не зможуть зупинити просування противника й, тим більше, завдати відповідного удару та перенести бойові дії на ворожу територію. Життя поставило нове завдання — шляхом проведення оборонних операцій знекровити ворога та створити умови для контрнаступу. 26 червня командувач Південно-Західного фронту отримав директиву на підготовку оборони за рубежем старого державного кордону. Організований відхід військ загальновійськових армій на вказаний рубіж мали забезпечити контрудари механізованих корпусів по головному ударному угрупованню групи армій “Південь”. Ураховуючи більш стійке становище на південно-західному напрямі і катастрофічне на західному, 19-та й 16-та армії другого стратегічного ешелону, які завершували розгортання на території України, були перекинуті в Білорусію.

30 червня на основі директиви Ставки був відданий бойовий наказ командувача військ Південно-Західного фронту № 0027²¹ про організований

відхід військ із метою підготовки і здійснення з 9 липня оборони за рубежем укріпрайонів старого держкордону. Проміжну лінію відходу Сарни — Острог — Чортків — Коломия — Берегомет було наказано утримувати до 6 липня. З цього ж часу мав розпочатися відхід правого крила Південного фронту на рубіж р. Дністер²².

У той час, як на напрямку головного удару противника прикордонна битва завершувалася, у смузі Південного фронту румунські війська, що очікували завершення розгортання німецької 11-ої армії, вели розвідку боєм із метою захоплення плацдармів на східному березі р. Прут. Відсутність тут у червні великомасштабних бойових дій дала змогу радянському командуванню підготуватися до відбиття вторгнення головних сил, зустрівши наступ, що розпочався 2 липня, більш організовано. Головний удар противника, який наступав у загальному напрямку на Могилів-Подільський і Жмеринку, прийняла на себе 9-та армія. 3 липня противнику вдалося захопити плацдарми на лівому березі р. Прут у районі Ясс, звідки він розгорнув наступ на північний схід і за шість днів просунувся на 60 км. Темп і глибина наступу німецьких і румунських військ на моголів-подільському напрямку в порівнянні з іншими ділянками фронту були невисокими²³.

Проте становище військ Південно-Західного та Південного фронтів значно погіршилося. Відсутність взаємодії між військами 5-ої й 6-ої армій послабила стик між ними. Противник кинув у напрямку на Острог два моторизованих корпуси. Спроба командування Південно-Західного фронту прикрити цей напрямок силами двох дивізій 7-го стрілецького корпусу, перегрупованого з Південного фронту, запізнилася і була невдалою. Військам Південно-Західного фронту реалізувати задум на відхід та організацію оборонної операції за лінією старого кордону в повній мірі не вдалось. Німецькі сили, продовжуючи головні наступальні дії у напрямку Рівне — Житомир — Київ і Тарнопіль — Проскурів — Вінниця, з 1 по 9 липня здолали опір радянських військ у Шепетівському, Ізяславському, Старокостянтинівському, Проскурівському УР першої смуги та Новоград-Волинському УР другої смуги. До 9 липня з'єднання та частини Південно-Західного фронту відступили на рубіж: Коростенський УР, на схід від Житомира і Бердичева, Остропільський, Летичівський, Кам'янець-Подільський укріпрайони. Війська правого крила Південного фронту до цього часу вели оборонні дії на фронті Кам'янець-Подільський — Могилів-Подільський — західніше Кишинєва. Лівифлангові дивізії 9-ої армії, взаємодіючи з Дунайською військовою флотилією, продовжували оборону рубежів по рр. Прут і Дунай²⁴.

Радянські війська боролися в умовах, коли німецьке командування захопило ініціативу, а авіація противника панувала в повітрі. У таких умовах управляти військами було неймовірно складно. Наслідком прикордонної битви став відхід військ Південно-Західного фронту на глибину до 250—300 км. РСЧА, маючи кількісну та якісну перевагу, не змогла зупинити вторгнення, розгромити ударні угруповання противника, перенісши бойові дії на його територію — вона зазнала поразки й залишила Західну Україну. Передові загони німецьких військ 11 липня вийшли на підступи до Києва. Втрати

радянської сторони у прикордонній битві на території Західної України становили: безповоротні — понад 172 тис. чол., санітарні — близько 70 тис. чол., середньодобові — більше 16 тис. чол.²⁵ Крім того, було втрачено 4381 танк, 5806 гармат і мінометів, 1218 бойових літаків. І все-таки задум противника оточити та знищити головні сили Південно-Західного фронту був зірваний. Завдання, що визначалися планом “Барбаросса” перед групою армій “Південь”, повною мірою виконані не були. Подальші події на фронті засвідчать крах сподівань Гітлера на перемогу у блискавичній війні проти СРСР²⁶.

2.2. Оборонні операції (бойові дії) військ Південно-Західного напрямку на території Правобережної України (10.07.41 — кінець серпня 1941)

Із метою покращення управління військами 9 липня було створене управління Південно-Західного напрямку, якому підпорядкувалися Південно-Західний та Південний фронти. Головнокомандувачем Південно-Західного напрямку став маршал С. Будьонний, членом військової ради — М. Хрущов.

На Південно-Західному напрямі, на відміну від Західного, до 10 липня гітлерівському командуванню розгромити основні сили радянських військ не вдалось. Якщо на території Білорусії у цей час було повністю розбито 24 радянські дивізії, то в Україні — всього 4. Проте ситуація залишалась складною, стабільного фронту оборони не було. У смузі Південно-Західного фронту діяли 6-та, 17-та армії і 1-ша танкова група противника. Проти Південного фронту наступали 11-та німецька, 3-тя і 4-та румунські армії, 8-й угорський армійський корпус. Війська 5-ої армії Південно-Західного фронту, завдаючи контрударів, відходили напрямом на Коростенський укріплений район. 6-та армія вела запеклі бої в районі Бердичева, а 26-та і 12-та — у районі Вінниці. Війська Південного фронту (18-та і 9-та армії) оборонялися на лівому березі Дністра²⁷.

Головні сили німецької 1-ої танкової групи, яка наступала на житомирсько-київському напрямі, були skutі контрударами 5-ої і 6-ої армій і можливостей для помітного просування у цей час не мали. Однак у міру підходу піхотних дивізій противника все більше назривала загроза глибокого охоплення армій центру і лівого крила Південно-Західного фронту (6-ої, 12-ої армій), що діяли на рубежі Бердичів — Летичів — Ялтушків.

Із метою створення глибокої оборони на південно-західному напрямі Ставка зосереджувала війська в районі на південь від Києва, що у середині липня були об'єднані управлінням 26-ої армії, яке перемістилось у район Канева з-під Вінниці. Війська першого складу цієї армії були передані 12-й армії, а управління 26-ої об'єднало на рубежі р. Дніпро від Києва до Черкас нові стрілецькі дивізії і залишки 6-го стрілецького та 5-го кавалерійського корпусів, що сюди відійшли.

Співвідношення сил та засобів на території України у середині липня було таким: 72 німецьких проти 86 радянських дивізій (1 : 1,2); відповідно 410 проти 1500 танків (1 : 3,6); 1150 проти 750 літаків (1,5 : 1). Проте, слід мати на увазі, що на цей час радянські війська зазнали значних втрат, дивізії

були укомплектовані у середньому на 50 %, загальна чисельність особового складу в них становила близько 600 тис. чол., а у гітлерівців — 1070 тис. (1 : 1,8). У ході відступу радянські війська втратили значну частину артилерійського озброєння і на середину липня мали 9200 гармат і мінометів проти 16 500 противника (1 : 1,8). Основна маса танків (близько 1000) перебувала у військах Південного фронту, тоді як більшість німецьких танкових з'єднань діяла в районі Бердичева²⁸.

Після перших двох тижнів війни, відповідно до уточнених завдань, група армій "Південь" частиною сил продовжувала наступ на київському напрямі, а головними силами здійснювала операцію з метою оточення радянських військ на Правобережжі Дніпра. За умови виконання цих завдань гітлерівське командування планувало проведення подальших операцій у такий спосіб. Після виходу в район Смоленська групі армій "Центр" належало продовжувати наступ на Москву тільки піхотними з'єднаннями. 2-гу танкову групу передбачалося направити для підтримки наступу групи армій "Південь" із метою виходу в тил київському угрупованню радянських військ²⁹.

У середині липня війська Південно-Західного фронту завдали кілька контрударів по 6-й німецькій армії і 1-й танковій групі, але ліквідувати розрив, що утворився між своїми 5-ою і 6-ою арміями, не змогли. З метою створення більш вигідного угруповання військ Ставка наказала до 21 липня відвести війська 6-ої, 12-ої, 18-ої і 9-ої армій на рубіж Біла Церква — Гайсин — Кам'янка — нижня течія р. Дністер. Одночасно командувачеві фронту наказувалося завдати удару у фланг угруповання противника, що діяло проти 6-ої армії, а командувачеві Південного фронту — створити сильну групу фронтових резервів у районі Умані у складі 18-го і 2-го механізованих корпусів, в яких нараховувалося 900 танків, і двох стрілецьких дивізій із метою організації контрударів (директиви Ставки ВГК Південному фронту б/н від 17.07.41 р. і Південно-Західному фронту № 00411 від 18.07.1941 р.)³⁰.

Головну роль в операції з оточення радянських військ на захід від Дніпра відігравали 1-ша танкова група і 17-та армія з північного напрямку, а з півдня — 11-та армія. Для забезпечення відведення військ 6-ої і 12-ої армій на тиліві рубежі 26-та армія у другій половині липня завдала ряд контрударів із району південніше Києва. Проте командувач Південного фронту не зміг виконати наказ Ставки про створення фронтового резерву. Механізовані корпуси при зосередженні в районі Умані розтяглися на марші і зазнали великих втрат від авіації противника. Крім того, у зв'язку з проривом противника командування фронту було змушене розгорнути 18-й механізований корпус у стику між 12-ою і 18-ою арміями³¹.

21 липня 2-й мехкорпус завдав контрудару по противнику, що прорвався до Умані, і відкинув його. Однак унаслідок виходу військ 11-ої німецької армії в район Балти виникла загроза глибокого охоплення військ 6-ої і 12-ої армій з півдня. Тому Ставка затвердила рішення військової ради Південно-Західного напрямку на негайне відведення цих армій на рубіж Тальне — Христинівка та підпорядкування їх командувачеві Південного фронту (директива № 00509 від 25.07.1941 р.)³². До кінця липня 6-та і 12-та армії відій-

шли на зазначений рубіж, але їхній стан у зв'язку з великими втратами, переважною особового складу і безупинним тиском противника залишався винятково важким. До того ж управління військами було незадовільним через погану організацію зв'язку.

Під час відходу військ між фронтами утворився розрив. Щоб не дати змоги противнику розвинути удар на стику фронтів, Ставка наказала головнокомандувачеві Південно-Західного напрямку відвести армії правого крила Південного фронту на рубіж Шпола — Тернівка — Рибниця і там міцно закріпитися. Одночасно пропонувалося створити сильну групу резервів у районі Черкаси — Кіровоград — Кременчук і підготувати удар у загальному напрямі Черкаси — Вінниця (директива Ставки ВГК № 00565 від 28.07.1941 р.)³³. Однак і цю директиву військам Південного фронту виконати не вдалося. 2 серпня з'єднання 1-ої танкової групи противника вийшли в район Первомайська і перерізали шляхи відходу на схід 6-ої і 12-ої та частково 18-ої армій. У цей же час 17-та німецька армія охопила їх із півдня. Бої радянських частин в оточенні тривали до 7 серпня. Були знищені управління двох армій, семи корпусів, перестало існувати 20 радянських дивізій. Близько 103 тис. військовослужбовців потрапило в полон, трофеї Вермахту становили 300 танків і 800 гармат³⁴.

Вихід противника в район Первомайська створив загрозу охоплення інших військ Південного фронту. З огляду на це головнокомандувач військами Південно-Західного напрямку звернувся у Ставку з проханням про відведення військ Південного фронту за р. Інгул. Ставка його відхилила, наказавши до 10 серпня відвести війська на рубіж: східний берег Дністровського лиману до Біляївки, далі на північний схід через Березівку, Вознесенськ, Кіровоград, Чигирин. Однак, не зумівши зупинити противника на жодному із зазначених рубежів, війська Південного фронту у складних умовах змушені були відходити. 18-та і 9-та армії до 19 серпня переправилися через Дніпро на ділянці Нікополь — Херсон, утримуючи на правому березі плацдарми в районах Каховки і Херсона.

Для створення стійкої оборони на рубежі Дніпра Ставка підсилила війська Південно-Західного напрямку щойно сформованими 19-ма стрілецькими і 5-ма кавалерійськими дивізіями. Ці з'єднання не були повністю озброєні та укомплектовані. Вісім стрілецьких і дві кавалерійські дивізії передавалися Південно-Західному фронту та пішли на посилення 37-ої армії, що об'єднала всі війська, які діяли в районі Києва, а також на формування 38-ої армії, що розгорталася по лівому березі Дніпра. Південному фронту виділялося 9 стрілецьких і 3 кавалерійські дивізії. Розпорядженням його командувача у районі Дніпропетровська розпочалося формування резервної армії на базі управління Одеського військового округу, яке так і не вдалось завершити. Згодом її дивізії були передані до складу відновлених 6-ої та 12-ої армій. У резерв головнокомандувача Південно-Західного напрямку виділялися дві стрілецькі дивізії.

19 серпня у зв'язку із ситуацією, що склалася на території України, і з огляду на відхід військ Центрального фронту на гомельському і стародуб-

ському напрямку, Ставка поставила військам Південно-Західного напрямку завдання: обороняти рубіж р. Дніпро від Лоева до гирла, міцно утримуючи на правому березі Київський і Дніпропетровський укріплені райони та прикриваючи з суші і повітря Лівобережну Україну, Донбас і Північний Кавказ. 5-ту армію було наказано відвести з Коростенського укріпрайону за Дніпро, на північ від Києва (директива Ставки ВГК № 001084 від 19.08.1941 р.)³⁵.

Наприкінці серпня, після відходу військ Південно-Західного напрямку за р. Дніпро, закінчилася оборонна операція на Правобережній Україні. Зазнавши великих втрат у людях і техніці, радянські війська змушені були залишити всю Правобережну Україну. У ході запеклих боїв німці також зазнали значних втрат. В обстановці, що склалася, командування Вермахту було змушене переглянути плани подальших дій. Розрахунок Гітлера на “блискавичну війну” не справджувався.

2.3. Оборона Києва, катастрофа Південно-Західного фронту та її наслідки

Противник, змушений під ударами радянських військ перейти до оборони на головному, західному, напрямі, прагнув усіляко посилити натиск на північно- і південно-західному напрямках. У директиві верховного командування Вермахту від 21 серпня найближчі цілі були сформульовані так: “Найголовнішим завданням до приходу зими є не взяття Москви, а захоплення Криму, промислових та вугільних районів по р. Донець і позбавлення росіян можливості одержувати нафту з Кавказу”. Далі вказувалося, що сприятлива оперативна обстановка, яка склалася в результаті досягнення лінії Гомель — Почеп, повинна бути негайно використана для ... операції суміжними флангами груп армій “Південь” і “Центр” за напрямками, що сходяться, із метою оточення та знищення основних сил Південно-Західного фронту³⁶.

У ході бойових дій у серпні на стику двох стратегічних напрямків — західного і південно-західного — відбувся зсув значних сил групи армій “Центр” до півдня. У зв’язку з цим угруповання противника на південно-західному напрямку збільшилося. Тут до 1 вересня діяли 104 дивізії, у тому числі 20 танкових і моторизованих із 206 дивізій, що перебували на радянсько-німецькому фронті (у групі армій “Південь” — 85 дивізій та у 2-й польовій армії і 2-й танковій групі групи армій “Центр” — 19 дивізій). Для наступу на Лівобережній Україні наприкінці серпня противник направив 7 тис. тонн боєприпасів, з яких 5 тис. тонн раніше призначалися для групи армій “Центр”³⁷.

Правильно оцінити ці кардинальні зміни в оперативно-стратегічній обстановці радянське керівництво не змогло. У той час, коли противник спланував головний удар на південній ділянці фронту, Москва продовжувала вважати, що в найближчій перспективі основні події мають розгортатися у центрі, саме на московському напрямку.

Наприкінці серпня на північ від Шостки вели бойові дії війська Брянського фронту (50-та, 3-тя і 13-та армії — до 30 дивізій); далі по річках Десна і Дніпро до Переволочної — війська Південно-Західного фронту (40-ва,

21-ша, 5-та, 37-ма, 26-та і 38-ма армії); від Переволочної до устя Дніпра — з'єднання Південного фронту (18-та, 9-та і відновлені 6-та і 12-та армії). Війська Приморської армії і Чорноморського флоту продовжували оборону Одеси. Усього на Південно-Західному напрямі (Південно-Західний, Південний фронти, Приморська окрема армія) нараховувалися 92 малочисельні і слабко озброєні дивізії (у цю кількість входять 13 дивізій 21-ої армії Брянського фронту, які в перших числах вересня були перепідпорядковані Південно-Західному фронту).

Особлива сторінка в оперативно-стратегічних планах радянського командування та бойових дій 1941 р. на території України — це *Київська стратегічна оборонна операція 1941 р.* Південно-Західному фронту ще 19 серпня Ставкою ВГК було поставлене завдання: відвести війська, крім гарнізону Київського УР (37-ма армія), за р. Дніпро й, обороняючись по Дніпру від Лоева до Переволочної, будь-що утримати Київ, міцно прикривши напрямом на Чернігів, Конотоп і Харків (директива № 001084 від 19.08.1941 р.)³⁸. Для прикриття ділянки між Брянським та Південно-Західним фронтами на рубіж р. Десни від Коропа до Чернігова висувалася нещодавно сформована 40-ва армія. Хоча німецькі війська вже почали перегрупування для охоплення Києва з півночі та півдня, а безпосередньо на київському напрямі велися бойові дії середньої інтенсивності, керівництво Південно-Західного напрямку та фронту, прагнучи до безумовного виконання вказівок Сталіна, зосереджувало основні зусилля саме на обороні міста. Саме тут було зосереджено найбільш боєздатні війська, тоді як на флангах на широких смугах займали оборону ослаблені 40-ва і 38-ма армії (37-ма і 38-ма армії були сформовані до 10 серпня; 40-ва — наприкінці серпня 1941 р.).

2-га танкова група противника, що просунулася у другій половині серпня до Стародуба, створила реальну загрозу прориву в тил Південно-Західного фронту. Дії військ Брянського фронту проти 2-ої танкової групи успіху не мали. У зв'язку з цим 30 серпня Ставка поставила перед цим фронтом нове завдання на проведення контрнаступальної операції³⁹. Основні сили фронту — 3-тя і 13-та армії у взаємодії з 21-ою армією — повинні були розгромити угруповання противника в районі Стародуб — Семенівка — Новгород-Сіверський — Трубчевськ. Одночасно було наказано силами чотирьох дивізій 50-ої армії наступати у взаємодії з 43-ою армією Резервного фронту на Рославль. Таким чином, головна роль у розгромі 2-ої німецької танкової групи відводилася Брянському фронту (директива Ставки ВГК № 001428 від 30.08.1941 р.)⁴⁰.

Із метою забезпечення успіху фронту Ставка ВГК зосередила в його смузі, крім фронтової авіації, військово-повітряні сили Резервного фронту, частини далекої бомбардувальної авіації і 1-шу резервну авіаційну групу, всього 464 літака. У період 29—31 серпня вони мали здійснити повітряну операцію з розгрому 2-ої танкової групи в районі Почеп — Стародуб — Шостка (план повітряної операції затвердив Сталін 27.08.1941 р.). До 30 серпня Брянський фронт мав у своєму складі 24 стрілецькі, 4 кавалерійські, 2 танкові дивізії і 2 танкові бригади, частини підсилення. У них нараховувалося близько 190 тис. чол., до 1600 гармат і мінометів і близько 250 танків. Із 30 дивізій

19 були сформовані до війни, інші — у воєнний час. До початку наступу Брянського фронту його трьом арміям протистояли 9 дивізій противника, що нараховували близько 100 тис. чол., 1500 гармат і мінометів і 350 танків⁴¹.

Командування Брянського фронту, незважаючи на загальну перевагу в людях, рівність в артилерії і наявність, хоча і в недостатній кількості, танкових частин (за кількістю танків фронт поступався противнику в 1,4 рази), не створило на напрямі головного удару необхідну перевагу у силах і засобах. Наступ військ фронту наприкінці серпня — на початку вересня не мав успіху. Наступальні дії Брянського фронту скував лише один німецький моторизований корпус 2-ої танкової групи. Інші сили групи, а також 2-ої армії продовжували наступати в південному напрямі. Невиконання Брянським фронтом бойового завдання призвело до того, що 2-га танкова група на початку вересня вийшла на рубіж середньої течії р. Десна і створила загрозу правому флангу Південно-Західного фронту.

5 вересня в німецькій ставці уточнили план подальшого наступу. 2-га танкова група, посилена піхотними дивізіями, повинна була наступати на південь до р. Сула, назустріч 1-й танковій групі, що завдавала удару з плацдарму в районі Кременчука у північному напрямі. Обидва удари націлювалися в тил київському угрупованню Південно-Західного фронту, щоби зімкнутися в районі Лубен із метою оточення радянських військ. Танкові групи мали перетнути залізничні лінії Київ — Курськ, Київ — Харків. 17-та польова армія повинна була наступати в напрямі Полтава — Харків, аби якомога далі відкинути фронт радянських військ від тих сил, які передбачалося оточити.

Війська 2-ої танкової групи, 2-ої і 6-ої армій противника відновили наступ 9 вересня. 40-ва армія, яка прийняла удар танкових військ, обороняючись частиною сил на 100-кілометровому фронті (до 9 вересня 1941 р. на рубіж середньої течії р. Десна встигли висунутися і розгорнутися тільки дві стрілецькі дивізії 40-ої армії), не змогла відбити натиск переважаючих сил. Передові рухомі з'єднання противника прорвалися в район Ромен⁴².

З огляду на оперативну обстановку військова рада Південно-Західного напрямку (його головкомом був маршал С. Будьонний до 13.09.1941 р.; із 14.09.1941 р. цю посаду обіймав маршал С. Тимошенко) звернулася у Ставку з проханням про відвід військ на рубіж р. Псел. Однак командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос при спілкуванні з верховним головнокомандувачем відмовився від своїх клопотань щодо відводу військ. Сталін наказав: "Київ не залишати і мостів не висаджувати!"⁴³. 11 вересня Ставка ВГК наказала перегрупувати сили і завдати удару по конотопському угрупованню противника у взаємодії з військами Брянського фронту. Наказувалося також негайно підготувати оборонний рубіж по р. Псел. Одночасно суворо наголошувалося: Київ не залишати і мостів без дозволу Ставки не підривати (переговори по прямому проводу Сталіна, Шапошникова, Тимошенка з Будьонним, Кирпоносом, Бурмистенком, Тупиковим 10—11.09.1941 р.)⁴⁴.

12 вересня з Кременчуцького плацдарму перейшло в наступ ударне угруповання військ противника. 38-ма армія, що оборонялася на 200-кілометровому фронті, не змогла відбити натиск переважаючих сил і почала відходити.

Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В. Тупиков знову звернувся з проханням про дозвіл на відведення військ. Однак 14 вересня на ім'я командуючого фронтом була отримана відповідь, в якій наголошувалося на необхідності неухильно виконувати вказівки Сталіна, дані 11 вересня⁴⁵.

15 вересня 1-ша і 2-га танкові групи противника з'єдналися в районі Лохвиці. Шляхи відходу на схід військ Південно-Західного фронту (5-та, 37-ма, 26-та, частина сил 21-ої і 38-ої армій) виявилися перерізаними. Необхідно було терміново прорвати поки ще слабкий фронт оточення противника, встановити зв'язок з військами Брянського фронту і створити стійку оборону на рубежі р. Псел. Такого висновку дійшла військова рада Південно-Західного фронту, про що і доповіли Сталіну телеграмою о 5.00 17 вересня.

Однак Ставка і цього разу не погодилася з пропозиціями керівництва Південно-Західного напрямку та фронту. Наприкінці дня 17 вересня лише 37-й армії дозволили залишити Київський укріплений район і відійти під прикриттям кораблів Пінської військової флотилії на східний берег Дніпра (директива Ставки ВГК № 002087 від 17.09.1941 р.)⁴⁶. Після відходу 37-ої армії за Дніпро всі кораблі були підірвані, а їхніх екіпажі влилися у сухопутні війська.

Військова рада Південно-Західного фронту у другій половині 17 вересня самостійно прийняла рішення на відведення військ з оточення, але до цього часу з 21-ою, 37-ою і 26-ою арміями зв'язок було вже втрачено⁴⁷ й управління військами порушилося. Командування та штаб фронту не змогли організувати належного керівництва бойовою діяльністю військ в умовах оточення.

Німецьке командування заявило про те, що в районі Києва було взято у полон 665 тис. чол. Проте у вермахті до військовополонених зараховували всіх захоплених (залізничників, представників органів внутрішніх справ, адміністрації, біженців чоловічої статі тощо). Указана цифра сумнівна і з огляду на те, що Південно-Західний фронт на початок Київської оборонної операції нараховував 627 тис. чол., а його безповоротні втрати склали 531 тис. 471 чол.⁴⁸ За даними авторів нарисів про Київський військовий округ, чисельність фронту перед початком оборони міста становила 677 тис. чол. Із них більше 150 тис. не потрапили в оточення (частина 38-ої і 40-ої армій, тилові підрозділи та установи)⁴⁹.

Автор схильний погодитись із цифрами, наведеними у радянських аналітичних виданнях закритого характеру, розроблених для вищого командного складу. За цими даними, в оточення потрапило 452 тис. 720 чол., із них 58 тис. 895 — командного складу. У з'єднаннях, що опинилися в "котлі", було 2642 гармати, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 305 715 гвинтівок, 64 танки, 2100 автомашин, 300 вагонів боєприпасів⁵⁰. Бої в оточенні тривали до 27 вересня, а вихід з нього проходив неорганізовано. Станом на 1 жовтня до своїх військ прорвалось близько 21 тис. червоноармійців. Із вищого керівного складу з оточення вийшли командувачі арміями Ф. Костенко, В. Кузнецов, А. Власов; командири корпусів А. Борисов, І. Затевахін, А. Лопатін, К. Москаленко, Ф. Жмаченко, начальник оперативного відділу фронту полковник І. Баграмян⁵¹. Багато вояків полягло та потрапило в полон. В оточенні загинула і велика частина особового складу управління Південно-Західно-

го фронту разом із командуючим — генерал-полковником М. Кирпоносом. Відбулася одна з найбільших катастроф у світовій історії війн⁵². Проте на думку багатьох сучасників тих подій та їх дослідників, поворот танкових сил Вермахту в Україну врятував Москву від неминучого захоплення⁵³.

На поповнення армій, що виходили з оточення, Ставка змогла виділити зі свого резерву 5 стрілецьких дивізій і 3 танкові бригади. Це дало змогу відновити 21-шу і 38-му армії. Наприкінці вересня війська Південно-Західного фронту у складі 40-ої, 21-ої, 38-ої армій і переданої з Південного фронту 6-ої армії організували оборону на рубежі Білопілля — Лебедин — Красноград — Новомосковськ. Командувачем фронту був призначений маршал С. Тимошенко, членом військради — М. Хрущов, а начальником штабу — генерал-майор О. Покровський.

Катастрофа Південно-Західного фронту під Києвом різко погіршила обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті, особливо на його південному фланзі. Радянські війська були змушені відмовитися від продовження активних дій і 27 вересня Ставка ВГК віддала наказ про перехід усіх фронтів до оборони (директиви №№ 002373, 002374, 002375)⁵⁴. Відволікання великих сил противника для проведення Київської операції сприяло зміцненню становища РСЧА на московському напрямі і значною мірою зірвало розрахунки німецького командування на завершення війни до настання зими.

Війська Південного фронту (командувач — генерал-лейтенант Д. Рябишев; зміна командувача і начальника штабу відбулася 26 серпня 1941 р.⁵⁵) під ударами переважаючих сил противника до кінця вересня відійшли на рубіж Дніпропетровськ — Запорожжя — Мелітополь. Противник упритул підійшов до Кримського півострова.

До кінця вересня війська Південно-Західного та Південного фронтів вели напружені бої з противником на рубежі Білопілля — Гадяч — Красноград — Павлоград — р. Дніпро від Дніпропетровська до Дніпровських плавнів — оз. Молочне. Оборону Кримського півострова здійснювала 51-ша окрема армія, до середини жовтня туди після евакуації з Одеси прибула ще і Приморська армія.

Після величезних втрат, яких радянські війська зазнали у перші три місяці війни, загальне співвідношення сил сторін на південно-західному напрямі на 30 вересня 1941 р. склалося на користь агресора. Війська противника в 1,7 рази перевищували радянські у живій силі (865 тис. проти 515 тис.), у понад 3 рази по гарматах і мінометах (14 070 проти 4450) та майже в 2 рази по літаках (770 проти 400). Проте радянські війська мали більше танків (800 проти 365)⁵⁶.

Першочерговим завданням, яке намагалося вирішити німецьке командування на південній ділянці Східного фронту, стало захоплення Донбасу. Із цією метою були сплановані удари 1-ої танкової армії (6 жовтня 1941 р. 1-ша танкова група була перетворена в 1-шу танкову армію) з району Дніпропетровська, 11-ої армії з Північної Таврії у загальному напрямі на Осипенко (Бердянськ) із метою оточення і знищення військ Південного фронту на схід від Мелітополя. Після цього 1-ша танкова армія повинна була наступати на

Ростов в обхід Донбасу з півдня, а 6-та армія — прорвати радянський фронт на стику 40-ої та 21-ої армій у районі Лебедина й, наступаючи на Білгород та Харків, з'єднатися з рухомими групами 17-ої армії, оточити на захід від Харкова та знищити рештки військ Південно-Західного фронту. 17-й армії Вермахту ставилося завдання наступати на Донбас із району Краснограда вздовж р. Сіверський Донець, а частиною сил — на Харків.

Операція, розрахована на оточення та знищення військ Південного фронту, розпочалася відразу після ліквідації решток оточених з'єднань Південно-Західного фронту. 27 вересня 1-ша танкова група розгорнула наступ у південно-східному напрямі. Прорвавши оборону 28-ої кавалерійської дивізії в районі Новомосковська і з ходу форсувавши р. Самару, танкові дивізії Клейста стрімко просувалися тилами 12-ої армії Південного фронту. Радянське командування не зуміло оцінити загрозу і не вжило своєчасних заходів, що стало однією з головних причин поразки військ фронту у Північному Приазов'ї. Зокрема, такого висновку дійшов учасник тих подій М. Грецов⁵⁷.

Уже 7 жовтня німецькі танкісти з'єдналася в районі Осипенко (Бердянська) з 11-ою армією, вийшовши на тили та оточивши частину сил 18-ої і 9-ої армій Південного фронту, яким довелося залишити обладнані позиції за рубезем Запоріжжя — Мелітополь — оз. Молочне та пробиватися у напрямі Маріуполя й далі на р. Міус. Командувач 18-ої армії генерал-лейтенант О. Смирнов (загинув в оточенні) з рештками військ організував оборону в умовах повного оточення в районі сіл Пологи, Семенівна, Гусарка (на північ від Осипенко (Бердянська)), скувавши до 10 жовтня дії 8 ворожих дивізій. Це на деякий час полегшило стан інших з'єднань 18-ої та 9-ої армій, які отримали наказ прориватись на схід. Втративши значну частину матеріальних ресурсів та особового складу, вони уникли трагічної долі повного оточення. Координацію їх зусиль здійснив штаб 9-ої армії, якому 6 жовтня вдалося вийти до населеного пункту Великий Янісоль (на північ від Маріуполя) та організувати контрудар⁵⁸.

Наступ 17-ої армії у смузі між Харковом та Дніпропетровськом, що почався 6 жовтня, незважаючи на її кількісну перевагу у силах і засобах, стримувався завзятою обороною 6-ої армії Південно-Західного фронту. Війська 21-ої і 38-ої армій були своєчасно відведені за р. Сіверський Донець. Противник захопив Харків.

У смузі Південного фронту тривав наступ частин Вермахту. Щоб не допустити прориву стратегічного фронту, зберегти війська і створити резерви, Ставка наказала військам Південно-Західного та Південного фронтів із 17 жовтня розпочати відхід на лінію Касторне — р. Оскіл — Красний Лиман — Горлівка — Таганрог і закінчити його до 30 жовтня. Шляхом скорочення фронту передбачалося вивести в резерв на Південно-Західному фронті 6 стрілецьких дивізій і 2 кавалерійські корпуси, і на Південному — не менше 3 стрілецьких дивізій. Для оборони Ростова, який був найважливішим стратегічним пунктом і свого роду брамою на Кавказ, Ставка наказала військовій раді Північнокавказького військового округу сформувати 56-ту окрему армію у складі 5-ти стрілецьких, 4-х кавалерійських дивізій і 1-ої танкової бригади⁵⁹. Цього разу всі рішення Ставки були виконані. З проведенням *контрнаступаль-*

ної операції радянських військ під Ростовом (17.11—2.12.1941 р.) південна ділянка радянсько-німецького фронту надовго стабілізувалася.

Таким чином, на початок зими 1941 р. практично вся територія України перебувала під німецькою та румунською окупацією. Лінія фронту проходила майже по західній межі сучасної Луганської області. На Кримському півострові у цей час тривала оборона Севастополя.

2.4. Оборона Одеси (5.08.41—16.10.41) та Севастополя (30.10.41—12.07.42). Боротьба за Кримський і Таманський півострови (середина вересня 1941 р. — 19.05.42)

Перебіг оперативно-стратегічних дій на півдні, самостійні та спільні фронтові й армійські операції радянських військ у взаємодії з силами Чорноморського флоту в обороні Одеси та Севастополя, боротьбу за Кримський півострів у 1941—1942 рр. варто розглянути окремо.

У ході серпневого відступу військ Південного фронту Ставка ВГК наказала Одесу не здавати, обороняючи місто до останньої можливості, залучаючи для цього і Чорноморський флот (директива № 00729 від 5.08.1941 р.⁶⁰). Створена за наказом Ставки 10 серпня окрема Приморська армія відійшла до Одеси й організувала разом із Чорноморським флотом оборону. Німецьке командування, потребуючи сил для наступу на території Лівобережної України й у Криму, наказало 4-й румунській армії оволодіти Одесою в короткий термін. Противник мав понад п'ятиразову перевагу у силах і засобах. Але радянські війська відбили всі атаки. Коли противник підійшов до Криму і виникла загроза захоплення півострова, а Одеса залишилася далеко в тилу ворожих військ і підтримка зв'язку з її захисниками стала проблематичною, Ставка вирішила евакуювати місто (директива № 002454 від 30.09.1941 р.⁶¹), перекинувши Приморську армію для захисту Кримського півострова. Це було зроблено на кораблях Чорноморського флоту — до 16 жовтня армія переправилася на Кримський півострів.

При обороні Одеси сухопутні з'єднання і флот скували більш, ніж на два місяці 18 румунських дивізій. Цим вони надали істотну допомогу військам Південного фронту при відході за Дніпро й у наступних боях. Збереження Одеси як військово-морської бази сприяло також підтримці вигідного оперативного режиму в усій північно-західній акваторії Чорного моря. Наявність флоту стала однією з найголовніших умов тривалої оборони Одеси.

На час виходу 11-ої німецької армії до кримських перешийків (середина вересня) їх обороняли 3 стрілецькі дивізії 51-ої окремої армії, які 28 вересня відійшли на Ішунські позиції. Операцію із захоплення півострова гітлерівське командування планувало провести у другу чергу, після оточення військ Південного фронту в районі Мелітополя. На цей час тили 11-ої армії були прикриті з боку Криму визначеними з'єднаннями та частинами. Після захоплення Бердянська 7 жовтня основні сили 11-ої армії повернулися на півострів.

Командувачеві 51-ою радянською армією було наказано до прибуття з Одеси у Крим Приморської армії утримувати Арабатську Стрілку, Чонгар-

ський перешийок, південний берег Сиваша й Ішунські позиції. З прибуттям Приморської армії на 18 жовтня у складі військ, що обороняли Крим, нараховувалося 12 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії. Усього у цьому угрупованні налічувалося близько 100 тис. чол., 1000 гармат і мінометів, понад 100 танків і 47 літаків⁶². Цих сил було достатньо для організації оборони кримських перешийків. Однак командувач 51-ої армії не зумів правильно оцінити обстановку й, боячись висадження морських десантів противника, розкидав свої сили по півострову. Для оборони перешийків були розгорнуті тільки 4 стрілецькі дивізії на Ішунських позиціях і одна — на Чонгарському півострові. Дві дивізії Приморської армії, що здійснювали марш із Севастополя до перешийків, могли прибути туди не раніше 23 жовтня.

Для наступу у Криму противник підготував 11-ту німецьку армію і румунський гірський корпус (усього 7 німецьких піхотних дивізій і 2 румунські бригади). Угруповання нараховувало близько 124 тис. чол., понад 2000 гармат і мінометів, більше 100 літаків. Таким чином, до початку наступу супротивник переважав радянські війська у живій силі в 1,2 рази, по артилерії й авіації в 2 рази, але танків не мав⁶³.

Відновивши 18 жовтня наступ, ворог протягом десяти днів боїв прорвав радянську оборону на Ішунських позиціях. Для об'єднання зусиль сухопутних сил і Чорноморського флоту, що обороняли Крим, 22 жовтня було створене командування військ Криму (командувач — віце-адмірал Г. Левченко), якому підпорядковувалися війська 51-ої окремої і Приморської армій та сили Чорноморського флоту (директива Ставки ВГК № 004055 від 22.10.1941 р.⁶⁴). Командувач військами у Криму вирішив відступити на тилловий оборонний рубіж, що проходив по лінії Радянський — Ново-Царицине — Саки, і закріпитися на ньому. Однак виконати це не вдалося, тому що противник 31 жовтня вийшов до станції Альма і зав'язав бої на підступах до Севастополя. Щоб не допустити захоплення головної бази флоту, було вирішено відвести туди Приморську армію. Війська 51-ої армії одержали завдання прикрити керченський напрямок. Незважаючи на зручну для оборони місцевість, підрозділи 51-ої армії не змогли зупинити противника і 16 листопада були евакуйовані на Таманський півострів.

Таким чином, до середини листопада 1941 р. противник опанував майже весь півострів. Головна база Чорноморського флоту — Севастополь — виявилася у зоні безпосередньої дії артилерії й авіації. Після цього кораблі флоту, крім декількох, залишених для вогневої підтримки севастопольського гарнізону, довелося перебазувати в порти Кавказького узбережжя.

4 листопада наказом командувача військами Криму був створений Севастопольський оборонний район (СОР), який охоплював усі сухопутні, морські і повітряні сили, що перебували у місті. 9 листопада до Севастополя підійшла Приморська армія, після чого загальна чисельність військ СОР збільшилася до 50 тис. чол. З урахуванням гармат берегової артилерії флоту тут нараховувалося до 170 стволів і 180 одиниць 82- і 120-мм мінометів.

11 листопада противник відновив наступ на Севастополь, який підтримувало авіаційне угруповання у складі 100 літаків. Проте радянські війська від-

били листопадовий наступ, скувавши на Кримському півострові з'єднання 11-ої німецької армії, позбавивши їх можливості як удару на Кавказ через Керченську протоку, так і надання допомоги 1-й танковій армії під Ростовом.

Війська Севастопольського оборонного району, посилені за вказівкою Ставки 1 стрілецькою дивізією, 1 бригадою морської піхоти та кількома маршовими батальйонами зі складу Закавказького фронту, у період з 17 грудня 1941 р. до 1 січня 1942 р. відбили другий наступ німецьких військ на Севастополь. Директивою Ставки ВГК № 005898 від 20.12.1941 р. СОР, який раніше на пряму підлягав Ставці, підпорядковувався командувачеві Закавказького фронту.

Ставка ВГК ще 7 грудня затвердила поданий командуванням Закавказького фронту план десантної операції на Керченському півострові (директива № 005471 від 7.12.1941 р.⁶⁵). Метою *Керченсько-Феодосійської десантної операції (25.12.41—2.1.42)*⁶⁶ визначалося оволодіння Керченським півостровом, відволікання сил противника від Севастополя і створення умов для проведення в подальшому операції зі звільнення Криму. Чорноморський флот та Азовська військова флотилія на час операції підпорядковувалися командувачеві Закавказького фронту.

Керченсько-Феодосійська десантна операція здійснювалася силами 51-ої і 44-ої армій Закавказького фронту, Чорноморським флотом і Азовською військовою флотилією за підтримки авіації фронту і флоту в період з 25 грудня 1941 р. до 2 січня 1942 р. Вона стала найбільшою десантною операцією війни. У період 26—31 грудня 1941 р. з кораблів і суден Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії на північне та східне узбережжя Керченського півострова й у район Феодосії було висаджено понад 40 тис. чол., 1760 коней, 43 танки, 434 гармати і міномета, 330 автомашин, 18 тракторів, 170 візків і двоколок, 978 тонн боєприпасів, 181 тонна продовольства та фуражу і 250 тонн різних вантажів⁶⁷.

Хоча у ході операції радянським військам не вдалося оточити і знищити німецьке угруповання на Керченському півострові, на початок січня 1942 р. вони просунулися у західному напрямі на 100—110 км, зайнявши Керченський півострів з важливими містами і морськими портами Керч та Феодосія. Гітлерівське командування було змушене припинити другий наступ на Севастополь і перекинути звідти частину сил у район Феодосії, у зв'язку з чим становище військ, що обороняли Севастополь, поліпшилося. Радянське командування ще в період завершення Керченсько-Феодосійської десантної операції розраховувало продовжити наступ із метою повного звільнення Кримського півострова.

2 січня Ставка затвердила поданий командуванням Кавказького фронту (30.12.41 р. Закавказький фронт був перейменований у Кавказький; командувач — генерал-лейтенант Д. Козлов, начальник штабу — генерал-майор Ф. Толбухін) план подальших дій фронту і вказала, що завдання зі звільнення Криму повинне здійснюватися “діями головних сил на напрямі Джанкой, Перекоп, Чонгар, наступом однієї армії на Сімферополь і висадкою морських десантів у районах Алушта, Ялта, Перекоп і насамперед у районі Євпаторії”

(директива Ставки ВГК № 170005 від 2.1.1942 р.⁶⁸). Цією ж директивою Ставка зажадала всіяко прискорити зосередження військ, для чого запропонувала використовувати всі можливі засоби чорноморського військового і цивільного флотів для перекидання військ у Крим. Для розвитку і завершення операції командуванню фронту було дозволено додатково перекинути на півострів управління 47-ої армії, 2 горно-стрілецькі дивізії й 1 танкову бригаду, а також ужити всіх заходів до швидкого перебазування на Керченський півострів, а надалі й у Крим, фронтової та насамперед винищувальної авіації.

В обстановці, що склалася на початку січня, Ставка не виключала можливість відходу противника з Криму. У цьому випадку війська Кавказького фронту зобов'язувалися негайно перейти у загальний наступ усіма наявними на півострові силами і засобами, незалежно від закінчення зосередження з метою виходу на Перекоп і Чонгар, аби відрізати шляхи відходу противника.

Однак німецьке командування сподівалося утримати у своїх руках Крим і цілком очистити його від радянських військ. Командування 11-ої армії теж розробляло план наступальної операції⁶⁹. Для забезпечення її успіху на початку січня німецькі війська у Криму були підсилені двома піхотними дивізіями, а пізніше додатково — піхотною, легкою піхотною і танковою дивізіями.

Командування Кавказького фронту не тільки не зуміло вчасно, ретельно й у повному обсязі підготувати наступальну операцію за звільнення Криму, але і не вжило належних заходів до надійного закріплення військами зайнятих рубежів. Зокрема протиповітряна оборона феодосійського порту, який повинен був відігравати ключову роль у забезпеченні військ фронту, була організована недостатньо. Це давало змогу противнику систематично завдавати удари по порту, унеможливаючи його використання транспортом Чорноморського флоту.

Противник, випередивши війська Кавказького фронту, 15 січня сам перейшов у наступ, прорвав слабо організовану оборону радянських військ, вийшов до Феодосії і захопив її. Війська Кавказького фронту відступили на Ак-Монайський перешийок, що значно погіршило умови для підготовки наступу по звільненню Криму.

28 січня директивою № 170070⁷⁰ з метою зручності управління і більш успішного вирішення завдань зі звільнення Криму Ставка наказала реорганізувати Кавказький фронт, розділивши його на Кримський фронт (очолювався командуванням колишнього Кавказького фронту) і Закавказький військовий округ. До складу Кримського фронту ввійшли війська розформованого Кавказького фронту, дислоковані на Керченському і Таманському півостровах і в районі Краснодару. Командуванню Кримського фронту підпорядковувалися війська СОР, Чорноморський флот, Азовська військова флотилія і Керченська військово-морська база.

У цей же день Ставка ВГК вказала командувачеві Кримського фронту, що основним завданням майбутньої операції має стати допомога військам СОР, для чого головний удар основного угруповання фронту треба направити на Карасубазар і виходом у цей район створити загрозу військам противника, що блокують Севастополь. Отже, мета майбутньої операції в порівнян-

ні з її початковим задумом була дещо звужена. Ставка також наказала не залучати до наступальної операції війська СОР, поставивши перед ними основне завдання — обороняти Севастополь на займаних позиціях. Поряд із цим вона зажадала в найближчі ж дні різко підсилити раніше висаджений десант у районі Судака. Операцію передбачалося почати лише по прибутті на Керченський півострів двох танкових бригад і окремого батальйону танків КВ, спрямованих Ставкою до складу Кримського фронту, а також після поповнення дивізії живою силою. До складу фронту додатково направлялися три стрілецькі дивізії. Операцію було призначено на 13 лютого (директива Ставки ВГК № 170076 від 2.02.1942 р.⁷¹).

Однак підготувати наступ до зазначеного терміну фронт не зміг, і наступ розпочався тільки 27 лютого. До його початку фронт мав у своєму розпорядженні достатні сили, що забезпечували йому значну перевагу над противником (тринадцять радянських дивізій проти трьох німецьких). Однак погана організація наступальних дій, насамперед абсолютне незнання системи оборони противника, недостатність артилерійського забезпечення, взаємодії піхоти і танків з артилерією та авіацією призвели до того, що наступ, який розпочався з великим запізненням, не дав очікуваних результатів. Війська фронту лише трохи просунулися вперед, але прорвати оборону противника і відкрити собі дорогу вглиб півострова не змогли.

У березні і першій половині квітня війська Кримського фронту неодноразово здійснювали спроби прорвати ворожу оборону, але успіху не домоглися. У той же час війська СОР продовжували утримувати Севастополь, приковуючи сили 11-ої німецької армії. Своєрідність Криму як району бойових дій диктувала необхідність тісної взаємодії сухопутних військ і військово-морського флоту. Підпорядкування Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії командуванню Кримського фронту дало змогу більш цілеспрямовано використовувати сили флоту для сприяння сухопутним військам при вирішенні ними бойових завдань у Криму.

Чорноморський флот використовувався для оборони Севастополя, прикриття південного флангу сухопутних військ від обстрілу кораблями противника з моря і від висадження десантів, для десантування радянських військ і зриву морських перевезень ворога. Флот здійснював доставку військ і перевезення вантажів. Із 1 листопада 1941 р. до 1 травня 1942 р. у Севастополь морем було доставлено 77 тис. 726 чол., 405 автомашин, 19 тис. тонн боєприпасів, 21 тис. тонн продовольства і фуражу, 78 гармат, 628 мінометів та інші вантажі й озброєння⁷².

Взаємодіючи з військами Кавказького (Кримського) фронту і СОР, Чорноморський флот із січня по березень 1942 р. здійснив п'ять десантів тактичного значення на узбережжя Криму. Забезпечуючи дії радянських військ на Кримському півострові, Чорноморський флот та Азовська військова флотилія в період з 29 грудня 1941 р. до 13 травня 1942 р. між портами Керченського півострова і Кавказького узбережжя перевезли більше 290 тис. чол., 956 гармат, 645 танків, 60 бронемашин, 5591 автомашину, 1117 тракторів, 407 причепів, 48 тис. 500 тонн боєприпасів і понад 150 тис. тонн інших вантажів⁷³.

У цілому обстановка в басейні Чорного моря трохи поліпшилася для радянської сторони. Звільнення радянськими військами Керченського півострова полегшило становище оточеного Севастополя. Бойові дії сухопутних військ скували значну частину військ противника на суші, а морські сили поставили під загрозу комунікації ворога на морі. У зв'язку з цим німецьке командування було змушене перекинути в акваторію Чорного моря комбінованим шляхом, використовуючи річки Ельба і Дунай, залізницю й автостради значну кількість малих надводних і підводних кораблів. До липня 1942 р. у Чорному морі діяли 1 допоміжний крейсер, 7 есмінців і міноносців, 8 сторожовиків і канонерських човнів, 7 субмарин, 16 торпедних катерів і до 100 десантних барж противника. У травні 1942 р. над чорноморською акваторією стали з'являтися у великій кількості німецькі літаки-торпедоносці, які діяли проти радянських кораблів.

Оборонна операція Кримського фронту на Керченському півострові (8—19 травня 1942 р.).

У середині квітня 1942 р. Ставка ВГК, затверджуючи рішення військової ради Кримського фронту про тимчасовий перехід до оборони, залишила у силі основне завдання фронту — очищення від противника Криму (директива № 170302 від 21.04.1942 р.⁷⁴). Важливими попередніми умовами для підготовки наступу були утримання займаних рубежів, організація міцної оборони і поліпшення становища військ на окремих ділянках. Однак командування фронту протягом квітня і першої декади травня продовжувало займатися розробкою планів наступальних дій і зовсім не приділяло уваги організації глибоко ешелонованої оборони.

Довжина головної смуги оборони становила 27 км, а глибина не перевищувала 4 км. Друга оборонна смуга була обладнана від переднього краю першої смуги на правому фланзі на 12 км, а у центрі і на лівому фланзі зливалася з нею. Армійський тилвий рубіж, Турецький вал і керченські оборонні позиції не були підготовленими в інженерному плані і військами не займалися. Артилерійські протитанкові резерви у фронті й арміях не створювалися, командні пункти для управління боєм не готувалися. Маскування і протиповітряна оборона військ та, особливо, штабів були відсутні. Оперативна побудова фронту залишалася одноешелонною. Фронтові резерви розташовувалися поблизу переднього краю оборони, що створювало загрозу їх розгрому від перших ударів авіації й артилерії противника. Виснажені в попередніх боях з'єднання не були замінені.

Лише 7 травня, коли начальник штабу Північнокавказького напрямку довів до відома командування фронту про можливий наступ противника в період 10—15 травня, командуючий фронтом доповів у Ставку план заходів щодо посилення оборони. У плані передбачалося посилення лівого крила, створення рухомих протитанкових резервів, форсування оборонних робіт і виведення у другий ешелон управління 47-ої армії з покладанням на нього організації оборони в тилу. Однак здійснити ці заходи було вже неможливо, тому що противник 8 травня перейшов у наступ. До його початку Кримський фронт мав загальну перевагу у силах і засобах. Здійснивши головний удар

уздовж узбережжя Феодосійської затоки, противник прорвав 8 травня оборону 44-ої армії і змусив її війська до відходу у східному напрямі. Ставка ВГК зажадала від командувача фронту негайної організації контрудару по флангу і тилу наступаючого противника. Але зв'язок із військами вже було втрачено. Противник продовжував розвивати успіх.

З огляду на глибоке вклинення ворога на лівому крилі фронту і нездатність командування налагодити управління та здійснити протидію противнику, Ставка зажадала в ніч на 10 травня швидкого відведення військ фронту на позиції Турецького валу й організації стійкої оборони. Однак командування фронту не забезпечило виконання і цього завдання. Відвід військ розпочався з великим запізненням і проходив неорганізовано. 16 травня ворог узяв Керч. Радянські війська були змушені за складних умов почати евакуацію на Таманський півострів, яка закінчилася 20 травня 1942 р. У результаті з Керченського півострова евакуйовано 86 тис. 196 чол., у тому числі 23 470 поранених⁷⁵.

Унаслідок великих прорахунків, допущених як при підготовці, так і у ході оборонної операції, Кримський фронт у травні 1942 р. зазнав серйозної поразки. Усього протягом травня війська фронту втратили 176 тис. 566 чол., 347 танків, 3476 гармат, мінометів і 400 літаків⁷⁶. Основна причина невдач полягала в повному нерозумінні вимог сучасної війни командуванням фронту, і особливо командуванням 44-ої і 47-ої армій. Одержавши вказівку Ставки про організацію стійкої оборони, командування всіх рівнів не вжило заходів до створення глибоко ешелонованої оборони, підготовленої в інженерному плані. Жоден з оборонних рубежів Керченського півострова не був придатний до оборони. Навіть головна оборонна смуга складалася з окремих стрілецьких окопів, не зв'язаних між собою. Загальна її глибина не перевищувала 4—5 км.

Угруповання військ Кримського фронту мало наступальний характер і не відповідало умовам, що склалися, хоча командування знало про підготовку наступу противника. Усі дивізії були розгорнуті в одну лінію, піхота, танки й артилерія розміщені впритул до переднього краю, що ускладнювало маневр і виключало можливість створення сильних других ешелонів і резервів та призвело до великих втрат від авіації і вогню артилерії противника в перші ж хвилини бою.

На самому початку операції порушилося управління військами. Це стало наслідком тривалого перебування командних пунктів на одному місці, що дало змогу противнику першими ж нальотами своєї авіації порушити зв'язок. Командування фронту не організувало оперативну взаємодію між арміями, зовсім не забезпечило координацію дій наземних військ і авіації. Остання була розпорошена і діяла поза загальним планом.

Причиною невдач були також бюрократично-паперові методи керівництва військами з боку командування фронту і представника Ставки генерал-полковника Л. Мехліса. Командувач фронту генерал-лейтенант Д. Козлов і його штаб віддавали накази з великим запізненням, без урахування обстановки, не знаючи дійсного розташування військ.

Залишення Керченського півострова різко погіршило обстановку в районі Севастополя. Німецьке командування перекинуло сюди війська, що звільнилися, і розпочало третій наступ на місто. До початку червня 1942 р. під Севастополем були зосереджені основні сили 11-ої німецької армії та румунські війська у складі 10-ти піхотних дивізій, створено потужне артилерійське угруповання, що нараховувало 670 гармат калібру від 75 до 420 мм, 655 протитанкових гармат і 720 мінометів. Крім того, противник мав дві 615-мм мортири і 800-мм гармату “Дора”. Середня щільність артилерії становила 60 гармат і мінометів на 1 км фронту. На напрямі головного удару вона досягала 150 гармат і мінометів. За заявою Манштейна, такого масованого застосування артилерії Вермахт не досягав у жодній операції Другої світової війни⁷⁷. Значно були посилені військово-повітряні і військово-морські сили. Для дій проти радянських кораблів противник виділив спеціально підготовлену авіаескадру в кількості 150 бомбардувальників та літаків-торпедоносців.

Приморська армія на цей час нараховувала 7 стрілецьких дивізій, 2 бригади морської піхоти, 2 стрілецькі бригади і 2 полки морської піхоти. У складі СОР нараховувалося 106 тис. 625 чол., 606 гармат і мінометів, 38 танків (Т-26) і 53 літака⁷⁸. Підвезення поповнення, боєприпасів, пального й інших матеріальних засобів для військ СОР у червні 1942 р. здійснювалося в дуже складній обстановці при пануванні противника на морі виключно бойовими кораблями і підводними човнами. У цілому ворог мав перевагу в піхоті й артилерії в 1,5 рази. На напрямі головного удару перевага виявилася ще більш значною, а в танках і авіації вона була абсолютною.

7 червня після потужної п'ятиденної авіаційно-артилерійської підготовки розпочався штурм. Протягом місяця радянські війська без підтримки авіації, відчуваючи гострий брак матеріально-технічних засобів, вели завзяті і кровопролитні бої. 2 липня 1942 р. керівництво СОР з дозволу Ставки евакуювалося із Севастополя. Трагедією для героїчних захисників міста стало те, що віце-адмірал П. Октябрський, який командував Чорноморським флотом та офіційно очолював оборону міста, не в повній мірі виконав наказ командування про евакуацію. На літаках та двох підводних човнах вдалось вивезти тільки частину керівного складу, захисники ж були залишені напризволяще. Люди вирушали до Кавказького узбережжя на дрібних плавзасобах, а то й просто вплав. Понад тисячу чоловік підібрали у відкритому морі. Більшість продовжувала чинити опір у надії на прихід сил флоту та евакуацію. Безнадійні бої припинилися тільки 12 липня⁷⁹. Лише невелика частина гарнізону змогла прорватися в гори, а основна маса потрапила в полон. Німецькі джерела повідомили про 90 тис. військовополонених, узятих у захопленому місті⁸⁰.

Тривала (понад 250 днів) боротьба захисників Севастополя і втрати, яких зазнав ворог, порушили плани німецького командування, яке навесні й у першій половині літа 1942 р. не могло використовувати 11-ту армію для наступу на інших ділянках радянсько-німецького фронту.

**2.5. Операції військ Південно-Західного напрямку в першій половині 1942 р.
Барвінково-Лозовська наступальна операція (18.01.42–31.01.42).
Харківська катастрофа (12.05.42–29.05.42)**

8 грудня 1941 р. Гітлер підписав директиву № 39 на перехід німецьких військ до стратегічної оборони на всьому Східному фронті. У ній зазначалось, що раптові сильні морози і пов'язані з цим труднощі щодо забезпечення військ вимагають негайно припинити всі великі наступальні операції і перейти до оборони ... та створити необхідні умови для поновлення великих наступальних операцій у 1942 р. Основним завданням військ Вермахту на зимовий період було утримання зайнятих рубежів із метою виграшу часу на підготовку, нових стратегічних резервів, необхідних для операцій весни 1942 р. У директиві від 16.12.1941 р. групі армій "Південь" ставилося завдання: "Утримувати весь свій фронт. Направити всю енергію на захоплення Севастополя для того, щоб із Криму одержати резерви для південної групи армій"⁸¹.

Радянське верховне головнокомандування, з огляду на зміну співвідношення сил на фронті, наявність стратегічних резервів, перелом у роботі промисловості у середині грудня прийняло рішення про розгортання рішучого наступу на всіх основних стратегічних напрямках. Цей задум знайшов своє відображення в ряді оперативних директив, скерованих фронтам, а також у директивному листі № 03 від 10 січня 1942 р. Перед збройними силами ставилося завдання не дати німецьким військам перепочинку, "гнати їх на захід без зупинки, змусити їх витратити резерви ще до весни, коли у нас будуть нові великі резерви, а в німців не буде більше резервів, і забезпечити, таким чином, повний розгром гітлерівських військ у 1942 р." (директивний лист Ставки ВГК № 03 від 10 січня 1942 р.)⁸².

Контрнаступ під Ростовом (17.11—1.12.1941 р.) та Московська стратегічна наступальна операція (5.12.41—7.01.42 рр.) стали одними із перших великих успіхів радянських військ, проте оцінка їх результатів була вельми завищена керівництвом країни та збройних сил. Завдання на повний розгром ворога в 1942 р., як показав наступний хід подій, було нереальним. Нереальність загальної стратегічної мети призвела, у свою чергу, до постановки Ставкою завдань фронтам, які не були достатньо обґрунтовані. Так, Південно-Західний фронт отримав завдання на підготовку і проведення наступальних операцій одночасно на двох напрямках: лівим флангом у взаємодії з Південним фронтом розгромити основні сили групи армій "Південь" та звільнити Донбас, а правим флангом разом із Брянським фронтом розгорнути наступ у напрямі Курська та Орла. 38-ма армія, що перебувала у центрі оперативної побудови Південно-Західного фронту, мала звільнити Харків.

11 грудня 1941 р. Ставка ВГК вказала головнокомандувачу Південно-Західного напрямку на необхідність створення сильного ударного угруповання в районі Червоний Лиман — Лисичанськ для удару на південь у напрямі західніше Сталіно, Волновахи, Маріуполя з метою звільнення Донбасу. 19 грудня 1941 р. військова рада Південно-Західного напрямку (головком маршал С. Тимошенко, член військової ради М. Хрущов, начальник штабу гене-

рал-лейтенант І. Баграмян) подала у Ставку пропозиції про план проведення наступальних операцій фронтів Південно-Західного напрямку протягом найближчих півтора місяців. Створення наступального угруповання військ на півдні призначалося для розгрому противника в Донбасі, Криворіжжі й остаточної ліквідації всіх його спроб просування до Північного Кавказу. Відзначалося, що захоплення до початку 1942 р. Дніпропетровська і Запоріжжя дуже сприятливо позначиться на поліпшенні оперативно-стратегічного становища радянських військ на всьому південно-західному напрямі, змусить противника очистити Крим і Південне Задніпров'я, забезпечить радянським військам форсування Дніпра і подальший успіх на київському й одеському напрямках. Головний удар повинні були завдати 57-ма і 12-та армії у загальному напрямі на Дніпропетровськ. Одночасно з метою забезпечення правого флангу головного удару слід було провести операцію з оволодіння районом Харкова силами 6-ої, 21-ої і 38-ої армій.

У висновку до доповіді відзначалося: “У підсумку півторамісячної кампанії Південно-Західного напрямку противник має бути розбитий на двох найважливіших стратегічних напрямках і відкинутий до 1—15 лютого 1942 р. на 300—350 км на захід”. Разом із доповіддю як додатки до неї було подано плани наступальних операцій та заявки на поповнення людським і кінським складом, на резерви, на артилерійське забезпечення. Усього командування Південно-Західного напрямку просило 480 тис. чол. поповнення, 10 стрілецьких дивізій, 24 артилерійські полки, понад 25 авіаполків, 120 транспортних літаків, 15 танкових бригад і більше 300 танків для доукомплектування наявних танкових частин⁸³.

У цей період Ставка ВГК не мала у своєму розпорядженні таких сил і засобів. У грудні на фронтах Південно-Західного напрямку було спрямовано маршового поповнення близько 120 тис. чол., а у січні — ще 161 тис. чол.⁸⁴ Що стосується бойової техніки, то протягом січня Південно-Західний напрям одержав 3529 гармат і мінометів усіх калібрів⁸⁵, дві танкові бригади (92 машини) і 525 танків для доукомплектування танкових частин фронтів⁸⁶.

Викладені в доповіді міркування військової ради Південно-Західного напрямку про план наступальних дій фронтів були схвалені Ставкою ВГК тільки у частині, що стосувалася проведення операцій із розгрому угруповання противника в Донбасі. Керівництво підготовкою і проведенням цієї операції було покладено на командування Південно-Західного напрямку. Так формувався задум операції, яка пізніше буде названа *Барвінково-Лозовською (18.01—31.01.42)*⁸⁷.

Аналіз співвідношення сил і засобів у смугах дій Південно-Західного й Південного фронтів на 1.01.1942 р. показує, що обидва вони мали незначну перевагу над противником у живій силі і танках, несприятливе співвідношення склалося у протитанковій артилерії, а також гарматах великих калібрів — тут німецькі війська мали майже подвійну перевагу. Радянська авіація за кількістю літаків перевершувала люфтваффе, але майже 50 % машин були застарілих конструкцій. Необхідно також враховувати, що використання значної кількості танків Т-60 укр. обмежувалося сильними морозами (до —30 °С) і глибоким сніговим покривом (до 80 см).

Відповідно до загального плану дій фронтів Південно-Західного напрямку задум наступальної операції зводився до того, щоб ударом військ суміжних крил Південно-Західного та Південного фронтів прорвати оборону противника між Балаклією й Артемівськом і, наступаючи у загальному напрямі на Запоріжжя, вийти в тил донбасько-таганрозькому угрупованню гітлерівців, відрізати йому шляхи відходу на захід для того, щоб притиснути його основні сили до узбережжя Азовського моря й у взаємодії з військами лівого крила Південного фронту знищити.

Південно-Західний фронт одержав завдання силами двох лівофлангових армій (38-ої та 6-ої) і кавалерійського корпусу завдати удари на Богодухів і Красноград для того, щоб захопити Харків і забезпечити операцію Південного фронту з північного заходу. Південний фронт одержав наказ силами двох правофлангових армій (57-ої та 37-ої) і двох кавалерійських корпусів завдати головного удару у загальному напрямі на Павлоград, 12-ою армією — допоміжний удар на Дзержинськ, а 18-ою і 56-ою арміями надійно прикрити кам'янський і ростовський напрями. За правофланговою (57-ою) армією фронту зосереджувалася 9-та армія, що становила резерв головнокомандувача напрямку. Таким чином, на вістрі головного удару повинні були наступати 6-та армія і 6-й кавалерійський корпус Південно-Західного фронту, 57-ма, 37-ма армії, 1-й і 5-й кавалерійські корпуси Південного фронту.

Після перегруповання військ Південно-Західного і Південного фронтів відповідно до плану операції на напрямі головного удару склалося наступне співвідношення сил. Проти радянських 17 стрілецьких, 9 кавалерійських дивізій і 10 танкових бригад (не враховуючи 9-ої армії) на 170-кілометровому фронті оборонялися 7 дивізій противника. Створення значної чисельної переваги над ним мало забезпечити успіх наступу. На період проведення операції арміям Південного фронту було заплановано: боєприпасів — у середньому два боєкомплекти, пального — 8—10 заправок⁸⁸.

Наступ військ лівого крила Південно-Західного фронту (командуючий генерал-лейтенант Ф. Костенко, начальник штабу — генерал-лейтенант П. Бодін) і військ Південного фронту (командуючий — генерал-лейтенант Р. Малиновський, начальник штабу — генерал-лейтенант А. Антонов) розпочався 18 січня. Армії ударного угруповання за підтримки авіації прорвали оборону противника на фронті від Балаклії до Слов'янська, за чотири дні наступу просунулися на 25 км і 24 січня оволоділи містечком Барвінкове. Того ж дня головнокомандувач Південно-Західним напрямом направив у Ставку донесення, в якому було підбито підсумки бойових дій за період з 18 по 23 січня і викладено пропозиції на подальший розвиток операції. Указувалося, що за перші чотири дні операції війська, особливо 57-ма і 6-та армії, зазнали значних втрат. Говорячи про труднощі, головне командування напрямку відзначало, що успішному проведенню бойових дій сильно заважають суворі умови зими. З цієї причини темп просування військ, особливо на ділянках з великою щільністю оборони противника, різко знижується. Танки Т-60 грузнуть у снігу і легко вражаються ворогом. Витрата пального проти звичайних норм дуже велика, тому що мотори танків і двигуни тракторів через

сильні холоди працюють безупинно. Автотранспорт на багатьох напрямках використати неможливо. Виникають проблеми з харчовим забезпеченням військ. При оцінці угруповання і характеру можливих дій противника вважалося, що не виключена можливість контрударів силами двох — трьох піхотних дивізій із чугуївського напрямку по правому флангу 6-ої армії і переходу в контрнаступ проти радянських 12-ої і 18-ої армій у загальному напрямі на Ворошиловград із метою зриву розпочатої операції.

До 24 січня в розпорядженні головному Південно-Західним напрямом були ще не введені в бій 9-та армія, що розташовувалася за правим крилом Південного фронту, і 2-й кавалерійський корпус, зосереджений за лівим крилом цього ж фронту. Головне командування напрямку вирішило продовжувати розвивати удар силами 57-ої і 37-ої армій, 5-го і 1-го кавалерійських корпусів. Для посилення військ на цьому напрямі до ранку 26 січня намічалось підтягти 9-ту армію і ввести її в бій на стику 57-ої і 37-ої армій. 38-ма і 6-та армії націлювалися на обхід Харкова з півдня і південного заходу та оволодіння містом. 6-й кавалерійський корпус повинен був вийти в район Краснограда.

Рішення головному Південно-Західного напрямку було затверджене Сталіним 26 січня. Конкретизуючи подальші завдання військ Південно-Західного й Південного фронтів, Ставка ВГК вказувала: “Найближчі завдання мати — перерізати основні комунікації головного угруповання противника в районі Слов’янськ, Чистякове з метою виманити його на захід і розбити у відкритому бою, після чого однією групою захопити західний берег Дніпра, а іншою групою рушити на південь із метою захоплення району на захід від Маріуполя чи на захід від Мелітополя, зважаючи на обстановку” (директива № 151518 від 26.01.1942 р.⁸⁹). У розпорядження головному Південно-Західного напрямку Ставка знайшла можливість до 1 лютого направити 315 танків і чотири стрілецькі бригади. Додаткове виділення чотирьох стрілецьких дивізій і маршового поповнення понад план Ставка визнала неможливим через відсутність їх у резервах. На період операції Південному фронту були придані два авіаційні полки, укомплектовані літаками Пе-2.

Відповідно до уточнених завдань армії Південно-Західного і Південного фронтів продовжували розвивати наступ і до 27 січня перетнули залізницю Харків — Запоріжжя. Подальші спроби розвинути наступ успіху не мали. Наприкінці січня — на початку лютого фронт почав стабілізуватися на досягнутих рубежах, хоча бої тут тривали. Радянські війська закріпилися у виступі фронту, що утворився, між Балаклією, Лозовою і Слов’янськом (до 90 км у глибину і до 110 км по фронту), займаючи вигідне положення для наступного удару у фланг і тил як харківського, так і донбаського угруповання противника.

Протягом лютого — березня 1942 р. активні бойові дії радянських військ на південному фланзі радянсько-німецького фронту не припинялися. Війська Південно-Західного та Південного фронтів провели ще кілька *наступальних операцій на білгородському, харківському напрямках і в Донбасі*. Однак усі вони були безрезультатними. Німецьке командування протягом цього часу підсилило групу армій “Південь” шістьнадцятьма дивізіями, перекинувши їх із Західної Європи та з інших ділянок Східного фронту.

Таким чином, війська Південно-Західного й Південного фронтів у наступальних операціях узимку 1942 р. повного успіху не мали. Операція з розгрому донбаського угруповання Вермахту не одержала того розвитку, який планувало головне командування Південно-Західного напрямку. Радянським військам вдалося досягти лише незначного територіального результату і розгромити тільки три дивізії противника. Навесні 1942 р. наступальні операції припинилися, війська накопичували сили і засоби та створювали резерви, необхідні для продовження наступу влітку 1942 р. Лінія фронту стабілізувалася.

Політичні цілі, поставлені гітлерівським керівництвом у війні проти СРСР, залишалися без змін і на 1942 р. Але після провалу плану “блискавичної” війни противник постав перед необхідністю вироблення нових стратегічних рішень і, насамперед, нового плану дій на літо 1942 р. Користаючись відсутністю другого фронту в Європі, намічалось влітку 1942 р. знову захопити стратегічну ініціативу і розгорнути наступальні дії. Такі підходи в основних рисах були висвітлені в директиві № 41 від 5 квітня 1942 р. Не маючи достатніх сил для проведення одночасних наступальних операцій на всіх найважливіших напрямках Східного фронту, гітлерівське командування вирішило зосередити основні зусилля на його південній ділянці. Загальний задум наступу на літо 1942 р. полягав у тому, щоб активними діями на центральному напрямі поліпшити оперативне становище військ і створити умови для удару на Москву, а на півдні прорватися на Кавказ і до Волги в районі Сталінграда.

Досягнення цілей, намічених на літо 1942 р., планувалося здійснити послідовно, спочатку — проведенням ряду самостійних операцій із метою поліпшення оперативного становища і вивільнення військ для створення ударних угруповань. Зокрема, передбачалося захоплення Керченського півострова і Севастополя. Особливо важливого значення німецьке командування надавало ліквідації Барвінківського виступу, сама наявність якого створювала загрозу харківському і донбаському угрупованням. Після виконання зазначених завдань слід було приступити до проведення подальших операцій. У першу чергу намічалось об’єднати всі зусилля для знищення радянських військ на захід від Дону, щоби прорватися до Сталінграда й Астрахані та захопити нафтові райони Кавказу.

Радянське командування було інформоване про підготовку противником наступу навесні і влітку 1942 р. Однак Ставка ВГК, визнаючи можливість такого наступу на півдні, вважала, що головного удару німецька армія ймовірніше всього завдасть на московському напрямі. Тому замість рішучого зосередження сил у смузі Південно-Західного й Південного фронтів та створення тут сильної оборони Ставка продовжувала зміцнювати центральну ділянку фронту і підсилювати Брянський фронт. На літо 1942 р. планувались активні наступальні дії з метою розгрому основних угруповань противника, особливо харківського, оскільки захоплення цього найважливішого стратегічного пункту порушувало стійкість німецької оборони на всьому південно-західному напрямі і давало можливість завдавати наступні удари на північ, у бік Курська, на південь, в обхід Донбасу, і на захід із метою виходу до Дніпра⁹⁰.

Найбільш серйозні за своєю напругою і результатами події розгорнулися у травні 1942 р. на харківському напрямі⁹¹, де обидві сторони ставили перед собою активні завдання, зосередивши основні зусилля. Розглядаючи план дій військ Південно-Західного напрямку, представлений військовою радою в березні 1942 р., Ставка, не маючи достатньої кількості підготовлених резервів для посилення військ, відхилила пропозицію про широкий наступ на півдні і зажадала насамперед розгромити харківське угруповання противника, захопити місто і створити необхідні умови для подальшого наступу на Донбас. Розроблений на основі цих указівок новий план наступальної операції передбачав проведення двох ударів по напрямках, що сходяться: одного — з району південніше Вовчанська та іншого — з Барвінківського виступу на Харків.

Перший удар мали завдавати війська 28-ої армії і частини суміжних із нею 21-ої і 38-ої армій. Сили цього ударного угруповання (14-та стрілецька, 3-тя кавалерійська дивізії, 8-ма танкова і 1-ша мотострілецька бригади) мали завдання прорвати оборону противника на фронті 55 км і, розвиваючи успіх у західному напрямі, обійти Харків із півночі та північно-заходу. Другий (головний) удар завдавався з Барвінківського плацдарму силами 6-ої армії й армійської групи генерала Л. Бобкіна (10-та стрілецька, 3-тя кавалерійська дивізії, 2-й танковий корпус, 8-ма окрема танкова бригада). Війська цього угруповання повинні були прорвати 36-кілометровий фронт і силами 6-ої армії наступати на Харків із півдня, просуваючись назустріч 28-ій армії. Армійська група генерала Л. Бобкіна, наступаючи на Красноград, мала прикрити фланг і тил 6-ої армії. У резерві на напрямі головного удару перебували 2 стрілецькі дивізії й 1 кавалерійський корпус.

Забезпечення лівого флангу головного угруповання Південно-Західного фронту від можливих ударів противника з півдня покладалося на війська 57-ої і 9-ої армій Південного фронту (11-та стрілецька дивізія, 1-ша стрілецька і 2-га танкова бригади), які займали південний фас Барвінківського виступу. У резерві фронту на цьому напрямі перебував 1 кавалерійський корпус у складі трьох дивізій. Слід зазначити, що війська Південного фронту були дуже ослабленими. До того ж, за наказом головному Південно-Західного напрямку з фронтових дивізій було вилучено по 500 чол. особового складу для посилення з'єднань ударного угруповання Південно-Західного фронту, що наступали на Харків.

Таким чином, план радянського командування передбачав рішучі дії, спрямовані на оточення й розгром угруповання противника в районі Харкова з наступним розвитком ударів із метою зайняття Донбасу. Однак необхідно підкреслити ризикованість ухваленого плану операції, адже супротивник також готувався розпочати активні наступальні дії проти радянських військ, розташованих у Барвінківському виступі. Ставка ВГК і генштаб знали про наміри німецького командування. За ситуації, що склалася, починати велику операцію з оперативного "мішка" було дуже ризиковано.

Командування вермахту з метою створення більш сприятливих умов для літнього наступу на південно-східному напрямі наприкінці квітня приступило до підготовки операції з ліквідації Барвінківського виступу. Вона мала роз-

початися ударом 6-ої армії з району Балаклії й армійської групи Клейста (1-ша танкова і 17-та армії) з району Слов'янська та Краматорська у загальному напрямі на Ізюм. Угрупування військ противника в результаті проведених заходів із кінця квітня до 12 травня були значно посилені. Перед Південно-Західним фронтом діяло 15 піхотних і 2 танкові дивізії противника, тоді як радянська розвідка повідомляла про 12 піхотних й 1 танкову дивізії. Угрупування противника перед Південним фронтом також було збільшене і нараховувало 24 піхотні, 3 танкові, 5 моторизованих і 2 кавалерійські дивізії. Безпосередньо проти військ 57-ої і 9-ої армій зосереджувалися 10 піхотних, 2 танкові й 1 моторизована дивізії.

Загальне співвідношення сил на південно-західному напрямі на 12 травня 1942 р. складалося не на користь радянських військ. Перевага РСЧА у 1,5 рази у живій силі і понад дворазова в танках була тільки у смузі Південно-Західного фронту. Війська Південного фронту в танках, гарматах і літаках значно поступалися противнику. На південному фасі Барвінківського виступу, де дислокувалися 57-ма і 9-та армії Південного фронту, противник мав перевагу за піхотою у 1,3 рази, танками — 4,4 рази й артилерією — 1,7 рази. Ця обставина вимагала міцного забезпечення (особливо протитанкового) ударного угруповання Південно-Західного фронту з боку Слов'янська й наявності в розпорядженні командуючого фронтом резервів, спроможних відбити танковий удар. Проте реальний рівень загроз радянським військовим і військово-політичним керівництвом був проігнорований.

Наступ військ Південно-Західного фронту на харківському напрямі розпочався 12 травня. За перші три дні операції вдалося прорвати оборону противника, розширивши на північній ділянці прорив до 50 км (углиб до 20—25 км), а на південній — до 55 км по фронту і 50 км углиб. Командування Південно-Західного напрямку, оцінюючи підсумки триденних бойових дій, 15 травня доповіло у Ставку, що операція розвивається успішно і створено умови для переходу в наступ військ Брянського фронту та подальших наступальних дій південного угруповання Південно-Західного фронту. Однак насправді обстановка була іншою. Уведенням у бій 2-х танкових та 1-ої піхотної дивізій на північній ділянці противник досяг переваги у силах на флангах північного ударного угруповання, нав'язавши йому важкі оборонні бої. На південній ділянці, увівши в бій до 2-х піхотних дивізій, командування Вермахту домоглося рівноваги сил, утримавши тилловий оборонний рубіж. Вступ у битву 2-х радянських танкових корпусів у смузі наступу 6-ої армії, що відбулося тільки 17 травня, було вже запізним ходом. При оцінці найближчих перспектив командування Південно-Західного напрямку виходило з припущення, що противник після введення в бій 2-х танкових і 3-х піхотних дивізій не зможе виділити значні сили для контрнаступу. Насправді німецьке командування не відмовилося від запланованої операції з метою ліквідації Барвінківського виступу і мало у своєму розпорядженні можливості для її здійснення.

Загальний план контрнаступу противника полягав у тому, щоби завдати два удари — з районів на південь від Барвінкового та Слов'янська у загальному напрямі на Ізюм. Цими діями планувалося розчленувати 9-ту армію й

оточити все барвінківське угруповання радянських військ. Головна роль у наступі відводилась армійській групі Клейста, оскільки відсутність у розпорядженні командування Південного фронту необхідних сил для ведення активних дій на слов'янському напрямі давало можливість без перешкод підготувати удар на ізюмсько-барвінківському напрямі.

До перегрупування ударних угруповань противник приступив 13 травня і закінчив його до кінця дня 16 травня. До цього часу кількість німецьких військ перед 57-ою і 9-ою арміями Південного фронту збільшилася на 3 піхотні й 1 танкову дивізії, що дало можливість досягти загальної потрійної переваги над військами 9-ої армії. На окремих ділянках у танках і гарматах противник переважав у 6—7 разів.

Усі з'єднання 57-ої і 9-ої армій до цього часу займали оборону на широкому фронті. 57-ма армія, маючи 4 дивізії в першому ешелоні (одна перебувала в армійському резерві), розташовувалася на фронті завдовжки 80 км, із середньою щільністю 20 км на дивізію, 4,6 гармат і мінометів на 1 км фронту. 9-та армія була розгорнута на фронті 96 км і мала в першому ешелоні 5 стрілецьких дивізій. Середня оперативна щільність військ першого ешелону дорівнювала 19 км на дивізію, 9 гармат і мінометів на 1 км фронту. На всьому 176-кілометровому фронті цих армій оборона будувалася за системою опорних пунктів. Глибина її не перевищувала 3—4 км. Інженерне обладнання місцевості було недостатнім. Командування Південного фронту не мало можливості серйозно посилити 9-ту і 57-ту армії. Питання оперативного забезпечення з півдня ударного угруповання військ Південно-Західного фронту, що наступало на Харків, мало стратегічне значення, і його вирішення було прерогативою головному Південно-Західного напрямку та Ставки.

Зранку 17 травня противник за підтримки авіації завдав потужних ударів по правому крилу Південного фронту в районі на північ від Слов'янська і на південь від Барвінкового, прорвав слабку оборону 9-ої армії й у першій половині дня просунувся на глибину до 20 км, створивши загрозу тилам 57-ої армії і всьому ударному угрупованню Південно-Західного фронту. Цей удар виявився цілковитою несподіванкою для радянського командування.

В обстановці, що склалася, командувач Південного фронту о 15.20 17 травня віддав розпорядження про передачу 9-ій армії зі свого резерву 5-го кавалерійського корпусу, 296-ої стрілецької дивізії, 3-ої танкової бригади і двох гвардійських мінометних полків. Своєю чергою головнокомандувачеві Південно-Західного напрямку о 16-й годині підпорядкував командуючому Південного фронту 2-й кавалерійський корпус і зажадав організувати всіма силами, що були у Барвінківському виступі, контрудар по противнику, який прорвався. Одночасно на загрозливий напрямок зі смуги 38-ої армії перекидалися 343-тя стрілецька дивізія, 92-га танкова бригада і протитанковий батальйон, яким було поставлене завдання зайняти оборону на південь від Ізюму. Однак за повної відсутності зв'язку зі штабом 9-ої армії здійснити ці заходи виявилось практично неможливим. Тому командувач Південного фронту першочерговим завданням визначив не допустити форсування противником р. Сіверський Донець і розвитку наступу в північному напрямі.

О 17.30 17 травня військова рада напряму доповідала Ставці, що метою противника є оволодіння Барвінковим, Ізюмом і зрив наступу Південно-Західного фронту. Відзначаючи важливість збереження міцного становища на правому крилі Південного фронту, війська просила у Ставки підсилення у складі 2-х стрілецьких дивізій і 2-х танкових бригад, на що було дано згоду. Однак прибуття цих сил очікувалося не раніше 20—21 травня. З огляду на різке погіршення обстановки на фронті 9-ої армії до кінця 17 травня головнокомандувач Південно-Західного напряму о 01.35 18 травня ухвалив рішення направити на цю ділянку зі складу 6-ої армії 23-й танковий корпус. На практиці це означало відмову від подальшого розвитку удару на Харків із півдня й переорієнтацію частини сил ударного угруповання Південно-Західного фронту для відбиття військ Клейста з боку Слов'янська. Тоді ж головнокомандувач Південно-Західного напряму звернувся по телефону до Сталіна з проханням припинити наступ на Харків, у чому було відмовлено. У зв'язку з подальшим погіршенням ситуації на ділянці 9-ої і 57-ої армій головнокомандувач Південно-Західного напряму о 21.50 18 травня наказав вилучити з 6-ої армії 21-й танковий корпус й одну стрілецьку дивізію, направивши ці сили також для відбиття удару групи Клейста.

Проте через порушення зв'язку у військах, що перебували в Барвінківському виступі, не вдалося, вчасно провести задумане перегрупування сил. Частини 23-го танкового корпусу почали виходити з бою лише у другій половині дня 18 травня, а 21-го танкового корпусу — 19 травня. Противник до цього часу значно розширив прорив і створив загрозу оточення радянських військ у Барвінківському виступі. У цій обстановці головнокомандувач Південно-Західного напряму 19 травня віддав наказ про перехід до оборони за периметром виступу для того, щоби зосередити основні сили на розгромі німецького угруповання, яке прорвалося. Це рішення затвердила Ставка. Однак часу вже не залишилося. Війська групи Клейста, які наступали в північному напрямі, 23 травня з'єдналися з частинами 6-ої німецької армії, що перейшли в наступ з району Чугуєва, і тим самим перерізали шляхи відходу радянських військ із Барвінківського виступу на схід. 24—29 травня залишки військ 57-ої і 6-ої армій та армійської групи генерала Л. Бобкіна, об'єднані в групу генерал-лейтенанта Ф. Костенка, вели важкі бої в оточенні й окремими загонами і групами намагалися прорватися та переправитися на східний берег р. Сіверський Донець.

У результаті розгрому радянських військ під Харковом припинили існування 6-та і 57-ма армії, армійська група генерала Л. Бобкіна, 2 танкових і 3 кавалерійських корпуси. Зазнала важких втрат і 9-та армія. Загальні втрати Південно-Західного і Південного фронтів сягнули 277 тис. 190 чол.⁹², 5058 гармат і мінометів, 775 танків⁹³. Вирішальною причиною, що обумовила катастрофічний результат операції на харківському напрямі, виявилось непродумане планування Ставкою ВГК усіх весняних операцій радянських військ у цілому й операції на південно-західному напрямі зокрема. Плануючи наступальні дії майже на всьому радянсько-німецькому фронті, Ставка рівномірно розподілила сили, не забезпечивши вирішальної переваги сил на

жодному з напрямів і не передбачивши стратегічного маневру для послідовного розгрому основних угруповань противника.

Незабезпеченість достатніми силами і засобами в першу чергу стосувалася південно-західного напрямку, де розгорнулися основні події навесні і влітку 1942 р. Починаючи операцію силами Південно-Західного фронту на харківському напрямі, Ставка ВГК не подбала про її оперативно-стратегічне забезпечення активними діями суміжних фронтів. Південний фронт не одержав достатніх сил і засобів для ведення наступу і не був націлений на активні дії для сприяння військам Південно-Західного фронту. Запланований наступ Брянського фронту на орловському напрямі Ставкою також було скасовано. Усе це спричинило до того, що наступ Південно-Західного фронту на харківському напрямі виявився ізольованим і незабезпеченим активними діями суміжних фронтів. Це дало змогу німецькому командуванню вільно маневрувати силами, знімати їх як з орловської, так і з донбаської ділянок фронту для вирішення завдань на харківському напрямі.

Ще одним прорахунком Ставки була недооцінка масованого використання авіації для завдання ударів по основних і найбільш небезпечних угрупованнях противника як у ході наступу, так і при відбитті контрнаступу. Авіаз'єднання також виявилися розпорошеними по фронтах і арміях. Починаючи наступальну операцію, Ставка і командування Південно-Західного напрямку не вжили рішучих заходів для зміцнення флангів головного угруповання Південно-Західного фронту з боку Слов'янська і Балаклії.

Планування операції штабом Південно-Західного фронту також мали суттєві погрішності, насамперед ідеться про тривалий період підготовки. Це поглиблювалося слабким знанням противника і недооцінкою його маневрових можливостей. Розвідка фронтів применшила сили противника на 30 %, не своєчасно розкрила його резерви, що підходили з тилу, і перегруповання. Не вдалося вчасно розкрити плани німецького командування, спрямовані на ліквідацію Барвінківського виступу. Більш того, розвідка, заволодівши 13 травня важливими документами на проведення цієї операції, доповіла про них тільки 17 травня⁹⁴. Серед важливих причин поразки радянських військ на харківському напрямі були також відсутність достатнього бойового досвіду командного складу всіх рівнів, слабка підготовка більшості з'єднань, недостатнє забезпечення військ бойовою технікою і слабкі навички володіння нею.

2.6. Оборонні операції радянських військ на куп'янському напрямі і відхід їх за р. Оскіл (10.06.42–26.06.42). Операція "Клаузевіц"

У зв'язку з різким погіршенням обстановки на південно-західному напрямі, яке склалося внаслідок бездарного провалу радянського командування під Харковом, перед військами Південно-Західного фронту (9-та, 21-ша, 28-ма, 38-ма армії) були поставлені оборонні завдання. Ставка підсилила його 7 стрілецькими дивізіями, 2 танковими корпусами і 4 танковими бригадами. До 10 червня у складі фронту діяло 4 танкових і 2 кавалерійських корпуси, 30 стрілецьких дивізій, 2 стрілецькі і 8 танкових бригад.

Німецьке командування з метою подальшого поліпшення оперативного становища своїх військ наприкінці травня розпочало підготовку двох нових операцій силами 6-ої і 1-ої танкової армій. До 10 червня у складі цих з'єднань нараховувалося 26 піхотних, 5 танкових і 2 моторизовані дивізії, що забезпечувало противнику значну перевагу (в 1,5 рази) над радянськими військами. З повітря угруповання підтримувалося авіацією 4-го повітряного флоту і 8-го окремого авіаційного корпусу.

10 червня 6-та армія, створивши одне угруповання на захід від Вовчанська (7 піхотних дивізій) та інше східніше Чугуєва (3 піхотні, 3 танкові, 1 мотодивізія), атакувала війська 28-ої і 38-ої армій. Не витримавши удару, вони почали відходити у східному напрямі. Командування Південно-Західного фронту організувало контрудар силами 2 танкових корпусів і 2 стрілецьких дивізій, які до 14 червня зупинили просування противника на схід.

У період з 15 по 21 червня німецьке командування провело підготовку другої операції. За рахунок перекидання з 6-ої в 1-шу танкову армію армійського і моторизованого корпусів до 21 червня на ділянці від Чугуєва до Слов'янська було створено три угруповання загальним складом до 13 дивізій. Головне угруповання (3 піхотні, 3 танкові й 1 моторизована дивізія) зосереджувалося в районі Чугуєва. 22 червня противник перейшов у наступ, прорвав оборону радянських військ і, використовуючи свою перевагу, почав розвивати удар на Куп'янськ. В обстановці, що склалася, командувач фронту з 23 до 26 червня відвів війська на східний берег р. Оскіл. Спроби форсувати річку і захопити плацдарми були відбиті⁹⁵.

Припинивши наступ на цьому напрямі, німецьке командування здійснило перегруповання танкових і моторизованих дивізій 1-ої танкової армії в Донецькому басейні для підготовки до подальшого наступу. Розпочалася підготовка до операції "Клаузевиц"⁹⁶, яку передбачалося здійснити ударами 4-ої танкової і 6-ої армій із району Острогозька та 1-ої танкової армії з району Артемівська у загальному напрямі на Кантемирівку. Метою операції було оточення і знищення Південно-Західного фронту.

У цій ситуації Ставка ВГК 6 липня 1942 р. прийняла рішення на відвід військ Південно-Західного і правого крила Південного фронтів на схід та одночасно приступила до зосередження свіжих сил і підготовки оборони на підступах до Сталінграда і Кавказу. У район Сталінграда додатково до 7-ої резервної армії, яка формувалась на місці, із району Сталіногорська перекидалася 1-ша резервна армія. Командувачеві Північнокавказького фронту було наказано розгорнути 51-шу армію на південному березі Дону, підготувавши цей рубіж до оборони.

У ніч на 7 липня війська 28-ої, 38-ої і 9-ої армій Південно-Західного й 37-ої армії Південного фронтів почали відхід. 7 липня в наступ перейшли 4-та танкова і 6-та армії німців, завдаючи ударів уздовж правого берега Дону на Кантемирівку. У результаті оборонної операції радянських військ, яка проводилася 28 червня — 24 липня, план німецького командування з оточення військ Південно-Західного фронту в районі Валуйки — Старобільськ — Сватове й Південного фронту в Донецькому басейні було зірвано. Проте радянські війська продовжували відступати.

22 липня 1942 р. частинами Вермахту було взяте останнє з українських міст — Свердловськ Ворошиловградської (нині Луганської) області⁹⁷. Датою повної окупації території республіки стало 27 липня 1942 р., коли було захоплене селище міського типу та залізнична станція Шотове тієї ж області. *Таким чином, німецькі й румунські війська повністю окупували УРСР.*

28 липня 1942 р. був виданий наказ народного комісара оборони СРСР № 227, який отримав неофіційну назву “Ні кроку назад!”. Втрата мобілізаційного ресурсу, сільськогосподарського та промислового потенціалу України визначалась як одна з найбільших втрат радянської сторони. У документі констатовалося: на окупованій території залишилося 70 млн радянських людей і величезні стратегічні ресурси, СРСР втратив перевагу над Німеччиною в людських резервах і запасах хліба, подальший відступ загрожував державі загибеллю. Наказ мав на меті ліквідувати відступальні настрої у військах. Сталін вимагав наведення в армії “найсуворішого порядку і залізної дисципліни”, знімати з посад і судити командирів будь-якого рангу, що допустили відступ військ без наказу командування. Для кожного військовослужбовця оголошувалася вимога — ні кроку назад без наказу. “Панікерів” і “боягузів” наказувалося розстрілювати на місці. Передбачалося сформувати в межах фронту 1—3 штрафні батальйони по 800 чол., а в межах армії — 5—10 штрафних рот по 150—200 чол. в кожній. Також у межах армії належало сформувати 3—5 загороджувальних загонів (до 200 чол. в кожному) із завданням не допустити несанкціонованого відходу частин із займаних позицій. Подальші події показали, що заходи, здійснені відповідно до цього наказу, не змогли зупинити відступ радянських військ, проте все ж таки відіграли мобілізуючу роль⁹⁸.

3. Бойові операції на території України у зимовій кампанії 1942—1943 рр.

У результаті успішного контрнаступу радянських військ під Сталінградом (операція “Уран”) стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті до кінця 1942 р. різко змінилася на користь РСЧА. Проте знищення оточеного під Сталінградом угруповання противника затягнулося, тут було ското 7 радянських армій, що викликало зниження темпів розвитку наступу на південно-західному напрямі. Відтак наступна стратегічна операція (“Сатурн”), яка мала на меті оточення решток німецько-італійських військ за р. Дон та з виходом радянських ударних угруповань до Ростова-на-Дону — відсічення групи армій “А” противника, яка діяла на Північному Кавказі, не була проведена у повному обсязі.

17 грудня 1942 р. війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію “Малий Сатурн”, у ході якої частини 1-ої гвардійської та 6-ої армій, 17-го танкового корпусу у 20-х числах грудня звільнили північно-східну частину Ворошиловградської області з містом Мілове. *Першим населеним пунктом в Україні, до якого 18 грудня 1942 р. ввійшли радянські війська, стало село Півнівка Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області.*

13 січня 1943 р. з'єднання правого крила Південно-Західного фронту з території Міловського району завдали допоміжного удару за планом проведення Острогозько-Россошанської операції. Результатом ударів військ Брянського і Воронежського фронтів на острогозькому і касторненському напрямках став розгром угруповання противника на Верхньому Дону й утворення в його обороні 400-кілометрового розриву від Ливни до Старобільська. Війська Південно-Західного фронту у другій половині січня ввійшли на територію Харківської області, зав'язали бої за Куп'янськ, звільнили міста Сватове, Старобільськ, Сіверськодонецьк та вийшли на рубіж р. Сіверський Донець від гирла до Лисичанська, захопивши плацдарм на його правому березі східніше Ворошиловграда.

3.1. Донбаська наступальна операція Південно-Західного і Південного фронтів (29.01.43–18.02.43) та Харківська наступальна операція Воронежського фронту (2.02.43–3.03.43)

Наступ радянських військ у січні 1943 р. створював сприятливі умови для розвитку успіху на курському, харківському та ворошиловградському напрямках й обходу Донбасу з півночі⁹⁹. Оцінивши обстановку, що склалася, представник Ставки генерал-полковник О. Василевський і військова рада Воронежського фронту ще 21 січня 1943 р. подали пропозиції про розвиток наступу військ фронту на харківському напрямі та військ лівого крила Брянського фронту загальним напрямом на Курськ. Ставка з ними погодилася і 26 січня поставила Брянському та Воронежському фронтам завдання розвивати подальший наступ з метою завершення розгрому групи армій “Б” та звільнення Харківського промислового району і основної залізничної магістралі, що зв'язувала центр із півднем країни. Головний удар завдавали війська Воронежського фронту, які мали завершити розгром групи армій “Б”, захопити Харків, Курськ і до 21 лютого вийти на рубіж Суми — Лебедин — Полтава. Подальшим напрямом наступу визначалися Ромни, Кременчук та вихід на р. Дніпро¹⁰⁰.

Ставка ВГК, використовуючи вигідну ситуацію, що виникла в результаті січневого наступу радянських військ на ворошиловградському і ростовському напрямках, вирішила одночасно з наступальною операцією на курському і харківському напрямках провести операцію за знищення групи армій “Дон” та звільнення Донецького басейну. Це завдання покладалося на війська Південно-Західного і Південного фронтів.

Південно-Західному фронту силами 6-ої і 1-ої гвардійських армій та рухомої групи фронту було наказано розгорнути наступ із рубежу Сватове — Старобільськ у напрямках на Ізюм, Лозову, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Мелітополь та Слов'янськ, Красноармійськ, Маріуполь і відрізати шляхи відходу на захід основним силам групи армій “Дон”. Армії лівого крила фронту повинні були наступати на ворошиловградському напрямі. Війська Південного фронту одержали завдання розгорнути наступ на захід уздовж узбережжя Азовського моря та з'єднатися з військами Південно-Західного фронту в районі Сталіно (Донецьк) та Маріуполя.

Усвідомлюючи загрозу з радянського боку, німецьке командування зосередило основні зусилля на утриманні Донецького і Харківського промислових районів. Сюди перекидалися війська з Заходу, а також з інших ділянок Східного фронту. Планувалося не тільки стійко оборонятися на харківському і донбаському напрямках, а й активними діями знищити радянські війська, що стрімко просувалися до Харкова й в обхід Донбасу з півночі. Для цього було вирішено спочатку завдати два концентричних удари по правому крилу Південно-Західного фронту — із району Краснограда у загальному напрямі на Павлоград і з району західніше Красноармійська на Павлоград. У подальшому німці мали намір здійснити наступ із району Павлограда на Лозову по тилах 6-ої армії Південно-Західного фронту, а потім розвинути контрнаступ і завдати удару по військах Воронежського фронту у загальному напрямі на Харків. У випадку успіху передбачалося підключити до контрнаступу й орловське угруповання — назустріч військам, що наступали з району Харкова.

Наприкінці січня в Донбасі діяла група армій “Дон”, що нараховувала у своєму складі 27 дивізій (у тому числі 9 танкових і 2 моторизовані) та 1 бригаду. Ці війська одержали завдання утримувати Донецький промисловий район. Сили Південно-Західного і Південного фронтів перевершували противника у живій силі та мінометах, однак удвічі поступалися в танках і в 1,2 рази у гарматах. Тоді як німецькі війська отримали достатню кількість боєприпасів і пального, радянські з’єднання відчували труднощі у матеріально-технічному забезпеченні. Запаси військ до початку операції становили 75 % від норм. Фронти продовжували базуватися на залізничних станціях, розташованих на відстані від лінії фронту. До початку операції армійські склади перебували в 125—150 км від військ. Усе це ускладнювалося тяжкими умовами зими. На харківському напрямі радянському командуванню вдалось досягти переваги в танках у 2 рази та в артилерії — в 1,5 рази.

29 січня 1943 р. війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію. З 5 лютого в наступ на донбаському напрямі включилися і війська Південного фронту. Операція Воронежського фронту розпочалася 2 лютого 1943 р. На першому етапі фронти досягли помітних успіхів. 11 лютого Ставка зажадала від військ Південно-Західного фронту не допустити відходу противника в район Дніпропетровська і Запоріжжя, загнати донецьке угруповання на Кримський півострів та, прикривши Перекоп і Сиваш, надійно ізолювати його від інших німецьких військ на території України¹⁰¹.

Виконуючи це завдання, з’єднання ударного угруповання Південно-Західного фронту до 17 лютого вийшли на рубіж Зміїв — Красноград — Красноармійськ — Краматорськ — Слов’янськ — Ворошиловград. Ведучи наступ на широкому 420-кілометровому фронті, у відриві від баз постачання на 300—350 км, передові загони радянських військ вийшли до Дніпра на північ від Дніпропетровська та на підступи до Запоріжжя. Водночас війська Південного фронту, розвиваючи наступ, 14 лютого зайняли Ростов-на-Дону, а 17 лютого вийшли на р. Міус. Війська Воронежського фронту 16 лютого 1943 р. звільнили Харків і, продовжуючи розвивати наступ у західному і пів-

денно-західному напрямках, до 3 березня досягли рубежу Суми — Лебедин. Тут вони були зупинені противником, що зосередив великі сили.

Німецьке командування, прагнучи затримати наступ військ правого крила Південно-Західного фронту на південь від м. Артемівськ, організувало оборону на рубежі Лисичанськ — Дружківка — Красноармійськ, використавши для цього війська, що відступили з Кавказу, а також дивізії, які прибули з Франції. Одночасно під натиском Південного фронту частини Вермахту відходили до р. Міус, скорочуючи лінію фронту і почавши перекидання дивізій у Донбас. Уживалися усі заходи для того, щоби не тільки затримати наступ Південно-Західного фронту, а й створити сильне угруповання для удару з півдня по його правому крилу.

Радянська розвідка вчасно не виявила зосередження великих сил противника, і командування Південно-Західного фронту не бачило ніякої небезпеки з його боку. Більш того, відхід частин Вермахту перед Південним фронтом на р. Міус був сприйнятий як рішення німецького командування про відступ із Донбасу і відведення своїх військ за Дніпро. Виходячи з цієї помилкової оцінки намірів противника, командувач Південно-Західного фронту 17 лютого прийняв рішення продовжувати наступ, щоби випередити німців у відході до Дніпра у районах Дніпропетровська і Запоріжжя. Слід зазначити, що це рішення Ставка не скасувала й, власне кажучи, погодилася з ним.

Реальна загроза радянським військам, що наступали в напрямі Дніпра, своєчасно оцінена не була. Зосередивши танкові угруповання біля півніжжя виступу фронту на півночі в районі Краснограда, а на півдні — у районі Красноармійська, противник 19 лютого перейшов у контрнаступ. Основними причинами незавершеності Донбаської наступальної операції в лютому 1943 р. стали розпилення сил і засобів фронту по кількох напрямках, значний некомплект (до 50—60 %) матеріальної частини в танкових корпусах, відрив військ від баз постачання, недостатні темпи відновлення залізниць на зайнятій території, помилки розвідки й неправильна оцінка намірів протилежної сторони, недооцінка вищим радянським військовим командуванням можливостей противника та постановка завищених завдань своїм військам. За цих обставин командуванню Вермахту вдалося створити ударне угруповання, а потім перейти в контрнаступ.

Приблизно так само розвивалися події і у Харківській наступальній операції, під час якої противник 4 березня перейшов у контрнаступ. Війська Воронезького фронту розпочали наступ на Харків ще у ході *Воронезько-Касторненської* та *Острогозько-Россошанської* операцій. Як наслідок — обмежений запас матеріальних засобів. Причому до початку наступу на вихідному рубежі була розгорнута тільки частина з'єднань. Інші війська лівого крила фронту ще продовжували перегруповання і в міру прибуття брали участь в операції. Робота тилу з матеріально-технічного забезпечення військ відбувалася в дуже важких умовах. Великий відрив тилових баз від району зосередження ускладнював своєчасну подачу боєприпасів, пального і продовольства у передові частини. Усе це негативно вплинуло на темпи операції і спричинило її незавершеність.

На заключному етапі операції різко знизилася активність авіації радянських фронтів унаслідок великої віддаленості аеродромів від лінії фронту наступаючих військ. До того ж, противнику вдалося досягти дворазової переваги в літаках за рахунок залучення їх з інших напрямів. Це дало змогу при переході в контрнаступ завдавати по радянських військах сильних ударів із повітря.

3.2. Оборонна операція Південно-Західного і Воронежського фронтів на донбаському й харківському напрямках (22.02.43—23.03.43)

У другій половині лютого 1943 р. війська Воронежського і Південно-Західного фронтів продовжували наступ на захід і південний захід від Харкова з метою вийти до Дніпра й ізолювати донбаське угруповання противника від інших його військ на території України¹⁰². При цьому з'єднання обох фронтів зазнали значних втрат, розтяглися по фронту й углиб та мали вкрай мало матеріально-технічних засобів. Забезпеченість паливом становила по Воронежському фронту 0,2, а по Південно-Західному — 0,5—0,7 заправки. Загрозливою була забезпеченість військ боєприпасами: по Воронежському фронту — 0,4—0,6, а по Південно-Західному — 0,3—0,5 боєкомплекту.

В обстановці, що склалася на другу половину лютого, німецьке командування, провівши перегрупування і зосередивши резерви, вирішило перейти в контрнаступ на харківському і донбаському напрямках для того, щоб зупинити просування радянських військ і спробувати повернути втрачену ініціативу. Безпосередньо для контрнаступу залучалися війська правого флангу 2-ої армії з групи армій “Центр”, оперативна група “Кемпф”, 4-та танкова армія і частина сил 1-ої танкової армії групи армій “Південь”. До початку контрнаступу командуванню Вермахту вдалося зосередити у 2,5 рази більше танків та в 1,2 рази — гармат.

Підготовка контрнаступу противника не була вчасно розкрита радянською розвідкою, він виявився несподіваним. 19 лютого німецькі війська завдали удару по правому крилу Південно-Західного фронту (6-та, 1-ша гвардійська армії і рухома група фронту). Танковий корпус СС наступав із району Краснограда на Павлоград, а 40-й танковий корпус — із району Красноармійська на Лозову і Балаклію. З 22 лютого в дію вступив 48-й танковий корпус. Противник мав на ділянках наступу абсолютну перевагу у живій силі і бойовій техніці. Радянські війська, що наступали на широкому фронті по розбіжних напрямках на Дніпропетровськ, Запорожжя й углиб Донбасу, виявилися невідготівленими до відбиття раптових танкових ударів.

Німецький наступ був помилково оцінений командуванням фронту як дії з метою прикриття відходу головних сил групи армій “Південь” із Донбасу до Дніпра. Військам фронту було наказано продовжувати просуватися вперед, тому в перші п'ять днів обидві сторони вели наступальні дії, зустрічну битву. Противнику вдалося зупинити наступ військ Південно-Західного фронту, завдати потужних ударів по його правому крилу, відкинути їх за р. Сіверський Донець і вийти в тил наступаючим військам Воронежського фрон-

ту. Ставка не вжила заходів до своєчасного зупинення військ Воронежського фронту, армії якого продовжували наступати до 3 березня — саме у цей час противник заходив їм у тил.

4 березня Вермахт, маючи подвійну перевагу у живій силі і потрійну в авіації, перейшов у наступ із району Люботина, спрямовуючи удари на Харків та Белгород. Війська лівого крила Воронежського фронту, що не встигли до цього часу закріпитися на досягнутих рубежах, почали відхід, залишили Харків і до 27 березня закріпилися на рубежі Коренево — Краснопільськ — Готня і далі по східному берегу р. Сіверський Донець, створивши південний фас Курського виступу.

Удари німців і відхід радянських військ різко змінили обстановку не тільки на південно-західному напрямі — наслідки цього позначилися на подальшому наступі РСЧА і на інших ділянках фронту. Для ліквідації загрози, що виникла на південно-західному напрямі, Ставка висунула сюди зі свого резерву 1-шу і 2-гу танкові, 66-ту, 24-ту і 62-гу армії; передала 21-шу і 64-ту армії до складу Воронежського фронту. Крім того, від Воронежського фронту на Південно-Західний напрям була передана 3-тя танкова армія.

Унаслідок контрнаступу німецьким військам вдалося не тільки зупинити радянський наступ, але і просунути у смугі Воронежського фронту до 150 км і у смугі Південно-Західного фронту — до 110 км. Проте здійснили головний задум — оточити і знищити радянські війська — не вдалося завдяки введенню у бій резервів Ставки ВГК.

4. Наступ радянських військ на Лівобережжі та Півдні України, захоплення стратегічних плацдармів на Дніпрі у літньо-осінній кампанії 1943 р.

Обидві воюючі сторони розраховували, що влітку 1943 р. відбудеться рішучий перелом у війні на їхню користь. І німецьке, і радянське вище військове командування напрямком зосередження основних зусиль визначали південну ділянку фронту. За задумом Ставки, радянські війська, що діяли на південно-західному напрямі (Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти), повинні були у ході оборонної битви виснажити противника (силами Центрального і Воронежського фронтів, які займали Курський виступ), а потім із переходом у контрнаступ і загальний наступ розгромити одне з найбільш сильних угруповань німців, що утримувало важливі економічні райони — Лівобережну Україну і Донбас¹⁰³.

На цьому визначальному напрямі Ставка ВГК зосередила великі стратегічні резерви, об'єднані у Степовий фронт (командувач — генерал-полковник І. Конєв). До його складу входило 5 загальновійськових, 1 танкова й 1 повітряна армії (4-та і 5-та гвардійські, 27-ма, 47-ма і 53-тя армії, 5-та гвардійська танкова і 5-та повітряна армії), а також 2 танкових, 1 механізований і 3 кавалерійських корпуси. За своїм бойовим і чисельним складом цей фронт був найбільш могутнім стратегічним резервом Ставки, який створювався в роки

війни. Розташовуючись за Центральним і Воронезьким фронтами, Степовий мав завдання відбити можливі прориви великих угруповань противника у східному напрямі, а також бути готовим до активних дій за наказом Ставки.

**4.1. Ізюмсько-Барвінківська наступальна операція
Південно-Західного фронту (17.07.43—27.07.43).
Наступальна операція Південного фронту на р. Міус (17.07.43—2.08.43).
Белгородсько-Харківська стратегічна наступальна операція
“Полководець Румянцев” (3.08.43—23.08.43)**

Оборонна операція під Курськом здійснювалася в тісній оперативно-стратегічній взаємодії з військами, що рухалися з інших напрямів. Зокрема, через 12 днів після початку німецької операції “Цитадель” на Курському виступі сили Південно-Західного фронту розпочали наступ у Донбасі, відомий як *Ізюмсько-Барвінківська наступальна операція (17.07.43—27.07.43)*. Того ж дня розпочалася *наступальна операція Південного фронту на р. Міус (17.07.43—2.08.43)*. Наступальні операції радянських військ південніше Курського виступу проводились за єдиним планом і мали на меті скувати угруповання противника та не допустити їх перегруповання на головний напрямок — у район Курської дуги. Німецьке командування у цій обстановці вже не могло розраховувати на посилення своїх ударних угруповань у районі Белгорода.

Задум радянського командування на літо 1943 р. передбачав не тільки проведення оборонної операції з метою знекровлення ударних угруповань противника, але і перехід у контрнаступ у районах Орла і Белгорода та створення сприятливих передумов для стратегічних наступальних дій. Контрнаступ радянських військ у районі Курського виступу складався з двох великих операцій стратегічного значення: *Орловської* — Західного, Брянського і Центрального фронтів (12.07.43—18.08.43) і *Белгородсько-Харківської* — Воронезького та Степового фронтів (3.08.43—23.08.43).

План контрнаступу на белгородсько-харківському напрямі був відпрацьований уже у ході завершення оборонних боїв. З огляду на те, що головні сили Воронезького і Степового фронтів наприкінці липня 1943 р. вийшли в район на північ від Белгорода, Ставка, прагнучи максимально скоротити час на підготовку операції, ухвалила рішення — не вдаючись до складних перегруповань, завдати глибокого розсікаючого удару суміжними крилами Воронезького і Степового фронтів у загальному напрямі на Богодучів — Валки в обхід Харкова з заходу. Удар із метою обходу Харкова з південного заходу повинна була здійснити 57-ма армія Південно-Західного фронту.

Воронезький і Степовий фронти мали 9 загальновійськових, 2 танкові і 2 повітряні армії (54 стрілецькі дивізії, 8 танкових і 3 механізовані корпуси, 6 окремих танкових бригад, 16 окремих танкових і самохідно-артилерійських полків). Їм протистояли 4-та танкова армія й оперативна група “Кемпф”, що мали 18 дивізій, у тому числі 4 танкові. Для проведення операції, яка отримала кодове найменування “*Полководець Румянцев*”, була за-

безпечена перевага у живій силі більш, як у 3,5 раза, в артилерії — у 4,5, у танках — у 4 і в авіації — в 1,3 раза¹⁰⁴.

Основні зусилля авіації фронтів були спрямовані на знищення військ і техніки противника, а також завоювання переваги у повітрі. Авіація далекої дії повинна була сприяти військам фронтів у прориві ворожої оборони на головних напрямках, а також зривати залізничні перевезення противника і знищувати його авіацію на аеродромах. Партизани здійснювали операцію *“Рейкова війна”*, сутність якої полягала в тому, щоби масовим та одночасним підривом рейок на основних залізницях, які експлуатувалися противником, зірвати перегрупування і матеріальне забезпечення головних угруповань ворожих військ і сприяти РСЧА у проведенні наступальних операцій зі звільнення Орловської, Смоленської, Брянської областей, Лівобережної України, Донбасу і форсування р. Дніпро.

Контрнаступ радянських військ на белгородсько-харківському напрямі почався ранком 3 серпня. Уже в перший день вдалося прорвати німецьку оборону на всій тактичній глибині. 5 серпня було звільнено Белгород і наступ розгорнувся в оперативній глибині. Особливо успішно діяли танкові армії. До 11 серпня війська Воронежського фронту, значно розширивши прориви у західному і південно-західному напрямках, перерізували залізницю Харків — Полтава. Успішно розвивали наступ і війська Степового фронту. Для прискорення розгрому угруповання противника в районі Харкова 8 серпня до складу Степового фронту була передана 57-ма армія Південно-Західного фронту, яка отримала завдання форсувати р. Сіверський Донець і вийти в німецькі тили в районі Харкова. Одночасно для посилення правого крила Степового фронту Ставка передала до його складу з Воронежського фронту 5-ту гвардійську танкову армію. До 11 серпня війська Степового фронту вийшли на підступи до Харкова.

Удар Воронежського і Степового фронтів створив серйозну загрозу охоплення із заходу і півдня головних сил Вермахту в районі Харкова. Тому противник вирішив перекинути у цей район оперативні резерви з Донбасу і Полтави та до 11 серпня зосередив сильні танкові угруповання в районі Охтирки й Богодухова у складі 7 танкових і моторизованих, 4 піхотних дивізій. 11—17 серпня поблизу Богодухова розгорнулася запекла битва 1-ої танкової армії та 5-ої і 6-ої гвардійських армій із німецьким контратакуючим угрупованням. Противнику вдалося створити значну перевагу в танках і відтіснити радянські війська на 20 км до Богодухова, але вийти на тили ударного угруповання Воронежського фронту він не зміг.

Зазнавши невдачі в прориві до Богодухова з району на захід від Харкова, німецьке командування вирішило завдати удару на Богодухів із північного заходу (від Охтирки), але і ця спроба закінчилася невдачею. Командувач фронту ввів у бій на правому крилі 47-му армію, що перебувала у другому ешелоні. Крім того, для відбиття контрударів противника Ставка передала до складу фронту зі свого резерву 4-ту гвардійську армію. Армії правого крила фронту (38-ма, 40-ва і знову введена 47-ма) зранку 17 серпня відновили наступ у західному напрямі і до кінця 23 серпня, подолавши до 40—50 км,

вийшли на рубіж Суми — Лебедин — Веприк — Охтирка, створивши загрозу тилам усього угруповання противника у цьому районі¹⁰⁵. Слід зазначити, що в боях у районі Богодухова й Охтирки Воронежський фронт зазнав значних втрат, причинами яких було те, що його командування прагнуло захопити якомога більшу територію без закріплення успіху і міцного забезпечення флангів ударних угруповань.

У цей час війська Степового фронту, долаючи запеклий опір наземних військ та авіації противника, послідовно проривали проміжні оборонні рубежі вермахту і 23 серпня ввійшли у Харків. Белгородсько-Харківська операція тривала 21 день. Радянські війська, розгорнувши наступ у смузі до 250 км, просунулися на глибину до 140—150 км із темпом 6—7 км на добу та розгромили 15 дивізій противника. Це забезпечило умови для розгортання подальшого наступу на території Лівобережної України. Проте втрати РСЧА були дуже значними — 255 тис. 566 чол., у тому числі 71 тис. 611 безповоротних. Середньодобові втрати були найвищими за увесь 1943 р. — 12 тис. 170 чол.¹⁰⁶

За задумом Ставки, головний удар радянські війська повинні були розвивати на південно-західному напрямі з метою завершити розгром південного флангу німецького фронту, звільнити найважливіший промисловий район країни — Донбас і багаті сільськогосподарські райони.

4.2. Чернігівсько-Полтавська стратегічна наступальна операція (26.08.43—30.09.43)

Головні зусилля Ставка ВГК вирішила зосередити на київському напрямі, прагнучи розгромити одне із найсильніших угруповань ворога, розсікти стратегічний фронт противника і створити загрозу його угрупованню, що діяло в Донбасі¹⁰⁷. Центральний фронт мав наступати в загальному напрямі на Севськ — Хутір-Михайлівський і не пізніше 1—3 вересня вийти на рубіж р. Десна — Трубчевськ — Новгород-Сіверський — Шостка — Глухів — Рильськ. Надалі передбачалося розвивати наступ на Конотоп — Ніжин — Київ, за сприятливих умов частиною сил форсувати р. Десна і просуватися правим берегом ріки на Чернігів¹⁰⁸.

Війська Воронежського фронту після розгрому противника в районі Харкова повинні були продовжувати наступ на Полтаву й Кременчук і до 23—24 серпня вийти головними силами на лінію ст. Яреськи — Полтава — Карлівка. Надалі наступати до р. Дніпро і вийти на фронт Кременчук — Орлик, передбачивши захоплення передовими частинами дніпровських переправ¹⁰⁹. Степовому фронту після оволодіння Харковом було наказано продовжувати наступ у загальному напрямі на Красноград і Верхньодніпровськ і до 24—25 серпня вийти головними силами на лінію Карлівка — Красноград — Кегичівка. Надалі — наступати до р. Дніпро і передовими частинами захопити переправи¹¹⁰.

Відповідальні завдання покладалися на партизанів. Ще на початку 1943 р. Український штаб партизанського руху під керівництвом ЦК КП(б)У

розробив весняно-літній план дій, який передбачав виконання таких завдань: порушити роботу великих залізничних вузлів Ковель, Коростень, Шепетівка, Здолбунів; підірвати залізничні магістралі Київ — Ковель, Київ — Шепетівка, Тернопіль — Жмеринка, Фастів — Дніпропетровськ. Велика увага приділялася питанням взаємодії з військами РСЧА, особливо при форсуванні Дніпра.

Завдання військам фронтів були визначені ще в період битви під Курськом. Проте вимоги Ставки виявилися завищеними, і фронти не вклались у відведені терміни. До 23 серпня вони завершили Курську контрнаступальну операцію. Стратегічна наступальна операція, широкомасштабною метою якої було звільнення Лівобережної України, проходила з 26 серпня до кінця вересня 1943 р. До початку наступу у складі трьох фронтів налічувалося 16 загальновійськових і 3 танкові армії, що нараховували 114 дивізій і 15 танкових корпусів, а також 3 повітряні армії.

Перед військами Центрального, Воронежського і Степового фронтів продовжували діяти сили 2-ої армії групи армій “Центр”, а також 4-та танкова і 8-ма армії групи армій “Південь”. Радянська сторона вдвічі переважала у живій силі та літаках, учетверо — в артилерії, кількість танків була приблизно однаковою.

Фронтowa авіація (16-та, 2-га і 5-та повітряні армії) у період підготовки прориву повинна була зосередженими діями бомбардувальників і штурмовиків під прикриттям винищувачів завдати могутніх ударів по опорних пунктах, вузлах опору і резервах противника, а у ході операції підтримувати наступаючі війська, особливо бронетанкові з’єднання. Авіацію далекої дії планувалося використовувати для ударів по оперативних резервах противника, залізничних вузлах і станціях, а також по аеродромах у районах Кіровограда, Полтави, Сталіно, Краматорська, Маріуполя та ін.

26 серпня війська Центрального фронту почали наступ. Найбільшого успіху в перші дні досягли частини лівого крила. 29 серпня вони звільнили Глухів і продовжували розвивати наступ на Конотоп. Для закріплення досягнутого результату командувач фронту перегрупував на цей напрямок із правого крила 2-гу танкову, 13-ту, а потім і передану з резерву Ставки 61-шу армію. До 15 вересня війська правого крила і центра фронту вийшли до р. Десна. Армії лівого крила 19 вересня форсували Десну в районі Чернігова і до 23 вересня вийшли до Дніпра. Ставка ВГК віддала розпорядження командуючим Центральним, Воронежським, Степовим і Південно-Західним фронтами з виходом армій до Дніпра негайно форсувати його на широкому фронті для того, щоби роззосередити увагу й сили противника, а зенітні засоби висунути до переправ для їх надійного прикриття.

Армії правого крила Воронежського фронту (38-ма, 40-ва) 2 вересня звільнили Суми і почали розвивати наступ на Ромни та Прилуки. 10 вересня війська фронту, прорвавши оборону противника в районі Ромен, охопили фланг його угруповання (до 8 піхотних дивізій), що діяло на схід від м. Прилуки. Щоб уникнути оточення, 15 вересня німецьке командування віддало наказ групі армій “Південь” про переведення військ на лінію Мелітополь — Дніпро (до району північніше Києва).

У тій оперативно-стратегічній обстановці, коли позначився успіх безпосередньо на київському напрямі, військам Воронежського фронту вже не було необхідності головні зусилля зосереджувати на полтавсько-кременчуцькому напрямі. Тому передані до складу Воронежського фронту з резерву Ставки 3-тя гвардійська танкова армія і 1-й гвардійський кавалерійський корпус до 19 вересня зосередилися в районі Ромен і були націлені для наступу безпосередньо на київському напрямі. Ударне угруповання, створене у центрі фронту (40-ва, 47-ма, 27-ма, 3-тя гвардійська танкова армії, 8-й гвардійський і 10-й танкові корпуси, 3-й гвардійський механізований і 1-й гвардійський кавалерійський корпуси), розвиваючи наступ, 22 вересня вийшло до Дніпра й того ж дня захопило плацдарми на правому березі ріки в районах Ржищева та Великого Букрина. У цей час 38-ма армія на правому крилі фронту вийшла до східних передмість Києва, а війська лівого крила (52-га і 4-та гвардійська армії) на 27—28 вересня прорвалися до Дніпра на ділянці Черкаси — Градизьк.

Війська Степового фронту після оволодіння Харковом від 25 серпня розгорнули наступ на полтавсько-кременчуцькому напрямі. Головний удар фронт завдавав на правому крилі силами 5-ої гвардійської, 2-ої, 53-ої, 69-ої і 37-ої армій. 1-ша танкова та 8-ма армії противника, прагнучи забезпечити відведення своїх військ із Донецького басейну, чинили активний опір. Але коли їхній північний фланг виявився глибоко охопленим військами Воронежського фронту, вони були змушені почати відхід до Дніпра. Розвиваючи наступ, війська Степового фронту у взаємодії з арміями Воронежського фронту 23 вересня оволоділи Полтавою, а 29 вересня звільнили Кременчук. У період з 25 по 30 вересня з'єднання Степового фронту у всій смузі вийшли до Дніпра, очистили від противника лівий берег і захопили на правому березі ряд плацдармів.

У ході переслідування противника на території Лівобережної України радянським військам не вдалося здійснити глибокий прорив стратегічного фронту, розчленувати німецькі угруповання на частини, вийти у тили і знищити їх. Наступ фактично перетворився на фронтальне переслідування від рубежу до рубежу. Остання обставина стала наслідком того, що тили відстали, з'єднання і частини зазнавали труднощів із паливом і боєприпасами, війська були значно виснажені, наступаючи у тому ж угрупованні, в якому здійснювали контрнаступ у районі Курського виступу. Більш того, 1-ша і 5-та гвардійська танкові армії у зв'язку з великими втратами були виведені в резерв Ставки ВГК і участі в наступі не брали, а танкові корпуси мали всього 30—50 бойових машин. Свіжі резерви прибували з запізненням. Так, 3-тя гвардійська танкова армія і 1-й гвардійський кавалерійський корпус були передані до складу Воронежського фронту лише 19 вересня, коли противник фактично відійшов до Дніпра і почав переправу для заняття оборони на його правому березі. Занадто пізно була введена в бій і 37-ма армія, передана з резерву Ставки до складу Степового фронту.

У ході переслідування частин Вермахту спостерігалася відсутність чіткої взаємодії між фронтами. Так, значну допомогу військам Воронежського фронту, що спрямовувалися до Дніпра, міг надати Центральний фронт ударом частини своїх військ (особливо силами 60-ої армії) вздовж Дніпра на пів-

день. Це могло суттєво полегшити наступну боротьбу за Київ. Проте зручна нагода була втрачена — хоча командуючий Центральним фронтом і наполягав на її здійсненні, представник Ставки ВГК маршал Г. Жуков, який перебував у той час на Воронезькому фронті, не дав на це згоди.

Значне сприяння військам надавала авіація фронтів, завдаючи ударів по колонах противника, що відходив, а також бомбардуючи переправи через річки Дніпро, Сож, Десну, Прип'ять. Авіація далекої дії здійснювала нальоти на аеродроми, залізничні вузли і резерви Вермахту. Так, на київському і кременчуцькому напрямках з 23 серпня до 30 листопада 1943 р. авіація далекої дії здійснила 6801 виліт, скинувши понад 7800 тонн бомб. Ефективність дій авіації значно знижувалася через повільне її перебазування, а також у зв'язку з відносно невеликою кількістю бомбардувальників (наприклад, наприкінці вересня у складі повітряних армій Центрального, Воронезького, Степового і Південно-Західного фронтів було всього 230 денних бомбардувальників і 256 штурмовиків).

Операція тривала 35 днів. Радянські війська, розгорнувши наступ на фронті до 600 км, просунулися на глибину до 300 км із темпом 10—12 км на добу. У ході наступу було розгромлено близько 16 дивізій Вермахту, у тому числі 3 танкові й 1 моторизована, звільнено важливий промисловий і сільськогосподарський район України — Лівобережжя. Перемоги РСЧА супроводжувалися надзвичайно високими втратами: 427 тис. 952 чол., із них 102 тис. 957 — безповоротні (середньодобові втрати становили 11 тис. 887 чол.)¹¹¹.

4.3. Форсування Дніпра

Війська Центрального, Воронезького, Степового фронтів майже одночасно після 22 вересня вийшли до Дніпра і захопили 21 плацдарм на правому березі ріки. Усі вони були невеликими, але створювали умови для розширення й об'єднання в плацдарми оперативного та стратегічного значення¹¹². Боротьба за захоплення й утримання плацдармів проходила в надзвичайно складних умовах. Фронти, які вийшли до Дніпра, мали у своєму складі 27 понтонних батальйонів, але вони перебували в тилу і своєчасно до районів переправ підтягнуті не були. Крім того, з'єднання не були забезпечені табельними переправними засобами. У зв'язку з цим форсування річки йшло повільно. Так, 3-тя гвардійська танкова армія розпочала переправу бойових машин тільки 28 вересня, тобто через 7 діб після виходу передових частин до Дніпра. Це було пов'язано з тим, що тільки на цей час у розпорядження танкової армії почали прибувати частини 6-ої понтонної бригади. Використовуючи всі наявні засоби, 3-тя гвардійська танкова армія закінчила зосередження своїх підрозділів на Букринському плацдармі тільки до 5 жовтня, тобто через два тижні після підходу до Дніпра¹¹³. До цього часу противник встиг створити міцну оборону. Низька забезпеченість військ засобами переправи стала однією з причин того, що боротьба за плацдарми набула затяжного характеру.

Для забезпечення захоплення плацдармів на р. Дніпро планувалося використання 3 повітрянодесантних бригад, приданих Воронезькому фрон-

ту — вони мали здійснити одну із найбільших повітрянодесантних операцій радянсько-німецької війни. У ніч на 24 вересня десантувалися 3-тя і частина 5-ої повітрянодесантних бригад, проте операція виявилася невдалою — парашутисти розсіялися у дуже широкому районі. Частина десанту була скинута просто у розташування противника і зазнала великих втрат, деякі підрозділи десантувалися на бойові порядки своїх військ на лівому березі, багато хто потрапив прямо у дніпровську воду.

Форсування Дніпра спростувало розрахунки німецького командування використати цю значну водну перешкоду з оборонною метою, а її швидке подолання на величезному фронті свідчило про здатність радянських військ успішно вирішувати найскладніші бойові завдання. Проте ці результати не виправдовують масштабних людських втрат, допущених радянським командуванням. Так, саме на Дніпрі середньодобові втрати стали найвищими у Другій світовій війні — 27 тис. 300 чол.¹¹⁴

4.4. Донбаська стратегічна наступальна операція (13.08.43–22.09.43)

У результаті успішного наступу Воронежського і Степового фронтів на белгородсько-харківському напрямі створилися ще більш сприятливі умови для наступу у фланг угруповання німців та їх союзників у Донбасі. Радянське верховне головнокомандування віддало наказ військам Південно-Західного і Південного фронтів розгромити вороже угруповання і зайняти Донбас. Південно-Західний фронт повинен був завдати сильного удару з району Ізюму у напрямі Барвінківського, Павлограда, Орехова, розгромити противника й, вийшовши в район Запоріжжя, відрізати шляхи відходу його донбаського угруповання до дніпровських переправ (директива Ставки ВГК №30165 від 12.08.1943 р.¹¹⁵). Військам Південного фронту було поставлене завдання прорвати оборону противника на р. Міус і у взаємодії з Південно-Західним фронтом розвивати наступ у південному та південно-західному напрямках із метою знищення угруповання противника в районі Таганрога, Артемівська, Горлівки, Красного Луча. Надалі передбачалося розвивати наступ у напрямі Кримського півострова та Дніпра.

Німецьке командування прагнуло будь-що втримати Донбас, де оборонялися 1-ша танкова і 6-та армії. Обороні рубежі німецьких військ проходили по р. Сіверський Донець від Змієва до Ворошиловська і далі на південь по р. Міус до узбережжя Азовського моря. Особливо сильна оборона була створена по рубежу р. Міус.

Радянські війська вдвічі переважали противника у живій силі, утричі по артилерії, в 1,3 раза в танках та в 1,2 раза в літаках. Основні сили авіації фронтів (8-ма і 17-та повітряні армії) передбачалося використовувати на напрямі головних ударів. На авіацію далекої дії покладалося завдання боротьби з резервами противника, а також ведення інтенсивного бомбардування залізничних вузлів та аеродромів.

Відповідно до задуму операції першими перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту: 13 серпня — праве крило, 16 серпня — ударне уг-

руповання, створене у центрі фронту. 18 серпня в дію вступили війська Південного фронту.

З'єднання Південно-Західного фронту прорвали лінію оборони 1-ої танкової армії противника і розгорнули наступ на Краматорськ. Із метою охоплення противника в Донецькому басейні з півночі Ставка ВГК 24 серпня поставила завдання військам правого крила фронту "наступати у загальному напрямі Таранівка — Лозова — Чаплине і частиною сил, ударом уздовж р. Берека, здолати оборону противника по західному берегу р. Сіверський Донець" (директива № 30177 від 24.08.1943 р.¹¹⁶). Обходячи Донецький басейн із північного заходу, війська Південно-Західного фронту у взаємодії з частинами Південного фронту 7 вересня оволоділи містом Сталіно.

Сили Південного фронту, прорвавши потужну оборону противника на р. Міус, на 30 серпня розширили прорив до 90 км, просунулися на глибину до 50 км і оволоділи Таганрогом. У результаті угруповання противника, що діяло на захід від Ворошиловська, виявилось охопленим не тільки з півночі, але й з півдня. Рятуючи свої війська від оточення, німецьке командування було змушене відступити з Донбасу. Переслідуючи частини Вермахту, війська Південно-Західного фронту до 22 вересня правим крилом вийшли на р. Дніпро, захопивши плацдарм південніше Дніпропетровська, а лівим крилом — у район Запоріжжя. З'єднання Південного фронту вийшли на р. Молочна, де противник затримав їх на заздалегідь підготовленому оборонному рубежі. Дії Південного фронту підтримували кораблі Азовської військової флотилії, з яких було висаджено тактичні десанти в районах Таганрога, Маріуполя й Осипенко.

Донбаська операція, що розгорнулася на фронті близько 450 км завдовжки, тривала майже 40 діб. За цей час радянські війська просунулися на глибину до 300 км із темпом понад 7 км на добу. У результаті операції був звільнений найважливіший вугільний і промисловий район. Вихід на рубіж р. Молочна створював умови для подальшого наступу в Північній Таврії. Втрати РСЧА становили 273 тис. 522 чол., у тому числі 66 тис. 166 — безповоротні.

Для вирішення завдання з відсікання донбаського угруповання противника, притиснення його до узбережжя Азовського моря і наступного знищення сил у радянської сторони виявилось недостатньо. Другою причиною невиконання початкового задуму операції стало те, що противник, рятуючи своє угруповання від оточення, докладав великих зусиль, щоби затримати наступ правого крила Південно-Західного фронту. З другої половини серпня до кінця вересня німецьке командування перекинуло у 1-шу танкову і 6-ту армії 10 піхотних, 1 танкову й 1 моторизовану дивізії з-під Брянська, Харкова та Кримського півострова.

У цілому ж у ході наступу на території України у серпні — вересні 1943 р. радянські збройні сили домоглися великих успіхів і до початку жовтня були близькі до повного виконання завдань, поставлених на літньо-осінню кампанію 1943 р. Найбільш важливим досягненням стало форсування в ряді місць Дніпра і захоплення плацдармів на протилежному березі. Однак становище цих плацдармів аж ніяк не можна було вважати стабільним.

У запеклих боях улітку 1943 р. радянські війська зазнали дуже значних втрат у людях і бойовій техніці. Ставка вживала енергійних заходів для швидкого поповнення військ, але питання постачання і забезпечення діючої армії різко ускладнилася у зв'язку з транспортними проблемами. Величезні руйнування залізниць, заподіяні противником на всій залишеній території, не могли бути ліквідовані у стислі терміни. До того ж, наркомат шляхів сполучення виявився невідповідним до здійснення такого грандіозного обсягу відбудовних робіт. Залізничні війська і спеціальні відбудовні органи НКШС використовувалися здебільшого неефективно. Вони не встигали відновлювати залізницю слідом за наступаючими військами. У результаті бази постачання відставали на 275—320 км від військ. Осіннє бездоріжжя погіршило використання автотранспорту. Все це вкрай ускладнило підвіз паливно-мастильних матеріалів, боєприпасів і продовольства. Брак пального спричинив відставання артилерії, танків, понтонних засобів, авіації. Особливо поганим було постачання військ, що перебували на дніпровських плацдармах. Наповнюваність дивізій, незважаючи на заходи, що вживалися для їх укомплектування, була недостатньою: на Центральному фронті вони нараховували у середньому 4—5 тис., Воронезькому — 5—6 тис., Степовому — 4,5—5,5 тис. чол. До цього варто додати і велику фізичну втому особового складу, що впродовж трьох місяців вів важкі бої та здійснював довготривалі переходи.

Противник також зазнав значних втрат. Його дивізії були виснажені не менше, ніж радянські, а моральний стан військ різко погіршився. Однак Вермахт мав у себе в тилу значно кращу мережу шляхів сполучення й упорядковані аеродроми. При цьому в міру відступу комунікації тільки скорочувалися.

У цій ситуації найважливішими завданнями радянських військ були подолання оборони противника по р. Молочна та розширення плацдармів, захоплених на правому березі Дніпра, забезпечення зосередження на них великих угруповань для подальшого наступу. Такі завдання були реальними, однак Ставка ВГК, очевидно, по-іншому оцінювала обстановку. З огляду на труднощі, що мали місце у постачанні військ, вона все ж вважала, що противник зазнав важких втрат і прийшов час для розгортання широкого наступу на всьому фронті. На цьому рішенні Ставки не могла не позначитися оцінка становища німецької армії, що подавалася розвідкою на початку жовтня 1943 р. А з розвідданих виходило, що противник у ході літніх боїв настільки виснажився, що не зможе стримати наступ радянських військ на всіх стратегічних напрямках, війська групи армій “Південь” не мають “єдиної оборонної системи на захід від Дніпра”, і “при подальшому тиску радянських військ противник буде з боями відходити до р. Південний Буг, де спробує організувати оборону”¹¹⁷.

З урахуванням даних розвідки, Ставка ВГК наприкінці вересня — на початку жовтня довела до командування всіх фронтів директиви, що передбачали розгортання широкого наступу на всьому радянсько-німецькому фронті. Основні зусилля радянське військове керівництво продовжувало зосереджувати на південно-західному напрямі. Фронтам, що діяли на території України,

було наказано ліквідувати всі ворожі плацдарми на лівому березі Дніпра. Війська Північнокавказького фронту разом із Чорноморським флотом та Азовською військовою флотилією повинні були захопити плацдарми на Керченському півострові і створити умови для оволодіння Кримським півостровом. Постановка настільки складних завдань із просуванням на велику глибину не відповідала реальним можливостям військ, вона була виправдана лише у тому сенсі, що націлювала на активні дії. Виконання поставлених завдань могло бути здійснене лише після додаткової підготовки, а самі вони могли слугувати хіба що перспективою на майбутнє. Досвід показав, що ці завдання у повному обсязі будуть виконані тільки взимку і влітку 1944 р.

Після завершення перегруповань у складі п'яти фронтів, що діяли на теренах України, нараховувалося до 190 стрілецьких дивізій, 11 танкових, 8 механізованих і 5 кавалерійських корпусів. Найпотужнішим був Воронежський фронт, до складу якого входили 44 стрілецькі, 5 танкових, 2 механізовані дивізії та 1 кавалерійський корпус. Із 14 вересня розпочалося формування Дніпровської військової флотилії, яка передавалася в оперативне підпорядкування Воронежського фронту.

4.5. Операції Воронежського (1-го Українського) фронту на київському напрямі (1.10.43–22.12.43)

29 вересня 1943 р. командування Воронежського фронту отримало завдання¹¹⁸: у взаємодії з лівим крилом Центрального фронту ліквідувати угруповання противника в районі Києва, після виходу на лінію Ставище — Фастів — Біла Церква продовжувати наступ головними силами на Бердичів, Жмеринку, Могилів-Подільський (директива Ставки ВГК № 30203 від 29.09.1943 р.¹¹⁹). Командувач фронту генерал-армії М. Ватутін вирішив розгромити угруповання ворога в районі Києва й оволодіти столицею радянської України, завдаючи головного удару з Букринського плацдарму (80 км на південь від міста).

Головне ударне угруповання фронту (40-ва, 27-ма армії з 2 танковими й 1 механізованим корпусами і 3-тя гвардійська танкова армія) підготували та провели дві наступальні операції: 12—15 жовтня і 21—23 жовтня. Проте бажаних результатів досягти не вдалося, тому що умови місцевості обмежували можливість використання танкових з'єднань. Запланована третя наступальна операція зі звільнення Києва з півдня не проводилася.

На північ від Києва війська 38-ої армії і 5-го танкового корпусу 11—17 жовтня досягли деякого успіху і змогли розширити плацдарм у районі с. Лютіж. Ставка, з огляду на успішні дії 38-ої армії в районі Лютізького плацдарму, наказала командуючому фронтом саме сюди перенести напрям головного удару, перекинувши на плацдарм 3-тю гвардійську танкову армію й основну масу фронтової артилерії (директива № 30232 від 24.10.1943 р.¹²⁰). Це перегруповання у секретному режимі відбулося до кінця жовтня, натомість спеціально для противника було проведено комплекс заходів із введення його в оману щодо посилення танкового угруповання на південь від Києва. Ве-

личесні маси військ і техніки приховано форсували Дніпро у зворотному напрямі, здійснили нічні марші на північ, переправилися через Десну, заново форсували Дніпро і зосередилися в районі Лютіжжа і Нових Петрівців. Німецька розвідка не змогла повною мірою відстежити цей рух та розгадати задум радянського командування. Таким чином, на лютізькому напрямі вдалося досягти переваги над противником у живій силі у 3, в артилерії у 4,6 і в танках у 9 разів.

Четверта Київська наступальна операція військ 1-го Українського фронту (з 20 листопада фронти, які діяли на території України, отримали найменування 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських) розпочалася 1 листопада 1943 р. ударом 40-ої і 27-ої армій із Букринського плацдарму у загальному напрямі на Кагарлик та Білу Церкву. Цей наступ не одержав розвитку, але скував значні сили противника і дезорієнтував німецьке командування щодо напрямку головного удару. Зранку 3 листопада після артилерійської й авіаційної підготовки з Лютізького плацдарму перейшло в наступ головне угруповання фронту — 60-та і 38-ма армії та 5-й гвардійський танковий корпус.

Ставка ВГК, з огляду на важливе значення Київської операції, увечері 3 листопада наказала командувачеві 1-го Українського фронту “операцію, розпочату на правому крилі фронту, не затягувати, тому що кожен зайвий день дає тільки перевагу противнику, даючи йому змогу зосереджувати тут свої сили, користуючись гарними дорогами. Тоді як у нас зруйновані противником дороги ускладнюють і обмежують маневр”. Ставка зажадала “не пізніше 5 листопада перерізати залізницю Київ — Коростень, на схід чи на захід ріки Ірпінь, залежно від обстановки, і не пізніше 5—6 листопада оволодіти містом Київ” (директива № 30236 від 3.11.1943 р.¹²¹). Для нарощування сили удару командувачі армій ввели в битву другі ешелони і резерви. Увечері 4 листопада в операцію була введена 3-тя гвардійська танкова армія з 1-м гвардійським кавкорпусом. На світанку 6 листопада війська фронту вибили противника з Києва і до кінця 12 листопада вийшли на лінію Чорнобиль — Малин — Черняхів — Житомир, південніше Фастова й Обухова.

Німецьке командування вживало термінових заходів із метою зупинити наступ радянських військ. У цей район перекидалися дивізії з інших ділянок фронту. Уже 8 листопада почалися контратаки 4 танкових і 1 моторизованої дивізій в районі Трипілля й Фастова, які були відбиті. Водночас розвідка встановила, що противник підтягує великі сили в район Білої Церкви і Козятини. У районах Житомира і Черняхова радянські війська продовжували просуватися на захід. Їхній подальший наступ приховував у собі небезпеку. З огляду на розтягнутість військ фронту, Ставка директивою від 12 листопада наказала фронту тимчасово призупинити просування, підсилити 38-му армію, не допустити прориву противника до Києва, розбити білоцерківське угруповання Вермахту, після чого продовжити наступ на козятинському напрямі. Для вирішення наступальних завдань Ставка вжила заходів щодо зосередження в районі Києва великих резервів, у тому числі 1-ої танкової, 18-ої, а пізніше й 1-ої гвардійської загальновійськових армій.

13 листопада противник, зосередивши велике танкове угруповання, перейшов у контрнаступ. У ході запеклих боїв йому вдалося потіснити війська

60-ої і 38-ої армій, що змушені були залишити Житомир і відійти на лінію Черняхів — Брусилів — Фастів. У грудні противник завдав удару в напрямку на Малин, але істотних успіхів не досяг. Радянські війська відійшли від Черняхова на лінію Коростень — Малин — Радомишль. Противник не зміг повернути Київ, зазнавши втрат у живій силі і техніці. До 22 грудня наступальні можливості угруповання вермахту вичерпалися.

Відбиттям контрнаступу противника у другій половині грудня 1943 р. завершилася Київська стратегічна наступальна операція, яку сучасні історики поділяють на наступальну та оборонну. Завдяки сміливому маневру силами та засобами, раптовості завданого удару втрати радянської сторони безпосередньо в наступальній операції з визволення Києва (3—13.11.43) склали 6491 чол., що становило менше 1 % від загальної чисельності військ, задіяних в операції¹²². Радянські війська звільнили столицю УРСР, просунулися у західному напрямі на глибину до 150 км й оволоділи важливим стратегічним плацдармом на Дніпрі, довжина якого по фронту перевищувала 500 км. Було створено умови для підготовки та здійснення нових операцій на території Правобережної України.

4.6. Нижньодніпровська стратегічна наступальна операція 2-го, 3-го й 4-го Українських фронтів (26.09.43—20.12.43)

У той час, як на київському напрямі наступали війська 1-го Українського фронту, нижче по Дніпру розгорнулася запекла боротьба з противником військ 2-го і 3-го Українських фронтів на кіровоградському і криворізькому напрямках і військ 4-го Українського фронту — в Північній Таврії. Перед фронтами було поставлено такі завдання. Степовому (2-му Українському) — завдати головного удару у загальному напрямі на Черкаси — Новоукраїнку — Вознесенськ, розбити угруповання противника в районі Кіровограда й відрізати йому шляхи відходу на захід. Одночасно лівим крилом наступати в напрямі П'ятихатки — Кривий Ріг і вийти на тили угруповання противника в районі Дніпропетровська. Найближчим завданням фронту було оволодіти Христинівкою, Новоукраїнкою, Кривим Рогом, надалі — вийти на рубіж р. Дністер — Рибниця — Ананьїв (директива Ставки ВГК № 30204 від 29.9.1943 р.¹²³). Перед військами Південно-Західного (3-го Українського) фронту стояло завдання не пізніше 3 жовтня ліквідувати Запорізький плацдарм противника; одночасно правим крилом продовжувати форсування р. Дніпро, розширюючи плацдарми на його правому березі. Надалі передбачалося головними силами наступати на Новомиколаївку і Кривий Ріг, у взаємодії з лівим крилом Степового фронту розгромити угруповання противника в районі Дніпропетровська і вийти на рубіж Кривий Ріг — Апостолове — Грушевий Кут (директива Ставки ВГК № 30206 від 1.10.1943 р.¹²⁴). На війська Південного (4-го Українського) фронту покладалося завдання прорвати оборону противника на р. Молочна і розвивати наступ у напрямі на Каховку та Херсон із метою очищення від німецько-румунських військ Північної Таврії.

Противник усіма силами прагнув утримати за собою рубіж річок Дніпро і Молочна. У смузі трьох фронтів оборонялися 1-ша танкова, 6-та і частина

сил 8-ої армій із групи армій “Південь”, що нараховували у цілому до 40 дивізій, у тому числі 8 танкових і механізованих. Близько 12 дивізій були виснажені в попередніх боях та зведені в бойові групи. Перевага радянських військ на цій ділянці фронту простежувалась за всіма показниками.

У період з 10 до 14 жовтня війська лівого крила Південно-Західного (3-го Українського) фронту (12-та армія, 8-ма і 3-тя гвардійські армії), посилені танковим і механізованим корпусами, вели наступ із метою ліквідації Запорізького плацдарму противника. У ніч на 14 жовтня в результаті нічного штурму вони звільнили Запоріжжя. Ліквідація німецького плацдарму на лівому березі Дніпра убезпечила ліве крило фронту і дала змогу зосередити всі його зусилля на боротьбі за розширення плацдарму на правому березі в районі південніше Дніпропетровська.

У цей час велася підготовка до наступу військ Степового (2-го Українського) фронту. Його командування подало у Ставку план проведення наступу на кіровоградському і криворізькому напрямках¹²⁵. Суть задуму полягала в тому, щоби не форсувати Дніпро в нових місцях, а завдати удару з плацдармів, зайнятих військами 37-ої, 7-ої гвардійської і 57-ої армій, у напрямі П’ятихатки — Кривий Ріг. Після оволодіння Кривим Рогом війська фронту повинні були наступати в напрямі на Апостолове, щоби відрізати шляхи відходу угруповання противника з району Дніпропетровська, проти якого діяли війська Південно-Західного (3-го Українського) фронту. Ставка схвалила цей план.

Командуючий фронтом зосередив на плацдармі поблизу Верхньодніпровська 5-ту, 7-му гвардійські, 37-му і 57-му армії. За ними розгорталися передані з резерву Ставки 5-та гвардійська танкова армія і 7-й механізований корпус. Ударне угруповання фронту перейшло в наступ 15 жовтня, завдаючи головного удару у напрямі на П’ятихатки та Кривий Ріг. Операція розвивалася успішно. Уже до 23 жовтня радянські війська розширили прорив до 70 км по фронту і розвинули його на глибину близько 100 км. Уведені у прорив танкові і механізовані війська вийшли до Кривого Рогу й у район Митрофанівки (30 км на схід від Кіровограда). 23 жовтня перейшли в наступ війська правого крила 3-го Українського фронту північніше Запоріжжя в напрямі на Кривий Ріг. 25 жовтня вони звільнили Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ.

Противник уживав усіх можливих заходів для утримання Нікопольсько-Криворізького району, багатого на марганцеву й залізну руди. Німецьке командування, стурбоване успіхами радянських військ у районі станції П’ятихатки, почало спішно перекидати до Кіровограда війська, що прибули на територію України із Заходу, та знімати дивізії з сусідніх ділянок фронту. Усього сюди було спрямовано 4 танкові, моторизовані та 2 піхотні дивізії. Цими силами, разом із військами 1-ої танкової армії, німецьке командування намагалось завдати ряд контрударів із метою розвинути їх у контрнаступ і відкинути радянські війська за Дніпро.

Ставка, маючи дані про посилення угруповання противника в районі Кіровограда, віддала вказівку командувачеві 2-го Українського фронту, продовжуючи операцію з оволодіння Кривим Рогом, головні зусилля фронту спрямувати на розгром угруповання противника в районі Кіровограда, для

чого основними силами наступати в цьому напрямі з найближчим завданням вийти на рубіж Чигирин — Знам'янка — Кіровоград — Устинівка. Надалі — наступати в напрямі Христинівки, міцно забезпечуючи себе з півдня, лівим крилом у взаємодії з 3-м Українським фронтом розгромити угруповання противника в районі Дніпропетровська й оволодіти Апостоловим.

3-му Українському фронту, у взаємодії з лівим крилом 2-го Українського фронту, було наказано розгромити угруповання противника, що відходило з району Дніпропетровська, і надалі переслідувати його у загальному напрямі на Апостолове. Найближче завдання — до кінця жовтня вийти на рубіж Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь, розвиваючи далі наступ на Миколаїв та прикриваючись частиною сил із боку Вознесенська (директива Ставки ВГК № 30234 від 26.10.1943 р.¹²⁶).

Наприкінці жовтня східніше Кіровограда і Кривого Рога розгорнулися запеклі бої. Радянські війська під тиском чисельно переважаючого противника відійшли на р. Інгулець і тут змогли закріпитися. Німці досягли певного успіху, проте їм не вдалося повністю виконати свій план щодо ліквідації плацдарму в районі Кривого Рога.

Слід зазначити, що до цього часу війська 2-го Українського фронту в результаті безупинних і тривалих боїв зазнали значних втрат в особовому складі і бойовій техніці. У 5-й гвардійській танковій армії до початку листопада залишилось усього 50 справних танків, у 7-му механізованому корпусі — 10, у 20-му танковому і в 1-му гвардійському механізованому корпусі — 37. Незадовільний стан справ склався з постачанням військ, передусім боєприпасами. У подібному стані перебували і війська 3-го Українського фронту.

Тим часом противник продовжував перекидати сили із Західної Європи на територію України, а також відновлював свої з'єднання, які раніше були зведені в бойові групи. Тільки наприкінці жовтня — на початку листопада на підсилення 1-ої танкової армії прибули 76-та, 376-та, 384-та піхотні (з Франції), 14-та і 24-та танкові (з Італії) дивізії. Були відновлені 62-га, 111-та, 258-ма, 294-та, 387-ма піхотні, 9-та і 23-тя танкові дивізії. До кінця листопада в 1-шу танкову армію було перекинуто ще 11 дивізій зі складу 6-ої армії та 2 — із 8-ої.

Проте у таких складних умовах радянське керівництво продовжувало ставити фронтам наступальні завдання. У директиві Ставки № 30238 від 5 листопада 1943 р.¹²⁷ на ім'я командувачів 2-го і 3-го Українських фронтів вказувалося, що за всіма даними противник підсилює нікопольське угруповання і стягує в район Нікополя танкові дивізії. Тому першочерговим і найважливішим завданням слід уважати розгром криворізько-нікопольського угруповання. Ставка наказала командувачеві 2-го Українського фронту “наступ головними силами на Кіровоград, згідно з директивою Ставки від 26 жовтня, тимчасово відкласти, міцно закріпитися на зайнятих рубежах. Завдати удару силами 37-ої, 57-ої армій і 5-ої гвардійської танкової армії у загальному напрямі Лозовата, Широке, обійти Кривий Ріг із заходу, та у взаємодії з 3-м Українським фронтом розбити криворізьке угруповання противника. 3-му Українському фронту посприяти 2-му Українському фронту в оволодінні Кривим Рогом і вийти на рубіж: Широке, Апостолове”.

Підсумком бойових дій у період з 14 листопада до 20 грудня 1943 р. стало те, що війська 2-го Українського фронту завдали значних втрат противнику, оволоділи Черкасами, Чигирином, Знам'янкою і розширили стратегічний плацдарм на Правобережжі України у районі Черкас, Дніпропетровська, П'ятихаток.

Війська 3-го Українського фронту в період з 14 до 30 листопада розгорнули наступ силами 46-ої і 8-ої гвардійської армій з району південніше Дніпродзержинська і Дніпропетровська на криворізькому напрямі. Упродовж двох тижнів вони просунулися на глибину до 20 км. 6-та армія того ж фронту форсувала Дніпро й захопила невеликий плацдарм неподалік Запоріжжя. Від 30 листопада вона розгорнула наступ із захопленого плацдарму і до кінця грудня разом із військами 8-ої гвардійської армії відкинула противника в район Марганцю.

Наступ Південного фронту (4-го Українського) почався 26 вересня. Головний удар на правому крилі завдавали три армії (5-та ударна, 44-та і 2-га гвардійська), посилені 2 танковими корпусами, на ділянці між дніпропетровськими плавнями і верхів'ям р. Молочна. Допоміжний удар південніше Мелітополя завдавала 28-ма армія. У ході запеклих боїв на напрямі головного удару війська фронту успіху не досягли. Водночас 28-ма армія вклинилася в оборону противника. Командувач фронту вирішив використати успіх, досягнутий на цьому напрямі. До 12 жовтня в район Мелітополя була перегрупована 51-ша армія з танковим і кавалерійським корпусами, що перебувала у другому ешелоні. У запеклих боях, що тривали до 24 жовтня, 51-тя армія звільнила Мелітополь і зламала опір противника, що обороняв південну ділянку укріпленого рубежу по р. Молочна. До цього часу війська правого крила фронту, посилені 3-ою гвардійською армією і танковим корпусом, переданими з 18 жовтня зі складу Південно-Західного фронту, подолали тактичну глибину оборони противника і на північній ділянці. З 24 жовтня німецькі війська розпочали відхід. Уведені в бій рухомі з'єднання 4-го Українського фронту до 5 листопада вийшли до пониззя Дніпра і до Кримського перешийка та захопили плацдарм на південному березі Сиваша.

Ставка наказала військам 4-го Українського фронту прорватися на Кримський півострів, ліквідувати Нікопольський плацдарм німців і форсувати р. Дніпро на ділянці Нікополь — Велика Лепетиха. Однак у зв'язку зі стійким опором противника від цього завдання довелося тимчасово відмовитися і закріпитися на досягнутих рубежах.

Оволодіти Кіровоградом і Кривим Рогом радянські війська не змогли. А отже, задуми верховного головнокомандування щодо виходу до кінця літньо-осінньої кампанії на рубіж р. Південний Буг та оволодіння Кримським півостровом залишилися нереалізованими. Заплановане з'єднання на другому етапі операції 2-го і 4-го Українських фронтів у районі Вознесенська та оточення військ групи армій "А" в нижньому згині Дніпра залишилися на папері. Проте у ході наступу війська 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів скували великі сили противника, тим самим сприяючи успішному наступу 1-го Українського фронту на київському напрямі.

У результаті наступу в Нижньому Подніпров'ї радянська армія домоглася значних успіхів. У ході тримісячних боїв війська 2-го і 3-го Українських фронтів захопили на правому березі Дніпра плацдарм стратегічного значення протяжністю понад 200 км по фронту і 30—100 км углиб. Це створювало сприятливі умови для розгортання операцій на території Правобережної України. Одночасно війська 4-го Українського фронту очистили майже всю Північну Таврію і блокували з суші угруповання противника, дислоковане на Кримському півострові. Тільки в районі Нікополя німці утримували невеликий плацдарм на лівому березі Дніпра. Виняткова запеклість боїв у дніпровському пониззі пояснюється прагненням противника втримати у своїх руках залізорудний і марганцевий басейни Кривого Рогу і Нікополя. Усе це визначило затяжний характер операції фронтів і порівняно невеликий її розмах: глибина — від 100 до 300 км, тривалість — понад 3 місяці, максимальна ширина наступу — до 450 км, середній темп для стрілецьких військ — 3—4 км щодоби.

4.7. Керченсько-Ельтигенська десантна операція (1.11.43—11.12.43)

Після звільнення Таманського півострова Ставка наказала розпочати підготовку до проведення десантної операції з метою захоплення плацдарму в районі Керчі і створення умов для наступного звільнення Кримського півострова¹²⁸. В операції повинні були брати участь Північнокавказький фронт, Чорноморський флот і Азовська військова флотилія. До початку листопада Північнокавказький фронт у складі 18-ої і 56-ої армій мав 15 стрілецьких дивізій. Корабельні сили Чорноморського флоту й Азовської флотилії, придані фронту для забезпечення операції, мали у своєму складі 17 бронекатерів, 25 торпедних катерів, 24 сторожові катери типу МО, 16 сторожових катерів типу КМ, 29 катерів-тральників і до 200 різних самохідних і несамохідних дрібних транспортних суден для перевезення десанту. Повітряні сили склалися з 612 літаків 4-ої повітряної армії і 389 літаків флотської авіації.

Німецьке командування залишило в межах Кримського півострова 11 дивізій, зведених у 17-ту армію. Угруповання противника на Керченському півострові підтримувала флотилія швидкохідних десантних барж (до 30 одиниць), 37 торпедних, 25 сторожових катерів, 6 тральників і до 200 літаків.

Операція розпочалася 1 листопада. В умовах складної штормової погоди та відсутності в розпорядженні флоту спеціальних десантних засобів війська 56-ої армії були висаджені на берег і закріпилися на невеликому плацдармі у районі Керчі. Десант 18-ої армії висадився у районі Ельтигена (південніше Керчі). Але штормова погода, активні дії кораблів і берегової артилерії противника поставили десантників 18-ої армії у край важке становище, тому десант довелося евакуювати. Усі спроби з'єднань 56-ої армії оволодіти Керчю і розвинути наступ углиб півострова також успіху не мали. Противник, використовуючи заздалегідь підготовлену протидесантну оборону, чинив завзятий опір.

Отже, мети Керченсько-Ельтигенської десантної операції у повній мірі досягнути не вдалося¹²⁹. Втрати радянських військ склали 27 тис. 397 чол., у тому числі 6985 — безповоротних¹³⁰. Результатом дій десанту й флоту стало

захоплення плацдарму, що був використаний при звільненні Кримського півострова в 1944 р. 20 листопада Північнокавказький фронт був розформований: 56-та армія перетворена в Окрему Приморську армію, а 18-та армія — виведена в резерв Ставки.

5. Стратегічний наступ на Правобережній Україні та звільнення Кримського півострова у зимово-весняній кампанії 1943–1944 рр.

5.1. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.43–17.04.44)

Нереалізовані у літньо-осінній кампанії 1943 р. задуми Ставки щодо виходу РСЧА на лінію Ровно (Рівне) — Проскурів (Хмельницький) — Могилів-Подільський — р. Південний Буг автоматично переносилися на зиму 1944 р. Варто підкреслити, що зимова кампанія 1944 р. починалася без будь-якої стратегічної паузи. У середині грудня 1943 р. Сталін у листі на ім'я президента США зазначав: “Результати дій радянських військ показали, що вони можуть і надалі проводити успішні наступальні операції проти німецької армії, при цьому літня кампанія може перерости у зимову”¹³¹.

Планування і підготовка операцій зимової кампанії 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення у Ставці ВГК. Операції цього періоду війни відомі як “десять сталінських ударів”. Стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася як головна у зимовій кампанії 1943—1944 рр.¹³² Успішні бойові дії мали повернути важливі промислові та сільськогосподарські райони і відкрити шлях на Балкани і Польщу. Координація дій військ покладалася на представників Ставки: на 1-му та 2-му Українських фронтах — маршала Г. Жукова; на 3-му та 4-му Українських фронтах — маршала О. Василевського.

Військово-політичне керівництво Третього райху також визначилося щодо зосередження основних зусиль на південній ділянці фронту. Водночас воно сподівалося на стратегічну паузу у веденні бойових дій, не очікуючи у зв'язку з початком зимового бездоріжжя наступу радянських військ у попередніх масштабах¹³³. Противник сподівався зібрати сили і потужними ударами скинути радянські війська з плацдармів на Дніпрі, зберегти багаті промислові і сільськогосподарські райони Правобережної України та підтримувати зв'язок по суші з кримським угрупованням. Гітлер розумів, що втрата Правобережжя розірве стратегічний фронт німецьких військ і поставить під загрозу участь у війні союзників Третього райху — Румунії, Угорщини, Болгарії та Словаччини.

Із метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. на території України було зосереджено найпотужніші угруповання — понад 4 млн військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 тис. танків і майже стільки ж літаків. Завершувалася підготовка однієї з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни.

Готуючись до великих наступальних дій, Ставка вжила заходів для посилення фронтів резервами, бойовою технікою і матеріально-технічними засобами. Наприклад, 1-й Український фронт у листопаді — грудні 1943 р. одержав 2 загальновійськові, 1 танкову армію і 2 окремих танкових корпуси. До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому одна стрілецька дивізія охоплювала 8 км фронту.

На початок операції 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти нараховували 2 млн 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармати й міномета, 2037 танків і САУ, 2600 літаків. У ході операції війська постійно підсилювалися — на зайнятих територіях було призвано 766 тис. 334 чол., крім того направлено у частини 60 тис. 401 чол. маршового поповнення (63 % від усього призову до радянських збройних сил за 1-й квартал 1944 р.). У цей же час надійшло з промислових та ремонтно-відновлювальних підприємств 4655 танків і САУ (74,4 % від усіх отриманих за цей час РСЧА), 4803 гармати й міномета (49,2 %) ¹³⁴. Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів і перегруповань військ з інших стратегічних напрямів та театрів воєнних дій. Із радянського боку додатково до операції були залучені 2-й Білоруський фронт, 47-ма, 61-ша, 70-та армії, 2-га, 4-та і 6-та танкові армії (остання сформована у ході операції), 6-та повітряна армія (загалом включали 6 танкових та 2 механізованих корпуси, 33 дивізії).

Радянським військам протистояла група армій “Південь” (командувач — генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій “А” (командувач — генерал-фельдмаршал Клейст), усього 93 дивізії, у тому числі 18 танкових і 4 моторизовані, а також 2 моторизовані бригади. Групи армій “Південь” і “А” підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їхні союзники мали 1 млн 760 тис. солдатів і офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків і штурмових гармат, 1460 літаків для дій на території України. Для поповнення втрат німецьке командування було змушене у січні — першій половині квітня підтягти на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву головного командування й інших країн (це крім поточного поповнення діючих тут військ живою силою, бойовою технікою й озброєнням).

Проте накопичення сил та засобів здійснювалось обома сторонами зі значними труднощами. На кінець 1943 р. радянська економіка поряд із досягнутими успіхами продовжувала переборювати перешкоди, які не давали їй можливості повною мірою забезпечити потреби збройних сил, особливо в боєприпасах та пальному. Проблематично було поповнити величезні втрати в матеріальній частині, у першу чергу в танках, САУ та літаках, що їх війська зазнали у ході літньо-осінньої кампанії 1943 р. Вичерпувалися моторесурси техніки, особливо автомобільного й тракторного парків. Унаслідок цього бойові можливості оперативних з'єднань, задіяних на південно-західному напрямі, порівняно з літом 1943 р. суттєво знизилися — кількість бойових засобів у розрахунку на одну загальновійськову армію зменшилася в артилерії на 15 %, у танках і САУ — на 62 %. Матеріальне забезпечення фронтів було в 2—3 рази меншим від аналогічних показників у попередніх кампаніях ¹³⁵.

Війська зазнавали серйозних труднощів із комплектуванням особовим складом. Найгірший стан справ спостерігався у стрілецьких з'єднаннях, середня чисельність яких у період бойових дій на Правобережній Україні коливалась у межах від 3,2 до 6,2 тис. чол., що становило 30—60 % штатного розкладу¹³⁶. Ця проблема ускладнювалася низькими професійно-бойовими якостями значної частини поповнення, мобілізованого зі звільнених від окупації областей та відсутністю достатнього часу на його підготовку в запасних частинах¹³⁷. Навіть дійшло до того, що перевіченим комуністам доручали стежити в бою за новобранцями, щоби ті принаймні вели вогонь у бік ворога, не марнуючи набоїв¹³⁸.

Проте ще більших труднощів зазнавав противник¹³⁹. Саме цим виправдовувалося рішення радянського військово-політичного керівництва про початок стратегічного наступу на території Правобережної України, фактично не завершивши підготовки до неї. Це стало несподіваним для німецького командування, яке виключало можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, розраховуючи за цей час привести до ладу свої війська.

Загальний задум на першому етапі операції полягав у тому, що війська 1-го і 2-го Українських фронтів мали розгромити основні сили групи армій "Південь". При цьому 1-й Український фронт повинен був завдати головного удару на Вінницю, а допоміжні — на Ровно (Рівне) і Христинівку. 2-й Український фронт спрямовував свої головні сили на Кіровоград, Первомайськ, і також на Христинівку — назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення противника у районі Канева, Умані, Сміли. 3-му і 4-му Українським фронтам ставилося завдання спільними зусиллями розгромити 6-у німецьку армію в районі Нікополя і Кривого Рога. При цьому 3-й Український фронт завдавав головного удару на Апостолове, а 4-й — проти Нікопольського плацдарму¹⁴⁰.

При плануванні операцій фронтів у рамках стратегічної операції на території Правобережної України Сталін погодився на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань¹⁴¹. Уже на кінець жовтня 1943 р. оформився задум щодо можливого оточення німецьких сил шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів у районі Христинівки або 2-го та 3-го Українських фронтів — у районі Апостолового. Згодом пріоритетним став перший варіант.

Спочатку Ставка ВГК уважала за необхідне зосередити основні зусилля на нікопольсько-криворізькому напрямі для того, щоби знищити противника у запорізькому коліні Дніпра та ліквідувати його Нікопольський плацдарм. Однак на кінець року задум Ставки змінився у зв'язку з успішними діями 1-го Українського фронту. За уточненим задумом, військам 1-го та 2-го Українських фронтів належало розгромити основні сили групи армій "Південь", при цьому планувалося оточити угруповання противника у виступі біля Канева.

У середній течії Дніпра вермахт утримував позиції в районі Канева, який уклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, що своєю вершиною впирався у Дніпро на ділянці до 40 км¹⁴². Командування

противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів. Саме тому німецькі війська стійко обороняли цю ділянку. Прагнення Гітлера втримати позиції поблизу Дніпра, насамперед, пояснювалося спробою приховати провал своїх стратегічних планів у війні на Східному фронті. Військово-політична верхівка Німеччини мала і пропагандистські міркування утримувати цей плацдарм — у Берліні продовжували заявляти, що солдати Третього райху досі черпають воду з Дніпра. Із радянського боку вживалися відповідні заходи для того, щоби перетворити Канівський виступ на пастку. Зокрема, активні бойові дії з його ліквідації не велися.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК, 1-й Український фронт 24 грудня завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні — на Ровно (Рівне) і Христинівку. Пізніше ця операція отримує назву *Житомирсько-Бердичівської (24.12.43—14.01.44)*¹⁴³.

Тільки переконавшись в успіхові дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом уведення в бій з'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки (директива № 30272 від 29.12.1943 р.¹⁴⁴), цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград — Первомайськ, а частиною сил — на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення противника у районі Канева, Умані та Сміли¹⁴⁵. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії згадується як *Кіровоградська (5—16.01.44)*¹⁴⁶.

Штучний розподіл задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку, було неправильним. Таку ж позицію обстоюють сучасні російські військові історики, які пропонують назвати її Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів та вважати незавершеною¹⁴⁷.

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець — Іллінці — Жашків. В оперативній побудові військ противника утворився 80-кілометровий розрив. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ої армії і 5-й гвардійський танковий корпус прорвалися в район Звенигородки¹⁴⁸. Це дало змогу перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалася на І. Конєва¹⁴⁹.

Рятуючи становище, командування групи армій "Південь" уживало всіх можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинуто 12 дивізій. 11—14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ німецьких військ. Унаслідок удару в районі Тального та Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські армії на 40—50 км. Потрапили в оточення 136-та стрілецька дивізія, частини 167-ої стрілецької дивізії і 6-та мотобригада зі складу 5-го гвардійського танкового корпусу.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розפורшилися, між арміями виникли вільні проміжки, резерви скінчили-

ся. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50 % бойового складу: у військах 1-го Українського фронту — 533 танки і САУ із 1128; 2-го — 212 із 560¹⁵⁰. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала організаційних заходів щодо забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання першого етапу стратегічної операції з визволення Правобережної України залишалися невиконаними, противник продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського. За цих умов Ставка ВГК директивою № 220006 від 12.01.1944 р.¹⁵¹ лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на Корсунь-Шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородським) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом — оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення 1-го та 2-го фронтів у районі Умані й Христинівки — глибина та обсяги завдань обох фронтів значно скорочувалися за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що давало змогу оминати танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, які перебували на Канівському виступі (в документах трапляється і така назва). Проте нова операція на оточення набувала значно скромніших обрисів порівняно з попереднім задумом. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських уже після її проведення. У джерелах поширені назви — “Черкаський котел”, “Миронівсько-Звенигородська операція” та ін.

Задум *Корсунь-Шевченківської операції (24.01—19.02.44)*¹⁵² не був сформований завчасно, а виник уже у ході бойових дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, став украї стислий термін, що відводився для її підготовки — 5—7 діб. Природно-географічні умови також значно впливали на хід подій, особливо це стосується складних погодних умов і бездоріжжя. Наприкінці січня в Україну раптово прийшла відлига.

Командування 1-го і 2-го Українських фронтів правильно обрало напрямки головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дало можливість прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям — наступати назустріч одна одній у тил корсунь-шевченківського угруповання. Операція продемонструвала велике значення точного розрахунку часу і визначення місця зустрічі танкових армій двох фронтів. Водночас при її плануванні мали місце такі суттєві мінуси: переоцінка бойових можливостей власних сил і недооцінка військ противника; постановка завищених завдань; недостатня продуманість дій із забезпечення операції. Зокрема, не був завчасно передбачений розподіл артилерії між зовнішнім та внутрішнім фронтами, значні прогалини виявилися в матеріальному забезпеченні, не було здійснене планування медичного забезпечення операції та ін.

Аналізуючи хід двох (трьох) послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі Канівського виступу, слід звернути увагу на такі обставини. У діях радянського командування все ще відчувався брак досвіду. Так, Ставка ВГК із запізненням визначила завдання 2-му Українському фронту в грудні 1943 р., при цьому своєю ди-

рективою заклала недоцільний розподіл сил з'єднань, призначивши для здійснення охоплюючого удару дві слабкі армії. Штаби фронтів при плануванні Корсунь-Шевченківської операції неточно розрахували кількість необхідних сил і засобів. Унаслідок цього у ході операції через гостру необхідність нарощування зусиль командування було змушене терміново здійснювати перегрупування військ, що ускладнювалося несприятливими погодними умовами та бездоріжжям. Замість запланованих на операцію 24 стрілецьких, 3 повітрянодесантних і 3 кавалерійських дивізій, 4 танкових і 1 механізованого корпусів усього було залучено 3,5 танкові армії (із 6 сформованих на той час у РСЧА), 45 стрілецьких, 7 повітрянодесантних (із 14) дивізій, які використовувались як звичайні стрілецькі, 7 танкових і 1 механізований корпус. На завершальному етапі операції, коли погодження дій та зусиль з'єднань на зовнішньому і внутрішньому фронті набуло першочергового значення, на нашу думку, було недоцільним усунення представника Ставки ВГК Г. Жукова від координації дій фронтів та відсторонення командувача 1-го Українського фронту М. Ватутіна від керівництва військами в Корсунь-Шевченківській операції й передача управління всіма силами І. Конєву.

У цілому потрібно визнати, що хоча результатом операції і стала перемога радянських військ, проте “новий Сталінград” був не зовсім вдалим: масштаби катастрофи для противника цього разу виявилися значно меншими, а втрати РСЧА — дуже значними. Завдання надійної ізоляції угруповання Вермахту і подальшого його знищення повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень¹⁵³ на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25—35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння. Бойова документація фіксує, що активні дії військ у Корсунь-Шевченківській операції не завершилися до ранку 17 лютого 1944 р., як про те І. Конєв доповів у Москву, а тривали до 18 лютого. Знищення окремих груп противника, що продовжували робити спроби вийти з оточення, відбувалося і 19 лютого.

На першому етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції складні завдання поклалися на війська 1-го Українського фронту. Особливістю було те, що фронт у центрі бойових порядків відбивав потужні контрудари німців у районі Вінниці та одночасно проводив дві наступальні операції: лівим крилом брав участь у Корсунь-Шевченківській, а правим — здійснював *Рівненсько-Луцьку операцію (27.01—11.02.44)*¹⁵⁴. З'єднання та частини 13-ої й 60-ої армій розпочали наступ на півночі 27 січня. Через низьку забезпеченість танками в операції масово була використана кавалерія. 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси вдалим маневром вийшли на тили угруповання ворога в райони Рівного й Луцька та, взаємодіючи з партизанами, розгромили його. До 11 лютого радянські війська вийшли на рубіж Луцьк — Шепетівка.

*Нікопольсько-Криворізька наступальна операція Військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30.01—29.02.44)*¹⁵⁵. Наприкінці січня, після відповід-

ної підготовки, відновили наступ війська 3-го і 4-го Українських фронтів із метою розгрому противника в Нікопольському виступі. Головний удар, як і раніше, завдавали війська 3-го Українського фронту. Протягом другої половини січня Ставка підсилила фронт, передавши йому 37-му армію зі складу 2-го Українського фронту, 31-й гвардійський стрілецький корпус зі свого резерву і 4-й гвардійський механізований корпус з 4-го Українського фронту.

30 січня війська 3-го Українського фронту почали наступ на допоміжних напрямках, а ранком 31 січня — на напрямі головного удару. Розвиваючи наступальні дії, сили ударного угруповання розгромили до чотирьох піхотних дивізій противника¹⁵⁶ і 5 лютого оволоділи Апостоловим, розчленувавши 6-ту армію на дві групи — нікопольську і криворізьку. 31 січня перейшли в наступ і війська 4-го Українського фронту (командувач — генерал армії Ф. Толбухін), які до 8 лютого цілком очистили від супротивника весь лівий берег Дніпра. Того ж дня війська 3-го Українського фронту за сприяння 4-го Українського фронту звільнили Нікополь. Після цього почалася підготовка подальшого наступу з метою розгрому угруповання противника в районі Кривого Рога і виходу на р. Інгулець.

17 лютого війська 3-го Українського фронту відновили наступ. Долаючи сильний опір частин вермахту, вони 22 лютого оволоділи Кривим Рогом і, переслідуючи противника, до 25—29 лютого вийшли на р. Інгулець, зав'язавши бої за плацдарми на її правому березі. 26 лютого перейшла в наступ 5-та ударна армія 4-го Українського фронту, яка 29 лютого оволоділа Ново-Архангельським.

Дії повітряних армій фронтів через складні метеорологічні умови і поганий стан аеродромів мали епізодичний характер. Авіація здійснювала лише окремі удари по аеродромах противника, іноді брала участь у відбитті ворожих контратак, а також у постачанні своїх військ із повітря.

У ході наступу війська 3-го і 4-го Українських фронтів завдали відчутної поразки 6-й армії і просунулися на 130 км, ліквідувавши оперативний плацдарм противника в районі Нікополя. Було звільнено важливі промислові райони — Нікопольський і Криворізький. У результаті наступальних дій військ Українських фронтів у січні — лютому угрупованню вермахту на території Правобережної України було завдано серйозної поразки — воно було відкинуте від Дніпра майже на всій його протяжності. Становище радянських військ наприкінці лютого відкривало сприятливі перспективи для подальшого наступу. Однак основні завдання першого етапу операції були виконані неповністю, оскільки не вдалося цілком вийти на рубіж Південного Бугу. Однією з причин стали надзвичайно складні кліматичні умови зими 1944 р. (наприкінці січня настало потепління з дощовою погодою).

Таким чином, задум радянського воєнно-політичного керівництва на перший етап стратегічної операції з визволення Правобережної України у силу ряду об'єктивних та суб'єктивних причин був реалізований зі значними труднощами. У ході воєнних дій плани застосування військ Українських фронтів зазнали значних змін. Дещо пізніше в радянській історичній літературі було впроваджено загальноприйняті підходи щодо висвітлення подій із

визволення Правобережної України у зручних схемах, які не в повній мірі відображали історичну дійсність. Подекуди вони трапляються і у працях сучасних істориків. У цілому перший етап стратегічної операції характеризується як перемога радянських військ, у результаті якої склалися сприятливі умови для подальшого рішучого наступу. Набутий тоді як позитивний, так і негативний досвід згодом буде використано при проведенні наступних операцій на оточення.

Початок другого етапу радянської стратегічної наступальної операції на території Правобережної України¹⁵⁷ ознаменувався *Проскурівсько-Чернівецькою Військ 1-го Українського (4.03—17.04.44), Умансько-Ботошанською Військ 2-го Українського (5.03—6.04.44) та Березнегувато-Снігурівською Військ 3-го Українського (6.03—18.03.44) фронтів наступальними операціями.*

Ставка ВГК, оцінюючи обстановку й незважаючи на винятково складні умови ведення бойових дій, вирішила продовжувати наступальні операції, потужними ударами на чернівецькому, умансько-ясському, миколаївсько-одеському напрямках завершити розгром груп армій “Південь” і “А”, звільнити Правобережну Україну та вийти до Карпат. Для здійснення операцій залучалися війська 1-го, 2-го і 3-го Українських, 2-го Білоруського фронтів, на цьому театрі діяли всі 6 танкових армій РСЧА.

1-й Український фронт мав завдати головного удару силами 3 загально-військових і 2 танкових армій із рубежу Дубно — Шепетівка — Любар у південному напрямі з завданням вийти на лінію Берестечко — Броди — Тернопіль (Тернопіль) — Хмільник, надалі наступати на Чортків, Коломию, Чернівці і з виходом до Карпат відрізати шляхи відступу військам Вермахту на захід. Армії лівого крила фронту завдавали допоміжного удару на Іллінці з метою сприяти 2-му Українському в оволодінні Гайсином (директива Ставки ВГК № 220029 від 18.02.1944 р.)¹⁵⁸.

2-й Український фронт завдавав головного удару силами 3 загально-військових і 3 танкових армій із району Лисянка — Шпола на Умань, маючи на меті оволодіти рубезем Ладижин — Гайворон — Ново-Українка. Надалі, розвиваючи наступ у південно-західному напрямі, вийти на лінію Могилів-Подільський — Дубоссари (директива Ставки ВГК № 220030 від 18.02.1944 р.)¹⁵⁹.

Військам 3-го Українського фронту ставилося завдання наступати на миколаївсько-одеському напрямі з метою розгрому групи армій “А”. Фронт завдавав головного удару з рубежу Кривий Ріг — р. Інгулець, маючи на меті розгромити противника в нижній течії Інгульця і в районі Миколаєва, а потім вийти на р. Південний Буг (директива Ставки ВГК № 220042 від 28.02.1944 р.)¹⁶⁰. 4-й Український фронт у цей час готувався до операції з оволодіння Кримським півостровом і до дій у Правобережній Україні не залучався.

Підготовку військ до наступу планувалося здійснити у стислі терміни. Відповідно до загального задуму було проведено великі міжфронтіві перегрупування. 1-й Український фронт посилювався 4-ою танковою армією з резерву Ставки, а 40-ва загально-військова, 2-га і 6-та танкові армії передавалися 2-му Українському фронту, що, своєю чергою, передав 57-му армію до складу 3-го Українського фронту. Його командуванню також підпорядко-

увалися 5-та ударна і 28-ма армії та 4-й гвардійський кавалерійський корпус, передані з 4-го Українського фронту. Установлювалися нові розмежувальні лінії між фронтами.

Одночасно Ставка вживала заходів щодо прискорення поповнення фронтів живою силою, бойовою технікою, боєприпасами, паливо-мастильними матеріалами і продовольством. Радянські війська досягли переваги над противником у танках і САУ в 2,5 рази. Упродовж березня Ставка планувала перебазувати значні сили авіації далекої дії на аеродроми південного напрямку. Із метою забезпечення протиповітряної оборони на звільненій території до кінця лютого було створено Одеський і Львівський райони ППО.

Незважаючи на вжиті заходи щодо маскування і забезпечення прихованості перегрупувань, німецькому командуванню вдалося одержати дані про підготовку радянських військ до наступу. Очікуючи удару 1-го Українського фронту з району західніше Шепетівки, штаб групи армій “Південь” підсилив своє угруповання на тернопільському і проскурівському напрямках за рахунок перекидання 5 танкових дивізій з уманського напрямку¹⁶¹. Про здійснені противником перегрупування командуванню 1-го Українського фронту стало відомо лише у ході наступу. У розпал підготовки до операції 29 лютого 1944 р. зазнав поранення командувач 1-го Українського фронту генерал армії М. Ватутін. Командування фронтом із 1 березня прийняв маршал Г. Жуков.

Ранком 4 березня війська ударного угруповання 1-го Українського фронту перейшли в наступ. У цей же день були введені в бій 3-тя гвардійська і 4-та танкові армії, що за добу просунулися на 25—30 км. У наступні дні розвивався наступ на Тернопіль (Тернопіль) і Проскурів (Хмельницький), було захоплено Волочиск. Важлива залізнична магістраль у тилу противника Львів — Одеса виявилася перерізаною.

Війська правого крила фронту виходом на рубіж Тернопіль — Проскурів створили загрозу оточення майже всієї групи армій “Південь”. Противник розгорнув на цьому рубежі до 9 танкових і 6 піхотних дивізій. За свідченням учасників подій¹⁶², тут “зав’язалася найжорстокіша битва, якої ми не бачили з часу Курської дуги”¹⁶³. Контрударами німцям удалося затримати наступ радянського ударного угруповання, з 10 березня центральні армії 1-го Українського фронту перейшли до оборони. Війська ж лівого крила продовжували повільно просуватися вперед.

5 березня перейшов у наступ 2-й Український фронт. Того ж дня у бій було введено 6-ту, 2-гу і 5-ту гвардійську танкову армії. Цей наступ виявився для німців несподіваним. Розвиваючи успіх, 10 березня сили фронту оволоділи Уманню. 8 березня перейшли до наступальних дій у напрямі Новоукраїнки з’єднання лівого крила. Оборона противника була прорвана на широкому фронті й частини Вермахту почали відходити до р. Південний Буг.

Наступ військ 3-го Українського фронту розпочався 6 березня. У ніч на 7 березня у бій вступила кінно-механізована група. До ранку 8 березня, із виходом у район м. Новий Буг, було перерізано залізницю Знамянка — Миколаїв. Фронт оборони німецької 6-ої армії виявився розірваним на дві частини. Після оволодіння Новим Бугом кінно-механізована група завдала уда-

ру на південь і перетнула шляхи відходу основним силам 6-ої армії. Для остаточного розгрому противника в районі Березнегуватого було необхідне швидке висування слідом за кінно-механізованою групою з'єднань 8-ої гвардійської армії, яка, проте, виявилася скутою противником поблизу Нового Бугу. Відсутність у розпорядженні командувача фронту резервів не дала змоги завершити оточення і знищення угруповання противника в районі Березнегуватого й Снігурівки. Переслідуючи частини Вермахту, війська фронту в період з 18 до 25 березня вийшли до р. Південний Буг і приступили до підготовки нової наступальної операції на одеському напрямі.

Ще 11 березня Ставка ВГК уточнила завдання всім трьом фронтам, які націлювалися на розгром противника і вихід на рубіж державного кордону з Чехословаччиною і Румунією. При цьому основні зусилля 1-го і 2-го Українських фронтів спрямовувалися на те, щоби потужними ударами на Волочиськ, Чернівці, Умань і Могилів-Подільський оточити та знищити 1-шу танкову армію, що становила ядро групи армій "Південь". Війська 3-го Українського фронту мали з ходу форсувати р. Південний Буг і, розвиваючи удар на Тирасполь та Одесу, вийти на р. Прут (директиви Ставки ВГК № 220049, № 220050, № 220052 від 11.03.1944 р.)¹⁶⁴. Командування Вермахту для посилення групи армій "Південь" спішно почало передислокацію на львівський напрямок 6 піхотних і 2 танкових дивізій із Німеччини, Данії, Франції, Югославії.

21 березня розпочався третій етап стратегічної наступальної операції на території Правобережної України. Ударне угруповання 1-го Українського фронту відновило свій наступ. Того ж дня були введені в операцію 1-ша і 4-та танкові армії. Розвиваючи успіх, 1-ша танкова армія 24 березня вийшла до р. Дністер у районі Заліщиків, а 29 березня оволоділа Чернівцями. 4-та танкова, використовуючи успіх 1-ої танкової армії, 26 березня звільнила Кам'янець-Подільський. У результаті удару танкових армій 1-го Українського фронту шляхи відходу 1-ої танкової армії противника на захід було перерізано.

Війська 2-го Українського фронту, продовжуючи розвивати наступ, із ходу форсували Південний Буг та в період з 17 по 19 березня вийшли на рубіж р. Дністер у районі Могилева-Подільського та Ямполья. До 22 березня вони форсували Дністер і захопили великий плацдарм на його правому березі біля Могилева-Подільського. Війська правого крила фронту висувалися до Хотина. Таким чином, група армій "Південь" і на цьому напрямі була розчленована на дві частини. З виходом у район Могилева-Подільського війська фронту глибоко охопили 1-шу танкову армію противника з півдня і 8-му армію — з півночі. Створювалися сприятливі умови для завершення оточення як 1-ої танкової, так і 8-ої та 6-ої німецьких армій. Остання у цей час разом із 3-ою румунською армією стримувала наступ 3-го Українського фронту в нижній течії Південного Бугу.

В обстановці, що склалася, Ставка ВГК знову уточнила завдання фронтам. Особливо це торкнулося зміни напрямів ударів 2-го Українського фронту. Вважаючи, що завершити оточення і знищення 1-ої танкової армії противника війська 1-го Українського фронту зможуть самостійно, Ставка вирішила повернути головні сили 2-го Українського фронту на південь для

наступу по правому і лівому берегах Дністра, щоб виходом до узбережжя Чорного моря оточити 8-шу, 6-ту німецькі та 3-тю румунську армії й у взаємодії з 3-м Українським фронтом знищити їх. Завдання 2-му Українському фронту формулювалося в такий спосіб: “На правому крилі фронту ударом однієї — двох загальновійськових і двох танкових армій уздовж західного берега Дністра на південь опанувати рубіж Унгени — Кишинів і вийти на р. Прут; на лівому крилі фронту, включаючи і 5-ту гвардійську танкову армію, завдати удару з рубежу Кодима — Первомайськ також на південь і опанувати рубіж Бендери — Тирасполь — Роздільна, відкидаючи противника до Чорного моря і не допускаючи відходу його за р. Дністер” (директива Ставки ВГК № 220054 від 22.03.1944 р.)¹⁶⁵.

Вийшло так, що радянське верховне воєнно-політичне керівництво “погналося за двома зайцями”, коли можливості своїх військ були переоцінені, а противника, навпаки, недооцінені. Події останньої декади березня розвивалися дуже швидко і характеризувалися великою напругою. Поворот головних сил 2-го Українського фронту для виконання поставлених Ставкою завдань здійснювався у ході наступу, за дуже складних умов, при розтягнутому фронті. 24 березня війська фронту після уточнення завдань продовжували розвивати наступ. Сили 40-ої армії, наступаючи вздовж південного берега р. Дністер, 29 березня впритул підійшли до Хотина і тим самим відрізали 1-ій танковій армії противника шлях відходу на південь. Війська 4-ої гвардійської, 27-ої, 52-ої і 53-ої загальновійськових, 5-ої гвардійської, 2-ої і 6-ої танкових армій також успішно наступали по обидва боки Дністра в напрямках на Ясси й уздовж залізниці на Одесу. 26 березня з’єднання фронту вийшли до кордону з Румунією по р. Прут і приступили до форсування водної перешкоди. Частини 2-го Українського фронту, що діяли у складних умовах бездоріжжя, сильно розтяглися, підвезення матеріально-технічних засобів стало вкрай проблематичним, війська втомилися і зазнали втрат.

Наступ 2-го Українського фронту в напрямках Ясс і Кишинева створював загрозу оточення групи армій “А”, що діяла в межиріччі Дністра і Південного Бугу. З метою затримати наступ і не допустити прориву військ 2-го Українського фронту в Румунію німецьке командування висунуло на яський напрямок 4-ту румунську армію із завданням закрити прорив, що утворився у фронті. Одночасно 28 березня розпочалося швидке відведення 6-ої німецької і 3-ої румунської армій з Південного Бугу на Дністер. 8-ій і 6-ій німецьким арміям удалося вислизнути з оточення в Дністровсько-Бузькому межиріччі. До середини квітня 2-й Український фронт висунувся на рубіж Серет — Пашкани — Дубоссари. Подальші спроби розвинути наступ у південному напрямі результатів не дали.

В обстановці, що склалася, війська 3-го Українського фронту, переслідуючи відступаючого противника, провели *Одеську наступальну операцію (26.03—14.04.44)*¹⁶⁶, 10 квітня оволоділи містом і до 14 квітня вийшли на р. Дністер, де з ходу захопили ряд плацдармів на протилежному березі. На цьому наступ військ фронтів завершився.

До 28 березня 1-му Українському фронту вдалося затиснути в районі на північний схід від Кам’янця-Подільського до 20 німецьких дивізій, у тому

числі 10 танкових і моторизованих. Однак міцного внутрішнього і зовнішнього фронту оточення створено не було. У зв'язку з ізоляцією 1-ої танкової армії в обороні противника на південь від Тарнополя (Тернополя) утворився величезний пролом. Для його закриття німецьке командування почало висувати в район Станіслава 1-шу угорську армію, а також війська, які прибували з Франції, Данії, Німеччини і Югославії. Користуючись розривами, що були в оперативній побудові 1-го Українського фронту, оточене угруповання противника з району Кам'янця-Подільського почало пробиватися в напрямі на м. Бучач. Одночасно звідти силами 3 піхотних і 2 танкових дивізій було завдано сильного деблокуючого контрудару. 5 квітня 1-й танковій армії Вермахту вдалося з'єднатися зі своїми військами¹⁶⁷. 17 квітня з'єднання 1-го Українського фронту, за наказом Ставки, перейшли до оборони.

Поліська наступальна операція військ 2-го Білоруського фронту (15.03—5.04.44). У зв'язку з утворенням нового напрямку на південь від р. Прип'ять Ставка ВГК 17 лютого 1944 р. вирішила створити між Білоруським і 1-м Українським фронтами 2-й Білоруський фронт у складі 61-ої, 70-ої, 47-ої армій. На початку березня управлінню фронту було наказано спланувати наступальну операцію з першочерговим завданням заволодіти Ковелем і надалі, розвиваючи наступ на Брест, вийти до р. Західний Буг. Операцію планувалося розпочати не пізніше 15 березня, не очікуючи повного зосередження всіх сил фронту (директива Ставки ВГК № 220044 від 4.03.1944 р.)¹⁶⁸.

Головного удару завдавали війська 70-ої і 47-ої армій, 2-го і 7-го гвардійських кавалерійських корпусів. 17 березня ударне угруповання перейшло в наступ. У ході запеклих боїв удалося відкинути противника до Ковеля і просунути на 50—70 км. Подальший наступ військ фронту на цьому напрямі розвитку не одержав. Німецьке командування підсилило своє угруповання у районі Ковеля і, завдаючи контрударів, змусило радянські війська перейти до оборони. На початку квітня Ставка ВГК ліквідувала 2-й Білоруський фронт, передавши його армії 1-му Білоруському фронту, що з цього часу знову став іменуватися Білоруським фронтом (директива № 220067 від 2.04.1944 р.)¹⁶⁹.

У підсумку наступальних операцій чотирьох Українських і 2-го Білоруського фронтів, проведених на території Правобережної України в період із кінця грудня 1943 р. до квітня 1944 р., було досягнуто важливих військово-політичних результатів. Найбільше стратегічне угруповання противника зазнало серйозної поразки. Виходом радянських військ до Карпат німецький фронт було розірвано — одна частина сил була відкинута на південь, а інша з великими втратами відійшла на територію Західної України. РСЧА цілком оволоділа Правобережною Україною з її металургійними районами, рудниками Криворіжжя і Нікополя, родючими землями межиріччя Дніпра і Прута, а також важливими портами — Миколаєвом та Одесою. Радянські війська вийшли на підступи до Польщі, на державний кордон із Чехословаччиною і Румунією і перенесли бойові дії на територію Румунії, наблизившись до життєво важливих районів противника на Балканах, зайнявши вигідне становище для наступних операцій літа 1944 р.

Таким чином, Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція за масштабами, динамічністю, різноманітністю форм і способів дій військ та за результатами стала однією з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни. Вона характеризується найбільш високими показниками за кількістю залучених сил і засобів, просторовим розмахом, а також втратами. *Дніпровсько-Карпатська — це найбільша стратегічна операція, яка коли-небудь відбувалася на території України.* Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250—450 км. Операція тривала 116 діб¹⁷⁰. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, в якому одночасно взяли участь всі 6 танкових армій РСЧА. Загальної стратегічної мети було досягнуто в результаті проведення десяти наступальних операцій фронтів і груп фронтів: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Рівненсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнігувато-Снігурівської, Одеської та Поліської. 83 дивізії противника були розгромлені, із них 10 дивізій і 1 бригада цілком знищені. Особливістю Дніпровсько-Карпатської операції стала незавершеність фронтових операцій на оточення великих угруповань противника. Упущені можливості щодо їх ліквідації в подальшому призведуть до затягування збройної боротьби, значних людських і матеріальних втрат.

У ході Дніпровсько-Карпатської операції радянські війська зазнали найбільших втрат порівняно з іншими операціями війни — 1 млн 109 тис. 528 чол., причому середньодобові втрати становили 9565 чол.¹⁷¹ Величезними були втрати бойової техніки та озброєння — 7270 гармат і мінометів, 5700 танків і САУ¹⁷². Такий високий рівень втрат не завжди був виправданим і фактично компенсував прорахунки вищого військового командування. Зокрема, із понад 1,1 млн чол. втрат 270 тис. 198 були безповоротними, натомість втрати противника становили 350 тис. чол. (у 3,5 рази менше), із них 150 тис. — безповоротних¹⁷³.

5.2. Кримська стратегічна наступальна операція (8.04.44—12.05.44)

У плані зимової кампанії 1944 р. радянське командування велику увагу приділяло оволодінню Кримським півостровом¹⁷⁴ — важливим стратегічним плацдармом на Чорному морі, утриманню якого Гітлер надавав особливого значення. В оцінках обстановки німецьке командування робило висновок, що залишення Криму викличе вихід із німецької коаліції Туреччини, а потім Болгарії і Румунії. Проте його оборона була досить складним завданням, адже дислоковані на півострові війська не мали сухопутного зв'язку з головними силами. Затримка з ліквідацією Нікопольського плацдарму на Дніпрі, невиконання поставлених завдань у ході Керчинсько-Ельтигенської десантної операції, несприятливі метеорологічні умови не дали змогу радянським військам звільнити Крим раніше. Сприятливі умови для початку наступальної операції склалися в першій декаді квітня.

Для знищення противника залучалися 4-й Український фронт, Окрема Приморська армія, Чорноморський флот, Азовська військова флотилія і

партизанські загони. При підготовці й у ході наступальної операції на Кримському півострові (у період з січня по квітень) Чорноморський флот і Азовська флотилія перевезли через Керченську протоку для Окремої Приморської армії близько 120 тис. чол., значну кількість бойової техніки і майже 300 тис. тонн військових вантажів.

Загальний задум операції на суші полягав в узгоджених ударах від північної частини Кримського та Керченського півостровів загальним напрямом на Сімферополь — Севастополь із метою розгрому 17-ої армії противника. Чорноморський флот мав блокувати морські комунікації між Кримом і портами Румунії, використовуючи для цієї мети підводні човни, авіацію і торпедні катери. Використання в операції кораблів ескадри Ставка заборонила. На Азовську флотилію покладалося завдання перевезення військ і бойової техніки Окремої Приморської армії на Керченський півострів. Війська ППО (Донбаський корпусний і Північнокавказький дивізійний райони) повинні були прикрити від ударів авіації противника переправи через Сиваш і Керченську протоку, бойові порядки військ 4-го Українського фронту й Окремої Приморської армії. Партизанським загонам, що перебували на півострові, ставилося завдання активними діями на комунікаціях дезорганізувати роботу тилу. Координація дій наземних військ, флоту, авіації і партизанів покладалася на представників Ставки ВГК маршалів К. Ворошилова й О. Василевського.

Відповідно до задуму Ставки, 4-й Український фронт мав завдати два удари: головний — із Сиваського плацдарму силами 51-ої армії і 19-го танкового корпусу в напрямі Сімферополя й допоміжний — на Перекопському перешийку силами 2-ої гвардійської армії. Окрема Приморська армія мала завдання ударом в обхід Керчі з півночі розсікти керченське угруповання противника і не дати йому відійти на позиції північніше Феодосії. Надалі планувалося розвивати наступ на Сімферополь і вздовж південного узбережжя — на Севастополь.

За планом командування Чорноморського флоту, торпедні катери повинні були діяти на ближніх морських підходах до Севастополя, підводні човни — на підходах до портів противника на західному узбережжі Чорного моря, авіація флоту — на комунікаціях, що зв'язували Крим із портами Румунії. Для цього частина торпедних катерів і морської авіації потай перебазувалася з кавказьких баз у Скадовськ.

Крим обороняла 17-та армія зі складу групи армій "А". На початок квітня в ній нараховувалося 12 дивізій (5 німецьких і 7 румунських). Основні сили (5 дивізій) розташовувалися в північній частині Криму, 4 дивізії — на Керченському півострові і 3 румунські дивізії охороняли кримське узбережжя. Німецьке командування для підтримки своїх військ, крім авіації, що дислокувалася у Криму, могло використовувати частину літаків, які базувалися на аеродромах Румунії і Болгарії. Велика роль у забезпеченні оборони Криму приділялася морському флоту, головною базою якого була Констанца, а також порти Севастополя, Ялти, Феодосії, Варни. Надводні бойові кораблі німецько-румунського флоту і значна частина авіації використовувалися головним чином для забезпечення морських комунікацій між Румунією і Кримом. Підводні човни продовжували вести активні дії проти кораблів радян-

ського флоту у Чорному морі. За живою силою і танками німецькі війська в 2,5 рази поступалися радянським, а в літаках — у понад 8 разів.

Наступ 4-го Українського фронту розпочався 8 квітня. У результаті чотириденних запеклих боїв позиції противника в північній частині Кримського півострова були прорвані, і у прорив, розвиваючи наступ на Джанкой та Сімферополь, увійшли частини 19-го танкового корпусу. Противник почав відходити і на фронті Окремої Приморської армії. По всьому Криму розгорнулося переслідування німецько-румунських військ, які відступали до Севастополя, у ході якого 4-та і 8-ма повітряні армії, взаємодіючи з наземними військами, завдавали ударів по військах, а сили Чорноморського флоту — по кораблях, транспорту і портах. Партизанські загони активно діяли на шляхах відступу противника. 13 квітня був звільнений Сімферополь. З'єднання 4-го Українського фронту 15 квітня, а Окремої Приморської армії — 17 квітня вийшли до укріплених позицій противника під Севастополем.

Втративши майже весь півострів, німецьке командування вирішило утримувати Севастопольський плацдарм, забезпечуючи евакуацію своїх військ до Румунії морем. Для оборони використовувалася потужна система укріплень, що спиралася на природні перешкоди гірської частини Криму. Командуючий 4-м Українським фронтом планував розгромити противника в районі Севастополя ударами з північного і південного сходу. Головна роль у наступальних діях відводилася Приморській армії (так із 18 квітня називалася колишня Окрема Приморська армія, яка тепер підпорядковувалася штабу 4-го Українського фронту), 19-ту танковому корпусу і з'єднанням лівого флангу 51-ої армії з району Балаклави з завданням відрізати противника від бухт і пристаней. Війська правого крила фронту (2-га гвардійська армія і з'єднання правого флангу 51-ої армії) повинні були завдати допоміжного удару, захопивши північну і північно-східну частини Севастополя.

5 травня перейшли в наступ війська правого крила фронту, а 7 травня — війська ударного угруповання, які 8 травня вийшли до внутрішнього оборонного кільця Севастополя. Вранці 9 травня з'єднання 4-го Українського фронту штурмом оволоділи містом. До 12 травня Кримський півострів було звільнено.

Із 8 квітня по 12 травня Чорноморський флот проводив операцію на морських комунікаціях противника. У результаті було потоплено 60 транспортних суден, 25 малих бойових кораблів, загинуло до 42 тис. військово-службовців німецьких і румунських збройних сил.

Операція на Кримському півострові тривала 35 діб. В її ході було знищено 12 дивізій противника, із 260-тисячного угруповання вдалося евакуюватися морем та повітрям 137 тис. чол., потрапило в полон 53 тис. чол.¹⁷⁵ Втрати радянської сторони становили 84 тис. 819 чол., у тому числі 17 тис. 754 чол. — безповоротні¹⁷⁶. Крим — найважливішу стратегічну позицію на Чорному морі — було здобуто. Перебазування головних сил Чорноморського флоту з портів Кавказу до кримських баз забезпечувало значно більш сприятливі умови для ведення бойових дій. Завершення операції на Кримському півострові дало змогу перекинути значні сили сухопутних військ та авіації на інші ділянки фронту.

6. Бойові дії на території України у літньо-осінній кампанії 1944 р.

Повне вигнання агресора з українських земель

6.1. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13.07.44–29.08.44)

Улітку 1944 р. становище Німеччини стрімко погіршилося, адже 6 червня розпочалось англо-американське вторгнення в Нормандії. Від цього часу Гітлерові довелося вести війну на два фронти¹⁷⁷. Крім того, у червні — липні розгорнувся великий наступ радянських військ у Білорусії.

У цей час на території Західної України оборонялася група армій “Північна Україна”, яка станом на 10 липня 1944 р. мала у своєму складі 37 дивізій (у тому числі 6 танкових і моторизованих), 3 піхотні бригади, 3 окремі танкові батальйони і 8 бригад штурмових гармат. Війська групи армій підтримувалися авіацією 4-го повітряного флоту. Це угруповання включало понад 600 тис. чол., 6300 гармат і мінометів, 900 танків, 1085 літаків¹⁷⁸. Німецьке командування, незважаючи на наступ радянських військ у Білорусії, продовжувало очікувати удару на львівському напрямі, не допускаючи ослаблення групи армій “Північна Україна” й тримаючи в її складі значні танкові сили.

1-й Український, на відміну від інших фронтів, уже у квітні 1944 р. мав у своєму складі 6 загальновійськових, 3 танкові і 1 повітряну армії, 3 окремих танкових і 2 кавалерійських корпуси. Ставка у травні — червні додатково підсилила його 5-ою гвардійською армією (9 дивізій), а також 10 авіаційними дивізіями. Крім того, в оперативному підпорядкуванні командування фронту перебував 1-й Чехословацький армійський корпус. Чисельність особового складу 1-го Українського фронту перевищувала 1 млн чол.¹⁷⁹, до операції залучалося 1614 танків і САУ, 2806 літаків, майже 14 тис. гармат і мінометів¹⁸⁰. Майбутній наступ був добре підготовленим у плані матеріального забезпечення. До його початку війська фронту мали в наявності 3—5 боєкомплектів боєприпасів, 6—10 заправок паливно-мастильних матеріалів і 15—30 добових норм продовольства. У результаті вжитих заходів до початку операції була досягнута перевага над противником у 1,4—2,4 рази (за різними параметрами).

Задум Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції¹⁸¹ передбачав наступ військ 1-го Українського фронту з метою прориву оборони противника на двох ділянках, розсічення і розгром його угруповання частинами, вихід на рубіж Замостя — Яворів — Галич. Надалі планувався наступ військ фронту на Томашув і Краків (директива Ставки ВГК № 220139 від 10.07.1944 р.; бойовий наказ командувача 1-м Українським фронтом¹⁸²). Виконання цього завдання повинно було збігтися за часом із виходом військ Білоруських фронтів на Віслу. Для забезпечення ударного угруповання фронту з півдня передбачалося завдання допоміжного удару на Станіслав силами однієї загальновійськової армії.

Операція розпочалася 13 липня. Наступу головних сил передувала розвідка боєм, у результаті якої було встановлено, що противник на рава-ру-

ському напрямі відвів свої війська на другу смугу оборони, а на львівському напрямі чинив завзятий опір, періодично контратакуючи. У відбитті контрударів активну участь брала авіація 2-ої повітряної армії. Тільки 15 липня проти танкового угруповання противника, що наступало на Золочів, було зроблено 3288 літако-вильотів. До кінця 18 липня радянські війська прорвали німецьку оборону на глибину 50—60 км і вийшли на підступи до Львова. У районі західніше Бродів у радянський “котел” потрапило близько 6 дивізій.

З уведенням у бій 3 танкових армій наступ військ фронту розвивався більш високими темпами порівняно з першими днями операції. До 27 липня було взято Раву-Руську, Львів, Перемишль, Станіслав та завершено розгром оточеного бродівського угруповання. Війська фронту вийшли до р. Сян і форсували її. Загальне просування від початку операції сягало понад 200 км.

Відповідно до уточнених завдань війська фронту повинні були головними силами розвивати наступ, і не пізніше 1—2 серпня форсувати р. Вісла та захопити плацдарм на її західному березі в районі Сандомира, а далі наступати на міста Краків і Ченстохова. Лівифланговим об'єднанням фронту ставилося завдання захопити й міцно утримувати перевали через Карпатський хребет на напрямках Ужгород — Мукачево з метою наступного виходу у Закарпаття.

Отже, військам фронту ставилося завдання продовжувати наступ на двох напрямках — ченстоховському і мукачівському. Із метою кращого управління військами Ставка 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-ша гвардійська і 18-та загальновійськові та 8-ма повітряна армії 1-го Українського фронту. Створення 4-го Українського фронту дало змогу командуванню 1-го Українського фронту зосередити увагу на ченстоховському напрямі. Натомість 4-й Український фронт діяв на мукачівському напрямі.

Для утримання оборони на Віслі німецьке командування перекинуло управління 17-ої армії, 2 танкові дивізії з групи армій “Південна Україна”, 1 танковий корпус, 3 піхотні бригади і ряд інших частин і з'єднав із Німеччини.

Продовжуючи наступ, війська 1-го Українського фронту 29 липня вийшли до р. Вісла і з ходу форсували її. Бої за розширення плацдарму в районі Сандомира тривали близько місяця і мали запеклий характер. Наявність плацдарму радянських військ на р. Вісла позбавляла противника дуже вигідного оборонного рубежу, створюючи передумови для розвитку наступу в Південну Польщу. Тому частини Вермахту завдали кілька сильних контрударів із метою ліквідації плацдарму. 29 серпня Ставка наказала військам фронту перейти до оборони.

У результаті успішного здійснення Львівсько-Сандомирської операції було досягнуто важливих стратегічних результатів — завдано важкої поразки групі армій “Північна Україна”, частини Вермахту були змушені відступити із Західної України та південно-східних районів Польщі. Наступ розгорнувся на фронті до 400 км (від Луцька до Чернівців) і на глибину 350 км. Радянські війська форсували р. Віслу і захопили великий плацдарм західніше

Сандомира. У смугу наступу 1-го Українського фронту противник перекинув 17 дивізій (у тому числі 9 дивізій із Німеччини, Польщі, Чехословаччини й Угорщини), чим послабив свої угруповання на інших ділянках фронту. У результаті Львівсько-Сандомирської операції виникли сприятливі умови для проведення дальших наступальних операцій у Південній Польщі, Чехословаччині і Закарпатській Україні.

6.2. Ясько-Кишинівська стратегічна наступальна операція (20.08.44–29.08.44)

Більша частина Одеської області була звільнена у квітні 1944 р., а південні райони — у серпні, у ході Ясько-Кишинівської операції¹⁸³. На середину серпня лінія фронту проходила через Красноільськ, Пашкани, на північ від Ясс, Дубоссари, далі по Дністру до Чорного моря. До операції залучалися війська 2-го і 3-го Українських фронтів у взаємодії із силами Чорноморського флоту та Дунайської військової флотилії, координував дії фронтів представник Ставки ВГК маршал С. Тимошенко. Радянське угруповання нараховувало близько 1,3 млн чол., 19 380 гармат і мінометів, 1820 танків і САУ, 2,2 тис. літаків (з урахуванням авіації Чорноморського флоту). Оборону тут тримала група армій “Південна Україна”, яка складалася з німецьких 6-ої, 8-ої, 17-ої, а також румунських 3-ої й 4-ої армій, усього 900 тис. чол., 7,6 тис. гармат і мінометів, 545 танків і штурмових гармат. Із повітря підтримку надавали частина сил 4-го повітряного флоту і румунські ВПС — усього 810 літаків¹⁸⁴.

За задумом Ясько-Кишинівської операції передбачалося ударами головних угруповань 2-го й 3-го Українських фронтів прорвати оборону противника на ділянках поблизу Ясс і Бендер та, розвиваючи зустрічні удари, оточити й знищити основні сили групи армій “Південна Україна” у районах Ясс і Кишинева, надалі перенісши бойові дії вглиб Румунії.

Ранком 20 серпня головні сили фронтів перейшли в наступ й до середини дня прорвали першу, а з’єднання 27-ої армії — і другу смугу оборони противника. На ділянці прориву 27-ої армії у прорив увійшли підрозділи 6-ої танкової армії. До кінця дня 21 серпня війська 2-го Українського фронту розширили прорив до 65 км й до 40 км у глибину, оволоділи Яссами, а 22 серпня — містом Тиргу-Фрумос, вийшовши на оперативний простір. Ударне угруповання 3-го Українського фронту також успішно здійснило прорив оборони противника, відбиваючи його контрудари й увівши в битву 21 серпня 7-й та 4-й гвардійський мехкорпуси. Успіху наземних військ активно сприяли з’єднання 5-ої та 17-ої повітряних армій, які зробили близько 6350 літако-вильотів. У ніч на 22 серпня десантна група 46-ої армії при сприянні Дунайської військової флотилії форсувала Дністровський лиман та оволоділа Білгородом-Дністровським.

22 серпня німецьке командування під загрозою оточення своїх головних сил розпочало відведення військ із Кишинівського виступу за р. Прут. Проте шляхи відступу основних сил німецької 6-ої армії було перерізано, а наступного дня кільце довкола кишинівського угруповання (18 із 25 німецьких ди-

візій) замкнулося. До того часу, поки було створено стійкий фронт оточення (26 серпня), значному угрупованню військ противника з танками та артилерією вдалося прорватися через оперативні порядки 52-ої армії та форсувати р. Прут. З'єднання 46-ої армії у причорноморських степах оточили румунську 3-тю армію, яка 24 серпня склала зброю.

Оперативно-стратегічна обстановка у смугах 2-го й 3-го Українських фронтів стрімко змінювалася на користь радянських військ. 23 серпня почалося збройне повстання в Румунії. Наступного дня з'єднання 5-ої ударної армії звільнили Кишинів. До вечора 27 серпня було ліквідоване оточене угруповання противника на схід від р. Прут, а 29 серпня поблизу м. Хуш — частина тих німецьких військ, які зуміли прорватися через р. Прут. Інші підрозділи німецької 6-ої армії продовжували спробу прорватися. Їм удалося подолати ще близько 100 км у напрямі Карпат і переправитися через р. Сирет. Третє оточення та його ліквідація тривали до 4 вересня.

У цей час війська 2-го Українського фронту розвивали наступ у бік Трансільванії й на фокшанському напрямі. 27 серпня вони оволоділи містом Фокшани, а за два дні вийшли до м. Плоєшті. Війська 3-го Українського фронту, наступаючи по обох берегах Дунаю, відрізали шляхи відходу розбитим з'єднанням противника до Бухареста. Чорноморський флот і Дунайська військова флотилія забезпечували переправи військ через Дунай, висаджували десанти. 29 серпня рухомий загін 46-ої армії вступив у Бухарест.

У результаті Яссько-Кишинівської операції радянські війська в короткий термін розгромили 22 німецькі дивізії та майже всі румунські, знищили й захопили 3,5 тис. гармат і мінометів., більше 550 танків і штурмових гармат, 18 тис. автомобілів, 338 літаків. Втрати противника вбитими та полоненими становили близько 256 тис. чол. Це спричинило крах німецької оборони на півдні та різку зміну воєнно-політичної обстановки на Балканах. Було завершено звільнення південних областей України та Молдавії. Румунія вийшла з німецького блоку й оголосила війну Третьюму райху. Втрати радянських військ у ході операції: безповоротні — 13 тис. 197 чол., санітарні — 53 тис. 933 чол., середньодобові — 6713 чол. З'єднання 3-го й 2-го Українських фронтів втратили 75 танків і САУ, 108 гармат і мінометів, 111 бойових літаків¹⁸⁵.

6.3. Остаточне звільнення української території під час стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі у жовтні 1944 р.

Війська 4-го Українського фронту та 38-ма армія 1-го Українського фронту після підготовчих заходів відповідно 9 та 8 вересня 1944 р. відновили активні наступальні дії, які у сучасній літературі прийнято називати *Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією (8.09—28.10.44)*, що складалася з *Карпатсько-Дуклінської* та *Карпатсько-Ужгородської фронтівних* наступальних операцій, у результаті яких радянські війська здолали Головний Карпатський хребет та оволоділи Закарпатською Україною¹⁸⁶.

На думку автора, така постановка питання не відповідає дійсному перебігу подій та служить міфологізованим “історичним стандартам” Другої світо-

вої війни. Звільнення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебrecенському напрямі та 4-го Українського фронту — на ужгородському, які відбувалися за єдиним планом Ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі (*Дебреценсько-Ужгородська операція*), який розпочався у жовтні 1944 р.¹⁸⁷ Слід підкреслити, що у зв'язку зі складною обстановкою завдання фронтів постійно змінювалися й уточнювалися Ставкою.

Завдання 4-му Українському фронту на оволодіння Закарпаттям були визначені директивою Ставки № 204670 ще 3.09.1944 р.¹⁸⁸ Наступ розпочався 8 вересня, проте до середини жовтня подолати Карпатські перевали з'єднання фронту так і не змогли. На рубежі Головного Карпатського хребта противник збудував ешелоновану та добре обладнану в інженерному плані систему оборони, яка складалася з понад 300 довготривалих залізобетонних споруд та інженерних загороджень. Тільки 8 жовтня вдалося вибити німецькі війська з останнього населеного пункту в межах УРСР станом на 22 червня 1941 р. — станції Лавочне Дрогобицької області.

За задумом Ставки, що сформувався на кінець вересня, головна роль в операції відводилася 2-му Українському фронту, угруповання якого мало завдати удар з Орадеа-Маре в напрямі на Дебрецен — Ньїредьхаза — Чоп із метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Українським фронтом трансільванське угруповання противника. На підготовку операції були спрямовані значні резерви Ставки, запаси військ обох фронтів доведені до 3,5 боєкомплектів, 7 заправок паливно-мастильних матеріалів, 29 добових пайків продовольства. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії.

Операція розпочалася 6 жовтня. За дві доби рухомі з'єднання 2-го Українського фронту вийшли на підступи до Дебрецена, створивши реальну загрозу оточення німецьких військ у Трансільванії. За цих умов командування вермахту було змушене розпочати (з 9 жовтня) відведення військ перед правим крилом 2-го Українського фронту, а з 15 жовтня — із Закарпаття. Того ж дня відновили наступ і почали переслідування противника з'єднання 4-го Українського фронту¹⁸⁹. 16 жовтня радянські війська оволоділи містом Раховом, 24 жовтня — Хустом і Свалявою, 26 жовтня — Мукачевим, а 27 жовтня — Ужгородом. 28 жовтня 1944 р. територія України у сучасних кордонах була повністю очищена від гітлерівських військ¹⁹⁰.

7. Підсумки

За весь цивілізаційний шлях людство зазнало чимало катастроф та катаклізмів, але у цьому ланцюгу ніщо не може зрівнятися з Другою світовою війною, що стала найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії планети. З першого дня світової війни в епіцентр подій потрапили західні землі України. У ході радянсько-німецької війни фронт декілька разів прокотився територією нашої Вітчизни. Бої тривали 1225 днів і ночей, що становить 86 % загального часу участі СРСР у війні з нацистською Німеччи-

ною. Безпосередньо активні бойові дії тривали 30 місяців, оперативні паузи — майже 11 місяців¹⁹¹.

На землях України радянські війська провели 17 стратегічних (6 оборонних та 11 наступальних) операцій, а це майже половина стратегічних операцій радянсько-німецької війни. В їхніх рамках було сплановано, організовано і проведено 52 фронтові операції. Крім того, поза рамками стратегічних відбулося 15 самостійних фронтових операцій. Кількість армійських операцій вимірюється сотнями. Детальний аналіз умов їхньої підготовки, складу сил і засобів сторін, прийомів та способів дій військ, і, зрештою, втрат у живій силі й бойовій техніці свідчить, що на території України розгорнулися найбільші військові операції радянсько-німецької війни і Другої світової загалом.

У різний час у межах України діяли Південно-Західний, Південний, Брянський, Закавказький, Кавказький, Північнокавказький, Кримський, Центральний, Донський, Воронежський, Степовий, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські, 2-й Білоруський фронти; окремі 51-ша, Приморська, 1-ша польська армії й 1-й Чехословацький корпус; Чорноморський флот та Азовська, Дніпровська й Дунайська військові флотилії; з'єднання авіації далекої дії й ППО країни. У бойових операціях на території нашої країни взяли участь усі 6 радянських танкових, 7 повітряних і 34 загальновійськові армії.

Україна була величезним джерелом живої сили. Лише протягом першого року війни в республіці було мобілізовано 3 млн 185 тис. чол.¹⁹² Із початку звільнення окупованих територій і до кінця війни ряди радянської армії поповнили ще 4 млн вихідців з України¹⁹³. Військові частини та з'єднання, які діяли на українській території, значною мірою комплектувалися за рахунок цих мобілізаційних ресурсів. У ході визволення наших земель до 50 % поповнення призивалося “польовими військкоматами” діючої армії, що не завжди було виправданим, значно утруднювало облік призваних військово-службовців та призводило до надмірних жертв. Загальна кількість українців у складі РСЧА під час радянсько-німецької війни становила понад 7 млн чол., або 23 % чисельності збройних сил СРСР¹⁹⁴. На фронтах війни, за різними даними, полягло від 2,5¹⁹⁵ до 3,5¹⁹⁶ млн вояків-українців. Висока “витратність” людського матеріалу була однією із характерних рис радянського воєнного мистецтва, коли кількість втрат не бралася до уваги в ім'я досягнення поставлених цілей. Україна, яка в різні періоди війни постачала на фронт від кожного п'ятого до кожного третього солдата, була другою (після Росії) за числом жертв.

Під час боїв на території України безповоротні втрати РСЧА склали 3 млн 083 тис. чол. особового складу, а загальні перевищили 6 млн 683 тис. чол. особового складу. Втрати танків і САУ становили 21 615 машин, гармат і мінометів — 72 278, а бойових літаків — 5488 одиниць. Кожна тисяча квадратних кілометрів території України була оплачена кров'ю солдатів і офіцерів 1 стрілецької дивізії (11 083 особи), 1 танкового батальйону (36 танків), 1 авіаескадрильї (9 машин)¹⁹⁷.

Результативність проведених радянською армією операцій залежала від багатьох факторів — рівня розвитку стратегічного мистецтва, підготовле-

ності військ, професіоналізму командного складу, морально-психологічного стану військовослужбовців, ефективності і тактико-технічних характеристик видів озброєння і техніки тощо.

Визволителями України й творцями перемоги були прості люди різних національностей від рядових до маршалів, які кожен окремо і всі разом своєю доблестю й жертовністю заслужили повагу та пам'ять народу. Під час війни розкрився полководницький талант О. Василевського, С. Тимошенка, М. Ватутіна, А. Гречка, А. Кравченка, Д. Лелюшенка, К. Москаленка, П. Рибалка, П. Жмаченка та багатьох інших. 2,5 млн українців із загальної кількості 7 млн за хоробрість і відвагу нагороджено орденами та медалями. Частка українців серед Героїв Радянського Союзу становить 2072 особи або 18,2 % (для порівняння: росіян — 71 %, білорусів — 3,3 %, представників інших 40 національностей — 7,4 %). Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу 31 був українцем або ж уродженцем України. Серед трьох Героїв Радянського Союзу, які удостоїлися цієї нагороди тричі, українець Іван Кожедуб¹⁹⁸.

Якщо стисло охарактеризувати сутність боротьби українського народу в роки війни, то це було змагання за виживання нації. Трагедією для України стала не лише сама війна з її кров'ю та стражданнями, а й роз'єднаність народу, який потерпав від двох тоталітарних режимів. У виснажливій та кровопролитній боротьбі, ціною неймовірних втрат він відстояв свою землю від поневолення гітлерівськими загарбниками. Рішення, дії і мотиви кожного з мільйонів захисників поєдналися у великий подвиг в ім'я перемоги. У цьому сенсі події 1941—1945 рр. цілком виправдано окреслюються дефініцією "Велика Вітчизняна війна".

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939—1942 гг. / Под ред. В.И. Дашичева. — М.: Воениздат, 1969. — Т. 2.: От запланированного вторжения в Англию до начала восточной кампании (1.7.1940—21.6.1941). — С. 58—62.

² Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — М.: Воениздат, 1961. — С. 46.

³ Там само. — С. 57.

⁴ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. — М.: Воениздат, 1968. — С. 69—85.

⁵ Акт о приеме Наркомата обороны Союза ССР тов. Тимошенко С.К. от тов. Ворошилова К.Е. // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 4. — С. 193—209.

⁶ Захаров М.В. Назв. праця. — С. 85—101.

⁷ Там само. — С. 101.

⁸ Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: В 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. — М.: Воениздат, 1962. — Т. 1. — С. 103—161.

⁹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 138. — Оп. 12940. — Д. 17. — Л. 1—6.

¹⁰ Захаров М.В. Назв. праця. — С. 152.

¹¹ Стратегический очерк... — С. 111—115.

¹² Захаров М.В. Назв. праця. — С. 252, 253.

¹³ Стратегический очерк... — С. 146.

- ¹⁴ Там само. — С. 160.
- ¹⁵ Там само. — С. 146—156.
- ¹⁶ *Захаров М.В.* Назв. праця. — С. 159—161.
- ¹⁷ Там само. — С. 31—165.
- ¹⁸ ЦАМО РФ. — Ф. 48-А. — Оп. 1554. — Д. 90. — Л. 260—262.
- ¹⁹ *Грецов М.Д.* На юго-западном направлении (июнь — ноябрь 1941 года). — М., 1965. — С. 53, 54.
- ²⁰ *Михалев С.Н.* Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени. — М.: Кучково поле, 2003. — С. 620—627.
- ²¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. — Вып. 36 (22 июня — 11 июля 1941 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С. 53—55.
- ²² ЦАМО РФ. — Ф. 132-А. — Оп. 2642. — Д. 29. — Л. 9—11.
- ²³ Сборник боевых документов... — Вып. 36. — С. 277—311.
- ²⁴ *Грецов М.Д.* Назв. праця. — С. 64—77.
- ²⁵ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941—1945. — М.: Большая российская энциклопедия, 1995. — С. 94.
- ²⁶ Итоги второй мировой войны / Под ред. И.Н. Соболева. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. — С. 73—79.
- ²⁷ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. — Вып. 38 (11—22 июля 1941 г.). — М.: Воениздат, 1959. — С. 25—33, 73—86.
- ²⁸ Стратегический очерк... — С. 223.
- ²⁹ *Гальдер Ф.* Назв. праця. — С. 300—302.
- ³⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны / Под ред. А.Н. Грылева. — Вып. 1 (июнь — декабрь 1943 г.). — М.: Воениздат, 1968. — С. 63—67.
- ³¹ Сборник боевых документов... — Вып. 38. — С. 138—155.
- ³² Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 81.
- ³³ Там само. — С. 86—87.
- ³⁴ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К.: Пошуково-вид. агентство “Книга пам’яті України”, 1996. — С. 85.
- ³⁵ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 117, 118.
- ³⁶ Стратегический очерк... — С. 225—227.
- ³⁷ Там само. — С. 226.
- ³⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 117—118.
- ³⁹ *Грецов М.Д.* Назв. праця. — С. 209—213.
- ⁴⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 148—150.
- ⁴¹ Стратегический очерк... — С. 227.
- ⁴² Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа: 1919—1969. — К.: Политуправление КВО, 1969. — С. 255—263.
- ⁴³ *Баграмян И.Х.* Так начиналась война. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 289—291.
- ⁴⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 174—181.
- ⁴⁵ ЦАМО РФ. — Ф. 48-А. — Оп. 1554. — Д. 9. — Л. 431.
- ⁴⁶ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 193.

- ⁴⁷ ЦАМО РФ. — Ф. 229. — Оп. 161 з. — Д. 103. — Л. 82.
- ⁴⁸ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. — М.: Вече, 2009. — С. 85.
- ⁴⁹ Киевский Краснознаменный... (1969 г.). — С. 267.
- ⁵⁰ ЦАМО РФ. — Ф. 229. — Оп. 161 з. — Д. 103. — Л. 92, 93.
- ⁵¹ *Баграмян И.Х.* Назв. праця. — С. 305—327.
- ⁵² *Быков К.* Величайшая военная катастрофа. Киевский “котел”. — М.: Яуза; Эксмо, 2008. — 496 с.
- ⁵³ *Ширер У.* Взлет и падение третьего рейха: В 2 т. — Т. 2. — М.: Воениздат, 1991. — С. 246—248.
- ⁵⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 213—215.
- ⁵⁵ Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. (Справочно-статистические материалы). — М.: Военная академия им. М.В. Фрунзе, 1963. — 324 с.
- ⁵⁶ Стратегический очерк... — С. 245.
- ⁵⁷ *Грецов М.Д.* Назв. праця. — С. 268—287.
- ⁵⁸ Сборник боевых документов... — Вып. 42. — С. 238—243.
- ⁵⁹ ЦАМО РФ. — Ф. 132-А. — Оп. 2642. — Д. 30. — Л. 72, 73.
- ⁶⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 96, 97.
- ⁶¹ Там само. — С. 220, 221.
- ⁶² Стратегический очерк... — С. 247.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 1. — С. 274.
- ⁶⁵ Там само. — С. 356, 357.
- ⁶⁶ *Бережинский В.Г.* Керченско-Феодосийская десантная операция (26 декабря 1941 г. — 2 января 1942 г.). — К.: Украинский институт военной истории, 2004. — 86 с.
- ⁶⁷ Действия Военно-Морского флота в Великой Отечественной войне. — М.: Воениздат, 1956.
- ⁶⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. — Вып. 2 (январь — декабрь 1942 г.) / Под ред. А.Н. Грылева. — М.: Воениздат, 1968 — С. 5, 6.
- ⁶⁹ *Манштейн Э.* Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта / Пер. с англ. Т.М. Шуликовой. — М.: Центрполиграф, 2009. — С. 227—234.
- ⁷⁰ Там само. — С. 44, 45.
- ⁷¹ Там само. — С. 50, 51.
- ⁷² Стратегический очерк... — С. 333.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 2. — С. 92—94.
- ⁷⁵ Стратегический очерк... — С. 379.
- ⁷⁶ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С. 179; Стратегический очерк... — С. 379.
- ⁷⁷ *Манштейн Э.* Назв. праця. — С. 242, 243.
- ⁷⁸ Стратегический очерк... — С. 380.
- ⁷⁹ *Вансєв Г.І.* Севастополь 1941—1942: Хроніка героїчної оборони: У 2 кн. — К.: Україна, 1995. — Кн. 2.
- ⁸⁰ *Манштейн Э.* Назв. праця. — С. 256.
- ⁸¹ Стратегический очерк... — С. 305.
- ⁸² Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 2. — С. 13—16.

- ⁸³ Операции советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Военно-исторический очерк: В 4 т. — М.: Воениздат, 1958. — Т. 1 (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С. 507—511.
- ⁸⁴ ЦАМО РФ. — Ф. 56. — Оп. 19179 сс. — Д. 9. — Л. 223, 232—241.
- ⁸⁵ Там само. — Ф. 81. — Оп. 119123 сс. — Д. 3. — Л. 16, 27, 40.
- ⁸⁶ Там само. — Ф. 40. — Оп. 80030 сс. — Д. 15. — Л. 55—57.
- ⁸⁷ Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 1. — С. 511—519.
- ⁸⁸ Барвенково-Лозовская операция. — М.: Воениздат, 1943. — С. 25, 26.
- ⁸⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 2. — С. 42, 43.
- ⁹⁰ Стратегический очерк... — С. 365—374.
- ⁹¹ Описание операций войск Юго-Западного фронта на харьковском направлении в мае 1942 года // Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. — Вып. 5. — М.: Воениздат, 1951. — С. 3—89.
- ⁹² Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С. 179.
- ⁹³ ЦАМО РФ. — Ф. 81. — Оп. 84961 сс. — Д. 19. — Л. 79, 80.
- ⁹⁴ Стратегический очерк... — С. 388.
- ⁹⁵ Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 1. — С. 586—588.
- ⁹⁶ Стратегический очерк... — С. 392—399.
- ⁹⁷ Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О.І. Кузьмука. — К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2001. — С. 163.
- ⁹⁸ Приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 227, 28 июля 1942 г. // Великая Отечественная война, 1941—1945: Воен.-ист. очерки. — М., 1998. — Кн. 1. С. 505—507.
- ⁹⁹ Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 2. (18 ноября 1942 г. — декабрь 1943 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С. 161—174.
- ¹⁰⁰ Стратегический очерк... — С. 479.
- ¹⁰¹ ЦАМО РФ. — Ф. 132-А. — Оп. 2642. — Д. 34. — Л. 37, 38.
- ¹⁰² Стратегический очерк... — С. 483—485.
- ¹⁰³ Курская битва. — М.: Наука, 1970. — 544 с.
- ¹⁰⁴ Стратегический очерк... — С. 540—548.
- ¹⁰⁵ Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 2. — С. 274—284.
- ¹⁰⁶ Памяти павших... — С. 98.
- ¹⁰⁷ Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 2. — С. 347—350.
- ¹⁰⁸ ЦАМО РФ. — Ф. 132-А. — Оп. 2642. — Д. 34. — Л. 195, 196.
- ¹⁰⁹ Там само. — Л. 188, 189.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С. 132.
- ¹¹² Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 2. — С. 360—375.
- ¹¹³ История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии: В 2 т. — М.: Военная академия бронетанковых и механизированных войск, 1953. — Т. 1. — С. 302.
- ¹¹⁴ Памяти павших... — С. 99.
- ¹¹⁵ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. — Вып. 3 (январь — декабрь 1943 г.) / Под ред. А.Н. Грылева. — М.: Воениздат, 1969. — С. 190, 191.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 200.
- ¹¹⁷ Стратегический очерк... — С. 566.
- ¹¹⁸ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк). — М.: Воениздат, 1951. — 263 с.
- ¹¹⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 3. — С. 226, 227.

- ¹²⁰ Там само. — С. 254—256.
- ¹²¹ Там само. — С. 265—267.
- ¹²² Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С. 136.
- ¹²³ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 3. — С. 227, 228.
- ¹²⁴ Там само. — С. 229.
- ¹²⁵ ЦАМО РФ. — Ф. 240. — Оп. 14668. — Д. 5. — Л. 40.
- ¹²⁶ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 3. — С. 257, 258.
- ¹²⁷ Там само. — С. 267, 268.
- ¹²⁸ Кононенко В.М. Керченско-Этильгенская десантная операция (31 октября — 10 декабря 1943 г.). — М.: Главный штаб ВМФ, 1954. — 204 с.
- ¹²⁹ Ратников Б.М. Морські десантні операції в Криму (1941—1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. — К., 2009. — 19 с.
- ¹³⁰ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины. 1943—1944: Историко-статистическое исследование. — К.: КВІО, 1995. — С. 84—87.
- ¹³¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: В 2 т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 100.
- ¹³² Бешанов В.В. Десять сталинских ударов. — М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. — 768 с.
- ¹³³ Дашичев В.Ж. Банкротство стратегии германского фашизма: Очерки, документы и материалы. — М.: Наука, 1973. — Т. 2: Агрессия против СССР. Падение “Третьей империи” 1941—1945. — С. 107, 108.
- ¹³⁴ Стратегический очерк... — С. 623.
- ¹³⁵ Стратегические решения и вооруженные силы: В 2-х т. — М.: Арбизо, 1995. — Т. 1. — 993 с.
- ¹³⁶ Стратегические решения... — С. 541.
- ¹³⁷ Гриневич В.А. Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут історії України АН України. — К., 1994. — 16 с; Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / КНУ ім. Тараса Шевченка. — К., 2010. — 16 с.
- ¹³⁸ ЦАМО РФ — Ф. 240. — Оп. 2772. — Д. 26. — Л. 58—64.
- ¹³⁹ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933—1945: В 3 т. / Пер. с нем. — М.: Воениздат, 1976. — Т. 3.: Война на два фронта. — С. 168—190.
- ¹⁴⁰ Стратегический очерк... — С. 633.
- ¹⁴¹ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т. — 9-е изд. — М.: АПН, 1988. — Т. 3. — С. 94.
- ¹⁴² Захаров М.В. Канны на Днепре // Военный вестник. — 1969. — № 1. — С. 13—15.
- ¹⁴³ Хруленко І.П. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943—1944 років // Україна в полум'ї війни. 1941—1945. — К.: Україна, 2005. — С. 251—260.
- ¹⁴⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 3. — С. 286.
- ¹⁴⁵ Стратегический очерк... — С. 632, 633.
- ¹⁴⁶ Кром М.Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941—1945. — К.: Україна, 2005. — С. 261—270.
- ¹⁴⁷ Стратегические решения... — С. 482.

- ¹⁴⁸ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. — М.: Наука, 1973. — Кн. 2: 1943—1945. — С. 232—235; Стратегические решения... — С. 481.
- ¹⁴⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. — Вып. 4 (январь 1944 г. — август 1945 г.) / Под ред. А.Н. Грылева. — М.: Воениздат, 1968. — С. 11.
- ¹⁵⁰ Стратегические решения... — С. 482.
- ¹⁵¹ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 4. — С. 9, 10.
- ¹⁵² Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. — К., 2005. — 20 с.
- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ Безродний Є.Ф. Рівненсько-Луцька наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941—1945. — К.: Україна, 2005. — С. 277—283.
- ¹⁵⁵ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Назв. праця. — С. 124—127.
- ¹⁵⁶ Показания немецких военнопленных. Материалы о разгроме немецкой 16-й мд (Трофейные документы и разведматериалы 3-го Украинского фронта) (див.: Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 3. — Ч. 1. — Спр. 978).
- ¹⁵⁷ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января — 17 апреля 1944 г.): В 2 кн. / Под ред. П.А. Ротмистрова. — М.: Издательство Высшей военной академии им. К.Е. Ворошилова, 1957. — Кн. 2.
- ¹⁵⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 4. — С. 31.
- ¹⁵⁹ Там само. — С. 32.
- ¹⁶⁰ Там само. — С. 41, 42.
- ¹⁶¹ Карель П. Восточный фронт. — Кн. 2: Выжженная земля. 1943—1944. — М., 2003.
- ¹⁶² Танкисты в боях за освобождение Украины: Сборник статей и воспоминаний участников боев 1-й гв. танковой армии (див.: ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 17).
- ¹⁶³ Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. — К.: Політвидав України, 1985. — С. 633.
- ¹⁶⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 4. — С. 46—48.
- ¹⁶⁵ Там само. — С. 52, 53.
- ¹⁶⁶ Безродний Є.Ф. Одеська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941—1945. — К.: Україна, 2005. — С. 328—335.
- ¹⁶⁷ Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. — Washington: Department of the Army, 1952.
- ¹⁶⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 4. — С. 43.
- ¹⁶⁹ Там само. — С. 65, 66.
- ¹⁷⁰ Стратегический очерк... — С. 925, 926.
- ¹⁷¹ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С. 139.
- ¹⁷² ЦАМО РФ. — Ф. 38. — Оп. 30401 с. — Д. 96. — Л. 53—56; Ф. 39. — Оп. 80033. — Д. 6. — Л. 177—271.
- ¹⁷³ Михалев С. Н. Назв. праця. — С. 397.
- ¹⁷⁴ Уткін О.І. Кримська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941—1945. — К.: Україна, 2005. — С. 336—346.
- ¹⁷⁵ Михалев С. Н. Назв. праця. — С. 397.

- ¹⁷⁶ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С. 143.
- ¹⁷⁷ *Ширер У.* Назв. праця. — С. 428—434.
- ¹⁷⁸ Стратегический очерк... — С. 702.
- ¹⁷⁹ Памяти павших... — С. 100.
- ¹⁸⁰ Стратегический очерк... — С. 702.
- ¹⁸¹ Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 3: Операции советских Вооруженных Сил в период решающих побед (январь — декабрь 1944 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С. 377—436.
- ¹⁸² Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 4. — С. 124, 394—399.
- ¹⁸³ Операции советских Вооруженных Сил... — Т. 3. — С. 437—500; Ясско-Кишиневские Канны. — М.: Наука, 1964.
- ¹⁸⁴ *Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А.* Назв. праця. — С. 190—197.
- ¹⁸⁵ Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева — М.: Воениздат, 1993. — С. 371; Ясско-Кишиневские Канны. — С. 107.
- ¹⁸⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. — С. 342.
- ¹⁸⁷ Стратегический очерк... — С. 727—730.
- ¹⁸⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып. 4. — С. 171.
- ¹⁸⁹ Стратегический очерк... — С. 729.
- ¹⁹⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — С. 341.
- ¹⁹¹ *Макаров В.Д., Рибак М.І., Сидоров С.В.* Внесок України в розгром фашизму у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. 1. — С. 290—297.
- ¹⁹² Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. — М., 1985. — С. 33, 334.
- ¹⁹³ *Рибченко Л.В.* Назв. праця. — С. 14.
- ¹⁹⁴ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 547.
- ¹⁹⁵ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів: НТШ, 1993. — С. 455.
- ¹⁹⁶ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 547.
- ¹⁹⁷ *Макаров В.Д., Рибак М.І., Сидоров С.В.* Назв. праця. — С. 295.
- ¹⁹⁸ Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. — М., 1982. — С. 190.

Л. РИБЧЕНКО

Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.

Проблема мобілізації військовозобов'язаного населення до лав Червоної армії у роки Великої Вітчизняної війни належить до маловивчених та дискусійних питань вітчизняної воєнної історіографії. Тривалий час вона практично не вивчалась. Наказом НКО № 034 від 15.02.1944 р. були введені “Правила зі збереження воєнної таємниці у пресі”, за якими першими у списку небажаних для друку стали таємні мобілізаційні накази Народного комісара оборони (НКО) та Державного комітету оборони (ДКО). Ці накази були розтаємничені лише наприкінці 90-х років XX століття.

Вивчення нормативних мобілізаційних документів разом із дослідженням практичних методів проведення мобілізації та використання щойно мобілізованого поповнення у боях дають можливість не лише дослідити конкретний хід вирішення командуванням РСЧА завдань з поновлення втрат особового складу, а й через аналіз практики використання даного поповнення, предметно оцінити радянське військове мистецтво і ставлення держави до власного народу.

На початок війни в СРСР питання військової служби регламентувались Конституцією СРСР (1936 р.) та Законом про загальну військову повинність (1939 р.). За ними на дійсну військову службу щороку з 15 вересня до 15 жовтня призивались юнаки, яким у рік призову виповнювалося 19 років, а також 18-річні випускники середніх шкіл. Призов здійснювався призовними комісіями й відбувався на базі районних та міських військових комісаріатів. Особи, які були заарештовані, вислані, а також ті, хто за рішенням суду були позбавлені виборчих прав, під час відбування покарання до РСЧА не призивалися¹.

Після проходження строкової служби військовослужбовець зараховувався в запас й до 50-ти років був військовозобов'язаним. У нього залишався військовий квиток і мобілізаційний припис з інформацією про військову частину, до якої він приписаний і в яку повинен з'явитися після оголошення повної або часткової мобілізації.

На випадок війни в СРСР щорічно складався план проведення воєнних мобілізаційних заходів. За мобілізаційним планом 1941-го року вводився єдиний спосіб комплектування армії воєнного часу — за персональною припискою військовозобов'язаних, які перебували в запасі. Також війська мали комплектуватися лише з навчених мобілізаційних людських ресурсів, а військовим округам дозволялося здійснювати лише незначну їх передислокацію. У перші ж місяці мобілізаційної компанії 1941 р. виявились значні порушення цих нововведень.

З нападом нацистської Німеччини на СРСР, у перший день війни Указом Президії Верховної Ради СРСР була оголошена загальна мобілізація. 23 червня

1941 р. на території 14 з 16 існуючих на той час військових округів, у тому числі трьох українських — Київського, Харківського, Одеського — почався призов військовозобов'язаних чоловіків віком від 23 до 36 років (1905—1918 р.н.)². (Призовний контингент 1919 р.н. — 1922 р.н. на момент початку війни перебував на дійсній військовій службі). Мобілізовані військовозобов'язані мали з'явитися на ті пункти та у той час, котрий було вказано в їхніх мобілізаційних приписах. Ті, хто не мав мобілізаційних приписів, від явки на збірні пункти звільнялись до особливих розпоряджень. Відповідне розпорядження (№ 675-сс), разом з оголошенням чергового призову 19-річних призовників (1922 р.н.) було видане ДКО 15 вересня 1941 р.³

10 серпня 1941 р. була оголошена друга загальна мобілізація військовозобов'язаних вікових категорій від 22 до 37 років (1904 р.н. — 1919 р.н.). З метою комплектування нових формувань та поповнення військ наприкінці 1941 р. також була проведена мобілізація військовозобов'язаних від 37 до 41 років (1900—1904 р.н.), а у грудні 1942 р. граничні вікові межі несення військового обов'язку встановлювалися від 18-ти до 55-ти років (1924 — 1887 р.н.).

Усього за перші місяці війни в СРСР було відмобілізовано близько 11 млн чол., з яких понад 9 млн спрямовувались на комплектування бойових підрозділів, до запасних частин, військово-навчальних установ⁴.

Україна, територія якої внаслідок свого геополітичного і стратегічного значення опинилась у центрі збройного зіткнення, стала ареною не лише визначних битв Великої Вітчизняної війни, а й масштабних людських мобілізацій. Поєднання цих двох обставин певною мірою спричинило поширення практики використання щойно мобілізованого поповнення у найближчих боях. За час війни Україною прокотилося дві хвилі мобілізацій. Перша (23 червня 1941 р. — до повної окупації території республіки) — збіглася у часі з оборонними боями; друга (1943—1945 рр.) — з проведенням наступальних боїв.

Перша хвиля мобілізації на території України, особливо в її центральних, північних на східних регіонах супроводжувалася значним патріотичним піднесенням. Упродовж липня—серпня 1941 р. радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові та ін. Призовники, особливо молодь, були сповнені патріотичних почуттів. “Завтра день мого народження. Мені 23 роки. Усі ці роки я був сином вільного народу. Пишаюся. Сміливо й легко мені йти у бій за честь слов'янського народу”, — писав у листі батькам в перші тижні війни червоноармієць В. Панкратов⁵.

За перші місяці війни з 16 областей України — Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Ізмаїльської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Сталінської, Харківської, Чернігівської — до Червоної армії та Військово-Морського флоту (ВМФ) було мобілізовано (за неповними даними) 2 515 891 чол.⁶ За іншими даними до РСЧА та ВМФ упродовж перших місяців війни було направлено 3 184 726 громадян УРСР⁷.

Однак патріотичне піднесення, що охопило міську молодь та радянських людей, у міру переможного німецького наступу стало швидко спадати. Причинами були швидкий ворожий наступ, відсутність у населення правдивої інформації про

події на фронті, поширення панічних чуток, проведення поспішної евакуації державних установ, військкоматів, родин високопосадовців тощо. Все це спричиняло спроби уникнення військового призову, кількість яких дедалі збільшувалася.

Також поширеними ставали випадки дезертирства, здачі у полон у військах. Після розгрому у прикордонних боях, укомплектованих переважно професійними кадрами, непогано споряджених та озброєних військ першого ешелону, до Червоної армії стали масово вливатися призовники з тилкових районів, бойова підготовка яких була умовною. Поспіхом скомплектовані, погано споряджені, ці частини фактично заздалегідь були приречені на загибель. Наказом НКО № 0339 від 5 вересня 1941 р. мобілізоване поповнення на чолі з командирами та комісарами відправлялось на фронт маршовими ротами й незрідка одразу вступало у бій. Таке використання поповнення збільшувало кількість втрат радянських військ, а разом і поразницькі настрої серед солдатів.

Певного сум'яття та плутанини додали також мобілізаційні накази, що на додаток до загальносоюзних з'являлись в Україні в міру просування на схід від лінії фронту. Так, після першої загальної мобілізації вже протягом серпня 1941 р. в окремих областях України було оголошено призов військовозобов'язаних запасу 37—51-річного віку (1890 р.н. — 1904 р.н.) та дострокова мобілізація не лише 19-річних (1922 р.н.), а й 18-річних призовників (1923 р.н.). Зокрема, 10 серпня 1941 р. ДКО видав наказ № 452-сс про призов такої категорії військовозобов'язаних на території Кіровоградської, Миколаївської, Дніпропетровської областей⁸. Документ вийшов у той час, коли Кіровоград вже 6 днів був окупований ворожими військами, до окупації Миколаєва залишався тиждень, Дніпропетровська — два тижні. 26 серпня 1941 р. з'явився наказ ДКО № 585-сс, який вимагав у 5-денний термін провести мобілізацію 37—46-річних військовозобов'язаних та 18—19-річних призовників на території Полтавської та Сумської областей⁹.

Таким чином, ворожий наступ, важкі оборонні бої спричинили до того, що на території України вже на третій місяць війни здійснювались масштабні та дострокові призови населення. Їхньою метою була не лише необхідність поповнення військ, а й звільнення території, що перебувала під загрозою окупації, від потенційного мобілізаційного контингенту. Однак у 1941 р. для більшості цих мобілізованих, крім загибелі чи полону, іншої альтернативи не існувало. Призвані за додатковими мобілізаційними наказами, вони так само, як і більшість з призваних раніше, повинні були направлятися на доукомплектування частин Південно-Західного напрямку, який у цей час перебував у стані цілковитої катастрофи. Значна частина щойно мобілізованих так і не дісталась до своїх військових частин і лишилась на окупованій території. Офіційно вони вважались дезертирами. Разом з дезертирами з фронту, оточенцями, відпущеними додому радянськими військовополоненими, а також юнаками, які за час перебування в окупації досягли призовного віку та чоловіками, які набули статусу військовозобов'язаних згідно з мобілізаційними наказами 1941—1942 рр., вони стали потенційним мобілізаційним контингентом для другої хвилі мобілізації, що відбувалася у 1943—1944 рр., у ході звільнення території України від окупантів. За даними мобілізаційного управління Генштабу РСЧА на окупованій території СРСР лишилося понад 2 млн чол. мобресурсу — військовозобов'язаних та призовників¹⁰. За підрахунками дослідників — 5 млн 631 тис. чол., зокрема, по Київському особливому військовому округу (КОВО) — 1 625 174 чол., Одеському військовому округу (ОВО) — 813 412 чол.¹¹

Упродовж 1941—1942 рр., коли майже вся територія України перебувала в окупації, мобілізаційна робота в СРСР набирала обертів. З'явилася ціла низка наказів із питань військово-облікової та призовної політики. Після евакуації, у першу чергу, було проведено перереєстрацію в тилу всіх військовозобов'язаних громадян з уточненням військових спеціальностей та стану здоров'я кожного. У відповідній директиві містилась жорстка вимога щодо виявлення усіх, хто ухиляється від призову та дезертирів. Одразу за перереєстрацією було проведено переосвідчення громадян військовозобов'язаного віку (18—55 років), незалежно від їхньої придатності до служби в РСЧА. Особливо суворо й ретельно перевірялися надані раніше відтермінування від призову¹².

З метою пошуку додаткових людських ресурсів у листопаді 1942 р. наказом НКО № 336 встановлювався новий перелік хвороб, які не вважались перешкодою до несення служби. Зокрема, солдати з незначним порушенням функцій органів руху, слуху, а також хворі на хронічний гастрит ставали придатними для стройової служби; при сліпоті на одне око, але при гостроті зору на інше не нижче 08 (без корекції) — вважались гідними для нестройової служби у тилу¹³.

Крім того, серед мобілізаційних наказів з'явилися і такі, що пом'якшували колишні обмеження за політичними мотивами. Категорії громадян, доступ яких до зброї до війни був категорично заборонений через їхню політичну неблагонадійність (арештовані, вислані, позбавлені виборчих прав), ставали новим джерелом поповнення діючої армії. 10 лютого 1943 р. Ставка ВГК видала директиву № 089 про недопустимість огульного зарахування людей, у тому числі й призовників, до категорії осіб, відсіяних з політико-моральних міркувань¹⁴. Відтепер керівною стала сталінська теза “син за батька не відповідає”. Це означало, що анкетні дані типу “батько засуджений”, або “брат вилучений органами НКВС” більше не бралися до уваги при зарахуванні до лав Червоної армії. З числа арештованих в СРСР протягом 1942—1945 рр. було призвано на фронт 233 474 чол.¹⁵

Друга хвиля мобілізації на території України почалася у 1943 р., одразу з початком звільнення Харківської, Луганської і Сумської областей. За формуванням нових правил мобілізації, масштабом і практикою використання поповнення другу хвилю умовно можна поділити на п'ять періодів:

1) січень—березень 1943 р. — ряд тактичних операцій Червоної армії, у ході яких постійно або тимчасово були звільнені деякі східноукраїнські території та розпочато процес мобілізації і використання щойно звільненого населення у боях;

2) серпень—листопад 1943 р. — проведення великомасштабних стратегічних операцій з метою звільнення Лівобережної України, форсування Дніпра, звільнення Києва, а також найбільш масштабний процес мобілізації та залучення нового поповнення до виконання стратегічних завдань;

3) листопад—грудень 1943 р. — завершення форсування Дніпра, Київська оборонна операція, деякі офіційні заходи, спрямовані на формальне обмеження використання місцевого поповнення та водночас продовження практики планування наступу із використанням щойно призваного контингенту;

4) лютий—жовтень 1944 р. — звільнення території Правобережної та Західної України. Вирішення питання доцільності проведення мобілізації на українських територіях, що до 1939 р. перебували у складі Польщі. Припинення масового використання у боях щойно мобілізованого поповнення;

5) жовтень 1944 р. — звільнення Закарпаття. Проведення чехословацької та радянської добровільних військових мобілізацій на території краю.

На початок другої хвилі радянської військової мобілізації умови її були докорінно змінені. Відтепер відбувалася подвійна мобілізація — призовними комісіями воюючої Червоної армії та місцевими військкоматами. Право першочергового призову на звільнених територіях було надане саме РСЧА. Мобілізації армійськими призовними комісіями підлягало чоловіче населення віком від 17 до 50 років, з числа тих, хто з початку війни не призивався на фронт. У наказі Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. це рішення пояснювалось так: “Оскільки діюча армія повинна своєчасно отримувати поповнення живою силою, а підготовлений військовий контингент тилу через транспортні труднощі затримується в дорозі й прибуває у діючі частини несвоєчасно, військові ради армій дістають дозвіл на самостійне поповнення своїх частин живою силою в ході наступу”¹⁶. (За наказом мобілізувалися чоловіки віком до 45 років, але в інструкції до наказу нижня вікова планка була знижена до 50 років.) Армійському командуванню наказувалось терміново сформувати запасні полки, які повинні були здійснювати відбір, призов та бойову підготовку мобілізованого контингенту у зоні дії своїх армій.

На перший погляд даний наказ виглядає доволі “ліберальним” нововведенням, адже ще донедавна у своїх промовах Й. Сталін засуджував людей, які залишилися на окупованій території. Тепер же вони мали можливість легалізуватися, потрапити до лав Червоної армії, відзначитись, отримати нагороди. Певним аргументом для такої думки є також директива Ставки ВГК № 46015 від 29 січня 1943 р.¹⁷ У документі йшлося про те, що після перемоги під Сталінградом, в очікуванні наступальних боїв, командувачам військ Південно-Західного, Південного та Північно-Кавказького фронтів з лютого 1943 р. необхідно розпочати виведення до резерву фронтів стрілецьких дивізій та стрілецьких бригад для доукомплектування й відпочинку. У якості ж людського поповнення цих частин командуванню фронтів необхідно було використовувати чоловіче населення, мобілізоване з місцевих звільнених територій та маршове поповнення, що направлялося фронтам з тилу за планами Головупраформу. Таким чином, за цією директивою щойно звільнене поповнення нарівні з маршовим поповненням мало проходити навчання та вливатися до складу діючої армії у тилу фронтів — за сотню кілометрів від лінії фронту.

Розглядаючи хід мобілізацій на території України, дослідники постійно стикаються з різкою відмінністю офіційних наказів та методів їхнього практичного виконання. Усі “ліберальні”, на перший погляд, нововведення нівелювалися безвідповідальним, безжальним використанням місцевого поповнення у наступальних боях, що, між іншим, було ще й виявом підозрілості та недовіри влади стосовно осіб, які перебували на окупованій території. У першу чергу, це позначалось на змінених правилах мобілізації, навчання та використання на фронті призовників та військовозобов’язаних, які раніше не призивались до РСЧА, а особливо на правилах мобілізації найбільш підозрілого, на думку радянського керівництва, контингенту — колишніх радянських військовополонених та оточенців.

На початку січня 1943 р., відповідно до наказу Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. “Про призов до Червоної Армії громадян, які мешкають на

визволених від окупації територіях”, Головупраформом Червоної армії була розроблена і розіслана військовим радам фронтів “Інструкція про порядок проведення призову військовозобов’язаних і призовників на визволених від німецької окупації територіях”¹⁸. За нею відразу ж після звільнення населених пунктів уповноважені від запасних армійських полків, а в міру відновлення — районних військкоматів повинні були проводити оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту та місця збору. На пункті збору облік повинні були вести призовні комісії у складі: уповноваженого від РВК або від запасного полку, заступника міського райвиконкому чи голови сільради, представника міського, обласного, районного відділів НКВС та двох лікарів. У разі відсутності представників радянської влади, військові ради армій мали право створювати призовні комісії своїм розпорядженням з включенням до їхнього складу політпрацівників та представників особливого відділу армії.

Під час явки на збірний пункт мобілізовані повинні були мати при собі паспорт, військовий квиток або інші документи, які б засвідчували їхню особу та приналежність до військової служби. Також необхідно було мати кружку, ложку, за змоги — дві пари білизни, міцне шкіряне взуття й харчі на час слідування походом від району мобілізації до запасних полків. Відсутність паспорта або військового документа від явки на мобілізаційний пункт не звільняла.

На всіх щойно мобілізованих на збірному пункті складалися списки в 2-х примірниках із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року та місця народження, національності, партійності, членства ВЛКСМ, спеціальності й місця роботи до та в період окупації, адреси рідних. Також вносилися дані про військове звання та військову спеціальність запасу, в якому військкоматі призовник перебував на обліку до окупації, місце проживання та адреса в момент мобілізації, дані про попередній призов, про участь під час окупації у партизанському русі. Один примірник списку повинен був залишатися у міській або сільській Раді за місцем проживання, а другий — передаватися до штабу запасного полку. Усі відомості, занесені у списки, перевірялися за документами та шляхом опитування свідків. Паспорти, військові квитки, приписні свідоцтва й інші військові документи щойно мобілізованих забирали, натомість перевіреному поповненню видавалися червоноармійські книжки. Придатні лише до нестройової служби направлялися для обслуговування тилів дивізій, бригад, на укомплектування будівельних, шляхо-мостових і відновлювальних батальйонів та для роботи на складах, майстернях тощо.

Призову в армію не підлягали наступні категорії громадян: голови виконкомів, секретарі райкомів ВКП(б), голови сільрад, колгоспів, начальники політвідділів та інженери-механіки радгоспів, директори і старші механіки машинно-тракторних станцій і майстерень, завідувачі фермами, зоотехніки, агрономи, лікарі та висококваліфіковані спеціалісти сільського господарства. Усім їм надавалися відтермінування від призову. Також з грудня 1943 р. в армію не призивалися особи духовного звання.

Зі збірних пунктів мобілізовані командами повинні були направлятися до армійських запасних стрілецьких полків (АЗСП), де після медичного огляду, санітарної обробки і розподілу по підрозділах полків, з урахуванням роду військ і спеціальності кожного, з ними одразу мали проводити бойову підготовку. Тривалість навчання становила 15 діб.

Таким був загальний офіційний порядок проведення мобілізацій військовозобов'язаних, які раніше не служили в діючій армії. Майже без змін він проіснував до кінця війни.

Разом з тим, декілька слів необхідно сказати про армійські запасні стрілецькі полки, де, згідно з офіційним порядком призову, мало проходити підготовку поповнення, мобілізоване з окупованої території, а також призовники. Військова та політична підготовка нового поповнення, а також перевірка та відсів “ворожих елементів” покладалась на армійські запасні стрілецькі полки (АЗСП). Проте здійснювати усі ці завдання для АЗСП було вкрай важко, перш за все тому, що під час призову зі звільнених територій вони розбухали до розмірів дивізій. Ось, наприклад, яка ситуація склалась у березні 1943 р. в 169-му АЗСП 40-ої армії Воронезького фронту.

У своєму листі від 14.03.1943 р. командир даного полку повідомляв начальника комплектування Воронезького фронту про таке: “Прошу негайно втрутитись через штаб фронту та затвердити рішення про термінове відведення за р. Дон наших мобілізованих бійців та тих, хто був в оточенні та полоні, оскільки в полку, разом з мобілізованими місцевими РВК та пересильним пунктом НКО, зосередилось до 20 тис. чол., що дуже перешкоджає формуванню, навчанню та обмундируванню маршових рот. Крім того, як показує досвід, маршові роти, сформовані з даного контингенту та направлені до діючої армії, дорогою до місця призначення переважно осідають у своїх районах. Також повідомляю, що, незважаючи на те, що нами до штабу 40-ої армії були направлені троє офіцерів, зв'язку з ним до сих пір немає”¹⁹. Зрозуміло, що вцент переповнений 169-й АЗСП, який не мав зв'язку навіть зі штабом армії, не міг викликати у людей, що пережили хаос 1941 р., впевненості та поваги, тому вони намагались звідти якомога швидше втекти. Також зрозуміло, що якість військового навчання у такому полку та сам факт його проведення були дуже сумнівними. До того ж, офіційний термін проведення навчань в АЗСП на 1942 р. було значно скорочено (з 3 місяців до 15 діб).

Разом з військовозобов'язаними зі звільнених територій, що вперше призивались до лав РСЧА, чекали на свій повторний призов і оточенці, військовополонені, дезертири та інші категорії громадян. Даний контингент вже з перших місяців радянсько-німецької війни мобілізувався військовими органами при тісній взаємодії з органами НКВС.

У 1941 р. військових, які вийшли з оточення, спрямовували на пункти збору при загороджувальних заставах, де вони проходили 1—2-денну перевірку й передавалися до пунктів формування військових частин або у розпорядження військових комендатур²⁰. З часом фронтові органи вже не встигали проводити фільтрацію. Згідно з наказом НКО № 0521 від 29 грудня 1941 р. для більш пильної перевірки військовополонених та оточенців почали формувати армійські збірно-пересильні пункти для військовополонених (один на армію) і створювати спецтабори НКВС²¹.

На армійських збірно-пересильних пунктах проводився збір, прийом та відправка колишніх військовослужбовців Червоної армії до спецтаборів. У деяких випадках там організовувались армійські комісії зі з'ясування обставин полону. На тих військовослужбовців, які проходили таку комісію, скла-

далися окремі списки з її рішенням, що полегшувало процедуру перевірки в спецтаборах, де ці функції виконували особливі відділи НКВС. Особи, щодо яких після перевірки в спецтаборах не було встановлено компрометуючих фактів, після завершення слідства направлялись до найближчих військкоматів для подальшої відправки на фронт²².

Наприкінці січня 1943 р. процедуру перевірки колишніх військовослужбовців було спрощено. Вийшов наказ ГКО № 2779 від 21 січня 1943 р., згідно з яким звільнені з полону військові одразу направлялися на пересильний пункт колишніх військовополонених НКО. Там їх перевіряли армійські комісії з представників старшого й середнього командного складу за участю представника особливого відділу армії або фронту. Рішенням цієї комісії частина військовозобов'язаних, які не мали за собою “компромату”, направлялись: рядовий та молодший командний склад — до АЗСП; командний та політичний склад — у розпорядження армійських штабів. Ті ж, хто виявився “нестійким, ворожим елементом” — до спецтаборів НКВС²³.

З розгортанням наступальних дій процес перевірки колишніх військовополонених та оточенців усе більше формалізувався. Натомість жорстокішими ставали засоби використання даного контингенту на фронті.

Відповідно до наказу начальника Головного управління формування й комплектування Червоної армії (Говоупраформу) Ю. Щаденка № 97/ш від 10 березня 1943 р., “Усіх військовослужбовців, які свого часу без опору здалися противникові у полон або дезертирували з лав Червоної армії й залишалися за місцем проживання на території, тимчасово окупованій німцями, або опинилися оточеними у місцях свого проживання, залишилися вдома й не прагнули виходу до частин Червоної армії, після швидкої перевірки терміново направляти до штрафних частин. Порядок та місце перевірки стосовно рядового та молодшого командного складу встановлюється розпорядженням військової ради армії. Стосовно середнього та вищого командного складу — розпорядженням військових рад фронтів. До спеціальних таборів НКВС направляти лише тих осіб, які мають серйозні дані для того, аби підозрювати їх у антирадянській діяльності”²⁴.

Якщо колишній радянський військовослужбовець, перебуваючи на окупованій території, не співпрацював з окупаційною владою, він направлявся в штрафну роту на один місяць. Ті, хто були при німцях старостами, поліцейськими, або співробітничали з ворогом в інший спосіб, отримували по два місяці служби. Слід сказати, що за звинуваченням у співпраці з ворогом до штрафних частин та спецтаборів потрапляли також і колишні цивільні мешканці.

Слідом за рядовими-штрафниками колишні військовополонені середнього та вищого командного складу також ставали бійцями дисциплінарних частин — штурмових батальйонів. Згідно з наказом наркома оборони № Орг/2/1348 від 1 серпня 1943 р. командно-начальницькому складу Червоної армії, що опинився серед оточенців, перебував на окупованій території та не брав участі в партизанських загонах, надавалась можливість зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині. З даного контингенту формувались штурмові стрілецькі батальйони для використання разом зі штрафними частинами “на найбільш активних ділянках фронту”. Термін перебування в штурмових частинах становив два місяці уча-

сті у боях або до нагородження орденом за виявлену у бою звитягу чи до першого поранення. Після них особовий склад, за наявності хороших атестацій, міг бути призначеним у польові війська на відповідні посади командно-начальницького складу²⁵. До 25 квітня 1944 р. на території, зокрема, Харківського військового округу з командно-керівного складу, що перебував у Петровському (м. Сталіно) та Харківському спецтаборах НКВС, було сформовано два таких окремих штурмових батальйони — 11-й та 12-й ОШСБ, кожен по 929 чол.²⁶

Ось як згадує про перевірку оточенців та військовополонених колишній писар Миронівського РВК Київської області Іван Околот: “Мобілізованих, які мали офіцерське звання — від молодшого лейтенанта і вище, під наглядом офіцера з райвійськкомату відправляли до Будинку культури цукрозаводу. Це була закрита зона, що охоронялася вартовими, своєрідний табір і володіння контррозвідки — Смершу.

Мобілізовані офіцери, які жили на тимчасово окупованій німцями території, їх ще звали “оточенцями”, проходили тут прискіпливу перевірку — за яких обставин офіцер залишився на окупованій ворогом території, або як потрапив у полон — чи не здався сам? І чому його німці відпустили, а не розстріляли чи не відправили до концтабору? Чим він займався весь цей час? Чи не співробітничав з німцями? Всіх їх незалежно від результатів перевірки та будь-яких обставин відправляли до штрафного батальйону, попередньо розжалувавши до рядового. Мені не відомо жодного випадку, коли офіцеру після перевірки залишали його звання і посилали не в штрафбат, а на фронт у військову частину. Офіцери райвійськкомату, що за родом своєї діяльності контактували якимсь чином з контррозвідкою, також не знали таких випадків. Зате всі добре знали: штрафники — це смертники. Та що там говорити. Трьох оточенців-лейтенантів — Шайду, Мороза і Кудлая, яких Миронівський воєнком капітан Гагарін взяв на роботу до райвійськкомату, теж врешті-решт розжалували в рядові та відправили до штрафбату. Живим лишився один Шайда”²⁷.

Щодо кількості вдруге призваних військовослужбовців, то в межах усіх звільнених територій СРСР вона сягала 939 700 чол.²⁸ Стосовно України відомо, що протягом 25 липня — 13 листопада 1941 р. з німецьких концтаборів було відправлено додому 277 761 українців, які, певно, вдруге були призвані після свого звільнення²⁹.

Незважаючи на значно змінені правила військового призову, запроваджені на звільнених територіях, з першого дня його проведення відбувалися серйозні порушення. Швидше правилом, ніж винятком із правил, стало використання щойно мобілізованих, погано озброєних і непідготовлених у військовому плані людей у найближчих боях, минаючи армійські запасні полки, а також практика мобілізацій поповнення військовими частинами, дивізіями та навіть полками без урахування будь-яких інструкцій. Якщо на початку звільнення України, коли бої відбувалися з перемінним успіхом й доволі часто ситуація на фронті вимагала оперативного реагування, негайне використання щойно мобілізованих подекуди було вимушеним заходом, то з часом це стало невід’ємною частиною планування та виконання стратегічних операцій.

У складеній з приводу порушень у проведенні діючою армією мобілізації директиві начальника Головупраформу № М/1/1562 від 4 листопада

1943 р. зазначалося: “У практиці проведення мобілізації військовозобов’язаних військовими частинами фронтів та армій на території, визволеній від німецької окупації, мали місце ряд порушень:

1) військові з’єднання й окремі частини під час визволення від німецьких окупантів територій проводять на ходу зарахування військовозобов’язаних до складу своїх частин без складання іменних списків, не залишаючи жодних даних про людей у сільрадах. У результаті цих поспішностей військкомати на місцях досі не можуть розібратися, хто був призваний на військову службу до Червоної армії, а кого з них уважати забраним німцями;

2) медична перевірка при такому поспіхові мобілізації військовозобов’язаних, як правило, не проводиться, внаслідок чого в армію потрапляють військовозобов’язані, не придатні до військової служби, а також із заразними хворобами;

3) призивались в армію спеціалісти й кваліфіковані робітники народного господарства, які підлягають бронюванню;

4) прийом і зарахування на укомплектування військових частин мобілізованими військовозобов’язаними відбувався в окремих випадках неорганізовано. Траплялося, що в бій ішли зовсім не навчені військовій справі, не обмундировані;

5) політичний відбір мобілізованих належним чином не проводиться, тому це не позбавляє можливості потрапляння до Червоної армії зрадників та шпигунів”³⁰.

Для усунення зазначених недоліків у листопаді 1943 р. Ставка ВГК ухвалила рішення: мобілізацію військовими частинами діючої армії дозволити проводити лише в районах бойових дій у зоні близько 50 км від лінії фронту. За її межами — територія військових комісаріатів, куди повинні були передаватися й списки на всіх мобілізованих. Також армії дозволялося мобілізувати військовозобов’язаних до 50-літнього віку, але лише придатних для строювої служби в армії. Призовники ж 1925 р.н. та 1926 р.н. направлялися через військкомати до запасних частин військових округів³¹.

Проте спроби взяти процес армійських мобілізацій під контроль залишалися лише на папері. Жодних санкцій за невиконання правил призову введено не було. У спогадах колишніх військових керманців та бойових документах часто можна зустріти накази виконувати бойові завдання за рахунок використання саме місцевого поповнення. Зокрема, колишній бойовий офіцер-піхотинець, голова товариства ветеранів 38-ої стрілецької дивізії Олександр Лебединцев у своїх спогадах згадував один з таких випадків.

10 листопада 1943 р., після звільнення Києва, 38-ма дивізія, в якій Олександр Захарович був на той час начальником розвідки 48-го стрілецького полку, була перекинута з-під Лютіжа на лівий фланг. Ветеран згадує, що напередодні передислокації солдати та сержанти були перевдягнуті у зимове обмундировання й ... передані в іншу військову частину на плацдармі. Таким чином, у район Обухова дивізія прибула зовсім небоєздатною. В ній перебували тільки офіцери та деякі спецчастини. Артилерією вона була забезпечена лише наполовину. Серед офіцерів виникло нерозуміння ситуації, але вже наступного дня, після прибуття на місце, командування полку отримало наказ мобілізувати чоловіків з навколишніх сіл, видати їм зброю та посадити в окопи, які вони повинні були відрити своїми лопатами. “З невеликого села Долина, — пише О. Лебединцев, — лише у наш полк 14 листопада ми призвали 72-х чоловіків.

Однофамільців Кияниця було 13, Киященко й Плюта по 9. Комбати ходили по хатах та призивали під наш Бойовий Прапор усіх, хто залишився вдома, а також тих, хто встиг підрости за два роки окупації. З нового поповнення були сформовані два стрілецьких батальйони. У чому були одягнуті військовозобов'язані, у тому і вийшли на оборону свого рідного села зі своїми лопатами. Коли відрили окопи, їм вручили гвинтівки, автомати, кулемети. Багато так і загинули за десять кілометрів від рідної домівки поблизу Германівської Слобідки, де протягом 27—28 грудня дивізія втратила 132 чол. убитими й 285 пораненими³². Серед загиблих мешканців Обухова були не лише військовозобов'язані, а й призовники: 17-річні юнаки М. Калита, 1927 р. н.; І. Підтілок, 1927 р. н. та інші.

Проблема використання у наступальних боях наймолодшого мобілізаційного контингенту звільнених територій без підготовки є однією з найбільш важливих. Порівняно з призовниками-однолітками з тилкових районів СРСР для юнаків зі звільнених територій, які пережили окупацію, не лише зменшувався їхній призовний вік, а також значно суворішими були умови їхнього переходу з цивільного стану до військового — юнаки одразу потрапляли до діючої армії. Після свого звільнення вони мали бути мобілізовані армійськими призовними комісіями та направлені для підготовки, відсіву та навчання до армійських запасних стрілецьких полків. З часом виявилось, що АЗСП були не в змозі провести належне навчання призовників. За два тижні, відведені на навчання, хлопці не встигали опанувати навіть азів військової справи. Траплялись випадки, коли юнаки відправлялись на фронт, не навчившись навіть користуватися гвинтівкою. У зв'язку з цим з'явилася директива Ю. Щаденка № М/1/188 від 29 січня 1943 р., згідно з якою після мобілізації до армії призовники повинні були направлятися не до армійських запасних полків, а до тилкових запасних бригад існуючих на той час військових округів: Московського, Приволзького військових округів та Закавказького фронту за нарядами та вказівками штабів цих округів³³.

Після оголошення постановою ДКО від 13 жовтня 1943 р. на території СРСР загального дострокового призову юнаків 17-річного віку (1926 р. н.) армійські комісії також отримали дозвіл призивати придатний до стройової служби контингент, але лише для того, щоб одразу направляти їх до запасних частин відновлених на той час Київського та Харківського військових округів (КВО, ХВО)³⁴.

На практиці ж накази про направлення призовників у тил на навчання, як правило, не виконувались. Під час перевірки окремих фронтів командуванням Головупраформу було встановлено, що на 10 жовтня 1943 р. Центральний фронт мобілізував і використовував на своїй території 2 тис. призовників 1926 р. н., а Південно-Західний фронт — 7 тис. чол.³⁵ У зв'язку з цим, у війська був направлений додатковий лист, в якому, зокрема, суворо заборонялося використовувати призовників 1926 р. н. на комплектування частин діючої армії раніше, ніж вони пройдуть 6-місячний термін навчання³⁶. З 04.11.1943 р. армійським призовним комісіями взагалі заборонялось вести призов юнаків 1923—1926 р. н. Відповідно директиви Головупраформу № М/1/1562 вони підлягали призову лише через призовні комісії РВК, звідки направлялись на навчання до запасних стрілецьких бригад³⁷.

Усього протягом 1943—1944 років був мобілізований 3 млн 291 тис. 141 призовник, з яких 1 млн 1920 чол. — проживали на територіях, що не входили до складу Росії³⁸. Межовим роком воєнного призову був 1927 р. н.

У 1945 р. було призвано 119 996 призовників цього року народження, з яких 35 400 чол. — з території Росії³⁹.

Чергові осінні призови юнаків 1926 та 1927 р. н. проводились місцевими військкоматами, які до листопада 1943 р. працювали лише на виконання мобілізаційних нарядів від воюючих на їхній території військових частин Червоної армії. З відновленням ХВО та КВО мобілізаційна діяльність військкоматів була взята під їхній контроль.

Упродовж 1943—1945 років місцевими військкоматами на звільнених територіях України проводилась також мобілізація жінок. До військових частин призивались жінки у віці 19—30 років, придатні до військової служби, які не мали малих дітей. Жінки до 45 років направлялись на службу до стаціонарних тилових установ. За роки війни в СРСР було призвано 490 235 жінок, з них у 1943 р. — 194 695 осіб, в 1944 р. — 51 306, 1945 р. — 36 154⁴⁰.

З метою виявлення порушників встановленого військового обліку й тих, хто ухилявся від призову та мобілізації, наказом НКО № 00167 від 24 січня 1942 р. начальники та коменданти гарнізонів, обласних та районних військових комісаріатів, військові коменданти станцій зобов'язувалися спільно з органами НКВС та міліції проводити в усіх населених пунктах періодичну перевірку військових документів у громадян. Перевірки здійснювались у готелях, гуртожитках, будинках колгоспників тощо. У години найбільшої активності перевірялись також ресторани, їдальні, кафе, перукарні, базари тощо. Спільно з представниками НКВС та НКДБ представниками військкоматів проводився постійний пошук дезертирів. Виявлені військовозобов'язані та призовники, а також ті, хто сприяв їхнім діям, підлягали кримінальній відповідальності й передавались до суду.

На початку 1944 р. Червона армія була вже на колишньому радянсько-польському кордоні. Проблема мобілізації в Західній Україні залишалася відкритою, адже її населення, на думку керівництва, було недостатньо лояльне до радянської влади. У 1942 р., на підставі розпорядження НКО № М/1/2969 молодший рядовий склад усіх національностей уродженців західних областей Білорусії, України, Бессарабії та Північної Буковини підлягав відсіву з армії за національною ознакою⁴¹.

Напередодні вступу в західний регіон командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін звернувся до члена Військової ради фронту М. Хрущова з запитанням стосовно проведення мобілізації. Останній після відвідин мітингу у визволених Сарнах інформував Й. Сталіна: “Я дійшов висновку, що цих людей треба призвати до Червоної армії й навіть на загальних засадах, як і в східних областях України, лише більш ретельно треба відбирати і відсіювати ненадійних, а також агентуру, що її, безперечно, будуть намагатися засилати до нас німці через цих оунівців, через бандерівців та бульбівців. Я вважаю, що ці люди будуть непогано воювати проти німців”⁴². Так з'явився наказ ДКО “Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецьких окупантів районах Західної України і Західної Білорусії”, згідно з яким і розпочався призов.

У звільнених містах та селах мобілізації підлягали військовозобов'язані та призовники від 19 до 46 років (1925 р. н. — 1898 р. н). Активної добровільної мобілізації населення не спостерігалось — переважно люди були стомлені війною й чекали якнайшвидшого її завершення, бажаючи лише одного — аби війна оминула їхні родини. До того ж, перші мобілізаційні кроки

показали, що не слід було недооцінювати вплив у регіоні українського національно-визвольного руху. З метою зірвати оголошену радянську мобілізацію командування УПА — Північ оголосило, зокрема, на Волині та Поліссі набір чоловіків і молоді до власних відділів, а також видало низку інструкцій із закликом до населення ухилитися від радянського призову. Серед мобілізаційних документів військкоматів Волинської, Львівської, Дрогобицької областей неодноразово зустрічаються довідки про те, що мобілізовані призовники під час слідування на збірний пункт військкомату були або перехоплені “бандами УПА”, або самі втекли до “банди бульбівців”⁴³.

Іноді мобілізації місцевого населення підрозділами УПА та радянськими армійськими призовними комісіями супроводжувались обопільними погрозами й терористичними акціями стосовно цивільного населення. Ветеран війни Петро Григоренко згадував: “...Ми оточили село на світанку. Був наказ у кожного, хто спробує втекти, стріляти після першого попередження. Далі спеціальна команда входила в село і, обходячи будинки, виганяла всіх чоловіків, незалежно від віку, здоров’я, на площу. Потім їх конвоювали у спеціальні табори. Там проводився медичний огляд і вилучалися політично неблагонадійні особи. Одночасно йшла інтенсивна стройова муштра. Після перевірки та первинного військового навчання в спеціальних таборах “мобілізовані” направлялися по частинах: обов’язково під конвоем, який висилався від тих частин, куди направлялись відповідні групи “мобілізованих”. Набране таким чином поповнення у подальшому відпрацьовувалось по частинах... “Добровольців” вербували дещо інакше. Їх “запрошували” на “збори”. Запрошували так, щоб ніхто не міг відмовитися. Одночасно в населеному пункті проводились арешти. На зборах організовувались виступи тих, хто бажає вступити до лав радянської армії. Того, хто говорив проти, примушували пояснити, чому він відмовляється, і за перше невдало сказане або спеціально перекручене слово оголошували ворогом радянської влади. Загалом, будь-які такі збори закінчувались тим, що ніхто не повертався додому вільним. Усі виявлялись або добровольцями, або арештованими ворогами радянської влади. Далі добровольці оброблялися так само, як і мобілізовані”⁴⁴.

У той же час були випадки, коли населення піддавалось терору й загонами УПА. Так, у с. Мирин Голобського (нині — Ковельського) району за те, що мати Ганна Поліян не пустила свого дорослого сина Степана на мобілізаційний пункт УПА (мовляв, невідомо, що це за “самостійники”, тут ось-ось “совєти” прийдуть), вояки УПА розстріляли всю родину Поліянів, разом із немовлям⁴⁵.

З огляду на події, що відбувалися, мобілізація на теренах Західної України почала розглядатись радянським керівництвом не лише як військова необхідність, а й як один із найбільш важливих заходів у боротьбі проти українських повстанців. У першу чергу було вирішено максимально призвати “найбільш активне чоловіче населення” — до 30 років, у другу — нове поповнення одразу відвести якомога далі від рідних місць. Мобілізованих виводили в тиллові округи, де після фільтрації й навчання найбільш “політично надійних” направляли в бойові частини, а решту — використовували в тиллових частинах та на будівельних роботах. Таким чином ті, хто потрапляв до військових частин, мали більше часу на підготовку та пристосування до свого нового військового стану.

Останнім звільненим регіоном України стало Закарпаття. На той час край юридично перебував у складі Чехословаччини. 28 жовтня 1944 р. до Хуста при-

був чехословацький урядовий уповноважений Ф. Немец із групою чиновників і офіцерів, які розпочали організувати свої органи влади та розгорнули мобілізацію військовозобов'язаних громадян Закарпаття до 1-го Чехословацького армійського корпусу. Від 8 листопада 1944 р. до 2 лютого 1945 р. з території Севлюшського, Хустського, Тячівського, Рахівського та Воловецького районів ними було мобілізовано 150 офіцерів та 6720 воїнів⁴⁶. Водночас, вже на початку листопада 1944 р. на Закарпаття прибули офіцери штабу 4-го Українського фронту для організації вступу молоді до лав Червоної армії на добровільних засадах. В Ужгороді було вивішено повідомлення військового коменданта про те, що громадяни Закарпатської України — русини, українці — можуть вступати добровільно до лав Червоної армії для боротьби зі зброєю в руках проти німецько-угорських загарбників. В армію приймалися, в основному, чоловіки 1920—1926 р. н. Від Рахова до Ужгорода було розгорнуто 25 пересувних приймальних пунктів. Одночасна радянська та чехословацька мобілізація тривала на території краю до 26 листопада 1944 р., доки в м. Мукачевому делегатами Першого з'їзду народних комітетів не було ухвалене рішення про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Після цього чехословацький уряд під тиском радянської сторони змушений був припинити військовий набір населення. Мобілізаційна кампанія у Закарпатті продовжилась під керівництвом нових органів державної влади — Народних комітетів. У багатьох випадках комітетами склалися списки кандидатів у добровольці, потім активісти робили подвірний обхід, розмовляли з молоддю, рекомендували вступити до армійських лав. Родинам добровольців надавали безкоштовні харчі, зерно, а також різні пільги. З жовтня — грудня 1944 р. до січня — березня 1945 р. до лав Червоної армії вступили понад 20 тис. громадян Закарпаття⁴⁷.

За підрахунками вітчизняних учених, протягом другої хвилі мобілізації з території України до лав РСЧА було мобілізовано від 2,7—3 млн чол.⁴⁸ до 4 млн чол.⁴⁹ Усього ж за роки Великої Вітчизняної війни червоноармійську форму одягло понад 7 млн громадян УРСР, що становило майже 23 % особового складу Збройних сил Радянського Союзу⁵⁰.

Таким чином, радянські військові мобілізації на території України в роки Великої Вітчизняної війни були частиною загальносоюзної мобілізаційної кампанії, яка з перших місяців війни спрямовувалась не на формування дієвої військової стратегії, навчання, підготовку військ, а на здобуття перемоги за рахунок значної кількісної переваги військ. Для України, чиї землі й населення перебували під ворожою окупацією, радянські військові мобілізації набули не лише значного військового та демографічного значення, а й перейшли у політичну площину. Вже у 1941 р. з України призивалося й одразу відправлялося на фронт місцеве поповнення, яке не мало мобілізаційних приписів і було у військовому відношенні непідготовленим. Частково відбувався і достроковий призов молоді. На час звільнення умови призову та використання військовозобов'язаних, які перебували на окупованій українській території, стали ще більш жорсткими. Часом вони проводились без огляду на жодні правила та інструкції. З одного боку, неправомірні дії військових стосовно місцевого поповнення були наслідком вкрай складних обставин на фронті, практики ведення війни під гаслом здобуття перемог без

огляду на кількість втрат, а з другого — продовженням жорстокої сталінської політики стосовно людей, що перебували на окупованій території.

Разом з тим, проведені військові мобілізації — це симбіоз не лише трагічних, а й звитяжних мотивів. Бойові якості українців постійно зростали. Значною мірою вони підживлювалися, крім військового досвіду, й почуттям патріотизму — чи то радянського, чи то українського, й ненавистю до ворога. Українці воювали на рідній землі, на яку зазіхнув жорстокий і безжальний ворог. Цей ворог не лише принижував національну і людську гідність, але й загрожував самому існуванню українського народу. Українці також зробили свій вагомий внесок у звільнення європейських народів, які потерпали від нацистського рабства. Наприкінці війни кожен третій боєць 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів був українцем. Слід зазначити, що впродовж усієї війни українці зберігали за собою друге після росіян за кількістю місць в РСЧА, зокрема, на другу половину 1944 р. їхня кількість становила — 33,93 % (росіян — 51,78 %) ⁵¹. Воїни з України, хто вижив, достойно пройшли складний шлях випробувань й повернулися додому переможцями. Їхня правдива історія є невід'ємною частиною історичної пам'яті і національної гордості України. Вона дає підстави дослідникам стверджувати, що “Друга світова війна, а найбільше її завершальний період, є особливою смугою у тривалому суперечливому процесі формування незалежності України. Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції сприяла зростанню його національної свідомості, глибшому розумінню свого місця серед інших народів, а отже — поступовому визріванню державницького потенціалу України” ⁵².

¹ Закон о всеобщей повинности. (Закон от 1.09.1939 г.) // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.). — М., 1956. — С. 177.

² Горьков Ю.А. Государственный Комитет обороны постановляет (1941—1945). Цифры, документы / Ю.А. Горьков. — М., 2002. — С. 492.

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (ЦДАСПІ). — Ф. 644. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 127—129.

⁴ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г. Ф. Кривошеев (общ. ред.), В.М. Андронников, П. Д. Буриков. — М., 2009. — С. 36.

⁵ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років (НМІВВВ). — КВ — 2568.

⁶ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко — К., 1997. — С. 35.

⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945 / Ред. кол.: І.О. Герасимов, І.Т. Муковський, П.П. Панченко. — К., 2000. — С. 49.

⁸ РДАСПІ. — Ф. 644. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 140.

⁹ РДАСПІ. — Ф. 644. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 34.

¹⁰ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 35.

¹¹ 1941 год — уроки и выводы / В.П. Неласов, А.А. Кудрявцев. — М., 1992. — С. 114.

¹² Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 4. — Оп. 11. — Спр. 73. — Арк. 148—153.

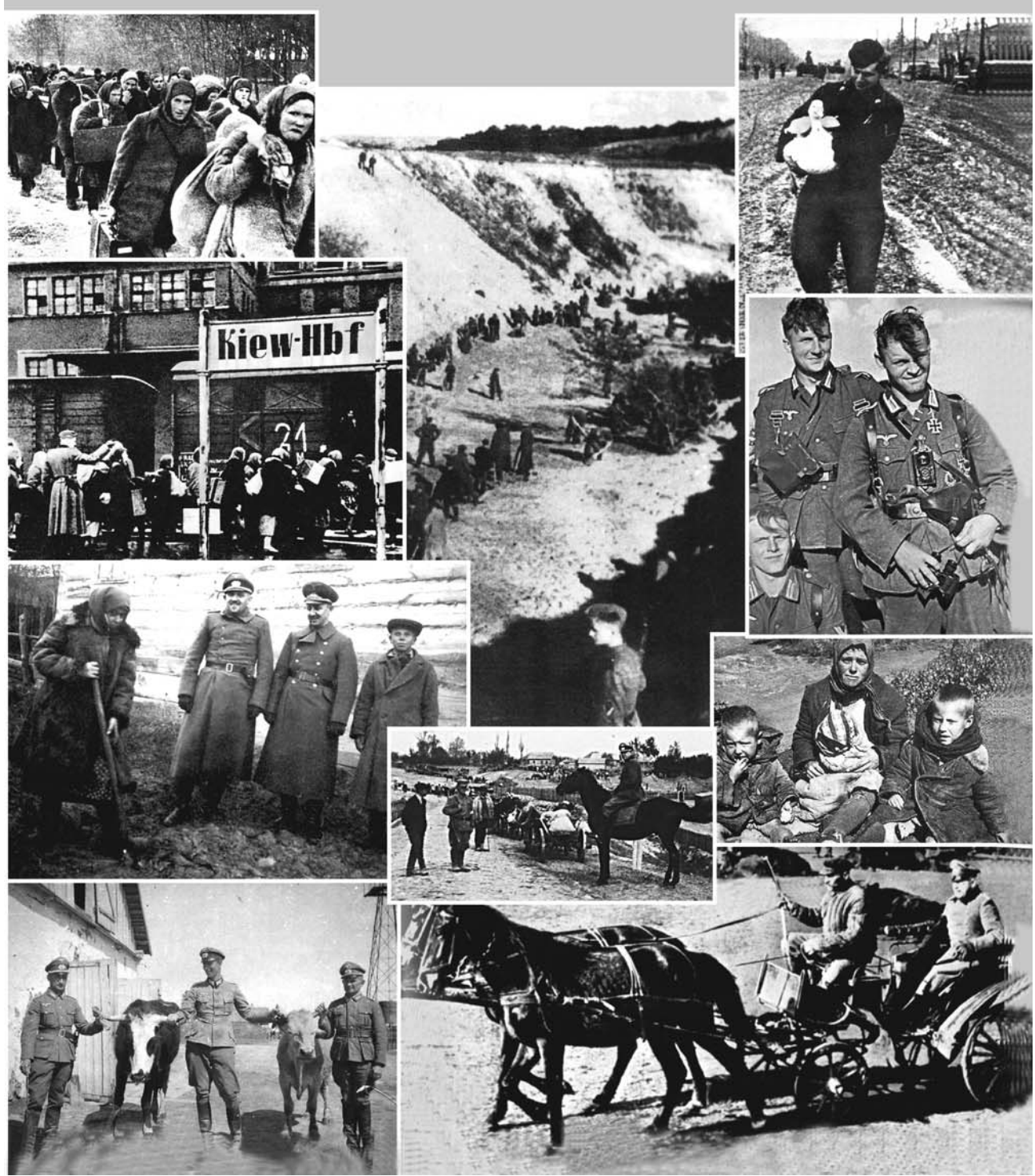
¹³ Там само. — Ф. 56. — Оп. 12216. — Спр. 3. — Арк. 2.

¹⁴ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 16 (5—3). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943. — М., 1999. — С. 88—89.

¹⁵ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 36.

- ¹⁶ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 16 (5—2). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1942. — М., 1996. — С. 88.
- ¹⁷ Там само: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 16 (5—3). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943. — С. 72.
- ¹⁸ ЦАМО РФ. — Ф. 169 АЗСП. — Оп. 14309 с. — Спр. 1. — Арк. 37—38.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 62.
- ²⁰ *Меженко А.В.* Военнопленные возвращались в строй...// Военно-исторический журнал. — 1997. — № 5. — С. 29.
- ²¹ Там само. — С. 31.
- ²² Там само. — С. 32.
- ²³ ЦАМО РФ. — Ф. 51. — Оп. 962. — Спр. 4. — Арк. 120.
- ²⁴ Там само. — Ф. 209. — Оп. 999. — Спр. 317. — Арк. 35.
- ²⁵ Там само. — Ф. 3. — Оп. 11566. — Спр. 13. — Арк. 210—212.
- ²⁶ *Кучер В.І.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945) / Кучер В.І., Чернега П.М. — К., 2004. — С. 109.
- ²⁷ Фонди НМІВВВ. — КВ — 17581.
- ²⁸ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 37.
- ²⁹ Там же. — С. 321.
- ³⁰ ЦАМО РФ. — Ф. 151. — Оп. 13014. — Спр. 90. — Арк. 54—56.
- ³¹ Там само. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 60. — Арк.4.
- ³² *Лебединцев А.З.* Отцы-командиры / А.З. Лебединцев, Ю.И. Мухин. — М., 2005. — С. 168.
- ³³ ЦАМО РФ. — Ф. 169 АЗСП. — Оп. 14309 с. — Спр. 1. — Арк. 36.
- ³⁴ Там само. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 60. — Арк. 4.
- ³⁵ Там само. — Ф. 56. — Оп. 12236. — Спр. 564. — Арк. 1.
- ³⁶ Там само. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 62. — Арк. 23.
- ³⁷ Там само. — Ф. 151. — Оп. 13014. — Спр. 90. — Арк. 57.
- ³⁸ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 37.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — С. 38.
- ⁴¹ ЦАМО РФ. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 52. — Арк. 14.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 70. — Спр. 101. — Арк. 108.
- ⁴³ Фонди НМІВВВ. — ТФ. — 4045. — Спр. 6.
- ⁴⁴ *Замятин С.С.* Временные бойцы. Книга на сайті журналу “Самвидав” за адресою: http://zhurnal.lib.ru/z/zamjatin_s_s/vrem_boets.shtml.
- ⁴⁵ Фонди НМІВВВ. — ТФ — 4088.
- ⁴⁶ Книга Пам'яті України. Закарпатська область. — Т. 1. Ужгород. Карпати, 1996. — С. 80.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Гриневиц В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.) / В.А. Гриневиц. — К., 2007. — С. 364.
- ⁴⁹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. — К., 1997. — С. 400.
- ⁵⁰ Там само. — С. 561.
- ⁵¹ *Артемьев А.П.* Братский боевой союз народов СССР в годы Великой Отечественной войны / А.П. Артемьев. — М., 1975. — С. 59.
- ⁵² *Коваль М.В.* Україна 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки / М.В. Коваль. — К., 1995. — С. 191.

Розділ 3
По інший бік лінії фронту

О. ГОНЧАРЕНКО, О. ЛИСЕНКО,
Т. ПЕРШИНА

Система управління окупованими територіями України

Плани нацистського керівництва

Друга світова війна стала періодом, упродовж якого в Україні кількаратьово змінювалася влада, а отже, й органи управління. Кожен режим запроваджував свою управлінську систему, надаючи відповідні повноваження кожній структурній ланці. Характер влади, її субординаційна конституція, технологія функціонування визначалися не стільки традиціями (найтривалішу мали більшовики, німці могли скористатися досвідом 1918 р., а румуни — міжвоєнного господарювання в Північній Буковині), скільки політичною стратегією кожного учасника збройного протистояння, а також спроможністю провести власні плани в життя.

Оскільки Німеччина виступила в якості одного з найбільших геополітичних гравців того часу й окупувала практично всю Україну, для розуміння глибинних мотивів лінії Берліна в освоєнні нового “життєвого простору” важливо проаналізувати позицію вождів Третього райху та основоположні документи політики на Сході, які вони ухвалили. Детальний виклад планів Берліна, пов’язаних з “походом на Схід”, було здійснено у генеральному плані “Ост”¹. Розширене трактування окремих його положень знаходимо у виступах і заявах керівників Німеччини. Відмітною їх ознакою є певні відмінності в деталях і повна суголосність щодо засадничих питань. Як відомо, А. Гітлер часто озвучував власні погляди, які потім набували директивного характеру у вузькому колі прибічників. Під час однієї з таких бесід фюрер наголосив: “Наш провідний принцип має полягати в тому, що ці народи мають тільки одне-єдине виправдання для свого існування — бути корисними для нас в економічному відношенні”².

Загальновідомо, що навіть напередодні нападу на СРСР керівники Німеччини доволі не чітко й до того ж по-різному уявляли, яким саме чином буде організований контроль Райху над майбутніми завойованими територіями. У липні 1940 р., вирішивши розпочати війну проти Радянського Союзу, Гітлер так окреслив геополітичну картину у східноєвропейському регіоні: “Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія”. 31 липня 1940 р. датовані уточнення фюрера: “Після того Україна, Білорусь, балтійські держави будуть нашими”³.

У процесі обговорення плану “Барбаросса” Гітлер 18 грудня 1940 р. висловив таку думку: “Всю територію Росії слід поділити на ряд держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди”. Фюрер вів мову про “соціалістичні” держави, залежні від Німеччини. Для цього на їх території необхідно було знищити “єврейсько-більшовицьку” інтелігенцію, відмовитися від використання старої буржуазно-аристократичної інтелігенції з

емігрантів, уникнути небезпеки трансформації більшовицького режиму в націоналістичний. Нацистський лідер вважав, що військовим не до снаги впоратися з цими завданнями. Тому до проекту директиви внесли зміни: передбачалося призначити для захоплених областей імперських комісарів, політичне завдання яких полягало у швидкому формуванні нових державних утворень, причому оперативний тил сухопутних військ обмежувався⁴.

Директиви ОКГ (Верховного Головнокомандування сухопутних сил Німеччини, нім. Oberkommando der Heeres, ОКН) про цивільну адміністрацію майбутніх окупованих територій СРСР від 13 березня 1941 р. конкретизували наведені вище загальні міркування. Так, в “Інструкції про особливі області до директиви № 21 (варіант “Барбаросса”)” наголошувалося, що СРСР має бути ліквідований, а його територія — розчленована на кілька великих регіонів на чолі з райхскомісарями. У директиві ОКГ про цивільну адміністрацію вказувалося, що окуповані землі “повинні бути перетворені на держави з власними урядами”, однак ішлося зовсім не про суверенні чи союзні Третьому райху державні утворення, а лише про адміністративно-територіальні одиниці на правах райхскомісаріатів. “Коли зона бойових дій військ просунеться достатньо вглиб, — вказувалося у документі, — вона повинна бути обмежена ззаду. Кожен новий окупований район, що перебуває поза зоною бойових дій, отримує власну політичну адміністрацію. Поділ буде відтак здійснений за національним принципом та згідно з демаркаційними лініями груп армій у районах Півночі (Балтійські республіки), Центру (Білорусь) та Півдня (Україна). У цих районах політична адміністрація буде в руках райхскомісарів, які отримуватимуть інструкції від фюрера”⁵.

Принципово важливим для розуміння змісту функцій та специфіки управлінського апарату на землях, які передбачалося захопити, є п. 3 директиви, що окреслювала перед Головнокомандувачем Вермахту такі завдання: “б) експлуатація країни та охорона її економічних ресурсів для потреб німецької економіки;

в) експлуатація країни для забезпечення продовольством військ згідно з потребами ОКГ;

г) військова охорона цієї території...”⁶.

У незавізаній пам’ятці-меморандумі № 1 від 2 квітня 1941 р. викладено цілі війни, яка, “приведе до надзвичайно швидкої окупації важливих частин Радянського Союзу” і завершиться його швидким розпадом. В якості головної мети визначалось отримання необхідних для німецької економіки сировини, матеріалів, енергоносіїв, а також сільськогосподарської продукції. Передбачалося поділити СРСР на сім “національних або географічних утворень”: Велику Росію, Білорусь, країни Балтії, Україну і Крим, район Дону, район Кавказу, Середню Азію.

Політична мета полягала, за словами А. Розенберга, в тривалому ослабленні Росії через “тимчасову окупацію території” і особливо через “повне знищення єврейсько-більшовицької влади”, “знищення існуючого і створення нового адміністративного апарату”, через “широку економічну експлуатацію” та “передачу важливих російських районів для нових адміністративних утворень, зокрема для Білорусії, України і Донського району”. Для України виз-

навалося право на організацію “власного національного життя аж до можливого створення політичної формації, здатної самостійно чи спільно з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький життєвий простір на Сході”⁷.

Автори документу пропонували створити спеціальний орган для координації дій на території СРСР. Його завдання мало полягати в тому, щоб спільно з іншими державними службами імперії виробляти директивні політичні розпорядження для окремих адміністративних одиниць з урахуванням конкретної ситуації та стратегічної мети, забезпечувати важливі військові поставки з усіх окупованих областей на користь імперії, а також вирішення принципово важливих для всіх захоплених територій економічних питань (видобуток нафти, вугілля, руд, виробництво сільськогосподарської продукції тощо). Врахувавши ці рекомендації, Гітлер 20 квітня 1941 р. підписав наказ про призначення Розенберга “уповноваженим з центрального контролю над питаннями, пов’язаними зі східноєвропейськими областями”. Вже в цьому статусі останній підготував “Загальні інструкції для всіх райхскомісарів окупованих східних територій” від 8 травня 1941 р. У документі деталізувалися погляди керівництва нацистської Німеччини на майбутнє окремих регіонів Радянського Союзу та України. Зокрема, зазначалося, що “перед імперським комісаріатом “Остланд”, який включає Білорусію, буде стояти завдання, шляхом поступового перетворення його в германізований протекторат, підготуватися до тіснішого зв’язку з Німеччиною, а Кавказ з розташованими поряд північними територіями стане федеративною державою з німецьким повноважним представником”⁸. Ця теза ілюструє другий принцип запропонованого Розенбергом курсу — диференційований підхід та окрема лінія щодо кожного регіону СРСР. У даному випадку суверенітет майбутньої Української держави мав корелювати лише із союзницькими зобов’язаннями перед Німеччиною.

А. Розенберг найбільш глибоко серед інших нацистських керівників розібрався в усіх нюансах ситуації та проблемах, з якими німці зіткнуться на Сході. Далеко йдучи в деклараціях та обіцянках, він, однак, ніколи не вказував конкретних дат тих чи інших політичних акцій, що мали доленосне значення. 20 червня 1941 р. у промові перед вузьким колом нацистських лідерів з приводу “українського питання” він пояснював: “Російське панування всюди царює сьогодні в Україні. Звідси постає перед Німеччиною завдання — забезпечити свободу українському народові. Це завдання має розглядатися як програмна вимога. В яких формах і в якому обсязі буде відтворена українська держава, — про це говорити сьогодні немає сенсу”⁹. Розенберг, зокрема, пропонував підіграти українським національним інтересам, керуючись суто прагматичними мотивами: він чудово розумів, що німці не зможуть забезпечити всі державні служби й інституції власними кадрами, тому без місцевих фахівців та професійної бюрократії їм не обійтися. “Є різниця, — отримаємо ми через кілька років сорок мільйонів осіб, які будуть з нами добровільно співпрацювати, чи будемо змушені ставити за кожним селянином солдата”¹⁰.

Детально плануючи свої дії в майбутній війні, правляча верхівка виробила інструкції для різних категорій населення Радянського Союзу. Так, у ра-

порті про політичних та військових діячів, які потраплятимуть у полон (12 травня 1941 р.), наголошувалося: “1. Представників влади й політичних керівників (комісарів) необхідно знищити”¹¹. Зважаючи на те, що терміни “представники влади” чи “приналежні до державного апарату” могли трактуватися дуже широко, фактично йшлося про радянську, партійну, профспілкову бюрократію, яка за певних умов могла бути ліквідована фізично на всіх рівнях. Можна припустити, що тоді в Берліні погано уявляли можливі наслідки такої суцільної “чистки” державних служб, адже, як виявилось пізніше, замінити їх суто німецькими управлінцями було неможливо.

Слід мати на увазі, що й надалі розбіжності в поглядах на технології освоєння “життєвого простору” та роль в цьому процесі місцевого населення залишалися в нацистських лідерів доволі значними. Та оскільки у “зваженого” курсу А. Розенберга були такі опоненти як Е. Кох, Г. Гімлер і, зрештою, сам А. Гітлер, це й вирішило справу на користь жорсткої лінії.

16 липня 1941 р. у ставці фюрера відбулося засідання, відкриваючи яке він однозначно виклав своє бачення ситуації. Райхсканцлер вважав головним завданням “цей величезний піріг зручно розкласти для того, щоб могли: по-перше, ним оволодіти, по-друге, ним керувати, по-третє, його експлуатувати” і що всі колонії відіграють “лише другорядну роль”.

Райхсляйтер А. Розенберг обстоював думку про диференційоване ставлення до корінних мешканців кожного райхскомісаріату. “На Україні, — наголошував він, — нам треба буде дозволити певне культурне піклування, ми повинні би підняти історичну свідомість українців, відкрити у Києві університет і т.п.”.

Виступивши проти таких кроків, райхсмаршал Г. Герінг висловив переконання, що Берлін “має думати спочатку про те, щоб забезпечити німців продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше”.

У цьому місці протоколу засідання в дужках зафіксована цікава ремарка: “(Другорядне питання: чи існує ще взагалі в Україні клас інтелігенції, чи українці вищих класів перебувають за межами сьогоднішньої Росії як емігранти?)” Отже, ставилася під питання спроможність українців виконувати технічні, культурні й управлінські функції в якості державних службовців навіть нижчих рангів¹².

Останнім пунктом із тих, що обговорювалися на засіданні, стало питання про призначення райхскомісара України. Ще в меморандумі № 2 від 7 квітня 1941 р. Розенберг пропонував призначити для райхскомісаріату “Україна” штабсляйтера Шікенданца, для Росії — Коха, для балтійських провінцій та Білорусі — гауляйтера Льюзе, для Кавказу — державного секретаря Бакке, для району Дон—Волга — Кляггеса¹³. Однак А. Гітлер у липні 1941 р. зупинив свій вибір на Е. Коху, який вважався справжнім “цербером” фюрера. Пояснив він це тим, що “найважливіша територія у найближчі три роки — це, без сумніву, Україна”¹⁴. До речі, цим самим опосередковано підтверджувалася думка Розенберга про специфіку та значення України для Райху.

24 вересня 1941 р. у присутності райхспротектора фон Нойрата, держсекретарів Франка і Бакке, даючи характеристику народів, які населяли

Радянський Союз, фюрер сказав, що “українці також ліниві, погано організовані, по-азійськи нігілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов’язку, ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку. Сталін — один із найбільш великих сучасників, оскільки йому все ж вдалося, щоправда тільки завдяки найсуворішому примусу, викувати державу з цього сімейства кроликів”¹⁵.

Таким чином, плануючи велику загарбницьку війну, нацистська верхівка Німеччини вбачала в Україні в першу чергу невичерпне джерело сировини та трудових ресурсів, а також “життєвого простору”, освоєння якого передбачалося здійснити шляхом колонізації. Генеральна лінія полягала в тому, що всі владні повноваження в завойованих місцевостях належатимуть німцям, а механізми і технології управління цими регіонами базуватимуться на німецьких зразках. Представники автохтонного населення через низьку оцінку їхнього культурно-освітнього рівня, спроможності до самоорганізації, виконавської дисципліни могли розраховувати на залучення до найнижчого рівня державного апарату.

17 липня 1941 р. (в цей час почалися бої за Київ і Смоленськ) з’явився наказ Гітлера про запровадження цивільного управління окупованими територіями Радянського Союзу, нової системи адміністративного поділу та органів державної влади. У параграфі 2 зазначеного документа вказувалося, що всі зайняті області, крім тих, що увійшли до складу Генерального губернаторства, підлягали керівництву райхсміністра у справах східних окупованих територій яким, згідно з параграфом 4, призначався А. Розенберг.

Німецький дослідник П. Лонгерайх виокремлює два типи окупаційних режимів: “Адміністрація контролю” та “Урядова адміністрація” Останній тип характеризується прямим перебиранням на себе ексекютивних функцій німецькою адміністрацією.

Однак окупаційні режими здебільшого представлені змішаними формами. Інша формальна відмінність впливає з розмежування цивільної та військової адміністрації. Проте навіть там, де влада опинилася в руках командування військ, жодна військова адміністрація не була схожа на іншу. Багатоманітність форм адміністративного управління призводила до зіткнень між різними відомствами Третього райху, що прагнули закріпитися, розмежувати або розширити свої повноваження.

“Адміністрація контролю” представлена такими зразками.

Цивільний контроль місцевих органів влади для країн, з якими потрібно було рахуватися в політичних відносинах або в яких була особлива зацікавленість:

1. Держави, “захист” яких взяв на себе Райх, і якими керували імперські уповноважені.

2. Держави з “германським” населенням, яке планувалося зробити частиною “Великонімецького Райху” і які управлялися райхскомісарами (Норвегія, Нідерланди).

3. Території, “колонізація” яких була запланована і практично почата вже під час війни (протекторат Богемія та Моравія, генерал-губернаторства, райхскомісаріати “Остланд” і “Україна”).

Збереження військових адміністрацій у низці регіонів з урахуванням вимог подальшого ведення війни:

1. Очолювали командуєчі Вермахту (Бельгія, Франція, о-ви Ла-Маншу, Сербія, Салоніки, Південна Греція і Крит).

2. Очолювали головнокомандувачі груп армій, або командувачі армій у тилкових районах сухопутних військ і армій (райони бойових дій на території Радянського Союзу)¹⁶.

1 серпня 1941 р. відбулась урочиста церемонія передавання влади у Східній Галичині військовим командуванням цивільній адміністрації Генерального губернаторства. Звертаючись до райхсміністра Г. Франка, командувач оперативного тилового району групи армій “Південь” генерал піхоти фон Роквес наголошував: “Територія, яку я сьогодні передаю, завдяки невтомним зусиллям усіх частин та підрозділів Вермахту, військ СС, СД, поліції та військових формувань усіх інших організацій, які були надіслані сюди Райхом, зараз можна вважати упокореною. Всюди діють військові та цивільні власті й адміністративні установи, здійснені перші заходи з метою зібрати багатий врожай і спрямувати життя в нормальне русло.

Як колишній командувач і голова виконавчої влади в цьому районі, тепер я маю честь передати Вам, пане генерал-губернатор, цю територію під Вашу опіку. Я передаю Вам цю область з побажанням, аби під Вашим сильним керівництвом, пане генерал-губернатор, вона йшла до щасливого й благословенного майбутнього”¹⁷.

У розвиток думок свого шефа начальник бюро освоєння “життєвого простору” в уряді Г. Франка підготував відповідний документ. Цей проект містив пропозиції щодо створення на схід від Генерального губернаторства провінцій, вже об’єднаних “у широкий регіон під німецьким управлінням і які могли б за своїм розміщенням і структурою інтегруватися у процес германізації. ... Враховуючи цей принцип, новий адміністративний поділ на Сході повинен бути спрямований на майбутнє як “кордон Райху”, за яким починається власне колоніальна економія і адміністрація”.

Згідно з пропозиціями автора цього документу, кордон імперії слід відсунути на схід від Тернополя, Ровно, Пінська, причому райони Львова, Чернівців і Тернополя мали обов’язково входити до складу Генерального губернаторства, східні кордони якого фактично стануть кордонами Центральної Європи. У плані наголошувалося: “Вимога Великого Німецького Райху — одержати й закріпити за собою життєвий простір, що відповідає його можливостям, — повинна переважати над будь-якими іншими міркуваннями і над етнографічним принципом”. Крім того, проект містив пропозицію про евакуацію (фактично — депортацію) українських мешканців з району Львова до центральних та східних областей України¹⁸.

Дистрикт “Галичина”

На вже згаданому засіданні 16 липня 1941 р. А. Гітлер пропонував обміркувати питання про приєднання “старо-австрійської частини Галичини” до Генерального губернаторства. Відповідаючи на зауваження присутніх райхсляй-

тера Розенберга, райхсміністра Ламмерса, маршала Кейтеля, райсмаршала Герінга, фюрер запропонував не передавати цю частину до Генерального губернаторства, а “просто підпорядкувати її райхсміністру Франку”¹⁹.

Наступного дня райхсканцлер підписав наказ, згідно з яким управління Східною Галичиною переходило до компетенції генерал-губернатора Г. Франка. Слід зазначити, що й цього разу А. Розенберг висловив погляди, що йшли врозріз із позицією більшості нацистських лідерів: він вважав помилкою передавання районів довкола Львова адміністративному керівництву Генерального губернаторства. Створене 12 жовтня 1939 р., воно складалося з 4 адміністративно-територіальних одиниць: Люблінського, Варшавського, Радомського й Краківського дистриктів. До останнього увійшли й етнічні українські землі — Холмщина, Підляшшя, Надсяння й Лемківщина. Відповідно до декретів Гітлера від 17 і 22 липня та розпорядження Г. Франка, утворився п’ятий дистрикт у складі Дрогобицької, Львівської, Станіславської (нині — Івано-Франківської), Тернопільської (без північних районів) областей загальною площею 48 081 км² та кількістю жителів 4789 тис. осіб. Центром дистрикту “Галичина” був Лемберг (Львів), у якому перебував апарат вищої посадової особи — губернатора.

Першим губернатором дистрикту “Галичина” призначили К. Ляша, після нього (від березня 1942 р.) ці обов’язки виконував бригаденфюрер СС О. Вехтер. Офіціоз Г. Франка “Дас Генералгубернемент” у № 12 за 1941 р. вмістив повідомлення такого змісту: “Галичина стала частиною Генерального Губернаторства... Генерал-губернатор з волі фюрера відновив суверенітет німецького Райху над Галичиною”²⁰. Цей крок остаточно розвіяв будь-які ілюзії тієї частини західноукраїнського суспільства, яка сподівалася на відродження національної державності під егідою Третього райху. Слід нагадати, що вперше німці “відкрили карти” тоді, коли не визнали правочинним Акт від 30 червня, яким проголошувалося відновлення Української Держави. Різко негативна реакція Берліна, щоправда, відразу не зупинила державотворчої ініціативи ОУН на місцях. Однак через кілька місяців шляхом репресій активність прихильників ідеї української суверенної державності була мінімізована, а всі, хто продовжував трактувати це питання в політичній площині, кваліфікувалися в кримінальній площині (як “бандити”) з усіма наслідками, що випливали із цього.

Організація управління в дистрикті вибудовувалась за німецькими зразками. Генерал-губернатору підлягали СС і поліцайфюрер та шеф управління губернаторства. Останній керував адміністративними органами, що охоплювали всі галузі соціального, економічного, культурно-освітнього, релігійного життя, діяльність комунальних, санітарно-епідеміологічних та медичних служб тощо. Дистрикт поділявся на окружні староства (“крайзгаупт-маншафти”), які, у свою чергу, склалися з “бецирків” (округів) та “ландгемайндів” (сільських громад). Крайзгауптманшафти налічували від двох до п’яти округів (“бецирків”). Також існували так звані виокремленні міста (“крайзфрайштадти”), яких разом з “крайзгауптманшафтами” нараховувалося сімнадцять. На нижні щаблі влади — посади бургомістрів, голів міських та сільських громад, сільських старост — призначалися місцеві жителі — поляки й українці (в залежності від того, яка етнічна група компактно мешкала в тому чи іншому населеному пун-

кті). Представників місцевого населення брали на державну службу й на нижчі посади німецьких адміністративних органів.

Перебравши повноваження щодо управління краєм, Г. Франк 1 серпня 1941 р. підписав розпорядження про організацію влади та її нормативно-правове оформлення. “Діючі до цього часу закони і права, — наголошувалося у документі, — втрачають свою силу, оскільки вони суперечать адмініструванню німецького уряду ...Розпорядження, видані головним чином військовим командуванням і його місцевими уповноваженими, лишаються в силі, якщо вони не втратили свого значення у зв’язку із включенням Галичини до складу Генерального губернаторства”. Адміністрація губернатора дистрикту мала керуватися у своїх діях постановами, виданими для адміністрації шефів областей у Генеральному губернаторстві. Аналогічним чином було налагоджено функціонування апарату окружних та міських староств, для яких були обов’язковими постанови, що діяли в усіх інших дистриктах²¹.

Окрилений прирощенням свого “удільного князівства”, Г. Франк пообіцяв невідкладно вжити заходів для залучення місцевого населення до продуктивної праці та перетворити край на “резерв робочої сили для Райху. Резервуар умиротворений та економічно врівноважений”. Крім того, було задеклароване бажання “з користю залучити до роботи” всі ті елементи, які в багатьох випадках “протиставляються місці”²².

На території дистрикту “Галичина” також запроваджувалося німецьке кримінальне право і карально-репресивні приписи, що застосовувалися до місцевого населення. Ними встановлювалися засоби покарання за скоєння злочинів і правопорушень, заходи з попередження і виправлення, регламентувалося право помилування, “німецького привітання”, використання німецької державної символіки, впроваджувалася нова “побудова виміру справедливості в Галицькій області”²³. Слід зазначити, що цей крок викликав негативну реакцію української громадськості краю, яка до того все ще сподівалася на сприяння Німеччини збиранню українських земель в єдину державу.

30 липня 1941 р. група громадських, політичних та церковних діячів, які входили до складу Української національної ради, надіслала німецькому уряду протест проти приєднання Східної Галичини до Генерального губернаторства. Українська національна рада виникла у Львові влітку 1941 р. під назвою Рада Сеньйорів і взяла на себе соціально-політичну репрезентацію Галичини, Волині та Холмщини перед окупаційною адміністрацією. До складу цієї інституції увійшли митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький (почесний президент і протектор), К. Левицький (голова), о. Ю. Дзерович та Л. Турчин (заступники), А. Білецький (секретар), архієпископ Й. Сліпий, о. Г. Костельник, М. Панчишин, М. Волошин, В. Симович.

Однак німецьке керівництво не залишило місця для діяльності будь-яких політичних організацій на окупованих територіях і в лютому 1942 р. взагалі заборонило існування Ради. Водночас Український крайовий комітет (УКК) у Львові, який виконував функції опіки над тими категоріями українського населення, що найбільше потерпали від війни, був приєднаний до Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові, після чого останній

став єдиною інституцією, що одержала право координувати суспільне життя української спільноти в межах Генерального губернаторства.

З приводу цих та інших заяв у вересні 1941 р. в одному з німецьких документів було зафіксовано такі тези:

“1. Фюрер зберігає за собою право ухвалювати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями.

На всі скарги українців щодо передачі певних територій України під управління генерал-губернатора чи Румунії і на всі подібні скарги треба відповідати, що Україна була врятована завдяки німецькій крові і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно з загальними політичними потребами”.

Далі чи не вперше в офіційних документах, що виходили з вищого ешелону влади, ставилося питання про можливість і спосіб використання місцевих кадрів у виконанні управлінських функцій:

“2. У разі необхідності в майбутньому буде допущена участь деяких українців в управлінні країною на рівні повітів та регіонів у формі комітетів довіри. У вищих органах влади поодинокі гідні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, без того, щоб із цього випливали будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру”²⁴. На практиці жодних самоврядних структур навіть на нижчому, місцевому рівні окупанти не дозволили створити. Щоправда, значну роль у життєдіяльності східно-галицького соціуму відіграла мережа громадських інституцій, які діяли під егідою УЦК. Німецька адміністрація навіть делегувала їм другорядні повноваження (переважно пов'язані із соціальною опікою найбільш постраждалих під час війни категорій населення). Зокрема, зв'язуючою ланкою між селянами, керівництвом УЦК та німецькою владою, стали “мужі довір'я”.

Дистрикт “Галичина” складався з 15 округів. Окремий округ становив Львів, що поділявся на українську, польську, єврейську та німецьку станиці²⁵. Згідно з чинним за окупаційної влади порядком, статус міста отримували населені пункти, в яких мешкало не менше 5 тис. осіб.

Від 1 квітня 1942 р. у дистрикті запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ, унаслідок чого Тлумацький повіт перепідпорядковувався Станіславському окружному староству, Рогатинський — Бережанському, Городенківський (замість ліквідованого округу) і Снятинський — Коломийському. Влітку 1943 р. м. Калуш разом з Волинською, Верхоянською, Войнилівською, Небилівською, Новицькою, Томашівецькою волостями увійшли до складу Станіславської округи, а м. Долина з Велдзькою, Вітвицькою, Креховичською, Перегінською, Рожнятинською, Тростянецькою та Спаською волостями — до складу Стрийської округи.

Однак упродовж усього періоду німецької окупації форма організації влади в дистрикті “Галичина” істотних змін не зазнавала. Державна служба функціонувала тут на підставі “Розпорядження про адміністрацію Галичини” від 1 серпня 1941 р. Згідно із цими приписами, в дистрикті та округах діяли уряди, до складу яких входили профільні відділи, підвідділи та референтури. Керівництво адміністрацією округів, повітів та міст здійснювали німецькі чиновники.

Структура окружної управи була такою: голова, два заступники, начальники відділів (адміністративного, персонального (кадрів), народної освіти, фінансового, лісового, земельного, торгівлі та промислу, охорони здоров'я, суспільної опіки, технічного, міліції, культури та мистецтва). На рівні повітів адміністрацію представляли голова управи, його двоє заступників і начальники відповідних відділів. Поза межами цих державних структур діяли таємна поліція, до компетенції якої входив контроль над політичними настроями та ситуацією в краї, а також жандармерія, на яку покладалося забезпечення громадського порядку.

Керівні посади в окружних і повітових управах посідали місцеві фахівці, які мали відповідні знання і навички. Оскільки на державній службі в міжвоєнний період у Польщі перебували переважно громадяни польської національності, під час німецької окупації їм було значно легше зайняти управлінську посаду. Не маючи такого досвіду, українці зіткнулися зі значними труднощами у працевлаштуванні. Та оскільки німці на перших порах досить насторожено ставилися до польських фахівців, українські кадри дістали шанс у цій конкуренції. Завдяки активній позиції української організованої громадськості, українцям вдалося зайняти вакантні місця в багатьох відділах окружних, міських та повітових управ. Водночас до інших відділів, «як скарбовий, мір і ваги, праці, каси хворих, залізниці, в'язничної служби діставалися майже самі поляки, тому що вони в тих урядах працювали за Польщі, мали практики і їх відразу можна було поставити до праці»²⁶.

На місцях владна вертикаль порівняно з 1930-ми роками залишилася без змін. На чолі повіту стояв староста, волості — солтис, села — вїйт. При цьому, як правило, посадовці цього рівня мали ту національність, яка переважала в тому чи іншому населеному пункті, волості чи повіті. У змішаних українсько-польських анклавах існувала напружена конкуренція за посади чиновників державних служб. Це пояснювалося не тільки індивідуальною стратегією виживання, а й колективною, етносоціальною солідарністю, оскільки давало можливість захищати інтереси конкретної національної групи перед німецькими окупаційними чиновниками.

Принципово виключивши будь-який політичний компонент із суспільного життя Східної Галичини, німці санкціонували існування єдиної громадської інституції у краї — Українського центрального комітету, про який йшлося вище. Розгалужена мережа його низових ланок налічувала 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів та 965 мужів довір'я²⁷. Однак ця самоврядна структура, хоча й опікувалася деякими соціально-економічними, культурно-освітніми питаннями, все ж не мала статусу державної. Всі, хто виконував у ній певні керівні функції, одержували утримання чи матеріальну підтримку з бюджету УЦК, що формувався переважно за рахунок добровільних внесків краян.

Аби розвіяти будь-які ілюзії щодо ставлення нацистів до «українського питання», уряд Генерального губернаторства підготував для міністерства закордонних справ спеціальну записку, в якій, зокрема, наголошувалося, що «за сучасною концепцією для українства Східної Галичини взагалі не існує жодних перспектив на участь у власному українському державному існуванні в будь-якій формі»²⁸.

Для німецької бюрократії державна служба на окупованих землях доволі часто забезпечувала широкі можливості для особистого збагачення. Тут не потрібно було доводити свою добропорядність, законслухняність, чітко дотримуватися приписів, за порушення яких на території Райху на них неодмінно чекало б покарання. Та коли високі посадовці на “східних територіях” дозволяли собі занадто багато, до них застосовувалися дисциплінарні санкції. Саме так трапилося з першим губернатором дистрикту “Галичина” К. Ляшем, який надміру захопився трофейними матеріальними цінностями, які не встигли вивезти радянські евакуаційні органи. Зрештою на початку 1942 р. нечистого на руку керівника дистрикту позбавили посади й відправили до штрафного підрозділу діючої армії.

Його наступник О. Вехтер заявив, що слід “уникати всього, що б вказувало на те, що ми розглядаємо Галичину як свою власність, де ми будемо порядкувати, як захочемо”²⁹. Однак це виявилось тільки “декларацією про наміри”, вмотивованою бажанням стимулювати лояльність місцевої громадськості й отримати додаткові мобілізаційні важелі для реалізації поставлених Берліном завдань. Більш гнучка лінія О. Вехтера виявилася в тому, що він реагував на суспільні імпульси й намагався при цьому скерувати їх на службу Райху. Саме в цьому руслі потрібно розглядати підтримку ним ідеї створення українського національного військового з’єднання. Втім німецькі керівники вбачали в цьому проекті лише додаткове джерело “гарматного м’яса”.

У зв’язку з окресленою позицією окупантів слід розглядати діяльність місцевої бюрократії та персоналу насамперед як таку, що повністю підпорядковувалася ідеологічним, політичним, соціально-економічним інтересам Берліна. Звичайно, наявність у державному апараті національно свідомих українців могла певною мірою амортизувати наслідки жорстокого курсу нацистів у всіх сферах життя, але неспроможна була істотно вплинути на нього. Службовці різних ланок апарату влади фактично були слухняними, дисциплінованими виконавцями вказівок німецьких зверхників (будь-які порушення мали наслідком жорстокі репресії).

Як переважно аграрний регіон Східна Галичина, як зазначалося, стала резервуаром сировини, деревини, сільськогосподарської продукції, а також робочої сили. Німецькі власті суворо стежили за тим, аби місцеві органи управління забезпечили виконання доведених “згори” рознарядок по “контингентах”, збиранню податків та щодо залучення місцевих жителів до виконання різного роду повинностей. О. Вехтер практикував часті поїздки на місця, де зустрічався з відповідальними особами регіонального рівня і вимагав від них неухильного дотримання термінів та обсягів надходжень сільськогосподарської продукції.

Поряд із відділом харчування й сільського господарства в уряді Генерального губернаторства питаннями, пов’язаними з вилученням “надлишків” продовольства, сировини та фуражу, займалася господарська команда “Львів”. 31 липня 1941 р. з метою впорядкування цієї справи між генерал-губернатором і господарською інспекцією “Південь” було укладено договір про плани і порядок вивезення промислової та сільськогосподарської продукції з дистрикту “Галичина”. У ньому, зокрема, зазначалося, що, відповідно до наказу райхсмаршала Герінга, господарська інспекція “Південь” одержала завдання

повністю забезпечити харчі для німецького війська за рахунок завойованої території. Оскільки радянські власті не встигли знищити в Галичині так багато запасів, як їм це вдалося у центральних областях України, збіжжя, виявлене в Галичині, рекомендувалося використати для забезпечення війська у східних областях. “Крім того, на вимогу господарського штабу “Схід” необхідно буде в майбутньому надати певну кількість продукції землеробства в його розпорядження для задоволення потреб війська на сході. З цього приводу в Генеральному губернаторстві, очевидно, буде направлений ще й державний секретар Бакке, оскільки віднині Генеральному губернаторству додається ще частина господарської команди “Львів”. Відповідно до переговорів з інтендантами, що відбулися відразу ж після окупації Львова між начальником головної групи сільського господарства при господарській інспекції “Південь” ландесбауерфюрером Керером, начальником сільськогосподарського відділу при господарській команді “Львів” капітаном доктором Гарейзом та діловим-начальником головного відділу при управлінні Генерального губернаторства крайзбауерфюрером Науманном, було досягнуто угоди щодо поставок Вермахту та господарської інспекції “Південь” з території, що належить до Генерального губернаторства 200 тис. т зерна, 25 тис. т м’яса, 15 тис. т цукру”, а також значної кількості іншої продукції³⁰.

Одним з головних завдань, що покладалися на окупаційні органи, стало забезпечення трудовими ресурсами економіки Третього райху. Спеціально для цього було створено відповідне відомство Ф. Заукеля. Та без активного сприяння з боку всіх інших державних служб йому було б не до снаги виконати планові показники.

Юридичним підґрунтям для залучення до обов’язкових робіт мешканців окупованих “східних територій” віком від 18 до 45 років стало розпорядження А. Розенберга. Для дистрикту “Галичина” уряд Генерального губернаторства встановив навіть більшу вікову “вилку” — від 15 до 60 років.

Перенаселення цього аграрного регіону здавна було причиною еміграції галичан. Багатообіцяючі пропозиції відомства Заукеля спричинили добровільний виїзд майже 300 тис. мешканців регіону на роботи до Німеччини — надто вже важко було виживати в краї, де і в мирні часи з весни до нового врожаю голодувала не одна родина.

Працевлаштування тих, хто залишився, впорядковувалося розпорядженням від 1 січня 1942 р., згідно з яким в галицькому дистрикті вводилися обов’язкові громадські роботи. Із цією метою всі фізично придатні громадяни чоловічої статі мали зареєструватися в повітових та міських урядах праці. Задля впорядкування справи працевикористання розпорядженням уряду Генерального губернаторства від 9 грудня 1940 р. створювалася спеціальна організація — “Українська служба Батьківщині”. Відповідно до статуту “УСБ”, головними ділянками її зусиль визначені “будова й направа доріг, регуляція рік, меліорація неужитків, відбудова повоєнної і постихійної шкоди”. Кадрову базу “УСБ” становила молодь від 18 до 35 років на добровільній (так декларувалося в статуті) основі. Однак вказаний принцип комплектування дезавував такий пункт: “Усіх, що будуть ухилятися від обов’язку служби в УСБ, карати-

меться згідно з відповідними німецькими законами й позбавлятиметься права користатися з допомоги українських допомогівих організацій. 3-місячна служба в “УСБ” полегшувала одержання посад. Крім того, можна було отримати навички провідників “УСБ”³¹. На сільських старост і вїтїв покладался обов’язок забезпечити належну кількість “добровольців”.

Структурні особливості та характер функціонування окупаційних управлінських органів можна проілюструвати на прикладі тих інституцій дистрикту “Галичина”, які керували культурними, науковими й освітянськими справами. Так, відділ науки і навчання уряду дистрикту очолював А. Гасселіх. Безпосередньо шкільною галуззю займався професор Мак. У цій сфері управління були задіяні переважно галицькі німці. У секторах українського і польського шкільництва працювали відповідно українські й польські інспектори; з українського боку організацією роботи народних шкіл опікувався Л. Ясінчук, за роботу середніх шкіл відповідав С. Білик. На С. Білінкевича покладался контроль за функціонуванням учительських семінарій, на М. Холєвчука — сільськогосподарських шкіл, на І. Лежогубську — жіночих торговельних шкіл. У тих місцевостях, де кількість освітніх установ була незначною, обов’язки інспектора виконували спеціально призначені вчителі, які мали досвід керівної роботи. Управлінську вертикаль доповнювали окружні шкільні ради. Для підвищення рівня освіти вживалися відповідні заходи, які мали за мету заміну вчителів, що не мали належної кваліфікації, на підготовлених фахівців. Для цього було відкрито вчительські семінарії та короткотермінові курси³².

Оскільки окупаційні власті виявили зацікавлення в підготовці перш за все технічних та сільськогосподарських кадрів нижчої та середньої ланок, у багатьох містах Галичини діяли різноманітні курси, школи, бурси, в рамках яких діставала знання та навички роботи в аграрному секторі місцева молодь.

Оплата праці зайнятих на державній службі в дистрикті “Галичина” здійснювалася відповідно до порядку, встановленого на території всього Генерального губернаторства. Грошові виплати часто доповнювалися картками на отримання дефіцитних продовольчих і промислових товарів, а також деякими соціальними гарантіями.

У промові з приводу 3-ї річниці заснування (жовтень 1942 р.) очільник територіально-адміністративного утворення проголошував: “Генеральне губернаторство — це своєрідна нова форма побічної країни. Це не власне держава, не колонія, ані домініон, ані протекторат. Генеральне губернаторство всіма своїми силами служить німецькій державі. Губернаторство є перший, розбудований рівно державі, організаційний інструмент для здійснення “Доби Сходу” на просторі Німеччини. Німецький елемент уже тепер відіграє провідну роль у Генеральному губернаторстві. В майбутньому ця роль дедалі зростатиме. Це не значить, що німці хочуть винищити, або германізувати чужонаціональний елемент. Хто лояльно підпорядковується потребам німецького ладу, до того також лояльно будуть ставитись представники німецької влади ... Я бажаю спокою і ясності на цьому просторі також у ставленні до чужонаціональних мешканців та особисто зроблю все, щоб цю основну лінію моєї дотеперішньої політичної діяльності на цьому просторі зберегти надалі. Німецький народ не хоче силувати,

він хоче тільки встановити на майбутнє новий життєвий лад для всіх європейських народів ... Генеральне губернаторство править тепер за міст поміж корінним німецьким краєм і новими величезними територіями на Сході”³³.

У цьому пасажі слід прокоментувати принаймні три речі. По-перше, Берлін вважав територію, що увійшла до складу Генерального губернаторства, органічним продовженням Німеччини. Саме тому Франк наголошував на відсутності істотних відмінностей в організації влади та управління в Райху та в Генеральному губернаторстві, що продовжувало його “німецький простір” на Схід. Посилюючи свою присутність у цьому територіально-адміністративному утворенні, нацистське керівництво, сподівалося в стислі терміни перетворити ці терени на інтегральну складову Великонімеччини. Про це свідчить характер, зміст і форми та методи функціонування адміністрації Генерального губернаторства³⁴.

По-друге, у згаданому виступі декларативно заявляється теза про бажання встановити “новий життєвий лад” без застосування сили. Облудність цих слів особливо рельєфно відбивають каральна політика і тотальний терор агресора, а також призначення управлінських структур, за допомогою яких ці підходи реалізовувалися.

Нарешті, по-третє, Генеральне губернаторство реалізувалося як надійний плацдарм для продовження експансії в східному напрямі. Аби забезпечити надійність цього “мосту”, гітлерівські намісники формували потужний, надійний і продуктивний апарат влади, на який покладалося освоєння нового “життєвого простору”.

Райхскомісаріат “Україна”

17 липня 1941 р. А. Гітлер, начальник штабу Верховного головнокомандування Кейтель, райхсміністр і начальник райхсканцелярії д-р Ламмерс підписали наказ про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях. У ньому, зокрема, наголошувалося: “Після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам визначаються в кожному окремому випадку моїм (фюрера — Авт.) особливим наказом”. Всі райони, що не входили до компетенції адміністрації Генерального губернаторства або адміністрації прикордонних з Німеччиною областей, підлягали райхсміністру у справах окупованих східних областей.

Територія, що перебувала у віданні міністра у справах окупованих східних областей, поділялася на райхскомісаріати, ті, у свою чергу, — на генеральні округи, що склалися з округів (областей)*. Очолювалися ці адміністративні одиниці відповідно райхскомісарами, генерал-комісарами та гебітскомісарами, причому на перші дві посади функціонерів призначав особисто

* Точного відповідника німецького терміну “Gebiet”, “Gebietskommissariat” в українській мові немає.

фюрер, а керівників головних управлінь райхскомісаріату, а також гебітскомісарів — райхсміністр у справах окупованих східних областей.

Райхсміністр одержував право видавати закони для зайнятих територій, а також делегувати ці повноваження райхскомісарам, які йому підпорядковувалися. Всі органи цивільного управління перебували у віданні райхскомісарів. Забезпечення роботи підприємств, транспорту і пошти в період воєнних дій покладалося на відповідні державні органи, що отримували вказівки від начальника штабу Верховного головнокомандування збройних сил. По завершенню бойових дій передбачалося встановити інші положення.

У передостанньому, 10 параграфі, зокрема вказувалося: “Для погодження заходів, що їх проводить райхсміністр східних областей або райхскомісари в своїх областях, з державною політикою райхсміністр у справах окупованих східних областей повинен підтримувати тісний контакт з верховними органами держави. В разі розходження думок, яке не вдалося усунути при безпосередніх переговорах, треба запитати через райхсміністра і начальника райхсканцелярії про мою (фюрера — Авт.) думку”³⁵.

Апарат міністерства у справах окупованих східних областей адаптувався до виконання визначених нацистською верхівкою Німеччини завдань. У його структурі перебував департамент у справах України і Прибалтики, що складався з головних відділів (управлінь). Політичне управління на чолі з Г. Лейббрандтом відповідало за вироблення й формулювання політичних засад і директив, орієнтованих на оптимізацію управління окупованими землями. В березні 1944 р. його реорганізували в Головний політичний штаб. На адміністративне управління (керівник — Л. Рунге) покладалася відповідальність за організацію управління всіма сферами життя. Економічне управління (очільник — Г. Шлоттерер) займалося організацією виробництва, підприємництва, торгівлі, а також використання промислової та сільськогосподарської продукції в окупованих теренах. До компетенції технічного управління, яке очолював Ф. Шютце, входили налагодження будівельних і ремонтних робіт, водного господарства, комунікацій тощо. З огляду на складність забезпечення кваліфікованими управлінцями державних служб на окупованих землях особливого значення набувала діяльність управління кадрів. Важливі функції покладалися на управління преси та пропаганди, культури та інші³⁶.

Карально-репресивний характер окупаційного режиму та переважно силові методи, що обиралися для розв’язання практично всього спектра питань, вимагали наявності розгалуженого апарату примусу. Поліція райхскомісаріату, польова жандармерія, були зобов’язані забезпечити не лише упокоєння краю, а й своєчасне виконання вказівок Берліна. Цю ділянку роботи контролював райхсфюрер СС і начальник поліції Німеччини Г. Гімmlер. Його повноваження визначалися наказом фюрера від 17 липня 1941 р. “Про введення поліцейного режиму в окупованих областях СРСР”.

Наказ Гітлера про створення райхскомісаріату “Україна” з’явився 20 серпня 1941 р. Спочатку територія райхскомісаріату “Україна” (РКУ), яку було передано цивільній німецькій адміністрації 28—29 серпня, була незначною. Надалі, з окупацією всієї України, межі РКУ розширювалися. Якщо в серпні

1941 р. він охоплював 71 тис. км², то у жовтні — 176 тис. км², 16 листопада — 235 тис. км². На початок 1943 р. його площа становила 339 тис. км² (довоєнна територія УРСР сягала 533, 3 тис. км²)³⁷, з населенням 16,9 млн осіб.

У серпні 1941 р. були підготовлені загальні директиви райхсміністерства східних областей про адміністративний поділ окупованих областей України, якими визначалися кордони РКУ. На заході й південному заході райхскомісаріат межував з колишніми Львівською та Тернопільською областями по лінії Сокаль — Броди — Підволочиськ — р. Збруч (до місця його впадіння в р. Дністер). Далі кордон проходив уздовж Дністра до сіл Василютів (неподалік Могилева-Подільського), Лядова, через Примазеницю, Бар (включно), потім — уздовж р. Ров і західного берега Бугу до його впадіння в Чорне море. На півночі кордони проходили в середньому в 20 км на північ від залізничної колії Брест—Гомель до пункту, розташованого в 20 км на схід від Мглина. Автори документа передбачали створення 7 генеральних округ (Generalbezirk).

Крім того, в згаданому варіанті адміністративно-територіального поділу було передбачено:

1. Генеральна округа “Волинь” охоплювала територію Ровенської, Луцької та Кам’янець-Подільської областей, потім — південну частину Брестської та Пінської областей колишньої БРСР. М. Ровно стало місцем дислокації генерал-комісара і райхскомісара Е. Коха (тимчасово, до особливого розпорядження фюрера). Площа генеральної округи “Волинь”, що складалася з 24 округ, становила 80 508 км², кількість мешканців — 4212 тис. осіб. Очолив генеральну округу обергрупенфюрер СА Шене.

2. Генеральну округу “Житомир” очолив урядовий президент Клемм. Вона складалася з 29 округ (територія Вінницької та Житомирської областей, потім — південна частина Поліської області БРСР). Площа — 64 800 км², населення — 2917 тис. осіб. Адміністративний центр — Житомир.

3. Генеральна округа “Київ” (26 округ на території Київської та Полтавської областей), яку очолив урядовий президент Шуленберг, мала найбільшу площу — 71 790 км² та чисельність населення — 4456 тис. осіб. Місце перебування генерал-комісара — Київ.

4. Генеральна округа “Миколаїв” (очолив обергрупенфюрер СС і СА Опперман) складалася з 14 округ на території колишніх Миколаївської та Кіровоградської областей. Адміністративним центром визначено м. Миколаїв. Площа — 46 880 км², населення — 1920 тис. осіб.

5. Генеральна округа “Таврія”, очолювана гауляйтером, генеральним консулом Фраценфельдом, розташовувалася на території колишньої Кримської АРСР та південної частини Миколаївської та Запорізької областей і складалася з 14 округ. Офіс генерал-комісара міг бути розташований у Сімферополі або Севастополі. На ділі розміри цієї генеральної округи обмежувалися тільки районами двох згаданих областей і дістала вона назву Teilbezirk Tawrien (частина області “Таврія”). Її центром став Мелітополь. Площа — 22 900 км², населення — 662 тис. осіб.

6. Генеральна округа “Чернігів” мала об’єднати територію Чернігівської та Сумської областей, південну частину Гомельської області (БРСР) та південну час-

тину Орловської області (РРФСР) і складатися з 18 округ з центром у м. Чернігів. Однак Чернігівська генеральна округа так і не була створена й упродовж усієї окупації ця територія залишалась у підпорядкуванні військового командування³⁸.

Генеральні округи (“Generalbezirk”) поділялися на 114 частин (“Kreisgebiet”, “Gebitskomissariat”), що, у свою чергу, склалися з 434 районів (за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом). Крім того, виокремлювалися 5 частин (“крайзгебіт”) міського типу, якими управляли штадткомісаріати на чолі з генерал-комісарами, — Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам’янське. Меншими містами керували штадткомісари, а невеликими (всього їх налічувалося 25) — орткомісари, які очолювали відповідні комісаріати³⁹. Як правило, “генералбецирки” охоплювали кілька областей, “крайзгебіти” — кілька районів.

Райхскомісар і генерал-комісари призначалися особисто фюрером, гебітскомісари, штадткомісари й орткомісари — А. Розенбергом.

Райхскомісару безпосередньо підлягали його заступник, референт, ад’ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті були постійно відряджені вищий начальник СС та поліції, зв’язковий офіцер військового командування, уповноважені із закордонних справ, пошти та залізниць, моторизована рота.

Структурно склад центрального адміністративного апарату РКУ віддзеркалював структуру міністерства окупованих східних областей і базувався на 4 головних управліннях — центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель (на нього покладалося керівництво всіма адміністративними структурами). Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом — фон дер Грьобен, організаційним — фон Ведельштадт, житловим та фінансовим — Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, в якому діяли відділи політики (Бальтц), праці та соціальної політики (Шрайберг), адміністрування (Віттке), охорони здоров’я, ветеринарії (Шварц) фінансів (Гоель), науки і культури (Бальтц), соціального захисту і допомоги (Брандт).

У складі господарського управління функціонували відділи промисловості (Йонас), харчування й сільського господарства (Корнер), лісозаготівель і полювання (Вахгольц), ціноутворення (Шутц), банків та грошей (Радевальд), обігових коштів та валютної політики (Грюнберг), установ і права (Вальтер).

На чолі управління техніки й шляхів сполучення стояв президент дирекції імперських залізниць Бауман, під керівництвом якого працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення⁴⁰.

Надалі структура апарату РКУ зазнавала трансформацій, а також персональних змін. Так, центральне управління розширилося до 9 відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. Політичне управління невдовзі вже мало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загаль-

ного керівництва. На політуправління покладалася реалізація нацистських ідейно-політичних засад і директив з управління окупованими територіями.

Господарське й технічне управління мали за мету забезпечити практичне розв'язання проблем, пов'язаних з матеріально-технічним та організаційним забезпеченням відбудовних і налагоджувальних робіт у виробничій сфері й використання промислової та сільськогосподарської продукції в РКУ.

Відділи головних управлінь склалися з великої кількості підвідділів. Так, у структурі відділу продовольства й сільського господарства функціонували підвідділи земельно-правової політики, державних помість, ринкових товариств, сільськогосподарських поселень; у відділі науки і мистецтва — підвідділи вищої школи, шкільний, книжковий, образотворчого мистецтва, сценічний; у відділі загальної пропаганди — підвідділи пропаганди, преси, радіо, кіно, закордонних зв'язків, виставочний (експозиційний), господарського вербування, обслуговування військ і т.ін.

Генеральні комісаріати й гебітскомісаріати мали аналогічну, хоча й де-що спрощену структуру.

Інколи до існуючого апарату додавалися нові ланки, на які покладалася спеціальні завдання по тих напрямках окупаційної політики, які нацисти не могли передбачити, плануючи “похід на Схід”. Одним із таких органів стало Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, сформоване згідно з наказом райхскомісара України від 7 грудня 1942 р. для керівництва й координації роботи цих установ. Його очолив директор Берлінського державного архіву доктор Г. Вінтер (до того він був уповноваженим комісаром служби охорони архівів при головній робочій групі оперативного штабу райхслайтера А. Розенберга). У вересні 1943 р. воно перебазувалося з Ровно до Кам'янця-Подільського, у січні 1944 р. — до Тропау (Опави) на території Чехії та діяло до початку 1945 р. Ця інституція займалася вивченням культурних цінностей на теренах України, забезпечуючи їх вилучення і вивезення до Німеччини. Лише один перелік розділів, за якими здійснювалося архівування документації Крайового управління, надає можливість уявити масштаби його діяльності: I. Організація та виробнича справа. II. Персонал. III. Бюджетні та касові справи. IV. Архів РКУ (матеріали щодо німецького етносу). VII. Група архівів (документи крайових архівів Києва, Луцька, Житомира, Миколаєва, Дніпропетровська, Криму, а також архівосховищ Харкова, Чернігова та інших установ у зоні військової адміністрації). VIII. Група бібліотек. IX. Група музеїв (крайові та в генеральних округах). X. Архітектурні пам'ятки.

Співпрацюючи з іншими структурами в Україні та Німеччині, Крайове управління безпосередньо долучилося до пограбувань історико-культурних надбань нашого народу, які так і не були повернені в повному обсязі після війни.

Детальне уявлення про структуру органів окупаційної адміністрації на місцях дає документ, виявлений у фондах державного архіву СБ України, — “Доповідна записка начальника НКДБ по Київській області Бондаренка наркомуну держбезпеки УРСР С. Савчуку про виявлені військові, адміністративні, каральні та господарські установи, що діяли в м. Києві в період окупації” (грудень 1943 р.), складений на підставі агентурних, слідчих та офіційних німе-

цьких матеріалів. У цьому документі, крім списку керівників суто військових інституцій, знаходимо прізвища воєнних комендантів міста — генерал-майора Ебергарда (1941—1942 рр.) та генерал-майора фон Ремера (1942—1943 рр.), а також їхніх заступників — майорів Цоленкопфа і Гертнера.

Поліція безпеки і служба безпеки (Sipo і SD) на чолі з командиром СС оберштурмбанфюрером Ерлінгером розташовувалися по вул. Короленка, 33. Його заступниками у справах виявлення й вилучення комуністичного підпілля, партизанів, українських націоналістів, нагляду за працівниками радіо й пропаганди був унтерштурмфюрер Губерт, заступником по відділах службових злочинів та кримінальних справ — унтерштурмфюрер Евелінг. Окремими структурними одиницями у складі поліції безпеки та служби безпеки були такі відділи: боротьби з комуністичним підпіллям і “розробки” службовців радіо і пропаганди; боротьби з українськими націоналістами; боротьби з партизанами; у справах співробітників НКВС. Обов’язки начальника концтабору на Сирці виконував штурбанфюрер СС Радомський. Окремо, по вул. Короленка, 15 розміщувався кримінальний відділ. Кримінальний відділ СД чи так звана допоміжна кримінальна поліція займався виявленням і розслідуванням у політичних і кримінальних справах щодо радянських громадян. Шефи кримінального відділу Концмаєр і Еберт підпорядковувалися безпосередньо командирі поліції безпеки та СД Ерлінгеру. Українським шефом кримінального відділу призначили В. Майковського. Кримінальний відділ поділявся на підвідділи — господарський, слідчий, агентурний, політичний, а ті — на групи за характером справ.

Штаб української охоронної поліції Києва (“Schutzmannschaft”) очолював Кабарда (прізвище німецького шефа не встановлено). Місто поділялося на два сектори, в кожному з яких існував окремий штаб, що об’єднував кілька районних відділень поліції. У цих штабах поряд із німецькими призначалися й українські комендатури поліції.

Поліція виконувала такі функції: здійснювала патрульну службу з охорони об’єктів і території району, арешти за списками і завданнями районної управи, перевіряла мешканців районів, проводила мобілізацію людей на роботи в Німеччину, а також затримання за політичними та кримінальними звинуваченнями. Слідство в районах вели слідчі кримінального відділу СД, прикріплені до відповідних районів. Арештованих зазвичай відправляли до кримінального відділу СД.

Повні дані про структуру та керівництво поліції порядку (Ordnungspolizei) у Києві відсутні. Відомо, що в районах міста поліція порядку складалася зі служби інспекторів порядку при районних управах, які вели облік населення, наглядали за виконанням нарядів на поставки робочої сили для військового будівництва та до Райху, притягували до кримінальної відповідальності осіб, які ухилилися від виходу на роботу та виїзду до Німеччини, відали видачею хлібних карток.

Окрім цього, в Києві функціонували водна, залізнична і пожежна поліція.

Цивільну окупаційну владу на території Київщини та Полтавщини уособлював генеральний комісаріат, який здійснював адміністративне керівництво всіма цивільними організаціями. При генеральному комісаріаті перебував штаб А. Розенберга.

Гевітскомісаріат (окружний комісаріат) здійснював управління кількома районами Київської області.

На штадткомісаріат покладалося керівництво містом. Міськими комісарами були послідовно Марве, Рогау, Берндт, заступниками — Маєр і Уде. Останній завідував “українською” поліцією та видачею перепусток для пересування містом у нічний час. Штадткомісаріат складався з таких відділів:

1. Особиста канцелярія штадткомісара;
2. Політичний;
3. Промисловий;
4. Сільського господарства і харчування;
5. Фінансовий;
6. Квартирний;
7. Правовий (Уде) з підвідділами: юридичним, зі зв'язків із міською управою і бюро перепусток;
8. Транспортний;
9. Медичний;
10. Будівельний;
11. Відділ керівництва ремісничими майстернями;
12. Силікатний;
13. Розподілу продуктів;
14. Господарський.

Окрім перелічених відділів при штадткомісарі перебували окремі посадовці, які наглядали за відповідними відділами міської управи.

На думку автора документа, міська управа не мала прав керівництва політичним та економічним життям міста, а була тільки виконавчим органом штадткомісаріату, а отже — “маріонеткою в його руках”.

Далі в доповідній записці викладалася структура Київської міської управи, яку спочатку очолював О. Оглоблин, потім В. Багазій, згодом заарештований гітлерівцями, та нарешті, Л. Форостівський. Голова управи мав трьох заступників, один з яких вів питання освіти, релігії та мистецтва, другий — займався адміністративними справами і штрафами, третій — іншими питаннями. У складі Київської міськуправи діяли такі відділи:

1. Адміністративний, у віданні якого перебувало відправлення людей на роботи до Німеччини;
2. Торговельно-промисловий відділ;
3. Відділ пропаганди;
4. Фінансовий;
5. Контрольно-правовий;
6. Відділ культури й освіти;
7. Житлове управління;
8. Транспортний;
9. Праці;
10. Відділ допомоги родинам тих, хто виїхав до Німеччини.

Під керівництвом міськуправи діяли районні управи, які мали дещо меншу кількість відділів і, відповідно, менший штат.

Характеризуючи окупаційний механізм влади, дослідник П. Рекотов звертає увагу на те, що він позначений розгалуженістю, яка мала на меті охоплення всіх ділянок функціонування державного організму. Однак це лише один (хоча і суттєвий) вияв цього явища. Інший пов'язаний з примусово-каральним призначенням практично всіх структурних ланок апарату, як вже зазначалося вище. Можна додати, що навіть ті з них, які, на перший погляд, виконували креативну роль, все ж несли принаймні регулятивне навантаження. Свідченням цього є наявність в апараті РКУ “єврейського” підвідділу, підвідділів фольксдойче, німецького й ненімецького — у відділах жіноцтва і юнацтва, а також підвідділів поселенської політики (фактично — колонізаційної), сільськогосподарського, поселень, монополій, господарського вербування, трудової повинності, примусової праці⁴¹.

Та визначальною спільною ознакою всіх елементів державного апарату, створеного гітлерівцями в РКУ, слід вважати його запрограмованість на досягнення економічного зиску, нещадну експлуатацію трудових і природних ресурсів, тотальний контроль за настроями та поведінкою населення і жорстоке придушення будь-яких форм і виявів опозиційності та спротиву.

У грудні 1942 р. райхскомісар України Е. Кох, звертаючись до чиновників апарату РКУ, наголошував: “Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету... передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили”⁴².

Кадрове наповнення німецьких окупаційних органів здійснювалося переважно за залишковим принципом: звиклі до комфорту (в західноєвропейських країнах, загарбаних гітлерівцями, його також не бракувало) бюрократи різного рівня неохоче залишали “фатерлянд”, аби опинитися у вкрай ворожому оточенні “неарійських” народів та суворих кліматичних умовах. Хоча здебільшого це були підготовлені управлінці й спеціалісти різних галузей виробництва, науки і культури, однак приїздило в Україну й чимало невігласів, людей з обмеженим культурним багажем та світоглядом. Саме про таких ішлося в одній із доповідних записок начальника поліції безпеки й СД генералбецїрку “Київ” на адресу Головного управління імперської безпеки (РСХА): “Відповідальні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу”⁴³. Німецькі держслужбовці отримували грошову винагороду і на відміну від своїх співвітчизників, які перебували на фронті чи на території Райху, мали й інші джерела поповнення матеріального статку, пов'язані з реквізиціями, поборами, хабарами тощо. Крім того, вони одержували державні нагороди й відповідні пільги за небезпечну службу на Сході.

Обираючи модель територіально-адміністративного устрою та адміністративно-правової інституалізації окупованих територій, Берлін керувався насамперед принципами доцільності, мінімізації витрат на зміни й максимальної відповідності новостворених структур завданням, що перед ними стояли. З огляду на це було вирішено зберегти межі колишніх районів та сільських громад. У райхскомісаріаті “Україна” райони очолили начальники райуправ, сільські громади (сільради до окупації) — старости, міські управи — бургомістри. Керівни-

ки цих структур в РКУ призначалися гебітскомісарами чи начальниками місцевих комендатур. Цілком зрозуміло, що зайняти таку посаду могли тільки лояльні до “нового порядку” громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої, або встигли “вислужитися” після приходу німців. Службовці середньої та нижчої ланки відбиралися з кола функціонерів та фахівців, які вже мали досвід роботи на певних керівних посадах.

У складі районних та міських управ, як правило, функціонував стандартний набір відділів — загального управління, фінансовий, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою, охорони здоров'я, ветеринарний, будівництва, освітніх та культурних установ, пропаганди, поліцейний. Начальників відділів призначав голова районної чи міської управи за погодженням із німецькими властями.

Сільських старост також призначали бургомістри за згодою окупаційної адміністрації. Сільські управи мали забезпечити виконання різного роду повинностей та сільськогосподарських поставок, надходження робочої сили для Райху, облік населення, а також вирішення багатьох інших питань. Вони відповідали за вилучення у місцевих мешканців боєприпасів та зброї, радіоприймачів, організацію світломаскування, впорядкування вулиць та громадських місць, прибирання й поховання трупів, здійснення режимних і репресивних заходів, виявлення продовольчих складів антифашистського підпілля, залучення працездатного населення до сільськогосподарських, ремонтних, будівельних та шляхових робіт (інколи — на спорудження укріплень тощо).

Керівники та співробітники районних, міських та сільських управ одержували грошову винагороду й харчові картки, що надавало їм можливість утримувати свої родини.

Та найвідповідальнішим їх завданням вважалося сприяння поліції та німецьким спецслужбам у поборенні “бандитизму” (радянського антифашистського руху Опору, українського і польського національно-визвольних рухів), виявлення колишніх комуністів, комсомольців, функціонерів та активістів, політпрацівників, утікачів-військовополонених, кримінальних елементів і т.п. Оскільки часто йшлося про односельчан, старости та співробітники сільських управ наражали себе на небезпеку, особливо після того, як населення спізнало всі вияви “нового порядку” й нацистську політику “батоба і пряника”. Зафіксовані непоодинокі випадки позасудових розправ над керівниками та функціонерами місцевих органів управління з боку радянських партизанів та підпільників. Дійсно, часто це були аморальні, безпринципні люди, кар'єристи та шкурники, які зраджували колишніх друзів і знайомих. Однак були серед тих, хто свідомо пішов на співпрацю з окупантами в органах місцевого управління, й справжні патріоти, які допомагали співвітчизникам вижити у складні часи, уникнути невилітальної праці в Німеччині чи навіть смерті у в'язниці чи таборі військовополонених. Ця категорія управлінців часто ставала жертвою нацистських спецслужб. Так, варто було партизанам з'явитися в тому чи іншому пункті, а до того ж вчинити диверсію чи остентат на німецького військовослужбовця, каральні експедиції страчували насамперед сільського старосту, а потім палили село і вбивали його мешканців. Покарання старост перетворилося на звичайну справу, коли гітле-

рівці зіткнулися з труднощами у справі стягнення податків та набору робочої сили для сільськогосподарських робіт і відправки до Райху.

Характеризуючи статус місцевих органів управління, слід звернути увагу на кілька пов'язаних із цим проблем. По-перше, інколи їх помилково називають "органами місцевого самоуправління". Насправді, вони не були самоврядними одиницями відповідних громад, оскільки їх керівництво призначалося німецькою адміністрацією (чи військовим командуванням), було повністю підконтрольне окупантам і виконувало їхні вказівки. Самодіяльний компонент у цьому випадку практично виключався. По-друге, в літературі можна зустріти поняття "українські допоміжні органи влади", що потребує коментарів. До певного часу так називалися місцеві адміністрації, створені з ініціативи чи за активної участі похідних груп ОУН та місцевих національно зорієнтованих активістів. Так, на державній печатці місцеві власті Дніпропетровська викарбували напис: "Українська держава — територіальна адміністрація Дніпропетровська". Незважаючи на підтримку дій місцевої влади з боку військового коменданта міста полковника фон Альберті, айнзатцкоманда С заарештувала заступника голови та 6 начальників відділів "української територіальної адміністрації", прихопивши й печатку. Міській управі інкримінувалося, що "замість того, аби опікуватися практичними справами, вона почала займатися політикою"⁴⁴. У регіонах зі строкатим національним складом управлінські функції виконували не тільки українці, а й росіяни, поляки, греки, румуни, кримські татари, болгари, угорці, фольксдойче та представники інших народів. Як тільки німецькі окупаційні чинники помічали найменші вияви національно-політичної активності, спецслужби відразу вживали заходів щодо їх нейтралізації. Після масових репресій проти українських націоналістів та місцевих патріотичних сил місцеві органи управління перетворилися на суто допоміжні, функціональні структури, які вже не "працювали" на "українську ідею". Від цього часу (причому в різних місцях цей процес розпочався неодноразово) вони трансформуються на переважно колаборантські інституції. На теренах Західної України самостійницький табір (як і польське національне підпілля) значно довше, ніж в інших регіонах, використовувало легальні можливості, в тому числі й поліційну службу, з метою розбудови мереж українських громадських установ і збройних сил ("Поліська Січ", УПА, самооборонні формування).

Аналізуючи стан справ в Україні, автори одного з німецьких повідомлень (вересень 1942 р.) резюмували, що порівняно з порядками у довоєнній Польщі "українці можуть констатувати очевидний прогрес у плані самоврядування". Керівники районів, директори округів, сільські старости, місцеві судді, шкільні інспектори — всі вони були переважно українцями, хоча лише виконували директиви своїх німецьких зверхників і не залучалися до ухвалення рішень. "Все залежить від окружних (німецьких — Авт.) комісарів і окружних землемірів, котрі діють диктаторськими методами, користуючись вседозволеністю: для сьогоднішньої України поняття права в його західноукраїнському розумінні не існує, тому думка певних німецьких штатських службовців може кардинально змінити весь хід життя".

Німецьке командування все частіше залучало до керівництва районами й округами людей з "непевними національно-політичними орієнтирами та з

сумнівним минулим”, “перебіжчиків”, політиканів та ін. Нерідко здійснення адміністративних функцій доручалося тим українцям, які за часів польської влади “зраджували українську ідею, ставали на польську службу і засилали своїх співвітчизників до концентраційного табору, а тепер змінили колір та стали німецькими довіреними людьми”.

Далі в документі йдеться про відсутність узгодженого, одностайного німецького курсу щодо України, коли кожен окружний комісар дотримується власної політичної лінії. Якщо в одній області “українська” поліція використовує в якості символу тризуб, то в іншій змушена носити свастику. В одних місцевостях дозволені 4-класні, а в деяких — 7-класні школи.

“Загалом, — наголошують автори згаданого документу, — створюється враження, нібито українці володіють якимись автономними правами, але насправді це лише фікція, дійсної автономії українці не мають...”

В окружних комісаріатах, німецькій жандармерії, поліції та інших німецьких установах працює багато поляків, які під час польського панування відзначились шовіністичними та антиукраїнськими настроями. Вони зневажають українців і зловживають своїм службовим становищем... Залишається взагалі незрозумілим, чому поляки, які настроєні вороже як до німців, так і до українців, займають у німецькій адміністрації високі посади, отримують високу зарплату, щодо продовольчого постачання є рівними з німцями та, крім того, можуть насміхатися над українцями, говорячи: «Ось ви тепер маєте вашу німецьку Україну»”.

Документ містить визнання, що принцип “divide et impera” шкодить німецьким інтересам.

“У канцелярії окружних комісарів, відділах з питань праці, агрономів і т.д. українське населення зазнає дуже брутального і часто несправедливого обходження, яке деколи переходить в бездумну погордливість... Зі свого боку поляки або росіяни, які займають довірені їм посади в канцеляріях, ускладнюють справи, щоб створити ще більше невдоволення”⁴⁵.

Задля об’єктивності слід зазначити, що вияви національного солідаризму (у різних формах) мали місце й у тих управлінських структурах, в яких більшість співробітників були українцями. Умови окупації вивели міжнаціональні антагонізми з латентного стану й усі учасники цих стосунків у цей період не відзначалися перебірливістю і виваженістю щодо вибору засобів.

Окупаційній адміністрації довелось формувати нову нормативно-правову базу, яка увесь час динамічно змінювалась, обслуговуючи потреби діючої армії, Райху, місцевого населення, а також реагуючи на різноманітні виклики воєнної доби. Основні нормативні акти, що застосовувалися в Україні, містилися в збірнику постанов райхсміністра східних окупованих областей. На територію України поширювалася також дія “Імперського листка законів” (Reichsgesetzblatt)⁴⁶. На основі цієї нормативної бази райхскомісар видавав власні підзаконні акти.

Для управління підлеглими територіями з осені 1941 р. до квітня 1942 р. райхскомісар видавав “Офіційні повідомлення” (Amtliche Mitteilungen), частина яких публікувалася в перекладеному українською мовою варіанті разом із німецьким оригіналом.

Від 1 травня 1942 р. в райхскомісаріаті “Україна” почав видаватися “Центральний бюлетень” (Zentralblatt des Reichskommissar für die Ukraine). У цьому виданні публікувалися як нормативні акти райхскомісара, так і витяги з імперського законодавства. Цей збірник нормативно-правових актів призначався виключно для внутрішнього використання працівниками установ і організацій райхскомісаріату (Nur für den inneren Dienstgebrauch). У 1943 р. у тексті збірника з’явилося доповнення — відтепер він призначався лише для використання німецькими службами (Nur für den Dienstgebrauch deutscher Dienststellen).

Керівники генеральних округ для безпосереднього управління підлеглими гебітскомісаріатами також видавали друковані збірники нормативних актів, зокрема “Офіційний бюлетень” (Amtblatt), певна частина якого мала додатки, так звані українські переклади (Ukrainische Übersetzungen), які призначалися для використання службовцями органів місцевого управління. Зазначені збірники нормативних актів мали важливе значення, через те що відправлення на місця окремих актів не передбачалося.

Значна частина нормативно-правових актів не потрапляла до українських службовців. До того ж їх переклади українською мовою здійснювалися вибірково. Власне сам процес користування цими актами на місцях мав суто ознайомлювальний характер, згідно з тогочасним формулюванням — “взято до відома”. Наголошувалося: “Керівники не можуть затримувати урядового денника довше як на 24 години. Після прочитання денник належить повернути до Керівника Загального Відділу, котрий передасть його слідуєчому Керівникові”⁴⁷.

Для ефективного використання економічного потенціалу окупованої території центральні відомства Райху видавали так звані галузеві збірники нормативних актів, що застосовувалися для регулювання різноманітних відносин у певних сферах виробництва. Так, райхсміністерством продовольства і сільського господарства видавався “Імперський міністерський бюлетень для сільськогосподарської адміністрації” (Reichsministerialblatt der Landwirtschaftlichen Verwaltung. Herausgegeben vom Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft)⁴⁸.

Система регулювання соціальних відносин в окупованій Україні здійснювалася за допомогою комплексного застосування кримінального, трудового, цивільного та сімейного права, відповідні нормативні акти видавалися виключно уповноваженими на це німецькими органами управління. Нормативні акти локального рівня ухвалювалися місцевими (українськими) органами управління та лише конкретизували вказівки німецької адміністрації, ні на крок не відходячи від них.

Окупаційна адміністрація застосовувала суворі покарання за будь-яку дію чи бездіяльність з боку місцевого населення, що шкодила або могла зашкодити інтересам Райху. За цих умов зростала роль та значення кримінального права, за допомогою якого проводилося “замиріння” окупованих областей України.

4 серпня 1941 р. райхсміністр А. Розенберг підписав наказ про запровадження німецького права в окупованих східних областях, в параграфі 1 якого зазначалося, що “німецькі суди й інші німецькі службові інстанції при розгляді вчинків, які підлягають покаранню, застосовують відповідні поло-

ження імперського кримінального судочинства, а також імперський кримінальний кодекс разом з усіма доповненнями і поправками до них доти, доки не буде іншого розпорядження; це положення поширюється і на злочини, вчинені до цього наказу". У параграфі 2 наголошувалося, що прокурор "переслідує вчинки, покарання яких він вважає необхідним у громадських інтересах. Приватні скарги та позови розглядатися не будуть. У деяких випадках припускаються відхилення від порядку німецького кримінального судочинства, якщо це сприяє діловому й швидкому розгляду справи".

Окрім німецького суду, судові вироки в кримінальних питаннях могли виноситися й головою спеціального суду.

Для погодження щодо застосування імперських законів та отримання розпоряджень з цього приводу потрібно було звертатися до райхсміністра у справах окупованих східних областей⁴⁹.

Відповідно до розпорядження А. Розенберга "Про доповнення правнокарних приписів у зайнятих східних областях" від 17 лютого 1942 р., яке діяло на підставі параграфа 8 наказу фюрера "Про управління новозайнятими східними теренами" від 17 липня 1941 р., визначалося, що представники місцевого населення "не є ні громадянами Райху ані приналежними до німецької національності", а тому для них встановлювалися окремі види покарання.

На основі Кримінального кодексу здійснювалося судочинство за справами, що перебували під юрисдикцією німецьких судів. Але частина кримінальних справ виводилася з-під юрисдикції німецьких судів і передавалась українським (місцевим) кримінальним судам. Так, відповідно до параграфа 2 постанови райхсміністра східних окупованих областей "Про законоположення в зайнятих східних областях" від 21 лютого 1942 р. було ухвалено постанову райхскомісара "Про покарання за незначні проступки і порушення в межах райхскомісаріату України" від 8 травня 1942 р.⁵⁰ Названа постанова набирала чинності з 1 червня 1942 р. і базувалася на основі німецького Кримінального кодексу, з якого для підсудності місцевого населення було вилучено цілу низку статей, із застереженням: "Якщо потерпілий не є німцем та якщо його дії не порушують та не загрожують німецьким благам та інтересам"⁵¹. Загалом у німецькому Кримінальному кодексі нараховувалося 370 статей.

Українські кримінальні судді (шефени) могли користуватися лише 96 неповними статтями. Українські судді входили до структури органів місцевого управління, але в службовому відношенні підпорядковувалися гебітскомісарам. Українські шефени застосовували німецьке кримінальне право й мали право оголошувати вироки про арешт або тюремне ув'язнення терміном до 2-х років, накладати штраф розміром до 10 000 крб. (із можливою заміною цього виду покарання на позбавлення волі до трьох місяців) або об'єднувати ці види покарань. Крім того, шефени могли ухвалювати рішення про конфіскацію майна та офіційно публікувати вироки. У разі, якщо дії винної особи порушували німецькі правові інтереси, а постраждалий не був німцем, кримінально-процесуальні дії виводилися з-під юрисдикції шефенів і передавалися німецьким судам.

Загальний нагляд за діяльністю шефенів здійснювали правові відділи гебітскомісаріатів та камери шефенів, які одночасно виступали як касаційні ус-

танови. Значні повноваження щодо контролю за роботою шефенів надавалися гебітскомісарам, до компетенції яких належало право скасувати вирок шефена, пом'якшувати або скасовувати вирок суду, звільняти обвинуваченого від покарання, а також звертатися до німецької прокуратури щодо перегляду справи, якщо вважали за потрібне застосувати більш суворе покарання, або, якщо сумнівалися в справедливості судового процесу та винесеного вироку. Вирок, винесений шефенами, підлягав виконанню лише в тому випадку, якщо гебітскомісар або німецька прокуратура не мала щодо нього жодних заперечень, тобто таким чином санкціонували його.

Гебітскомісари наділялися й іншими повноваженнями. Так, у разі правопорушення, що належало до юрисдикції райхскомісара, гебітскомісар мав право ухвалити постанову про арешт обвинуваченого, призначити їй тюремне ув'язнення терміном до шести тижнів, грошовий штраф розміром до 10 000 крб., конфіскацію майна або застосувати ці покарання разом чи окремо. Розпорядження про покарання, ухвалені щодо осіб з місцевого населення, які не належали до німецької національності, не підлягали оскарженню. В разі, якщо цю справу розглядав німецький або особливий суд, судові засідання могло проходити без присутності сторін процесу та їхнього заслуховування. Райхскомісар мав право своїм розпорядженням уповноважити окремих гебітскомісарів застосовувати покарання по цих справах без проведення судового процесу.

Якщо позивачі по кримінальних справах були незадоволені вироками шефенів, вони могли з умотивованими скаргами звертатися безпосередньо до гебітскомісара⁵². Про цю можливість позивачів ознайомлювали під час оголошення вироку⁵³.

Гебітскомісари мали право виносити кримінальні покарання без проведення самого судового процесу. Так, під час примусового набору робочої сили до Райху осіб, які не з'являлися до місць збору, засуджували до позбавлення волі. Строки ув'язнення, накладені особисто гебітскомісаром, коливалися від одного до двох років⁵⁴.

Шефени користувалися й певним ступенем самостійності, а сам судовий процес здійснювався на основі чинного на окупованій території законодавства. Під час судових засідань по кримінальних справах вівся протокол судового засідання, при цьому з'ясовувалося довоєнне минуле сторін процесу⁵⁵. Вироки ухвалювались іменем "німецько-українських властей".

Шефени розглядали значну кількість другорядних кримінальних справ. Так, відповідно до акту передачі судових справ камери шефена-шліфена Полтавського району від 6 січня 1943 р. було розглянуто 19 цивільних та 6 кримінальних справ, серед яких були справи про крадіжки дров та кукурузи, нанесення побоїв, безгосподарність та зловживання владою, незаконний дозвіл на різання свиней і навіть незаконне зберігання зброї⁵⁶. Остання справа є нетиповою, оскільки зміст правопорушення виходив за межі службових повноважень українських шефенів, і отже, ця справа мала розглядатися в німецькому суді, або ж взагалі в позасудовому порядку.

Окупаційною адміністрацією широко застосовувався такий вид покарання, як смертна кара. Таким чином каралися особи, які вчиняли злочинні дії щодо

німецької держави або влади, встановленої в окупованих областях; допускали насильство проти громадянина Райху або приналежної до німецького народу особи, військовослужбовця німецької армії, представника німецької поліції включно з її допоміжними силами, державної служби праці, службової установи чи угруповання НСДАП; підбурювали до непокору чи виступали проти німецьких розпоряджень та наказів; навмисно перешкоджали виконанню виданих владою розпоряджень; допомагали “ворожонімецьким змаганням або старалися утримати в силі організаційну консолідацію об’єднань, заборонених німецькою владою”; вчинили підпал (якщо він шкодив німецьким інтересам).

Смертна кара фактично перетворилась на один з найбільш поширених та ефективних інструментів німецької адміністрації та застосовувалася без зайвих сумнівів та зволікань. Про це свідчить й встановлена система заручництва, колективна відповідальність місцевого населення за дії, вчинені учасниками руху Опору проти представників влади, солдатів та офіцерів Вермахту. Більше того, розпорядження райхскомісара санкціонували застосування смертної кари також й до “неповнолітніх тяжких злочинців”. Разом з тим, відповідно до норм розпорядження “Про застосування карних законів проти поляків і жидів у включених східних округах” від 4 грудня 1941 р. передбачалися крайні заходи щодо етнічних груп. Райхскомісар мав право визначати, коли саме ці приписи можуть бути вжиті й до інших категорій населення⁵⁷.

Санкціонування смертної кари містили й інші нормативні акти, які передбачали відповідні покарання у випадках зберігання зброї, знищення сільськогосподарських продуктів⁵⁸, допомоги саботажникам, втікачам з німецького полону і приховування інформації про їхнє місцезнаходження найближчій службовій установі або комендатурі⁵⁹, порушення порядку забою худоби⁶⁰, зараження венеричною хворобою представника німецької національності⁶¹, порушення встановлених правил з попередження інфекційних захворювань⁶², недотримання правил евакуації з прифронтових районів⁶³ тощо. Право накладати стягнення за вчинені правопорушення мали кримінальні відділи української охоронної поліції.

Місця утримання заарештованих функціонували як при німецьких установах (здебільшого при жандармерії), так і при українській поліції (шуцманшафті). У різних місцях вони називалися по-різному. Скажімо, при Черкаській районній охоронній поліції існував “арештний будинок”⁶⁴. Особи, засуджені до позбавлення волі, відбували покарання в установах німецького карального апарату. Грошові покарання стягувалися шляхом перерахування коштів на рахунки органу влади, при якому перебував шефен.

У будь-якому суспільстві за будь-яких умов існують майнові правовідносини. Не зникли вони й під час окупації. Основним нормативним актом, який регулював ці питання, стали “Правила для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права” від 12 січня 1943 р.⁶⁵. Розділ “Особисте право” визначав і встановлював час настання повноліття, дієздатність, недієздатність та оголошення особи померлою. Розділ “Сімейне право” врегулював обов’язки з утримання, визначав статус дітей, народжених як у шлюбі так і поза шлюбом, правила опіки. Розділ “Право спадкування” виз-

начав порядок успадкування, складання заповітів, варіанти усунення від успадкування негідних спадкоємців, відповідальність за зобов'язання по успадкуванню та заходи з охорони спадщини, встановлення спадкоємців.

На окупованій території також діяли “Правила про винагородження непередбачених договорами шкод”⁶⁶. Цей нормативний акт складався з розділів “Відповідальність за вину”, “Відповідальність без вини”, “Спільні постанови”, “Кінцеві постанови”.

Окрему правову категорію мало питання про майно, привласнене місцевим населенням після ліквідації радянської адміністрації. Воно оголошувалося власністю німецької армії, яка “звільнила Україну від кривавої більшовицької влади”. Так, в оголошенні військово-польового коменданта м. Кобеляки від 11 грудня 1941 р. населення попереджувалося: “Хто на протязі п’яти днів після об’яви цього здасть всі названі речі, той не буде покараний за свій злочинний вчинок і при видачі квитанції одержить назад заплачені ним колись гроші. Але хто надалі держатиме їх, заховає або ухилятиметься від здачі їх німецьким органам влади, той буде відповідати за законами військового часу, а це значить, що буде розстріляний”⁶⁷. Аналогічні розпорядження щодо повернення “державної власності” — явище досить поширене в окупаційній практиці.

Виявлення незаконно утримуваного майна покладалося на місцеву поліцію, представники якої при “трусах” зобов’язувалися встановити походження речей та оформити письмовий протокол⁶⁸. При конфіскації зверталася увага на військове обмундирування та взуття. Кравцям та шевцям було оголошено “під розписку” про заборону перешивати ці речі без дозволу місцевої поліції⁶⁹.

Одна з проблем, що постала в перші дні окупації, була пов’язана з майном, конфіскованим радянськими органами під час проведення колективізації. З приходом німецької влади колишні власники почали повертатися до сіл і вимагати його повернення, зокрема будинків та землі. Із цього приводу окупаційна адміністрація, посилаючись на те, що “колишні власники куркульських дворів та садіб, повертаючись додому і знаходячи в своїх колишніх будинках заселену сім’ю, самовільно вимагають цій сім’ї виселитися”, доводила до відома цієї категорії людей свою однозначну позицію: “Місцева комендатура повідомляє Вам, що самовільно привласнювати колишню власність заборонено. Колишній власник куркульського будинку та садиви не має права на отримання своєї колишньої власності”. Районні керівники отримали вказівку зобов’язати сільських старост та керівників громадських дворів виправити становище і відібрати самовільно захоплену власність. Колишнім власникам обіцяли, що повернення власності відбуватиметься через спеціальну німецьку установу⁷⁰. Незабаром окремі фонди сільських та районних управ були переповнені заявами колишніх власників, які бажали негайно отримати своє майно, зокрема будинки, експропрійовані радянською владою у період 1930-х рр.⁷¹.

Проте проблема повернення майна окупаційною владою, по суті, так і не була вирішена. Про це свідчить, наприклад, внутрішня документація судових установ гебітскомісаріату “Полтава”. В одному з нормативних документів зазначалося, що “повернення будівель розкуркуленим, як і справи з власністю на нерухомість підсудні німецькому суду. Ще немає закону про них. Але

до видання цього закону гебітскомісари на місцях мають право розв'язувати ці питання, заселяючи до них попередніх власників. Якщо з якого-небудь приводу усі обставини цього питання не будуть ясні, то він (гебітскомісар — Авт.) має право доручити шліхтеру зібрати ці дані”⁷².

Окупаційній адміністрації довелося врегульовувати й сімейні правовідносини, більшість справ у цій сфері стосувалася укладення шлюбу, розлучення та встановлення аліментних платежів. 11 травня 1942 р. було видано постанову райхскомісара України “Про тимчасове упорядкування шлюбу і розірвання шлюбу”. Цей нормативний акт базувався на параграфі 2 постанови райхсміністра східних окупованих територій “Про законодавство на зайнятих східних територіях” від 21 лютого 1942 р. У даному документі було сказано, що в ньому “застосовуються засади німецького шлюбного права, враховуючи місцеві умови і звичаї”. Сімейно-правові відносини між німцями й особами німецької національності цим нормативним актом не регулювалися. Чиновник відповідного відділу кожного місяця доводив до відома гебітскомісара інформацію про кількість укладених шлюбів.

Попри те, що цей нормативний акт регулював правовідносини лише в одній галузі юриспруденції, його варто розглянути більш детально, аби скласти уявлення про характер і спрямованість окупаційного законодавства. Вказаною постановою райхскомісара встановлювався шлюбний вік для чоловіків — 18, для жінок — 16 років. Заборонялося брати шлюб недієздатним особам та кровним родичам. У разі, якщо законний представник відмовляв неповнолітньому щодо одруження, цю проблему міг розв'язати мировий суддя на прохання зарученого. Заборонялося укладання шлюбу з євреями.

Встановлювалася особлива процедура укладення шлюбу, що свідчить про намагання окупаційної адміністрації виявляти в усіх сферах расових (євреїв) та політичних (комуністів, колишніх радянських активістів) ворогів Третього райху. Претендентів на укладення шлюбу зобов'язували подати оголошення, що вивішувалося на людному місці або публікувалося в місцевій пресі. Лише за умов відсутності заперечень ці особи могли укласти шлюб. Сила дії оголошення становила шість місяців. Якщо чиновник відділу запису актів громадянського стану мав сумніви щодо законності оголошення чи припустимості укладення шлюбу, він зобов'язувався звернутися до гебітскомісара, який і ухвалював остаточне рішення. Церковне вінчання дозволялося лише після офіційного укладення шлюбу.

Якщо від шлюбу з особою єврейської національності народжувалася дитина, вона вважалась позашлюбною. Дитина ж від шлюбу, недійсного на підставі будь-якого іншого припису, вважалась народженою в шлюбі.

Вимагати розлучення мала право лише дружина. Після розірвання шлюбу жінка мала право вимагати від чоловіка забезпечити її утримання, якщо враховуючи всі обставини, це визнавалося справедливим⁷³. Розірвання шлюбу відбувалося виключно в судовому порядку. У зоні, що підпадала під юрисдикцію військової адміністрації, процедура розлучення мала більш спрощений характер.

Усі громадяни, які не оформили шлюб, незалежно від строку давності, отримали наказ оформити ці відносини через РАЦС. Те саме стосувалося й осіб, які “вже прижили дітей, але не оформили шлюбу”.

Заборонялося також реєструвати шлюби з військовополоненими. Лише у виняткових випадках після ретельної перевірки можна було вчинити ці дії виключно через органи РАЦСу.

Термін виконання постанови встановлювався до двох місяців. За невиконання накладався штраф розміром до 500 крб⁷⁴.

Особи, які бажали розлучитися, сплачували кошти до міських або районних установ. При цьому, якщо вони розлучалися вперше, то сплачували 150, вдруге — 350, втретє — 1000 крб.⁷⁵ Місцеві урядовці мали право лише фіксувати укладання шлюбу.

Встановлювався особливий порядок укладення шлюбу євреями. Шлюбні зв'язки між євреями і особами, в яких один з батьків не був євреєм, взагалі заборонялися.

Як бачимо, регулятивна функція даного нормативного акта мала виразну расову дискримінаційну складову і своєрідне гендерне спрямування, хоча водночас він містив й низку позитивних соціальних новацій.

Крім кримінальних, в Україні, як зазначалося, функціонували й цивільні суди, які очолювали шліхтери. Ці суди розглядали справи сімейного та цивільного характеру. Серед них переважали справи про встановлення аліментних платежів, визначення часу народження, виселення, отримання спадщини тощо.

При розлученні за наявності неповнолітніх та малолітніх дітей відповідач сплачував аліменти (25 % заробітку до досягнення дитиною повноліття)⁷⁶. В окремих випадках питання виплати аліментів розпочиналося ще за радянських часів, а закінчувалося за окупаційного режиму.

Судове мито, отримане від діяльності шліхтерів, надходило до органу місцевого управління.

Окремими рішеннями шліхтери могли зобов'язувати й органи місцевого управління визнати ті чи інші права власності позивачів⁷⁷, зокрема право позивача на урожай городини⁷⁸. Чимало справ стосувалися спадкового права, зокрема охорони майна померлих осіб⁷⁹.

Шліхтери зобов'язувалися звітувати про розглянуті судові справи безпосередньо правовому відділу гебітскомісаріату⁸⁰. Аналогічні вказівки від обершліхтерів отримували й шефени⁸¹.

Усе діловодство в камері шліхтера велось українською мовою⁸². Судді отримували українські переклади нормативних актів, відповідно до яких чинили судочинство⁸³.

Для звернення до суду шліхтера вимагалось скласти заяву за чітко встановленою формою (у 2-х примірниках), оплатити судове мито. У разі відсутності однієї з цих умов позовна заява до розгляду не приймалася⁸⁴.

Значна частина дрібних правопорушень за матеріалами, поданими сільськими старостами та іншими працівниками апарату влади, розглядалася органами місцевого управління (районними управами). Відповідно до цього видавалися розпорядження. Так, голова Ново-Санжарської районної управи Полтавської області ухвалив низку постанов про накладання штрафів за: а) незаконний вируб дерев (штраф у сумі 150 крб. та зобов'язання звести порубані тополі в громадський двір)⁸⁵; б) проїзд після дощу по профільова-

ному шляху та його пошкодження (штраф у сумі 200 крб)⁸⁶; в) невихід на роботу (штраф 200 крб)⁸⁷; г) незаконне збирання фруктів та пошкодження дерев в пришляховій смузі (примусова праця протягом 5 днів)⁸⁸. У випадку службової бездіяльності сільських старост відповідною постановою голів районних управ на них накладалися штрафи.

В окремих випадках майнові справи розглядали безпосередньо гебітс-комісари, зокрема надання компенсацій населенню за пошкоджене внаслідок дій партизанів майно.

Шліхтери надсилали копії рішень відповідачам, повідомляючи про їхнє право оскаржити прийняте рішення через касаційну камеру шліхтера, що діяла при гебітскомісаріатах. При цьому відповідачі могли оскаржити дії окремих відділів і служб органів місцевого управління⁸⁹ щодо повернення речей⁹⁰. Процедура розгляду судового позову передбачала додаткове подання доказів інколи необхідних для розгляду справи, а відповідачів письмово повідомляли про це, зазначаючи, що “в разі невиконання цього, справу буде розглянуто на підставі документів, що їх додає позивач”⁹¹.

У разі, якщо сторони ще в ході судового розгляду знаходили спільну мову, в судових записах часто були такі приписки: “Сторони помирилися — справу закрито”⁹².

Шліхтери під час розгляду справи із цивільного спору мали право, якщо виявляли в діях відповідача ознаки кримінального злочину, звернутися до місцевої поліції для проведення слідства⁹³. У окремих випадках справи майнового характеру (повернення майна) і кримінального (нанесення побоїв) об’єднувалися в одну судову справу⁹⁴.

У разі майнового спору шліфени мали право накладати арешт на майно відповідача до часу закінчення слухання справи. У разі, якщо той не дотримувався цієї умови і продавав майно, справа передавалася для розгляду до шефеня. Саме таким чином закінчилась одна цивільна справа, що стосувалася повернення речей. Відповідач був засуджений кримінальним судом до штрафу в розмірі 200 р. м., який замінили через недотримання розпорядження шліфена тюремним ув’язненням на два місяці та стягненням 30 крб судових витрат⁹⁵.

В окремих випадках шліхтери здійснювали невластиві їм повноваження, зокрема розглядали справи про незаконне зберігання вогнепальної зброї, хоча це правопорушення перебувало в компетенції німецького суду.

Заробітна плата українських суддів була невеликою. Шефени та шліфени отримували по 950 крб. та 30 % доплат⁹⁶. Вважаючи таку грошову винагороду недостатньою, вони неодноразово зверталися до вищих інстанцій із проханнями щодо облаштування для працівників судових установ їдалень⁹⁷, сезонних земельних ділянок та інших соціальних переференцій⁹⁸.

Діяльність судових установ забезпечували судові виконавці. У різних місцевостях райхскомісаріату їхня кількість була неоднаковою. Наприклад, роботу судових установ з двома суддями в м. Черкаси забезпечував один судовий виконавець⁹⁹.

Формуючи систему “нового порядку” в Україні, німці не могли обійтися без судових форм і методів регулювання соціальних відносин. Так, з почат-

ком відновлення діяльності судових органів відновив роботу й інститут адвокатури. Місцева адміністрація надавала дозволи на право займатися адвокатською практикою лише ретельно перевіреним особам, які мали юридичну освіту та “незаплямоване” минуле. Займаючись розв’язанням цивільних спорів та наданням юридичної допомоги населенню у справах кримінального характеру, українські адвокати виконували певну соціальну місію, сприяючи впорядкуванню відносин у розбурханому війною місцевому соціумі.

Цілком зрозуміло, що окупаційна влада не могла дозволити адвокатам вільно й безконтрольно здійснювати свої повноваження. На початку 1942 р. за розпорядженнями Міністерства східних окупованих територій обсяг повноважень адвокатів у черговий раз значно звузили, а їхню практичну діяльність поставили під ще жорсткіший контроль. Замість інституту адвокатури постав видозмінений і пристосований до окупаційних умов інститут правових радників. 21 лютого 1942 р. було опубліковано постанову райхсміністра східних окупованих територій, на основі якої вищі урядовці райхскомісаріату “Україна” видавали власні підзаконні нормативні акти, що регулювали діяльність адвокатів. Із часом ці нормативні акти почали діяти й на місцях. Так, 26—28 листопада 1942 р. відбувся з’їзд шліхтерів генерального округу “Київ”, на якому українських суддів повідомили, що вільна адвокатська практика забороняється. На шліхтерів поклали обов’язок утворити бюро юридичних радників та тримати їх під своїм наглядом.

Кандидати на посади правових радників проходили складну процедуру відбору. Особам, які бажали отримати цю посаду, пропонувалося подати відповідні заяви (разом з автобіографією) на ім’я гебітскомісара. Кандидатури претендентів обговорювали на виробничих нарадах шліхтерів гебітскомісаріатів. Після цього гауптшліхтери склали подання гебітскомісару, який і вирішував питання про призначення правових радників. Для реалізації цієї процедури потрібен був час, а отже, в низці округ рішенням гауптшліхтерів колишні адвокати допускалися до тимчасового виконання обов’язків юридичних консультантів. Працювали вони під контролем шліхтерів із застереженням про надання ними юридичних послуг виключно в приміщенні юридичної консультації. Правові радники отримували за свої послуги фіксовану плату. Розпорядження про призначення тимчасово виконуючих обов’язки правових радників санкціонував гебітскомісар¹⁰⁰.

Разом із тим, термін “правничий радник” ще доволі довго вживався поряд із терміном “адвокат”. Згодом учасники судових процесів перейшли до використання нового означення. Так, у протоколах засідань касаційної камери шліхтерів Смілянської округи за грудень 1942 р. та січень 1943 р. йдеться про участь “адвокатів”, а в тих же справах за березень 1943 р. вже зафіксовано термін “радники”¹⁰¹.

Таким чином, лише правові радники, які пройшли відповідну процедуру відбору та реєстрації могли надавати юридичні послуги місцевому населенню. В разі порушення цього правила накладалося покарання — грошовий штраф, а за повторного порушення винні особи, крім накладання грошового штрафу каралися тюремним ув’язненням.

Правові радники підлягали службовому нагляду гебітскомісарів, які в разі необхідності мали право покарати їх за службові порушення шляхом оголошення попередження або догани. У випадку скоєння більш тяжких порушень гебітскомісари мали право відсторонити правового радника від виконання службових обов'язків, оголосити йому попередження або догану та накласти штраф розміром до 5000 крб (без проведення формального службового розслідування).

Загальний нагляд за діяльністю правових радників здійснював правовий відділ генеральних комісаріатів. У кожному бюро правових радників і в кожній філії на одного з правових радників покладался обов'язок здійснювати контроль за діяльністю підлеглих йому колег. Він зобов'язувався розподіляти юридичні справи, які надходили до розгляду, між іншими працівниками бюро. На нього ж покладалися обов'язки з налагодження діловодства, прийому на роботу допоміжного персоналу, контролю за касовими надходженнями.

Правові радники працювали в межах гебітскомісаріатів, але в разі необхідності та за згодою відповідних керівників могли здійснювати свої функції й на іншій, але безпосередньо прилеглий території сусідніх районів.

Правові радники мали право складати цивільні позови і порушувати клопотання безпосередньо в німецьких судах. Для цього оформлювалося доручення (українською та німецькою мовами) на право представляти інтереси певних осіб у німецьких судових установах.

Правовий радник у разі необхідності надавав свої послуги безкоштовно, якщо на ці дії його уповноважувала судова установа. У будь-який час правовий радник зобов'язувався надавати аргументовані, документально підтверджені пояснення зі своєї службової діяльності, використовуючи при цьому відповідні документи, які зберігалися упродовж п'яти років. Правовий радник ніс відповідальність за нанесену шкоду (як умисну, так і через необережність) своєму клієнту упродовж п'яти років. Передбачалося, що в майбутньому буде запроваджено обов'язкове страхування правових радників на випадок подібних службових неприємностей.

Оплата праці службовців бюро правових радників здійснювалася за рахунок зборів з осіб, які зверталися за наданням юридичної допомоги. При розгляді (супроводі) цивільних справ правовий радник стягував збір у розмірі 3/4 судового мита, але не менше 15 крб. За рахунок цих зборів й оплачувалася його праця. За надання юридичної консультації правовий радник стягував збір, що складав не більше 1 % від загальної суми претензій за судовим позовом. Найменший розмір збору становив 15 крб. Значно більші розміри зборів стягувалися по кримінальних справах. Так, на стадії попереднього провадження встановлювався збір розміром від 50 до 150 крб., на стадії основного провадження — від 300 до 500 крб. Правовий радник мав право на відшкодування дорожніх витрат та отримання добових. Усі збори та платежі, які отримували правові радники, передавалися на баланс тієї української установи, при якій перебували відповідні бюро правових радників. Ця установа надавала правовим радникам приміщення й допоміжний службовий персонал.

Заробітна плата правовим радникам встановлювалася на рівні IV групи службової категорії утримання. Вони мали право на половину одержаних збо-

рів, якщо їхній середньомісячний прибуток не досягав рівня, встановленого для цієї категорії службовців відповідно до положення про регулювання заробітної плати й умов праці для службовців у німецьких установах. Правовим радникам заборонялося домовлятися про гонорар поза встановленими правилами.

Слабкою стороною діяльності правових радників слід вважати низьку якість юридичних послуг населенню, що надавалися, та недбалість у веденні ділової документації. Так, згідно з актом перевірки, проведеної комісією Полтавської міської управи щодо стану діловодства в юридичній консультації, було виявлено низьку порушень: неохайність ведення записів в актових книгах, численні виправлення сум гонорарів, невідповідність наданих порад чинному на той час законодавству тощо¹⁰².

Окупаційна адміністрація постійно відстежувала біографічні дані працівників правової сфери. Так, 31 березня 1943 р. усі службовці “судових установ” м. Полтави отримали наказ персональної групи бургомістрату, в якому зазначалося, що “всі службовці та робітники Бургомістрату і підлегли йому установи повинні здати до Персональної групи, не пізніше 5 квітня свої автобіографії [...]. Ті робітники, які не пред’являть до вказаного терміну (цей документ — Авт.), негайно будуть звільнені з роботи”¹⁰³.

Отже, система законодавства, впроваджена на теренах райхскомісаріату “Україна”, регулювала різноманітні соціальні відносини, підпорядковувалась стратегічним цілям нацистів та безпосереднім завданням, які реалізовувала окупаційна адміністрація.

Правові радники певною мірою забезпечували місцевим мешканцям захист від обвинувачень, здійснювали представництво та надання правової допомоги фізичним особам при вирішенні справ у судах та інших окупаційних органах (передусім — місцевого управління). Німцями були санкціоновані такі види юридичної допомоги, як надання консультацій та роз’яснень із правових питань, складання позовних заяв, скарг та інших документів правового характеру, здійснення представництва у німецьких та українських мирових і кримінальних судах.

Німецька судова влада також мала розгалужену мережу установ, зорієнтованих не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на здійснення репресивних заходів. Адже поряд з економічними завданнями серед головних пріоритетів окупаційної влади перебували ті, що були пов’язані з боротьбою проти “ворогів Райху” — комуністів, євреїв, радянського активу, партизанів, підпільників, українських самостійників, польських націоналістів та іншим так званим підривним елементом. Однією з відмітних рис німецьких політико-правових підходів до розв’язання цих проблем слід вважати переведення ідеологічних супротивників на кримінальний рівень, як зазначалося вище. Не випадково, що представники різних за змістом і політичною спрямованістю антифашистських сил кваліфікувалися в німецьких документах як “бандити”, “саботажники” і т. ін.

На території РКУ до складу адміністрації округ і районів належали також відділення поліції безпеки й СД. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а Г. Гімmlеру.

Німці також пішли на створення допоміжних поліційних підрозділів з місцевих мешканців (українців, поляків, білорусів, росіян і т. д.). До кола

обов'язків “Допоміжної української поліції на службі німецького Вермахту” входила не тільки підтримка громадського порядку, а й виконання багатьох інших розпоряджень німецького командування й окупаційних властей, зокрема виявлення “неблагонадійних елементів”, боротьба з партизанами й підпільниками, охорона сільськогосподарського збіжжя, етапування й утримання ув'язнених і т. п.¹⁰⁴.

Зона військової адміністрації

Ще на стадії планування війни проти Радянського Союзу військове командування тісно співпрацювало з відомством А. Розенберга. Він часто зустрічався з Йодлем, Верлімонтом, Канарісом, Браухічем, Редером і відрядив своїх співробітників до штабів трьох груп армій, що готувалися до вторгнення. Після початку бойових дій у тилкових районах діючої армії створюється мережа військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з'явилося поняття “військова зона”, під яким слід розуміти, по-перше, оперативний тил Вермахту, глибина якого постійно обмежувалася в міру просування вглиб СРСР шляхом передавання зайнятих теренів до компетенції цивільної адміністрації; а крім того — територію 5 областей — Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської та Ворошиловградської, що упродовж усієї окупації перебували під управлінням військового командування.

Складання військової зони охоплювало кілька етапів: а) від 22 червня до 20 серпня 1941 р. — створення райхскомісаріату “Україна”; б) від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. (коли Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Херсонська й лівобережна частина Київської області відійшли в підпорядкування РКУ); в) від 1 вересня 1943 р. до завершення окупації.

Особливістю військового управління вважається те, що Вермахт став “вищим територіальним органом влади”. При цьому в зоні його компетенції перебували також деякі цивільні органи й установи.

Важливою складовою органів влади, крім різноманітних адміністративних установ (цивільних та військових), були охоронні підрозділи. Кожен головнокомандуючий армійської групи (нім.: *Befehlshaber des rückwärtigen Armeegebiets, Begück*) мав у своєму підпорядкуванні дві-три охоронні дивізії. Вони не дислокувалися стаціонарно в якомусь одному місці, а підрозділами перебували в районах розташування комендатур та забезпечували створення і функціонування місцевої допоміжної поліції. Основним завданням охоронних дивізій визначалася підтримка головної лінії окупаційної політики, здійснення контролю за комендатурами та координування донесень. Часто для виконання цих завдань залучалися поліцейські батальйони. У зоні, підконтрольній одній охоронній дивізії, діяло дві або три польові комендатури (*Feldkommandantur*), від 6-ти до 10-ти гарнізонних (місцевих) комендатур (*Ortskommandantur*) та 2—3 пересильні табори (*Dulag*) для військовополонених. Одна охоронна дивізія мала контролювати територію площею до 40 тис. км² з населенням до 2 млн осіб.

Іншою структурою, яка здійснювала охоронні функції, була військова поліція. Завдання її регулярних підрозділів — польової жандармерії (*Feld-*

gendarmerie) — полягало в контролі за дотриманням дисципліни в армійських частинах та врегулюванні зв'язку. Кожен комендант тилового району (нім.: Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets, Korück) утримував підрозділ фельджандармерії, кожен армійський корпус та дивізія — загін фельджандармерії, а підпорядковані їм польові та орткомендатури мали власні невеликі жандармські підрозділи. Фельджандармерія — добре моторизований підрозділ — функціонувала як своєрідна квазівиконавча структура комендатур. Її завдання постійно змінювалися — в залежності від специфіки підконтрольних територій. На окупованих територіях СРСР фельджандармерія залучалася до виконання масових страт місцевого населення.

Політичний нагляд і оперативно-розшукову діяльність за цим напрямком серед німецьких частин та населення в підпорядкованих армії зонах здійснював спеціальний орган — таємна польова поліція (Geheime Feldpolizei (GFP)). Основною сферою її діяльності стала боротьба з партизанами та “підозрілими особами”.

До охоронних структур Вермахту активно залучалося й місцеве населення, яке служило в караульних підрозділах у підпорядкуванні армійських частин (Hilfswachmannschaft, Hiwa), та в допоміжній поліції (номінально підпорядкованій місцевим бургомістрам та старостам). Функцією “Гіва” була охорона режимних об'єктів армійського тилу, зокрема в'язниць і таборів, поліція ж займалась підтриманням порядку в населених пунктах. При прийомі молоді до цих формувань ставилися такі вимоги: зріст не менше 1,65 м, здорові та сильні, гарний характер і бездоганне минуле¹⁰⁵. Всі чоловіки від 17 до 30 років підлягали перевірці щодо придатності їх для служби в ролі “Гіви” — “добровільних помічників” німецької армії (Hilfswilligen, Hiwi). Допущені до служби місцеві жителі постійно перевірялися таємною поліцією чи службою безпеки та завжди перебували під контролем.

У територіальному плані кожній польовій комендатурі підлягали 15—20 районів, а місцевій комендатурі — 4—5 районів. Це співвідношення вважалося далеким від оптимального, але для комплектування необхідної кількості польових комендатур бракувало кадрів, які мали досвід державної служби. У зв'язку з розвитком подій на фронті розв'язати цю проблему не вдалося, тому влітку 1943 р. місцеві комендатури ліквідували, а їх повноваження перебрали на себе польові комендатури. Це дозволило уникнути виявів некомпетентності референтів місцевих комендатур, оскільки їхні функції набагато продуктивніше виконували співробітники VII-их відділів польових комендатур¹⁰⁶. Але і компетенція самих VII-их відділів визначалася не зовсім чітко. Свідчення цього знаходимо в документі під назвою “Особлива директива про завдання адміністративного відділу” за підписом начальника оперативного відділу 103 фон Рока (10 липня 1941 р.). У ньому, зокрема, вказувалося, що VII відділ “виконує всі завдання з внутрішнього управління, що не є справами господарських службових інстанцій (господарська інспекція “Південь” — господарські команди — господарські відділи IV) і які не є компетенцією СС”¹⁰⁷.

На відміну від окупаційного режиму в Західній Європі, у східних областях не передбачалося формувати струнку адміністративну систему. Спо-

діваючись на швидку перемогу, Берлін орієнтував військове командування на передавання управлінських функцій в глибокому тилу цивільним властям. Коли ж бойові дії затягнулися та перейшли в позиційну фазу, військовим структурам довелося виконувати невластиві їм адміністративні повноваження упродовж тривалого часу.

У цій ситуації комендатури зобов'язувалися вирішувати два види завдань: суто командні й управлінські. Перший був пов'язаний із заходами, спрямованими на дотримання порядку й охорону тилу; другий — з формуванням, керівництвом і контролем за діяльністю місцевих органів управління. Спектр функцій комендатур був надзвичайно різноманітним: від режимних заходів, створення прийнятних санітарних умов, забезпечення військових чинів квартирами, поставок продуктів харчування Вермахту — до ремонту доріг, мостів тощо. Та особливої ваги набувало формування місцевих органів управління. В одному з документів з цього приводу зазначалося: "Найціннішими вважалися ті співробітники, яким вдалося відсіяти з маси місцевого населення, готового до співпраці, найбільш здібних і надійних людей, запалити їх своїми ідеями та планами, об'єднати і з їхньою допомогою організувати працездатне місцеве управління"¹⁰⁸.

Територіально-адміністративний поділ на місцях здійснювався на підставі того, що існував тут за радянської влади, як вже наголошувалося вище. Районні, міські, громадські та сільські управи створювалися відразу з приходом німецьких військ по всій зоні військової адміністрації. Персональна відповідальність за роботу цих органів покладалася на начальників управ, бургомістрів і старост. Всі вони мали забезпечити "спокій та безпеку" на підпорядкованій території, протидіяти проявам спротиву заходам влади, диверсіям, саботажу, створити належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію.

Повна залежність і безумовне виконання всіх німецьких розпоряджень гарантувалися тим, що керівники районів призначалися на посади й звільнялися з них за санкціями польової комендатури, командувача оперативного тилового району армії чи групи армій.

Аби не спровокувати якісь автономістичні тенденції в діяльності місцевих допоміжних адміністрацій, німецьке командування обмежило верхню вертикаль цих структур районами. Для того, щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об'єднання, які виходили за рамки одного району, було заборонено. Заборонялося призначати окружних керівників: міліція та інші допоміжні організації мали обмежуватися рамками районів — наголошувалося в журналі бойових дій оперативного тилу групи армій "Південь"¹⁰⁹.

Аналогічні рекомендації використовувалися й для організації місцевих допоміжних органів у райхкомісаріаті "Україна".

Всі кандидати на керівні посади в місцевих органах управління проходили ретельну перевірку і надалі перебували під прискіпливим наглядом німецьких спецслужб. Вони змушені були підписувати документи, в яких брали на себе обов'язок дотримуватися всіх приписів німецьких зверхників, сумлінно виконувати їхні вказівки й накази. Про ієрархію пріоритетів у роботі керівників

місцевих адміністрацій свідчить звернення начальника оперативного тилу групи армій “Південь” до бургомістрів: “Організуйте охорону пунктів землеробства від псування й крадіжок, піклуйтеся про здачу зерна, молока, масла, яєць, овочів, фруктів, птахів, тварин і т.п. ... Надавайте підтримку керівникам сільськогосподарських підприємств у справі забезпечення робочою силою та кіньми для збирання врожаю і для осінніх польових робіт”¹¹⁰.

Характер субординації між німецькими органами у військовій зоні та місцевими допоміжними адміністраціями визначала також процедура проходження і виконання директив. У суто військових справах розпорядження польової комендатури надходили безпосередньо до місцевої комендатури, райуправа інформувалася про них на випадок необхідності. Звітна документація в цьому разі надходила від місцевої комендатури. У всіх інших ситуаціях (за винятком форс-мажорних) місцева комендатура обмежувалася контрольними функціями та перевіркою вхідної та вихідної документації. На території ж РКУ місцеві управи одержували накази й були підконтрольними і військовим структурам (комендатурам), і цивільній адміністрації (гебітскомісарам)¹¹¹.

Оскільки одним із головних завдань “східної кампанії” вважалося отримання величезних сировинних, продовольчих і трудових ресурсів, акцент робився на діяльності у військовій зоні насамперед структур економічного профілю. У районі бойових дій при генерал-квартирмайстері головнокомандувача сухопутних сил перебував Економічний штаб “Схід”, “що в якості польового управління Штабу економічного керівництва “Схід” через свої установи у складі армійських штабів виконував розпорядження райхсмаршала Г. Гімлера.

Технологія вирішення економічних завдань, визначених нацистською верхівкою Третього райху в кожному конкретному випадку залежала від районів, у яких діяли відповідні державні служби. Власне військова зона також була неоднорідною, оскільки, по-перше, упродовж 1941—1942 і 1943—1944 рр. змінювала свою конфігурацію й місцерозташування, а по-друге — поділялася на три сегменти: район бойових дій, прифронтовий район і армійський тил. Це визначало специфіку діяльності господарських структур. Наприклад, в районі бойових дій економічні питання перебували в компетенції начальників тилу кожної армії (офіцерів зв’язку управління військового господарства й озброєння ОКВ при штабах армій). Кожному економічному відділенню при штабі армії (IV W) підпорядковувалися засоби економічної розвідки, технічний батальйон, уповноважені із сільського господарства при дивізійних, полкових і батальйонних штабах.

У прифронтовій зоні діяли одночасно господарські інспекції та господарські команди. Після того, як військові частини Вермахту з інтендантськими службами змінювали дислокацію, господарські інспекції та команди зі своїми філіями продовжували займатися усім комплексом економічних завдань. У тилівій армійській зоні керівні господарські повноваження також належали до комплектації начальників тилу армій. Однак у цих районах їм підлягали також господарські групи окремих польових комендатур. Начальники польових комендатур зобов’язувалися забезпечувати нагальні потреби частин, що дислокувалися в районі їх діяльності, економічну адаптацію цих територій до потреб військового господарства¹¹².

Ефективність функціонування кожної ланки економічного апарату забезпечувало залучення не лише досвідчених офіцерів-інтендантів, а й кваліфікованих управлінців з різних галузей економіки Німеччини.

Водночас наявність військово-адміністративних та військово-господарських управлінських структур породжувало паралелізм, дублювання функцій і, як наслідок, — численні непорозуміння й навіть чвари між ними. Одна з причин суперечностей полягала в розбіжності завдань: якщо військові комендатури мали вирішувати широкий спектр проблем (від підтримання порядку до забезпечення місцевого населення), то економічні органи зосереджувалися виключно на вилученні максимально можливих обсягів сільсько-господарської продукції.

Певні труднощі виникали також через невідповідність територіальних меж функціонування. Економічні підрозділи базувалися на існуючому адміністративно-територіальному поділі (область — округа — район). Військова ж адміністрація не мала обласної ланки, отже, польові комендатури охоплювали райони кількох округ і навіть областей.

Нарешті, деякі тодішні німецькі аналітики вважали, що вилучення з компетенції військового командування низки господарських питань не виправдало себе. У той час, як економічні інстанції керувались у своїй роботі директивними документами з центру, військова адміністрація краще знала ситуацію на місцях і могла краще орієнтуватися у справах та відповідним чином діяти¹¹³.

Таким чином, відсутність єдиного органу, який би координував економічні зусилля Німеччини на Сході, негативно впливала на їх результати. Однак, навіть за цих умов окупанти спромоглися організувати тотальне “викачування” сировинних, сільськогосподарських, людських ресурсів на загарбаній території, хоча, як вже вказувалося, налагодити ефективне виробництво в промисловій сфері так і не змогли.

Діяльність місцевих органів управління на окупованій території викликала роздратування радянського керівництва, адже активна співпраця колишніх функціонерів радянських державних установ із німецько-румунськими властями “кидала тінь” на сталінський режим. У зв’язку із цим 30 листопада 1941 р. НКВС УРСР зобов’язав начальників 1-го управління і 4-го відділу НКВС УРСР, а також начальників УНКВД по Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях ужити заходів для активізації боротьби з “представниками окупаційної адміністрації і фашистськими посібниками”. У документі містився наказ:

“1. негайно організувати систематичне і, перш за все, у найближчому тилу супротивника, винищення фашистської адміністрації та їхнє майно, особисто старост, мерів, керівників поліцейських органів та гестапо.

2. Використати з цією метою всі наявні в нашому розпорядженні та віднайти нові додаткові агентурні можливості. Широко використати для цієї мети партизанів, диверсійні групи та розвідувальну агентуру поряд з іншими завданнями, які ними виконуються.

3. З числа наявної агентури всіх відділів та управлінь, а рівночасно за рахунок нових вербувань створити спеціальні тер[рористичні] групи чисельністю 3—5 осіб для виконання завдань зі знищення фашистської адміністрації”¹¹⁴.

Значення, якого радянські спецслужби надавали ліквідації представників місцевих органів управління на зайнятій ворогом території, свідчило про те, що йшлося про створення серйозних перешкод для повноцінного функціонування нової системи державної влади в Україні. В ідеологічній площині ця проблема розглядалася ще й крізь призму змагання двох суспільно-політичних систем тоталітарного зразка — нацистської та більшовицької.

Губернаторство “Трансністрія”

В якості союзника гітлерівської Німеччини Румунія сподівалася на істотне прирощення власної території за рахунок придбань на Сході. В результаті тривалих консультацій з Берліном кондукетор Румунії маршал І. Антонеску 19 серпня 1941 р. підписав декрет про запровадження румунської адміністрації в межиріччі Дністра й Бугу (по-румунськи цей регіон називається “Трансністрія”). Повноважним представником кондуктера в краї став професор Г. Алексяну.

27 серпня Генштаб румунської армії одержав від німецької військової місії в Бухаресті офіційний документ — інструкцію про функції окупаційних військ. Вона містила вказівки румунським військам щодо охорони військових та промислових об’єктів, шосейних і залізничних шляхів, мостів, аеродромів, портів, засобів телефонного і телеграфного зв’язку. Однак головним завданням союзників визначалося запобігання повстанням, страйкам, саботажу, шпигунству та іншим виявам спротиву. На виконання цих завдань румунське командування мало націлити 9 з’єднань з 3 доданими авіаескадрильями¹¹⁵.

Згідно з угодою між румунським та німецьким командуванням від 30 серпня 1941 р. про гарантування безпеки адміністрації з економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг—Дніпро), губернаторство “Трансністрія” не входило до складу Румунії (на відміну від Бессарабії та Північної Буковини), а лише передавалося румунській стороні в тимчасове управління й господарське використання.

Румунські дослідники В.-Ф. Добринеску та І. Константина наголошують, що Бухарест надав “Трансністрії” статус території, що перебувала під “тимчасовою окупацією” до “повного розв’язання російського питання”. Хоча губернатором нового адміністративно-територіального утворення було призначено цивільну особу, яка підпорядковувалася військовим властям, історики не схильні розцінювати цю акцію як анексію (на відміну від Бессарабії та Північної Буковини землі між Бугом та Дністром ніколи не входили до складу королівства Румунія). У зв’язку із цим і організація управління “Трансністрією” мала помітні відмінності порівняно з Бессарабією та Буковиною, керівництво якими здійснювали військові¹¹⁶.

Інший румунський автор, К. Киристеску, зазначає, що І. Антонеску закріпив за цим регіоном статус “території військової окупації”, причому командувач військ на ній підпорядковувався безпосередньо кондукетору¹¹⁷.

30 серпня 1941 р. генерали Тетеряну і Хауфе підписали німецько-румунську угоду “Про безпеку економічної експлуатації Трансністрії та області Буг—Дніпро”, що де-юре оформлювала мандат на адміністрування та економічну експ-

луатацію краю. Відповідно до положень документу при керівникові румунської адміністрації був прикріплений представник німецького командування, який мав консультативні повноваження. Задля забезпечення підтримання порядку, охоронних функцій та безпеки виділялися окремі частини зі штабами.

Розмежування компетенцій між Румунією та Німеччиною мало такий характер: безпосередньо в “Трансністрії” румуни забезпечували адміністрацію, економічну експлуатацію та безпеку; в області Буг—Дніпро — адміністративні й економічні функції здійснювали німці; питаннями безпеки займалися румунські служби. Залізничний та річковий транспорт підпорядковувався німецькому командуванню, а ремонт і утримання засобів комунікації лягли на німецькі власті та директоріат залізниць Румунії. В Одесі створювалося німецьке управління транспорту для губернаторства “Трансністрія”, якому підпорядковувався румунський орган зв’язку, що мав обстоювати інтереси Бухареста. В Одесі, Котовську, Голті-Первомайську сформували німецькі управління вокзалів, при яких діяли румунські органи зв’язку.

Шосейні шляхи та мости мали утримуватися румунською адміністрацією. Найважливіші рокади закріплювалися за генштабом румунської армії. Німецька військова місія повинна була за допомогою свого командира саперних підрозділів узгоджувати з румунською стороною всі питання, пов’язані з будівництвом шляхів та мостів.

Щодо телефонного зв’язку в названому документі зазначалося, що “засоби зв’язку функціонують та утримуються румунськими властями”, а також те, що “організація засобів зв’язку в Трансністрії покладається на керівника зв’язку військової німецької місії”¹¹⁸.

Губернаторство “Трансністрія” охоплювало територію Одеської (Ананьївський, Балтський, Березівський, Одеський, Овідіопольський райони), південні райони (Жугастрівський*, Могилівський, Тульчинський) Вінницької, західні (Голтянський** і Очаковський) Миколаївської областей, а також Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський райони Молдавської РСР. Його загальна площа становила майже 100 тис. км², адміністративний центр перебував спочатку в Тирасполі, а потім — в Одесі. Від Румунії губернаторство відділяла демаркаційна лінія.

Формування органів окупаційної влади у “Трансністрії” покладалося на “Воєнно-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”, який діяв при кабінеті міністрів.

3 вересня 1941 р. Антонеску підписав декрет, яким встановлювався новий статус і державний устрій Бессарабії та Буковини. В якості губернаторств обидва райони включалися до складу Румунії. Губернатором Бессарабії призначили генерала К. Войкулеску, Буковини — генерала К. Колотеску. На інтегровані у складі Румунії території поширювалася чинність румунських законів, фінансова, податкова, соціально-економічна система і, звичайно, державна (румунська) мова. Адміністративний устрій у Бессарабії та Букови-

* Нині — Ямпільський район Вінницької області.

** Нині — Первомайський район Миколаївської області.

ні відповідав румунським зразкам. Губернаторствам, що структурно склалися з директоратів (управлінь), підпорядковувалися по вертикалі повітові префектури, волосні претури, сільські та міські примарії¹¹⁹.

Згідно з адміністративно-територіальним поділом, губернаторство “Трансністрія” складалося з 13 повітів (округів) на чолі з префектами, що об’єднували 64 сільських райони (волості) під керівництвом преторів. Найнижчою адміністративною ланкою вважалися міські та сільські управи (примарії). Префектурам підпорядковувалися різнопрофільні служби, а також поліційні й жандармські формування.

Управління губернаторством здійснювалося генеральним секретаріатом, що складався зі спеціалізованих управлінь та директоратів: адміністративного, фінансового, пошти, телефону, телеграфу, економіки, комерції, агрокультури, монополій, індустрії, праці, юстиції, інженерно-технічного, транспорту, лісів, харчової промисловості, розподілу спиртних напоїв, охорони здоров’я, культури, садівництва й виноградарства та інших¹²⁰.

Претури, як і префектури, мали низку відділів, за допомогою яких румунські власті контролювали всі сфери життєдіяльності окупованих земель. Серед цих відділів можна виділити, зокрема, такі, як секретаріат економічний, громадянського стану, комунального господарства, технічного, комунального майна, культури тощо. Районні претури керували роботою сільських управ (примарій). На претури покладалося вирішення питань, пов’язаних із податковою політикою, торгівлею, промисловим та сільськогосподарським виробництвом, накладанням штрафних санкцій і багато інших функцій.

У містах губернаторства “Трансністрія” усіма справами займалися примарії. На чолі Одеської примарії стояв генеральний примар, адвокат В. Пинтя, якому підпорядковувалися п’ять заступників (віце-примарів, які були румунами), генеральний секретар та двоє місцевих управлінців — професор Заєвлошин та інженер Кундєрта. Практична робота покладалася на директорати — інженерно-технічний, продовольчий, водогону і каналізації, електропостачання, трамвая, дач, парків та садів, а також 9 фінансових управлінь і 9 поліційних префектур. Тирасполь та Одеса як адміністративні центри губернаторства мали ще один орган — окремі муніципалітети, а їх примарії підпорядковувалися безпосередньо губернаторові краю.

На відміну від дистрикту “Галичина” та РКУ апарат губернаторства “Трансністрія” комплектувався переважно румунськими чиновниками. Це було одним із визначальних напрямів політики румунізації краю з тим, щоб надалі його було легше інтегрувати до “Великої Румунії”.

У згаданому декреті І. Антонеску від 19 серпня 1941 р. наголошувалося, що всі управлінські кадри, які відряджались для виконання адміністративних функцій до “Трансністрії”, мали отримувати подвійну заробітну плату¹²¹.

Лише на сільському рівні та в тих випадках, коли без місцевих фахівців обійтися було неможливо, румуни запрошували на керівні (але другорядні) посади українців, росіян, молдаван та представників інших національностей.

Єдиною грошовою одиницею у краї стала райхсмарка, що викликало негативні настрої серед румунської бюрократії. Так, полковник П. Василю в од-

ному з інформаційних повідомлень, що було направлено до столиці, вказував, що румунська влада без власної валюти сприймається як тимчасове явище.

Упродовж усього часу функціонування губернаторства “Трансністрія” його майбутній статус залишався невизначеним. На неофіційному рівні правлячі кола Румунії висловлювали сподівання на те, що ця територія врешті-решт стане частиною країни. Однак, допоки тривала війна й існував Радянський Союз, ані Бухарест, ані Берлін не могли остаточно визначитися з майбутнім загарбаних територій, тому вирішення цих питань відкладалося до “переможного завершення Східної компанії”.

Наближення лінії фронту до кордонів губернаторства “Трансністрія” на початку 1944 р. викликало скасування цивільної адміністрації. Перебравши владні повноваження, румунське військове командування вдалося до істотного скорочення управлінського апарату й навіть ліквідації окремих його ланок. Зокрема, були ліквідовані майже всі директори губернаторства й міських примарій. Ті, що залишилися, окрім іншого, займалися облаштуванням і працевикористанням радянських військовополонених.

Незважаючи на істотні відмінності у структурі, компетенції, методах комплектування, формах функціонування владних структур у різних адміністративно-територіальних утвореннях, що існували на території України, всі вони були зорієнтовані на тотальний контроль за всіма сферами життєдіяльності суспільства, економічний, соціокультурний визиск місцевого населення, пограбування природних ресурсів, примусове працевикористання, репресії та терор. “Новий порядок”, попри співпрацю з окупантами частини українського соціуму, так і не став для переважної більшості населення України своїм.

¹ К вопросу о подготовке фашистской Германии к войне против Советского Союза (выдержки из служебного дневника Гальдера) // Военно-ист. журн. — 1959. — № 2. — С. 82.

² Генеральный план “Ост” // Там само. — 1960. — № 1. — С. 84.

³ Halder, Generaloberst. Kriegstagebuch. — В. 2. Stuttgart, 1963. — S. 32, 33, 49—50.

⁴ Даничев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. — М., 1973. — Т. 1. — С. 59—60.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 493—494.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 495—496.

⁸ Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8 т. — М., 1987. — Т. 3. — С. 402.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 108—121.

¹⁰ Там само. — Арк. 114.

¹¹ Косик В. Назв. праця. — С. 497.

¹² Там само. — С. 513, 514.

¹³ Там само. — С. 91.

¹⁴ Там само. — С. 115.

¹⁵ Там само. — С. 534.

- ¹⁶ Longereich P. Propagandisten im Krieg: die Pressabteilung des Ausnerartigen Amtes unter Ribbentrop. — München, 1987. — S. 207.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 119—121.
- ¹⁸ Косик В. Назв. праця. — С. 132.
- ¹⁹ Преступные цели — преступные средства. Об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). — М., 1968. — С. 50.
- ²⁰ Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 97; ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 22.
- ²¹ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.). — Львів, 1949. — С. 44—45.
- ²² Косик В. Назв. праця. — С. 131.
- ²³ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 97.
- ²⁴ Косик В. Назв. праця. — С. 529.
- ²⁵ Українське слово. — 1941. — 11 січня.
- ²⁶ Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941—1944. — Торонто, 1989. — С. 59.
- ²⁷ Калуський голос. — 1942. — 11 січня.
- ²⁸ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. док. і матеріалів. — Львів, Київ, 2001. — С. 408.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 1.
- ³⁰ Боротьба трудящих Львівщини... — С. 84—86.
- ³¹ Черчанський В. Українська служба Батьківщині. — Львів — Краків, 1943. — С. 22—25.
- ³² Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 92.
- ³³ Голос. — 1942. — 8 листопада.
- ³⁴ Паньківський К. Роки німецької окупації. — Нью-Йорк; Торонто, 1965. — С. 7.
- ³⁵ Преступные цели — преступные средства. — С. 51—54.
- ³⁶ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 22.
- ³⁷ Косик В. Назв. праця. — С. 175.
- ³⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 34—36.
- ³⁹ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 92.
- ⁴⁰ ЦДАВО України — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 19—33.
- ⁴¹ ДАСБУ України. — Ф. 79. — Оп. 1 (2001). — Спр. 2. — Арк. 93.
- ⁴² Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории г. Харькова и Харьковской области во время их временной оккупации. — Х., 1945. — С. 8.
- ⁴³ Цит. за кн.: Коваль М.В. Україна 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 91.
- ⁴⁴ Косик В. Назв. праця. — С. 179—180.
- ⁴⁵ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. нім. архів. мат. (1942—1943). — Т. 3. — Львів, 199. — С. 15—17.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 3. — Арк. 31—34.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 144.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 3. — Арк. 35—42.
- ⁴⁹ Німецько-фашистський режим на Україні. — С. 27, 28.
- ⁵⁰ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 1—4.

- ⁵¹ Там само. — Арк. 43—53.
- ⁵² Державний архів Черкаської області (*дали* — ДАЧО). — Ф. Р-5. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7.
- ⁵³ Там само. — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 15.
- ⁵⁴ ДАПО. — Ф. Р-2499. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 6/н.
- ⁵⁵ Там само. — Ф. Р-2655. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 6.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 32.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 13. — Арк. 32.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 14. — Арк. 10.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 13. — Арк. 23.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 29.
- ⁶² Там само. — Арк. 45.
- ⁶³ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 159. — Арк. 1.
- ⁶⁴ ДАЧО. — Ф. Р-48. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 224. — Арк. 27—36.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 24—26.
- ⁶⁷ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 1.
- ⁶⁸ ДАЧО. — Ф. Р-1840. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 9.
- ⁷⁰ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 86. — Арк. 1.
- ⁷¹ Там само. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1—68.
- ⁷² Там само. — Ф. Р-1357. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 27.
- ⁷³ ДАЧО. — Ф. Р-1351. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5—7.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 9.
- ⁷⁵ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 184.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1—29.
- ⁷⁷ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3.
- ⁷⁸ Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2.
- ⁷⁹ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1—51.
- ⁸⁰ Там само. — Спр. 11. — Арк. 1.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 4.
- ⁸² Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ⁸³ Там само. — Арк. 23—26.
- ⁸⁴ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ⁸⁵ Там само. — Ф. Р-2342. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1, 2, 3.
- ⁸⁶ Там само. — Арк. 6.
- ⁸⁷ Там само. — Арк. 9.
- ⁸⁸ Там само. — Арк. 12.
- ⁸⁹ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 23.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 32.
- ⁹² Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1—20.
- ⁹³ ДАЧО. — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 26.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 7. — Арк. 6.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 15.
- ⁹⁶ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 20.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 1.

- ⁹⁹ ДАЧО. — Ф. Р-48. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10—16.
- ¹⁰⁰ Там само. — Ф. Р-5. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 14.
- ¹⁰¹ Там само. — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 16, 23, 30.
- ¹⁰² ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 90.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁰⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина... — С. 176.
- ¹⁰⁵ ДАСО. — Ф. Р-1829. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 1.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 5.
- ¹⁰⁷ Там само. — Спр. 14. — Арк. 40.
- ¹⁰⁸ Там само. — Арк. 7.
- ¹⁰⁹ *Рекотов П.В.* Назв. праця. — С. 94.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 77.
- ¹¹¹ *Рекотов П.В.* Назв. праця. — С. 96.
- ¹¹² Нюрнбергский процесс: В 8 т. — М., 1987—1989. — Т. 3. — С. 554—556.
- ¹¹³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 12—13.
- ¹¹⁴ Київ у дні нацистської навали. — С. 232, 233.
- ¹¹⁵ *Левит И.Э.* Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация резолюций (1. IX. 1939. — 19. XI. 1942). — Кишинев, 1981. — С. 171—172.
- ¹¹⁶ *Dobrinescu V. Fl.* Basarabia in anii cebui de al doilea razboi mondial (1939—1947). — Lasi: institutul European, 1995. — P. 245—246.
- ¹¹⁷ *Kiristescu C.* Romania in al doilea razboi mondial: in 2 vol. — Vol 1. — Bucuresti: Universul Enciclopedic, 1995. — P. 54.
- ¹¹⁸ *Новосьолов О.* Румунська окупація Трансністрії: питання політичного статусу // Стор. воєн. іст. України. — Вип. 12. — К., 2009. — С. 112.
- ¹¹⁹ *Комарницький С.І.* Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. — К., 1979. — С. 30.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 2.
- ¹²¹ *Молдавская ССР* в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945. Сб. док. и матер.: В 2-х т. — Т. 1. — Кишинев, 1975. — С. 54.

В. НАУМЕНКО, В. НЕСТЕРЕНКО

Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики

Складність дослідження політики військової адміністрації Вермахту в Україні полягає в постійних змінах підконтрольних їй територій. Зона військового управління формувалась поступово та рухалась відповідно до зміни лінії фронту. Спочатку вся окупована територія перебувала під керівництвом військових. З просуванням Вермахту вглиб Радянського Союзу та створенням 20 серпня 1941 р. райхскомісаріату “Україна” управління у віддалених від театру бойових дій областях переходило до цивільної адміністрації. Після включення з 1 вересня 1942 р. Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Херсонської областей та лівобережної частини Київської обл. до складу райхскомісаріату “Україна” під керівництвом військової адміністрації до остаточного визволення радянськими військами постійно перебували території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської, Ворошиловградської областей та півострів Крим. Українські землі в зоні військового управління підпорядковувалися командуванню армійської групи “Південь” та “В”¹.

Економічні органи влади

Загальне військове керівництво та економічне управління на підконтрольних Вермахту територіях було розділене. Для виконання завдань забезпечення війська та підтримки економіки Третього райху було створено Економічний штаб “Схід” (Wirtschaftsstab Ost), якому підпорядковувались усі економічні інстанції в області військового управління².

Організаційна схема Економічного штабу “Схід” виглядала так³:

Економічний штаб “Схід”
(генерал-лейтенант В. Шуберт)

Група керівництва
(полковник доктор Муссет)

Шеф-група М
(полковник Льобах)

Шеф-група W
(доктор
Г. Шльотерер)

Шеф-група La
(доктор Ріке)

Економічні інспекції	Північ	Центр	Південь	Вестфалія	Гессен
Економічні команди	5	4	9	4	
Філії	2	3	4	1	

Економічний штаб безпосередньо підпорядковувався райхсмаршалу, уповноваженому з 4-річного плану Г. Герінгу та Штабу економічного керівництва “Схід”, який очолював П. Кернер. Економічний штаб “Схід” складався з групи керівництва, яка координувала всю роботу штабу, та трьох шеф-груп — M, W та La, що займались, відповідно, військовими питаннями, промисловістю та сільським господарством. Кожна шеф-група поділялась на відділи, які відповідали за певні сфери господарства. Для координації та узгодженості своєї роботи кожна група та відділ мали своїх постійних представників, референтів та зв’язкових з іншими інстанціями⁴.

Економічному штабу “Схід” підпорядковувались економічні інспекції, які були органами, що повністю відповідали за господарську експлуатацію окупованих областей. Вони були до певної міри філіями управління чотирирічного плану: поєднували під своїм керівництвом завдання різних імперських міністерств та Райхсбанку⁵. Інспекції отримали наступні повноваження та мали обов’язки: визначати наявність і стан складів, промислових та сільськогосподарських підприємств; забезпечувати першочергову охорону важливих господарських об’єктів; проводити якнайшвидшу відбудову і запуск промислових, транспортних і комунальних підприємств, що безпосередньо мали сприяти виконанню бойових операцій і постачанню армії; забезпечувати збір врожаю і проведення невідкладних сільськогосподарських робіт; складати економічні характеристики окупованого району⁶. Також обов’язком інспекції була організація введення у дію економічних команд, визначення територіальних меж їхньої діяльності та ухвалення рішень, на яких підприємствах або групах підприємств передбачалося відновити роботу⁷. Економічні інспекції діяли у сфері відповідної групи армії та отримували накази і спеціальні розпорядження від райхсмаршала, уповноваженого з 4-річного плану та Штабу економічного керівництва “Схід”. Інспектор був одночасно особистим радником командуючого відповідною групою військ з економічних питань⁸. При цьому, щоб забезпечити якнайшвидше введення у дію господарського потенціалу захопленої країни та його ефективне використання, економічні інспекції отримували право надсилати спеціальні розпорядження до головнокомандування армії⁹, а головнокомандуючий армією, у свою чергу, мав також право віддавати спеціальні накази економічним інспекціям щодо потреб постачання військ¹⁰.

Було створено 5 інспекцій: “Північ”, “Центр”, “Південь”, “Вестфалія” та “Гессен”. Для забезпечення тісного зв’язку з військовими місцем розташування інспекцій визначався штаб відповідного командуючого тиловою групою армії. З метою полегшення керування економікою окупованих територій економічні інспекції створювалися з такою ж структурою, як і Економічний штаб “Схід”. Тобто до складу кожної економічної інспекції входили група керівництва, шеф-група La з двома відділами, W з трьома відділами й особливими командами та M із сімома відділами¹¹. Безпосередньо на території окупованої України діяли економічна інспекція “Південь” та частково “Вестфалія”, пізніше перейменована на економічну інспекцію “Кавказ”. Слід зауважити, що сама інспекція “Південь” з липня до вересня 1942 р. була перейменована на економічну інспекцію “Б”, після цього — на економічну інспекцію “Дон-Донець”, і вже з лютого 1943 р. знову отримала назву “Економічна інспекція «Пів-

день». Її очолював спочатку генерал-лейтенант Штілер фон Хейдекамф, а з 1943 р. — генерал Ганс Нагель. Територія, за яку відповідала ця інспекція, була однією з найважливіших для німецької військової економіки, в першу через великий потенціал Донецького басейну, тому вона була укомплектована найбільшою кількістю персоналу. Станом на 1 грудня 1942 р. до складу економічної інспекції “Південь” входили 5181 солдат і офіцер та 4860 службовців і зондерфюрерів, при цьому до економічної інспекції “Північ” входили відповідно 375 і 741 особа, до економічної інспекції “Центр” — 732 і 2228 осіб¹².

З початком відступу німецьких військ у 1943 р. відбувалися зміни у сфері діяльності та пріоритетних завданнях економічних інспекцій. Головним завданням стало забезпечення вивезення до Райху всіх матеріальних ресурсів, знищення економічних об’єктів і товарів, вивезення яких було неможливим, та сприяння у поверненні до Німеччини робітників і службовців. За наказом Гітлера від 21 січня 1943 р. цивільні органи влади окупованих територій залишались на своїх місцях до безпосереднього наближення лінії фронту. Таким чином, з подальшим відступом військ Вермахту економічна інспекція “Південь” фактично залишалась без відповідної території для діяльності і тому за наказом Економічного штабу “Схід” 7 листопада 1943 р. була розформована. З частини її персоналу був створений “Економічний відділ при групі армій Південь”¹³.

Наступною складовою частиною Економічного штабу “Схід” були економічні команди (Wi Kdo). Вони працювали в усіх економічних галузях безпосередньо на місці. Їхнє завдання полягало у забезпеченні всіх умов, необхідних для введення у дію підприємств: розвідка стану та виробничих можливостей підприємств, призначення їх керівників, розподіл робочої сили, постачання сировини та засобів виробництва, фінансове забезпечення тощо¹⁴. У зв’язку з безпосередньою діяльністю команд на найважливіших економічних об’єктах, при збереженні загальної структури економічної організації (тобто поділу на групи керування, M, W та La), до їхнього складу входили також філії та особлива група “ліс та дерево”¹⁵. Нові структурні підрозділи для економічних команд створювали необхідні умови для практичного виконання поставлених завдань, в першу чергу стосовно збереження та постачання до Райху знайдених запасів сировини. Усі економічні накази та розпорядження сільськогосподарським та заводським керівникам надавались через економічні команди¹⁶.

Для термінового постачання військ Економічний штаб “Схід” мав діяти у тісній співпраці з військовими. Для цього відповідно до спеціального розпорядження економічних інспекцій були введені групи IV економіки при польових комендатурах із правом видання спеціальних директив. Вони були представниками генерального квартирмейстера. Фактично вони мали такі ж завдання, як і економічні команди, проте в першу чергу піклувались про господарські об’єкти, які безпосередньо забезпечували потреби армії.

Групи IV економіки при польових комендатурах фактично підпорядковувались командуючому тиловою групою армії, проте спеціальні вказівки та розпорядження вони отримували від економічних інспекцій та команд¹⁷.

Безпосередньо на території України діяли економічні команди (Wi Kdo), що перебували у підпорядкуванні економічної інспекції “Південь”: “Київ”, “Харків”, “Сталіно”, “Запоріжжя”, “Полтава”, “Чернігів”, “Суми”, “Вороши-

ловград”. З переходом певних територій у підпорядкування цивільної адміністрації економічні команди переходили до сфери створеної економічної інспекції “Україна”, яка звітувала райхскомісару України. Постійно на окупованій території України під управлінням військової адміністрації діяли економічні команди Харкова, Сталіно, Чернігова, Сум та Ворошиловграда¹⁸.

З метою посилення впливу армійського командування на економіку безпосередньо на територію бойових дій були направлені армійські економічні керівники, які підкорялись виключно командуючому армією. У своєму розпорядженні вони мали команди Вермахту з обліку, котрі першими виконували завдання розвідки економічних потужностей, охорони запасів сировини та підприємств ще у зоні бойових дій. Армійський економічний керівник повинен був забезпечити виконання трьох головних завдань: постачання війська продуктами харчування з окупованих земель, створення можливостей для ремонту зброї та військових приладів, збереження виявлених запасів¹⁹.

Складовою частиною окупаційного економічного апарату були банки, які кредитували і здійснювали банківське обслуговування торговельних та промислових підприємств. Нові господарські банки відкривалися замість місцевих контор та відділень Держбанку СРСР. Банки виконували фінансові операції: приймали вклади від організацій, підприємств і приватних осіб, надавали короткотермінові кредити підприємствам, проводили безготівкові розрахунки за дорученням клієнтури. У звітній доповідній Економічного штабу “Схід” за грудень 1941 р. у зоні військової адміністрації згадується про діяльність відділень Райхскредитбанку у Дніпропетровську, Полтаві, Маріуполі, Сталіно, Кременчуці та Кривому Розі, Комунальний банк у Харкові, міський банк у Полтаві. На кінець 1941 р. Дніпропетровське та Полтавське відділення Райхскредитбанку провели для німецького війська операцій на суму в 30 млн РМ. Внески у банку Запоріжжя на цей час становили 6,25 млн руб., а Кременчука — 4, 4 млн руб.²⁰

На початку 1942 р. був створений господарський банк у Сумах шляхом злиття всіх існуючих у Сумській обл. банків у один. У деяких населених пунктах області (Буринь, Велика Писарівка, Глухів, Краснопілля, Миропілля, Ромни, Хотинь) відкривалися відділення господарського банку. Керуючий Великописарівською філією господарського банку повідомляв, що німецькі війська вступили у с. В. Писарівку 18 жовтня 1941 р., держбанк евакуювався 11 жовтня, готівки в касі не було, сільськогосподарський банк відкрився 15 грудня 1941 р.²¹ Банки виконували такі функції: приймання грошей на поточні рахунки, видача кредитів, зберігання цінностей²². Всі підприємства, торговельні установи були зобов’язані здавати свої щоденні виручки в банк на свої рахунки. За невиконання цієї постанови винних жорстоко карали²³. У листі німецького керівника господарського банку у Сумах до всіх відділень госпбанку зазначалося, що у Полтавській, Запорізькій областях, частині Київської, Дніпропетровської та Миколаївської областей з 14 жовтня 1942 р. діяла валюта в карбованцях і здійснювався обмін грошей. А у Сумській обл., як і раніше, діяла валюта в рублях, тому тут був заборонений обмін рублів на знаки Державної кредитної каси або карбованці²⁴. “Знаки карбованців не є в області на схід від Дніпра законним засобом платежу”. Але господарські банки цих областей мали право обмінювати карбованці на рублі або німецькі марки у співвідношенні: 1 крб. = 1 руб. або 10 крб. = 1 марка²⁵.

Економічні заходи військової адміністрації

Засади соціально-економічної політики німців на окупованих українських територіях базувалися на принципі: “Передусім повинні бути забезпечені інтереси Німецького війська”. Про це наголошувалося у спеціальній листівці старостам усіх районів, підпорядкованих адміністрації Вермахту²⁶.

У військовій зоні опинилися найбільш економічно розвинені області Української РСР. Східні райони України історично склалися як могутній промислово-сировинний регіон. Так, у Донбасі до війни середньодобовий видобуток на 306-ти великих і 500-х середніх та дрібних шахтах становив 280 тис. т вугілля. Крім того, тут вироблялося 30 % чавуну, 20 % сталі, 22 % прокату СРСР²⁷. Важливим індустриальним центром також був Харків, де розташовувалися, зокрема, підприємства оборонної промисловості.

Успішні дії німецької армії на початковому етапі війни давали підстави керівництву Третього райху сподіватися на захоплення великої кількості неушкоджених промислових підприємств, устаткування і запасів сировини, як це було в окупованих країнах Західної Європи²⁸. Однак їхні сподівання виявилися марними. Радянські війська, відступаючи, руйнували все, що залишилося після евакуації промислового устаткування, сільськогосподарських машин, механізмів, худоби та ін.

Масштаби руйнації промисловості можна простежити за документами створеної німцями місцевої адміністрації, яка займалася обстеженням стану підприємств на предмет відновлення їх роботи. Так, за підрахунками індустриального відділу Харківської міської управи підприємства міста було завдано збитків на суму близько 30 млн руб., з них: зруйновано і спалено устаткування — на 17 млн руб., вивезено на схід — на 13 млн руб.²⁹

Про руйнування вугільної промисловості Донбасу свідчать такі дані: з 97-ми обстежених шахт комбінату “Сталінвугілля”, за винятком новобудов, не збереглася жодна; зі 134-х копрів потребували заміни або капітального ремонту 65; зі 162-х вентиляторів підірвано 45; зі 171-ї піднімальної машини потребували заміни 67. В обстежених шахтах копри, піднімальні машини й котли збереглися на 45 %, технологічний комплекс поверхні — на 44 %, вентилятори — на 68 %, поверхневі будівлі — на 71 %. Більшість шахт були затопленими. Така картина спостерігалася на всіх шахтах регіону³⁰.

Подібна ситуація була і в сільському господарстві. Все, що не вдалося евакуювати радянській владі (сільськогосподарську техніку, худобу, сировину), привласнило населення, яке, скориставшись безвладдям під час відступу Червоної армії, розбирало те, що не встигли вивезти зі складів, магазинів, колгоспних і радгоспних комор тощо. За формальними ознаками такі дії мали характер мародерства, але з практичної точки зору і з огляду на подальшу політику окупантів виявилися цілком виправданими й передбачливими.

На початковому етапі окупації німецькі власті не планували відновлення потужної української промисловості. Промисловість України мала бути знищена шляхом демонтажу і вивезення обладнання до Німеччини. Така доля спіткала обладнання підприємств Горлівки, Макіївки, Єнакієвого, Костянтинівки, Маріуполя, яке не встигли евакуювати на схід або знищити радянські

війська. На заводах і фабриках конфісковувались пальне, мастильні матеріали, сировина, готова продукція тощо. У Донбасі до рук окупантів потрапило близько 2,6 млн т вугілля³¹.

Однак вже восени 1941 р., коли стратегія “блискавичної війни” провалилася і стало зрозуміло, що війна затягнеться, німці були змушені скорегувати власну окупаційну політику, зокрема в економічній сфері. Ще більше це стало зрозумілим у 1942 р. після поразки під Москвою. 23 січня А. Розенберг видав постанову “Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях”. У ній ідеться про необхідність відновлення галузей економіки окупованої України, необхідних для функціонування німецької “воєнної машини”. До таких зараховували: видобуток та переробку нафти; видобуток марганцевих руд; виробництво сирого каучуку; заготівлю льону, конопель, бавовни; відновлення постачальних виробництв (електроенергетика, газ, вода); транспорт, виробництво будівельних матеріалів, сільськогосподарських машин; видобуток торфу, вугілля, руди; відновлення роботи залізопрокатних і ливарних заводів; виробництво скріплювального та будівельного лісу; розвиток ремісничого промислового виробництва для виготовлення предметів широкого вжитку³². А 2 листопада 1942 р. Г. Герінг констатував як dokonаний факт зміни первісно наміченого курсу і вказував на необхідність міцніше прив’язати економічну могутність східних територій до німецької воєнної економіки³³.

Велику роль у відновленні місцевої промисловості відіграли допоміжні органи управління, що у такий спосіб намагалися хоча б якось вирішити проблему безробіття і матеріального забезпечення міського населення.

Прикладом може слугувати відновлення шахтного господарства Донбасу. При міських управах були створені гірничо-промислові відділи, які вже у перші тижні окупації направили своїх фахівців для обстеження стану місцевих шахт. Так, гірничо-промисловий відділ міськуправи Юзівки обстежив 59 шахт. Міськуправа Чистякова створила управління дрібних шахт, що об’єднувало 43 дрібні підприємства і займалося їх відбудовою. На кінець січня 1942 р. працювало чотири з них, на кількох велися відновлювальні роботи. Було також оголошено про продаж вугілля³⁴.

Загалом експлуатацією вугільної промисловості спочатку видав Економічний штаб “Схід” та його підрозділи — економічна інспекція “Південь”. У березні 1942 р. шахти Донбасу було підпорядковано монопольному “Гірничо-металургійному товариству Схід” (БХО; від нім. Berg-Hütte-Ost)³⁵. Підключилися до цієї роботи також колишні комбінати. У Сталінській обл. цим займалося гірниче управління (колишній комбінат “Сталінвугілля”), яке об’єднувало 152 великі і середні шахти. У районах області в цьому напрямку працювали трести. Зокрема, колишній трест “Орджонікідзевугілля” відновлював шахти Єнакієвського р-ну³⁶.

Процес відбудови супроводжувався великими труднощами, пов’язаними з відсутністю обладнання, будівельних матеріалів і, особливо, електричної енергії. Адже електричне господарство під час відступу радянських частин знищувалося в першу чергу. Як про своєрідне замкнене коло говорили німецькі посадовці про відновлення промислового виробництва: для відбудови шахт та видобутку вугілля потрібна була електроенергія, а для її виробництва — ву-

гілля, якого в достатній кількості не було. Тому німецькі фахівці зі штабу “Схід” вважали можливим поновлення нормального виробництва в цій галузі, навіть за дуже оптимістичними прогнозами, не раніше весни 1943 р.³⁷

Встановилась черговість відбудови шахтного господарства. В першу чергу повинні були відновлюватись шахти, що мали парове силове обладнання або можливості для переведення їх на парове обслуговування. Далі планувалося відновлення тих об’єктів, де був найменший відсоток руйнувань обладнання. У зв’язку з цим до першої черги відбудови визначалась обмежена кількість шахт — 37 зі 156-ти Сталінської обл., які мали вступити в дію не пізніше першої половини 1942 р. Взагалі фахівці гірничого управління розраховували на щомісячне зростання видобутку вугілля такими темпами: січень — 1840 т щоденно, лютий — 4570, березень — 7655, квітень — 11 400, травень — 13 200 т, і в червні 1942 р. видобуток мав сягнути 16 330 т щоденно. До кінця ж року шахти 8 трестів мали вийти на 45 % показника довоєнного рівня³⁸. Але плани не відповідали реальному стану справ.

Вже на початковому етапі фіксувалися значні збої у ході відновлення об’єктів галузі. У наказі № 33 начальника гірничо-промислового відділу Сталінської міськкуправи від 15 грудня 1941 р. констатувалося, що план вугледобування не виконується, а відновлювальні роботи ведуться надзвичайно повільно і недоброякісно³⁹. За твердженням головного інженера гірничого управління Б. Шерстюкова, у лютому 1942 р. 75 % шахтного фонду колишнього комбінату “Сталінвугілля” перебувало у стадії відбудови, але відновлено було лише кілька шахт: “Ново-Мушкетове”, № 12-“Наклонна”, “Бутівка”, “Софія”, “Іван” тресту “Макіїввугілля”, № 5-5бис “Трудівська”, № 1-2 “Смолянка”, № 4 “Левенка”, № 1 “Щеглівка”. У місячному звіті за квітень 1942 р. Економічного штабу “Схід” зазначалося, що через проблеми з електроенергією у Сталінській обл. експлуатуються лише 29 кам’яновугільних шахт. До листопада 1942 р. організацією “Берг-Хютте Ост” були відбудовані й стали до роботи 40 вугільних шахт⁴⁰.

За цих умов швидше йшла відбудова дрібних шахт. На листопад 1941 р. у Сталінській обл. вже працювало 16 таких шахт, видобуток яких становив 1415 т на добу, а в грудні — 60 з видобутком 7000 т⁴¹.

У червні 1942 р. стан відбудови вугледобувної галузі Донбасу став предметом обговорення в ставці фюрера. Результатом обговорення став наказ А. Гітлера від 28 червня 1942 р., в якому наголошувалося на необхідності відновлення вугільної промисловості на території окупованої України: “Швидке відновлення видобутку вугілля в Донецькій області — одна із суттєвих умов для продовження операцій на Сході та експлуатації російського простору для німецької воєнної економіки. Кожна видобута там тонна вугілля суттєво сприяє розвантаженню транспортного стану та підвозу на Схід”. За цим наказом до видобутку вугілля додатково повинні були залучити 45 000 військовополонених, забезпечення продовольством гірничопромислових робітників прирівнювалось до забезпечення російських робітників, які працювали при Вермахту, потреби вугільної промисловості також урівнювались з першочерговими потребами армії⁴².

Ці розпорядження були наслідком десятиденного інспектування Донецького вугільного басейну генеральним директором Пляйгером у червні

1942 р. Як зазначено в його доповіді фюреру, можливим було досягнення середньодобової норми видобутку вугілля з 1 січня 1943 р. до 30 тис. т з доведенням щомісячної норми до 750 тис. т (на час інспекції — 50 тис. т щомісяця). Пріоритетним Пляйгер вважав освоєння невеликих і малих шахт із прямим способом видобутку, особливо у районі Чистяково. За його ж дані, на 30 травня 1942 р. на складах зберігалося 647 тис. т вугілля⁴³. Фактично німецький фахівець пропонував той шлях, яким уже з кінця 1941 р. йшло відродження вуглевидобувної галузі місцевими українськими установами.

Після окупації влітку 1942 р. Ворошиловградської обл. роботи з відбудови шахт розгорнулися й тут. Слід зазначити, що проходили вони згідно з рекомендаціями Пляйгера. У Кадіївці було створено три дирекції, на яких в середині жовтня картина відбудови була такою: у дирекції № 3 (колишній трест “Серговугілля”) відбудова йшла на 27 копальнях; у дирекції № 4 (колишній трест “Кадіїввугілля”) — на 20 копальнях, з яких 5 повністю відновлено; у дирекції № 5 (колишній трест “Брянськвугілля”) — 19 копалень, з них 7 уже працювали⁴⁴.

У вересні 1942 р. в Алчевському р-ні (Селезньовський кам’яновугільний трест) пущено в експлуатацію 52 дрібні шахти, на яких видобуто 2490 т вугілля. У жовтні планувалося відбудувати ще 20 шахт⁴⁵.

Станом на квітень 1943 р. у Донецькому вугільному басейні велись роботи на 109-ти шахтах. Загальна кількість робітників на гірничодобувних об’єктах з видобутку кам’яного вугілля складала 51 219 осіб, із яких 7044 були військово-полоненими⁴⁶. За повідомленням Економічного штабу “Схід” від 30 вересня 1944 р., на території Сталінської обл. за весь час окупації було видобуто близько 4,1 млн т вугілля, тоді як до війни щорічно видобувалося 90 млн т⁴⁷.

Більшість дослідників вважають, що саме недостатня кількість українського вугілля викликала необхідність для німців завозити його з Верхньої Силезії. Всього до 1 січня 1944 р. з Німеччини в Україну було завезено 861 878 т кам’яного вугілля і коксу⁴⁸. Але Е. Манштейн у своїх мемуарах пояснює завезення німецького вугілля необхідністю обслуговування залізниць, адже донецьке для німецьких паротягів не годилося⁴⁹.

Експлуатація шахтного господарства здійснювалася на умовах оренди. Так, гірничо-промисловий відділ Юзівської міськуправи в грудні 1941 р. передав шахти Мар’їнської групи в оренду Мандрикінському гірничопромислому товариству⁵⁰. У 1943 р. міськуправою Ясинуватої і районом Авдіївка орендувалися дрібні шахти у гірничопромислового товариства “Схід” для задоволення потреб у паливі — 12 тис. т на рік⁵¹.

Ще яскравіше роль місцевих допоміжних органів у відбудові промислових об’єктів можна продемонструвати на прикладі Харкова. Промислового потенціалу цього міста великих збитків завдали евакуація і знищення індустріальної інфраструктури під час відступу Червоної армії. По галузях це виглядає так. До початку війни у місті працювало 553 підприємства, з них: у машинобудівній та металообробній промисловості — 162, текстильній — 69, харчовій — 56, деревообробній — 42, хімічній — 33, поліграфічній — 27, будівельній — 24, шкіряно-взуттєвій — 23, інших галузях — 117. Під час обстеження міста чиновниками міськуправи 1 квітня 1942 р. виявлено 189 під-

приємств: 62 підприємства машинобудівної та металообробної, 29 — текстильної, 24 — деревообробної, 26 — хімічної, 21 — харчової, 16 — силікатної та 11 підприємств інших галузей промисловості⁵².

Процес відновлення виробництва на промислових об'єктах розпочався відразу з приходом німецьких військ. Зрозуміло, що в таких умовах питання про повну відбудову промисловості міста до її довоєнного рівня не ставилося. Як зазначав обербургмістр О. Семененко, завдання полягало у раціональному використанні сировини, матеріалів, верстатів, що залишилися на харківських заводах, шляхом організації, концентрації тих ресурсів на невеликій кількості підприємств⁵³.

Вже 1 листопада 1941 р. при міськуправі було створено “Відділ міського господарства”, до якого 20 січня 1942 р. приєднано підприємства ліквідованого “Відділу енергетики та промисловості”. З 1 березня 1942 р. в результаті нової реорганізації утворено “Індустріальний відділ”. На цей час в його віданні, крім переданих 22 підприємств новоутвореному “Комунальному відділу”, перебувало 191 підприємство, з яких: 50 — працюючих, 49 — таких, що могли бути введені найближчим часом, 40 — призначених до консервації, 52 — перебували під керівництвом німецького командування.

Всі підприємства розпочали свою діяльність з відбудовчих робіт та капітальних ремонтів, що поставило їх у скрутне фінансове становище. До того ж сподівання на швидке налагодження електропостачання не справдилися. Тому частину з них було поставлено на повну консервацію, а на решті — устаткування пристосовували до ручної праці. Все ж на середину квітня 1942 р., як зазначає у “Пояснювальній записці” керівник індустріального відділу В. Галицький, помічені деякі ознаки поліпшення ситуації: ліквідовано заборгованість по зарплатні, частина підприємств робили внески до бюджету міськуправи⁵⁴. Для прикладу, за січень 1942 р. 51 підприємство (15 — машинобудівної та металообробної, 5 — хімічної, 5 — текстильної, 2 — швацької, 3 — шкіряно-взуттєвої та хуτροвої, 8 — харчової, 4 — поліграфічної, 9 — інших галузей), на якому працювало 2504 особи (з них — 1774 робітники), виробило валової продукції на 1995,7 тис. руб.⁵⁵

Крім того, частина діючих підприємств фабрично-заводського типу підлягала іншим відділам міськуправи, районним управам, різним установам. На травень 1942 р. налічувалося 30 таких підприємств, серед яких — апаратно-радіаторний завод, завод “Санмедустанкування”, завод “Медапаратура”, пайове товариство “Електрометал”, завод “Ремсільгоспмашина”, завод “Металоспруд”, броварня “Нова Баварія”, тютюнова фабрика та ін.⁵⁶

Враховуючи ці успіхи, німецьке командування на початку квітня 1942 р. поставило перед харківськими підприємствами ряд важливих завдань: а) виготовлення виробів для Вермахту; б) відбудова пошкодженого устаткування для Донбасу і Запоріжжя; в) відбудова сільського господарства та залізничного транспорту⁵⁷.

Одночасно відбувався перехід відбудованих і найбільш перспективних підприємств від міськуправи під керівництво німецьких військово-господарських установ. Якщо на 1 лютого 1942 р. у розпорядженні *Wi Kdo* перебувало 35 підприємств різних галузей, то вже у квітні того ж року — 86, з них:

машинобудівної та металообробної промисловості — 29; текстильно-швейної — 12; харчової — 4; деревообробної — 12; хімічної — 21; будівельної — 2; поліграфічної — 1; інших галузей — 5⁵⁸. Частина підприємств передавалася також іншим відділам міськуправи. Цей процес відбувався упродовж усієї окупації. Тому кількість підприємств, підпорядкованих індустріальному відділу, постійно скорочувалася: на 1 січня 1942 р. — 83 діючих та 26 законсервованих; на 1 квітня 1942 р. відповідно — 18 та 22; на 1 серпня 1942 р. — 6 та 16; на 1 січня 1943 р. — 6 та 7 підприємств⁵⁹.

Про номенклатуру та кількісні характеристики випуску продукції харківськими заводами свідчать наступні дані. На 1942 р. індустріальний відділ планував отримати з підпорядкованих йому підприємств 69 кожухів, 416 жилетів, 676 кальсонів, 2616 пар рукавиць, 676 нічних сорочок, 768 тілогрійок, 436 спецовочних курток, 1355 халатів, 1081 брюки, 60 пар чобіт з овчини, 28 538 лопат, 2394 саней, 2380 граблів, 908 відер, 2250 цеберок, 1030 алюмінієвих мисок, 955 алюмінієвих каструль, 3364 алюмінієві чавунки, 1010 сковорід, 4049 бідонів, 61 000 лійок, 433 063 штуки фаянсового посуду (збереглася тільки друга частина документа, тому перелік неповний). Однак при цьому зазначалося, що збільшення випуску продукції залежить від подачі електроструму, звільнення території підприємств від тимчасово розташованих там німецьких частин та зняття заборони німецького командування на користування сировиною і паливом.

Наскільки ці плани реалізовувалися, видно з нижче наведених даних. За другий квартал виробнича програма підприємств індустріального відділу була виконана в сумі 1268,9 тис. крб., тобто на 95,1 %. Асортимент в основному складався з дрібного сільськогосподарського реманенту, замовлення на який значно перевищували можливості випуску. Недовиконання плану на 4,9 % сталося внаслідок незадовільної роботи текстильної галузі, через брак сировини і замовлень на пошив одягу. План прибутку в сумі 184,7 тис. руб. фактично виконано в сумі 268,6 тис. руб., тобто на 145 % від плану⁶⁰.

Проте обсяги виробництва не могли забезпечити навіть потреб населення Харкова, яке на той час становило 330 тис. осіб. На такі товари, як сіль, цигарки, махорка, мило туалетне, панчохи та шкарпетки, костюми та сукні, верхній одяг, калози, дефіцит був найгострішим. Ці товари, якщо й виготовлялися, в основному йшли для постачання Вермахту. Задоволення населення іншими товарами також було недостатнім: сірниками — на 10,5 %, милом господарським — 1,6 %, білизною — 0,3 %, взуттям — 2,2 %, дрібним сільськогосподарським реманентом — 55,5 %, мисками та цеберками — 18 %, кухонним посудом — 4,8 %⁶¹.

Дефіцит промислових товарів був вигідним німецькому керівництву, адже Україна мала стати ринком збуту німецьких товарів у обмін на сільськогосподарську продукцію. Але вже в січні 1942 р. А. Розенберг визнав, що Німеччина була не спроможна ліквідувати цей дефіцит шляхом постачання товарів власне з Райху чи з інших країн. В такій ситуації гроші, не забезпечені промтоварами, знецінювалися, а селяни все більше схилялися до того, щоб вирощувати продукцію тільки для власного споживання. Тому, коли відновлення та введення у дію зруйнованих фабрик і заводів у великих масштабах не передбачалося, райхсміністр вбачав єдиний вихід у розвитку ремісництва на місцях⁶². Пізніше навіть

було видане розпорядження про те, що всі діючі підприємства мають виробляти 20 % предметів ширвжитку для населення. Його схвально зустріли у колах військової адміністрації. Так, у відгуку на це розпорядження один з військових чиновників (у документі не вказано, хто саме) наголошував, що таке рішення викликане нагальною необхідністю забезпечення населення предметами першої необхідності, адже постачання їх з Німеччини просто неможливе. Далі автор кидає критичні стріли у бік інтендантських служб, які, на його думку, забирають собі всю без винятку продукцію відновлених підприємств⁶³. Фактично А. Розенберг вирішив використати явище, що вже мало місце на українських землях з перших днів окупації. Після встановлення “нового порядку” стихійно почала відроджуватися приватна ініціатива, адже ще залишилися ремісники, торговці, які працювали до революції та в часи непу.

3 червня 1942 р. райхсміністр видав розпорядження про порядок утворення ремісничих об'єднань “Новий статус ремісництва на Україні”. Ремісники поділялися на три категорії: 1) висококваліфіковані, здатні керувати підприємствами; 2) кваліфіковані; 3) ремісники, які навчаються виконанню робіт у тій чи іншій сфері. В якості самостійних майстерень (підприємств) могли функціонувати тільки такі, що були спроможні готувати кваліфікованих майстрів. Ремісники могли організувати власні об'єднання — артіль, для створення яких потрібно було не менше п'яти працюючих у них осіб. Діяльність артілі регламентувалася статутом. Керівник обирався членами артілі, як правило, на один рік. Членами артілі могли бути особи старші 16 років не єврейського походження, які визнають її статут. Для вступу потрібно було отримати згоду всіх членів артілі й сплатити вступний внесок готівкою чи натурою. Артіль, в свою чергу, могли зливатися у трудові (робітничі) об'єднання⁶⁴.

Стимулювання ремісництва давало помітні результати. Наприклад, у Сталіно вже в грудні 1941 р. працювало 354 приватні підприємства переважно кустарного типу, у січні 1942 р. — 698, березні — 1845, жовтні — 1906. У Маріуполі в грудні 1941 р. діяло 549 приватні підприємств, у Єнакієво на січень 1942 р. — 108, а на березень того ж року — 149, в Іловайську на серпень 1942 р. — 92, у Селідові на жовтень 1942 р. — 140 ремісничих артілей. У Сталіно на січень 1942 р. працювало 78 швацьких (з них — 43 кустарі-одинаки та 35 мали від 2 до 10 майстрів), 17 кравецьких, 3 із вичинки шкір, 17 слюсарних, 8 годинникових майстерень, 38 перукарень, 19 фотоательє, два магазини вин, два комісійних магазини та інші. У Ворошиловграді на 1 грудня 1942 р. налічувалося 778 ремісників із понад 50 спеціальностей. Поряд з малими підприємствами виникали і порівняно великі. Так, у Єнакієво діяло акціонерне товариство “Універсал”, яке відкрило їдальню, кафе, комісійний магазин, столярну майстерню, мало городнє господарство. При цьому, за висновками податкових інспекторів, приватні підприємства працювали рентабельно і факти їхнього закриття спостерігалися рідко⁶⁵.

У Харкові на 1 січня 1942 р. діяли 665 кустарно-ремісничих промислових та 103 побутові заклади, а на 1 січня 1943 р. — відповідно 2205 та 193. У грудні 1942 р. вони виробили продукції на 29,5 млн руб. та надали послуг на 31 млн руб. Для порівняння: решта підприємств міськуправи Харкова за весь 1942 р. виробили продукції на суму приблизно 16,5 млн руб. Враховуючи ці

успіхи, в липні 1943 р. харківська штандартскомендатура ухвалила рішення про ліквідацію кустарно-ремісничого відділу міськуправи та передачу його функцій Ві Кдо⁶⁶. Відродження приватної ініціативи відбувалося в усіх областях військової зони.

Зусилля окупаційної адміністрації були спрямовані на те, щоб поставити цей процес під свій контроль і спрямувати діяльність ремісників у вигідне для себе русло. Для цього використовувалися як адміністративні (зокрема система реєстрації та видачі патентів), так і економічні важелі, адже сировинні ресурси контролювалися переважно німецькими господарськими інстанціями. Тому перерозподіл кінцевої продукції ремісничих об'єднань залежав від німецьких органів. Як наслідок — велика частка ремісників, особливо у переробній сфері, знову ж таки працювала не для потреб населення, а виконувала замовлення для Вермахту.

У функціонуванні всіх галузей видобувної та обробної промисловості України, за виключенням лісової та деревообробної галузей, під час окупації простежуються певні етапи: протягом 1941 р. відбувались роботи з розвідки економічних об'єктів, їх розчищення та приготування для введення в експлуатацію; весь 1942 р. відчувався брак вугілля та електроенергії, проте деякі підприємства в обмеженому обсязі змогли розпочати виробництво; до середини 1943 р. майже на всіх підприємствах в зоні військової адміністрації збільшується обсяг виробництва та досягає найвищих показників за весь період окупації.

Забезпечення виконання поставлених економічних завдань вимагало широкого залучення до виробництва місцевих продуктивних сил.

Політика щодо цивільного населення

У зоні, підконтрольній військовій адміністрації, опинилися найбільш густанаселені області Української РСР. За переписом населення 1939 р., у Ворошиловградській обл. проживало понад 1,8 млн осіб, Сталінській — 3 млн, Харківській — 2,5 млн, Чернігівській — 1,7 млн, Сумській — 1,7 млн осіб. Навіть після проведення мобілізації до Червоної армії на початку війни, евакуації у тиліві райони СРСР фахівців виробництва та інших категорій цивільного населення кількість безробітних в окупованих містах Східної України, за повідомленнями німецьких посадовців, становила сотні тисяч. На кінець грудня 1941 р. в Харкові мешкало від 100 до 140 тис. безробітних, у Сталіно — 80 тис., Запоріжжі — 6,4 тис. безробітних металургів, у містах Донецького басейну без роботи залишилися 144 тис. шахтарів⁶⁷.

Початкові заходи окупаційної адміністрації спрямовувалися на облік та перевірку на благонадійність місцевого населення. Всі жителі сіл і міст проходили обов'язкову реєстрацію. Старости та бургомістри вели облік людей, реєстрували тих, хто вибув і прибув. Місцевим жителям “понад 16 років життя” видавалися тимчасові посвідчення, які вони мали завжди носити при собі.

Облік мав і фіскальну мету — нарахування і стягнення подушного податку. Згідно з розпорядженням Головнокомандуючого воєнною областю від 23 жовтня 1941 р. “кожний працездатний житель є платником подушного

податку. Подушний податок стягується для покриття дефіцитів і встановлюється в розмірі 5-ти карбованців у місяць”⁶⁸.

У 1942 р. був уведений подвірний податок із сільського населення “для забезпечення нормального життя та праці установ, організацій, управління селами, лікувальної та ветеринарної мережі”. Нарахування подвірного податку проводилося в залежності від кількості працездатних і непрацездатних членів сім’ї в розмірі 100—600 крб. із селянського двору⁶⁹.

Старости сіл та бургомістри відповідали за благонадійність населення на своїй території, для чого складалися списки мешканців. Перший список охоплював “благонадійних”, за яких староста міг поручитися, до другого списку заносилися комуністи, кандидати в члени партії, воїни Червоної армії, активісти, окремо — євреї з позначкою “є” та іноземці з позначкою “і”⁷⁰.

На облік бралася вся живність, яку мало населення. У селах старостами складалися відомості про кількість птиці, поголів’я худоби станом на 1-ше число кожного місяця. Згідно з цими списками затверджувалася кількість продукції, яку кожен житель повинен був здати на користь нових “хазяїв” зі свого господарства.

Суворі німецька окупаційна політика торкнулася й міста, хоча тут вона мала свої особливості. Якщо на селі панувала жорстока експлуатація сільськогосподарського потенціалу, стимулюючи виробництво силовими методами, то у місті внаслідок руйнування промислової інфраструктури такої можливості не існувало. Відсутність робочих місць та соціальних програм спричинила різке зубожіння мешканців великих урбаністичних центрів. Це відбувалось, перш за все, через знецінення рубля та існування чорного ринку. У перший рік окупації (до літа/осені 1942 р.) міста потерпали головним чином через знищення системи постачання.

Жовтень 1941 р. став поворотним місяцем для міського населення. На цей час стало очевидним, що головнокомандування сухопутних військ Німеччини прорахувалось у своїх надто амбітних планах воєнного походу, і з жовтня погіршилась ситуація з постачанням продуктів харчування для німецьких солдатів. Тим не менше, оплачувати з’їдене і випите німецькими військовими мала більшість місцевого міського населення. Всі голоси, які лунали в армійських колах на захист забезпечення всього міського населення найнеобхіднішим, змовкли перед небезпекою нестачі постачання сухопутних військ. У донесенні офіцер з питань економіки 17-ї армії (дислокованої на Донбасі) прогнозував голодування значної частини населення: “За такої політики, коли хліб повинен мати в першу чергу німецький солдат, вже тепер слід уявити собі, що більша частина населення буде голодувати, якщо не вимре від голоду”⁷¹. У листопаді 1941 р. голодувала велика кількість населення в Керчі та в Києві, який ще перебував під військовою адміністрацією.

Забезпечення населення продовольством німецька адміністрація переклала на місцеві допоміжні органи — міські та районні управи. При них створювалися відділи постачання продовольством, що мали встановити обсяги потреб населення у харчових продуктах і повідомити результати німецькому сільськогосподарському управлінню (крайсландвірту) для контролю. При цьому населення поділялося на кілька категорій: працюючі, безробітні (зареєстровані на

біржі праці), діти віком до 14 років. Окремо подавався список жителів німецької національності. Після цього створювалася комісія з трьох-чотирьох членів міськуправи для проведення закупівель продовольства в межах місцевості, яку вказував керівник сільськогосподарського управління. Однак перелік продуктів, які мала право купувати ця комісія, був вкрай обмеженим: картопля за ціною 0,60 руб. за 1 кг, просо — 2,30 руб., гречка — 0,40 руб., жито — 0,25 руб. Населенню видавалися місячні продовольчі картки зі щоденними відрізними талонами, на яких заборонялося вказувати кількість продуктів⁷².

Привілейоване становище посідало німецьке населення (фольксдойчі), для якого встановлювалися наступні тижневі норми, яких, по можливості, слід було дотримуватися: борошно — 1,5 або хліб 1,8 кг, м'ясо — 0,1 кг, жири — 0,06 кг, картопля — 7 кг, пшоно, гречка чи перловка — 0,25 кг, знежирене молоко — 2 л, овочі, бобові — за наявності⁷³.

Для прикладу, в грудні 1942 р. населенню м. Охтирки (Сумщина) по картках IV категорії (червоного кольору) відпускалося 3 кг пшоно і 15 кг картоплі, III категорії (зелені) — 2,5 кг пшоно і 10 кг картоплі, II категорії (білі) — 5 кг картоплі, I категорії (дитячі) — 1,5 кг пшоно⁷⁴.

Наскільки це було недостатньо, свідчить “Нормальний раціон для дорослої людини, пристосований до умов Харкова, співвідносно до загально-громадського раціону в Німеччині”, розроблений фахівцями статистично-економічного відділу Харківської міськуправи. У ньому зазначалося, що тижневий раціон однієї людини в Німеччині складався з 2,350 кг житнього хліба, 4,5 кг картоплі, 60 г сиру, 1 яйця, 400 г крупи, 200 г маргарину, 150 г цукру, 175 г повидла, 300 г м'яса, 2 л молока, 140 г солі. Це забезпечувало 1934,2 калорії на день. У грошовому вимірі за ринковими цінами у Харкові на 26 травня 1943 р. це становило 126,70 руб. на день, або 3801 руб. на місяць. Розроблений харківськими чиновниками раціон харків'янина містив у своєму складі замітники: твердий сир заміняли м'яким сиром, яйця — сухим альбуміном, маргарин — соняшниковою олією, повидло — фруктами, свіжими ягодами, медом, м'ясо — рибою або відходами бойні, бобові, молоко — альбумінним молоком. При цьому вказувалося, що ці замітники можуть використовуватися лише тимчасово, оскільки в них є лише білкова частина і нема додаткових корисних для життя людини речовин й необхідної кількості мікроелементів та вітамінів. У грошовому вимірі раціон із заміниками був навіть дорожчим — 139,89 руб. на день, 4196 руб. на місяць⁷⁵.

Звіти польових і місцевих комендатур констатували катастрофічну ситуацію із забезпеченням міського населення продовольством. Так, польова комендатура № 198 в Охтирці в липневому донесенні за 1942 р. вказувала, що з 43 тис. жителів м. Сум продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис. При цьому норми були вкрай малими — 100—200 г хліба або борошна, 50 г проса, 10 г м'яса, інколи — трохи сиру чи знежиреного молока. Ситуацію погіршувала “діяльність” Центрального торговельного товариства “Схід”, представники якого конфіскували міські запаси продовольства, сплачували за нього за старими закупівельними цінами, а потім повертали запаси місту, але за цінами, завищеними у 4—5 разів⁷⁶.

Міське населення постійно перебувало на межі виживання. Найскладніше було взимку, коли ціни різко зростали й виникав голод. Особливо страждало

населення найбільших міст Лівобережної України. У Сталіно ще влітку 1942 р. від голоду помирало 10—25 осіб щоденно⁷⁷. Лише в червні 1942 р. були вжиті заходи із забезпечення городян продуктовими картками, але у листопаді все ще залишались 77 тис. осіб з 248 тис. мешканців міста без продуктових карточок, на кінець 1942 — початок 1943 р. таких людей було 25 тис. Навесні 1943 р. смертність у Сталіно знову була дуже високою, приблизно на рівні 4 % на рік. Крім того, ослаблених мешканців уразила епідемія тифу⁷⁸.

Дуже добре задокументований і вивчений харківський випадок. Тут війська 6-ї армії невпинно розоряли передмістя і весь регіон як “зону зачистки”. Запаси продуктів радянські служби евакуювали майже повністю. Німецька польова комендатура із самого початку розуміла, що голод вже не за горами. Проте забезпечення міста покладалося на міське управління, в розпорядженні якого були дуже обмежені кошти. Можливості 450 тис. харків'ян вирушити у передмістя в пошуках продовольства свідомо обмежувалися військовим командуванням через блокування шляхів. Таким чином, були досягнуті показники смертності, які до цього часу були характерні лише для єврейських гетто у Польщі⁷⁹. За даними Харківської міської управи, у 1942 р. від голоду померло 13 139 жителів міста⁸⁰.

На Півдні України, в Криму, спустошенням півострова займалися 11-та армія Е. Манштейна та головнокомандування з питань економіки. Мешканці потерпали не лише від конфіскацій продовольства для Вермахту, але й від заборони на свободу пересування півостровом. Особливо постраждало населення південного узбережжя, а також мешканці міст Сімферополя і Керчі. На кінець 1942 р. лише на півдні півострова голодувало близько 100 тис. осіб, а на початок лютого 1943 р. у Ялті щоденно помирало 15—17 людей від голоду⁸¹. Катастрофічним був розвиток подій для населення Севастополя, який перебував у облозі до червня 1942 р. Після захоплення міста німцями замість того, щоб забезпечити населення у достатній кількості продуктами харчування, німецька військова адміністрація розпочала переселення севастопольців.

Дебати щодо організації постачання місцевого населення продуктами харчування, у т. ч. використовуючи запаси Вермахту, тривали в середовищі німецьких високопосадовців з осені 1941 р. Головний квартирмейстер, головнокомандуючі групами армій та Економічний штаб “Схід” залишалися прихильниками жорсткої лінії поведінки. В армії, навпаки, переважало прагнення забезпечити місцеве населення в зоні дій хоча б самим необхідним. За це виступали комендатури і фронтові дивізії сухопутних військ, які перебували у тісному контакті з місцевими мешканцями і день за днем спостерігали страждання від голоду. Вони могли у невеликій мірі діяти на власний розсуд. Наприклад, командування 44-го армійського корпусу, яке побоювалося заворушень у прифронтовій зоні через голод, почало роздачу армійських запасів голодуючому населенню Краматорська і Слов'янська. У квітні 1942 р. окремим дивізіям дозволялось наслідувати цей приклад у випадку, якщо існувала реальна загроза безпеці військової частини. Проте у травні головнокомандування сухопутних військ наказало негайно припинити надавати допомогу населенню⁸².

За цих обставин робітники не хотіли працювати на підприємствах, бо заробітної платні зовсім не вистачало для нормального харчування, а продо-

вольчі пайки були мізерними. Так, у січні 1942 р. хлібна пайка одного робітника становила лише 100 г⁸³. Для збільшення зацікавленості місцевого населення в роботі та запобігання втечам у навколишні села із середини 1942 р. Економічний штаб “Схід” видав наказ про організацію харчування робітників на підприємствах, для чого відкривались їдальні. Проте це мало покращило ситуацію⁸⁴. У звіті Економічного штабу “Схід” за лютий 1942 р. наголошувалося, що проблема із працевлаштуванням місцевих робітників на підприємствах полягала не в кількості людей, оскільки їхня кількість в окупованих східних територіях була великою і навіть надмірною, а в тому, що через незадовільне продовольче забезпечення робітники масово мігрували у навколишні села, а продуктивність праці того населення, що залишилось, із цієї причини була дуже низькою⁸⁵. Економічна команда “Сталіно” в квітні 1942 р. звітувала: “Резерв металургів-чоловіків вже не такий великий, як це було раніше. Населення тисячами мігрує в сільськогосподарські округи Запоріжжя та Дніпропетровська, тому що протягом 6 місяців працюючому населенню не могли дати ні хліба, ні м’яса, ні жиру”. В цьому ж звіті повідомлялось, що були вжиті заходи з відкриття кухонь при підприємствах або в загальних їдальнях із розрахунком на те, щоб робітники підприємств могли поїсти гарячої їжі хоча б один раз на день. Сума одного обіду не повинна була перевищувати 3 руб., які оплачувало відповідне підприємство⁸⁶. Таким чином економічне керівництво намагалося зупинити масові втечі робітників із підприємств. Проте значного покращення в сфері забезпечення продовольством працівників на підприємствах до кінця окупації не відбулося.

Невідповідність заробітної плати та цін на ринку була ще однією причиною небажання робітників працювати на підприємствах. Праця цивільних робітників оплачувалася за орієнтованими на радянські заробітки тарифами. Однак місячний заробіток не входив ні в яке порівняння із цінами на чорному ринку, які безупинно зростали. Оплата праці робітників на підприємствах, що перебували у підпорядкуванні економічної інспекції “Південь”, становила від 6—8 до 37 руб. за один робочий день в залежності від кваліфікації робітника та займаної посади. Так, наприклад, заробітна платня директора рого-кістяної фабрики Чернігова складала 900 руб. за місяць, бухгалтера — 700, слюсар отримував 500, підсобний робітник — 288 руб.⁸⁷ Для цегельних заводів окупаційними органами влади були встановлені такі місячні ставки заробітної плати: директор — 650 руб., бухгалтер, комірник, хімік — по 500, технік-лаборант — 400 руб.⁸⁸ На алебастровому заводі в Ромнах заробітна плата директора становила 700 руб., бухгалтера — 600, бригадира — 400, конюха — 280 руб.⁸⁹ На меблевій фабриці в Охтирці завідувачому платили щомісяця 600 руб., бухгалтер, електромеханік, майстри столярного та ковальського цехів отримували по 400, комірники — по 250 руб.⁹⁰

Однак внаслідок дефіциту продовольства через необхідність постачання Вермахту та інфляції такий рівень оплати праці був зовсім недостатнім для нормального харчування однієї людини, вже не кажучи про родини працівника. Наприклад, в період окупації ринкові ціни на продукти в Харкові були такими (найвищий рівень цін був зафіксований на 1 лютого 1942 р.): 1 кг картоплі — від 33 до 100 руб., цибулі — 30—110 руб., хліба житнього —

80—220 руб., пшениці — 70—250, кукурудзи — 55—222, масла коров'ячого — 625—2400, сала — 750—2000 руб.⁹¹ Для порівняння — офіційно затверджені представниками німецької адміністрації роздрібні ціни були такими: 1 кг картоплі — до 0,60 руб., цибулі — 1,20 руб., пшеничного борошна — 1,60 руб., кукурудзяного борошна — 1 руб., масла коров'ячого 1 гатунку — 28 руб., сала синячого зі шкіркою — 24 руб.⁹² Купівельна спроможність шахтаря під час окупації, за німецькими даними, становила п'ять кілограмів хліба. Заробіток радянських цивільних робітників становив лише десяту частину заробітків німецьких робітників у Райху⁹³.

За такого стану місцеве населення могло жити тільки за рахунок продажу власних речей. В окремих випадках люди, зайняті на обробних підприємствах, щоб якось вижити, намагалися списати деяку продукцію на брак, щоб її можна було продати або обміняти на харчові продукти. Наприклад, скульптор керамічної майстерні Роменського цегельного заводу повідомляв про списання на брак 286-ти одиниць вироблених іграшок та попільниць⁹⁴. Можна припустити, що ці іграшки в подальшому були обміняні на "мінках" (базарах). З'явилися так звані "мішочники" — міські жителі, які йшли в села з метою виміняти речі на харчі. Це було небезпечно, адже пересування у військовій зоні без документів переслідувалося за законами воєнного часу.

Отже, ситуація з харчуванням на окупованих територіях, незважаючи на спроби деяких головнокомандувань і комендатур, а також місцевих допоміжних органів управління бодай щось змінити, розвивалась не найкращим чином. На думку німецького дослідника Дітера Поля, причиною катастрофічних голодувань цивільного населення стало радикальне планування воєнної кампанії, яке передбачало забезпечення потреб армії за рахунок ресурсів окупованих територій, та її расистські передумови⁹⁵.

Політика примусової праці

Проблему нестачі на промислових виробництвах робітників, які масово мігрували в навколишні села, рятуючись від голоду, окупаційна влада вирішувала примусовими заходами⁹⁶. Про запровадження трудової повинності працездатного населення окупаційна влада оголосила з перших днів свого панування. На підставі § 8 наказу фюрера від 17 липня 1941 р. "Про управління у знову зайнятих східних областях"⁹⁷ райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав наказ про обов'язкове запровадження трудової повинності. Відповідно до нього всі мешканці цих областей віком від 18 до 45 років (залежно від їх працездатності) підлягали загальному обов'язку праці⁹⁸. 16 серпня того ж року А. Розенберг затвердив наказ про обов'язкову трудову повинність для єврейського населення окупованих східних територій віком від 14 до 60 років⁹⁹. 6 лютого 1943 р. було оприлюднено розпорядження верховного командування сухопутних військ "Про трудову повинність і призначення трудящих на роботу у прифронтовій смузі у знову зайнятих східних областях". Згідно з ним передбачалася загальна трудова повинність радянського цивільного населення віком від 14 до 65 років; при необхідності все працездатне населення могло залучатися до роботи в нічний час, у

неділю і в свята¹⁰⁰. Оголошення про “обов’язок праці” періодично друкувалися у місцевій пресі для ознайомлення з правилами його виконання жителів окупованих територій. Зокрема зазначалося, що загальний обов’язок праці відноситься до всіх праць, що лежать у загальному інтересі (а саме: праці в сільському господарстві, при громадських, гірських, земних і водних будівництвах); обов’язку праці підлягає кожен, хто може працювати (спеціалісти — по можливості за фахом, хто не здатний — “відповідно до їхньої змоги працювати”). За невиконання обов’язку праці — арешт або тюрма¹⁰¹.

У листопаді 1941 р., з метою виявлення наявності робочої сили, при комендатурах поліції у містах, підконтрольних військовому управлінню, утворювалися Управління робочої сили, які керували біржами праці¹⁰². На ці установи покладалися усі основні функції з вербування населення на роботу, в т. ч. реєстрація і облік працездатного контингенту, контроль за направленням на роботу. Із середини листопада 1941 р. усіх зареєстрованих безробітних зобов’язували з’являтися на контрольну явку, про що робилися відмітки у спеціальних картках. Робота, запропонована біржею праці, вважалася обов’язковою, і відмовитися від неї безробітний не міг. Тих, хто намагався уникнути реєстрації, ухилитися від роботи, — чекали найрізноманітніші методи покарання як за саботаж (штрафи, побиття, ув’язнення, каторжні роботи і навіть смертні вироки). За умов існування великої кількості безробітних у містах від самого початку окупації проводилися силові заходи щодо залучення робочої сили на виробництво. У м. Севастополі начальник поліції і СД фортеці 16 липня 1942 р. повідомляв про проведення ряду облавних акцій для обліку робочої сили. Кожний виявлений робітник підприємства отримував квитанцію-розписку, в якій, зокрема, зазначалося: “Скріплюю підписом, що я отримав повідомлення про обов’язкову явку на роботу. Мені відомо, що за невиконання наказу в мене або у моєї сім’ї буде конфісковано будинок, двір і все майно. Якщо я і після цього не з’явлюся на роботу, то мій будинок буде спалено, а мої рідні будуть взяті як заручники”. Кожного виявленого робітника заводу доправляли в комендатуру, садовили в машину, й у супроводі солдатів він об’їжджав фортецю, показуючи місцезнаходження не менше, ніж трьох робітників заводу. Після цього він отримував право повернутися до сім’ї. Таким методом, станом на 16 липня, було виявлено понад триста фахівців¹⁰³.

Важливим чинником, який радикально впливав на життя населення під час нацистської окупації, були депортації працездатних на роботу до Райху. Перші вербувальні комісії прибули в Харків та Донецьк на початку січня 1942 р. А до кінця місяця з Харкова були відправлені три потяги до Німеччини: 18 січня — 1117 осіб до Рейнської області, 21 січня — 1114 осіб у Бранденбург, 30 січня — 1167 робітників у Баварію. У більшості своїй це були кваліфіковані металурги, яких після прибуття до пункту призначення розподілили між шістьма німецькими металургійними підприємствами¹⁰⁴. У лютому 1942 р. із Харкова відправили ще декілька потягів із 7837-ма місцевими фахівцями до Райху¹⁰⁵. Перший ешелон із Сталіно відбув 15 лютого 1942 р. і складався із понад тисячі кваліфікованих робітників¹⁰⁶. До кінця місяця в місті “добровільно” на роботу в Німеччину записалося понад 20 тис. осіб. Причиною цього був, переважно, голод. На початку робота в Райху для багатьох виглядала

привабливіше, аніж праця на місці, оскільки вербувальні комісії обіцяли ліпше харчування, а також можливість допомогти родичам в Україні¹⁰⁷.

Згодом вербувальні комісії перейшли до примусових методів набору робітників, із залученням органів місцевого управління, поліції та військової адміністрації. Старостам і бургомістрам давали заявку на кількість людей, яких потрібно було відправити на роботу. Коли ж не було бажаних добровільно їхати на роботу, застосовували примусові методи: конфіскацію майна, худоби, арешт, розстріл. Накази та розпорядження про вербування робітників обов'язково закінчувалися погрозами: "До осіб, які не будуть підкорятися та відмовляться від вербовки, треба буде взяти заходи, які вказані в наказі комендатури, а саме: відбирання всіх харчових продуктів у цілого сімейства, грошовий штраф батьків та позбавлення права на одержання землі"¹⁰⁸. Рекомендувалося у виділених для поїздки в Німеччину осіб зразу ж відбирати паспорти або відповідні документи¹⁰⁹.

Загалом до травня 1942 р. з області військової зони окупації до Німеччини вивезли 110 912 місцевих мешканців, із яких велика частина була гірниками¹¹⁰. А від січня 1942 р. до вересня 1943 р. з терену економічної інспекції "Південь" до Німеччини було депортовано понад 700 тис. осіб (дві третини з них — уже до липня 1942 р.)¹¹¹.

Ситуація на селі

Ситуація на селі була дещо іншою. Хоча німці зберегли колгоспно-радгоспну систему як ефективний засіб експлуатації селянства, все ж робота в колгоспах забезпечувала певний рівень життя. Так, після закінчення сільгоспробіт, за результатами господарювання у 1941 р. після розрахунків з державою, створення посівного і страхового фондів, колгоспники отримували натуроплату. Її розмір також визначався властями. На Сумщині на підставі розпорядження німецького обласного земельного управління Сумське українське обласне земельне управління розіслало у райони наказ, згідно з яким колгоспникам за працю у 1941 р. необхідно було нараховувати 1 кг на трудоводень, з них: 500 г зернових, решта — гречка, просо. Також зазначалося, що у випадку отримання колгоспниками більшої за встановлену кількості зерна лишки вони мали повернути до зерносховищ¹¹².

Але в цій справі існували свої особливості, адже в умовах війни частина документів у деяких господарствах загинула, в тому числі й облік трудоводнів. Крім того, властям важливіше було врахувати сумлінність праці селян після початку окупації. І вони знайшли шляхи для врегулювання цих питань. Про засоби, що були при цьому використані, йдеться у постанові № 18 німецького військового командування та Роменського магістрату від 30 грудня 1941 р. "Про розподіл наслідків господарювання в громадських господарствах в 1941 р." Документом передбачалося у випадку відсутності відомостей про нарахування трудоводнів провести розподіл натуроплати на вироблені трудовні з часу вступу німецьких військ. У господарствах, де такі документи збереглися, натуроплата нараховувалася за весь рік, але тільки у випадку, якщо з часу вступу Вермахту селянин виробив не менше 60-ти трудоводнів. Якщо без поважних причин

(хвороба, тимчасова відсутність тощо) норма виробітку не дотримувалась, то натуроплату нараховували лише за період окупації. На натуроплату також вводилась верхня межа — зерна видавали не більше 200 кг на їдця. За решту — платили грошима. У господарствах, де внаслідок воєнних дій урожай загинув, передбачалася видача натуроплати за рахунок позичок з лишків врожаю інших господарств, за умов погашення з урожаю наступного року¹¹³.

Запровадження так званого “нового аграрного ладу” також супроводжувалося кроками, які мали викликати позитивні настрої у селян. Першим заходом, здійсненим окупаційними властями і спрямованим на завоювання підтримки у селян, стало повернення городніх дорізок, відібраних до війни радянською владою. Робота у цьому напрямі почалася на початку 1942 р. Так, згідно з наказом № 33 від 30 січня 1942 р. земельного відділу міської управи Шостки на Сумщині старостам сіл дозволяли дорізати всім селянам присадибної землі до 0,5 га, а тим, які мали більше, — залишити без змін¹¹⁴. 11 лютого 1942 р. за наказом Харківської облземуправи в громадських господарствах передбачалося збільшення розмірів садиб удвічі, але щоб вони не перевищували (у Богодухівській, Харківській, Чугуївській, Зміївській округах) 1 га, в інших — 1,5 га¹¹⁵. Такі пропозиції, можливо, диктувалися важким продовольчим становищем на Харківщині. Німецькі власті пішли певною мірою назустріч цим побажанням. Згідно з донесенням гарнізонної комендатури Харкова від 20 серпня 1942 р. у Харківському сільському районі землі отримали 30 % селян з максимальним наділом 1 га на двір¹¹⁶.

Селянам також надавалося право оренди землі. Так, за наказом обласної земельної управи у Харківському р-ні на 22 квітня 1942 р. 53 громадські господарства здали селянам 3670 га землі. З кожним орендарем районна земуправа уклала договір на умовах внесення у державну касу по 50 руб. за гектар під час підписання та в термін з 1 серпня до 10 жовтня з кожного гектара по 150 кг картоплі, 80 кг помідорів, 80 кг ранньої і 150 кг пізньої капусти, 80 кг огірків, 170 кг столового буряка, 40 кг моркви, разом — 750 кг орендної плати натурою з гектара. Городні культури можна було замінювати кукурудзою та просом¹¹⁷.

На Сумщині у 1942 р. селянам здавали на умовах оренди лише відрізки, відібрані у 1939—1940 рр. Орендар і його родина мали виробити щонайменше 600 трудоднів на рік у громадському господарстві, тоді восени з 1 га землі він мав сплатити 400 кг картоплі. Якщо ця умова не виконувалась, орендна платня зростала до 2000 кг з гектара. Картопля здавалася заготівельним організаціям, а гроші за це надходили громадським господарствам¹¹⁸. Пізніше, згідно з наказом економічного командування Сум від 9 серпня 1942 р., дозволялося здавати в оренду на тих же умовах всі зручні земельні площі в межах сіл¹¹⁹.

Внаслідок таких заходів, а також відносно поміркованої податкової політики окупантів селянство окремих районів у військовій зоні України почувалося краще, ніж за радянської влади. Про це йдеться у спецповідомленні на ім'я М. Хрущова заступника наркома внутрішніх справ України С. Савченка від 20 січня 1943 р.: “Через таку політику окупантів частина сільського населення лояльно ставилася до них і в окремих випадках недоброзичливо зустрівала прихід Червоної Армії”¹²⁰.

Під час відступу німці діяли так само, як Червона армія у 1941 р. Розпорядження Г. Герінга багато в чому переформулюється зі зверненням Й. Сталіна: “1. Вся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка повинні вивозитись з господарств і підприємств харчової промисловості; 2. Переробні підприємства і підприємства харчової промисловості повинні бути знищені; 3. Виробнича основа сільського господарства, особливо документація і споруди заготівельних організацій харчової промисловості, мають бути знищені; 4. Населення, яке працює в сільському господарстві і харчовій промисловості в районах західніше встановленої лінії, має бути евакуйоване.”¹²¹ Німці з притаманною їм педантичністю втілювали у життя тактику “випаленої землі”. Те, що з такими зусиллями вдалося відбудувати, знову знищувалося вогняним вихором, який знову прокотився українською землею, але тепер вже на захід.

Отже, до основних факторів, які визначали соціально-економічні процеси в окупованих областях військової зони, слід зарахувати: по-перше, заходи радянських властей з евакуації та знищення промислових підприємств, сировини і матеріальних цінностей під час відступу Червоної армії у початковій фазі радянсько-німецького протистояння, по-друге, ідеологічні настанови і пов’язані з ними плани нацистів з перетворення захоплених територій СРСР, й передовсім України, в аграрно-сировинний придаток Німеччини, розраховані на “бліцкриг”, по-третє, перегляд цих планів, пов’язаний із провалом цієї стратегії, і спроби військово-господарських установ разом з органами місцевої допоміжної адміністрації поживавити економічне життя захоплених областей, по-четверте, застосування Вермахтом тактики “випаленої землі” при відступі.

¹ Bundesarchiv/Militärarchiv (далі — BA/MA). RW 31/30; RW 31/33; RW 31/113; RW 31/37.

² BA/MA. RW 31/11, S. 9—10.

³ BA/MA. RW 31/1013.

⁴ BA/MA. RW 31/971; RW 31/1013.

⁵ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. — Hamburg, 2000. — S. 146.

⁶ *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр. — К., 2000. — С. 52.

⁷ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / hrgs. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. — Boppard am Rhein, Boldt, 1991. — S. 34.

⁸ BA/MA. RW 31/12.

⁹ BA/MA. RW 31/89.

¹⁰ BA/MA. RW 31/12.

¹¹ BA/MA. RW 31/11.

¹² BA/MA. RW 31/180.

¹³ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 33, 59.

¹⁴ Ebenda. — S. 34.

¹⁵ BA/MA. RW 31/11; RW 31/1013.

¹⁶ BA/MA. RW 31/89.

¹⁷ BA/MA. RW 31/12.

¹⁸ ВА/МА. RW 31/46a; RW 31/46b; RW 31/47; RW 31/48; RW 31/50; RW 31/51; RW 31/52; RW 31/53; RW 31/54; RW 31/55.

¹⁹ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 32.

²⁰ ВА/МА. RW 31—46b.

²¹ Посилання за: Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941—1943 рр. (огляд документів) / Упор. В.М. Марченко. — Суми, 2003; Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. Р-2070. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 141.

²² Там само. — Спр. 1 — Арк. 83—84.

²³ Там само. — Арк. 1.

²⁴ Там само. — Спр. 1. — Арк. 52.

²⁵ Там само. — Спр. 2. — Арк. 73.

²⁶ Там само. — Ф. Р-2792. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 62.

²⁷ *Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941—1943 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький державний ун-т. — Донецьк, 1999. — С. 28.

²⁸ ВА/МА. RW 31/981. Geschichte des Wi Stab Ost. Enthält: Aufbau der gewerblichen Wirtschaft in den besetzten Ostgebieten, Währungs- und Kreditpolitik, Bank- und Kreditwesen, Versicherungen, Preisbildung und — überwachung, Deckung des allgemeinen Truppenbedarfs.

²⁹ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування в 1941—1943 рр. // *Березінь*. — 1996. — № 7—8. — С. 156.

³⁰ *Тарнавський І.С.* Назв. праця. — С. 35, 36.

³¹ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 218.

³² Там само. — С. 72—74.

³³ *Ветров І.Г.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941—1944 рр.) / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27—28 квітня 1995 р.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. — С. 115.

³⁴ Чистяковський листок (Чистяково Сталінської обл.). — 1942. — 14 січня.

³⁵ *Лентер Т.* “Робота на ворога” чи “примусова праця” у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941—1943 рр. // *Український історичний журнал*. — 2005. — № 1. — С. 35.

³⁶ *Тарнавський І.С.* Назв. праця. — С. 35.

³⁷ Там само. — С. 45.

³⁸ *Донецкий вестник*. — 1942. — 12 лютого.

³⁹ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. Р-1611. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

⁴⁰ *Тарнавський І.С.* Назв. праця. — С. 40.

⁴¹ *Донецкий вестник*. — 1942. — 5 лютого.

⁴² ВА/МА. RW 31/28. Kriegstagebuch, 1. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943, Enthält: Anlagen Nr. 247 — 312; ВА/МА. RW 31/982. Geschichte des Wi Stab Ost. Enthält: Bergbau, Elektrotechnik, Stahl- und Eisenbau, Mineralöl und Mineralölerzeugnisse, Chemische Produktion, Steine und Erden, Glas und Keramik.

⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 8—9, 12—13.

⁴⁴ *Нове життя* (м. Ворошиловград). — 1942. — 16 жовтня.

⁴⁵ Там само. — 1942. — 25 жовтня.

⁴⁶ ВА/МА. RW 31/88. Grundlegende Erlasse zur Berichtspflicht der Wirtschaftsdienststellen, Statistiken.

- ⁴⁷ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941—1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. — М., 1974. — С. 193.
- ⁴⁸ *Немятый В.Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. — К., 1982. — С. 212.
- ⁴⁹ *Манштейн Э.* Утерянные победы. — М., 2002. — С. 461.
- ⁵⁰ ДАДО. — Ф. Р-1611. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 45.
- ⁵¹ Там само. — Ф. Р-1830. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 136.
- ⁵² Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-2982. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 87.
- ⁵³ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування... — С. 157.
- ⁵⁴ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 2. — Спр. 24. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само. — Оп. 4. — Спр. 139. — Арк. 45.
- ⁵⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 9.
- ⁵⁷ Там само. — Спр. 11. — Арк. 3.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 1. — Арк. 27—29.
- ⁵⁹ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування... — С. 157.
- ⁶⁰ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ⁶¹ Там само. — Ф. Р-2982. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 22—23.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 86—87.
- ⁶³ Там само. — Спр. 81. — Арк. 2—3.
- ⁶⁴ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 66—71.
- ⁶⁵ *Тарнавський І.С.* Назв. праця. — С. 56—58.
- ⁶⁶ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування... — С. 159.
- ⁶⁷ ВА/МА. RW 31—466.
- ⁶⁸ Посилання за: Розсекречені документи періоду окупації Сумської області 1941—1943 рр. / Упор. В.М. Марченко. — Суми, 2003; ДАСО. — Ф. Р-2843. — Оп. 1. — Спр. 790а. — Арк. 158.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 45.
- ⁷⁰ Там само. — Ф. Р-1972. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 41.
- ⁷¹ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941—1944. — München, 2008. — S. 186.
- ⁷² ДАСО. — Ф. Р-2181. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 118—120.
- ⁷³ Там само. — Арк. 121.
- ⁷⁴ Голос Охтирщини. — 1942. — 20 грудня.
- ⁷⁵ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 4. — Спр. 824. — Арк. 110.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 15—16.
- ⁷⁷ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... — S. 191.
- ⁷⁸ Ebenda.
- ⁷⁹ Ebenda. — S. 192.
- ⁸⁰ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Х., 2006. — С. 279.
- ⁸¹ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... — S. 193.
- ⁸² Ebenda. — S. 191.
- ⁸³ ВА/МА. RW 31/46b. Monatsberichte. Bd. 1: 1941—1942.
- ⁸⁴ ВА/МА. RW 31/56. Monatsberichte. Bd. 13: 1942. Enthält: Januar — April 1942; ВА/МА. RW 31/60. Monatsberichte. Bd. 17: Enthält auch: Verschiedene Meldungen.
- ⁸⁵ ВА/МА. RW 31/54. Monatsberichte. Bd. 11: Mai 1942; ВА/МА. RW 31/56. Monatsberichte. Bd. 13: 1942. Enthält: Januar — April 1942.

- ⁸⁶ ВА/МА. RW 31/55. Monatsberichte. Bd. 12: 1942. Enthält auch: Verschiedene Berichte.
- ⁸⁷ Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р-3034. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 4, 25; Спр. 26. — Арк. 19, 32, 34; Спр. 27. — Арк. 12, 24, 26.
- ⁸⁸ Там само. — Ф. Р-3040. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 2, 4.
- ⁸⁹ ДАСО. — Ф. Р-2877. — Спр. 3. — Арк. 17, 19, 78, 159, 160.
- ⁹⁰ Там само. — Ф. Р-1929. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 355—361.
- ⁹¹ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 4. — Спр. 824. — Арк. 1.
- ⁹² ДАСО. — Ф. Р-2926. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 11, 15, 16.
- ⁹³ *Пентер Т.* Назв. праця. — С. 38.
- ⁹⁴ ДАСО. — Ф. Р-2845. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 440.
- ⁹⁵ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... — S. 194.
- ⁹⁶ ВА/МА. RW 31/30. Kriegstagebuch, 2. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943, Enthält: Anlagen; ВА/МА. RW 31/47; Monatsberichte. Bd. 2: 1942; ВА/МА. RW 31/48. Monatsberichte. Bd. 3: 1942.
- ⁹⁷ Указ А. Гітлера про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. // Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 200—202.
- ⁹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 28, 29.
- ⁹⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 523.
- ¹⁰⁰ Державний архів Луганської області. — Ф. Р-1717. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15, 15 зв.
- ¹⁰¹ Волинь. — 1942. — 24 вересня, 24 грудня.
- ¹⁰² ДАСО. — Ф. Р-2446. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.
- ¹⁰³ *Иванов В.Б.* Севастопольская эпопея 1941—1944 гг. в официальных документах (сводки, приказы, распоряжения, донесения, публикации). — Севастополь, 2004. — С. 246.
- ¹⁰⁴ ВА/МА. RW 31/56. Monatsberichte. Bd. 13: 1942. Enthält: Januar — April 1942.
- ¹⁰⁵ ВА/МА. RW 31/46а. Monatsberichte. Bd. 1: 1941—1942.
- ¹⁰⁶ *Пентер Т.* Назв. праця. — С. 36.
- ¹⁰⁷ Донецкий вестник. — 1942. — 29 января, 1 февраля, 15 февраля, 9 июля.
- ¹⁰⁸ ДАСО. — Ф. Р-1971. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 91.
- ¹⁰⁹ Там само. — Ф. Р-1972. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 84.
- ¹¹⁰ ВА/МА. RW 31/46а. Monatsberichte. Bd. 1: 1941—1942.
- ¹¹¹ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 549, 550.
- ¹¹² ДАСО. — Ф. Р-1947. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
- ¹¹³ Там само. — Ф. Р-2926. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 38.
- ¹¹⁴ Там само. — Ф. Р-2843. — Оп. 2. — Спр. 990. — Арк. 1.
- ¹¹⁵ ДАХО. — Ф. Р-2985. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7, 15—16.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 312.
- ¹¹⁷ Нова Україна (м. Харків). — 1942. — 22 квітня.
- ¹¹⁸ ДАСО. — Ф. Р-1829. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 22.
- ¹¹⁹ Там само. — Ф. Р-2843. — Оп. 2. — Спр. 990. — Арк. 25.
- ¹²⁰ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945) // Україна крізь віки: В 15 т. — К., 1999. — Т. 12. — С. 223.
- ¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 81. — Арк. 485.

В. КУЧЕР, Г. СТЕФАНЮК

Окупаційний режим в дистрикті "Галичина"

Керівництво Німеччини напередодні Другої світової війни не виробило чітких підходів до організації влади на територіях, які передбачалося завоювати під час "походу на Схід". Так, доля Східної Галичини була вирішена А. Гітлером 16 липня 1941 р. під час наради за участю райхсміністра А. Розенберга, шефа райхсканцелярії націонал-соціалістичної партії М. Бормана. Обґрунтовуючи необхідність поділу українських земель, А. Гітлер вказав, що колишня "австрійська Галичина повинна стати областю німецького Райху". Потім він подав на обговорення питання про доцільність приєднання Східної Галичини до Генерального губернаторства. "Після обміну думками, — було занотовано у стенограмі наради, — фюрер вирішив не передавати цієї частини Генеральному губернаторству, а лише підпорядкувати її за сумісництвом райхсміністрові Г. Франку"¹.

17 липня 1941 р. з'явився наказ А. Гітлера про перехід управління Східною Галичиною до генерал-губернатора Г. Франка².

Однак погляди керівної верхівки Райху в цьому питанні частково розходились. Зокрема, райхсміністр східних окупованих територій А. Розенберг визнав помилковим те, що райони навколо Львова підпорядковувалися адміністративному керівництву Генерального губернаторства, яке було створене Німеччиною 12 жовтня 1939 р. на території Польщі як колонія з тоталітарним устроєм (слід зазначити, що Генеральне губернаторство складалося з чотирьох територіально-адміністративних одиниць — дистриктів: Краківського, Люблінського, Радомського і Варшавського. Українські етнічні землі — Холмщина, Підляшшя, Засяння і Лемківщина — ввійшли до Краківського дистрикту). Він наголошував на потребі надати Україні переваги аж до створення тут незалежної держави. В Україні, на думку А. Розенберга, необхідно "звернути увагу на культурний аспект, треба розбудити історичну свідомість українців". Він вважав, що "в Україні повинні бути здійснені певні заходи, аж до відновлення самостійності"³.

Потрібно сказати, що наміри А. Розенберга, навіть висловлені з тактичних міркувань, схилити українців на свій бік, не знайшли підтримки з боку А. Гітлера та його найближчого оточення. Вони планували для всіх країн європейського Сходу нещадний окупаційний режим, цілковито ігноруючи прагнення народів до самостійності та незалежності.

Ігноруючи аргументи А. Розенберга, А. Гітлер продовжував розглядати Східну Галичину лише як колишню австрійську провінцію. На підставі його декретів від 17 та 22 липня 1941 р. і розпорядження Г. Франка, 1 серпня того ж року Галичина як п'ятий дистрикт офіційно була приєднана до Генеральної Губернії⁴.

Військово-поліційний терор, влаштований гітлерівцями на окупованих територіях, дуже швидко розвіяв ілюзії тих українців, які сподівалися здобути від нового переможця кращої долі в державному, політичному, господарському і культурному житті. Встановлення так званого нового порядку супроводжувалося каральними акціями проти мирного населення передусім інтелігенції. В підтвердження повного ігнорування державницьких устремлінь українців був брутално розігнаний уряд Я. Стецька, а його члени заарештовані. Проте А. Гітлер і не приховував, що "Схід мусить бути поставлений на службу Європі. Про державно-правову сторінку говоритиметься пізніше, по закінченні війни"⁵.

З огляду на географічне та історичне становище, Галичина розглядалася німцями не як окупована територія, а як регіон, безпосередньо підпорядкований Райху, а в майбутньому — його складова частина. Саме це визначало дещо відмінне ставлення німецької влади до цієї території. Як згадував у своїх мемуарах голова Українського крайового комітету у Львові К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло певну роль у питанні визначення німцями Галичини та галицьких українців. Участь багатьох німців у лавах Галицької армії в 1918—1920 рр., таких, як колишній підполковник УГА А. Бізанц, колишній сотник УГА професор Г. Кох, також мала своє значення. Згадка про ті часи позитивно підкреслювалася окремими німецькими керівниками, починаючи від губернатора. Тому при всіх труднощах життя, українці як національна спільнота відчували внаслідок цього дещо краще ставлення з боку влади⁶. Від них вимагалось насамперед не порушувати громадського спокою та вчасно здавати контингент (продовольчий податок). На цьому постійно наголошували у своїх виступах та розпорядженнях губернатори Ляш та Франк.

У Галичині, на відміну від інших окупованих територій, українці становили переважну більшість — 70 % населення (приблизно 5 млн осіб). За даними перепису, проведеного німецькою владою на початку жовтня 1941 р., тільки у Станіславі проживало 58 тис. осіб, з них: 26 тис. євреїв, 20 тис. поляків і лише 10 тис. українців та 260 німців (перед початком війни в місті проживало 80 тис. осіб)⁷. В п'яти повітах Станіславської округи проживало 482 330 осіб, а саме: в Галицькому — 107 271, Станіславському — 95 139, Делятинському — 53 817, Надвірнянському — 100 447, Рогатинському — 107 271. За національним складом 76,8 % становили українці, 13,2 % — поляки, 8,3 % — євреї, 1,3 % — німці, 0,4 % — особи інших національностей⁸.

У політиці Третього Райху щодо мешканців Галичини української та польської національностей важко прослідкувати якусь єдину чітку лінію. Характерною ознакою цієї політики було позбавлення і перших, і других громадянських прав. Надання переваги полякам проти українців і українцям проти поляків в окремих сферах життя стало закономірним наслідком здійснюваного нацистами принципу "поділяй і владарюй".

Зовсім по іншому, ніж до українців та поляків, німці ставилися до єврейського населення Галичини. В директиві верховного командування Вермахту від 12 вересня 1941 р. вказувалося, що "боротьба проти більшовизму вимагає нещадних і енергійних дій, насамперед проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму"⁹.

У липні—вересні 1941 р. та й пізніше німецькі айнзацкоманди провели масові страти євреїв у великих містах України, а також у Львові. Роль катализатора для українського населення відіграло винищення в'язнів, причетним до якого вважали єврейських колаборантів. Видатні українські діячі на чолі з митрополитом А. Шептицьким виступили проти винищування німцями євреїв. Такі заяви були проявом великої мужності. Українські монастирі, звичайні громадяни, незважаючи на смертельну небезпеку, переховували євреїв, рятуючи їх від розправи гестапо. Вже у 1943 р. у лавах УПА з'явилися євреї, не лише лікарі та фармацевти, а й рядові бійці.

Німці, як і “совіти”, також практикували винагороду кількома пляшками горілки господарів, сільських і волосних старост за виконання плану контингенту. Різниця між нацистами і більшовиками полягала тільки в тому, що ні військові, ні цивільні німецькі чиновники не дозволяли собі так часто випивати у робочий час, особливо під час перевірок по селах, як це робили радянсько-партійні чиновники¹⁰.

Діяльність громадських інституцій

У червні 1941 р., після нападу Німеччини на СРСР, керівництво ОУН(Б) поставило собі за мету створення всеукраїнського представницького органу, куди б увійшли всі українські політичні партії та організації і який би виконував консолідуючу роль серед патріотичних сил українства¹¹. Це важливе завдання покладалося на утворений 21—22 червня 1941 р. на з'їзді Української політичної еміграції у Кракові Український національний комітет (УНК). До складу комітету увійшли представники всіх політичних сил за винятком ОУН(М), які відмовилися від участі, оскільки вважали себе “єдиними носіями і представниками української політики”. Головою УНК був обраний В. Петрів, першим заступником — В. Горбовий, другим — В. Андріївський, секретарями — С. Шухевич і В. Мудрий. УНК видав “Маніфест напередодні війни”, в якому заявив, що український народ є єдиним законним власником території, на якій живе, і що воля народу може бути виражена тільки у формі власної держави. Висловлювалися сподівання на відновлення української державницької традиції.

Більшість українських громадських та релігійних інституцій вітала проголошення Акту 30 червня 1941 р. про відродження національної державності. Українські церкви — Греко-католицька і Православна — не тільки визнали рішення Національних зборів, а й закликали український народ об'єднатися навколо Державного Правління і працювати задля розбудови української державності. Зокрема, митрополит А. Шептицький 1 липня 1941 р. видав пастирський лист з нагоди відновлення Української держави¹².

Акт 30 червня підтримали майже всі впливові українські суспільно-політичні об'єднання та партії, українське духовенство. Так, 2 липня 1941 р. “Акт” визнав Український національний комітет, рішення якого було опубліковане 3 липня в першому номері його друкованого органу — “Бюлетня”. За словами голови УНК В. Горбового, він 2 липня “направив канцлерові німецького Райху дипломатичну ноту. Там був виразно відзначений зміст цього Маніфесту, що господарем української землі буде український народ у своїй самостійній

державі... Копію цього Маніфесту я особисто вручив начальникові Служби Безпеки Генерального губернаторства, штадартенфюрерові Гаймові, а копію Маніфесту переслав генеральному губернаторові Г. Франкові"¹³. Однак, замість відповіді, генерал-губернатор заборонив діяльність УНК.

Позитивно сприйняли проголошення Акту й члени Українського центрального комітету (УЦК), який очолював В. Кубійович. За словами заступника голови УЦК В. Андрієвського, проф. В. Кубійович особисто їздив до Львова, щоб на власні очі пересвідчитися у правдивості події, а повернувшись до Кракова, підтвердив вагомність цього факту.

Активну позицію продемонструвала й українська спільнота Галичини, Волині, Поділля, Полісся. Так, жителі Підгаєцького повіту Тернопільщини у своєму зверненні, яке підписали більше 450 осіб, висловлювали впевненість, що український народ буде самостійним, що "єдність і солідарність усіх суспільних верств української нації дасть можливість розвинути всі її творчі сили"¹⁴. У звіті з північно-західних українських земель до Проводу ОУН(Б) від 27 липня 1941 р. повідомлялося про багатотисячні демонстрації українського населення на підтримку відновлення української державності, організації, яка, згідно з даними, мала в краї приблизно 1000 осередків, 7000 членів та 80 % прихильників серед населення¹⁵.

Тим часом у Галичині формувалися органи місцевого управління, які протягом певного періоду були визнані військовою німецькою й угорською владою. Уряд, затверджений 5 липня 1941 р., мав такий склад: Я. Стецько — голова; М. Панчишин — перший заступник голови і міністр здоров'я, Л. Ребет — другий заступник голови, ген. П. Петрів — оборона, В. Лисий — внутрішні справи, М. Лебедь — державна безпека, В. Стахів — закордонні справи, Ю. Федусевич — судівництво, Є. Храпливий — сільське господарство, І. Ольховий — фінансовий, П. П'ясецький — лісництво, В. Радзикович — освіта і віровизнання, О. Гай-Головка — інформація та пропаганда, І. Климів-Легенда — політична координація, Н. Мороз — пошта і телеграф, М. Росляк — державна канцелярія. Крім того, було призначено заступників міністрів та державних секретарів¹⁶.

Активно відбувалося формування обласних, повітових та сільських органів влади. Серед чотирьох обласних правлінь (Дрогобицького, Львівського, Станіславівського, Тернопільського) головна роль відводилася Львівському, яке мало показати приклад державотворення для інших. Головою Львівського обласного правління 2 липня Тимчасове правління призначило О. Марітчака. Загалом, на території Галичини "українське населення беззастережно стануло по стороні ОУН і організованої державної адміністрації, висловлюючи в масових всенародних маніфестаціях послух і довір'я українській владі й Краєвому Урядові та його голові п. Я. Стецькові"¹⁷.

Але спробам відродження української державності було швидко покладено край. Через кілька днів було заарештовано низку українських діячів у Німеччині та Генеральному губернаторстві, а також заборонено проведення будь-якої політичної діяльності.

Рішучі кроки німецьких властей, що виключали будь-який політичний компонент у діяльності громадських об'єднань, змусили останні зосередити зусил-

ля на культурно-освітній, виховній, добродійній та економічній роботі. Для цього в Галичині існували порівняно сприятливі умови, зокрема менш жорсткий, аніж в інших окупаційних адміністративно-територіальних утвореннях, режим.

Всупереч намірам гітлерівців українські суспільно-політичні об'єднання взялися розбудовувати національне, культурне й господарське життя. Для налагодження цієї роботи утворювались українські комітети, що взяли на себе функції захисту інтересів населення перед німецькою владою, надання матеріальної допомоги біженцям і полоненим, організацію освітньої та культурної діяльності. Оскільки комітети створювались у різних куточках західноукраїнських земель, необхідно було скоординувати їх роботу. ОУН подала пропозицію створити єдину суспільно-політичну організацію українців під назвою "Українське національне об'єднання" (УНО), що спрямовувала б культурно-освітню та господарську роботу в єдине русло. Існуючі локальні комітети стали тоді осередками цієї центральної організації.

Не чекаючи формального затвердження німецькою владою, УНО почало вирішувати актуальні поточні питання політичного, господарського, церковного і наукового життя краю. Об'єднання займалося пошуком роботи для біженців, проблемами виселенців, справами шкільництва, відновленням діяльності читалень "Просвіти" тощо. Однак об'єднання так і не було юридично затверджене німецькою владою¹⁸.

Під керівництвом окружного (міського) старости створювались допоміжні комітети. Планувалося, що це мали бути окремі, не пов'язані між собою установи по округах, без організації керівної структури, залежні від німецької влади. Адміністративно вони підпорядковувалися староствам, а по національній лінії — безпосередньо своєму центральному комітетові у Кракові (у Галичині назва "допоміжні комітети" не прижилася — тут вони називалися "окружні комітети"). Їх діяльність мав контролювати очолюваний В. Кубійовичем Український центральний комітет (УЦК) у Кракові, який став координаційним центром українського соціально-культурного життя в межах, дозволених керівництвом Генерального губернаторства.

Структура УЦК включала провід, в якому, крім голови, його заступника та секретаря, було ще шість членів — керівників відділів, а саме: організаційного і фінансового, суспільної опіки, господарського, опіки над молоддю, культурної праці, шкільних справ.

Замість ліквідованих українських органів самоуправління, з ініціативи УЦК в дистрикті "Галичина" були створені його окремі представництва на чолі з Українським крайовим комітетом (УКК), які стали допоміжними органами у співпраці з німецькими адміністраціями на місцях. Невдовзі по всій території дистрикту були створені в межах округу окружні комітети, в повітах — повітові, районні, волосні, а в селах УКК представляли "мужі довір'я". УКК та його відділи на місцях виконували роль допоміжних посередницьких структур, що займалися господарськими та культурно-освітніми справами, а також "допомагали німецькому народові в його боротьбі з більшовизмом, яка рівночасно є нашою боротьбою з найстрашнішим ворогом України"¹⁹. Станом на грудень 1941 р. у дистрикті "Галичина" діяло 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів і 965 мужів довір'я.

Багато перешкод з боку нацистів зустрічала громадська діяльність інтелігенції, спрямована на захист політичних прав українців та національної культури. Тому в середині липня 1941 р. під протекторатом митрополита А. Шептицького та безпосереднім керівництвом К. Левицького у Львові було створено Українську національну раду. Перед нею ставилося завдання бути "допоміжним проводом" галицького населення в розв'язанні його політичних і культурних проблем. Ця інституція проіснувала до початку березня 1942 р., а потім за наказом Г. Гімmlера була ліквідована. Причиною заборони стала невідповідність характеру її діяльності колонізаторським намірам німців, а приводом — небажання лідерів Української національної ради відмовитися від політичних функцій. Єдиною легальною організацією, що керувала роботою самодіяльних окружних комітетів, від того часу залишався УЦК²⁰.

Рамки статуту УЦК, нав'язаного окупантами, були досить вузькими: дозволялася переважно допоміжна діяльність. Однак, всупереч окупаційній владі, використовуючи нечіткість визначень статуту, керівництво організації не тільки надавало матеріальну допомогу, а й сприяло набуттю фахових знань молоддю, підвищенню культурного рівня населення. Відділ культурної праці УЦК організовував та розвивав народну культуру, освіту і позашкільне виховання українців. Практично втілювали в життя ці завдання українські освітні товариства (УОТ), в які, за розпорядженням німецької адміністрації, навесні 1942 р. були реорганізовані читальні "Просвіти". Зокрема, в Положенні про організацію праці Українських освітніх товариств, рекомендувалося: "В цілому Генеральному губернаторстві, де тільки живе громада українців, а зокрема по всіх місцевинах української етнічної території поосновувати місцеві УОТ та звернути найбільшу увагу на молодь з метою охопити її якнайдбайливішим національним вихованням"²¹.

В Галичині, після її приєднання до Генерального губернаторства, німці вимагали створення органу, подібного до того, який вже існував у Кракові. Саме на вимогу нацистів українці організували у Львові Український крайовий комітет (УКК), завдання якого були аналогічними статутним положенням УЦК у Кракові²².

Однак, самостійницькі ідеї та централізація громадсько-політичного й культурного життя в рамках УКК непокоїли німецьку владу, тому вже в лютому 1942 р. керівництво Генерального губернаторства ліквідувало цю інституцію. Її функції перебрав на себе УЦК. Натомість у Львові почав працювати діловий осередок УЦК, очолюваний К. Паньківським, який став водночас і заступником провідника УЦК В. Кубійовича. Незважаючи на те, що формально центральні установи УЦК залишалися у Кракові, Львів став фактичним центром його діяльності. Туди було перенесено і відділи культурної праці та молоді.

Впродовж усього часу існування німецької цивільної адміністрації, очолюваної О. Вехтером, УЦК фактично залишався українським представницьким органом. Поряд із передбаченою в його статуті діяльністю у сфері суспільної опіки й охорони здоров'я, організації шкільництва, комітет брав також участь у проведенні наукових і статистичних досліджень, підготовці фахових курсів та культурних заходів²³.

У системі УЦК українську молодь було організовано в "Курені молоді", на чолі з "Уладом української молоді", що був заснований УКК 15 січня

1942 р.²⁴. Завдання “Уладу”, за його статутом, полягало в тому, щоб “дбати про релігійно-моральне, національно-суспільне та фізичне виховання української молоді на терені діяння УКК з метою виховувати з допомогою дбайливого і вмілого керівництва повновартих і творчих членів української нації, які б пізніше в тому самому дусі впливали на молодших від себе”²⁵. Спортивні організації в Генеральному губернаторстві підлягали уповноваженому зі справ спорту. У серпні 1942 р. під керівництвом професора Т. Білостоцького було створено підвідділ “Тіловиховна секція” і підпорядковані ньому клуби “Україна” та “Карпатський лещатарський клуб”²⁶, в яких фізкультурою та спортом займалися тисячі юнаків та дівчат.

УЦК та його відділи досить стабільно працювали до серпня 1944 р. Після звільнення радянськими військами більшості західноукраїнських земель було створено представництво УЦК в Любліні (тепер — центр однойменного воєводства Республіки Польща), яке очолив К. Паньківський.

Таким чином, єдиною дозволеною нацистською окупаційною владою організацією, що мала координувати українське соціально-культурне життя, був УЦК. Комітет як легальна установа проводив так звану реальну політику, яка полягала в тому, щоб за умов дотримання формальної лояльності до німецької влади вберегти українське населення від переслідувань, зміцнити його становище. Діяльність УЦК у сфері освіти полягала у співпраці та клопотанні перед шкільною владою з питань надання матеріальної допомоги вчителям, стипендій студентам, захисту вчителів і учнів, яких нацисти вивозили на примусові роботи до Німеччини. Комітет намагався організувати діяльність закладів освіти і культури в Західній Україні, налагодити всі ділянки національно-культурного життя, відігравав помітну роль у формуванні освітньої системи регіону. На практиці такі завдання втілювали в життя осередки “Просвіти”, а від 1942 р. — Українські освітні товариства. На відміну від інших громадських організацій, “Просвіти” діяли легально і найчастіше виконували роль центрів не тільки культурно-освітнього, а й суспільно-політичного життя. У “Просвіти” об’єднувалися представники різних політичних напрямів українського соціуму.

Політика окупаційної адміністрації

Політика окупаційної влади на території дистрикту “Галичина” істотно змінилася восени 1941 р. Підтвердженням цього є направлена 28 вересня 1941 р. до Міністерства закордонних справ в Берліні від уряду Генерального губернаторства нотатка з “українського питання”, в якій зазначалося, що “за сучасною концепцією для українства Східної Галичини взагалі не існує жодних перспектив на участь у власному українському державному існуванні в будь-якій формі”²⁷.

Втіленням такої позиції стала діяльність губернатора дистрикту “Галичина” К. Ляша. Його правління від самого початку позначилося підтримкою польського населення на протигагу українському. Найбільшим чином це виявилось у залученні поляків на адміністративні посади. Такі дії не могли не викликати невдоволення з боку української спільноти. Крім того, пропольські

позиції зайняли угорські війська на Прикарпатті: "Прихильність угорців поступово падає по відношенню до українців і, відповідно, зростає до поляків. Угорські офіцери в окремих місцевостях вимагають зняття тризуба з хреста біля читальні під загрозою репресій. Окупанти заборонили тримати радіоприймачі єврейському населенню, натомість поляки цілими днями групуються при таких апаратах, а потім розпускають панічні відомості серед українського населення, що повертаються більшовики і українцям треба втікати з їх сіл"²⁸.

Правління К. Ляша викликало невдоволення не лише в українського населення, а й з боку нацистського керівництва. Не останню роль відіграла і та обставина, що впродовж свого керівництва дистриктом губернатор захоплював та привласнював залишене радянською владою майно. Тому на початку 1942 р. його було знято з посади і направлено у штрафний батальйон Вермахту.

Новим губернатором у лютому 1942 р. було призначено О. Вехтера. Він у своїй політиці дотримувався більш поміркованих позицій, хоча в особистих розмовах зазначав, що "само собою зрозуміло, потрібно уникати всього, що б вказувало на те, що ми розглядаємо Галичину як свою власність, де ми будемо порядкувати, як захочемо. Потрібно особливо виразно підкреслювати, що ми вважаємо Галичину батьківщиною галицьких українців"²⁹.

В рамках нацистської економічної концепції Галичина, яка впродовж свого історичного розвитку підтримувала тісні економічні зв'язки з країнами Західної Європи, мала стати складовою частиною підпорядкованої Німеччині системи єдиного "великого господарського простору". Їй відводилася роль аграрно-сировинного додатку Райху. Практична економічна політика здійснювалася шляхом регулювання економічних процесів позаекономічними й силовими методами. На період війни передбачалося, що ця політика має спрямовуватися на те, щоб тримати в порядку, спокої, дисципліні, спонукати або примусити працювати підлегле населення.

Генерал-губернатор Г. Франк був дуже задоволений розширенням підвладної йому території. Він обіцяв негайно "впрягти населення у продуктивну працю" на службу Райху і, враховуючи довготривалі плани колонізації, зробити з Генерального губернаторства, а водночас і Галичини, резервуар практично дармової робочої сили для Райху. За правління О. Вехтера в Галичині економічна експлуатація не послабилась, а навпаки — посилилась.

На східних територіях, що перебували під німецьким цивільним управлінням, окупаційним установам було особливо важливо отримати якомога більшу кількість сільськогосподарської продукції. Це мало хоча б якимось чином полегшити харчовий баланс Райху, що був украй напружений у зв'язку з участю Німеччини у війні. За таких умов спеціалізація виробництва селян залежала від військових вимог й зводилася до отримання більшої кількості зерна, м'яса, інших продуктів харчування і фуражу. З огляду на ведення тотальної війни, виробництво на селі відбувалося за мінімальної допомоги ззовні, коли якомога більшу кількість продукції передбачалося отримувати з самого господарства. Галичина в роки німецької окупації зберегла свою економічну специфіку й розвивалася переважно в традиційному для себе аграрному напрямі. Всі інші галузі (за винятком експлуатації природних ресурсів), продовжували існувати як похідні від цього сектору економіки.

Значної кількості сільськогосподарської продукції потребували армія та промисловість. Тому однією з форм економічного визиску місцевої людності стало оподаткування всіх категорій населення. З квітня 1942 р. був збільшений натуральний податок (контингент), а також посилено контроль за його стягненням із населення. Продовольчий податок призначався на кожний повіт, а повітове керівництво розподіляло його між волостями й селами. У селі під керівництвом війта створювалася “контингентна комісія”, що безпосередньо доводила норму податку для кожного господаря залежно від розміру земельного наділу, яким він володів, та кількості членів сім’ї. Наприклад, господар, який мав у володінні 2,5 га землі, повинен був здати впродовж року 12 ц зерна, 25 ц картоплі, 800 л молока, 200 кг м’яса і 112 злотих готівкою³⁰. Якщо ж сім’я була багатодітною, а землі мало, то, як правило, розмір контингенту був меншим, ніж у заможніших сім’ях.

Категорії населення, що не мали власного господарства чи мали присадибні ділянки, також оподатковувалися. Наприклад, всі вчителі народних шкіл сплачували: 1) одружені — 1 % від місячної заробітної плати, неодружені — 2 %; 2) річний податок у розмірі 1 злото від кожного морга (0,60 га) уживаної землі³¹. Народні школи зобов’язували збирати лікарську сировину, причому це завдання було обов’язковим. За неналежне виконання своїх обов’язків педагогів притягували до відповідальності. Водночас влада наголошувала, що “учителі, які всеціло віддадуться в час ферій збиранню лікарської сировини і викажуться відповідно високими кількостями, можуть бути звільнені від обов’язку примусової шеститижневої праці при жнивях в лігеншафтах”³².

Слід зазначити, що німці не скрізь розпустили довоєнні колгоспи, артілі, ТСОЗи (товариства спільного обробітку землі). Там, де селяни не встигли “розтягнути” колективне майно поміж собою, вони продовжували діяти як лігеншафти (господарські двори) під керівництвом спеціально призначеного повітовою адміністрацією німецького уповноваженого.

Провід ОУН критикував аграрну політику окупантів, вважаючи її продовженням політики радянської влади, оскільки селяни залишалися безправними. Тому в одній зі своїх відозв українські самостійники називали “експлуаторською” земельну політику, що переслідувала одну мету — “витиснути якнайбільше хліба і робочої сили з України”³³.

За невиконання контингенту застосовувалися різні види покарання — такі, як конфіскація майна, тюремне ув’язнення, примусові роботи в таборах праці, вивезення до Німеччини, штрафи і навіть страта. І, навпаки, для тих, хто вчасно розраховувався з податками, були встановлені різні винагороди та заохочення.

Німці практикували винагороду кількома пляшками горілки господарів, сільських і волосних старост за виконання плану контингенту. “За доставлений сирівець дістає село премії, і за худобу, і за збіжжя, і за бараболю, сировину, городовину. На перше місце вибиваються премійними 4 л горілки. Корець пашні здаєш за 20 зл — премія 0,5 л горілки. До гуралень йде бараболя, цукровий буряк та вагони збіжжя. Розпиваються війти, солтиси, секретарі, мужі довір’я. Чи не можна цьому запобігти поки є час?”³⁴ — непокоїлися представники громадськості.

До УЦК у Львові місцеві мешканці зверталися з проханням скасувати "горілчані" премії, оскільки це спричинило негативні наслідки. Зокрема, учителька Іванна Блашкевич-Денисів зазначала: "Може б провід УЦК представив де належить, що село радше хоче на премію сіль, чи рільниче приладдя, чи сірник замість горілки. На мою думку, це обов'язок УЦК. Розпоювали село більшовики, але це була їх свідомо робота. Але тепер при перебудові життя і творенні Нової Європи треба мати тверду думку та здорову голову. А та горілчана премія спричинить застій в роботі УОТ (українських освітніх товариств), бо за чаркою немає часу на освітню роботу. Треба рятувати село перед загибеллю, щоб не було запіздно"³⁵.

Німецька влада контролювала посівну кампанію та жнива. Зокрема, в лютому 1942 р. губернатор дистрикту "Галичина" д-р Вехтер відвідав усі округи, зустрівся з посадниками, війтами та солтисами повітів, від яких вимагав вчасного виконання доведених зобов'язань. Влітку він видав наказ "Про охорону жнив", згідно з яким до 30 листопада вводився "винятковий стан", щоб запобігти можливим диверсіям. У наказі наголошувалося, що той, "хто нищитиме сільськогосподарську продукцію або зумисне не виконуватиме доведеного податку з сільськогосподарських плодів, буде покараний карою смерті"³⁶.

Залучення дистрикту "Галичина" до "великого господарського простору" в промисловому відношенні означало перенесення на його територію в майбутньому тих методів та форм господарювання, що утвердилися в Німеччині після приходу до влади А. Гітлера. В економічному відношенні успішні воєнні дії та вдала організація економіки у Європі, особливо у східній її частині, мали забезпечити німецькі промислові підприємства відповідними сферами для залучення капіталу й необхідною кількістю корисних копалин, сировини, заводів, ринків збуту продукції та дешевою робочою силою. Більша частина від загальної кількості продукції підприємств харчової та інших галузей легкої промисловості в дистрикті "Галичина" йшла на постачання воюючих підрозділів німецьких військ, а менша частина залишалася окупаційним цивільним органам влади краю. Великого значення при експлуатації економіки Галичини німецькі окупаційні господарські інстанції надавали використанню нафтових і вугільних родовищ регіону.

Нацистська влада контролювала діяльність промислових підприємств, кредитних та кооперативних спілок. У наказі губернатора від 27 липня 1942 р. "Про усунення більшовицьких господарських форм в ділянках ремесла і малого промислу" наголошувалося, що "удержавлені більшовицькими властями під час приналежності Галичини до СРСР ремісничі підприємства роздрібною торгівлі можуть бути перемінені на самостійні приватні підприємства, якщо їх існування є виправдане з уваги на народну господарку". Приватизації підлягали промислові підприємства, на яких працювало до 20 найманих робітників. Але для цього власник мав документально засвідчити, що підприємство чи майстерня належали йому до 1 вересня 1939 р. Представникам єврейської національності заборонялося повертати собі власність. Такі ж підходи визначало розпорядження губернатора "Про усунення більшовицьких господарських форм в ділянці нерухомості і ґрунтів, вживаних для промислових цілей" від 27 липня 1942 р.³⁷.

У жорстких умовах німецького порядку за сприяння УЦК порівняно жваво розвивалася й українська фінансова, реміснича та кооперативна справа. Так, станом на 1 червня 1942 р. тільки на Станіславщині до “Окружного кооперативного союзу” входило 10 “повітових союзів”, що налічували 873 спілки (вони займалися закупівлею та реалізацією сільськогосподарської продукції), 33 молочно-чарські спілки, 61 кредитна та 71 споживча. Їхній річний товарообіг сягав 38 млн 651 тис. злотих. Ремісничою справою в області займалося 1500 осіб³⁸.

Втілюючи в життя власну соціальну політику на окупованих землях, німецькі установи керувалися вказівками про максимальну експлуатацію місцевого населення в інтересах Райху. Із цією метою райхсміністр східних окупованих територій А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав розпорядження, в якому наголошувалося: “Зобов’язаним до праці вважається кожний здібний до неї. Зобов’язаним до праці за фахом вважається той, хто вивчив ту чи іншу спеціальність”³⁹. На підставі його розпорядження від 19 грудня 1941 р. для місцевих мешканців віком від 18 до 45 років було “запроваджено обов’язок праці”. У свою чергу на дистрикт “Галичина” поширювалося аналогічне розпорядження уряду Генерального губернаторства для місцевих мешканців віком від 18 до 60 років⁴⁰. Проте до виконання цих зобов’язань часто залучалися підлітки до 18 років та люди, віком понад 60 років. Упродовж серпня 1941 — липня 1944 рр. на дистрикт “Галичина” було поширене розпорядження про примусове використання учнів як робочої сили та відправлення їх працювати до Німеччини⁴¹. Від 1 січня 1942 р. на території Галичини запроваджувалися обов’язкові громадські роботи. Всі фізично здорові чоловіки віком від 15 років повинні були зареєструватися в повітових та міських урядах праці. Працездатні чоловіки від 17 до 35 років також залучалися до трудових повинностей у так званих будівельних службах. Окрім того, УКК організував для українців свої табори праці під назвою “Українська служба Батьківщині”. Його відділи праці проводили вербування працездатної молоді для робіт на промислових підприємствах та в сільському господарстві на теренах Німеччини.

У будівельних таборах працювало по 100—150 осіб. Начальником табору і керівником робіт, як правило, призначався німець. Відділення могли очолювати майстри-фахівці будь-якої національної приналежності, за винятком євреїв. Служба тривала три місяці. Добровольці трудових таборів безкоштовно отримували їжу, одяг, знаряддя праці, а також 0,5 злотих зарплати щоденно. Якщо доброволець відпрацьовував встановлений термін без порушень, йому видавали довідку, в якій зазначалися вид і характер праці, а також її тривалість та оцінка. Така довідка давала перевагу при працевлаштуванні на постійне місце роботи. Якщо мали місце порушення або виконання роботи було неякісним, адміністрація табору продовжувала термін трудової повинності.

Фюрер та його оточення вважали, що в питанні праці щодо українського населення необхідно застосовувати метод примусу. На думку А. Гітлера, це мало бути ефективним і результативним способом збагачення господарства. Так, на нараді в головному штабі 24 вересня 1941 р. він зазначав: “Українці також ліниві, погано організовані, по-азіатськи нігілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов’язку, бо ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку”⁴².

Згідно з розпорядженням німецьких окупаційних властей від 18 лютого 1942 р. запроваджувався обов'язковий набір працездатного населення для робіт на промислових об'єктах та в сільському господарстві безпосередньо на території Третього райху. До зазначеного терміну виїзд до Німеччини з Галичини мав добровільний характер. Перші добровольці в кількості 600 осіб виїхали наприкінці жовтня 1941 р.⁴³ Наприкінці квітня 1942 р. у Німеччині вже працювало 665 тис. робітників з Генерального губернаторства, з яких 100 тис. — з Галичини, а також 435 тис. військовополонених⁴⁴.

Частина українців, як зазначалося, виїжджала до Німеччини добровільно, піддавшись агітації, яку проводила німецька адміністрація і УЦК. Кожна округа повинна була щомісячно відправляти до Німеччини 7—8 тис. робітників. Німецька адміністрація доводила план на кожний повіт, волость, село. Якщо добровольців не було, сільські старости й мужі довір'я від УЦК знаходили таких "добровольців", якими, здебільшого, були вихідці з багатодітних сімей, сироти та напівсироти.

Частина молодих людей піддавалася на певні пропагандистські прийоми. Через кожних 2—3 місяці в села приїжджали люди, які переконували населення, особливо тих, хто терпів злидні та матеріальну скруту, їхати до Німеччини, де вони зможуть "розбагатіти", незважаючи на війну. Усього з жовтня 1941 р. до квітня 1943 р. добровільно з дистрикту "Галичина" виїхало 300 255 осіб (188 895 чоловіків і 111 360 жінок). Більшість з них — 220 114 осіб — працювали в сільському господарстві, а 80 141 — в промисловості⁴⁵.

Масове вивезення місцевого населення на примусові роботи до Німеччини стало однією зі складових економічної експлуатації західних областей України. Зокрема, генерал-губернатор Г. Франк під час одного із своїх виступів заявив, що на території окупованих округів, розташованих вздовж смуги Львів—Чернівці—Тернопіль, має бути створений добре впорядкований резервуар робітників для потреб Райху.

Інколи українське населення намагалося уникнути вивезення на роботу. Тоді окупанти застосовували репресивні заходи. Так, за відмову їхати до Німеччини в лютому 1943 р. нацисти вчинили криваву розправу над мешканцями с. Осінки на Тернопільщині, розстрілявши на сільському майдані 60 місцевих жителів, спаливши 16 дворів. Подібні дії окупаційної влади не могли не викликати в місцевого населення негативної реакції та прагнення чинити опір.

Позбавлені основних прав та свобод, мешканці захоплених Вермахтом східних областей могли розраховувати тільки на право на працю, що стало головною запорукою збереження їхнього життя. Згідно з твердженням нацистської пропаганди, своєю власною працею населення "східного простору" мало визначити місце, на яке воно заслуговуватиме в майбутній "Новій Європі" під егідою Німеччини. Роботу й підтримку мали тільки лояльні до німецького режиму провідники політики Райху. Політичне "фільтрування" українського народу стало буденним явищем, а антигуманні настрої нищили моральну силу людей, пригнічували, перетворювали їх на сліпих виконавців чужої волі.

Усього за період 1941—1944 рр. до Німеччини з Галичини було відправлено (добровільно чи примусово) 1 млн 250 тис. осіб⁴⁶. Після війни понад 300 тис. осіб, які поверталися з Німеччини додому, при проходженні співбесіди були

звинувачені працівниками спецорганів у “співпраці з окупантами” й відправлені до таборів та на заслання у віддалені райони СРСР. Добровільно чи примусово вони виїхали до Німеччини — для радянських спецслужб це було не важливо.

Процес масового вивезення на роботу до Німеччини не був контрольований, оскільки українці не мали власної адміністрації, яка б “боронила перед німцями права українців”, а діючі структури УКК відігравали лише роль допоміжного, посередницького органу⁴⁷.

Потреба скеровувати людей до робіт, пов’язаних з їхнім основним заняттям, вимагала диференційованого підходу у ставленні окупаційних органів влади до різних груп населення. Як сільське, так і міське населення було зобов’язане беззаперечно виконувати всі розпорядження окупаційної влади, зокрема працювати та виконувати накази німецької адміністрації за відсутності достатніх стимулів до праці. Для дистрикту “Галичина” був характерний низький рівень соціального захисту місцевих жителів, обмежені можливості щодо кого німецька адміністрація пояснювала труднощами воєнного часу. В соціальному відношенні гітлерівський “новий порядок” в Галичині зводився до інтенсивної експлуатації усіх прошарків населення краю. Позбавлені основних громадянських прав, різноманітні суспільні категорії мешканців Галичини в екстремальних умовах війни й окупаційного режиму опинилися у вкрай важких обставинах.

Географічне розташування Галичини призвело до того, що впродовж німецької окупації цьому регіону відводилася роль аграрно-сировинного додатку Третього райху, свого роду “експериментального поля” в нацистській політиці. Доля окупованої території цікавила німецьке керівництво лише під кутом зору успішної реалізації своїх планів забезпечення Німеччини взагалі та армії зокрема сільськогосподарською продукцією. Така політика, як вже наголошувалося, спричинила кризу лояльності до нацистської окупаційної влади аграрно-сировинного додатку Третього райху й зробила ворогами Німеччини тих, хто ще мав певні ілюзії щодо німецького “нового ладу” в Європі.

Розробляючи напередодні та в ході Другої світової війни комплекс окупаційних заходів, які планувалося здійснити після захоплення України, нацисти спеціально не розглядали питання про те, якою, зокрема, має бути їхня політика щодо української освіти, культури та громадських діячів і фахівців із згаданих сфер. Стратегічні інтереси Німеччини на Сході передбачали тільки єдину форму взаємовідносин з Україною — нещадну експлуатацію її економічних і людських ресурсів.

Нацистська колоніальна політика в Україні, запроваджувана “залізом і кров’ю”, не залишала жодних надій на збереження національної культури. Як зазначалося в одному із цитованих вище оглядів поліції та служби безпеки (СД) про політичне становище в Україні, “українці все більше переконуються в тому, що німецька адміністрація проводить культурну політику, спрямовану на знищення української культури”⁴⁸.

Порівняно з іншими окупованими територіями України, в дистрикті “Галичина” вдалося організувати досить розгалужену систему освіти для дітей, що охоплювала народні, середні та фахові школи. Наймасовішими тут були народні (початкові) школи трьох типів, відповідно: одно- і двокласні, три- і чотирикласні, п’ятикласні та з більшою кількістю класів школи, де загалом у 1942 р. навчалася понад півмільйона українських дітей.

З приходом на західноукраїнські землі в перші дні серпня 1941 р., нацисти почали змінювати структуру управління освітою, підпорядковуючи її відділу науки і навчання, який у Львові очолював А. Гасселіх. Керівником справ шкільництва у Львові був професор Мак. Поруч із німецькими урядовцями, здебільшого галицькими німцями, в А. Гасселіха працювали окремо в секторах українського і польського шкільництва українські та польські інспектори. Інспекторами українського шкільництва призначалися в грудні 1941 р. особи, які почали працювати в освітній сфері з приходом німецької окупаційної влади на українські землі. Зокрема, роботою народних шкіл керував Л. Ясінчук, середніх шкіл — М. Білик (перед тим — директор гімназії у Холмі), учительськими семінаріями — С. Білинкевич, сільськогосподарськими школами — М. Холевчук, торговельними жіночими — І. Лежогубська. В тих округах, де існувало небагато українських шкіл, функції інспектора виконував один з учителів⁴⁹. В округах створювались окружні шкільні ради.

З перших днів окупації нацистська влада наказувала: 1) "творити в основному лише народні і професійні школи, а також не відкривати середніх загальноосвітніх і високих шкіл"; 2) економити кошти (тому в народній школі на одного вчителя припадало 70 дітей, а заробітну плату вчителям встановлювали дуже низьку); 3) усунути з навчання будь-які патріотичні елементи; 4) вищу освіту могли забезпечувати лише німецькі установи, а українці використовувалися в них лише як допоміжні сили. Ці напрями стосувалися всього ненімецького населення, але для українців Галичини німці зробили деякі винятки. Зокрема, вони відкрили кілька гімназій, не чинили значних перешкод у поширенні національного "духу" в українських школах, дозволяли українській молоді навчання у вищих навчальних закладах Німеччини⁵⁰.

На 1 листопада 1941 р., за даними відділу науки і навчання уряду дистрикту, в Галичині діяло 3113 українських шкіл з 13 922 класами, де навчалося 509,5 тис. учнів (257,3 тис. хлопців і 252,2 тис. дівчат), тим часом, як 720 польських шкіл з 3340 класами відвідувало 104,7 тис. дітей⁵¹.

Наступного року офіційні показники розвитку початкового шкільництва в Галичині погіршилися, оскільки в 1942/1943 навчальному році відкриття нової народної школи вимагало вже наявності щонайменше 70 українських дітей. Пізніше цю цифру було трохи зменшено, натомість, майже одночасно, розпорядженням відділу науки і навчання заборонялося приймати до народних шкіл тих, хто досяг 14 років. Через вказані обставини тисячі учнів (переважно 5—7-х класів) змушені були залишити навчання⁵².

Велика роль у підвищенні фахового рівня українських педагогів належала Українському учительському об'єднанню праці (далі — УУОП) — професійній учительській організації. Треба зазначити, що ще восени 1940 р. зусиллями українських вчителів була організована центральна учительська секція при УЦК під керівництвом І. Герасимовича. Після реорганізації секції на об'єднання, вона отримала назву УУОП. Статут організації був затверджений німецькою окупаційною владою (головним відділом внутрішніх справ і відділом науки і навчання) в серпні 1941 р. При опрацюванні архівних матеріалів знаходимо відомості, що "у відповідь на прохання УЦК головний відділ внутрішнього управління в Генеральній Губернії в порозімінні з Голо-

вним Відділом науки і навчання дозволив поширити працю УУОП, яке дотепер діяло лише в Краківській і Люблінській областях на всю Галичину⁵³. Таким чином, УУОП мала певний формально-правовий статус. Об'єднання виконувало функції довоєнних крайових станових організацій, де гуртувалися вчителі початкових народних шкіл (Взаємної помочі українського вчительства), а також середніх навчальних закладів (Учительська громада).

Німецькою владою були складені "Напрявні УУОП", де чітко виділялися завдання учительського об'єднання: "Дбати, щоб українське вчительство виповняло свої виховні завдання в душі повного довір'я до Німеччини і беззастережного вкладу всіх своїх сил для проведення спільних європейських завдань". Окрім того вказувалося, що об'єднання зобов'язується сприяти підвищенню фахового рівня учителів, у випадку потреби надавати їм допомогу і "сприяти виконанню на практиці розпоряджень шкільної влади"⁵⁴.

В 1941/1942 н. р. в народних школах Галичини з 7 тис. педагогів майже половина працювали без повної учительської кваліфікації. Всі вони вважалися "допоміжними вчителями". Однак німецька шкільна влада прагнула замінити їх кваліфікованими спеціалістами. Адже більшість із них працювали лише тимчасово і, якщо знаходили собі краще оплачувану роботу або отримували можливість продовжувати навчання, залишали школу. В цьому ж навчальному році для забезпечення навчально-виховного процесу в українських школах не вистачало 2 тис. учителів. Нацисти вважали, що виховувати українських дітей у потрібному "новому" душі може тільки український вчитель. Адже діти в українських школах "мусять забути все те, що в чужій школі вложив у голови польський чи комуністичний вчитель"⁵⁵. Тому, на думку окупантів, праця в школах мала базуватися на нових програмах, спрямованих насамперед на перевиховання. Шкільна влада наголошувала, що, крім поляків, в деяких школах працювали також вчителі-росіяни. На думку окупантів, вони могли займати посади вчителів із фахових предметів, а доручати їм виховання українських дітей заборонялося.

В період німецької окупації курси підвищення кваліфікації педагогічних працівників проводилися кожного року. Зокрема, під час літніх ферій (канікул) 1943 р. в містах, де функціонували учительські семінарії, відбувалися перевишкільні курси для українських некваліфікованих учителів чи кандидатів на учителів народних шкіл. З "Краківських вістей" дізнаємося, що в 1943 р. на так званих курсах вищого типу навчалось 845 кандидатів, які після закінчення курсів склали матуру, щоб здобути учительський диплом. На курсах нижчого типу одержували знання 410 учасників, які після канікул мали змогу (поки що без диплому) працювати в народних школах. Випускники нижчого курсу могли записатися на вишкільний курс вищого типу на наступний рік. Успішно закінчивши його, вони складали "іспит зрілості" й таким чином здобували учительський диплом⁵⁶.

Підвищенню кваліфікації учителів сприяли й УЦК. Так, за їхньої підтримки в Сяноці 11 грудня 1943 р. було організовано тритижневі учительські курси. На них записалося понад 300 кандидатів, але після складання вступного іспиту залишалися на навчання тільки 114 осіб. А 13 грудня 1943 р. тут розпочалися кількатижневі курси для вчителів народних початкових шкіл, що проводилися у приміщенні УЦК.

Із метою забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами в Галичині проводилася підготовка вчителів у семінаріях. Потреба в кадрах змусила вже наприкінці 1941 р. започаткувати короткотермінові курси для підготовки так званих політично благонадійних вчителів, здатних до праці в умовах окупаційного режиму. Заходами УЦК та Українського учительського об'єднання праці створювалася система професійної підготовки, перекваліфікації та підвищення фахового рівня українського вчительства. Діяльність УУОП визначалася співпрацею з шкільною владою у складанні проектів програм, опрацюванням підручників та виданням фахового журналу "Українська школа". Саме відсутність затверджених окупаційною владою навчальних програм надавала змогу українським педагогам вносити до них відповідні корективи.

Українська громадськість, незважаючи на умови окупації, нестачу вчителів, брак підручників, незадовільну матеріально-технічну базу, важкі побутові умови життя та праці педагогів, все ж відкрила в усіх областях Західної України мережу початкових народних і фахових шкіл. Окупаційна влада спрямовувала свої зусилля на утвердження на даній території " нової " пронимецької школи. З навчальних планів і програм всіх народних шкіл виключалося вивчення російської мови, натомість запроваджувалася німецька. З інших предметів вивчався тільки мінімум програмного матеріалу. Цього, за задумами нових реформаторів освіти, було цілком досить, адже головним завданням таких шкіл була підготовка робочої сили з місцевого населення для Третього райху. З метою заощадження коштів для вчителів встановлювалася низька заробітна плата, наслідком чого стала відмова учительства від педагогічної діяльності, про що вже йшлося.

Ставлячи на перше місце декомунізацію свідомості західних українців, німецька окупаційна влада і пропаганда залучали для досягнення цієї мети засоби освіти. При цьому підвищена увага приділялася не тільки суто пропагандистським формам роботи, а й забезпеченню порядку й моральності в навчальних закладах.

За наказом німецької влади, в процесі навчання і виховання українські педагоги значну увагу приділяли учнівській дисципліні. Зокрема, директор школи в Станіславі О. Глібовецька на учительській конференції 20 грудня 1941 р. виступила з доповіддю "Про потребу карності в школах". Окупаційна влада вважала, що без покарання не можна собі уявити жодного навчання. Навчання, на їхню думку, буде дисциплінованим тільки тоді, коли вчитель користується авторитетом серед дітей, а також зацікавлює їх навчальним матеріалом. "Тут потрібне також совісне приготування учителя до лекції. Хто не потрафить удержати дисципліни серед дітей, не надається до вчительської праці"⁵⁷. Відсутність авторитету вчителя та недисциплінованість учнів, як вважали окупанти, мали місце в радянській школі тому, що багатьох батьків цих дітей радянська влада депортувала. А це призводило до бідності, яка часто була причиною крадіжок серед учнів. Учень мав твердо пам'ятати, що за порушення шкільних порядків він буде покараний. В системі виховання учнівської молоді в період німецької окупації поряд із методами переконання вживалися також засоби примусу.

Важливу роль у зміцненні дисциплінованості дітей відігравали учнівські організації (наприклад, спортивна). З їх допомогою вчитель мав змогу розвивати в учнів почуття свідомої приналежності до спільноти. Значну увагу вихованню та фізичному загартуванню шкільної молоді приділяв відділ молоді УОК та його низові структури. При ньому діяли такі секції: “Опіка над молоддю”, “Студентська секція”, “Секція підготовки тіловиховників” та інші.

Головною організацією, яка мала сприяти забезпеченню дисциплінованості молоді в період німецької окупації, була “Виховна спільнота української молоді” (далі — ВСУМ). У Станіславі референтом молоді при УЦК був В. Ковальський. ВСУМ продовжувала діяльність “Куренів Молоді”, заснованих у Кракові. Опікуном хлоп’ячих куренів було призначено професора С. Никифоряка, дівочого — професора Г. Морозівну. Курінь складався з двох чот, чота — з двох або більше роїв. Слід відзначити, що діяльність ВСУМ була близькою до діяльності ОУН⁵⁸.

Ентузіасти із середовища інтелігенції згуртовувалися і налагоджували діяльність просвітянських осередків. У багатьох випадках ініціатива відновлення “Просвіти” належала похідним групам ОУН. Вже в липні 1941 р. українські вчителі зобов’язувалися негайно розгорнути культурно-освітню роботу серед дітей шкільного віку і дорослих, “організувати читки з історії України і при цьому звернути увагу на визвольні змагання, перешкоди в творенні Української держави, з’ясувати теперішнє положення українського народу та перспективи на майбутнє”⁵⁹.

Окупаційна влада дозволила відновити читальні “Просвіти” та розпочати роботу згідно з їх статутами. Так, 1 серпня 1941 р. у Львові відбулася спільна нарада представників “Просвіти”, “Січі”, студентських організацій та Жіночої Служби України (ЖСУ)⁶⁰ з метою налагодження їхньої праці в кожному селі та місті.

Головний відділ пропаганди ОУН(Б), з метою створення центрального керівництва над стихійно відновлюючими свою діяльність культурно-освітніми осередками, 19 липня 1941 р. зобов’язав о. Северина Сапруна та В. Гафтовича організувати якнайшвидше центральний осередок для справ масової освіти на західноукраїнських землях⁶¹. Центром “Просвіти” став Крайовий інститут позашкільного виховання і народної творчості у Львові⁶². Водночас планувалося підготувати статут цієї інституції, накреслити основні напрями діяльності в регіоні, підпорядкувати всі сільські, районні й обласні осередки Крайовому інституту, призначити в кожному осередку довірених осіб для контролю за роботою, опечатати всю літературу комуністичного і польського шовіністичного змісту, узгоджувати зміст діяльності з утвореним з ініціативи ОУН Інститутом націоналістичної освіти у Львові⁶³.

Німецька адміністрація тримала під посиленним контролем культурно-освітнє життя галичан. Окремі українські громадські організації та часописи, назви яких були виразниками “самостійницького духу”, зокрема “Просвіта”, газета “Самостійна Україна”, товариство “Січ” та інші, змушені були змінити свої назви та перейти під опіку відповідних відділів УЦК. Зокрема, товариство “Просвіта” з 7 лютого 1942 р. змінило свою назву на “Українське освітнє товариство”, газета “Самостійна Україна” на “Українське слово”, товариство “Січ”, яке відродилося силами ОУН, було заборонене, а молодіжними проблемами відав відділ “Опіки над молоддю” при УЦК.

Змушені вилучати політичний компонент зі своїх суспільних акцій, українські громадські об'єднання продовжували популяризувати національні ідеї через інші форми самодіяльності. Так, з ініціативи окружних відділів культурно-освітньої праці в усіх округах у серпні 1942 р. пройшли крайові конкурси хорових та аматорських колективів, "Свято української пісні" та інші культурно-мистецькі свята. Завдяки аматорським та професійним колективам в умовах окупації розвивалося й театральне мистецтво.

Незважаючи на великі втрати серед науковців, що мали місце під час Другої світової війни, репресії та утиски окупаційного режиму, українські вчені продовжували наукову діяльність, досліджуючи історико-філософські, філологічні та мистецтвознавчі проблеми. Обмежені завдяки цензурі та матеріальній скруті вони не могли опубліковувати свої праці окремими виданнями або в наукових збірниках. Однак вчені постійно виступали на сторінках преси з науково-популярними статтями, широко використовували такі форми наукової діяльності, як доповіді й дискусії членів Об'єднання праці українських науковців у львівському літературно-мистецькому клубі.

Розпорядження райхсміністра А. Розенберга (березень 1942 р.) та постанова А. Гітлера про адміністративний устрій в новоокупованих східних територіях від 17 липня 1942 р. гарантували всім мешканцям свободу релігійних переконань, право об'єднуватися в релігійні громади. Німецька влада сподівалася, що, дозволивши свободу віросповідання, "свобідне виконання релігійних практик відвертатиме увагу українського населення від політичного думання та серйозних проблем"⁶⁴. У зв'язку з вище згаданими обставинами, шкільна влада постановила, що обов'язком українських народних шкіл є вивчення Закону Божого по дві години (в окремих випадках — по одній годині) на тиждень в класі (або в з'єднаних класах)⁶⁵.

Німецька влада не забороняла діяльності на території України УАПЦ, автономної Української Православної церкви, а також УГКЦ. Зокрема, в інструкції "Основні вказівки про поведінку з українським населенням", виданій у вересні 1941 р., зазначалося, що "українська автокефальна церква так само, як і конфесійні об'єднання, дозволяється з тим, що вони не займаються політикою. Однак слід завадити тому, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва, і, таким чином, центром руху за автономію"⁶⁶.

Слід відзначити мужню позицію митрополита А. Шептицького щодо масових розстрілів єврейського населення, яке здійснювали нацисти. У листі до А. Гітлера від 28 березня 1941 р. він висловив рішучий протест із цього приводу. В посланні "Про милосердя" (червень 1942 р.) митрополит закликав усіх віруючих осудити тих, хто здійснював насильство щодо інших людей. У листопаді 1942 р. в посланні "Не убий" він також наголошував, що церква категорично виступає проти втягування українського населення у братовбивчу війну та проти участі української поліції в каральних акціях, особливо проти єврейського населення. Відомо, що за наказом А. Шептицького, в монастирях і церквах священики та ченці переховували від знищення євреїв, яких було врятовано понад 400 осіб. Така позиція митрополита не подобалася А. Гітлеру і мала наслідком видання розпорядження про арешт. Однак, губернатор К. Ляш переконав фюрера в недоцільності такого кроку, оскільки це могло призвести

до невдоволення серед населення з непередбачуваними наслідками. Наприкінці німецької окупації позиція митрополита та духовенства до нацистів мала радше ворожий, аніж лояльний чи нейтральний характер.

У надзвичайних умовах окупації особливості “пом’якшеної” окупаційної політики в дистрикті “Галичина” створили кращі умови для виживання місцевого населення у порівнянні з іншими районами Генерального губернаторства чи райхскомісаріату “Україна”, незважаючи на загалом злочинний характер нацистського окупаційного режиму, який на всіх захоплених Вермахтом східноєвропейських територіях проявлявся однаково, хоча й у різних масштабах. Найбільш рельєфно його сутність ілюструють каральні заходи щодо місцевого населення.

Від 10 жовтня 1943 р. на території дистрикту “Галичина” було запроваджено надзвичайний стан, який діяв аж до кінця німецької окупації. Він супроводжувався масовими облавами, прилюдними розстрілами заручників, вивезенням фізично здорового населення на роботи до Німеччини.

Однак найбільших потрясінь, знущань і страждань зазнало єврейське населення, яке насильно було зігнане у спеціальні резервації — гетто, створені в Станіславі, Калуші, Тисмениці, Надвірній, Снятині. За даними Акту обласної надзвичайної комісії від 25 січня 1945 р., в період з 12 жовтня 1941 р. до 31 березня 1942 р. лише у Станіславі було розстріляно 8000 осіб єврейської національності⁶⁷. 12 вересня 1942 р. в Станіславській окрузі було розстріляно, а також вивезено до концентраційних таборів 7000 осіб. До кінця 1942 р. євреїв масово розстрілювали 22 вересня (2800 осіб), 5 жовтня (1200 осіб), 11 жовтня (1500 осіб), 21 жовтня (3000 осіб), 3 листопада (2800 осіб), 14 листопада (3600 осіб), 24 листопада (2200 осіб), 3 грудня (3600 осіб), 14 грудня (2500 осіб), 20 грудня (1900 осіб), 31 грудня (3600 осіб)⁶⁸. Всього в період з 2 липня 1941 р. по 27 липня 1944 р. у Станіславській області нацисти знищили 127 352 особи єврейської національності⁶⁹.

Що ж до загальної кількості жертв, то нацистами на теренах області за час окупації було страчено 223 920 осіб різних національностей, в тому числі: у Станіславі — 128 272 особи, у Коломийському районі — 37 084, у Калузькому — 7678, у Надвірнянському — 6635, у Рогатинському — 5858 осіб⁷⁰. Загалом, тільки в Станіславській області німецькі власті за час окупації знищили майже 240 тис. осіб.

Незважаючи на деякі особливості нацистського окупаційного режиму в дистрикті “Галичина”, він, як зазначалося, функціонував на загальних принципах, визначених Берліном для “східних територій”. Сприймаючи регіон як один із форпостів для військової, економічної експансії та освоєння життєвого простору, гітлерівці безоглядно насаджували “новий порядок”, ігноруючи політичні й соціальні інтереси місцевого населення. Тотальний контроль над свідомістю та поведінкою людей, економічний визиск, примусові форми праці, насильство у всіх його найвідразливіших проявах — ці та інші риси характеризували повсякденне життя мешканців краю. Водночас громадськість Галичини прагнула використати свої обмежені можливості для розвитку різних форм суспільної самоорганізації. В несприятливих умовах налагоджувалися добровільна діяльність, робота, спрямована на підтримку категорій населення, які були найменш соціально захищеними і найбільше постраждали від війни, функціонування гос-

подарських, культурно-освітніх, дитячих, спортивних установ. "Реальна політика" громадських організацій Галичини дозволила морально й матеріально підтримати українське населення краю в найскладніший період його історії.

¹ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.) — М.: Политиздат, 1968. — С. 50.

² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р-35. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 1.

³ Корчак-Гординський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах. Документи, рецензії, спогади. — Івано-Франківськ, 1994. — С. 143.

⁴ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 5. — Спр. 13. — Арк. 10.

⁵ Коваль М.В. Діяльність "Просвіти" на окупованій території України (1941—1944 рр.) // "Просвіта": історія та сучасність. — К.: Веселка, 1998. — С. 94.

⁶ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 12. — Спр. 232. — Арк. 22.

⁷ Яшан В. Під брунатним чоботом: Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941—1944. — Торонто, 1989. — С. 59.

⁸ Станіславське слово. — 1942. — 25 березня.

⁹ Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х — 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. — Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. — С. 73.

¹⁰ Там само. — С. 96.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 31.

¹² Там само. — Спр. 66. — Арк. 1.

¹³ Горбів В. В альбом грядущим поколінням // Визвольний шлях. — 1971. — Ч. 2. — С. 1411.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 67.

¹⁵ Там само. — Спр. 15. — Арк. 9.

¹⁶ Андрухів І., Кам'янський П. Назв. праця. — С. 57.

¹⁷ Відновлення Української держави в 1941 р. Нові документи і матеріали. — К., 2001. — С. 122.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 339. — Арк. 8.

¹⁹ Калуський голос. — 1942. — 11 січня.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 73. — Арк. 3.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3959. — Оп. 2. — Спр. 52. — Арк. 5.

²² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 176.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 3959. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 57.

²⁴ Там само. — Арк. 21.

²⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 19. — Арк. 12.

²⁶ Паньківський К. Роки німецької окупації. — Нью-Йорк; Торонто: Життя і мислі, 1965. — С. 343.

²⁷ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — Львів; Київ, 2001. — С. 408.

²⁸ Там само. — С. 398.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 1.

- ³⁰ Державний архів Івано-Франківської області [далі — ДАІФО]. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 39.
- ³¹ ДАЛО. — Ф. Р-8. — Оп. 1. — Спр. 1255. — Арк. 1.
- ³² Там само. — Арк. 7.
- ³³ *Андрухів І., Кам'янський П.* Назв. праця. — С. 95.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3959. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 60.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Станіславівське слово. — 1942. — 9 серпня.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Станіславівське слово. — 1942. — 3 червня.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 8. — Арк. 2.
- ⁴⁰ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 12. — Спр. 67. — Арк. 22.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² *Косик В.* Назв. праця. — С. 534.
- ⁴³ ДАІФО. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.
- ⁴⁴ Станіславівське слово. — 1943. — 26 квітня.
- ⁴⁵ Українське слово. — 1942. — 18 квітня.
- ⁴⁶ ДАІФО. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 18.
- ⁴⁷ *Паньківський К.* Назв. праця. — С. 7.
- ⁴⁸ *Коваль М.В.* Назв. праця. — С. 79.
- ⁴⁹ *Паньківський К.* Назв. праця. — С. 356.
- ⁵⁰ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії (1939—1941). Історія Українського Центрального Комітету. — Чикаго: вид-во М. Денисюка, 1975. — С. 200.
- ⁵¹ ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 12. — Спр. 265. — Арк. 7.
- ⁵² Там само. — Ф. Р-8. — Оп. 1. — Спр. 1255. — Арк. 2.
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3959. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 53.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 176. — Арк. 2.
- ⁵⁵ ДАЛО. — Ф. Р-8. — Оп. 1. — Спр. 1255. — Арк. 2.
- ⁵⁶ Курси для некваліфікованих вчителів // Краківські вісті. — 1943. — 14 серпня.
- ⁵⁷ ДАІФО. — Ф. Р-38. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3.
- ⁵⁸ Альманах Станіславівської землі. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1975. — С. 299.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 88.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 17.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 23. — Арк. 67.
- ⁶² Там само. — Спр. 17. — Арк. 1.
- ⁶³ Там само. — Спр. 23. — Арк. 67.
- ⁶⁴ *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. — 1986. — Кн. 12. — С. 1488.
- ⁶⁵ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-87. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 16.
- ⁶⁶ *Андрухів І., Кам'янський П.* Назв. праця. — С. 101.
- ⁶⁷ ДАІФО. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ *Андрухів І., Кам'янський П.* Назв. праця. — С. 137.

Т. ВІНЦКОВСЬКИЙ, Г. КЯЗИМОВА,
М. МИХАЙЛУЦА, В. ЩЕТНИКОВ

Окупаційний режим в губернаторстві "Трансністрія"

Вже на кінець осені 1941 р., після вторгнення німецько-румунських військ на територію СРСР і Української РСР, землі межиріччя Південного Бугу і Дністра опинилися під румунською окупацією. За ініціативою Румунії їх було названо "Трансністрією" (тобто "Задністрянщиною"). За угодою, підписаною в Тигині (м. Бендери) в ході переговорів між представниками німецького і румунського командування 30 серпня 1941 р., територію "губернаторства Трансністрія" не було включено до складу Румунії, як це сталося з землями Бессарабії та Північної Буковини¹. Однак, маючи наміри здійснювати широке, повне і довгострокове адміністрування задністрянськими теренами, вона лише отримала з рук німецького командування дозвіл на здійснення тимчасового управління та економічної експлуатації названої території.

Ситуація на фронті у січні 1944 р., пов'язана з наближенням радянської армії до кордонів губернаторства, привела до істотних змін — цивільне управління в "Трансністрії" було скасоване. Тепер влада в межиріччі Південного Бугу і Дністра перейшла до румунського військового командування, внаслідок чого відбулося скорочення адміністративного апарату. Всі дирекції губернаторства, так само як і міські, було ліквідовано. Натомість було утворено лише дві; в межах їх компетенції були питання адміністрації та економіки. За німецьким зразком, повітову структуру було замінено на дистрикти.

18 березня 1944 р. німці примусили своїх румунських союзників підписати протокол про передачу територій між Дністром та Бугом генералу Аулебу, уповноваженому Верховного Головнокомандування німецької армії. Територія перейшла до рук німецького командування і фактично перебувала під ним до початку квітня 1944 р.

Соціально-економічна політика, буденне життя

Перенесення 17 жовтня 1941 р. центру губернаторства "Трансністрія" з Тирасполя до щойно окупованої Одеси завершило адміністративно-територіальне оформлення даного регіону. На нараді 16 липня 1941 р. Гітлер заявив, що із заняттям радянських територій не можна демонструвати, що остаточно встановлюється окупаційний режим². Тому Берлін, незважаючи на швидкі темпи загарбання українських земель, проголосив про утворення райхскомісаріату "Україна" лише 1 вересня 1941 р. Але, на цей час, керівництво Третього райху давно опікувалося питаннями економічної експлуатації окупованих територій. Вже 30 червня 1941 р. начальник управління постачання сухопутних військ Вермахту генерал Леєб провів з цього приводу нараду за участю представників низки

концернів, зокрема Крупа і Цейса³. Отже, і перед румунською, і перед німецькою адміністрацією головним завданням було визначено тотальну економічну експлуатацію окупованих територій. Саме на його реалізацію спрямовувались усі зусилля, оскільки на цьому етапові вони керувалися вказівкою Гітлера, яку він висловив у вересні 1941 р., підбиваючи перший підсумок за наслідками вторгнення: “Країна, яку ми відкриємо, є для нас тільки джерелом сировини і району збуту, а не полем промислового виробництва...”⁴.

Проте все це не є ані свідченням, ані підтвердженням наявності чіткої стратегічної лінії щодо соціально-економічної політики в своїх окупованих зонах з боку Бухаресту. Єдине, що він виразно презентував на той час, це спроба якомога міцніше прив’язати цей край до Румунії в господарському сенсі. Так, для керівництва окупаційними адміністраціями та координації їхньої діяльності при Кабінеті Міністрів Румунії було створено КББТ (“Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”) на чолі з генеральним секретарем уряду⁵.

Одним із найвиразніших проявів соціально-економічної політики офіційного Бухаресту на окупованих українських землях стало проведення румунізації. Ідея румунізації сприймалася урядом І. Антонеску в якості “наріжного каменю нової держави” яку він намагався створити одразу після свого приходу до влади у вересні 1940 р.

На думку сучасних дослідників, “румунізація становила собою систему державного пограбування, що мала расистський, фашистський характер”, оскільки де-факто йшла поруч із депортацією, а інколи й фізичним знищенням мирного населення, передусім євреїв. Звичайно, що таку політику румунські керманічі продовжували й на окупованих українських землях після 22 червня 1941 р. Ще точилися прикордонні бої (в т.ч. й на румунській території), а кондукатор у своєму наказі від 4 липня 1941 р. проголошував необхідність конфіскації власності євреїв на землях, які підлягали окупації⁶, що й було проведено в Одесі в жовтні—грудні 1941 р. Що стосується липня 1941 р., то в цей час у регіоні реалізовувались установки так званої Зеленої течки Геринга про необхідність ретельного обліку всього загарбаного (чим німці займалися від початку війни на всій без винятку окупованій території СРСР). Про специфіку німецького підходу до цієї справи свідчить звіт “Економічного штабу “Схід” від 31 липня 1941 р., в якому йшлося про те, що окупаційні німецькі органи намагалися передати в розпорядження військової економіки будь-який “придатний матеріал, аж до корків від пляшок та велосипедних камер”⁷. Через це діяльність румунських органів аналогічного спрямування була вкрай ускладненою. Треба зважити на те, що військові частини займалися реквізиціями, оминаючи місцеву цивільну владу. Як зазначав губернатор “Трансністрії” Г. Алексяну в листі від 25 квітня 1942 р. на ім’я І. Антонеску, до захоплення Одеси 16 жовтня 1941 р. його адміністрація практично була позбавлена можливості вести будь-який облік реквізованих у “Трансністрії” сільськогосподарських та продовольчих продуктів (а в північних повітах — і після цього), оскільки там, здійснювала контроль німецька армія. Повного обліку також не могло бути, оскільки союзники у своїх взаєморозрахунках намагалися приховати, що ними було привласнено.

Так само чинили й італійські, угорські та в першу чергу самі румунські війська⁸. Поруч із військовими право на “заготівлю” сільгосппродуктів та сировини, зокрема зернових, отримали різного роду установи, наприклад ІНКООП (“Інститут національної кооперації”), а також окремі приватні особи, які виступали в якості “державних уповноважених”. Насправді це були представники різного роду монополістичних об’єднань, часто румуно-німецьких (з 19 нових банкових товариств, що виникли в Румунії протягом першого півріччя 1941 р., із загальним капіталом 42,6 млн лей, 6 мали румунсько-німецький статутний фонд, а їхній капітал оцінювався в 18,6 млн лей)⁹. Наприклад, “заготівлю” та розподіл олійного насіння монополізували румунський картель “Офаул” та німецьке товариство “Солагра”, право на вивіз льону та конопель поряд із румунської асоціацією отримала німецька фірма “Тобінпекс” (її директор Мініх отримав також право на вивіз пуху та пір’я з Бессарабії та Буковини), румунсько-німецьке об’єднання “Хортикола” зацікавилось харчопереробною промисловістю Тираспольського повіту губернаторства¹⁰.

Взагалі в перші тижні й місяці війни, коли в Берліні та Бухаресті очікували на швидку перемогу, представники окупаційної влади займалися переважно привласненням промислової та сільськогосподарської продукції. Так, вже 9 липня 1941 р. І. Антонеску оголосив “усі склади та усілякі матеріали”, які залишили радянські війська при відступі, “власністю румунської держави”. Румунський варіант економічної експлуатації сільськогосподарського потенціалу українських земель між Дністром та Бугом відрізнявся й тим, що крім задоволення потреб власної армії та держави, Румунія мала виконувати ще й зобов’язання щодо постачання продовольства до Німеччини та Італії. На засіданнях уряду Румунії Антонеску називав щоразу більші планові цифри викачки матеріальних цінностей з Одещини — “на 50—60 і, можливо, на 100 млрд лей”. Під виглядом трофеїв до Румунії вивозилося практично все, що тільки можна було транспортувати: до липня 1942 р. з Одеси було відправлено майже 4 тис. вагонів із “трофейним” майном, у тому числі з обладнанням дитячих садків та ясел, шкіл та бібліотек, оперного та інших театрів міста тощо. Але головна ставка у справі пограбування “Трансністрії” робилася на вивезення продовольства.

Вже 1 листопада 1941 р. цивільний губернатор “Трансністрії” Г. Алексяну доповідав І. Антонеску, що на підвідомчій йому території відібрано і передано армії, також відправлено до Румунії протягом жовтня 25 тис. голів великої рогатої худоби, 20 тис. каракулевих овець, тисячі тонн пшениці, картоплі, проса, ячменю, вовни, шкіряної сировини тощо, на суму (по держрозцінках) 627,2 млн лей. Тільки у травні 1942 р. для магазинів губернаторства “Трансністрія” в Бухаресті було відвантажено 16 вагонів продтоварів, у т.ч. 2 млн яєць, 12,5 т вершкового масла, 2,3 т бринзи, 4,3 т сала та риби тощо¹¹.

Всього до 1 січня 1943 р. за далеко не повними даними з губернаторства “Трансністрія” до Румунії було відправлено понад 16 тис. вагонів зерна, майже 2,4 тис. вагонів овочів, 30 362 голови худоби, 3611 вагонів фуражу та інша сільськогосподарська продукція, всього на суму 6,1 млрд лей. За цей період румунська армія отримала: зерна — 21 254 вагони, продовольства — 18 737, фуражу — 41 123, овочів — 14 106 вагонів, худоби — 172 283, пти-

ці — 519 937 голів тощо на суму 12,3 млрд лей. Німецькій армії (крім того, що вона сама реквізувала в “Трансністрії”) за цей час було відправлено: зерна — 9017 вагонів, овочів — 6250 вагонів, худоби — 93 174 голів, птиці — 211 072 шт. тощо, всього на суму 5,6 млрд лей. Італійське військо отримало 15 935 гол. худоби, 53260 шт. птиці та багато іншої сільськогосподарської продукції на суму 607,2 млн лей. Угорське військо отримало поставок на 207,5 млн лей, словацьке — на 91 млн лей¹².

Результати такого “господарювання” були приголомшливими: сільсько-му господарству регіону (як і взагалі усій економіці краю) було завдано величезних збитків: в перші ж місяці окупації було реквізовано майже всю худобу та посівний фонд (насіння), через реквізиції всі радгоспи залишилися без посівного матеріалу, інколи спостерігалось майже цілковита відсутність тягової сили (ті трактори, що залишилися, простоювали через брак запчастин та паливно-мастильних матеріалів). За офіційними румунськими даними, на середину осені 1941 р. в “Трансністрії” було “знайдено” 800 тракторів (про їх технічний стан не йдеться)¹³. Внаслідок цього склалася ситуація, коли восени 1941 р., наприклад, в Одеському повіті губернаторства з 25 739 га орної землі, що належала на той час 24 спеціалізованим зернорадгоспам (з березня 1942 р. вони будуть оголошені “державними маєтками”), засіяти вдалося лише 64 (!) га¹⁴. І подібних прикладів безліч.

Тому в аграрній сфері економіки загарбаних територій від самого початку склалася унікальна і, на перший погляд, парадоксальна ситуація: окупанти, які проголосили одним зі своїх першочергових завдань зміну форм власності на окупованих територіях СРСР, змушені були залишити колгоспно-кооперативну систему (зрозуміло, з певними модифікаціями). Окупантам потрібно було негайно забезпечити гарантований облік продовольства та його реквізицій у сільського населення, а саме для цього ця система й була створена. Тому попри перші спроби її руйнації, що мали місце, дуже швидко ці процеси зійшли на нівець — вже 7 вересня 1941 р. губернатор оприлюднив рішення: “до аграрної реформи колгоспи і радгоспи зберігаються у їх теперішній організації”. Це рішення продублював наказ № 18 від 7 жовтня 1941 р.¹⁵.

Але “вузьки місця”, притаманні радянській колгоспній системі, не просто залишилися, а й поглибилися. Однією з найгостріших була проблема забезпечення сільськогосподарського виробництва робочою силою. Вона вирішувалася шляхом застосування силових методів. Окупанти вдавалися до вербування робочої сили (здебільшого це практикувалося в губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” для поповнення трудових резервів до Румунії, оскільки й там відчувалася гостра нестача робочих рук¹⁶) і формування “трудового війська”. В губернаторстві “Трансністрія” з 8 жовтня 1941 р. запроваджувалися роботи під примусом військових (щось на зразок “військових поселень”) тощо¹⁷. Згодом почала використовуватися праця військовопозбавлених у господарствах практично всіх повітів “Трансністрії”¹⁸. Які за радянських часів, найбільш складною фазою сільськогосподарського циклу вважалися роботи зі збирання врожаю. Навіть апологетично налаштовані автори, попри всі намагання подати картину в мажорних тонах, змушені визнати, що ці роботи “провокували велике невдоволення в народі”¹⁹.

Якщо додати сюди проблему відсутності майна та техніки, що були евакуйовані або знищені у липні—жовтні 1941 р., чи то вивезені до Румунії (особливо трактори), то стає зрозумілим, чому про стан готовності до румунізації в сільському господарстві в губернаторстві “Трансністрія” було заявлено її губернатором лише навесні 1943 р. (хоча сам він такі терміни пояснював потребою “очищення придністровських сіл від «чужонаціоналів»”²⁰). Ситуація дещо стабілізувалася після проведення низки реформ. Так, наказом № 55 від 14 березня 1942 р. колгоспи було перетворено на “трудоі громади” які, втім, за висловом одного з високопосадовців окупаційної адміністрації, Олівіана Веренки, “лишалися одиницями експлуатації, прозорими в контексті площ, що вони займали і з існуючою структурою адміністрації”²¹. Згідно із цим документом радгоспи було перетворено на “державні маєтки” (*ferme de stat*) із закріпленням населення навколишніх сіл в радіусі 20 км в якості мобілізованої робочої сили²². Нарешті, 15 червня 1943 р. І. Антонеску підписав в Одесі спеціальний декрет № 9, відповідно до якого селяни отримували землю, а жителі міст — свої житлові площі у приватну власність. Цей декрет знайшов своє правове тлумачення й конкретизацію у наказі губернатора “Трансністрії” № 138 від 6 жовтня 1943 р., в якому роз’яснювалося, що землю у приватну власність мають отримати тільки ті селяни, які входили до складу “трудоіх громад”. Проте, внаслідок відомих причин (становище на фронтах, складна економічна ситуація тощо), як зазначає О. Веренка, цей план “так і не зміг бути реалізованим”²³. За четвертий квартал 1943 р. таких індивідуальних господарств в губернаторстві було створено лише 11. У німецьких зонах в цей час широко запроваджувалася примусова праця²⁴. Крім загравання з місцевим населенням, головною метою даних заходів можна вважати підготовку правового та організаційного підґрунтя для румунізації земель між Дністром та Бугом, тим більше що за власними оцінками румунів тут вже мешкало 70—75 % румунів СРСР²⁵.

Але реальної румунізації в сільському господарстві на загарбаних територіях (навіть у губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина”), що мала здійснюватися через процес колонізації, фактично не сталося, оскільки здійснити її в умовах війни було вкрай складно. Свідченням цього є спроби виселення на початку 1943 р. українського населення Рибницького повіту в Очаківський повіт губернаторства “Трансністрія”. Під примусову “евакуацію”, що за словами навіть тих, хто її проводив, стала “справжньою трагедією”, тоді потрапило 3 тис. осіб²⁶.

Опосередковано свідченням більш інтенсивної експлуатації сільськогосподарського потенціалу “Трансністрії” порівняно не лише з губернаторствами “Бессарабія” і “Буковина”, а й з райхскомісаріатом “Україна”, є аналіз стану забезпечення продовольством жителів великих міст у першу окупаційну зиму 1941—1942 рр. Якщо в Києві, заради того, щоб якось врятуватися від голодної смерті (як це мало місце у Харкові), практично все місто рушило до села²⁷, в Одесі масовим таке явище не стало. О. Даллін з цього приводу пише: “Навіть впродовж першої зими румунського управління, Одеса була більш забезпечена, ніж колгоспи; після того умови в Одесі поліпшилися і не було, звичайно, ...жодного економічного стимулу залишати місто”²⁸.

Ще виразніше загальний колонізаційний вектор економічної політики окупаційної влади в українських землях губернаторства “Трансністрія” можна бачити на прикладах промисловості й торгівлі. Тут не була потрібною обов’язкова колонізація, оскільки уряд Румунії, практично від часу створення цивільної адміністрації на окупованих територіях, опікувався забезпеченням умов для переходу усіх засобів виробництва, у т.ч. і на території “Трансністрії”, у власність промисловців і торгівців “Старого королівства”. Із цієї метою їм надавалися пільгові кредити, знижки тарифів для перевезень залізницями тощо²⁹. Частина підприємств була пущена у розпродаж. Розвиток ситуації в цьому напрямі стимулювала ще й зміна німецьких підходів до організації промислового виробництва на окупованих радянських землях: 23 січня 1942 р. вийшла спецдиректива А. Розенберга “Обов’язкова постанова про відбудову промислового господарства у знов зайнятих східних областях”, що де-факто скасовувала установку, з якою Німеччина починала війну (перетворення східних земель на аграрно-сировинний придаток, заборона ввезення сюди обладнання тощо)³⁰. Безумовно, йшлося про відбудову промисловості пов’язаної з виробництвом військової продукції, ремонтом бойової техніки тощо. У той самий час, як зазначає Н. Мюллер, вивезення обладнання на Захід продовжувалося передусім із тих районів, що “мали стати чисто аграрними”. Відновлення роботи промисловості було неможливим без залучення місцевого населення, але з лютого 1942 р. почалася перша хвиля масової депортації робочої сили до Німеччини, що “з тих пір стало одним з основних аспектів окупаційної політики взагалі”³¹. Всі ці парадокси економічної політики окупантів простежуються на прикладі “Трансністрії”. З одного боку, представники румунської військової окупаційної влади продовжували пошуки “трофеїв” і, навіть, до середини 1942 р. значно інтенсифікували цей процес. Про це свідчить, наприклад, організація 3 грудня 1941 р. “Одеської служби захоплення та збирання трофеїв”, а з кінця червня 1942 р. утворення на її базі п’яти так званих Організацій Z-1 (у т.ч. спеціальної групи для пограбування Москви). Відомо, що ці структури спеціалізувалися на вивезенні саме промислового обладнання, хоча в інструкціях для їх особового складу пропонувалося “виявляти ініціативу”³². Масштабність процесів “евакуації” промислового устаткування з губернаторства “Трансністрія” підтверджує й О. Веренка³³.

Проблеми обміну та торгівлі також вирішувалися владою, виходячи із соціально-економічних та військово-політичних реалій. Вже одним із перших наказів губернатора “Трансністрії” за № 5 від 7 вересня 1941 р. нова влада у містах та селах зобов’язувалася до відкриття так званих магазинів — центрів скупки, натурального обміну та реалізації для населення монополізованої урядом продукції (сірники, сіль, алкоголь, тютюн тощо). Місцева влада відповідала також за функціонування щотижневих базарів із реалізації натуральної продукції (продовольства та сировини)³⁴. На території губернаторств організацією торгівлі відав ІНКООП, при цьому ключові позиції належали (як і в промисловості) великим румунським та німецьким фірмам. Але швидко з’явилася і дрібна приватна торгівля. Через доволі сприятливу податкову політику (наказом № 72 від 7 травня 1942 р. було встановлено 10 % податок на всі приватні торгові підприємства Одеси) виникла велика

кількість дрібних торговельних установ та закладів побутового обслуговування населення: комісійні магазини, ресторани, кав'ярні, їдальні, приватні готелі, кінотеатри, театри, перукарні, майстерні тощо³⁵.

Майже усі джерела констатують більш високий рівень цін у “Трансністрії” порівняно з іншими губернаторствами, й отже, наявність можливостей для ділків, що з'явилися у великій кількості, наживатися за рахунок “ножиць цін”, що склалися на місцеві продовольчі та ввезені промислові товари (на сільськогосподарську продукцію за законом встановлювалися максимальні ціни реалізації, а для промислових товарів, які ввозили комерсанти, таких обмежень не існувало). Більше того, складається враження, що уряд сприяв такому становищу, оскільки, з одного боку, забороняв комерсантам отримувати прибуток понад 30 % від реалізації товарів (наказ № 45 від 10 лютого 1942 р.), а з іншого — вводив 25-відсоткові тарифи на одяг, галантерею, побутові та інші товари, імпортовані до губернаторства “Трансністрія” (рішення № 5015/1943 р.)³⁶. Таким чином, пара взуття, що коштувала в Румунії 6—7 тис. лей, наприклад, у Бессарабії вже продавалася за 10—12 тис., а в губернаторстві “Трансністрія” ціни були ще вищими. Гіршою ситуація була з так званими монопольними товарами (сіль, сірники, тютюн, гас тощо). Уряд намагався регулювати ціни через пункти натурального обміну, що запроваджувалися в губернаторстві рішенням № 2314/1942 р. і почали функціонувати в обов'язковому порядку з 1 листопада 1942 р. Але в такому вигляді натуральний обмін не тільки підтримував ринковість усієї системи хазяйнування окупантів, а й перетворювався на додатковий засіб викачування в населення сільгосппродукції, оскільки, скажімо, за коробку сірників селянин мав віддати курку або 6—7 кг пшениці (й це в той час, коли з повідомлень румунської контррозвідки до генштабу можна бачити, що селяни взагалі “не мають зернових для обміну...”³⁷).

У 1943 р. (після поразки під Сталінградом) в “Трансністрії” спостерігається розгортання “інфляційної спіралі” у формі злету цін. О. Даллін ілюструє ситуацію повідомленням німецького генконсула в Одесі в 1943 р. про різке зростання цін та зміни в політиці румунської окупаційної влади щодо селян: “не тільки колектив, а й кожний його член повинен тепер був платити”. В той же час консул пише, що “політично” селяни бояться повернення радянської влади. О. Даллін вважає, що навіть у 1943 р. селяни “Трансністрії” були “все ще, можливо, трохи більш забезпечені, ніж перед війною”³⁸. Втім, декрет І. Антонеску від 15 червня 1943 р. автор вважає більше символічним, оскільки насправді залишалися незрозумілими реальні наміри влади щодо введення приватної власності на землю в “Трансністрії”. “Враження таке, — наголошує дослідник, — що земля просто підлягала ...експлуатації, але повинна була лишатися підпорядкованою регулюванню”³⁹. Джерела свідчать, що до кінця літа 1943 р. ситуація значно погіршилася: скажімо, за помел пшениці селянин змушений був віддавати вже 20 % продукту, а за два наступні місяці ця цифра збільшилася рівно вдвічі — до 40 %⁴⁰.

Водночас зростав податковий тиск (грошовий і натуральний) та збільшувалися різного роду збори з населення після чергового погіршення ситуації на фронтах. Особливістю фінансово-грошової системи в губернаторстві “Трансністрія” було те, що курс обміну окупаційної марки тут було встановлено до-

вільно на рівні 1 РККС = 20 крб., реального забезпечення вона не мала, оскільки друкувалася німцями у необмеженій кількості. Це спричинило недовіру місцевого населення до цих грошей, невдоволення представників румунської окупаційної влади відсутністю власної грошової одиниці в “Трансністрії”. Отже, і цей фактор сприяв натуралізації економічного життя цього регіону. Незважаючи на це, окупаційні фіскальні органи лише за рахунок податків, які стягувалися з населення “Трансністрії” до вересня 1943 року, дали в румунську скарбницю чистого грошового доходу в обсязі 20,5 млрд лей. Чималі надходження отримувала окупаційна влада “Трансністрії” і від гербових та інших зборів: якщо за довідку про наявність великої рогатої худоби в Бессарабії чи Буковині сплачували 50 лей, то в “Трансністрії” — в 6 (!) разів більше (5 марок). Міське населення платило ще в півтори рази більше⁴¹.

Крім податків, що були обов’язковими для жителів усіх окупованих Румунією територій, у “Трансністрії” існувало безліч додаткових податків і поборів. Так, тут сплачували ще й податок на “культурні потреби” в розмірі 30 РККС на рік з кожної сім’ї (за рахунок цього виплачувалася зарплата вчителям в “Трансністрії”). Існував так званий санітарний податок, що становив 10 % від доходів. У такий спосіб румунська адміністрація перекладала тягар усіх видатків на соціальну сферу на плечі місцевого населення. Своім наказом № 66/1942 р. Г. Алексяну зобов’язав жителів села здавати на потреби окупаційних військ продовольство (м’ясо, птицю, молоко, бринзу, мед). У разі відсутності всього цього в їхніх господарствах вони мали придбати необхідний товар і внести в зазначений термін. У протилежному випадку несплата розглядалася як саботаж і винні потрапляли до концтабору. Якщо населення Бессарабії здавало овечу вовну, то в “Трансністрії” крім цього, ще й бавовну, пряжу, шкіру, а пізніше, за наказом губернатора, — ще й пір’я та пух битой птиці, кінські хвости та гриви тощо. Восени 1942 р. влада “Трансністрії” реквізувала усі чоловічі теплі речі “в якості воєнної контрибуції”. Нарешті, в губернаторстві існувала спеціальна плата за пересування територією “Трансністрії”: в кордонах повіту за це сплачували 3 марки, у межах “провінції” — 5 марок⁴². Вочевидь, така політика окупаційної влади вже виходила за межі суто економічних заходів. Так само, як і зовсім не господарськими потребами пояснювалося запровадження владою загальної трудової повинності (наказ Г. Алексяну № 58 від 20.03.1942 р.) “для всіх жителів Трансністрії від 16 до 60 років...” та створення так званого трудового війська (наказ № 80/ серпень 1942 р.), в рамках якого мало відбуватися “ознайомлення молодих людей з ідеями Нової Європи”, “створення нового розуміння щодо праці” тощо (за ухилення від мобілізації до “трудоного війська” передбачалося тюремне ув’язнення)⁴³.

З огляду на те, що становище на фронтах постійно змінювалося не на користь агресорів, окупаційна влада обрала курс постійного “загвинчування гайок”. Збільшувалися побори та обсяги реквізиції, зростали ціни, зменшувалися норми продовольчого пайка тощо. Зарплата робітників (від 20 до 90 РККС на місяць) при зростаючих цінах (хліб — 4—5 марок, свинина — 5, цибуля — 3,5, масло вершкове — 16, сметана — 8, цукор — до 24 марок за 1 кг) відкидала людей до межі голодного існування⁴⁴.

Плата за працю часто видавалася із запізненням. Оскільки медичне обслуговування стало платним, не всі верстви населення мали змогу його отримувати. В поєднанні з іншими негативними чинниками це спричинило спалахи інфекційних захворювань (у 1941—1942 рр. фіксувалися локальні спалахи висипного та черевного тифу, в Одесі — венеричних захворювань тощо). Зворотнім боком такої ситуації було безробіття, зростання соціальної напруженості, загроза голоду, найбільш реальна для міста. Хоча в Одесі не доходило до таких трагічних випадків, як, скажімо у Харкові, де в 1942 р. від голоду померло (за неповними даними) 13 139 осіб⁴⁵, або в Києві (сильний голод взимку 1941/42 рр. через повну відсутність забезпечення міста продуктами з боку влади⁴⁶), проте й тут мали місце непоодинокі випадки смерті від голоду⁴⁷. Безробіття охоплювало 80 % населення міста, оскільки десятки великих промислових підприємств міста або не працювали, або працювали не на повну потужність. Денна норма хліба на робітника в губернаторстві, в залежності від місця роботи, встановлювалася в розмірі 200 грамів⁴⁸. Тому в Одесі, аби розрядити обстановку, офіційний Бухарест вдавався до таких заходів, як відправка частини одеських робітників до Німеччини (перша партія складалася з 1 тис. чоловіків та 200 жінок з загальної кількості (4,4 тис.) кваліфікованих кадрів, що стояли на обліку на біржі праці)⁴⁹. Втім такий підхід не був притаманним для політики румунської адміністрації в межах всієї “Трансністрії”. Разюче контрастним на тлі життєвих умов робітників, пересічних службовців та місцевої інтелігенції було матеріальне становище високопосадовців та чиновників і вчителів, які прибули до “Трансністрії” з Румунії. Вони постачалися через систему закритих магазинів за твердими цінами і, практично, не відчували наслідків інфляції та зростання цін⁵⁰.

В аналогічному форматі проводилася й соціальна політика окупаційної влади в галузі пенсійного забезпечення, освіти, релігії. Соціальний зріз окупаційної політики належить до тих її аспектів, що потребують ще додаткового вивчення. Головні напрямки її реалізації в губернаторстві апологетизувалися ідеологічними службами, хоча це були переважно популістські кроки, або заходи, в яких мала потребу перш за все окупаційна адміністрація.

Окупаційна влада намагалася створювати благодійні установи, але реально поліпшити життя населення, вирішити соціальні проблеми вони не могли⁵¹. Рівень медичного обслуговування був явно недостатнім — у місті постійно зростала кількість інфекційних захворювань. Лікування, як зазначалося, стало платним: консультація у лікаря коштувала 12 марок, рентген — 20, операція — від 20 марок, й це за середньої заробітної плати робітника від 20 до 90 марок на місяць⁵².

Рівень пенсійного забезпечення був дуже низьким і охоплював людей пенсійного віку вибірково — за ознакою корисності для нової влади. Та частина інтелігенції, яка прислужилася новій владі, пенсіями була забезпечена. Так, за клопотанням ректора Одеського університету, міський голова Г. Пинтя надав весною 1943 р. 65 професорам, які отримували академічні пенсії через Одеський університет, знижку з плати за квартиру, світло та опалення на 50 %. Крім цього, Дирекція культури в першому семестрі 1942/43 навчально-го року звільнила від сплати за навчання 862 студентів — дітей чиновників гу-

бернських та муніципальних закладів, працівників університету. Всього в Одеському університеті в цей час навчалось на всіх факультетах 1,8 тис. студентів (у тому числі 302 представники румунської та молдавської національностей)⁵³.

Хоча в місті залишалась доволі велика кількість кваліфікованих робітників, але через відсутність великого промислового виробництва далеко не всі знаходили роботу й далеко не всі мали змогу стати на облік на біржі праці. Пізніше владні структури почали “вирішувати” цю проблему насамперед вивозячи безробітних на примусові роботи до Німеччини, а також шляхом налагодження дрібного та ремісничого виробництва. Але до відчутних зрушень це не привело: на весну 1943 р. у Одесі нараховувалося лише близько 12 тис. “спеціалістів”, які працювали в приватних майстернях або володіли ними⁵⁴. Єдиний справжній інтерес для окупантів становили підприємства харчової та переробної промисловості. Сюди й спрямовувалися їхні зусилля в плані відбудови виробничої сфери Одеси.

Преса “Трансністрії” рясніла повідомленнями про “пуск нової лінії”, “відновлення ще одного цеху”, випуск “нової” продукції тощо. Насправді ж, ця продукція випускалася не для місцевого населення, майже вся вона з таких підприємств відправлялася до Румунії або ж використовувалась на місці для постачання військ та потреб окупаційної адміністрації. Наприклад, з 2612 вагонів цукрового піску, виробленого заводами “Трансністрії” в 1942 р., Раді патронажу соціальних діянь при Одеському муніципалітеті було залишено всього 322 вагони, решту — відправлено до Румунії або передано румунським чиновникам та комерсантам. З 774 т виробленого мила румунська армія отримала 430 т, решту було розподілено між румунськими службовцями тощо. Цигарки, вино, сіль, що вироблялися на промислових підприємствах, вважалися монопольною продукцією держави та продавалися лише у спеціальних урядових крамницях, як і поштові марки⁵⁵.

З метою ефективного використання робочої сили, в серпні 1942 р. було створено “трудова військо”. У наказі губернатора було сказано: “Усі особи чоловічої статі, що досягли 20-річного віку та мешкають на території “Трансністрії”, обов’язково включаються у кадри організації”. Юнаки мали використовуватись на “польових роботах, охороні громад, ферм, селищ та установ”. Ті, хто ухилявся від робіт, потрапляли до в’язниці. Обсяг праці не впливав на щоденну норму хліба, розраховану на одну людину: на території “Трансністрії” така норма дорівнювала 200 гр. У донесеннях представників влади постійно підкреслювалося, що “населення неспроможне забезпечити себе харчуванням”, а “люди існують винятково за рахунок продажу особистих речей”, що є випадки “смерті від голоду”⁵⁶.

Разом із тим, представники окупаційної влади, відчуваючи неминучий кінець, різко прискорили процес вивозу матеріальних цінностей. Тільки за планом 1943 р. з “Трансністрії” до Румунії мало бути вивезене обладнання 63 підприємств. Слід зазначити, що втрати Одеси від пограбувань та свідомої руйнації міста окупантами були б значно більшими, якби не зростаючий опір патріотів.

Від початку листопада 1943 р., коли радянські війська звільнили столицю України — Київ і готувалися до подальшого наступу на Правобережній Україні, на територію губернаторства “Трансністрія” посунули відступаючі

німецькі частини. Це призвело до подальшого загострення стосунків між союзниками. Гітлерівське командування відкрито поставило під сумнів румунський "суверенітет" в "Трансністрії". 29 січня 1944 р. І. Антонеску видав наказ про скасування функцій "цивільного губернатора при Верховному командуванні армією на зайнятій території між Дністром та Бугом". Так, вперше від 19 серпня 1941 р. з його наказів зникла назва "Трансністрія". Уся повнота влади перейшла до рук військових в особі дивізійного генерала Г. Потопяну⁵⁷. Від цього часу окупанти з подвоєною енергією вивозили матеріальні цінності з Одеси. Водночас вони піклувалися про знищення слідів своїх злочинів. Наприкінці лютого 1944 р. в Бухаресті навіть було створено Комісію з розслідування діяльності цивільного губернатора "Трансністрії". На засіданнях цієї комісії віце-прем'єр румунського уряду М. Антонеску, який ще зовсім недавно запевняв, що "зробить усе, аби "Трансністрія" належала Румунії", тепер стверджував, що окупація "Трансністрії" від початку носила тимчасовий характер. Водночас, намагаючись замести сліди, він наголошував: "Ми зацікавлені у тому, аби розосередити... цінності, якомога непомітніше впроваджувати їх у румунську економіку, а не тримати їх компактною масою". Проте окупантам лишалося перебувати в Одесі лічені дні.

Культура. Освіта

Політика румунської окупаційної влади в культурно-освітній сфері на території губернаторства "Трансністрія" мала істотні відмінності від німецької зони окупації⁵⁸. Вони насамперед визначалися особливостями ідеологічних настанов, які Бухарест давав окупаційній адміністрації в цьому губернаторстві, адже останні істотно відрізнялися від нацистських постулатів. Та при цьому румунське керівництво теж недвозначно сформулювало свою мету — "Ми прийшли назавжди". "Ми — нащадки даків та римлян і завжди жили на території від Карпат до Дунаю. Росіяни протягом століть порушували наші права, ... тому, коли Гітлер почав війну з більшовиками, Румунія стала його союзницею — питання стало таким чином: чи ви переможете нас — чи ми переможемо вас. Ми не імперіалісти, а прийшли врятувати вашу країну від смертельної небезпеки — більшовизму". Головною метою нової влади, крім економічної експлуатації, яку ніхто не збирався афішувати, була боротьба з більшовицькою ідеологією, привернення населення на свій бік. У цій ситуації далеко не останню роль мала відіграти культурно-освітня політика.

"Маршал Антонеску, — наголошував автор статті "Завойовники чи визволителі?" в "Одесской газете", — надіслав для управління "Трансністрією" ні поліцейського, не жандарма, хоча на це можна було чекати у військовий час, а університетського професора, вченого, відомого не лише своїми здібностями, але добротою, благородством характеру, — професора Алексяну.

Доки триває війна, росіяни мають зрозуміти, що вони не можуть отримувати більше, ніж румуни, і навіть стільки, як румуни, — це суворий закон війни. Румуни закликають росіян, які залишилися в окупації до єдиної співпраці, яка зараз можлива, до співпраці на ґрунті культури"⁵⁹. Ця риторика співіснувала з іншими акцентами, які панували в наказах військової влади,

офіційних повідомленнях, особливо першого періоду окупації, наприклад: “будуть розстріляні”, “будуть покарані”, “забороняється”, “відповідають життям”, “караються смертю”, “будуть вміщені в табори” тощо⁶⁰. Тон спілкування з населенням змінювався в залежності від ситуації на фронтах, а також від “поведінки” населення.

Майже з перших днів окупації на території “Трансністрії” та перш за все в Одесі румуни починають культурне і освітянське “відродження”. Одеса стає центром земель між Дністром і Південним Бугом. Спочатку ним був Тирасполь, та чи міг він зрівнятися з “Південною Пальмірою”, де були чудовий оперний театр, університет, інститути, школи, консерваторія, а також талановиті актори, музиканти, художники, своєрідний історичний ареал і традиції.

Ще під час наступу на Одесу в серпні 1941 р. маршал Антонеску розробляє перші кроки своєї політики і в “Інструкції для адміністративного управління губернаторством “Трансністрія” вимагав: “1) у галузі освіти — відкрити з 1 жовтня всі школи з учителями з місцевих кадрів. Мовою викладання може бути за вибором населення, німецька, румунська чи російська; 2) з середніх шкіл відкрити тільки початкові, ремісничі та комерційні, що стосується інших — подивимося пізніше”⁶¹. Однак, лише 28 листопада після “ретельної перевірки приміщень, обладнання, підбору викладачів, які проводила спеціальна комісія, що була створена у кожній районній префектурі, в місті почали працювати 50 шкіл”⁶². Відновлення шкільної справи наштовхнулося на безліч проблем. Першочерговим питанням, що постало перед окупаційною владою, була ліквідація катастрофічної нестачі підручників, бо за наказом муніципалітету радянські підручники вилучалися. Міський голова Г. Пинтя повідомляв дирекції шкіл, що в Румунії вже надруковано велику партію підручників (частину — російською мовою), перші дві тисячі яких з арифметики, географії, природознавства, румунської граматики та Закону Божого⁶³.

Наближалася зима і, у зв’язку з дефіцитом палива, школи зобов’язувалися в обмежені терміни подати до паливного відділу (вул. Садова, 4) дані про свої потреби. Міська влада запевняла мешканців, що в грудні до Одеси прибудуть ешелони з паливом, частина якого піде на потреби шкіл.

Нагальною проблемою залишалася також нестача викладачів. Причиною цього була неспроможність (чи небажання) місцевої влади забезпечити їх належною платнею. 200—300 марок на місяць у початковій школі не робили працю в ній привабливою (особливо, якщо врахувати, що на відомому одеському ринку “Привоз” один кілограм гречки коштував 18 марок, рису — 25 марок, а кукурудзяного борошна — 1,5 марки). Більш того, діти, батьки яких воювали в Червоній армії, мали прорадянські настрої та працювати з ними було складно. Місцевих педагогів часто сприймали як зрадників.

Структура мережі освіти, яку почала формувати окупаційна влада, повторювала румунську: початкова школа була семирічною. Вміння читати, писати, рахувати було обов’язковим для всіх дітей та підлітків. Початкової школи оминати було неможливо, оскільки при вступі до гімназії, ліцею чи до вищого навчального закладу треба було подавати свідоцтво про попередню освіту. Що стосується наступної сходинки — середньої школи, — то бажаючих вчитися тут було небагато. Справа полягала в тому, що в умовах воєнно-

го часу діти, особливо хлопці, матері яких намагалися роздобути шмат хліба, тікали на вулицю, шукали пригод, замість того, щоб рватися до науки, вивчати румунську мову чи Закон Божий. Виховані в умовах войовничого атеїзму, вони не сприймали цих предметів, як і фізичні покарання (в школах били учнів указкою по руках за погане письмо та інші провини), остаточно знеохочуючи до відвідування школи. В багатьох родинах старші діти доглядали за малими, і батьки не бачили особливого сенсу позбавляти себе цієї допомоги. Румуни ретельно стежили за функціонуванням закладів освіти, вимагали від шкіл чітких планів роботи, постійно направляли до різних районів "Трансністрії" шкільних інспекторів для контролю⁶⁴.

Навчання в ліцеї (середня освіта) не було обов'язковим, крім того, за це доводилося платити, хоча близько 40 % учнів з різних причин звільнялися від плати. Для вступу до ліцею складалися іспити, як і під час переходу із класу в клас, що надавало можливість відібрати справді знаючих сумлінних учнів. Закінчення ліцею підсумовував випускний іспит, а при вступі до вузу також складалися іспити. Словом, шкільна система орієнтувалася на одержання учнями ґрунтовних знань. Але умови війни брали своє: головним було вижити, поїсти, тому більшим попитом користувалися ремісничі училища, які давали професію, а з нею і можливість прогодувати себе і близьких⁶⁵.

У 1941—1942 рр. в Одесі діяло 55 шкіл та 11 ліцеїв. Загальна кількість учнів складала 18 тис. осіб⁶⁶. Безумовно, цього було замало, якщо порівняти з довоєнним часом, коли в місті працювало 1415 шкіл, в яких навчалися 266 486 дітей і викладали 419 педагогів, а також 3 педагогічні училища, з контингентом у 1300 учнів⁶⁷. Але навіть за таких невисоких показників і незважаючи на прагнення керівництва тримати освітянський процес під контролем, лише декілька шкіл могли похвалитися високим рівнем викладання. У більшості шкіл через погане відвідування учнями занять, нестачу підручників, примітивність дидактичного обладнання повноцінного навчально-виховного процесу налагодити не вдалося. До загальної характеристики можна додати безумовну заідеологізованість навчання та його румунізацію. Наприклад, у січні 1943 р. в Одесі прийшли чергові збори "Культурно-освітнього товариства румун", яке діяло упродовж року на території "Трансністрії". Учасники зборів чітко заявили: "Носіями європейської культури тут є ми!". Діяльність цих "носіїв культури" супроводжували вимоги знищити слов'янські школи та поширити румунські. Прагнучи реалізувати ці наміри, керівництво губернаторства поспішно видало румунсько-російський буквар "Абегедар"⁶⁸. Усі ці обставини не могли сприяти налагодженню по-справжньому серйозної системи освіти, оскільки як в окупантів, так і в переважної більшості населення пріоритетними були різні, часто протилежні завдання.

Своєрідне становище склалося в системі вищої освіти, хоча системи, як такої і не було. Якщо в Одесі напередодні війни діяло 18 вищих навчальних закладів і 29 технікумів, то на території усієї "Трансністрії" був відкритий лише один університет в Одесі (7 грудня 1941 р. про це було з гордістю проголошено). Ректором призначили професора, відомого в місті хірурга П.Г. Часовникова. В університеті діяли факультети: медичний, фізико-математичний (відділення математичних та природничих наук), політехнічний (відділення хар-

чової промисловості, механічне, будівниче, воднотранспортне), агрономічний, літературно-філософський, юридичний (очевидний чітко виражений практичний напрямок підготовки спеціалістів). У 1943 р. до вище названих факультетів додалися факультети румунської та молдавської культур.

До відкриття університету в “Трансністрії” влада підготувалася дуже ґрунтовно, маючи на меті залучити до співпраці значний прошарок наукової еліти, яка з різних обставин опинилася в окупації. Поставити вчених на службу інтересам Румунії, довести німцям і місцевому населенню, що вони, за словами керівника відділу культури “Трансністрії”, “не бидло, а культурна нація”, яка опікується цінностями науки і культури. Зі свого боку, частина інтелігенції Одеси досить оптимістично сприйняла ці кроки нової влади. “Новий державний устрій швидко виводить нашу країну на шлях внутрішньої свободи. Сучасна влада надає широкі можливості служіння суспільству. Зараз на плечі інтелігенції покладена духовна відповідальність за майбутнє батьківщини. Наше завдання — служіння народу, але не під більшовицьким гаслом: “Товариш, дай я схоплю тебе за горло!”, а справжнім служінням короні, як у словах Святого Петра: «Служіть один одному тим даром, який отримали від Господа», — писала в “Одеській газеті” професор Бобришева. Далі, підтримуючи думку багатьох викладачів, вона продовжувала: “Головна відповідальність на вихователях. Особливу увагу слід приділити студентству. Всі, хто бажає поновлення, має допомогти їм стати на шлях правди і добра”⁶⁹.

Професор В. Селінов, закидаючи радянській владі, дорікав, що “втекли, і залишили місто без води, світла, без фабрик і заводів, із зруйнованими будинками”. Його підтримував професор В. Кисельов, який зазначав, що “два місяці оборони принесли місту жахливі руйнування, але ми впевнені, що військове командування надасть велику допомогу...”⁷⁰.

Через 15 днів після зайняття міста румунами професор Г. Сербський у статті “Відродимо культурне життя Одеси” з болем і надією писав: “Збереглися приміщення медінституту, ряд технічних вузів, бібліотека, де зібрані 2 млн книг — усе це треба перерахувати й не втратити. Місто має жити повнокровним життям, муніципалітет відчиняє двері для всіх, хто хоче допомогти у відродженні нашого міста. Вікно в Європу, що було зачиненим 22 роки, прочиняється знову. Ми повинні усіма силами служити справі цивілізації, знищенню залишків більшовизму”⁷¹.

Готуючись до відкриття університету, в примарії обговорювали питання фінансування його діяльності, склад викладачів, статут. До Бухаресту надсилали листи з проханням прискорити затвердження всіх документів і швидше ухвалити рішення про відкриття навчального закладу. Згідно зі статутом, прийнятим ще до революції, університет мав автономію та право вибору деканів, губернатор лише призначав свого представника у новій Раді університету. До складу університету у формі Військово-медичної школи увійшов Медичний інститут. Ректор, проректори та декани склали “Університетський Сенат”, що мав вирішувати всі внутрішні питання⁷². Слід підкреслити, що загальний науковий рівень керівників університету був доволі високим. Керівництво складалося переважно з відомих у місті професорів: заслужений діяч науки УРСР (з січня 1941 р.) професор Б. Варнеке, який став першим дека-

ном історико-філологічного факультету; його наступник, професор В. Лазурський, якому ВАК СРСР напередодні війни присвоїв ступінь доктора філологічних наук (без захисту дисертації); професор К. Покровський — член-кореспондент АН СРСР, обіймав посаду завідувача кафедрою астрономії та директора Одеської обсерваторії⁷³.

Що стосується організації навчального процесу, то слід зазначити, що радянські навчальні програми були збережені, але з них вилучили все, що стосувалося марксистсько-ленінської теорії. Дещо по-іншому аргументувалися факти природознавства, зменшувалася кількість годин, відведених на вивчення історії. Викладалася всесвітня історія та історія Румунії, які мали підтвердити історичні права окупантів на землі “Трансністрії”⁷⁴.

Прагнучи тісніше прив’язати до себе діячів науки та культури, окупанти неодноразово запрошували їх на офіційні зустрічі в Бухаресті з колегами та студентами румунських університетів. До Одеси приїздила румунська професура та студенти для спілкування, консультацій, користування бібліотеками. Румунські науковці були присутні на захистах докторських дисертацій в Одесі й для них це була чудова школа. Про необхідність інтегрування Одеського університету в поле румунської культури, бажання співпраці з румунськими вченими “в ім’я нашого спасіння від комуністичного терору”, наголошував під час святкування другої річниці відкриття університету професор Часовников.

Місцева професура часто зверталась до румунських властей із пропозиціями, рекомендаціями, заявами. Так, наприклад, професор А. Покровський через газету звернувся до влади щодо необхідності якнайшвидшого ухвалення офіційного розпорядження про збереження історичних документів та право розпоряджатися ними лише державним установам. Таким чином, він, швидше за все, намагався захистити їх від розкрадання та знищення⁷⁵.

Завдяки зусиллям одеських вчених муніципалітет передав приміщення колишньої синагоги Бродського краєзнавчому музею, а його директор С. Лознякова намагалася якомога швидше відремонтувати приміщення й розпочати роботу⁷⁶. Нова влада підтримувала прохання краєзнавців про продовження історичних досліджень, сприяла налагодженню роботи архівів, оскільки вони мали доводити тезу: “Територія “Трансністрії” — це історично румунська територія”. Мешканців і гостей Одеси запрошували відвідувати музеї, для учнів проводилися безкоштовні екскурсії, на яких розповідалася стародавня історія Румунії⁷⁷.

Упродовж років окупації професор В. Селінов закінчив своє багаторічне дослідження та в жовтні 1943 р. захистив докторську дисертацію “Стародавні причорноморські поселення між Бугом і Дністром під час розвитку Ольвії”. Завдячуючи його опікуванню поновилася діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (діяло у 1839—1922 рр.). У відкритому у вересні 1942 р. Одеському історико-археологічному музеї, який увійшов до складу науково-дослідних інститутів університету, професор В. Селінов керував роботою всіх відділів: стародавнього Єгипту, давньогрецьких колоній, середньовіччя, нумізматики, бібліотеки, фонди якої становили 20 тис. одиниць.

Не забували провідні науковці й про своїх співробітників, постійно прохаючи губернатора виділяти їм продукти, що були такими необхідними та

майже недоступними за умов воєнного часу⁷⁸. Влада йшла їм назустріч. Викладачам університету було встановлено заробітну платню 800—1200 марок на місяць, що набагато перевищувало середній заробіток інтелігенції. Пенсія професора становила 3/4 його останньої заробітної плати⁸⁰.

Студентська молодь, яка заповнила університетські аудиторії, була різною за своїм складом. Загальна кількість студентів у перший рік навчання сягала 550 осіб (для порівняння — до війни було 1659 осіб, після звільнення міста у 1944 р. — 578 осіб)⁸¹. В університеті продовжували вчитися й ті, хто розпочав навчання до війни, діти російських емігрантів з Румунії та Югославії. Приїздила вивчати науки молодь з Молдавії. Ці студенти були найбіднішими, часто не мали що вдягнути чи поїсти, тому до них була підвищена увага з боку губернаторства. За добре навчання студенти преміювалися в розмірі до 500 РККС⁸².

Для підготовки фахівців у галузі сільського господарства було здійснено спробу відновити діяльність одного з провідних інститутів України — Одеського сільськогосподарського. У травні 1942 р. на навчання було прийнято 150 студентів. Пізніше до нього приєднали Борошномельний інститут та Науково-дослідний інститут ім. Таїрова, який спеціалізувався на вирощуванні винограду та виготовленні різноманітних вин.

У грудні 1941 р. був відкритий Одеський оперний театр, в якому зібралися відомі митці: диригент Н. Чернятинський, хормейстер К. Пигров та інші. Учасники урочистих зборів висловлювали палке бажання тісно співпрацювати з Оперним театром Бухареста. Усі вищі військові та цивільні чиновники з Румунії та Німеччини вважали за необхідне відвідати всесвітньо відомий театр, а маршал Антонеску передав через губернатора додаткове “жалування” його персоналу⁸⁴.

У березні 1942 р. знову було відкрито Одеську консерваторію. Вона мала секції (факультети) фортепіано, вокалу, сольфеджіо, хореографії, духових інструментів. Із викладачів і студентів були сформовані хор та оркестр. Очолив консерваторію відомий трубач, засновник власної школи, Н. Чернятинський. “Зіркою” консерваторії та її професором була Л. Липківська. Вчитися в цього викладача майбутні митці вважали за щастя, а вона заявляла в пресі, що при більшовиках у консерваторії готували не талановиту молодь, а перш за все агітаторів, а нова влада сприяє розвитку культури і творчості. Намагаючись бути корисними своєму народові, викладачі та студенти консерваторії лише за шість місяців 1943 р. провели 17 концертів, у тому числі 7 благодійних. Отримані гроші — 14 тисяч марок — було передано до Фонду дитячих будинків⁸⁵.

Гордістю Одеси завжди було її Художнє училище, в складі якого працювали живописне, скульптурне і керамічне відділення. Під керівництвом талановитих викладачів тут навчалася чимало яскравих майстрів пензля. Директором було призначено доктора мистецтвознавства професора Соколова. Завдяки його невтомним клопотанням з 1 липня 1942 р. з дозволу губернатора проф. Алексяну на базі училища була створена “Академія витончених мистецтв” на зразок бухарестської. Працювати до академії запросили професорів Жука, Крайнева, Буковецького, Габрикова, відомого скульптора Паравиченка. Художники постійно організовували виставки (навіть у Ворон-

цовському палаці), під час однієї з яких губернатор “Трансністрії” пожертвував на розвиток закладу 100 тис. лей⁸⁶.

Влада пишалася своєю участю в розвитку культури, але не забувала про політичні орієнтири. У вересні 1943 р. відділ цензури заборонив використовувати твори радянських композиторів і композиторів-євреїв як “в інтимній обстановці, так і публічно”. “Усі музичні партитури, платівки, на яких записані твори цих композиторів, мають бути зданими... Ті, хто порушить, будуть віддані до суду”, — наголошувалося у відповідному наказі.

У той самий час, надаючи ідеологічній сфері особливого значення, румунська адміністрація вживала заходів, спрямованих на “перевиховання” населення захоплених територій. Безпосередньо цю функцію мав виконувати “Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди”, створений при університеті в 1943 р. Його метою була “боротьба з комунізмом, розкриття брехливості і ненауковості його теорій”. Очолив інститут колишній викладач інституту зв’язку професор Яблонський. До роботи в цій установі були залучені відомі вчені Покровський, Сербський, Соколов, Балясний (до війни він був позаштатним лектором горкому партії, а вже за румунської окупації присвоїв йому звання професора). Тематика лекцій, з якими вони виступали, відповідала завданню інституту: “Критика теорії Леніна про державу”, “Політика радянської влади щодо мистецтва”, “Маршал І. Антонеску і Велика Румунія”, тощо⁸⁷. Будь-яка робота, зазначалося в одній зі статей в “Одесской газете”, спрямована на підрив комунізму, сталінсько-більшовицького ладу, є цінним внеском у загальну справу боротьби за нову Європу. Інститут закликав інтелігенцію “Трансністрії” та всієї Європи взяти участь у його роботі. Влада не шкодувала коштів на створення різноманітних дослідницьких груп, проведення конкурсів із вивчення більшовизму та засобів протистояння йому, розробки нових ідеологічних концепцій⁸⁸. Так, губернатор “Трансністрії” оголосив серед письменників і журналістів конкурс праць, за які встановлювалися премії. Теми були суто контрпропагандистського спрямування: “Спогади з часів більшовицького режиму”, “Історія жахів, скоєних більшовиками — вбивств, голоду, заслань тощо”, “Ідеологічна критика марксизму-ленінізму” тощо. За підсумками конкурсу антикомуністичних творів комісія визнала переможцем авторів робіт: “24 роки під ярмом більшовизму” (премія — 1 тис. марок (RKKS)), “Сонце сходить із Заходу” (500 RKKS), “Комітет порятунку” (200 RKKS). Пізніше автори-переможці виступали в Будинку вчених, де читали уривки зі своїх творів⁸⁹.

Інститут соціальних наук, який розташувався на вул. Петра Великого, 1 (у приміщенні університету) також виконував політичне замовлення: на його засіданнях заслуховувалися та обговорювалися доповіді викладачів, діячів культури “Трансністрії”, гостей з Бухаресту. Так, під час обговорення виступу “Духовні пошуки Ф. Достоєвського” був зроблений чіткий висновок, що Федір Михайлович сприйняв би більшовизм як царство антихриста, оскільки культурне спасіння він вбачав лише у зближенні Сходу і Заходу.

У листопаді 1943 р. на засіданні “Інституту антибільшовицьких досліджень і пропаганди” обговорювалася доповідь “Таємна динаміка населення СРСР”. Автор, ретельно проаналізувавши кількість населення за період 1927—1939 рр.,

дійшов висновку, що реальні цифри не збігаються з офіційними, та різницю становить 13,5 млн осіб — кількість людей, які були замордовані на Соловках, на Біломорканалі та інших таборах ГУЛАГу. Найбільших втрат, стверджує автор, зазнали Україна, Поволжя, Кавказ. “Брехливий прогрес у Радянському Союзі”, — це ще одна з багатьох доповідей, які були прочитані й обговорювалися в Інституті соціальних наук⁹⁰.

Політику у сфері культури, науки і освіти систематично віддзеркалювала преса. В більшості публікацій вона подавалась як цивілізована, що мало контрастувати з більшовицькими заходами в культурно-освітній сфері. Підкупаційна преса “Трансністрії” вміщувала публікації, що за змістом та ідеологічним спрямуванням практично не відрізнялися від матеріалів, опублікованих в інших адміністративно-територіальних одиницях, створених в Україні під час окупації.

Восени 1943 р. починається швидкий наступ Червоної армії на території України. В секретній записці від 7 жовтня 1943 р. дирекція культури губернаторства вимагала “вжити термінових заходів для евакуації університет” й інститутів, а пізніше, у таємній службовій записці від 16 листопада 1943 р. наказувалося закрити всі початкові і середні школи Одеси, а приміщення негайно передати в розпорядження німецько-румунських військ⁹¹.

Отже, метою окупаційної влади було перш за все використання культурних та інтелектуальних можливостей захопленої території на користь Румунії. Щоб робити це більш ефективно, окупанти намагалися зацікавити наукову та творчу інтелігенцію, а також якомога швидше витравити більшовицьку ідеологію та нав’язати власну. Що стосується іміджу румунів як носіїв і рятувальників культури, то наслідки війни, розграбовані навчальні заклади, музеї та бібліотеки, розвіяли його остаточно.

Преса. Пропаганда

З перших днів окупації, доки не було налагоджено роботу типографій, румунська адміністрація застосовувала привезену агітаційно-пропагандистську продукцію: плакати, листівки, транспаранти тощо. Згодом, враховуючи перспективи та масштаби ідеологічної обробки радянізованого населення, найбільш розповсюдженими засобами інформації на території губернаторства “Трансністрія” стали радіо, кінохроніки й, особливо, друковані видання — переважно газети й журнали, ідейно-пропагандистській направленості яких румунська влада приділяла багато уваги. Із цією метою при дирекції культури губернаторства було утворено спеціальний відділ преси губернаторства “Трансністрія”⁹². Цей орган займався управлінням засобами масової інформації, керівництвом редакціями газет і друкарень тощо.

Видань, які регулярно розміщали на своїх шпальтах редакційні та інформаційні зведення про події на радянсько-німецькому та радянсько-румунському фронтах, статті та репортажі про підкупаційне життя, виходило, що правда з різною періодичністю, лише близько десятка. Переважна більшість із цих газет, з огляду на українофобські настрої румунської окупаційної влади в губернаторстві, були російсько- та румуномовними. Лише в Одесі, сто-

лиці губернаторства, виходило 6 газет: дві румунською мовою, чотири російською, а також два журнали⁹³. У жовтні 1941 р. почала виходити “Одесская газета”, яка визначала себе, як орган Одеського муніципалітету — примарії⁹⁴. Це видання виходило чотири рази на тиждень. Її редактором був С. Думітрашку, а співредактором І. Паламарчук⁹⁵. Своєю неприхованою наступально-націоналістичною прорумунською спрямованістю виділялася газета “Одесса”. Спочатку вона була щотижневиком, а починаючи з травня 1942 р. виходила щоденно. Для німецьких окупаційних військ та перш за все для населення німецьких колоній в губернаторстві, які мали стати союзниками й опорою Німеччини в Причорномор’ї, влітку 1942 р. почали видавати німецькомовну газету “Der Deutsche in Transnistrien” (“Німець у Трансністрії”)⁹⁶. З кінця 1942 р. румунською владою видавалася “інформаційна газета “Молва” (“Graiul”)⁹⁷, редактором якої був Маслянніков. Газета виконувала роль репрезентатора офіційної ідеології адміністрації губернаторства і передусім самого губернатора проф. Г. Алексяну.

Кілька періодичних видань виходили також і в Голті (зараз — м. Первомайськ Миколаївської обл.). Спершу, наприкінці 1941 р., “толерантні” румуни дозволили випуск і навіть до початку 1943 р. видавали українською мовою кілька номерів української газети “Прибугські вісті”. Газета містила статті, присвячені вшануванню пам’яті великого поета⁹⁸, про панахиду по Т.Г. Шевченкові в Голті, яка відбулася 11 березня 1942 р. тощо. Однак у січні 1943 р., швидше за все, через пропаганду на сторінках газети ідей українського іредентизму, розміщення репортажів з глибинки, які свідчили про плекання надії населенням на німецьке та румунське сприяння створенню вільної української держави, це видання було перейменовано і виходило російською мовою вже як “Прибугские известия” — “газета Голтянского уезда”⁹⁹.

Виходили й інші часописи. “Буг” — перша вечірня ілюстрована газета і дитячий журнал щотижневого видання “Детский листок”; вони задовольняли потреби не тільки дорослого населення, а також “давали духовні і християнські настанови” дітям та юнацтву¹⁰⁰.

Розбіжність у цінах на газети була досить помітною. Наприклад, від 10—15 пфенігів за номер “Детского листка” або газети “Одесса” і до 1 RKKS за примірник “Прибугских известий”, який у святкові дні сягав обсягу в 8 сторінок. Спостерігалось періодичне зростання вартості газет: “Одесская газета” — в листопаді 1942 р. коштувала 20 пфн., а в різдвяні свята ціна піднялась до 50 пфн.; у січні 1943 р. “Молва” зросла в ціні у два рази і коштувала 1 марку. Саме із цієї причини, а також через бідність, злиденне життя дозволених і патронуваних румунами газет, не кожний міг їх придбати. У межах губернаторства видання реалізовувалися не тільки у роздріб — через кіоски та вуличних торговців, поширеною також була передплата газет окупаційною адміністрацією, офіційними установами, префектурами, претурами, примаріями та приватними особами.

За своєю ідеологічною спрямованістю газети виділялися явним протиставленням радянській ідейно-пропагандистській системі, її цінностям та здобуткам. З перших днів окупації на шпальтах газет друкувалися десятки статей про привітання місцевим населенням “румунської армії-визволительки від більшовицького ярма”, наголошувалося на місіонерській ролі румунів

щодо народів, які населяють “Трансністрію”. Так, редакційна колонка газети “Молва” пафосно наголошувала: “Під покровительством православних румунів, народ пригнічений радянською тиранією, може дивитись на небо з новими надіями... і почне жити за прикладом цивілізованого світу під лозунгами: “Бог, Вітчизна і Сім’я”¹⁰¹. Законопослушні та ідеологічно заангажовані трансністрійські газети друкували розпорядження та накази румунського державного керівництва, військових та місцевих властей щодо політики адміністрування окупованими територіями тощо. Завдяки пресі були оприлюднені: звернення маршала Й. Антонеску до Священного Синоду румунської церкви від 27 листопада 1942 р.; декрет № 9 від 15 червня 1943 р., підписаний румунським кондукатором у Воронцовському палаці м. Одеси; наказ № 1 командувача військового округу корпусного генерала В. Атанасіу, виданий на основі декрету № 1797/912 і постанови ст. 186 п. 2 Кодексу воєнної юстиції про заборону всіляких зібрань, процесій, угруповань політичного характеру і всілякого роду товариств на території “Трансністрії” тощо.

Преса як віддана служителька влади з метою румунізації населення захоплених територій поширювала інформацію про давнішні права Румунії на Південну Бессарабію, Північну Буковину та Задністрянщину, на які та заявляла свої претензії в ході війни. Багато статей друкувалося з приводу святкування річниці “визвольної війни” влітку 1942 р. та з приводу 25-річчя приєднання Бессарабії до Румунії. Вирішення територіального питання було в центрі ідеологічної обробки населення та цілої низки пропагандистських заходів. У цьому спостерігається тісний альянс влади, церкви і друкованих видань. Так, з газетних сторінок не зникали об’яви, повідомлення та репортажі про проведення із цієї нагоди святкових військових парадів в містах губернаторства, в яких брали участь губернатор Г. Алексяну, митрополит Віссаріон та генерал Георгіу. Націоналістичним духом віяло від спеціальних газетних рубрик, у цьому контексті можна згадати, наприклад, постійно друковану в “Одессе” під назвою “Познайомимося з Румунією”¹⁰².

Значний масив публікацій у пресі був наскрізь пронизаний нацистською ідеологією та антисемітським спрямуванням, особливо це помітно в статтях про диктатуру більшовиків, про голод 1932—1933 рр. і репресії в СРСР, утиски православної церкви і знущання органів НКВС над священнослужителями тощо. Саме на ставленні до церкви та релігії вибудовувалися ідеологічні основи протистояння між радянською владою і “новим порядком” румунських окупантів. Більшість часописів, що виходили в “Трансністрії”, були об’єднані щільною та глибокою християнською пропагандою. Православний дух особливо був притаманний газетам “Одесса”, “Молва” та “Колокол”. На думку історика А. Жуковського, останні два видання були НТСівського напрямку¹⁰³. Так, лише “Молва” у грудні 1942 р. надрукувала 43 статті, інформаційні повідомлення та об’яви про життя православної громади “Трансністрії”. На сторінках газети подавалися статті про допомогу репресованим більшовиками священикам, проведені молебні на вшанування пам’яті загиблих, про культурні, моральні та благодійні акції місіонерів та місцевого духовенства, містилася хроніка подій релігійного життя. Газета “Одесса” мала навіть постійну рубрику “Християнське життя”.

Мету, яку переслідували румунські власті в “Трансністрії”, було висловлено митрополитом Віссаріоном, який вважав, що “завоювання народу починається зі зброї (армії — Авт.), продовжується поставленою адміністрацією, однак не може бути достатнім і остаточним без завоювання душ...”¹⁰⁴. Газети “Християнське Придністров’я”, “Воскресенье”, що видавалася при Бершадському монастирі румунською та російською мовами, були також популяризаторами “румунського християнського порядку”. Відновлення церков і соборів підносилося в румунській і російськомовній пресі як здобуток румунської зброї, що зробила можливим повернення християнських традицій на звільнені від більшовиків землі. Газета “Молва”, розповідаючи про відкриття церкви Миколи Чудотворця, на ремонт якої міським головою було виділено 2 тис. марок, підкреслювала, що таке стало можливим “завдяки румунським воїнам-хрестоносцям, які принесли позбавлення від більшовицького ярма і тому повсюди стали відкриватися храми”¹⁰⁵.

Проведення широкої наступальної пропаганди змушувало румунські власті в першу чергу організувати ремонт типографій. Загальна сума асигнувань, виділених тільки на ремонт типографії в Одесі (по Олександрівському проспекту, 6), становила близько 100 тис. RKKS^{106—110}.

Поширеною та доступною для широких верств населення формою розповсюдження інформації в губернаторстві “Трансністрія” була не тільки преса — також ці функції виконувала мережа будинків християнської культури, куди вхід був вільним. Ці заклади румунізованої культури мали власні бібліотеки, читальні, кінозали й навіть кіноапарати, за допомогою яких знімали документальні фільми. В Одесі таким осередком був будинок “Св. Григорія Богослова”, при ньому виходив релігійно-етичний листок, редагований доктором богослов’я В. Чеменою та протоієреєм Ф. Поповичем¹¹¹, а щонеділі читалися лекції та проводилися різні християнсько-культурні заходи¹¹². Влада використовувала будинки християнської культури задля пропаганди і виховання населення в дусі поваги до Румунії, її монарха та державно-політичного керівництва. Так, в межах Доманівки Голтського повіту протоієрей І. Сулковський поряд з Божим словом промовляв “слово про хрестовий похід на захист віри христової і за визволення народу від більшовизму”, виголошував молитви за “Благовірного Короля, матір його, маршала Антонеску та ін. чиновників”¹¹³.

Румуни багатьма своїми діями підкреслювали свою особливу політику, що вони не жорстокі, як німці, чи більшовики-комуністи, а милосердні християни. Одночасно пропагандистську тріскотню вони значною мірою підсилювали завдяки розповсюдженню різноманітних слухів. Так, організувавши поховання збитого радянського льотчика зі скорботною процесією на вулицях Одеси, в газетах і серед міських обивателів окупаційна влада представила цей факт як прояв гуманності та християнської традиції. В той же час від рук окупантів гинули десятки тисяч невинних євреїв, українців, росіян, яких по-християнськи й не думали ховати.

Геноцид, етноцид

Впровадження воєнно-політичним керівництвом Румунії в життя колонізаторських планів у межах губернаторства “Трансністрія” розпочалося з остаточного вирішення єврейської “проблеми” в нацистському дусі. Перша хвиля знищення єврейського населення розпочалася з Одеси і була пов’язана з діяльністю окупаційної влади у щойно захопленому місті. Буквально на другий день заарештованих загнали на аеродром та змусили топтати його територію, аби переконатися у відсутності радянських мін. 19 жовтня окупаційна влада знищила кілька десятків тисяч людей, переважно єврейської національності. Друга хвиля почалася з 23 жовтня 1941 р. — після висадження у повітря напередодні румунської комендатури. Саме наприкінці жовтня 1941 р. перші партії євреїв з Одеси були загнані до трансністрійського “Майданеку” свинорадгоспу Богданівка Доманівського району, що знаходився на північному сході тодішньої Одеської області.

У листопаді 1941 р. знищення єврейського населення “Трансністрії” набуло планового характеру. На початку листопада з’явився наказ румунського військового командування, згідно з яким усі чоловіки “єврейського походження” призовного віку під страхом розстрілу на місці мали у 48-годинний термін з’явитися до міської в’язниці. 17 листопада окупанти оголосили: “Всі особи єврейського походження, які проживають в Одесі, зобов’язані до 12 годин 19 листопада 1941 р. повідомити про всі дорогоцінні предмети, які у них є — камені і метали (платина, золото, срібло) — у будь-якій формі”¹¹⁴. А 16 грудня 1941 р. на засіданні уряду Румунії І. Антонеску вимагав від губернатора “Трансністрії” Г. Алексяну “очистити” від євреїв Одесу, не очікуючи прийняття рішення з цього приводу в Берліні: “Запхай їх у катакомби, топи їх у Чорному морі. Нічого знати не хочу. Хай вмирають сотні, хай вмирають тисячі. Нехай хоч усі загинуть”, — наказував він.

З 21 грудня 1941 р. у Богданівці, що стала головним пунктом етапування євреїв з усіх окупованих румунами радянських територій і де на той час вже перебувало понад 55 тис. осіб, почалися масові розстріли. Всього в ті дні в Богданівці та інших таборах-гетто, розташованих у Доманівському районі (Маренівка, Маренбург, Новоселівка, Володимирівка, Молдавка та ін.), карателі знищили не менше 74 тис. осіб¹¹⁵.

Разом із тим, румунська адміністрація готувала масове виселення євреїв з Одеси з метою їхнього подальшого знищення. 10 січня 1942 р. вийшов наказ по румунській армії та гарнізону Одеси, згідно з яким на Слобідці-Романівці створювалося єврейське гетто, куди протягом двох днів мали з’явитися “всі без винятку євреї, які перебували на території Одеси та її передмість”. Саме цей день став початком “евакуації” єврейського населення Одеси та її “передмість” у виділені для цього адміністрацією населені пункти півночі Очаківського та півдня Березівського повітів¹¹⁶. Таким чином, гетто на Слобідці відіграло роль етапного пункту, а з урахуванням лютих морозів, що стояли в ту зиму, та умов “евакуації” йшлося про добре продуманий план фізичного знищення людей від самого початку акції. Місто заціпеніло від жаху. Тільки за один місяць — з 12 січня до 12 лютого 1942 р. — до таборів Березівського

повіту з Одеси було відправлено понад 30 тис. осіб. Вони були приречені на смерть ще в дорозі: в умовах відкритого степу і холодного зимового вітру нещасним жодного разу не давали ані їжі, ані притулку для зігрівання та перепопинку. Тих, хто всупереч усьому потрапляв до Доманівки, сортували і найбільш слабких відправляли в "Горки" (околиця Доманівки) або ж в "Акмечетські ставки" (свинорадгосп за 12 км від селища Акмечетка), де на них очікувала відсутність будь-якої медичної допомоги і повільна смерть від голоду та холоду. Загальна кількість євреїв, які загинули та були заморені в таборах лише Доманівського району, за офіційними даними, оцінюється в 116 тис. осіб¹¹⁷.

Жахливою операцією з переміщення румунських громадян на територію "Трансністрії" під час Другої світової війни, хоча і в значно менших масштабах, ніж це відбувалося у випадку із євреями, була депортація за Дністер циган (ромів). Специфікою цього аспекту геноциду було те, що цигани призивалися на службу до румунської армії та частина з них під час цієї акції знаходилася на східному фронті. Депортацію румунських циган до "Трансністрії" було розпочато в травні 1942 р., згідно з наказом Голови Ради міністрів Румунії, і вже до 15 серпня 1942 р. в губернаторстві опинилося близько 25 тис. осіб ромської національності. Станом на жовтень 1942 р. нараховувалося 24 686 осіб депортованих, з них 11 441 — кочові цигани, 13 176 — осілих, а решта були в'язнями. Існують документальні дані про те, що 11,5 тис. циган було переміщено СС на територію німецької зони окупації і там жорстоко знищено. Так само, як і євреї, цигани гинули від знущань, прямої фізичної розправи, але найчастіше — від голоду та холоду, залишені непризволяще без притулку, коней і своїх кибиток, теплого одягу в холодному причорноморському степу взимку 1942—1943 рр.¹¹⁸.

Нарешті, весною 1943 р. почалася реалізація планів колонізації "Трансністрії" шляхом виселення з придністровських селищ усіх "чужорідних елементів" і передусім українців. Перші транспорти з українцями, які виселялися з найродючіших районів губернаторства потягнулися до Бугу на початку квітня 1943 р. Переселенцям дозволялося брати із собою не більше 30 кг вантажу, при цьому їх нещадно грабували. До середини червня 1943 р. тільки з Рибницького повіту було виселено 3,5 тис. українських родин. Перші хвилі переселенців відправлялися румунською владою за Буг на територію Миколаївщини, розселялися вони також і на території Очаківського повіту "Трансністрії"¹¹⁹.

Боротьба з українським іредентизмом, радянським підпіллям та з проявами непокори

Одразу після захоплення румунсько-німецькими військами теренів Південно-Західної України нова влада встановила не лише окупаційну цивільну адміністрацію, а й розпочала застосовувати в усій повноті репресивну систему. Адже в тилу союзницьких військ залишилося комуністичне підпілля та почали розгортати свою організаційну мережу самостійницькі інституції. Принагідно зауважимо, що на території губернаторства "Трансністрія" були помічені й інші підпільні групи, наприклад, прогетьманського спрямування, але через їх нечисельність і маловпливовість про них інформації в джерелах обмаль.

Вже восени 1941 р. ОУН(Б) та ОУН(М) зусиллями учасників похідних груп приступають до формування підпільної мережі, яка жодним чином не була пов'язана з окупаційною владою. Тому незабаром перед румунською адміністрацією постала потреба з'ясувати особливості функціонування організаційної мережі, методи боротьби, кінцеву мету підпільників тощо. Такого роду завдання покладалися, в основному, на дві структури — ССІ (спеціальна служба інформації) та жандармерію. Інспекторат жандармерії у своїй роботі спирався на 6 батальйонів, 4 з яких діяли за “кущовим” принципом: з опорою на жандармські легіони кількох повітів. Легіони поділялися на взводи, ті, в свою чергу, на групи. Найчисельнішим був 4-й (одеський) батальйон жандармерії (близько 1,5 тис. осіб), до якого входили легіони Овідіополя, Очакова та Березівки. Префектура одеської поліції поділялася на 9 районних та центральну, що розташовувалася на вул. Пушкінській, 29. З вересня 1943 р. вона була реорганізована у дві дирекції: Адміністративної поліції та Сигуранци — служби таємної поліції для боротьби, головним чином, з рухом Опору. Відділи Сигуранци існували при кожному жандармському батальйоні та легіоні. Займалися вони, переважно, питаннями розвідки та вербовки і мали внутрішню службу — ССІ, на чолі з Є. Крістеску, що відала питаннями контррозвідки та аналізом секретної інформації¹²⁰.

Попередні спостереження за діяльністю ОУН дали підстави інспектору жандармерії “Транснїстрії” полковнику Є. Броштяну у звіті від 27 листопада 1941 р. зазначити, що націоналістами найбільш наполегливо пропагується ідея створення Української незалежної держави¹²¹. Вже в першій половині 1942 р. з'являється низка інформаційних повідомлень, в яких керівники відповідних служб “Транснїстрії” подають характеристику діяльності українського підпілля з рекомендаціями щодо ведення боротьби проти нього. Найбільше турбувало окупаційну владу в даному контексті ставлення українців до проблеми державності. У документах зазначалося, що українське націоналістичне підпілля на території “Транснїстрії” створює загрозу для спокою та безпеки цих земель. “Рух українського ірредентизму направлений проти порядків та безпеки Румунії і переслідує мету створення Великої України, до якої повинна входити “Транснїстрія”, тобто вони не признають наше право на румунську територію до Бугу. Підривна діяльність цієї організації створює проблему державної ваги, яку треба вирішувати негайно та повністю”¹²², саме такий висновок було зроблено інспектором жандармерії “Транснїстрії”. І хоча окупаційний апарат чинив усілякі перепони для розростання ОУН, завдяки можливості відкупитися хабарами підпільники мали кращі умови для діяльності, особливо в сільській місцевості, аніж в інших окупаційних зонах¹²³.

Румунська влада, відчуваючи непевність свого становища, прискіпливо стежила за політикою Німеччини щодо ОУН у світлі можливих наслідків для власної країни. У звіті ССІ від 23 лютого 1942 р. також містилася інформація про відмінності у стратегії й тактиці бандерівців та мельниківців¹²⁴.

Велику увагу приділяла румунська жандармерія методам агітаційної роботи, які застосовували українські самостійники. Тому в переліку засобів, які використовували націоналісти й чого, в міру можливостей не варто допускати, містилися такі загальні відомості: живе спілкування з людьми; преса, представлена 38 газетами, що друкувалися за Бугом та привозилися підпіль-

но або пересилалися поштою до “Трансністрії” й розповсюджувалися з рук в руки; література українського “іредентистського” характеру; біографії Т. Шевченка, С. Петлюри; журнали, листівки, брошури, декларації відповідного змісту; пропаганда, що здійснювалася емісарами, направленими в Румунію під виглядом художників, іконописців, типографістів, театральних груп, журналістів, студентів, викладачів, серед яких багато молоді; домашні зустрічі на хрестинах, весіллях, днях народження, вечорницях; під час яких навіть на очах у місцевої влади вихвалялося минуле України піснями, віршами, танцями, розповідями старих людей; трансляції програм радіостанцій з Вінниці та Києва, де пропаганда велася через музику, літературні постанови, політичні дискусії; проповіді священників, особливо прихильників колишньої УАПЦ¹²⁵.

У відповідь румунська жандармерія вжила запобіжних заходів, що передбачали таке: встановлення, переслідування й арешт лідерів українського “іредентизму”; спостереження за прихильниками даного руху; конфіскація пропагандистського матеріалу; загальне спостереження за національною інтелігенцією та студентською молоддю; заборона видання українських газет у “Трансністрії” та ввозу їх з-за Бугу; заборона використання національної символіки й вивісок українською мовою; нагляд за бібліотеками та вилучення націоналістичної літератури; заборона на в’їзд до “Трансністрії” українців з інших територій; сприяння їхній міграції до райхскомісаріату “Україна”¹²⁶. Жандармерія також прагнула не допустити можливого об’єднання обох частин ОУН, що значно ускладнило б її роботу. Деякі із цих заходів, очевидно, стосувалися всього українського населення краю, оскільки 2 квітня 1942 р. Генеральний інспекторат жандармерії доводив до відома її Тираспольського підрозділу зміст повідомлення ССІ про те, що українці висловлюють незадоволення й стурбованість у зв’язку з “обмеженням прояву національної самобутності та здійснення церковної служби рідною мовою”¹²⁷.

Окрім аналітичної та запобіжної роботи, румунські спецслужби від самого початку окупації вдавалися й до радикальніших способів боротьби, зокрема таких, як арешти. Відомий військовий діяч часів революції 1917—1921 рр. Л. Шанковський, посилаючись переважно на спогади учасників націоналістичного підпілля, стверджує, що масові арешти охоплювали головним чином місцевий національно свідомий актив та взагалі національно “думаючих” українців: “арештовували навмання, про кого тільки чули, що він колись домагався української церкви, школи, газети тощо”¹²⁸. У такий спосіб румунська жандармерія потрапляла й на членів підпільної мережі, в тому числі тих, хто прибув із західноукраїнських земель. Провідних діячів, згідно з відповідними інструкціями, негайно вивозили до Бухаресту, і там з ними працювали слідчі з особливих питань¹²⁹.

На середину літа 1942 р. жандармерія виявила 557 прихильників українського “іредентизму”, з яких, на думку румун, 44 були керівниками, 12 — осіб, здатних на теракт, 493 — активних членів¹³⁰. Усі вони, потрапивши в поле зору спецслужб, за найменшої підозри могли бути репресованими. Арешти продовжувались і надалі, особливо в північних повітах, де кількість підпільників була найбільшою, а їхня діяльність — активнішою. Цікаву інформацію із цього приводу подає Л. Шанковський. Він стверджує, що в Голтсь-

кому повіті заарештовували активне місцеве населення за те, що воно організувало самооборону проти “циганських банд, які оперували в цьому районі”. Цих циганів привезли румунські окупанти на поселення до Голтського повіту з Бессарабії, але поселенці почали займатися грабунком і крадіжками коней¹³¹.

Зрозуміло, що мали місце арешти й серед тих категорій населення, які не співпрацювали з оунівською організацією. Це могли бути не лише члени партизанських загонів чи комуністичного підпілля, а й активісти-патріоти, які за власною ініціативою гуртувалися в невеликі групи. В інших випадках румунська влада завжди підкреслювала приналежність ув'язнених до організованих більшовиками підпільних структур. Місцеві газети, що виходили в період окупації такі, як “Одесская газета”, “Одесса”, “Молва”, “Прибугські вісті” та інші час від часу повідомляли про розкриття невеликих за чисельністю груп, які не належали ні до однієї, ні до другої течії руху Опору. Наприклад, заарештовано 15 “змовників проти державного ладу”, різних за національністю та соціальним станом жителів Одеси, Очакова, Тираспольського та Березівського повітів¹³², або “Павло Косторкін з села Маркова Очаківського повіту займався терористичними актами, вів пропаганду проти існуючої влади, зберігав зброю для того, щоб застосувати її в разі необхідності й був засуджений до смертної кари. Клопотання про помилування відхилено”¹³³. У протилежному випадку дані конкретизувалися: “... 13 листопада, вранці, двома російськими терористами-комуністами було вбито два румунських солдати в той момент, коли вони працювали по закриттю катакомб...”¹³⁴.

Подібні випадки фіксувалися регулярно протягом усього періоду присутності румунських військ на Півдні України. А рішення по таких справах ухвалював військово-польовий суд. Перші накази щодо переслідування ворогів румунської держави були оприлюднені відразу після захоплення окресленої території. 23 жовтня 1941 р. за радіосигналом з Криму радянські підпільники підірвали в Одесі будинок на вул. Маразліївській, де розташовувалася румунська комендатура, штаб 10-ї піхотної дивізії та німецькі зв'язківці. Офіційний орган муніципалітету — “Одесская газета” — опублікувала розпорядження командуючого румунськими військами генерала Н. Генерару та начальника військової поліції міста підполковника М. Нікулеску, в якому до відома населення доводилося, що після цього акту розстріляні: за кожного офіцера або цивільного чиновника, німця чи румуна по 200 більшовиків, а за кожного солдата — 100 більшовиків¹³⁵. Також сповіщалося, що взято заручників, яких у разі повторення подібних актів буде розстріляно разом з їхніми сім'ями. З 20 листопада 1941 р. за кожний напад на румунського або німецького солдата кількість розстріляних збільшувалася до 500 осіб¹³⁶.

Наказ № 1 генерала Н. Генерару від 3 листопада 1941 р., що базувався на декреті уряду І. Антонеску № 1798 від 21 червня 1941 р. і п. 486 кодексу Військово-польової юстиції Румунії, уточнював систему заходів, направлену на виявлення противників нового ладу. Крім відповідальності за загибель військових, цивільне населення тепер мало відповідати своїм життям та свободою за будь-які збитки, завдані військовому майну, що належало союзникам; за пошкодження, руйнування, крадіжку телеграфних, телефонних або освітлювальних

дротів; за самовільне переселення з одного помешкання в інше; за приховування інформації про входи до катакомб та підземних каменоломень¹³⁷.

Незабаром світ побачив наказ № 6 від 24 листопада 1941 р., підписаний корпусним генералом Петру Думітреску та начальником штабу румунських військ полковником Поліхроном Думітреску про заборону носити зброю, покарання за шпигунство, порушення громадського порядку, дій проти військ та *окупаційної* (саме так у наказі) влади¹³⁸. В подальшому подібні накази оприлюднювалися неодноразово, але були, зазвичай, повторенням попередніх та спрямовувалися на нагадування місцевому населенню про відповідальність, що засвідчує високий рівень небезпеки, яку відчували румуни з боку учасників руху Опору. До вказаних заборон додавалися й такі, як рішення одеського муніципалітету про вилучення книг, газет, журналів, брошур тощо, що мали пропагандистський характер¹³⁹.

Серед найбільш поширених видів правопорушень, за які виносив покарання військово-польовий суд представникам цивільного населення, знаходимо наступні: образи румунського чиновника, розповсюдження чуток про румунське військо чи становище на фронті, образа румунської армії, збереження вогнепальної зброї, приховування радіоприймачів, підробка документів, переховування євреїв, знищення фуражу, отруєння води у криницях, недотримання правил світломаскування, побиття солдатів, недонесення, що існує комуністична організація (в останньому випадку мова йшла про жителів сіл Данилівка, Вікторівка, Захарівка Березівського повіту). За такі дії звинувачених засуджували або до різних термінів ув'язнення (від декількох тижнів до 10 років), смертної кари, каторжних робіт (до 25 років) або до штрафів (від 200 до 2000 лей) чи до арешту і штрафу разом¹⁴⁰.

Непоодинокими були випадки, коли військово-польовий суд виносив вироки й по інших справах. До таких належали грабунки, побутові сварки, хуліганство, розгляд донесень про те, що та чи інша людина займала високі посади за радянської влади та інше¹⁴¹.

Але, безумовно, найбільше тривоги окупаційній владі приносили радянські підпільні групи, пошук й викриття яких розпочався наприкінці 1941 р. Після підриву будинку комендатури в Одесі, карателі спробували боротися з партизанами в катакомбах за допомогою отруйних газів. Відомо, що важливим центром підпільно-партизанської діяльності в місті та його околицях стали катакомби, які мали добре розгалужену мережу. На її базі активно діяли групи В. Молодцова (Павла Бадаєва), О. Солдатенка, В. Кузнецова та інші. У листопаді—грудні 1941 р. військові замінували та замурували понад 400 виходів з катакомб. У травні 1942 р. операція зі знищення партизанів у катакомбах велася силами цілої фортифікаційної дивізії¹⁴². Для посилення ефективності боротьби з радянськими партизанами в перші тижні окупації командувач військовим округом, корпусний генерал В. Атанасіу, видав наказ про переслідування осіб за дії проти румунської держави, а особливий наголос робився на тих, хто підозрюватиметься у сприянні першим¹⁴³.

Незважаючи на складні географічні умови, на Одещині активно діяли партизанські загони "Буревісник", "Південний" та інші. Згодом вони були

змушені перебазуватися у більш сприятливі природньо-географічні умови північних районів Одещини, де значно більше лісів. По дорозі на північ окупанти намагалися перепиняти шлях народним месникам, щоб ті не з'єдналися зі своїми побратимами на Савранщині, тому, до кінцевого пункту дісталися одиниці¹⁴⁴.

Щоправда, румунські спецслужби продовжували розкривати партизанські групи поблизу Одеси й надалі. Влітку 1943 р. військово-польовий суд засудив до смерті за організацію таких груп Олександра Тіосу, Віктора Кобзаря, Сергія Стесмака, Леоніда Давжченка, Костянтина Гончаренка з Біляївки, Петра Сахарова, Петра Сойка, Івана Криченка, Миколу Указного, Миколу Казакова, Миколу Полянського, Михайла Попова, Івана Макаренка з Ясок, що в Овідіопольському повіті¹⁴⁵. У безені—квітні 1943 р. сигуранца арештувала 226 членів партійного підпілля, в тому числі секретарів обкому О. Петровського й С. Сухарєва.

Фіксувала румунська влада чимало випадків саботажу економічних та військових заходів, що мали неабиякий ефект. Адміністрація Одеського порту вказувала, що за рік роботи бригада робітників виконроба Якупенка, що складалася з 60 осіб, не відремонтувала 60 м опалубки причалу; бригада водопровідників Алексеєва так “відремонтувала” свердловини в порту, що водогін працював з великими перервами й невчасно подавав воду на кораблі тощо. Департамент морського флоту Румунії в таємному листі від 26 листопада 1942 р., адресованому на ім'я губернатора “Трансністрії”, вказав на “відсутність румунського духу” та запропонував Г. Алексяну воєнізувати морські верфі. Робітників порту з місцевого населення від обробки військових вантажів було усунено, їх місце зайняли військовополонені. До кожної бригади вантажників було прикріплено наряди солдатів. Багатьох портовиків за саботаж було заслано до таборів. 18 грудня 1943 р. Г. Алексяну надіслав Дирекції порту циркуляр, що дозволяв застосовувати до саботажників зброю¹⁴⁶.

Важливе місце в системі репресивної політики посідали обмеження щодо пересування населення як по території “Трансністрії”, так і за межі губернаторства. У березні 1942 р. наказом Г.Алексяну заборонялося усім цивільним особам без спеціального письмового дозволу, виданого губернатором або його уповноваженими, виїжджати за межі “Трансністрії”. При цьому на правий берег Дністра могли перейти лише ті особи, які були спроможні довести своє румунське походження й ті, хто проживав у Бессарабії чи Буковині до червня 1940 р. Заборонявся рух і в зворотному напрямку. Подібні дозволи могли видавати, крім губернатора, ще префекти повітів, префект поліції Одеси і жандармський інспекторат “Трансністрії”¹⁴⁷. Очевидно, ця проблема мала масовий характер, оскільки пару місяців потому дані розпорядження роз'яснювалися додатково. Черговий наказ встановлював, що при пересуванні приватних осіб з одного села до іншого на невелику відстань дозвіл видається сільською владою; при пересуванні з повіту в повіт — повітовою префектурою¹⁴⁸. Безумовно, така система значно полегшувала адміністративним органам стеження за місцевим населенням й контроль усіх прибулих.

Таким чином, мобілізувавши значні ресурси, каральні органи до кінця 1943 р. зуміли розкрити, заарештувати та ізолювати чимало учасників руху Опору, а також окремі групи громадян, які чинили пасивний спротив окупантам. Їхнє точне число поки не піддається обрахуванню, але можна стверджувати, що це були тисячі людей.

¹ Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 387.

² *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941—1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с немецкого А.П. Артемова и др. — Москва, 1974. — С. 96.

³ Там само. — С. 123—125.

⁴ *Фолькманн Х.-Э.* Советский Союз в экономических расчетах "Третьего рейха" 1933—1941 годы // Отечественная история. — 1997. — № 2. — С. 83.

⁵ *Щетников В.П.* Юг Украины в Великой Отечественной войне (К вопросу об экономической политике в Транснистрии) // Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. — Вып. 5: На чаше весов региональной политики. — Одесса, 2003. — С. 32.

⁶ *Назария С.* Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и в прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941—1944 гг.). — Кишинев, 2005. — С. 64, 72.

⁷ *Мюллер Н.* Назв. праця. — С. 197.

⁸ *Левит И.Э.* Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX 1939 — 19.XI 1942). — Кишинев, 1981. — С. 305.

⁹ *Срапи А.* Economia României după primele luni de răzdoi // Dosarele Istoriei. — 2001. — An. VI, nr. 7/59/. — Р. 28.

¹⁰ *Левит И.Э.* Назв. праця... — С. 277.

¹¹ Там само. — С. 297, 298.

¹² Там само. — С. 306.

¹³ *Verensa O.* Administratia civilă română în Transnistria. — Chişinău, 1993. — Р. 58.

¹⁴ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 289.

¹⁵ *Verensa O.* Administratia civilă... . — Р. 45.

¹⁶ *Срапи А.* Economia României — Р. 27.

¹⁷ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 303, 304.

¹⁸ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 803; Ф. Р-2414. — Оп. 1. — Спр. 32; Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 27; Ф. Р-2381. — Оп. 1. — Спр. 392; Ф. Р-2731. — Оп. 1. — Спр. 48; Ф. Р-2385. — Оп. 1. — Спр. 50; Ф. Р-3993. — Оп. 1. — Спр. 1—8; Ф. Р-2600. — Оп. 1. — Спр. 1—4; Ф. Р-3912. — Оп. 1. — Спр. 1—40 та ін.

¹⁹ *Verensa O.* Назв. праця. — Р. 53.

²⁰ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 273.

²¹ *Verensa O.* Назв. праця. — Р. 48.

²² *Щетников В.П.* Назв. праця. — С. 34.

²³ *Verensa O.* Назв. праця. — Р. 54.

²⁴ *Щетников В.П.* Назв. праця. — С. 35.

²⁵ *Verensa O.* Назв. праця. — Р. 33—34.

²⁶ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 273, 282.

- ²⁷ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ; Львів, 2003. — С. 260.
- ²⁸ *Dallin A.* Odessa, 1941—1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. — RAND, RM — 1875: California, 1957. — P. 140—141.
- ²⁹ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 276.
- ³⁰ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана “Ольденбург”. (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР.) — 3-е изд., доп. — Москва, 1980. — С. 54.
- ³¹ *Мюллер Н.* Назв. праця. — С. 164, 196.
- ³² Правда. — 1944. — 9 мая.
- ³³ *Веренса О.* Назв. праця. — P. 65—68.
- ³⁴ Там само. — P. 70.
- ³⁵ Там само. — P. 72.
- ³⁶ Там само. — P. 74, 75.
- ³⁷ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 310.
- ³⁸ *Dallin A.* Назв. праця. — P. 130.
- ³⁹ Там само. — P. 132—138.
- ⁴⁰ Одесская газета. — 1943. — 10 авг.; Молва. — 1943. — 16 окт.
- ⁴¹ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 312, 313.
- ⁴² Там само. — С. 313, 314.
- ⁴³ *Щетников В.П.* Назв. праця. — С. 37.
- ⁴⁴ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 316, 317.
- ⁴⁵ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Харків: 2004. — С. 279.
- ⁴⁶ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — С. 248, 260.
- ⁴⁷ Молва. — 1943. — 8 апр.
- ⁴⁸ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 316.
- ⁴⁹ ДАОО. — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 166. — Арк. 9—9 зв.
- ⁵⁰ ДАОО. — Ф. Р-2431. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45.
- ⁵¹ Молва. — 1943. — 11, 13 апр.
- ⁵² Там само. — 1943. — 15 апр.
- ⁵³ Одесская газета. — 1942. — 13 марта; Молва. — 1943. — 9, 10 апр.
- ⁵⁴ Молва. — 1943. — 8 апр.
- ⁵⁵ *Dallin A.* Назв. праця. — P. 164.
- ⁵⁶ Молва. — 1942. — 1 дек.
- ⁵⁷ Одесская газета. — 1944. — 3 февр.
- ⁵⁸ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 532—534.
- ⁵⁹ Одесская газета. — 1942. — 20 сент.
- ⁶⁰ ДАОО. — Ф. 13. — Оп. 2. — Спр. 137. — Арк. 8.
- ⁶¹ Там само. — Ф. 92. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 76.
- ⁶² *Черкасов А.* Окупація Одеси. Рік 1941. — Одеса, 2007. — С. 227.
- ⁶³ ДАОО. — Ф. Р-2242. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 121.
- ⁶⁴ Там само. — Ф. Р-2249. — Оп. 3. — Спр. 37. — Арк. 11—13.
- ⁶⁵ *Крикун В.* Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941—1944 рр. // Інтелегенція і влада. Вип. 6. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 98—99.

- ⁶⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 13; ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 155. — Арк. 1.
- ⁶⁷ ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 155. — Арк. 1; Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. Т. 3. — Одеськ. обл. видат., 1949. — С. 79—80.
- ⁶⁸ Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — С. 79—80; Одесская газета. — 1942. — 20 сент.
- ⁶⁹ Одесская газета. — 1942. — 20 сент.; 1941. — 30 нояб.
- ⁷⁰ Там само. — 1941. — 30 нояб.; 13 дек.
- ⁷¹ Там само. — 1941. — 13 дек.
- ⁷² ДАОО. — Ф. Р-2242. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 177.
- ⁷³ *Щетников В.* До проблеми вивчення історії Одеського національного університету в роки Великої Вітчизняної війни // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Праці Державного архіву Одеської області: — Т. 4 / Архів Одеської області і Державного комітету архівів України. — Одеса: Друк, 2001. — С. 196—197.
- ⁷⁴ *Левченко В.* Життя та науково-громадська діяльність В.І. Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Південь-Захід. Одесіка. Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. — Одеса, 2006. — С. 260.
- ⁷⁵ ДАОО. — Ф. Р-2249. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 15—16.
- ⁷⁶ Одесская газета. — 1942. — 8 авг.
- ⁷⁷ Там само. — 1943. — 2 марта.
- ⁷⁸ ДАОО. — Ф. 2249. — Оп. 3. — Спр. 85. — Арк. 41.
- ⁷⁹ Архіви окупації. 1941—1944 — С. 830.
- ⁸⁰ ДАОО. — Ф. Р-2243. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 17.
- ⁸¹ Там само. — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 159. — Арк. 49.
- ⁸² Там само. — Ф. 2249. — Оп. 3. — Спр. 114. — Арк. 163.
- ⁸³ Там само. — Ф. Р-2249. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 22—23.
- ⁸⁴ Одесская газета. — 1941. — 10 дек.
- ⁸⁵ Там само. — 1944. — 4 янв.
- ⁸⁶ Там само. — 1943. — 8 авг.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 3—5.
- ⁸⁸ Молва. — 1943. — 23 нояб.
- ⁸⁹ Одесская газета. — 1944. — 8 янв.
- ⁹⁰ Там само. — 1944. — 22 февр.
- ⁹¹ Там само. — Ф. Р-1826. — Оп. 399. — Спр. 84. — Арк. 64.
- ⁹² ДАОО. — Ф. Р-3363.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 8.
- ⁹⁴ ДАОО. — Ф. Р-4093. 1941—1943.
- ⁹⁵ *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Транснїстрії // Український історик. — 1987. — № 1—4. — С. 91.
- ⁹⁶ ДАОО. — Ф. Р-4192. 1943—1944.
- ⁹⁷ ДАОО. — Ф. Р-3964. 1942—1944.
- ⁹⁸ Прибугські вісті. — 1942. — 19 бер.
- ⁹⁹ Див.: Прибугські вісті. — 1942. — 19 бер.; Прибугские известия. — 1943. — 1 янв.
- ¹⁰⁰ Одесса. — 1942. — 14 апр.
- ¹⁰¹ Молва. — 1942. — 1 декаб.

- ¹⁰² Одесса. — 1942. — 14 апр., 4, 8, 9, 16, 17, 21 мая, 14, 21 июня, 7 июля, 13 авг.
- ¹⁰³ Жуковський А. Назв. праця. — С. 91.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 92.
- ¹⁰⁵ Молва. — 1942. — 3 декаб.
- ^{106–110} Там само. — Арк. 161, 175—175 зв.
- ¹¹¹ Молва. — 1942. — 24 декаб.
- ¹¹² Буг. — 1943 — 7 авг.
- ¹¹³ Державний архів Николаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2,4.
- ¹¹⁴ Одесская газета. — 1941. — 8, 17 нояб.
- ¹¹⁵ Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации // Историчні зошити. — К., 1991. — № 4. — С. 12—13.
- ¹¹⁶ Одесская газета. — 1942. — 12; 14 янв. (окремиий наклад).
- ¹¹⁷ Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1942 рр. // Архіви окупації 1941—1944. — К., 2006. — С. 823—833.
- ¹¹⁸ Radu I. The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940—1944. — Chicago, 2000. — P. 235.
- ¹¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 7.
- ¹²⁰ Історія Одеси / Під ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 402—403; Одесская газета. — 1941. — 17 нояб.
- ¹²¹ ДАОО. — Ф. Р-2242. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 124.
- ¹²² Державний архів Румунії (далі — ДАР). — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 60/1942. — Арк. 9—10.
- ¹²³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. — Мюнхен, 1958. — С. 234.
- ¹²⁴ ДАР. — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 129/1942. — Арк. 95—101.
- ¹²⁵ Там само. — Спр. 60/1942. — Арк. 1—10.
- ¹²⁶ Там само. — Ф. Президія Ради Міністрів. — Оп. 1. — Спр. 129/1942. — Арк. 33—34.
- ¹²⁷ Там само. — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 166/1942. — Арк. 218.
- ¹²⁸ Шанковський Л. Назв. праця. — С. 235.
- ¹²⁹ Там само. — С. 235—236.
- ¹³⁰ ДАР. — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 60/1942. — Арк. 13.
- ¹³¹ Шанковський Л. Назв. праця. — С. 289.
- ¹³² Одесская газета. — 1942. — 22 сент.
- ¹³³ Там само. — 30 окт.
- ¹³⁴ Там само. — 1941. — 17 нояб.
- ¹³⁵ Історія Одеси / Під ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 400.
- ¹³⁶ Там само.
- ¹³⁷ Одесская газета. — 1941. — 5 нояб.
- ¹³⁸ Там само. — 24 дек.
- ¹³⁹ Там само. — 1942. — 15 марта.
- ¹⁴⁰ Там само. — 15 марта, 18 марта; 1943. — 7 апр.; Одесса. — 1942. — 8 окт.
- ¹⁴¹ Там само.
- ¹⁴² Історія Одеси / Під ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 410.

Окупаційний режим в губернаторстві "Трансністрія"

- ¹⁴³ Одесская газета. — 1942. — 3 янв.
¹⁴⁴ Історія Одеси / Під. ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 410.
¹⁴⁵ Молва. — 1943. — 11 авг.
¹⁴⁶ Історія Одеси / Під. ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 412.
¹⁴⁷ Одесская газета. — 1942. — 24 апр.; Прибугські вісті. — 1942. — 12 бер.
¹⁴⁸ Одесса. — 1942. — 25 июня.

I. ВЕТРОВ

Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні

Однією з головних функцій системи окупаційних органів влади стало забезпечення ефективного використання економічних ресурсів України.

Так, у записці Г. Герінга від 23 вересня 1941 р. зазначалося: “Хоча ми і дамо Україні незначну ... державність під німецьким адміністративним наглядом, це коштуватиме українцям значних територіальних поступок. У господарсько-економічному плані також можемо запропонувати Україні небагато. Навпаки, передбачається, що ми будемо широко використовувати природні багатства цієї країни у власних цілях”¹.

Управління й експлуатація української економіки здійснювалися як по військовій лінії, так і цивільною окупаційною владою за допомогою спеціально створеного військово-економічного та адміністративного апаратів. Ще напередодні війни збиралися розвідувальні дані про точне розташування, характер продукції та потужності промислових підприємств та сільськогосподарських районів України. Економічному штабу “Схід” підпорядковувалися “господарські інспекції”. Ці інспекції отримали такі повноваження: а) визначати наявність і становище складів, а також промислових та сільськогосподарських підприємств; б) забезпечувати першочергову охорону важливих господарських об’єктів; в) проводити якнайшвидшу відбудову і запуск промислових, транспортних і комунальних підприємств, що безпосередньо сприяють виконанню бойових операцій і забезпеченню постачання армії; г) забезпечувати збирання врожаю і проведення невідкладних сільськогосподарських робіт; г) складати економічні характеристики окупованого району².

Інспекціям підпорядковувалися господарські команди (Wirtschaftskommande — Wikdo). Після окупації території України заводи та фабрики потрапляли до таких команд, які певну частину підприємств експлуатували самі з метою обслуговування нагальних потреб армії. Так, на 1-й державній фабриці в м. Харків Wikdo була організована майстерня з ремонту шкарпеток³. Важливу роль відігравали керівники з сільського господарства (La-Fuhrer), які хоча і мали певний статус в рамках ієрархічно-субординаційної системи окупаційного апарату, але відповідали за безпосередній контроль сільськогосподарського виробництва⁴.

Військово-економічний апарат був повністю укомплектований з офіцерів інтендантської служби — спеціалістів різних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства і торгівлі, які пройшли спеціальну підготовку з питань економічної розвідки при Управлінні воєнної економіки. Багато з них брали активну участь у пограбуванні України в період Першої світової

війни. Одночасно поруч з фахівцями на окупованій території працювали чиновники, які не мали навіть елементарної освіти⁵.

Пограбуванням захоплених територій керували також міністерство народного господарства Німеччини на чолі з І. Функом, міністерство озброєння і боєприпасів на чолі з Ф. Тодтом (з лютого 1942 р. — міністром став А. Шпеєр, а з вересня 1943 р. це відомство дістало назву міністерства озброєння і військового виробництва) і економічний штаб Верховного командування Вермахту на чолі з генералом Г. Томасом⁶. Наприкінці 1941 р. до економічного управління належали також чисельні штаби робітничих бригад і відомств з праці, що повинні були забезпечити постачання поневоленої робочої сили для потреб військової економіки Німеччини.

Діяльність військово-економічного й адміністративного апарату щодо експлуатації та пограбування окупованої території України були тісно пов'язані між собою. Так, за розпорядженням Г. Герінга від 6 вересня 1941 р. було запроваджено посаду генерального інспектора “з питань конфіскації та використання сировини в окупованих східних областях”, що сприяло координації діяльності військових і цивільних органів⁷. Одночасно всю окуповану територію України було умовно поділено на три зони: зону бойових дій, прифронтові райони і район глибокого тилу німецької армії. Саме в останньому й було сконцентровано основну масу економічних частин і служб, підготовлених, по суті, для грабіжництва. В тилу за допомогою репресивного апарату здійснювалося “управління” населенням і “керівництво” економікою⁸.

З формуванням цивільної адміністрації загальне керівництво економікою окупованої території хоча формально і переходило до її компетенції, фактично ж постачання військ за рахунок пограбованих місцевих ресурсів, відбудова і експлуатація промислових підприємств залишалися під контролем військової влади.

Протягом перших місяців війни нацистське керівництво продовжувало наполягати на тих цілях і завданнях економічного напрямку німецької окупаційної політики, які були вироблені ще на початку агресії. Про це свідчить розпорядження Г. Герінга від 27 липня 1941 р., в якому зазначалося, що “метою економічного керівництва в окупованих ... областях, не є якнайшвидше впорядкування всього господарства; ...геополітичні особливості... території і брак відповідних спеціалістів змушують зробити чіткий акцент на тих галузях економіки, що відіграють вирішальну роль для німецького воєнного господарства. Цим визначальним напрямком є зерно, олійні культури, нафта і легкі метали...”. “Вирішальним для усіх заходів, — підкреслюється в документі, — є ... те, що абсолютний пріоритет мають галузі воєнного призначення”⁹. Отже, лідери нацистського уряду робили головний акцент у пограбуванні української економіки на сировину і продовольство, тобто на ті галузі, які повинні були відіграти визначальну роль у війні проти Радянського Союзу.

З перших днів окупації України німецькі війська розпочали виконання поставлених перед ними першочергових завдань. Мотивувалися ці дії директивами Східного штабу економічного керівництва. Так, у документі від 31 жовтня 1941 р. зазначалося, що відповідно з “директивами ведення господарської діяльності на щойно окупованих східних територіях... не передба-

чається постачання сировини та інших матеріалів, що мають важливе військово-економічне значення, із Райху в окуповані області, щоб ввести в дію економіку в інтересах місцевого населення”¹⁰. Тобто, окупаційна влада не збиралася відновлювати функціонування українського господарства. Навпаки, промисловість України відповідно до цих планів мала бути знищена.

Шляхом демонтажу обладнання і вивезення його до Німеччини нацистська верхівка планувала провести деіндустріалізацію великих українських промислових центрів. Ось чому на фабриках і заводах відбувалася реквізиція пального, мастильних матеріалів, сировини, напівфабрикатів, обладнання та готової продукції. Так, із Макіївки, Горлівки, Єнакієво, Константинівки, Маріуполя та інших міст окупанти вивезли обладнання підприємств¹¹, яке не встигли евакуювати на схід колективи заводів і фабрик; у Донбасі ними було захоплено близько 2 млн т вугілля (однак, вже 22 грудня 1941 р. господарське управління в Дніпропетровську вимагало від розквартированих у місті військових частин заходів з економії електроенергії у зв’язку з незабезпеченістю електростанції паливом); в Нікополі — 70 тис. т марганцевого концентрату¹². Крім того, на складах міст і промислових підприємств України нацисти захопили як “трофей” 488 млн пудів зерна, борошна, крупи, 10 млн пудів цукру і кондвиробів, 43 тис. т жирів тощо¹³.

І цю величезну масу продовольства або вивозили до Райху, або розкрадали і нищили чиновники — окупанти та військовослужбовці. Прагнучи захопити всі запаси дефіцитної сировини, нацисти заборонили виробництво товарів першої необхідності. Конфіскована сировина в перший період окупації повністю вивозилася до Німеччини.

Окрім реквізиції державних, колгоспних та кооперативних складів і запасів, що збереглися після відступу радянських військ, німецька окупаційна влада вдалася до численних поборів безпосередньо з місцевого населення. В усіх окупованих областях України німецька влада “запрошувала” населення міст до здавання кольорових металів для потреб воєнної економіки. Захоплення металобрухту на окупованій території забезпечував штаб майора Шу, командира особливої воєнно-господарської частини. Так, за наказом Дніпропетровської управи від 28 травня 1942 р. здаванню підлягали “всі предмети, вироблені з міді, олова, нікелю та свинцю, або зі змішаних металів, як наприклад: жовта мідь (мідь і цинк), бронза (мідь і олово), нове срібло (мідь, нікель і цинк), томпакт і червоне литво”¹⁴. Приймальні пункти мали сплачувати за 1 кг міді — 2,5 крб., латуні — 1,5, алюмінію — 2,15, мельхіору — 1,9, свинцю — 1,2¹⁵.

Збирання кольорових металів в окупованих областях було складовою частиною плану німецького уряду, згідно з яким передбачалося отримати в усіх окупованих країнах Європи 200 тис. т мідного металобрухту для потреб воєнної економіки Третього райху¹⁶. Значна частина у виконанні плану припадала саме на Україну. Наприклад, у Києві з квітня 1942 р. за планом передбачалося зібрати 400 т металів¹⁷.

Крім того, за спеціальним розпорядженням дорогоцінні метали та валюта підлягали з серпня того ж року обов’язковому продажу банкам, їх використання для розрахунків каралося штрафом або ув’язненням. Обмін золотих монет царського карбування Чернігівський банк з 1 квітня 1943 р. здійснював за без-

цінь у співвідношенні: монети 5 руб. = 75 крб., монети 10 руб. = 150 крб.¹⁸ Обсяги вилучених таким чином у населення дорогоцінних металів та валюти можна розцінювати як окремий напрям збільшення капіталу окупаційної влади.

З перших же місяців окупації України місцеве населення в обов'язковому порядку зобов'язувалося здавати до міських управ всі запаси бензину, мастил, будь-якого наявного палива. Так, наприклад, за наказом бургомистра м. Ровно від 10 серпня 1941 р. “всі жителі, ... в яких є бензин і мастила, ... незалежно від кількості повинні здати їх протягом 24 годин”¹⁹, а за розпорядженням господарського німецького командування м. Дніпропетровськ в листопаді 1941 р. “все наявне вугілля, кокс, дрова і торф вважаються конфіскованими”²⁰. У свою чергу, населення перестерігалось, що невиконання цих наказів розглядається, як саботаж, а винних буде покарано.

Неприкритим пограбуванням економіки в південних районах України займалися також і союзники нацистської Німеччини — румунські війська. Все, що на території румунського губернаторства “Трансністрія” становило будь-яку цінність, підлягало конфіскації. В листопаді 1941 р. румунською владою до складу воєнних трофеїв було включено обладнання південних заводів, фабрик, навчальних закладів. З грудня цього ж року, відповідно до постанови румунської Ради Міністрів, створено спеціальну організацію — “Одеську службу захоплень і збору трофеїв”, яка підпорядковувалася безпосередньо генеральному штабові²¹. А вже 21 лютого 1942 р. з Одеси в Румунію відправлено 11 899 вагонів майна²². В цьому ж році 30 червня в Бухаресті було підписано німецько-румунську конвенцію, що стосувалася питань розподілу награбованого з України. За цією домовленістю та іншими документами можна простежити деякі специфічні моменти у взаєминах між Німеччиною та її союзниками. Відповідно до підписаної конвенції “продовольство і фураж, захоплені румунськими частинами в розмірі, що переважають їхні невідкладні потреби, будуть здаватися німецькій владі”²³. Поряд з конвенцією існував інший документ — “Рекомендації про функції організації Z1, яка спеціалізується на військових захопленнях і воєнних трофеях”, у правому куті якого містилося попередження: “Дуже таємно. Зберігати в неспалиній шафі. На випадок небезпеки негайно спалити”²⁴. В цьому документі румунським військам було рекомендовано “виявляти якнайбільшу лояльність щодо німецької армії”. Ці доповнення було зроблено тому, що в документі є декілька розходжень з конвенцією від 30 червня 1942 р. в питанні про грабунок майна на окупованій території України. Ось чому кмітливі румунські господарники, не погоджуючись ділитися награбованим, йшли на махінації по відношенню до своїх союзників — німців. У доповненні до згаданого документу зазначалося: “При евакуації в країну сировини треба по можливості її маскувати, а саме, пакувати сировину в ящики з-під боєприпасів, а найбільш цінне награбоване майно відправляти румунськими санітарними поїздами”²⁵.

У той же час у Берліні мусили констатувати наявність деяких непорозумінь із своїми союзниками в питанні економічної експлуатації та розподілу сфер впливу на окупованій території, а саме: в циркулярному листі “економічної групи металургійної промисловості” від 15 листопада 1941 р. на ім'я генерального директора Фліка, зазначалося, що “... повільному відновлен-

ню економічного життя (на окупованій території. — *Авт.*) заважають інші вороги — це наші союзники: угорці та італійці”²⁶. Як видно із цих документів, і між “союзниками по зброї” були далеко не рівні взаємини, особливо, в тому випадку, коли йшлося про економічне пограбування України — одного з найрозвиненіших регіонів Радянського Союзу.

У той самий час, окрім організованого пограбування з боку Німеччини та її союзників, місцеве населення постійно потерпало від солдатів і офіцерів окупаційної армії, які вривалися до квартир і забирали все, що хотіли. Харків’янка Є. Щербина свідчила: “Коли німецькі солдати йшли вулицями, то заходили до будинків і вимагали, щоб люди показували руки та шию. На руках шукали годинники, а у вухах сережки. В кожного німця можна було бачити на руках по дві-три пари годинників”²⁷. А в м. Ізюм Харківської області таких випадків пограбування жителів було зафіксовано понад 5180²⁸. Мали місце випадки, коли німецькі військовослужбовці з метою власного збагачення вдавалися до спекуляції грошима. Так, у спеціальному розпорядженні читаємо: “Обмін переважно проходить через німецьких військово-службовців, які за одну німецьку марку отримують 20 крб. Потім ці паперові гроші при поштових переказах до Німеччини вкладаються у відповідні платіжні заклади. А оскільки одна марка при перевідному курсі дорівнює 10 крб., то, відповідно, німецькі солдати отримують вдвічі більше”²⁹. Такі спекулятивні операції не планувалися вищим керівництвом Третього райху, оскільки воно мало свої плани в цьому питанні, тому солдатам було суворо заборонено займатися подібними аферами. І таких прикладів пограбування місцевого населення з боку окупаційних військ можна наводити безліч.

Як ми бачимо, пограбування в обох його проявах — організованих і стихійних — стало основним змістом так званої економічної політики нацистської окупаційної влади на окупованій території України в перші місяці війни. Така зухвала позиція ґрунтувалася на перемогах німецьких військ на фронті, була наслідком швидкого пересування гітлерівців вглиб території Радянського Союзу, що надавало лідерам Третього райху впевненості в якнайшвидшому завершенні Східної кампанії. Ось чому, прогнозуючи господарсько-політичне майбутнє окупованих територій, вони продовжували наполягати на тому, що “Схід слід розглядати як суто аграрну і сировинну базу. Головні напрямки для майбутніх заходів у окупованих областях, — підкреслювали керівники Німеччини, — передбачають беззастережну ліквідацію промислових міст на півдні, а також демонтаж придатного до застосування машинного фонду, особливо для виробництва кольорових металів і т. д. Всі сили повинні бути сконцентровані на сільському господарстві і видобутку нафти”³⁰.

Поряд із державними організаціями — військовими і цивільними — економічні завдання нацистської Німеччини в Україні “вирішували” численні монополії шляхом утворення своїх “східних” відділень на окупованій території. Відповідно до берлінських директив, щодо діяльності монопольних товариств, “останні повинні були глибоко інтегруватися в місцеву економіку”³¹. Треба зазначити, ще в середині 1940 р., німецькі монополії розпочали відпрацювання основ “нового порядку в європейській економічній зоні”³². Майже всі великі концерни, державно-монополістичні об’єднання Німеччини, а також

імперські міністерства господарства та іноземних справ взяли активну участь у формуванні так званого мирного планування. Сутність “мирного планування” німецьких концернів полягала в остаточному встановленні економічного панування Німеччини в Європі, в підпорядкуванні економіки інших європейських держав, у відпрацюванні методів, форм та інструментів економічної експлуатації окупованих територій та їх населення, “програм-побажань”, “особистих побажань і вимог”. Очолювала і координувала цю діяльність імперська група “Промисловість” — “розумовий” трест німецьких монополістів. Особливо активними виявилися концерни “І.Г. Фарбен” і “Цейс”, що відверто заявляли про необхідність нищення промисловості ряду окупованих країн, про “доповнення економічних сил однієї нації (мається на увазі німецька нація — *Авм.*) економічною могутністю сусідів”³³.

З перших же днів окупації нацисти оголосили все рухоме і нерухоме майно України “особистою власністю” Райху. Воно не могло передаватися у володіння як окремих власників, так і монопольних об’єднань. Майбутня доля цього майна мала бути вирішена після війни, а поки що над ним встановлювалося опікунське управління, частина передавалася в оренду. Передавання підприємств під опіку здійснювалося за домовленістю, згідно з якою контрактантом-власником виступала нацистська Німеччина. Опікуном могли бути фірма, чи окрема людина³⁴. Так, наприклад, в апараті губернатора дискрикету “Галичина” існував відділ “тройгандштелле”, до функцій якого належали: 1) облік, управління й оцінювання радянського державного майна; 2) облік, управління й оцінювання конфіскованого, а також власного майна, що як безгосподарне передавалося губернаторству. Наявність такого майна вимагала призначення особи, відповідальної за розпорядження ним. Це майно окупаційна влада розглядала як державне і, оскільки воно перебувало в такому статусі та надалі й до власності будь-якої фірми не передавалося, питання про призначення розпорядника щодо майна від імені держави залишалось актуальним. Тому німці застосовували таку практику — влада призначала окрему “досвідчену”, “довірену” особу (“тройгандлера”), яка підписувала своєрідну “клятву” в імпровізованій формі. Після оформлення цього документа, відділ “тройгандштелле” видавав призначеній особі “патент” (“бештелюнгсуркунде”), що визначав загальні положення щодо діяльності призначеного “у рамках правильного керівництва господарством”, як визначалося в тексті патенту. Розмір оплати за “керівництво” встановлювався начальником відділу “тройгандштелле”, а саме; визначалося, яка частка коштів належала управителю за “роботу” і відносилася до рахунку вартості “керованого” майна³⁵.

Не відставала в цьому питанні й румунська окупаційна влада, яка господарювала в “Трансністрії” і діяла за німецьким сценарієм, здійснюючи “освоєння” промисловості окупованої території. У віданні одеського муніципалітету було спочатку 49, а в подальшому 70 найбільш крупних підприємств Одеси³⁶. Румуни не дали можливості муніципалітету довго господарювати на закріплених за ним підприємствах. Так, вже 23 жовтня 1942 р. повідомлялося “про передавання під контроль губернаторства таких підприємств: 10 металообробних, 4 лісних і меблевих, 3 хімічних, 8 текстильних, 3 будівельних, 12 харчових, 8 шкіряних”³⁷, після чого в підпорядкуванні муніципалітету залишилося

22 підприємства, але й вони швидко перейшли під контроль окупаційної влади. Так проходила “румунізація” промисловості в губернаторстві “Трансністрія”. В той самий час великий німецький капітал (в особі Фліка, Круппа, Тіссена, Стіннеса та інших) чинив тиск, впливаючи на державний апарат Німеччини щодо остаточного вирішення проблем власності промислових підприємств на окупованій території. Ними ставилося питання про досягнення згоди на ліквідацію опікунської системи та безпосереднього прийняття у власність через німецький капітал промислових об’єктів, що призначалися до використання.

Бачення проблеми вищими колами Третього райху однак було іншим. Вони вважали, що не треба ухвалювати остаточних рішень під час війни. А. Гітлер не був прибічником створення будь-яких державних чи партійних економічних організмів на окупованій території. На його думку, слід було залишити місце для діяльності приватної економіки, але тільки після закінчення війни. Він також заборонив А. Розенбергу продовження розпочатого через його відомство продажу націоналізованого майна окупованих територій, мотивуючи це тим, що після перемоги треба вдовольнити потреби фронтовиків³⁸. Із цією точкою зору офіційно погоджувалися Г. Герінг і Г. Гімmlер, але водночас вони самі вдавалися до протилежного. Так, концерн Г. Герінга захопив у свої руки ключові підприємства важкої промисловості, а Г. Гімmlер енергійно створював підприємства і земельні мастки СС. В головному адміністративно-господарському управлінні СС дуже швидко поширювалася структура відділу Wі (групи в справах продукції та експлуатації промислового господарства і підпорядкованій їй структурі), що займався господарством і водночас брав на окупованій території під свою “опіку” радгоспи, машинно-тракторні станції, а також підприємства і будівельні заводи³⁹.

Найбільшим за масштабом діяльності на окупованій території України було гірничо-металургійне акціонерне товариство “Схід”, яке захопило в свої руки вугільну промисловість Донбасу, копальні Криворіжжя та великі металургійні заводи. Запорізька група заводів “Головспецсталь” (“Запоріжсталь”, “Дніпросталь”, завод феросплавів) потрапили в підпорядкування фірми “Штальверке — Брауншвейг”, на Дніпропетровському алюмінієвому, магнієвому й електронному заводах “господарювали” представники акціонерного товариства кольорових металів Німеччини. Фірма “Фрідріх Крупп і К^о” захопила завод “Азовсталь”, Маріупольський трубопрокатний завод, Ново-Краматорський завод ім. Сталіна, частину Ворошиловградського паротягобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Під “опікою” фірми “АЕГ” перебував Харківський турбогенераторний завод ім. Кірова і Електромеханічний завод ім. Сталіна, а Запорізький завод комбайнів “Комунар” було передано фірмі “Ландмашинебауіндустрі”⁴⁰.

У свою чергу, східний філіал концерну “Герман Герінг” займався важкою промисловістю, товариство “Енергіферзоргунг Україне” і товариство енергопостачання Нижньо-Дніпровського району займалися відновленням, будівництвом й експлуатацією електростанцій і споруд, а товариство “Карпатен Оль” експлуатувало нафтові родовища в Західних областях України і генерал-губернаторстві⁴¹.

Нерідко декілька фірм одночасно “господарювали” на одному промисловому об’єкті, перерозподіляючи корпуси заводів гігантів. У боротьбі за

володіння найбільш потужними підприємствами німецькі фірми дробили великі заводи, знецінюючи тим самим засоби виробництва. Наприклад, Ворошиловградський паротягобудівний завод ім. Жовтневої революції став об'єктом жорстокої боротьби між фірмами Гартмана, Круппа і Герінга, що в результаті принесло перемогу двом останнім⁴².

До 3 січня 1942 р. було утворено 17 монопольних товариств, які згідно зі “спеціалізацією” поділялися на: 1) компанії, що займалися торгівлею та забезпеченням; 2) компанії, що виробляли продукцію; 3) повірені компанії (найголовніші — в хімічній промисловості)⁴³.

Всі новоутворені компанії мали основний капітал, що складався з коштів, які надходили з державних та приватних джерел.⁴⁴

Складовою частиною економічного апарату під час окупації також були банки, що займалися кредитуванням та здійсненням банківського обслуговування торговельних та промислових підприємств. Головним завданням, що ставилося перед господарськими банками, було “вичерпування грошового запасу” (“Зелена течка”, розділ “Банківська політика і банківське життя”)⁴⁵. Вже у листопаді 1941 р. було видано розпорядження Е. Коха про заснування господарських банків у райхскомісаріаті “Україна”. Крім цих банків існували також міські, районні, сільськогосподарські банки. За розпорядженням від 18 березня 1942 р. було створено мережу господарських банків, що набули найбільшого значення за обсягами капіталу. У вересні того ж року в райхскомісаріаті “Україна” відкрито 17 галузевих господарських банків, що були об'єднані в “Союз господарських банків”. Координував їх роботу Центральний господарський банк, розташований у м. Ровно, з філіями у Києві та Дніпропетровську. Діяльність цих установ відбувалася під наглядом німецьких районних комісарів. На чолі Центрального господарського банку і “Союзу господарських банків” стояв доктор Веге. Від квітня 1942 р. в Україні налічувалося 200 філій господарських банків⁴⁶, у лютому 1943 року — 21 банк, 330 філій, а наприкінці того ж року — 11 банків⁴⁷. І хоча, з одного боку, ці банки, відкриті замість місцевих контор і відділень Держбанку СРСР, виконували, здавалося б, звичайні фінансові операції: “приймали вклади від організацій, підприємств і приватних осіб; надавали короткотермінові кредити торговельним та промисловим підприємствам; проводили безготівкові розрахунки за дорученням клієнтури”⁴⁸, з другого — вони лише камуфлювали злочинні дії окупантів. Так, скуповування радянських грошових знаків за марки та їх використання для “легального” пограбування населення не давали змогу німецькій владі проводити операції, пов'язані з централізацією та розподілом фондів радянської валюти через власну банківську мережу. Але німецьким банківським установам цього було замало, і вони випускали в обіг фальшиві радянські грошові знаки⁴⁹.

Навесні 1942 р. в Ровно розпочав роботу Центральний емісійний банк України (з січня 1944 р. він був переміщений спочатку до Генерального губернаторства, потім — до Німеччини, а в листопаді того ж року Центральний господарський банк України розташовувався у Котбусі (Східна Німеччина)). Кредитні каси були перетворені на його відділення. Директором банку було призначено доктора Айнзіделя, який раніше брав участь в організації подібних фінансових установ у Словаччині та Сербії. Від 1 червня 1942 р. цей банк розпочав випуск власних гро-

шових білетів у карбованцях. В основу розрахунку було покладено співвідношення, встановлене німецькими властями: 1 райхсмарка — 10 крб. Центральний емісійний банк України випускав “нові гроші” номіналом у 1, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 крб. На правому боці зовнішньої сторони банкноти було зображено: голови дитини (на банкнотах у 5 крб), селянки (10 крб), робітника (20 крб), шахтаря (50 крб), моряка (100 крб) і хіміка (500 крб)⁵⁰.

“Новоспечена валюта” — українські карбованці — приймалися для розрахункових операцій тільки на території райхскомісаріату “Україна”. До 25 липня 1942 р. населенню України було наказано обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше рублів на нові карбованці. Однак при обміні суми понад 20 руб. “нова валюта” не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний рахунок збережень, що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Так, зі зданих населенням заощаджень, близько 75 % конфіскувалося на користь окупаційної влади, а населення ж могло отримати в карбованцевому еквіваленті ледве $\frac{1}{4}$ ⁵¹. За даними статистичного відділу райхсбанку, загальний обсяг операцій з обміну рубля сягав на 25 квітня 1943 р. — 2 млрд руб., причому до грудня 1942 р. обмеження на обмін становило 150 руб., у квітні 1943 р. — до 300 руб. У дистрикті “Галичина” розпорядженням від 28 серпня 1941 р. були введені злоті як грошова одиниця, обмін рублів та червонців здійснювався у співвідношенні 1 злотий = 5 руб, тобто курс був набагато нижчим порівняно з райхсмаркою⁵². Така ж картина спостерігалася і в інших окупаційних зонах України, де союзниками Німеччини були введені в обіг знецінені інфляцією румунські леї, угорські пеньге, чеські та словацькі крони.

Емісійний банк, заснований у Києві, випускав також червінці та рублі зразка 1941 р. номіналом 1 руб., 1 та 5 червінців (за іншими джерелами — також 3 і 5 руб. та 3 і 10 червінців), що призначалися для інших окупованих районів СРСР. Ці асигнації були знайдені у підвалах рейхсканцелярії після закінчення Другої світової війни. Існує версія, згідно з якою, нібито, їх виготовляли у 2-й імперській друкарні, але вони були забраковані через помилки в тексті та в обіг не надійшли⁵³.

“Нові гроші” поступово переставали виконувати функції еквівалента вартості товарів, що не могло не позначитися негативно на житті населення, яке починало з недовірою ставитися до окупаційної “валюти”. Якщо у другому півріччі 1942 р. населення віддавало перевагу окупаційним маркам, що високо котувалися на “чорній біржі”, то коли німецькі війська вдруге вступили до Харкова (квітень 1943 р.), спостерігалася протилежне явище. В останні місяці перебування загарбників у місті відчувалася нестача радянської валюти. В цей період населення прагнуло позбутися “окупаційних марок”⁵⁴.

У зв’язку з поразкою Вермахту під Москвою і крахом “бліцкрига” нацистська військово-економічна стратегія зайшла в глухий кут. Лідерам Третього рейху загрожувала затяжна і безперспективна війна. Ще в середині жовтня 1941 року А. Гітлер зізнався: “22 червня ми відчинили двері, не знаючи, що за ними”⁵⁵. Всі політичні, стратегічні й економічні розрахунки, що ґрунтувалися на плані “Барбаросса”, були приречені на крах.

Постала необхідність переглянути плани та пристосувати їх до умов, що склалися. Так, 2 листопада 1942 р. райхсмаршал Г. Герінг був змушений ви-

знати, що “хід війни викликає необхідність, всупереч первісно визначеному курсу, ще сильніше, ніж дотепер, прив’язати економічну могутність окупованих східних територій до німецької воєнної економіки”⁵⁶.

У тогочасній ситуації подальше успішне ведення війни значною мірою залежало від можливостей використання сировинних ресурсів і перш за все — промислового потенціалу окупованої території. Ось чому вище керівництво Німеччини акцентувало увагу на відбудові промислових підприємств, що працювали для фронту. Так, німецька газета “Фолькішер беобахтер” від 2 липня 1942 р. зазначала, що “використання української промисловості повинно обмежуватися підприємствами військового призначення, за умов їхнього відновлення в найкоротші терміни”⁵⁷. В той же час, німецька окупаційна влада, беручись до роботи з відновлення підприємств України для потреб фронту, зіткнулася з непереборними труднощами. На шляху відступу радянських військ у 1941 р. було створено “зону пустелі”. Райхскомісар України Е. Кох із цього приводу констатував: “За принципом спаленої землі, більшовицькі орди Сталіна залишили по собі зруйновані міста і села, позбавлене усіх життєво необхідних предметів населення. Заводи, перетворені в сміття і попіл, машини виведені з ладу, продовольчі запаси знищено”⁵⁸. Підприємства, що залишилися цілими, на першому етапі окупації настільки були пограбовані самими ж окупантами, що їх відновлення вважалося нерентабельним і неможливим. Для відбудови ж менш зруйнованих об’єктів не вистачало інженерно-технічного персоналу, кваліфікованих робітників, інструментів, обладнання і будівельних матеріалів.

Та все ж окупаційним властям частково вдалося посилити свій військовий потенціал за рахунок використання економічних потужностей України. Як свідчать архівні матеріали, зацікавлені у відновленні підприємств воєнного значення загарбники вдавалися до всіх методів і засобів для досягнення цілей. Покладаючись на терор, репресії та використовуючи принципи особистої зацікавленості місцевого населення (пайкова система), вони певною мірою отримали змогу впливати на процеси налагодження виробництва і випуску необхідної продукції для потреб фронту. Відбудова промислових і комунальних підприємств у цей період була доручена технічним батальйонам і загонам технічної допомоги. Для керівництва підприємства призначалися управителі — уповноважені Третього району. Крім того, на окупованій території продовжували “діяльність” німецькі товариства та компанії з експлуатації окремих галузей промисловості.

Якщо на першому етапі окупації економічна мета німецьких загарбників зводилася лише до видобутку сировини, то після провалу “бліцкрига” спостерігається прагнення відновлення не лише видобувної, а й важкої та машинобудівної галузей промисловості. Саме це засвідчують основні пункти постанови А. Розенберга від 23 січня 1942 р. “Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях”. У вказаному документі зазначалося, що “центром відновлення повинні стати господарськи важливі області, які потрапили до німецьких рук відносно непошкодженими. Ці області, що мають потенціал виробничої економіки, повинні стимулювати зародження нового економічного порядку, бути вихідним пунктом для відновлення великих областей”. Зміцнити ці області передбачалося за рахунок “ближчих зруйнованих господарських районів, в яких ще є ресурси і сировина”⁵⁹. Для досягнення накресле-

них планів німецька адміністрація змушена була поступитися деякими принципами своєї економічної політики, які вважалися непорушними на першому етапі окупації, а саме — в питанні вивезення сировини до Німеччини і налагодженні постачання з Райху в Україну обладнання для відновлення підприємств. З приводу цього в зазначеній постанові зазначалося, що “отриманий при евакуації великих міст і очищенні зруйнованих чи призначених до закриття підприємств матеріал спочатку треба вжити для потреб заводів першої черги, і тільки другою чергою передбачити для відправки до Німеччини”⁶⁰. Щодо нестачі обладнання, то передбачалося направити на відновлювані підприємства запасні частини з Німеччини та інших країн⁶¹. Окрім цього, в документі робилися акценти на необхідності відновлення тих галузей економіки окупованої території України, що стали вкрай потрібними для забезпечення безпосередніх потреб німецької “воєнної машини”. Серед таких були: а) видобуток і переробка нафти; б) видобуток марганцевих руд; в) виробництво сирого каучуку; г) заготівля льону, конопель, бавовни. Передбачалося надати увагу і “допоміжним” галузям:

- постачальним виробництвам (електрика, газ, вода);
- транспортним підприємствам і підприємствам із виробництва транспортних засобів;
- підприємствам, що виготовляли вкрай потрібні для забезпечення функціонування шляхів сполучення та відновлених господарських підприємств будівельні матеріали;
- підприємствам для виробництва чи відновлення сільськогосподарських машин і знарядь, вантажних машин, обладнання для добування нафти, вугілля (горючих сланців і торфу) та руди (наприклад, насоси, двигуни, компресори), установок для переробки нафти, скріплювального та будівельного лісу;
- залізопрокатним і ливарним заводам, продукція яких була потрібною для енергетичного господарства, гірничої справи (добування горючих сланців і торфу) і сталепрокатних заводів;
- ремісничому промислового виробництву предметів широкого вжитку, яке було можливим налагодити без залучення промислових обсягів сировини і енергії (виготовлення дерев'яних знарядь, глиняного посуду тощо, льонопрядильні та ткацькі майстерні)⁶².

У порядку необхідності в постанові передбачалися також “підготовчі роботи з відновлення виробництва на металургійних заводах (включаючи прокатні і ливарні заводи), а також виробництво алюмінію”⁶³. Відновлення всіх інших підприємств мали припинити на невизначений термін. Крім цього, давалися настанови щодо використання висококваліфікованих робітників на відновлених підприємствах першої черги. Так, “... насамперед, треба потурбуватися, щоб досвідчені спеціалісти: гірники, металурги, фахівці хімічної промисловості, робітники збройного виробництва, технічний персонал ... внаслідок поганого харчування та значної перерви у роботі не стали непрацездатними ... А залишкові людські ресурси повинні використовуватися в інших сферах німецької воєнної економіки”⁶⁴.

Отже, переглянувши економічні плани щодо використання промисловості України, нацистське керівництво поступово стало пристосовувати її потенціал до нових умов.

Головне завдання, яке постало на порядку денному нової влади, — використання економічних ресурсів окупованої території для потреб фронту. Надалі за умови використання підприємств для цієї мети слід було взяти до уваги те, що “термінові потреби армії та потреби воєнного господарства (продовольство, видобуток нафти, заліза і вугілля) повинні задовольнитися негайно і в повному обсязі”⁶⁵. Німецька армія в умовах, що склалися, мала велику потребу в “а) танках і тягачах, далекобійних гарматах..., понтонно-мостовому устаткуванні, в оптичній та тонкій механіці, в запобіжниках до вибухових речовин; б) дефіцитних військових знаряддях, деталях для танків”. Військово-морському флоту Третього райху були необхідні бази з судноремонту та допоміжна промисловість для “а) відновлення та ремонту обладнання; б) розвитку будівництва військових і допоміжних суден, плавучих майстерень, торговельних суден, позаяк вони мали застосовуватися для потреб військового флоту”. Окрім цього, флот був зацікавлений у виготовленні оптичних і точних механічних приладів та приладів зв’язку, а також морської зброї і бойового запасу для бортових установок, зенітної зброї, для охорони узбережжя. Однак у зв’язку з труднощами, передбачалося, що німецька армія “буде в першу чергу використовувати промисловість для проведення ремонтних робіт”⁶⁶. У той же час уточнювалося, що “ця промисловість повинна працювати безперервно. Це мало значення для будівництва заводів з виробництва двигунів, літаків, приладів зв’язку, коробок для крил літаків”. Окрім цього, існувала потреба в легких металах і виробничій сировині, а також у зенітній зброї, ліхтарях і боєприпасах⁶⁷.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок: німецьке керівництво намагалося використати українську промисловість, як допоміжну військово-технічну базу для потреб фронту.

Аналіз намагань нацистського керівництва відновити промисловість України привертає увагу до деяких чинників успіхів і невдач окупаційної влади в окремих галузях економіки. Так, у видобувній промисловості німцям вдалося, хоч і з великими труднощами, відновити і запустити в дію тільки окремі підприємства. Своїм найвизначнішим успіхом вони вважали відновлення функціонування Нікопольських марганцевих копалень. Так, газета “Новий час” писала: “Для німецького і європейського виробництва нікопольські поклади марганцю мають особливе значення. Європа тепер має поклади марганцю на своїй господарчій території і стала щодо проблеми самозабезпечення цією рудою незалежною”⁶⁸. За оцінками англійського Міністерства воєнної економіки, німці щомісячно добували у Нікополі 35–40 тис. т руди, чи 40–44 % порівняно з довоєнним періодом⁶⁹. І хоча гітлерівці в повному обсязі цю цінну сировину не використали, все ж їм вдалося вивезти до Райху таку кількість марганцевої руди, яка покрила приблизно $\frac{2}{3}$ потреб німецького військового господарства⁷⁰. Були відновлені також нафтопромисли в Західній Україні. За відомостями згаданих англійських джерел, там видобувалося близько 380 тис. т нафти щорічно, тобто в обсягах довоєнного рівня⁷¹.

Після окупації Кривого Рогу німці розпочали видобуток залізної руди. В цій галузі господарства мала свої інтереси німецька фірма “Берг унд Хюттенверкгезельшафт Ост” (БХО). Однак транспортні труднощі, саботаж, дивер-

сії не дозволили окупантам досягти вагомих успіхів у цьому регіоні. Всього ж гітлерівцями вдалося добути і вивезти до Німеччини 203 тис. т залізної руди, а також 1394 тис. т руди зі складів Криворізького басейну, що було видобуто ще до окупації⁷².

Важливе значення лідери Третього райху у війні з Радянським Союзом надавали видобутку українського вугілля. Так, у відповідній директиві стосовно вуглевидобутку в Донецькому вугільному басейні зазначалося, що "... якнайшвидше відновлення видобутку вугілля в Донецькому басейні є однією з найважливіших передумов для продовження бойових дій на Східному фронті"⁷³. Для відновлення вугільної промисловості Донбасу німецькою окупаційною владою було утворено спеціальну організацію "Берг-Хютте-Ост", яка, за німецькими газетними повідомленнями, до листопада 1942 р. відновила 40 вугільних шахт і одну копальню кам'яної солі⁷⁴. З Райху до цього регіону було відряджено декілька висококваліфікованих спеціалістів і 1750 шахтарів⁷⁵. Однак ці заходи не привели до істотного поліпшення ситуації. Так, один із лідерів нацистської верхівки А. Шпеєр був вимушений визнати: "Так і не вдалося здобути економічної користі з Донбасу, позаяк руйнування були серйозні, а відновлення проходило дуже важко"⁷⁶. І хоча в Донецькій області за весь час окупації було видобуто близько 4,1 млн т вугілля, це становило лише 1,5 % обсягу довоєнного видобутку в країні⁷⁷. Ось чому окупаційна влада була змушена завозити в Україну вугілля з Руру, а не видобувати його з шахт паралізованої вугільної галузі Донбасу.

Постійна потреба в кам'яному вугіллі та нафті, а також зруйновані електростанції підштовхували німецьку владу до рішучих заходів щодо використання палива місцевого походження. Так, було розгорнуто видобуток торфу на Волині. У підпорядкуванні Центрального торф'яного бюро перебувало 89 торфорозробок, на яких в 1942 р. працювало близько 10 тис. робітників⁷⁸. Планувалося видобути 500 тис. т торфу, але фактичний рівень видобутку був значно меншим, ніж той, на який розраховували. Передбачалося також відновити Дніпрогес. Це доручалося німецькій фірмі "Сіменс". З великими труднощами у квітні 1942 р. два генератори Дніпрогесу дали струм.

Розраховуючи на отримання для військових потреб чавуну, сталі, прокату, окупаційна влада також розпочала відновлення цехів металургійних заводів України. З великих металургійних заводів ними був частково відновлений і пущений в експлуатацію комбінат "Азовсталь" у Маріуполі. Але, як відзначала дирекція німецького "Гірничо-металургійного товариства Схід", "великі металургійні заводи Донбасу не діють"⁷⁹. Не в повному обсязі вдалося відновити й цехи трубного заводу в Дніпропетровську, електролізного цеху алюмінієвого комбінату в Запоріжжі, завод "Запоріжсталь". Закінчилися повним провалом спроби німецьких фірм "Гютенверк" і "ШВО" відновити та ввести в експлуатацію в м. Дніпродзержинськ листопрокатний, доменний і мартенівський цехи місцевого металургійного заводу.

За умов зростаючого дефіциту озброєння та боєприпасів загарбники розпочали на окремих заводах України організувати виробництво авіабомб, боєприпасів і бойових хімічних речовин. Одночасно деякі машинобудівні, металургійні та хімічні заводи й майстерні республіки були пристосовані для се-

реднього і капітального ремонту автомашин, танків, артилерійського озброєння, літаків. Як свідчать архівні дані, “київський завод “Ленкузня”, на якому працювало 1200 осіб, одночасно ремонтував 18 зенітних гармат; завод “Більшовик” займався ремонтом танків, автомашин і паротягів, а також виробництвом обладнання для цукрових заводів, на ньому було задіяно 2500 робітників. Завод “Азовсталь” — (600 робітників) випускав два танки щоденно. Завод ім. Артема спеціалізувався на ремонті танків, автомашин і літаків; робітники запорізького заводу № 29 ремонтували танки, бронемашини та літаки “Юнкерс”; Новгород-Сіверська танкоремонтна майстерня в березні 1943 р. відремонтувала 18 танків; в Макіївці завод ім. Кірова (цех № 1) спеціалізувався на виробництві снарядів, хімічні комбінати Горлівки та Костянтинівки випускали біохімічні речовини тощо”⁸⁰.

Та все ж це були поодинокі успіхи окупаційного керівництва у справі налагодження і запуску промислових підприємств для потреб німецької армії. Говорити про налагодження виробництва в повних обсягах немає підстав. В одному з найрозвиненіших промислових центрів України — м. Харків — у березні 1942 р., за даними місцевої управи, “діяло” 51 підприємство, на яких працювало 1287 робітників, тобто по 20—25 осіб на кожному. Колишні велетні харківської індустрії (ХТЗ, ХЕМЗ, “Серп і молот”) використовувалися окупаційною владою для виробництва предметів широкого вжитку — пателень, лопат, запальничок тощо⁸¹, хоча на початку окупації ці промислові об’єкти мали лише незначні пошкодження.

Далеко не останнє місце у задоволенні потреб Третього райху відігравали підприємства з виробництва будматеріалів, легкої та харчової промисловості. Так, продукція об’єктів з виробництва будівельних матеріалів використовувалися для спорудження польових укріплень, мостів, доріг, казарм. Наприклад, в одному тільки Волинсько-Подільському окрузі налічувалося близько 148 лісозаводів⁸² (на яких працювало всього по 5—7 осіб), що задовольняли виключно військові потреби. В м. Вінниця працювали 6 цегляних заводів, загальна продуктивність яких становила 25 млн штук цегли щорічно⁸³. В цьому ж місті випускали свою продукцію 10 деревообробних і переробних підприємств із лісопильними заводами. Однак, як зазначали представники окупаційної влади, “ці підприємства ... не постачалися матеріалами різного виду”⁸⁴, що говорить про труднощі з сировиною.

Особливого значення у справі будівництва оборонних об’єктів окупанти надавали відновленню цементних підприємств. Так, ними був частково відновлений цементний завод в м. Дніпропетровськ. Однак він зміг виробляти за добу лише 80—100 т продукції порівняно з 1 000 т до окупації⁸⁵. Відновлено було кілька підприємств із виробництва скла, фанери, алебастру, каменедробильні заводи, але їх робота базувалася переважно на застосуванні ручної праці.

Відновлені об’єкти легкої промисловості України також задовольняли потреби німецької армії. За повідомленням берлінського журналу “Фир’яреоплан”, в грудні 1942 р. були пущені в дію чотири бавовноочисні заводи, а на двох проводилися відбудовні роботи; в Корсуні розпочала свою діяльність сушняна фабрика⁸⁶, а в Маріуполі в липні 1942 р. було відновлено швейну фабрику, на якій працювало 1700 робітниць. Це підприємство виготовляло голов-

ним чином “панчохи високої якості (особливо для гірськострілецьких частин), светри, хутряний одяг”⁸⁷. Але успіхи окупантів у справі відновлення підприємств легкої промисловості були теж незначними, оскільки для них гостро бракувало сировини. Тому дуже часто невеличкі підприємства простоювали чи й взагалі припиняли роботу. Наприклад, на взуттєвій фабриці у Вінниці, що спеціалізувалася в основному на ремонті взуття для службовців німецьких установ, через брак шкіри почали виготовляти дерев’яне взуття⁸⁸.

І представники окупаційної влади змушені були визнати свою безпорадність у цій справі налагодження промислового виробництва. В німецькому документі під гучною назвою “Наші успіхи в 1942—1944 рр.” зазначалося, “що всі запаси сировини, відправлялися до Райху, хоча повинні були застосовуватися для місцевих потреб, а придатні до роботи підприємства легкої промисловості потрапляли в розпорядження економічних інспекцій і працювали для задоволення їх інтересів, тим самим виключалася можливість виробництва предметів споживання і знярядь праці”⁸⁹.

Великі труднощі постали перед окупантами й у процесі відновлення харчової промисловості. Головне завдання полягало в забезпеченні Вермахту, окупаційної влади та поліцейських структур продовольством. Постачання ж місцевого населення продуктами харчування, крім працюючих на відновлених підприємствах для потреб Німеччини, взагалі не передбачалося. Відновлення переробних підприємств харчової промисловості та керівництво ними було надано Центральному торгівельному товариству (ЦТТ) “Схід”. Оскільки перед відступом Червоної армії більшість підприємств цієї галузі були виведені з дії, а обладнання — евакуйоване або знищене, “новим господарям” фактично довелося все розпочинати спочатку. Для цього необхідно було завезти відповідне обладнання, машини, запасні частини до них. Не вистачало фахівців та робочої сили. Все це гітлерівці вимушені були вишукувати в Німеччині та залежних від неї окупованих країнах. Так, за розпорядженням Г. Герінга, з Моравії та Богемії для відновлення цукрових заводів України було завезено необхідне обладнання⁹⁰. В 1943 р. німецькою стороною велися переговори про придбання машин для харчової промисловості в Бельгії та Франції. Для випічки хлібобулочних виробів були замовлені у Швеції преси для виробів із борошна, а з метою відновлення молокозаводів на окупованій території Радянського Союзу — завезено устаткування і машини на загальну суму 660 089 196 райхсмарок⁹¹, більша частина якої припадала на Україну. Всього на окупованій території України за станом на 30 квітня 1943 р. було відновлено 813 хлібозаводів з денною продуктивністю 7984 т; 14 103 вітряків (37 111 т)⁹². Також в Україні працювало 76 цукрових заводів (за німецькими даними — 100)⁹³, для запуску яких з Німеччини прибуло 20 спеціалістів⁹⁴. Як бачимо, за рахунок постачання обладнання, машин і кваліфікованих спеціалістів з Німеччини і країн Західної Європи було відновлено та введено в експлуатацію значну кількість малих підприємств харчової промисловості.

Загальна кількість відновлених об’єктів різних галузей виробництва, а точніше — окремих цехів та виробництв, становила 250 підприємств⁹⁵. Однак продукція цих підприємств йшла на потреби німецької армії, а населення України нічого з цього не мало.

Окупаційна влада цікавилася також відновленням дрібного ремісничого виробництва. Е. Кох у статті “Рік німецької України” так визначав роботу в цьому напрямку: “В ремісничому секторі моїм наказом були викликані до життя зруйновані більшовизмом українські ремесла і їм були надані всі можливості розвитку”⁹⁶. На перший погляд, інтерес окупаційної влади до цієї галузі на тлі значних проблем, які супроводжували відновлення промисловості, дивує. Тому, на нашу думку, доцільно більш детально зупинитися на цьому питанні.

Так, 7 березня 1942 р. Е. Кох підписав три закони, що стосувалися регламентації ремісництва в Україні: 1) про реєстрацію ремесла і порядок відкриття ремісничих підприємств; 2) про організацію товариських ремісничих підприємств; 3) про організацію “трудоуних союзів” ремісничих підприємств⁹⁷. Всіх самостійних ремісників за цими “законами” в процесі реєстрації німці поділяли на три категорії: а) ремісники, які мають спеціальну підготовку і здатні бути керівниками; б) ремісники, які мають неналежну для керівництва підготовку; в) особи, які можуть виконувати тільки окремі ремісничі операції.

У свою чергу, закон про організацію “трудоуних союзів” мав на увазі об’єднання декількох ремісничих підприємств для здійснення таких завдань: 1) прийняття і розподіл великих замовлень; 2) пошуки і постачання матеріалів; 3) пошуки необхідних кредитів; 4) ведення обліку й організація збуту масових виробів. Організація ремісничих товариств планувалася у формі артілей (тимчасових і постійних) у складі не менше 5 осіб на чолі з керівником. До них можна було вступати у віці від 16 років. Членом артілі можна було стати лише за згодою всіх її членів та за умови внесення грошового чи натурального паю⁹⁸.

У розвиток цих законів 27 квітня 1942 р. виходить наказ Київського штадткомісара Рогауша, в якому зазначалося, що “після перевірки діяльності і стану працездатності кожному реміснику зокрема — штадткомісаріатом м. Київ, видається посвідчення про приналежність до певної ремісничої спеціальності і до одного з трьох класів спроможності... Від даних цього посвідчення залежить і розмір плати окремого робітника. Проведення обліку доручається Міськуправі Києва. Хто хоче бути зарахованим, як самостійний робітник, повинен подати відповідну заявку до Міськуправи”⁹⁹. Тут насамперед цікавить такий момент: облік ремісників, визначення їхньої кваліфікації міськуправа проводила за дорученням німецької влади. Вже сам цей факт дозволяє вбачати особливу зацікавленість окупантів у розвитку ремесел в Україні.

Водночас місцеве населення з недовірою поставилося до заходів окупантів щодо організації ремісничого виробництва. Як зазначала газета “Нове українське слово”, “поки що з загальної кількості — 3760 зареєстрованих ремісників, — заяви на відкриття підприємств подали тільки 1173”¹⁰⁰. Понад 100 підприємств і майстерень цього профілю почали свою роботу в м. Вінниця. Подібна картина спостерігалася і на півдні окупованої України. Так, у м. Мелітополь було зареєстровано 382 такі підприємства, в м. Бердянськ (і відповідному районі) — 230, в суто сільськогосподарському Ново-Василівському районі — 89. Всі ці майстерні займалися переважно ремонтом, позаяк “для виготовлення нових виробів не вистачало сировини і матеріалів”¹⁰¹.

В Одесі, де румунською окупаційною владою також проводився облік ремісників, за повідомленням газети “Молва” на 1 березня 1943 р. було за-

реєстровано 1490 спеціалістів галузі металообробної промисловості, 930 деревообробників, 780 спеціалістів шкіряної та взуттєвої промисловості, 898 текстильників і швачів, 463 харчовики, 846 робітників побутового обслуговування, 3146 транспортників і 2652 робітники інших галузей виробництва¹⁰². Із загальної кількості врахованих по м. Одеса ремісників лише 250 осіб погодилися бути “орендарями промислових підприємств”¹⁰³.

А на пленумі київської міськуправи 30 березня 1943 р., аналізуючи сучасне становище ремісництва м. Київ, керівник ремісничого відділу підкреслював: “Заклади допущених (вільних) ремісників є переважно дрібними підприємствами (1–3 особи робочої сили), й тільки одна будівельна контора подала відділу на затвердження штат 137 чоловік”. Поясненням цього, на його думку, була “відсутність належних правно-господарських та матеріальних передумов для розгортання приватної ініціативи”. Серед матеріальних чинників, які перешкоджали розвитку ремісництва називалися: а) відсутність постачальних центрів; б) слабе технічне обладнання ремісничих майстерень; в) недостатнє забезпечення ремісників нормованими продуктами за картками 2-ої категорії; г) значний розрив поміж встановленими райхскомісаром України цінами на ремісничу продукцію та ринковою вартістю сировини, допоміжних матеріалів та продуктів харчування; г) відсутність кредитування через банк чи касу взаємного кредиту; д) заборона набирати учнів до ремісничих майстерень; е) залучення допущених ремісників для виконання різних робіт у німецьких установах; є) реквізиція ремісничих майстерень разом з устаткуванням; ж) практика фінвідділу міської управи оподатковувати ремісників (йдеться про податок з обігу) не за твердими, а за спекулятивними ринковими цінами¹⁰⁴. Ось чому таке становище викликало реакцію незадоволення з боку допущених ремісників — “вони або перейшли просто на службу до різних установ, або працюють на виконання замовлень німецьких фірм за домовленістю, або оформилися як інваліди. Отже, резерв вільних ремісників ... весь час зменшується”¹⁰⁵.

Але головна причина недовірливого ставлення населення до цих заходів лежала значно глибше. В цьому можна переконатися, ознайомившись з повідомленням в “Новому українському слові”, яке розставляє усі крапки над “і”. “За розпорядженням райхскомісара України, заснована в Україні хімічна спілка, підлягає райхскомісарові. Обсяг діяльності Спілки охоплює терени райхскомісаріату... Ремісничі та торгівельні підприємства будуть приєднуватися до Спілки за розпорядженням райхскомісара”¹⁰⁶. Отже, розпорядження вносить повну ясність щодо причин такої зацікавленості окупантів питаннями організації ремесла. По-перше, йшлося про “облік” ремісників і підбір керівників, по-друге, про утворення “трудова союзів”, тобто більш-менш великих капіталістичних підприємств, і, по-третє, на завершальній стадії — про “приєднання” за розпорядженням райхскомісара України ремісничих підприємств і “трудова союзів” до німецького Союзу, подібно до того, як це мало місце з ремісниками-хіміками. У цьому акті “приєднання” можна побачити ту саму лінію на “сувору централізацію” та “авторитарне керівництво”, яку окупанти проводили в трудовій політиці та в питаннях керівництва сільським господарством.

На окупованій території України німецькою владою допускалося існування в містах приватновласницьких структур — дрібних крамничок, ар-

тілей, кафе, ресторанів, різних кустарних виробництв. Так, у 1942 р. у Вінниці налічувалося 40 приватних торговельних крамниць із патентами¹⁰⁷. В Харкові в цьому ж році було здійснено “приватизацію” для вузького кола близьких до місцевої адміністрації людей.

Газета “Нова Україна” незабаром мусила із цього приводу визнати, що “частина зареєстрованих в міській управі артілей і товариств ... свою діяльність ... обмежила відкриттям кав’ярень та їдалень, зі спекулятивними, недоступними для більшості цінами”¹⁰⁸, чого не скажеш про самих окупантів, які, наприклад, продавали українським “підприємцям” горілку по 500–600 крб за літр, і самі ж потім купували в приватних кафе і ресторанах цю продукцію по 1200 крб¹⁰⁹.

Деякі українські підприємці (в минулому злочинці та спекулянти), відкривши свої заклади, змогли швидкими темпами адаптуватися до нових умов і поставити свою справу на широку ногу. Наприклад, “у м. Ворошиловграді (Луганську) підприємець Крамаренко на хімфармзаводі організував виробництво зубного порошку, сахарину та інших дрібниць і на цьому нажив великі гроші”, а в м. Харкові на спекуляціях нажили великі прибутки Щербаків і Науменко. В останнього загальна сума капіталу становила понад 8 млн карбованців. Але скоро німці вимушені були поставити застороги апетитам “нового українця”. Науменка гестапо розстріляло як спекулянта за махінації зі шведським офіцером щодо реалізації партії ручних годинників (на чому Науменко заробив близько 4 млн карбованців)¹¹⁰.

Іншими словами, окупаційна влада була незацікавлена в створенні засад для конкуренції німецькому капіталу. Нацисти, надаючи можливість якому-небудь українському об’єднанню купців розвиватися, переконавшись у тому, що вони отримують прибутки, просто звільняли їх чи прибирали “справу” до своїх рук.

На другому етапі окупації посилює свій тиск на схід німецький “середній” капітал. У цей період у райхскомісаріаті “Україна” виникають різні акціонерні товариства і компанії з обмеженою відповідальністю. Вони “повинні були стати ні чим іншим, як піонерами приватновласницького господарства”. Одночасно перед ними ставилися конкретні завдання, а саме — “заготівля сільськогосподарських продуктів харчування; запуск в експлуатацію обробних і переробних підприємств харчової промисловості, постачання сільськогосподарськими промисловими товарами та ін. речами обігу”¹¹⁵. Загальна кількість цих компаній сягла 50¹¹¹. Всі вони, по суті, були фіктивними утвореннями й мали незначний капітал, що становив 20—100 тис. РМ (райхсмарок). У Німеччині з таким капіталом вони б не проіснували жодного дня. Інша справа — окупована територія, що розкривала широкі можливості для якнайшвидшого збагачення.

На жаль, немає жодної можливості повністю простежити, як саме на практиці прикладали свої “зусилля” новоутворені фірми. Але про певні напрями їх спеціалізації, зокрема щодо найбільших із цих компаній, відомості існують. На Дніпропетровщині, наприклад, діяли а) Товариство з постачання електроенергії в коліні Дніпра під загальною назвою “Постачання електричного струму в Південній Україні” — (основний капітал — 20 тис. РМ); б) фірма “Брати Льобцек” (Україна) по організації всіляких торговельних підприємств (з основним капіталом — 100 тис. РМ); в) товариство “Маннесман” з питань торгівлі рудами і залізом (100 тис. РМ); г) фірма “В. Бістерфельд” — виробництво і продаж хіміч-

них і фармацевтичних продуктів — (100 тис. РМ); — на Миколаївщині — фірма “Рейнольд і Шензе” — експедиційне підприємство; “Волокняний Союз в Україні” — з приналежністю до “Союзу”: а) волокняного товариства (Берлін); б) Центрального торговельного товариства “Ост” а також:

- Союз “Гірнична справа України” з охопленням усіх заводів і підприємств, а також об’єднань підприємств, які мали в райхскомісаріаті “Україна” свої філії та займалися розвідкою, видобутком і переробкою мінералів;

- “Ост Індустрі ГмбХ” — з капіталом в 100 тис. РМ (м. Рівне) — текстильні та залізообробні підприємства;

- “Августверк” (Кам’янець-Подільський) — фірма із забезпечення місцевих підприємств обладнаннями і машинами;

- “Донець — Україна” — товариство з основним капіталом в 50 тис. РМ, що розпоряджалося всім видобутком кам’яного і бурого вугілля в Україні та в Донбасі зокрема;

- “Товариство сільгоспмашинної промисловості в Україні” — діяло в західноукраїнських областях;

- фірма “Гренінгер і Ран” (Київ) — відкрита торговельна спілка. Спільниками були Фріц Ран і Карл Гренінгер (Берлін);

- залізнично-будівельна спілка “Франц і Ко” — товариство з обмеженими правами в Києві; (основний капітал 100 тис. РМ) — центр перенесено до Берліна. Керівник — Людвіг Франц¹¹². Як бачимо, йдеться про досить широкий спектр інтересів німецького капіталу в Україні.

Німецька влада, в свою чергу, всіляко сприяла отриманню німецькими фірмами на окупованій території України великих прибутків, про що переконливо свідчить газета “Берлінер-Берзенцайтунг” за 1943 р., в якій проголошувалося, що відповідно до “керівних вказівок з регулювання виробничих цін в шойно зайнятих східних областях передбачено і обумовлено — ціни і заробітна плата повинна одержуватися на низькому рівні”¹¹³, тобто, розрив у цінах між Райхом і окупованою територією був джерелом великих прибутків німецьких фірм. Характер прибутку визначався також і тим, що на окупованій території в обігу були окупаційні “гроші-марки” і місцева валюта — українські карбованці, які за офіційним курсом райхсмарки були знецінені.

Крім цього, окупанти використовували ще один важливий економічний важіль — клірингові відносини, що становили безвалютну систему розрахунків опосередкуванням еквіваленту товарів. Отримуючи українську продукцію за твердими, явно заниженими цінами, Німеччина не розраховувалася за неї повністю ні валютою, ні товарами, а отримувала більшу її частину в борг, записуючи цей борг на клірингове сальдо в німецькій розрахунковій касі. Розраховуватися за своїми зобов’язаннями лідери Третього райху не збиралися ні під час війни, ні після неї. Вони визначали клірингові поставки із окупованих країн, в тому числі й з України, як їхній “внесок” в боротьбу Німеччини “проти більшовизму і англійського імперіалізму”. Про це відверто заявляв представнику шведської преси міністр господарства Німеччини Функ¹¹⁴.

Тиск німецького капіталу на Схід тривав до кінця 1943 р. Якщо взяти до уваги несприятливу ситуацію, що склалася саме в цей період для Вермахту на

фронті, викликає подив наполегливість німецьких підприємців, які ще в другій половині цього ж року продовжували утворювати нові компанії для експлуатації економіки України. Бажання швидкого збагачення та віра в остаточну перемогу німецької зброї змушували їх шукати прибутків на Сході, незважаючи на те, що дедалі більше погіршувалася військова ситуація.

Заслуговує на увагу й приклад великих німецьких концернів і банків, що отримали на окупованій території СРСР надвеликі прибутки. Наприклад, "Гемайншафтбанк" протягом другого півріччя 1942 р. досяг загального обороту в 2 млрд РМ, а сума балансу зросла з 230 до 270 млн РМ, концерн із сільськогосподарської продукції (НО) досяг від моменту свого заснування до 31 березня 1944 р. обсягу обороту в 5,6 млрд РМ¹¹⁵; відповідні обсяги ж "Остфазер" (концерну, який займався виробництвом волокна) становили в 1941—1942 рр. — 58,8 млн РМ, в 1942—1943 рр. — 122,5 млн РМ; в 1943—1944 рр. — 142,3 млн РМ. Це товариство отримало за перший рік окупації чистого прибутку в сумі 10,2 тис. РМ, а в другому — вже 381,4 тис. РМ¹¹⁶.

Лідери Третього райху покладали надію на ініціативу приватного капіталу і вважали, що завдяки його прагненням отримання максимальних прибутків можна буде фактично використати всі наявні можливості для потреб воєнної економіки Німеччини. Ось чому політичний курс гітлерівської Німеччини вимагав уже в 1942 р. створення такої ситуації, яку б пропагандистськи можна було представити як війну, що ведеться в інтересах усієї Європи. Так, з'являються кілька акціонерних спілок, утворених завдяки капіталу представників різних країн, які брали участь в експлуатації природних ресурсів окупованої української території. Серед них були: румунська Hansa-Romana SA Transporturi internationale, італо-німецька спілка Transcommerciale Handels gesellschaft Warenverkehr mbH, угорсько-німецька спілка Donau-Dniepr-Satzucht¹¹⁷. З НО співпрацювали 4 голландські фірми, а також одне данське підприємство, яке займалося виготовленням масла¹¹⁸. У свою чергу, А. Розенберг створив навіть спеціальний відділ у Східному міністерстві, Зондерреферат Малетке (названий за прізвиськом його керівника). Цій структурі доручалося залучити іноземний та німецький капітал до участі в експлуатації окупованої території¹¹⁹. Однак залучення іноземного капіталу в економіку окупованої території зводилося до політичних маневрів, оскільки нацистські лідери дуже ревно підходили до питання експлуатації економіки України й не збиралися поступатися прибутками на користь політичних союзників.

Із наведених вище прикладів діяльності окупаційної влади з налагодження і запуску промислових підприємств України для потреб фронту можна зрозуміти, чому більшість її планів виконати не вдалося. В чому ж саме крилися причини невдач німецьких загарбників на "економічному фронті"? Відповідь на це запитання дають самі ж німецькі спеціалісти, залучені для роботи на Сході, які у своїх листах відкрито висловлювали невдоволення методами вищого керівництва держави в царині економічної політики. Так, один із таких підприємців — учасник окупації України 1918 р. — Гейнц фон Ромайер, залучений до відбудови промисловості м. Мелітополь, в листі від 30 грудня 1942 р. на ім'я А. Розенберга писав: "Вся вада особливо яскраво виявляється ... в галузі економіки ... Труднощі знаходилися на самому дні,

на кожному окремому підприємстві. В дефіциті все: машини і обладнання, сировина і енергетичні ресурси, робоча сила і необхідне для неї продовольство і знаряддя”. Для того, щоб підняти економіку, за словами автора листа, потрібні були “практики, які в змозі самі взятися за справу”, але їх якраз і не вистачало. В той же час Ромайер зазначав, що на Сході багато випадкових людей: “Схід став розвантажувальним майданчиком для людей із товариств і синдикатів, із об’єднань спеціалістів, імперських груп і т. п.”; він був впевнений, що “їх час на Сході ще не настав”¹²⁰. Ромайер спостерігав “процес розвалу ... Вся економіка розтягується на вузькі розрізнені галузі ...” На його думку, німецькі “господарі” “вдаються до ... жахливої мішанини радянських і схематично перенесених німецьких форм господарювання”¹²¹. Але найважливішу причину невдач німецького керівництва у сфері економіки автор листа вбачав у “абсолютно неправильному ставленні до Сходу, яке виходить з Ровно”¹²². “На Сході, — зазначає він, — тепер говорять про “берлінський” та “рівненський” напрямки; (натяк на різницю в політиці, яку проводили А. Розенберг (Берлін) і Е. Кох (Рівне). — Авт.); у першому випадку допускається робота на перспективу, а в другому — робота без перспектив, тобто — хижачьке господарювання”. Але в усіх випадках “дає себе знати розлам, який паралізує проведення роботи на Сході”. “Все це демонструє ваду вертикальних структур, подібних до струн арфи. Часто із Берліну чи з Ровно надходять розкладені до найдрібніших подробиць накази, які повинні бездоганно виконуватися в повному обсязі часто всупереч місцевим умовам”¹²³.

У свою чергу, “генерал-комісари і гебітскомісари оплутуються все більше густою мережею зростаючих з кожним днем інструкцій і поступово позбавляються будь-якої власної ініціативи”¹²⁴. В той же час “у випадку якогонебудь недоліку чи помилки, виконавча інстанція звалює провину на вищу ..., а вища — на виконавчу ... В підсумку — винних немає”. Таким чином, економічну політику Німеччини можна назвати “... поганою, незграбною копією радянських організаційних форм”, які за словами Г. фон Ромайера, німці “перейняли, частіше змінивши лише окремі назви”¹²⁵.

Перетворення території України на окупований “заповідник” для економічної експлуатації супроводжувалося позбавленням всіх політичних, економічних і соціальних прав українського населення. Режим, встановлений окупантами в Україні, перевершував деспотичні порядки в інших країнах Західної Європи, захоплених Німеччиною. Якщо в більшості з них у період німецької окупації зберігалися, хоча і в обмеженому вигляді, юридичні та економічні взаємини між роботодавцями та робітниками, існувала торгівля, медичне обслуговування, частково — соціальне забезпечення, то в Україні склалася зовсім інша картина.

Відповідно до розпорядження заступника райхскомісара України від 1 грудня 1941 р. “Про заробітну плату, українським робітникам та умови їх праці” встановлювалося 6 груп робітників, які за годину праці отримували: а) практиканти всіх років навчання — 0,75 крб.; б) нефахові робітники: віком 18 років і старше — 1,00 крб, віком 17 років і менше — 0,70 крб; в) фахові ремісники: віком 18 років і більше — 1,20 крб, віком 17 років і менше — 0,90 крб; г) фахові ремісники: у віці від 22 років — 1,70 крб, від 20 і до

21 року — 1,60 крб, від 18 — 19 років — 1,40 крб; г) керівники, ремісники зі спеціальною кваліфікацією, десятники — 2,00 крб; д) майстри — 2,50 крб”.

Німці за походженням (фольксдойче) відповідно до цього документа одержували на 50 % більше ніж українці. Жінки отримували 80 % відповідного рівня заробітної плати. А вже 1 квітня 1942 р., згідно з розпорядженням керівництва райхскомісаріату “Україна”, коли жінки виконували тяжку роботу, яку за нормальних умов роблять чоловіки (дорожньо-будівельні, транспортні роботи), вони отримували повну заробітну плату. За цим самим наказом за забезпечення продовольством на підприємствах із робітників утримувалися інші суми: за повне денне харчування — 3—6 крб, за часткове забезпечення (сніданок, вечерю) — 30 коп., за обід — 40 коп.¹³⁵. Така сама платня призначалася євреям¹²⁶.

Отже, щомісячний заробіток кваліфікованого робітника становив 400 крб, бухгалтера — 500 крб, вчителя народної школи — 250 крб, старшого вчителя — 400 крб, ставки фахівців та керівників коливалися від 900 до 1500 крб¹²⁷. Однак окупанти змушені були визнати, що “деяке невдоволення викликає те, що робітники на підприємствах, якими керують німці, отримують значно більшу заробітну плату, ніж працюючі на міських підприємствах”. Але основне питання полягало не в розмірі зарплати, бо “висока зарплата має малу цінність для робітника, якщо він на неї не може нічого придбати”¹²⁸.

Зацікавлені в запускові важливих у воєнному значенні підприємств, окупанти за допомогою “соціального маневрування” змогли в окремих випадках примусити працювати більшість місцевого населення для потреб Третього райху практично задарма. І робітники для того, щоб вижити в цих умовах, йшли на роботу, особливо, на ті підприємства, де було обіцяно кращі соціальні умови. Як зазначалося в одному з німецьких звітів, “ті, хто наймається на роботу, віддають перевагу тим установам, де є виробничі кухні і здаються додаткові продукти харчування, що особливо характерно для залізниць в Мелітополі”¹²⁹. Ця тенденція була повсюдною. Так на підприємствах Запоріжжя у серпні 1942 р. діяло 40 їдалень, які забезпечували 36 тис. робітників¹³⁰.

Окрім виробничих кухонь і додаткових пайків, при деяких підприємствах відкрилися дитячі заклади. Так, у більшості районах м. Маріуполь у червні—липні 1942 р. були “організовані дитячі садки і ясла для дітей, чий батьки залучалися до сільськогосподарських робіт”¹³¹. Але подібні заходи були радше винятком із правила, позаяк на більшості підприємств окупованої України спостерігалася інша картина. Навіть директива райхсміністерства окупованих східних областей про те, що “керівник заводу бере на себе всі соціальні завдання, які ... виконувалися компартією, профспілками та іншими об'єднаннями до війни”¹³², була чистою демагогією, бо мала на меті лише встановлення терористичного режиму на всіх промислових підприємствах. По суті, ліквідуючи профспілкові організації, нацисти переклали проблеми соціальної політики на плечі працюючих.

Не розв'язало соціальних проблем і спеціальне положення від 1942 р. про забезпечення при нещасних випадках для місцевих робітників і службовців. Як заявляла “Німецька газета для України”, “тепер всі працюючі на робочих місцях чи виконуючі завдання німецької адміністрації, окрім допомоги

по хворобі, отримують і допомогу при нещасних випадках, при цьому допомогу при втраті здоров'я отримує сам постраждалий, а в випадку смерті — його сім'я". Ця ж газета із захопленням перераховувала всі види матеріальної допомоги при нещасному випадку, які включали: а) допомогу по хворобі; б) допомогу при нещасному випадку; в) допомогу вдові загиблого; г) допомогу сиротам; г) переважне надання роботи і надання продуктів харчування"¹³³. Крім цього, гарантувалося безкоштовне лікування всіх постраждалих лікарями соціального страхування. "Виплата допомоги, — як зазначалося далі, — здійснюється із коштів лікарняних страхових кас". Тобто господарі підприємств були зобов'язані сплачувати внески до цих кас за своїх робітників і службовців. Але всі ці настанови залишилися лише на папері та виявилися суто пропагандистським жестом, адже самі ж окупанти звітували про неспроможність, та й, власне, небажання вирішувати ці питання.

Залишилася лише обіцянкаю і організація "допомоги" сім'ям осіб, "завербованих" на роботу в Райх. "У Чернігівській області, — відзначав "Український кур'єр", виплачено допомогу з червня 1942 р. до 15 травня 1943 р. 8305 сім'ям і 23 958 родичам на загальну суму 5 млн 603 тис. 730 крб"¹³⁴. Ці мільйони карбованців за розрахунками " нової влади" повинні були вразити читача, але останній ставився до подібної статистики скептично, бо коли кожну сім'ю та кожного родича із числа названих розглядати як справжнього отримувача цієї допомоги і, відповідно, загальну їх кількість визначити 32 263, то виходить, що за 11 місяців кожному отримувачу в середньому надали близько 175 крб, а за один місяць 15—16 крб. Прикриваючись гучними гаслами, окупаційна влада використовувала працю місцевого населення у своїх інтересах фактично задарма.

Під час окупації України неухильно погіршувався матеріальний стан населення. Найефективнішою з офіційних форм пограбування була податкова політика. Так, відповідно до директиви 1941 р. райхміністра А. Розенберга про податкову систему в окупованих радянських областях, до державних податків належали: податок з обігу, податок з прибутку, прибутковий податок, в т. ч. податок на заробітну плату, податок на потреби житлового будівництва, на благодійну справу, податок з кооперативних підприємств та інших громадських організацій, грошовий прибутковий податок з колгоспів, податок з сільського господарства, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток. Крім того, існували ще й місцеві податки та відрахування: податок на будівлі, державна рента на земельні ділянки, що не підлягали сільськогосподарському оподаткуванню, податки на транспортні засоби, на худобу, з розваг, на собак, на тоталізатори, кіно і промисли¹³⁵. Загальна кількість податків на окупованій території України становила понад 2 десяткі.

Розглянемо порядок оподаткування на окупованій території України. Для приватних осіб, які займалися ремеслом, розмір стягнення визначався в залежності від обсягу доходів окремого "підприємства". Найнижча податкова ставка складала 335 крб, середня — 665 крб, найвища — 1200 крб. Всі надходження отримував район. Податки від отримувачів заробітної плати та найменших робітників на першому етапі окупації залежали від розміру заробітної плати чи винагороди. Мінімальна ставка становила 1,2 крб, середня — 14 крб

і максимальна — 42 крб. Від загальної суми район отримував — 75%, Райх — 24%. Але нова податкова ставка з 1942 р. становила 10 %; причому всі кошти вносили на рахунок району. Промислові та ремісничі підприємства, а також торговельні організації щоквартально мали сплачувати податок в розмірі 15% від визначеної суми чистого прибутку. Як податок з обігу на нетоварні операції стягувалося 5 % від сплачених цін. Звідси район і Райх отримували по 50 %. Культурний податок стягувався з постійної заробітної плати залежно від розміру заробітної плати чи ставки. Мінімальна ставка становила 1,05 крб, середня — 12 крб, максимальна — 38 крб. Прибуток між Райхом і місцевими органами розподілявся в рівних частках. Також існував податок на будівлі. Платниками податків були робітники, службовці. Ставка становила 1 % від страхової вартості наділу разом із будівлями. Підприємства і торговельні організації сплачували податки таким чином: державні підприємства — 0,5 крб., інші організації — 3 крб щоквартально¹³⁶.

Якщо розмір державних податків визначався зафіксованими тарифами, то місцеві податки визначалися окупаційною владою довільно. Так, у Кам'янець-Подільській області голова сім'ї сплачував за себе такий самий податок, як і за собаку, а податок на дружину прирівнювався до податку на кішку¹³⁷. У вишукуванні форм оподаткування німецькі фіскальні служби були досить винахідливими. На окупованій території підлягало обкладанню податком все. Так, реєстрація народження дитини коштувала — 10 крб, реєстрація шлюбу — 50 крб, реєстрація смерті — 20 крб, видача довідки — 15 крб, прохання — 5 крб, за реєстрацію велосипеда — 15 крб, за видачу паспорта — 5 крб і т. п.¹³⁸. За несплату податків населення очікували різні форми покарання, аж до смертного вироку. За матеріалами Надзвичайної Державної Комісії, сума податків, штрафів, контрибуцій, сплачених населенням України, сягала 2574 млн руб. Найбільші суми податків за цими даними були зібрані в Ізмаїльській, Запорізькій та Кам'янець-Подільській областях. А за даними фонду Ради Міністрів України, сума податків, штрафів, контрибуцій становила 2 млрд 692 млн 795 тис. руб., 45 млн 933 тис. марок, 195 млн 194 тис. крб, 14 млн 460 тис. злотих¹³⁹.

Підсумовуючи діяльність великих німецьких монополій та окупаційного військово-економічного апарату в індустріальних районах України, слід констатувати, що перший період їхньої присутності був позначений пріоритетами воєнно-ідеологічних засад над господарськими. Ставка на деіндустріалізацію великої промисловості, масове вивезення сировини та продовольства до Райху, задоволення військових потреб виключно за рахунок захопленої території — все це впливало з переконань лідерів нацистської Німеччини у швидкій перемозі над Радянським Союзом. Шляхом застосування колоніальних методів експлуатації окупанти сподівалися за короткий термін забезпечити значний державний прибуток і покрити подальші військові потреби.

Економічна експансія нацистів в Україні відбувалася в тісній взаємодії державних і кооперативних інтересів монополій. “Східні компанії” (а також “монопольні товариства”), які мали ексклюзивний статус в окремих галузях господарства, керувалися як державою, так і приватним сектором. При “опікунському управлінні” окремими підприємствами керували німецькі фір-

ми чи консорціуми під пильним наглядом держави. Здійснення “приватизації” промислових і торговельних підприємств, до якої від самого початку прагнули німецькі промисловці, відсувалося на невизначений термін як неактуальне.

Важливою ланкою в механізмі економічної експлуатації України нацистською Німеччиною були також банки, через які окупаційна влада здійснювала її фінансове пограбування. Це знайшло віддзеркалення насамперед у вилученні банківських цінностей. Окупаційна влада також широко практикувала блокування існуючих платіжних засобів і безконтрольний випуск паперових грошей відповідно до власних потреб, не рахуючись ні з чим, окрім власних інтересів. Відіграючи роль платіжного засобу під час так званих закупівель, ці “гроші” фактично використовувалися для прихованого пограбування місцевого населення та збагачення правлячих кіл Німеччини.

Однак економічна політика лідерів Третього райху зазнавала певної еволюції та залежала від воєнно-політичного становища Німеччини. Коли умови склалися не на користь окупантів, нацистське керівництво вимушено переглядало свої економічні плани щодо використання економічного потенціалу України як допоміжної військово-технічної бази для потреб фронту. Якщо на першому етапі окупації економічні цілі загарбників зводилися лише до видобутку сировини, то з початку 1942 р. головний акцент робиться на відновленні видобувної, важкої та машинобудівної галузей. Саме після провалу “бліцкригу” настає другий період, який умовно можна назвати “господарським лібералізмом” для німців та їхніх союзників. Його проявом було масове виникнення на окупованій території філій і самостійних промислових, торговельних і кредитних підприємств. Для прискорення експлуатації та повного підпорядкування окупованої території України військовим потребам Третього райху на її терени був допущений середній і малий німецький капітал, а також промисловці країн-сателітів.

Труднощі у сфері економіки, з якими дедалі частіше зтикала нацистська адміністрація на окупованій території, крилися як у нестачі сировини, обладнання, кваліфікованих кадрів, саботажі, так і в суперечностях між підходами керівників Німеччини до експлуатації української промисловості, а саме, двох угруповань: з одного боку, А. Розенберга, а з іншого — Е. Коха. В результаті перемоги в цій “боротьбі” позиції “ровенського” напрямку, який підтримував сам А. Гітлер, діяльність окупаційної влади в Україні була спрямована в русло хижацької експлуатації ресурсів, що руйнували її економічний потенціал. І все ж, попри труднощі економічного та організаційного порядку, нацистська Німеччина у війні з Радянським Союзом отримувала значну частину необхідних матеріалів та сировини за рахунок експлуатації економіки та ресурсів України. Це визнавали й самі німці, підкреслюючи, що “внесок України в німецьку воєнну економіку був безумовно дуже значним”¹⁴⁰.

Нацистська політика на окупованій території України зводилася до цинічного, демаскованого пограбування та геноциду щодо місцевого населення. Населення міст за “нового порядку” позбавлялося будь-яких політичних, економічних і соціальних прав. Все це супроводжувалося галасом про “расову” винятковість арійців. У містах на кожному кроці, а особливо при входах до магазинів, ресторанів, перукарень вивішувалися застереження: “Ли-

ше для німців”, “Українцям вхід заборонено”. В багатьох районах місцевому населенню заборонялося користуватися залізницею та трамваями, електро-струмом, телеграфом, поштою.

Голод і хвороби, штрафи та контрибуції, величезні податки та знущання лягали тяжким тягарем на плечі населення України й несли масове зuboжіння і смерть. Навіть оцінки спецслужбами Третього райху політичної ситуації на окупованій території супроводжувалися визнанням того, що “ніколи ще населення не перебувало в таких тяжких умовах, як за німецького панування”¹⁴¹.

Роблячи ставку на терор, рабську експлуатацію, ватажки нацистської Німеччини позбавлялися головного — підтримки місцевого населення, яке зіткнувшись із жорстокою терористично-колонізаторською політикою, доходило переконання, що нацизм є заклятим ворогом України, її народу, а не тільки радянської влади. На політичну орієнтацію людей праці не могла не справи-ти впливу й цинічна економічна політика окупантів.

¹ Центральний державний архів органів влади та управління України (далі — ЦДА-ВО України). — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 107.

² Там само. — Арк. 3.

³ Там само. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 61.

⁴ Там само. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 225.

⁵ *Dallin A. German Rule in Russia. 1941—1945.* — New York, 1957. — P. 405.

⁶ *Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах.* — М.: Юридическая литература, 1991. — С. 197, 198.

⁷ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана “Ольденбург” (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СРСР).* — М., 1980. — С. 145.

⁸ Там само. — С. 147.

⁹ *Война Германии против Советского союза 1941—1945. (Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз).* — Берлин, 1991. — С. 92.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 180. — Арк. 166.

¹¹ *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.* — К., 1975. — Т. 1. — С. 357.

¹² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — 4.1. — Спр. 533. — Арк. 26.

¹³ *Коваль М.В. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії* — К., 1995. — С. 110.

¹⁴ *Дніпропетровська газета.* — 1942. — 30 травня.

¹⁵ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: У пошуках архівних свідчень.* Випуск 1. — К., 1998. — С. 62.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — 4.1. — Спр. 533. — Арк. 17.

¹⁷ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* Назв. праця. — С. 62.

¹⁸ Там само. — С. 55.

¹⁹ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. (Збірник документів і матеріалів).* — К., 1951. — С. 131.

²⁰ Там само. — С. 138.

²¹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 152.

- ²² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — Т. 1. — С. 357.
- ²³ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 152.
- ²⁴ Сообщение Советского информбюро. — Т. 6. — М.: Совинформбюро, 1944. — С. 233.
- ²⁵ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 152—153.
- ²⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. — Т. 3. — М., 1965—1967. — С. 765.
- ²⁷ *Коваль М.В.* Назв. праця. — С. 113.
- ²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — Т. 1. — С. 359.
- ²⁹ *Ветров І.Г.* “Фінансова війна” третього райху на окупованій території України в 1941—1944 рр. // Український історичний журнал. №3, 1995. — С. 97.
- ³⁰ Война Германии против Советского Союза. 1941—1945... — С. 93.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 1.
- ³² *Dreschsler K., Dress H., Hass G.* Miejsce Europy środkowej w koncepcji gospodarki wielkiego obszaru. Przyczynek do zagadnienia celów wojennych faszystowskiego imperializmu niemieckiego w Europi w latach 1939—1945. “Dzieje najnowsze” — 1971. — № 1/2. — S. 185—188.
- ³³ Europäische Wirtschaftsgemeinschaft. — Berlin, 1942. — S. 225.
- ³⁴ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 155.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 97—98.
- ³⁶ Там само. — Арк. 99.
- ³⁷ Одесская газета. — 1942. — 23 сентября.
- ³⁸ *Bonusiak W.* Polityka ekonomiczna III rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941—1944). — Rzeszow, 1981. — S. 195.
- ³⁹ *Bonusiak W.* Назв. праця. — S.195.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 61.
- ⁴¹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 51—52.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 65.
- ⁴³ Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des Zweiten Weltkrieges. — Berlin, 1969. — S. 364—365.
- ⁴⁴ *Czollek R., Eicholtz D.* Zur wirtschaftspolitischen Konzeption des deutschen Imperialismus // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1968, cz. 1. — S. 151.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 141. — Арк. 61.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 40.
- ⁴⁷ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* Назв. праця. — С.57.
- ⁴⁸ Нове Запоріжжя. — 1941. — 7 грудня.
- ⁴⁹ *Атлас З.В.* Социалистическая денежная система. — М., 1969. — С. 294.
- ⁵⁰ Голос (часопис для українців у Німеччині). — Берлін. — 1942. — 12 липня.
- ⁵¹ *Лаута С.П.* Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965. — С. 169, 170.
- ⁵² *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* Назв. праця. — С. 58—59.
- ⁵³ *Schwen C. F., Baling J.E.* World War II Military Currency. — New York, 1980. — P. 133.
- ⁵⁴ *Атлас З.В.* Назв. праця. — С. 294.
- ⁵⁵ *Hitlers Secret Conversations 1941—1944.* — New York, 1953. — P. 59.
- ⁵⁶ Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны. — М., 1971. — С. 406—407.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч.1. — Спр. 533. — Арк. 27.

- ⁵⁸ Там само. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 145. — Арк. 19.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 141. — Арк. 86.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 89.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 86.
- ⁶² Там само. — Арк. 86—87.
- ⁶³ Там само. — Арк. 87.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 89.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 97.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 98.
- ⁶⁸ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 227.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч.1. — Спр. 533. — Арк. 32.
- ⁷⁰ *Гатовский Л.* Экономическая победа Советского Союза в Великой Отечественной войне. — М., 1946. — С. 59.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч.1. — Спр. 533. — Арк. 32.
- ⁷² *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 225, 226.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 8.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч.1. — Спр. 533. — Арк. 32.
- ⁷⁵ *Thomas G.* Die Geschichte der deutschen Wehrung Rustungswirtschaft (1918—1943/45). — Vorrard am Rhein, 1966. — S. 329.
- ⁷⁶ Цит. по: Военно-исторический журнал. — 1963. — № 1. — С. 82.
- ⁷⁷ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 224.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч.1. — Спр. 533. — Арк. 35.
- ⁷⁹ Правда. — 1943. — 6 вересня.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 30, 31.
- ⁸¹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 214.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 28.
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 292.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 293.
- ⁸⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов. — Днепропетровск, 1962. — С. 93.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч.1. — Спр. 533. — Арк. 43.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т.2. — Арк. 109.
- ⁸⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 291.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 101. — Арк. 125.
- ⁹⁰ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 295.
- ⁹¹ Там само. — С. 295.
- ⁹² Там само. — С. 296.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч.1. — Спр. 533. — Арк. 32.
- ⁹⁴ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 296.
- ⁹⁵ *Коваль М.В.* Назв. праця. — С. 109.
- ⁹⁶ Німецька українська газета, № 182. — 1942. — 22 серпня.
- ⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 91.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 92.
- ⁹⁹ Нове українське слово. — 1942. — 3 травня.
- ¹⁰⁰ Там само. — 12 червня.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 12.
- ¹⁰² Молва. — 1943. — 16 апреля.
- ¹⁰³ Одесская газета. — 1943. — 5 мая.

- ¹⁰⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941— 1944 рр. (Збірник документів і матеріалів). — С. 206—207.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 304—305.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Нова Україна. — 1942. — 14 лютого.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 102. — Арк. 30.
- ¹¹⁰ Там само. — Спр. 110. — Арк. 197.
- ¹¹¹ *Коваль М.В.* Назв. праця. — С. 109.
- ¹¹² Подолянин. — 1942, № 85 (119). — 18 жовтня; ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 95—96; “Дзвін волі” (Біла Церква). — 1943. — 8 липня.
- ¹¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 96.
- ¹¹⁴ *Skalniak F.* Bank Emisijny w Polsce. 1939—1945. — Warszawa, 1966. — S. 190.
- ¹¹⁵ *Bonusiak W.* Назв. праця. — S. 193.
- ¹¹⁶ *Czollek R.* Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den Sowjetrepubliken während des zweiten Weltkrieges. — Berlin, 1976. — S. 146.
- ¹¹⁷ *Bonusiak W.* Назв. праця. — S. 194.
- ¹¹⁸ *Chodorowski J.* Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru (Grossraumwirtschaft) 1800—1945. — Wrocław, 1972. — S. 268.
- ¹¹⁹ *Bonusiak W.* Назв. праця. — S. 195.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 180. — Арк. 52.
- ¹²¹ Там само. — Арк. 59.
- ¹²² Там само. — Арк. 58.
- ¹²³ Там само. — Арк. 53.
- ¹²⁴ Там само. — Арк. 52.
- ¹²⁵ Там само. — Арк. 53—55.
- ¹²⁶ Нове українське слово. — 1942. — 8 лютого.
- ¹²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 40; ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 23—24.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 115.
- ¹³⁰ Там само. — Арк. 79.
- ¹³¹ Там само. — Т. 2. — Арк. 110.
- ¹³² Там само. — Оп. 1. — Спр. 180. — Арк. 154—155.
- ¹³³ Там само. — Спр. 182. — Арк. 60, 62.
- ¹³⁴ Український кур’єр. — 1943. — 22 квітня.
- ¹³⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. — С. 142.
- ¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 270. — Арк. 1—2.
- ¹³⁷ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 180.
- ¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 1.
- ¹³⁹ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* Назв. праця. — С. 56.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 234. — Арк. 9.
- ¹⁴¹ Там само. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 145—146.

О. ПЕРЕХРЕСТ

Сільське господарство України в період нацистської окупації

У геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини особливо важлива роль відводилася сільськогосподарському потенціалу України. Саме за його рахунок керівництво Райху насамперед мало намір розв'язати одну зі стрижневих проблем — створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини й окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Про це неодноразово відверто заявляли Гітлер та інші нацистські керівники. Вже після початку Другої світової війни в розмові з представником ліги Націй К.Я. Буркгардом фюрер зазначив: “Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні”¹. 21 червня 1941 р., за день до нападу на СРСР, Гітлер писав Муссоліні, що в результаті війни на Сході “вдасться забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу”². 22 серпня 1941 р. у записці з приводу плану подальшого ведення війни проти СРСР Гітлер вказує, що одним із найважливіших завдань має стати оволодіння районами України та Причорномор'я, які є важливою сировинною та продовольчою базою³. Райхсміністр східних територій А. Розенберг зазначав: “Завдання України полягають у тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент — сировиною”⁴. Райхскомісар України Е. Кох у червні 1941 р. заявив: “Україна мусить бути і буде тим, для чого вона призначена, згідно з розміщенням у сприятливих ґрунтових умовах, а саме — житницею Європи”⁵.

Привабливість сільськогосподарського потенціалу України для гітлерівців зумовлювалася кількома чинниками. Напередодні німецько-радянської війни Україна була одним з основних районів виробництва зерна, технічних культур і продуктів тваринництва в СРСР. У 1940 р. розміри задіяної для виробництва рослинницької продукції земельної площі в усіх категоріях господарств становили 31 336 тис. га, валовий збір зернових культур досяг 26,42 млн т, у т. ч. пшениці — 8,4 млн т, цукрових буряків — 13 млн т, соняшнику — 946 тис. т, картоплі — 20,66 млн т, овочів — 5,48 млн т⁶. У результаті Україна забезпечувала понад 21 % виробництва пшениці в СРСР, третину ячменю, понад 50 % кукурудзи, 74 % цукру⁷. Значними були ресурси тваринницької галузі сільського господарства України. В усіх категоріях господарств на 1 січня 1941 р. налічувалось 10,997 млн голів великої рогатої худоби, у т. ч. 5,965 млн корів, 9,186 млн свиней, 7,325 млн овець та кіз, 4,674 млн коней⁸. У 1940 р. колгоспи, радгоспи й інші державні господарства та особисті підсобні господарства населення виробили м'яса і сала всіх видів (у забійній вазі) 1,127 млн т, молока — 7,114 млн т, вовни — 13,5 тис. т, 3,273 млрд штук яєць⁹. На початок 1941 р. державні запаси про-

дуктів харчування та фуражу становили 6162 тис. т, що надавало змогу забезпечити піврічні потреби радянських збройних сил на випадок війни¹⁰.

Привабливим для нацистів були і матеріально-технічні ресурси сільського господарства України, зокрема його технічний парк. На початку 1941 р. у МТС, колгоспах і радгоспах республіки нараховувалося 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів, 844,6 тис. плугів, 371,6 тис. культиваторів, 244,7 тис. сівалок та чимало іншої техніки. Значною кількістю сільськогосподарського інвентаря, який використовувався за допомогою живого тягла, володіли селянські господарства¹¹.

Ці багатства значною мірою визначали геополітичну міць СРСР, особливо у воєнні часи. Володіння ними дозволяло б вирішувати важливі стратегічні та воєнні завдання, втрата ж унаслідок ворожої окупації означала б не просто арифметичну втрату — це завдало б тяжкого удару по всій господарській системі СРСР, що незабаром і сталось.

У той же час у Німеччині відчувалася велика недостача сільськогосподарської продукції, адже власне виробництво не покривало навіть потреби німецького населення у продовольстві. Дефіцит німецького продовольчого балансу в 1934—1935 рр. (в % до потреб) складав по птиці та яйцях від 20 до 30 %, морській рибі — від 30 до 40 %, жирах (включаючи масло, свиняче сало і маргарин) — від 40 до 50 %, рослинних жирах — від 95 до 99 %¹². Власним виробництвом Німеччина забезпечувала лише 80 % потреб країни, в тому числі в хлібі, картоплі, цукрі та молоці — на 90—95 %. В умовах війни ситуація ускладнювалася тим, що порушилися встановлені раніше торговельні зв'язки з іншими державами, а також тим, що сільське господарство в результаті мобілізації втратило величезну кількість робочих рук і, крім того, одержувало менше машин і знарядь праці¹³.

Наявний дефіцит продуктів харчування Німеччина намагалася покрити за рахунок окупованих, залежних і “нейтральних” країн Західної Європи. До 1941 р. з Голландії було завезено 39 тис. т жирів. Данія в перші 12 місяців після захоплення поставила 257 тис. т яловичини та свинини, майже 60 тис. т яєць, 73 тис. т оселедців та інші продукти. З Польщі в 1940—1941 рр., крім інших сільськогосподарських продуктів, було вивезено понад 1 млн т зерна, із Норвегії — близько 100 тис. т риби, Франція щорічно поставляла понад 2 млн гл вина, а також велику кількість молочних продуктів, 150 тис. т м'яса й жирів, 90 тис. т зерна і т. п. Крім того, окупаційні війська Німеччини в Європі постачалися продовольством переважно за рахунок окупованих країн¹⁴. Однак, підкоривши й пограбувавши майже всю Європу, Німеччина не володіла достатнім продовольчим резервом для ведення війни проти СРСР, а тим більше для реалізації своїх стратегічних планів.

Основні ідеї керівників нацистської Німеччини щодо використання сільськогосподарського потенціалу України знайшли своє втілення в директивних документах Райху, які визначали плани на період війни та на перспективу, зокрема у складених ще до війни “Директивах з керівництва економікою нових окупованих східних областей” (“Зелена течка” Герінга). У цьому документі наголошувалося, що використання окупованих східних областей “повинне проводитися насамперед у галузі продовольчого та нафтового господарства. Одержати

для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти — така головна економічна мета кампанії ... Першим завданням є якнайшвидше ... забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей, щоб таким чином, полегшити продовольче становище в Європі і розвантажити транспорт”¹⁵. У ході війни положення цього документа, які стосувалися питань продовольчого постачання Вермахту та Райху, були доповнені та конкретизовані різного роду наказами та розпорядженнями вищих нацистських чиновників, цивільного та військового керівництва.

У матеріалах Нюрнберзького процесу над головними німецькими військовими злочинцями зазначено, що гітлерівці планували вивезти до Німеччини з півдня й південного сходу Радянського Союзу (тобто з України) всі продукти харчування та сировинні матеріали, які вони вважали “надмірними”. Для місцевого населення, яке виробляло продукти та сировину, залишалося менше того мінімуму, що потрібний був для його існування.

Нацистами встановлювалася наступна послідовність у розподілі продуктів харчування: “ ... 1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що перебувають у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і в останню чергу для населення окупованих країн”¹⁶.

Щодо кількісних показників відомо, що гітлерівці розраховували щорічно вивозити до Німеччини з окупованих областей СРСР 10—11 млн т зерна, близько 40 тис. т рослинної олії, 1 млн т жмихів, понад 260 тис. т цукру¹⁷, значну кількість м'ясних та інших продуктів. Потреба ж німецьких військ у продовольстві на Східному фронті також була надзвичайно великою. Так, на весну 1942 р. вона щорічно сягала 1,5 млн т хліба, 1,8 млн т вівса, 600 тис. т м'яса, 100 тис. т жирів і т. п.¹⁸ Планувалося, що більшу частину цього продовольства повинна була поставляти Україна.

До зазначеного вище слід додати, що поліпшити свої продовольчі справи за рахунок захоплених районів України планували й союзники Німеччини у війні з СРСР. Так, лише для діючих на території України військових частин командування румунських окупаційних військ розраховувало одержувати щорічно 94 500 т пшениці, 311 000 т фуражу, 206 500 т кормів для коней, 135 500 т картоплі¹⁹.

Значення сільськогосподарського потенціалу України добре розуміли і Сталін, і Гітлер. При цьому, якщо для Сталіна він був реальністю, то для фюрера до певного часу — мрією. Цей фактор, виходячи з початкових задумів Гітлера, був одним із головних причин того, що його війна з СРСР була й війною за Україну.

На початковому етапі окупації українські села стали об'єктами тотального пограбування з боку військ Вермахту. Насамперед відбиралося продовольство, яке розподілялося між військовими структурами, окремими військовослужбовцями, або відправлялося до Райху. Військова влада відверто санкціонувала таке пограбування. Так, у наказі військового інтенданта верховного командування німецької армії “Про постачання військ” від 16 червня 1941 р. вказувалося: “Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поновлювати склад обозів і постачання за її рахунок. Про це має пам'ятати кожний командир і начальник під час окупації у країні ворога. Для збереження запасів у Німеччині війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства”²⁰. Про обсяги мародерства окупантів частково можна судити по то-

му, що тільки до вересня 1941 р. зі Східного фронту від солдатів та офіцерів до Німеччини надійшло 11 млн 600 тис. продовольчих посилок²¹.

Та вже незабаром нацистська верхівка, усвідомлюючи, що одноразовими реквізиціями завдання безперервного постачання продовольством Вермахту та Райху вирішити не можна, зобов'язала військово командування та цивільну окупаційну владу припинити неконтрольоване пограбування продовольчих ресурсів і забезпечити планомірну експлуатацію сільського господарства України. Головним завданням було визначено організацію сільськогосподарського виробництва. Саме за рахунок цього передбачалося одержувати основну частину продовольства і сировини. Щоправда, погляди нацистських керівників, як на передодні війни, так і на самому її початку, щодо методів здійснення цього стратегічного завдання розходилися. Керівництво міністерства у справах окупованих територій на чолі з А. Розенбергом виступало за розпуск колгоспів і вважало, що сільськогосподарське виробництво мусить базуватися на індивідуальних господарствах. Відомство “чотирирічного плану” на чолі з райхсміністром Г. Герінгом вважало за необхідне зберегти радянську колгоспно-радгоспну систему і планувало організувати виробництво на базі великих господарств. Герінг та його оточення сподівалися, що це полегшить контроль за виробництвом продукції, її збиранням й вивезенням до Німеччини. Організаційні зміни в аграрному секторі в умовах війни вони вважали недоцільними, тому це вимагало не лише значних зусиль, а й часу. Вагомим аргументом на користь збереження колгоспно-радгоспної системи слугувало й те, що перехід до індивідуального сільського господарства потребував значного матеріально-технічного підкріплення, адже для дрібних селянських господарств необхідна була велика кількість сільськогосподарського реманенту, інвентаря і техніки. У “Зеленій течії” прямо наголошувалося, що “через відсутність інструментів й машин для відновлення дрібних селянських господарств мають бути збережені великі сільськогосподарські підприємства”²². Привабливою була й перспектива використати колективістські традиції українських селян, їхні навички спільної праці та насамперед — сталінський досвід господарювання в сільському господарстві як ефективну форму експлуатації селян. Врешті, за підтримки Гітлера було обрано варіант організації сільськогосподарського виробництва на базі великих господарств і він домінував не лише на початку, а й упродовж усієї окупації.

Окупаційною владою вживалися енергійні заходи щодо відновлення діяльності колгоспів, радгоспів та МТС. Процес організації їх роботи був детально регламентований численними розпорядженнями, службовими вказівками та інструкціями окупаційної влади. В них містилися детальні настанови щодо організації та змісту виробничого процесу, використання техніки й тягла, залучення до роботи сільського населення, тривалості робочого дня й оплати праці, функціональних обов'язків керівників та спеціалістів, заходів покарання за ухилення від роботи та недобросовісне виконання робіт і обов'язків тощо.

Для наведення порядку в сільській місцевості, відновлення колгоспів і радгоспів та організації на цій базі сільськогосподарського виробництва окупаційна влада, як військова, так і цивільна, застосовувала заходи агітаційно-пропагандистського, попереджувального, обмежувального та репресивно-карального характеру. В селах запроваджувалася комендантська година,

під страхом розстрілу заборонявся грабунок майна колгоспів та радгоспів, крадіжки сільськогосподарської продукції. Земля, все майно колгоспів і радгоспів, знаряддя праці були оголошені німецькою власністю. В господарствах проводилася ретельна інвентаризація майна, все привласнене або вкрадене мало бути повернуте. Негайно відновлювалася праця в колгоспах і радгоспах. При цьому були збережені деякі елементи колишньої організації аграрних господарств — бригади, ланки, бригадири, ланкові, обліковці тощо.

Питаннями організації сільськогосподарського виробництва на окупованих територіях України займався розгалужений апарат. Так, на території райхскомісаріату “Україна” центральним органом, що керував цим процесом, був “Централь Ост” у м. Київ. Йому були підпорядковані окружні сільськогосподарські управління “Вікадо” — господарського командування, що керували сільським господарством у генеральних округах. Ці управління були підконтрольні окружним сільгоспомендантам. Окружне управління, у свою чергу, поділялось на 4 управи (реферати): 1) організаційну; 2) пропаганди, статистики й землевлаштування; 3) тваринництва; 4) рослинництва. На чолі кожної управи стояв офіцер, який мав помічників — спеціалістів із кожної галузі господарства. При управах були ще спеціальні референти з МТС, рибальства, сільськогосподарських шкіл та ін. В округах (“гебітах”) сільським господарством відали гебітсландвірти, а в районах — крайсландвірти, або районні сільгоспуправителі з групою господарських комендантів (офіцерів). У віданні районних комендантів був штат дільничих німецьких комендантів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів. Призначені окупантами керівники господарств відповідали за проведення сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах.

Пізніше, наприкінці 1942 р., окупаційна влада з метою посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції в “громадських господарствах” ввела додаткову форму керівництва на місцях — “опорні пункти”, що створювалися по одному на 3—4 села, або на 6—8 “громадських господарств”. Опорний пункт складався з агронома, бухгалтера й технічного працівника. Їхню роботу очолював господарський офіцер.

Таким чином, для керівництва сільським господарством на території райхскомісаріату “Україна” окупанти створили розгалужений апарат: один центр, 6 окружних, 114 крайових, 431 районних, 2870 опорних пунктів²³. Весною 1942 р. штат німецьких сільгоспкерівників нараховував 7 тис. осіб, а до кінця німецької окупації їхня кількість досягла 15 тис.²⁴.

Крім німецького апарату діяв ще український цивільний апарат земельних органів — окружні, обласні та районні земельні управи (агроуправління, на чолі яких стояли головні агрономи). Цивільні земельні управи були, по суті, робочим апаратом німецького сільськогосподарського командування й безпосередньо підлягали його органам. Функції цих управ зводилися до організації сільськогосподарських робіт, розв’язання питань агротехніки, землевпорядкування та ін. Вони не мали права видавати накази або розпорядження, а коли й ухвалювали якісь рішення, то тільки за вказівкою та з дозволу німецького сільськогосподарського командування. Планування виробництва в аграрному

секторі, організація й проведення основних сільськогосподарських робіт, реалізація продукції цілком зосереджувалися в руках німецького керівництва²⁵.

Така структура органів управління сільським господарством існувала тільки у віддалених від театру воєнних дій окупованих районах. У прифронтових районах, де всі адміністративні функції здійснювало безпосередньо військове командування, питання організації сільськогосподарського виробництва та заготівлі продовольства за дорученням Економічного штабу “Схід” вирішували господарські інспекції груп армій і підпорядковані їм різноманітні “господарські” та “заготівельні” команди, окружні та районні сільськогосподарські фюрери й коменданти, що призначалися військовим командуванням²⁶. По суті, різниці між військовою та цивільною адміністраціями не було, адже їхні завдання й методи управління сільським господарством були майже однаковими.

Наявність такої розгалуженої мережі органів управління сільським господарством у поєднанні з численними економічними структурами, залучення до роботи в них великої кількості висококваліфікованих фахівців дозволяли отримувати досить повну й достовірну інформацію про стан справ у аграрному секторі, наявні ресурси сільськогосподарської продукції та робочої сили, обліковувати їх, контролювати розподіл. Оскільки контроль був тотальним, українське село потрапило в повну залежність від окупаційних властей.

На базі відновленої колгоспно-радгоспної системи окупантам упродовж літа 1941 р. — першої половини лютого 1942 р. вдалося певною мірою налагодити сільськогосподарське виробництво, зокрема частково зібрати урожай 1941 р. І хоча окупаційна адміністрація восени 1941 р. поспішила оголосити про успішне завершення збирання урожаю у відновлених нею колгоспах і радгоспах, однак насправді, стан справ був іншим. Перш за все це стосувалося збирання зернових культур. Дійсно, за рахунок використання переважно ручної праці на більшій кількості площ зернові були скошені та заскиртовані. У той же час, як свідчать офіційні німецькі документи, обмолочено було лише незначну частину зернових. Так, у наказі Головного командування німецьких сухопутних сил від 20 листопада 1941 р. зазначалося: “У теперішній час урожай зернових майже повністю залишився необмолоченим у скиртах”²⁷. В умовах осінньої негоди та ранніх морозів в усіх регіонах України не повністю був зібраний урожай цукрового буряку, соняшника, кукурудзи, овочів, картоплі та інших сільськогосподарських культур. Не вдалося окупантам організувати й заготівлю необхідної кількості кормів для худоби.

Невдача зі збиранням урожаю восени 1941 р. призвела до зривів у забезпеченні зерном формувань Вермахту на німецько-радянському фронті. Як зазначалося у звіті відділу тилу командуючому військами оперативного тилового району групи армії “Південь”, до 30 грудня 1941 р. з необхідних для забезпечення військ південної групи армій 600 тис. т зерна, поставки якого повинні були здійснюватися з районів на схід від Дніпра, було заготовлено лише 100 тис. т²⁸. Під загрозою зриву були й поставки 900 тис. т зерна до Німеччини, яке мали заготовити в районах на захід від Дніпра. Незадовільно здійснювалися також поставки для Вермахту овочів, картоплі та іншої рослинницької продукції²⁹.

Одночасно наприкінці 1941 р. в окупантів також виникли великі проблеми із заготівлею тваринницької продукції. Керівництво Райху та окупаційна вла-

да, розраховуючи на те, що основна частина цієї продукції буде вироблятися у великих господарствах, від самого початку окупації значну увагу приділяли відновленню роботи тваринницької галузі в колгоспах і радгоспах. У перші місяці окупації були вжиті суворі заходи щодо припинення масових несанкціонованих реквізицій та заготівель худоби військовими частинами й окремими військовослужбовцями, на колгоспні та радгоспні ферми поверталася худоба, що залишилася після радянської евакуації, зокрема перехоплена наступаючими частинами Вермахту та покинута під час евакуації на Правобережній Україні, а також привласнена селянами. Вживалися протиепізоотичні заходи, залучалися до роботи ветеринарні та зоотехнічні кадри, які залишилися на окупованій території. Однак всі ці дії не принесли окупантам бажаних результатів. І хоча в селах функціонували тваринницькі ферми, втім поголів'я худоби на них було значно меншим, ніж у довоєнний період, що не дозволяло задовольнити принаймні нагальні поточні потреби Вермахту. Водночас мали місце проблеми зі зберіганням та переробкою заготовленої сільськогосподарської продукції внаслідок браку складських приміщень, переробних підприємств, енергоносіїв.

Провал планів хлібозаготівель змушував окупантів вдаватися до силових заходів. У другій половині грудня 1941 р. — січні 1942 р. силами військ та поліції було проведено конфіскацію всіх наявних запасів хліба в колгоспах, радгоспах та в населення³⁰. Однак подібні акції істотно поліпшити стан справ із хлібозаготівлею не могли, адже потрібної окупантам кількості хліба ні у великих господарствах, ні в сільського населення не було.

У ситуації, що склалася, окупаційна влада змушена була вирішувати проблему хлібозаготівель шляхом організації збирання та обмолоту зернових, що залишалися на полях господарств у скиртах та снопах. Але оскільки господарські структури були неспроможні власними силами провести молотіння й організувати транспортування зерна, гітлерівці вдавалися до екстрених заходів для організації цих робіт із залученням військових частин. До цієї кампанії, керівництво якою покладалося на командувача військами оперативного тилового району "Південь" генерала Фрідеріці, з 15 грудня 1941 р. до 31 січня 1942 р. були залучені 213-та, 444-та та 62-га німецькі охоронні дивізії, 102-га, 105-та, 108-ма і 111-та бригади та 202-й кавалерійський корпус румунської окупаційної групи, особовий склад польових та гарнізонних комендатур, а також підрозділи допоміжної поліції. Війська зобов'язувалися примусово залучати до збиральних робіт селян та військовополонених, наглядати за ходом робіт та працюючими, забезпечувати збереження зібраного зерна³¹.

Одночасно окупаційна влада розпорядилася організувати збирання силами міських робітників і тієї частини урожаю, що з осені лежала на полях у валках і була вже непридатною для обмолоту³².

Однак, незважаючи на такі широкомасштабні заходи, досягти бажаних результатів окупантам не вдалося. В червні 1942 р. на нараді в Е. Коха в м. Ровно представник головного відділу продовольства і сільського господарства райхскомісаріату вимушений був констатувати, "що в теперішній час на першому плані всіх сільськогосподарських робіт стоять все ще незакінчені роботи з обмолоту врожаю 1941 року", що "норма здачі зерна на Україні не виконана ще і на 40 відсотків"³³.

Що ж до загальних підсумків збирання багатого урожаю 1941 р., то він був зібраний лише на 60—70 %, з якого для потреб німецької армії окупанти виділили 1 млн т³⁴.

Незважаючи на всі зусилля окупаційної влади, восени 1941 р. фактично було провалено оранку та посівну кампанію. Райхскомісар України Е. Кох стурбовано визнавав, що "...незважаючи на найенергійніші зусилля не вдалося скрізь провести осінній обробіток полів. Посівна проводилася також частково в пізні терміни, у зв'язку з чим існувала велика небезпека вимерзання озимих. Через раннє похолодання оранку під весняний посів також не вдалося довести до кінця"³⁵. Дійсно, для тривоги Е. Коха і керівників Райху були підстави. Німецькі документи свідчать, що осіння оранка на зяб становила лише 2 % від загальної кількості орної землі, тоді як до окупації вона досягала 38—40 %. Озиминою було засіяно лише 22 % площі від загальної кількості орної землі, тоді як до війни озимі сіялися на 33 % площі. До того ж фахівці прогнозували, що внаслідок ранніх морозів, що настали вже в жовтні 1941 р., вимерзнути могли понад 35 % озимих³⁶. Такі результати були спричинені тим, що окупантам не вдалося належним чином організувати роботу у відновлених ними колгоспах та радгоспах, а також відсутністю достатньої кількості сільськогосподарської техніки, паливно-мастильних матеріалів, спеціалістів та робочої сили, живого тягла й посівного зерна. Не сприяли окупантам і погодні умови: часті дощі та ранні морози. Певною мірою вплинув на результати осінніх польових робіт і саботаж селян, хоча в цей період він ще не набув масового характеру.

Невдачі при проведенні осінніх польових робіт зумовили вжиття окупаційною владою доволі суворих заходів щодо підготовки до весняної сівби 1942 р. Розраховували, що організованим проведенням весняної посівної кампанії при значному розширенні площ ярових культур можна буде виправити становище, яке склалося після провальної осінньої посівної. У низці циркулярів, направлених на місця у грудні 1941 р. — лютому 1942 р. райхскомісаріатом "Україна", містилися вимоги вже взимку звільнити поля від бур'янів, відремонтувати весь сільськогосподарський інвентар, для весняного обробітку полів широко використовувати людську робочу силу³⁷. Ставилось завдання посіяти весною максимальну кількість зернових та технічних культур, щоб досягти необхідного продовольчого балансу, розрахованого на постачання Вермахту і Райху. За затвердженими планами передбачалося посіяти 1 млн 345 тис. га ярової пшениці, 1 млн 326 тис. га ячменю, 800 тис. га проса, 192 тис. га гречки, значно збільшити посіви олійних культур, картоплі, овочів³⁸.

У спеціальному циркулярі райхскомісара України Е. Коха під назвою "Відносно весняної посівної кампанії 1942 р.", надісланому 18 лютого 1942 р. усім відділам райхскомісаріату, генеральним окружним комісарам, їхнім головним відділам і установам, сільськогосподарським керівникам округів, районів, дільниць та іншим сільськогосподарським керівникам, у черговий раз роз'яснювалася важливість весняної посівної кампанії та наголошувалося на необхідності здійснити надзвичайні заходи для того, щоб досягти максимальних результатів, а також давалися детальні вказівки щодо плану весняної посівної кампанії, структури та обсягів сівби, термінів та технології проведен-

ня посівних робіт, підготовки та використання сільськогосподарської техніки, живого тягла, в тому числі корів, які належали селянам та ін.³⁹

Рішучі заходи з підготовки до весняно-польових робіт вживалися й військовим командуванням прифронтової зони. Так, наказом командувача охоронними військами оперативного тилу групи армій “Південь” від 31 березня 1942 р. про підготовку весняної сівби командування 213-ої та 444-ої охоронних дивізій, а також 194-та та 197-ма польові комендатури зобов’язувалися використати на весняно-польових роботах армійських коней, які знаходилися на підвідомчих їм територіях районів. А начальник поліції безпеки та СД оперативного тилового району цього ж угруповання зобов’язав свої служби на місцях пильно стежити за тим, щоб до обслуговування сівалок залучались абсолютно надійні селяни, оскільки саме тут “найлегше можна здійснити акт шкідництва”⁴⁰.

Нестачу техніки та тваринного тягла під час весняної посівної кампанії вищі німецькі посадовці розраховували компенсувати завдяки використанню примусової людської праці. Так, у директиві райхскомісаріату “Україна” від 7 грудня 1941 р. наголошувалося: “Унаслідок того, що для необхідного весняного обробітку полів не вистачає тяглової сили, необхідно застосовувати людську робочу силу... Весняно-польові роботи, які можна виконувати руками, виконати вручну”⁴¹. При цьому нацисти планували залучити до весняних польових робіт із застосуванням ручної праці не лише все сільське населення, включаючи старих та підлітків, а й міських жителів. Про такі наміри свідчило, зокрема, розпорядження райхскомісара України від 22 січня 1942 р. щодо залучення 50 тис. міського населення до ручного копання полів для весняної сівби зернових поблизу м. Київ під наглядом поліції й без оплати праці⁴². По всій Україні передбачалося також створення переміщуваних робочих бригад із числа міської молоді для використання на польових роботах від весни до пізньої осені.

Окупаційна влада дала дозвіл використати під час весняних польових робіт 1942 р. і частину військовополонених українців. Згідно з наказом командування сухопутних військ Вермахту від 25 грудня 1941 р. за назвою “Звільнення радянських військовополонених української національності”, начальнику тилового району групи армій “Південь” дозволялося з трьох пересильних таборів (171-го, 182-го і 250-го) відпустити додому для використання на сільськогосподарських роботах військовополонених української національності, які перед війною працювали в сільському господарстві й проживали до війни на території, контрольованій цією армійською групою⁴³.

Починаючи з лютого 1942 р. господарювання окупантів в українському селі здійснювалося на засадах реформи, проведено за сценарієм імперського Міністерства у справах східних окупованих територій. Початок їй поклав закон “Про новий аграрний лад” від 15 лютого 1942 р., згідно з яким передбачався “планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до товариськи зв’язаних або самостійних селянських господарств”⁴⁴.

Метою цієї реформи насамперед було втілення в життя прагнення окупантів створити прошарок населення, задоволеного аграрною політикою німців, яке б внаслідок цього підтримувало окупаційну адміністрацію та стало соціальною базою “нового ладу”. Іншою причиною було те, що залишена німцями колгоспно-радгоспна система була “радянською” за своєю сутніс-

тю, й тривале її використання не могло бути прийнятним для них із політичної точки зору. Це могло скомпроментувати нову владу, яка проголосила себе борцем з усіма радянськими й більшовицькими “залишками”. Ще однією причиною, яка підштовхувала керівництво Райху до проведення реформи, стало поширення в окупованих регіонах невдоволення селян, які з приходом німців сподівалися на ліквідацію колгоспів й отримання землі.

Перший етап реформи передбачав перетворення колгоспів у “громадські господарства”. Виробництво в них мало здійснюватися на основі директив Райху під керівництвом і наглядом призначеного окупаційною владою управляючого. Земля присадибної ділянки селян оголошувалася приватною власністю. Радгоспи й МТС залишались у державній власності. Радгоспи перейменовувались на “державні господарства”, на базі МТС передбачалося створення сільськогосподарських баз.

На наступному етапі реформи “громадські господарства” передбачалося перетворити в “хліборобські спілки” (сільськогосподарські кооперативи, товариства тощо). Проголошувалося, що в “громадських господарствах”, де існуватимуть відповідні господарські й технічні передумови, земля може бути передана селянам для індивідуального обробітку та користування. Такі перетворення могли здійснюватися лише з дозволу окупаційної влади, а він, у свою чергу, даватиметься лише тим “громадським господарствам”, які виконали всі свої зобов’язання щодо окупаційної влади, зокрема норми здачі сільськогосподарської продукції.

Об’єднані в “хліборобські спілки” селяни зобов’язувалися обробляти виділені їм наділи та збирати врожай. У таємному німецькому документі під назвою “Пропагандистські тлумачення аграрного порядку” вказувалося, що за новим законом селянин може вільно проявляти свою особисту ініціативу, але користуватися прибутками від своєї землі буде лише після закінчення війни.

Третій, завершальний етап аграрних перетворень передбачав створення індивідуальних селянських господарств у формі “відрубів” і “хуторів” на переданих у користування, а не у приватну власність, громадських земель. Здійснення його відкладалося до повного завершення війни. Коли виникало питання, чому передача землі в приватну власність відкладається на невизначений термін, окупанти пояснювали це тим, що потрібно дочекатися “бійців з фронту, які в першу чергу мають право на наділення майновими об’єктами у східних областях і без яких використання східного краю з новим проширком підприємців із кращих, найбільш заслужених німецьких сил, не може бути здійсненим”⁴⁵. Але головне, зрозуміло, було не в цьому. Окупанти боялися, що, розпустивши великі господарства, вони не зможуть одержати необхідну кількість продовольства через низьку товарність дрібного селянського господарства і розорення сільськогосподарського виробництва в умовах війни. Тому в одній із директив наголошувалося, що “наділення землею для особистого користування і тому подібні підготовчі заходи до майбутнього відновлення приватної власності повинні... здійснюватись з особливою обережністю, оскільки створення надлишків стане неможливим з самого початку”⁴⁶.

Обіцянками для одноосібних господарств окупанти розраховували пробудити приватновласницькі інстинкти й досягти таким чином підтримки або

хоча б нейтралітету, якщо не всього селянства, то принаймні значної його частини. Але розрахунки гітлерівців зазнали краху. Незважаючи на величезні пропагандистські зусилля навколо “Закону про запровадження приватної власності на землю”, практично для його реалізації не було вжито будь-яких ефективних заходів. За даними окупантів, станом на 1 грудня 1942 р. у райхс-комісаріаті “Україна” з 16 536 “громадських господарств” лише 10,4 % було перетворено у хліборобські спілки⁴⁷, а до травня 1943 р. — 12,1 %⁴⁸.

Усі колишні радгоспи, згідно із “земельним законом”, перейменовувалися в “державні маєтки” та підпорядковувалися створеному в Києві “Головному управлінню державних маєтків”. У ньому було кілька відділів — агрономії, механізації, тваринництва та ін. В округах державними маєтками керували окружні управління і, крім того, на кілька маєтків призначався німецький управитель — оберлейтер, який розпоряджався ними на свій власний розсуд. Усі маєтки мали комендантів, що підпорядковувалися окружному сільгоспкоменданту по радгоспах. У кожному державному маєтку був ще й управитель із місцевого населення. Управителями керував окружний агроном по радгоспах, а окружні агрономи підпорядковувалися “управлінню держмаєтками”. Поряд з останнім існувало ще так зване Українське бюро держмаєтків, функції якого зводилися до надання допомоги держмаєткам у питаннях агротехніки, організації праці тощо.

Точні дані про кількість державних маєтків, створених окупантами в Україні, відсутні. За повідомленнями німецької та окупаційної преси (1942—1943 рр.), їх налічувалося від 2515 до 3215, земельна площа кожного господарства становила понад 6 тис. га⁴⁹. Переважну більшість серед держмаєтків становили колишні радгоспи. Інші були створені на базі ліквідованих за невиконання поставок сільгосппродукції колгоспів та громадських господарств.

Ще в 1941 р. частина земель радгоспів і колгоспів, а в 1942 р. — й частина угідь “державних маєтків” та “громадських господарств” була роздана німецьким власникам, головним чином, генералам та офіцерам СС, та найактивнішим прибічникам гітлерівського режиму, а також високопоставленим чиновникам окупаційної влади для створення приватних сільськогосподарських маєтків. З липня 1942 р. організацією сільськогосподарських маєтків для есесівців керував начальник німецьких концтаборів О. Поль (концтабори входили до системи СС). У стислі терміни він створив приватні маєтки на території від Прибалтики до України загальною площею 600 тис. га. У зв’язку з тим, що в деяких випадках нові власники землі втрачали почуття міри, райхсфюрер СС Г. Гімлер 26 жовтня 1942 р. видав циркуляр, яким обмежив площу маєтків — не більше 160 га. Керівники Райху не бажали розбазарювати землю на створення нечисленних латифундій. Вона була потрібна для наділення мільйонів німецьких колоністів ділянками по кілька десятків гектарів⁵⁰. На Київщині було створено 19 поміщицьких маєтків і 2636 фермерських господарств, яким належало 519 998 га привласнених найкращих земель та велика кількість сільськогосподарських машин. На території Волині та інших західних областей було створено 1199 поміщицьких маєтків, у яких було сконцентровано 546,5 тис. га земельних угідь, десятки тисяч голів худоби, чимало майна, що належало колишнім колгоспам та було відібрано в селян⁵¹. Непоодинокими були факти повернення окупаційною владою колишніх

володінь українським поміщикам. Зокрема, така передача відбулася в селах Росохач Чортківського району, Лосяч Скала-Подільського району, Малинівці Скалатського району й у багатьох інших населених пунктах Тернопільської області⁵².

Створення німецьких поміщицьких маєтків на українських землях було складовою частиною гітлерівських планів колонізації окупованих східних територій, до яких належала й Україна. За планами Гітлера, на окупованому Сході через десять років мали оселитися 4 млн німців, а через 20 років — принаймні 10 млн. Передбачалося, що вони прибудуть не лише з Райху, а й з Америки, Скандинавських країн, Голландії та Фландрії⁵³. При цьому Гітлер вважав, що для успіху колонізації необхідно позбавитися місцевого населення шляхом прямого його знищення та депортації. Гітлера підтримував Г. Гімлер, якому фюрер доручив керівництво справою колонізації східних територій. Він вважав, що для успіху німецької політики на Сході потрібно знищити 30 млн слов'ян. В одному із циркулярів Гімлер вимагав, щоб на цій території зникли такі народності, як українці, гораки і лемки⁵⁴. В підготовленому в 1941 р. відомством Гімлера генеральному плані "Ост", який складався з двох фаз — короткочасної та розрахованої на тривалу перспективу (30 післявоєнних років) — межа колонізації проходила по лінії Ладозького озера, через Валдай до Брянська й далі включала Україну. За 30 років передбачалося переселити в Західний Сибір майже всіх поляків (понад 20 млн), 75 % білорусів і 65 % українців Галичини. Загальна кількість місцевого населення, яке підлягало депортації на схід від довоєнного німецького кордону або винищенню, сягала 30—45 млн осіб⁵⁵.

У другому, радикальнішому варіанті генерального плану "Ост", поданому Гімлеру в квітні 1942 р., кількість населення, яке вимагалось знищити або переселити (естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців), зросла до 46—51 млн, а залишити передбачалося лише 14 млн⁵⁶. До числа територій на Сході, які планувалося колонізувати та заселити німцями у стислі терміни, включалися Придніпров'я, Таврія, Крим.

План "Ост" керівництво Райху тримало в суворій таємниці, але своїх намірів колонізувати завойовані землі на Сході не приховувало, розгорнувши серед громадян Німеччини агітацію за переселення на східні землі. У травні 1942 р. в офіційній німецькій радіопередачі повідомлялося, що "на Україну буде надіслано 25 мільйонів колоністів з німців і споріднених з ними народів, які можуть не боятися труднощів, бо для важкої і чорної роботи будуть використані українці"⁵⁷. А в червні 1942 р. Гімлер оприлюднив у есесівському тижневику "Чорний корпус" цілком відверту заяву з приводу германізації: "Наше завдання полягає не в тому, щоб германізувати Схід відповідно до старої концепції, за якою люди повинні вивчити німецьку мову і дотримуватися німецьких законів, а в тому сенсі, щоб Схід був заселений людьми справді германської крові"⁵⁸.

Важливе місце в майбутній колонізації завойованих східних територій і насамперед України нацисти відводили німецькому війську. Починаючи війну проти СРСР, Гітлер проголосив, що кожен, хто відзначиться у війні й дістане за бойові заслуги два залізні хрести, матиме право на одержання 100 га землі. Гітлерівський міністр землеробства Дарре прямо говорив, що "земля заво-

йованих нами країн буде поділена між солдатами, які особливо відзначилися, та між офіцерами, членами націонал-соціалістичної партії". Головний друкований орган німецьких нацистів — газета "Фолькішер беобахтер" 12 червня 1941 р. проголосувала: "Німецькі солдати після війни одержать землю. Перспективи оселення на Сході абсолютно сприятливі для солдатів... Селянське господарство розміром у 20—40 га ляже в основу землеустрою в східних районах. Але поряд з цим будуть створені і двори в 40—125 га, а також побудовані бараки для батраків і пункти натурального постачання"⁵⁹.

Хоча друга фаза плану "Ост" була розрахована на післявоєнний період, вона почала втілюватися в життя ще під час війни. Було зроблено спробу створення німецького етнічного масиву на великих площах за рахунок колоністів із Німеччини (насамперед німців за походженням), які в 1941—1943 рр. оселилися на землях райхскомісаріату "Україна" в кількості близько 20 тис. осіб, та фольксдойче — етнічних німців України. На початок 1941 р. на всій території України (враховуючи й приєднані восени 1939 р. західноукраїнські області) мешкало близько 600 тис. етнічних німців⁶⁰. Після 22 червня 1941 р. їхня загальна чисельність скоротилася внаслідок проведеної сталінським режимом депортації, який в умовах війни вбачав у них потенційних агентів нацизму. Як свідчать новітні історичні дослідження, на кінець періоду 1941—1943 рр. на окупованій території республіки проживало понад 355 тис. етнічних німців — колишніх радянських громадян, у т. ч. близько 200 тис. на території райхскомісаріату "Україна" (приблизно 1 % усього місцевого населення, з них 50—60 тис. були військовозобов'язаними), 130 тис. — на території губернаторства "Трансністрія", 26 тис. — у зоні панування військової влади на території Сталінської області⁶¹.

Згідно з розробленими управліннями СС планів щодо етнічних німців, які мешкали до 1941 р. на зазначених вище землях, шляхом поступового переселення на нові місця мали формуватися компактні, наближені одна до одної німецькі колонії з потужними селянськими господарствами, насамперед у найбільш продуктивних в економічному відношенні регіонах України — Південь, Дніпропетровщина, Волинь. Німецькі селянські поселення передбачалося створити також на Вінниччині, Львівщині, Станіславщині та в інших регіонах.

Для розміщення фольксдойче з місць їхнього майбутнього проживання в період від осені 1942 р. до осені 1943 р. масово виселялося населення українських сіл. Так, за наказом житомирського генерал-комісара від 16 листопада 1942 р. в 10 км від Житомира в північній частині Бердичівського району в радіусі 45 км було утворено самостійний округ Гегевальд⁶². Для розміщення 12—14 тис. фольксдойче підлягали виселенню 58 тис. українців. Восени 1942 р. переселення в районі Житомира було здійснено на 60 %, а остаточне закінчення планувалося на осінь 1943 р.⁶³ У вересні 1943 р. на Житомирщині організовано другий округ для фольксдойче, утворений на території Черняхівського, Володарсько-Волинського, Довбинського, Коростишівського і Попільнянського районів. Загальна територія цих двох округів, до яких повністю або частково входили 13 районів із 249 населеними пунктами, становила 6 750 км². Протягом одного місяця з них було вигнано 90 % місцевого населення. У Житомирському районі людей було виселено з 52 сіл, на землях яких розмістилося 426 господарств фольксдойче. У

Черняхівському районі гітлерівці вигнали місцевих жителів з 5500 господарств, а на їхні місця поселили 1668 колоністів. У Троянівському районі на місце висланих до Німеччини 2594 селян привезли 1632 фольксдойче. В Ємільчинському районі було поселено 168 фольксдойче⁶⁴.

Подібне в 1942 р. відбувалося й на Київщині, де з 7 сільських населених пунктів утворилося німецьке поселення Форстенштадт. Нові німецькі села в 1942 р. виникали також на Херсонщині (Гагендорф — 212 німців), там також збільшувалася чисельність населення тих німецьких колоній, які брали свої витоки ще з XIX ст.⁶⁵ На Вінниччині після депортації місцевого населення з перших семи сіл біля містечка Калинівка в листопаді 1942 р. було започатковано створення округу площею 500 км², який підлягав заселенню 45 тис. німецьких колоністів, що жили раніше в Україні розпорошено (по 486 селах), переважно на Волині⁶⁶. У 8 західних областях для потреб фольксдойче силою було відібрано землю 357 тис. селянських дворів⁶⁷.

Політика Райху щодо фольксдойче загалом була протекціоністською, спрямованою на поліпшення їхнього становища й водночас розрахованою на безумовну співпрацю й покору. Її аграрна частина здійснювалася за рахунок українського сільського населення, в якого для потреб переселенців-фольксдойче відбирали садиби, майно, худобу. Присадибні й польові ділянки в округах, де компактно осідали фольксдойче мали становити в розрахунок на одну сім'ю від 8 до 20 га орної землі (без лук), в залежності від становища та заслуг колоніста. Керівнику поселення, який призначався з людей СС, виділялося значно більше землі. Наприклад, на Вінниччині йому відводилася садиба з ділянкою землі площею 100 га, а також нараховувалося 300 трудоднів⁶⁸. У грамоті, яку одержували фольксдойче, зазначалося, що земля закріплюється за ними навечно⁶⁹. Проте окупаційна влада не надала фольксдойче земельні наділи в приватну власність. Як свідчать німецькі документи, службовці окупаційної адміністрації вимушені були роз'яснювати селянам-німцям, що це явище тимчасове, оскільки в умовах війни приватне землекористування не зможе забезпечити потреби Німеччини в сільськогосподарській продукції⁷⁰.

Переселення та влаштування фольксдойче зазвичай проводилося з таким розрахунком, щоб із трьох селянських дворів виходила одна садиба. Колоністи забирали собі кращі будинки селян, їхнє особисте майно. При поганому надолі корови, що належала родині фольксдойче, її можна було безкоштовно обміняти на іншу в українському селянському дворі. Між колоністами розподілялося й майно громадських господарств. Вигнання корінного населення супроводжувалося тотальним пограбуванням. На виїзд давали так мало часу, що селяни, переважна більшість з яких не мали транспортних засобів, а то й, навіть, ручних візків і саней, нічого не встигали підготувати до вивезення, тобто не мали можливості взяти із собою навіть найнеобхідніше. Тих, хто не встигав зібратися до встановленого часу, — били, а за відмову виїжджати відправляли до таборів або розстрілювали.

Фольксдойче-селянам, які в дорадянський та радянський часи володіли певною власністю, але потім її втратили, надавалася повномасштабна компенсація. Більшість податків та інших грошових виплат, чинних на території райхскомісаріату і сплачуваних українськими селянами, на фольксдойче не

поширювалися. Для фольксдойче були створені сприятливі умови одержання медичної допомоги, освіти та інших послуг. Для німецьких дітей краще організовувалося навчання у змішаних школах, а в деяких селах були відкриті спеціалізовані німецькі школи. В березні 1943 р. у Житомирі німці відкрили для своїх співвітчизників школу сільського господарства. В Новоград-Волинському (Житомирська область) було організовано сиротинець для фольксдойче-сиріт з окремим продовольчим забезпеченням⁷¹.

Під час окупації селяни-фольксдойче, що мешкали на території райхскомісаріату "Україна", перетворилися з дискримінованої за радянських часів групи населення на привілейований прошарок, матеріально забезпечений і захищений окупаційною владою в соціальному плані, наскільки це дозволяли умови воєнного часу. Однак далеко не всі фольксдойче позитивно сприймали перетворення окупантів, їхнє ставлення до інших верств населення, зокрема українських селян; не в усіх із них свідомість та культурна орієнтація змінилися згідно з нацистськими стандартами. У різних регіонах райхскомісаріату "Україна" мали місце непорозуміння й навіть конфлікти між фольксдойче та органами окупаційної влади. Керівник зондеркоманди, що займалася дослідженням німецьких колоній у західній частині СРСР і діяла при командуванні групи армій "Південь", доктор К. Штумп доповідав у своєму звіті 10 серпня 1942 р. до Міністерства східних окупованих територій, що це було викликане двома причинами: загальною незадовільною підготовкою цивільних німецьких службовців у плані розуміння проблем фольксдойче на Сході Європи та занадто перебільшеними сподіваннями фольксдойче на швидкі зміни в їхньому становищі⁷². Дійсно, органи управління, серед чиновників яких було багато людей малоосвічених, але пихатих і грубих, незрідка допускали брутальне поводження з фольксдойче-селянами, яке їх принижувало й озлоблювало. Наприклад, етнічних німців ображав той факт, що під час громадських заходів вони повинні були займати місця позаду райхсдойче⁷³. Були десятки випадків, коли нацистські карателі розстрілювали фольксдойче або за колишню співпрацю з радянською владою, або за належність до радянських владних структур. До частини селян-німців, які не виявляли бажання переселитися в новоутворені колонії-поселення, застосовувалися примусові заходи. Та й матеріально забезпеченими і соціально захищеними фольксдойче ставали не відразу й далеко не всі. Становище селян німецької меншини на території України в перші місяці окупації залишалося тяжким і вони страждали від воєнного лихоліття не менше, ніж більшість сільського населення України. Так, узимку 1941—1942 рр. на Волині чимало місцевих німців проживали у величезних злиднях, серед них було багато випадків голоду. Житло було таким убогим, що за відсутності ліжок діти спали на підлозі, підстеляючи солому. Багато дітей були одягнуті в обноски й більшість ходила босоніж⁷⁴.

Фольксдойче України під час війни опинилися між двома тоталітарними режимами. Протекціоністські заходи нацистського режиму формували основу для співпраці фольксдойче з ним. Втягнуті у сферу окупаційної політики нацистів, українські фольксдойче стали її жертвами. Боячись бути покараними за співпрацю з окупаційною адміністрацією, селяни-фольксдойче залишали територію України з відступаючою німецькою армією. За період від

початку відступу окупантів до липня 1944 р. лише територію Придніпров'я залишили 125 тис. переселенців-фольксдойче⁷⁵.

Від самого початку окупації гітлерівці роздавали землю у приватне користування й тим, хто надавав їм допомогу в боротьбі проти партизанів та підпільників, а також за активну та старанну службу в установах окупаційної влади. Але окупанти не дуже розщедрювалися відносно цієї категорії колаборантів, тож розміри цих земельних наділів були мізерними.

Щодо МТС, то вони, порівняно з довоєнним періодом, в умовах окупації перетворилися на малоефективні з економічної точки зору підприємства. Окупанти, намагаючись використати техніку, яка залишилася на захопленій ними території, зберегли МТС і навіть виділили їм в окреме відомство. Загальне керівництво ними здійснювалося через “Головне управління МТС” в Києві, а в західних областях МТС підпорядковувалися “Правлінню гебітс МТС”. В округах були створені обласні бюро МТС, підлеглі безпосередньо військовому командуванню й очолювані так званими шефами МТС. Комендантами МТС призначалися, в основному, німецькі офіцери інтендантської служби⁷⁶. За МТС залишалася функція прокату сільськогосподарської техніки, використання якої дозволялося насамперед у збережених окупантами колгоспах та радгоспах, а пізніше — у створених замість них “громадських господарствах” та “державних маєтках” і лише в другу чергу — у “хліборобських спілках” за договором. Виконувані МТС роботи ці господарства оплачували за розцінками, встановленими Головним управлінням МТС. Весь зароблений МТС хліб підлягав здачі в обов’язковому порядку. Пальне для виконання робіт повинні були постачати за свій рахунок господарства, вартість його в оплату робіт не включалася. Ціни на пальне порівняно з радянськими були вищими: тонна бензину коштувала 4000 руб., нігролу — 9800 руб., мазуту — 4800 руб.

Штат МТС комплектувався трактористами і комбайнерами, які не встигли евакуюватися й проживали в районі діяльності станції. Заробітна плата працівникам МТС встановлювалася Головним управлінням МТС. За кожен відпрацьований день вони одержували від МТС плату з розрахунку 350 руб. на місяць, а 300 г хліба за робочий день одержували від господарств за готівку. Ремонт техніки здійснювався в майстернях самих МТС та на 28 підприємствах із ремонту сільськогосподарських машин і виробництва сільськогосподарського інвентаря, об’єднаних у створеному окупантами “Українському товаристві сільськогосподарського машинобудування”. Ціни на запасні частини були в чотири рази вищі порівняно з довоєнними⁷⁷.

Значну частину запланованих заходів із підготовки та проведення весняно-польових робіт 1942 р., зокрема тих, що потребували примусового використання людської робочої сили, окупантам вдалося реалізувати. У багатьох селах гітлерівці примусили селян впрягатися в плуги та борони, перекопувати польову землю лопатами, боронувати ґрунт під посів ручними граблями, висівати зерно вручну. А такі випадки, як мали місце в селі Задонецьке Зміївського району на Харківщині, де під час посівної землю орали запряжені окупантами у плуг по 10—12 селян⁷⁸, в Україні стали звичайною справою. Про таку практику використання селянської праці відверто говорили й писали самі гітлерівці. Так, у газеті, яка видавалася окупаційною адміністрацією в Києві,

15 червня 1942 р. була опублікована стаття, присвячена підсумкам весняної посівної кампанії в Україні, в якій повідомлялось, що "...посівна площа України дорівнює посівній площі Німеччини 1938 року... Де не вистачало тягла й упряжі, там працювали вручну, і немало землі було оброблено лопатами"⁷⁹.

Однак досягти запланованого результату вдалося не скрізь. Так, якщо на Вінниччині за допомогою насильницьких заходів окупанти досягли того, що навесні 1942 р. всі вільні площі й навіть землі, відведені під пар, були розорані та засіяні⁸⁰, то на Дніпропетровщині не було засіяно й 50 % посівної площі⁸¹, а на Житомирщині та Миколаївщині посівна площа становила від 40 до 60 % довоєнної. В Київському генеральному комісаріаті план сівби ярових було виконано на 76 %⁸². Дуже погано було проведено весняну сівбу й у Харківській області. Підсумовуючи результати весняної сівби, німецьке інформаційне бюро 2 серпня 1942 р. констатувало, що в Україні вдалося засіяти лише 65 % посівної площі⁸³. При цьому поширеним явищем була надзвичайно низька якість сівби. Фахівці сільського господарства відділу тилу групи армій "Південь" повідомляли, що ярові посіви в багатьох випадках не дали сходів⁸⁴.

З великою ретельністю готувались окупанти й до збирання врожаю 1942 р. Були розроблені детальні інструкції з проведення збиральних робіт і обмолоту зернових, якими встановлювалася черговість молотіння тих чи інших культур, графік постачання пального, порядок використання робочої сили, в тому числі з міст, зберігання хліба на складах, залучення до цієї кампанії військ, використання підрозділів Вермахту та поліції для охорони врожаю. В детальних роз'ясненнях начальника головного відділу продовольства та сільського господарства райхскомісаріату "Україна" Кернера щодо порядку організації збирання, обмолоту й завезення на склади зерна, розісланих усім відділам продовольства й сільського господарства генеральних комісаріатів, окружним і районним сільськогосподарським керівникам, ставилося завдання завершити збирання та забезпечити поставки хліба на заготівельні пункти до кінця жовтня 1942 р. Застерігаючи від повторення минулорічних прорахунків з обмолотом і заготівлею хліба, Кернер вимагав кинути всі наявні сили на обмолот і транспортування зерна. "Лише після того, як зерно буде знаходитися на заготівельних пунктах, — наголошувалося у роз'ясненнях, — можна буде гарантувати постачання Вермахту та Райху"⁸⁵. Райхскомісар Е. Кох 30 липня 1942 р. видав спеціальне розпорядження "Про охорону сільськогосподарської продукції", в якому вимагав від усіх каральних і поліцейських служб жорстоких покарань за найменші провину, пов'язані із затримкою збирання урожаю⁸⁶.

У спішному порядку під жорстким контролем збиралася та ремонтувалася техніка, що залишилася з радянських часів. З Німеччини в Україну за період від квітня до вересня 1942 р. Центральним торговельним товариством "Ост" було завезено 8850 жаток, 208 снопов'язалок, 1990 молотарок, 126 віялок, 735 568 кіс, 767 577 держаків для кіс. А до кінця 1942 р. з Райху в Україну було завезено 2901 трактор, 1 млн кіс та 116 тис. серпів⁸⁷, а також 100 тис. плугів та культиваторів, тисячі сівалок⁸⁸. Для обмолоту та вивезення хліба верховне командування збройними силами Німеччини виділило: пального для тракторів — 35 483 т; бензину для автомашин — 17 063 т; дизельного палива — 3962 т і мастила — 3600 т⁸⁹.

Та незважаючи на вжиті окупантами заходи, навіть із застосуванням техніки та механізмів було зібрано та обмолочено лише незначну частину врожаю. Повсюди збиральні роботи проводилися переважно вручну. До збиральних робіт в обов'язковому порядку залучалося все працездатне сільське населення. Під час жнив гітлерівці примушували селян працювати по 16—18 годин на добу — з 5—6 годин ранку і до заходу сонця, а також в усі святкові й недільні дні. Нерідко скиртування та обмолот хліба проводили й уночі. Для роботи на присадибних ділянках можна було використовувати лише 2 дні на тиждень, а решту часу кожен селянин повинен був працювати на землі “громадського господарства”. За невихід на роботу без поважних причин, погане ставлення до роботи селян жорстоко карали: шмагали батогами, різками й кийками, штрафували, спалювали хати, заточували до в'язниць, відправляли на примусові роботи до таборів або навіть розстрілювали. Широко практикувалося використання на сільськогосподарських роботах мобілізованих та міських жителів. Останніх до літа 1942 р. в усіх окупованих областях налічувалося 13—16 млн осіб⁹⁰. Згідно з розпорядженнями гебітскомісарів, до збиральних робіт залучалися майже всі сільські діти віком від 10 років, а в багатьох регіонах і значна кількість міських дітей та підлітків. І хоча в розпорядженнях подекуди заявлялися положення про обмеження робочого дня для дітей 4—6 годинами, насправді їх примушували працювати по 8—12, а то й по 14 годин⁹¹.

Враховуючи негативні наслідки збиральної кампанії 1941 р., окупанти вживали рішучі заходи щодо якнайшвидшого обмолоту та вивезення зерна на заготівельні пункти та склади. В листі, направленому 25 січня 1942 р. генеральним та обласним комісарам, а також обласним та окружним сільськогосподарським керівникам, Е. Кох наголошував: “Успішне збирання урожаю матиме лише тоді свій сенс, коли маса продовольства необхідного військам і Німеччині, буде дійсно зібрана й відправлена. При здійсненні заходів, які слугують заготівлям сільськогосподарської продукції, не повинна мати місце помилкова сентиментальність стосовно місцевого населення. Потрібно також рахуватися з необхідністю застосування жорстких заходів... Німеччина повинна мати все, що необхідно для перемоги... Тому я вимагаю від підпорядкованих мені установ, щоб вони всі заходи спрямували на якнайшвидше форсування поставок, особливо зерна”⁹². Численними наказами та розпорядженнями керівники господарств зобов'язувалися все намолочене зерно щоденно, включаючи недільні та святкові дні, вивозити на заготівельні пункти та склади. Щотижня господарства подавали районному сільськогосподарському керівнику детальні звіти про стан косовиці, обмолоту та поставання зерна, кількість задіяних для його перевезення транспортних засобів⁹³. За невиконання планів здачі зерна до керівників господарств та старост сільських управ незрідка застосовувалися суворі покарання.

Однак, незважаючи на такі широкомасштабні організаційні та силові заходи, нацисти й у 1942 р. не досягли бажаних результатів у виробництві та заготівлі зернових та інших сільськогосподарських культур. Урожайність, як правило, була низькою порівняно не тільки з довоєнним періодом, а навіть з 1941 р., коли на території республіки йшли бої та багато хліба й технічних культур загинуло. Так, у Вінницькій області середня врожайність пшениці в

1941 р. становила 11,2 ц з га, а в 1942 р. — 6,3 ц з га, жита — відповідно 8,8 ц і 5,6 ц, гороху — 9,7 ц і 5,8 ц, гречки — 4,1 ц і 2,6 ц, проса — 12,5 ц і 3,8 ц, кукурудзи — 15,5 ц і 6,3 ц, соняшника — 9,7 ц і 5,0 ц, цукрового буряка — 120,0 ц і 58,8 ц⁹⁴. Загалом у 1942 р. середня урожайність зернових в Україні становила лише 6,8 ц з га⁹⁵.

Розрахунки окупантів на завершення збирання урожаю зернових і їх надходження на заготівельні пункти до кінця жовтня 1942 р. не виправдалися, обмолот урожаю 1942 р. затримався аж до весни 1943 р. У результаті в 1942 р. окупантам вдалося вивезти з України лише 1 млн т зерна. Того року в Україні не була вирощена та заготовлена запланована кількість й інших сільськогосподарських культур і тваринницької продукції. Окупанти упродовж 1942 р. змогли отримати лише 28 % зерна, 53 % цукру, 18 % олії від передбачених ними обсягів⁹⁶. Це негативно позначилося на подальших воєнних планах Німеччини. Влітку та восени 1942 р. гітлерівці скаржилися, що “українське сільське господарство не може виділити тепер лишків продовольства” і що “надії на Україну не справдилися”⁹⁷.

Такі результати господарювання окупантів у 1942 р. були спричинені слабкістю матеріально-технічної бази “громадських господарств” та “державних маєтків”, відсутністю достатньої кількості спеціалістів, техніки й тваринного тягла, сільськогосподарських знарядь і реманенту, якісного посівного зерна, добрив та робочої сили, низькою культурою землеробства, незадовільним рівнем комплексу осінніх польових робіт у 1941 р., неповним виконанням обсягів польових робіт та прорахунками під час весняної посівної кампанії. До значних втрат призвів також саботаж з боку селян, який на цей час уже набув широкого розмаху у відповідь на грабівницьку аграрну політику окупантів та їхнє жорстоке ставлення. Селяни не тільки з будь-якого приводу масово ухилялися від сільськогосподарських робіт, а й свідомо неякісно виконували польові роботи, виводили з ладу трактори, молотарки та комбайни, у великих обсягах псували і розкрадали вже вирощене та зібране зерно й іншу сільськогосподарську продукцію. Так, у розпалі збирання урожаю Ново-Миколаївська сільська управа Дніпропетровської області 27 липня 1942 р. повідомляла старшому районному поліцейському: “Просимо надіслати в громадське господарство № 43/15 поліцаїв: у даний час вихід на роботу впав більше, ніж на 50 процентів. Самі ми вже не маємо сил що-небудь зробити, а зрушення можна зробити тільки через поліцію”⁹⁸. Активізували диверсійну діяльність, спрямовану на виведення з ладу збиральної техніки, молотарок та інших машин і реманенту, партизани й підпільники. У зв’язку із цим від 1 серпня по 30 листопада 1942 р. запроваджувався воєнний стан для охорони врожаю. Разом із цим, у серпні 1942 р. окупанти випустили звернення до населення, в якому наголошувалося, що той, хто ховає хліб, є ворогом німецької держави. “Хто викаже про захований хліб, — зазначалося у зверненні, — той матиме нагороду 10 000 руб. чи продуктів на цю суму, або 1 га присадибної землі”⁹⁹. Однак селяни всюди продовжували ховати хліб, показуючи у звітах у 3—4 рази менше, ніж було фактично намолочено. Наприклад, за неповними даними, в 17 районах Полтавської області в 1942 р. було заховано та привласнено селянами 425 тис. ц зерна¹⁰⁰.

Не спромоглися окупанти провести восени 1942 р. у запланованих обсягах і посівну озимих та підняття зябу. Посіви озимих значно скоротилися навіть порівняно з 1941 р. Так, у 12 основних сільськогосподарських районах Луганщини площа під озимими посівами зменшилася на 43 %, а в 5 районах Харківщини — на 52 %¹⁰¹. Повсюди не вистачало посівного насіння. З урожаю 1942 р. дозволялося залишати в господарствах лише насіннєвий фонд, але розміри його не забезпечували фактичної потреби. В багатьох господарствах у наявності було тільки 40—50 % кількості насіння, що була необхідною для осінньої сівби в 1942 р. А про потреби населення й не йшлося. Навпаки, окупанти, як це було і весною 1942 р., вдавалися до примусового вилучення зерна для посіву з особистих запасів селян.

Ще більш провальними виявилися результати німецького господарювання в 1943 р. Відсутність необхідної кількості техніки та реманенту, тягла, вилучення із сіл у результаті депортації до Німеччини величезної кількості працездатного населення, зростаючий саботаж селян, дії партизанів та підпільників призводили до того, що в багатьох місцях весняні польові роботи затягувалися, проводилися з грубими порушеннями агротехніки, не в повному обсязі, а то й зовсім зривалися. Наведемо характерний приклад. Восени 1942 р. у Михайлопільському, Вінківцевському, Новоушицькому, Барському районах (Кам'янець-Подільська область) роботи з підняття зябу були виконані на 30 %. У результаті 70—75 % площ довелося засіювати по весняній оранці, терміни якої також затягувалися. Сівба проводилася з порушенням агротехніки, що призвело до зменшення врожаю 1943 р. порівняно з 1941 р. на 70—80 %¹⁰².

У період весняної сівби 1943 р. окупанти, як і в 1942 р., вдалися до найжорстокіших заходів, щоб максимально залучити до її проведення сільське населення всіх вікових категорій. За ухилення від участі в польових роботах та неякісне їх виконання селян жорстоко карали. Наприклад, в селах Полтавщини визначалися заручники, які підлягали арешту, якщо робота не виконувалася у визначені терміни¹⁰³.

Невдалою для окупантів виявилася збиральна кампанія 1943 р. Вирішальним чинником, який призвів до її зриву на території Лівобережжя та частини областей Правобережжя, став наступ Червоної армії та звільнення цієї частини України від загарбників. Через це окупантам не вдалося зібрати урожай на значних площах, зокрема в Дніпропетровській області — на 687 250 га, Полтавській — на 310 707 га. Подібна ситуація спостерігалася і в інших областях¹⁰⁴. Після визволення цієї території від окупантів урожай був зібраний, що надало можливість засипати насіннєві фонди та здати державі 1308 тис. т зерна, в т. ч. у Полтавській області — 169,9 тис. т, Дніпропетровській — 137,7 тис., Запорізькій — 128,7 тис., Київській — 112,8 тис., Кіровоградській — 77, 4 тис., Сумській — 75, 2 тис. т¹⁰⁵.

У зв'язку із втратою Лівобережжя окупанти в 1943 р. поклали головні сподівання на одержання хліба з Правобережної України. До збирання врожаю й охорони намолоченого хліба масово залучалися військові підрозділи та поліція. Тільки в генерал-комісаріаті "Волинь-Поділля" із цією метою було задіяно 15 тис. солдатів Вермахту та поліцаїв. Але зусилля виявилися марними. У доповіді керівництву Райху 13 листопада 1943 р. Е. Кох писав, що незважаючи

на залучення військовослужбовців Вермахту для охорони врожаю та захисту заготівельної адміністрації, “збирання зерна виконується у розмірі: Волинь близько — 11 %, Північне Поділля — 21,7, Житомир — 35,4, Південне Поділля — 43,6, Вінниця — 53,3 %. Такий стан збирання зерна відображає картину зростання банд (так окупанти називали партизанів. — *Авт.*), що діють у цих областях. У той час як акції саботажу спрямовані проти обмолоту, вони ще й перешкоджають вивезенню зерна за допомогою висаджування у повітря мостів, підпалів автомобілів, пускання поїздів під укіс...”¹⁰⁶. У Коха були всі підстави пов’язувати зрив збирання та заготівлі хліба з рухом Опору. Хоча не всі акти саботажу, диверсії, бойові операції партизанів та підпільників взяті окремо завдавали серйозних збитків ворогу, але загалом, постійно повторюючись і збільшуючись за масштабами, вони зривали розрахунки гітлерівців на одержання продовольства. Це визнавала й окупаційна адміністрація. Так, скаржучись на нездоланні труднощі у забезпеченні планів збирання та поставки хліба, начальник зерноштабу Житомирської області Хортвіг у розпалі жнив писав вищому начальству, що “умови збирання хліба в Житомирській генеральній окрузі через партизанські дії дуже тяжкі... Без додаткової охорони зібрати зерно з полів неможливо. В інших районах ... зовсім охорона не має рації і ми повинні задовольнятися тим, що вдається взяти”¹⁰⁷. Інший німецький чиновник, сільськогосподарський комендант Житомирського округу, в своєму донесенні райхскомісару України доповідав: “У цьому році у нас скоротилася не тільки посівна площа, а й можливості збирання урожаю. Якщо у 1942 році ми зібрали 69 тисяч центнерів зерна, то у 1943 році ми маємо лише 4,5 тисячі центнерів. В області я можу розпоряджатися тільки 3 районами ...”. У кінці свого невтішного донесення він просив надіслати війська для продовження збирання зерна¹⁰⁸.

Партизани масово відбивали у ворога обози з награбованим зерном та іншими продуктами, гурти худоби. У звіті оперативного відділу Українського штабу партизанського руху вказується, що партизани України від початку своєї діяльності до 1 вересня 1944 р. захопили у ворога 12 371 т продовольства, 13 569 голів великої рогатої худоби і 5711 овець¹⁰⁹. Під час відступу гітлерівців лише частина партизанських загонів і з’єднань у зоні своєї діяльності не дала ворогові вивезти (за неповними підрахунками) 2074 коней, 586 возів, 43 трактори, 9511 голів великої рогатої худоби, 14 421 т зерна, 2460 т цукру, 710 т соняшникового насіння тощо¹¹⁰.

В останні місяці окупації селяни приховували та зберігали до приходу Червоної армії худобу, майно, продовольство. Так, у Міловському районі на Луганщині було приховано і збережено 406 волів, 276 коней, 202 свині, 571 вівцю, 4007 ц посівного матеріалу, 1042 ц картоплі, 99 тракторів, з яких 50 були справні. Після визволення району все це було передано колгоспам та МТС¹¹¹. Подібні факти були масовими й у Київській області, де селяни зберегли в період окупації 15 000 голів худоби і багато сільськогосподарського майна, які відразу після визволення області повернули колгоспам¹¹². Селяни Кіровоградщини відразу після визволення за рахунок збереженого добра здали державі 5 477 345 пудів хліба, 243 223 пудів м’яса, 1 721 549 пудів картоплі, 10 317 л молока¹¹³. Це мало велике значення для відбудови господарства на територіях, що звільнялися від окупації, сприяло зміцненню продовольчої бази Червоної армії.

Розуміючи, що від наступного врожаю їм вже нічого не перепаде, окупанти восени 1943 р. категорично заборонили в багатьох місцях проводити сівбу озимих культур. Але аграрії ігнорували заборону. Так, селяни Дніпропетровщини посіяли озимих на 142 тис. га, Полтавщини — на 310, 8 тис. га, Кіровоградщини — на 442 тис. га і підняли зяб на площі 171 тис. га¹¹⁴.

Важливою складовою аграрної політики нацистів була жорстока експлуатація українських селян. Повсякденним обов'язком більшості сільських мешканців стала тяжка праця — спочатку в збережених окупаційною владою колгоспах та радгоспах, а потім — у створених на їх базі “громадських маєтках” і “державних господарствах”, а також у поміщицьких маєтках. Згідно з розпорядженням райхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. про запровадження обов'язку праці¹¹⁵, примусову трудову повинність мусили виконувати селяни віком від 15 до 45 років. Незабаром верхня вікова межа дійшла до 65 років, а нижня опустилася до 14 років. Однак на практиці широко використовувалася праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5—6 години ранку до 18—19 годин. Встановлена окупантами норма відробітку нерідко сягала 22—25 трудовнів на місяць¹¹⁶.

Польові роботи виконувалися здебільшого вручну. За невихід на роботу, невиконання норми виробітку, розпоряджень керівників господарств вживалися суворі покарання. Так, у Роменській окрузі на Сумщині з винних стягувалися штрафи: за перше порушення — 25 руб., друге — 50 руб., третє — 100 руб.¹¹⁷ У Полтавській області за невихід на роботу карали кийком або штрафом у 1000 руб.¹¹⁸ В одному з донесень, яке надійшло до Українського штабу партизанського руху, повідомлялося: “Б'ють не лише колгоспників та колгоспниць, а й сільських старост, особливо “керівників громадських” господарств. Були випадки, коли через зупинку молотарки в умовах зимового морозу та заметілі німці заарештовували всіх бригадирів і керівників господарства, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася, знову били”¹¹⁹. І це при тому, що старости та керівники господарств призначалися з числа осіб, які прихильно ставилися до окупантів або вже чимось вислужилися перед ними. За невиконання норм виробітку в усіх селян громадського господарства № 51 Оржицького району (Полтавщина) відібрали городи. У листопаді 1941 р. в с. Сухонівка Чорнухинського району цієї ж області було страчено двох селян за те, що ті не вийшли на роботу. Прагнучи примусити селян працювати, окупаційна влада застосовувала такий засіб, як захоплення заручників. Наприклад, весною 1943 р. в усіх районах Полтавщини були затверджені списки потенційних заручників із числа сільських жителів, які мали бути заарештовані та страчені в разі незадовільної роботи односельців¹²⁰. Щоб примусити селян працювати в неділю та в дні релігійних свят, окупанти навіть зачиняли церкви. Під час посівної селян зобов'язували засівати своїм зерном поля “громадських господарств” з розрахунку 2,5 га ярівини на кожні 10 хат. В окремих районах Запорізької, Херсонської, Харківської областей селян під загрозою розстрілу змушували впрягатися в плуг або сівалку по 8—10 осіб, а в борону — по 2 особи та працювати в полі¹²¹.

За свою працю селяни отримували мізерну платню на підставі вироблених “трудохнів”. Цю систему окупанти запозичили з радянських часів. Пере-

важно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Зокрема, на Полтавщині в окремих районах за один трудовдень було видано по 460 грамів зерна та виплачено по 54 копійки¹²². І це ще була досить висока платня, бо, як правило, платили менше, а в багатьох господарствах, що не виконували плани поставок сільгосппродукції, часто взагалі не платили. В цій ситуації переважна більшість селян виживала за рахунок присадибної ділянки, з якої годувалася. Вона ж, як і в довоєнний період, залишалася й основним джерелом для сплати ними численних податків та виконання обов'язкових поставок. Знесилені тяжкою працею в контрольованих окупантами господарствах селяни, не маючи вдосталь часу та сил для обробітку присадибних ділянок, вимушені були працювати на них у вихідні дні, часто навіть уночі.

Дещо кращою була оплата селянської праці у прифронтових районах (східні області). Там селянам, які працювали на польових роботах, видавали по 10—16 кг борошна на місяць, чого не робилося в інших окупованих районах¹²³.

Надзвичайно важким був податковий тягар. За директивою А. Розенберга, з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на добротинні справи, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок з розваг, податки на домашніх тварин, кіно, різні промисли тощо. Було запроваджено навіть подушний податок, який був відмінений свого часу після скасування кріпацтва¹²⁴. У райхскомісаріаті "Україна" селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік¹²⁵. Якоїсь єдиної системи в цьому питанні не було, адже окупаційні власті в кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. У Київській області, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства — 400 руб., подушний податок з кожної людини — 100 руб., податок з коня — 300 руб., податок з корови — 150 руб., податок з собаки чи кішки — 100—150 руб. Крім того, тут окупанти запровадили ще й податок за "звільнення від радянської влади" в розмірі 50 руб.¹²⁶. У Зіньківському районі Полтавської області селяни сплачували: одноразовий податок з господарства — 50 руб., податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного) — 100 руб., податок з собаки — 150 руб., податок з бджолосім'ї — 50 руб., податок з велосипеда — 75 руб.¹²⁷. Загалом на Полтавщині загальна сума грошових податків, сплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2135 руб. з двору, а в 1943 р. — 3112 руб.¹²⁸.

У західних областях, що входили до райхскомісаріату "Україна", селяни сплачували поземельний та подушний грошові податки, податок на собак та інші. Поземельний податок становив: 100 руб. з 1 га ріллі, 40 руб. з 1 га сінокосу, 20 руб. з 1 га лісу, 10 руб. з 1 га непридатної для сільськогосподарського використання землі; подушний за наявності до 5 га землі в господарстві — по 100 руб. з кожного члена сім'ї віком від 16 до 65 років, за наявності до 10 га землі — по 150 руб., понад 10 га — по 200 руб.; сільськогосподарський — 300 і більше руб., податок на собак — 150—225 руб., за випас однієї корови — 20 руб. на місяць, вівці — 10 руб., а за випас корови в лісі — 150 руб.¹²⁹ Загалом грошові податки, що збиралися окупантами із селян у цих областях, були значно більшими за ті, що сплачували селянські господарства

в 1940 р. Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання тих самих податків упродовж короткого проміжку часу, а до неспроможних сплатити необхідну суму селян застосовувалися репресивні та конфіскаційні заходи.

Крім грошових податків, окупантами були встановлені численні натуральні податки, що фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов'язані здавати м'ясо, молоко, мед, овочі, квасолю, горох, ягоди, сіно і солому, волокно, горіхи, рибу та ін. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, у Донбасі, Харківщині та Сумщині областях сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700—800 л молока з корови, 4 кг домашньої птиці та 160 яєць з двору¹³⁰. На Ровенщині натуральні податки становили: зернових — від 2,85 ц до 6 ц з 1 га, картоплі — 20 ц з 1 га, м'яса 25 кг з 1 га, молока — від 210 до 1050 л з корови¹³¹.

Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені терміни, а й взагалі, про що свідчать численні розпорядження, накази, повідомлення, попередження та каральні заходи органів окупаційної влади різних рівнів. Так, 20 травня 1942 р. про “покарання смертю або в легших випадках в'язницею” за несплату податків оголосив житомирський генерал-комісар¹³².

Грабіжницький характер мала заготівельна політика окупантів на селі, метою якої було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб Вермахту і Райху. Кожен селянський двір в обов'язковому порядку повинен був здавати на заготівельні пункти рослинницьку і тваринницьку продукцію, городину, фрукти, ягоди, вовну, шкіри, хутра та ін. Норми здачі продуктів та сировини були різними в областях і навіть в окремих районах, але на більшості територій України такими високими, що селяни дуже часто не мали змоги їх виконати з об'єктивних причин. Хоча у прифронтових східних областях, де господарювала військова адміністрація, визиск був дещо меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії, тому щось залишалося й селянам.

Примушуючи сільських трударів здавати збіжжя, окупанти перш за все майже повністю вилучали посівне зерно, особливо напередодні посівних кампаній, зокрема навесні 1942 р. та 1943 р. Тотального характеру набуло вилучення тваринницької продукції. Вся худоба й птиця колишніх колгоспів і радгоспів була оголошена власністю Німеччини. Все, що вирощувалося й вироблялося селянами на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів, а пізніше — “громадських господарств” та “державних маєтків”, повністю забиралося окупаційною владою, оскільки було встановлено високі норми обов'язкових поставок. Одночасно обов'язкові поставки тваринницької продукції повинен був виконувати кожний селянський двір. Норми здачі м'яса, які спочатку доводилися на двір, а з 1942 р. — в цілому на село та ще й збільшувалися впродовж року по декілька разів, були такими, що фактично у населення забиралося все м'ясо та сало¹³³. Це відзначали навіть самі гітлерівці. Так, у німецькому донесенні від 20 жовтня 1942 р. стверджувалося, що “на селі квоти поставок були настільки непомірні, що селянам практично нічого не залишалося. М'ясні продукти (м'ясо, ковбаси, консерви) були призначені для Вермахту та для інших німців. У документі підкреслювалося, що українське населення не одержує ніяких м'ясних продуктів від початку окупації”¹³⁴.

Дозвіл на забій худоби для власних потреб видавався сільгоспомендантом лише тим селянам, які виконували поставки тваринницьких та інших продуктів. Проте часто було так, що коли селянин, маючи довідку про виконання м'ясопоставок, приходив до коменданта за дозволом, то в нього цю довідку відбирали й наказували зараз же здати худобу. За самовільний забій поголів'я селяни каралися високими штрафами (2000—5000 тис. руб.), тюремним ув'язненням та навіть смертною карою.

Обов'язкові поставки молока теж скрізь були такими високими, що населенню молока або не залишалось зовсім, або залишалася мізерна кількість. Багато селян не мали змоги виконати норми з об'єктивних причин — через нестачу кормів та низьку продуктивність корів. У Київській, Житомирській, Вінницькій, Харківській і Дніпропетровській областях вимагали здати 850 л на рік з кожної корови; в Одеській і Миколаївській областях — 1200 л¹³⁵, а в Кам'янець-Подільській — 1100 л¹³⁶. Селяни мали право одержувати тільки 20 % молочних відвійок. У 1943 р. гітлерівці ввели молокопоставку й з кіз у розмірі 40 л з кожної голови¹³⁷. У віддалених селах та там, де не було сепараторних та пастеризаційних пунктів, з дозволу окружного або районного сільгоспкерівника дозволялося замість молока здавати масло або вершки: замість 24—25 л молока — 1 кг масла та замість 10 л молока — 1 кг вершків.

Обов'язковій здачі підлягала і вся шкіра забитої худоби, вовна, кроляче, заяче, лисяче, собаче та інше хутро і навіть волосся з кінських грив та хвостів¹³⁸.

Сільському населенню категорично заборонялося продавати на базарах або вдома сільськогосподарську продукцію, що підлягала заготівлі. В багатьох регіонах окупаційна влада взагалі періодично закривала базари або обмежувала та регламентувала їхню роботу. Тих, хто порушував встановлений порядок, окупанти жорстоко карали.

Продукція, яку здавали селяни на заготівельні пункти, оплачувалася за встановленими окупантами розцінками. Рівень заготівельних цін був у десятки разів нижчим від ринкових. За здану продукцію селянин одержував певну кількість "пунктів" — умовних одиниць, на які він міг одержати товари. "Пункти" було введено з таким розрахунком, щоб забрати якомога більше сільськогосподарської продукції, практично нічого не даючи селянинові взамін. За 1 ц зерна селянин одержував 10 "пунктів", за свиню вагою 110 кг — 400 "пунктів", за 1 л молока — 1 "пункт". А тим часом промтовари оцінювалися так: костюм із грубого сукна — 1600 "пунктів", брюки — 560, шкарпетки — 120, 1 м простої тканини — 320, 1 л горілки — 100, 1 кг солі — 30, 1 кг цукру — 100, 1 коробка сірників — 100 "пунктів". Такі товари, як сіль, сірники, цукор, горілка, колісна змазка та інші селянин міг придбати тільки в порядку отоварювання. А право одержувати товари мали тільки ті селяни, які виконали поставки¹³⁹.

Здійснюючи педантичний контроль за обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції, окупаційна влада вживала також превентивних організаційних і каральних заходів із тим, щоб унеможливити ухилення селян від їх виконання, а також запровадила розгалужену систему взаємовідповідальності селян та посадових осіб усіх рангів за виконання заготівельних планів. За розпорядженнями центральних і місцевих окупаційних ор-

ганів влади, в селах, особливо в тих, де не виконувалися в повному обсязі поставки продукції, періодично здійснювалися перевірки селянських господарств із метою обліку наявного та використаного зерна, овочів, картоплі, кількості продуктивної худоби та молодняка, зокрема корів, які отелилися і телят, виявлення прихованого продовольства та сировини. В разі продажу корови або іншої худоби селянин повинен був негайно повідомити відповідні органи, кому саме їх продано та його адресу.

Окупанти не тільки погрожували покаранням за невиконання поставок сільгосппродукції, а й широко здійснювали каральні заходи. Так, на Миколаївщині штраф за нездачу норми молока стягувався в розмірі до 10 тис. руб., у Полтавській області — 5—10 тис. руб., а за невиконання норми яйцепоставок — 30 руб.¹⁴⁰. Широко здійснювалася конфіскація худоби та майна селян. За розпорядженням ровенського гебітскомісара, за невиконання планів поставок зерна, молока та яєць здійснювалася конфіскація господарств селян¹⁴¹. Та коли ж подібні каральні заходи не давали бажаного результату, окупанти вдавалися до прямого застосування силових заходів.

Генерал-лейтенант поліції П. Шеєр, який від жовтня 1941 р. до березня 1943 р. був начальником охоронної поліції та жандармерії на території Київської та Полтавської областей, зізнався на суді, що “з метою реквізиції продуктів харчування, худоби оточувалися села, і всі наявні там продукти і худоба забиралися поліцією та жандармерією. Жителі, які будь-якою мірою чинили опір, тут же арештовувалися і згодом відправлялися до Німеччини. Якщо опір був активним, то ці особи розстрілювалися на місці. Приховування продуктів розглядалося, як вияв опору. У випадку виявлення продуктів осіб, що ховали їх, розстрілювали”¹⁴².

Не менш грабіжницькою була податкова та заготівельна політика, яку здійснювали румунські окупанти в губернаторствах “Буковина” та “Трансністрія” щодо українських селян. Тут селяни платили понад 30 різних “державних” і “місцевих” податків та зборів, кожний із сільських жителів був зобов’язаний мінімум 30 днів відпрацювати на будівництві та ремонті доріг, виконувати гужову повинність і т. д.¹⁴³. Наведемо типовий приклад з податкової практики румунських окупантів, скориставшись “Розпорядженням Ободівської районної претури на Вінниччині від 8 квітня 1943 р. про стягнення податків з селян”. У розпорядженні, адресованому старості села Нова Ободівка, зазначалося: “На підставі наказу губернаторства “Трансністрії” за № 102 по Вашому селу на 1943—1944 рік нараховані наступні податки: з орної землі громад — 18 223 РККС (румунська грошова одиниця — марка; 1 марка дорівнювала 20 руб. — *Авт.*), з них половина грошима і половина зерном; за присадибні землі (городини, левади, сади і виноградники) — 14 750 РККС; шкільного податку — 27 300 РККС; податок на поліцію — 5000 РККС; на утримання пожежного обозу — 3000 РККС; гужовий — 10 500 РККС.

Крім того, Вами будуть збиратися наступні податки і такси: з осіб, які здійснюють продаж з підвід — 2 марки, за товари на прилавках і з рук — по 1 марці, за метричні посвідчення або смерть — 1 марка, за видачу посвідчень про власність великої худоби — 5 марок і малої — 2 марки за штуку, пропусків на поїздки в своєму повіті — 3 марки і поза своїм повітом — 5 марок, за пасовище великої рогатої худоби — по 10 марок і дрібної — по 5 марок за штуку.

... Село на 1943—1944 рік переведено на свій бюджет і тому ... необхідно виділити на свій бюджет наступні податки: 1) на поліцію; 2) пожежний; 3) за пасовище; 4) паспортизацію худоби; 5) поїздки; 6) за видачу посвідчень і метрики; 7) базарний збір”¹⁴⁴.

У що виливалася така практика для пересічного селянина, свідчить наступний приклад. Мешканець села Танівки Березівського району на Одещині О. Мокана сплатив наступні податки: земельний — у сумі 99 марок, з городу — 72 марки, з корови — 30 марок, за культзаходи — 30 марок. Таким чином, тільки за чотирма найголовнішими видами податку Мокан вніс 231 марку, або 4620 руб. Крім того, він здав натуральні податки: молока — 300 л, м’яса — 50 кг, яєць 108 штук та інші продукти. У той же час за вироблені в “земтоваристві” 330 трудоднів він одержав лише 7 ц ячменю¹⁴⁵.

У губернаторстві “Трансністрія” селяни, згідно з наказами губернатора, повинні були здавати на утримання окупаційних військ птицю, молоко, свиняче м’ясо, бринзу, мед, шерсть та ін. У губернаторстві “Буковина” селянин міг залишити собі на харчування 60 кг зерна на дорослого і 40 кг на дитину, решта підлягала здачі окупаційній владі¹⁴⁶.

Крім того, деякі види сільськогосподарської продукції вважалися монополією румунської держави та вся продукція повністю конфісковувалася департаментом монополій, розпоряджатися або продавати продукцію такого виду селянин не мав права. Відповідно до постанов губернатора “Трансністрії”, до таких видів продукції належали шерсть, бавовник, виноград, тютюн¹⁴⁷.

Не обмежуючись пограбуванням сільського населення через систему оподаткування та обов’язкових поставок, румунські окупанти, використовуючи монополію на торгівлю, вилучали в них останні запаси. Так, постановою губернатора “Трансністрії” від 12 січня 1943 р. на гас, сіль, сірники, тютюн, тютюновий папір та інші предмети першої необхідності оголошувалася державна монополія: ці предмети відпускалися населенню міст та районних центрів за гроші, а в сільській місцевості — в обмін на продукти. Під продуктами значилися — пшениця і жито врожаю 1941 р. та попередніх років, кукурудза, ячмінь, продукти тваринництва. З цією метою вводилися бони з написами на кшталт “Гас в обмін на продукти”. Оскільки в сільських місцевостях магазинів не було, а піти на базар, щоб продати свою продукцію або купити що-небудь селянин не міг (оскільки для того, щоб піти до міста або іншого населеного пункту в кожному окремому випадку потрібен був спеціальний дозвіл жандармського управління), сільське населення вимушене було віддавати останню продукцію та хліб в обмін на предмети першої необхідності через обмінні пункти примарії.

До боржників по сплаті податків та поставках румуни застосовували драконівські заходи. Так, 5 лютого 1944 р. Березівська префектура розіслала всім примаріям і старостам директиву наступного змісту: “На підставі наказу № 115 у всіх жителів, які не виконали план молокопоставки, негайно заберіть корови.” Тих, хто не виконував плани здачі шерсті, м’яса та інших видів натуральних податків, направляли до трудових таборів¹⁴⁸.

При цьому простежувалася дискримінаційна політика румунських властей щодо українського та російського населення і прихильне ставлення до німе-

цького і молдавського. Так, 23 грудня 1942 р. Мостівська районна управа Березанського повіту на Николаївщині розповсюдила серед жителів розпорядження, згідно з яким вимагалось в тижневий термін “провести реквізицію у російсько-українського населення всіх свиней вагою понад 40 кг, а на свиноматок з маленькими поросятами та поросних, яких неможливо доставити транспортом, зібрати зобов’язувальні розписки й доставити їх до управи. У молдавського й німецького населення зібрати тільки зобов’язальні розписки на свиней, які є у їхньому господарстві, і доставити їх до претури. Їхні свині реквізиції не підлягають. У випадку, коли буде виявлено приховування свиней зазначеної ваги, глава сім’ї буде відданий під суд з конфіскацією майна”¹⁴⁹.

Дещо кращим становище села і селянства було, як зазначалося, в прифронтових районах східних областей, де господарювала військова адміністрація. Там визиск був меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії. А те, що вилучення продуктів здійснювалося не безпосередньо військовою владою, а через старост і поліцаїв, дозволяло певну їх частину залишати й у селі¹⁵⁰.

В цілому ж заготівельна політика окупантів прирікала українське село та його мешканців на неймовірні страждання та бідування. Навіть Головне командування Вермахту визнавало: “У заготівлях продовольства, які ми робимо, ми не зупиняємося навіть перед тим, щоб забрати в селянина останнє, прирікаючи його на голод і злидні”¹⁵¹.

Заготівля сільськогосподарської продукції в Україні в період окупації здійснювалась як по військовій лінії, так і цивільною окупаційною владою через спеціально створений військово-економічний та адміністративний апарати. Поряд із державними організаціями — військовими та цивільними — заготівлею продовольства та сировини займалися й німецькі монополії через свої дочірні, так звані східні відділення і товариства. Німецькі документи свідчать, що тільки в Кенігсберзі були створені десять різних товариств із капіталом 100 тис. марок кожне, що займались оптовою торгівлею, експортно-імпортними операціями, постачанням німців, які проживали на території України, у Дніпропетровську — 2 товариства з капіталом 100 тис. руб. кожне. У Німеччині існувало “Товариство сприяння німецьким торговельним фірмам в Україні”¹⁵².

Та особливо важливим інструментом нацистської державно-монополітичної системи пограбування сільського господарства України за допомогою заготівельної політики стало створене 27 липня 1941 р. за розпорядженням Герінга Центральне торгове товариство з обмеженою відповідальністю “Ост” з продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (ЦТТ “Ост”)¹⁵³. На території райхскомісаріату “Україна” і господарської інспекції “Південь” монопольне право на заготівлю сільськогосподарської продукції мала головна контора цього товариства — “Україна”, якій підпорядковувалися окружні та районні контори. Всього ж цим товариством в Україні було створено 11 харчових дочірніх товариств з 130 філіями¹⁵⁴. Від початку заснування до 31 березня 1944 р. за допомогою цього товариства окупанти захопили майже 15 млн т продовольства, з яких Вермахт одержав майже 9 млн т¹⁵⁵.

Особливо великими були обсяги заготовленої цим товариством за допомогою органів окупаційної влади тваринницької продукції. Лише за період до 30 червня 1943 р. контори ЦТТ “Ост” заготовили в Україні: великої рогатої худоби — 1 706 690 голів, свиней — 626 321 голів, телят — 293 534 голови,

овець — 584 920 голів, яєць — 409 395 887 шт., домашньої птиці — 11 120 т¹⁵⁶. У результаті, саме за рахунок українського села ЦТТ “Ост” значною мірою задовольняло потреби Вермахту в худобі, м’ясі та м’ясних виробах. Яйця ж і птиця переважно постачалися ним Вермахту, лазаретам та німецьким установам. А за даними на 1 квітня 1944 р., кількість харчових продуктів, вивезених товариством з України до Німеччини, становила 94,5 % від загального обсягу, тоді як поставки “Остланду” склали 5,3 %, “Центру” — 0,2 %¹⁵⁷.

Крім ЦТТ “Ост”, на території України діяли ще декілька подібних організацій меншого розміру: “Товариство до ведення сільського господарства Остланда і України”, “Заготівельне товариство Сходу”, “Ферми Сходу”. Вони конкурували між собою, намагаючись привласнити більшу частину багатств сільського господарства України¹⁵⁸.

У результаті злочинної політики окупантів шляхом прямих пограбувань та через системи оподаткування й обов’язкових поставок тільки в особистих господарствах сільського населення України було вилучено 9420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і крупи, 6250 тис. т картоплі, овочів і фруктів, 200 тис. т фуражу, 2,1 тис. т інших продуктів, 3722 тис. голів великої рогатої худоби, 4941 тис. свиней, 1825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40 246 тис. шт. домашньої птиці. У колишніх колгоспах, радгоспах і МТС на території України завоївники та їхні спільники розграбували або вивезли до Німеччини величезну кількість сільськогосподарських продуктів: 7887 тис. т зерна і борошна, 2056 тис. т картоплі, овочів та фруктів, у т. ч. з колгоспів — 4415 тис. т зерна і борошна, 1 млн 310 тис. т картоплі, овочів та фруктів, з радгоспів — 750 тис. т зерна, 230 тис. т картоплі, овочів і баштанних культур, 458 тис. т сіна¹⁵⁹.

Не гребували привласненням сільськогосподарської продукції окупаційні органи та війська сателітів Німеччини. Так, румунськими окупаційними властями до початку 1944 р. було вивезено тільки з губернаторства “Трансністрія” 10 154 вагони різних вантажів, переважно з продовольством, перегнано 217 тис. голів великої рогатої худоби та декілька сотень тисяч голів іншої худоби¹⁶⁰.

Поширеною формою пограбування селян окупантами була система штрафів, що накладалися довільно, без обмежень у розмірі, з найменшого приводу і навіть без нього. Наприклад, у Полтавській області, крім уже названих штрафів за невиконання норм поставок продукції, несвоєчасну сплату податків та порушення трудового обов’язку, окупанти стягували такі штрафи: за неповагу до німецького солдата — 200 руб., ходіння до сільської управи в робочий час — 500, простій тягла — 100, псування збруї — 50, невіїзд до Німеччини — 5000, потрапу — 1000, нездачу голубів — 500, нездачу корів для роботи в “громадському господарстві” — 1000, самовільне використання тягла — 100 руб.¹⁶¹.

Окупаційною владою встановлювалися високі ставки адміністративних зборів. Згідно з розпорядженням райхскомісара України, селяни мусили сплачувати: за реєстрацію шлюбу — 50 руб., реєстрацію смерті — 20 руб., видачу довідки — 15 руб., дозвіл на забій худоби — 10 руб., клопотання — 5 руб., реєстрацію ремесла — 10 руб., реєстрацію велосипеда — 15 руб., видачу паспорта — 5 руб., реєстрацію будівлі — 25 руб., витяг з реєстрів громадського стану — 10 руб., довідку (картки) на право вудження риби — 10 руб., переписування витягу та виготовлення документів за кожний рядок — 2 руб.¹⁶².

Придушивши населення податками, обов'язковими поставками, штрафами окупанти цим не обмежилися, вирішивши провести на окупованій території України одночасний масовий грабунок за допомогою так званої грошової реформи. До 25 липня 1942 р. населенню, більшість якого становили селяни, було наказано обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше рублів на нові. Однак при обміні понад 20 руб. "нова валюта" не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний "рахунок збережень", що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Так, зі зданих населенням заощаджень близько 75 % конфіскувалося на користь окупаційної влади, населення ж могло отримати в рубльовому еквіваленті ледве $\frac{1}{4}$ ¹⁶³. Підсунуті селянам у примусовому порядку "українські карбованці" були гірші за фальшиві гроші, бо за них нічого не можна було придбати. Вони швидко переставали виконувати функції еквівалента вартості товару, що негативно позначилося на житті сільських мешканців.

Однією з форм пограбування селянства стало введення з 1 січня 1943 р. обов'язкового страхування громадян та їхнього майна від пожеж, блискавки, землетрусу, граду, зливи, обвалу ґрунту та ін. У результаті із селян викачувалися великі суми грошей (до 500 руб. на селянський двір).

Пограбування та руйнування економіки вкрай зубожілого села окупанти довершили під час відступу з території України. Втрачаючи окуповані території, гітлерівці намагалися максимально вивезти з них цінності й запаси, а те, що не встигли або не могли вивезти, — знищували. Залишаючи за собою зону пустелі, ворог сподівався затримати наступ Червоної армії й на десятиліття паралізувати економіку України. Ці дії, здійснювані за прямою вказівкою Гітлера, нацисти називали тактикою "спаленої землі".

З особливою жорстокістю ця тактика застосовувалася щодо українського села, до чого виконавців зобов'язували офіційні директивні документи. Так, у таємній директиві райхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р. про знищення сільськогосподарської виробничої бази при відступі Вермахту наказувалося, що "у районах на схід від лінії, визначеної Верховним військовим командуванням залежно від воєнної обстановки по ділянках, уся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мають бути вивезені з господарств... Виробнича база сільського господарства, особливо документація і споруди... мають бути знищені... Населення, яке працює у сільському господарстві... має бути евакуйоване"¹⁶⁴.

Одночасно Верховне командування Вермахту видало свій наказ "Про методи проведення руйнувань при відступі військових частин", яким поставило перед військовиками завдання: "У випадку відступу слід повністю знищити на залишеній території усі споруди та запаси, котрі в якій-небудь мірі можуть бути корисними для ворога: житлові приміщення (будинки й бліндажі), машини, млини, криниці, скирти сіна та соломи. Усі без винятку будинки спалювати; печі в будинках підривати за допомогою ручних гранат, криниці приводити в непридатність, знищуючи піднімальне пристосування, а також кидаючи в них нечистоти (падаль, гній, кізяки, бензин); скирти з соломою та сіном, а також різного роду запаси спалювати; сільськогосподарські машини й стовпи стаціонарних дротяних ліній підривати; пороми та човни топити. Руйнування мостів і мінування доріг покладається на саперів. Обов'язком кожного є зробити "щоб залише-

на ворогу територія впродовж тривалого часу не могла використовуватися ним ні для яких цілей у військовому та сільськогосподарському відношенні”¹⁶⁵.

Детальні вказівки щодо проведення під час відступу реквізицій та знищення майна, техніки, посівів сільськогосподарських культур, худоби, житла, об’єктів соціального призначення на території райхскомісаріату “Україна” містилися й у розпорядженні Е. Коха від 6 вересня 1943 р. Категорично заборонялося проводити будь-які польові роботи¹⁶⁶.

До реалізації директив про повне пограбування та нищення й обезлюднення українського села долучилися органи СС, військовослужбовці Вермахту та нацистський поліцейський апарат, структури військової та цивільної окупаційної влади, німецькі фірми та заготівельні товариства, транспортні установи окупантів. Спеціальні команди реквізиторів, підричників, паліїв та вбивць грабували села й вивозили все можливе, виганяли селян на захід, палили їхні житла та господарства, отруювали криниці.

Особливо великих збитків під час відступу окупантів було завдано технічній базі сільського господарства, адже цілеспрямовано грабувалося і вивозилося до Німеччини все, що становило хоч якусь цінність і в першу чергу — техніка та інвентар. Те, що не можна було вивезти, — спалювалося, руйнувалося та знищувалося. У цей період гітлерівці вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 6479 двигунів, 5092 автомобіля та багато тисяч інших сільськогосподарських машин та реманенту¹⁶⁷. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх у кількості 1278 тис. одиниць (у т. ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної упряжі¹⁶⁸. На період відступу окупантів припадає абсолютна більшість зруйнованого і пограбованого майна українських колгоспів, радгоспів та МТС, знищених в колгоспах і радгоспах 251 тис. будівель виробничого призначення, тваринницьких та житлових споруд, потравлених та спалених 18 тис. га посівів сільськогосподарських культур¹⁶⁹.

І хоча немає можливості точно встановити, яка саме кількість худоби та птиці була реквізована в період здійснення відступаючими загарбниками тактики “спаленої землі”, на основі документів можна дійти висновку, що загальний обсяг реквізицій був доволі значним і обраховувався сотнями тисяч голів.

Грабували та вивозили техніку, інвентар, худобу, запаси продовольства, домашні речі у селян також відступаючі румунські, угорські, словацькі та італійські частини. Наприклад, впродовж листопада—грудня 1943 р. румунські загарбники вивезли з губернаторства “Трансністрія” тільки олійного насіння 1212 вагонів та 6038 вагонів іншого збіжжя¹⁷⁰.

Таким чином, аграрна політика окупантів мала яскраво виражений грабіжницький та злочинний характер, спрямовувалася на максимальне вилучення з українського села матеріальних цінностей, техніки, худоби, продовольства тощо, знищення сільськогосподарського потенціалу та сільського населення України.

Війна, криваві злочини німецьких окупантів та їхніх сателітів завдали величезної шкоди економіці українського села. На час визволення території України від загарбників вона перебувала у стані неймовірного спустошення та занепаду. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та

цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 р. валова продукція сільського господарства України становила лише 16 % довоєнного рівня¹⁷¹. Тільки прямі збитки, завдані колгоспам України, становили 88,11 млрд руб.*, з них видів майна (у млрд руб.): будівлі та споруди — 8,818; сільськогосподарський інвентар і різне обладнання — 1,011; посіви та врожаї — 45,334; сади, ліси та лісозахисні насадження — 4,017; худоба та птиця — 21,459; запаси насіння, продуктів і матеріалів — 7,469; грошова готівка — 2 млрд¹⁷². Прямі збитки радгоспів та МТС становили 4,476 млрд руб. 53,4 % цих збитків (понад 2,390 млрд руб.) належали до основних фондів, з яких 18 % (430,23 млн руб.) припадали на будівлі та споруди і 15,5 % (370,5 млн руб.) — на робочу і продуктивну худобу¹⁷³. В загальній сумі прямих збитків 285 млрд руб., заподіяних окупантами економіці та населенню України¹⁷⁴, прямі збитки колгоспів, радгоспів та МТС становлять майже 32,5 %.

Прямі матеріальні збитки, заподіяні війною та окупантами сільському господарству України, становили тільки частину тієї величезної шкоди, якої вона зазнала в результаті реалізації загарбницької політики нацистської Німеччини. До суми, що виражає прямі збитки, не увійшли такі втрати, як зменшення доходу від виробництва продукції в результаті припинення і скорочення роботи колгоспів, радгоспів, МТС та інших структурних підрозділів галузі, прямі та додаткові витрати, викликані перебудовою роботи галузі відповідно до умов війни, витрати на евакуацію та реевакуацію ресурсів сільського господарства, втрати прибутків населення під час війни та інше. Як відомо, гітлерівське нашествя та “господарювання” обійшлося Україні в 1 трильйон 200 млрд руб.¹⁷⁵ і в цій астрономічній цифрі частка втрат українського села була досить великою.

На подолання наслідків війни для аграрного сектору України були необхідні величезні матеріальні ресурси та десятиліття напруженої праці мільйонів трудівників села.

¹ Война Германии против Советского Союза 1941—1945. — Берлин, 1998. — С. 32.

² Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. — М., 1967. — С. 189.

³ Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965. — С. 116.

⁴ Германский империализм и Вторая мировая война (материалы научной конференции комиссии историков СССР и ГДР в Берлине 14—19 декабря 1959 г.). — М., 1961. — С. 369.

⁵ Обзор международного положения 1939—1946 гг. Гитлеровская Европа / Под ред. Арнольда Тойнби и Вероники Тойнби. — Лондон; Нью-Йорк; Торонто, 1954. — С. 622.

⁶ Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. — К., 1972. — С. 152—154; Народне господарство Української РСР в 1973 році. — К., 1974. — С. 193, 194.

⁷ Лаута С.П. Назв. праця. — К., 1965. — С. 12.

⁸ Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. — К., 1972. — С. 207.

⁹ Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. — К., 1974. — С. 264.

¹⁰ Безсмертя. Книга пам’яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 526.

* Суми подані в цінах 1941 р.

- ¹¹ Народне господарство Української РСР в 1973 році. — С. 185; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3979. — Арк. 18; Оп. 30. — Спр. 62. — Арк. 95.
- ¹² Германский империализм и Вторая мировая война ... — С. 518.
- ¹³ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана “Ольденбург”. О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. — М., 1974. — С. 36.
- ¹⁴ Там само. — С. 40; *Muller N.* Wehrmacht und Okkupation 1941—1944. — Berlin, 1971. — С. 24, 25.
- ¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 4, 5.
- ¹⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. В 7-ми томах. — Т. 3. — М., 1958. — С. 432—433.
- ¹⁷ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 59.
- ¹⁸ *Проектор Д.М.* Агрессия и катастрофа. — М., 1968. — С. 132.
- ¹⁹ *Немятый В.Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. — К., 1982. — С. 121.
- ²⁰ Там само. — С. 122, 123.
- ²¹ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 187, 188.
- ²² Нюрнбергский процесс: В 8-ми томах. — М., 1990. — Т. 4. — С. 374.
- ²³ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 123, 124.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 20; ЦДАГО України. — Ф. 116. — Оп. 3. — Спр. 145. — Арк. 40; *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 285.
- ²⁵ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 122—123.
- ²⁶ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 294.
- ²⁷ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 153.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 159. — Арк. 23.
- ²⁹ Там само. — Арк. 46, 47.
- ³⁰ Там само. — Спр. 154. — Арк. 39; Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 178.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 81—84, 86—87.
- ³² Там само. — Спр. 159. — Арк. 24.
- ³³ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944. — Кн. 1. — С. 403.
- ³⁴ *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945). — К., 1999. — С. 222.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 122.
- ³⁶ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 154; ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 124. — Арк. 37.
- ³⁷ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 154; ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 124. — Арк. 22—25.
- ³⁸ Там само. — Арк. 38.
- ³⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 122, 125, 128, 131, 134, 137; Спр. 119. — Арк. 39, 40, 44, 45, 47—49, 52, 53, 55.
- ⁴⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 304.
- ⁴¹ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 154.

- ⁴² Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 136.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 159. — Арк. 26—29.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 141. — Арк. 50.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 147, 148.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 21.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 37.
- ⁴⁸ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Назв. праця. — С. 59.
- ⁴⁹ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 132, 135.
- ⁵⁰ *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004. — С. 211.
- ⁵¹ Там само. — С. 133—136.
- ⁵² *Івасюта М.* Нарис історії колективізації на Тернопільщині. — К., 1958. — С. 55, 56.
- ⁵³ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 537.
- ⁵⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 174.
- ⁵⁵ Мировые войны XX века. — Кн. 3. Вторая мировая война. Исторический очерк. — 2002. — С. 396, 397; *Литвин В.М.* Назв. праця. — С. 201.
- ⁵⁶ Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. — М., 1967. — С. 111.
- ⁵⁷ *Леонтьев А.* Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины. — Партийное строительство. — 1942. — № 11. — С. 18; В тылу врага листовки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — М., 1962. — С. 252.
- ⁵⁸ *Литвин В.М.* Назв. праця. — С. 202; *Косик В.* Назв. праця. — С. 556.
- ⁵⁹ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 130—131.
- ⁶⁰ *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1992. — № 5. — С. 16.
- ⁶¹ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // УІЖ. — 2005. — № 3. — С. 87.
- ⁶² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 189.
- ⁶³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 425. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 33, 34.
- ⁶⁴ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 142.
- ⁶⁵ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Назв. праця. — С. 87.
- ⁶⁶ *Литвин В.М.* Назв. праця. — С. 203.
- ⁶⁷ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 143.
- ⁶⁸ ДАВО. — Ф. 425. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 33.
- ⁶⁹ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 141.
- ⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 132.
- ⁷¹ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Назв. праця. — С. 89—90.
- ⁷² Там само. — С. 90—91; ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 128.
- ⁷³ Там само. — Арк. 129.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 129 зв.
- ⁷⁵ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Назв. праця. — С. 92.
- ⁷⁶ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 139.
- ⁷⁷ Там само. — С. 139 — 140.
- ⁷⁸ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 127.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 10. — Арк. 8.

- ⁸¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 80.
- ⁸² *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 155, 156.
- ⁸³ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. — М., 1970. — С. 195.
- ⁸⁴ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 156; ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 164. — Арк. 25.
- ⁸⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 305.
- ⁸⁶ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 156.
- ⁸⁷ Там само. — С. 128.
- ⁸⁸ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 196.
- ⁸⁹ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 128.
- ⁹⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 129.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 192. — Арк. 324.
- ⁹² Там само. — Арк. 20, 21.
- ⁹³ Там само. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 122. — Арк. 1, 2.
- ⁹⁴ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах экономических планов ... — С. 195.
- ⁹⁵ История Украинской ССР: В 10-ти томах. — К., 1984. — Т. 8. — С. 344.
- ⁹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 376.
- ⁹⁷ Правда. — 1942. — 10 июля.
- ⁹⁸ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 157.
- ⁹⁹ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 184, 185.
- ¹⁰⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — Т. 1. — С. 309.
- ¹⁰¹ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 128.
- ¹⁰² Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів. — Львів, 1969. — С. 219, 220.
- ¹⁰³ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.). Збірник документів. — Полтава, 1947. — С. 46.
- ¹⁰⁴ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 186.
- ¹⁰⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 311.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ *Кучер В.І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1974. — С. 78.
- ¹⁰⁸ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 160.
- ¹⁰⁹ *Кучер В.І.* Назв. праця. — С. 78.
- ¹¹⁰ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 198.
- ¹¹¹ Советская Украина — 1943. — 6 февраля.
- ¹¹² *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 187.
- ¹¹³ Правда. — 1944. — 21 травня.
- ¹¹⁴ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 187.
- ¹¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 6.
- ¹¹⁶ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 129.
- ¹¹⁷ *Нестеренко В.А.* Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України 1941—1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 8. — Ч. 1. — К., 2004. — С. 281.
- ¹¹⁸ *Немятый В.Н.* Назв. праця. — С. 126.

- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 123. — Арк. 54.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 240. — Арк. 10—14.
- ¹²¹ *Потильчак О.В.* Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941—1945 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць. — 2002. — № 5. — С. 142.
- ¹²² Політична історія України ХХ століття: у 6-ти т. — К., 2003. — Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — С. 355.
- ¹²³ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 223.
- ¹²⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 186.
- ¹²⁵ *Немятьї В.Н.* Назв. праця. — С. 129.
- ¹²⁶ Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941—1945. — К., 1985. — С. 113—114.
- ¹²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 32. — Арк. 114.
- ¹²⁸ *Потильчак О.В.* До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941—1944 рр.) // Український селянин. — 2001. — № 2. — С. 127.
- ¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 1; Спр. 250. — Арк. 77; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 16. — Арк. 28; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 186; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 303.
- ¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 32. — Арк. 137.
- ¹³¹ Історія українського селянства... — Т. 2. — С. 304.
- ¹³² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 126.
- ¹³³ *Потильчак О.В.* До питання про соціальну політику ... — С. 126.
- ¹³⁴ *Косик В.* Назв. праця. — С. 294.
- ¹³⁵ *Немятьї В.Н.* Назв. праця. — С. 129—130.
- ¹³⁶ Державний архів Хмельницької області. — Ф. 420. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 3.
- ¹³⁷ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 167.
- ¹³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 92; Спр. 11. — Арк. 88 зв.
- ¹³⁹ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 162.
- ¹⁴⁰ Там само. — С. 167, 168; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.). Збірник документів. — Полтава, 1947. — С. 40.
- ¹⁴¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 183.
- ¹⁴² Київський процес... — С. 62.
- ¹⁴³ *Левит И.Э.* Политика фашистской диктатуры Антонеску на временно оккупированной территории СССР // История СССР. — 1984. — № 5. — С. 135.
- ¹⁴⁴ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів. — С. 55, 56.
- ¹⁴⁵ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы. — Одесса, 1970. — С. 179.
- ¹⁴⁶ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 135.
- ¹⁴⁷ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы. — Одесса, 1970. — С. 179.
- ¹⁴⁸ Там само. — С. 180—181.
- ¹⁴⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 194.
- ¹⁵⁰ *Коваль М.В.* Назв. праця. — С. 223.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 161.

- ¹⁵³ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана “Ольденбург” ... — С. 164.
- ¹⁵⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944—1945): Т. 4 / Упоряд. В.М. Косика. — Львів, 2000. — С. 220.
- ¹⁵⁵ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плану “Ольденбург”... — С. 323.
- ¹⁵⁶ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 194, 195.
- ¹⁵⁷ Там само.
- ¹⁵⁸ История Украинской ССР. — Т. 8. — С. 94.
- ¹⁵⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. — Т. 3. — С. 244—266.
- ¹⁶⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 187.
- ¹⁶¹ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 168.
- ¹⁶² ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 1; Спр. 250. — Арк. 77; Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 133. — Арк. 84.
- ¹⁶³ *Ветров І.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944. — К., 2000. — С. 64.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 485. — Арк. 3, 4; Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 205, 206.
- ¹⁶⁵ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). — М., 1963. — С. 326.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 223. — Арк. 9—12; Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 202—204.
- ¹⁶⁷ *Лаута С.П.* Назв. праця. — С. 178; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 187; Київський процес. — С. 104.
- ¹⁶⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. — Т. 3. — С. 264; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 33. — Арк. 36, 37.
- ¹⁶⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. — Т. 3. — С. 264—266.
- ¹⁷⁰ Історія Української ССР. — Т. 8. — С. 347.
- ¹⁷¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.: В 3-х т. — К., 1969. — Т. 3. — С. 155.
- ¹⁷² Київський процес... — С. 102.
- ¹⁷³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. — Т. 3. — С. 265.
- ¹⁷⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — Т. 3. — С. 155.
- ¹⁷⁵ Там само. — С. 156.

А. КЕНТІЙ, В. ЛОЗИЦЬКИЙ

Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941–1944 рр.

Друга світова війна і питання організації боротьби проти агресорів на окупованих територіях Європи до нападу Німеччини на СРСР

Друга світова війна стала часом найширшого розвою партизанської боротьби як найбільш ефективної форми спротиву окупаційним військам та її впливу на перебіг бойових дій на фронтах.

Перші осередки підпільного антинацистського руху Опору виникли з ініціативи польського уряду на еміграції в Лондоні на окупованих гітлерівцями теренах Польської держави ще восени 1939 р. Однак зі всіх воюючих сторін першим усвідомило стратегічне значення збройної боротьби в тилу ворожих військ на окупованих територіях керівництво Великої Британії.

Вже 27 травня 1940 р. британський Воєнний Кабінет, очолюваний В. Черчиллем, розглянув пропозиції Комітету начальників штабів британських збройних сил щодо стратегії Великої Британії за умов тимчасової окупації нацистами території більшості країн Європи. На думку англійських аналітиків, перемога над Третім райхом могла бути досягнута лише сукупним застосуванням наступних засобів: “економічним тиском, діями військово-повітряних сил проти промислових і транспортних об’єктів Німеччини, а також проти цивільного населення, організацією руху Опору на захоплених Німеччиною територіях”¹. Для британської стратегії в контексті спеціальних операцій, за словами Ф. Найтлі, головним аспектом було прагнення кусати Німеччину з флангів, “підривати її залізничні шляхи, сипати пісок в механізм її військової машини, знищувати патрулі, мінувати дороги й вбивати вартових”². 22 липня 1940 р. створюється Управління спеціальних операцій (УСО), яке, за словами В. Черчілля, мало б “розпалити полум’я” в окупованій нацистами Європі³.

Однак реальна ситуація на Європейському континенті помітно різнилася від того, якою вона бачилась із Лондона прем’єр-міністру Великої Британії та деяким його радникам. На окупованих територіях ще була відсутня воля й мотивація до боротьби з нацистами, до того ж нацистський режим ще не розкрив усіх своїх страхітливих рис. За цих умов розпалити полум’я антинацистського спротиву було нелегким завданням, що вимагало значних зусиль, людських і матеріальних ресурсів.

Розібравшись із станом справ на європейському континенті, британський Комітет начальників штабів 4 вересня 1940 р. у своїй доповіді Воєнному Кабінету змушений був наголосити, що на окупованих гітлерівцями європейських теренах навряд чи вдасться розпалити та вдало завершити антинацистські повстання, якщо вони не будуть ретельно організовані та підготовлені під контролем і за допомогою Великої Британії⁴.

Керівництво УСО, формулюючи завдання європейського руху Опору, вважало, що його учасники, бойовики-підпільники, мали безперервно турбувати нацистські окупаційні сили, але повинні були уникати “широкомасштаб-

них виступів і амбітних військових операцій”, щоб не мати великих власних втрат. Вирішальний удар мав наноситися лише за сигналу із Лондона⁵.

Отже, через рік після початку Другої світової війни на окупованих Третім райхом європейських теренах ще й не було мови про активний антинацистський спротив. Політичні сили демократичного спрямування окупованих країн Європи, спантеличені гучними перемогами німецьких збройних сил, перебували в стані очікування, не наважувались кинути рішучий виклик окупантам.

Хоча з весни 1940 р. в Данії та Норвегії, а пізніше в Бельгії, Голландії, Люксембурзі та Франції виникли групи Опору і здійснювалися певні акції проти окупантів, переважно протестного характеру, проте вони завдавали мало клопоту нацистам, які вміло залучали на свій бік колаборантів із місцевого населення. За словами відомого англійського публіциста Ф. Найтлі, “більшість громадян окупованих країн співпрацювали з німцями”, прагнучи “отримати максимум зручностей від поразки”⁶. До того ж, згадуване вище британське УСО фактично протягом усього 1941 р. перебувало в стадії свого організаційного становлення і багато з його співробітників мали сумніви в тому, чи вистачить в них сил виконати наказ В. Черчілля, щоб запалити факел антинацистського спротиву в Європі⁷. А в Бельгії та Франції пам’ятали, як у часи Першої світової війни 1914—1918 рр. німецька військова влада жорстоко карала будь-які диверсійні чи саботажні дії в тилу своїх військ на окупованій території. І коли на європейський континент прибули перші агенти британського УСО, то вони були змушені констатувати, що “тільки у комуністів існували організації, дисципліна і бажання боротися з фашизмом”⁸.

Ситуація в окупованій Європі стала помітно змінюватися, коли наприкінці 1940 р. Німеччина приступила до активної підготовки нападу на СРСР, що фактично мав зробити нацистів повними і незаперечними господарями Європейського континенту. Нарощуючи свій військовий потенціал, нацисти посилили експлуатацію матеріальних і людських ресурсів захоплених європейських країн. Вони жорстоко придушували будь-які прояви саботажу та інші виступи, що підривали бойові можливості Третього району.

З весни 1941 р. внаслідок окупації нацистами Югославії та Греції в цих країнах теж почали виникати осередки майбутнього руху Опору, що в Югославії з часом перетворився на партизанську війну проти німецьких окупантів. За різними даними, її вели від 500 до 800 тис. партизанів.

Однак лише після нападу Німеччини на СРСР і передислокації на Схід основних сил німецького Вермахту, підрозділів таємної поліції та охоронних військ в окупованій Європі почав помітно активізуватися антинацистський рух Опору, що досяг свого апогею навесні 1944 р. Головними його вогнищами в 1943—1944 рр. були Югославія, Франція та Північна Італія, а основною рушійною силою стали бойові організації лівих політичних сил.

Й. Сталін і його найближче оточення, розробляючи заходи щодо еventуальної відсічі нацистської агресії на Країну Рад, були впевнені, що напад агресора буде відбитий, а бойові дії перенесено на його територію. Це цілком відповідало військовій доктрині радянського керівництва, яке, перебільшуючи реальні можливості Червоної армії, вважало її здатною бити ворога на його території, “малою кров’ю” і отримувати при цьому допомогу від революційного пролетаріату капіталістичних країн.

Вкладаючи в стратегію радянських Збройних Сил головним чином ідею наступальних дій проти будь-якого ймовірного противника, радянське військово-політичне керівництво відкидало саму думку про можливість глибокого вторгнення агресора на власну територію. У зв'язку із цим радянське військово мистецтво приділяло недостатню увагу питанням ведення оборонних стратегічних операцій і фактично відкидало можливість організації в тилу наступаючого противника партизанського руху як додаткового фактора розгрому агресора.

А тим часом до середини 1930-х років у відповідних військових органах і штабах РСЧА питанням партизанського руху приділялася велика увага. Тому німецький генерал-полковник Л. Рендуліч мав усі підстави стверджувати, що саме в Радянському Союзі ще в 1933 р. була розроблена “доктрина ведення партизанської війни”⁹.

Однак вказані вище зміни у воєнній доктрині СРСР та політичні репресії 1930-х років призвели до згортання всіх заходів, спрямованих на організацію партизанських дій на випадок війни. За словами відомого радянського фахівця з організації диверсійної діяльності полковника І. Старінова, “були репресовані повністю всі партизани-підпільники — диверсанти”¹⁰, розукомплектовані накопичені припаси зброї, набоїв, спорядження.

Проте слід зазначити, що хоча в СРСР були згорнуті всі програми, пов'язані з підготовкою партизанської війни на власній території на випадок вторгнення військ агресорів, однак радянське керівництво враховувало доцільність використання своєї закордонної агентури для організації на час війни диверсійно-підривної роботи в тилу потенційних противників, зокрема Німеччини.

Таким чином, вже на початку Другої світової війни окремі її учасники усвідомили значення диверсійно-підривних та партизанських дій у ворожому тилу для досягнення перемоги над противником. Щодо Радянського Союзу, то його лідери, захопившись ідеєю ведення війни “на чужій території”, ігноруючи напрацювання так званих ворогів народу в площині партизанської війни, виявилися неготовими використати партизанський фактор для організації відсічі агресору на власній землі. Більшовикам знадобився майже рік, щоб зрозуміти необхідність централізації керівництва партизанським рухом та створити систему відповідних органів і через них забезпечити вплив бойових і диверсійних дій партизанів на перебіг фронтових операцій.

Радянський партизанський рух: організація, керівництво, основні напрями діяльності партизанів

Катастрофічний перебіг подій на фронті змусив Кремль усвідомити, що напад Німеччини — це не широкомасштабна воєнна провокація, а справжня війна, наближена до її абсолютного виміру, коли не може бути мови про можливі компроміси та переговори, а йдеться лише про перемогу або трагічну поразку. За цих обставин ефективним засобом стримування і виснаження сил агресора мала б стати партизанська боротьба в тилу ворожих військ на окупованій території, про що свідчив досвід більшовиків часів громадянської війни¹¹.

Партизанський рух 1941—1944 рр. на окупованих агресорами теренах СРСР пройшов у своєму розвитку, як це у свій час визначила радянська істо-

ріографія, три періоди. З такою періодизацією, на нашу думку, слід погодитись, адже вона узгоджується з відомою періодизацією Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., органічною та невід’ємною частиною якої був партизанський рух. Разом із тим, кожний із трьох періодів мав свої особливості, у тому числі й ті, що були притаманні різним регіонам СРСР, зокрема й Україні.

Перший період партизанського руху хронологічно охоплює час від початку війни (22 червня 1941 р.) і до кінця листопада 1942 р., тобто до оточення німецько-фашистських військ під Сталінградом. Цей етап характеризувався відсутністю сталих і узгоджених поглядів різних радянських інстанцій на основну мету і завдання партизанського руху, пошуком найдоцільніших форм керівництва бойовими і диверсійними діями партизанів, створенням (зі значним запізненням) системи спеціальних штабів для централізованого управління партизанськими силами, організації їхньої діяльності в інтересах радянських Збройних Сил.

Водночас емпіричним шляхом відбувалося становлення форм внутрішньої організації та структури партизанських сил, оптимізація їхньої чисельності, вироблення партизанської тактики. У зазначений період бойові дії партизанів мали переважно розрізнений характер, спостерігалася відсутність взаємодії між окремими загонами, епізодичними були диверсії на комунікаціях гітлерівців.

За екстремальних обставин 29 червня 1941 р. було ухвалено директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад. У ній одним із найважливіших завдань партійних і радянських органів визначалося створення на окупованій території СРСР партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії, розпалювання партизанської війни та створення нестерпних умов для агресора та його посібників¹². 18 липня 1941 р. зазначена директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу ворожих військ, що зобов’язала партійні організації надати партизанській боротьбі “найширший розвій і бойову активність”¹³.

Згадані документи обґрунтували ідеологію партизанської боротьби, надавши їй безкомпромісного характеру і безжального ставлення до нацистських окупантів та їхніх посібників, яких рекомендувалося “переслідувати і знищувати на кожному кроці”. Ставилось також завдання рішуче чистити власні лави “від шкурників і дезертирів”, не зупиняючись перед крайніми заходами¹⁴.

Таким чином, уже на початку війни вище радянське керівництво заклало основи організованого партизанського руху на окупованій території СРСР, політичний та ідеологічний контроль над яким взяла на себе комуністична партія. З часом у результаті дій фашистської окупаційної адміністрації цей рух зімкнувся з постійно зростаючим антифашистським спротивом із боку місцевого населення і переріс у справжню партизанську війну або ж, за словами німецького історика К. Клаузевіца, у “народну війну”, “що руйнує як повільно жевріючий вогонь основні підвалини ворожої армії”¹⁵.

Як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного й ефективного партизанського руху ні партійно-радянське керівництво СРСР, ні органи держбезпеки, ні військово командування виявилися фактично не готовими. Тому всю роботу щодо розгортання збройної боротьби в тилу наступаючого противника доводилося починати практично “з чистого аркуша”, діяти наосліп, йти шляхом спроб і помилок.

Організацією та керівництвом партизанською боротьбою займалися паралельно (фактично, незалежно один від одного) партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми й райкоми партій), органи НКВС (наркомати внутрішніх справ союзних республік, їхні обласні, міські та районні відділи), військові ради й політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Координація їхніх зусиль та дій на вищому партійно-державному чи військовому рівні була відсутня. Кожен із зазначених чинників мав власне бачення і розуміння поставлених перед ним завдань.

Директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та виступи по радіо 3 липня того ж року Й. Сталіна “стали початком створення широкої мережі підпільних парторганізацій і партизанських загонів в областях України, тимчасово захоплених фашистами”¹⁶. Вже 30 червня 1941 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про “створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп”¹⁷ і організована Оперативна група на чолі з секретарем ЦК КП(б)У з кадрів М. Співаком. На неї покладалося створення мережі нелегальних партійних осередків, організація партизанських загонів, підбір і підготовка кадрів для боротьби в тилу ворога. Загальне керівництво групою здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М. Бурмистенко та Д. Коротченко¹⁸.

25 червня 1941 р., відповідно до наказу з Москви, при НКВС УРСР та його обласних управліннях були створені оперативні групи для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника, перед якими ставилося завдання з формування партизанських загонів. 25 серпня 1941 р. згадані оперативні групи були реорганізовані в 4-ті управління (відділи) з організації та керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп¹⁹.

10 липня 1941 р. Військова рада Південного фронту ухвалила постанову про створення при розвідувальному відділі фронту позаштатного відділення для організації диверсійно-партизанських загонів. 26 липня Головнокомандування Південно-Західного напрямку і ЦК КП(б)У оприлюднили звернення до населення окупованих районів України й закликали його вступати до партизанських загонів, створювати нові формування, громити фашистських окупантів²⁰. 27 липня 1941 р. на ім'я начальників штабів фронтів діючої армії за підписами начальника Генштабу Г. Жукова і начальника Головного розвідувального управління Червоної армії П. Голікова надійшла шифротелеграма з вимогою “негайно приступити до формування і закидання на зайняту противником територію більшої кількості дрібних диверсійно-партизанських груп і загонів ...”²¹.

19 серпня 1941 р. Головне політичне управління Червоної армії надіслало військовим радам і політуправлінням фронтів директиву про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичне керівництво партизанським рухом, що мали покладатися на спеціально створені 8-мі відділи політуправлінь фронтів та відповідні відділення політвідділів армій з роботи серед частин Червоної армії та партизанських загонів²².

Неузгодженість і розпорошеність в діях партизанських формувань, що підпорядковувалися різним відомствам, у першу чергу турбувала військове командування, яке очікувало в складній стратегічній ситуації більшої допомоги від партизанів. Вже 21 липня 1941 р. в доповіді командування Півден-

ного фронту на ім'я Й. Сталіна та головнокомандувача Південно-Західного напрямку С. Будьонного підкреслювалося, що відсутня “реальна робота партизанських загонів, організованих партійними комітетами і органами НКВС на залишеній нами території”²³. Командуючий 5-ю армією ПЗФ генерал-майор М. Потапов у серпні 1941 р. в розмові з представником 4-го Управління НКВС УРСР зазначав: “Партизани нічого не роблять, сидять у лісі і чекають приходу Червоної армії та відновлення радянської влади”²⁴.

На 1 жовтня 1941 р. в областях УРСР, за відомостями ЦК КП(б)У, було сформовано 738 партизанських загонів (26257 бійців) і 191 диверсійна група (1374 особи)²⁵.

Разом із тим, несприятливий перебіг бойових дій на Південно-Західному фронті, коли радянські війська терміново залишили західні області, фактично зірвав заходи щодо розгортання в цьому регіоні партизанського руху. Хоч у липні—вересні 1941 р. до західних та Чернівецької областей були перекинуті через лінію фронту 37 партизанських загонів (понад 550 осіб) і 233 організатори підпілля²⁶, більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності; ці загоны переважно розпалися чи були ліквідовані контррозвідальними органами противника. Серйозною перешкодою на шляху організації радянського партизанського руху в Західній Україні стала діяльність ОУН (Б), що користувалася широкою підтримкою місцевого українського населення.

На перебіг партизанської боротьби в Україні в 1941 р. негативно вплинула швидка окупація переважної більшості території військами Німеччини та її союзників, що не дозволило радянській владі втілити в життя низку заходів із розгортання партизанського руху. В Кіровоградській, Сумській та Чернігівській областях окремі партійні та радянські працівники низової ланки (район—місто), залишені для підпільно-партизанської діяльності, відступили разом з радянськими військами. Внаслідок зради нацистам вдалося захопити чимало партизанських баз, де були заховані припаси зброї, набоїв, продовольства (Кіровоградська, Полтавська, Харківська та інші області).

Крім того, “загравання” окупаційної адміністрації в липні—вересні 1941 р. з українським населенням, звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, створення національних громадських організацій, видання україномовної преси, перепоховання жертв терору НКВС помітно обмежувало його участь у партизанському русі. При цьому серед певних прошарків українського суспільства, які були об'єктом більшовицьких репресій, зміцнилися антирадянські настрої та зародилася віра в доцільність співпраці з нацистською Німеччиною для відновлення української державності. В деяких селах Житомирської та Полтавської областей радянська агентура зафіксувала факти ворожого ставлення населення до партизанів²⁷. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших регіонах України.

Справдилися, на нашу думку, певним чином пророчі слова В. Винниченка, висловлені в його листі до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) і Й. Сталіна від 15 вересня 1933 р., що хиби національної політики більшовиків в Україні створюють їм “поганий тил та ненадійну оборону” на випадок збройного зіткнення з гітлерівською Німеччиною²⁸.

Проте, як би там не було, вже перші дії партизанів України викликали занепокоєння нацистів. У наказі від 14 вересня 1941 р. командуючий опера-

тивним тилом групи армій “Південь” генерал Роквес зазначав, що в “партизанах ми зустрічаємо дуже діяльного, спритного, рухливого і рішучого противника, який відмінно вміє використовувати місцевість, проводить свої операції переважно вночі й, діючи у власній країні, в більшості випадків, користується підтримкою населення”²⁹.

Наказ штабу Верховного командування Вермахту (від нім. Ober Kommandoder Wermacht, далі — ОКВ) від 16 вересня 1941 р. про “придушення комуністичного повстанського руху”, який стосувався всієї окупованої території СРСР, показав, що партизанський рух уже визнавався загрозою “для німецького керівництва війною” і фельдмаршал В. Кейтель від імені А. Гітлера зажадав від своїх підлеглих “скрізь вдатися до найсуворіших заходів для придушення в найкоротші терміни цього руху”.

Одним із перших відреагував на цей заклик ОКВ командуючий 6-ю армією, яка діяла на Україні, фельдмаршал В. фон Райхенау, який видав злозвісний наказ “Про поведінку військ на Сході” (10 жовтня 1941 р.). В ньому наголошувалося: “У разі застосування зброї в тилу армії з боку окремих партизанів, вживати щодо них рішучих і жорстких заходів”. А 9 листопада 1941 р. В. фон Райхенау вже вимагав особисто доповідати йому про всі випадки знищення понад 10 партизанів³⁰.

У нацистів слова зі справами не розходилися. Так, за даними таємної польової поліції Geheime Feldpolizei (далі ГФП), при групі армій “Південь” тільки за жовтень—грудень 1941 р. було розстріляно 2388 осіб, кваліфікованих як партизани, диверсанти, парашутисти³¹.

Боротьба новостворених і погано підготовлених партизанських загонів з досконалою окупаційною машиною нацистів була виснажливою. Згадуючи ті часи, відомий партизанський командир П. Вершигора писав: “То були важкі дні. Німець був сильним, сильним не тільки своєю технікою, військовим престижем, але сильним ще й нашим незнанням, нашою ненавченістю”³². Такої ж думки дотримувався й О. Сабуров, який зазначав, що “відсутність партизанської тактики багато в чому обмежувала дії партизанів, а там, де проводилися бойові операції, вони були малоефективними і здебільшого невдалими”³³.

Після поразки німецько-фашистських військ під Москвою в грудні 1941 р. та загального наступу Червоної армії взимку 1942 р. намітилась активізація партизанського руху. В Україні особливо вдало діяли об’єднані загоони С. Ковпака, М. Воронцова, О. Сабурова, О. Федорова, інших командирів, що базувалися у північних районах Чернігівщини та Сумщини. За даними НКВС УРСР, за період від 1 серпня 1941 р. до 1 березня 1942 р. українські партизани знищили 1652 об’єкти військового призначення, у тому числі підірвали 27 ворожих ешелонів. Втрати противника в боях і диверсіях оцінювалися в 12 тис. солдатів і офіцерів, власні втрати партизанів становили близько 600 бійців³⁴.

Зазначені вище партизанські загоони, що діяли на російсько-українському порубіжжі, помітно дошкуляли окупантам. Про це свідчить, наприклад, щоденник фельдмаршала Ф. фон Бока. Ось деякі записи в ньому за березень—травень 1942 р.: “В тилових районах ведеться боротьба з партизанами, що, на жаль, теж коштує нам чималих втрат... У сутичках з партизанами в тилу 2-ї армії (Вейхс), діючи там угорські підрозділи охорони поки що за-

знають поразок... Виснажуючі бої з партизанами в тилу 2-ї армії... В тилкових районах 2-ї армії (Вейхс) партизанам вдалося підірвати залізничну лінію під Ворожбою. Рух на дві доби перервано”³⁵.

Перебіг партизанської боротьби в Україні показав, що неузгодженість форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного і координаційного центру помітно впливали на ефективність бойової діяльності партизанів. Одні загони занадто довго затримувались із виходом у тил ворога, інші — самовільно покидали окуповану територію, не використавши існуючої можливості ведення збройної боротьби, частина партизанських загонів розпалася. Станом на 15 березня 1942 р. з 1376 загонів та груп, які були на обліку в НКВС УРСР, інформація про бойові дії надійшла лише від 141³⁶. Доля інших через відсутність зв'язку залишалася невідомою. Партизани часто відчували брак засобів радіозв'язку, міннопідривних пристроїв, автоматичної зброї, спорядження, медикаментів.

Поразки радянських військ у травневих боях 1942 р. в Криму і під Харковом спонукали Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху і посилити увагу до збройної боротьби в тилу ворога. 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) та підпорядкованої йому системи спеціальних штабів для об'єднання керівництва і розвитку партизанського руху³⁷. При Військовій раді Південно-Західного напрямку було сформовано Український штаб партизанського руху (УШПР), який розпочав свою діяльність 20 червня 1942 р. Його очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР полковник Т. Строкач.

Оцінюючи в ретроспективі створення системи партизанських штабів, маршал Г. Жуков у своїх спогадах зазначав, що це дозволило радянському керівництву “спрямовувати дії всіх сил партизанського руху в інтересах армії, координувати взаємодії партизанських загонів з операціями фронтів”³⁸.

Ефективність здійснених заходів визнавав і генерал-полковник Л. Рендуліч. Він писав: “Централізація керівництва партизанськими загонами була явною, бо при підготовці і проведенні якогось значного наступу німецьких або російських військ партизани в цьому районі негайно активізували свої дії з метою дезорганізації постачання і зриву зв'язку між частинами німецької армії, захоплення й ліквідації складів з боєприпасами і нападу на місця розквартирування військ. Ці дії були тягарем для армії і становили собою чималу небезпеку”³⁹.

Станом на 26 червня 1942 р. на обліку в УШПР перебували 704 загони (26,8 тис. бійців) і 622 винищувальні групи (1483 особи), але штаб мав радіозв'язок лише з 22 загонами (3310 бійців), які діяли в північних районах Лівобережної України⁴⁰. Відомості про діяльність інших формувань були відсутні. За даними Центрального штабу в Україні діяло 238 загонів чисельністю 12133 бійців⁴¹. Але в Москві були переконані, що можливості для розширення партизанського руху на території республіки використовувалися ще незадовільно⁴².

На середину літа 1942 р. суспільно-політичне становище в Україні було надзвичайно складним і малосприятливим для розвитку партизанського руху. До того ж, сам Український штаб перебував у стадії формування, постійно змінював місце дислокації, не мав у своєму розпорядженні належних засобів радіозв'язку

з партизанами та необхідних матеріальних ресурсів (зброї, набоїв, міннопідричних пристроїв тощо) для забезпечення діючих партизанських загонів.

Під натиском німців радянські війська залишали українські землі й 22 липня 1942 р. загарбники повністю захопили територію України, встановивши жорстокий окупаційний режим. Невдачі на фронті та відступ Червоної армії з України позначилися на моральному стані населення. Гітлерівці шляхом каральних акцій проти непокірних, шантажу, демагогічних обіцянок намагалися залучити на свій бік найменш стійкі елементи й це їм частково вдалося. З цього приводу відомий партизанський командир М. Наумов говорив: “У партизани ніхто не йшов... Коли в місяць прийде до загону одна людина з оточення — це вже добре”. За його словами, нерідко доводилося застосовувати примусову мобілізацію в партизани, загрожувати у разі відмови розстрілом⁴³.

Мали місце в той час і випадки дезертирства з партизанських лав. Ось що записав в своєму щоденнику за 9 серпня 1942 р. один з партизанських ватажків М. Попудренко (з'єднання О. Федорова): “Із Щорсівського загону дезертувало 11 чоловік. Взяли РПД* ; із Кіровського — 9 чоловік. Мотив цих дезертирів простий: небажання брати участь в боях і бажання добре поїсти”⁴⁴.

Зазначені несприятливі обставини позначилися і на бойовій активності партизанів. Зокрема, відступили з українських теренів на територію до Російської Федерації з'єднання С. Ковпака і О. Федорова. А згаданий вище М. Попудренко визнавав, що їхнє з'єднання уникало активної боротьби з нацистами, обмежуючися переважно оборонними діями⁴⁵.

Незважаючи на всі негаразди, партизанський рух в Україні все ж не припинявся. Так, у звіті командування охорони тилу групи армій “Б” за серпень 1942 р. повідомлялося, що в зоні його відповідальності зафіксована присутність 5 тис. партизанів. Центрами їхньої діяльності вважалися райони Льгов—Бахмач—Щорс—Грем'яч—Середина Буда, де відбулося 59 бойових зіткнень німців з партизанськими загонами⁴⁶. Відзначалася також активність партизанів на північ від лінії Дніпропетровськ—Павлоград—Лисичанськ і особливо на південний схід від Харкова. 1 вересня 1942 р. начальник СС і поліції України наказав “припинити негайно рух одиночних машин всіх систем в райхскомісаріаті “Україна”, в областях на північ від залізничної лінії Чернігів — Овруч — Білокорівці — Олевськ — Сарни — Ковель — Любомль”⁴⁷.

За даними поліції безпеки і СД Німеччини з окупованих східних територій, упродовж серпня—вересня 1942 р. були зафіксовані бойові сутички з партизанами в районах Димера, Житомира, Чернігова, Конотопа, Путивля, Глухова, Сталіно, Кременчука⁴⁸.

Присутність партизанів у південних областях України в 1942 р. відзначають також документи румунської політичної поліції. Зокрема, в них йдеться про Одесу з прилеглими селами, Вінницю, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Херсон та інші. При цьому наводяться факти розкриття й ліквідації 56 “організацій партизанів”⁴⁹.

Разом із тим, слід визнати, що хоча дії партизанів все частіше турбували німецьку окупаційну адміністрацію в Україні та вона вела систематичну бороть-

* РПД (рос. абр.) — ручний кулемет Дегтярьова.

бу проти будь-яких антинацистських виступів, проте партизанський рух ще не поставив гітлерівців у критичне становище і його масштаби були незначними, аби істотно вплинути на перебіг подій на німецько-радянському фронті в той період. Напади партизанів на об'єкти ворожого тилу не мали систематичного і цілеспрямованого характеру, не враховувалася при цьому й військова цінність цих об'єктів. Часто-густо партизанські командири захоплювалися боротьбою з дрібними поліцейськими гарнізонами та постами. Поза партизанським рухом залишалася більшість районів степової смуги та Правобережної України.

Малопомітною була діяльність партизанів на залізничних комунікаціях, які належали до найважливіших об'єктів в інфраструктурі Вермахту в Україні. За період від 22 червня 1942 р. до 1 вересня 1942 р. радянські джерела зафіксували лише 107 підривів ворожих ешелонів, що було явно недостатньо, аби хоча б на деякий час дезорганізувати залізничні комунікації противника.

У цьому контексті М. Попудренко відверто визнавав, записавши у своєму щоденнику 10 серпня 1942 р. наступне: “Вірно одне, що на комунікаціях ми не працювали, а це для фронту має основне значення”⁵⁰.

Перебіг бойових дій на фронті, головним чином, у районах Сталінграда і Північного Кавказу, де німецькі війська досягли значних успіхів, змусив Москву уважніше поставитися до проблем партизанського руху. Наприкінці серпня 1942 р. до столиці СРСР були викликані командири та комісари найбільш активних партизанських формувань Білорусії, Російської Федерації та України, в тому числі Герої Радянського Союзу С. Ковпак та О. Сабуров. Після переговорів з партизанами в ЦШПР з ними зустрівся сам Й. Сталін. Відбулося дві бесіди, кожна тривалістю по 3—4 години.

Як згадував учасник тих зустрічей О. Сабуров, хоч Й. Сталін цікавився станом партизанського руху на окупованій території, багато разів перепитував про сили німців і партизанів, але справжнього уявлення про партизанську боротьбу, потреби її учасників він не мав. За словами О. Сабурова, Голова ДКО був здивований, наприклад, тим, що партизани мають на озброєнні гармати та міномети, але не міг зрозуміти, навіщо вони їм. Із цього приводу Й. Сталін зробив зауваження начальнику ЦШПР П. Пономаренку, що він начебто подає йому невірні відомості. Врешті-решт дійшли до порозуміння і було вирішено значно поліпшити постачання партизанів зброєю і боєприпасами, виділяти для цього авіатранспорт.

Крім того, Й. Сталін погодився з пропозицією партизанських командирів примусово залучити до партизанської боротьби військовозобов'язаних осіб, які перебували на окупованій території. При цьому він зауважив: “Усіх треба піднімати, хочуть чи не хочуть вони йти воювати. У крайніх випадках розцінювати тих, хто не хоче воювати, як дезертирів”⁵¹.

Після згаданої наради в Кремлі 5 вересня 1942 р. з'явився Наказ наркома оборони СРСР “Про завдання партизанського руху”. В ньому зазначалося, що партизанський рух стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом і ставилося завдання перетворити його у всенародний, залучити до нього ширші верстви населення. Основними завданнями партизанів визнавалися: “руйнування тилу противника, знищення його штабів та інших військових установ, руйнування залізниць і мостів, підпалення й підриви складів і ка-

зарм, знищення живої сили противника. Захоплення в полон або знищення представників німецької влади”⁵².

Ухвалені в Москві рішення щодо широкої активізації партизанського руху стосувалися й України. 2 жовтня 1942 р. ЦК ВКП(б) створив нелегальний ЦК КП(б)У, який мав “очолити партизанський рух в Україні і перетворити його у всенародний рух проти німецьких окупантів”.

Осінь 1942 р. наближала докорінний злам у ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції, пам’ятними подіями цього часу стали битва на Волзі, наступ британських військ під Ель-Аламейном та десантна операція західних союзників у Північній Африці. Суттєві зміни очікувалися і в характері збройної боротьби проти нацистських окупантів на території СРСР і в першу чергу в Україні.

Перший період партизанського руху був часом найважчих іспитів для щойно створених партизанських загонів, гірких поразок і прикрих втрат. Узагальнена характеристика бойової діяльності партизанів України в цей час подається у звіті оперативного відділу УШПР: “головним недоліком партизанського руху того періоду було те, що діючі загони не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств, відновлених німцями”⁵³.

Другий період партизанського руху, початок якого хронологічно датується кінцем листопада 1942 р. і завершується в 1943 р., позначився найбільшим піднесенням партизанського руху на окупованій території, перетворенням його на фактор оперативно-стратегічного значення. На цьому етапі завершилося створення мережі спеціальних органів для централізованого керівництва партизанським рухом, що набув масових форм. Були здійснені широкі заходи щодо підготовки партизанських кадрів і матеріально-технічного забезпечення партизанів.

У цей час помітно посилились антинацистські настрої на окупованих українських територіях. У жовтні 1942 р. батальйон пропаганди Вермахту на південній ділянці Східного фронту повідомляв, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанів розглядаються місцевим населенням України “як слабкість німецького Вермахту”, а тому “явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців і зневіра до їхніх заходів”⁵⁴.

Поразки німців на фронтах та репресивна політика окупаційної адміністрації мали вирішальне значення для активізації всіх форм антинацистського спротиву. Із цього приводу відомий німецький історик В. Герліц пише: “Партизанська війна була відповіддю на розстріли заручників, масову депортацію, голод та розруху”⁵⁵.

Основним змістом партизанської боротьби в Україні в цей період стала реалізація розроблених ЦК КП(б)У і УШПР оперативних планів бойових дій на зимовий період 1942—1943 рр., на весняно-літній період 1943 р., захоплення й утримання переправ через річки Десна, Дніпро, Прип’ять та забезпечення допомоги загонам Червоної армії щодо оволодіння Києвом (вересень—жовтень 1943 р.). Ці документи були схвалені вищим партійно-радянським керівництвом й узгоджені з командуванням відповідних фронтів.

Упродовж грудня 1942 р. — березня 1943 р. завершилося становлення системи управління партизанським рухом в Україні. У підпорядкуванні УШПР перебували представництва при військових радах Воронежського, Південно-Західного і Південного фронтів та обласні штаби партизанського руху. Перші здійснювали керівництво партизанською боротьбою в прифронтовій смузі, другі — в глибокому тилу противника. Сам УШПР з квітня 1943 р. перебував у оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного Головнокомандування. Політичний контроль за діяльністю УШПР та його системи здійснював ЦК КП(б)У.

В процесі виконання плану бойових дій партизанів України на зимовий період 1942—1943 рр. (1 листопада 1942 — 1 квітня 1943 р.) чисельність особового складу партизанських формувань, що перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі. В лавах 74 загонів і з'єднань налічувалось 15 тис. бійців⁵⁶ (не рахуючи місцевих партизанських загонів і груп). Гучний резонанс серед населення окупованих теренів мали рейди з'єднань С. Ковпака, Я. Мельника, М. Наумова, О. Сабурова та О. Федорова з Лівобережжя України на правий берег Дніпра в район білорусько-українського Полісся.

Для потреб партизанів було перекинуто літаками за лінію фронту 3 гармати, 62 міномети, 109 ПТР*, 67 кулеметів, 15,4 т вибухівки тощо. У зазначених вище обсягах поставок міномети, автомати і ПТР становили відповідно 70 %, 145 % і 230 % від їх загальної кількості, що була в наявності в партизанських формуваннях України. Крім того, партизанам було також поставлено близько 3 тис. одиниць зимового одягу⁵⁷.

Помітно поліпшився стан радіозв'язку партизанського руху. Якщо на 12 серпня 1942 р. відділ зв'язку УШПР мав за лінією фронту лише 9 радіостанцій, то в січні 1943 р. їх кількість збільшилась до 25⁵⁸.

Невипадково в доповіді райхскомісара України Берліну про становище в регіоні у березні—квітні 1943 р. зазначалося, що завдяки постачанню партизанів із радянського тилу їхня діяльність у північній частині Волинської, Житомирської та Київської областей помітно активізувалася. Водночас Е. Кох наголошував, що за січень—квітень 1943 р. кількість диверсій на залізницях Ковель—Київ, Брест—Козятин—Київ становила відповідно 110 та 56 разів⁵⁹. Всього ж у першому кварталі 1943 р. за даними оперативного відділу УШПР було підірвано 155 ворожих ешелонів на 183 ділянках залізниць⁶⁰.

Не обійшли увагою гітлерівці й рівень централізованого управління партизанськими силами. В січні—лютому 1943 р. поліція безпеки і СД Німеччини дійшла висновку, що великі партизанські формування мають єдине керівництво, з яким підтримують постійний зв'язок, і що головним завданням цих формувань є дезорганізація тилу німецьких військ, особливо руйнування шляхів сполучень, зрив постачання військових частин на фронті⁶¹.

Позитивні зрушення сталися і в діяльності партизанської розвідки. Впродовж жовтня 1942 р. — квітня 1943 р. УШПР отримав від партизанів понад 800 розвідувальних донесень, що було в п'ять разів більше, ніж за січень—вересень 1942 р.⁶².

* Протитанкова рушниця.

Але найбільш дошкульного удару партизани України завдали ворогу в ході реалізації оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р. При цьому головна увага зосереджувалася на диверсії на комунікаціях Вермахту. Порівняно з попереднім часом цей план був значно краще забезпечений у кадровому і матеріально-технічному відношенні⁶³.

Через труднощі, пов'язані з транспортуванням людей і вантажів на окуповану територію, активні дії партизанів розпочалися із середини червня 1943 р. У глибокий тил ворога рушили партизанські з'єднання С. Ковпака, Я. Мельника, М. Наумова, О. Федорова, інших командирів. Незабаром командування оперативного тилу групи армій "Південь" зафіксувало 135 випадків появи в зоні своєї відповідальності партизанських загонів і з'єднань, а в серпні 1943 р. вже повідомлялося, що відбулося понад 940 боїв із партизанами. 9 серпня 1943 р. командуючий німецькими окупаційними військами в Україні (на теренах райхскомісаріату) розтлумачив своїм підлеглим, що вся контрольована німцями українська територія вважається партизанським районом⁶⁴.

Особливого резонансу набув рейд у Карпати партизанського з'єднання С. Ковпака (червень—вересень 1943 р.). Незважаючи на власні втрати, партизани помітно дезорганізували діяльність німецької адміністрації на Станіславщині, підштовхнули до антифашистської боротьби підпільні структури ОУН(Б). Рейд ковпаківців до Галичини в черговий раз підтвердив уразливість в цьому регіоні позицій німецької влади від дій добре вишколених і гарно озброєних партизанських формувань, однак ЦК КП(б)У і УШПР не змогли скерувати туди інші партизанські формування.

Про те, як рейд ковпаківців збурих нацистське керівництво, свідчить телеграма-блискавка райхсфюрера СС Г. Гімmlера від 3 серпня 1943 р. на адресу групенфюрера СС Е. фон дем Бах-Зелевського, який відповідав за боротьбу з партизанами на Сході. В ній містився наказ, попри все, захопити С. Ковпака і його бійців. При цьому райхсфюрер наголосив: "Ковпак живим чи мертвим [повинен] опинитися в наших руках"⁶⁵.

Особливо відчутних збитків зазнали гітлерівці від диверсійних дій українських партизанів. За період від 1 квітня до 1 серпня 1943 р. було підірвано 713 ешелонів, унаслідок чого знищено або ж пошкоджено 788 паровозів, 8030 платформ, цистерн, вагонів, зруйновано 57,5 км рейок, здійснено 8 нападів на залізничні станції. Під ударами партизанів у цей період перебувало 40 залізничних напрямків і ділянок загальною довжиною близько 4 тис. км.⁶⁶

Починаючи з весни 1943 р., під впливом подій на фронтах світової війни, де війська держав "вісі" терпіли поразки від збройних сил антигітлерівської коаліції, населення окупованих районів України почало активніше вступати до лав партизанів. Однак зростання чисельності партизанських формувань з огляду на брак озброєння відбувалося повільно. А це, в свою чергу, обмежувало можливість партизанського руху щодо розширення масштабів збройної боротьби у ворожому тилу в Україні у весняно-літній період 1943 р. Незважаючи на те, що на 1 серпня 1943 р. УШПР мав у своєму підпорядкуванні 116 загонів і 31 партизанську групу (всього 25 тис. бійців)⁶⁷, ця чисельність виглядала явно недостатньою для реалізації масштабних і складних бойових завдань у ворожому тилу.

Вже наприкінці травня 1943 р. командир партизанського загону А. Грабчак повідомив УШПР, що до нього щоденно приходять 20—30 добровольців. Але через брак зброї він не може їх зарахувати до своїх лав⁶⁸. Незабаром до штабу надійшла радіограма від керівника кам'янець-подільських партизанів С. Олексенка зі скаргою на відсутність необхідної кількості озброєння та неможливість із цієї причини приступити до виконання бойових завдань⁶⁹. Не краще виглядала ситуація і в наступні місяці. А за повідомленням уповноваженого ЦК КП(б)У по Київщині І. Чепурного від 16 серпня 1943 р., до партизанських загонів області при наявності зброї можна було б прийняти до 5 тис. осіб⁷⁰.

У контексті зазначеного варто зауважити, що брак зброї помітно впливав на стан руху Опору і в Західній Європі. З цього приводу керівник “Воюючої Франції” генерал Ш. Де Голль писав: “Фактично контингенти бійців внутрішніх сил перебували в прямій залежності від озброєння, яке їм давалося”⁷¹.

Тим часом виконати в повному обсязі завдання плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. не вдалося. Однією з причин цього були прорахунки ЦК КП(б)У і УШПР щодо об'єктивної характеристики стану партизанських формувань України, недооцінка здатності гітлерівців захистити свій тил. Перед партизанами часто-густо ставились завдання, які перевищували їхні реальні можливості, що призводило до невиправданих втрат. Саме з цієї причини було змушене повернутися з Карпат з'єднання С. Ковпака, партизани Я. Мельника не зуміли закріпитися на теренах Вінниччини. Не вдалося пробитися до південних районів України та до Молдавії іншим партизанським загонам і з'єднанням.

У ході виконання згаданого плану радянські партизанські формування зустріли неочікувано сильний спротив з боку ОУН — УПА. Ця обставина не дозволила вивести оперативні групи ЦК КП(б)У і УШПР на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Чернівецької областей. Крім з'єднання С. Ковпака, на територію Галичини не змогли пробитися інші партизанські формування.

Масове звільнення території України від нацистів, яке розпочалося після битви під Курськом, висунуло перед партизанами України нові завдання. 15 вересня 1943 р. Військова рада Воронезького фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення партизанськими загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро і сприяння радянським військам у захопленні Києва. Для участі в цих діях передбачалося залучити 11 партизанських формувань чисельністю понад 17 тис. бійців⁷². 22 вересня УШПР проінформував командуючого Центральним фронтом К. Рокосовського про те, що українські партизани отримали вказівки взаємодіяти з його військами.

Починаючи з 19 вересня 1943 р., партизани Чернігівщини та Київщини приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі в зоні відповідальності Центрального, Воронезького та Степового фронтів. Всього було організовано 25 переправ, в тому числі 3 — на Десні, 12 — на Дніпрі, 10 — на Прип'яті⁷³. Військова рада Воронезького фронту в наказі від 10 жовтня 1943 р. наголошувала, що партизанські формування І. Бовкуна, М. Тарануценка, В. Ушакова, Ю. Збанацького, І. Хитриченка та Г. Покровського “поставлене їм бойове завдання щодо за-

хоплення і утримання до підходу частин Червоної армії переправ на ріках Десна, Дніпро і Прип'ять виконали успішно⁷⁴.

Що стосується участі партизанів у звільненні від окупантів столиці України, то ця акція вийшла невдалою. Партизанські формування, які дислокувалися на Правобережній Україні, не зуміли своєчасно вийти у визначені їм райони, а противнику зі свого боку вдалося зірвати наступ радянських військ на Київ з Букринського плацдарму. Лише кавалерійське партизанське з'єднання М. Наумова зуміло наблизитися з північного заходу до столиці України на відстань 40—50 км, але було відкинуто гітлерівцями.

За цих обставин УШПР поставив перед партизанськими формуваннями завдання розгорнути бойові та диверсійні дії в оперативному тилу німецького військового угруповання, що утримувало Київський плацдарм. 9 жовтня 1943 р. у донесенні коменданта 585-го армійського району (4-а танкова армія) повідомлялося, що партизани, отримуючи постачання повітрям, готуються для нанесення ударів по німецьких військах на заході від Києва. У зв'язку із цим командування противника зажадало від своїх частин активними діями знищити всіх партизанів у зоні своєї відповідальності (частина Житомирської та Київська області)⁷⁵.

Упродовж 3—15 грудня 1943 р. 3-й польовий відділ 5-го Управління НКДБ СРСР на підставі аналізу перехоплених німецьких та румунських документів інформував УШПР про активні дії партизанів на території Житомирської області, в тилу 1-ї танкової і 8-ї польової армій Вермахту в районах Дніпропетровська і Кіровограда, а також на території Вінницької та Одеської областей⁷⁶.

Другий період партизанського руху став часом найбільших досягнень партизанів України в бойовій, диверсійній і розвідувальній діяльності. Характеризуючи бойові можливості українських партизанів, генерал армії М. Ватутін підкреслював їхню здатність самостійно і разом із частинами Червоної армії здійснювати серйозні та великі за масштабами військові операції.

Упродовж 1943 р. партизанські загони та з'єднання, що підпорядковувались УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури і кущі поліції, 24 — на штаби військових і тилових підрозділів і частин противника, 19 — на залізничні станції, оволоділи 21 районним центром. Було підірвано 3688 ворожих ешелонів. Від партизанів до УШПР надійшло 1260 донесень, що містили 2011 фактів розвідувального характеру⁷⁷. Зазначені показники були найвищими за всю історію партизанської боротьби в Україні.

На завершальному етапі визволення території України від гітлерівських окупантів (січень—серпень 1944 р.), який став третім періодом партизанського руху, перед партизанами України постало завдання активними діями, спрямованими на дезорганізацію тилу ворожих військ, сприяти бойовим операціям Червоної армії. При цьому пріоритетне значення надавалося виходу партизанських загонів і з'єднань на територію Західної Волині та в Галичину.

Однак ЦК КП(б)У і УШПР не врахували деяких важливих обставин. Були недооцінені можливості німецької оборони та наявність у західному регіоні формувань ОУН та УПА, перебільшувалися сили партизанських формувань, що мали діяти за складних бойових і політичних умов. Поза увагою залишилася та обставина, що чимала частина особливого складу загонів і з'єднань,

воюючи впродовж 1941—1943 рр., відчувала велику фізичну і моральну втому, що позначалося на їхній боєздатності, здоров'ї та моральному дусі.

На початку 1944 р. найбільш високою була концентрація партизанських сил на території Ровенської та Житомирської областей, де перебувало 18 з'єднань у складі 115 загонів, чисельністю близько 30 тис. осіб⁷⁸. Цю обставину використало радянське командування, яке при проведенні Ровенсько-Луцької наступальної операції 27 січня — 11 лютого 1944 р. відвело в ній помітну роль партизанам, які, за словами командуючого 13-ю армією М. Пухова, виявили себе “грізною силою в боротьбі з окупантами”. Загони та з'єднання не тільки активно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, а й самостійно вибивали гітлерівців з населених пунктів, утримуючи останні до підходу частин Червоної армії. Результативними були також диверсійні дії партизанів.

Проте спроби пробитися на територію Галичини виявилися невдалими. Крім з'єднань П. Вершигори, М. Наумова, М. Шукаєва у той регіон не вийшло жодне інше формування. Однак партизани П. Вершигори і М. Наумова не надовго затримались у Дрогобицькій та Львівській областях і були змушені з втратами відступити на польські терени, а М. Шукаєв перейшов на територію Словаччини. Головна причина цих невдач крилась в активній протидії ОУН та УПА й відсутності підтримки партизанів з боку населення західних областей. Ще 17 березня 1944 р. заступник начальника УШПР І. Старинов в одному з інформаційних повідомлень до УШПР писав, що радянським партизанам на території Тернопільської та Львівської областей діяти буде важче, ніж на території Німеччини⁷⁹!

Разом із тим, перейшовши на територію Польщі та відчуваючи підтримку її населення, з'єднання П. Вершигори, М. Наумова й інших партизанських командирів завдали чимало клопоту гітлерівцям. Вже 1 березня 1944 р. відділ “Іноземні армії Сходу” Генерального штабу сухопутної армії Німеччини зазначав, що в північно-західній частині тилу групи армій “Південь” добре озброєні радянські партизанські формування вступили на територію Генерал-губернаторства і здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль—Люблін, Львів—Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам⁸⁰.

Високо оцінював бойові якості українських партизанів, які діяли на польсько-українському порубіжжі, держсекретар Польського генерал-губернаторства В. Коппе. На нараді 12 травня 1944 р. в Кракові він сказав: “Це формування чисто військові. Офіцери і підофіцери — досвідчені бійці, навчені тактиці, стратегії. Дуже складно знищити таку цілу банду. Серед банд панує також дуже сильна дисципліна”. Пізніше згаданий посадовець зазначив, що партизани є нечуваними, фанатичними бойовиками, які “усвідомлюють свою роль”⁸¹.

Відомий німецький історик В. Герліц назвав з'єднання М. Наумова “чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни”. За його словами, радянські партизани тривалий час завдавали ударів з лісових районів у вибоках річок Західний Буг і Стрий по важливих комунікаціях, і німецьким військам не вдалося їх розбити⁸².

На завершальному етапі визволення території України, в січні—серпні 1944 р., партизанські загони та з'єднання підірвали 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничні і шосейні мости, розгромили 52 штаби і гарнізони, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин⁸³, завдали воро-

гові значних втрат у живій силі. Оцінюючи діяльність українських партизанів на цьому етапі, можна, на нашу думку, послатися на твердження відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Г. Гудеріана: "...Дії партизанів наприкінці війни, — згадував він, — особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті"⁸⁴.

У порівнянні зі збройними акціями європейського руху Опору бойові дії радянських партизанів у тилу нацистських окупантів виглядали масштабнішими, носили більш впертий характер. Учасники руху Опору, за винятком Югославії, рідко діяли великими формуваннями (500 і більше бійців), не прагнули постійно контролювати певні території, їхня бойова діяльність мала переважно форму диверсійних акцій. Особливістю радянського партизанського руху була його політична однорідність, тоді як в європейському русі Опору взаємодіяли різні політичні чинники.

Здобутки та втрати партизанського руху України

Партизанський рух 1941—1944 рр. в Україні пройшов складний і драматичний шлях розвитку, перетворившись на важливий фактор вигнання з української землі гітлерівських окупантів.

Впродовж 1941—1944 рр. партизанські загони розгромили 411 ворожих гарнізонів, комендатур та кущів поліції, 56 штабів частин і з'єднань противника, захопили з боєм 139 районних центрів та інших населених пунктів та об'єктів. Ними зруйновано і спалено 402 промислові підприємства, 59 електростанцій, 1117 сепараторних пунктів, 915 складів.

Особливо відчутних ударів партизани завдали по транспортній системі гітлерівців. У ході диверсій було підірвано 4958 ешелонів та 61 бронепотяг, розбито і пошкоджено 5294 паровози, близько 52 тис. вагонів, платформ, цистерн; розгромлено 44 залізничні станції, знищено 607 залізничних та 1589 шосейних мостів. На річках України потоплено 105 плавзасобів.

У боях і диверсіях партизанськими загонами було підбито і пошкоджено понад 3,6 тис. одиниць бойової техніки та озброєння, 13,5 тис. автомашин і 1444 трактора⁸⁵. Серед трофеїв партизанів: 13 танків і бронемашин, 190 гармат, 67 ПТР, 506 мінометів і гранатометів, 3217 кулеметів, 5971 автомат, 60355 гвинтівок, 2903 пістолети, 63,3 тис. мін та снарядів, 27,2 тис. гранат, 12,2 млн набоїв, 28 т вибухівки⁸⁶. Помітними були втрати ворожих військ у живій силі⁸⁷.

Партизанські загони надіслали керівним центрам 3625 розвідувальних повідомлень, з яких переважна більшість містила дані про дислокацію штабів і гарнізонів (1013), перегрупування живої сили та техніки (453), стан і роботу транспорту (429), наявність оборонних споруд (362) та ін.⁸⁸

За оцінкою, наприклад, начальника III відділу гітлерівського Абверу полковника Шмальшлегера, частка даних, отриманих розвідорганом Червоної армії від партизанів упродовж року, починаючи з весни 1943 р., становила понад 80 % від загальної кількості інформації, що надійшла з-за лінії фронту⁸⁹.

Значним був вплив бойової та диверсійної діяльності партизанів на моральний стан нацистів та їхніх посібників. Генерал-полковник Г. Гудеріан, аналізуючи

досвід війни на Східному фронті, визнав, що партизанська війна стала справжнім лихом, негативно впливаючи на моральний дух вояків на фронті⁹⁰. Це в повному обсязі стосувалося й представників окупаційної адміністрації (особливо на низовому рівні), які постійно відчували загрозу своєму життю від партизанів.

Сама присутність “народних месників”, їхня активність помітно впливали на поведінку і настрої місцевого населення, його ставлення до окупантів. Знищуючи поліцейських, старост та інші пособницькі елементи, партизанські загони сприяли ізоляції окупантів, зривали їхні господарські заходи.

Вже в жовтні 1942 р. німецькі експерти з питань пропаганди на південній ділянці Східного фронту констатували, що діяльність партизанів створила серед населення “атмосферу загальної невпевненості і потягла за собою готовність до розповсюдження найбільш неймовірних чуток”, а також підкреслювали, що населення повільно й тільки під тиском здає окупантам продовольчі ресурси, не чинить жодного спротиву партизанам, втрачає повагу до німецького керівництва⁹¹.

Зазначені вище обставини передбачив ще в ХІХ ст. видатний німецький військовий теоретик К. Клаузевіц, наголошуючи, що дії “озброєного народу” в тилу окупаційної армії, поміж іншим “викликають острах і турботи і посилюють моральне враження”.

В партизанському русі в Україні брали участь представники 62 національностей СРСР, антифашисти з багатьох країн Європи. Основу ж партизанських формувань з точки зору національного складу становили українці — 59 %, росіяни — 22,2 % і білоруси — 6,6 %. За партійною ознакою склад партизанів був таким: комуністи — 13,9 %, комсомольці — 19,9 %, інші — безпартійні. Чисельність представниць жіночої статті в партизанських лавах сягала 6,1 %.

Структурним з погляду мотивації вступу до партизанських загонів був їх особливий склад. У ньому насамперед можна виділити такі категорії: особи, зараховані за вказівками партійних і комсомольських комітетів, органів НКВС; добровольці з патріотичних та ідейних міркувань; військовослужбовці, які вийшли з ворожого оточення або втекли з таборів полонених; особи, які пішли в партизани задля помсти окупантам за вчинені злочини та кривди; мобілізовані партизанськими загонами на окупованій території особи; колишні поліцаї та вояки антирадянських збройних формувань Вермахту з числа місцевих жителів та полонених; випадкові особи, які в час військової хуртовини примкнули до партизанів.

У фаховому відношенні найбільш підготовленими до партизанської діяльності були військовослужбовці та співробітники НКВС, а найбільш стійкими партизанами стали ті особи, які прийшли до партизанського руху з патріотичних та ідейних міркувань або з метою помсти окупантам. Частка зазначених вище осіб, на нашу думку, становила в партизанському русі України приблизно 30 % — 35 %.

За мужність і героїзм в боротьбі з нацистськими окупантами звання Героя Радянського Союзу отримали майже 100 партизанів України. А С. Ковпак і О. Федоров були відмічені двома медалями “Золота Зірка” і стали єдиними, хто мав такі високі нагороди серед всіх учасників партизанського руху колишнього СРСР. Орденами та медалями відзначені десятки тисяч учасників партизанського руху в Україні.

Говорячи про партизанський рух 1941—1944 рр. на всій окупованій території СРСР, включаючи й Україну, слід, мабуть, визнати, що радянські партизани у ставленні до нацистів та їхніх пособників не дуже переймалися моральними міркуваннями або приписами міжнародних конвенцій. Полонені, як правило, після допитів знищувалися, а до пособницьких елементів нерідко застосовувалися тортури перед тим, як їх стратити.

Безпощадність і відсутність милосердя у ставленні радянських партизанів до своїх ворогів були обумовлені, головним чином, жорстокими діями нацистів та їхніх спільників щодо місцевого населення, проти родин і близьких учасників партизанського руху. Нерідко ненависть до противника, який виступав в образі класового ворога, підсилювалася ще й офіційною пропагандою.

Відзначаючи помітні здобутки партизанів у боротьбі з нацистськими окупантами та їхню допомогу Червоній армії, все ж є підстави стверджувати про невикористані можливості партизанського руху. Першими на це звернули увагу представники німецької сторони. Зокрема, генерал-полковник Вермахту Л. Рендуліч висловив переконання, що радянське керівництво “було далеке від того, аби використати всі можливості для організації і ведення боротьби в тилу противника”⁹². Такої точки зору зараз дотримується багато вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Прорахунки вищого партійно-радянського керівництва у справі використання партизанського руху на випадок війни та повільне здійснення в 1941—1942 рр. заходів щодо оптимізації форм оперативного керівництва партизанами та ефективного використання їхніх сил добре відомі й це стосувалося всієї окупованої території СРСР.

Щодо України, то її територія, на нашу думку, з оперативного погляду мала б привернути пильну увагу для організації антинацистської збройної боротьби. Саме тут німці мали найбільш розгалужену тилову структуру і надзвичайно вразливі комунікації. Під час битв за Кавказ, Сталінград і на Курській дузі (1942—1943 рр.) більшість перевезень Вермахту здійснювалася через українську територію, тут перепочивали та переформовувалися німецькі військові з’єднання, проводився середній і дрібний ремонт бойової техніки. Україна стала головним постачальником продовольства і фуражу для потреб противника. Загальновідомим була зацікавленість Берліна в сировинних і людських ресурсах України.

Хоча на українській території, крім північних районів, були відсутні великі лісові масиви як бази для укриття партизанських сил, проте можливості для дій мобільних партизанських загонів (50—100 бійців) та диверсійних груп тут були, на нашу думку, цілком сприятливі.

Однак реалізувати зазначений вище потенціал в цілому не вдалося. На зламі 1942—1943 рр. начальник ЦШПР П. Пономаренко звертав увагу Й. Сталіна на стратегічне значення України для розвитку партизанського руху, підкреслюючи, що цю обставину розуміють німці. Проте в Кремлі не відчувалося бажання посилити увагу саме до бойової та диверсійної діяльності українських партизанів. Москва не надавала партизанській боротьбі в Україні пріоритетного значення в загальносоюзних заходах щодо розвитку руху Опору на окупованих теренах СРСР. Більше уваги приділялося партизанам Білорусії та Російської Федерації.

Не на висоті виявилось і партійно-радянське керівництво України, яке впродовж першого року війни не спромоглося видати жодної постанови з розвитку партизанського руху і практично не ставило цих питань перед Москвою, як, наприклад, це робили білоруські очільники. Незначною в 1941—1942 рр. була й чисельність партизанів України. Якщо на 1 жовтня 1941 р. по списках 738 партизанських загонів і 191 диверсійної групи проходило близько 28 тис. осіб, то на 1 липня 1942 р., за даними Москви, в Україні, вважалися діючими лише 238 загонів загальною чисельністю понад 12 тис. партизанів.

Повільно зростала чисельність учасників партизанського руху в Україні й у наступний період. Хоча в 1943—1944 рр. спостерігався значний приплив місцевого населення до лав партизанів, однак відсутність у достатній кількості озброєння і набоїв сильно обмежувала зростання чисельності партизанських формувань України. На це впливала також нестача кваліфікованих командно-штабних кадрів, фахівців розвідки і міннопідривної справи. В окремих формуваннях перебувало 30 % і більше неозброєних партизанів.

Станом на 1 серпня 1945 р. у списках, що надійшли до УШПР, вказувалося 174944 учасники партизанського руху. З них по списках 4-го Управління НКВС УРСР за червень 1941 р. — червень 1942 р. пройшли 33049 осіб і за даними УШПР за 1942—1944 рр. — 141895 осіб⁹³. Але реальна чисельність діючих партизанських формувань була зовсім іншою. За даними оперативного відділу УШПР вона виглядає так: червень 1942 р. — 4043, грудень 1942 р. — 6954, січень 1943 р. — 8582, вересень 1943 р. — 34170, січень 1944 р. — 43291 особа (за іншими даними — 47789 осіб)⁹⁴.

Проте в 1960 — 1970-х роках за вказівкою ЦК Компартії України проводилося додаткове виявлення учасників антифашистської боротьби в Україні. Внаслідок цієї роботи було підраховано, що в лавах партизанів, начебто, перебувало 501750 осіб⁹⁵.

Наведені вище дані про чисельність всіх учасників партизанського руху потребують, на наш погляд, узгодження з кількістю озброєння, яке вони отримали з радянського тилу або захопили у противника. А тут вимальовується така картина: на озброєнні організованих партизанів (174944 особи) було майже 95 тис. одиниць зброї — гармат, мінометів, ПТР, кулеметів, автоматів, гвинтівок, пістолетів, що в цілому відповідало чисельності особового складу загонів і з'єднань, підпорядкованих ЦК КП(б)У і УШПР.

Що стосується 326806 осіб, приналежність яких до партизанів була додатково встановлена в 60 — 70-х роках ХХ ст., то важко оцінити як рівень їхнього озброєння, так і масштаби діяльності.

Отже, існують підстави стверджувати, що активну боротьбу з нацистськими окупантами в Україні вело не більше 10 % взятих на облік учасників партизанського руху, тобто близько 50 тис. осіб, що переконливо свідчить про недостатнє використання радянською стороною фактора партизанської війни*.

* У спеціальній літературі існують різні оцінки кількісних параметрів антинацистського руху Опору. Різничитання пояснюються різними методами підрахунків, а також відповідними політичними рішеннями керівництва республіки.

Важливе значення для розвитку партизанського руху в Україні мали настрої місцевого населення. На них впливали як події на фронтах війни і політика окупаційної влади, так і поведінка партизанів.

На стосунках населення з партизанами негативно позначалися так звані господарські операції партизанських загонів, спрямовані на поповнення продовольчих запасів. Частину продовольства партизани вилучали в нацистів, інше доводилось добувати за рахунок місцевого населення. При цьому поряд із добровільною передачею партизанам харчів і фуражу мали місце реквізиції та самопостачання, нерідко із застосуванням примусових заходів. Особливо це стосувалося західних областей України, мешканці яких прихильно ставилися до ОУН та УПА й воліли матеріально підтримувати саме повстанські підрозділи.

Переважна більшість партизанських командирів розуміла аморальність цих вчинків, але часто саме складні обставини обумовлювали такі дії. У листі від 19 грудня 1943 р. командира 2-го Рівненського партизанського з'єднання І. Федорова до О. Федорова (Чернігівсько-Волинське з'єднання) існуюча система постачання, коли партизани обох з'єднань вилучали продовольство з тих самих сіл, називається неправильно й зазначається, що "народ ясно і справедливо ображається". І. Федоров пропонував поділити села, бо непродумана практика самопостачання псує відносини партизанів із місцевим населенням⁹⁶.

Невипадково, що в резолюції наради членів нелегального ЦК КП(б)У з командирами і комісарами партизанських з'єднань у районі білорусько-українського Полісся, що відбулася 28—29 травня 1943 р., наголошувалося: "Засудити і заборонити шкідливу, непартійну практику натуральних податків на селян у тилу ворога, яка проводиться окремими партизанськими загонами і яка викликає незадоволення у місцевого населення та порушує правильні, радянські взаємини з ними"⁹⁷.

Незважаючи на прагнення партизанського командування рішучими заходами підтримувати дисципліну серед особового складу, в партизанському середовищі часто-густо мали місце прояви мародерства щодо місцевого населення.

З березня 1943 р. інформатор "Кармен" надіслав на ім'я начальника УШПР Т. Строкача таку радіограму зі з'єднання С. Ковпака: "Повідомляю, що багато із загону займаються мародерством, беруть все, що трапляється їм під руку, аж до того, що беруть ковдри, простирадла, білизну потрібну і непотрібну їм. Командування ніяких заходів не вживає". Деяко емоційною та водночас відвертою є частина радіограми відомих партизанських радистів О. Хабла і М. Вовчик-Блакитної зі з'єднання Л. Іванова до УШПР від 26 квітня 1944 р. "Мародерство, — говорить в ній, — досягло вищих меж і населення вважає нас безжалісними бандитами. Зараз з'єднання майже не шкідливе для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, озлоблюючи населення проти радянських партизанів"⁹⁸.

Хоч, на наш погляд, морально-політичний стан більшості учасників партизанського руху можна вважати в цілому задовільним, проте негативних проявів у ньому уникнути не вдалося. Основні причини цього, на нашу думку, крилися в тому, що в умовах війни помітно змінювалася система моральних цінностей, усвідомлення суспільно-державних ідеалів, чому опосередковано сприяла відсутність налагодженої політико-виховної роботи серед партизанів.

Вже впродовж жовтня 1941 р. — липня 1942 р. в Україні відбулося різке зменшення кількості партизанських загонів і скорочення їхньої чисельності. І не останню роль у цьому відіграв людський фактор: брак фахових та ідейно загартованих керівників, слабкість дисципліни, низький моральний стан частини учасників партизанського руху.

Наприкінці 1941 р. оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У, вивчаючи причини зниження бойової активності партизанських загонів, розвалу окремих із них, а також виходу частини загонів з окупованої території в радянський тил, зазначав таке: не завжди ретельно вивчалися ділові якості командно-політичного складу, допускалося порушення принципів індивідуального відбору кандидатів у партизани, недостатнім був рівень політико-виховної роботи серед особового складу партизанських загонів⁹⁹.

Тим часом усунути зазначені недоліки було важко, бо ключ до розв'язання проблеми перебував, на нашу думку, в руках партизанських командирів та їхніх найближчих соратників, авторитет яких тримався фактично не на повноваженнях згори, а виключно на особистих якостях і поведінці за екстремальних умов партизанського побуту і діяльності. І це був важкий тягар, який виявився для багатьох непосильним.

У силу обставин, в умовах воєнного лихоліття, командирами та начальниками штабів партизанських загонів і з'єднань України ставали люди різного віку, виховання, освітнього й культурного рівня, що не могло не позначитися на їхній поведінці та діяльності. Виробити з такого матеріалу фахових і талановитих керівників, здатних опанувати мистецтво управління строкатим партизанським колективом, було надто складним завданням для воєнного часу. До того ж, як влучно зазначав К. Клаузевіц, багатьом вождям “народної війни” притаманні честолюбство і самодурство.

На засіданні нелегального ЦК КП(б)У 26 листопада 1942 р. керівник підпільно-партизанського руху на Чернігівщині О. Федоров зауважив, що “в підпіллі королів розвелось до чорта, треба їх закликати до порядку”¹⁰⁰.

Український письменник М. Шеремет, який у грудні 1942 р. — квітні 1943 р. перебував в партизанських з'єднаннях С. Ковпака й О. Федорова, в доповідній записці на ім'я М. Хрущова наголошував, що в багатьох партизанських командирів “дуже розвинене самолюбство” і рекомендував ЦК КП(б)У декому з них “привити почуття більшовицької скромності і відповідальності”¹⁰¹. А капітан Я. Коротков, відряджений УШПР до Сумського партизанського з'єднання, в листі від 21 березня 1943 р. на ім'я Т. Строкача писав, що С. Ковпак і С. Руднєв «вважають себе “царем” і “богом”»¹⁰².

Після утворення УШПР, який перебрав на себе централізоване керівництво партизанським рухом і прагнув встановити контроль за діяльністю партизанських загонів, між штабом та партизанськими командирами виникали постійні сутички. З кінця 1942 р. штаб почав надсилати до партизанських формувань своїх представників для ознайомлення зі станом справ та постановки перед ними нових завдань.

Зазначені вище заходи не могли подобатися багатьом партизанським ватажкам, які з впродовж 1941—1942 рр. звикли до самостійного існування та ведення бойових дій на свій розсуд.

Окремі партизанські командири теж були схильні брати “тайм-аут” у збройній боротьбі. В цьому контексті показовими є свідчення М. Попудренка. Ось деякі нотатки з його щоденника: “14.09.42. — Факт залишається фактом, ми з противником не боролись... Мені здається, що коли б нам не треба було їсти, тоді б ми не чіпали і поліцію. Подивися на свої дії і бачиш: весь час ведемо оборонну війну. Коли на нашу оборону наткнуться — ведемо бій, після підемо і т. п. ... 12.06.43. Відверто кажучи, ми за три з невеликим місяця нічого суттєвого не зробили. Чотири рази посилали на залізницю, але безрезультатно, і дві операції безуспішні. Живемо та хліб переводимо. Правда, був час, коли щоденно вели бої, а хліба не бачили”¹⁰³.

Факти уникнення партизанськими загонами та з’єднаннями виконання бойових завдань, які ставилися перед ними ЦК КП(б)У і УШТР, були, на жаль, непоодинокими. Коли на початку лютого 1943 р. Сумський об’єднаний загін під командуванням М. Наумова мав вирушити у свій широковідомий “Степовий рейд”, то група командирів і партпрацівників Сумщини почала пручатися цьому задуму. Тому 28 лютого 1943 р. УШПР надіслав таку радіограму на адресу сумських керівників: “Всі загони Вашого з’єднання підпорядковані лише Наумову, наказ якого виконувати беззаперечно. Питання направлення загонів на правий берег Дніпра погоджено з ЦК КП(б)У і обговоренню на обкомі (партії) не підлягає”¹⁰⁴.

15 травня 1943 р. помічник начальника оперативного відділу УШПР П. Горлач, який перебував у партизанських з’єднаннях на Поліссі, інформував Т. Строкача, що О. Сабуров не бажає виконувати бойові завдання згідно з планом дій на весняно-літній період 1943 р., хоча його з’єднання забезпечене всім необхідним і виглядає боєздатним¹⁰⁵. А справа пояснювалась просто: мова йшла про вихід для бойових дій на територію Західної України, де партизанам активно протистояли українські націоналісти.

ЦК КП(б)У і УШПР запримітили зазначену вище негативну тенденцію, а тому 15 липня 1943 р. Політбюро ЦК в своїй постанові вказувало, що “деякі загони рідко проводять бойові операції, а часом також відсиджуються і своєю пасивною поведінкою віддають ініціативу до рук ворога”¹⁰⁶.

Крім того, як згадував П. Вершигора «у більшості великих партизанських формувань, що особливо широко вирости до 1943 р., була певна тенденція триматися так званої “лісові тактики”»¹⁰⁷, тобто ухилятися від бойових дій в степових районах України. На цьому наголошував і М. Наумов. У своєму щоденнику в записях від 2 січня 1944 р. він критикував В. Бегму, О. Сабурова та С. Маликова, які засиджувалися в болотах і лісах¹⁰⁸.

Особливо відчувалося небажання окремих партизанських командирів на початку 1944 р. йти рейдами до Галичини, як цього вимагали ЦК КП(б)У і УШПР. За словами М. Наумова, багато командирів “не хотіли йти туди”, бо розуміли, що зіткнуться з багатьма труднощами. Це стосувалося й Сумського партизанського з’єднання, яке після С. Ковпака очолив П. Вершигора. За його словами, частина командирів і бійців, особливо з числа старих кадрів, виявила небажання йти в рейд, посилаючись на стан здоров’я і вимагаючи відпустки. Лише ознайомивши партизанів із вказівками ЦК КП(б)У і УШПР, командир навів порядок і вгамував особовий склад, але частину бійців та командирів довелося таки звільнити й відправити додому¹⁰⁹.

А ось красномовний запис від 15 січня 1944 р. в щоденнику Героя Радянського Союзу, командира партизанського загону ім. Й. Сталіна Г. Балицького (з'єднання О. Федорова): “Можна сказати одне, що дуже нудно і прикро сидіти без справи. Настав такий відповідальний період, а ми, чорт побери, сидимо і не воюємо, не б'ємо німців, крім того, що кілька невеликих груп сидить на залізниці Ковель — Сарни”¹¹⁰. Важко збагнути, чому бійці Г. Балицького були бездіяльні, адже в цей час забезпечення партизанів зброєю та набоями було цілком задовільним.

Труднощі ведення бойових дій у західних районах України, де сильні позиції займали ОУН та УПА, деморалізуюче вплинули на окремих командирів партизанських формувань.

26 квітня 1944 р. працівники радіовузла партизанського з'єднання ім. В. Леніна (командир Л. Иванов) О. Хабло і М. Вовчик-Блакитна повідомляли УШПР: “За час свого існування з'єднання Іванова жодного Вашого наказу не виконало, тому що командування відтягує час до тих пір, поки виконання їх стане неможливим, і з'єднання продовжує бездіяльність”. Далі зазначалося, що, отримавши наказ УШПР про вихід на територію Львівської області, командування з'єднання замість його виконання зайнялося пошуком баз і складів націоналістів та втратило можливість прориву до заданого оперативного району¹¹¹.

Не вдалося уникнути в партизанському русі й приписок до результатів бойової діяльності загонів і з'єднань. Завдяки цьому сумному явищу у звіті оперативного відділу УШПР за 1942—1944 рр. з'явилася фантастична цифра в 468682 вбитих і поранених вояків противника та його пособників¹¹², яка, мабуть, в чотири-п'ять разів перевищувала реальні результати. Зазначена цифра стала, на нашу думку, підсумком свідомих приписок партизанських командирів у своїх повідомленнях до УШПР. Зокрема, М. Попудренко у своєму щоденнику наводить факти фальсифікації окремих даних про бойову діяльність у зведеннях партизанського з'єднання під командуванням О. Федорова. Так, в нотатках за 21 серпня 1942 р. М. Попудренко зазначає, що коли 11 березня складалося зведення про підсумки боїв у районі Софійських дач, то спочатку втрати противника оцінили в 52 особи, а потім, під впливом якихось чуток, вивели цифру про 210 вбитих і поранених. А у зведенні за 23 березня 1942 р. після боїв в Єлінських лісах, коли, за словами М. Попудренка, ніхто не бачив убитих ворогів, їх втрати оцінили в 473 особи¹¹³.

А 25 жовтня 1942 р. начальник оперативної групи УШПР по Сумській області Я. Мельник писав Т. Строкачу: “Про Сабурова відгукуються дуже погано і називають його аферистом за те, що він приписав собі всі заслуги і подвиги загонів, які не перебували в його підпорядкуванні”¹¹⁴.

Аналогічні факти мали місце й пізніше. 23 червня 1943 р. заступник начальника УШПР В. Соколов надіслав командиру Чернігівського партизанського з'єднання М. Попудренку радіограму з приводу його суперечок з іншим партизанським командиром — М. Салаєм. У ній зазначалось: “За донесенням Салая знищено всього 144 фашисти, а не 780, як вказує Ви”¹¹⁵. А в листі комісара М. Негреєва (з'єднання М. Салая) від 9 вересня 1943 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка повідомлялося, що заступник командира з'єднання з розвідки Я. Коротков не створив власної агентурної мережі, а

дував УШПР, надсилаючи розвідувальну інформацію, отриману ним від інших з'єднань та спецгрупи ГРУ Червоної армії на Чернігівщині¹¹⁶.

Звичайно, УШПР знав про такі справи та вимагав від партизанських командирів об'єктивних даних про підсумки бойової та особливо диверсійної діяльності на залізничних комунікаціях гітлерівців. 30 липня 1943 р. Т. Строкач в одній із радіограм наголошував: "Попереджую під особисту відповідальність командирів і комісарів з'єднань, загонів, що відомості повинні бути перевірені та правдиві. Винуватців за брехливі донесення строго карати"¹¹⁷.

Лише один раз, а саме 17 березня 1944 р., виникло питання про перевірку підсумків диверсійної діяльності українських партизанів на залізничних комунікаціях Вермахту. Його ініціював маршал Г. Жуков, який у цей час очолював 1-й Український фронт. Проведене розслідування за участю армійських спеціалістів підтвердило правдивість партизанських звітів.

У стосунках із партизанськими командирами багато клопоту завдав УШПР Двічі Герой Радянського Союзу С. Ковпак, який користувався надзвичайним авторитетом як серед партизанів, так і серед населення на окупованій території. Багато уваги постаті С. Ковпака приділяли німці й про це вже частково йшлося. У меморандумі Зондерштабу "Р" (Росія), захопленому в 1944 р. радянськими партизанами, німецькі експерти констатували, що в Москві С. Ковпака вважають "батьком партизанського руху в Україні", а партизани йменують його "дідом", "батьком", що С. Ковпак загально визнаний авторитет серед командирів і рядового складу партизанів¹¹⁸.

Перші відомості про С. Ковпака УШПР отримав на зламі 1942/1943 рр., коли представники штабу прибули до Сумського партизанського з'єднання. Вже 24 жовтня 1942 р. в листі до Т. Строкача уповноважений ЦК КП(б)У і УШПР І. Сиромолотний назвав С. Ковпака "гарним дідом", але підкреслив, що всіма справами в Сумському партизанському з'єднанні керує комісар С. Руднєв.

Наступні інформації показали керівництву УШПР, що С. Ковпак — людина з характером, часто вперта і непоступлива, інколи — емоційна, не дуже обережна у висловах на адресу керівних органів, негативно налаштована до осіб, які перебували в тилу і працювали в штабах. Так, у доповідній записці співробітника розвідвідділу УШПР Я. Короткова від 16 квітня 1943 р. на ім'я Т. Строкача зафіксовано, що С. Ковпак говорив таке: "Я розмовляв з т. Сталіним і проводжу директиви партії і уряду і там, в штабі, шкідники сидять, роблять контрреволюцію, за наш рахунок ордени отримують, після війни знімати будемо ордени..."¹¹⁹. Не дуже подобались УШПР постійні радіограми із Сумського з'єднання з вимогою збільшення поставок зброї та набоїв партизанам. Інколи С. Ковпак надсилав такі радіограми безпосередньо на адресу Кремля.

Про роздратування Т. Строкача постійними вимогами сумських партизанів щодо забезпечення їх зброєю та набоями свідчить, наприклад, його резолюція на радіограмі С. Ковпака і С. Руднєва від 22 березня 1943 р.: "Він думає, що ми можемо викидати йому (вантажі) безперервно і в необмеженій кількості. Напишіть солідне роз'яснення — поки не можемо. Прохав 4 літаки, викинули майже 10, і ще мало"¹²⁰.

С. Ковпак часто виявляв непоступливість у кадрових питаннях, діючи врозріз за рекомендаціями УШПР.

Чимало суперечностей і протистоянь було у стосунках між окремими партизанськими командирами. Інколи вони виглядали вкрай непривабливими й шкідливими для загальної справи. Поширеною була практика взаємних скарг один на одного, адресованих ЦК КП(б)У і УШПР. Партизанські щоденники містять образливі характеристики та вислови щодо опонентів.

Чи не першу інформацію про конфліктну ситуацію в командному середовищі партизанського руху ЦК КП(б)У і УШПР отримали від Я. Мельника, який очолив оперативну групу ЦК КП(б)У і УШПР по Сумській області. В листі від 25 жовтня 1942 р. до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка він писав, що зіткнувся “з самодурством Сабурова і Сиромолотного” (уповноважений ЦК і УШПР), які не хотіли виділяти йому людей для підпільної роботи й організації нових партизанських загонів. А 3 грудня 1942 р. секретар Сумського підпільного обкому партії П. Куманьок поскаржився секретарю ЦК КП(б)У М. Співаку вже на С. Ковпака і С. Рудневу, звинувачуючи їх у непартійній поведінці, в небажанні виділити людей для укомплектування підпільних райкомів партії¹²¹.

Особливо посилювались суперечки між партизанськими ватажками після створення наприкінці 1942 — на початку 1943 р. обласних штабів партизанського руху (ОШПР). Так, начальник Житомирського ОШПР О. Сабуров постійно конфліктував із командиром з’єднання С. Маликовим, який до того ж був секретарем Житомирського підпільного обкому партії.

Важко складалися відносини і в начальника Кам’янець-Подільського ОШПР С. Олексенка з підлеглими йому партизанськими командирами. Після втручання ЦК КП(б)У і УШПР С. Олексенко, І. Скубо та І. Шитов надіслали 1 липня 1943 р. М. Хрущову таку радіограму: “Недомовленості перших днів зустрічі врегульовані, зараз серед нас взаємини самі справжні, більшовицькі, і нехай не думають, що ми будемо битися між собою, а не з німцями”¹²².

Партизанський рух виявився вразливим і до такого лиха, як зловживання спиртними напоями. Втім, заради правди слід зауважити, що до випивки спонукали нерідко непрості обставини партизанського побуту: проживання взимку в шалашах і землянках, які навесні та восени нерідко заливало водою, поранення, необхідність зняття стресів після важких боїв і передислокацій на далекі відстані.

Треба сказати, що УШПР намагався боротися з явищами пиятики в партизанському середовищі та в радіограмах постійно застерігав командирів загонів і з’єднань щодо цього лиха. Так, коли впродовж лютого 1943 р. до УШПР надійшло кілька радіоповідомлень від власної агентури в штабі С. Ковпака про факти пиятики серед командного складу, то Т. Строкач 28 лютого 1943 р. надіслав С. Ковпаку і С. Рудневу таку радіограму: “Знову мене викликали до ЦК ВКП(б) і попередили про наявність у ваших загонах мародерства і пияцтва. Прошу вжити рішучих заходів [для] боротьби з цими ганебними явищами. Для доповіді повідомте про вжиті заходи”¹²³.

Подібних радіограм до партизанських командирів Т. Строкач надіслав чимало, але нема жодних свідчень, щоб хтось за пияцтво був показово покараний.

На моральний стан особового складу партизанських формувань, на нашу думку, негативно впливало “жіноче” питання, а особливо негідна поведінка в цьому контексті окремих командирів і політпрацівників.

Характерно, що грубість і нестриманість О. Федорова відмічав і його колишній заступник М. Попудренко. При цьому він також у своєму щоденнику за 22 серпня 1942 р. занотував, що розмови серед бійців про “баб та командирів” не безпідставні й що він сам не є безгрішним, а тому треба із цим “покінчити раз і назавжди”¹²⁴. Щоправда, сам М. Попудренко із цією обіцянкою не справився.

Причини згаданого явища, на нашу думку, крилися насамперед у незадовільній політико-виховній роботі в партизанських формуваннях, яку вели комісари, партійні та комсомольські комітети. Переважна більшість комісарів, за винятком С. Руднева, підкорялася примхам командирів і не стримувала їх, як це вимагав високий статус комісара. Та й самі комісари не були безгрішними, демонстрували нерідко низькі моральні якості. Мало що робили для викорінення проявів аморальності в партизанському середовищі ЦК КП(б)У і УШПР.

Звичайно, ці та інші негативні явища були притаманними не тільки радянському партизанському рухові. Для всіх відомих нерегулярних формувань, що упродовж тривалого часу перебували в тилу ворога чи на фронтовому “порубіжжі”, були характерні наведені вище прояви. Однак не всі вони визначали історичне обличчя антифашистського руху Опору в роки Другої світової війни.

Радянський партизанський рух в Україні в 1941—1944 рр. став важливим фактором дезорганізації тилу німецького Вермахту на Східному фронті та сприяв вигнанню нацистських окупантів з наших теренів. Разом із тим, недооцінка Москвою значення України в системі збройної боротьби на окупованій території СРСР, відсутність морально-політичної єдності в тогочасному українському суспільстві, протистояння комуністичної та націоналістичної ідеологій знижували ефективність бойової та диверсійної діяльності радянських партизанів, не сприяли зростанню їх лав.

Важливо також насамкінець підкреслити, що на європейському театрі військових дій в часи Другої світової війни, включаючи й Східний фронт в 1941—1944 рр., ні рух Опору, ні партизанська боротьба на окупованій території СРСР не були самодостатніми для подолання німецьких Збройних Сил. Ці фактори відіграли допоміжну роль стосовно бойових дій на фронтах. За словами К. Клаузевіца, завдання партизанів “не лускати горіх, а потроху підгризати його шкарлупу”¹²⁵.

¹ Батлер Дж. Большая стратегия. Сентябрь 1939 — июнь 1941. Скорочений переклад з англ. — М., 1959. — С. 205.

² Найтли Ф. Шпионы XX века. Переклад з англ. — М., 1994. — С. 128.

³ Там само. — С. 127.

⁴ Батлер Дж. Назв. праця. — С. 325.

⁵ Кукридж Э. Европа в огне. Диверсии и шпионаж британских спецслужб на оккупированных территориях. 1940—1945. Переклад з англ. — М., 2003. — С. 30.

⁶ Найтли Ф. Назв. праця. — С. 129.

⁷ Кукридж Э. Назв. праця. — С. 31.

⁸ Найтли Ф. Назв. праця. — С. 130.

⁹ Рендулич Л. Управление войсками. Скорочений переклад з німецької. — М., 1974. — С. 42.

- ¹⁰ *Стариков И.Г.* Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. Книга вторая. — М., 1999. — С. 120.
- ¹¹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17—22 октября 1918 года. Протоколы. — К., 1991. — С. 41.
- ¹² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. — М., 1999. — С. 17, 18.
- ¹³ Там само. — С. 18—20.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ *Клаузевиц К.* О войне. Переклад з німецької. — 3-є видання. — Т. 2. — М., 1936. — С. 196.
- ¹⁶ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. — М., 1999. — С. 62.
- ¹⁷ *Строкач Т.* Наш позывной — свобода. — К., 1964. — С. 15, 16.
- ¹⁸ *Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980. — С. 158, 159.
- ¹⁹ З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 2000. — №1(12). Спецвипуск. — С. 26.
- ²⁰ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. — М., 1999. — С. 76, 82.
- ²¹ Там само. — С. 37.
- ²² Там само. — С. 23, 24.
- ²³ Известие ЦК КПСС. — 1990. — № 8. — С. 214.
- ²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 62. — Оп. 8. — Спр. 65. — Арк. 25.
- ²⁵ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. — С. 62—64.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 873. — Арк. 111.
- ²⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6205. — Арк. 23.
- ²⁹ *Полов А.* Диверсанты Сталина. Деятельность органов госбезопасности на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войне. — М., 2004 — С. 111.
- ³⁰ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 43—45, 53, 54.
- ³¹ Там само. — С. 56, 57, 62, 77, 78.
- ³² *Вершигора П.П.* Люди з чистою совестью. — М., 1947. — С. 95.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 53. — Арк. 58—59.
- ³⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 870. — Арк. 109—114.
- ³⁵ *Бок Ф., фон.* Дневники. 1939—1945. Переклад з англ. — Смоленськ, 2006. — С. 478—494.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 870. — Арк. 109—114.
- ³⁷ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. — С. 114, 115.
- ³⁸ *Жуков Г.К.* Воспоминания размышления. В двух томах. — М., 1974. — Т. 1. — С. 339.
- ³⁹ Итоги Второй мировой войны. Сборник статей. Перевод с немецкого. — М., 1957. — С. 147.
- ⁴⁰ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). — К., 1988. — С. 48.
- ⁴¹ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. — С. 119.
- ⁴² *Кентий А., Лозицкий В.* Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні. 1941—1944. — К., 2005. — С. 118.

- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 70. — Арк. 178.
- ⁴⁴ Там само. — Ф. 94. — Оп. 1. — Спр. 9. — арк. 110.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 9. — Арк. 130.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 108.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 32. — Арк. 76.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 172. — Арк. 45—46, 80—81.
- ⁴⁹ Державний архів Одеської області. — Ф. 492. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 12.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 94. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 111.
- ⁵¹ Архіви України. — 2005. — № 1—3. — С. 486, 487.
- ⁵² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. — С. 132—135.
- ⁵³ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 131.
- ⁵⁴ Там само. — С. 130—131.
- ⁵⁵ *Герлиц В.* Германский генеральный штаб. История и структура. 1657—1945. Перевод с английского. — М., 2005. — С. 408.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1—6.
- ⁵⁷ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 331.
- ⁵⁸ Там само. — С. 308.
- ⁵⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 32.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 57—63.
- ⁶¹ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 141.
- ⁶² Там само. — С. 259.
- ⁶³ Там само. — С. 335, 346.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 18; Спр. 496. — Арк. 42; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 22. — Арк. 25.
- ⁶⁵ Bundesarchiv Berlin. — NS 19/1433, VI.126.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 49—50.
- ⁶⁷ *Курас І.Ф., Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 103.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1328. — Арк. 220.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 221.
- ⁷⁰ Там само. — Спр. 1385. — Арк. 97.
- ⁷¹ *Де Голль Ш.* Военные мемуары. Единство. 1942—1944 годы. Перевод с французского. — М., 1960. — Т. 2. — С. 295.
- ⁷² *Курас І.Ф., Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 106, 107.
- ⁷³ Там само. — С. 108.
- ⁷⁴ *Уткин Г.М.* Штурм Восточного вала. — М., 1967. — С. 82, 83.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 516. — Арк. 69—74.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 146. — Арк. 11—21.
- ⁷⁷ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 49—50, 66—68.
- ⁷⁸ *Курас І.Ф., Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 125.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1516. — Арк. 215.
- ⁸⁰ *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. Мовою документів, очима істориків). — К., 1994. — С. 135, 136.
- ⁸¹ Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka. 1939—1945. Tom II. 1943—1945. Wydanie drugie. — Warszawa, 1972. — S. 485, 525.
- ⁸² Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Выпуск 1. — М., 1974. — С. 164.
- ⁸³ *Курас І.Ф., Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 132.
- ⁸⁴ *Гудериан Г.* Танки — вперед. Переклад з нім. — М., 1957. — С. 169.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 47—50.

- ⁸⁶ Там само. — Арк. 52.
- ⁸⁷ Там само. — Арк. 47—49.
- ⁸⁸ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 74—80.
- ⁸⁹ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941—1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. Переклад з нім. — М., 1957. — С. 291.
- ⁹⁰ Итоги Второй мировой войны. Сборник статей. — С. 126.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 480. — Арк. 18—19.
- ⁹² *Рендулич Л.* Назв. праця. — С. 42.
- ⁹³ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 13.
- ⁹⁴ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Назв. праця. — С. 309.
- ⁹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы: В 3-х т. — К., 1980. — Т.3. — С. 240.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 44.
- ⁹⁷ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 18.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1308. — Арк. 33; Спр. 1530. — Арк. 50.
- ⁹⁹ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Назв. праця. — С. 13.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 19. — Спр. 9. — Арк. 60.
- ¹⁰¹ Там само. — Оп. 22. — Спр. 61. — Арк. 11.
- ¹⁰² Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 35.
- ¹⁰³ Там само. — Ф. 94. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 130, 153.
- ¹⁰⁴ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1276. — Арк. 51.
- ¹⁰⁵ Там само. — Спр. 40. — Арк. 183.
- ¹⁰⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 458. — Арк. 2.
- ¹⁰⁷ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Назв. праця. — С. 104, 105.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 66. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 80.
- ¹⁰⁹ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 183.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 76.
- ¹¹¹ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 194—195.
- ¹¹² *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Назв. праця. — С. 311.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 94. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 115—116.
- ¹¹⁴ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 85.
- ¹¹⁵ Там само. — Ф. 94. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3.
- ¹¹⁶ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 276.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1289. — Арк. 136.
- ¹¹⁸ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів. — К., 2005. — С. 8, 9.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 46.
- ¹²⁰ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1356. — Арк. 201.
- ¹²¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 553. — Арк. 3,8.
- ¹²² Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1330. — Арк. 113.
- ¹²³ Там само. — Спр. 1276. — Арк. 202.
- ¹²⁴ Там само. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 116.
- ¹²⁵ *Клаузевиц К.* Назв. праця. — С. 196.

М. СЛОБОДЯНЮК

Радянське антифашистське підпілля

Одним з видатних явищ Другої світової війни став антифашистський рух Опору. Боротьба проти окупантів велася в усіх країнах, що опинилися під владою нацистів та їх союзників. Попри національні та історичні особливості, в кожній європейській країні антифашистський рух мав спільні риси і розвивався за схожими закономірностями.

В більшості окупованих країн з окупантами боролосся кілька організацій. У Польщі рух Опору представляли Армія Крайова (АК), Народове сіли збройне, Батальйони хлопске, Гвардія Людова, Жидовска організація бойова, Жидовські звьонзек валкі та ін. У Греції такими були Народновизвольна армія Греції (ЕЛАС), Національно-демократичний союз Греції (ЕДЕС) та Національне і соціальне визволення Греції (ЕККА), у Голландії — Рада Опору (комуністи і ліві), Орде-дінст (праві) та Кнок-пруген (протестанти), у Бельгії — Валлонський фронт, група “G”, Таємна армія, Бельгійський легіон та ін.

Найбільш різнобарвним був французький рух Опору, до якого, серед іншого, входили великі організації Комба (ліві), Конфрері Нотр-Дам (католики), Ліберасьон (соціалісти), Франтірьор е партізан (комуністи і ліві), Дефанс де ля Франс (праві), Організасьон сівіль е мілітер (праві), Се де ля Резістанс, Організасьон де ля Резістанс де л’Арме, Арме Секрет (голлісти). Також значну роль у французькому Опорі відігравали іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які емігрували після громадянської війни з Іспанії.

Течії руху Опору в Україні й у Європі в цілому можна поділити на дві основні групи: комуністичні та некомуністичні. Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не рахуючись з втратами, то другі, як правило, були більш пасивними. Зокрема, більша, порівняно з радянським або югославським рухом Опору, пасивність польського або чеського Опору пояснювалася його відповідною стратегією, що отримала назву атантизм. Атантизм передбачав накопичення сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та очікування слушного моменту для збройного виступу (“тримання зброї при нозі”). Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, накопиченням зброї. Цієї стратегії дотримувалися АК, четники в Югославії, албанська Баллі комбетар, Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська повстанська Армія. Отже, більша, порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками, пасивність неко-

муністичних фракцій у веденні збройної боротьби проти окупантів є їхньою характерною ознакою, що відповідає їхнім завданням.

Концепції атантизму протистояла концепція “всенародної боротьби”, поширена серед комуністичних течій руху Опору і, в першу чергу, серед радянських антифашистів. Їхньою метою була безкомпромісна, систематична, тотальна війна проти окупантів, орієнтація на максимальне сприяння Червоній армії з залученням до боротьби переважної більшості населення та заподіянням ворогу якнайбільшої шкоди, незважаючи на власні втрати. Відповідно до цієї концепції керівник УШПР Т. Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ “Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника” з вимогою “всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя... завдавати безперервних ударів скрізь і всюди”¹. Кульмінацією “всенародної боротьби” мало стати всенародне повстання проти окупантів.

Важливою формою руху Опору проти німецько-фашистських загарбників на території України стала підпільна боротьба. Якщо ведення партизанської війни сильно залежало від ландшафту та пори року, від постачання зброєю та продовольством, від підтримки населення, то підпільна боротьба через свою специфіку (значно менша залежність від указаних вище чинників) велася по всій території України протягом усього часу окупації.

Саме підпільні форми боротьби стали основними на більшій частині України. Особливе значення радянське підпілля мало у південних та південно-східних областях, оскільки саме там зосереджувалися стратегічні промислові об’єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг та залізниць, яку противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт військових вантажів і людських резервів. Саме у містах розташовувалися органи управління, штаби, тилові служби і резерви, склади і перевалочні бази, автопарки, шпиталі, вузли зв’язку, пропагандистські, контррозвідувальні, каральні, охоронні та інші заклади окупантів². Всі вони стали об’єктами для атак і диверсій антифашистського підпілля.

Глибоко законспіроване антифашистське підпілля в Німеччині та Австрії займалося здебільшого збиранням і передачею розвідданих, антифашистською агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам та військовополоненим, залученням нових людей до боротьби та підготовкою замаху на А. Гітлера; підпілля Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Норвегії та Данії зосередило свою роботу переважно на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та саботажів; підпільники Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції акцентували увагу на всілякому сприянні партизанам (диверсії, теракти, розвіддані, переправлення людей у партизанські загоны), а у Польщі та Чехії головним завданням підпілля стала підготовка збройного повстання. Основними формами боротьби радянського підпілля стали антифашистська агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях та індивідуальний терор. У цілому інструментарій підпільної боротьби був вельми різноманітний:

1. *Організаційна розбудова.* Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв’язку з іншими підпільними організаціями, партизанськими загонами та з “Великою землею”, планування операцій, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази

підпілля, облаштування явок і “поштових скриньок”, підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в окупаційних установах.

2. *Агітація і пропаганда*. Інформаційна війна, поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіопередачі) або друкованій (листівки, газети) формі з метою схилити місцеве населення і (рідше) самого противника на свій бік. Доведення до населення даних про успіхи Червоної армії та руху Опору в антифашистській боротьбі. Антифашистська пропаганда й агітація, прийом і розповсюдження інформації з радянського радіо, поширення зведень Радінфомбюро, протидія німецькій пропаганді.

3. *Психологічна війна*. Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення думок і чуток про швидке повернення Червоної армії, вселення віри в остаточну перемогу, створення у свідомості людей ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, підрив бойового духу окупаційних військ та адміністрації. Дезінформування окупаційних властей, морально-психологічне розкладання адміністрації ворога і його військових формувань, політична робота серед населення окупованих територій. Провокування окупантів на несиметричні репресії проти мирного населення і розширення таким чином соціальної бази руху Опору.

4. *Саботаж*. Свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, неспівпраця з окупантами, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів. Проникнення в окупаційні органи влади. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циган, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та “оточенцям”.

5. *Диверсії*. Вважалися ефективним способом дезорганізації ворожого тилу, заподіяння відчутних втрат окупантам, не вступаючи з ними у пряий бойовий контакт. Таким чином, суттєвих втрат противнику могли завдавати невеликі групи підпільників і навіть одинаки. Це — дії підрозділів або окремих осіб в тилу противника, спрямовані на виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення управління військами та комунікацій (доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння водогонів та криниць, знищення живої сили і воєнної техніки.

6. *Розвідка*. Збір і передача розвідданих для воєнного і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. *Терор*. Знищення живої сили противника. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації.

8. *Сприяння партизанським загонам*. Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Створення партизанських резервів. Організація та мобілізація боєздатного населення, що залишилося на окупованій території, переправлення його до партизанських загонів.

9. *Збройне повстання*. Вища форма підпільної боротьби, що виявлялася у відкритому збройному виступі проти окупантів з метою звільнення населених пунктів або безпосередній взаємодії з Червоною армією.

У липні-жовтні 1941 р. завдання організації “всенародної боротьби” на теренах України було покладено на радянське комуністичне підпілля. Саме тому своїм виникненням радянське підпілля завдячує, перш за все, ініціативі партійно-державних органів СРСР. Як і партизанський рух, воно формувалося “згори” за адміністративно-територіальним принципом. За радянською класифікацією радянське підпілля поділялося на: 1) комуністичне (партійне) — підпільні комітети і осередки компартії; 2) комсомольсько-молодіжне — підпільні комітети і осередки ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з комсомольців і безпартійної молоді; 3) антифашистське (патріотичне) — організації і групи, сформовані, в основному, з безпартійних громадян³. Причому характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалися лише партійні й комсомольські осередки, натомість ані партійні, ані “безпартійні” групи стихійно майже не виникали (вони з’явилися пізніше).

Інспірацію радянського Опору “згори” підтверджують численні державні і партійні документи, якими передбачалося створення антифашистської боротьби і керівництво нею з боку відповідних структур. В перші ж дні війни відповідні державні і партійні органи СРСР отримали вказівки про організацію партизанської і підпільної боротьби на окупованій території.

7 липня 1941 р. оприлюднено звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу, в якому містився заклик на зайнятій ворогом території створювати партизанські, диверсійні групи, висаджувати мости, знищувати телеграфний і телефонний зв’язок, підпалювати ліси і склади, громити обози, знищувати живу силу ворога. Підвищена увага надавалася формуванню розгалуженого партійного підпілля, що мало забезпечити повсюдне керівництво всіма формами спротиву окупантам. Організацію боротьби в тилу німців було доручено 4-му відділу НКВС, воєнним радам фронтів і партійним органам. ЦК КП(б)У взяв цю роботу під свій контроль. Безпосередньо цим питанням займалися спеціально призначені члени Політбюро і секретарі ЦК КП(б)У, перші секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії. Робота всіх цих органів полягала в підготовці керівних кадрів для підпільно-партизанської боротьби, у бойовому і тактичному навчанні партизанів і підпільників, створенні для них матеріальної бази, підтриманні з ними зв’язку, в загальному керівництві боротьбою, її ідеологічному забезпеченні тощо.

На місцях розгорнулася активна робота, спрямована на виконання вказівок центру. Наприклад, 22 вересня 1941 р. бюро Одеського обкому партії ухвалює рішення “Про впорядкування катакомб і підвалів”. Секретарі райкомів КП(б)У і райвиконкоми зобов’язувалися до 29 вересня прокласти в катакомби електрику, призначити комендантів катакомб та агітаторів, створити там необхідні для ведення антифашистської боротьби запаси. 23 жовтня 1941 р. Кримський обком ВКП(б) затвердив командування партизанським рухом (командуючий А. Мокроусов, комісар — С. Мартинов).

Серед комсомольсько-молодіжних організацій протягом війни найбільш відомими стали “Молода гвардія” в Краснодарі Ворошиловградської області, “За Радянську Україну” — в Запорізькій області, “Партизанська іскра” — на Миколаївщині, під керівництвом Сави Матекіна — у Сталіно, Якова Батю-

ка — у Ніжині Чернігівської області, Ніни Сосніної — в Малині Житомирської області, Лялі Убийвовк — у Полтаві, Харківський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з Олександром Зубарєвим.

Після відходу Червоної армії з Дніпропетровщини в тилу ворога було залишено 1 072 особи у складі підпільних обкому, 7 міськкомів і 29 райкомів⁴. У всіх районах Кіровоградської області ще до окупації сформована 251 підпільна організація з 926 членів партії, підібрані і затверджені керівники обкому, Кіровоградського і Знам'янського міськкомів, 28 райкомів партії⁵. На Миколаївщині, яка мала 29 сільських і міських районів, передбачалося створити 16 підпільних райкомів і обком, підпільні організації і групи, в яких планувалося залишити 1 057 комуністів⁶. У всіх областях підпільні райкоми склалися з 3—5 членів. Кожен район поділявся на сектори, очолювані членом райкому, з підпорядкуванням йому залишених у підпіллі комуністів. В секторах створювалися сільські підпільні партійні осередки і диверсійні групи.

Під керівництвом компартії та за взірцем партійного створювалось і комсомольське підпілля. На Дніпропетровщині в складі підпільних обкому ЛКСМУ, 5 міськкомів, 11 райкомів було залишено 104 комсомольця. В Запорізькій області вдалося створити лише обком, 2 міськкоми, 8 райкомів, 7 первинних організацій зі 183 комсомольців⁷, на Кіровоградщині — 2 райкоми та 2 первинні організації, на Миколаївщині — 2 комсомольські осередки⁸. Як виявилось, найбільш дієздатні підпільні формування комуністам вдалося створити на території Дніпропетровської і Кіровоградської областей. В Миколаївській та Запорізькій областях через несподіваний наступ ворога і власні помилки створити дієву підпільну мережу не вдалося.

Окрім партійно-комсомольського підпілля в Україні створено мережу спеціальних підпільних розвідувальних і диверсійних груп. Так, у Запорізькій області залишено 27 агентів для диверсійно-розвідувальної діяльності⁹. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальне завдання успішно виконувала група В. Лягіна (Корнева), яка вибухівкою знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари. Загалом ворогу завдано збитків на суму 50 млн. райхсмарок¹⁰. Всього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників і зв'язкових¹¹.

У західних та значній частині правобережних областей через швидке просування Вермахту створити серйозну кадрову і матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнському регіоні лише невеликий відсоток населення підтримував більшовиків, що спричинило слабкість радянського підпілля в даному регіоні упродовж усього періоду окупації. Через ці обставини радянському керівництву довелося створювати там підпільну мережу шляхом закидання організаторів на вже окуповану ворогом територію у важких умовах німецького терору та ворожості до "совєтів" більшості населення.

Серед залишених на нелегальному становищі парторганізацій активну роботу відразу розпочали Чернігівський (на чолі з М. Попудренком, а потім О. Федоровим), Харківський (І. Бакулін), Дніпропетровський (М. Сташков і Д. Садовниченко), Сталінський (С. Щетинін) підпільні обкоми КП(б)У, Київський підпільний міськком та ряд інших. Уже в перші дні окупації Києва підпільники Залізничного райкому компартії на чолі з О. Пироговським підірвали за-

лізничну станцію Київ-товарний, 2 цехи паровозоремонтного заводу, Солом'янський і Повітрофлотський мости, знищили 280 вагонів з вантажем. Підпільники О. Лебєдєв і М. Тацков підпалили Дарницьке депо, вивівши з ладу всі паровози. Внаслідок цієї диверсії станція Дарниця не працювала 25 днів¹².

Одним з головних завдань окупаційної адміністрації стало придушення будь-якого спротиву “новому порядку”. Для цього систематично здійснювалися масові облави й обшуки, взяття заручників. Була створена густа мережа контрольно-розвідувальних органів з численною агентурою, запроваджувалися комендантська година, охорона важливих об'єктів та патрулювання вулиць. Успішним прийомом мінімізації соціальної бази та нейтралізації радянського підпілля стало вивезення молоді на роботу до Німеччини, розстріли активних діячів компартії, радянських органів безпеки та державного апарату. Усі члени ВКП(б) мали зареєструватися в окупаційних органах влади, багато з яких були завербовані німцями.

Успіх у боротьбі з патріотами загарбникам приносили не лише каральні, але й превентивні заходи. До останніх належало запровадження систем режиму пересування і проживання. Кожен українець повинен був мати при собі паспорт і довідку, що засвідчувала благонадійність володаря. Крім того, окупанти створили систему всіляких посвідчень особи, легітимації, документів на право проживання та з місця роботи, карток явки на біржу праці, посвідчень військовополонених, завербованих на роботу до Німеччини тощо. Причому для різних районів навмисно впроваджувалися різні види документації, порядок її оформлення і правила проживання та пересування. Так, на Кіровоградщині мешканцям під страхом смерті заборонялося віддалятися від місця проживання більше як на 20 км. Встановлення спецперепусток на пересування між населеними пунктами (в різних районах — різний режим), дозвіл рухатися тільки по головних шляхах, необхідність отримання дозволу старости чи коменданта на ночівлю не вдома серйозно ускладнювали підпільну боротьбу і полегшувало діяльність каральних органів¹³.

Внаслідок німецьких репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю руху Опору склався практично в усіх областях України. Чистки, що проводилися німцями з метою знешкодження і винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців та партійних активістів, спричинили великі втрати серед підпільників, багато з яких належали до “неблагонадійних” категорій. Оскільки переважна більшість членів залишених підпільних організацій була комуністами та функціонерами, вони виявилися або репресовані німцями, або втратили зв'язок з керівництвом.

Швидке просування німців дозволило їм в серпні 1941 р. окупувати всю Миколаївщину. Керівники Миколаївського підпільного обкому залишили територію області, чим значною мірою дезорієнтували і дезорганізували місцеве підпілля. Багато членів сформованих підпільних організацій у повному складі або частково евакуювалися, а ті, хто залишився, не змогли розгорнути боротьби. З 16 залишених підпільних райкомів розпочав боротьбу лише один. У доповідній записці опергрупи штабу партизанського руху 3-го Українського фронту з перевірки діяльності партизан і підпільників зазначалося, що “партизанський рух і підпільна робота... в Миколаївській області виникли і росли стихійно... без належної організаційної і керівної діяльності партійних і радян-

ських органів... Миколаївський обком КП(б)У... залишив незначну кількість членів партії для роботи в тилу противника, з яких більшість... евакуювалися, а ті, хто лишилися — не очолили стихійного... патріотичного руху”¹⁴.

У перші два-три місяці окупації Миколаївської області опір загарбникам чинили тільки поодинокі особи, частіше всього без керівництва слабкого і бездіяльного партійного підпілля. Ці часто й дотепер невідомі люди зривали накази окупаційних властей, оголошення міськуправи і поліції, перерізали лінії телефонного зв’язку, вели антифашистську агітацію і розповсюджували зведення Радінформбюро¹⁵.

За даними органів МВС, протягом війни в 12 з 29 районів Дніпропетровської області підпільно-партизанський рух був розгромлений у перші ж дні окупації або не розгорнувся взагалі. Змогли розпочати роботу лише 6 з 70 партійних міськкомів і 18 з 29 райкомів. Самовільно залишила область або виявила бездіяльність більшість керівників комсомольського підпілля¹⁶. До кінця 1941 р. в області вціліли лише 3 підпільні організації: Дніпропетровський обком, Дніпродзержинський та Павлоградський міськкоми.

Не кращою виявилася ситуація на Запоріжжі. В кінці вересня 1941 р. німці здійснили новий наступ на півдні України. Разом з відступаючими радянськими військами область залишило багато тих, кого відібрали для роботи у підпіллі (а це 128 комуністів із 310). З області пішли Мелітопольський підпільний міськком, 8 з 11 райкомів, а керівництво Запорізького обкому хоча й залишилося на місці і вчинило спробу розпочати роботу, але невдало¹⁷. До кінця 1941 р. в області не лишилося жодної партійної підпільної організації.

Залишене у Словечанському, Лугінському, Олевському, Коростенському, Ємільчинському, Народицькому, Базарському, Барашівському, Новоград-Волинському, Овруцькому та Чоповицькому районах Житомирщини комуністичне підпілля у більшості відійшло разом з підрозділами Червоної армії або ж було репресоване німцями. Навіть на 1 грудня 1942 р. в ЦК КП(б)У не було відомо про жодну підпільну парторганізацію у 13 районах області¹⁸.

Майже всі групи радянських парашутистів та піших кур’єрів були знешкоджені німцями. З 46 кур’єрів, надісланих УШПР на зв’язок з партизанськими загонами степової України з початку окупації до лютого 1942 р., повернулося лише 7¹⁹. До кінця 1941 р. спробували перетнути лінію фронту 2,5 тис. осіб, спрямованих радянським керівництвом для налагодження підпільної роботи. Однак більшість із них загинула²⁰.

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 окружних, міських та районних комітетів, близько тисячі організацій і груп²¹. Впродовж осені 1941 р. — зими 1942 р. нацистам вдалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам’янець-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла, Сімферополя, Феодосії, Ялти та інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 13 підпільних обкомів, 110 міськкомів і райкомів, 280 партосередків, загалом — близько 10 % створеного підпілля, тобто близько 2 тис. осіб²². Схожою виявилась ситуація й у сусідніх з УРСР Молдавії та Білорусії: залишене партійне підпілля було значною мірою розгромлене або дезорганізоване.

Причини невдач радянського руху Опору в 1941 р. аналізуються у радянських та німецьких документах. До таких причин німецькі спецслужби відносили хаос, що виник під час воєнних дій, чистку, проведену серед “активістів”, та депресію, яка охопила людей, залишених для підпільної роботи, під враженням блискавичних перемог Вермахту²³. У підсумковому звіті УШПР до несприятливих обставин зараховано: а) відсутність зв'язку з радянським тилом, б) важкі кліматичні умови зими, в) швидке вичерпання запасів продовольства і боєприпасів, г) недостатній досвід боротьби, д) зрадливість нестійких елементів²⁴.

Окрім перерахованих у документах причин українські дослідники називають ще декілька. В. Клоков наголошував на тому, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з підпіллям, тоді як поспіхом підготовлені підпільники погано розумілися на конспірації²⁵. І. Курас та А. Кентій вказали на: недостатній рівень політичної роботи, порушення принципу індивідуального відбору, не завжди ретельне вивчення ділових якостей командно-політичного складу, не до кінця опрацьовані питання конспірації та організації явок і паролів²⁶. А. Чайковський основною причиною поразок називає відсутність заздалегідь розробленої програми і конкретного плану розгортання боротьби, а також центрального керівництва партизанським рухом. Це викликало серйозні труднощі в підготовці кадрів, виробленні найбільш доцільних структурних форм, тактики дій, в організації зв'язку і матеріально-технічного забезпечення.

Варто вказати на ще одну помилку: під окупацією залишались функціонери, яких здебільшого знало місцеве населення. Довоєнні конфлікти з владою, старі образи незрідка підштовхували людей до того, що вони виказували ворожим спецслужбам підпільників.

Робилися і помилки місцевого масштабу. Наприклад, у Криму місцем розташування підпільного обкому обрали місто Керч, сильно віддалене від більшості районів півострова, що ускладнювало зв'язок обкому з підпільниками. Помилковим стало й те, що в підпіллі залишався не склад міськкомів і райкомів, а один-два організатори. В результаті провал організатора залишав підпільників без керівництва і зв'язку.

В цілому організація радянського Опору “згори” обернулася тим, що створені формування спочатку не користувалися масовою підтримкою населення і не мали досвіду боротьби. Крім того, адміністративне втручання в природний процес зародження Опору призвело до недбалості у підборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні. Робота з організації руху Опору була розпочата вже в ході війни, велася поспішно і не завжди кваліфіковано.

Однією з великих помилок в організації радянського руху Опору в перший період стало ставлення Москви до нього як до другорядного, допоміжного виду дій регулярної армії: з відсутністю ініціативи, формалізмом, діями суворо за статутом і наказами “згори”. Звідси — адміністративно-територіальний принцип у створенні підпілля, “добровільно-примусовий” підхід до набору особового складу, незадовільне забезпечення кадрами і матеріальними засобами.

Як твердить український історик С. Виноградов, в СРСР напередодні війни панувала атмосфера страху, тотальної підозрілості, доносів, що диво-

вижно поєднувалося з щирою вірою мас в успіхи соціалізму. В такій ситуації свідомість суспільства і масова поведінка закономірно набували непослідовного, роздвоєного характеру²⁷. Така роздвоєність негативно вплинула і на організацію партизанського руху. Поразки перших днів війни призвели до зміни хвилі патріотизму на розгубленість серед населення і керівників, зародження сумнівів у можливість перемоги. Передвоєнна атмосфера страху за наслідки прийнятих самостійних рішень не сприяла розвиткові ініціативи на місцях і в питанні розгортання руху Опору.

Одна з необхідних умов успішності партизанського руху — його добровільність — часто прямо або опосередковано порушувалася. Оскільки кожен українець пам'ятав, яких причин було достатньо для репресій, не кожен знаходив у собі сили відмовитися від пропозиції відповідних органів вступити в партизани. У грудні 1941 р. представник політвідділу 21-ї армії Південно-Західного фронту Чаплигін доповідав про “досвід” роботи інструктора Курського обкому комсомолу Агейченка стосовно добору дівчат для дій у тилу ворога: “Виконуючи тверде завдання (розкладку) завербувати 80 осіб,... він, будиши необізнаним з елементами цієї роботи, припустився грубих прорахунків — чинив тиск, влаштовував групові наради з постановкою конкретних завдань, що стало відомо вулиці,... обзивав “боягузами” й “зрадниками” тих, хто ухилився. Поставив питання на бюро РК про притягнення до відповідальності членів ВЛКСМ... за відмову виконати спеціальне завдання... Із 45 дівчат, викликаних Агейченком, під його тиском дали згоду 33, з'явилися в обком для поїздки — 12, але й з них четверо відмовилися”²⁸. Наслідками цих помилок стали масове дезертирство і зрадництво серед підпільників, їхня низька боєздатність, відірваність від населення, а відповідно, і від його підтримки.

Визначальним чинником життєспроможності підпілля була підтримка населення. За її відсутності будь-який опір приречений на поразку. Оскільки сталінський режим не міг похвалитися суцільною лояльністю населення, значна його частина не підтримувала радянських партизанів та підпільників у перший період розвитку радянського руху Опору. 13 жовтня 1941 р. німецький комендант тилового району № 553 повідомляв, що місцеве населення співпрацювало з німцями і багаторазово доносило їм про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти Німеччини²⁹. У доповідній записці на ім'я М. Хрущова від 23 листопада 1943 р. нарком С. Савченко писав: “Німецькі розвідувальні, контррозвідувальні і каральні органи... масово вербують агентуру з числа комуністів і комсомольців, котрі з різних причин залишилися в тилу ворога або потрапили туди зі спеціальним завданням... Противникові легко було прибрати осіб цієї категорії до рук, бо чимало з них... легалізувалися і доброхоті пройшли реєстрацію... Інколи окремі партійці, ставши на шлях зради, посідали у створених німецьких адміністраціях і каральних органах провідні посади, а деякі стали активними карателями...”³⁰.

Причиною зрадництва і дезертирства на початку окупації стала, перш за все, вузька соціальна база радянського руху Опору. Це пояснювалося невдоволенням значної частини населення сталінським режимом, пасивністю більшості громадян, які просто вичікували подальшого розвитку подій, психологічною депресією і розгубленістю, викликаними приголомшувачими пе-

ремогами Вермахту і терором айнцагрупп. Значно звужувала соціальну базу комуністичного підпілля і відсутність в антифашистів досвіду пропагандистської роботи з мирним населенням в умовах війни та окупації.

Осінь 1941 і зима 1941—1942 рр. стали важким випробовуванням життєспроможності і боєздатності партизанських формувань степової України, де природні умови не забезпечували надійних схованок для партизанських баз. За цих обставин загони, що уникли розгрому, перейшли до підпільно-диверсійних дій, а інші заховали зброю і розосередилися по населених пунктах, чекаючи весни. На весну 1942 р. партизани краю легалізувалися або пішли в глибоке підпілля. Цікаві, подані під різними кутами зору, відомості про стан партизанського руху в Україні в цей період подають радянські, німецькі, оунівські документи. Так, звіт про роботу штабу партизанського руху Південно-Західного фронту за 15 березня — 20 червня 1943 р. визнає той факт, що тривалий час після розгрому партизанського руху взимку 1941—1942 рр. в Південній Україні він практично не існував. Головною причиною цього називаються природні умови: “...партизанські загони, організовані в південних областях (Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській і Ворошиловградській)... розпалися, були виловлені і знищені... за винятком окремих партизанів і невеликих груп, які перейшли на підпільне і легальне існування в населених пунктах. Таким чином, величезна територія в смузі, яку обіймає з півночі і сходу р. Сіверський Донець і р. Дон, з півдня — Чорне море і на заході — р. Дніпро, з моменту окупації... не була охоплена партизанським рухом, позаяк голий степ не міг служити укриттям для партизанів”³¹.

Взимку 1941—1942 рр. німці писали про радянських партизанів так: “Внаслідок погіршення атмосферних умов і все більших труднощів з постачанням, а також постійних невдач партизанських операцій і наполегливого переслідування німецькими військами, дисципліна і бойовий дух значно знизилися. Членам багатьох загонів наказано переховуватися під час зими у родичів або друзів і бути напоготові на весну... протягом зими партизани хочуть завербувати нових членів загонів для відновлення дій після холодів”. Оунівське повідомлення підтверджує вищеназвані документи: “Деся до січня більшовики намагалися партизанами нищити німецьке запілля. Тепер змінили тактику. Партизани скрились в підпіллі, не проявляють своєї діяльності назовні”³².

В плані розвитку партизанського руху на Південно-Західному фронті на 1 лютого — 30 квітня 1943 р. наголошувалося: “На території, що звільняється, виявляється значна кількість партизанів-одинаків, груп і навіть загонів... Як правило, ці групи і загони... відсиджувалися і нічого не робили”³³. Наприклад, Миколаївський обком, затвердивши діяльність підпільної групи “Патріот Батьківщини”, водночас зазначив, що, незважаючи на масовість організації (60 осіб), її практична діяльність була незначною. Група не провела жодної бойової операції, лише 16 осіб проявляли деяку активність, а багато учасників ухилялися від ризикованих заходів³⁴.

Терор також паралізував роботу підпільних організацій, що уникнули розгрому. Залікані арештами і розстрілами, позбавлені керівництва, підпільники в подальшому не виявляли особливої активності, деякі лише в 1943 р. пристали до патріотичних груп, що виникли стихійно. Такого роду підпільні

формування перебували в глибокому, часто бездіяльному підпіллі, активізувалися лише з наближенням Червоної армії, зводили свою діяльність до агітації, дрібних диверсій, саботажу і крадіжок матеріальних цінностей.

Таким чином, до весни 1942 р. більшість радянських підпільно-партизанських формувань була розгромлена, а решта — змушена припинити активну діяльність і перейти у стан пасивного підпілля, метою якого була не активна антифашистська боротьба, а власна безпека, отримана шляхом майже повної відмови від протидії окупантам. В умовах тотального терору на весну 1942 р. підпільні організації, що вижили, розосередилися по населених пунктах, легалізувалися або пішли в глибоке підпілля, чекаючи весни і кращих умов для розгортання боротьби.

Однак організаційні зусилля, спрямовані на створення радянського підпілля в тилу ворога адміністративним шляхом мали не лише негативні наслідки. Вони давали можливість розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів, не гаючи часу на організаційне оформлення, підбір кадрів, накопичення матеріальних засобів для боротьби. В справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Адже в найбільш важкий для країни період антифашисти могли негайно вступати в боротьбу з окупантами, відволікаючи на себе значні сили противника. Крім того, часто саме від залишків заздалегідь створених підпільних організацій і партизанських загонів, переважна більшість яких з приходом німців була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, уже стихійно створених підпільних і партизанських формувань.

Визначальними причинами пожвавлення руху Опору стало порівняння громадянами радянського і нацистського режимів не на користь останнього та неможливість відстоювати свої інтереси при окупантах законним, ненасильницьким шляхом. На початку окупації ставлення населення України до нацистського окупаційного режиму не було однозначним. Натомість воно пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили гітлерівці: від індиферентності чи обмежених очікувань пом'якшення режиму й заможнішого життя більшості населення до свідомого й різкого несприйняття нацистського панування. Ставлення населення до окупантів коливалося залежно від кількох чинників: політичних та економічних заходів окупантів, становища на фронтах, соціальної приналежності громадян. Початкове вітання "нового порядку" однією частиною громадян та байдужість "мовчазної більшості" обіцяли німцям досить міцне підґрунтя в Україні.

Але невиправдані сподівання українського населення на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування ведуть на початку 1942 р. до переоцінки ним поглядів на чужоземне правління та його політичної переорієнтації. Нетривка лояльність змінилася обуренням і розчаруванням і врешті-решт переросла в стійку ненависть до окупантів. Шляхом масового морального та фізичного терору нацисти намагалися паралізувати волю радянських громадян до спротиву, посіяти серед них страх, усвідомлення неможливості будь-якого опору. Однак політика тотального терору мала зворотний ефект, піднявши на боротьбу тих, хто ще вчора був готовий змиритися з іноземним пануванням. Зростаюча ворожість до загарбників спонукала мирне населення переходити до пасивних й активних форм протидії окупантам.

Осмилюючи початковий етап зародження і розвитку підпільних організацій, що виникли стихійно, важливо з'ясувати особисті мотиви, що спонукали мирних людей приєднатися до антифашистської боротьби. Серед них можна виокремити ідеологічні, економічні та побутово-психологічні. Ідеологічні мотиви корінилися в патріотизмі, бажанні відновити радянську владу та несприйнятті нацизму багатьма мешканцями України. Радянська історіографія вважала головним, якщо не єдиним, рушієм народного спротиву саме ідеологічну мотивацію³⁵, обходячи увагою інші. Однак численні радянські і німецькі джерела називають й інші мотиви, виходячи з яких населення ставало на шлях загарбникам³⁶.

Економічними мотивами стали погіршення матеріального становища більшості населення і відстоювання ним своїх економічних інтересів, невдоволення економічною політикою окупантів (реквізиціями, вивезенням до Німеччини матеріальних цінностей та молоді, штучним голодом у містах, тактикою “випаленої землі”, збереженням колгоспної системи, надмірними податками, низькою оплатою праці).

Побутово-психологічні мотиви іноді ґрунтувалися на звичці українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей, що не влаштовували населення. Так, для окремої людини допомога підпільникам обумовлювалась не тільки патріотичними почуттями, а й звичайним співчуттям до “своїх”, сподіванням на те, що власний син або чоловік, перебуваючи в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших “добрих людей”. Поширеним мотивом участі в русі Опору було обурення зверхнім ставленням нацистів до місцевого населення, брутальним поведінням з полоненими червоноармійцями, втратами заручників, а також прагнення помсти за власне приниження або смерть близьких.

Крім того, при наближенні Червоної армії декотрі люди за допомогою участі (або імітації участі) в антифашистській діяльності намагалися заслужити прихильність радянської влади. В цьому випадку головним мотивом спротиву загарбникам був страх перед поверненням каральних органів СРСР. Природно, що в реальному житті всі ці мотиви тісно перепліталися і саме їхнє поєднання мало велике значення для розгортання руху Опору.

Важливу роль у спонуканні радянських патріотів до боротьби відігравала моральна, кадрова, а інколи і матеріальна підтримка з “Великої землі”. Після битви під Москвою радянське керівництво вирішило пожвавити боротьбу в тилу ворога, ухваливши відповідні рішення і виділивши необхідні ресурси. У зв'язку зі зміною становища на фронті ЦК КП(б)У на початку січня 1942 р. зобов'язав підпільні обкоми активізувати боротьбу. Радянське командування вживає заходів щодо встановлення зв'язку з підпіллям. Одночасно при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створюються відділи для роботи серед населення окупованих територій і партизанів, а при воєнних радах армій — оперативні групи для зв'язку з партизанами і допомоги їм. 2 жовтня створюється нелегальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом, його впорядкування і централізація надали йому більш організованого і цілеспрямованого характеру, зробили його більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання “Про стан підпільних партійних організацій України”, а також затвердив план зміцнення партійного підпілля і покращення керівництва ним на період від листопада 1942 до березня 1943 р. Передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми, направити в Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську області 70 парторганізаторів. З жовтня 1942 до травня 1943 р. в тил ворога було направлено 180 уповноважених ЦК КП(б)У, протягом 1943 р. перекинуто 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 комсомольську організацію³⁷.

Не менше ніж організаторська робота партійно-державних органів СРСР на активізації радянського підпілля позначилася позитивна зміна у ставленні цивільного населення до антифашистів. Начальник диверсійної служби абверу групи армій “Південь” Т. Оберлендер застерігав гітлерівське керівництво, що “активна і навіть пасивна підтримка партизанського руху значною частиною українського населення вибила б ґрунт з-під ніг німецького панування і призвела б до неможливості продовження операцій на Сході. Без доброзичливого ставлення населення і його активної підтримки, охорона території немислима”³⁸.

Зрозумівши значення народної підтримки, радянські органи здійснюють заходи, спрямовані на привернення населення окупованих територій на свій бік. Так, з другої половини березня 1942 р. на Південно-Західному фронті вживаються заходи з метою пожвавлення партизанського руху. Особливі зусилля зосереджувались на агітації населення окупованих районів, викритті звірств нацистів і роз’ясненні ставлення радянської влади до дезертирів, військовослужбовців, які виходять з ворожого оточення або втекли з полону³⁹. Оприлюднення позиції керівництва СРСР стосовно дезертирів, полонених та оточенців пояснювалося тим, що радянські антифашисти, потребуючи розширення власної соціальної бази на окупованих територіях, намагалися привернути ці категорії населення та їхніх близьких на свій бік, розвіяти їхні побоювання репресій в разі повернення Червоної армії. Проте, незважаючи на зростання ворожості населення до окупантів, воно, здебільшого залякане німецьким терором, все ж не надавало активної масової підтримки антифашистам.

Таким чином, з весни 1942 р. радянський рух Опору в регіоні вступає в новий етап розвитку. Під впливом перемог Червоної армії, отямившись від гітлерівських чисток та відчувши зміну у настроях населення, радянське підпілля активізує свою роботу. За даними СД, на початку 1942 р. в Україні помічені перші випадки активізації комуністичних підпільних груп, які до цього вели себе пасивно⁴⁰. Завдяки вжитим заходам у 1942 р. виникають нові підпільні організації, вдосконалюється структура комуністичного підпілля.

В цей же період починають стихійно виникати некомуністичні антифашистські організації. Незрідка такі організації ставали більш життєспроможними і дієздатними, ніж підготовлені комуністичні формування, оскільки вони виростали в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності більше враховували існуючі реалії, а не партійні настанови.

Зокрема, у грудні 1941 р. у м. Хотин Чернівецької області невідомим радянським офіцером створено комсомольську організацію, яка вже 21 грудня

здійснює підрив продовольчого складу. Створюються підпільні організації у Білгород-Дністровському та Ізмаїлі. В одному тільки Житомирі на першу половину 1942 р. діяло 20 підпільних груп. Ємільчинський, Новоград-Волинський і Городницький підпільні райкоми створили партизанський загін з 48 осіб і протягом року направили до нього 240 патріотів, передали 3 т борошна, 250 кг солі, 200 кг цукру, 36 кг шрифтів. У червні 1942 р. на станції Лозова Харківської області комуніст А. Немченко створив сильну підпільну організацію. З жовтня 1942 р. починає діяти молодіжна організація “Молода гвардія” у м. Краснодон Ворошиловградської області, що налічувала 90 членів⁴¹.

На середину 1942 р. на Чернігівщині діяло 65 підпільних організацій і груп загальним числом більше 430 осіб, на Полтавщині — 31 партійна організація і група, 4 комсомольських і 27 патріотичних груп, на Вінниччині — 179 організацій і груп. На осінь 1942 р. на Одещині розгорнули активну діяльність 55 організацій і груп комуністичного підпілля, що об’єднували понад тисячу людей⁴².

Найбільшими вогнищами радянського руху Опору в степовій Україні стали Дніпропетровська і Кіровоградська області. Це було зумовлене тим, що в цих областях підпільні обкоми не були розгромлені німцями. Під їхнім керівництвом діяльність підпільних організацій була централізована і скоординована, що, в свою чергу, зменшувало втрати і підвищувало ефективність боротьби. У найбільш сприятливих умовах перебував Кіровоградський обком, який базувався у важкодоступних для німців лісах. Маючи в своєму розпорядженні збройну силу, заздалегідь заготовлені запаси продовольства, матеріально-технічні засоби для політичної роботи, обком зміг швидко налагодити підпільну мережу і ефективно керувати нею. В січні 1942 р. створюються підпільні комсомольські організації в Кіровограді, Новій Празі, Світлополі, Знам’янці⁴³. На весну партійні організації розгорнули боротьбу в шести північно-східних районах області. У Кіровограді діяла підпільна група ім. Кірова, яка в другій половині 1942 р. виросла до 112 осіб. Восени вона об’єдналася з іншими підпільниками міста в організацію ім. Ворошилова, що фактично виконувала функції підпільного міськкому партії. На кінець року до її складу входило 730 осіб.⁴⁴

На Дніпропетровщині приступили до активної роботи 5 міськкомів і 12 райкомів партії. У другій половині січня в Павлограді відбулася обласна нарада керівників підпільних осередків Дніпропетровщини, на якій було підбито підсумки їхньої роботи і накреслено план подальших дій. Особливу увагу приділено зміцненню та збільшенню бойових і диверсійних груп. Ухвалено рішення про максимальне використання легальних засобів боротьби, для чого рекомендовано засилати своїх людей в окупаційні установи⁴⁵.

При допомозі ЦК у травні 1942 р. на основі підпільної організації Г. Савченка і на чолі з ним відновлено Дніпропетровський підпільний міськком, що налічував до 200 членів⁴⁶. На осінь в області діяло 12 підпільних міськкомів і райкомів партії, 39 комуністичних організацій і груп, які об’єднували 950 осіб. Кожен другий підпільник був комуністом або комсомольцем⁴⁷. У вересні 1942 р. відбулося створення об’єднаного райкому комсомолу з комсомольсько-молодіжних груп Павлоградського, Юр’ївського, Петропавлівського і Синельниківського районів.

На Миколаївщині влітку 1942 р. виникли нові підпільні організації і групи в Миколаєві, в селах Снігурівського, Новоодеського, Варварівського, Миколаїв-

ського, Березнегуватського районів. Важливою подією у розвитку радянського антифашистського руху в області стало створення підпільного “Миколаївського центру”, який керував 25 підпільними організаціями і групами краю з понад сотнею членів у них. Усього протягом 1942 р. в області створено 29 підпільних організацій і груп, з них 8 — у містах і 21 — в селах⁴⁸.

На другому етапі радянський рух Опору в Україні використовував проти окупантів переважно підпільні форми боротьби. Певна частина підпільників перебувала у бездіяльності, паралізована німецьким терором. А залякане населення в основній своїй масі, хоча й змінило своє ставлення до окупантів, все ж зволікало вступати в боротьбу з ними. Тому приплив у підпілля нових членів не став масовим. Підпілля протягом 1942 р. зазнало нових відчутних втрат. Готуючись до літнього наступу 1942 р., німці вживали найжорстокіших заходів для придушення партизанського й підпільного руху. Внаслідок нової хвилі репресій, часто доповнених безтурботністю і недотриманням конспірації, фашисти завдали радянському підпіллю важких ударів.

У травні-червні 1942 р. арештовано більшість членів Київського підпільного міськкому, а в січні 1943 р. — розгромлено Київський обком на чолі з І. Сергієнком. Усього за час окупації німці знищили у Києві 617 підпільників, “саботажників” та інших противників нацизму⁴⁹. Влітку 1942 р. гітлерівці заарештували сотні людей у Вінниці, з яких розстріляли 300⁵⁰. 9 липня 1942 р. почалися арешти серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря Дніпропетровського підпільного обкому М. Сташкова. До лютого 1943 р. було арештовано 85 осіб, з них 43 — розстріляно⁵¹. 25 липня 1942 р. арештовано всіх членів підпільної комсомольської організації м. Кадіївка, а в жовтні — підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні-травні 1943 р. арештовано або вбито більшість учасників Херсонського підпільного “Центру” на чолі з П. Комковим. З березня до липня 1943 р. німецька і румунська контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Водно-транспортний та Іллічівський райкоми, інші організації. Всього за цей час було арештовано 300 підпільників, більшу частину яких розстріляно⁵². Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини і Полтавщини: загинули члени підпільних обкомів, а робота більшості райкомів була дезорганізована.

Разом з тим, незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Після гірких невдач 1941 р. він на другому етапі довів свою життєспроможність, зміцнив свої лави і став діставати підтримку все ширших верств населення. І хоча розгорнути справжню партизанську війну в краї не вдалося, все ж організований “згори” радянський рух Опору набув підтримки “знизу” і перетворився за своїм характером на народний, а не суто партійний, як раніше. Комуністичне підпілля, що врятувалося від розгрому, зберегло або відновило свою структуру та зв’язки і поступово розгортало активну боротьбу. Паралельним шляхом розпочався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій і груп, які за своїм складом не були комуністичними.

При наближенні військ антигітлерівської коаліції та у зв’язку зі стратегічним переломом у ході воєнних дій на фронтах, коли стала зрозумілою немінуча поразка Німеччини та її сателітів, відбулася різка активізація руху Опору по всій Європі. Цьому також сприяли зростання невдоволення населення

окупаційним режимом, накопичення антифашистами досвіду боротьби, збільшення матеріальної допомоги з “Великої землі”.

Серед іншого, про активізацію Опору свідчили нові завдання, що ставили перед собою антифашисти по всій Європі. Так, у лютому 1943 р. Болгарська робітничка партія ухвалює директиву про переростання збройної боротьби у повстання, а компартія Албанії (у березні 1943 р.) — рішення про підготовку всенародного повстання проти окупантів. У другій половині 1943 р. створена Литовська визвольна армія. 9 вересня 1943 р. Християнсько-демократична, Ліберальна, Соціалістична, Комуністична партії, Партія дії, Партія демократичної праці утворили Комітет національного визволення Італії. Ця подія вважається початком загальнонаціонального руху Опору. У грудні 1943 р. чеський уряд у Лондоні погодився на створення партизанських груп у Чехії⁵³.

Якщо керівництво Армії Крайової протягом 1942 — першої половини 1943 рр. прямо забороняло своїм підлеглим активно боротися з окупантами аби не зазнавати даремних втрат, а влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тисячі бійців, то взимку 1944 р. вона зросла до 350 тисяч⁵⁴. “Аківці” зі зброєю в руках взяли участь у звільненні Львова та Вільнюса, організували надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 року, а чеські антифашисти — Празьке повстання 1945 року. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Звільнення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 року.

На початок 1943 р. у нелегальній діяльності на території України також стався вирішальний злам. Майже скрізь підпільно-партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Проявами такого зламу стали перехід все більшої частини цивільного населення від пасивної ворожості до активної боротьби проти окупантів, активізація партизанської війни, подальше зміцнення підпілля, його підготовка і перехід до збройних методів боротьби при наближенні радянських військ, взаємодія партизанів і підпільників з Червоною армією.

У постанові ЦК КП(б)У “Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні” за липень 1943 р. зазначалося: “Взимку 1942—1943 рр. і весною 1943 р. партизанський рух значно поширився і організаційно зміцнів... На активну боротьбу проти німецьких загарбників піднялися широкі маси радянського населення”⁵⁵. Про швидке зростання чисельності і впливу радянського підпілля в Україні свідчив у квітні 1943 р. начальник поліції і служби безпеки РКУ: “Спостерігається зростання і створення великих груп комуністичної партії в Київському, Миколаївському, Дніпропетровському, Сталінському, Сімферопольському округах поліції”⁵⁶.

На території Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей діяла “Народна гвардія західних областей України”, перейменована наприкінці 1943 р. на “Партизанський рух західних областей України”, що об’єднувала до 600 осіб. У Глинянському районі Львівщини активністю відзначалася організація “Визволення Вітчизни”. Однак так і не були відновлені підпільні обкоми у Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Львівській областях. В цілому, радянське

підпілля в західних областях України було слабким, не мало централізованого характеру в межах своїх областей і не знаходило широкої підтримки серед місцевого населення. Поруч із радянським, в Західній Україні активно діяло підпілля ОУН, польське та єврейське антифашистське підпілля.

У травні 1943 р. відновлює роботу Черкаський райком, а восени — Сімферопольський міськком. В Криму активно діють підпільники Севастополя, Ялти, Феодосії, Сейтлера, Красноперекопського і Первомайського районів. Влітку 1943 р. тільки у Києві боролися з загарбниками 5 підпільних райкомів і 128 організацій та груп. На початок 1944 р. на Вінниччині діяло 2 200 підпільників у складі понад ста організацій і груп, а на Волині антифашистську боротьбу спрямували підпільний обком, 11 райкомів та 39 низових організацій. Радянське підпілля Житомирської області об'єднувало 1 173 комуніста, Рівненської — 1600 осіб⁵⁷.

Якщо взимку 1941/42 рр. відбувався процес переходу радянських антифашистів від партизанських до підпільних методів боротьби, то в 1943—1944 рр. з наближенням Червоної армії відбувається зворотний процес. З наближенням фронту створювали партизанські загони і переходили до відкритої збройної боротьби підпільники Миколаївщини. Одними з перших стали до зброї підпільники сіл Баштанського району. В жовтні 1943 р. вони об'єдналися в партизанський загін на чолі з І. Калиниченком. У Великотокмацькому районі Запоріжчини на базі підпільних груп виріс й активно діяв партизанський загін І. Акулова та І. Щави. Синельниківський підпільний райком з Дніпропетровщини створив бойові групи з 60 бійців, які нападали на відступаючих німців. В пониззі Дніпра в містах Нікополі, Марганці, в Голопристанському, Орджонікідзевському та інших районах підпільники теж створили партизанські загони, які швидко розрослися та розпочали бойові дії. Так, створений улітку 1943 р. загін Г. Шконди у складі 80 бійців до осені подвоїв свою чисельність⁵⁸.

Ті ж, хто залишався в підпіллі, все більше уваги приділяли бойовим методам боротьби. Для бойової діяльності підпілля характерними були диверсії на підприємствах і транспорті, здійснення терористичних актів, псування ліній зв'язку, напади на дрібні фашистські гарнізони, поліцейні дільниці та сільські управи тощо. Основним напрямком бойової діяльності підпільників з кінця 1942 р. і до визволення краю від окупантів була підготовка до збройних повстань. Збройні виступи проти окупантів були найбільш гострою формою боротьби підпільників.

Визначною сторінкою діяльності радянського руху Опору стало Павлоградське повстання в лютому 1943 р. Користаючись з наступу Червоної армії на лівобережну Дніпропетровщину, місцеві підпільники виробили план повстання, яке очолили підпільні обком і міськком компартії. Повстання розпочалося 13 лютого 1943 р., коли німці оточили і знищили в бою 50 підпільників, які зібралися на шкіряному заводі. Однак це не зірвало планів повстання. 17 лютого бойові групи підпілля вдарили в тил окупантам, які стримували наступ на Павлоград 35-ї радянської дивізії. У повстанні взяло участь майже 500 павлоградців, які завдали відчутних втрат окупантам, врятували багато матеріальних цінностей і важливих об'єктів міста, прискорили звільнення міста від фашистів. Завдяки діям повстанців удалося зберегти незруйнованими майже всі підприємства Павлограда, склади з продовольством та лінії зв'язку⁵⁹. Але

22 лютого німці провели контрнаступ і радянські війська залишили місто аж до повторного його звільнення восени 1943 р. Після цього підпільна боротьба в Павлограді і околицях практично припинилася до кінця окупації, оскільки разом з Червоною армією покинула місто й більша частина підпільників.

Одночасно з Павлоградським повстанням здійснюють збройний виступ підпільники Петропавлівського району. Загін В. Фесенка, сформований з підпільників району, налічував понад 100 осіб. 17 лютого 1943 р., встановивши зв'язок з командуванням частин Червоної армії, партизани захопили Петропавлівку та прилеглі до неї села. Повстанці утримували райцентр протягом шести днів, поки німці не кинули проти них танки. Тоді загін з боями відійшов під Ізюм, де влився в регулярні з'єднання.

Потужне повстання 27 лютого 1943 р. вибухнуло у райцентрі Варва Чернігівської області. В результаті райцентр і прилеглі села на 2 дні опинилися в руках повстанців, яких налічувалося майже 300 осіб. Провівши кілька боїв з карателями, "народні месники" відступили і перейшли до партизанської тактики боротьби⁶⁰.

З наближенням Червоної армії до кордонів регіону восени 1943 р. знову повсюдно відбуваються збройні виступи радянських антифашистів. Так, з просуванням фронту до Дніпродзержинська у жовтні 1943 р. проти німців виступила бойова група з 30 підпільників на чолі з П. Педіском. Разом з радянськими військами група взяла участь у вуличних боях за місто. На допомогу дніпродзержинцям прийшли бойові групи на чолі з секретарем Криничанського підпільного райкому В. Терещенком.

Збройні групи самооборони для збереження промислових підприємств і матеріальних цінностей від пограбування і знищення окупантами були створені на підприємствах Дніпропетровська, де вони не дали ворогові зруйнувати електростанцію на заводі ім. Петровського, міський водогін, багато будівель⁶¹. Зі зброєю в руках під час боїв за Мелітополь Запорізької області виступили групи Щеглова і Матюхіна. Підпільні організації Новоодеського і Березнегуватського районів Миколаївщини, херсонський "Центр", краснодонська "Молода гвардія" також вели підготовку до збройного виступу, але здійснити його не змогли⁶². Масовий збройний виступ проти німців готував і запорізький "Ревком", організувавши до 40 бойових груп. Однак 15 березня 1943 р. він був зірваний арештом керівників "Ревкому" і близько 50 підпільників⁶³.

Такі збройні виступи стали важливим етапом розвитку радянського антифашистського руху, продемонструвавши, що він став значною політичною і воєнною силою, і змусивши окупантів ще більше посилити свої гарнізони й окупаційну адміністрацію.

Одним з важливих критеріїв оцінки ролі радянського руху Опору в боротьбі проти загарбників є його ефективність. Її складовими вважаються масовість Опору, прямі військові та економічні втрати, завдані окупантам, малий відсоток власних втрат, кількість окупаційних сил, які антифашисти відтягували на себе, морально-психологічний вплив на окупантів та цивільне населення. За офіційними даними, протягом 1941—1944 рр. на окупованій території України діяло 22 підпільних обкоми, 13 інших великих підпільних центрів, 200 міськомів і райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськомів і райкомів комсомолу, 3,5 тис. низових організацій і груп, в яких налічувалося понад 100 тис. патріотів⁶⁴.

Однак у встановленні кількісних показників діяльності радянського підпілля на шляху дослідника зустрічається кілька проблем. По-перше, умови боротьби в підпіллі були такими (сувора конспірація, загибель багатьох учасників, втрата свідчень), що первинних документів про неї збереглося дуже мало. Тому досить проблематично документально простежити внесок кожного підпільного осередку у перемогу над агресорами.

По-друге, процес збирання документів про радянський рух Опору був складним. Після визволення певної території, а також одразу після війни державним і військовим органам у важких умовах і в стислий термін потрібно було зібрати відомості про рух Опору, які документувалися і відкладалися в різного роду архівосховищах. Наприклад, 14 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР наказав начальникам обласних, міських і районних відділів МВС скласти довідки про партизанський рух в Україні з 11 пунктів до 1 березня 1948 р. Тобто за три місяці треба було зібрати фактичний матеріал, перевірити його, скласти офіційні документи, узгодити їх з місцевими партійними органами і надіслати в Архівне Управління МВС УРСР та в місцевий облдержархів. Зрозуміло, що за такий короткий термін якісно зробити такий величезний обсяг роботи було неможливо.

Аналіз цих матеріалів показує, що вони містять значну частку неправдивої та необ'єктивної інформації. Причому така інформація накопичувалася і потрапляла до документів як під час війни, так і після її закінчення. При складенні довідок про партизанський рух можливі були численні помилки, недбалість, оковамилювання і приписки. Відкидалися лише повністю сфальсифіковані звіти командирів партизанських загонів і керівників підпільних організацій, перевірка яких свідчила про те, що даний загін (організація) взагалі не діяв. Якщо ж факт існування і антифашистської боротьби підтверджувався, то, як правило, звіт затверджувався, незважаючи на те, що міг містити в собі значні фальсифікації. Так, у постанові бюро Запорізького обкому КПУ від 11 серпня 1945 р. констатується повна неправдивість звітів легендарного підпільного запорізького "Ревкому", зокрема вражаюча різниця між даними, наведеними у першому та другому звітах. Так, за першим звітом "Ревком" об'єднував 18 партизанських загонів в кількості 2 111 осіб, які вбили 15 130 окупантів, пустили під укіс 22 ешелони, знищили 24 паровози, 572 вагони, 320 автомашин, 14 танків, 7 бронетранспортерів. За другим звітом "Ревком" керував діяльністю 9 партизанських загонів і 931 особою, які вбили 580 окупантів, пустили під укіс 7 ешелонів, знищили 9 паровозів, 176 вагонів, 29 автомашин.

У результаті перевірки було встановлено, що деякі партизанські загоны, включені до складу "Ревкому", насправді були невеликими підпільними групами, інші — нічого спільного з "Ревкомом" не мали, а загін В. Васильєва був вигаданий. У постанові зазначено, що диверсії на залізницях, про які йдеться у звітах, у більшості вигадані, а визначити, хто справді здійснив катастрофи поїздів з хлібом на перегоні Кушугум-Балабине, важко, оскільки на ці акції претендували ще й групи Самсики, Скрипниченка та ін. Далі в постанові зазначено: "...члени Ревкому Сажченко, Венгеренко, Теренник та ін. в своїх звітах... стали на шлях відвертої брехні... приписуючи собі неіснуючі заслуги, зараховуючи до числа партизанів неприторенних ворогів, зрадників

і пройдисвітів... Крім того, в списки партизанів внесено 120 чоловік, які не брали ніякої участі в боротьбі... й отримали партизанські документи від Сажченка за пшеницю, поросят та ін. продукти”⁶⁵. З цих документів можна зробити висновок про недостовірність принаймні деяких фактів і цифр у них і неможливість їхнього використання без певних застережень.

Дані про партизанський рух, зібрані і перевірені під час війни працівниками представництв УШПР при Українських фронтах і використані в 1947—1948 рр., є ще менш достовірними і більш приблизними, оскільки для збирання об’єктивної інформації їм в умовах війни бракувало часу, засобів і самих свідків та учасників Опору, багато з яких з різних причин залишили місцевість, де вели боротьбу. Так, начальник опервідділу ШПР при 3-му Українському фронті, який займався перевіркою партизанських звітів, визнавав у листопаді 1944 р., що його відділ не міг охопити перевіркою всі звіти, тому брали лише ті з них, що викликали сумнів. Наприклад, опергрупа по Миколаївській області перевірила діяльність 19 партизанських загонів та підпільних організацій. 13 звітів було підтверджено, а 6 визнано сфальсифікованими. Найбільш характерним серед останніх був звіт І. Янера. Він перед приходом Червоної армії створив у с. Березнегувате невелику групу, головно з людей, яким треба було реабілітуватися перед радянською владою. У звіті Янер вказав, що в загоні було 280 осіб, загін потопив 3 баржі, 4 буксири, знищив до 1 000 фашистів. Перевірка показала повну невідповідність звіту реальним фактам⁶⁶.

Документи про чисельність організацій і загонів, час і результати їхньої діяльності, що зберігаються в центральних і місцевих архівах, також зі зрозумілих причин містять деякі дрібні невідповідності, огріхи, неточності й помилки на письмі, зроблені ще при складанні цих документів. Наприклад, за одними даними, партизанський загін В. Бабича (Дніпропетровська область) налічував 34 особи, з яких 21 був комуністом, 2 — комсомольцями, 11 — безпартійними. За іншими даними, в загоні перебувало 45 осіб, з яких 28 комуністів, 3 комсомольці, 14 безпартійних⁶⁷.

Дослідники М. Коваль, С. Макарчук, О. Гогун та А. Кентій звертають увагу на радянську систему приписок при підготовці історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел та історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією, на ретельну селекцію всіх збірників документів та неодноразове просіювання архівних фондів з метою усунення негативної інформації⁶⁸. Прикладом такої селекції є бесіда зав.інформаційним сектором відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Слинька з колишнім секретарем Кіровоградського підпільного обкому М. Скирдою, записана 23 червня 1944 р. В цьому друкованому тексті пізніше зроблені рукописні виправлення, викреслені деякі речення, які в невивідному світлі подають моральний стан радянських антифашистів у 1941—1942 рр., свідчать про їхню тривалу пасивність, а також вписано кілька обов’язкових тоді ідеологічних штампів⁶⁹.

П. Брицький називає перебільшеними дані радянських дослідників щодо втрат окупантів від дій партизанів та підпілля і критикує фальсифікації, що здійснювалися з санкції та за вказівками “згори”. Так, на XVI з’їзді КП(б)У зазначалося, що в окупованій Україні в роки війни було створено

14 підпільних обкомів, 154 міських і районних комітети, 700 підпільних організацій. У 1967 р. з'явилися інші цифри: 16 обкомів, 172 міських і районних комітети, 700 партосередків, а в 1975 р. уже говорилося про 23 обкоми, 685 міських і районних комітетів і 4 315 партосередків⁷⁰.

Пізніше в “Истории Великой Отечественной войны Советского Союза” з'явилися дані, що в Білорусії проти фашистів боролися 374 тис. партизанів і понад 70 тис. підпільників, тим часом як в Україні — відповідно 220 і 34 тис. Відтоді розпочалося змагання між керівництвом України і Білорусії. 28 листопада 1961 р. президія ЦК КПУ ухвалила постанову “Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”, де йшлося про те, що було не враховано як учасників радянського руху Опору багатьох зв'язкових, розвідників, провідників, господарів явок, осіб, які переховували і лікували поранених бійців, поширювали листівки, лагодили партизанам зброю, постачали продукти, випікали хліб тощо. Невдовзі було визнано діяльність нових партизанських загонів і груп. У травні 1962 р. в Кіровоградській області додатково було “виявлено” понад 2 500 учасників патріотичного руху⁷¹. Таким чином, цифра в 100 тисяч підпільників, які брали участь в антифашистській боротьбі протягом усього періоду окупації України, виглядає надзвичайно перебільшеною⁷², а встановлення реальної кількості учасників радянського підпілля є завданням майбутнього наукового дослідження.

З огляду на ці факти, до звітів керівників підпілля (партизанів), документів УШПР і партійних органів, особливо до кількісних показників (як-от кількість організацій і загонів та їх учасників, розміри заповідяних окупантам втрат і розміри наданої Червоній армії допомоги) слід ставитися вельми критично і використовувати лише як приблизні й такі, що віддзеркалюють певні явища і загальні тенденції, а не цілком достовірні факти.

З іншого боку, вищевказані кількісні перебільшення певною мірою врівноважуються тим, що в Україні під час окупації діяло багато невеликих підпільно-партизанських груп, про які відомо дуже мало або взагалі невідомо, переважно з причини загибелі цих груп. Тому роботу, проведenu відповідно до постанови “Про недоліки, допущені по відношенню до учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні...” від 1961 р., що привела до значного збільшення офіційної кількості організацій і загонів та загальної кількості антифашистів, не можна вважати цілком апологетичною. Адже завдяки цьому істотно активізувалася справа нагромадження в архівах документів з антифашистської боротьби в Україні.

Таким чином, радянське підпілля було організоване у 1941 р. з ініціативи Комуністичної партії, державних і воєнних органів Радянського Союзу. В підпіллі було залишено близько 30 тис. осіб. Спочатку воно складалося лише з підпільних комуністичних і комсомольських організацій, а створення непартійних антифашистських організацій не передбачалося. Партійно-державні органи одразу взяли радянський рух Опору під свій ідеологічний, кадровий і організаційний контроль. Впродовж усієї війни компартія намагалася утримувати під своїм впливом і керівництвом не тільки партійне і комсомольське, а й так зване патріотичне підпілля, яке виникло стихійно і основний

склад якого не був комуністичним. Партійні центри ставили перед підпіллям завдання, направляли, координували і контролювали його дії, підпорядковували діяльність окремих організацій інтересам фронту. Ідеологічною основою більшості радянських підпільних формувань були більшовицькі постулати, а відновлення радянської влади — їхньою кінцевою метою.

Москва поставила перед радянськими антифашистами завдання тотальної і безкомпромісної війни, підпорядкованої інтересам Червоної армії, незважаючи на власні труднощі і втрати. Одним з найбільш ефективних та масових видів руху Опору стала підпільна боротьба, що була поширена по всій території України і здійснювалась у різноманітних формах: від антифашистської агітації та пропаганди — до масштабних диверсій і збройного повстання проти окупантів.

Через недоліки в управлінні, брак досвіду та відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування радянське підпілля зазнало важкого удару. Лише 10 % підпільних організацій пережили зиму 1941/42 рр. Проте набуття досвіду боротьби та зростаюча підтримка населення протягом 1942 р. привели до активізації комуністичного підпілля та стихійного виникнення нових патріотичних груп.

Специфіка українського ландшафту зумовила те, що у степових та лісо-степових районах УРСР тривале існування партизанських загонів було неможливе. Тому на більшості території України головною антифашистською силою виступали підпільні організації, які за необхідності змінювали свою тактику з підпільної на партизанську і навпаки.

У 1943—1944 рр. радянське підпілля зростає чисельно й здобуває масову підтримку цивільного населення, ініціатива у боротьбі переходить від гітлерівців до антифашистів. Кульмінацією діяльності підпільників стають збройні повстання проти загарбників та безпосередня взаємодія з підрозділами наступаючої Червоної армії при захопленні населених пунктів.

Оцінюючи вклад радянського підпілля у перемогу над ворогом, слід наголосити, що впродовж 1941—1944 рр. в його лавах боролись з ворогом десятки тисяч людей, які завдали окупантам відчутних втрат у живій силі, техніці, ослаблювали його економічний потенціал, зміцнювали віру українців у перемогу та підривали волю до боротьби у німецько-фашистських загарбників. Підпільники боролися з поневолювачами навіть там, де цього не могли робити партизани. Саме тому підпільні форми Опору стали основними в більшості регіонів, за винятком українського Полісся.

Історичне значення антифашистської боротьби українців у тилу ворога полягає в тому, що ця боротьба засвідчила несприйняття нацистського “нового порядку” більшістю українців, продемонструвала мужність і стійкість українського народу, його вагомий внесок у вигнання окупантів та зробила його одним з народів-переможців у Другій світовій війні.

¹ Чайковський А.С. Невідома війна. — К., 1994. — С. 99.

² див.: Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941—1944. — К., 1983. — С. 5.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). Ф. 57. — Оп. 4 — Спр. 388. — Арк. 20.

- ⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 1. — Арк. 7–8.
- ⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 231. — Арк. 1.
- ⁶ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1 ; ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 388. — Арк. 20, 41.
- ⁷ *Шайкан В.А.* КПСС — организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.). Дисс... канд. истор. наук. — Днепропетровск, 1989. — С. 46–47, 50.
- ⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 388. — Арк. 20, 41.
- ⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3-х т. — К.: Политиздат Украины, 1975. — Т. 1. — С. 298.
- ¹⁰ *Григоревич Д., Денисенко П., Немятый В.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — К., 1976. — С. 155, 161.
- ¹¹ *Петровський В.В., Радченко Л. О., Семененко В.І.* Історія України: Неупереджений погляд. — Х., 2007. — С. 440.
- ¹² Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 225.
- ¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 197. — Арк. 133–134.
- ¹⁴ Там само. — Ф. 62. — Оп. 2. — Спр. 390. — Арк. 14.
- ¹⁵ *Немятый В.И.* Партийное подполье юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): Дисс... канд. истор. наук. — К., 1964. — С. 93.
- ¹⁶ ДАДО. — Ф. 268. — Оп. 2. — Спр. 58. — арк. 29–115; Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 1. — Арк. 7.
- ¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 14. — Арк. 13; Спр. 32. — Арк. 281.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 8. — Арк. 22.
- ¹⁹ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 18, 20–23, 25–26.
- ²⁰ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — С. 223.
- ²¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. В 2-х кн. — К., 1985. — Кн. 1: Борьба в подполье. — С. 76.
- ²² *Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.* Назв. праця. — С. 438.
- ²³ Центральный державный архив вищих органів влади України (далі — ЦДАВОУ). — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 55.
- ²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 6–7; Спр. 226. — Арк. 44.
- ²⁵ *Клоков В.И.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. — К., 1978. — С. 46.
- ²⁶ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 13.
- ²⁷ *Виноградов С.В.* Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941–1944 рр.): Дис... канд. істор. наук. — К., 1994. — С. 21.
- ²⁸ *Чайковський А. С.* Назв. праця. — С. 22.
- ²⁹ ЦДАВОУ. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 394. — Арк. 4.
- ³⁰ *Чайковський А.С.* Назв. праця. — С. 202.
- ³¹ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 27.
- ³² Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 197. — Арк. 118; Спр. 347. — Арк. 38.
- ³³ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 10.
- ³⁴ Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 267. — Арк. 201, 203.
- ³⁵ *Кондратенко Л.В.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. Изд. 2-е. — К., 1980. — С. 58.

- ³⁶ Див.: *Слободянюк М.А.* Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941—1944 рр.): Дис... канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 76—78.
- ³⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 182.
- ³⁸ ЦДАВОУ. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 296. — Арк. 4.
- ³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 197. — Арк. 73.
- ⁴⁰ ЦДАВОУ. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 55.
- ⁴¹ *Клоков В., Кулик І., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957. — С. 53.
- ⁴² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. В 2-х кн. — К.: Наукова думка, 1985. — Кн. 1: Борьба в подполье. — С. 44—45, 51—52, 55.
- ⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 474, 475, 477.
- ⁴⁴ *Григоревич Д., Денисенко П., Немятый В.* Назв. праця. — С. 61, 62.
- ⁴⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: В 3-х т. — К., 1985. — Т. 1. — С. 434.
- ⁴⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.): Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 78.
- ⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 171. — Арк. 137.
- ⁴⁸ ДАМО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 8.
- ⁴⁹ *Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004. — С. 149.
- ⁵⁰ *Чайковський А.С.* Назв. праця. — С. 19.
- ⁵¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 88.
- ⁵² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 190.
- ⁵³ *Яровий В. І.* Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві — 90-ті роки ХХ ст. Курс лекцій. — К., 1997. — С. 8, 24, 38.
- ⁵⁴ *Козлітін В.Д.* Друга світова війна 1939—1945 рр.: Навч. посібник. — Х., 2001. — С. 180, 183.
- ⁵⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Документы и материалы. В 3-х т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 242.
- ⁵⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 193, 194.
- ⁵⁷ Там само. — Т. 3. — С. 70—72.
- ⁵⁸ Там само. — Т. 2. — С. 240.
- ⁵⁹ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 4. — Арк. 33—36; Оп. 5. — Спр. 130. — Арк. 19.
- ⁶⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 224—226.
- ⁶¹ Там само. — С. 386.
- ⁶² ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 267. — Арк. 189, 205.
- ⁶³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 226.
- ⁶⁴ Там само. — Т. 3. — С. 414.

Розділ 3. По інший бік лінії фронту

⁶⁵ Державний архів Запорізької області. — Ф. 102. — Оп. 30. — Спр. 207. — Арк. 90—97.

⁶⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 20.

⁶⁷ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 1. — Арк. 317—319; Ф. 268. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 11.

⁶⁸ *Макарчук С.С.* Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни: Автореф. дис... канд. істор. наук. — Київ, 1994. — С. 12—22; *Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр. істор. журн. — 1995. — № 3. — С. 7—8; "...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...". Красные партизаны Украины, 1941—1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт. сост.: *Гогун А., Кентий А.* — К., 2006. — С. 65—75.

⁶⁹ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. 429. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 80—84.

⁷⁰ *Брицький П.П.* Україна у другій світовій війні (1939—1945 рр.). — Чернівці, 1995. — С. 61.

⁷¹ *Чайковський А.С.* Назв. праця. — С. 247, 248.

⁷² *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 270.

І. ІЛЬЮШИН

Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння

Проблема взаємин між українцями і поляками на території їх спільного проживання в роки Другої світової війни донині залишається найбільш чіткою у сучасних відносинах двох народів-сусідів. Пояснення такого стану речей потребує не лише розгляду тогочасних воєнних подій у комплексі, а й у контексті всієї історії українсько-польських взаємин¹.

Та обставина, що геополітичні зміни в регіоні 1939 р. значною частиною українців по обидва боки річок Буг і Сян розцінювалися як можливість для відтворення Української держави з включенням до її складу всіх українських етнічних територій, від самого початку війни розвела українців і поляків у регіоні по двох протилежних таборах.

Німецьке ставлення до підкореного місцевого населення яскраво відображає промова генерал-губернатора Г. Франка, виголошена ним у Кракові з нагоди Різдвяних свят 29 грудня 1940 р.: “Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розплутали цю війну. Поляки занедбали цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб зникла Польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер примиритися з цим новим порядком... Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства. Для них година створення Генерального губернаторства (далі — ГГ) стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави”².

Попри весь фігуральний і пафосний тон цієї тиради, не слід дивуватися незаперечному факту, що в перші роки війни в лавах українських “колаборантських” військових формувань і органах місцевої влади, створених у ГГ, опинився великий відсоток національно свідомих українців. До війни поляки намагалися не допускати їх до адміністративних посад, тому до основних мотивів вступу українців на службу до німців слід зарахувати також прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Поза сумнівом, багато з них, наскільки дозволяли обставини, намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси. Щодо українців-галичан справа була ще простішою: більшість були виховані у середовищі німецької мови і культури, деякі закінчили австрійські навчальні заклади і служили в австрійській армії.

Важливе значення мав також той чинник, що ОУН упродовж тривалого часу свідомо йшла на співпрацю з німцями, намагаючись озброїти україн-

ську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і використати створені таким чином збройні формування в слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави — нацистська Німеччина і СРСР — вичерпають власні сили і з'явиться шанс для боротьби за Українську соборну самостійну державу (УССД).

Окремі українські діячі навіть розглядали можливість, коли послаблена або й остаточно розбита Німеччина в роки війни увійде в союз із західними державами, щоб запобігти радянській експансії в Європу. За таких умов, розмірковували вони, і українцям добре було б мати власне військо. Цими намірами найчастіше пояснювали свою участь у створенні в 1943 р. дивізії “СС-Галичина” деякі представники Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем ³.

Водночас німецька влада пішла на певні поступки в ГГ саме українцям, а не полякам. Хоча окупанти намагалися використовувати однаковою мірою в своїх цілях і тих і інших, однак українців вони сприймали як народ, визволений ними з-під чужоземного ярма (в даному випадку — польського), а поляків — як народ, котрий вони завоювали.

Численні звіти до Лондона, де на той час перебував польський еміграційний уряд, командування польським військово-політичним підпіллям, свідчать про те, як поляки боляче реагували на створення німцями на окупованих територіях Польщі так званої русинської республіки, “виділення русинів і надання їм, на відміну від поляків, усіх прав громадян Райху”. Зокрема, полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залом для чекання на вокзалі, німці зобов'язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму та інше. Це в той час як українці мали власне казино, займали посади ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах.

З українців утворювалися озброєні загони, частину з яких німці направляли для охорони словацького і угорського кордонів, внаслідок чого подолання їх польськими військовими та кур'єрами значно ускладнилося ⁴. Водночас поляки становили великий відсоток німецької агентури, яка була перекинута до СРСР, а в подальшому захоплена органами радянської держбезпеки. Заарештовані в Західній Україні польські підпільники передали до НКВС чимало важливої інформації про ОУН та її підготовку до збройного повстання в Східній Галичині, що мало відбутися у день нападу Німеччини на СРСР. Одержана інформація спричинила жажливі розправи над в'язнями в тюрмах Західної України у момент відступу ⁵.

Приєднання західноукраїнських земель до СРСР у 1939 р. також відбувалося під приводом визволення українського народу з-під польського ярма. Під час численних тогочасних мітингів українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків. Тому Кремль надав своїм перетворенням на цих землях проукраїнського характеру.

В перші дні і тижні після зайняття Червоною армією Східної Галичини і Волині переважна частина місцевої української громадськості співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України. Водночас у деяких районах у цей період сталися перші випадки грабунку,

вбивства та спалення маєтків польських осадників. Наприклад, у колонії Якубівка на Бережанщині було спалено 53 домівки і вбито 24 особи⁶. У відповідь на скарги поляків командуючий Українським фронтом генерал С. Тимошенко видав відозву українською і польською мовами, в якій закликав “працюючих людей” до порозуміння.

Втім, чимало представників радянських органів влади, висуваючи гасла соціальної справедливості, навпаки, намагалися збудити ненависть до заможніших верств населення західноукраїнського регіону. Зрозуміло, що місцеву українську людність не потрібно було зайвий раз спокушати цими гаслами. Адже різниця в життєвому рівні людей у міжвоєнній Польщі, особливо на її східних землях, дійсно була разючою, і такий стан речей не міг не обурювати бідноту.

Однак у цьому випадку важливо підкреслити, що деякі з радянських пропагандистів і агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення з закликами, наприклад, “вигнати буржуїв з їхніх трикімнатних квартир”, тим самим підштовхували селян до нападів на маєтки польських осадників, убивств підприємців і купців тощо. Таким чином вони відображали загальну тенденцію, політику розпалювання класової ненависті, пануючу в СРСР, а саме — культивування в суспільстві ворожості до всіх цих “буржуїв”, тобто “людей непрацюючих”. Усе це не могло не вплинути на характер подальших українсько-польських взаємин.

Незабаром ситуація почала поступово змінюватися. Радянські функціонери швидко зрозуміли, наскільки глибоко вкорінилось у свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почали всілякими засобами боротися з ним. Арешти, депортації, кампанія з примусової організації колгоспів охопили всю Західну Україну. Українці також почали скаржитися на політику радянської влади. Репресії з боку “рад”, що їх зазнала й українська людність, вплинули на зміну її ставлення до поляків — воно стало доброзичливішим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським населенням. У будь-якому випадку український клір та інтелігенція визнали поляків за менше лихо порівняно з більшовиками⁷.

З початком війни з СРСР німці в ГГ змінили деяким чином своє ставлення до місцевої польської людності і почали з нею загравати, що було характерно у попередній період лише для їхніх стосунків з українцями. На окупованих територіях була розгорнута масована антирадянська кампанія. Під “обстріл” потрапили дії радянської влади в західних областях України щодо поляків у 1939—1941 рр. На шпальтах легальних періодичних видань у липні 1941 р. була вміщена промова німецького міністра пропаганди Й. Геббельса з приводу “нелюдської розправи жидо-більшовицьких катів” над в’язнями західноукраїнських тюрем і відповідні фотознімки жертв⁸. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також успіхи “німецької зброї” викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої особливо серед польської інтелігенції.

Втім, більш суттєвими були все-таки позитивні зміни, що сталися в радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем’єра В. Черчилля глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня 1939 р. недійсними. Однак розв’язати

проблему кордонів не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна зі сторін вважала своїми й створювала там власне збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала В. Андерса⁹. З цього моменту Польща і СРСР фактично стали союзниками у війні. Звертаємо особливу увагу на цей чинник, котрий більше ніж будь-який інший сприятиме розгортанню ворожнечі між українськими та польськими національними збройними формуваннями і врешті-решт остаточно відріже їм шлях до досягнення порозуміння під час війни.

Початок війни і специфічна позиція ОУН у ставленні до Німеччини значно загострили українсько-польські взаємини і погіршили ставлення польського суспільства до українців. Поляки бачили, що переважна більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з ентузіазмом. Чи не в кожному селі були зроблені тріумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками. Західноукраїнське населення сподівалося на те, що нарешті Україна буде вільною¹⁰.

Проголошення ОУН (б) “Акта відновлення Української держави” 30 червня 1941 р. у Львові і реакція на нього німецького керівництва були розцінені польськими політиками і військовими як свідчення відсутності у бандерівців відчуття реальності. Вони зазначали, що бандерівці, “дбаючи, передусім, про швидкість у реалізації своїх задумів, основне завдання вбачали в тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення акта і потім поставити німців перед доконаним фактом”. На думку поляків, така позиція ОУН (б) “призвела до видання низки гротескових документів, з яких жоден не мав важливого значення. Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері”¹¹.

Інакше оцінювали представники польських організацій дії ОУН (м). Вони вважали, що мельниківці правильніше оцінили ситуацію та можливості, які вона відкривала. Політичної діяльності ОУН (м) не розвинула, натомість, офіційно тримаючи в своїх руках керівництво українською громадою в ГГ, вона розбудувала там громадське, господарське та культурне життя. На Холмщині, Підляшші та Лемківщині мельниківці проводили політику “деполонізації”, тобто усували польський елемент з усіх сфер суспільного життя¹².

Керівники польського підпілля критично висловлювалися щодо проголошеного ОУН (б) “Акта” від 30 червня 1941 р. Напевно, не можна назвати цілком справедливою і їхню оцінку дій ОУН (м), адже не самі мельниківці, а скоріше нацисти руками мельниківців проводили цю політику “деполонізації”. Втім, з приводу бандерівців як організаторів “Акта” важливо зауважити, що й ставлення різних українських політичних угруповань до їхніх дій виявилось діаметрально протилежним. Безперечно, мельниківці, чи прихильники Т. Бульби-Боровця виступили не проти створення Української держави, а проти того, в який спосіб бандерівці намагалися її проголосити¹³.

Після нетривалого періоду зближення між українцями і поляками, викликаного спільним спротивом радянській Східної Галичини і Волині, зі вступом на цю територію німецької армії неприязнь у відносинах між ними відновилася. Вона виплеснулася, передусім, на шпальти української преси, яка почала з’являтися відразу по захопленні німцями Львова. Вже перший український тижневик

“Українські щоденні вісті” містив як негативні оцінки довоєнної політики Польщі зокрема, так і ставлення поляків до українців узагалі. На думку останніх, цей тижневик, не встигнувши ще потрапити під німецький контроль, цілком відбивав настрої української громади Львова, оскільки був органом міської управи.

У статті “Поголоски?”, вміщеній у № 18 тижневика від 26 липня 1941 р., її автор зазначав: “...через море крові, яку пролляли більшовики, здавалося б, що не знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидною є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов’язала прихильність до більшовиків, а також ідея винищення українства. Немає жодної підлості, яку б не скоїли ці московські приплічники”. Насамкінець у статті підкреслювалось, що українці вірять у блискавичну перемогу Німеччини і поразку більшовицької Росії та західних плутократів¹⁴.

Слід гадати, що подібні за характером статті в українській пресі викликали численні скарги з боку поляків, з якими вони неодноразово зверталися до німецької окупаційної адміністрації. Можливо, це й прискорило закриття німцями наприкінці серпня видання “Українських щоденних вістей”. Замість них почала виходити німецька газета українською мовою “Львівські вісті”, яка вже не порушувала основних засад німецької пропагандистської політики.

Упродовж липня 1941 р. німці інтернували всіх членів сформованого бандерівцями у Львові уряду на чолі з Я. Стецько. 1 серпня вони створили з трьох довоєнних польських східних воєводств — Львівського, Станіславівського і Тернопільського — дистрикт “Галичина”, остаточно переіменували надії ОУН на можливість відновлення на цій території Української держави. Згідно з розпорядженням губернатора Г. Франка дистрикт від листопада 1941 р. вважався складовою ГГ і жодним чином не відокремлювався від решти його території. Натомість Волинь було включено до райхскомісаріату “Україна” на чолі з Е. Кохом і відділено від ГГ кордоном, що пильно охоронявся німцями. Ці події не могли не вплинути на ставлення українських націоналістів як до німців, так і до поляків.

10 серпня 1941 р. між членом ліквідованого німцями українського уряду адвокатом В. Горбовим та одним із представників польського підпілля у Львові відбулася перша офіційна розмова щодо майбутнього українсько-польських взаємин. На запитання поляка про те, чи не збираються українці, з огляду на останні події, переглянути своє ставлення до німців, В. Горбовий відповів: “Українська громадськість буде надалі послідовно підтримувати німців”.

Далі В. Горбовий підкреслив: “Навіть якщо за місяць або два він опиниться в Дахау, то й там виступатиме за союз українців з німцями”. На його думку, випадки неприязні до німців і розчарування ними траплятимуться, проте обов’язок провідників ОУН полягає в тому, щоб впливати на суспільство, аби уникнути ворожих щодо німців виступів. З перемогою Німеччини В. Горбовий пов’язував позитивні зміни у вирішенні “українського питання”, оскільки ця перемога мала спричинити послаблення двох ворогів України — Польщі і Росії. Адвокат був переконаний у тому, що майбутнє обов’язково принесе українцям незалежну і об’єднану Українську державу.

На чергове запитання польського діяча про те, чи не спровокують дії українців, спрямовані на об’єднання різних територій в одну державу, конфлікт не ли-

ше з Польщею і Росією, а й з Румунією та Угорщиною, В. Горбовий відповів так: “Ужгород і Чернівці мають для українців другорядне значення, натомість Львів і Галичина — це символи відродження українства”. Тому, як вважав український представник, якщо у майбутньому доведеться вирішувати питання про входження цих земель до складу України з поляками, то останні психологічно цілком не готові до того, щоб урегулювати його мирним шляхом. Отже, на думку В. Горбового, на українців і поляків чекало повторення подій 1918—1919 рр. З приводу останнього запитання про те, якими будуть дії українців, коли Німеччина програє війну, член українського уряду зазначив, що українська громада в Сполучених Штатах докладає певних зусиль для налагодження стосунків з “альянтами”¹⁵.

Друга офіційна розмова між членом ОУН (б), — цього разу українським політичним письменником і експертом в радянських справах Б. Левицьким, і представниками польського підпілля відбулася в жовтні 1941 р. у Варшаві. Український діяч охоче погодився на переговори щодо опрацювання спільних засад у проведенні антинімецької політики. Він визнав, що бандерівці боляче сприймають факт “стовідсоткової співпраці з німцями українських офіційних осіб, оскільки розуміють, що нова Європа будуватиметься за англо-американськими, а не за німецькими рецептами”.

Левицький не схвалював ворожої налаштованості переважної більшості української людності щодо поляків. Однак і від останніх він вимагав, аби вони припинили антиукраїнські випадки. Крім того, представник ОУН (б) наполягав на тому, щоб під час усіх наступних українсько-польських переговорів обидві сторони виходили з положення, що обов’язково має постати незалежна Україна. При цьому територіальні суперечки, на його думку, могли бути врегульовані по закінченні війни¹⁶.

У грудні 1941 р. з польськими організаціями зав’язали контакт також мельниківці. Під час переговорів, що відбулися у Львові поміж діячем Бюро інформації і пропаганди польського Союзу збройної боротьби (СЗБ) М. Жулавським і головою УЦК В. Кубійовичем, останній з метою врегулювання територіальної суперечки запропонував розмежувати територію проживання українців і поляків по лінії річок Буг, Гнила Липа та Лімниця. При цьому він вважав можливим, у разі необхідності, здійснення переселення людності “на зразок німецьких експериментів”. У разі згоди польської сторони В. Кубійович радив спільно звернутися з подібним проектом до німецьких окупаційних властей. Голова УЦК в принципі визнавав непорушність кордонів II Речіпосполитої, а українським територіям у складі майбутньої Польщі пропонував надати широку автономію на зразок давньої Сілезії¹⁷.

Така позиція цілком суперечила концепції ОУН (б) щодо створення УССД на всіх етнічних українських землях. Через це бандерівці неодноразово застерігали В. Кубійовича, аби він не перебирав на себе право втручатися у вирішення цього питання. Однак, хоча УЦК й намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участі у партійних чварах, які мали місце у середовищі ОУН, В. Кубійович, проводячи переговори з польською стороною, нерідко перед тим консультувався з мельниківцями.

Прагнення обох сторін виробити платформу для спільних дій і тим запобігти розгортанню українсько-польської ворожнечі виявилось нездійсненим.

Погіршення становища вермахту на Сході перекреслило будь-які можливості для досягнення порозуміння між представниками українського і польського самостійницьких рухів¹⁸. Зазнавши великих людських і матеріальних втрат на фронті та опинившись перед неминучістю затяжної війни, німецькі окупанти вдалися до грабівницьких заходів щодо підкорених народів.

Документація українських і польських підпільних організацій з різних окупованих теренів з національно мішаним населенням свідчить про зростання напруженості в тилу гітлерівської армії. Як українська, так і польська людність відчула на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званій контингент) та каральні експедиції по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, різного характеру примусові роботи на користь окупаційних властей, вуличні облави на людей з подальшим їх вивезенням на роботу до Райху, важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод у зв'язку з відсутністю роботи або мізерністю заробітної платні. Кожен у такій ситуації нерідко намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри та національності.

Український і польський сільський люд ставився до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція. Її представники працювали на пошті, в судових та фінансових закладах, в шкільництві, на фабриках тощо. Зокрема в ГГ упродовж 1939—1941 рр. постала майже тисяча нових українських шкіл і така ж кількість кооперативів. Решта інтелігенції намагалася працевлаштуватися в окупаційних установах. Багато хто з них як українського, так і польського походження співпрацював з німцями. Серед солтисів, вїтїв та бургомїстрів (знову ж таки як з українського, так і з польського боків) нерідко траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запроданцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко й своїх "краян"¹⁹.

Втім навіть ті українці і поляки, які працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати діяльність німецьких властей на користь "співвітчизників" і навпаки сіяти недовіру до "чужинців". Так, великою довірою в окупантів користувалися польські перекладачі, які своїми діями неодноразово намагалися підштовхнути німців до антиукраїнських заходів²⁰. А там, де в поліції переважали українці, як, наприклад, у 1941—1942 рр. на Волині, на польські колонії та села досить часто накладався втричі більший "контингент", ніж на українську людність²¹. Все це каталізувало суперечності та конкуренцію між українським і польським населенням на територіях їхнього спільного проживання. Та завдяки зусиллям радикальних політичних сил і політики окупаційної влади українсько-польський конфлікт набував усе жорсткіших форм.

За те, що гітлерівці дозволили українцям, з першого погляду, набагато більше, ніж полякам на території ГГ у перші роки війни, вони вимагали від них беззастережної покори та лояльності. Так, наприкінці 1942 і на початку 1943 р. у зв'язку зі створенням на території Замойського повіту зразкової німецької колонії (так званого Гімлерштадту) місцеві діячі Українського допомогового комітету (УДК) та українська допоміжна поліція були залучені до активної участі у виселенні звідти змішаних українсько-польських громад на Грубешівщину.

Причому якщо поляки масово тікали до лісу, українців німці свідомо поселяли в польських господарствах Грубешівського повіту. Проти такої практики переселень запротестував В. Кубійович, побоюючись (і не безпідставно), що вона наразить українське населення на помсту з боку польських підпільних організацій. У документації польського підпілля можна віднайти чимало таких прикладів, коли польські партизани переслідували представників української національності, які, на їхню думку, в своїй більшості були зацікавлені у проведенні німцями переселенської акції, а тому, нібито, сприяли їй.

У звіті працівників департаменту інформації і преси Делегатури польського еміграційного уряду (Представництва уряду на окупованих територіях) за період від 15 березня до 15 липня 1943 р. з цього приводу повідомлялося таке: “Переселення українців із Замоїщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилося за участю місцевого УДК, мало наслідком вбивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнаровського, у Підляшші — колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських в'їтів, солтисів, поліцаїв; вбивства не припиняються, а тим часом спостерігається значне загострення польсько-українських взаємин...”²²

Серед польських дослідників поширена думка, що причиною вбивств названих осіб, як і багатьох інших представників української інтелігенції протягом 1942—1943 рр., було не прагнення польського підпілля позбавити місцеву українську людність їх керівної верстви, а “фактична співпраця цих людей з німецькими окупантами”. Визнаючи можливість такої співпраці, водночас підкреслимо, що польська сторона трактувала її дуже широко, подібно до того, як ОУН (б) трактуватиме співпрацю поляків з німцями на Волині. Через це керівництво польського підпілля могло визнати за “співпрацю з німецькими окупантами” цілком зрозумілу і виправдану з українського погляду діяльність петлюрівських діячів з Грубешіва М. Струтинського і Я. Войнаровського, спрямовану на створення загонів української самооборони. Безперечно, це робилося за згодою німців.

У польському звіті за період від 15 липня до 15 вересня 1943 р. знову відзначалися факти проведення польськими боївками антиукраїнських акцій і погіршення у зв'язку з цим польсько-українських стосунків: “Під час пацифікації Білгорайського повіту місцеве українське населення розкрало значну частину майна, що залишилася від поляків. Поселені у подальшому сюди українці із Грубешівського і Томашівського повітів потрапили у складні умови... вони розпродають за безцінь решту речовини і збіжжя аби повернутися у колишні свої господарства... Польська контракція відбирає в українців їх найцінніших людей: на початку вересня в Любартові вбито відомого довоєнного діяча доктора Остапа Бурку. Те, що відбувається навколо, позначається на всіх ділянках національного життя, особливо на шкільництві, стан якого значно погіршився у зв'язку з нестачею вчителів (галичани реемігрують) і зменшенням кількості учнів; згасає діяльність місцевих організацій..., тим часом в умовах, коли анархія посилюється, сталися перші випадки мордування поляків на зразок тих, що мали місце на Волині”²³.

У документації польського підпілля значна увага приділялася стану польсько-українських взаємин у цей період не тільки на Холмщині і Підляшші,

але також на Лемківщині і Надсянні. У вищезитованому звіті зазначалося: “Якщо до війни у таких містах, як Сянок, Кросно, Жешів, Ярослав та інших проживала незначна кількість українців, то після 1940 р. вони цілком перетворилися на українські осередки... Лемки загалом неохоче сприймають українську націоналістичну пропаганду, проте не слід недооцінювати можливості української диверсії на цих землях”²⁴.

Про ті самі події політична референтура крайового проводу ОУН на ЗУЗ в “Огляді суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західних українських землях” за весну 1943 р. повідомляла: “Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, та навіть років страшний терор як з німецького, так і з польського боків. На терені Замоїщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і в зв’язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців, і поляків, причому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголівно пішли в ліси і, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована, передусім, проти українського населення. Крім проведення такої саботажної акції, як зривання мостів і телефонічних сполучень, висаджування у повітря поїздів і т. п., польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок із жандармерією, поліцією і військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти невинного мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, які підозрюють у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди...”²⁵

Викликаний діями німців антиукраїнський терор з боку польських партизанських угруповань, з одного боку, змусив ОУН створювати власні загони самооборони, але, з іншого боку, — існування подібних загонів спричинило деякою мірою і недовіру до українців місцевої німецької адміністрації. Тому, як зазначалося у щойно цитованому документі, “поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі була доволі підозрілою. Раз вони йшли на руку полякам, то знову ставали ніби на стороні українців”²⁶.

Діячі ОУН добре розуміли, що існувала певна відмінність у становищі українців і поляків у ГГ та райхскомісаріаті “Україна”, обумовлена різною кількісною присутністю представників цих двох етносів в обох регіонах та відповідним ставленням до цього окупаційної німецької влади. У документах українського підпілля неодноразово зазначалося, що, наприклад, на Волині і Поліссі, де кількісно переважали українці, німці використовували поляків проти них, у той час як у ГГ, де проживало більше поляків, окупанти нещадно розправлялися з останніми, для чого частково налаштовували проти поляків тих самих українців.

Втім, добре відомо, що хоча, скажімо, на Люблінщині поляки жорстоко постраждали від терору нацистів, у ГГ існувала низка польських адміністративних, господарських, судових інституцій та установ, які своїми діями дошкульяли місцевому українському населенню, функціонувала розгалужена мережа польської поліції.

До речі, відповідальність за злочинні дії окремого поліця чи групи поліцаїв пересічні українець і поляк здебільшого покладали не на німецьких окупантів, а на українську чи польську громаду, представником якої і були конкретні прислужники гітлерівського режиму. Тому й виходило так, як, наприклад, повідомлялося у друкованому органі “Східні землі Речіпосполитої” польської підпільної організації “Польща бореться”: “Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як “працює” українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише “гранатовою”, то навряд чи б у нього з’явилася та сама ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком і заслуговували”²⁷.

У зв’язку з вищесказаним постає питання про те, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських угруповань на території ГГ і, зокрема, у південній Люблінщині під час здійснюваного гітлерівцями в листопаді 1942 — березні 1943 р. першого етапу переселенської акції спричинили масовий антипольський терор загонів УПА на Волині, а пізніше й у Східній Галичині. Адже на існування такого взаємозв’язку вказувалося, наприклад, у комунікаті від жовтня 1943 р. проводу ОУН (б) з приводу українсько-польських взаємин²⁸, про це писав у добре знаній дослідникам цієї проблематики статті під назвою “Куди прямують поляки”, опублікованій на початку 1944 р. у часописі ОУН “Ідея і чин”, його редактор О. Садовий (Мирослав Прокоп)²⁹ і т. д. В цих матеріалах офіційно стверджувалося, що, наприклад, “волинська різанина” значною мірою була спричинена масовими вбивствами провідних українців польськими боївками на Холмщині ще в квітні 1942 р.

Уже в повоєнний час в українській мемуарній літературі згадувати про події на Волині як про наслідок подібних за характером процесів, що передували їм на Холмщині, стало майже нормою. Втім, усі без винятку польські дослідники надалі продовжують стверджувати, що вбивства польськими партизанськими загонами українських вїтїв, солтисїв, поліцаїв, а подекуди і простих селян на Холмщині впродовж 1942—1943 рр. жодним чином не могло спровокувати ОУН (б) на організацію “червоних ночей” на Волині³⁰.

Одні з них вважають, що згадувані події по обох боках річки Буг співпали в часі, інші доводять, що “вістки з Генерал-губернаторства до райхскомісаріату і навпаки не діставалися так швидко по обидві сторони кордону”, треті впевнені в тому, що ОУН (б) незалежно від того, що відбувалося навколо, так чи інакше була схильна до антипольського терору і для останньої йшлося лише про те, коли його розпочати. Натомість усі вони впевнені, що “волинська різанина” сприяла напливу поляків-утїкачїв з Волині до ГГ і ще більшїй ескалації у зв’язку з цим ненавистї місцевих поляків до українців³¹.

Згадаємо про цитовані вище огляди суспільно-полїтичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ крайового проводу ОУН, що датуються весною 1943 р., зміст яких однозначно свїдчить про поїнформованість оунївцїв щодо терору польських боївок проти українців, залучених гітлерівцями до участї в переселенській акції в ГГ. Отже, цей факт суперечить твердженням про те, що хтось нібито мїг і не знати, що робилося в той самий час

або навіть ще раніше на протилежному боці кордону. Напевно, все ж можна стверджувати, що керівники обох підпільних рухів упродовж 1942—1944 рр. уважно стежили за подіями в суміжних регіонах. Саме необхідністю зміцнити місцеві українські сили і посилити опір польським партизанам за Бугом і Сяном буде викликаний перехід у березні 1944 р. кількох куренів УПА з Волині і Східної Галичини на “Закерзоння”³².

Втім, відповідаючи на запитання, чи був антипольський терор УПА в райхскомісаріаті “Україна” спровокований попередніми вбивствами поляками українців у ГГ, документи українського підпілля переконують, що ОУН (б) підштовхнула до рішення про проведення такого терору на території Волині саме діяльність місцевих поляків.

В огляді суспільно-політичного життя крайового проводу ОУН на Волині і Поліссі за квітень-травень 1942 р. повідомлялося таке: “В останнім часі дуже міцно посилили свою боротьбу на терені північно-західних українських земель поляки і комуністи. Польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані, однак, в різних теренах під різними назвами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація конспіративна, Польська організація військова, Залога Польські неподлеглей, Польська організація терористична, Батальйон Семпуф, Польонія — все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма “Неподлегла Польська”. Це їх разом об’єднує. Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може більші, як німці”³³.

Про появу і діяльність у цей час на Волині польських партизанських груп свідчать і німецькі документи. Так, в інформаційних повідомленнях німецьких каральних органів про місцевий підпільний рух за період від 15 травня до 17 липня 1942 р. йшлося про наступне: “Виявлені в липні 1941 р. акти НКВС свідчать про те, що під час більшовицької окупації на Волині існували групи опору, організовані в СЗБ (Союз збройної боротьби. — *Авм.*)... Ці групи напевно тоді були єдиними таємними організаціями. Зараз у цій області існують і діють багаточисельні групи опору, що виникли на основі розрізаних загонів у Генеральній губернії. Недостатня охорона кордону значно сприяє циркуляції елементів опору з ГГ на Волинь і в зворотному напрямку. Про те, що вже організовано багато польських загонів опору на Волині і що вони діють за єдиними інструкціями, свідчить випуск листівок у пасхальні дні 1942 р...”³⁴

Однак не слід переоцінювати чисельність існуючих на той час польських національних партизанських груп на Волині, а також розмах їхньої антинімецької боротьби. Генеральна лінія командування СЗБ-Армії Крайової (АК) тоді була спрямована на збереження сил поляками до моменту вибуху повстання в Центральній Польщі, яке планувалося на кінець війни, а також на глибоко законспіровану діяльність, що мала сприяти підготовці до цього повстання. Якщо і діяла на Волині в цей час польська партизанка, то ініціатором її створення були радше не “пролондонські” політичні сили, а ті, що орієнтувалися на Москву і радянський партизанський рух.

У січні 1943 р. керівник Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренко інформував Й. Сталіна про те, що польський еміграційний уряд, вважаючи, що Німеччина буде розбита спільними зусиллями СРСР, США та Англії, не збирається витратити свої людські резерви, хоч агентам Сікор-

ського в багатьох місцях доводиться рахуватися “з труднощами утримання поляків від відкритої боротьби з німцями”³⁵.

Волинські поляки впродовж 1942—1943 рр. більше намагалися бути задіяними в легальній громадській роботі та займали адміністративні посади, щоб використати насамперед такі можливості для реалізації власних цілей. Що це були за цілі, говориться у вищезитованому німецькому документі. У ньому також повідомляється: “...німецькими службами встановлено, що поляки у своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати у створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва і непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи й постанови німецької влади; 2. Кожен поляк, який знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу; 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців і підштовхувати їх до репресій проти останніх”³⁶.

У повідомленні гітлерівської служби безпеки від 9 жовтня 1942 р. зазначалося: “Ставлення поляків до навколишніх подій, як раніше, характеризується двома моментами: по-перше, великою плінністю службовців у багатьох німецьких органах влади, з іншого боку, тією обставиною, що вони дотримуються ідеї про створення після війни великої держави. У задушевних розмовах між українцями і поляками це висловлюється завжди, причому поляків не можна жодними аргументами переконати в тому, що у випадку перемоги більшовики не допустять утворення нової польської держави”³⁷.

На окупованих на той час східних землях у продажі тільки для німців можна було придбати книжку доцента Берлінського університету доктора Г.-Й. Баєра “Das Schicksal der Polen” (“Доля поляків”). Її автор, помічник коменданта м. Львів, політичний службовець в окупаційній адміністрації ГГ, у вступі до своєї праці таврує поляків як завзятих вислужників на службі у німців на Волині, котрі, з одного боку, свідомо діють на шкоду місцевій українській людині, а з іншого, — так само свідомо “ганьблять добре ім’я німецької влади в очах цієї ж людині”³⁸.

Отже, антипольські дії українських повстанців на Волині та в Східній Галичині в 1943—1944 рр. досить часто були помстою полякам за їх участь у складі німецьких поліційних допоміжних формувань, а також органах окупаційної адміністрації в антиукраїнських акціях (хоча така польсько-німецька співпраця на Волині трактувалася ОУН (б) і командуванням місцевих загонів УПА дуже широко з застосуванням проти місцевої польської цивільної людині принципу колективної відповідальності)³⁹.

Ще одним поважним чинником, що визначив характер українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни, було загальне ставлення польських керівних військово-політичних кіл та польської громадськості до питання створення Української держави та приналежності до неї її етнічних західних земель. Ця проблема у вітчизняній історіографії й на сьогодні залишається недостатньо дослідженою⁴⁰ та потребує більшої уваги.

Ставлення польського еміграційного уряду і польського політикуму в середині країни до “українського питання” на початковому етапі Другої світової війни зумовлювалося, по-перше, довоєнними уявленнями поляків про те,

ким були українці в II Речіпосполитій, до чого вони прагнули і як склалися українсько-польські взаємини в міжвоєнний період, а по-друге, позицією, яку займали українці в 1939—1941 рр., тобто під час польсько-німецької і польсько-радянської воєн, а також по їх завершенні, в період територіального поділу й окупації Польщі Німеччиною та СРСР.

Позиція польської еміграційної влади щодо приєднання Москвою Волині і Східної Галичини до СРСР стає зрозумілою з листування, яке велося між Головнокомандуючим Польськими збройними силами на Заході, прем'єром генералом В. Сікорським і головою Комітету в справах країни (КСК) генералом К. Сосновським упродовж 1939—1941 рр., та кореспонденції, що надходила до Парижа (пізніше до Анжерса) і Лондона, де тоді перебував польський еміграційний уряд ⁴¹.

Незважаючи на чітко окреслену негативну позицію в цих документах щодо статусу західноукраїнських земель, в польському уряді розуміли необхідність союзу з ними, а також їхнього залучення на бік Польщі та її західних союзників. До Міністерства інформації й документації, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, а також у штаб Головнокомандуючого надходила вся інформація про контакти різних польських чинників з українцями і ставлення останніх до поляків, німців та більшовиків. Кожне з цих відомств готувало численні нотатки, або навіть великі реферати про можливі шляхи розв'язання "української проблеми", які подавалися на ім'я того чи іншого міністра з тим, щоб у кінцевому підсумку їх розглянув прем'єр генерал В. Сікорський.

На початку 1940 р., коли поляки дуже сподівалися на можливість нападу на СРСР з півдня союзницьких військ на чолі з французьким генералом М. Вейганом, у штабі польського Головнокомандуючого з'явилося чимало планів щодо врегулювання "українського питання" за рахунок зруйнованої більшовицької імперії, хоча були вони в тій ситуації нереальними. В одному з них, датованому 6 січня 1940 р., зазначалося: "Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути: а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії; б) можливий розпад Росії на окремі національно-державні утворення; в) можливе створення Української держави на Наддніпрянщині".

Далі в плані підкреслювалося: "Польща зацікавлена в тому, щоб цю акцію проводити за власний рахунок, щоб занепад більшовизму весь світ ставив у заслугу нам, ... щоб нарешті новоутворена Україна була для нас чинником прихильним, а не ворожим... На чолі акції повинні стояти поляки, які б виступали як керівники українських повстанських загонів... Мусимо пам'ятати, що робимо це не для них, а для себе, що це в наших власних інтересах, що через цю акцію ми готуємо собі умови для подальшого співіснування, що повинні мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування... Загальний напрям усього руху має бути з території Румунії, з району середньої Бессарабії, на Черкаси, а потім або на Східну Малопольщу (Східну Галичину. — *Авт.*), або на Крим, Дон і Кубань" ⁴².

Цей план свідчив про те, що в польських військових колах було чимало прихильників так званої ідеї політичного прометеїзму. Українському питанню вони відводили чи не головну роль у реалізації федералістичної програ-

ми. На думку цих людей, створення Української держави на Наддніпрянщині відповідало б польським державним інтересам, оскільки, по-перше, завдяки допомозі українцям у створенні їхньої власної держави, поляки могли б мирним шляхом вирішити на свою користь проблему приналежності Волині та Східної Галичини, по-друге, новоутворена “Велика Україна”, уклавши унію з Варшавою, входила б до Польської федерації, чим значно послаблювала б Росію і, навпаки, — зміцнювала Польщу.

Проте політика федералізму була не єдиною в поглядах і діяльності цих польських урядовців. Виразником думок протилежного табору — народовців та їхніх прихильників — була позиція експерта зі східних справ уряду доктора Б. Лонгхампса, роз’яснена ним у відповідному рефераті від 24 лютого 1940 р.⁴³ Він розкритикував плани з організації повстансько-диверсійної боротьби заради зруйнування більшовицької імперії та створення Української держави. На його думку, подібні плани фактично були спрямовані не стільки проти Радянської Росії, скільки проти російського народу, який, стоячи перед загрозою втрати Наддніпрянської України, тільки ще більше згуртувався у боротьбі з Заходом (у тому числі і з Польщею).

Доктор Лонгхампс пропонував інші засоби знищення комуністичної влади на Сході, зокрема, поширення серед росіян наступних гасел: цивілізовані західні країни (і в тому числі Польща) прагнуть до зміни економічної і політичної ситуації в Росії на краще, вони прагнуть, передусім, до розкріпачення селян і надання їм дрібної приватної власності, до забезпечення всього російського населення товарами першої необхідності, що з цією метою Захід буде робити все можливе, наприклад, ліквідує всілякі перепони для проникнення в Росію цих речей, і т. ін. Лонгхампс вважав, що такого роду пропаганда цінностей західного світу поступово мала привести до змін у ставленні російського народу до своїх керівників, і в кінцевому підсумку — до повалення ним комуністичного режиму. За надану західними країнами допомогу у знищенні ненависної всім системи російський народ мав би бути вдячним і Польщі⁴⁴.

У питанні створення Української держави доктор дотримувався тієї думки, що коли така й постане, то вона завжди буде залишатися невдячною полякам, до того ж її постійно використовуватимуть для антипольських інтриг німці незалежно від результатів війни. Допомога французів або англійців у цій справі українцям мала розглядатися як порушення взятих ними на себе зобов’язань перед Польщею.

Цікавою була позиція в “українському питанні” окремих співробітників Міністерства закордонних справ. Озброєні безліччю пропозицій і порад щодо необхідності встановлення корисних для польської сторони взаємин з українцями, його представники радили негайно опрацювати офіційну інструкцію, яка б відповідала українським вимогам та могла бути сприйнята українською стороною як платформа для налагодження польсько-українського співробітництва. Проте ані в 1940, ані в 1941 р. такої інструкції не з’явилося.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною та переїзду польських еміграційних властей до Великобританії прем’єр В. Сікорський у меморандумі в червні 1940 р. заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви. Він погодився навіть на певні тери-

торіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю у формуванні в СРСР польської армії для спільної боротьби проти нацистів. І хоча невдовзі меморандум було відкликано, його поява свідчила про те, що польські військово-політичні сили в Лондоні чи, принаймні, якась їх частина, силою обставин були змушені поступитися своїми національними інтересами, в тому числі в “українському питанні”⁴⁵.

Про це також свідчило рішення британського військового кабінету, ухвалене на засіданні 9 серпня 1940 р., про можливість згоди офіційного Лондона на встановлення майбутнього польсько-радянського кордону саме по лінії Керзона. Спеціальна місія посла С. Кріпса наприкінці літа прибула до Москви і поінформувала про це радянське керівництво⁴⁶.

Певні зміни, що відбулися в ставленні частини польського “лондонського” табору до СРСР, а отже, і в розумінні проблеми “східних кресів”, відображає інструкція генералів В. Сікорського і К. Сосновського, надіслана в липні 1940 р. у Варшаву до генерала С. Ровецького — командувача польським підпіллям. У ній зазначалося: “Наше ставлення до Рад як до окупанта не зазнало принципової зміни...Однак не виключено, що при подальшому розвитку подій Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців... Тоді, може, доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з радянським окупантом... Натомість уже зараз мусять бути піддані ревізії гасла про знищення Росії, що, однак, не повинно зашкодити встановленню тісніших зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з Вами, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку”⁴⁷.

Інструкція такого змісту, безперечно, обмежила можливості польських політиків у середині країни дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з ОУН та іншими українськими самостійницькими організаціями. Загалом відсутність офіційної декларації польського еміграційного уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала однією з головних причин ухиляння в подальшому українських політичних діячів від переговорів з поляками як на еміграції, так і на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР територіях.

Якщо в польських урядових колах і готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної Української держави в обмін на підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції, то лише на Наддніпрянщині та в будь-якому випадку без включення до її складу Східної Галичини і Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР, навпаки, висували обов'язкову вимогу забезпечення “соборності” українських територій, вважаючи її основною у справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і активна підготовка

Німеччини до війни з Москвою давали українським політичним діячам і військовим надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без будь-якої згоди, а тим більше допомоги з боку Польщі та її західних союзників.

Крім того, з моменту підписання польсько-радянської декларації про приязнь і взаємну допомогу у війні польський еміграційний уряд і підлеглі йому підпільні організації на окупованих територіях фактично стали союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції. Укладання польсько-радянських (політичної і військової) угод, з одного боку, відрізало шлях до досягнення будь-якого порозуміння між польським проводом і ОУН, а з іншого, — “українське питання” перестало бути лише внутрішньою справою Польщі й набуло міжнародного значення. Водночас офіційний Лондон фактично відмовив польському еміграційному урядові в підтримці реституції довоєнного польсько-радянського кордону⁴⁸.

Через це впродовж наступних років війни польські політики і військові розглядали “українське питання” дещо в іншій площині, ніж у попередній період. Від кінця 1942 р. характерною рисою польських планів у вирішенні цього питання був його розгляд з перспективи повоєнних польсько-радянських відносин. Помірковані діячі уряду і підпілля схилилися до думки, що СРСР вийде з війни приблизно з тим самим “політичним обличчям”, яке він і мав до 1939 р. Вони втратили надію на розпад Радянського Союзу та вважали, що радянська держава у післявоєнний час, незважаючи на її політичний устрій, залучатиметься до співпраці з рештою світу. Останнє твердження, однак, не означало, що нові концепції польських політиків не передбачали можливості нової війни між демократичним Заходом і Радянською Росією після їх спільної перемоги над Німеччиною. Навпаки, поляки дуже розраховували на таку війну і шукали ті сили, які діятимуть у напрямі послаблення “Країни Рад”.

Досить цікавою є та обставина, що серед таких сил вони бачили і “польських українців”. Як зазначав керівник другого відділу (розвідки і контррозвідки) штабу Львівського регіону Армії Крайової майор Г. Похоський (Валері), “підтримка українського націоналістичного П’ємонту цілком відповідала польським інтересам”, а тому, на думку майора, “не було парадоксом твердження, що коли б ОУН не існувало, то слід було б її створити”⁴⁹.

Деякі провідні польські військові і політики поділяли думку про те, що західні українці, побоюючись нового включення своїх земель до СРСР, підтримуватимуть Варшаву. Тому, на їх погляд, влада має шукати шляхи до полагодження українсько-польських взаємин, постійно пам’ятаючи про можливість використання українців у боротьбі проти СРСР. Від опонентів у відповідь отримували низку запитань: чи зможуть поляки, надавши українцям “певних свобод”, утримати в своїх руках “український П’ємонт”, чи не почнуть українці слідом за польськими поступками домагатися цілковитої автономії та чи не буде такий розвиток подій шкідливим для Польської держави?

Далекоглядних польських діячів такі питання не лякали. Вони розуміли, що західні українці, якщо і підтримуватимуть Варшаву, то постійно вимагатимуть змін, аж доки не отримають бажаної автономії. На їх думку, цей процес буде повільним і триватиме значний період часу, за який польський уряд і суспільство “дозріють” до демократичного врегулювання проблеми української меншини. Таким чином, надання українцям автономії виглядатиме ціл-

ком природним явищем і сприятиме ще більшому “зцементуванню” польського суспільства⁵⁰.

Однак автори подібних планів припускалися однієї важливої помилки: вони виключали можливість застосування, в тому числі з боку СРСР, актів насильства для розв’язання міжнародних суперечок у повоєнному світі. Полякам здавалося, що після переможної війни союзників над Німеччиною і покарання гітлерівських злочинців територіальні непорозуміння між Польщею і СРСР будуть вирішені дипломатичним шляхом і обов’язково на користь Варшави. Адаже на повагу до міжнародного права і формування нової системи післявоєнних міжнародних відносин була зорієнтована й ухвалена у грудні 1941 р. в Москві декларація, яку підписали В. Сікорський і Й. Сталін⁵¹.

Викладена вище концепція врегулювання “українського питання” в Польщі належала, головним чином, розсудливим військовим і політикам з підпілля (причому як тим з них, котрі діяли в західноукраїнському регіоні, так і на польських етнічних землях), які були більшими прагматиками, ніж офіційні посадові особи в Лондоні. Серед них варто назвати вже згаданого майора Г. Похоського, керівника львівського Бюро інформації і пропаганди (БіП) Армії Крайової Л. Садовського, керівника українського відділу в штабі АК Львівського регіону львів’янина, інженера С. Бездека та його помічника М. Хіровського, заступника головного делегата уряду і Голову Національної Ради А. Бєня, членів Делегатури уряду З. Залеського, С. Піотровського, керівника БіП Головної комендатури Армії Крайової полковника Я. Жепецького.

Деякі з цих осіб розмовляли українською мовою, були особисто знайомі зі С. Бандерою, А. Мельником, іншими діячами ОУН та представниками Греко-католицької церкви. Всі вони визнавали за необхідне зрівняння в правах українців з поляками і схилялися тією чи іншою мірою до надання в кінцевому підсумку українській меншині територіальної автономії з утворенням у складі повоєнної Польської держави українського кантона. Водночас жоден з перелічених діячів не ставив під сумнів необхідність збереження в складі Польщі Волині та Східної Галичини⁵².

Втім були й інші польські політики, які мали цілком протилежні погляди на “українське питання”. Усі матеріали, пов’язані з національними меншинами, що проживали на польських східних землях, зосереджувалися в Департаменті внутрішніх справ та Департаменті інформації і преси Делегатури польського еміграційного уряду. У складі Департаменту внутрішніх справ уже з кінця 1941 р. діяло Східне бюро (криптонім “Границя”), працівники якого на підставі зібраних матеріалів про настрої української громади на цих територіях опрацьовували відповідні проекти організаційно-політичного розв’язання “української проблеми”. В червні і жовтні 1942 р., в березні 1943 р. і пізніше Східним бюро було підготовлено і передано на розгляд уряду чимало рефератів про українське політичне життя та український військовий потенціал в роки поточної війни. Кожного місяця з’являлися звіти з характеристикою чергових етапів у розвитку ОУН і УПА.

Належність керівників цієї інституції О. Звезжинського та П. Яроцького до Національної партії (Стронніцтво народове) визначила чітку і послідовну антиукраїнську спрямованість усіх згаданих вище проектів та рефератів.

Більше того, у багатьох з них їхні автори намагалися уникати використання терміну “українець”, підмінюючи його окресленням “русин”, а у звітах, адресованих урядові, не скупилися на такого роду визначення, як “гайдамацьке дикунство”, “гайдамацький заколот”, “гайдамацькі банди” тощо. Співробітники Східного бюро у своїй більшості взагалі не визнавали того, що існує “якась українська проблема” і дивилися на взаємини поляків з представниками національних меншин у надто оптимістичному для Польщі дусі.

Дозволимо собі зацитувати для прикладу фрагмент одного з подібних документів, віднайденого нами у варшавському Архіві нових актів, у матеріалах Східного бюро Департаменту внутрішніх справ Делегатури польського еміграційного уряду: «Слово “українець” належить пов’язати з поняттям прислужника ГПУ, більшовицького ката, а також натхненника винищувальної політики гестапо... Терміну “українець” слід повернути те значення, яке воно мало впродовж близько 40 років, тобто коли було назвою політичної партії. Щодо народу, який мешкає разом з поляками у Східній Малопольщі, то йому належить повернути єдино історично обґрунтовану і частіше всього цим народом використовувану назву — “русин”»⁵³.

Подібні погляди поділяла переважна більшість членів так званої Суспільної ради східних земель, на яку спиралось у своїй діяльності Східне бюро, а також значна кількість польських мешканців Східної Галичини та Волині. У звіті АК Львівського регіону за грудень 1942 р. подано наступну інформацію про настрої місцевих поляків: “Ставлення до українців скрізь вороже. Немає жодної дискусії, у якій би проглядався хоча б якийсь політичний реалізм стосовно українців. Кожна програма, що має на меті остаточне вирішення українського питання і яка передбачає, що господарями на цій землі можуть бути лише поляки, знаходить підтримку в тутешньому середовищі. Будь-яка спроба надати цим землям політичну автономію, приречена на невдачу... і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо займатиме таку позицію, тут програє...”⁵⁴.

Таким чином серед розмаїття думок та поглядів, яке існувало в польських політичних колах щодо врегулювання українського питання, можна виокремити три основних напрями:

1. Цілковите заперечення наявності в польському суспільстві такої проблеми, як “українська” і категорична протидія будь-яким проектам створення незалежної України. Подібна позиція була притаманна політичним партіям націоналістичного спрямування (Стронніцтво народове, Шанець, Конфедерація народу). Представники цих партій наполягали на проведенні політики “eksterminacji” (у перекладі з польської мови цей термін означає вигнання або винищення) українства, зокрема, шляхом примусового переселення українців за межі Польщі.

2. Вирішення проблеми української меншини в рамках польської державності шляхом зрівняння українців у правах з поляками на засадах “рівні права — рівні обов’язки”. Цієї концепції дотримувалися представники наступних партій: Стронніцтво людове, Стронніцтво праці, Вольношчрувношч-неподгложщ, Обуз польські вальчонцей, Конвент організацій неподгложщових, Польська вальчі і навіть націоналістично-імперіалістичної групи “Меч і плуг”.

3. Надання українській меншині в Польщі “національної автономії”. Цю програму поділяли польські соціалісти і Стронніцтво демократичне (СД). Представники СД виступали з пропозицією про утворення в складі єдиної держави польського і українського кантонів.

Жодна з політичних партій Польщі не вдавалася до розробки конкретних планів з урегулювання “українського питання”. Серед поляків була поширена думка про те, що подібні плани значною мірою залежатимуть, принаймні, від:

- 1) форми державного устрою нової Польщі та її становища як у балтійсько-чорноморському просторі, так і в Європі загалом;
- 2) подальшої долі Радянської Росії і вирішення питання, чи постане після війни незалежна Україна;
- 3) здібностей українців у справі державотворення у переломний для них період.

Незважаючи на значні розбіжності у поглядах на вирішення української проблеми, чимало польських політичних угруповань усе ж були схильні вірити в те, що незабаром з’явиться незалежна Українська держава, яка твердо спиратиметься на Польщу⁵⁵.

Варто підкреслити, що на характер українсько-польських відносин на завершальному етапі війни значний вплив справила німецька акція зі створення добровольчої стрілецької дивізії СС “Галичина”. Польська сторона розуміла, що головною причиною вступу частини українців до цієї дивізії була “не стільки віра у перемогу Райху, скільки прагнення до створення власної військової сили, нехай навіть на боці німців”⁵⁶.

Разом з тим, польська підпільна преса інформувала громадськість про позицію польської сторони в справі створення галицької дивізії. Так, в “Інформаційному бюлетені” Головного командування Армії Крайової було опубліковано заяву головного представника польського еміграційного уряду в країні, в якій стверджувалося, що: “...вступ до цієї формації польських громадян вважатиметься зрадою Польській державі і матиме найсуворіші наслідки”⁵⁷. В заяві зверталася також увага на те, що служба в дивізії створить у світової громадськості думку про бажання українського суспільства пов’язати себе з Німеччиною, а в майбутньому значно ускладнить співжиття українців з поляками у східних воєводствах.

Подібні до цього погляди містили коментарі з приводу створення дивізії в іншому друкованому органі ГК АК і Делегатури уряду “Східне агентство”. В ньому, зокрема, підкреслювалося, що організація дивізії напередодні поразки Німеччини, яка неминуче наближалася, є марнуванням крові української молоді і “пов’яже українську справу з ганебною і програною німецькою справою, компрометуючи українців в очах Америки і Англії”⁵⁸.

Українські політики виправдовували свої військові зв’язки з німцями аргументами, оприлюдненими вже у 1945 р. в офіційному щоденному часописі “Газета польська”, що виходив у Єрусалимі за редакцією відомого польського діяча, а в минулому міністра І. Матушевського. “Ми не маємо іншого вибору. Нас очікує небезпека бути зарізаними подібно до великої рогатої худоби. На те, що українців очікує в Галичині (в оригіналі написано “Малопольщі”). —

Авт.), вказує поведінка Росії в Радянській Україні. Вже перед війною там знищено всю українську інтелігенцію, яка домагалася культурної автономії. Теперішня поведінка Советів виглядає так, ніби вони намагаються знищити все українське плем'я. Відбуваються екзекуції мільйонів. Ми змушені до позірної співпраці з німцями перш за все тому, що, як виявляється, й ви, поляки, незважаючи на союз з Англією і Америкою, не маєте можливості перешкодити, щоб Совети на польських землях не поводитися, як найгірші варвари.

Отже, не думайте, що ми співпрацюємо з німцями для перемоги Німеччини. Ні, ми просто не хочемо, щоб перемога Англії і Америки, а також Польщі над Гітлером змогла застати нас у трунах. Тому ми будемо себе боронити”⁵⁹. Зауважимо, що оприлюднення української аргументації з приводу співпраці галичан з німцями робило честь І. Матушевському, якого навряд чи можна було запідозрити в якихось симпатіях до українців.

Погляди ОУН на польську проблему в роки війни на сьогодні широко відомі. В цей період домінуючою виявилася саме позиція ОУН бандерівської фракції. Головним у ній, як і в тогочасній українській політичній думці загалом, стало визнання права українського і польського народів на самовизначення та розбудову незалежних самостійних держав. Однак у конкретних воєнних умовах реальна повстанська діяльність українських загонів, підпорядковуваних ОУН (б), нерідко значно різнилася від проголошених у програмних документах намірів.

Під тиском німців, а також частини української громади, яка засуджувала вбивства поляків, українські публічні діячі неодноразово виступали із заявами про необхідність збереження спокою в суспільстві. Так, під час розпалу конфлікту на Волині представники УЦК 7 серпня 1943 р. видали відозву “До українських громадян” за підписом В. Кубійовича та його заступника К. Паньківського з закликом не піддаватися на провокації, незважаючи “на шалену ворожу пропаганду і напади партизанських банд, жертвами яких стала велика кількість українців, насамперед, на Люблінщині”. Ця відозва, в якій засуджувалися “безвідповідальні руки”, що перебрали на себе право суду і смертної карі, поза сумнівом, була спрямована проти “антипольської акції” ОУН (б)⁶¹.

10 серпня 1943 р. з пастирським листом до населення звернувся митрополит А. Шептицький. У листі підкреслювалося: “Я вже декілька разів перестерігав усіх вірних перед страшними наслідками незаховування п'ятої заповіді Божої, що забороняє передовсім чоловіковбивство. Я вже не раз перестерігав перед всіма тими пристрастями, які промощують людині дорогу до того страшного злочину, що стягає на душу прокляття небес, а на тілі лишає п'ятно невинно проллятої крові, не затерте навіть покаєнням. Я перестерігав перед злобою, національною ненавистю, партійними роздорами, бажаннями пімсти на ворогах. Сьогодні мушу ще раз повернутися до цього застереження”. А. Шептицький звертався до “всіх старших за віком та шанованих людей у кожній гміні” і не приховував того, що злочини скоює українська молодь. “... Ви є їхніми батьками, — вказував митрополит, — а тому в цю важливу мить нашої історії доглядайте за своїми синами і намагайтеся їх уберегти від злочину, який би міг накликати на все суспільство велике нещастя”⁶². Подібні до цього листи оголосили два інші представники Греко-католицької церкви — єпископи Г. Хомишин та Й. Коциловський⁶³.

Водночас у жовтні 1943 р. ОУН (б) видала комунікат, в якому висловила жаль з приводу взаємних убивств, пояснюючи зростання напруги в українсько-польських відносинах політикою попередніх польських урядів, прагненням поляків до захоплення українських земель, мордуваннями польськими боївками українського населення на Холмщині й Грубешівщині, співпрацею поляків на Волині з німцями в складі допоміжної поліції та більшовицькими агентурними групами в нищенні українців. Українсько-польська ворожнеча, на думку керівників ОУН (б), була також наслідком провокацій з боку Москви і Берліна. У комунікаті підкреслювалося, що “ні український народ, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають”. ОУН самостійників-державників (С-Д) засуджує їх і закликає все українське громадянство “бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу”. Насамкінець у комунікаті зазначалося, що всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, провід ОУН (С-Д) (вона ж ОУН (б). — *Авт.*) уважатиме чужою агентурною роботою і рішуче їх поборюватиме⁶⁴.

Представники української інтелігенції в розмовах з поляками, а також під час своїх публічних виступів, чим далі, тим частіше засуджували антипольські акції співвітчизників, розуміючи їх шкідливі наслідки для самих українців, а водночас їхню безперспективність з точки зору реалізації українських державницьких прагнень. Втім люди подібних поглядів не могли тоді вплинути на ситуацію, що склалася в Західній Україні.

Голоси легальної української преси про “лісову бестію, яка виходила вночі за здобиччю і мордувала безборонну людність”, залишилися не почутими. Так само не мали відповіді чергові пастирські листи представників Греко-католицької церкви, а також нові звернення пропагандистів з УЦК, що пролунали під час березневих нарад у Львові в 1944 р., на яких головною темою обговорення стала справа організації протидії акції ОУН (б)⁶⁵.

Під час контактів члена центрального проводу ОУН (б) І. Гриньоха (Герасимівський) з представниками німецької служби безпеки і поліції в ГГ у березні-квітні 1944 р. останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій. Представник ОУН пообіцяв зробити це, але за умови, “якщо тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети — боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною припинення польського терору проти них”⁶⁶.

Не дали результатів також переговори між представниками АК і Делегатури польського еміграційного уряду, з одного боку, та діячами обох фракцій ОУН, — з іншого. Офіційні розмови щодо досягнення порозуміння і припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття та навіть укладання угоди про можливу подальшу співпрацю проти спільних ворогів проводилися, як правило, у Варшаві та Львові. Відомі випадки українсько-польських контактів у Кракові, а також на Волині.

Про конкретний зміст цих зустрічей, а також їхні наслідки в українській і польській науковій літературі написано чимало⁶⁷. Загалом переговори між представниками двох воюючих армій зводилися до того, що польська сторона не вірила у непричетність проводу ОУН (б) до масових убивств поляків на

Волині і в Східній Галичині та вимагала від останнього публічного їх засудження, тоді як українська сторона продовжувала наполягати на тому, що ОУН не несе відповідальності за антипольський терор, що він виник довільно і з вини самих поляків. Крім того, польські учасники зустрічей, дотримуючись вказівок свого уряду щодо необхідності взаємодії з наступаючою Червоною армією, відкидали пропозицію українських повстанців про проведення спільної боротьби проти останньої.

Контакти між представниками УПА і АК мали місце навіть під час радянсько-німецьких боїв за Львів, коли місцеві аківські формування надавали допомогу підрозділам Червоної армії та відверто не рахувалися з вимогами української сторони. Саме тоді відбулося чимало збройних сутичок між українськими і польськими збройними загонами на території Львівщини. За повідомленням газети львівських ендеків “Слово польське” від 27 липня 1944 р. одна з таких сутичок сталася у самому Львові під час боїв за собор святого Юра⁶⁸.

Новому етапу загострення українсько-польських взаємин сприяли дії радянської влади в Західній Україні, спрямовані на мобілізацію місцевого населення до Червоної армії, залучення його до роботи в місцевих адміністративних органах, міліції, так званих винищувальних батальйонах (“стрибках”), а також обмін населенням, що проходив відповідно до підписаної 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ).

Варто зауважити, що окремі керівники польського підпілля, зокрема львівський окружний делегат польського еміграційного уряду А. Островський, доклали багато зусиль, заохочуючи поляків до вступу у “винищувальні батальйони”, діяльність яких була спрямована головним чином на знищення українського незалежницького руху. Проте переконувати поляків у необхідності “співпраці з радами”, а на території Польщі — з ПКНВ не було потреби. Ті з них, хто хотів вижити, мали або виїхати у безпечне місце, або змушені були співпрацювати. Дехто з поляків свідомо йшов до різного роду воєнізованих формувань, аби отримати зброю і помститися українцям.

У документах ОУН радянська дійсність після повернення в Західну Україну Червоної армії була представлена таким чином: “Всі бояться вже не так більшовиків, як новоствореної польської поліції, яка безупинно шастає по селах, ревізує і тероризує населення. Поляки сильно підбадьорені і мають великі привілеї. Поляки на мобілізацію йдуть залежно від терену. З Борщівщини і Копичинеччини йшли масово, окремими відділами, з прапорками і піснями. Зі Скалатчини йшли разом з українцями і розділилися щойно у с. Стриївці під Збаражем...”

Польської поліції є по селах багато, наприклад, в с. Вікно — 48 осіб, у с. Сороцьке — 24, а польське село Боричівка на Теребовлянщині озброїло всіх чоловіків і йшло на акцію на українські села Ілавче та Глещаву. Були поляки навіть з косами і вилами. Оточували село з вечора, а ранком йшло у село НКВД і робило труси по хатах... Фактом є те, що від поляків потерпають села, в яких ОУН протипольської акції не проводила, а по селах де були навіть невеличкі акції, поляки сидять тихо”⁶⁹.

Українсько-польська збройна боротьба точилася вже й після встановлення нового кордону між Польщею та УРСР, причому по обидва його боки. УПА і АК мстилися одна одній, а водночас і цивільному населенню за давні

образи і нові жертви, за “співпрацю з ворогом” і небажання зрозуміти позицію протилежної сторони, за необхідність евакуації співвітчизників з родинних земель. Дуже часто траплялися випадки просто пограбувань і вбивств людей обох національностей, аби запобігти вивезенню з країни майна.

Трагічними символами українсько-польських взаємин на завершальному етапі війни стала доля мешканців сіл Павлокома Перемишльського повіту, де у березні 1945 р. загони АК вбили 366 українців⁷⁰, Піскуровичі Ярославського повіту, де у квітні 1945 р. в результаті дій вояків Народових сил збройних (НСЗ) загинуло понад 100 осіб, Верховини Красноставського повіту, де у червні 1945 р. загони НСЗ знову винищили близько 200 українських чоловіків, жінок та дітей⁷¹. Чимало жертв у цей період було також серед польського населення з вини УПА.

На завершальному етапі війни між українським і польським підпільними рухами продовжувалися переговори про співпрацю. Про це свідчать доповідні записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненка секретарю ЦК Компартії України Д. Коротченку. “У районах Любачівський, Ярославський, Лісковський, Перемишльський і частково Томашівський, Грубешівський у бандугрупованнях АК і УПА нараховується понад 15 тисяч осіб. Характерно, що останнім часом між АК і ОУН не зареєстровано жодної збройної сутички, а навпаки, за вказівкою центральних проводів між УПА і АК йдуть переговори щодо спільних дій збройними з’єднаннями проти заходів Радянської влади і Польського Тимчасового Уряду. Згідно з даними від 22 квітня 1945 р. група аківських офіцерів на чотирьох підводах з Ярославського району їздила до Любачівського району для переговорів з УПА про спільні дії. Переговори проходили у лісі неподалік від с. Башня Любачівського району”⁷².

Проте між учорашніми ворогами, а сьогоднішніми партнерами “по неволі” постійно залишалася маса суперечностей. Ось який висновок зробили представники ОУН (б) у липні 1945 р. щодо перспектив співробітництва з правонаступницею АК, організацією “Вольношч і незавіслошч” (ВіН): “Поляки, добре знаючи, що з українцями братній союз ніколи не буде побудований на платформі рівний з рівним, намагаються трактувати теперішні наші добрі відносини як хвилю часу. Незважаючи на те, що політики з “ВіН” назовні намагаються бути добрими приятелями, виказувати нам співчуття, але в дійсності зовсім нічого не роблять для того, щоб приготувати свій народ до твердого союзу з нами. На кожному кроці, чи в підпільних летючках, чи в піснях, чи в приватній розмові, вони все ще мають великі претензії до західних земель України і вірять у те, що ці землі будуть їхніми”⁷³. За таких умов годі було й думати про можливість якогось компромісу, а тим більше тривалої співпраці.

Отже, однією з головних причин українсько-польського політично-військового протистояння стала та обставина, що поляки, високо цінуючи власний, дійсно, значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і помилково вважаючи, що цього не зможе заперечити жодна з країн у світі, ні на мить не сумнівалися в тому, що після переможної війни західних союзників ця територія буде повернута Польщі. Саме тому від самого початку війни визначальним чинником у ставленні польського еміграційного уряду і керівництва польського військово-політичного підпілля

до українського питання було їхнє прагнення залучити західних українців до реалізації власне польських цілей у війні, серед яких головним було збереження за повоєнною країною цілковитої суверенності і територіальної цілісності як мінімум в існуючих до вересня 1939 р. кордонах.

У польській політичній думці щодо українства переважали дві тенденції. Перша відображала погляди націоналістичних і “кресових” кіл польського суспільства. Її представники ігнорували існування “українського питання”, заперечували можливість будь-яких переговорів з українською стороною, не вважали її за гідного партнера, постійно погрожували карами за “колаборацію з німцями”, виступали проти українських незалежницьких прагнень та ідеї побудови самостійної України навіть на Наддніпрянщині, пропонували здійснити примусове переселення українців до СРСР, а також розпорошити їх по всій території Польщі з метою асиміляції в польському середовищі. Зростання кількості пропозицій радикального розв’язання “української проблеми” серед частини польських політиків стало одним з наслідків загострення протистояння між українцями і поляками в 1943—1944 рр.

Друга тенденція відображала погляди поміркованих політичних кіл польського суспільства (демократів, людовців, соціалістів), які намагалися, якщо не припинити, то у будь-якому випадку обмежити українсько-польську ворожнечу та залучити західних українців на свій бік. Ці політичні сили в окупованій країні і на еміграції висловлювалися за підтримку ідеї створення незалежної України за р. Збруч та зрівняння в правах з поляками на засадах “рівні права — рівні обов’язки” тих українців, які побажали б залишитися в кордонах Речі Посполитої.

Втім, для ОУН, яка в роки війни залишалася найвпливовішою силою західноукраїнського суспільства, цього було недостатньо. Те, що не ставилося під найменший сумнів жодним політичним і військовим угрупованням Польщі, а саме необхідність збереження непорушності східних кордонів країни, до кінця війни було головною перешкодою для українського націоналістичного руху в справі досягнення згоди та налагодження співпраці з польським “пролондонським” табором.

Ця обставина також зумовила поступове зростання напруження в українсько-польських взаєминах, що в 1943 р. переросло в кривавий конфлікт. На якийсь час епіцентром цього протистояння стали Холмщина і Волинь, де з другого кварталу 1943 р. обопільні українсько-польські вбивства набули масового характеру. Поза сумнівом, це було пов’язано зі створенням перших значних як польських (Холмщина), так і українських (Волинь) партизанських загонів. Загостренню конфлікту сприяло розуміння того, що війна наближається до завершення, а отже, слід нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій.

Сучасному дослідникові важко докладно встановити, якою мірою антиукраїнські дії загонів Армії Крайової і Батальйонів Хлопських на Холмщині під час здійснюваної гітлерівцями переселенської акції спричинили масовий антипольський терор формувань УПА на Волині. Але документація українського підпілля переконує в тому, що ОУН (б) підштовхнула до ухвалення рішення про широкомасштабну “деполонізаційну” акцію на землях Воли-

ні, а пізніше і Східної Галичини саме діяльність місцевих поляків, спрямована на закріплення певної їх частини в німецькій службі з метою підвищити і зміцнити польський вплив у Західній Україні напередодні поразки Вермахту та вступу на ці землі Червоної армії. Конфлікт загострився ще більше, коли поляки почали звертатися за допомогою до радянських партизанів, у яких керівництво ОУН (б) і командування УПА вбачало свого ворога.

Українсько-польське збройне протистояння на територіях спільного проживання представників двох народів не могло не мати трагічних наслідків для цивільного населення. Переважна його більшість, як українці, так і поляки, вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину та Надсяння своїми родинними землями, набутими важкою працею багатьох поколінь. За цих обставин вони були безпосередньо зацікавлені у перемозі однієї з ворогуючих сторін — УПА чи АК, а тому більшість з них зрештою дали себе втягнути в конфлікт. Інші — вважали боротьбу між сусідами безперспективною та намагалися її припинити. Значна частина населення залишала територію, охоплену конфліктом, втрачаючи дім і все майно, але рятуючи життя.

Попри низку розбіжностей у підходах до висвітлення і розуміння проблематики українсько-польських відносин у ХХ ст., допоки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських взаєминах⁸⁰, існуватиме і надія на спроможність науковців та громадськості обох країн остаточно подолати складну історичну спадщину, а також побудувати таку історичну схему цих взаємовідносин, котра жоден з народів не ображатиме і всіма сприйматиметься як компромісна.

¹ Див.: Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach Drugiej wojny światowej”. Т. 1—10. — Warszawa, 1998. — 2005.

² Краківські вісті. Тижневик. — 29 грудня 1940. — Ч. 8. — С. 1.

³ Українська дивізія Галичина. Матеріали до історії. — Торонто—Нью-Йорк, 1990. — 124 с.

⁴ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 2. — Londyn, 1973. — S. 138, 139.

⁵ Докладніше про це див.: *Льюшин І.* ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — Київ, 2000. — С. 40—43.

⁶ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (далі — ZHRL) w Warszawie. Archiwum prof. St. Kota. Zespół akt “Ukraina w czasie Drugiej wojny światowej”. — Sygn. 394. — К. 70—73.

⁷ Ibid. — К. 111.

⁸ Краківські вісті. Тижневик — 13 липня 1941. — Ч. 28. — С. 3—5.

⁹ *Kwiatkowski M.* Rząd i Rada Narodowa R.P. w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942. — Londón, 1942. — S. 34.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). Oddział VI w Warszawie. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. — Sygn. 203/XV/ 42. — К. 7.

¹¹ Ibid. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. — Sygn. 202/III/134. — К. 310.

¹² Ibid. — К. 311.

¹³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — Львів—Київ, 2001. — С. 170.

- ¹⁴ Українські щоденні вісті. — 26 липня 1941. — Ч. 18. — С. 1.
- ¹⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. T. 2. Op. cit. — S. 143, 144.
- ¹⁶ AAN. — Sygn. 202/III/134. — K. 273.
- ¹⁷ Ibid. — Sygn. 203/XV/ 3. — K. 31. Більше на цю тему див.: *Льюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — Київ, 2001. — С. 5—46.
- ¹⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. T. 2. Op. cit. — S. 142.
- ¹⁹ Materiały i Dokumenty Archiwumu Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIH) w Rembertowie. Zespół akt Armii Krajowej. — Sygn. III/33/ 81. — K. 5, 6.
- ²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 76. — Арк. 51, 52.
- ²¹ AAN. — Sygn. 203/XV/ 42. — K. 7.
- ²² Ibid. — Sygn. 202/III/11. — K. 6.
- ²³ Ibid. — K. 18.
- ²⁴ Ibid.
- ²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 20—21.
- ²⁶ Там само. — Арк. 20.
- ²⁷ Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. — luty 1943 r. — № 11. — S. 12.
- ²⁸ *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 276.
- ²⁹ *Садовий О.С.* Куди прямують поляки. Літопис УПА. Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. II. — Торонто, 1977. — С. 47—57.
- ³⁰ *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 147.
- ³¹ Ibid. — S. 178, 179.
- ³² *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія. В кн.: Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914—1953. — Львів, 1996. — С. 482—695.
- ³³ Державний архів Рівненської області (ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 94. — Арк. 79.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 76. — Арк. 51.
- ³⁵ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. Книга друга. — Київ, 1994. — С. 362.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 76. — Арк. 52.
- ³⁷ Там само. — Спр. 77. — Арк. 108.
- ³⁸ Див.: Праця на тему українсько-польських взаємин, підготовлена на окупованій території у 1943 р. і надіслана до польського еміграційного уряду у Лондоні “Sprawa ukraińska” // Zeszyty historyczne. — 1985. — № 71. — S. 143.
- ³⁹ Див. більше про це: *Льюшин І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — Київ, 2003. — 315 с.
- ⁴⁰ З останніх досліджень на цю тему див.: *Шишкін І.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни. Дис. ... канд іст. наук. — Львів, 2006.
- ⁴¹ ZHRL. Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego. Korespondencja pomiędzy gen. W. Sikorskim i gen. K. Sosnkowskim za 1940—1941 rr. (raporty o sytuacji politycznej w kraju). — Sygn. 34. — K. 1—293.
- ⁴² Ibid. Archiwum prof. St. Kota. Zespół akt “Ukraina w czasie Drugiej wojny światowej”. — Sygn. 407. — K. 1—10.
- ⁴³ Ibid. — Sygn. 402. — K. 28—37.
- ⁴⁴ Ibid. — K. 35—37.

⁴⁵ Див. більше про це: *Ільюшин І.* Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Український історичний журнал. — 2003. — № 1. — С. 82—96.

⁴⁶ *Gorodetsky G.* Stafford Cripps' mission to Moscow 1940—1942. — Cambridge, 1984. — P. 67.

⁴⁷ *Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945.* T. I. — Londyn, 1970. — S. 267.

⁴⁸ *Brzoza Cz., Sowa A.-L.* Historia Polski 1918—1945. — Kraków, 2006. — S. 528—529.

⁴⁹ ААН. — Sygn. 203/XV/ 45. — К. 32.

⁵⁰ Ibid. — К. 34.

⁵¹ *Dokuments on Polish-Soviet relations, 1939—1945.* T. I. — London, 1961. — P. 246.

⁵² *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 147, 215.

⁵³ ААН. Memoriał ludowców małopolskich w sprawie polityki narodowościowej Polski na kresach wschodnich z 6.IX.1943 r. — Sygn. 202/II/50. — К. 20.

⁵⁴ Ibid. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej z grudnia 1942 r. — Sygn. 203/XV/27. — К. 55.

⁵⁵ Ibid. Raport “Stanowisko ugrupowań politycznych w kraju wobec sprawy ukraińskiej” z 27.V.1943 r. — Sygn. 202/III/10. — К. 1—4; Deklaracja polskich stronnictw politycznych ogłoszona publicznie w Londynie w dniu 22.X.1943 r. — Sygn. 202/III/125. — К. 73.

⁵⁶ Biuletyn Informacyjny GK AK. — 19. VIII. 1943. — № 33. — S. 6.

⁵⁷ Ibid. — 3. VI. 1943. — № 22. — S. 1—2.

⁵⁸ Agencja Wschodnie. — 15.VII.1943. — № 5. — S. 8. Див. також: *Szczepanik E.* Rok 1943 na kresach południowo-wschodnich RP w świetle publikacji prasowych polskiego państwa podziemnego // Pamięć i sprawiedliwość. Biuletyn GKBZp NP — IPN. — XL. — Warszawa, 1997—1998. — S. 298—316.

⁵⁹ *Шандрук П.* Правда про 1-шу Українську дивізію і Українську Національну Армію / Українська дивізія Галичина. Матеріали до історії. — Вказ. праця. — С. 80—100.

⁶⁰ Про докладний перебіг українсько-польського військово-політичного протистояння в роки війни див.: *Ільюшин І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К., 2005. — С. 222—302.

⁶¹ ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 169.

⁶² Краківські вісті. Тижневик. — 1943 р. — 22 серпня. — С. 1.

⁶³ ААН. — Sygn. 202/III/11. — К. 18.

⁶⁴ *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. — Вказ. праця. — С. 275—277.

⁶⁵ ААН. — Sygn. 202/II/73. — К. 12.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 179.

⁶⁷ ААН. — Sygn. 203/XV/45. — К. 152—154; Sygn. 202/III/130. — К. 25—27; *Torzecki R.* Op. cit. — S. 151; *Kuryczuk J.* Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 6. Op. cit. — S. 53—74; *Ковалевський З.* Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна — наука і культура. — К., 1993. — Випуск 26, 27. — С. 200—232; *Зашкільняк Л.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939—1945 роках // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редколегії Я. Ісаєвич. — Львів, 2003. — С. 195, 196 та ін.

⁶⁸ Sura K. Czas “Burzy” w świetle bieżących publikacji konspiracyjnego pisma Lwowskiego “Słowo polskie” // Materiały ogólnopolskiego sympozjum na temat operacji “Burza” na ziemiach kresów pld. — Wsch. II — giej Rzeczypospolitej w 1944 r. — Kraków, 1994. — S. 82, 83; Wreciona E. “Burza” we Lwowie? — Kultura. — 1953. — № 9. — S. 106—108.

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 60.

⁷⁰ Потічний П. Павлокома 1441—1945. — Торонто—Львів, 2001. — С. 443—452.

⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 1469. — Арк. 20.

⁷² Там само. — Спр. 1471. — Арк. 32.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 26.

⁷⁴ Як приклад подамо тут лише дві праці, хоча їх кількість набагато більша. Див.: Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. — Toruń, 2004. — 412 s.; Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. — Львів, 2005. — С. 68—119.

⁷⁵ Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942—1945 / Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4. В 2-х кн. — Варшава — Київ, 2005; Акція “Вісла” 1947. Там само. Т. 5. — Варшава—К., 2006.

⁷⁶ З останніх публікацій, присвячених обговоренню в Україні і Польщі проблематики українсько-польського конфлікту часів війни див.: Kasianow G. The burden of the past. The Ukrainian-Polish conflict of 1943/44 in contemporary public, academic and political debates in Ukraine and Poland // The European Journal of Social Science Research. — Volume 19. — Numbers 3/4. — September—december 2006. — P. 247—259.

⁷⁷ Snyder T. The reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999. — New Haven; London: Yale University Press, 2003. — P. 368; Див. також: Wydarzenia na Wołyniu nie dają się uprościć. Rozmowa z prof. Timothy Snyderem // Wiele twarzy Ukrainy. Pod red. I. Chruślińskiej i P. Туму. — Lublin, 2005. — S. 321—331.

⁷⁸ Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень—липень 1944 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вказ. праця. — С. 304—319.

⁷⁹ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ — першої половини ХХ століття. — Львів, 2006. — 448 с.; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942—1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2006. — 720 s.

⁸⁰ В певних політичних колах в Україні побутує думка, що якщо поляки вважають, що услід за їх підтримкою “помаранчевої революції”, а також євроінтеграційних прагнень України, автоматично будуть позабуті минулі образи, то вони сильно помиляються. В польській публіцистиці також можна зустріти думку стосовно того, що “Україна так і не зважилася на те, аби дати цілком адекватну моральну оцінку діям українських націоналістичних збройних формувань у минулому, а отже поляки ще чекають на вибачення від української влади”. Див.: Żupański A. Droga do prawdy. O wydarzeniach na Wołyniu. — Toruń, 2006. — S. 354.

А. АЙСФЕЛЬД, В. МАРТИНЕНКО

Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки

Українська історіографія з цієї теми нараховує всього кілька статей і дві кандидатські дисертації. Публікація М. Ковалю та П. Медведка, що вийшла 1992 р. в Українському історичному журналі¹, відхилила завісу таємничості теми “Фольксдойче в Україні в 1941—1944 рр.” Статті В. Клеця², С. Бобильової³ та О. Соловйова⁴ фрагментарні через використання обмеженого кола джерел. В. Клець до того ж зазначив, що в публікації М. Ковалю та П. Медведка наявні численні помилки. Заслуговує на увагу публікація В. Клеця та Н. Шевцової про “Евакуацію і репатріацію німців і менонітів України в 1943—1945 рр.”⁵, де маємо спробу аналізу механізму репатріації. Н. Шевцова проаналізувала судово-слідчі справи кримських німців-репатріантів, заарештованих у період від 1944 до 1948 рр.⁶, і виявила в них кілька цікавих випадків, які доповнюють відомості, виявлені у справах інших архівів.

В. Васильчук у докторській дисертації “Німці України: суспільний та національний аспекти. XX — початок XXI ст.”⁷ конспективно розглянув “німецьке питання” в роки Другої світової війни. Автор, зокрема, не використав роботи німецьких дослідників, що є одним із суттєвих недоліків даної праці.

Дисертація І. Іванькова⁸ назагал є довільним переказом інформації, узятій з архівних документів окупаційних органів влади, і рясніє некоректними перекладами з німецької. На жаль, її аналітичний складник від цього не виграв. Так, викладаючи багатий статистичними даними матеріал зондеркоманди д-ра К. Штумппа, автор помилково назвав її зондеркомандою СС. Певно, розбіжності в інтересах і політиці СС, райхскомісара Коха й Імперського міністерства окупованих східних територій автор не зовсім зрозумів. Вже у вступі стверджується, що, “залишивши у 1942—1943 рр. територію України, радянська влада фактично дозволила нацистській Німеччині розгорнути окупаційну політику, спрямовану на перетворення тих представників німецької національності, які залишилися мешкати на території республіки після масштабних репресій та депортацій 1930—1941 рр., на привілейований прошарок нової соціально-політичної структури, організованої на ідеологічних засадах німецького націонал-соціалізму”⁹. У цей період німецько-радянської війни керівництво СРСР не могло цьому завадити. Німеччина ж проводила власну політику аж ніяк не для того, щоб створити привілейовані умови для етнічних німців або зробити їх привілейованим прошарком. У “Генеральному плані Ост” для них такої ролі не передбачалося.

Перетворення в повсякденному житті німців “Трансністрії” та здійснення заходів окупаційної влади висвітлив М. Шевчук¹⁰.

Цінна інформація щодо німецького населення під час Другої світової війни та по її закінченні міститься в томах “Реабілітовані історією”, які вже вийшли друком.

Матеріали про долю німецького населення України, депортованого 1941 р. радянськими органами на схід до її окупації німецькими військами та після визволення України, а також розміщених на спецпоселення як репатрійованих за межами України містяться і у Книгах Пам’яті республік, країв і областей країн СНД та публікаціях, присвячених історії німців СРСР періоду 1941—1956 рр.¹¹

Репатріації мешканців Причорномор’я та подальшим репресіям присвячено публікації А. Ліньова¹².

Деякі фрагментарні відомості про депортацію, репатріацію та оперативний облік німців СРСР містяться в працях таких російських істориків, як В. Земсков¹³ і М. Бугай¹⁴, частково в А. Германа¹⁵. Цікавою є і книга Г. Вольтера, хоча вона мемуарно-публіцистична за жанром і стилем викладу нагадує “Архіпелаг Гула” О. Солженіцина. Її автор, уродженець Сталінської (Донецької) обл., — колишній спецпереселенець. Книгу переважно скомпоновано з численних спогадів етнічних німців, серед яких були й ті, хто пережив депортацію, окупацію в Україні, евакуацію на захід і подальше повернення до СРСР, де вони зазнали фільтрації¹⁶.

У російській історіографії проблеми репатріації радянських громадян відображено в низці кандидатських і докторських дисертацій, а також в узагальнюючих публікаціях, в основу яких було покладено, переважно, нормативні документи центральних органів влади. Н. Арзамаскіна досліджувала діяльність радянських військових органів репатріації в Німеччині¹⁷, дещо розширивши в цьому питанні дослідження Ю. Арзамаскіна¹⁸. Завдяки працям О. Бічехвоста, І. Говорова можна краще зрозуміти мету й методи роботи репатріаційних органів і правове поле їхньої діяльності¹⁹.

Узагальнюючі праці російських істориків із проблеми спецпоселення також лише ледь відхилили завісу таємничості, що приховує долю репатрійованих з-за кордону етнічних німців, і містять лише окремі й уривчасті статистичні дані по них²⁰. Наскільки статистика центральних органів влади може вводити в оману, видно на прикладі опублікованих даних, що ілюстрували цей процес, коли репресованих німців зарахували до групи “національності інших країн”, серед яких громадяни Німеччини становили лише незначну частину²¹. Чи були решта німців громадянами інших країн, чи все ж таки громадянами СРСР, — залишається незрозумілим.

У російській історіографії дана проблематика розроблена недостатньо. Отже, стаття “Велика Вітчизняна війна 1941—1945”, опублікована в енциклопедії “Німці Росії” (ЕНР)²², стала для не дуже старанних дослідників основним джерелом щодо політики окупаційної влади у ставленні до етнічних німців України. Зауважимо, що її написано не на основі власних архівних пошуків автора. У деяких кандидатських дисертаціях, захищених у Росії, можна натрапити на окремі відомості про німців України у воєнні та перші повоєнні роки. Як приклад можна назвати дисертації Л. Саганової²³ та О. Зберовської²⁴. На відміну від цих науковців, які ввели до обігу матеріал центральних і місцевих архівів, М. Привалова для написання своєї кандидатської дисерта-

ції²⁵ подібних матеріалів, навіть більше — архівного матеріалу 4-го спеціального відділу МВС СРСР²⁶, не використовувала.

Слід також зазначити, що перспективи подальшого вивчення історії етнічних німців на теренах Радянського Союзу в роки Другої світової війни значною мірою залежать і від процесу розсекречування багатьох фондів як державних, так і, особливо, відомчих архівів. Сьогодні позитивні зрушення в цьому напрямі відбуваються в Україні. Та на теренах Російської Федерації, на жаль, у світлі сучасної політичної кон'юнктури чимало архівних фондів продовжують залишатися для дослідників закритими.

У німецькій історіографії з численних праць, де досліджували політику окупаційної влади стосовно цивільних, низку їх присвячено етнічним німцям. М. Бухсвайлер у своєму дослідженні значну увагу приділив радянській національній політиці, особливо щодо євреїв і німців, а також їхньому становищу напередодні війни²⁷. Головне питання для автора — це підстави подвійної лояльності українських німців стосовно СРСР і Німеччини та їхнє ставлення до євреїв — безперечно заслуговує на увагу. Водночас доречно поставити питання, на якій підставі жертва має бути лояльною щодо свого ката — радянського ладу. Події воєнних років засвідчили, що мільйони радянських громадян різноманітних національностей і соціальних верств виявили готовність до співпраці з окупаційним режимом. Мотиви для цього були різні — від потреби працювати, щоб прогодувати себе й родину, до ідеологічно обґрунтованої боротьби проти радянської влади чи просто помсти за заподіяні репресії.

І. Флейшхауер опублікувала 1983 р. працю, де за службовою документацією окупаційних органів влади, листуванням різних посадовців, нормативними документами й судово-слідчими справами судів ФРН докладно висвітлила проблеми управління етнічними німцями на окупованій території. Особливого значення вона надала питанням реєстрації етнічних німців і використання цього людського ресурсу в інтересах Германського райху²⁸.

У більш стислому обсязі питання управління етнічними німцями окупованих територій СРСР та їх використання в контексті окупаційної політики подано в спільній публікації Б. Пінкуса й І. Флейшхауер (1987 р.)²⁹.

Е. Фелькль, розглянувши проблеми управління “Трансністрією” за весь час її окупації німецькими й румунськими військами, акцентував увагу на національній політиці Румунії та Німеччини стосовно молдаван, німців і євреїв³⁰.

А. Ангрік, висвітлюючи діяльність поліції безпеки (Sicherheitspolizei) і, особливо, її “айнзатцгрупи Д” (Einsatzgruppe D) в Україні й на Північному Кавказі, докладно розглянув питання зачисток у запіллі німецьких військ і здійснених тоді ж військових злочинів³¹.

Е. Висотські, Д. Ліхді, К. Фаст, Й. Кампен висвітлили різні аспекти функціонування менонітських громад у роки війни³².

У щорічнику “Земляцтва німців з Росії в Німеччині” опубліковані щоденникові записи Г. Кукка періоду його перебування в обозі, що прямував від березня до липня 1944 р. до Вартегау³³.

Г. Гетте зробила цікаву спробу написати колективну біографію власної родини з використанням, у т. ч., документів окупаційного періоду, які дають уявлення про те, що в етнічних німців цього періоду не було права вибору³⁴.

Г. Гегелен опублікував уривок власних спогадів і спогадів родичів про репатріацію 1945 р. й період перебування на спецпоселенні³⁵. Ця література мемуарного характеру висвітлює питання статусу й самоідентифікації менонітів і, меншою мірою, німців України в роки війни.

Дослідження німецьких авторів з історії етнічних німців під час Другої світової війни російською мовою майже відсутні. Як виняток можна відзначити працю Р. Вальта, що спирається на спогади³⁶, статтю А. Айсфельда про репатріацію німців до СРСР по завершенні військових дій у Європі³⁷ й названу раніше книгу Г. Гетте.

Отже, стислий історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що тематичне поле залишається недостатньо опрацьованим і вимагає цілеспрямованих пошукових зусиль.

Суспільно-політичне становище етнічних німців у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр. ХХ ст.)

За даними перепису 1920 р., в радянській Україні проживало 210 179 етнічних німців. Проте результати перепису не відображали дійсну чисельність цієї етнічної спільноти. Адже дані щодо проживання німців у невеликих населених пунктах (хуторах, селах, містечках) часто були взагалі відсутніми. Згодом завдяки зусиллям Відділу національних меншин НКВС, Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК та Центрального статистичного управління було накопичено дані щодо національного складу населення України. Нарешті, у 1926 р. відбувся перший Всесоюзний перепис³⁸. За його результатами, чисельність німецького населення в Україні становила 393 924 особи. Абсолютна більшість з них, а саме 360 тис., мешкали у сільській місцевості. 40 % німців Радянського Союзу проживали в Україні³⁹.

Відносини, що склались між новою владою та етнічними німцями, були доволі напруженими. У процесі адміністративно-територіальної реформи, що і без того створила чимало проблем для соціально-економічного розвитку республіки, радянська влада почала відрізати значні ділянки від господарств колоністів для селян переважно не німецької національності⁴⁰. Поряд із цим більшовики проводили також і активну антирелігійну політику.

Під час колективізації чимало німецьких колоністів в Україні висловлювали відверте небажання брати участь у колгоспному будівництві. В цій ситуації радянська влада активно застосовувала економічні та політичні важелі тиску. Німців-колоністів почали обкладати сільськогосподарським податком “на 2 та 3 розряди вище у порівнянні з сусідніми українськими селами”⁴¹. Подібні випадки мали місце у колоніях Катеринославської губернії, Волині та Донбасу в грудні 1924 р. Своєрідною відповіддю з боку німців-колоністів на свавілля радянської влади став еміграційний рух, який невдовзі набув організованого характеру. Головним чином вони прагнули виїхати до Сполучених Штатів Америки або Канади. Упродовж 1922—1924 рр. з України емігрували 8000 німців-колоністів. Проте заяв від німців про їхнє бажання виїхати з країни, що надходили до відповідних органів, було набагато більше⁴². Подібна статистика не могла не викликати занепокоєння режиму. З цього

приводу в звіті Центральної комісії національних меншин за 1924—1925 рр. зазначалося: “Еміграційне питання необхідно віднести до питань, що займають одне з перших місць у роботі Центрального комітету національних меншин. Еміграційний рух зараз вже охопив Катеринославську, Донецьку, Харківську та Волинську губернії. Причини, які викликають еміграційний рух серед німців-колоністів, такі: не завжди правильне оподаткування сільськогосподарським податком, земельне питання”⁴³.

З метою зміцнення власного становища радянське керівництво вимушено погодилося на тимчасові послаблення у соціально-економічній сфері (НЕП), а незабаром — і в національній політиці (коренізація). Політика коренізації передбачала не лише забезпечення умов для розвитку національної культури та освіти, а й створення адміністративно-територіальних одиниць — національних районів та сільрад⁴⁴. Створення національних адміністративних одиниць (не лише німецьких) повинно було, як ідеться у документах німсекцій та їхніх ЦБ, поліпшити радянізацію національних населених пунктів у всіх сферах їхньої життєдіяльності. Першими такими районами, що з’явилися на території України, були саме німецькі. На кінець 1927 р. їх нараховувалося 7⁴⁵. Під час коренізації діяла мережа освітніх закладів, де викладали німецькою мовою. У 1929/1930-у навчальному році в Україні існувало 628 німецьких шкіл. Але, врешті-решт, радянська влада наприкінці 1920-х рр. оголосила курс на суцільну колективізацію і одночасно під гаслами боротьби з націоналізмом поступово згорнула коренізацію.

Трагічним наслідком політики суцільної колективізації став масовий голод 1932—1933 рр. Зачепив він і німецькі національні райони. Щоб вижити, чимало колоністів звернулись по допомогу до родичів у Німеччині та Америці. Надходила вона різними шляхами: нелегально (через іноземних громадян) або легально (через Державний банк та по лінії торгзину у вигляді грошових переказів і бандеролей). Партійне керівництво України почало називати цю допомогу “гітлерівською допомогою голодуючим німцям”. Для її отримувачів місцеві органи влади, в свою чергу, почали запроваджувати додаткові податки⁴⁶. У цілому кількість жертв від голоду серед німецьких колоністів склала щонайменше 20 тис. осіб⁴⁷. Варто відзначити, що, за даними ДПУ, в Україну з квітня 1933 до квітня 1934 р. з Німеччини надійшла допомога у розмірі 487 821 крб. золотом⁴⁸. Це суттєво допомогло зменшити масштаби смертності.

Але керівництво ДПУ на тлі погіршення радянсько-німецьких відносин трактувало матеріальну допомогу з-за кордону як “підривну діяльність”. Так, В. Балицький у своєму зверненні від 15 листопада 1934 р. до начальників місцевих управлінь НКВС відзначив наступне: “Сам термін «Гітлерівська допомога» є вигаданим фашистськими діячами, щоб замаскувати дійсне призначення грошових коштів, які надходять до СРСР для оплачування своєї агентури та залучення контрреволюційних кадрів”⁴⁹.

Донедавна було прийнято вважати, що формування у більшовицького режиму стійкого уявлення про етнічних німців як про потенційну “п’яту колону” в СРСР розпочалося відтоді, як націонал-соціалісти на чолі із А. Гітлером прийшли до влади в Німеччині у 1933 р. Між тим, на підставі нових архівних знахідок, російський історик О. Савін зумів довести, що процес формування кон-

цепції німецької “п’ятої колони” в СРСР розпочався ще від середини 20-х рр. Так, 9 червня 1924 р. заступник голови ОДПУ Г. Ягода разом з начальником відділу контррозвідки ОДПУ А. Артузовим підготували циркуляр ОДПУ за № 7/37 “Про Німецьку розвідку та боротьбу з нею”. Через рік А. Артузов надіслав на ім’я Ф. Дзержинського комплекс документів “про діяльність німців у СРСР”⁵⁰. Автори цих двох документів акцентували увагу на тому, що німецька розвідка під прикриттям націоналістичних організацій проводить активну шпигунську діяльність на території СРСР. При цьому “грунтом для німецької розвідки в Росії є багатомільйонне населення німецького походження..., яке виявляється головним джерелом отримання та збирання німецькою розвідкою свідчень, на що з боку німців звертають особливу увагу”⁵¹. Соціальний склад німецьких колоністів на Україні у своїй доповідній записці А. Артузов охарактеризував наступним чином: “40—50 % з них великі куркулі та колишні поміщики, та сільська інтелігенція. Інші міцні середняки і 5—6 % незаможні — але вони також перебувають під абсолютним впливом куркульства”⁵². Стосовно політичних поглядів колоністів у цілому стверджував: “Німецькі колонії в Росії і за своєю багаточисельністю, і за своїм соціальним складом (куркульський) та політичним прагненням (фашистсько-національний) становлять величезну небезпеку як ворожі і до комунізму, і до СРСР верстви населення, з одного боку, а з іншого — як групи, що прагнуть зміцнити національні інтереси Німеччини серед нац[іональних] меншин”⁵³. На зміну недовготривалим дружнім радянсько-німецьким відносинам першої половини 20-х рр. прийшов період довготривалої напруги. Це відбулося внаслідок того, що Німеччина у серпні 1924 р. прийняла “план Дауеса”. Головний зовнішньополітичний вектор німецької дипломатії спрямовувався на Захід. Більшовицька влада побоювалась можливої перспективи створення коаліції капіталістичних держав. У свою чергу це змусило керівництво ОДПУ радикально змінити ставлення до Німеччини.

5 грудня 1933 р. В. Балицький у своїй директиві за № 97024 стверджував, що “під виглядом іноземних фахівців до СРСР потрапив ряд агентів з Німецької націонал-соціалістичної партії та резидентів Німецького Генерального Штабу”⁵⁴. Головною метою названих резидентів було проведення шпигунсько-диверсійної діяльності. Далі В. Балицький писав про зовсім фантастичні речі: “Поряд із диверсійною та розвідувальною діяльністю, німці-фашисти проводили широку роботу з підготовки збройного виступу проти Радянської влади, шляхом насадження «штурмових загонів» у німецьких колоніях України, Північно-Кавказького Краю та інших місцях Союзу”⁵⁵. Головну небезпеку, на його переконання, становили представники духовенства та інтелігенції (викладацький склад національних шкіл і вищих навчальних закладів, лікарі та службовці радянського апарату у німецьких колоніях). В. Балицький також піддав критиці дії деяких місцевих управлінь ДПУ, які, на його думку, не зовсім активно та рішуче вели боротьбу з “німецьким фашизмом”⁵⁶.

Упродовж 1935—1937 рр. здійснювалася ліквідація національно-культурних установ, проводились арешти і заслання ворожих елементів. У першій декаді лютого 1935 р. з прикордонних районів України відбулось масове виселення куркульських сімей у кількості 8678 осіб. З-поміж них близько 65 % становили поляки та німці. Протягом лютого—березня цього ж року з прикордон-

них до східних областей України переселили ще 41 650 осіб. Нормативною підставою для цієї масштабної операції стало рішення ЦК КП(б)У України від 23 січня 1935 р.⁵⁷ На очищених від антирадянського елементу територіях незабаром розпочалося будівництво військових аеродромів та полігонів. Головною підставою для закриття німецьких учбових закладів була не якість освіти, а “фашистська пропаганда” в їхніх стінах. Показовою з цього приводу стала постановка Секретаріату ЦК КП(б)У від 7 квітня 1935 р. під гучною назвою “Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького машино-будівельного технікуму”. Ще у квітні 1934 р. В. Балицький у своїй доповідній записці охарактеризував викладацький склад німецьких учбових закладів наступним чином: “Кадри учителів вкрай засмічені куркулями, колишніми білогвардійцями та іншими контрреволюційними елементами, які напевно співчують фашизму”⁵⁸.

Репресії супроводжувала пропагандистська антинімецька кампанія. Таким чином НКВС намагався сформуванати у суспільстві “образ ворога”. Під час мітингів і зібрань лунали заклики до розправи з німецькими та польськими фашистами. Так, нарком НКВС республіки В. Балицький на січневому пленумі ЦК КП(б)У під час своєї промови зазначив: “Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де розташовано 4 німецькі національні райони. Німецький фашизм прагне саме тут у нас в тилу утворити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також у Донбасі та в інших областях Ураїни”⁵⁹. Через рік делегат січнево-лютевого Пленуму ЦК КП(б)У М. Хатаєвич заявив: “Ми знаємо, що серед німецького населення національні почуття надзвичайно сильно розвинуті й що до свого «фатерлянд» багато з них мають прихильність, хто б там не був, — Гітлер, чи хто інший”⁶⁰. Подібні численні промови та гасла, сповнені ненависті, стали свого роду провісниками масштабної трагедії, що мала незабаром розпочатись.

Справжнім потрясінням для усього радянського суспільства стали репресії 1937 р. Так звану “велику чистку” було розпочато наказом НКВС СРСР за № 00447 від 30 липня 1937 р. Проте цей документ не містив у собі жодних національних аспектів. Але ще за кілька днів до цього вийшов наказ НКВС СРСР за № 00439 від 25 липня 1937 р. Він започаткував проведення так званої “німецької операції”. Відповідно до цього наказу органи НКВС мали розпочати репресії проти німецьких підданих. Однак більшість з-поміж заарештованих за наказом № 00439 становили етнічні німці — громадяни СРСР⁶¹. Загалом упродовж 1937 р. в Україні було репресовано 16 228 німців⁶². З-поміж загальної кількості репресованих за національними групами німці посідали третє місце (після українців та поляків)⁶³. На першому місці за кількістю репресованих представників німецької національності була Сталінська обл. (5758 осіб)⁶⁴.

Український дослідник В. Нікольський, ретельно проаналізувавши статистичні звіти НКВС за 1937 р., зробив висновок: “...Політичні репресії щодо поляків, німців та греків були значно жорстокішими, ніж проти інших національних груп”⁶⁵.

Отже, репресії міжвоєнного періоду були лише етапом у загальному процесі вирішення “німецького питання” в СРСР. За цей час у свідомості партійного керівництва та НКВС сформувався стійкий “образ ворога” щодо німецьких колоністів. Головними причинами при цьому були як зовнішньопо-

літичний чинник, так і специфіка командно-наказової системи (мілітаризація економіки, колективізація, антирелігійні кампанії). Навіть тимчасова, на перший погляд, відлига у німецько-радянських відносинах після підписання 23 серпня 1939 р. “пакту Молотова—Ріббентропа” жодним чином не вплинула на становище представників німецької етнічної спільноти в СРСР.

Арешти соціально небезпечних елементів і мобілізація у трудові колони

Право будь-якої держави вживати заходів, необхідних заради своєї безпеки й територіальної цілісності, є незаперечним. В умовах воєнного стану обмеження загальноцивільних прав також вважають неминучим. Слід, однак, враховувати, що до початку Другої світової війни вже були чинними Гаазька конвенція про закони і звичаї ведення війни (1864) й Женевські конвенції (1864, 1906, 1929), що мали на меті кодифікувати права військовиків і цивільних під час воєнних дій і на окупованій ворогом території. Основною метою цих конвенцій було вбереження поранених, полонених і мирних мешканців окупованих територій від тиску переможців, забезпечення їх потрібним медичним обслуговуванням та створення умов для виживання. Для належного виконання цих конвенцій були потрібні як їх дотримання державами, так і певна взаємодія цивільного населення з окупаційними органами.

Всупереч цим нормам міжнародного права держави, що брали участь у Другій світовій війні, оцінювали співпрацю цивільних з окупаційними органами як колабораціонізм, тобто як злочин. У СРСР це в юридично визначених випадках кваліфікувалося як “зрада Батьківщини”.

Обмеження деяких цивільних і політичних прав мешканців у воєнних умовах також широко застосовувалося під час Другої світової війни. Водночас в СРСР вживалися превентивні заходи, репресії, які порушували кримінально-процесуальний кодекс.

Указом про місцевості, де оголошено воєнний стан, “усі функції органів державної влади у царині оборони, забезпечення громадського порядку й державної безпеки” передали військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де цих рад не було, — вищому командуванню військових з’єднань. Їм надавали право, відповідно до чинних законів і постанов уряду, також “виселяти в адміністративному порядку поза межі місцевості, де оголошено воєнний стан, або з окремих її пунктів осіб, яких визнано соціально небезпечними як у своїй злочинній діяльності, так і у зв’язках із злочинним середовищем”⁶⁶.

Уже в перші дні після початку німецько-радянської війни (від 1942 р. — “Велика Вітчизняна війна”) органами безпеки проведено арешти різних категорій громадян СРСР, чужинців, які проживали в СРСР, й осіб без громадянства, котрих розглядали як потенційну загрозу для СРСР. Крім того, заарештовували й депортували німецьке населення різних регіонів європейської частини СРСР. Перші арешти німців на теренах УРСР проведено вже 22 червня (наприклад І. Вінгерта, м. Суми, “евакуйованого у зв’язку з воєнною обстановкою з прифронтової смуги й незнайденого у в’язницях...” у лютому 1942 р.)⁶⁷, 23 червня (наприклад у містах Маріуполь й Орджонікідзе Сталінської обл.) та

24 червня (містах Орджонікідзе й Бешево Сталінської обл.). 25 червня в с. Мюнхен Одеської обл. було заарештовано Є. Маєра, колгоспного пастуха, якого засудили на 10 років ВТТ⁶⁸. 26 червня в с. Карлсруе у Миколаївській обл. заарештували колгоспного бригадира Х. Руфа. Засудили його на 5 років ВТТ в Новосибірській обл.⁶⁹. Арешти відбувалися і в інших областях. Правовою підставою для їх проведення був Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. про місцевості, де оголошено воєнний стан.

Вже першого дня війни нарком держбезпеки В. Меркулов підписав директиву “Про заходи органів безпеки у зв’язку з початком воєнних дій із Німеччиною”, згідно з якою підставою для арешту була підозра в злочинних намірах. Вимоги наркома були обов’язковими для всіх органів державної безпеки без будь-яких обмежень. На думку О. Демидова, “власні повноваження Наркомату безпеки в царині застосування норм права перевершили повноваження військових рад, наділених законодавцем усіма функціями органів державної влади. Таким чином, особливості правового регулювання діяльності органів НКДБ проявилися першого ж дня війни: вони діяли на основі власних наказів, директив, інструкцій і циркулярів, розроблених з відхиленням від законів СРСР та Указів Президії Верховної Ради СРСР. Таке явище було ознакою державно-політичної системи того часу”⁷⁰.

4 липня 1941 р. вийшла директива НКВС і НКДБ “Про заходи з виселення соціально небезпечних елементів із територій, де оголошено воєнний стан”. Директива свідчить про розуміння керівництвом цих наркоматів своєї ролі й розширення власних повноважень:

“...Військові власті мають право на територіях, де оголошено воєнний стан, ухвалювати рішення про виселення осіб, яких визнано соціально небезпечними.

У разі ухвали такого рішення виселення цієї категорії осіб має бути покладено на органи НКДБ—НКВС.

У зв’язку з цим пропонуємо провести відповідну підготовчу роботу, взявши на облік усіх осіб разом із їхніми родинами, перебування яких на територіях, де оголошено воєнний стан, буде визнано небажаним...”⁷¹

Рекомендувалосьь: “До внесення на облік підходьте обережно, заздалегідь перевіряючи наявні у вас матеріали. ...Непрацездатні чоловіки й жінки старші за 60 років виселенню не підлягають”⁷².

Тим самим спочатку передбачалося роз’єднання родин, у результаті чого чоловіків й жінок віком за 60 років прирікали на жебрацтво і залишали напризволяще. Підставою взяття на облік як “соціально небезпечних елементів” мали слугувати вже наявні дані, хоча тоді було відомо, що висунуті в 30-ті рр. звинувачення були необґрунтованими.

За даними рідколегії серії “Реабілітовані історією”, можна виокремити деякі групи “соціально небезпечних осіб” та згрупувати критерії, за якими їх визнавали небезпечними. Так, О. Дорн, яка мешкала в с. Степанівка Сумської обл., заарештували 23 серпня 1941 р. 23 травня 1942 р. її звинуватили в тому, що, перебуваючи на роботі (працювала зубним лікарем), вона проводила поразницьку агітацію. 9 січня 1943 р. Особлива Нарада НКВС СРСР ухвалила відправити її за неінформування до ВТТ строком на 10 років. По за-

яві на ім'я Генерального Прокурора СРСР начальник УҚДБ Новосибірської обл. 8 серпня 1956 р. дійшов висновку, що “звинувачення було безпідставним, до того ж висунуто лише за 260 днів після арешту ... Слідчий 1941—1942 років процес вівся з грубими порушеннями Кримінально-процесуального кодексу. Друге, остаточне звинувачення, наприклад, висунули за 340 днів”. Тому постанову Особливої Наради слід було скасувати. Справу припинили 15 вересня 1956 р., через 14 років після арешту⁷³.

На підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060/9350 від 12 серпня 1941 р. заарештували й вислали до Комі АРСР уродженців Миколаївської обл. Ф. Літау і Г. Макелькі⁷⁴. До цієї постанови, номер і дата якої викликають сумніви, ми ще повернемося⁷⁵.

Р. Бауера, мешканця Запорізької обл., та О. Брандта, вчителя СШ № 9 у Макіївці, заарештували у вересні 1941 р. за звинуваченнями: першого — “має родичів у Німеччині”, другого — “мав родичів у Німеччині, з якими листувався”. Бауера було направлено на спецпоселення до Новосибірської обл. строком на 5 років, а Брандта засуджено до розстрілу. Вирок виконано 10 листопада 1942 р.

Ф. Ваала заарештували 5 вересня за звинуваченням у тому, що він німець за національністю і має зв'язки з духовенством. Особлива Нарада при НКВС СРСР 13 лютого 1943 р. засудила його до 8 років позбавлення волі, попри те, що Ваал ще 18 жовтня 1942 р. помер в ув'язненні у м. Челябінськ⁷⁶.

7 вересня 1941 р. заарештовано фельдшера Н. колгоспу “Хлібороб” у с. Долинське Запорізької обл. за звинуваченням у тому, що “його батько був репресованим 1938 р. органами НКВС”. Особлива Нарада при НКВС СРСР 4 листопада визначила йому мірою покарання 8 років позбавлення волі⁷⁷. Р. Беренца заарештовано 6 вересня за звинуваченням: “мав брата, репресованого 1937 р.” Засуджений до 8 років позбавлення волі, він помер 30 жовтня 1943 р. в Івдельлазі⁷⁸.

А. Бірт був заарештований 5 вересня за те, що в минулому був куркулем. Мірою покарання для нього стало позбавлення волі строком на 10 років. Він помер 24 березня 1945 р. в Івдельлазі⁷⁹.

І. Арендта затримали 9 вересня за звинуваченням у тому, що він — “син зрадника Батьківщини”. Через 13 місяців його засудили до 8 років позбавлення волі⁸⁰. До 8 років позбавлення волі засуджено й заарештованого 5 вересня Й. Гельмеля. Його провиною було те, що він мав брата — “зрадника Батьківщини”⁸¹.

Р. Бенца й А. Бенске піддали арешту у вересні за звинуваченням в “антирадянській агітації”. Перший одержав покарання 5 років позбавлення волі, другий — 8 років з ув'язненням у ВТТ⁸².

О. Вертмана ув'язнили 4 вересня за звинуваченням у тому, що його “батько ... перебуваючи на оборонних роботах, залишився на окупованій території”. 31 жовтня 1942 р. оголошено вирок — 8 років позбавлення волі⁸³.

Зазвичай арешти проводили за звинуваченнями: “антирадянська агітація”, “контрреволюційна діяльність”, “політично неблагонадійний”, “соціально небезпечний елемент” тощо. Доказів провини, достатніх для засудження заарештованих, як правило, не вистачало або взагалі не було. Тому слідство могло тривати кілька місяців, часто — понад рік. Нагадаємо, що відповідно до дирек-

тиви НКВС “Про заходи органів безпеки у зв’язку з початком воєнних дій із Німеччиною” підставою для арешту була “підозра у злочинних намірах”.

Особлива проблема виникла для НКВС тих областей, які потрапили під окупацію. Органи НКВС звідти евакуювалися разом із ув’язненими або відправляли їх на схід, не чекаючи евакуації. Так, у Кримській АРСР станом на 10 вересня 1941 р. було заарештовано 225 німців і понад 170 осіб інших національностей⁸⁴. Вже в серпні заарештованих вивезли до в’язниці м. Иркутськ, куди прибула й група слідчих на чолі з начальником слідчого відділу ЕКО НКВС Криму. Слідчі до березня 1942 р. збирали докази провини заарештованих, що свідчить про відсутність таких доказів на час арешту, тобто про превентивність арешту⁸⁵ за рознарядкою.

Депортація за національною ознакою

В міру просування частин німецької армії та її союзників углиб України керівництво СРСР вдавалось до все жорсткіших заходів проти німецького населення. Яку роль у цьому відіграла телеграма командування Південного фронту Ставці Верховного Командування від 3 серпня 1941 р., ще потребує дослідження. У ній, зокрема, повідомлялося:

“1. Військові дії на Дністрі показали, що німецьке населення стріляло з вікон і городів по наших військах, що відходили. Встановлено також, що німецько-фашистські війська, які вступали до німецького села 01.8.41, зустрічались хлібом-сіллю. На території фронту є маса населених пунктів з німецьким населенням.

2. Просимо дати вказівку місцевим органам влади про негайне виселення ненадійного елементу”⁸⁶.

Сумнів у достовірності події 1 серпня 1941 р. викликає те, що штаб фронту повідомляє про обстріл військових підрозділів німецькими мешканцями без зазначення назви населеного пункту. Останнє не властиве для документації військових. Крім того, штаб фронту сам міг проводити виселення ненадійного, за його оцінкою, елементу на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцевості, де оголошено воєнний стан. Для цього не потрібні були жодні додаткові вказівки. До того ж органи НКВС вже повсюдно виселяли ненадійних, за їхнім уявленням, людей.

Отримавши це повідомлення, Й. Сталін дав Л. Берії рівнозначну вказівку: “Треба виселити з тріском”. Берії про це було повідомлено 25 серпня 1941 р.⁸⁷, тобто через три тижні.

12 серпня 1941 р. наказом Військової Ради Західного фронту № 017 було встановлено 5-кілометрову смугу бойових дій, з території якої всіх цивільних належало виселити. Цю смугу згодом було розширено до 25 км⁸⁸. Виконання цього наказу виявилось неможливим внаслідок швидкого наступу німецьких військ. Неможливим було й вивезення всього радянського населення під час відступу, як цього вимагав наказ № 0428 від 17 листопада 1941 р., підписаний Й. Сталіним і начальником Генштабу Б. Шапошниковим⁸⁹.

14 серпня Ставка ВГК Червоної армії ухвалила директиву № 00931 “Про формування та завдання 51-ї Окремої армії”, у якій, зокрема, йшлося про те,

щоб “очистити негайно територію півострова від місцевих жителів — німців й інших антирадянських елементів”⁹⁰. Відповідно до цієї директиви й постанови Ради з евакуації № СЕ-75с від 15 серпня 1941 р. з Криму до 11 вересня 1941 р. було виселено близько 60 000 осіб німецької національності. Точні терміни проведення цієї операції і кількість виселених ще не з’ясовані⁹¹. За повідомленням Управління НКВС Кримської АРСР від 1 вересня 1941 р., у період від 15 до 22 серпня було “евакуйовано німецького населення та осіб, родинно пов’язаних з німцями інших національностей (росіяни, поляки, татари, одружені на німкенях і навпаки) — 59 744 особи”⁹². За спогадами самих німців Криму, їх депортували в термін від 15 до 22 серпня. Голів родин “викликали до міліції або місцевих органів влади, де під розписку повідомляли, що їх буде виселено з Криму й щоб вони були готові в будь-який час у повному складі родини для відправки. Голову родини попереджали, що він відповідає за всіх вигнаних членів родини. У разі переходу кого-небудь із них на нелегальне становище його та інших членів родини репресують у карному порядку”⁹³. Від вересня 1941 р. до 1 січня 1942 р. було депортовано ще 1900 німців Криму⁹⁴.

26 серпня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП (б) ухвалили постанову про переселення всіх мешканців з Республіки німців Поволжя і з Саратовської та Сталінградської областей до Сибіру й Казахстану. Того ж дня затверджено інструкції про проведення операції та спрямовано на місця війська НКВС у складі 12 350 осіб⁹⁵. Л. Берія отримав вказівки для розробки цієї постанови значно раніше, оскільки 25 серпня він доповідав ЦК ВКП(б) про те, що вже ознайомив перших секретарів Сталінградського, Саратовського й Республіки німців Поволжя обкомів ВКП(б) з проектом постанови⁹⁶. Таким чином, він готував документи на депортацію німецького населення областей вказаних регіонів ще до одержання ним 25 серпня 1941 р. вказівки Сталіна щодо депортації німецького населення з Поволжя.

М. Бугай у 1991 р. датував прийняття спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про переселення всіх німців, які мешкають у Поволжі, 12 серпня 1941 р.⁹⁷ А. Герман, посилаючись на проведені ним фронтальне обстеження протоколів засідань політбюро ЦК ВКП(б) і особливих течок політбюро за 1941 р., категорично заперечує можливість її появи раніше 26 серпня 1941 р.⁹⁸ Усвідомлюючи, що не всі постанови партійних і державних установ до часу проведення фронтального обстеження протоколів розсекретили й що Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. підписали, хоча вона цього дня, імовірно, не засідала, навряд чи слід було б так категорично заперечувати можливість підписання спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) 12 серпня 1941 р.

Г. Маламуд датує прийняття спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060—9350 “Про переселення німців, які мешкають у районах Поволжя”, 12 серпня 1941 р.⁹⁹ У нумерації явно припущено помилки: у всіх джерелах зазначено № 2060-935-сс. З датуванням цієї постанови питання, як ми вважаємо, складніше. В опублікованих архівних документах її датовано як 12 серпня 1941 р., так і 12 вересня 1941 р.¹⁰⁰

Ця директива стала підставою для арешту уродженця Миколаївської обл. Г. Макелькі, останнє місце проживання якого у публікації не зазначе-

не¹⁰¹. Вона фігурує і як постанова ДКО № 2060-935-сс від 12 серпня 1941 р., на підставі якої були виселені М. Доль, мешканка с. Малахове Миколаївської обл.¹⁰², й К. Ебеналь, яка проживала в с. Раштадт Одеської обл.¹⁰³ Можливо, що датування постанови РНК і ЦК ВКП(б) 12 серпня в цьому випадку є хибним, також як і її назва постановою ДКО від 12 серпня 1941 р. Тоді не зрозуміло, коли і як ці дані потрапили до облікових справ зазначених громадян.

Якщо постанову було все-таки ухвалено 12 серпня, то це зумовило тотальне виселення всіх німців з Кримського півострова, про що ішлося в директиві Ставки ВГК Червоної армії № 00931 “Про формування та завдання 51-ї Окремої армії” від 14 серпня 1941 р. Ухвалення принципового рішення щодо німецького населення центральним партійним органом або ДКО 12 серпня 1941 р. пояснює перехід від вибіркового арештів небезпечних для СРСР осіб за різними звинуваченнями (“шпигунство”, “соціально-небезпечний елемент”, “саботаж” тощо) до депортацій німецького населення винятково за національною ознакою.

Питання щодо датування та змісту спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060-935-сс виникають і у зв'язку з даними про виселення на її підставі з Миколаївської обл. Ф. Літау й Г. Макелькі до Комі АРСР, а Н. Марталлер, 1905 р. народження, українки, до Новосибірської обл.¹⁰⁴ Оскільки ці дані вилучено з архівних справ зазначених осіб, то можна виходити з достовірності цієї інформації.

Заслужують на увагу спогади менонітів хортицьких колоній, яких 15 серпня 1941 р. протягом 4-х годин зібрали для відправки на схід. Колона, що складалася з піших і підвод — по одній підводі на 5 родин, пересувалася в супроводі міліціонерів. Наступного дня співробітники органів НКВС сіли на вантажівки, що обігнали цей обоз, і поїхали. Меноніти ж за 3 дні по виселенні повернулися до своїх сіл¹⁰⁵. За спогадами інших очевидців — із с. Францфельд, обоз покинув село в супроводі міліції 17 серпня, а за 4 дні, тобто 21 серпня, повернувся¹⁰⁶. За спогадами Р. Пенера, німецьке командування знало про існування німецьких населених пунктів у районі Дніпропетровська й Запоріжжя і тому спрямувало механізований підрозділ, що мав кілька танків і вантажівок, у напрямку Хортиці. Цей підрозділ уранці 18 серпня досягнув призначеного пункту й узяв довколишні менонітські села під контроль¹⁰⁷. На підставі якого нормативного документа проводили цю депортацію на Правобережжі Дніпра, з'ясувати ще не вдалося. Його наявність безперечно, як і проведення депортації за національною ознакою, оскільки мешканців цілих населених пунктів етапували без того, щоб їх було заарештовано.

Одночасно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 серпня про переселення всіх німців із Республіки німців Поволжя, Саратовської та Сталінградської областей до інших країв та областей військовою радою Ленінградського фронту було ухвалено постанову № 196сс “Про обов'язкову евакуацію німецького й фінського населення з приміських районів м. Ленінград”¹⁰⁸. Під час депортації з Ленінградської обл. робилися винятки для непрацездатних чоловіків і жінок, старших 60 років.

Депортацію німців Криму, Поволжя та Ленінградської обл. проводили за національною ознакою. Від цього дня здійснювали її також на теренах України,

оскільки 26 серпня 1941 р. вийшов наказ військової ради Південного фронту про евакуацію німецького населення з території Криму й Дніпропетровської обл.¹⁰⁹ 3200 мешканців Дніпропетровщини відправили до Алтайського краю¹¹⁰. Туди ж (на 2 жовтня 1941 р.) було доправлено й 6000 етнічних німців з Одеської обл.¹¹¹

28 серпня 1941 р. було підписано Указ Президії Верховної Ради СРСР № 21/160 “Про переселення німців, які проживають у районах Поволжя”. На відміну від наказів військових рад Ленінградського й Південного фронтів за цим указом із Поволжя мали депортувати всіх німців незалежно від їхнього віку. Такий підхід застосовувався й під час депортацій із Правобережжя.

Після цього, 31 серпня 1941 р., з’явилася постанова Політбюро ЦК ВКП(б) “Про німців, які проживають на території Української РСР”, що містила такі вказівки: “1) німців, які перебувають на обліку як антирадянський елемент, заарештувати; 2) іншу частину працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років НКО мобілізувати до будівельних батальйонів і передати НКВС для використання в східних областях СРСР”¹¹². За повідомленням Л. Берії від 22 вересня 1941 р., на теренах Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей у період від 2 до 5 вересня 7091 німець був заарештований як “антирадянський елемент”. Крім того, “чоловічу частину німецького населення цих областей у кількості 13 484 осіб мобілізовано й під конвоєм спрямовано на будівництва ГУЛАГу НКВС СРСР”¹¹³.

Досліджень щодо виконання цієї постанови Політбюро ЦК ВКП(б), наскільки відомо, ще немає. Невелика вибірка з “Реабілітованих історією” на 225 німців, які мешкали на теренах Сталінської (Донецької) обл., чиї прізвища починаються з літер А, Б та В, дає наступну картину: 6 осіб було заарештовано в період від 23 червня до 7 серпня, 96 осіб цього контингенту (42,7 %) — від 3 до 6 вересня 1941 р. Із цих 225 осіб десятеро було засуджено до ув’язнення у ВТТ строком на 5 років, 34 особи — строком на 8 років ВТТ, шестеро — на 10 років ВТТ, 1 особа — до заслання у Красноярський край без зазначення строку і три — до ВМП (вищої міри покарання). Під час етапування заарештованих у період від листопада до кінця грудня 1941 р. загинуло 25 осіб і п’ятеро пропало безвісти. З доправлених до таборів НКВС у Івдельлазі протягом 1941—1942 рр. померло 37 осіб, 1943 р. — шестеро, 1944 — двоє, 1945 р. — двоє. У Краслазі 1942 р. з цього контингенту померло двоє, у Севураллазі 1942 р. — 1 особа, у Свердловській області 1942 р. — 2 особи. У Сталінградському ВТТ № 5 в 1941 р. загинуло 3 особи, у 1942 р. — 2 особи. Таким чином, з 225 осіб під час етапування і у п’яти таборах НКВС обірвалося життя 82 в’язнів і п’ятеро пропало безвісти¹¹⁴.

Кількасот німців, репресованих на початку вересня 1941 р. в позасудовому порядку за “контрреволюційну діяльність” у Ворошиловградській обл., прибули 20 жовтня 1941 р. у В’ятлаг. Отримавши статус “підслідних”, вони цілий рік чекали вироків суду. В цей час понад половина з них загинули від голоду, холоду та хвороб¹¹⁵.

Попри навальний наступ німецьких військ, якими до 31 серпня 1941 р. вже було окуповано значну частину території України, все ж вдалося сформувати 13 будівельних батальйонів із німців України чисельністю 18 600 осіб, тобто понад 5000 осіб у віці від 16 до 60 років надійшли до будівельних батальйонів з інших областей, про які не зазначено в повідомленнях Берії від 22 вересня 1941 р. Ці

будівельні батальйони було направлено в табори НКВС: Івдельлаг, Солікамбумбуд, Богословлаг на Уралі й Кімперсайлаг в Актюбінській обл. Казахстану¹¹⁶.

Услід за мобілізацією було проведено депортацію німецького населення із Запорізької, Ворошиловградської та Сталінської областей відповідно до постанови ДКО № 702сс від 22 вересня 1941 р. З передбачуваних до депортації 109 487 осіб НКВС зміг охопити 79 589 осіб і вивезти їх до Казахстану й Новосибірської обл.¹¹⁷ Правобережна частина Запорізької обл. від 18 серпня вже перебувала під контролем німецьких, угорських і румунських військ.

За повідомленням Транспортного управління НКВС СРСР від 25 грудня 1941 р., з Дніпропетровська 3250 німців вивезли ешеленом № 246 до станції Актюбінськ. Із Запорізької обл. було вивезено 32 032 із запланованих 53 566 німців до Актюбінської, Джамбульської, Карагандинської, Кзил-Ординської, Кустанайської й Семипалатинської областей Казахської РСР. Велику частину цього контингенту — 8357 осіб — вивезли до Новосибірської обл. 5 ешелонів на 17 523 особи було анульовано, тому що частину території області до цього часу вже окупували німецькі війська. У Ворошиловградській обл. із запланованих до відправки 13 000 німців вивезли 9858 осіб для розміщення в Семипалатинській і Північно-Казахстанській областях. Зі Сталінської обл. із взятих на облік для депортації 36 380 німців відправлено до Алма-Атинської, Акмолинської, Східно-Казахстанської, Павлодарської та Семипалатинської областей 35 477 осіб¹¹⁸.

Навесні 1942 р., під час військових операцій Червоної армії, органи НКВС проводили на тимчасово звільнених територіях УРСР репресії та масові виселення осіб, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Серед останніх опинились і етнічні німці східних областей України. Нормативне підґрунтя для майбутніх репресій та виселення заклали кілька документів. Так, 12 грудня 1941 р. Л. Берія підписав наказ НКВС СРСР за № 001683 “Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника”, в якому окреслювалося широке коло осіб, котрі за свою співпрацю з ворогом підпадали під арешт. Через три дні керівництво республіканського НКВС УРСР підготувало директиву, де більш докладно та конкретно, ніж у наказі Берії, приписувалося: “виявляти і вилучати всіх осіб, які працювали в адміністративних органах, створених німцями (члени допоміжних управ, старости, поліція і т. ін.)..., ворожих пособників, які надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та інших справах фашистського хазяйнування”¹¹⁹. Через два місяці, 18 лютого 1942 р., до республіканських наркоматів внутрішніх справ УРСР та БРСР надійшов циркуляр від центрального відомства НКВС СРСР, який ще докладніше, ніж перші два документи, роз’яснював та доповнював основні напрями оперативно-чекістської роботи на визволених територіях. Важливим також було і те, що цей документ вперше персоніфікував такі поняття, як “зрадник”, “ставленик” або “ворожий пособник”¹²⁰. Але під час оперативно-чекістської діяльності на тимчасово звільнених територіях України представники радянських органів безпеки доволно визначали зміст цих понять. У згаданому лютьневому циркулярі серед перерахованих категорій не було жодної згадки про етнічних німців. Трохи згодом з’явилася й низка інших нормативно-розпорядчих актів та відомчих приписів, які регламентували дії оперативних груп НКВС.

У травні 1942 р. на підставі директив НКВС СРСР за № 197 та № 2516/2 відбувалась підготовка виселення членів сімей “антирадянських” елементів. На жаль, нам не відомі точні дати і тексти обох директив. Але можна припустити, що в одній з них могла йти мова про родини етнічних німців. Заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор Р. Крутов у своїй записці про виконання згаданих директив від 13 травня 1942 р. запропонував своїм підлеглим оформляти щоденні зведення про процес підготовки до виселення родин наступним чином: “Перше — всього узято на облік осіб, які поіменовані у пункті 1 директиви 2516/2; Друге — всього облікових справ на сім’ї звинувачених, передбачених пунктом 1, з них за характером злочинів; Третє — зрада батьківщини; Четверте — шпигунство; П’яте — зрада; Шосте — сприяння німецьким агентам та окупантам; Сьоме — інша антирадянська робота; Восьме — ті, які добровільно пішли з німецькими військами; Дев’яте — сім’ї німців”¹²¹. Таким чином, на думку НКВС, німці становили окрему категорію серед інших вороже налаштованих проти радянського режиму елементів.

Через погіршення військово-стратегічної ситуації у травні 1942 р. у більшості районів Сталінської та Харківської областей оперативні групи НКВС вже не мали можливості продовжувати подальшу роботу. Разом з тим військові ради 6-ї, 38-ї та 57-ї армій вимагали від керівництва НКВС виселення німецьких сімей з прифронтових районів Харківської обл. Таких сімей було зареєстровано у Лозовському районі — 51, Близнюківському — 81, Шевченківському — 49, Дворічанському — 119, Куп’янському — 32, Барвінківському — 90. Загальна кількість осіб становила понад 1500. Серед них: жінок — 500 осіб, дітей до 16 років — 770, чоловіків, уже літніх людей — 180¹²². М. Бугай стверджує, що депортація етнічних німців з Харківської обл. у кількості 1500 осіб проходила на підставі постанови військових рад фронтів та наказу НКВС СРСР за № 010714 від 20 березня 1942 р. Їх доправили до Кустанайської обл. Казахської РСР. Відділ спецпереселень НКВС СРСР повідомив, що на проведення цієї операції він одержав 205 тис. крб.¹²³

24 червня 1942 р. Л. Корнієць, який на той час очолював РНК УРСР і за сумісництвом був членом Військової ради Південного фронту, надіслав повідомлення безпосередньо на ім’я Л. Берії, що після депортації восени 1941 р. на території Ворошиловградської обл. залишились 1027 німецьких сімей у кількості 3701 чол., і попросив дати вказівку щодо їх виселення. Наступного дня нарком доручив своїм підлеглим терміново зайнятись цією справою, адже обстановка на фронті стрімко погіршувалась¹²⁴. Вже 3 липня 1942 р. до Кустанайської обл. прибуло 2748 німців з Ворошиловградської обл.¹²⁵ Але, ймовірно, що НКВС у повному обсязі не встиг виконати свій план через контрнаступ німецьких військ.

Реєстр “Етнічні німці України” та надання німецького громадянства

На окупованій німецькими й румунськими військами території України 1941 р. розпочався процес реєстрації етнічних німців. У всіх адміністративно-територіальних утвореннях на теренах України — губернаторстві “Транс-

ністрія”, райхскомісаріаті “Україна” й зоні німецької військової адміністрації — окупаційна влада мала різноманітні повноваження, що, у свою чергу, позначалося на її управлінні цивільним населенням загалом і німецьким зокрема. Амбівалентність політики окупаційної влади стосовно етнічних німців полягала у тому, що їм, як і деяким іншим категоріям цивільного населення, надавали матеріальну допомогу в обмеженому обсязі. Головною умовою нової влади було беззаперечне підпорядкування її вимогам у питаннях місцезнаходження, трудової діяльності, шкільної та позашкільної освіти і виховання. Реалізація цих вимог залежала від конкретних умов окремих регіонів, тривалості окупаційного режиму і наявності ресурсів.

Серед привілеїв, які мали етнічні німці на окупованих теренах України, слід відзначити право на отримання продуктового пайка у спеціальних крамницях. Крім цього, існували й особливі їдальні для “фольксдойче”. Для отримання талонів на продукти харчування або відвідування їдалень вони подавали посвідчення про своє німецьке походження. За словами жительки м. Глухів Сумської обл. Р. Сложнік-Позняк, її пайок складався з хліба, пшона, рослинного масла, ковбаси, сиру, овочів, м’яса тощо¹²⁶. Розповсюдженими також були випадки, коли привілеями мали змогу користуватися і ті члени родин “фольксдойче”, які належали до іншої національності (українці та росіяни). Однак іноді єдиної думки щодо правового статусу цієї категорії осіб серед представників допоміжної адміністрації не існувало. Зокрема, влітку 1942 р. у звіті польової комендатури № 774 повідомлялось, як під час реєстрації “фольксдойче” у Запоріжжі часто траплялись випадки, що не усіх членів однієї родини було внесено до списків осіб німецької національності. Через це вони не мали права розраховувати на відповідні пільги. Задля вирішення цієї суперечливої ситуації у звіті пропонувалося збільшити продовольчі пайки для відповідної категорії осіб¹²⁷. Інколи органи місцевого врядування отримували від окупаційної адміністрації вказівки, щоб ті під час працевлаштування представників місцевого населення або виділення пайків віддавали перевагу саме “фольксдойче”¹²⁸. Часто етнічні німці могли також додатково отримувати грошову надбавку до своєї зарплатні. У сільській місцевості “фольксдойче” дозволялось мати присадибні ділянки не менше 1 га¹²⁹. Таким чином, рівень соціального забезпечення “фольксдойче” часто міг залежати як від рішень структур німецької військової адміністрації, так і від її ресурсних можливостей.

Чимало “фольксдойче” сприймали німецьких вояків як своїх визволителів. Значний відсоток з-поміж них становили ті, кого ледь не депортували влітку—восени 1941 р. Нагадаємо, що позитивна реакція на прихід німецької армії у перший період була доволі поширеним явищем серед населення України. Особливе враження на хортицьких менонітів вже у серпні 1941 р. справило відкриття молитовних будинків, які через антирелігійну кампанію протягом кількох років не функціонували, а, навпаки, були перетворені на клуби або склади¹³⁰. Для колоністів, які завжди відрізнялися своєю релігійністю та відданістю традиціям, це мало дуже велике значення. Загалом німецькі солдати поводити себе ввічливо та дисципліновано. Наприклад, у середині жовтня 1941 р. нова влада узяла під свій захист молочанські колонії, які постраждали від грабунків та свавілля з боку румунських вояків. Це також викликало певні симпатії з боку

колоністів¹³¹. У деяких сім'ях, особливо там, де втратили кого-небудь зі своїх близьких, до німецьких вояків ставилися майже як до родичів¹³². Спільна мова, а також культура стали тими чинниками, які впливали на процес зближення між німецькими колоністами та представниками окупаційної адміністрації¹³³. Але водночас чітко зберігалися відмінності у правовому становищі етнічних німців і представників окупаційної влади, включаючи численну категорію цивільних службовців, які прибули з Німеччини на окуповану територію.

Губернаторство "Трансністрія"

Маючи завдання максимально використовувати економічні й людські ресурси завойованих територій для потреб армії та Райху, командування зіткнулося з численними фактами грабінництва й насильства з боку румунських солдатів і офіцерів щодо цивільного населення (включно з німецьким). Це стало приводом для розквартирування 7 серпня 1941 р. в німецьких населених пунктах між Тирасполем і Одесою 6-ї роти спецчастини "Бранденбург-800". 15 серпня з'явилися оголошення командування 11-ї німецької армії такого змісту: "Фольксдойче в Україні перебувають під захистом німецького Вермахту. Хто здійснить замах на їхнє майно, буде розстріляний. Головнокомандувач німецької армії фон Шоберт", "У цьому будинку мешкають фольксдойче. Хто скоїть замах на них або їхнє майно, буде розстріляний. Головнокомандувач німецької армії фон Шоберт", "Посвідчення. Пред'явник (ім'я та прізвище), дата й місце народження, є фольксдойче. Хто зробить замах на його життя або майно, буде розстріляний. Головнокомандувач німецької армії фон Шоберт"¹³⁴.

Після того, як німецьким службам, а потім і громадськості стало відомо про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. про депортацію німців, які мешкали в районах Поволжя, зацікавлення військового командування та урядових установ етнічними німцями різко зросло. Командування 11-ї німецької армії вбачало тепер своє завдання в їхньому перевихованні в дусі націонал-соціалізму. Групи СД та поліції прочісували один населений пункт за іншим, виявляючи комуністів і людей, причетних до репресій проти німецького населення, проводили показові суди над ними і приводили у виконання смертні вирoki. Одночасно вони призначали бургомістрів, ініціювали навчальний процес у школах, постачання пропагандистського матеріалу, організовували створення, оснащення та підготовку загонів самооборони¹³⁵.

Територія між Дністром і Бугом, що увійшла до складу губернаторства і отримала назву "Трансністрія", від 19 серпня 1941 р. перебувала під управлінням Румунії. Німецькі ж населені пункти на цих теренах було взято під контроль створеною 11 липня 1941 р. зондеркомандою СС "Р" під орудою штандартенфюрера СС Х. Гоффмайера. Вона прибула на зміну групам СД і поліції та до 10 вересня 1941 р. розташувалася в німецьких населених пунктах. Штаб цієї команди розміщувався в с. Ландау Одеської (нині — Миколаївської) обл. На теренах "Трансністрії" було створено 18 районних команд (Bereichskommando), підпорядкованих штабу в Ландау. До складу зондеркоманди СС "Р" частково входили фахівці, що, як і Гоффмайєр, брали участь у переселенні німецького населення з теренів, що відійшли до СРСР згідно з радянсько-німецьким договором

від 28 серпня 1939 р., з підпорядкуванням “Посередницькій організації для етнічних німців” (Volksdeutsche Mittelstelle /VoMi/. Далі — скорочено ФоМі). Гоффмайєр не обмежився “Трансністрією”. Вже 11 вересня 1941 р. перші 10 районних команд (Bereichskommando) відправили на Волинь — до північних областей України, зони німецької військової адміністрації та Криму.

Склад команди СС “Р” був малочисельним — 60 осіб. Вона спиралася на загоони самооборони, створені для захисту німецьких населених пунктів від зовнішніх зазіхань. А. Ангрік на підставі вивченої ним службової документації та судово-слідчих справ учасників самооборони дійшов висновку, що до 1943 р. було створено всього 16 загонів самооборони, в яких пройшли вишкіл до 7000 осіб. За іншими даними, до загонів самооборони на весну 1942 р. було залучено близько 20 000 осіб. З них 12 656 осіб проходили підготовку, а 6500 — перебували у стадії формування¹³⁶. Члени загонів самооборони виконували сільськогосподарські роботи, крім того, вели бойову підготовку й почергово вартували. Для виконання інших завдань, окрім вартівної служби, ці загоони були непридатними¹³⁷. На право використання загонів самооборони претендували командування Вермахту, керівництво райхскомісаріату “Україна” й команда СС “Р”. Остання змогла затвердити свої права й розпоряджатися цими загонами.

Виконуючи свою функцію охорони етнічних німців “Трансністрії”, команда СС “Р” визначала коло осіб, які перебували під її опікою, і домагалася певних, а в деяких питаннях — виняткових, ексклюзивних, компетенцій. Реєструючи німецьке населення, команда поділила його на три категорії. До першої зараховували осіб, які мали німецьких батьків і німецьке подружжя. До другої належали німці, які перебували в міжнаціональному шлюбі, та їхні діти. До третьої категорії належали діти від змішаних шлюбів, які, у свою чергу, мали змішаний шлюб¹³⁸. Ці критерії відбору значно відрізнялися від реєстрації етнічних німців у Польщі й застосовувалися недовго.

12 грудня 1941 р. румунський і німецький уряди досягли угоди про розмежування повноважень щодо німецького населення “Трансністрії”. ФоМі зобов’язалася до 28 лютого 1942 р. видати кожному етнічному німцеві відповідне посвідчення. Уповноважений ФоМі Х. Гоффмайєр міг призначати бургомістрів, створювати для підтримки порядку в кожному населеному пункті загін самооборони, організувати викладання у школах та культурне обслуговування, контролювати економічну діяльність та сплату податків і зборів. Колгоспи залишилися на час війни для забезпечення обробки землі та збору врожаю. Ділити землю було заборонено, але дозволялося її обробляти іншими, аніж прийняті у колгоспі, методами¹³⁹.

Жителі німецьких населених пунктів у “Трансністрії” отримали посвідчення про статус “фольксдойче”, в якому німецькою і румунською мовами зазначалися прізвище, ім’я, дата й місце народження, а також нагадування про те, що власник посвідчення як “фольксдойче” перебуває під захистом Великонімецького Райху (“...ist Volksdeutscher. Er steht unter dem Schutz des Grossdeutschen Reiches”).

Члени загонів самооборони до серпня 1942 р. перебували під юрисдикцією СС. Лише у випадках порушення ними громадянського права могли втручатися румунські органи, але за арешту етнічних німців румунські органи зобов’язані бу-

ли протягом 24 годин поінформувати про це районну команду (Bereichskommando) зондеркоманди СС "Р", на території якої інцидент мав місце¹⁴⁰.

Команда СС "Р" узяла під свій контроль використання економічного потенціалу німецьких населених пунктів та збір з населення податків. Отже, німецьке населення було захищене від свавілля румунської влади, але чини цієї команди самі порушували встановлені правила, довільно привласнюючи собі майно підлеглого населення, що спричиняло його невдоволення¹⁴¹.

Райхскомісаріат "Україна"

У райхскомісаріаті "Україна" німецьке населення перебувало під опікою керівництва РКУ й команди СС "Р". Остання проводила реєстрацію етнічних німців і видавала посвідчення того ж зразка, що і в "Трансністрії", але лише німецькою мовою. Правобічна частина документа була порожньою. Генеалогічний матеріал добирала зондеркоманда д-ра К. Штумппа, підпорядкована Імперському міністерству окупованих східних територій¹⁴².

У липні 1942 р. Гімлер зміг закріпити своє верховенство в питаннях, що стосувалися етнічних німців на теренах РКУ, а 21 липня було затверджено інструкцію про переселення німців райхскомісаріату. Вона передбачала створення компактних поселень, в яких могли б зосередити осіб, які розрізнено або в незначних групах мешкали серед ненімецького населення, та їхнє переселення на інші, контрольовані Німеччиною, терени¹⁴³.

23 листопада 1942 р. МВС Німеччини ухвалило рішення про надання німецького громадянства особам, які зареєструвалися і були внесені до реєстру "Етнічні німці України" ("Deutsche Volksliste Ukraine").

Реєстр передбачав поділ на 4 категорії. До 1-ї категорії зараховували осіб, які мали обох німецьких батьків і зберегли німецьку мову і спосіб життя. До 2-ї категорії зараховували осіб, які відповідали критеріям 1-ї категорії, але перебували у шлюбі з представниками інших національностей. Інонаціональну дружину й дітей від змішаних шлюбів також зараховували до цієї категорії за умови, що вони вже до 21 червня 1941 р. тяжіли до німецького способу життя. До 3-ї категорії зараховували чистокровних німців, які перейняли мову й спосіб життя інонаціональної родини. Сюди ж зараховували осіб, які мали одного німецького батька, але не тяжіли до німецької культури і не зараховували себе до німецької національності. Для 4-ї категорії осіб німецької національності не залишалося. Ці критерії надалі зазнали часткових змін. Так, вже в інструкції РКУ від 7 грудня 1942 р. передбачалося включення ненімецьких членів подружжя і дітей від змішаних шлюбів, які недостатньо володіють німецькою мовою, до 3-ї категорії.

Зона німецької військової адміністрації

Від 20 серпня 1941 р. і до 1 вересня 1942 р. майже вся Лівобережна Україна перебувала під владою адміністрації Вермахту. Потім територію було обмежено лише п'ятьма східними областями УРСР: Чернігівською, Сумською, Харківською, Сталінською та Ворошиловградською¹⁴⁴. Польові та гарнізонні комендатури мали укладати списки осіб німецької національності, а

також обирати з-поміж них належні кандидатури з метою їх подальшого висунення на адміністративні посади¹⁴⁵. В зоні німецької військової адміністрації діяло представництво зондеркоманди Х. Гоффмайєра, що дислокувалось у Харкові¹⁴⁶. Траплялося, що для перевірки зареєстрованих етнічних німців та видачі посвідчень представник від цієї структури міг приїжджати до інших міст. У тих випадках, коли це було неможливо, задля отримання документів про своє німецьке походження “фольксдойче” мали самі навідатись до харківського представництва ФоМі. Але інколи цією формальністю вони нехтували. Так, заступник бургомістра м. Охтирка П. Беккер згодом розповідав, що “фольксдойче” цього міста під час окупації не мали відповідних посвідчень, проте, водночас, отримували збільшену норму продуктів харчування¹⁴⁷.

Крім зондеркоманди “Р” і військової адміністрації, укладанням списків та соціальним забезпеченням “фольксдойче” займалися і органи місцевого врядування (районні та міські управи). Останні дбали про забезпечення осіб німецької національності продуктами харчування та їхнє працевлаштування. У разі, якщо фізичний стан людини не дозволяв їй працювати, вона мала право на одержання певної матеріальної допомоги від органів місцевого управління. Наприклад, у Маріуполі особливо збіднілі “фольксдойче” отримували від 30 до 40 крб. допомоги¹⁴⁸. Німецька військова адміністрація уважно стежила за виконанням цих заходів. Обов'язки українських установ стосовно “фольксдойче” були визначені у розпорядженнях командуючого тилу прифронтового району “Південь”¹⁴⁹.

Серед чоловічої частини місцевих “фольксдойче” органи військової адміністрації здійснювали мобілізації до німецької армії. Так, навесні 1942 р. на території Запорізької обл. з числа молоді “фольксдойче” було сформовано 4 кавалерійських ескадрони¹⁵⁰. Інколи з цих питань між представниками Вермахту та зондеркоманди “Р” траплялися суперечки. Так, улітку 1942 р. у м. Гуляй-Поле “фольксдойче” 1908—1923 рр. народження одержали від гарнізонної комендатури повістки для відбудовання трудової повинності та військової служби. Але представництво зондеркоманди “Р” у колонії Вальдгейм чинило перешкоди цим мобілізаційним заходам¹⁵¹. Наприкінці 1942 р. керівництво окупаційної адміністрації Харкова вирішило сформувати із “фольксдойче” у віці від 18 до 45 років загони самооборони, де вони мали б отримати не лише військовий, а й політичний вишкіл. Таким чином, від мобілізації етнічних німців до Вермахту вирішили тимчасово відмовитися, адже це могло призвести до нестачі кваліфікованих кадрів у адміністративних структурах або на підприємствах¹⁵².

Однак попри те, що в багатьох радянських німців існували підстави не любити радянську владу, головним мотивом пройти реєстрацію здебільшого було прагнення полегшити своє матеріальне забезпечення в суворих воєнних умовах. В одній із доповідей керівника поліції Харкова у вересні 1942 р. щодо цього йшлося: “Середній німець згадує про свою національність лише тоді, коли з цього він може отримати для себе будь-яку користь або задоволення (одержати продукти, бути прийнятим на роботу тощо). Життя переважної більшості проходить аналогічно життю за радянської влади”¹⁵³. У доповіді гарнізонної комендатури № 796 м. Бердянськ від 8 жовтня 1942 р. відзначено, що “саме серед фольксдойче має місце заздрість, недоброзичливість та донощицтво, а відчуття єдності (соціальний світогляд), бажання працювати, а також досягнен-

ня менші, ніж в українців”¹⁵⁴. Загалом подібні скарги у документах окупаційної адміністрації можна зустріти доволі часто. Окупаційна влада вживала певні дії, спрямовані на формування або підвищення рівня національно-культурної самосвідомості етнічних німців. Зазвичай це виявлялося у створенні шкіл для дітей “фольксдойче” та мовних курсів. Поряд із цим, окупаційна адміністрація дбала і про ідейне виховання етнічних німців. З цією метою серед “фольксдойче” проводили лекції на різні політичні теми. У кінці 1942 р. за сприяння ФоМі в Харкові діяв “Німецький дім” (“Volksdeutsches Haus”). Згідно зі статутом його мешканці мали розмовляти лише німецькою, підтримувати зразкову чистоту. За дотриманням цих правил стежив спеціально призначений комендант — представник ФоМі. “Німецький дім” був покликаний виконувати роль маленького анклаву німецької культури на теренах Харкова¹⁵⁵.

Адміністративне переселення

З ускладненням ситуації на фронті окупаційна влада вживала заходів з передислокації установ і переселення цивільних із зони німецької військової адміністрації. Так, у донесенні польової комендатури № 198 м. Охтирка від 15 травня 1942 р. йшлося про те, що з прифронтового району вже встигли вивести близько 7000 “фольксдойче”¹⁵⁶. У період весняних боїв із Харкова на територію Сумської обл. тимчасово евакуювали 728 “фольксдойче”¹⁵⁷. За повідомленням німецьких військових, ці заходи негативно впливали на моральний стан місцевого українського населення та сіяли паніку. Керівництво польової комендатури № 198 також прохало командування припинити евакуації “фольксдойче” через відсутність можливостей для їхнього розміщення¹⁵⁸. З іншого документа відомо, що на територію Молочанських колоній (Запорізька обл.) від травня до червня 1942 р. відбувалось переселення етнічних німців у кількості близько 4000 осіб¹⁵⁹. В одному із донесень гарнізонної комендатури Харкова йдеться, що влітку 1942 р. з міста та його околиць трьома ешелонами відправлено 1386 “фольксдойче” в район Гальбштадта (Молочанська)¹⁶⁰. Від липня до серпня 1942 р. за розпорядженням окупаційної влади з Харківської обл. до Запоріжжя переселили ще 400 осіб¹⁶¹.

Слід зазначити, що для самих “фольксдойче” переселення з прифронтової зони до більш безпечних районів мало й позитивний бік. Адже навесні та на початку літа 1942 р., у ході невдалого контрнаступу Червоної армії, органам НКВС вдалося провести депортацію німців із Харківської та Ворошиловградської областей¹⁶².

Здійснюючи переселення етнічних німців із прифронтової смуги, німецька влада прагнула створити на території Молочанських колоній моноетнічний район. Тут після депортації восени 1941 р. залишалося чимало порожніх будинків. За даними канадської дослідниці М. Епп, близько 50 % родин у Молочанських колоніях 1941 р. залишилися без чоловіків, а у багатьох не було й синів¹⁶³. Варто сказати, що курс на створення німецьких анклавів здійснювався не лише в Україні, а й на теренах окупованої Литви, куди протягом 1942—1943 рр. за сприяння Колонізаційного штабу СС було переселено близько 30 тис. німецьких колоністів¹⁶⁴.

У жовтні 1943 р. керівництво СС здійснило спробу поселити евакуйованих зі східних областей України німців уздовж українських областей, долучених до складу Райху, і цим підсилити його східні рубежі. Від цих планів незабаром довелося відмовитися. Вже розміщених у нових поселеннях людей за рішенням адміністрації почали переселяти далі, на захід, частково — у Вартегау, частки — на територію Райху з направленням на роботи в сільському господарстві або промисловості. На нараді керівництва РКУ 13 листопада 1943 р. наголошувалося, що “фольксдойче” всього райхскомісаріату перебувають у русі. Західну частину РКУ перетинають обози чисельністю приблизно 150 000 осіб.

У “Транснстрії” евакуація офіційно розпочалася 12 березня 1944 р. Наказ про евакуацію окремих населених пунктів зазвичай надходив тоді, коли вже було чути звуки фронтних гармат. Понад 108 000 осіб належало у весняну негодю подолати шлях до Вартегау завдовжки близько 2 000 км¹⁶⁵. Цю евакуацію проводили за рішенням окупаційної влади під приводом “адміністративного переселення”. У населення практично не було вибору: переселення проводили під керівництвом й охороною окупаційної влади, яка стежила за тим, щоб усі німці та члени їхніх родин, тобто “фольксдойче”, зайняли призначене для них місце в обозі й вирушили в дорогу.

Що стосується самих етнічних німців, то вони ще пам’ятали розкуркулення початку 30-х і “чистки” 1937—1939 рр. У ході так званої “німецької операції” (Наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р.)¹⁶⁶ в Сталінській обл. було заарештовано 4265 німців, із яких 3608 осіб було розстріляно¹⁶⁷. У Дніпропетровській обл. від червня 1937 до квітня 1938 р. під арешт потрапило 4189 німців¹⁶⁸. В Одеській обл. в 1937—1938 рр., за попередніми даними товариства “Меморіал”, було заарештовано 4002 німці, з яких більше 47 % розстріляно¹⁶⁹. Свіжими були в пам’яті й арешти влітку—восени 1941 р., коли значну частину працездатного населення було направлено до ВТТ НКВС або засуджено до ВМП. Практично в кожній родині когось заарештували, тому повернення НКВС нічого гарного етнічним німцям не віщувало.

Суперечливість політики німецької влади щодо етнічних німців на окупованих територіях СРСР, як видно, не дає підстав твердити про їхній привілейований стан. Не маючи вибору, вони стали частиною тих людських ресурсів, які використовувались політичним і військовим керівництвом Німеччини для досягнення своїх цілей. Воля самих етнічних німців відігравала роль лише в тих випадках, коли вона збігалася з призначеною для них роллю. Вони виявилися, так би мовити, “привілейованими жертвами”. Адміністративне переселення на контрольовану Німеччиною територію вберегло їх від рук НКВС у 1944 р., але в подальшому стало причиною переслідувань на довгі роки.

Надання німецького громадянства

Проведення реєстрації етнічних німців із включенням їх до реєстру супроводжувалось видачею посвідчень (“Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine”), які засвідчували вписання до реєстру та надання німецького громадянства¹⁷⁰.

Це, однак, не означало надання вписаним до реєстру особам рівних прав із “райхсдойче”.

Циркуляр Імперського міністерства окупованих східних територій від 1 грудня 1942 р. свідчив, що німецькі піддані й “фольксдойче” мають різний правовий статус. Уточнювалося, що “фольксдойче” — це особи німецької національності, які не мають німецького громадянства¹⁷¹. Головною метою реєстрації етнічних німців було визначення їх придатності для використання при реалізації “Генерального плану Ост” у частині “германізації” завойованих територій Центрально-Східної та Східної Європи. Для цього всіх етнічних німців ще раз перевіряли. При цьому видавали тимчасові посвідчення, дійсні на час до визначення їхнього статусу.

Переселенцям залежно від визначеної їм групи видавали спеціальні посвідчення (Umsiedlerausweis). Придатних для використання при колонізації цих територій зараховували до групи “О” (Ost-Fälle).

За оцінкою Головного расового й поселенського відомства СС (Rasse- und Siedlungshauptamt der SS), осіб, непридатних для використання при колонізації, зараховували до категорії “А” (Altreich-Fälle). Вони призначалися для відправки на територію Райху для зміцнення їхніх “національних” якостей у трудовій службі (Arbeitsdienst) та подальшого використання під час “германізації” східних територій.

Адміністративним переселенцям категорії “А” у посвідченні переселенця зазначалось: “чинне лише для старої території Райху”¹⁷².

Крім того, частину етнічних німців уважали “недостатньо кваліфікованою для контактів із німецькими підданими в Німеччині”. Їх зараховували до групи “S” (Sammellager-Fälle) і планували направляти до збірних таборів для індоктринації та примусової праці з метою підготовки до спільного проживання з “райхсдойче” в націонал-соціалістичній Німеччині¹⁷³.

9 квітня 1943 р. райхскомісар зі зміцнення німецької народності розпорядженням № 4/1/43 уточнив коло осіб, які могли отримати статус і відповідне посвідчення переселенця (Umsiedlerausweis). 19 травня 1943 р. Гітлер підписав указ про надання громадянства етнічним німцям (не громадянам Німеччини), які вже служили в частинах Вермахту, СС, поліції або організації ТОДТ. Особам, які прийдуть на службу до цих частин по набутті чинності цього указу, німецьке громадянство надавалося від дня їхнього надходження на службу¹⁷⁴. Це, у свою чергу, означає, що зазначене коло осіб, переважно чоловіків, до 19 травня 1943 р. не мало німецького громадянства.

Того ж дня, 19 травня 1943 р., надійшло розпорядження міністра внутрішніх справ і міністра окупованих східних територій про надання німецького громадянства особам, яких зараховували до категорії 1-го і 2-го реєстру “Етнічні німці України”¹⁷⁵. Етнічні німці, зараховані до 3-ї категорії, отримували німецьке громадянство тимчасово, терміном на 10 років, протягом яких могли виправдати виявлену до них довіру. У разі, якщо вони цю довіру виправдовували до закінчення 10-річного терміну, громадянство могло бути остаточно надане раніше¹⁷⁶.

Особи, зараховані до 1-ї і 2-ї категорії реєстру “Етнічні німці України”, отримували посвідчення синього кольору, а зараховані до 3-ї категорії — зеленого кольору. У синіх посвідченнях запис підтверджував німецьке громадянство власника, у зелених стояв штамп про отримання власником німецького громадянства на випробувальний термін¹⁷⁷.

Надання німецького громадянства, однак, не означало надання рівних із “райхсдойче” прав. Так, циркуляром РКУ від 18 вересня 1943 р. з посиланням на відмінність прожиткового мінімуму в Німеччині та Україні наказувалося не прирівнювати платню етнічних німців до платні німецьких підданих до затвердження відповідних інструкцій¹⁷⁸.

Наперед зазначимо, що при “адміністративному переселенні” до Вартегау, Силезії, Богемії і Моравії етнічні німці, які вже отримали статус “фольксдойче” й відповідне посвідчення, ще раз проходили перевірку на предмет етнічного походження та наявності ознак приналежності до німецької нації і лише потім отримували німецьке громадянство й відповідний документ (Einbürgerungsurkunde). Чоловіки, яких брали на військову службу і здебільшого відправляли до стройових частин СС (Ваффен-СС), отримували німецьке громадянство персонально, — воно не поширювалося на членів родин.

“Фольксдойче”

На звільнених Червоною армією теренах органи НКВС негайно приступали до виявлення осіб, які так чи інакше співпрацювали з окупаційною владою. Правовою основою цього слугували інструкція начальника Управління військ НКВС з охорони тилу фронту діючої Червоної армії від 29 квітня 1942 р.¹⁷⁹, директива НКВС СРСР № 215/51с від 30 травня 1942 р. і постанова ДКО № 1926сс від 24 червня 1942 р. 27 червня НКВС СРСР і Прокурор СРСР ухвалили доповнення до директиви НКВС СРСР № 215/51с, згідно з якими підлягали арешту й засланню до віддалених місць СРСР особи, у т. ч., “за перехід на бік ворога, за службу в каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території, за спробу зради батьківщини і зрадницькі наміри, за добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої супротивником території”¹⁸⁰.

Перші арешти серед німецького населення мали місце вже у вересні й жовтні 1943 р. Так, К. Вабеля, німця, який народився 1878 р. в Будапешті, заарештували 12 вересня 1943 р. в м. Сталіно. Військовий трибунал військ НКВС по Сталінській обл. засудив його на 20 років каторжних робіт із позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна¹⁸¹. В. Бертінга, який назвав себе українцем, заарештували 12 жовтня 1943 р. й засудили військовим трибуналом 3-ї гвардійської армії до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна¹⁸². У поле зору НКВС потрапляли ті окремі етнічні німці, які через різні причини залишилися в місцях свого мешкання після відступу німецьких військ. Щодо цього 13 жовтня 1943 р. в доповідній записці на ім'я заступника наркома С. Круглова йшлося: “У деяких звільнених від німецьких окупантів районах України виявляються особи німецької національності, громадяни СРСР. Зокрема, у Селідівському районі Сталінської області виявлено з розрізнених родин: німців-чоловіків — 8, німкень — 4, дітей — 3. Прошу Ваших вказівок щодо проведення заходів для їх виселення”¹⁸³. Не чекаючи вказівок, 11 грудня 1943 р. заарештували Якова Павловича Бінкмана (він же — Веремій Іванович Даумов) і військовим трибуналом військ НКВС по Сталінській обл. засудили до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років¹⁸⁴.

У перші місяці після звільнення окупованих областей України військові трибунали штапували особливо жорстокі вироки, кваліфікуючи будь-яку співпрацю із окупаційною владою як “зраду Батьківщини”. Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс від 25 листопада 1943 р. почали розрізняти “зраду Батьківщини” й “пособництво ворогові”. Відповідно до цього документа “особи, які виконували завдання німецьких загарбників щодо збирання продовольства, фуражу й речей для потреб німецької армії, до відновлення підприємств промисловості, транспорту й сільського господарства або надавали їм інше активне сприяння...”¹⁸⁵ за певних обставин могли бути засуджені як “пособники”. Деяким категоріям громадян, які співпрацювали з окупаційною владою, могли бути враховані пом’якшувальні обставини. Інші взагалі могли уникнути кримінальної відповідальності. Оскільки постанова була “цілком таємною” й населенню не відома, характер її застосування цілком залежав від працівників НКВС і судових органів.

Першими до рук НКВС потрапили саме ті етнічні німці, які, не забажавши покинути батьківщину, ухилилися від адміністративного переселення й залишилися в Україні. 28 грудня 1943 р. Л. Берія у доповідній записці повідомив Й. Сталіну про неофіційні заходи органів безпеки з виявлення та оперативного обліку “фольксдойче” на звільнених територіях. Далі нарком запропонував “усіх «фольксдойче», яких виявлено на території, звільненій від ворога, заарештувати. Стосовно тих, на кого буде достатньо підстав для притягнення до суду військового трибуналу, — судити, усіх інших «фольксдойче» разом із сім’ями виселяти до Алтайського краю. Передбачалося виселяти також сім’ї тих «фольксдойче», які будуть засуджені через суд”¹⁸⁶. Й. Сталін відповів резолюцією наступного змісту: “Усіх заарештувати, утримувати у спецконцтаборі під особливим наглядом та використовувати для робіт”¹⁸⁷. Таким чином, ще до початку адміністративного переселення з території “Трансністрії”, 7 січня 1944 р., Л. Берія підписав наказ № 0013 про організацію на базі Чорногорської колонії НКВС у Красноярському краї спеціального табору НКВС для “фольксдойче”, виявлених у різних областях України¹⁸⁸. Згідно з ним усіх “фольксдойче” слід було судити Особливою Народою при НКВС СРСР¹⁸⁹. Цього ж дня Берія наказав наркому УРСР В. Рясному всіх “фольксдойче” на звільненій території республіки заарештувати й направляти до Чорногорського спецтабору НКВС¹⁹⁰.

У квітні 1944 р. за рішенням військової ради 4-го Українського фронту “Про виселення з Кримського півострова” до Омської обл. депортували 2233 німці, а відповідно до наказу НКВС СРСР і НКДБ СРСР № 00419/00137 “Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів” від 13 квітня 1944 р. — ще 396 німців до Казахстану¹⁹¹.

Незначні групи “фольксдойче” органи НКВС відправляли навесні та влітку 1944 р. з різних областей. Так, 13 травня 1944 р. до Красноярська прибуло 19 “фольксдойче” з Харківської в’язниці. Вони прямували до Чорногорського табору¹⁹². В березні 1944 р. Криворізьким відділом НКВС за підозрою у “зраді Батьківщини” заарештували О. Зігера. Висунуте йому звинувачення не підтвердилося, і 25 травня 1944 р. справу було закрито, але наступного дня його передали для фільтрації у спецтаборі № 240 і того ж дня звільнили¹⁹³.

Судячи з опублікованих даних за 2002 р., ще не менше, ніж 17 німців — мешканців Дніпропетровської обл., заарештували й засудили Особливою Народою при НКВС СРСР протягом 1944 р. за реєстрацію як “фольксдойче” або за “зраду Батьківщини” до відбування покарання у ВТТ строком на 5 років (14 осіб), 7 років (1 особа) та 10 років (2 особи). У трьох із них місцем відбування покарання зазначено Чорногорський спецтабір НКВС, у одного — Сузунський спецтабір НКВС. Без можливості ознайомлення зі справами цих засуджених будь-які висновки про обґрунтованість і справедливості винесених вироків не коректні.

За матеріалами Сумської обл. можна виокремити такі групи “фольксдойче”:

1. Етнічні німці й німкені, які залишилися після відступу німецьких військ на теренах області, як от: Є. Еппле, заарештована 12 лютого 1944 р., під час окупації працювала хатньою робітницею німецького інженера одного з підприємств у Сумах. Головною причиною для реєстрації як “фольксдойче” стала можливість краще харчуватися. На допиті вона визнала свою провину щодо “зміни громадянства”. Звинувачувальний висновок свідчив — ув’язнення 79-річної жінки в Сузунському спецтаборі НКВС¹⁹⁴. А. Креге, заарештована 12 лютого 1944 р., зізналася в тому, що добровільно пройшла реєстрацію разом із дочкою та онукою. Ув’язнення в Сузунському спецтаборі Особлива Народа при НКВС СРСР визначила на 5 років¹⁹⁵. Заарештована 12 лютого 1944 р. С. Клейнберг вислана на 5 років до Красноярського краю.

2. Асимільовані німці й німкені, які залишилися на території як росіяни або українці, наприклад Ф. Грінберг, А. Клейнберг, О. Функер та інші. Ф. Грінберг, заарештований 6 березня 1944 р., на допиті повідомив, що його батьки — росіяни. Коли начальник поліції м. Конотоп назвав його євреєм, він, рятуючись від можливих репресій, назвав себе німцем і був зарахований до категорії “фольксдойче”. На допиті НКВС Грінберг не визнав себе винним у “зраді Батьківщини”, але був засуджений до 8 років ВТТ із конфіскацією майна й направлений до Чорногорського ВТТ, де помер 17 листопада 1944 р. через недостатнє харчування, недокрів’я та міокардит¹⁹⁶.

А. Клейнберг, заарештована 15 березня 1944 р., називала себе україночкою¹⁹⁷, хоча її батько був німцем, а мати — німкенею по батьку. Чоловіка Клейнберг 1941 р. призвали до Червоної армії. На допиті вона зізналася, що вирішила пройти реєстрацію, аби відвідувати їдальню для “фольксдойче”. У неї на утриманні перебували мати і 3-річний син. Особлива Народа при НКВС СРСР відправила її до Чорногорського ВТТ строком на 8 років¹⁹⁸.

О. Функер, дочка німця, заарештована 12 лютого 1944 р., назвала себе україночкою. У реєстрації як “фольксдойче”, отриманні обідів і продуктових пайків на допитах зізналася. Мірою покарання Особлива Народа при НКВС СРСР призначила 5 років ув’язнення у Чорногорському спецтаборі НКВС¹⁹⁹.

3. Етнічні німкені, які перебували у шлюбі з українцями або росіянами. Прикладом може бути Є. Грищенко, заарештована 26 жовтня 1944 р. й засуджена 28 червня 1945 р. до вислання в Сузунський р-н Новосибірської обл. на 5-річний строк²⁰⁰.

4. Українки й росіянки, які перебували у шлюбі з етнічними німцями. До цієї категорії належали українка Г. Фрітче і росіянка Є. Осадча. Г. Фрітче бу-

ло засуджено на 3 роки ув'язнення у спецтаборі²⁰¹. Є. Осадча, дружина асимільованого “фольксдойче” Ф. Грінберга, росіянка за національністю, та її син від шлюбу з Ф. Грінбергом також отримали статус “фольксдойче”. Осадчу було етаповано до табору НКВС в Сузунський р-н Новосибірської обл. 26 лютого 1945 р. начальник 1-го спецвідділу УНКВС Сумської обл. ухвалив припинити слідчу справу, оскільки Осадча сама не виявляла ініціативи під час її реєстрації як “фольксдойче”²⁰².

Росіянки й українки, які перебували у шлюбі з етнічними німцями, зараховувались до “фольксдойче” на всій території України. Приклади по Миколаївській обл. показують, що для цього не треба було активно підтримувати окупаційний режим. Але покарання було жорстоким. “Фольксдойче”, які активно співпрацювали з окупаційним режимом, могли отримати вищу міру²⁰³.

Прийняття німецького громадянства каралося за рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР відправленням до Чорногорського спецтабору, а пізніше — і в Новосибірську обл., строком на 5 років. Зі справ “фольксдойче” відомо, що працездатних відправляли переважно до Чорногорського спецтабору, а непрацездатних за станом здоров'я і за віком — до Сузунського спецтабору НКВС²⁰⁴. При цьому Особлива Нарада при НКВС СРСР не завжди затверджувала обвинувальний висновок прокурора області та, у свою чергу, посилювала міру покарання заміною Сузунського спецтабору Чорногорським. Так, 79-річних жінок А. Креге²⁰⁵ та Є. Еппле²⁰⁶ було вислано до Чорногорського табору.

Членів родин громадян, засуджених до ув'язнення у ВТТ як “фольксдойче”, виселяли на спецпоселення без визначення строку²⁰⁷. Арешти по Запорізькій обл. та засудження Особливою Народою при НКВС СРСР мали місце у 1944—1947 рр. Покарання за вироками про позбавлення волі строком на 5—10 років засуджені відбували також у Чорногорському спецтаборі НКВС у Красноярському краї та Сузунському спецтаборі НКВС у Новосибірській обл. Цікавим є випадок із жителем Чернігівської обл. І. Вотчалом, який з жовтня 1941 до вересня 1943 р. перебував на окупованій території. Незабаром, після звільнення області, він спочатку був мобілізований Дмитрівським районним військкоматом до “трудової армії”. Але 23 листопада 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Уральського округу засудив І. Вотчала на 10 років ВТТ та 5 років позбавлення прав за ст. 58-1 “а” КК РРФСР²⁰⁸.

У ході допитів органи НКВС практикували також протизаконні методи. Як можна бачити з протоколів, більш поступливими були люди поважного віку, яким було не під силу витримати морально-психологічний, а часом — і фізичний тиск з боку слідства. Тому чимало з них незабаром після арешту могли визнати свою “провину” за всіма пунктами звинувачення. Вражає стійкість, яку виказала в період слідства Є. Краузе, мешканка м. Сум. Попри те, що її долю було вирішено заздалегідь (перебуваючи вже на території Німеччини, вона отримала громадянство), підслідна не визнала себе винною за ст. 54-1 “а” КК УРСР²⁰⁹. Цікавою є також історія С. Кронберг, яка в роки окупації мешкала в м. Глухові. У її справі міститься досить цікава інформація про деякі прийоми у процесі слідства з боку НКВС. Кронберг заарештували в листопаді 1944 р. як особу, що перебувала у списку “чужорідних німців”. Але вона до кінця заперечувала сам факт належності до “фольксдойче”. Не-

забаром після обвинувального вироку в січні 1945 р. її відправили до Черногорського ВТТ. Та жінка вже у липні того ж року написала заяву до Особливої Наради при НКВС СРСР, де продовжувала наполягати на своїй невинуватості. Тут вона повідомила і про те, що підписала деякі документи через свою необізнаність, оскільки слідчий пояснив заарештованій, що її підпис — це лише формальність, удавшись, таким чином, до обману. І доволі швидко, 10 серпня 1945 р., вийшла постанова помічника головного військового прокурора, де йшлося про припинення справи С. Кронберг, зважаючи на брак вагомих доказів. У листопаді її було звільнено з Черногорського табору²¹⁰.

Улітку 1945 р. заарештували дружину колишнього заступника бургомистра м. Охтирки Сумської обл. М. Беккер. У серпні 1943 р. їхню родину було евакуйовано, спочатку — до Кам'янця-Подільського, де її голова П. Беккер зареєстрував усіх рідних. Останнім місцем їхнього перебування став табір на території м. Готновиці, що в колишній Чехословаччині. Із приходом частин Червоної армії всю родину репатріювали на територію СРСР до попереднього місця проживання. У висунутому звинуваченні М. Беккер “винною” себе визнала лише частково (отримувала продуктивний пайок), пояснюючи це тим, що чоловік записав її як німкеню не порадившись. Під час слідства свідками залучили й інших членів родини. Вони підтвердили слова М. Беккер. Постановою від 12 грудня 1945 р. остання була звільнена з-під варті, тому що будь-яких документів про її приналежність до категорії “фольксдойче” виявлено не було²¹¹.

28 грудня 1944 р. Л. Берія отримав повідомлення про те, що НКВС України виявив у с. Осиково²¹² Бишівського р-ну Київської обл. “18 німецьких родин у кількості 61 особа”. За пропозицією заступника міністра В. Чернишова та начальника відділу спецпоселення НКВС СРСР М. Кузнєцова НКВС УРСР було наказано депортувати їх до станції Княжпогост у Комі АРСР для працевлаштування в лісовій промисловості²¹³. Водночас було застосовано схему прийому їхньої худоби й сільгосппродуктів, що перевищували допущені на родину 1,5 т ваги — норму, яка була чинною 1941 р. в деяких німецьких населених пунктах Поволжя. Оскільки йшлося про людей, які не залишали України, то при їх засудженні бралось до уваги отримання не німецького громадянства, а посвідчення про приналежність до групи етнічних німців “Volkstumsausweis”. Цих “фольксдойче” відправили до Комі АРСР, а не у Черногорський або Сузунський спецтабори НКВС, створені для “фольксдойче”.

У процесі виявлення колишніх “фольксдойче” особливу увагу органи НКВС приділяли також представникам німецької молоді, які під час окупації були членами організації “Гітлерюгенд”. Про це свідчить вказівка директивного змісту заступника наркома НКВС П. Дроздецького за № 2139/с від 30 жовтня 1944 р., де він, зокрема, запропонував своїм підлеглим провести наступні заходи: “Виявити та узяти на облік молодь німецької національності. При проведенні агентурно-оперативних заходів з очищення території від ворожої агентури особливу увагу приділити виявленню та активній агентурній розробці учасників створених у період окупації молодіжних фашистських організацій «Гітлер-Югенд». Слідство по справах вести у напрямку викриття серед них ворожої агентури”²¹⁴. Автор цієї вказівки також стверджував, що “у 1942 р. більшість членів «Гітлер-Югенд» добровільно зголосили-

ся до німецької армії, звідки частину з них направили на спеціальні розвідувальні курси, які існували на окупованій території”²¹⁵. Яку саме кількість цих молодиків спромоглися знайти органи безпеки, наразі не відомо.

Дані про кількість “фольксдойче”, виявлених на території України, та їхню подальшу долю ще потребують уточнення. М. Бугай пише, що за 1944—1947 рр. з території України було виселено 3631 члена родин “фольксдойче”, з них 1944 р. — 989 осіб, 1945 — 2011 осіб, 1946 — 489 осіб, 1947 р. — 142 особи²¹⁶. За іншими архівними даними, 1944 р. було “переселено” 5914, а на 1 жовтня 1948 р. значилося 5936 “фольксдойче” та німецьких пособників²¹⁷.

Арешти німців у місцях їх довоєнного проживання тривали протягом багатьох років. Для прикладу, у Миколаївській обл. від 1947 до 1953 рр. щорічно заарештовували по кілька осіб²¹⁸.

Усього станом на 7 травня 1949 р. в різних регіонах СРСР відбували покарання 3122 особи категорії “фольксдойче”, серед них — 509 чоловіків, 1793 жінки і 820 дітей. У складі цих 1663 родин було 875 українок і українців, 326 росіян, 196 поляків, 10 латишів, 6 естонців, 4 литовці, 3 греки, 3 татарини й 45 осіб інших національностей²¹⁹. Місцями довоєнного проживання цих людей були Київська, Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Одеська та Миколаївська²²⁰, Запорізька, Сталінська, Ворошиловоградська і Сумська області.

На мірах покарання для “фольксдойче” зупинимось окремо. Покарання, як правило, здійснювалось у формі позбавлення волі та ув’язнення до ВТТ на строк від 5 до 10 років. Звинувачення могли варіюватися від “реєстрації як фольксдойче” до “зради Батьківщини”. Яку роль при цьому мали час і місце арешту і чи враховувалась постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс від 25 листопада 1943 р., — ще належить з’ясувати. Не досліджено також питання і про ймовірні повторні фільтрації та допити у межах оперативного обліку і “чекістського обслуговування” “фольксдойче”.

Наскільки відомо, автори цього дослідження першими мали можливість використовувати виданий 1949 р. МВС УРСР “Довідник-список на фольксдойче й райхсдойче, які проживали на Україні в період німецької окупації (1941—1944)”, у якому містилося визначення групи “фольксдойче”, що не мало нічого спільного з процедурою перевірки етнічних німців німецькими органами та надання їм статусу “фольксдойче”. Згідно з трактуванням МВС УРСР під час німецької окупації “в Україні виявилось дуже мало чистокровних німців. Це звужувало агентуру німецьких загарбників. Потрібно було її розширити за рахунок залучення до фольксдойче якомога більше людей. Тому окупантам довелося відступити від принципу суворого підбору по крові, проголошеного раніше, і відкрити більш широкий доступ до лав фольксдойче.

Розпочався формальний набір до числа фольксдойче всіх охочих, тих, кому були близькі ідеї гітлеризму, хто міг без докорів сумління відмовитися від своєї батьківщини, від звичаїв і традицій свого народу. Відкриваючи такий широкий доступ до лав фольксдойче, німецькі загарбники прагнули створити собі опору серед населення за рахунок купки продажних і антирадянських елементів, організувавши їх і взявши під своє заступництво й контроль”²²¹.

Таке трактування поняття “фольксдойче”, як і методів та критеріїв визначення кола осіб, залучених окупаційною владою до цієї категорії, було,

як показав проведений вище аналіз політики окупаційної влади, вигадкою МВС, яка не мала реального підґрунтя. Однак “фольксдойче” й члени їхніх родин інших національностей у березні 1954 р., тобто за 5 років по завершенні строку позбавлення волі, за внесення їх до реєстру етнічних німців України окупаційною владою, все ще перебували на спецпоселенні в Новосибірській обл. та Красноярському краї²²². Зняття їх з обліку спецпоселення передбачалося на загальній підставі, тобто розпочалось лише в 1956 р.

Певну кількість етнічних німців, можливо, було заарештовано й засуджено за пособництво окупаційній владі, за діяння, що карались за ст. 58-10 КК РРФСР. Так, 10 червня 1944 р. в Алушті (Крим) було заарештовано Ельзу Белінську. Після лише трьох допитів вона отримала 3 роки позбавлення волі за те, що “вихваляла умови життя в період окупації”²²³.

За фільтраційними й судово-слідчими справами “фольксдойче” можна визначити наступні методи їх виявлення по звільненні тимчасово окупованих територій:

1. Допити осіб, причетних до роботи крамниць, через які “фольксдойче” тричі на місяць отримували продовольчі пайки, і їдалень, у яких “фольксдойче” могли харчуватися, а також свідків у справах допитаних осіб.

2. Допити виявлених “фольксдойче” з метою отримання від них зізнання в реєстрації як “фольксдойче”, тобто в “зраді Батьківщини”, а також у підтримці ними окупаційного режиму, у симпатіях до ідей націонал-соціалізму тощо.

3. Розшук “фольксдойче”, імена яких були знайдені в документах окупаційних органів влади або названі свідками чи звинуваченими. Їх оголошували у всесоюзний розшук.

Оскільки відділ спецпоселення НКВС СРСР у Москві мав у своєму розпорядженні картотеку всіх трудмобілізованих, спецпоселенців, в'язнів ВТТ і в'язниць, то робота координувалася четвертим спецвідділом НКВС СРСР.

Фільтрація репатрійованих німців-громадян СРСР

Наприкінці серпня 1944 р. НКВС УРСР отримав розпорядження про створення на кордоні перших перевірко-фільтраційних таборів (ПФТ). У жовтні—грудні 1944 р. в складі кількох фронтів було сформовано збірні та збірно-пересильні пункти (ЗПП) й табори, до яких збирали репатріантів. Армійським ЗПП належало займатися, переважно, колишніми військовополоненими, фронтним — цивільними особами. Уздовж кордону СРСР діяло 15 ПФП (перевірко-фільтраційних пунктів) НКВС і 35 ЗПП НКО²²⁴.

Після інструкції уповноваженого РНК РСР у справах репатрійованих громадян СРСР генерал-лейтенанта Ф. Голикова від 6 жовтня 1944 р., ймовірно, надійшла вказівка НКВС про виокремлення німців-громадян СРСР із загального потоку репатріантів. Документального підтвердження цього не знайдено, але циркуляр від 24 березня 1945 р. дає підставу припустити, що вказівка мала вийти до цього циркуляра.

У циркулярі Відділу ПФТ НКВС начальникам ПФП НКВС і головам комісій ПФП НКВС з копією на адресу НКВС УРСР, МРСР, Литовської РСР, БРСР, УНКВС Ленінградської обл. від 24 березня 1945 р. етнічних німців було особливо виділено з потоку цивільних репатріантів:

“1. При вступі на пункт вітчизняних німців, як чоловіків, так і жінок, які прийняли німецьке підданство, за браку достатніх для арешту матеріалів — направляти ... до ПФТ НКВС СРСР.

2. При надходженні німців, які не прийняли німецького підданства, за браком достатніх для арешту матеріалів направляти — чоловіків у ПФТ НКВС, жінок до Карагандинської області Казахської РСР.

3. При надходженні змішаних родин — німців направляти, як зазначено в п.п. 1 і 2. Членів родин не німецької національності — перевіряти у звичайному порядку.

У випадках, коли надходять родини німців з дітьми, потрібно — за арешту обох батьків або направлення їх до ПФТ НКВС, — дітей через Відділи з боротьби з дитячою безпритульністю, що наявні при НКВС—УНКВС, і через місцеві радянські органи влаштувати до дитбудинків, ясел тощо”²²⁵.

Відповідно до цього циркуляра етнічні німці виділялися із загального потоку репатріантів вже в ЗПП фронтів і звідти надходили окремими партіями до прикордонних ПФП²²⁶. Так, В. Чернишов 12 квітня 1945 р. наказав 1490 німців — радянських громадян, які перебували до цього часу в Мостиському ПФТ, без фільтрації відправити до Сталінабада у розпорядження НКВС Таджикицької РСР²²⁷.

До початку травня 1945 р. питання прийому репатріантів у цілому ще не було узгоджене між союзними, республіканськими й обласними органами влади. Так, голова Одеського облвиконкому І. Горлов у відповідь на запит завідувача відділу в справах репатріації при РНК УРСР від 11 травня 1945 р. повідомляв, що в кількох прикордонних ПФТ порушують постанову РНК СРСР № 30-12с від 6 січня 1945 р. Репатрійованих громадян усупереч постанові направляють не на місця попереднього мешкання, а до нових місць. Незначні групи німців-репатріантів до цього часу все ж мали змогу повертатися до своїх колишніх міст і сіл. Так, через Одеський обласний приймально-розподільний пункт (ПРП) до початку червня пройшло 47 репатрійованих німців, які жили потім в м. Одесі й області. У облвиконкомі жодних вказівок стосовно німців на цей час ще не було²²⁸.

Потік репатріантів різних категорій після завершення бойових дій у Європі різко зріс. Тому ДКО ухвалив 22 травня 1945 р. постанову № 8670сс, згідно з якою репатріанти поділялися на колишніх військовиків Червоної армії, звільнених із полону, і цивільних. 16 червня 1945 р. цивільні особи, звільнені Червоною армією та військами союзників, після їхньої реєстрації у фронтових ЗПП та в ЗПТ для репатрійованих радянських громадян підлягали відправленню до місць свого постійного проживання. Відповідно до наказу НКВС № 00865 від 21 липня 1945 р. вони підлягали реєстрації у місцевих радах, а в містах, робітничих селищах та районних центрах — у відділах міліції. У районах мало бути створено перевірконо-фільтраційні комісії під орудою начальника РВ НКВС. На кожного репатріанта заводили справу.

Згідно з цими директивами на свої місця довоєнного мешкання могли повертатися і репатріанти-німці. Так, на початку липня 1945 р. в Дмитрівському р-ні Чернігівської обл. було виявлено 10 дорослих і 14 дітей місцевих німців, які повернулися з Німеччини. Вони мали на руках довідки, видані фільтраційними пунктами. Відповідь на запит начальника 1-го спецвідділу

НКВС УРСР від 5 липня було надано заступником наркома В. Чернишовим за 20 днів. Знаючи практику НКВС, це можна розцінювати як досить тривалий термін. Відповідно до його розпорядження від 25 липня 1945 р. вони підлягали відправці на спецпоселення до Новосибірської обл.²²⁹ Понад 60 осіб, завантаження яких було призначене на 14 серпня у в'язниці м. Сталіно, мали бути відправлені туди ж²³⁰.

1 серпня 1945 р. надійшла директива НКВС СРСР № 125 про виділення в особливу групу непрацездатних інвалідів, хворих невиліковною хворобою, вагітних, жінок з малолітніми дітьми та людей поважного віку. Оперативну перевірку цієї групи осіб наказували виконати протягом 20 днів. За браком матеріалів про конкретні злочини ці особи підлягали відправці до місць постійного мешкання.

Постанова ДКО № 9871с від 18 серпня 1945 р. передбачала перехід у розпорядження НКВС для “розселення та використання на роботах у районах Норильського та Ухтинського комбінатів НКВС СРСР, Печерському вугільному басейні, а також на лісозаготівлях у верхів'ях Ками Молотовської області” не лише звільнених з німецького полону колишніх червоноармійців, а й військовозобов'язаних, які служили в німецькій армії, спеціальних німецьких формуваннях, поліції тощо²³¹. Під цю категорію підпадали ті німці, які в Червоній армії не служили, але під час війни залучалися на службу німецькою владою. Згідно з даними, опублікованими по Миколаївській обл., на підставі цієї постанови ДКО жителі Миколаївської обл. Я. Лохбаум, Н. Мозер, Х. Мозер, Я. Пфафф і Одеської — Я. Лутц, Г. Мунш — після репатріації були виселені в Комі АРСР²³².

З кількох томів підряд “Реабілітованих історією” по Миколаївській обл. постає, що протягом 1945 р. на території області німців заарештовували на підставі наступних нормативних документів: постанови ДКО від 12 серпня 1941 р. — 11 осіб, Указу Президії Верховної Ради СРСР № 21/160 від 28 серпня 1941 р. — 8 осіб, директиви НКВС СРСР від 28 серпня 1941 р. — 1 особа, постанови ДКО № 636сс від 6 вересня 1941 р. — 1 особа, спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060-935сс від 12 вересня 1941 р. — 28 осіб, постанови ДКО від 12 вересня 1941 р. — 7 осіб, постанови ДКО № 689сс від 21 вересня 1941 р. — 19 осіб, постанови ДКО № 702сс від 22 вересня 1941 р. — 26 осіб, постанови ДКО № 744 від 8 жовтня 1941 р. — 2 особи, Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 жовтня 1941 р. — 1 особа й наказу МВС СРСР від 3 червня 1945 р. — 2 особи. Власне німців України серед перерахованих нормативних актів стосувалася лише постанова ДКО № 702сс від 22 вересня 1941 р., але охоплювала вона Запорізьку, Сталінську та Ворошиловградську області²³³, а не Миколаївську, за матеріалами якої зроблено ці підрахунки. Оскільки в анотаціях зазначено лише рік, а не день арешту осіб даної вибірки, то неможливо визначити, чи були ці арешти проведені до постанови ДКО № 9871с від 18 серпня 1945 р. чи після набуття нею чинності.

Скільком українським німцям у перші місяці 1945 р. вдалося повернутися в Україну як репатрійованим, залишається невідомим. За даними на 20 вересня 1945 р., на території України перебували 2214 репатрійованих німців, яких, на думку заступника Берії — В. Чернишова, слід було переселити до Комі АРСР і Молотовської обл.²³⁴ Переважну ж частину німців, заарештованих 1945 р. в Миколаївській обл. на підставі перелічених вище нормативних документів, було

депортовано в Казахстан, Сибір і на Урал. Певно, поява німців-репатріантів викликала на місцях їхнього розселення в системі ГУЛАГу НКВС питання про їхній правовий статус. Можливо, що директива НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р. з'явилася саме тому. У 1-му пункті зазначалося: “Усі репатрійовані радянські громадяни німецької національності, які прибули до місця постійного поселення, є спецпереселенцями, перебувають на обліку у спецкомендатурах НКВС і агентурно обслуговуються органами НКВС нарівні з іншими спецпереселенцями”²³⁵. На кожного репатрійованого у віці від 10 років і старше слід було заповнювати картку персонального обліку, яка надходила до відділу ПФТ НКВС. Потім, згідно з п.п. 8 і 9, відбувалась повторна фільтрація й “чекістське обслуговування” всіх репатріантів, хто викликав підозру²³⁶.

29 жовтня 1945 р. видано директиву НКВС СРСР № 188 про те, щоб подальший прийом репатрійованих громадян СРСР для проходження перевірки в ПФТ не проводити. Цивільні підлягали перевірці місцевими органами НКВС згідно з наказом № 00706/00258 за місцем свого постійного мешкання, куди їх мали направляти після реєстрації у фронтових ЗПП. Певно, на місцях знову почали з'являтися репатрійовані німці і виникали питання щодо їхнього обліку.

Тому було видано директиву НКВС/НКДБ СРСР № 240/134 від 14 грудня 1945 р. “Про порядок обліку і перевірки німців-репатріантів, спрямованих на спецпоселення” такого змісту: “У зв'язку з запитом, що надходить з місць про порядок перевірки німців-репатріантів, яких направляють на спецпоселення, роз'яснюємо: усі громадяни СРСР німецької національності, які повертаються на територію СРСР у порядку репатріації та розселяються в спецпоселеннях для роботи на лісозаготівлях, промислових підприємствах, будовах, вугільних копальнях і нафтових промислах, підлягають обліку, перевірці та подальшому агентурно-оперативному обслуговуванню відповідно до директиви НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р.”²³⁷

20 квітня 1946 р. вийшла директива НКВС СРСР № 97, на підставі якої, з посиланням на постанову ДКО № 9871-з від 18 серпня 1945 р., з Тілігуло-Березанського р-ну Миколаївської обл. до Комі АРСР був висланий заарештований 1945 р. М. Ліцінгер, а з Одеської обл. — до Молотовської обл. О. Майер. На підставі цієї ж директиви колишній мешканець Миколаївської обл. Е. Маркс з ПФТ № 0302 (Кізел) був виселений у Молотовську обл. строком на 6 років²³⁸.

У Криму 1948 р. заарештовано Регіну Черненко, яка повернулася з Німеччини 1945 р., під час окупації працювала перекладачем. Її засудили до 7 років таборів²³⁹.

24 листопада 1948 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою № 4367—1726сс посилила міру покарання за втечу з місць спецпоселення для всіх депортованих народів до 20 років каторжних робіт. Указ Президії Верховної Ради СРСР, що ж узаконював цю санкцію, з'явився 26 листопада 1948 р. За цим ішли розпорядження МВС щодо виконання постанови й указу, а 19 лютого 1949 р. з'явився наказ МВС СРСР “Про організацію персонального обліку виселенців і спецпереселенців за новою системою”²⁴⁰. Для цього, у т. ч. в УМВС областей, заводили нові облікові картки із зазначенням, що “Справжню картку укладено за матеріалами, прийнятими 1949 р. з МВС СРСР, на радянських громадян, репатрійованих з-за кордону після завершення Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”²⁴¹

У процесі цього “впорядкування” обліку здійснювали повторну фільтрацію, під час якої в середовищі репатрійованих українських німців проводили арешти з наступним засудженням їх до позбавлення волі на різні строки. Так, у Пермській обл. за звинуваченням у тому, що вони жили на тимчасово окупованій території і є репатріантами, у 1943—1953 рр. було заарештовано й позбавлено волі 24 особи. З них до 3 років позбавлення волі засуджена 1 особа, до 7 років — 1 особа, до 8 років — 1 особа, до 10 років — 10 осіб, до 15 років — 1 особа, до 20 років — 2 особи і 7 осіб — до 25 років. Причому за 1949 р. міра покарання сягала 10 років, а 1950 р., на який припало 10 вироків, була значно жорсткішою: 15 років — 1 особа, 20 років — 2 особи і 25 років — 4 особи²⁴².

Для НКВС і МВС СРСР репатрійовані німці в листопаді 1951 р. були особливо небезпечною групою. В одному з документів наголошувалося: “У зв’язку з тим, що певна частина репатрійованих німців була німецькими пособниками, у період відступу німецької армії добровільно виїжджала до Німеччини, мешкала в американській і англійській зонах окупації і, виходячи з інтересів державної безпеки, доцільно всіх репатрійованих німців залишити на місцях поселення довічно”²⁴³.

Пошук і виявлення етнічних німців — адміністративних переселенців з України — органи НКВС продовжували в Німеччині²⁴⁴, Австрії та інших країнах, в яких перебували радянські окупаційні війська. Інформація про наявність 3342-х працівників НКВС в окупаційних зонах союзників у Німеччині в серії “Реабілітовані історією”²⁴⁵ під час перевірки вказаного джерела не підтвердилася. Факт роботи працівників НКВС і репатріаційних команд на території окупаційних зон союзників цим, однак, під сумнів не ставиться. Сумнівною лише є кількість працівників.

Улітку 1946 р. в радянській зоні окупації Німеччини заарештували Є. Краузе і двох її дітей, які мешкали до адміністративного переселення в Німеччину в Сумській обл. Є. Краузе і її повнолітню дочку було засуджено на 5 років ВТТ у Чорногорському спецтаборі НКВС, а справу сина (1926 р. народження) виділено як особливу²⁴⁶. Його доля залишається невідомою.

1947 р. в Німеччині був заарештований кримський німець А. Гекк, якого після репатріації до СРСР засудили до 10 років таборів²⁴⁷. 3 лютого 1947 р. в ПФТ у м. Волац (Польща) був заарештований Е. Бернгард, який народився 1926 р. в с. Катеринівці Миколаївської обл. Військовий трибунал 7-ї танкової дивізії засудив його до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна²⁴⁸.

За наказом МВС СРСР № 40/92 за 1954 р. справи спецпереселенців, репресованих за національною ознакою (німців, татар, болгар, греків й інших), з архівів МВС кількох союзних республік, Красноярського краю, Комі АРСР, Кемеровської, Іркутської, Томської областей та інших²⁴⁹, але не всіх АРСР, країв і областей, були передані до МВС УРСР та УМВС областей України. Це, безсумнівно, спричинило чергову перевірку наявних на обліку справ.

Відомо, що відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р. в першій половині 1956 р. відбулося зняття переважної більшості спецпоселенців з обліку спецпоселення МВС без права повернення до своїх довоєнних місць мешкання. Репатріантів залишили на оператив-

ному обліку КДБ. Нормативну базу цього обліку можна частково простежити за фільтраційними справами репатрійованих із Німеччини громадян СРСР, що зберігаються у обласних державних архівах України.

Фільтрація етнічних німців, які служили в німецьких збройних силах

Про повоєнну долю етнічних німців, які служили під час війни 1941—1945 рр. у збройних силах Німеччини, до сьогодні інформація майже цілком відсутня. Проте все ж можна простежити серед них три групи. До першої групи належать особи, які потрапили у полон Червоній армії до капітуляції Німеччини. За першої фільтрації полонені могли або приховати свою ідентичність і бути вивезеними серед маси військовополонених до СРСР, або розкрити її, ризикуючи потрапити під суд військового трибуналу як “зрадники Батьківщини”. Оскільки в цьому випадку смертна кара була досить імовірною, цілком зрозуміле їхнє бажання розчинитись у масі. До другої групи належать особи, які служили в німецькій армії і потрапили на ПФП (перевірко-фільтраційні пункти) або в ПФТ (перевірко-фільтраційні табори) після капітуляції Німеччини по обміну із західними союзниками або самі з’явилися до таборів для репатріантів. Третю групу становлять особи, які служили в німецьких збройних силах, самі з’явилися до таборів для репатріантів, але приховали факт військової служби.

Згідно з постановою ДКО № 6884с від 4 листопада 1944 р. колишні військовослужбовці Червоної армії, звільнені з німецького полону Червоною армією або союзними військами, підлягали перевірці органами “СМЕРШ” НКВ. Червоноармійці та командири, які не викликали підозри, підлягали направленню для поповнення військ фронтів. Під цю категорію етнічні німці практично не підпадали, оскільки німецькі органи використовували їх як перекладачів або забирали до своїх збройних підрозділів. Особи, які служили в німецькій армії у спеціальних німецьких формуваннях, поліції тощо, за визначенням викликали підозру і підлягали відправці до спецтабору НКВС для подальшої їхньої перевірки.

Ті, хто викликав підозру відповідями про обставини їхнього перебування на окупованій території або за межами СРСР, ставали об’єктом агентурної розробки. За місцем їхнього колишнього мешкання робилися запити про наявність компрометуючих матеріалів. Підставою для таких запитів фільтраційних пунктів став наказ МВС СРСР № 00865 від 21 липня 1945 р.²⁵⁰ Важливу роль при фільтрації відігравали трофейні документи, зібрані на звільненій території. За межами СРСР ключову роль при фільтрації виконував відділ “Ф” НКВС СРСР, що існував від 22 травня до 30 серпня 1945 р. При його розформуванні 30 серпня трофейні матеріали на громадян СРСР, які прийняли німецьке підданство й служили у німецькій армії, у військах “СС” і поліції, були передані до відділу 2 “Е” МВС СРСР²⁵¹.

Після завершення військових дій у Європі потреба у поповненні частин діючої армії на японському фронті значно знизилася. У той же час була потрібна робоча сила на підприємствах вугільної промисловості, чорної мета-

лургії та на лісозаготівлях у районі Камського басейну. Тому 18 серпня 1945 р. ДКО ухвалив постанову № 9871с, згідно з якою колишні військово-полонені, які пройшли попередню реєстрацію, спрямовувалися до батальйонів колишніх військовополонених, у яких протягом 2—3 місяців повинні були пройти перевірку. Після цієї перевірки всіх осіб, що служили в німецькій армії, спеціальних німецьких формуваннях, поліції тощо, передавали НКВС для розселення і використання на Норильському й Ухтинському комбінатах, у Печорському вугільному басейні, а так само — на лісозаготівлях у Молотовській обл.²⁵² Постановою РНК СРСР № 3141-950с від 21 грудня 1945 р. передбачалося залишення частини цього контингенту, що пройшов перевірку в ПФТ, у Кузнецькому, Кізеловському й Карагандинському вугільних басейнах, Красноярському краї, Іркутській обл. і Бурят-Монгольській АРСР, на становищі спецпоселенців у зазначених районах на 6 років.

За чверть року, 29 березня 1946 р., вийшла постанова Ради Міністрів СРСР № 691-271сс, що передбачала переведення перевірених у ПФТ осіб цього ж контингенту до Кемеровської, Свердловської і Молотовської областей на становище спецпереселенців терміном на 6 років із передачею їх як постійних кадрів Міністерства чорної металургії²⁵³.

Фільтрація військовополоненого могла тривати кілька місяців. Для прикладу, уродженець с. Раштадт Одеської обл. Я. Кох, мобілізований у серпні 1944 р. до німецької армії, прослужив у робочому батальйоні № 502 до капітуляції Німеччини. Потрапивши в полон Червоної армії, він був відправлений до СРСР і 24 червня 1945 р. прибув до табору МВС № 64 в м. Моршанськ Тамбовської обл. При перевірці його особа була визначена “сумнівною”. Відповідно до інструкції по роботі оперативно-чекістських відділів ПФТ НКВС СРСР за № 63 від 13 квітня 1945 р. його 23 квітня 1946 р. відправили для подальшої оперативної перевірки до ПФТ № 0322²⁵⁴. Оскільки й там компрометуючих матеріалів виявлено не було, 20 червня 1946 р. було вирішено звільнити його з табору²⁵⁵. Однак він потрапив до особливого робочого батальйону № 3 на будівництво газопроводу Москва—Саратов. Лише 28 січня 1947 згідно з наказом МВС СРСР № 97 від 20 квітня 1946 р. було прийнято рішення про виселення його на спецпоселення на 6 років до Ухтомського р-ну Комі АРСР. Фільтраційну справу направили у РВ УМВС для подальшої розробки²⁵⁶.

На всіх репатріантів-військовополонених в обласних управліннях держбезпеки заповнювали спеціальні облікові картки, на основі яких створювали картотеки, що слугували базовим складником у роботі управлінь державної безпеки²⁵⁷. Наказом КДБ при РМ СРСР № 00750 від 17 листопада 1954 р. колишні репатріанти, у т. ч. військовополонені й ті етнічні німці, які служили у збройних силах Німеччини, залишалися на оперативному обліку, а їхні обліково-фільтраційні справи зберігали в облікових архівних відділах УКДБ.

Амністія радянських громадян, які співпрацювали з окупантами у роки війни, оголошена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р., передбачала звільнення з місць ув'язнення та від інших мір покарання осіб, засуджених на строк до 10 років позбавлення волі, скорочення наполовину покарання засудженим на строк понад 10 років. Скількох етнічних німців це могло стосуватися, залишається невідомим.

За результатами перегляду фільтраційних справ у авторів склалося враження, що етнічні німці за службу в німецьких збройних силах були в основному покарані позбавленням волі з направленням на спецпоселення. Тому й третій пункт цього указу, який передбачав “звільнити з місць ув’язнення незалежно від строку покарання осіб, засуджених за службу у німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях. Звільнити від подальшого відбування покарання осіб, направлених за такі злочини на заслання і вислання”²⁵⁸, також не поширювався на етнічних німців, оскільки вони перебували на спецпоселенні згідно з директивою НКВС № 181 від 11 жовтня 1945 р.

Оперативний облік етнічних німців у повоєнні роки та реабілітація

Красномовним прикладом фільтрації та оперативного обліку, що тривали багато років, може служити доля Йоганна Аман(н)а, 1923 р. народження, який проживав до війни і в перші її роки у Миколаївській обл. З серпня 1944 р. він служив у запасному артилерійському полку СС у Празі. Перебуваючи у полку, 22 серпня 1944 р. Аман отримав німецьке громадянство, тобто був покликаний до його одержання. 20 вересня 1963 р. УКДБ Миколаївської обл. розглянуло його справу відповідно до наказу КДБ при РМ СРСР № 00750 від 17 листопада 1954 р. й залишило його на оперативному обліку через клопотання про прийняття німецького громадянства. У березні 1988 р. справу знову було розглянуто. Керуючись наказами КДБ СРСР № 0076 1977 р., № 0170 1987 р. і вказівкою КДБ УРСР № 73359 від 24 січня 1987 р., було вирішено Амана з оперативного обліку не знімати²⁵⁹.

Ці та інші приклади показують, що згідно з наказами КДБ СРСР № 00511 і № 00750 1954 р. людей карали не за службу у німецьких збройних силах, а за прийняття німецького громадянства. Мірою покарання було відправлення на спецпоселення строком на 5 років.

Накази КДБ № 00511 та № 00750 1954 р. були підставою для взяття на оперативний облік як цивільних осіб, так і тих, хто служив у збройних силах Німеччини. Строком оперативного обліку було визначено досягнення етнічним німцем, який побував за кордоном і прийняв німецьке громадянство, віку 70 років. Накази КДБ при РМ СРСР № 0112 від 30 липня 1956 р., № 0076 1977 р., № 0170 1987 р. і вказівка КДБ УРСР № 73359 від 24 січня 1987 р. були правовою основою для залишення переглянутої справи на оперативному обліку²⁶⁰. Нерівноправне становище етнічних німців, таким чином, зберігалось, попри скасування спецпоселення Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р.

За переглянутими нами справами очевидно, що 2006 р. МВС Удмуртської Республіки видавало репатрійованим німцям довідки про реабілітацію. Як підставу зазначали, що виселення їх з місць постійного мешкання на основі директиви НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р. було репресією з політичних мотивів адміністративного порядку. Відповідно до ч. 1 ст. 1.1 Закону України від 18 жовтня 1991 р. № 1761-1 “Про реабілітацію жертв політичних репресій” особи, які зазнали виселення з місць їх мешкання та були відправ-

лені на спецпоселення, підлягали реабілітації з видачею відповідної довідки. Цю категорію реабілітованих становлять здебільшого німці України.

Відомо також, що реабілітація осіб, які зазнали репресій на підставі директиви НКВС СРСР № 181, проводилася в Комі АРСР²⁶¹, Вологодській²⁶², Кіровській²⁶³ і Томській²⁶⁴ областях.

В Україні Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” прийнятий 17 квітня 1991 р. На його підставі також реабілітовано певну кількість німців України, які підпали під директиву НКВС СРСР № 181²⁶⁵. Інші особи з аналогічною біографією з невідомої причини залишилися не реабілітованими²⁶⁶. Можливо, причина в тому, що їхні справи 1954 р. не було передано до МВС УРСР, а інформація про реабілітацію, що мала місце у 1990-ті рр., до УМВС областей України також не надійшла.

Унікальною видається доля Цецилії Гайзер, яку реабілітовано двічі — за законом України від 17 квітня 1991 р. й за законом Російської Федерації від 18 жовтня 1991 р.²⁶⁷

Аналізу реабілітації цієї категорії громадян в інших країнах СНД, наскільки відомо, ще немає, хоча закон Республіки Казахстан “Про реабілітацію жертв масових політичних репресій” від 14 квітня 1993 р. (ст.ст. 2 і 3) і закон Киргизької Республіки “Про права та гарантії громадян, які постраждали в результаті репресій за політичні й релігійні переконання, за соціальними, національними та іншими ознаками” від 27 травня 1994 р. (ст. 3) таку можливість передбачають.

У ході цього дослідження виявлено деякі підходи правоохоронних органів у справі реабілітації, що викликають питання. Так, Генеральна прокуратура Казахстану 10 листопада 1994 р. видала довідку про реабілітацію Якобіни Християнівни Тиц у тому, що її “...незаконно виселили за національними мотивами в адміністративному порядку 1941 р.” і взяли на спецоблік від 1941 до 1956 рр. в органах МВС Семіпалатинської обл. Я. Тиц реабілітували за всі вказані роки, хоча вона, згідно з наявними документами, від 1947 до 1956 рр. перебувала на території Алтайського краю РРФСР.

Муромцевський районний суд Омської обл. своєю ухвалою від 7 квітня 2009 р. відмовив заявникові В. у реабілітації, мотивуючи це рішення тим, що його матір до війни мешкала у Сталінській обл. України, 1945 р. з території Польщі була депортована на спецпоселення за національною ознакою до Казахстану, де заявник і народився. Однак і Казахстан, і Україна в реабілітації відмовили. Відмовило заявнику в реабілітації й УВС Омської обл., мотивуючи це тим, що відповідно до закону РФ від 18 жовтня 1991 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій” реабілітації “підлягають лише ті особи, рішення про застосування репресій до яких було ухвалено на території Російської Федерації”²⁶⁸. Директиву НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р. було прийнято на території РРФСР, у Москві, а виконували її на всій території СРСР.

В цілому доля етнічних німців України в роки війни позначена крутозламами, пов’язаними із кількаразовою зміною режимів. Двічі — на початку війни та в середині 40-х років — вони зазнали репресій з боку радянської влади, що з надлишком нівелювало преференції окупаційного періоду.

З досить органічно інтегрованої в український соціум спільноти у 30-ті роки німецька меншина в роки Другої світової війни перетворилася на розпорошену множину людей, які цілком підпадають під дефініцію “жертви війни”.

¹ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1992. — № 5 (374). — С. 15—28.

² Клець В.К. Національна політика нацистів на окупованих територіях та фольксдойче // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов. — Днепропетровск, 2006. — С. 134—154. *Его же.* Взаимоотношения нацистских оккупационных властей и фольксдойче в оценке современной отечественной историографии // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX—XX веков: Материалы междунауч. конф., Днепропетровск, 24—27 сентября 2007 г. — Днепропетровск, 2007. — С. 288.

³ Бобылева С. Материалы фильтрационных дел как источник по истории немцев и меннонитов Украины (1941—1955 гг.) // Немцы СССР в годы Великой отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941—1955 гг.: Материалы 7-й междунауч. конф., Москва, 19—22 октября 2000 г. — М., 2001. — С. 534—547.

⁴ Соловьев А.В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украина // Ключевые проблемы истории российских немцев: Материалы 10-й междунауч. конф., Москва, 18—21 ноября 2003 г. — М., 2004. — С. 426—433.

⁵ Клець В.К., Шевцова Н.В. Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943—1945 гг. // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX—XX вв.: Материалы междунауч. конф., посвященной 200-летию переселения немцев в Крым, 6—10 июня 2004 г. — Симферополь, 2007. — С. 327—332.

⁶ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма в послевоенный период 1944—1953 гг. // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX—XX вв.: Материалы междунауч. конф., посвященной 200-летию переселения немцев в Крым, 6—10 июня 2004 г. — Симферополь, 2007. — С. 332—338.

⁷ Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти. XX — початок XXI ст.: Дис. ... докт. іст. наук. — К., 2006. — 500 с.

⁸ Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосово етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна”: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006. — 238 с.

⁹ Там само. — С. 7.

¹⁰ Шевчук Н.А. Этнические немцы в Транснистрии (1941—1944 гг.) // Немцы Одессы и Одесского региона: Сборник докладов, сделанных на международных научных конференциях в Гёттингене (Германия). — Одесса, 2003. — С. 355—372.

¹¹ Gedenkbuch: Книга памяти немцев-трудармейцев Усольлага НКВД/МВД СССР (1942—1947 гг.). — М., 2005. — 452 с.; Немцы в Прикамье. XX век: Сборник документов и материалов: В 2-х томах. — Пермь, 2006. — Т. I: Архивные документы. — Кн. I. — 320 с.; Gedenkbuch: Книга памяти немцев-трудармейцев Богословлага. 1941—1946 / Авторы-сост.: В.М. Кириллов, П.М. Кузьмина, Н.М. Паэгле и др. — М. — Нижний Тагил, 2008. — Т. 1. — 520 с.; Т. 2. — 920 с.

¹² Ліньов А.А. Організаційно-правові аспекти політичних репресій щодо репатріантів Південно-Західного регіону України в 1944—1953 роках // Наукові праці. — Вип. 76. — Чернівці, 2009. — С. 211—220; Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945—1953 роках // Степова Україна. — 2010. — № 2. — С. 23—31.

¹³ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930—1960. — М., 2005. — 304 с.

- ¹⁴ *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в “Особой папке Сталина”. — М., 2006. — 271 с.
- ¹⁵ *Герман А.* Репатриация советских граждан немецкой национальности: характер проведения и результаты // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941—1955 гг.: Материалы 7-й межд. науч. конф., Москва, 19—22 октября 2000 г. — М., 2001. — С. 257—270.
- ¹⁶ *Вольтер Г.А.* Зона полного покоя: Российские немцы в годы войны и после нее. — М., 1998. — 416 с.
- ¹⁷ *Арзамаскина Н.Ю.* Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945—1950 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2007. — 265 с.
- ¹⁸ *Арзамаскин Ю.* Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944—1953 гг. — М., 2001. — 145 с.
- ¹⁹ *Бичехвост А.Ф.* Репатриация советских и иностранных граждан: внутривнутриполитические и международные аспекты (1944—1953 гг.): Дисс. ... докт. ист. наук. — Саратов, 1996. — 380 с.; *Говоров И.В.* Репатриация на Северо-Западе РСФСР 1944—1949 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — СПб., 1998. — 324 с.
- ²⁰ *Полян П.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001. — 328 с.; *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. — М., 2005. — 768 с.
- ²¹ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918—1953). — Жуковский — М., 2006. — С. 373, 374.
- ²² *Айсфельд А.* Великая Отечественная война 1941—1945 // Немцы России: Энциклопедия. — Т. 1: А — И / Ред. колл.: В. Карев (пред. ред. колл.) и др. — М., 1999. — С. 337—342.
- ²³ *Саганова Л.П.* Спецпереселенцы-немцы в Бурятии (1941—1956 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Улан-Удэ, 2001. — 169 с.
- ²⁴ *Зберовская Е.Л.* Спецпоселенцы в Красноярском крае (1940—1950-е гг.): Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Красноярск, 2006. — 247 с.
- ²⁵ *Привалова М.Ю.* Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940-е — 1970-е гг.: Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Саратов, 2008. — 198 с.
- ²⁶ Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф. Р-9479 с.
- ²⁷ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkrieges — ein Fall doppelter Loyalität? — Gerlingen, 1984. — 499 s.
- ²⁸ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. — Stuttgart, 1983. — 257 s.
- ²⁹ *Pinkus B., Fleischhauer I.* Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Bearb. u. hrsg. von K.-H. Ruffmann. Osteuropa und der internationale Kommunismus. Bd. 17. — Baden-Baden, 1987. — S. 207—302.
- ³⁰ *Völkl E.* Transnistrien und Odessa (1941—1944). Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg-Passau. Bd. 14. — Regensburg, 1996. — 124 s.
- ³¹ *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941—1943. — Hamburg, 2003. — 796 s.
- ³² *Wisotzki E.* Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten: Diss. phil. — Bonn, 1992; *Lichdi D.G.* Mennoniten im Dritten Reich: Dokumente und Deutungen. Mit Beiträgen von Theo Glück und Horst Gerlach. Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsvereins Nr. 9. — Weierhof, 1977. — 195 s.; *Fast K.* Gebt der Wahrheit die Ehre! Ein Schicksalsbericht. 2 Aufl. — Winnipeg, Manitoba, 1989. — 324 s.; *Kampen J.* Die letzten Jahre des Deutschtums am Dnjepr — ein persönlicher Bericht // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte

der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 223—236.

³³ *Kuck G.* Der Große Treck 1944 // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. — Stuttgart, 2003. — S. 169—174.

³⁴ *Gemme G.* Отвергнутые родиной. — Кёльн, 2008. — 374 с.; *Götte H.* Das Leben während der Besetzung durch die Deutsche Wehrmacht // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 237—245.

³⁵ *Hägelen H.* Aus meinem und meiner Verwandten Leben. Ein Auszug // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 246—257.

³⁶ *Вальт Р.* Обломки всемирной истории — Российские немцы между Сталиным и Гитлером. — Эссен, 1996. — 524 с.

³⁷ *Eisfeld A.* "Repatriierung" in die Fremde // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 123—136; *Его же.* Репатриация на чужбину... (репатриация советских немцев 1946—1947 гг.) // 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2007. — № 2 (29). — С. 99—119.

³⁸ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920—1990-і роки). — К., 1994. — С. 8, 9.

³⁹ *Панчук М., Ковальчук О., Чирко Б.* Національна німецька меншина в Україні у 1920—30-х роках // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. — К.—Миколаїв, 2006. — Серія "Україна: історія і сучасність". — Вип. 1. — С. 321.

⁴⁰ *Козырева М.Э.* Немецкие районы Юга Украины как административно-территориальные единицы 20—30-х гг. XX ст. в оценках советского государства и немецкого населения // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII—XXI вв.): Материалы XI межд. конф., Москва, 1—3 ноября 2006. — М., 2007. — С. 302.

⁴¹ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 14, 15.

⁴² *Панчук М., Ковальчук О., Чирко Б.* Назв. праця. — С. 321.

⁴³ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 16, 17.

⁴⁴ *Козырева М.Э.* Немецкие районы Юга Украины... — С. 304.

⁴⁵ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 28.

⁴⁶ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Демографічні втрати етнічних німців УСРР у роки голодомору // Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 531.

⁴⁷ Там само. — С. 527.

⁴⁸ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 55.

⁴⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 276. — Арк. 5.

⁵⁰ *Савин А.И.* Формирование концепции немецкой "пятой колонны" в СССР (середина 1920-х годов) // Вопросы германской истории: Сборник науч. трудов. — Днепропетровск, 2007 — С. 216.

⁵¹ Там само. — С. 218.

⁵² Там само. — С. 219, 220.

⁵³ Там само.

- ⁵⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 264. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 4.
- ⁵⁷ Сталинские депортации. 1928—1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост.: Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — М., 2005. — С. 47.
- ⁵⁸ Німці в Україні (20—30-ті рр. XX ст.). — К, 1994. — С. 182.
- ⁵⁹ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 61.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ *Нікольський В.М.* Національні аспекти репресій 1937 р. в Україні // УІЖ. — 2001. — № 2. — С. 76.
- ⁶² *Його ж.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники // Вопросы германской истории: Сборник науч. трудов / Ред. кол.: С.Й. Бобылева и др. — Днепропетровск, 2001 — С. 53.
- ⁶³ Там само. — С. 54.
- ⁶⁴ Там само. — С. 55.
- ⁶⁵ *Нікольський В.М.* Національні аспекти репресій... — С. 76.
- ⁶⁶ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: В 2-х частях / Генеральная прокуратура РФ. — Курск, 1999. — Ч. 1. — С. 215, 216.
- ⁶⁷ Державний архів Управління Служби безпеки України (далі — ДА УСБУ) в Сумській області. — Спр. П-8729. — Арк. 43.
- ⁶⁸ Реабілітовані історією: В 27 томах: Миколаївська область. — Миколаїв, 2007. — Кн. 3. — С. 349.
- ⁶⁹ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Миколаїв, 2008. — Кн. 4. — С. 638.
- ⁷⁰ *Демидов А.М.* Деятельность территориальных органов госбезопасности СССР в сфере военной экономики. 1941—1945 гг. (На архивных материалах). — Бишкек, 2007. — С. 172.
- ⁷¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях... — С. 218.
- ⁷² Там само. — С. 218.
- ⁷³ Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. Р-7641. — Оп. 2. — Спр. 294. — Арк. 15—19, 26, 29, 37, 38, 43.
- ⁷⁴ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 319, 361.
- ⁷⁵ Там само. — С. 273—294.
- ⁷⁶ Там само. — С. 303.
- ⁷⁷ Там само. — С. 298.
- ⁷⁸ Там само. — С. 279.
- ⁷⁹ Там само. — С. 285.
- ⁸⁰ Там само. — С. 263.
- ⁸¹ Там само. — С. 333.
- ⁸² Там само. — С. 277.
- ⁸³ Там само. — С. 311.
- ⁸⁴ *Бажан О.Г.* Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. — Вип. 26. — К., 2004. — № 26. — С. 157.
- ⁸⁵ Там само. — С. 158.
- ⁸⁶ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 323; *Бердинских В.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка... — С. 316 (тут припущена помилка: замість Дністра значиться Дніпро).

- ⁸⁷ Там само. — С. 276.
- ⁸⁸ *Полян П.* Не по своей воле... — С. 103.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ *Брошев В., Ренпенг В.* Боль и память крымских немцев (1941—2001 гг.): Историко-документальная книга. — Симферополь, 2002. — С. 116; Реабилитированные историей: Автономная республика Крым / Ред. колл.: В.П. Антипенко, Д.В. Омельчук, М.Р. Акулов и др. — Симферополь, 2006. — Кн. 2. — С. 8.
- ⁹¹ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 323—325; *Брошев В., Ренпенг В.* Боль и память крымских немцев... — С. 121—127; *Бажан О.Г.* Депортації народів Криму... — С. 159; *Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др.* Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. — Симферополь, 1998. — С. 54, 55.
- ⁹² Реабилитированные историей: Автономная республика Крым... — Кн. 2. — С. 48.
- ⁹³ *Рисс Г.* Крым — наша Родина: Депортация немцев в 1941, 1944 гг. — Симферополь, 2005. — С. 34—38.
- ⁹⁴ Депортации народов СССР (1930-е — 1950-е годы) / Сост. О.Л. Милова. — М., 1995. — Ч. 2: Депортация немцев (сентябрь 1941 — февраль 1942 гг.). — С. 172.
- ⁹⁵ *Герман А.А.* История республики Немцев Поволжья в событиях, фактах, документах. — М., 1996. — С. 229—238.
- ⁹⁶ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 287.
- ⁹⁷ *Бугай Н.Ф.* 40-е годы: “Автономия немцев Поволжья ликвидировать...” // История СССР. — 1991. — № 2. — С. 173.
- ⁹⁸ *Герман А.А.* Депортация немецкого населения из Саратова, Саратовской и Сталинградской областей // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы межд. науч. конф., Анапа, 26—30 сентября 1997 г. — М., 1998. — С. 277, 278.
- ⁹⁹ *Маламуд Г.Я.* Заключение, трудмобилизованные НКВД и спецпоселенцы на Урале в 1940-х — начале 50-х гг.: Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Екатеринбург, 1998. — С. 81.
- ¹⁰⁰ “По решению правительства Союза ССР...” / Сост.: Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов. — Нальчик, 2003. — С. 259, 260.
- ¹⁰¹ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 361.
- ¹⁰² Там само. — Кн. 2. — С. 324.
- ¹⁰³ Там само. — С. 355.
- ¹⁰⁴ Там само. — Кн. 3. — С. 319, 361, 379.
- ¹⁰⁵ *Wisotzki E.* Die Überlebensstrategien... — С. 107, 108.
- ¹⁰⁶ *Loewen J.* Jasykowo. Siedlungsschicksal am Dnjepr. — Winnipeg, 1995. — С. 100—105.
- ¹⁰⁷ *Penner R.* Der Heimat beraubt: Die Mennoniten der Ukraine während der Wirren am Anfang des 20 Jahrhunderts. — S. 99.
- ¹⁰⁸ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 326, 327.
- ¹⁰⁹ *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка... — С. 151.
- ¹¹⁰ ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 221.
- ¹¹¹ Депортации народов СССР... — С. 121.
- ¹¹² Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 323.
- ¹¹³ Там само. — С. 348.
- ¹¹⁴ Підраховано за: Реабілітовані історією: Донецька область. — Донецьк, 2005. — Кн. 2. — С. 16—498.
- ¹¹⁵ *Бердинских В.А.* История одного лагеря (Вятлаг). — М., 2001. — С. 212.

- ¹¹⁶ Герман А.А., Иларионова Т.С., Плевне И.Р. История немцев России: Учебное пособие. — М., 2005. — С. 441.
- ¹¹⁷ Бердинских В.А. История одного лагеря... — С. 330.
- ¹¹⁸ Депортации народов СССР... — С. 50, 54, 66, 68.
- ¹¹⁹ Вронська Т. Феномен “пособництва”: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 11. — К., 2009. — № 11. — С. 89.
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ ГДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 49. — Арк. 66.
- ¹²² Там само. — Арк. 67.
- ¹²³ Бугай Н.Ф. Л. Берия — Сталину: “Согласно Вашему указанию...”. — М., 1995. — С. 45.
- ¹²⁴ ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 212.
- ¹²⁵ Там само. — Спр. 102. — Арк. 32.
- ¹²⁶ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 6. — Спр. 428. — Арк. 15.
- ¹²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 76.
- ¹²⁸ Там само. — Спр. 156. — Арк. 171.
- ¹²⁹ Там само. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 176.
- ¹³⁰ Epp K. George. Mennonite Immigration to Canada after World War II // Journal of Mennonite Studies. — Vol. 5 (1987). — P. 112.
- ¹³¹ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 390. — Арк. 95.
- ¹³² Epp M. Women without Men. Mennonite Refugees of the Second World War. — Toronto: University of Toronto Press, 2000. — P. 30.
- ¹³³ Ibid.
- ¹³⁴ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... — S. 260, 261.
- ¹³⁵ Ibid. — S. 262—265.
- ¹³⁶ Fleischhauer I. Das Dritte Reich... — S. 125, 126.
- ¹³⁷ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... — S. 265.
- ¹³⁸ Ibid. — S. 277.
- ¹³⁹ Völkl E. Transnistrien und Odessa... — S. 113—116.
- ¹⁴⁰ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... — S. 280.
- ¹⁴¹ Binder H. Aufzeichnungen aus Transnistrien 1942. — München, 1998. — S. 31.
- ¹⁴² Айсфельд А. Штумпп Карл // Немцы России: Энциклопедия. — М., 2006. — Т. 3: (П — Я) / Ред. колл.: О. Кубицкая (пред. ред. колл.) и др. — С. 797, 798.
- ¹⁴³ Fleischhauer I. Das Dritte Reich... — С. 170.
- ¹⁴⁴ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941—1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національна академія наук України. Інститут Історії України. — К., 2005. — С. 10.
- ¹⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т.1). — Арк. 148.
- ¹⁴⁶ Там само. — Спр. 156. — Арк. 307.
- ¹⁴⁷ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 7. — Спр. 154. — Арк. 34.
- ¹⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т.2). — Арк. 106.
- ¹⁴⁹ Там само. — Спр. 156. — Арк. 131.
- ¹⁵⁰ Там само. — Спр. 157 (Т. 2). — Арк. 131.
- ¹⁵¹ Там само. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 140.
- ¹⁵² ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 7. — Арк. 54.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 35.

- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 87, 88.
- ¹⁵⁵ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-4584. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 1). — Арк. 5.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 1). — Арк. 3.
- ¹⁵⁸ Там само. — Арк. 4, 5.
- ¹⁵⁹ Там само. — Арк. 130.
- ¹⁶⁰ Там само. — Спр. 156. — Арк. 307.
- ¹⁶¹ Там само. — Спр. 157. — Арк. 76.
- ¹⁶² ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 32.
- ¹⁶³ *Ерр М.* Moving Forward, Looking Backward: The “Great Trek” from the Soviet Union, 1943—1945 // *Journal of Mennonite Studies*. — Vol. 16 (1998). — P. 59—75.
- ¹⁶⁴ *Станкерас П.* Литовские полицейские батальоны. 1941—1945 гг. — М., 2009. — С. 120.
- ¹⁶⁵ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich... — S. 224.
- ¹⁶⁶ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории “немецкой операции” НКВД 1937—1938 гг. // *Наказанный народ: Репрессии против российских немцев*. — М., 1999. — С. 35—75.
- ¹⁶⁷ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. — М., 1998. — С. 104.
- ¹⁶⁸ Там же. — С. 108.
- ¹⁶⁹ Підраховано за: *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади*. — Одеса, 1997. — Т. 1. — С. 675.
- ¹⁷⁰ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р.-5859 (фільтраційні справи). — Оп. 1. — Спр. 24973. — Арк. 4.
- ¹⁷¹ Verwendung des Ausdrucks “Volksdeutscher” // *Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine*. — Nr. 7 (6. Februar 1943). — S. 87.
- ¹⁷² *Герман А.А., Иларионова Т.С., Плева И.Р.* История немцев России: Хрестоматия. Додаток до навчального посібника “История немцев России”. — М., 2005. — С. 298. Укладачі хрестоматії невірно ідентифікували посвідчення етнічного німця як “Паспорт громадянина Німеччини, виданий радянському німцеві Якову Фельде, який опинився на окупованій німецькими військами території і був переселений до Вартегау”.
- ¹⁷³ *Pinkus B., Fleischhauer I.* Die Deutschen in der Sowjetunion... — S. 211—214.
- ¹⁷⁴ Erlass des Führers über den Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch Einstellung in die deutsche Wehrmacht, die Waffen-SS, die deutsche Polizei oder die Organisation Todt vom 19. Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen)*. — Nr. 12 (25 Juni 1943). — S. 93.
- ¹⁷⁵ Verordnung über die Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen. Vom 19. — Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. — Teil I (Verordnungen). — Nr. 12 (25 Juni 1943). — S. 93.
- ¹⁷⁶ Ibid. — S. 93, 94.
- ¹⁷⁷ Aufnahme der Volksdeutschen in die Deutsche Volksliste und Aushändigung der Volkstumsausweise // *Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine*. — Nr. 31. (3 Juli 1943). — S. 514.
- ¹⁷⁸ Lohn- und Arbeitsbedingungen der Angehörigen der Deutschen Volksliste Ukraine vom 18. September 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen)*. — Nr. 12 (25 Juni 1943). — S. 120.

- ¹⁷⁹ Аппарат НКВД—МГБ в Германии. 1945—1953: Сборник документов / Науч. ред. и сост.: Н. Петров, Я. Фойтцик. — М., 2009. — С. 56—59.
- ¹⁸⁰ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии... — С. 228.
- ¹⁸¹ Реабілітовані історією: Донецька область. — Кн. 2. — С. 395.
- ¹⁸² Там само. — С. 154.
- ¹⁸³ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 36. — Спр. 1. — Арк. 98.
- ¹⁸⁴ Реабілітовані історією: Донецька область. — Кн. 2. — С. 214.
- ¹⁸⁵ *Бугай Н.Ф.* Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. — М., 2002. — С. 81.
- ¹⁸⁶ Лубянка. Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР “Смерш”, 1939 — март 1946: [архив Сталина, документы высших органов партийной и государственной власти] / Кол. авт. Международный фонд “Демократия” / Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. — М., 2006. — С. 405.
- ¹⁸⁷ Там же.
- ¹⁸⁸ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 609, 610.
- ¹⁸⁹ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923—1960: Справочник. — М., 1998. — С. 71.
- ¹⁹⁰ По решению правительства... — С. 627, 628.
- ¹⁹¹ *Рисс Г.* Крым — наша Родина... — С. 52.
- ¹⁹² *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в “Особой папке Сталина”... — С. 82.
- ¹⁹³ Повернені імена: Мартиролог. Дніпропетровська область. — Дніпропетровськ, 2002. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 452.
- ¹⁹⁴ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 6. — Спр. 984. — Арк. 12—15, 19, 24.
- ¹⁹⁵ Там само. — Оп. 5. — Спр. 841. — Арк. 12, 17, 24, 25.
- ¹⁹⁶ ДА УСБУ в Сумській області. — Спр. П-2059. — Арк. 11, 12, 58, 60.
- ¹⁹⁷ За даними, які опубліковані у “Реабілітовані історією: Сумська область”. — Суми, 2005. — Кн. 1. — С. 198, вона за національністю — німкеня.
- ¹⁹⁸ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 12, 22, 33.
- ¹⁹⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 595. — Арк. 11, 18, 25.
- ²⁰⁰ Реабілітовані історією: Сумська область. — Кн. 1. — С. 661.
- ²⁰¹ Там само. — Кн. 1. — С. 242.
- ²⁰² ДА УСБУ в Сумській області. — Спр. П-2059. — Арк. 64, 68.
- ²⁰³ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 61—68.
- ²⁰⁴ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 5. — Спр. 843. — Арк. 37; Спр. 839. — Арк. 38, 40; Спр. 742. — Арк. 44, 52—53.
- ²⁰⁵ Там само. — Спр. 841. — Арк. 24, 25.
- ²⁰⁶ Там само. — Спр. 984. — Арк. 24—26.
- ²⁰⁷ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 836. — Арк. 220.
- ²⁰⁸ *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка... — С. 454, 455.
- ²⁰⁹ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 4. — Спр. 300. — Арк. 43.
- ²¹⁰ ДА УСБУ в Сумській області. — Спр. П-3750. — Арк. 2, 45, 56, 61, 68.
- ²¹¹ Там само. — Спр. П-3749. — Арк. 2, 11, 12, 16, 17, 32.
- ²¹² Кол. Фрідріхсвальде (Friedrichswalde), за 110 км на південний захід від Києва, до 1917 р. — Київська губ., у радянський період — Житомирська / Київська обл., Брусилівський / Бишевський р-н.
- ²¹³ ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 70, 72.
- ²¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 485. — Арк. 370.
- ²¹⁵ Там само. — Арк. 369.

- ²¹⁶ *Платонова Н.* Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті — 60-ті роки ХХ ст. // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2003. — № 1. — С. 97.
- ²¹⁷ Депортации народов СССР (1930-е — 1950-е годы.) / Сост. О.Л. Милова. — М., 1992. — Ч. 1: Документальные источники ЦГАОР. — С. 118.
- ²¹⁸ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 78—80.
- ²¹⁹ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 томах. — М., 2004. — Т. 5: Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. — С. 626.
- ²²⁰ *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР... — С. 115.
- ²²¹ Справочник-список на фольксдойче и рейхсдойче, проживавших на Украине в период немецко-фашистской оккупации (1941—1944 гг.). — К., 1949. — Т. 1. — Ч. 1 (№ 1-№ 5000). — С. 4.
- ²²² ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 836. — Арк. 220, 221.
- ²²³ *Шевцова Н.В.* Репрессии против немцев Крыма... — С. 337.
- ²²⁴ *Молодова И.Ю.* Проверочно-фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 49.
- ²²⁵ ГАРФ. — Ф. Р-9408. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 41.
- ²²⁶ Про організацію репатріації етнічних німців див.: *Айсфельд А.* Репатриация на чужбину... — С. 99—119.
- ²²⁷ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 180.
- ²²⁸ Державний архів Одеської області. — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 91. — Арк. 24, 25.
- ²²⁹ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 251, 252.
- ²³⁰ Там же. — Спр. 186. — Арк. 139, 140.
- ²³¹ Сборник законодательных и нормативных актов... — Ч. 1. — С. 470, 471.
- ²³² Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 331, 337, 440, 441, 459, 627.
- ²³³ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 349.
- ²³⁴ Иосиф Сталин — Лаврентию Бери: “Их надо депортировать”: Документы, факты, комментарии. — М., 1992. — С. 76.
- ²³⁵ История сталинского ГУЛАГа... — С. 473.
- ²³⁶ Там же. — С. 473, 474.
- ²³⁷ ГАРФ. — Ф. Р-9408. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 190.
- ²³⁸ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 320, 356, 377.
- ²³⁹ *Шевцова Н.В.* Репрессии против немцев Крыма... — С. 336.
- ²⁴⁰ Докладніше про це див.: *Herdt V.* Die Neuordnung des Sondersiedlungsregimes und das Dekret vom 26. November 1948 // Von der Autonomiebewegung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Hrsg. Alfred Einfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 204—222.
- ²⁴¹ ДАМО, фільтраційна картотека.
- ²⁴² Немцы в Прикамье. ХХ век. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 144—222.
- ²⁴³ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 372. — Арк. 468.
- ²⁴⁴ *Wisotzki E.* Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten... — S. 114—124.
- ²⁴⁵ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 64.
- ²⁴⁶ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 4. — Спр. 300. — Арк. 74, 80—84.

- ²⁴⁷ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма... — С. 336.
- ²⁴⁸ Реабілітовані історією: Донецька область. — Кн. 2. — С. 151.
- ²⁴⁹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС).
- ²⁵⁰ Там само. — С. 267.
- ²⁵¹ ДАМО. — Ф. Р-5859. — Оп. 1. — Спр. 18093. — Арк. 18.
- ²⁵² Сборник законодательных и нормативных актов... — Ч. 1. — С. 470, 471.
- ²⁵³ Там же. — Ч. 2. — С. 274, 275.
- ²⁵⁴ ДАМО. — Ф. Р-5859. — Оп. 1. — Спр. 22102. — Арк. 16.
- ²⁵⁵ Там само. — Спр. 11079. — Арк. 10 зв.
- ²⁵⁶ Там само. — Арк. вкладення.
- ²⁵⁷ Бичехвост А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан ... — С. 284.
- ²⁵⁸ Сборник законодательных и нормативных актов... — Ч. 2. — С. 74.
- ²⁵⁹ ДАМО. — Ф. Р-5859. — Оп. 1. — Спр. 346.
- ²⁶⁰ Наявність нормативних документів КДБ інших радянських республік, які слугували підставою для повторної фільтрації і утримання на оперативно-довідковому обліку, і термін їх дії поки що не визначені.
- ²⁶¹ Гайзер Михаил Иосифович // Жертвы политического террора в СССР: компакт-диск (4-е издание) / Сост. Международный Мемориал. — М., 2007.
- ²⁶² Гибнер Анна Марковна, Гибнер Иван Исакович // Там же.
- ²⁶³ Гибнер Андрей Андреевич, Фаас-Гиберт Маргарита Генриховна, Фаас Герберт Андреевич и др. // Там же.
- ²⁶⁴ Гайзер Павлина Фридриховна // Там же.
- ²⁶⁵ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 327, 328 (Доннер Міліта, Доннер Ольга, Доннер Поліна, Доннер Федір).
- ²⁶⁶ Там само (Донгауер Філіміна, Доннер Альвіна).
- ²⁶⁷ Жертвы политического террора в СССР...; Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 1. — С. 716.
- ²⁶⁸ Муромцевский районный суд. Омская область — Дело № 2-127/2009 от 07 апреля 2009 г. об установлении факта политической репрессии // <http://muromzevocourt.oms.sudrf.ru/modules.php>.

М. МИХАЙЛЮК

Німецька пропаганда в Україні

Розробка пропагандистської стратегії нацистів напередодні Другої світової війни

Напередодні окупації сусідніх країн Берлін спланував проведення інтенсивної інформаційно-психологічної війни методами агітації і пропаганди. Мета пропагандистської кампанії полягала в тому, щоб психологічно зламати й деморалізувати ворога, відволікти його від виконання бойових завдань і тим самим прискорити капітуляцію країни. Відповідні функції покладалися на роти пропаганди Вермахту, вперше використані під час захоплення Судетської області й Чехословаччини. Їхні обов'язки включали ведення активної пропаганди серед мешканців окупованої території та військ противника.

Стратегія і тактика ведення психологічної війни обговорювалися у червні 1935 р. на засіданні робочого комітету Ради оборони Райху, на якому були присутні представники усіх органів нацистського державного апарату. Передбачалося проведення постійної пропагандистської розвідки з метою вивчення психології та політичної заангажованості майбутнього ворога, всіх його слабких місць, щоб у ході війни ефективно маніпулювати свідомістю. На випадок воєнної мобілізації належало створити пункти прослуховування радіопередач, зібрати ворожий агітаційно-пропагандистський матеріал (книги, грамплатівки, архівні матеріали, фотографії, кінофільми тощо), доповнити його картотекою на діячів пропаганди й керівників засобів масової інформації. Планувались підготовка військових кореспондентів, формування рот кінопропаганди, організація польової книжкової торгівлі й доставка німецької преси у зону воєнних дій. На випадок затяжної війни передбачалося створення на окупованій території фронтових театрів, радіо- й кіномережі. Ведення психологічної війни мало мобілізувати всі матеріально-технічні ресурси Райху, провести вчасну підготовку пропагандистських кадрів.

На початку Другої світової війни А. Гітлер видав спеціальну директиву про ведення пропаганди на період війни. Директива закріплювала угоду між Й. Геббельсом і В. Кейтелем щодо розмежування пропагандистських функцій двох відомств, підписану ще у 1938 р. Міністерство пропаганди зобов'язувалося оформити політико-правову діяльність рот пропаганди, стежити за їхньою співпрацею з органами військової розвідки. Відділ пропаганди ОКВ (нім. Oberkommando der Wehrmacht (OKW); Верховне командування Вермахту) мав забезпечити швидку доставку воєнних зведень і зібраного ним матеріалу до міністерства пропаганди, нести відповідальність за воєнну цензуру.

Організаційно-структурні аспекти та правове забезпечення німецької пропаганди в Україні

З початком німецько-радянської війни пропаганду проти СРСР проводили “східний” відділ Міністерства пропаганди Райху, відділ пропаганди ОКВ, Управління преси й пропаганди Міністерства східних окупованих територій, окремі структури Міністерства закордонних справ, служби СС і абверу та інші відомства. Проте головна роль у підготовці й проведенні психологічної війни проти СРСР була поділена між трьома відомствами — В. Кейтеля, Й. Геббельса і А. Розенберга.

Співробітники відділу пропаганди ОКВ відповідали за організацію й керівництво діяльністю рот пропаганди Вермахту, які працювали в зоні бойових дій, підготовку воєнних пропагандистів, щоденних зведень Ставки Гітлера, здійснення контролю за виконанням поставлених завдань відділом пропаганди “U” (Україна), створеним при штабі командуючого оперативним тиловим районом групи армій “Південь”. Останній забезпечував функціонування радіомовлення, місцевої преси, кіномережі, закладів культури і мистецтва в зоні військової адміністрації.

Напередодні воєнних дій проти СРСР у Міністерстві пропаганди був сформований “східний” відділ, у складі якого функціонував підвідділ “Вінета”. Співробітники відділу співпрацювали з Управлінням преси й пропаганди Міністерства східних окупованих територій та відділом пропаганди ОКВ. Його апарат формувався за національною ознакою (з українців, росіян, білорусів та інших східних народів), переважно з колишніх громадян Російської імперії, які отримали політичний притулок в Західній Європі, та вихідців з республік СРСР. Крім німецьких підданих, у “Вінеті” працювали емігранти (військовослужбовці царської армії, армії УНР, білогвардійці), колаборанти (цивільні особи, завербовані під час окупації східних земель або евакуйовані разом з німцями в ході відступу Вермахту), радянські військовослужбовці (перебіжчики) й остарбайтери.

Працівники “східного” відділу займалися проведенням радіопробанди, підготовкою й розповсюдженням агітаційно-пропагандистських матеріалів проницецького, антирадянського, антисемітського й націоналістичного змісту (книжок, листівок, брошур, плакатів, періодичних видань тощо) серед радянських військовополонених, червоноармійців, примусових робітників, населення східних окупованих територій. Виготовлення матеріалів апологетичного змісту здійснювалося задля популяризації соціально-економічної політики нацистів, військово-політичної могутності Третього райху, його досягнень у сфері спорту, культури й мистецтва з метою вироблення позитивного, лояльного ставлення до нової влади.

Матеріали антирадянського й антисемітського змісту мали на меті поглибити вже існуючі антирадянські настрої в суспільстві, переконати його у тому, що “жидо-більшовизм” прагне світового панування. Використання даного ідеологічного кліше не є винаходом нацистської пропаганди. Його запозичено з націоналістичної ідеології та риторики ультраправих політичних рухів 1920-х рр. За твердженням американського історика Джефрі Герфа, нацистська антибільшовицька ідеологія сформувалася на основі ненависті до єврейства, яке використовувало більшовизм з метою захисту своїх інтересів і підготовки до світового панування. Розв’язана Німеччиною Друга світова війна стала відпла-

тою за спроби СРСР, Британії і США утворити спільний фронт для боротьби з нацизмом. Створення антигітлерівської коаліції підтверджувало тезу німецької пропаганди про “всесвітню єврейську змову”¹.

Діяльність “східного” відділу Міністерства пропаганди привертала увагу багатьох дослідників. Аналізуючи її ефективність, німецький історик Г. Зазворка констатує, що, попри великі масштаби, пропагандистські зусилля “східного” відділу виявились неефективними. Серед основних причин він називає неприйняття населенням окупованих територій ворожого режиму та діяльність радянського руху Опору².

Поряд з іншими відомствами за проведення агітаційно-пропагандистської роботи в Україні відповідало Управління преси й пропаганди Міністерства східних окупованих територій. Співробітники управління здійснювали розсилку пропагандистських матеріалів, узгоджували всі пропагандистські акції з Міністерством Й. Геббельса, збирали дані про хід нацистської пропаганди в Україні, контролювали роботу підвідділу преси й пропаганди політичного відділу РКУ. Пропагандистські функції на місцях покладалися на співробітників відділів пропаганди генеральних комісаріатів й гебітскомісарів.

На початку війни А. Розенберг підписав директиву про необхідність видання під контролем райхскомісарів періодичної преси, щоб населення окупованих територій не залишилося без джерел інформації, оскільки це вважалося політично не вигідно. Позитивне вирішення питань, пов’язаних з виходом газет, залежало від наявності політично надійних видавців та редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів. Преса й пропаганда мали переконати населення в економічній могутності націонал-соціалістського Райху, непереможності Вермахту, а також у тому, що метою більшовизму є руйнування всіх соціально-економічних досягнень Німеччини і створення незадовільних умов для існування людей. Швидке звільнення народів СРСР від більшовизму залежало від активної співпраці населення з новим режимом.

В ході війни місцева преса зобов’язувалася акцентувати увагу на антибільшовицькій тематиці та українсько-німецькій співпраці. Поняття “Україна” рекомендувалося застосовувати лише в територіальному, а не державному сенсі, Райх вважати заступником, а не союзником України, війська Вермахту — не окупантами, а рятувальниками, про Адольфа Гітлера говорити як про “фюрера-визволителя”. Належало відродити спогади про голодомор 30-х рр., двадцятирічну боротьбу більшовизму з приватновласницьким світоглядом українського селянства, пояснювати населенню, що порятунок від злиденного становища потребуватиме тривалого часу, відбудеться не за один день і не під час війни. Остаточне врегулювання фюрером українських справ відбудеться лише після його детального ознайомлення з внутрішньою ситуацією, але передусім за підтримки самих українців. “Оздоровлення” соціально-економічної інфраструктури України потребуватиме багаторічного німецького управління.

У директивах для російськомовних окупаційних видань пояснювалося, що ворогом російського народу та його інтересів є більшовизм, адже заміна понять “російський” на “радянський” і використання терміна “визвольна війна” відбулися з суто ідеологічних міркувань про необхідність створення видимості національної єдності народів СРСР і зникнуть, як тільки “жидо-більшовизм” досягне своєї мети. Систему радянської професійної освіти належало

подавати не як результат піклування держави про освіченість народу, а як виробничу необхідність, мету індустріалізації — як підготовку до світового панування. Преса мала висвітлювати недоліки колгоспної системи, пропагувати ідею П. Століпіна про приватну власність на землю, що збігалася з положеннями аграрної політики нацистів. Рекомендувалося пояснювати читачам, що більшовизм ізолював народи СРСР від Європи, позбавив їх можливості користуватися благами світового прогресу, що Червона армія воює не за життєві інтереси й розвиток власного народу, а за здійснення світової революції. Наголошувалося, що майбутнє становище населення у післявоєнній “Новій Європі” теж залежатиме від результатів його боротьби з більшовизмом.

Посилена пропаганда ідеї включення народів СРСР до європейської спільноти пояснювалася необхідністю звільнення їх від більшовизму. А. Розенберг постійно наголошував на потребі проведення окремої пропаганди для народів східних територій, подаючи її в історичному ракурсі та з проголошенням економічних завдань кожної нації окремо. Щодо України він висловився за відродження національної самобутності (мови, культури, освіти), а головне — історичної пам’яті про боротьбу українців за визволення від “польського та московського ярма”. Водночас керівник східного відомства не радив порівнювати умови життя радянських людей з царським періодом, щоб запобігти відродженню ідеології монархізму. Основна мета пропаганди полягала у критиці радянської системи господарювання, експлуатації трудових ресурсів, використання не за призначенням народних коштів, моральної деградації керівництва, незадовільного оснащення армії, репресій проти вищого офіцерського складу тощо. Критика радянського режиму мала поєднуватися з обіцянками після перемоги над більшовизмом забезпечити населенню соціальну справедливість.

Накази райхсміністра східних окупованих територій на місцях доповнювалися розпорядженнями райхскомісара України Еріха Коха. На його думку, пропагандистська мета української преси полягала в тому, щоб якнайкраще довести до свідомості населення завдання німецького керівництва у “лікуванні ран”, заподіяних радянською владою. Публікації періодичної преси мали сприяти вихованню у населення працьовитості та старанності, донесенню до селян думки про те, що понаднормова робота може звільнити їх від сталінських злиднів та нестатків. Населення мало пам’ятати, що німці принесли “волю” Україні, а кожен редактор — усвідомити, що саме від його зусиль залежить поведінка населення і майбутнє країни.

Крім суто ідеологічної складової, преса мала виконувати мобілізуючу та контрпропагандистську функції: закликати населення допомагати окупаційній владі у відбудові зруйнованого господарства, сприяти мобілізації трудових ресурсів для економіки Третього райху, вчасному збору врожаю сільськогосподарських культур, виявленню представників підпільно-партизанського руху Опору, а також спростовувати повідомлення радянської пропаганди тощо.

Періодична преса

Наприкінці 1941 р. робота всіх друкованих органів РКУ стала контролюватися “Німецьким видавничо-друкарським товариством України з обмеженою відповідальністю” (Луцьк) та його дочірніми підприємствами. Установа займа-

лася виданням і матеріально-технічним забезпеченням німецькомовних періодичних видань та інформаційних бюлетенів, призначених для представників цивільної адміністрації. Дочірнє підприємство “Преса України” здійснювало управління місцевими редакціями й друкарнями, постачанням усіх необхідних матеріалів для випуску продукції: паперу, фарб, шрифтів тощо. У дистрикті “Галичина” за видавничий процес відповідало акціонерне товариство “Видавництво газет й часописів у Генеральній губернії” (Краків) з філією у Львові. Монополізація видавничої сфери дає підстави констатувати існування єдиної імперської політики щодо функціонування видавничо-друкарської системи в Україні.

Друк преси на окупованій території здійснювався німецькою, українською та російською мовами, виняток становили кримськотатарське видання “Азат Крим” (Сімферополь) і польськомовна “Газета Львівська”. Німецькомовна преса дистрикту “Галичина” і РКУ представлена газетами “Lemberger Zeitung”, “Deutsche Ukraine-Zeitung” (Луцьк—Київ), “Ukraine Post” (Луцьк). Через труднощі з транспортним сполученням окремі німецькі чиновники були змушені налагоджувати випуск газет на місцях, як це зробив комісар генерального округу “Миколаїв”, забезпечивши вихід “Deutsche Bug—Zeitung”. Для німецьких ляндрівців (сільськогосподарських керівників та аграріїв) у Києві та Ровно випускався часопис “Der deutsche Landwirt”.

Виданням преси для військовослужбовців тилового району групи армій “Південь” займалися пропагандисти відділу пропаганди “U”. У різний час вони видавали “Deutsches Nachrichtenblatt” і “Deutsche Krim—Zeitung”. Для військовослужбовців діючої армії був організований вихід 12 фронтових газет, серед яких — “Ostkurier”, “Ost-Front”, “Die Front”, “Soldatenzeitung der Ukraine” та інші. Крім того, в Україну завозилася преса з Райху: “Völkischer Beobachter”, “Das Reich”, “Deutsche allgemeine Zeitung” та інші громадсько-політичні й культурно-мистецькі видання.

Німецькі газети інформували чиновників цивільної та військової адміністрації, солдатів Вермахту, а також усіх німецьких громадян, які перебували на окупованій території (банкірів, підприємців, обслуговуючий персонал), про хід воєнних дій, зовнішню й внутрішню політику Німеччини та її союзників, промови німецьких високопосадовців з широким використанням ідеологічних антирадянських та антисемітських штампів. У місцевій німецькій пресі поряд з цим висвітлювалися суспільно-політичні та економічні процеси, що відбувалися в окупованій Україні, а також питання її історії та культури. Розважальний блок уміщував карикатури на лідерів антигітлерівської коаліції, анекдоти, фейлетони та кросворди. Частина газетної площі відводилася під рекламу та приватні оголошення, які частково покривали виробничі витрати.

Статті, повідомлення, нариси надходили від військових кореспондентів та представників німецької адміністрації. Так, газета “Deutsche Ukraine-Zeitung” у лютому 1942 р. вмістила враження військового репортера Фреда Грессенбауера від зустрічі з українським селянством. Аналізуючи їхній спосіб життя, автор дійшов висновку, що люди не трималися свого жалюгідного існування, тому легко зустрічали смерть, а головне — не могли повірити в те, що десь існує краще життя. “Ми розповідаємо їм про Німеччину, наші буденні звички, звичаї й традиції, а вони слухають і не вірять. А все через те, що можливості

порівнювати вони не мали”, — констатував Грессенбауер³. Німецький кореспондент характеризував консервативний життєвий устрій українського селянства, його відірваність від здобутків європейської та світової культури, оскільки, на його думку, ізоляція СРСР від зовнішнього світу не сприяла розвитку духовних й матеріальних цінностей українського народу, який повсякчас “варився у власному соку” і виконував забаганки партійних функціонерів.

Попри призначення німецьких періодичних видань для представників окупаційної влади їх мали можливість читати й місцеві жителі. Зазвичай це був незначний прошарок інтелігенції, яка до війни вивчала німецьку мову у вищих навчальних закладах СРСР. Решта населення німецькою мовою не володіла, оскільки програма радянських шкіл не давала необхідного обсягу знань для вільного володіння іноземною мовою. Навіть курси німецької мови, організовані окупаційною владою по всій території України, не змогли кардинально змінити ситуацію. Виходячи з цього, німецькомовну пресу варто вважати другорядним пропагандистським чинником у системі інформаційно-психологічного впливу на мешканців окупованих земель.

Ідеологічний вплив нацистів не обмежувався друком німецьких газет. У РКУ та зоні військової адміністрації виходила понад сотня періодичних видань українською та російською мовами. Функціонування місцевих видавництв відбувалося завдяки сприянню, з одного боку, німецької цивільної та військової влади, а з іншого, — органів місцевого управління. Періодика, що виходила на території РКУ, умовно можна поділити на три категорії: газети всеукраїнського значення, окружні часописи, що видавалися для населення окремо взятого генерального округу, та видання районного значення, які виходили у кожному гебіті під контролем гебітскомісарів. Періодика військової зони окупації представлена міськими і районними газетами. Їх вихід контролювався пропагандистами відділу пропаганди “U”, військовими комендатурами та місцевими управами.

Проте преса як головний елемент німецької пропаганди справляла вплив на масову свідомість лише в окремих регіонах України, оскільки місцеві органи влади не змогли вирішити питання доставки газет у віддалені населені пункти. Періодичні видання мали невеликий тираж через постійну нестачу газетного паперу та технічного обладнання. Тираж залежав від статусу видання та кількості населення району чи генерального округу: у районних газет РКУ він коливався від 5 до 10 тис. примірників, окружних — від 12 до 35 тис. Найбільший тираж в 50 тис. мала київська газета “Нове українське слово”, адже в інформаційному відношенні вона обслуговувала населення всього РКУ. Періодичність виходу більшості часописів коливалася від одного до трьох разів на тиждень. Виняток становили кілька видань України, що виходили від 4—6 разів на тиждень до 6 разів на місяць. Кількість сторінок обмежувалася 2—4 аркушами. Винятком були ювілейні випуски обсягом у 6—8 аркушів.

На ефективність роботи редакцій негативно впливав низький рівень кваліфікації журналістських кадрів, оскільки не вистачало людей з вищою філологічною освітою, зокрема знавців німецької історії та філології. Редколегії міських газет комплектувалися з представників місцевої інтелігенції (істориків, журналістів, письменників, наукових працівників), які в силу різних причин залишилися в окупації. У редакціях районних газет працювали вчителі-

філологи. На посаду головного редактора міг претендувати лише той, хто добре знав українську й німецьку мови, мав досвід роботи у видавничій сфері, був антирадянськи налаштований і виявляв готовність до співпраці.

Видавничі осередки склалися зі штатних та позаштатних співробітників. Перші працювали на ставці або погодинній оплаті, другим виплачувався гонорар. Позаштатними співробітниками вважалися представники української діаспори, які за власним бажанням надсилали свої матеріали в окупаційну пресу; місцеві жителі, котрі писали статті, вірші, фейлетони в газету, а також працівники органів місцевого управління, закладів культури й мистецтва, аграрно-промислового комплексу.

Редакції газет активно агітували громадян писати статті та спогади про пережите в радянські часи, що відповідало основній ідеологічній спрямованості видань. Охочих писати на антирадянську та антисемітську тематику виявилось немало. Так, мешканець Таращанського р-ну (генерал-комісаріат “Київ”) Йосип Лихуша підготував статтю “Геть з комуністичним обманом”⁴, в якій звинувачував євреїв у всіх негараздах українського народу. Серед причин такого явища, характерного й для інших регіонів України, автор виокремлює розчарування радянським способом життя; переконання в тому, що радянська влада вже не повернеться; ненависть до єврейських родин, які до війни жили краще; фінансову зацікавленість. Остання причина є найбільш вірогідною, оскільки гонорар за подібні публікації коливався від 100 до 500 крб. Це були невеликі гроші, враховуючи рівень ринкових цін на продукти харчування і товари широкого вжитку, що сягнули спекулятивних висот. Однак додаткове надходження до сімейного бюджету відіграло не останню роль під час підготовки подібних публікацій. Психологічний тиск на читача мав подвійний результат. З одного боку, частина населення, не переймаючись долею євреїв, їх “видавала”, а з іншого — знаходилися люди, які їх рятували: переховували й годували, ризикуючи власним життям. Іншої думки дотримується голландський дослідник Карл Беркгофф, який вважає, що на сьогодні оцінити ступінь впливу антисемітських публікацій в періодичній пресі неможливо⁵.

Діяльність видавничих підприємств протягом усього періоду окупації не була збитковою через фінансово-матеріальну підтримку і ринкові відносини, які встановила німецька влада: продаж рекламних площ на сторінках періодичних видань, реалізацію тиражів через систему кіосків й оформлення передплати, низьку заробітну плату, незначні господарські витрати на оренду приміщення, ремонт тощо. Кадрова політика окупаційної влади унеможливила існування альтернативи у виборі роботи, тому люди були вимушені працювати на нових господарів на будь-яких умовах. Постійна потреба у фінансових ресурсах, видача за місцем роботи продуктових пайків, можливість харчуватися у виробничій їдальні, отримання трудових карток (арбайтскарток) з відміткою про роботу, що давало шанс уникнути відправки до Німеччини, — все це змушувало людей триматися роботи, аби якось вижити в умовах окупації.

На початку війни німецької цензури місцевої преси ще не було. Пропагандисти Вермахту не обтяжували себе контролем газетних публікацій, а всю відповідальність за розміщений матеріал покладали на головних редакторів. Єдине, що їх турбувало, — це правильна подача політико-ідеологіч-

них статей та використання термінології. Головний редактор газети “Волинь” (Ровно) Улас Самчук після війни згадував, що не можна було писати про відродження української державності, організацію українських збройних сил, критикувати офіційні розпорядження окупаційної влади, проводити незалежну лінію газети. Дозволялося писати на господарську, шкільну та культурну тематику. З часом стали надходити вказівки не обговорювати майбутнє України до закінчення війни, а писати про “більшовицьку зраду” Німеччини, негативний вплив єврейства й діяльність III Інтернаціоналу. Заборонялося використовувати більшовицькі назви міст, заміняти поняття “Росія”, “росіяни” на “Радянський Союз”, “москалі”, “Московщина” тощо⁶.

У лютому 1942 р. Еріх Кох видав розпорядження про обов’язкову цензуру періодичної преси, оскільки слабкий контроль над публікаціями оунівських газет призвів до посиленої пропаганди націоналістичної ідеології, що суперечило отриманим вказівкам з Берліна. Здійснення цензури в РКУ покладалося на референтів преси генеральних комісаріатів, гебітскомісарів, представників військових комендатур. У зоні військової адміністрації за цензуру матеріалів відповідали відділ пропаганди “U” і місцеві комендатури. Преса зобов’язувалася подавати щоденні зведення ОКВ, звіти кореспондентів, військові репортажі прес-референтів. Якщо місцеві газети вважали за необхідне вміщувати інформацію власних кореспондентів воєнно-політичного змісту, вони мали отримати дозвіл на їх публікацію від військового командування. Обов’язковій цензурі підлягали матеріали на транспортну тематику⁷. У дистрикті “Галичина” цензура місцевих видань була введена ще у липні 1941 р., а посаду головного цензора займав шеф преси Г. Леман.

Попит на місцеву пресу зберігався протягом усього періоду окупації. Населення активно цікавилось німецькими зведеннями про воєнні дії на Східному фронті, оскільки у багатьох із них там воювали рідні й близькі. Однак матеріали ідеологічного змісту сприймалися критично, детально аналізувалися і жваво обговорювалися. Разом з тим є підстави вважати, що доросле населення країни, виховане на традиціях та стереотипах радянської системи, не завжди правильно розуміло методичні прийоми німецької пропаганди — манеру та стиль подачі матеріалу. Політико-ідеологічний вплив преси виявився слабким через те, що газети з 1942 р. перетворилися на суто інформаційне джерело. Головні редактори, розуміючи, що виконують роль розмінної монети у “німецькій грі”, попри свою зовнішню лояльність до нового режиму, не виявляли особливих зусиль щодо покращення впливу німецької пропаганди засобами періодичних видань.

Німецька пропаганда в Україні не обмежувалася періодичною пресою, а здійснювалася через усі можливі засоби впливу: радіо й кіномережу, дрібну друковану продукцію, образотворче мистецтво, усну агітацію й пропаганду.

Радіопропаганда

Головним центром нацистської радіопропаганди, що велась на східні окуповані території, був Берлін, повідомлення якого передавали радіостанції Варшави, Белграда, Бухареста і Гельсінкі. На території України їхній сигнал прий-

мали радіовузли найбільших міст та військові радіостанції. У 1943 р. трансляцію україномовних передач періодично здійснювали 15 радіостанцій, російськомовних — 7. Програма радіопередач проходила цензуру. Більшість ефірного часу відводилася щоденним зведенням ОКВ, воєнно-політичним новинам, оголошенням окупаційних властей, огляду преси, розважальним музичним програмам, популяризації німецького способу життя і роботи остарбайтерів.

Використання радіомовлення з пропагандистською метою загалом було неефективним, адже можливість слухати радіо мали лише мешканці окремих міст і, переважно, з вуличних гучномовців, підключених до місцевих радіовузлів. У невеликих містечках і райцентрах України радіомережа взагалі не працювала. Це було пов'язано з тим, що на початку війни матеріально-технічна база радянської радіотрансляційної мережі та українського радіокомітету, котру не встигли евакуювати, підлягала знищенню з метою уникнення її використання ворогом. У перші місяці окупації німецька влада конфіскувала у населення більшу частину радіоприймачів і запчастин до них, щоб люди не мали можливості прослуховувати радянські радіопередачі. Слухати радіо дозволялося лише політично надійним особам органів допоміжного управління (управ, поліції), а також в рамках службової необхідності співробітникам місцевих радіовузлів і радіоінформаторам-перекладачам редакцій періодичної преси, які записували повідомлення німецьких радіостанцій. Залучення автівок з гучномовцями було незначним через нестачу перекладачів, пального, поганий стан доріг.

Кінопропаганда

Політико-ідеологічний вплив засобами кінематографа передбачав використання трьох його жанрів: німецької кінохроніки ("Deutsche Wochenschau"), документально-пропагандистських і художніх фільмів виробництва УФА, ЦФО (Центральне фільмооб'єднання "Схід") та інших кінокомпаній Райху. Відповідальними за проведення кінопропаганди були: в РКУ — філія ЦФО — товариство "Ukraine-Film", у військовій зоні окупації — відділ пропаганди "U".

Німецька кінопропаганда в Україні виявилася малоефективною через нестачу придатних до експлуатації кінотеатрів, їхню незадовільну матеріально-технічну базу, практичну відсутність кіномережі у провінції. Місцевому населенню демонструвалися в основному німецькі кінострічки розважального жанру в перекладі на українську (російську) мову (комедії, мелодрами, мюзикли), історико-пригодницькі сюжети, що не мали пропагандистської цінності. Восени 1942 р. у Харкові йшли німецькі комедії "Безнадійний випадок", "Кора Террі", "Отакі чоловіки", "Травнева ніч", "Тільки кохання", у Житомирі — ліричні кінокартини "Конго Експрес" і "Шлюбна ніч утрюх" тощо.

Фільми часто постачалися несинхронізованими, під час сеансу вони мерехтіли і рвалися, титри були занадто світлими або темними, і глядачі не встигали прочитувати текстовий переклад. Німецькі керівники констатували, що у прокаті не вистачало сюжетів науково-популярного змісту, про соціально-економічну політику нацистської Німеччини, культуру й побут німецьких громадян, недоліки більшовицького режиму в Україні, тобто на теми, завдяки яким ідеологічний вплив кінопропаганди міг би стати більш ефективним.

Населення здебільшого цікавилось воєнною кінохронікою і документальними фільмами про життя остарбайтерів. Однак німецька кінохроніка демонструвалася з великим запізненням через необхідність перекладу, тому втрачала свою актуальність. Випуски кіножурналів нерідко демонстрували недостовірні дані про руйнування радянських міст, показували вбитих або полонених червоноармійців, що в свою чергу негативно позначалося на морально-психологічному стані глядачів. Багато з них виходили з кінотеатрів у пригніченому вигляді. Ідеологічна складова кінопропаганди очікуваного результату не дала, адже більшість мешканців окупованої України були налаштовані до нового режиму вороже, що особливо відчувалося в останні місяці окупації.

Пропаганда засобами дрібної друкованої продукції

Нацистська агітація й пропаганда за допомогою листівок і брошур намагалася сприяти виконанню поставлених німецьким урядом завдань: терміново відновити економіку України для забезпечення Вермахту всім необхідним за рахунок місцевих ресурсів, популяризувати німецький спосіб життя, пропагувати ідеї НСДАП, нової аграрної реформи, визвольної місії Вермахту та його військових успіхів, а також виконання планів поставок робочої сили для економіки Третього рейху з обов'язковим інформуванням родин і всього населення про стан справ остарбайтерів у Німеччині. Велика кількість матеріалів спрямовувалася на боротьбу з радянським підпільно-партизанським і націоналістичним рухами Опору.

Ефективність пропаганди залежала від своєчасної доставки пропагандистських матеріалів з Берліна, можливості їх виготовлення на місцях, забезпечення дошками для оголошень і скляними вітринами. Контроль за наявністю технічного обладнання покладался на бургомістрів та старост сіл.

Найбільше матеріалів наочної пропаганди розповсюджувалося в сільській місцевості, мешканці якої не мали можливості читати окупаційну пресу. Значна частина агітаційно-пропагандистської продукції надходила з Райху, але за наявності певних матеріально-технічних умов (паперу, друкарських приладів, фахівців) виготовлялася на місцях. Проте в Берліні погано володіли інформацією про становище, в якому опинилося населення окупованої України. Німецькі агітки майоріли граматичними, стилістичними та історичними помилками, не відтворювали політичні настрої людей та соціально-економічні заходи окупантів. Один з отриманих матеріалів, спрямований на боротьбу зі спекуляцією, показував торговця, який сидів на мішку з хлібом за ціною 500 крб.⁸ Але це тільки смішило населення, оскільки ціна буханки хліба у вільній торгівлі (на ринку) коливалася від 120 до 170 крб., відповідно мішок коштував набагато дорожче. З невідомих причин в Україну надходили агітаційно-пропагандистські матеріали, призначені для селян Білорусії та Росії.

Пропагандистські матеріали, що виготовлялися на місцях при відділах пропаганди органів місцевої адміністрації або пропагандистами Вермахту, краще відтворювали окупаційну реальність. Згідно зі звітом керівництва генерального комісаріату "Київ" з 1 січня до 31 липня 1942 р. в Україні було виготовлено 700 тис. брошур, 1100 тис. листівок, 142 тис. відозв і наказів німецької влади⁹. Відділ пропаганди Вермахту до кінця 1942 р. мав у своєму розпорядженні понад 3 млн примірників пропагандистської продукції¹⁰.

Упродовж німецької окупації ефективність методів подачі інформації була різною. На першому етапі діяли методи, що підтримували й поглиблювали антибільшовицькі настрої серед населення. Адаже численні листівки-відозві переконавали людей у тому, що радянська влада кинула їх напризволяще, зруйнувала всю інфраструктуру й знищила продовольчі запаси. Тому обіцянки звільнити народ від “єврейсько-більшовицької влади” і налагодити нормальне життя сприймалися населенням позитивно. Брошури про привабливе життя в Німеччині та її лідера А. Гітлера цікавили громадян доти, поки не з’ясувалися справжні наміри окупантів. Доброзичливе ставлення окупаційної влади до сільського населення мали демонструвати листівки й брошури про новий аграрний лад. Проте обіцянки надати всім селянам землю у приватну власність не справилися й люди перестали їх серйозно сприймати. Земельні наділи отримували лише ті громадяни, які активно співпрацювали з окупаційною владою та викривали представників радянського руху Опору.

Боротьба нового режиму з підпільно-партизанським рухом відбувалася методами залякування мешканців окупованої території смертною карою, штрафами, ув’язненням за сприяння ворогу, читання його ідеологічних матеріалів, а також завдяки наклепам на його представників, що зрештою великого успіху не мало. Загалом контрпропагандистський вплив листівок і брошур, виготовлених головним політуправлінням Червоної армії, відділами пропаганди ЦК КП(б)У й ЦК ЛКСМУ, а також обома фракціями ОУН, значно послабив позиції німців у боротьбі за об’єкт психологічного впливу.

На ефективність німецької пропаганди суттєво впливали проблеми з розповсюдженням агітаційно-пропагандистської продукції в регіонах України. У віддалені населені пункти матеріали німецької пропаганди потрапляли досить рідко через несприятливі погодні умови (мороз, ожеледицю, повені тощо), незадовільний стан ґрунтовних доріг і відсутність необхідного транспорту. До того ж голі обіцянки нової влади про світле майбутнє України, кращі умови праці в Райху не відповідали реальному стану речей. Зазвичай методи вербування працездатного населення мали примусовий характер, нагадували “полювання на людей”, оскільки окупаційна влада активно використовувала об’єкти на ринках і площах, в кінотеатрах і церквах. Транспортування робітників було далеким від ідеального: робочу силу вивозили у товарних вагонах, в антисанітарних умовах, а замість продуктових пайків люди отримували агітаційно-пропагандистську літературу. Після війни М. Величківський згадував, що німці поводити себе як дикі, озвірілі люди. Складалося враження, що вони навмисне проводять таку політику, щоб налаштувати проти себе весь український народ. І вони досягли цього. Їхня діяльність в Україні та варварське ставлення до радянських полонених довели людей до відчаю¹¹.

Пропаганда засобами образотворчого мистецтва

Психологічний вплив засобами образотворчого мистецтва спрямовувався на вирішення таких самих завдань, що й пропаганда дрібною друкованою продукцією. Наприклад, тематика фотостінгазет була типовою для німецької пропаганди: “Фюрер і його народ”, “Німецькі ландшафти”, “Вулиці А. Гітле-

ра”, “Німецьке село і промисловість”, “Чому Німеччина переможе” тощо. Найбільше розповсюджувалося плакатів, що пропагували Гітлера як визволителя України. У той же час пропагандистів Вермахту часто не влаштовував отриманий з Берліна матеріал, адже складався він переважно із застарілих плакатів, фотоальбомів та стінгазет. Натомість існувала потреба в інформаційних плакатах про життєвий шлях фюрера і матеріалах, які б давали відповідь на питання “Хто ж винен у війні?” Нестачу актуальної пропагандистської продукції намагалися перекрити за рахунок її виготовлення на місцях. До 1 вересня 1942 р. в Україні було виготовлено 1,2 млн примірників плакатної продукції, з них 250 тис. — у Києві, 30 тис. — у Чернігові, 20 тис. — у Миколаєві, 18 тис. — у Дніпропетровську, 5 тис. — у Житомирі¹².

Для посилення антирадянської та антисемітської пропаганди, популяризації економічних можливостей Німеччини окупаційною владою організовувалися тематичні виставки в читальних залах, на підприємствах і в музеях Києва, Харкова, Миколаєва, Кременчука, Сум, Полтави, Сталіно та в інших населених пунктах України. Яскравим прикладом їхнього тематичного спрямування стали виставки “Україна у ярмі більшовизму”, “Справжні винуватці й призвідники цієї війни”. У Києві для популяризації ідеї звільнення міста від більшовиків та поглиблення антирадянських настроїв навесні 1942 р. було створено “Музей-архів переходової доби”. Ймовірно, його назва була пов’язана з німецькими міркуваннями про те, що з їх приходом в історії України настав “перехідний період” від більшовицької до нацистської моделі управління. У липні 1942 р. Музей-архів провів першу пропагандистську виставку “Знищення більшовиками пам’яток культури м. Києва”. Однак виставка не користувалася великим попитом у киян. Її відвідало всього 326 осіб, враховуючи представників німецької й місцевої адміністрації¹³, це при тому, що в місті станом на 1 квітня 1942 р. мешкало понад 352 тис. осіб. Проведення другої виставки, запланованої в річницю “звільнення” Києва від більшовиків, так і не відбулося.

Для вербування працездатного населення на роботу до Третього району розповсюджувалися плакати й організовувалися виставки на кшталт “Як гарно живеться українським робітникам в Німеччині”. Водночас зі спогадів М. Коробенка відомо, що, наприклад, молодь с. Бурти Кагарлицького р-ну Київської обл. на плакатну пропаганду уваги не звертала, а навпаки — намагалася уникнути відправки. “Ховалися по лісах, у скиртах соломи, тікали в інші села, де їх ніхто не знав. Деякі батьки викупували своїх дітей у поліцаїв за горілку...”, — згадує колишній остарбайтер¹⁴.

З метою демонстрації практичних кроків окупаційної влади з відбудови зруйнованого більшовиками аграрно-промислового комплексу України організовувалися виставки продукції промисловості та сільського господарства. Влітку—восени 1942 р. такі заходи пройшли в Дніпропетровську та Кіровограді. Але попри значні фінансово-матеріальні затрати виставки не надто цікавили людей, адже їх відвідували здебільшого представники органів місцевого управління, співробітники тих підприємств, продукція яких була представлена на виставці, та незначний відсоток прихильників нового режиму. Тому масового пропагандистського ефекту вони теж не досягли.

Усна агітація й пропаганда

Розповсюдженням методом німецької пропаганди стало використання усної форми, перевага якої полягала у високій оперативності й конкретності, що не вимагало застосування спеціальних технічних засобів і давало можливість напряму контактувати з аудиторією. Усну агітацію проводили представники органів окупаційної й місцевої адміністрації, редакцій періодичних видань, господарських структур, шкільної освіти, які виступали по радіо, у пресі, на масових зібраннях з розповідями про лояльність нової влади до завоєнованих народів, її намагання покращити життя українців, величність німецьких міст і красу місцевих ландшафтів, культуру й побут громадян Райху, їхній трудовий внесок у справу боротьби з більшовизмом та прихильне ставлення до східних робітників.

Поширеним методом вербування робітників стали примусові виступи самих остарбайтерів, яких німецька влада відправляла у відпустку на батьківщину з метою інформувати населення про задовільні умови їхнього життя та праці в Німеччині. Українські дівчата, які працювали у Берліні, Дрездені, Нюрнберзі та інших містах, на різних зустрічах та зібраннях, що зазвичай відбувалися у місцевих кінотеатрах або театрах, намагалися розвіяти сумніви про погане поводження німців зі східними робітниками.

Співробітники відділу пропаганди Вермахту та німецьких цивільних органів виступали з розповідями про життєвий шлях А. Гітлера та його цілковиту підтримку німецьким народом, пропагували економічну могутність Третього райху і непереможність Вермахту. Восени 1942 р. керівник генерального комісаріату “Дніпропетровськ” Клаус Зельцнер особисто агітував 800 робітників організації “Тодт” сприяти німецькій армії у перемозі над більшовизмом демонстрацією наполегливої праці, наводячи приклад зі свого трудового минулого. Однак усна агітаційно-пропагандистська робота виявилася малоефективною, оскільки потребувала великої кількості спеціально навчених осіб, яких не вистачало. Німецькі пропагандисти погано володіли українською (російською) мовою, а фольксдойче або українським колаборантам населення довіряло мало.

Пропаганда у сфері шкільної освіти

Німецька агітаційно-пропагандистська кампанія була розрахована не лише на доросле населення України, а й на підростаюче покоління. Мета шкільного виховання полягала у прищепленні любові до України, дружнього ставлення до фюрера, Вермахту і німецького народу загалом як до найбільш культурної раси світу. Проте нацистська пропаганда у системі шкільної освіти виявила низьку результативність. На початку окупації більшість міських і сільських шкіл не були готові до роботи, оскільки під час воєнних дій частина освітніх закладів отримала пошкодження, а вцілілі приміщення окупаційна влада використовувала під управи, медпункти, шпиталі, склади тощо. У шкіл вилучалися запаси палива, котрі передавалися у розпорядження військових комендатур. У ході окупації робота деяких навчальних закла-

дів відновлювалась, але залишалися проблеми з постачанням палива і електрики, не вистачало коштів на ремонт сантехніки, водопостачання і дахів. Окремі школи змушені були займати кімнати інших установ.

У Берліні не встигли підготувати підручники, програми і методичні посібники з багатьох учбових дисциплін, а окупаційна влада не змогла забезпечити шкільні установи канцелярськими приладдяма (журналами, зошитами, олівцями, чорнилом тощо). Учні часто писали на старих газетах, а замість чорнил використовували сік бузини. Зі шкільних бібліотек масово вилучалася радянська література (праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна та їхніх послідовників), окрім дореволюційних класиків. У Києві замість підручників на уроках вивчалися публікації газети “Нове українське слово”, твори Т. Шевченка, художня література. У Хмельницькій обл. окупаційна влада пропонувала у якості навчального посібника використовувати німецькі пропагандистські листівки, писані українською і російською мовами. У Шепетівці за підручник слугував дитячий часопис “Листок школяра”, а матеріалом для читання на Луганщині була рубрика “Шкільна сторінка” (пізніше — “Куток школяра”) у місцевій газеті “Нове життя”.

Враховуючи труднощі із забезпеченням учбовою літературою, окупаційна влада дозволила використання “Історії України” М. Грушевського як навчального посібника. Для проведення уроків з вітчизняної історії вчителів зобов'язували обирати цікаві епізоди з героїчної боротьби українського народу за своє визволення від “російського та польського ярма” або самотужки писати програми й букварі. Один буквар для першого класу, підготовлений на початку 1943 р. групою педагогів Кам'янця-Подільського, містив уривки з біографії Гітлера та інших керівників нацистської Німеччини. Однак написання таких навчально-виховних матеріалів було радше винятком, ніж закономірністю. Адже переважна більшість вчителів негативно ставилася до “нових господарів”, тому не могла прищепити учням доброзичливість і повагу до окупаційного режиму.

Наочний пропагандистський матеріал освітні заклади отримували із запізненням і в невеликій кількості через те, що керівництво шкіл не надто переймалося навчально-виховним процесом — не інспектувало уроків і не турбувалося про оформлення класів нацистською атрибутикою. Німецькі плакати й портрети жодного враження не справляли, оскільки діти рідко відвідували заняття через зайнятість у домашньому й сільському господарстві, торгівлі. Навіть запровадження штрафних санкцій до батьків (опікунів) з погрозою тюремного ув'язнення не поліпшило ситуацію. Дорослі не пускали дітей до школи ще й тому, що списки учнів подавалися на біржу праці, а це загрожувало відправкою до Німеччини. З наближенням фронту більшість шкіл взагалі припинили свою роботу. Вчителів окупаційна влада використовувала на роботах з риття окопів, траншей та інших оборонних споруд.

Таким чином, проблема застосування інформаційно-психологічного впливу на мешканців окупованої території України була порушена нацистами ще напередодні німецько-радянської війни. В її основу покладено принцип геббельсівської пропаганди, спрямованої на маніпулювання свідомістю народних мас. Широкомасштабна агітаційно-пропагандистська кампанія в Україні передбачала використання тих форм і методів пропаганди, які вже пройшли апробацію у Райху та в окупованих країнах Європи: періодичної преси, кінофільмів, лис-

тівок, брошур, плакатів, усної агітації тощо. Однак німецька пропаганда в Україні мала низьку результативність. Це пояснювалося тим, що до кінця окупації населення повністю розчарувалося в соціально-економічній політиці нової влади, перестало довіряти її пропагандистським акціям і в більшості залишалося індиферентним і нелояльним до нового порядку, оскільки реальний стан справ не відповідав обіцянкам нацистів покращити життєвий рівень громадян. Навіть очевидні злочини більшовиків проти власного народу, явні помилки і прорахунки радянського керівництва в ході війни так і не змогли кардинально змінити політичні погляди мешканців окупованої України.

¹ *Herf J.* The “Jewish War”: Goebbels and the Antisemitic Campaigns of the Nazi Propaganda Ministry // *Holocaust and Genocide Studies*. — Volume 19. — No. 1 (Spring 2005). — P. 51—80; *Його ж.* The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust. — Cambridge, 2006.

² *Zazworka G.* Psychologische Kriegführung: Eine Darlegung ihrer Organisation, ihrer Mittel und Methoden. — Deutscher Militärverlag. — Berlin, 1961. — S. 193.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні. — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 185. — Арк. 1.

⁴ Відродження. — 1941. — 12 жовтня.

⁵ *Karel C. Berkhoff.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. — Cambridge, 2004.

⁶ *Самчук У.* Так, як бачило око і відчувала душа: зі споминів і вражень (1941—1943). — К., 1998. — С. 90, 108.

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 112. — Арк. 2—4.

⁸ Там само. — Спр. 132. — Арк. 75, 76.

⁹ Там само. — Арк. 60.

¹⁰ *Титаренко Д.* Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. — К., 2005. — С. 167.

¹¹ *Величківський М.* Сумні часи німецької окупації // *Визвольний шлях*. — 1965. — № 4 (206). — С. 397.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 132. — Арк. 60.

¹³ Державний архів Київської області. — Ф. Р-2412. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 23, 24.

¹⁴ “То була неволя...” Спогади та листи остарбайтерів / Упор.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. НАН України. Інститут історії України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.” — К., 2006. — С. 392.

Валер. ШАЙКАН, Вален. ШАЙКАН

Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни

Війна, як засіб досягнення певної мети, ніколи не починається зненацька, їй завжди передують певний період підготовки, ідеологічного обґрунтування цілей. Не стала винятком і Друга світова війна, до якої тривалий час готувалися фашистські держави на чолі з Німеччиною. Керівництво Радянського Союзу також обрамлювало кожну військово-політичну акцію відповідними агітаційно-пропагандистськими діями. Польській кампанії 1939 передували відповідні ідеологічні заходи, спрямовані всередину країни і на світову громадськість. Вже в ході бойових дій проти польської армії радянські війська розгорнули активну пропагандистську роботу серед населення, зокрема розповсюдили 10 млн листівок під назвами: “Радянська Батьківщина українського народу — квітуча радянська Україна”, “Боротьба українського народу проти польської шляхти”, “Знатні люди радянської України” та ін.¹ В назвах цих листівок не приховувалося ідеологічне спрямування всієї радянської кампанії — приєднання західних областей до СРСР, радянізація українських земель. У газеті “Червона Україна” за 17 вересня 1939 містився заклик до західноукраїнського населення: “Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!..”². Розповсюдження листівок, армійських газет, скликання зборів і виступи на мітингах перед місцевими жителями пропагандистів мали на меті завоювати симпатії українства до радянської влади. Відчутного авторитету додавала їй економічна допомога, що надходила зі східних регіонів України. Перші кроки радянської влади, такі як націоналізація колишніх польських підприємств, комерційних закладів, земель польських магнатів, монастирів і передача їх українським селянам, мовна політика та інші заходи привертали на її сторону широкі верстви українського населення.

Великий успіх мало значне розширення мережі навчальних закладів, відкриття Львівського університету з українською мовою навчання і присвоєння йому імені Івана Франка. Так, до середини 1940 кількість початкових шкіл зросла до 6900, у тому числі 6000 з українською мовою навчання, а решта 900 шкіл — з російською³. Такі кроки мали на меті продемонструвати переваги радянської системи над капіталістичною і полегшити процес становлення радянської влади в регіоні. Та, незважаючи на це, ідеологічне протистояння на західноукраїнських землях все ж розпочалося з перших днів радянізації. Передбачаючи це, під час проведення виборів до Народних Зборів 22—29 жовтня 1939, що мали визначити юридичний статус Західної України, політоргани РСЧА призначили 7200 агітаторів і голів виборчих комісій різного рівня,

які по суті поставили під повний контроль хід усієї кампанії⁴. У такий спосіб опозиційні більшовикам політичні сили були повністю позбавлені будь-якої можливості легального впливу на результати виборів, хоча подекуди робили такі спроби. Протести населення у вигляді псування портретів більшовицьких вождів, знищення радянських прапорів і символіки, вивішування українських прапорів, а подекуди — польських, або розклеювання листівок “Хай живе (Західна) самостійна Україна”, “Нехай живе Польща” мали місце на Волині і в Галичині, на Тернопільщині. І хоча ці акції українських і польських націоналістів ще не мали масового характеру, вони вже свідчили про перші ознаки ідеологічного протистояння в Україні, котре у воєнній геополітичній обстановці надалі лише поглиблювалося. Вибори все ж відбулися за сценарієм більшовиків.

“Визвольний похід”, — а саме так подавали радянські засоби масової інформації вступ Червоної армії у Західну Україну, — дав початок зламу старої суспільно-економічної та політичної системи. Радянізація західно-українського суспільства здійснювалася у всіх сферах життя і супроводжувалася його інтенсивною ідеологізацією. Помітна роль у цьому процесі відводилася освіті. Тому поширення знань, творів художньої літератури відбувалося в західних областях під цілковитим контролем з боку більшовиків. Тільки за три останні місяці 1939 р. на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено (за підрахунками авторів) 11 постанов про “вилучення з бібліотек і торгівельної мережі політично шкідливої літератури”⁵. У 1940 р. подібні постанови політбюро ЦК КП(б)У “Про виправлення літератури, засміченої ворогами народу”, “Про виправлення літератури, засміченої політично шкідливими промовами та цитатами” та інші ухвалювалися 13 разів⁶.

З офіційним приєднанням Західної України до УРСР тут розпочалося радянське будівництво, в якому першочергова роль відводилася ідеологічному факторові. Формування партійних та радянських органів влади відбувалося за рахунок залучення до керівної роботи партійних і комсомольських працівників зі Східної України. Так, рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 20 грудня 1939 р. було затверджено розверстку відбору таких працівників у кількості 495 осіб зі складу обкомів, райкомів, політвідділів радгоспів по областях: Київській — 55 осіб, Харківській — 102, Дніпропетровській — 85, Сталінській — 85, Запорізькій — 35, Ворошиловградській — 39, Одеській — 25, Миколаївській — 25, Сумській — 22, Чернігівській — 22 особи⁷. Зосередження в руках більшовиків владних повноважень давало можливість поширювати комуністичні ідеї в усіх сферах: економіці, науці, культурі, духовному житті. Для цього широко застосовувався багатий досвід радянського будівництва в УРСР 1918—1920 рр., а також часів індустріалізації, колективізації, культурної революції. Одним із засобів пропаганди радянського способу життя були показові екскурсії, організовані для жителів Західної України у центральні та східні області республіки, де вони могли познайомитися з життям в СРСР. З цією метою в листопаді—грудні 1939 р. Раднарком УРСР спеціальною постановою виділив із резервного фонду додаткові значні кошти облвиконкомам, котрі мали приймати гостей. Намагаючись привернути на свій бік творчу інтелігенцію, радянська влада надавала грошову допомогу діячам мистецтв, поетам, письменникам у сумі від 3 до 6 тис. карбо-

ванців. Так постановою ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1940 р. письменниці Ользі Кобилянській була надана допомога на суму 10 тис. крб.⁸

Для поширення радянських ідеалів та цінностей широко використовувалися можливості кінематографу, що було новинкою, особливо для сільського населення. У розпорядженні політвідділу Українського фронту перебувало 250 копій кінофільму “Щорс”, загалом кінотека налічувала понад 80 назв популярних радянських кінофільмів.

Щоправда, радянська влада враховувала і специфіку регіону — наявність націоналістичного елементу різного національного забарвлення як потенційного ворога радянської влади. Як одну з форм ідеологічної уніфікації регіону слід розглядати ліквідацію польських та українських політичних партій, громадських організацій, військово-спортивних і культурно-освітніх товариств. Так, було припинено діяльність Наукового товариства імені Шевченка, а його майно передано у розпорядження АН УРСР. Наукові видання з історії України, багато мемуарної літератури, що могла слугувати широкою джерельною базою вивчення історії краю, всі видання “Просвіти” знищувалися. Не минула лиха доля й осередків культурної спадщини — музеїв. Так, тільки у Львівській області з 22 музеїв, що працювали до приходу Червоної армії, навесні 1940 р. залишилося 8. Були закриті “Музей українського війська”, “Музей молодого громади”, які існували навіть за часів Польщі⁹. Знищувалося все, що носило будь-які ознаки національної самобутності українського народу.

Вагомою складовою духовного життя українського населення західних областей завжди вважалася релігія. Вона відіграла значну роль у вихованні підрастаючого покоління у дусі бережливого ставлення до культурної і духовної спадщини. Тому релігія була обов'язковим предметом вивчення у всіх навчальних закладах і займала чільне місце серед навчальних дисциплін¹⁰. Оскільки йшлося про світоглядні й ціннісні орієнтири широких мас населення Західної України, ідеологічна боротьба у цій царині набувала особливого значення. Не вдаючись у деталі відносин між державою і релігійними об'єднаннями, зазначимо, що в ідеологічній площині нова влада у краї, по-перше, здійснювала атеїстичну пропаганду, по-друге, вела курс на конфесійну уніфікацію регіону шляхом дискредитації (з метою подальшої ліквідації) всіх неправославних церков, при цьому РПЦ відводилася роль єдиної “правильної” та лояльної до режиму релігійної структури. Головне вістря спрямовувалося проти Римо-католицької церкви, яка була найбільшою й уособлювала стару польську державу. Крім того, костьоли вважалися найбільшими осередками антибільшовицької пропаганди і становили серйозну загрозу процесу радянізації. Тому священики Римо-католицької церкви, як і інші посадовці старого режиму, зазнали репресій у першу чергу. Тоді ж, восени 1939 р. розгорнувся наступ і на Греко-католицьку церкву, яка зазнала значних кадрових і матеріальних втрат. Були закриті майже всі церковні освітні заклади, заборонено видання церковної літератури. Зазнавала на собі тиску з боку радянської влади і Православна автокефальна церква. Радянське керівництво вирішило підпорядкувати її Московській патріархії. З цією метою наприкінці 1940 р. до м. Луцька прибув із Москви архієпископ М. Ярушевич, який був наділений широкими повноваженнями. При його канцелярії в ролі секретаря постійно перебував співробітник НКВС, що якнайкраще свідчило про

підпорядкування церковних справ державній політиці більшовиків. Священникам, які відправляли службу українською мовою, було наказано перейти на старослов'янську, противників — заарештовували. Врешті-решт у січні 1941 р. ієрархів православної церкви змусили приїхати у Москву на з'їзд архієреїв і прийняти присягу на вірність Російській православної церкві. Одночасно на Західну Україну було відправлено двох православних єпископів¹¹. Дії радянської влади в релігійній сфері мали конфронтаційний характер і мали на меті звести до мінімуму вплив церкви на свідомість місцевих громадян і перетворити її на керований інструмент державної політики.

Та найбільш послідовними і непримиренними ідейними опонентами більшовиків на щойно приєднаних землях стали українські та польські радикальні сили. Дії радянської влади викликали опір з боку українських і польських націоналістів. При цьому поряд з ідейно-пропагандистськими засобами вони використовували терористичні акти, спрямовані проти радянських активістів, працівників органів НКВС.

Важливим пропагандистським заходом ідеологічного роззброєння оунівського підпілля радянська влада вважала організацію показових судових процесів над ними з широким розголосом у засобах масової інформації. Український самостійницький рух дискредитувався як такий, що протиставляв себе корінним інтересам трудящих і репрезентував інтереси “дрібноі купки авантюристів”. Одночасно з активізацією українського націоналістичного підпілля почали формуватися й різні польські націоналістичні угруповання, які вели активну антибільшовицьку пропагандистську роботу¹². Проти польських конспіративних організацій радянська влада застосовувала ті ж самі методи ув'язнення, заслання та фізичного знищення.

Особливістю подій на західноукраїнських землях 1939 — середини 1941 рр. було те, що всі заходи радянської влади, які отримували ідеологічне забезпечення — націоналізація, боротьба з політичними партіями, розкуркулення, колективізація, культурна революція тощо, — здійснювалися одночасно та в стислі терміни, на відміну від центральних і східних областей, де вони розтягнулися на два десятиліття. Іншою специфічною рисою стала велика інтенсивність усіх без винятку ідеологічних заходів і кампаній. Поспіх, з яким більшовики взяли до радянської Західної України, свідчив про брак часу в умовах загрози війни. Ще однією особливістю було те, що комуністична ідеологія утверджувалася на фоні активної діяльності радянських репресивно-каральних органів, спиралася на них і не мала підтримки широких верств населення.

Суттєві зміни на полях ідеологічної боротьби почали відбуватися з 22 червня 1941 р. Напад нацистської Німеччини на СРСР докорінно змінив стратегічну обстановку у світі в цілому і в Україні зокрема. Стара ідеологічна доктрина, яка стверджувала, що в разі нападу на СРСР Червона армія буде бити ворога на його території, внаслідок важких поразок радянських збройних сил довела свою неспроможність. Від серпня 1939 р. радянське партійне керівництво вже вдруге змушене було змінювати ідеологічні постулати. Якщо у виступі 31 серпня 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР В. Молотов намагався виправдати сам факт існування фашистської ідеології і безглуздість боротьби проти неї, то через півтора роки у своєму виступі по радіо 22 червня 1941 р. він змуше-

ний був закликати радянський народ до боротьби проти “кровожерливих фашистських правителів Німеччини”¹³. Про необхідність боротьби з фашизмом як “найзлішим і підступним ворогом” говорив і Й. Сталін у своєму зверненні до радянського народу 3 липня 1941 р. Ці два виступи керівників радянської держави заклали підвалини ідеологічних пріоритетів СРСР на початковому етапі Великої Вітчизняної війни. Вони зводилися, в першу чергу, до необхідності перетворити всю країну на єдиний бойовий табір. Все мало підпорядковуватися інтересам фронту і його забезпеченню. Отже, на зміну наступальній тактиці в ідеологічній роботі 1939—1940 рр., коли мова йшла про поширення комуністичної ідеології на захід, прийшла оборонна доктрина.

Уже в перших словах Й. Сталіна був закладений ідеологічний зміст. Він використав найбільш проникливі слова: “Товариші! Громадяни! Брати і сестри! Бійці нашої армії і флоту! До вас звертаюся я, друзі мої!”¹⁴. Таке звернення вождя мало відтінок рівності, ставило великого Й. Сталіна в один ряд з іншими, з багатомільйонним радянським народом, демонструвало ідеологічну єдність.

Перші місяці боїв привели до невиправданих втрат. Ворог захопив велику територію. У полон потрапили сотні тисяч червоноармійців. Полковник у відставці П. Коваленко, який воював на Південному фронті, так згадував події серпня 1941-го: “Діється щось недоречне. ...Армія починає втрачати обличчя, організація порушується... Відчувається якась загальна розгубленість і розпач: цілковита безпорадність...”¹⁵. Це вказувало на необхідність радикальних змін у політичній роботі в Червоній армії. Одним із заходів щодо виховання бійців і запобігання здачі в полон стало посилення персональної відповідальності. Так, наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. вимагав від військ, що потрапили в оточення, битися до останньої можливості, пробиватися до своїх по ворожих тилах. Командирів і рядових бійців попереджали про персональну відповідальність за здачу в полон або дезертирство, а також про те, що в разі невиконання наказу їхні сім’ї будуть підлягати арешту. Командири зобов’язувалися розстрілювати тих, хто намагався здатися в полон¹⁶. Жорсткими наказами, створенням штрафних батальйонів, загорджувальних загонів певною мірою вдалося стабілізувати й утримати боєздатність Червоної армії, але значно надійнішим і ефективнішим засобом зміцнення дисципліни в армії було виховання у бійців усвідомлення їхньої ролі на фронті і переконання у справедливості боротьби. Це завдання покладалося на інститут військових комісарів, створений рішенням Президії Верховної Ради СРСР 16 липня 1941 р.¹⁷ Вони були політичними представниками партії у збройних силах, мали широкі повноваження і разом із командирами несли відповідальність за ідеологічну підготовку та виконання бойових завдань. Ще одним засобом політичного контролю в армії стали відділи СМЕРШ (“Смерть шпигунам”). Це була офіційна назва органів радянської контррозвідки, утвореної в квітні 1943 р. У своїй діяльності для виявлення антирадянських елементів ці підрозділи спиралися на розгалужену мережу таємних інформаторів і були засобом психологічного тиску в руках командирів.

Поряд із каральними і примусовими засобами у Червоній армії широко використовувалися різні форми виховної роботи. Дійовим засобом ідеологічного впливу на бійців вважався прийом до лав ВКП(б). Зважаючи на те,

що вік бійців-комуністів на фронті був коротким, адже вони першими йшли в бій і першими й гинули, ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про спрощений порядок прийому в партію бійців, які виявили мужність, відданість Батьківщині у боротьбі з ворогом¹⁸. Частими були випадки, коли червоноармійці, ідучи в бій, писали заяви з проханням прийняти в партію. З одного боку, вони свідчать про патріотизм і авторитет партії, з другого, — про вмилу постановку політико-виховної роботи у військах. Завдяки вжитим заходам, ВКП(б) мала змогу постійно поновлювати партійні ряди, утворювати нові партосередки і, таким чином, постійно здійснювати ідеологічний контроль над збройними силами. Якщо на 1 липня 1941 р. в армії служили 563 503 комуністи, об'єднані в 14 751 партійну організацію, то в кінці війни (на 1 липня 1945 р.) партійних організацій налічувалося вже 80 423. Це була могутня сила, здатна мобілізувати воїнів на виконання найскладніших бойових завдань.

Важливим елементом політмасової роботи були партійні і комсомольські збори та мітинги, які проводилися напередодні наступу. На них, крім організаційних, розглядалися питання прийому в партію, зміцнення дисципліни, засуджувалися прояви боягузтва, схвалювалися ініціативи бійців, що розповсюджувалися засобами масової інформації як передовий досвід боротьби з ворогом.

Бойовий дух і відповідна морально-психологічна атмосфера у військах підтримувалися комплексом заходів, серед яких важливе місце посідали преса, кінематограф, організація дозвілля червоноармійців. У фронтових газетах популяризувалися подвиги бійців, публікувалися твори відомих письменників і поетів. Популярною, наприклад, стала поема О. Твардовського “Василій Тьоркін”, котра пропагувала оптимізм, винахідливість, хоробрість, невщухаючий ентузіазм рядового бійця. Патріотизм, високий моральний дух, ненависть до ворога пронизували художні кінофільми “Непереможні”, “Чорноморці”, “Чапаєв”, “Кутузов”, “Богдан Хмельницький”, “Олександр Пархоменко”¹⁹.

Бойовий і моральний дух бійця значною мірою залежав від спілкування з рідними та близькими людьми. Тому робота пошти, доставка листів завжди перебували під пильним контролем партії. Це була поєднуюча ланка тилу з фронтом, від якої залежала його боєздатність. 4 жовтня 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову “Про заходи прискорення доставки листів на фронт”²⁰. У документі були проаналізовані причини недоліків, зокрема недосконалість цензурної перевірки та сортування листів і вказані заходи щодо їх усунення. Упродовж усієї війни цензура залишалась одним із важливих ідеологічних інструментів, зорієнтованим на зменшення “шкідливих” впливів, чуток, інформації, а також засобом контролю за настроями населення та військовослужбовців.

Отже, під час війни партія продемонструвала гнучкість своєї організаційної структури, здатність до трансформації армійських політорганів, спроможність пристосуватися до складних умов. Армійські політоргани стали універсальним апаратом, за допомогою якого більшовицька ідеологія постійно впроваджувалася в армійське середовище і мала забезпечити високий дух солдатів та офіцерів, ствердити віру в перемогу, незважаючи на невдачі першого періоду війни.

Надійним гарантом перемоги у Великій Вітчизняній війні став радянський тил. Ідейно-політичній роботі в масах також приділялася велика увага. Важлива роль у пропагандистській роботі належала центральній, республіканській і

місцевій радянській, партійній пресі, яка з перших днів війни містила великий за кількістю і різноманітний за змістом агітаційно-пропагандистський матеріал. На шпальтах газет знаходила відбиток велика організаційна робота, спрямована на мобілізацію радянського народу на відсіч і розгром гітлерівських агресорів. Цим визначався характер публікацій центральних газет “Правда”, “Комсомольська правда”, “Радянська Україна”, журналів “Большевик”, “Партійне будівництво” та обласних і районних видань. У перші місяці війни на сторінках газет було розміщено безліч статей патріотичного характеру: про перебудову всього суспільного життя на воєнний лад, про розгортання соціалістичного змагання у трудових колективах, звіти місцевих партійних організацій про ідейно-патріотичну та мобілізаційну роботу комуністів і комсомольських організацій, піонерських осередків, патріотичний рух жінок, школярів і студентів, робітників, творчої інтелігенції²¹. Партійно-політична робота поступово виходила на якісно новий рівень. На це спрямовувалися постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 10 листопада 1941 р. “Про мобілізацію комуністів на керівну політичну роботу в Червону армію”, від 16 листопада 1941 р. “Про роботу агітпунктів на станціях і вокзалах залізничних доріг”, від 17 листопада того ж року “Про організацію політвідділів в МТС і радгоспах”²². Це свідчить про жорстку централізацію в руках партійної влади всіх ланок керівництва в армії та економіці країни. За підрахунками авторів, у роки Великої Вітчизняної війни ЦК ВКП(б) було ухвалено 62 постанови, котрі прямо або опосередковано стосувалися ідеологічної роботи в радянському тилу, в Червоній армії і в тилу окупантів²³. Підвищена увага до цих питань свідчить про те, що “ідеологічний фронт” вважався одним із головних у протистоянні з агресорами.

Велике значення для морально-психологічної мобілізації населення мала неперіодична преса. Радянський плакат часів війни влучно відбивав завдання, що стояли перед радянським народом, передавав жахи окупації, спрямовував на організацію міцного тилу, забезпечення фронту зброєю і боєприпасами, виражав упевненість у перемозі. Плідно працювали у цій царині художники М. Купріянов, П. Крилов і М. Соколов (Кукринікси), І. Тоїдзе, В. Корецький, Н. Ватоліна, М. Денисов та інші.

Важливе місце серед засобів масової інформації відводилося радіомовленню, яке стало рупором офіційної радянської пропаганди. Зважаючи на те, що інформаційний вакуум загрожував появою чуток, які часто породжували панічні настрої, 24 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили рішення про утворення “Радінформбюро”²⁴. Передачі, котрі готувалися до ефіру, не завжди давали повну і точну інформацію, але запобігали панікерству, заспокоювали суспільну думку, збуджували ненависть до ворога, сприяли посиленню народного спротиву загарбникам.

Організаційні заходи, спрямовані на зміцнення віри у перемогу, прищеплення почуття співучасті та відповідальності за долю армії знайшли втілення у відповідних рішеннях партії. Так, 6 жовтня 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про організацію Всесоюзного комітету допомоги з обслуговування хворих і поранених бійців і командирів Червоної армії”. На нього покладалися широкі обов’язки: від забезпечення ремонту приміщень госпіталів і шефства над ними підприємств — до розподілу подарунків між підшефними. Особлива

увага, — і це було виділено окремим пунктом постанови, — приділялася культурно-політичній роботі: організації лекцій, доповідей, концертів, кіно, художній самодіяльності²⁵. Шефство над військовими питаннями перетворилося на широкий рух виразно патріотичного й гуманітарного спрямування, що засвідчив високу ефективність ідеологічного впливу держави на суспільство.

Велике значення приділялося випробуванню у мирний час формам ідейно-виховної роботи. Соціалістичне змагання, що знову набуло поширення з ініціативи трудових колективів навесні 1942 р., отримало всебічну підтримку і заохочення партії та профспілкових органів. 4 травня 1942 р. ЦК ВКП(б) та ВЦРПС ухвалили постанову “Про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання металургів”. Враховуючи патріотичне піднесення, було вирішено провести подібне змагання у різних галузях господарства. Система матеріального й морального заохочення стимулювала його розвиток, що набуло широкого розголосу в центральній пресі²⁶. Популяризація передового досвіду і змагальних форм організації праці стала одним із важливим напрямів агітаційно-пропагандистської роботи.

Значних ідеологічних та організаційних зусиль потребувала кампанія зі збирання коштів для потреб фронту. Вона охоплювала трудові колективи з евакуйованих з України підприємств, творчу інтелігенцію, науковців, а також населення звільнених від гітлерівців регіонів республіки. В листі Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У, направленому Державному комітету оборони зазначалося, що станом на 25 лютого 1943 р. трудящі України, евакуйовані в тил, додатково внесли зі своїх заощаджень на танкову колону 5 128 187 крб., а трудящі звільнених Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей, — 4 103 746 крб. готівкою і 821 470 крб. облігаціями державних займів²⁷.

Отже, агітаційно-пропагандистська робота, проведена ВКП(б), мала своїм наслідком зміцнення морально-політичної єдності радянського тилу і фронту, забезпечення перемоги над ворогом.

Помітну роль в ідеологічному протистоянні воєнного часу відігравав радянський рух Опору. На початковому етапі війни радянські партизанські загони і підпільні організації виникали, як правило, з ініціативи і за безпосередньою участю комуністів, залишених для цієї роботи на окупованій території. Тому в партизанських загонах, а пізніше з'єднаннях виникали партійні організації, на які й покладалося налагодження пропагандистської, політмасової роботи. Керівництво та координація дій партійних осередків здійснювалася комісарами, які разом із командирами визначали головні напрями бойової, організаційної та ідейно-політичної роботи в загонах, з'єднаннях та серед місцевого населення. Так, ядро майбутнього з'єднання С. Ковпака спочатку складала група комуністів з 35 осіб, а у жовтні 1942 р. (через рік після утворення з'єднання) в цій партійній організації вже налічувалося 110 комуністів²⁸. Комуністи, залишені для боротьби в тилу ворога, стали основою формування з'єднання під командуванням О. Федорова і комісара В. Дружиніна, де в кожному загоні вже до листопада 1942 р. були утворені партійні організації²⁹. Партійний осередок з'єднання, де командиром був О. Сабуров, а комісаром — З. Богатир, спочатку складався з комуністів-військовослужбовців, які потрапи-

ли в оточення і створили партизанський загін³⁰. За протоколами засідань парткомісій, партбюро, звітами комісарів можна простежити стійку тенденцію щодо чисельного зростання партійних організацій у партизанських формуваннях³¹. Ще одним джерелом поповнення партійних рядів стало поновлення у правах тих комуністів, які з тих чи інших причин втратили документи, але в боях проти окупантів довели свою вірність Батьківщині. Значний прошарок комуністів і комсомольців у лавах “народних месників” мав забезпечити моральну стійкість та боєздатність іррегулярних формувань³².

Важливою формою ідеологічної роботи вважалися партійні і комсомольські збори та конференції, засідання парткомісій, бюро, на котрих командири, комісари, секретарі бюро обговорювали питання про стан організаційної, бойової, ідейно-просвітницької роботи серед бійців і населення, звітували, склали плани на перспективу, приймали в партію нових членів. Так, за час діяльності Ровенського з’єднання під командуванням В. Бегми і комісара М. Корчева було проведено 289 партійних зборів і засідань бюро. У з’єднанні ім. М. Хрущова (командир — В. Чепіга, комісар — М. Семанишин) із жовтня 1943 до серпня 1944 р. відбулося 98 партзборів і 13 засідань бюро, в іншому з’єднанні ім. М. Хрущова (командир — І. Даньшин, комісар — О. Фронтов) майже за той самий період — 19 зборів і засідань бюро³³. У ворожому тилу такі форми роботи стали менш бюрократизованими й орієнтувалися на розв’язання нагальних проблем, посилення ефективності антинацистської боротьби.

У партизанських формуваннях проводилися партійні конференції та наради, в роботі яких іноді брали участь керівні працівники центральних партійних органів та Українського штабу партизанського руху (УШПР). Одна з перших таких конференцій відбулася у з’єднанні О. Сабурова 13 грудня 1942 р.³⁴ У квітні 1943 р. до партизанського з’єднання С. Ковпака (комісар — С. Руднев) прибули секретар підпільного ЦК КП(б)У Д. Коротченко, секретар ЦК ЛКСМУ М. Кузнєцов, заввідділом УШПР О. Мартинов, заступник заввідділом ЦК КП(б)У Чепурний, помічник начальника першого відділу УШПР М. Владіміров, інструктори ЦК КП(б)У Л. Федоров, І. Миронов, В. Ваксман та інші посадовці. За їх участю 28—29 травня 1943 р. поблизу білоруського села Картеничі пройшла нарада з командирами і комісарами партизанських з’єднань, на якій ішлося про посилення боротьби з гітлерівцями, покращення пропагандистської роботи на окупованій території³⁵.

Результативність роботи партизанських політорганів багато в чому визначала їхня структура. В різних загонах та з’єднаннях з початку війни і до літа 1943 р. вона мала відмінності, що заважало координації дій, оперативності ухвалення рішень. Це пояснювалося специфікою обставин, в яких формувалися загоны і з’єднання: наявністю радіозв’язку з керівними органами у радянському тилу або на фронті, досвідом командира і комісара, складом партизанського формування, активністю гітлерівської пропаганди тощо. Для усунення цих недоліків влітку 1943 р. нелегальний ЦК КП(б)У ухвалив рішення про уніфікацію структури партійно-політичного керівництва в партизанських з’єднаннях. В ньому говорилося: “б. Відповідно до структури партійних організацій військових частин Червоної армії встановити єдину структуру партійних організацій партизанських з’єднань України: а) партійна організація роти; б) партійне бюро заго-

ну; в) партійна комісія з'єднання. 7. Встановити єдину структуру комсомольських організацій партизанських з'єднань України: а) комсомольська організація роти; б) бюро комсомольської організації загону; в) помічник комісара з'єднання по комсомолу"³⁶. Не будемо полемізувати з приводу того, яка структура політорганів була кращою — та, що склалася в партизанських формуваннях, чи та, що була впроваджена в Червоній армії. Наводимо уривок з цього документа лише для того, щоб показати, наскільки важливою вважали партійно-політичну роботу в тилу ворога керівні радянські органи.

Не залишалася поза увагою й молодь партизанських формувань. Вона об'єднувалася в комсомольські організації, котрі були досить чисельними. Як і в партійних організаціях, тут простежується стійка тенденція до збільшення кількості комсомольців у міру розвитку партизанського руху. Так, у першому молдавському з'єднанні з вересня 1943 р. до квітня 1944 р. комсомольська організація збільшилася з 111 до 596 осіб. У з'єднанні ім. М. Хрушова (командир — І. Шитов, комісар — М. Шумак) з лютого 1943 р. до березня 1944 р. кількість комсомольців збільшилася з 40 до 379 осіб. За час бойових дій на 30 % зросла комсомольська організація з'єднання ім. Молотова (командир — М. Салай, комісар — М. Негреєв). Подібними темпами зростали комсомольські організації і в інших з'єднаннях³⁷. Ідеологічна робота серед молодих бійців посідала далеко не останнє місце в діяльності комісарів, що знайшло свій відбиток у мемуарній літературі, щоденниках та ін. На зборах і нарадах комсомольського активу серед інших слухали й обговорювали питання політмасової, пропагандистської роботи. Так, запис у щоденнику комісара з'єднання С. Руднева свідчить про те, що 1 липня 1943 р. він провів нараду комсомольського активу з порядком денним: 1) роль комсомолу в боротьбі з “барахольством”, 2) роль комсомолу в піднятті авторитету молодшого командира, 3) завдання комсомолу в подальшому просуванні частини з'єднання по районах, в яких зустрічаються націоналісти, 4) розгортання, виховної роботи серед комсомольців³⁸.

Радянські партизани та підпільники були фактично політичними представниками радянської влади на окупованій території. Тому питання політмасової роботи серед партизанів і місцевого населення були серед найважливіших в діяльності їх політорганів. На “Великій землі” ставилося завдання забезпечити належний рівень усної пропаганди та випуск газет і листівок для розповсюдження серед населення окупованої території. Треба сказати, що друкована продукція (газети, листівки) користувалася великою популярністю у населення, адже це було практично єдиним альтернативним джерелом отримання інформації про події на фронтах Великої Вітчизняної війни. Роль агітаторів, розповсюджувачів таких видань, як правило, виконували партизанські розвідники, зв'язкові. Комісари особисто проводили інструктажі, розподіляли друковану продукцію між підрозділами³⁹. Розвідники проникали в села, міста, залишали листівки біля колодязів, на порогах домівок, розклеювали на парканах, стінах будинків. Однак, найбільш масове розповсюдження листівок здійснювалося під час тривалих рейдів та маршів. З цією метою у з'єднаннях були виділені агітатори. Тільки в одному загоні ім. 24-річниці РСЧА (з'єднання О. Сабурова) їх налічувалося 17 осіб. За час перебування в тилу ворога це з'єднання розповсюди-

ло 725 тис. листівок. З'єднання С. Ковпака випустило 977 тис. листівок, О. Федорова — 20 тисяч, В. Бегми — 90 тисяч⁴⁰. Велику допомогу партизанам у цій справі надавав ЦК КП(б)У. Тільки в 1943 р. в тил ворога було переправлено 84 портативні типографії, 15 кваліфікованих редакторів⁴¹. Це дозволило підпільним обкомам і більшості партизанських формувань здійснювати випуск не тільки листівок, а й газет, журналів і брошур. Обласна газета “Червоний прапор” (Ровенська область) видавалась українською та польською мовами. Особливою популярністю серед партизанів і населення користувалися кінофільми про життя в радянському тилу і події на фронтах Великої Вітчизняної війни. Перша кіноустановка з'явилася у з'єднанні О. Федорова 27 грудня 1942 р. Вона була завезена з Москви літаком. Першим кінофільмом, який дивилися партизани після півторарічної перерви, стала документальна стрічка “Розгром німців під Москвою”. Дещо пізніше, в червні 1943 р. звукова кіноустановка була доставлена в з'єднання О. Сабурова, де вона широко використовувалася для пропагандистської роботи серед населення. В жовтні 1943 р. саме ця установка і 6 кінофільмів були передані партизанам Поліської області Білорусії⁴².

Ідеологічний вплив радянських партизанських формувань на населення, яке перебувало в окупації, здійснювався різними методами. Менш поширеними, але дуже ефективними заходами були мітинги і збори в населених пунктах. Як правило, вони були приурочені до різних радянських свят. Відомо, що 1 травня 1942 р. партизани з'єднання Л. Іванова провели мітинги в селах Герасимівка, Шилинка, Горожанка, на яких були присутні більше 1000 осіб. Партизани з'єднання під командуванням В. Андреева тричі проводили збори в містечку Городниця, по двічі — в Адамівці та Осовій. У селі Охрамевичі Корюківського району Чернігівської області з'єднання М. Попудренка провело збори за участю 400 місцевих жителів⁴³. Після мітингу в с. Новосілки Волинської області, який проводив комісар В. Шангін, місцеві жителі допомогли партизанам знайти 12 складів із продовольством, які належали націоналістичним формуванням⁴⁴.

Партизанські політпрацівники нерідко залучали до співпраці духовенство окупованих територій і це носило не епізодичний, а постійний характер. Так, партизани з'єднання О. Федорова налагодили контакти зі священником Никодимом із села Угриничі. Один із партизанів, переодягнувшись у рясу, під час проповіді вів агітаційну роботу серед прихожан. Партизани з'єднання О. Сабурова і комісара З. Богатиря поряд зі своїми листівками розповсюджували листівки, підготовлені духовенством. Священики сіл Хіночі і Озеро Володимирецького району Ровенської області, виконуючи завдання партизанів, проводили агітаційно-пропагандистську роботу проти німців⁴⁵. Таких фактів зафіксовано багато.

Зауважимо, що ідеологічна робота партизанських політorganів у західних областях України мала певні особливості, що відбивали складну палітру міжнаціональних відносин у цьому регіоні, з одного боку, і вплив самостійницької пропаганди, — з другого. Так, комісар С. Руднев у своєму щоденнику занотував 22 червня 1943 р.: “Сьогодні написав листівку українською мовою, в котрій розкрив суть українського націоналізму”⁴⁶. Радянські партизанські формування рідко вступали в бойові сутички з націоналістичними угрупованнями. Частіше боротьба велася пропагандистськими методами, на що націлювали рішення центральних партійних органів, адже утворення української самостій-

ної держави (за що боролися націоналісти) не входило до планів сталінського керівництва партії. Тому наріжним каменем ідеологічної роботи партизанських політорганів вважалася пропаганда інтернаціоналізму, спільності інтересів народів у боротьбі проти гітлерівців. В ідеологічній боротьбі проти націоналістів радянські партизани не нехтували й провокаціями. Іноді вони підкидали німцям провокаційні документи, що компроментували ОУН. Результатом таких акцій були репресії, спрямовані проти самостійників⁴⁷.

У складі Вермахту було чимало військових формувань із представників слов'янських народів, пропагандистська робота серед яких нерідко закінчувалася їхнім переходом на бік партизанів. На початку 1943 р. до партизанів стали переходити солдати словацького гарнізону, з яких 18 травня 1943 р. був сформований партизанський загін на чолі з Яном Налепкою і комісаром Л. Федоровим⁴⁸. В 1943—1944 рр. такі переходи стали систематичними. На станції Маціюв Волинської області на бік партизанів перейшли 300 поляків місцевого гарнізону⁴⁹. Наприкінці 1942 р. у партизанське з'єднання О. Сабурова перейшли 50 поліцаїв Лельчицького району. Досвід партизанських формувань із розкладу ворожих частин, що склалися з представників різних національностей, став предметом обговорення на нараді нелегального ЦК КП(б)У з командирами і комісарами партизанських з'єднань 28—29 травня 1943 р. В ухваленому з цього питання рішенні вказувалося: “Враховуючи наявність чехословацьких солдатів і офіцерів, які добровільно перейшли на бік партизанів, і великої кількості передового польського населення, що бажає включитися в активну збройну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, але не має організаційного досвіду, нарада схвалює практику генерал-майора тов. Сабурова в справі утворення окремих самостійних польських і чехословацьких партизанських загонів і рекомендує проводити її всім партизанським з'єднанням”⁵⁰.

Ідейно-пропагандистська робота радянських партизанів тісно поєднувалася з роботою підпілля. Підпільні організації були створені у всіх регіонах окупованої України. Вони збирали розвідувальні дані, вчиняли терористичні акції, поширювали серед населення республіки і в таборах військовополонених радянські газети, листівки, виготовляли їх у підпіллі. Підпільні обкоми КП(б)У налагодили випуск районних газет. І доносили правду до населення про події на фронтах, розвінчували грабівницьку політику окупантів. Так, наприкінці 1942 р. Чернігівський підпільний обком партії розпочав випуск республіканської газети “Комуніст”, тоді ж Сумський підпільний обком видав газету “За Родину”, з весни 1943 Ровенським підпільним обкомом почала видаватись обласна газета “Червоний прапор”. Підпільники Житомирщини з лютого 1943 р. випускали газету “За радянську Україну”. В багатьох випадках на випук газет спромоглися навіть районні і міські підпільні організації. Тільки на Ровенщині видавалися 7 газет — “Богунець”, “Ворошиловець”, “Червона зірка”, “Кармалюк”, “Більшовицька правда”, “Червоний шлях”, “Син України”. Львівські підпільники видавали газети українською і польською мовами: “Голос вольності”, “Новини дня”, “Боротьба”, “Партизан”. Загалом підпільні організації України на окупованій ворогом території випускали понад 60 назв газет, які поширювалися серед населення⁵¹.

Таким чином, ідеологічна робота в радянських партизанських формуваннях і підпільних організаціях мала багатовекторний характер. Вона спря-

мовувалася на нейтралізацію нацистської пропаганди, висвітлення реальних подій на фронтах, протидію заходам окупантів у сфері економіки та працевикористання тощо. Одним із найважливіших її напрямів стало здобуття морально-психологічної підтримки місцевого населення та його залучення до спротиву гітлерівцям у всіх його проявах — від непокори окупаційним властям до відкритої збройної боротьби.

Головними завданнями окупаційних органів вважалися налагодження ефективної експлуатації економічних і людських ресурсів, а також встановлення повного контролю над усіма сферами людського життя. Цього можна було досягти, не в останню чергу, шляхом ідеологічної обробки населення, нейтралізації негативних, нелояльних настроїв і поступового привернення на свій бік. Необхідно було довести, що німецька армія несе не тільки смерть і розруху (що неминуче у збройній боротьбі), а й веде боротьбу не заради досягнення прагматичних інтересів, а, перш за все, проти більшовизму, його ідеології і несе народу України свободу, звільнення від гніту, високу європейську культуру. З іншого боку, якнайшвидше відновлення цивільного життя на окупованих територіях у всіх його проявах могло стати яскравим підтвердженням тези про слабкість більшовицького режиму, його нежиттєздатність і близький крах. Це мало неабияке значення для формування громадської думки у світі і впливу на радянське суспільство, а відтак — і на досягнення кінцевої мети війни.

Одним із найдійовіших пропагандистських прийомів для утвердження думки про позитивний характер “нового порядку” стали повідомлення про відкриття виховних освітніх установ — дитячих садків, шкіл, гімназій, технікумів, інститутів, університетів. Звичайно, верхівка Райху, яка часто не переймалася власною освітою, не бажала опікуватися освітою українського населення. Більше того, вона вважала шкідливим надання широких знань підкореним народам з огляду на ідеологічне забезпечення свого майбутнього панування⁵². Але з початком війни окупанти змушені були дещо змінити своє ставлення до місцевого населення і прагнули використати освітні заклади з метою “промивання мізків” та контролю за морально-психологічним станом упокорення дітей і молоді. З огляду на ментальність українства, яке завжди шанобливо і з повагою ставилося до освіти, як прояву високої духовності, такі заходи мали сприяти заспокоєнню місцевого населення, збуреного війною, здобуттю довіри до німецької адміністрації та її дій. Кожне повідомлення в газетах про відновлення чи появу нових навчальних закладів супроводжувалося “реверансами” в бік окупаційної адміністрації.

На початковому етапі війни, коли Вермахт просувався вперед дуже швидко, до утворення окупаційних органів влади існував певний часовий простір. Виникав ідеологічний вакуум, який утворював сприятливі умови для поширення націоналістичних ідей, що широко використовувала ОУН. Освітні заклади швидко ставали осередками пропаганди самостійницької ідеології, особливо, в Західній Україні, де значна частина населення нещодавно постраждала від більшовицьких репресій. На протидію цим зусиллям українських самостійників спрямовували свої заходи не тільки окупанти, а й радянський рух Опору.

Відділи освіти при обласних управах несли безпосередню відповідальність перед окупаційною владою за зміст освіти, її ідеологічну спрямованість. У свою

чергу, відділи освіти обласних управ надсилали подібні документи до районних управ. В одному з таких листів начальник відділу освіти Дніпропетровської обласної управи професор П. Козар досить відверто ставив вимоги перед своїми підлеглими: "...При цьому надсилаємо додатково затверджені Генералкомісаріатом вказівки до очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу таких підручників... Кожен учитель керованої Вами школи повинен точно за вказівками, що до цього додаються, обробити ці підручники і тільки після Вашої особистої перевірки роздати учням..."⁵³. У вказівках йдеться про такі підручники як "Читанка" для 1-х класів Н. Забіли і М. Пригари, "Прописи" І. Рейзерова, "Читанка" для 2-х і 3-х класів Т. Горбунцової і Н. Попової, "Природознавство" В. Тетюрьова та інших, даються поради як саме вичистити їх текст⁵⁴. Таким чином, цензурі підлягали підручники навіть початкових класів. З підручників вилучався матеріал, який будь-яким чином був пов'язаний із радянською минувиною, або в ньому містився бодай натяк на патріотизм. Учитель повинен був внести (за нашими підрахунками) 386 правок та змін до текстів. Іноді було рекомендовано вирізати 10—20 сторінок. Неприпустимими були слова "колгосп", "піонер", прізвища Ленін, Чапаєв, Горький, Щорс. Годі й говорити про такий вислів як "тов. Сталін — наш друг і вчитель", що було поширеним явищем у підручниках передвоєнних часів⁵⁵. Ці приклади яскраво демонструють тотальний ідеологічний контроль за освітою з боку окупаційної влади, починаючи з дитинства.

Поряд з чистками шкільних підручників цензурі підлягала й художня література як шкільної програми, так і поза нею. Серед архівних документів відділу пропаганди є чимало списків "небажаної советської художньої літератури". До списків "небажаних" авторів були занесені прізвища М. Бажана, І. Гончаренка, В. Сосюри, М. Рильського, П. Тичини, Н. Забіли та багатьох інших письменників і поетів (усього 36 осіб), а також письменників єврейського походження Н. Рибак, М. Зісмана, С. Голованівського, Д. Айзмана, С. Аксельрода, С. Юшкевича, М. Квітко, Й. Нусінова, Н. Лур'є та А. Шлома⁵⁶. Списки авторів-євреїв склалися безвідносно до їх творів чи висловлених у них ідей. Тобто, з ідеологічної точки зору до уваги відділу пропаганди потрапляли не тільки "шкідливі" за змістом книжки, а й усі автори єврейського походження. Такі книжки не повинні були входити до активу шкіл та бібліотек. Цілеспрямована політика антисемітизму, що була складовою нацистської ідеології, знаходила прояви в культурно-освітній сфері окупації⁵⁷. Так, у серпні 1943 р. голова Криничанської райуправи повідомляв Одарівську сільуправу: "Надсилаємо Вам список небажаних авторів. Твори цих письменників під наглядом старости або секретаря сільуправи слід вилучити з усіх бібліотек (в школах також) та оголосити населенню, що читання творів вказаних авторів не дозволяється й ці книжки здати через сільуправу до райуправи до 1.9.43 року"⁵⁸. Отже, під контроль гітлерівців потрапляли не лише школярі, а й інші верстви населення.

Разом із тим, окупаційні органи чітко регламентували й дозували дозволи на використання української та зарубіжної літератури в школах⁵⁹. Таким чином, стає очевидним, що і в художніх творах поетів, письменників, байкарів окупанти вбачали ідеологічну загрозу своїй колонізаторській, грабіжницькій політиці, адже твори перелічених та інших заборонених авторів пронизані духом любові до рідного краю, свободи, закликami до боротьби за кращу долю свого народу.

Окупаційна влада для удосконалення своєї ідеологічної роботи цікавилась тим, що вивчали в радянських школах, як висвітлювалися ідеологічні питання. Свідченням цього є запит генерал-комісара м. Дніпропетровська до завідуючого шкільним відділом обласної управи Ф. Безручки від 11 червня 1943 р. Він писав, що “шкільному відділу Р-II при Генералкомісаріаті необхідні: 1. програма для рад. VII кл. з “Конституції СРСР”, котрої немає серед надісланих та 2. Підручник з історії для X класу. Пан Гакланд (шультрат) просить доставити їх у найкоротший термін”⁶⁰. Вірогідно, ці матеріали могли знадобитися представникам нової влади для кращого розуміння ідеології противника, пошуку в ній слабких місць і використання їх своєю пропагандистською машиною.

Відкриття спеціальних відділів освіти при управах різного рівня, їхня активна діяльність та внутрішнє листування свідчать про те, що освітні заклади використовувалися як один із найважливіших важелів витіснення комуністичної ідеології, засіб морально-психологічного контролю й насадження у свідомості населення розуміння зверхності німецької нації. Одним із головних завдань освітньої програми гітлерівців була пропаганда міфу про визвольну місію німецької армії, яка, начебто, несе свободу українському народові. Цю ідею гітлерівці намагалися прищепити місцевому населенню. Відомо, що в роки окупації частиною суспільства оволоділи аполітичні настрої і вона обрала шлях пристосуванства. Вагомою причиною такої моделі поведінки була образа на радянську владу за голодомор, тотальні репресії та переслідування у міжвоєнний час, усвідомлення невідповідності марксистської теорії інтересам широких верств населення. Знайшлися й такі, хто розраховував “добре влаштуватися” у важкий час ціною співпраці з окупантами. Більшості таких людей були притаманні брак світоглядних принципів і тривких моральних засад, ідеологічний конформізм. Деякі громадські діячі з альтруїстичних мотивів увійшли до складу окупаційних органів із метою прислужитися співгромадянам.

Контрагентами ідеологічного простору на окупованій території України були українські громадські інституції. Відомо, що осередки “Просвіти”, “Жіночої служби Україні”, “Жіночих комітетів” та інших об’єднань створювалися на початку війни з ініціативи похідних груп ОУН і були справжніми місцевими центрами культурного й суспільно-політичного життя. В цих організаціях, у тому числі і “Просвіті”, виникали шкільні, жіночі, церковні, друкарські, агрономічні секції. Вони ставили за мету поширення серед населення знань з української історії, культурних традицій, літературної спадщини, всього того, що впливало на самоідентифікацію української нації. Разом із тим, існували секції антибільшовицької пропаганди, які намагалися розкривати злочинний зміст комуністичної ідеології, антинаціональний характер її спрямованості. Діяльність культурно-освітніх організацій, що стояли на позиції боротьби за українську самостійність, не обмежувалася тільки освітянськими, культурницькими та соціальними заходами. Осередки “Просвіти” також намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами, довести їм, що українці є розвинутою, самодостатньою в усіх відношеннях нацією.

На території західноукраїнських земель окупованої України, крім “Просвіти”, виникали також відділи “Жіночої служби Україні” (ЖСУ). Вже 13 серпня 1941 року на загальних зборах жінок м. Луцька — українок за національністю,

було засновано повітовий відділ ЖСУ на чолі з Т. Редьковою. Планувалося організувати відділи-філії по селах Луцького повіту. “Жіноча служба Україні” мала “референтства”: гуманітарне, пропагандистське, господарче, посередницьке, праці⁶¹. Одночасно з виникненням на Волині жіночих організацій та культурно-просвітницьких осередків з’явився “Союз українських комбатантів” (СУК) в м. Луцьку⁶². Головним його завданням була робота з організації колишніх вояків української армії, щоб “співділати з німецькою владою в справі підготовки українських військових кадрів”, поглиблення їх військових знань, допомога бідним. Співпраця з “новою” владою з відновлення адміністративного та господарського життя також входила до завдань СУК. Ця організація отримала право створювати свої відділи, організувати різні секції, видавати військову літературу, відкривати бібліотеки, проводити масові “імпрези” і т. ін.⁶³ Ідеологічне забарвлення діяльності таких організацій в умовах окупаційного режиму не могло бути цілком самостійницьким і мало переважно національний характер.

Серед діячів-просвітян знаходилися такі, які з метою нейтралізації дій гітлерівських спецслужб щодо “Просвіти” часто втягувалися в політичні акції гітлерівців і цим викликали осуд місцевого населення. Прикладом може бути вручення “вітальних адрес” групі гітлерівських генералів з нагоди вдало проведеної німецькою армією операції з оточення радянських військ у районі Харкова навесні 1942 р. Такі акції не додавали авторитету “Просвіти” і викликали політичну дезорієнтацію населення. Наприкінці 1942 р. окупаційна влада м. Харкова навіть запросила до Німеччини делегацію просвітян на чолі з професором В. Дубровським, що свідчило про високу оцінку діяльності цієї організації⁶⁴.

Світоглядні орієнтири і ставлення до більшовицького режиму багато в чому визначали можливості працевлаштування. З початку окупації гітлерівці за допомогою місцевих органів управління проводили “кампанії на визначення благонадійності” педагогічного персоналу шкіл, вихователів дитячих садків, викладачів технікумів та вищих учбових закладів. Особам, які переслідувалися за радянського часу або дезертирам, які виявили готовність до співпраці, окупанти надавали можливість працювати в першу чергу. Ідеологічний ухил таких кампаній очевидний. Окупанти усвідомлювали, що навчально-виховний процес на всіх рівнях є найбільш вразливою ділянкою для проникнення антифашистської пропаганди. Саме тому у шкільний процес втручалися окупаційна адміністрація, місцеві допоміжні органи управління, польові комендатури спецслужби. За політичну благонадійність учителів несли повну відповідальність директори шкіл, які мали також стежити за тим, щоб не проводилася комуністична пропаганда. Окупаційна влада суворо забороняла “запровадження в процесах навчання питань політичного характеру”⁶⁵.

Разом із тим, влада не могла не рахуватися з потребами українського соціуму, особливо в умовах поглиблення розриву між пропагандистськими гаслами і окупаційною дійсністю. Тому іноді змушена була йти на деякі поступки. Так, перед початком навчального року на нараді 16 серпня 1942 р. директорам шкіл Солонянського району Дніпропетровщини рекомендувалося ознайомити учителів та учнів із творами раніше заборонених письменників: Б. Грінченка, О. Олеса та інших, пропонувалося “виховувати в учнів любов до рідного краю, повагу до національних українських побутових традицій, до

релігійних почуттів інших”⁶⁶. Відгомін таких змін знаходимо в іншому документі. Так, студент Кременецької технічної школи В. Борщик у своїй біографії обіцяв “учитися на користь свого народу і державі на славу”⁶⁷. Це цілком співпадало зі статутом “Міської середньої технічної школи” у м. Кременці, мета якої полягала в тому, щоб “дати Державі, Краєві фахових робітників”⁶⁸.

Одним із проявів ідеологічного протистояння в Україні в роки війни став колабораціонізм. У передвоєнний час морально-психологічний стан радянського суспільства характеризувався насадженням покори та однодумності, тотальної підозри і страху, що формувало відчуття особистої другорядності, повної підпорядкованості колективу, державно-партійним органам. Звичайно, така політика держави не могла не викликати обурення українства, відвертала його від більшовицького режиму, формувала опозиційні настрої і створила підґрунтя для співпраці з окупантами. Так, у м. Краматорську Сталінської області добровільно вступили у поліцію майже 400 осіб, у Лиманському районі тієї ж області — понад 200 осіб. До 129-го батальйону охоронної поліції у м. Дніпропетровську добровільно вступили 63 поліцаї, за що їхні родини отримували харчові пайки. Така ж ситуація спостерігалася і в районах області. У Петриківському районі до німецької армії вступили 1425 осіб, у П’ятихатському — 1394⁶⁹. Добровільно йшли на службу до гітлерівців не тільки звичайні громадяни, а й окремі комуністи. У Ворошиловградській області із залишених для підпільної роботи 4004 членів і 956 кандидатів ВКП(б), 2635 членів і 664 кандидати знищили свої партійні документи. Більшість із них співпрацювали з гітлерівськими окупантами в економічній та соціальній сферах⁷⁰. Остаточних даних про загальну кількість українців, які співпрацювали з окупантами немає, але йдеться про сотні тисяч людей, які з тих чи інших причин вдалися до співпраці. Не всі вони керувалися ідеологічними мотивами: більшість прагнула вижити у складних умовах, а дехто не приховував свого ставлення до сталінського режиму.

Антирадянські настрої виявляла й частина інтелігенції радянського тилу. Аналіз спецповідомлень агентів НКВС дозволяє зробити висновок, що в її середовищі вже на початку війни чітко окреслилися дві категорії: ті, хто лояльно ставився до радянської влади і ті, хто до цього часу розгубився і від постійних нестатків та напівголодного життя дійшов до відчаю, зневірився і не чекав добра від майбутнього. До лояльної категорії спецорганами віднесено письменника Ю. Яновського, поетів М. Рильського та В. Сосюру, оперних співаків А. Іванова та М. Шостака, архітектора В. Заболотного, композитора П. Козицького, академіка Л. Яснопольського, які “тверезо оцінюють умови, що склалися на фронтах, виражають впевненість в перемозі Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками”⁷¹. Разом із тим, у донесенні, яке датується 23 серпня 1942 р., підкреслювалося, що науковий співробітник АН УРСР професор М. Лошкарєв повідомлення про становище на Південному фронті використовував для поширення чуток серед інтелігенції. За його словами, “єдиним виходом для нас мала б бути негайна капітуляція й погодження на ті умови, котрі поставлять нам німці, тобто створення вільної України, відторгнення прибалтійських держав і Кавказу та зміни у внутрішній політиці”⁷². Академік В. Сельський також критикував командування Червоної армії і вважав, що “немає дисципліни, організації як в армії, так і в тилу”⁷³. Такі політичні погляди вислов-

лювала частина української інтелігенції в умовах радянського тилу, коли була хоч якась можливість не померти від голоду та холоду. Що вже казати про населення, яке було в окупації. В умовах кризи українського суспільства, в якій воно опинилося з початком війни, коли перед населенням виникла проблема, як жити далі, люди не могли довго вести себе індіферентно. Рано чи пізно вони повинні були визначитися, як діяти, як сприймати нові порядки, перебувати до них в опозиції чи шукати компромісне рішення. Це залежало від багатьох факторів, як особистісних, так і суспільних.

Феномен колабораціонізму в Україні, певною мірою, знаходить своє пояснення у контексті окупаційної політики гітлерівців. Ця політика з перших днів німецького “нового порядку” підштовхувала значну частину населення України, незалежно від національності, до співпраці з окупантами. Для досягнення своєї мети — залучення українського населення до співпраці, гітлерівці широко використовували засоби масової інформації: радіо, газети, листівки, плакати тощо. Друкована пропаганда була головною формою ідеологічної обробки населення. На її сторінках, у першу чергу, проходила думка про безперспективність опору німцям, про непереможність Вермахту, про те, що населення повинно бути вдячним за його визволення від більшовизму. Широко викривалися злочини більшовиків проти цивільного населення, масові вбивства, тортури українців, поляків у в’язницях і тощо⁷⁴. В Україні особливо широко використовувалася радіо пропаганда. В передачах мова йшла про поразки Червоної армії, наводилися цифри взятих у полон (що було недалеко від істини у початковий період війни), про переможну ходу німецьких військ, про те, що німецький народ є носієм високої культури тощо. Відпускаючи по домітках частину військовополонених, гітлерівці наголошували, що вони борються проти більшовизму, а не проти широких верств населення⁷⁵.

Ідеологічний чинник у діях гітлерівців на окупованій території України забезпечувався пограбуванням економічних ресурсів республіки, насадженням зверхності арійської раси, розвінчуванням більшовицьких ідеологічних установок, протидією самостійницькому рухові, залученням якомога більшої частини українського суспільства до співпраці з режимом. Для цього застосовувалися засоби заохочення, примусу, залякування, переслідування, а нерідко й фізичного знищення непокірних. Головне завдання полягало в тому, щоб взяти не тільки під фізичний, але й ідеологічний контроль населення окупованих територій, унеможливити будь-які прояви невдоволення окупаційною політикою гітлерівців. Отже, ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні було досить різноплановим. Воно складалося з багатьох чинників, до яких слід віднести власний досвід життя українців за часів радянської влади, пропагандистські акції самостійницьких інституцій, певну розгубленість та ідеологічну дезорієнтацію населення на початку війни, українсько-польське протистояння, вплив гітлерівської пропаганди. Всі перелічені фактори в роки війни діяли одночасно і, до певної міри, визначали настрої певної частини українського населення та його готовність до співпраці з окупантами.

Нові завдання постали перед пропагандистськими службами у зв’язку з початком визволення України від гітлерівських окупантів та відбудовними процесами, що розпочалися у республіці. Ідеологічна боротьба не згорталася,

хіба що змінювалися її пріоритети. Як і раніше, головним вектором радянської пропаганди залишався остаточний розгром ворога. На це були спрямовані зусилля засобів масової інформації. В радянській пресі на зміну тривожним зведенням “Радінформбюро” прийшли радісні звістки про перемоги Червоної армії, визволення міст і сіл України. Газетні публікації цього періоду вирізнялися оптимізмом і вдячністю Червоній армії, керівництву партії і особисто Й. Сталіну. Особливо виразно це відбилосся у політичному плакаті. Заклики до оборони змінилися на теми наступу, впевненості в перемозі у світлому майбутньому. Підписи на плакатах виражали глибоку вдячність Й. Сталіну.

Іншою темою, що мала виразне пропагандистське забарвлення, були збитки, завдані республіці окупантами. Опікуватись питаннями їх підрахунків були покликані Надзвичайна республіканська та обласні комісії, створені за рішенням ЦК ВКП(б) 5 березня 1943 р. За час їх роботи були складені десятки тисяч актів, протоколів, заяв і свідчень очевидців про звірства гітлерівців. До збитків зазвичай відносилися не тільки ті, що були спричинені безпосередньо окупантами, а й ті, яких зазнала республіка в результаті евакуації, коли знищувалося те, що не могло бути вивезене. Результати такої роботи передбачалося використати як у міжнародному суді з відшкодування збитків, заподіяних Німеччиною, так і в переговорах із союзниками як знаряддя тиску в ідеологічних питаннях повоєнного устрою світу.

Зауважимо, що початок відбудовних процесів в Україні в ідеологічній площині позначився ухваленням ЦК ВКП(б) 27 вересня 1944 р. одразу двох документів: постанови “Про заходи допомоги Українській РСР у справі покращення політичної і культурно-просвітницької роботи” та “Про недоліки в політичній роботі серед населення Західних областей СРСР”⁷⁶. Обидва вони мали ідеологічне спрямування і ставили перед компартією республіки завдання відновлення панівного становища більшовицької ідеології на зазначеній території, для чого передбачалося посилити керівний партапарат кваліфікованими кадрами. Більшовицькі органи дбали про те, щоб на визволеній території не виникав політичний вакуум, вони створювали партійні і комсомольські організації.

Важливою складовою завдання ідеологічної уніфікації України вважалася боротьба проти українського самостійницького руху, який із вигнанням гітлерівців повністю зосередився на антирадянських акціях. Повстанці спалювали МТС, зерносховища, руйнували мости, перешкоджаючи доставці збіжжя на елеватори, здійснювали терористичні акти проти представників радянської влади, поширювали листівки із закликами до селян бойкотувати хлібопоставки. Незрідка вони містили погрози за співпрацю тим, хто наважувався на співпрацю з більшовицьким режимом⁷⁷. Так, були вбиті старший механік Бур’ян та п’ятеро робітників Демидівської МТС, директор Варковецької МТС В. Строкань, директор Антонівської МТС Є. Мушинський, 12 співробітників районного партійного апарату⁷⁸. За таких обставин радянська влада активізувала пошук, викриття і притягнення до відповідальності осіб, які співпрацювали з окупантами, робила спроби ототожнити українських націоналістів із гітлерівцями і розгорнула проти них масовану пропагандистську кампанію. 12 січня 1944 р. в пресі було опубліковано звернення Президії Верховної Ради УРСР до українського народу. В ньому, зокрема, зазначалося: “Ваш ворог — згряя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бульбівці, запродавши Гітлеру, допо-

магають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну”⁷⁹. Подібні стереотипні лексичні форми були розповсюдженими, але мали дуже мізерний вплив на українську спільноту. Однак поєднати будь-якою ціною український націоналізм із нацизмом вважалося одним із головних завдань радянської пропаганди. У боротьбі з націоналістами радянська влада вдавалася не тільки до залякування, збройних операцій, провокацій, а й до більш витончених засобів боротьби, зокрема, до спрямованих на ідеологічну дискредитацію українських самостійників. Про ці події колишній учасник УПА Д. Лавренюк писав: “Це були часи, коли агенти КГБ стали проникати в підпільну організацію і спокійно виловлювати всіх луччих людей і ще під маркою повстанців з тризубами на шапках убивали цілі сім’ї і кидали в криниці, потім казали, що це бандерівці робили”⁸⁰.

Комбінуючи різні методи, в тому числі й масової обробки свідомості, радянське керівництво зрештою домоглося зламу ситуації на свою користь. До краю стомлені війною та громадянським протистоянням у західноукраїнському регіоні люди бажали тільки одного: якомога швидшого припинення боротьби, жертв і збитків, якою вона супроводжувалася.

Історія показала, що переможця в цьому ідеологічному протистоянні не було. Військово-організаційними засобами сталінський режим зумів лише подолати самостійницький рух. Але ідея суверенної української державності продовжувала жити.

Друга світова війна зробила Україну епіцентром ідеологічних зіткнень різних політичних сил і регіонів. Війна втягнула в орбіту затяжної боротьби усі верстви населення республіки, розділивши навпіл українську спільноту у питаннях самовизначення і ставлення до диктаторських режимів.

Напад гітлерівської Німеччини на СРСР супроводжувався відповідними інформаційними акціями, що мали сприяти реалізації задумів нацистської верхівки. Напередодні та під час Другої світової війни відбулися зміни в ідеологічній роботі більшовицького партійного апарату, що мало відповідати викликам часу. Перебудова політичної роботи в армії, застосування більш гнучких методів політико-виховної роботи у поєднанні із жорсткими формами зміцнення військової дисципліни дозволили мобілізувати маси й підвищити боєздатність діючої армії.

Ідейно-політичні заходи більшовиків дозволили належним чином організувати роботу радянського тилу, використати випробувані часом важелі ідеологічного впливу на забезпечення фронту, переломити хід війни і досягти перемоги.

В період війни загострилося міжнаціональне протистояння на теренах спільного проживання українців та поляків, що мало й відповідний ідеологічний супровід.

Нацисти програли інформаційну боротьбу на окупованій території, більшість мешканців якої виявилися індіферентними до гітлерівських ідеологічних зусиль.

Ідеологічна боротьба в Україні відбудовного періоду зосереджувалася на відновленні ідеологічної уніфікації республіки із широким застосуванням засобів масової інформації. Один із її напрямів був пов’язаний з боротьбою проти націоналізму. Та все ж головним вектором залишалося утвердження панівної більшовицької ідеології, що, у свою чергу, мала забезпечити мора-

льно-політичну єдність повоєнного суспільства, прищепити йому переконання в тому, що існуюча соціально-економічна система є найбільш прогресивною у світі, завдяки чому й була досягнута перемога у війні.

¹ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939—1945. — Кер. тому В.І. Кучер. — Київ, 2003. — С. 70.

² Червона Україна. — 1939. — 17 вересня.

³ *Губарев В.К.* История Украины: Универсальный иллюстрированный справочник. — Донецк, 2006. — С. 429.

⁴ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т. 4. — Київ, 2003. — С. 90.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 118—159; Спр. 17. — Арк. 5, 20, 23, 24, 117—201, 379—389; Спр. 18. — Арк. 1—40, 49, 52—138.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 75—97, 104—119, 259, 272—287; Спр. 20. — Арк. 2—28, 37—66, 78—87, 110—144, 151—165, 206—213а, 214—219.

⁷ *Головка М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939—1945 рр. — К., 2004. — С. 204.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 20. — Арк. 175—178, 220.

⁹ *Кондратюк К., Лучаківська І.* Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // Вісник Львівського університету. — Вип. 33. — С. 142.

¹⁰ Державний архів Волинської області (*далі* — ДАВО). — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. не нумерований.

¹¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архіреєвський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. — К., 2002. — С. 580.

¹² Там само. — С. 581, 582.

¹³ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т. 4. — С. 59; *Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О.* Война 1941—1945. Факты и документы. — М., 2001. — С. 341.

¹⁴ *Сталин И.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. Изд. 4. — Ленинград, 1944. — С. 7.

¹⁵ *Коваль М.В.* 1941—1945 роки. Україна / Михайло Васильович Коваль // УІЖ. — 1991. — № 6. — С. 8.

¹⁶ *Пережогин В.А.* Из окружения и плена — в партизаны // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 25—32.

¹⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Док. и мат. в 3-х т. Т. 1. Изд. 2-е, доп. — К., 1985. — С. 75—76.

¹⁸ Там само. — С. 76—78.

¹⁹ *Калашник М.Х.* Испытание огнем. Военные мемуары. / М.Х. Калашник. — М., 1985. — С. 117, 178.

²⁰ О мерах ускорения доставки писем на фронт. Постановление ЦК ВКП(б) 4 октября — 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9-е, доп. и испр. Т. 7. 1938—1945. — М., 1985. — Т. 7. — С. 243—244.

²¹ Правда. — 1941. — 24 июня; Комсомольская правда. — 1941. — 26 июня; Известия. — 1941. — 24 июня, 28 июня; Большевик Запори́жжя. — 1941. — 24 червня, 25 червня, 26 червня, 27 червня, 28 червня, 29 червня; Червоний прапор. — 1941. — 25 червня.

²² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. — М., 1983. — Т. 7. — С. 254, 258, 260—261.

²³ Там само.

- ²⁴ О создании и задачах советского Информационного Бюро. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР 24 июня 1941 г. // КПСС в резолюциях... Т. 7. — 1983. — С. 213.
- ²⁵ Об организации Всесоюзного комитета помощи по обслуживанию больных и раненых бойцов и командиров Красной Армии. Постановление ЦК ВКП (б) 6 октября 1941 г. // КПСС в резолюциях... Т. 7. — С. 240—250.
- ²⁶ Об организации Всесоюзного социалистического соревнования металлургов. Постановление ЦК ВКП(б) 4 мая 1942 г. // КПСС в резолюциях... Т. 7. 1938—1945. — С. 286—288, 292—295.
- ²⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. В 3-х т. Т. 2. — К., 1980. — С. 157—158.
- ²⁸ *Старожилов М.В.* Партизанське з'єднання С.А. Ковпака. — Львів, 1966. — С. 45.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4, 140.
- ³⁰ *Богатырь З.А.* Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 22.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 142; Ф. 77. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 211; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 242; Ф. 95. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 80.
- ³² Там само. — Ф. 105. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 51.
- ³³ Там само. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 44; Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 43; Ф. 81. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 24.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1—12, 101—108; Ф. 66. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 42—43.
- ³⁵ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных. — К., 1988. — С. 89.
- ³⁶ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х томах. Т. 2. 1941—1976. — К., 1977. — С. 35—36.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 17; Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 269—270; Ф. 99. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 37; Ф. 105. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 47.
- ³⁸ *Руднєв С.В.* Щоденник про Карпатський рейд. — К., 1948. — С. 45; *Наумов М.И.* Степной рейд. — К., 1961. — С. 11; *Поліщук Б.Д.* Викликає 401-й. Документальна повість. — К., 1976. — С. 123; ЦДАГО України. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 43; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 242.
- ³⁹ *Поліщук Б.Д.* Назв. праця. — С. 7—8; ЦДАГО України. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 41—42.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2; Спр. 50. — Арк. 17; Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 63; Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 21; Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 49.
- ⁴¹ *Кучер В.И.* Из истории партизанских краев и зон на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941—1944) // Коммунистическая партия — организатор освобождения Украины от фашистских захватчиков. — К., 1975. — С. 230.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 27; *Попудренко М.* Щоденник. — К., 1949. — С. 129—132.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 21; Ф. 73. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 182—184; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 259.
- ⁴⁴ Там само. — Ф. 79. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 160.
- ⁴⁵ Там само. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 20; Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1; Ф. 68. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 180—181; *Федоров А.Ф.* Остання зима. Партизанська бувальщина. Літературний запис Е. Шатрова. — К., 1965. — С. 111.
- ⁴⁶ *Руднєв С.В.* Щоденник про Карпатський рейд. — К., 1948. — С. 55.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 73. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 210.

- ⁴⁸ *Богатырь З.А.* Назв. праця. — С. 317, 322, 331.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 73. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 209—210.
- ⁵⁰ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 1941—1976. — К. — С. 37.
- ⁵¹ *Григорович Д.Ф., Денисенко П.И., Немятый В.Н.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976. — С. 99—100.
- ⁵² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 347—348.
- ⁵³ Державний архів Дніпропетровської області (*далі* — ДАДО). — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 3.
- ⁵⁴ ДАДО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 4, 100.
- ⁵⁵ ДАДО. — Ф. Р-2443. — Спр. 69. — Арк. 4—10.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 2311. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 64—66.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 313—315, 323, 334—342.
- ⁵⁸ ДАДО. — Ф. Р-2311. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 129.
- ⁵⁹ Там само. — Ф. 2443. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 32—34.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 12.
- ⁶¹ ДАВО. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15, 18.
- ⁶² Там само. — Арк. 97.
- ⁶³ Там само. — Арк. 98—100.
- ⁶⁴ *Коваль М.В.* “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1995. — № 2. — С. 40.
- ⁶⁵ ДАДО. — Ф. Р-2276. — Оп. 1. — Спр. 1094. — Арк. 1.
- ⁶⁶ ДАДО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 3.
- ⁶⁷ Державний архів Тернопільської області. — Ф. Р-195. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 3.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 5. — Арк. 6.
- ⁶⁹ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території райхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — С. 233.
- ⁷⁰ Там само. — С. 234.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 1.
- ⁷² Там само. — Арк. 4.
- ⁷³ Там само. — Арк. 4—5.
- ⁷⁴ ДАВО. — Ф. Р-55/69. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 8, 11, 12; Спр. 106. — Арк. 25.
- ⁷⁵ *Крысько В.Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). — Минск, 1999. — С. 359.
- ⁷⁶ О мерах помощи Украинской ССР в деле улучшения массово-политической и культурно-просветительной работы. Постановление ЦК ВКП(б) 27 сентября 1944 г. // КПСС в резолюциях ... Т. 7. — С. 524—525.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 828. — Арк. 9—10.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 10—11.
- ⁷⁹ *Косик В., Осадчук П.* Цілком таємно... Секретні документи райху про діяльність ОУН 1941—1944 рр. / В. Косик, П. Осадчук // Літературна Україна. — 1991. — 19 грудня.
- ⁸⁰ Спогади учасника українського національно-визвольного руху (УПА) Дем’яна Лаврентьовича Лавренюка у 2-х частинах (Ксерокопія, архів автора).

Н. КАШЕВАРОВА

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій

В окупаційній проблематиці окреме місце посідає питання про різні аспекти процесу інтеграції окупованих країн у сферу впливу та контролю Третього райху, що дуже складно було б зробити, не послуговуючись масштабними даними про об'єкт завоювання, а саме — держави з належними їм територіями та проживаючим населенням, політичний устрій, державну ідеологію, внутрішню та зовнішню політику, економіку, історію та психологію народів, які населяли захоплені землі. Це питання тісно пов'язане з ідеологічними доктринами та реалізацією відповідної політики Німеччини в окупованій Україні. Хоча попереднє вивчення нацистськими дослідниками цього питання належить до періоду підготовки війни, розгортання практичної діяльності та реальні дослідження почалися лише в період окупації, після запровадження цивільної адміністрації.

На практиці ця політика передбачала збирання нацистами джерельної бази щодо окупованих ними територій, що надала б можливості для проведення різнопланових досліджень окупованих країн та розробки реальних планів і системи дій. Зрозуміло, що завойовники мали значні відомості стратегічного характеру про об'єкт завоювання ще до початку війни, здобуті з різних джерел, але для довготривалого управління були потрібні значно ґрунтовніші знання, і доступ до джерел (документів архівів, бібліотек, органів влади, науково-дослідних інститутів), особливо на території України, нацисти отримали у своє розпорядження безпосередньо вже після нападу на Радянський Союз. Цей напрям діяльності нацистських установ та організацій на окупованих територіях багато років перебував поза увагою більшості дослідників.

Певне світло на цей процес може пролити діяльність такої нацистської організації, як Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга, та пов'язаних з ним інших установ, курованих або очолюваних Альфредом Розенбергом, а також конкуруючих з ними установ та організацій Третього райху. Оперативний штаб (далі — ОШР або Штаб), більша частина документів якого зберігається зараз у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ)¹, був створений у липні 1940 р. для конфіскації різноманітних культурних цінностей на території окупованих країн, спочатку — Західної Європи, а з 1941 р. — Радянського Союзу. Але невдовзі в офіційних документах влади, в першу чергу у відомому наказі Гітлера від 1 березня 1942 р., документально було закріплене інше завдання ОШР, головне і першопочаткове з точки зору самого Розенберга — ідеологічна боротьба з так званими “ідейними противниками” націонал-соціалізму — більшовизмом, єврейством і масонством, організація в рамках цього завдання розгорнутого процесу пошуку, конфіскації, обліку різноманітних матеріалів².

Однак тривалий час як зарубіжні, так і вітчизняні науковці не уявляли повної картини діяльності Штабу та його завдань, тому що більшість його документів (орієнтовно близько 80 тис.), що зберігаються у Києві, а частина з них перевезена до Москви, були засекречені до початку 90-х років³. Крім того, основну увагу дослідники зосереджували на діяльності ОШР у галузі конфіскації та переміщення культурних цінностей, що виникло ще під час війни і донині залишається актуальним у сенсі їхньої реституції. Інші питання діяльності ОШР, у тому числі діяльність щодо формування джерельної бази з історії, економіки, політики, культури народів окупованих територій, наукового вивчення та інтеграції окупованих територій, висвітлювалися лише поверхово.

Основна роль в цьому процесі належала ОШР. Інші установи Райху, що збирали різні матеріали та відомості на окупованій території СРСР, представлені тут окремими науковцями, чиновниками, які працювали в центральних та місцевих органах влади, командами, що переміщувалися окупованими територіями, в першу чергу регіонами України, з різними завданнями. Серед них, наприклад, — особлива команда Янкуна⁴ (“Sonderkommando Jankuhn”) у складі дивізії СС “Вікінг”, що працювала на півдні СРСР у 1942—1943 рр. над збиранням різних історичних відомостей про свідчення проживання тут германських племен⁵, команди Паульсена та Кюнсберга (від Міністерства закордонних справ)⁶, групи спеціалістів Вермахту (геологи, топографи та ін.), представників СС, співробітників служб Райхсміністерства у справах окупованих східних територій та його структур, наприклад, команда Штумппа, що збирала свідчення про проживання етнічних німців в Україні, та інші. Кінцеві цілі такої діяльності були різними. Військові збирали стратегічні відомості, необхідні для оперативного ведення війни та освоєння ресурсної бази СРСР, що опинилася в їхньому розпорядженні, подекуди також безсистемно конфіскували культурні цінності з метою наживи. Органи цивільної влади нагромаджували дані, необхідні для реалізації окупаційної політики, співпраці з місцевою інтелігенцією, проведення успішної пропаганди та агітаційної роботи серед місцевого населення через пресу, радіо, у навчанні тощо. Але саме Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга з кількістю лише штатних співробітників понад 300 осіб⁷ посідає серед цих вищезазначених структур особливе місце, оскільки він, керуючись основними ідеологічними постулатами шефа, проводив наймасштабніші, системні цілеспрямовані конфіскації культурних цінностей та організовував значну пошукову роботу з пошуку й нагромадження джерельної бази щодо окупованих територій.

Одним з найголовніших результатів цих зусиль стало формування фондів Східної бібліотеки Розенберга, що мала стати бібліотечним центром з історії народів “східного простору”⁸, фондів деяких наукових інститутів Вищої школи (майбутнього партійного університету з рядом науково-дослідних інститутів), а також архіву наукових, аналітичних, довідково-інформаційних робіт про окуповані країни, насамперед СРСР. Останній мав забезпечувати відомостями різні структури Третього райху — органи влади, навчальні заклади — з освітньою, ідеологічною та пропагандистською метою. Щоправда, діяльність Штабу не торкнулася протекторату Богемії і Моравії⁹, Генерал-губернаторства¹⁰. Ідеологічні засади діяльності ОШР базувалися на

світоглядних і політичних поглядах ініціатора створення Штабу А. Розенберга. Саме це визначало роботу Штабу на окупованих східних територіях¹¹.

Альфред Розенберг (1893—1946) був неоднозначною фігурою у найближчому оточенні Гітлера. Більшість дослідників вважає його головним ідеологом та теоретиком нацизму, який відіграв важливу роль в оточенні Гітлера. Є й такі, хто називає його слабким політиком. З 20-х рр. до кінця війни він обіймав низку різних посад, зокрема, був редактором періодичного видання “Völkischer Beobachter”, з 1933 р. — очолював Зовнішньополітичне відомство НСДАП (Außenpolitisches Amt der NSDAP), у 1934 р. був призначений “Уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним ідейним та ідеологічним навчанням і вихованням у НСДАП”, у липні 1941 р. очолив Райхсміністерство у справах окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete). Крім того, він курував діяльність ряду інших організацій, наприклад, Північного товариства (Nordische Gesellschaft), що займалося дослідженнями німецьких культурних та економічних зв'язків у країнах Прибалтики та Північної Європи, Союзу боротьби за німецьку культуру (Kampfbund für deutsche Kultur; реформований у 1934 р.) та ін. В цілому система служб Розенберга була досить складною та заплутаною щодо їхнього статусу, розмежування повноважень і функцій, а також відносин з іншими подібними службами при НСДАП, в першу чергу, з різними партійними відомствами, а також іншими нацистськими організаціями¹². Це призводило до того, що нерідко їхні завдання та функції пересікалися та дублювалися. В науковій літературі навіть вживається загальна спільна назва всіх служб “Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним ідейним та ідеологічним навчанням та вихованням у НСДАП” — “Відомство Розенберга”¹³.

Розенберг вважався одним із найкращих знавців Радянського Союзу, зважаючи на його біографію та володіння російською мовою. Він написав низку праць, статей та газетних публікацій, присвячених більшовизму та єврейству, зокрема, такі як: “Боротьба за новий світогляд”, “Сутнісна структура націонал-соціалізму”, “Більшовизм як дія чужої раси”, “Історичне значення нашої боротьби”, “Боротьба та свобода дослідження”, “Антидержавний сіонізм”, “Німецька та європейська духовна свобода”, “Єврейське питання як світова проблема”, “Масонська світова політика у світлі критичного дослідження”, “Націонал-соціалізм, релігія та культура” та ін.¹⁴ Але найвідомішою його книгою є “Міф ХХ століття”, де він виклав своє бачення розвитку світової історії, місця та ролі німецького народу в історії Європи та у всесвітній історії взагалі, а також його ролі у майбутньому і ролі та значення містики, пов'язаної зі світоглядом та світосприйняттям людства¹⁵.

Війну Розенберг сприймав, насамперед, не як війну за території, матеріальні цінності та експлуатацію, а як боротьбу за світоглядні ідеали націонал-соціалістської ідеології, логічним наслідком якої стане і поширення німецького способу життя та націонал-соціалістської ідеології. Необхідність війни проти СРСР мотивувалася не стільки необхідністю знищення євреїв або інших “неповноцінних” народів, наприклад слов'янства, а боротьбою з більшовизмом як ідеологією та політичною системою, а це, в свою чергу, завадило б поширенню пропагованих більшовиками ідей, зокрема світової ре-

волюції, та допомогло б засвідчити “історичну місію” німецького народу й зберегти західноєвропейські цінності. Крім того, він активно розвивав постулат про “єврейську” сутність більшовизму, звідки виводив такі явища, як колективізм, інтернаціоналізм, нівелювання індивідуального, нехтування особистістю заради колективного суспільного блага, засудження минулого тощо. В цілому в низці положень особисті переконання Розенберга дещо відрізнялися від уявлень інших діячів націонал-соціалізму про майбутнє Східної Європи, і в першу чергу саме України та українського народу як другого за чисельністю у СРСР. Відповідно до своїх переконань він клопотався за пом’якшення нацистської політики на окупованих територіях Східної Європи, виходячи з міркувань доцільності для нацистської держави більш поміркованого ставлення до місцевого населення. Україні та українському народові Розенберг відводив чи не найбільшу роль у справі ослаблення Росії, в тому числі шляхом надання Україні певної автономії, зважаючи на її багатовікову історію та наявність болючих питань її розвитку — історичної боротьби за незалежність, окремішності, самостійності мови та культури, етнічної самобутності. У зв’язку з цим він виступав за те, щоб оприлюднювати інформацію про низку закритих до того тем в історії СРСР — голод 1932—1933 рр., масові репресії, діяльність національних політичних діячів, видатних постатей науки, культури, освіти та ін., розкривати злочини влади проти свого народу, протиставляючи їх добробуту, який начебто має створити нова, німецька, влада, та схиляючи населення до співробітництва з окупантами¹⁶. Саме ці постулати Розенберга його служби намагалися активно розвинути у свідомості місцевого населення через пропаганду та підтримання національних почуттів¹⁷. Та при цьому райхслайтер цілком поділяв плани Гітлера щодо України та її населення, що мало слугувати інтересам Німеччини.

Розенберг уявляв, наскільки багатими можуть бути фонди місцевих бібліотек, архівів, наукових установ, органів влади та ін., оскільки у його розумінні все, що було створене у СРСР, могло дати інформацію про його внутрішнє життя та державну ідеологію й одночасно бути використане для ведення пропаганди.

Відповідно до цих методологічних засад Штаб, залучаючи до цього також і різні структури, насамперед служби Райхсміністерства у справах окупованих східних територій, а також як німецьких, так і місцевих дослідників та фахівців, створив налагоджену та ефективну систему наукового аналізу, відбору, оцінки, вивезення бібліотечних та архівних фондів, організував різнопланові наукові дослідження окупованих територій.

Структура ОШР складалася з Управління штабу, головних робочих груп, до складу яких входили дрібніші робочі групи, підлеглих їм зондеркоманд та мобільних команд, зв’язкових пунктів, а також зондерштабів (“особливих” штабів). Управління штабу, що перебувало у Берліні, виконувало організаційно-управлінську, координуючу і контролюючу функції, видавало різноманітні накази та розпорядження, а також до нього сходилася вся інформація про діяльність підрозділів ОШР на місцях. Головою Управління штабу спочатку був призначений Георг Еберт, а з 20 серпня 1941 р. — Герхард Утікаль¹⁸, який працював при відомстві Розенберга з 1936 р., а у 1940 р. став

співробітником ОШР. Структура Управління не раз реорганізовувалася, всі зміни та новини Штабу, накази та розпорядження регулярно друкувалися на сторінках службового бюлетеня для внутрішнього користування “Anordnungen und Mitteilungen” (“Розпорядження та повідомлення”)¹⁹.

Штаб також виконував доручення Райхсміністерства у справах окупованих східних територій, що офіційно зобов'язало керівників райхскомісаріатів сприяти ОШР у питанні конфіскації культурних цінностей, оберігати культурні цінності цих територій від знищення, що відображено у розпорядженнях Розенберга до райхскомісарів України та Остланду²⁰, хоча насправді райхскомісари, особливо Е. Кох, вступали у відкрите протистояння з Розенбергом²¹.

Для практичного здійснення завдань ОШР та забезпечення його діяльності на окупованих територіях за адміністративно-територіальним принципом створювалися головні робочі групи (далі — ГРГ) та робочі групи (далі — РГ) для певних областей, які мали цілий ряд функцій: організацію функціонування підрозділу ОШР на певній території із забезпеченням робочими та житловими приміщеннями, кадрами, вирішення господарських питань; постачання Управління штабу конфіскованими матеріалами у формі обліку, опису та організації вивезення з окупованих територій культурних цінностей, а також накопичення різноманітної інформації щодо окупованих територій з метою її подальшого використання. У Західній Європі було утворено 3 самостійні головні робочі групи: ГРГ Франції, ГРГ Бельгії і Північної Франції, ГРГ Нідерландів²². На східних окупованих територіях діяли ГРГ Остланду, ГРГ України та ГРГ Центру. Існувала також ГРГ Південного Сходу, місцем перебування якої був Белград. ГРГ Остланду працювала на території сучасних Естонії, Латвії, Литви, західних областей Росії, Білорусії. ГРГ України діяла на території райхскомісаріату “Україна”²³, у Східній Україні (Харків)²⁴, у Криму²⁵.

Підрозділи ОШР функціонували також у зонах бойових дій, найчастіше це були зондеркоманди та мобільні команди, що виконували окреме конкретне завдання в умовах, коли не існувало можливості створити стаціонарну робочу групу чи її філіал. Наприклад, так діяли зондеркоманда Ростова та зондеркоманда Краснодару. Штаб також мав право діяти в областях військового управління, надане керівництвом райхсканцелярії, згідно з яким команди ОШР входили до складу тилових частин Вермахту²⁶. Хоча служби ОШР не підпорядковувалися військовим частинам, співробітники Штабу вважалися військовозобов'язаними²⁷.

ОШР проводив різноманітні дослідження, що ґрунтувалися на використанні фондів бібліотек, архівів, музеїв, державних установ тощо. Питання конфіскації та переміщення фондів бібліотек і архівів в 90-х рр. стало об'єктом уваги українських та зарубіжних вчених, які серед іншого опублікували й історіографічний огляд питання²⁸.

Одним із результатів було створення праць, названих “розробками” (Ausarbeitungen). У більшості вони становили собою базовий, науково обґрунтований підготовчий матеріал, що використовувався нацистами для реалізації політики інтеграції окупованих територій, а також з метою пропаганди.

Загалом, за документами Штабу, було створено близько 3 тис. подібних “розробок” — наукових праць, аналітичних та інформаційно-довідкових ма-

теріалів, що мали бути зібрані у так званому “Архіві ОШР”²⁹. Щоправда, відомостей про це зібрання збереглося небагато, що ускладнює можливості узагальнення статистичних даних. Хоча у деяких інтернет-публікаціях трапляються твердження, що кількість таких досліджень сягала 5 тис. робіт та понад тисячу проведених експертиз (до речі, без відповідних посилань на документи)³⁰, такі непідтверджені відомості є, безумовно, сумнівними. Слід врахувати й труднощі з підрахунками, тому що відомості про вказані праці збереглися в різних документах Штабу, передусім у численних звітах робочих груп, даних про виконані роботи, що надходили з усіх підрозділів Штабу, листах, що супроводжували праці при пересиланні й містили загальну зведену інформацію про роботу (назва, виконавець, кількість сторінок тощо). Небагато збереглося й самих праць. Тематичний діапазон досліджень був надзвичайно багатим. Він охоплював декілька великих тематичних блоків, що також склалися з більш дрібніших деталізованих тематичних напрямків, наприклад, народи “східного простору” в їхньому історичному розвитку, більшовицька ідеологія, керівництво людьми, роль Комуністичної партії, євреїв при владі та у партії, повсякденне життя в Радянському Союзі, постановка його пропаганди, ідеологічного навчання та виховання, національна політика, різні галузі економіки, наука, право, медицина, економіка, військова справа, релігія, преса, культура та ін.³¹

Відповідно до діяльності Штабу був укомплектований його штат, до якого входили наукові співробітники — здебільшого люди з вищою освітою, спеціалісти з різних галузей знань, так звані “співробітники загального призначення” (для різного виду робіт) і технічний персонал. Взагалі Розенберг намагався зосередити у своїх структурах (не лише при Штабі) різних фахівців, особливо з галузі історії, археології, етнології, мистецтвознавства, економіки тощо. Серед них були, наприклад, такі відомі німецькі історики та археологи, як Ганс Райнерт (1900—1990) та Рудольф Штампус (1904—1990). Часто у відомства Розенберга були конфлікти з іншими організаціями, наприклад з організацією “Аненербе” (“Спадщина предків”, повна назва — “Німецьке товариство з дослідження історії та спадщини предків”), не лише через зіткнення професійних інтересів та сфер впливу, а й через досвідчені кадри. Надзвичайно активно співробітники Штабу намагалися працювати з місцевим населенням — не лише зі штатними співробітниками бібліотек, архівів та музеїв, а й з місцевою інтелігенцією. Успішність цієї співпраці обумовлювали два основних фактори: оплата праці, що давала змогу вижити, та досить толерантне особисте ставлення.

Окреме місце в структурі ОШР посідали вищезгадувані зондерштаби. Його співробітники, як правило, працювали при робочих групах, керувалися у своїй діяльності не лише розпорядженнями керівництва ОШР та зондерштабів, а й мали представляти інтереси відповідних профільних імперських відомств Розенберга, наприклад, відомства “Прадавня та рання історія”, відомства “Зображальне мистецтво”, відомства “Музика” та ін., а також враховувати накази райхсміністра у справах окупованих східних територій³². Якщо питаннями відбору, конфіскації та обліку матеріалів зібрань численних бібліотек, музеїв та архівів, відправкою їх до Третього райху, а також

аналітичною обробкою конфіскованих матеріалів політичного та ідеологічного змісту займалися переважно робочі групи, то зондерштаби були підрозділами, що діяли вибірково у різних галузях науки та культури.

Головна відмінність зондерштабів від інших підрозділів Штабу полягала у тому, що їхня діяльність мала яскраво виражене конкретно-наукове спрямування, а саме — збір інформації та робота з нею проводилися відповідними спеціалістами. Загалом упродовж Другої світової війни діяло близько 15 зондерштабів, хоча різні дослідники наводять відмінні дані³³. Серед них, зокрема, “Наука”, “Образотворче мистецтво”, “Прадавня історія” (“Давня та рання історія”), “Фольклористика”, “Генеалогія”, “Архіви”, “Американізм”, “Бібліотеки” (“Бібліотекознавство”), зондерштаб Інституту дослідження єврейського питання (для виконання вузького завдання — поповнення іудаїкою та гебраїкою зібрань інституту), “Світоглядна інформація”, “Музика” (“Музикознавство”), “Релігієзнавча інформація” (зондерштаб “Н”, “Церква”) та ін.³⁴

При робочих групах у тісному співробітництві із зондерштабами також розроблялися наукові теми та пошуки. Для дослідження проблеми вивчення нацистами окупованих східних територій діяльність зондерштабів мала дуже велике значення. Найбільш активно в цій сфері на території України діяли такі зондерштаби: “Наука”, “Давня та рання історія”, “Фольклористика”. Зондерштаб “Давня та рання історія” був одним з основних зондерштабів та мав діяти у складі Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга в рамках завдань Імперського відомства давньої та ранньої історії³⁵.

Потреба у його створенні постала у зв'язку з необхідністю більш детального дослідження ранньої історії Європи, навіть її перегляду в світлі початку завоювання Німеччиною інших європейських країн та розширення території Райху, у тому числі на фоні розвитку “расової теорії”. Відбулося загальне зростання інтересу німецьких науковців до більш детального дослідження історії європейських країн, походження народів, які населяли Європу, їхнього етногенезу, численних міграційних процесів, а також безпосередньо до антропології та археології. Особлива увага приділялася питанням індогерманістики, розселення германських племен та їхньої взаємодії з іншими племенами, історії німецької колонізації, історії саксонського та магдебурзького права тощо. Всі вони мали ілюструвати історію різних країн з позицій впливу германської раси, так званої “нордичної крові”, й обґрунтувати “історичні” права німецького народу і Третього райху на захоплені території. Зондерштаб “Наука” займався обстеженнями наукових установ, їхньої матеріальної бази, відбором різноманітних матеріалів про стан науки в СРСР³⁶, а зондерштаб “Фольклористика” збирав не лише етнографічні відомості, а й зразки народної культури, свідчення германо-німецького культурного впливу на місцеву народну культуру³⁷.

До праці залучалися й німецькі студенти, які працювали в Україні під час канікул та допомагали на місцях опрацьовувати матеріал (наприклад у бібліотеці Київського університету) і були зобов'язані відзвітувати про роботу³⁸.

Поряд з археологічними пошуками відкритим залишається питання про проведення Штабом расових та антропологічних досліджень. Хоча прямих вказівок на цей факт серед його документів поки що не знайдено, це питан-

ня принаймні розглядалося як дуже перспективне. Співробітник ГРГ України Ганс-Іоахім Рудольф після розмови з одним із німецьких спеціалістів писав керівництву в Берлін восени 1942 р., що, за даними цього фахівця, “расове становище” в Україні набагато краще, ніж очікувалося, тому терміново має бути проведене антропологічне обстеження місцевого населення. Він зазначає, що, звичайно, є високий процент “єврейської крові”, особливо у містах, але наявні й домішки “нордичної крові”, тому діти офіцерів СС, народжені від місцевих жінок, можуть бути передані до Німеччини, де їх будуть ростити як німців. Хоча загалом такі зв’язки були заборонені.

Далі він пише, що в офіційних підручниках поверхово стверджується, нібито Україна заселена у більшості людьми динарської раси³⁹, високої стрункої статури, з темним забарвленням волосся та очей, виразними носами, але, за його власними спостереженнями, “навіть у Силезії, наприклад, більше людей динарського типу, ніж тут в Україні”. Наприкінці Рудольф пропонує терміново зайнятися подібними дослідженнями та надіслати до ГРГ України відповідних спеціалістів, а поки що підготувати для профільного відомства Розенберга та керівника расово-політичного відомства Вальтера Гросса два ґрунтовних огляди щодо цього питання: перший мав бути присвячений походженню народів Східної Європи, а другий — проілюструвати результати досліджень та погляди з цього питання радянських науковців⁴⁰.

Саме у зв’язку з цим окресленим напрямком діяльності Штабу постає важливе питання про визначення суті та характеру цієї діяльності: була це просто пошукова робота та збирання джерельної бази, її опрацювання у формі вивчення або ж це було дослідження, зважаючи на залучення масштабної джерельної бази, як первинної, так і вторинної інформації. Про ґрунтовний підхід до написання інформаційних робіт свідчить наявність чітких та суворих критеріїв. До відома бралася будь-яка інформація, але обов’язково оцінювалися її науковість, глибина, повнота й змістовність джерел тощо. Авторами для написання вищезгаданих “розробок” були як самі наукові співробітники ОШР, так і представники місцевої інтелігенції⁴¹.

Відповідно до вимог контроль над виконанням, якістю робіт, їхньою інформаційною цінністю здійснювався в декілька етапів. Співробітники Штабу згідно із вказівками керівництва складали переліки найбільш актуальних тем і тематичні плани, наприклад, план із назвою “Схід”, план Прокша⁴² тощо, підшукували виконавців, контролювали процес написання, перекладали тексти німецькою мовою, набирали на друкарській машинці у кількох екземплярах, надавали тематичний шифр та надсилали їх до Берліна. Показовим є набір вимог до подібної роботи. Стандартна праця, незалежно від того, чи монографія це, наукова стаття, чи просто інформаційна довідка, мала обов’язково складатися з трьох основних частин: 1) титульний лист, оформлений за єдиним зразком наступним чином: назва підрозділу, де виконувалася робота, реєстраційний шифр для загального тематичного каталогу “розробок”, автор чи виконавець і редактор чи відповідальний за виконання роботи співробітник Штабу, імена перекладача (за наявності) та друкарки (за наявності), дата та підпис співробітника ОШР; 2) сам текст роботи, обов’язково із зазначенням назви; 3) заключна сторінка, яка становила рецензію або відгук (“Beurteilung-

sblatt”), створена відповідальним за роботу співробітником Штабу, що готувалася та додавалася ним окремо після опрацювання роботи. Серед головних вимог — використання якнайширшої джерельної бази з посиланнями, віталася наявність додатків (наприклад документів органів влади)⁴³.

Проводився також порівняльний аналіз уже щойно створених праць та робіт, написаних раніше, в рамках однієї теми, що давало можливість визначити найкраще висвітлені питання, проблеми, які потребували доопрацювання або взагалі повної розробки, а також роботи, котрі дублювалися за змістом. Зрозуміло, що насправді подібні роботи були дуже неоднорідні в своїй масі, серед них були як дослідження у декілька сотень сторінок, подібні до монографій, так і прості інформаційні матеріали, які використовувалися для пропаганди. Робота обсягом від 50—60 сторінок машинописного тексту, що була результатом самостійного дослідження, створена з дотриманням вимог, оплачувалася в розмірі 100—150 райхсмарок, що спонукало населення до співпраці⁴⁴. Хоча подекуди, особливо поза межами великих міст, з підбором місцевих співробітників іноді виникали певні складнощі, як це було в Криму у 1943 р., тому що люди в умовах війни і нестабільності боялися працювати на німецькі служби⁴⁵.

Внаслідок історичних відмінностей у розвитку слов'янських республік СРСР та країн Прибалтики існували розбіжності в роботі ГРГ Остланду, ГРГ України та ГРГ Центру. Країни Прибалтики традиційно вважалися більш дружніми щодо німецького народу, зважаючи на історичне проживання на їхній території значної кількості етнічних німців. Більш доброзичливе ставлення до окупантів пояснювалося визволенням ними місцевого населення від радянського режиму, який місцеве населення сприймало як надзвичайно ворожий, тощо. Настрій та умови роботи у ГРГ Остланду були більш спокійними та злагодженими, ніж у ГРГ України, що працювала фактично на чужій німцям території серед недоброзичливо налаштованого населення та в умовах контрпропаганди. Хоча, звичайно, незважаючи на ззовні більш толерантне ставлення, це не виключало існування проблем у відносинах нацистської Німеччини та країн Прибалтики, не в останню чергу пов'язаних з переселеннями етнічних німців на територію Німеччини⁴⁶ та планами германізації цих територій⁴⁷. ГРГ Остланду, насамперед, цікавили матеріали німецьких громад на території Прибалтики, німецькі поселення, всебічні зв'язки місцевих культур з німецькою⁴⁸, а також процеси, пов'язані зі спробами більшовизації Естонії, Литви та Латвії за рік радянської влади (з 1940 р.).

ГРГ України мала одну з найбільших робочих груп (близько півсотні співробітників⁴⁹) і працювала на великій території. Вона, як і ГРГ Центру, більше займалася конфіскаціями культурних цінностей, вилученням зібрань бібліотек та архівів тощо для вивчення більшовицької тематики (ідеологія, досвід управління, реалізація в усіх сферах радянського життя), економічного, ресурсного, людського потенціалу окупованих територій Радянського Союзу з метою якнайкращого їх освоєння, історичного, культурного та етнічного розвитку, а також практичною організацією та керівництвом цим процесом; збиранням свідчень давніх зв'язків цих територій з Німеччиною (на підтвердження ідеї “німецької присутності” на цих територіях), про розселення на українських територіях значної кількості етнічних німців.

Щоб якомога повніше використати отриманий матеріал, особливо в умовах війни та окупації, співробітники Штабу займалися також іншими видами діяльності, зокрема, проведенням тематичних виставок та експозицій, таких, як: “Боротьба на Сході за долю Європи” у Ризі⁵⁰, “Один рік більшовизму в Остланді”⁵¹, читанням лекцій і науково-популярних доповідей різної тематики (частіше історичної або більшовицької), як, наприклад, доповідь Рудольфа про культурну політику в СРСР⁵², з пропагандистською метою для ознайомлення з ними службовців військових частин, виступів на партійних засіданнях⁵³, писали повідомлення для преси⁵⁴ та виконували тематичні запити інших служб. Декілька слів окремо слід сказати про організацію виставок за участю зондерштабів на основі конфіскованих матеріалів. Їх було декілька, як постійних, так і подібних до пересувних, як у Європі, так і в Україні, Білорусії та Прибалтиці. Зокрема, прикладом такої форми роботи може слугувати виставка прадавньої та давньої історії України, відкрита 1 листопада 1942 р. у приміщенні колишнього Педагогічного інституту в м. Харкові⁵⁵. В основу експозиції були покладені експонати місцевого історичного музею. Вона мала проілюструвати зв'язки України з Німеччиною і німецьким народом в історичній площині. Інші виставки мали репрезентувати роботу ОШР в окремій місцевості.

Серед нацистських установ, до яких надходили конфісковані ОШР матеріали для інформаційного забезпечення досліджень, за документами можна виділити чотири основні групи:

1) Східна бібліотека Розенберга та Вища школа з інституціями, що входили до її структури, зокрема, з Центральною бібліотекою, Інститутом дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, Інститутом біології та расової теорії у Штутгарті, Інститутом німецької етнографії, Інститутом релігієзнавства, Інститутом вищої школи з колоніальних питань, Культурно-політичним архівом вищої школи, науково-дослідною службою народного мистецтва й селянського господарства та ін.⁵⁶;

2) служби та відомства райхслайтера Розенберга як “Уповноваженого фюрера у справах нагляду за ідейним та духовним навчанням і вихованням в НСДАП” та пов'язані з ним відомства НСДАП (“Виставки та організація заходів”, “Прадавня історія”, “Єврейство та масонство”, “Зображувальне мистецтво”, “Драматургія” (“Театр”), “Література”, “Наука”; “Навчання Вермахту” та ін.);

3) організації та служби цивільної і військової адміністрацій окупованих східних територій, насамперед Райхсміністерства у справах окупованих східних територій, наприклад, Центр з вивчення Сходу, відділ генеалогічних досліджень, відділ політики та ін., служби, що перебували на окупованих територіях у віданні райхскомісаріатів, зокрема: Крайова служба давньої та ранньої історії у Ризі (при райхскомісаріаті “Остланд”); Крайове управління бібліотеками, архівами та музеями райхскомісаріату “Україна” та ін.;

4) науково-дослідні інститути, товариства, навчальні заклади та організації Третього райху, що не входили до вищезазначеної системи Вищої школи. Вони надсилали окремих дослідників до окупованих областей, робили запити щодо різних наукових матеріалів, книжок, періодичних видань, карт, атласів, різних планів та схем, фотографій. Серед них — Берлінський університет ім. Фрідріха Вільгельма; університет ім. Альберта в Кенігсберзі;

Берлінська державна бібліотека; Гамбурзький інститут світової економіки; Інститут східних досліджень в Кенігсберзі, Інститут вивчення магдебурзького міського права тощо. Наукові матеріали замовляли державні установи та відомства, зокрема, Імперський фільмархів; імперські відомства: пропаганди, статистики, використання фільмів і фотознімків у науці та викладанні, Генеалогічне відомство, кінофотоуправління, Райхсміністерство науки, виховання та народної освіти, Райхсміністерство пропаганди та ін.⁵⁷

Хоча в нацистській Німеччині також існували значні бюрократичні перепони та міжвідомчі конфлікти, що ускладнювали організацію досліджень, на жаль, не можна не визнати діяльність ОШР в цьому напрямку досить ефективною, зважаючи на мережу зв'язків, а також співпрацю з рядом інших інстанцій у світлі забезпечення різноманітними матеріалами або інформацією різних організацій або служб Третього району.

Діапазон тем, за якими співробітниками Штабу велося збирання зібрань бібліотек, архівів, музеїв, науково-дослідних та освітніх установ і створення на їхній основі різних праць, був надзвичайно широким. Серед найбільш глибоко досліджуваних тем були більшовицька ідеологія, роль євреїв у житті СРСР, внутрішня та зовнішня політика Радянської держави, повсякденне життя, економіка, пропаганда, військова справа, історія, наука, медицина, національне питання, расове питання, історичні зв'язки з німецьким народом, німецька колонізація та багато інших. До написання робіт висувалися високі вимоги, що мали на меті не лише забезпечення повноти, а й достовірності отримуваної інформації. Це приводило до появи повноцінних наукових праць на фоні матеріалів інформаційно-довідкового характеру.

Успішній реалізації завдань, поставлених перед ОШР, на нашу думку, сприяла ціла низка інших факторів, найголовнішими серед яких були: чітке управління та координація роботи, розгалужена організаційна структура, оперативність роботи, мобільність, фінансове забезпечення та підтримка владними структурами діяльності Штабу, професійний склад співробітників, значна частина яких була високоосвіченими спеціалістами, а також успішне залучення до співпраці місцевого населення.

Повноваження Розенберга передбачали й безумовну підтримку діяльності Штабу та Відомства як військовою, так і цивільною адміністрацією. У розпорядженні ОШР опинився майже весь місцевий адміністративний ресурс, який, попри внутрішню протидію, мав допомагати в організації конфіскації архівів та бібліотек, ресурсів наукових установ, переміщенні цих фондів у Німеччину і проведенні досліджень на місцях.

Не можна не визнати й того, що Штаб, попри таку назву, не міг бути повноцінною військовою організацією, а штати його співробітників склалися переважно з осіб, які працювали з організації вивезення архівних, бібліотечних, музейних фондів і над виконанням наукових завдань, висвітлених у цій статті. Не можна принижувати й ролі А. Розенберга як ідеолога та знавця Радянського Союзу, що забезпечило теоретичні та науково-організаційні засади діяльності Штабу та Відомства Розенберга у галузі створення джерельної бази досліджень окупованих східних територій для майбутньої Вищої школи, як у вигляді першоджерел, так і матеріалів численних наукових розробок: монографічних, аналітичних, ін-

формаційних, оглядових, бібліографічних. Ці розробки включалися в ідеологічний та політичний апарат відповідних відомств Третього райху, а також передавалися до німецьких наукових інституцій. Високі вимоги до верифікації інформації у цих працях давали можливість нацистським аналітикам та спеціалістам використовувати їх і з метою оперативної пропаганди, і для завдань соціально-економічної та політичної інтеграції окупованих територій для використання в інтересах Третього райху. Нищівна поразка Німеччини у війні зупинила цей процес, матеріально та духовно руйнівний для окупованих територій.

¹ Детальніше щодо складу архіву ОШР див.: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Кашеварова, Н. Малолетова. — К., 2006. — 578 с.; *Кашеварова Н.Г.* Берлинские документы Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга как источник изучения истории библиотечных собраний в период Второй мировой войны (из коллекции микрофильмов ЦДАВО Украины) / Н.Г. Кашеварова // Библиотека в контексте истории: Материалы 6-й междунар. науч. конф., Москва, 4—5 октября 2005 г.— М., 2005. — С. 191—197; *Ії ж.* Документальні комплекси архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в ЦДАВО України: проблеми архівознавчого та джерелознавчого аналізу / Н.Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Збірник матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20—22 травня 2008 р.— К., 2008. — С. 196, 197; *Себта Т.М.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга / Т.М. Себта // Архіви України. — 1997. — № 1—6. — С. 53—73; *Ії ж.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни: Автореф. канд. дис.: 07.00.06 / Т.М. Себта; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2000. — 20 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3206. — Оп. 5. — Спр. 4. — Арк. 176; Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 26 а.— Арк. 49; Спр. 44.— Арк. 49.

³ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба...; Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белорусии 1941—1942 / Изд. подг. М.А. Бойцовым и Т.А. Васильевой. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1998. — 352 с.

⁴ Герберт Янкун (1905—1990) був відомим ученим у галузі історії та археології, спеціалістом щодо германських народів. Детальніше щодо діяльності зондеркоманди Янкуна див.: “Betr.: Sicherstellung”; NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg.). — Bremen, 1998. — 264 S; *Heuss A.* Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich under der Sowjetunion. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 2000; Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften. Bd. 1: Fächer—Milieus—Karrieren. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 200.— Göttingen, 2004.— S. 447—529.

⁵ *Hartung U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941—1948). — Bremen: Ed. Temmen, 2000. — S. 28.

⁶ Там само.— S. 26, 27.

⁷ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз / Т.М. Себта // Бібліотеки Києва у період нацист-

ської окупації Києва (1941—1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. — К., 2004. — С. 147.

⁸ Щодо Східної бібліотеки див.: *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера... — С. 129—138.

⁹ Enzyklopädie des National-sozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz — 3. Auflage. — Stuttgart: Klett-Gotta, 1998. — S. 656, 657.

¹⁰ Там само.— С. 483—485.

¹¹ Нацистським терміном “окуповані східні території” означали, насамперед, землі сучасної України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, західні та північні області сучасної Російської Федерації.

¹² Детальніше щодо цього див.: *Bollmus R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem / R. Bollmus. — München: R. Oldenburg Verlag, 2006. — 373 S.

¹³ Enzyklopädie des National-sozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz — 3. Auflage. — Stuttgart: Klett-Gotta, 1998. — S. 360.

¹⁴ Повну бібліографію див.: *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe / E. Piper. — München: Karl Blessing Verlag. — 2005. — S. 768 — 785.

¹⁵ *Розенберг А.* Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы нашего времени / А. Розенберг; пер. с нем. и подг. издания С.Н. Лобанова. — Таллинн, 1998. — 527с.

¹⁶ Щодо ідеології А. Розенберга див.: *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe / E. Piper. — München: Karl Blessing Verlag. — 2005. — 831 S; *Molau A.* Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus: eine politische Biografie / A. Molau. — Koblenz, 1993. — 194 S; *Cecil R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology / R. Cecil. — New York, 1973.— 266 p.; *Kaiser W.J.* Das Rechts- und Staatsdenken Alfred Rosenbergs / W.J. Kaiser.— Köln, 1964. — 164 S. та ін.; рос. мовою: *Гурулев С.А.* Еще раз о расизме, национализме и их идеологе А. Розенберге / С.А. Гурулев // Вопросы истории.— 2006.— №5.— С. 62—75.

¹⁷ *Михайлюк М.В.* Немецкая пропаганда на Украине (1941—1943) / М.В. Михайлюк // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования: Сборник научных статей / Ред. колл.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М.В. Друзин. — СПб. — К. — Минск: Санкт-Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун-т, 2008. — С. 593 — 621; *Її ж.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.В. Михайлюк // Український історичний журнал. — 2006. — №1. — С. 131—144; *Її ж.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941—1944 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”. — К., 2006. — 20 с. та ін.

¹⁸ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп.1.— Спр. 59.— Арк. 48.

¹⁹ Там само.— Спр. 26а, 44, 59, 141, 211.

²⁰ Опубліковано в: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963. — С. 264, 265.

²¹ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера... — С. 119, 120.

²² ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп.1.— Спр. 26 а.— Арк. 50.

²³ Щодо територій, що увійшли до райхскомісаріату “Україна”, див.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963. — С. 30, 31.

²⁴ *Кашеварова Н.Г.* Діяльність робочої групи “Харків” Оперативного штабу Розенберга з вивезення бібліотечних фондів у період нацистської окупації України / Н.Г. Кашеварова // Бібліотекознавство, документознавство, інформологія.— 2005.— № 2.— С. 37—45.

- ²⁵ Щодо повного переліку структур ОШР див.: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деяльність Оперативного штаба... — С. 455—459.
- ²⁶ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 221.— Арк. 31—34.
- ²⁷ Там само.— Спр. 26 а.— Арк. 87.
- ²⁸ Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941—1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів / укл. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова.— К., 2004.— 813 с.— (Б-ки України під час Другої світової війни); *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Grimsted Kennedy; Ukrainian Research Institute Harvard University; Harvard Papers in Ukrainian Studies.— Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 2001.— 749 р.
- ²⁹ ЦДАВО України.— Ф. КМФ-8.— Оп. 1.— Спр. 279.— Р. 98.— К.1384. Опубліковано в: *Hartung U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941—1948) / U. Hartung.— Bremen: Ed. Temmen, 2000.— С. 187, 188.
- ³⁰ <http://www.velesova-sloboda.org/rhall/bestuzhev-nemezkiye-plany-obyedineniya-evropy.html>.
- ³¹ Детальніше щодо переліку тем та створення робіт див.: *Кашеварова Н.Г.* Документи Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941—1944) / Н.Г. Кашеварова // Архіви окупації. 1941 — 1944.— Т. 1. — К., 2006. — С. 860—871; *Її ж.* “Більшовистський експеримент” як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхслайтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни / Н.Г. Кашеварова // Сторінки воєнної історії України. — К., 2007.— Вип. 11. — С. 117—129.
- ³² ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 26 а.— Арк. 31—34.
- ³³ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхслайтера... — С. 118.
- ³⁴ Повний перелік див. у виданні: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деяльність Оперативного штаба... — С. 456.
- ³⁵ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 30.— Арк. 21—26, 28, 29.
- ³⁶ *Кашеварова Н.Г.* Деяльність зондерштаба “Наука” Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга по конфіскації цінностей научних установ України (1941—1943) / Н.Г. Кашеварова // Бібліотеки національних академій наук: проблеми функціонування, тенденції розвитку: Научно-практичний і теоретичний збірник. — Вип. 3. — К.: НБУВ, 2005. — С. 298 — 316.
- ³⁷ *Кашеварова Н.Г.* Діяльність зондерштаба “Фольклористика” у період нацистської окупації України 1941 — 1944 рр. / Н.Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Збірник матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16—18 травня 2006 р. — К., 2006. — С. 213, 214.
- ³⁸ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 102.— Арк. 105—116, 170—179; Спр. 146.— Арк. 4—7, 15—32, 40, 55, 62.
- ³⁹ Динарський антропологічний тип характеризується високим зростом, стрункою статуєю, темним забарвленням очей, волосся, вузьким обличчям тощо. Поширений на Балканах, в Центральній Європі (в тому числі у деяких районах Австрії), у південних регіонах Східної Європи. Нацистські антропологи, наприклад Ганс Гюнтер, використовували замість слова “тип” слово “раса”. Цей антропологічний тип вони не вважали “нечистим”, але ставили дещо нижче за “нордичну расу”.
- ⁴⁰ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 22.— Арк. 164.
- ⁴¹ Прізвища окремих діячів культури та науки, які співпрацювали зі Штабом, можна знайти у виданні: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деяльність Оперативного штаба... — С. 432—453.

⁴² *Кашеварова Н.Г.* “Більшовистський експеримент” як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни / Н.Г. Кашеварова // Сторінки воєнної історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 120.

⁴³ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 63а.— Арк. 1.

⁴⁴ Там само.— Спр. 63.— Арк. 92, 93.

⁴⁵ Там само.— Спр. 82.— Арк. 1—3.

⁴⁶ *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe / E. Piper. — München: Karl Blessing Verlag. — 2005. — S. 456—461.

⁴⁷ Там само.— С. 459.

⁴⁸ Детальніше щодо установ, де працювали представники Штабу у Прибалтиці, див.: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба ... — С. 469—497.

⁴⁹ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера. — С. 121.

⁵⁰ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 122.— Арк. 431—433, 462—464; Спр. 128.— Арк. 136—141, 247—290.

⁵¹ Там само.— Спр. 128.— Арк. 259, 259 зв.

⁵² Там само.— Спр. 18.— Арк. 78—90.

⁵³ Там само.— Спр. 145.— Арк. 324—368.

⁵⁴ Там само.— Спр. 16.— Арк. 179.

⁵⁵ Там само. — Спр. 58.— Арк. 154. Детальніше про цю виставку див.: *Кашеварова Н.Г.* Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптінзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н.Г. Кашеварова // Архіви України. — № 1—3. — 2005. — С. 389—400.

⁵⁶ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба... — С. 454—469.

⁵⁷ Детальніше див.: *Кашеварова Н.Г.* Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи / Н.Г. Кашеварова // Архіви України.— 2009.— Вип. 1—2.— С. 92—104.

В. ГИНДА

Культура, освіта і спорт під час окупації

Політика німецької окупаційної влади на території України у сфері культури до цього часу в повному обсязі не знайшла свого відображення у вітчизняній історіографії. На сьогодні існує кілька праць з даної проблематики, в яких розкриваються різні аспекти функціонування освіти, науки, театру, культурно-освітніх товариств. Найвагомий внесок у наукову розробку теми зробили сучасні історики західного регіону України, які на основі архівних документів та періодичної преси досліджували культурне життя в Генеральному Губернаторстві та дистрикті “Галичина”. Серед них заслуговує на увагу монографія Н. Антонюк “Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939—1944 рр.)”¹. Спираючись виключно на матеріали періодичної преси регіону, авторка визначила етапи і особливості культурних процесів на західноукраїнських землях у роки війни, характеризувала стан освіти, науки, літератури і мистецтва, релігійного життя, видавничої діяльності.

Окрім Антонюк, питанням культури в роки окупації Галичини присвятили свої праці О. Луцький², і С. Ступарик³. Освітні процеси ґрунтовно досліджила в своєму дисертаційному дослідженні Г. Стефанівська⁴. У цих працях значна увага приділяється особливостям німецького адміністративного управління в Галичині, діяльності Українського центрального та крайового комітетів, їхній ролі у розвитку шкільництва в зазначений період, простежується специфіка взаємодії української влади та населення з німецьким режимом на різних етапах Другої світової війни.

У свою чергу дослідження даної тематики на матеріалах райхскомісаріату “Україна” (далі — РКУ) та військової зони не мають такого широкого спектру. Вивчаючи окупаційний режим в РКУ чи військовій зоні, історики здебільшого включають культурні процеси в комплекс досліджуваних ними проблем як супутні складові. Серед праць такого змісту заслуговують на увагу роботи М. Коваля, В. Косика, І. Спудки, В. Шайкан, В. Нестеренка, В. Удовика, О. Потильчака, О. Кучерука, В. Гайдабури⁵.

Більшість авторів сходяться на тому, що німецьке керівництво не було зацікавлене у розвитку української культури (факт беззаперечний), а всі більш-менш помітні акції у даній царині пов’язують із самоорганізацією інтелігенції та активністю місцевих ентузіастів. При цьому зовсім мало уваги приділяється зусиллям українських самостійницьких і радянських підпільників та партизанів у цій сфері. Справа в тому, що в період німецької окупації практично в кожній галузі суспільного життя перетиналися інтереси відразу

трьох політичних сил: нацистського окупаційного режиму, радянських підпільників як репрезентантів комуністичного режиму і українських націоналістів як прихильників української державності. Кожна з цих сил мала свої плани щодо організації культурно-освітнього життя.

Дійсно, німці та румуни не були зацікавлені в розвитку української культури. На підтвердження можна навести низку висловлювань вищого керівництва Райху про стан української освіти. У середовищі представників німецької верхівки існували різні думки з цього приводу. Так, А. Гітлер, Г. Гімлер, Е. Кох, Г. Герінг вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів у майбутньому призведе до пробудження національної свідомості українців, що може створити передумови для повстання проти окупаційного режиму. Фюрер підкреслював: “принципова лінія для нас абсолютно зрозуміла — цьому народу не треба давати культуру”⁶. Мали свої думки і поплічники Гітлера. Райхсфюрер СС Генріх Гімлер в одному з документів стосовно освіти наголошував: “Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню розписатись, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю не обов’язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей”⁷.

Окрім цього, головним обов’язком українців повинна була стати праця на користь Райху. Ось як висловлювався з цього приводу Е. Кох: “Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов’язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітничі освіта лише шкодить”⁸.

Протилежної думки притримувались міністр східних територій А. Розенберг, генерал-комісар Волині-Поділля Шоне, генерал-губернатор Галичини Г. Франк, райхсляйтер Г. Лейббранд. Необхідно зазначити, що й вони не були захисниками культури й освіти українського народу, однак вважали, що ліберальна політика стосовно окупованого населення дасть можливість у майбутньому ефективніше його експлуатувати.

Зокрема райхсміністр розумів, що окупаційний режим, позбавляючи українців національної культури, так чи інакше спричинить пасивний опір населення. Свою позицію щодо даного питання він висловив у розпорядженні від 10 квітня 1942 р. “Про ставлення до культури українців”, в якому наголошував: “Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження... культурних проявів українців може потягти за собою не радісне відношення до праці, а відразу до неї, замість привернення населення на свій бік — пасивний опір”⁹.

Однак висловлювання німецьких верховодів не завжди збігалися з реальними діями на окупованих територіях. В міру того, як ситуація на фронті змінювалася не на користь німців, вони все більше виявляли свою зацікавле-

ність у відновленні певних галузей української культури (освіти, науки, театрального мистецтва, кінематографії) у своїх інтересах. Ймовірно, якби на Східному фронті для німців події розгорталися добре, жодних заходів у даній царині не було б зроблено.

Наприклад, відновити мережу професійних навчальних закладів окупантів змусила гостра нестача кваліфікованих робітників у господарстві. В одному зі своїх звітів за березень—квітень 1942 р. керівник генерального округу “Київ” прямо вказував, що університети, інститути та інші навчальні установи будуть продовжувати свою роботу лише тому, що вони працюють у сфері виробництва та медицини, гідробіології та метеорології для військово-повітряних сил. Крім того, до часу не чіпали педагогічний інститут (Київ) з метою підготовки необхідного вчительського персоналу для початкових шкіл¹⁰. На червень 1943 р. згідно з повідомленням київського “Нового українського слова”, в місті діяло шість середніх професійних шкіл¹¹. Під час урочистостей з приводу відкриття агрономічної школи 25 лютого 1942 р. в Житомирі генерал-комісар Клем наголосив, що заклад має суттєве значення для подальшого розвитку сільського господарства України і передусім для Житомирського генерального округу¹². Судячи з промови чиновника, окупанти покладали великі сподівання на підготовку в школі фахівців для села. Заклад діяв на базі колишнього сільськогосподарського інституту. Німецька адміністрація дозволила відкрити тут тільки найбільш необхідні факультети для експлуатації краю: агрономічний, лісничий та ветеринарний. Крім Житомира відповідні школи працювали в Києві, Умані, Мелітополі, Херсоні, Харкові.

Невдовзі, згідно з архівними документами, організація сільськогосподарських шкіл набула пріоритетного значення в політиці німців, кошти на їх відкриття та організацію, на відміну від вузів гуманітарного нахилу, виділялися окупаційною владою регулярно. Кожен гебітскомісар, в гебіті якого діяла відповідна школа, щомісяця доповідав про стан навчання в ній генеральному комісару округу. Так, гебітскомісар Коростеня, отримавши наказ від 10 жовтня 1942 р. організувати в гебіті сільськогосподарську школу, вже 23 листопада повідомив генеральному комісару Клему про виконання поставленого завдання. У школі навчалося 90 учнів, які, до речі, двічі на день отримували гаряче харчування та хліб. Заняття тимчасово проходили у приміщенні початкової школи, оскільки іншого не знайшли¹³.

Згідно з даними О. Потильчака, одним із регіонів, де на перших порах окупаційна влада розпочала вживати заходи до організації середньо-технічних шкіл та технікумів, була Полтавщина. Лише в Новосанжарському районі в лютому 1942 р. було відкрито 4 середніх училища для підготовки спеціалістів у галузях торгівлі, сільського господарства, лісомеліоративної справи, тваринництва, садівництва та овочівництва. У Козельщанському районі працювала школа рільників і тваринників¹⁴.

Внаслідок антисанітарних умов життя на окупованій території вже взимку 1941 р. поширилася низка інфекційних хвороб (тиф, холера, віспа), на які нерідко хворіли і німецькі солдати. Коли нацисти зіткнулися з цим явищем,

виявилося, що в райхскомісаріаті не вистачає кваліфікованих медичних працівників. Чеська дослідниця освітніх процесів в РКУ Б. Єржабкова вважає: якщо виходити з того, що на 6—10 тисяч осіб потрібен був один лікар, то реальна потреба в лікарях становила щонайменше 3 тис. осіб¹⁵. Частково вирішити цю проблему окупанти намагалися за допомогою українського медперсоналу. Тому на початку 1942 р. відновила роботу значна частина медичних шкіл та інститутів. Часопис “Волинь” на своїх сторінках ще в листопаді 1941 р. писав: аби бодай частково вирішити питання лікарського персоналу, в Рівному було створено школу сестер з гігієни та акушерства, в якій мали готувати фахівців з даних спеціальностей для села і міста¹⁶. З цієї ж причини в липні 1942 р. в Луцьку відкрили курси зубних техніків для 30 чоловік¹⁷. Через поширення ящуру і брак фахівців для боротьби з ним у Вінницькому окрузі з дозволу Е. Коха 15 лютого 1942 р. відкрили медичний інститут в м. Вінниця. Німецьке керівництво в особі керівника відділу охорони здоров’я генерального округу “Житомир” та державного радника Нойна, комісара міста Маргенфельда відразу оголосило, що бере інститут під свою опіку¹⁸.

Одним з мотивів широкого напливу молоді до середніх спеціальних та вищих учбових закладів стало прагнення unikнути вивезення на роботи до Райху. Справа в тому, що на початку кампанії учні середніх та вищих навчальних закладів відправленню до Німеччини не підлягали, тому намагалися вступити до шкіл, щоб unikнути “поїздки” за кордон. Жителька смт. Черняхів (Житомирської області) С.М. Верещак, розповідаючи про життя молоді в окупації, свідчила: “Ми пішли навчатися до Житомирської медичної школи, щоб нас не забрали до Німеччини”¹⁹. Цю ж причину відвідування агрономічної школи м. Глухова вказували З. Дем’яненко, М. Савицька, Г. Долейн²⁰.

Однак з жовтня 1942 р. через нестачу трудових ресурсів у Німеччині на роботи почали відправляти студентів і учнів старших класів. У відповідному розпорядженні Е. Коха щодо цього зазначалося: “У той час, як у самій Німеччині майже зупинилась підготовка молодих кадрів, а кадри таких життєво важливих професій, як лікарі, отримати неможливо, абсолютно не важливо, чи відбудеться на Україні підготовка нових кадрів, від яких німецьке керівництво може отримати користь лише через 10 років, чи ні. Тому я пропоную панам генерал-комісарам закрити всі школи й інститути, в яких навчаються діти віком старше 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів (незалежно від їхньої статі) відправити в робочі групи до Німеччини”²¹.

З цього часу навчальні заклади стали для молоді своєрідними пастками. Неодноразово учнів та студентів забирали і відправляли на роботи до Райху прямо з навчального класу чи аудиторії. Досить ґрунтовно відобразив цю проблему С. Гальчак у своїй монографії «“Східні робітники з Поділля у Третньому Райху”». Він пише, що учнів фармацевтичного та будівельного технікумів Вінниці окупанти в 1943 р. насильно вивезли до Райху під час навчання, і на підтвердження цього наводить низку документальних даних: “24 лютого 1943 р., я перебувала у фармацевтичному технікумі на лекції.

В цей час приміщення технікуму було оточено поліцаями і нам сказали зібратись всім у лабораторії. Невдовзі приїхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину”²².

Сто студентів у листопаді 1942 р. були відправлені до Райху з Київського медичного інституту²³. Зі свідчень О. Згуровець, яка навчалася в ті часи в Черкаському педінституті, дізнаємося, що студентський контингент закладу постійно зменшувався через небезпеку примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини²⁴. Аналогічні рейди проводилися окупантами також по кінотеатрах та театрах.

Певні плани окупанти пов’язували і з відновленням шкільництва: по-перше, навчання дітей у школах давало можливість поповнювати середньо-технічні і вищі навчальні заклади, по-друге, гітлерівські функціонери наголошували, що українська школа покликана виховувати повагу до німецької культури, щоб у такий спосіб досягти гарантованого встановлення “нового ладу” на захоплених територіях. Окрім цього, через цілеспрямовану працю українське населення мало зробити свій значний внесок в остаточне знищення більшовизму. Відповідно до цього постулату організовувався навчальний і виховний процес. Перед учителями українських шкіл ставилися такі завдання: виховувати в учнях працелюбність, доброзичливість, акуратність, любов до батьків, повагу до “визволителя України від більшовицького ярма” — А. Гітлера і німецького народу з його культурою. Сільські вчителі, за задумом “нових господарів”, окрім шкільної роботи, повинні були пропагувати серед населення нацистські ідеї, протистояти більшовицькій пропаганді. Тож учитель мав стати таким собі провідником німецьких культурно-політичних цінностей на селі. Німці також прагнули використати вплив учителів на селян для боротьби з партизанами, які були репрезентантами радянського режиму на окупованих землях. Наприклад, представник відділу пропаганди генерального округу “Житомир” на конференції гебітскомісарів у квітні 1943 р., торкаючись цього питання, підкреслював: “Учитель в умовах сьогодення, крім своєї шкільної роботи, повинен вести серед учнів та населення роз’яснювальну роботу: а) викривати ворожу пропаганду; б) роз’яснювати малосвідомій частині населення, яка перебуває під впливом ворожої пропаганди (радянської — В.Г.), що тяжкі умови війни вимагають жертв від українського населення, але вони незначні в порівнянні з німецькими; в) допомагати селянам, особливо при проведенні різних сільськогосподарських кампаній; г) вести роз’яснювальну роботу про нову земельну реформу, яку проводить німецький уряд”²⁵.

Не соромилися окупанти використовувати і працю дітей для своїх потреб. Власне, такі заходи для молоді були не новими, адже фізичну роботу учнів на благо держави в повоєнний і післявоєнний періоди активно використовували також більшовики. Особливо широко така практика спостерігається з весни 1943 р., коли нацистам через постійні відправки “остарбайтерів”, втечу населення до партизанів, наближення лінії фронту конче необхідна була додаткова робоча сила.

Варто зазначити, що працю дітей та молоді німці використовували не тільки на селі, а й у місті. Так, учні київських шкіл залучалися до різних видів робіт після уроків із 13 до 17 год. Наприклад, 90—120 учнів 3—4 класів народної школи № 28 працювали на консервному заводі, а 70—90 учнів упродовж трьох тижнів — на кагатуванні овочів²⁶. У фармацевтичній школі міста Умані студенти окрім навчання займалися збором лікарських рослин, яких на кінець вересня 1942 р. зібрали понад 2 тонни²⁷. “Дніпропетровська газета” у серпні 1942 р. повідомляла, що школярі старших класів м. Запоріжжя взяли активну участь у сільськогосподарських роботах. У село Біленьке на острові Хортиця і відновлені господарства “Запорожець” та “Січ” з міста виїжджало на роботи понад 900 школярів. Крім того, 700 учнів працювали в домашніх господарствах, кожна школа виділяла певну кількість дітей для винищування хом’яків та ховрахів, на боротьбу з якими шкільне керівництво отримало понад 2 тис. пасток. У деяких запорізьких школах діти доглядали 60 тис. шовкопрядів²⁸.

Зацікавлена окупаційна адміністрація була також і у функціонуванні наукових установ, розробки яких активно використовувалися нацистами для експлуатації природних багатств України, налагодженні ефективної роботи сільськогосподарського та промислового господарства. “Всі сили на службу відбудови народного господарства, на службу новому порядку! — так можна стисло схарактеризувати основний зміст цієї роботи (наукової — *В.Г.*), спрямований на благо звільнення народу”, — писав автор статті “Вчені допомагають відбудові”²⁹.

Найбільш пріоритетним напрямом наукових зусиль, на думку І. Верби, німецьке керівництво вважало роботу інституту геології та геологічного музею при Академії наук. Ці установи відразу отримали конкретні настанови стосовно організації науково-дослідних робіт: інститут — ґрунтовне опрацювання геології країни та її корисних копалин, музей — виконання замовлень окупантів з нагромадження і систематизації великого картографічного матеріалу, що став основою для геологічної служби німецького командування. Науковці інституту розробляли питання петрографії, стратиграфії, палеонтології, досліджували проблеми Великого Дніпра. У майбутньому передбачалося теоретичне обґрунтування експлуатації вугільного Донбасу, кольорових та чорних металів, руди, пошуку сланців, горючих газів, нафти, родовищ п’єзокварців на Волині, технології виготовлення алюмінію з каолінів. Співробітники музею також інформували німецьких геологів про корисні копалини України³⁰. Окрім вказаних установ, функціонували також інститути математики, фізики, електрозварювання, хімії, біохімії, ботаніки, мінеральної сировини, будівельної та гірничої механіки, які до війни перебували в системі Академії наук.

Наукові установи забезпечували інтереси нацистів і в інших містах. Зокрема, при Дніпропетровському державному університеті влітку 1942 р. був організований науково-дослідний інститут землеробства степових областей України на чолі з проф. Розгоном. Метою інституту визначено комплексне вивчення всіх галузей сільського господарства степових областей України і

допомога у збільшенні обсягів продукції городництва, тваринництва. Інститут мав відділи рільництва, городництва, тваринництва, садівництва, ґрунтознавства, агрохімії, захисту рослин та сільськогосподарської техніки, де працювали відомі в довоєнний час науковці: Чапек, Фомін, Класен, Плюйко, Сторожек, Шевелєв³¹. Крім того, тут діяв відділ хімії (завідувач — проф. В. Ройтер) та об'єднаний фізико-математичний відділ на чолі з Д. Протровим. В інституті працювали 58 науковців, які розробляли 23 наукові теми теоретичного та практичного характеру³².

Згідно з даними М. Ковалю, ряд наукових установ було створено окупантами в Харкові. Ці інститути — вугле-хімічний, металів, двигунів, електротехнічний, фізико-технічний — виконували завдання з військової тематики й підтримували зв'язки з науково-дослідними установами Німеччини³³.

Всі інші напрями наукових досліджень, які мали фундаментальний характер, але не мали безпосереднього прикладного значення, згорталися, оскільки не отримували фінансово-матеріальної підтримки.

Сценічне мистецтво, кінематограф та працюючі музеї в окупованих регіонах за задумом нацистів мали забезпечувати в тилу військових дій дозвілля німецьких вояків та задовольняти їхні естетичні потреби. Власне, для них постановки в українських театрах, оперні концерти та кінофільми виконували своєрідну функцію психологічної релаксації, даючи змогу на певний час відволіктися від труднощів реального життя. Слід зауважити, що кіномистецтво, крім того, було покликане ще й поширювати антирадянську і пронімецьку пропаганду серед українського населення.

Щодо цього слушною є думка українського мистецтвознавця В. Гайдабури, який вважає, що підґрунтям для роботи українського театру в окупації стала його легітимність, санкціонована німцями. Дослідник стверджує, що це не випадковість чи сентимент “арійців”, а зацікавленість в існуванні сцени як розваги для своїх вояків та окупаційної адміністрації усіх рангів³⁴. Про зацікавленість у роботі театру та використання в ньому місцевих артистів говорить і німецький історик Б. Древняк³⁵. Підтримуючи думку про існування театру як розваги для окупантів, В. Удовик зокрема вбачає в цьому і певний пропагандистський хід німців, аби прикрити справжні цілі захоплення українських земель³⁶. Дійсно, театри офіційно підпорядковувалися німецьким відділам пропаганди (а також комендатурам та місцевим окупаційним адміністраціям), тому вони не могли не виконувати, серед іншого, й ідеологічну функцію. Та все ж, на наш погляд, німецька адміністрація вбачала в театрі насамперед один з ефективних засобів забезпечення культурного відпочинку військових. Тому більшість театральних постановок в 1941 р. артисти презентували саме для військовослужбовців, а не для місцевого населення.

Про важливість театру для німецької влади свідчить “Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4” від 24 листопада 1942 р., де йдеться про наказ фюрера надавати усім артистам українських художніх труп додаткову продовольчу пайку у розмірах, встановлених для військовослужбовців Вермахту, навіть тоді, коли вони тимчасово виступали перед ними. Продовольство

мало видаватися безкоштовно за рахунок військових запасів. Наказувалося також піклуватися про опалення театрів у холодну пору року³⁷.

Із зрозумілих причин театральні колективи намагалися переорієнтуватися на західно-європейських, здебільшого німецьких, класиків. На сценах Києва, Львова, Станіславова, Коломиї, Маріуполя ставилися п'єси Ф. Міллера, Г. Гауптмана, М. Гальбе, З. Зудермана. Так, перед київською оперою поряд з широким показом української класики ставилося завдання демонструвати і кращі зразки світової. Зокрема, у репертуарі за 1941 р. значилися твори світових композиторів — Верді, Пуччіні, Деліба³⁸. У Житомирському театрі в 1943 р. демонструвалися опери “Мадам Батерфляй” (Пуччіні), “Ріголетто”, “Травіата” (Верді)³⁹. За спостереженнями Н. Хамітова, в цьому частково виявляється і ментальність українського народу, що протягом своєї трагічної історії розвинув специфічну світоглядну толерантність як здатність вбирати в себе елементи інших світоглядних систем, а не відкидати їх⁴⁰.

Разом з тим, значну частину репертуару театрів становили українські класичні твори. Найбільш поширеними серед них були: “Наталка Полтавка” І. Котляревського, “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемівського, “Циганка Аза”, “Маруся Богуславка”, “За двома зайцями” М. Старицького, “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка тощо.

Інколи в українських театрах виступали німецькі артисти або солдати союзницьких армій. Так, у червні 1942 р. у місті Юзівці (Сталіно) в театрі естради та мініатюр відбувся концерт німецького піаніста Фріца Брахмана, який виконав твори Бетховена, Ліста, Шопена, Пуччіні, Штрауса, а 1 травня 1943 р. у Горлівці — спільний концерт місцевих та німецьких артистів, якими керував берлінський балетмейстер Дрозд. У театрі “Кабаре” в Луганську поряд з місцевими виступали італійські та німецькі актори. Тут виконувалися різноманітні народні танці, українські, німецькі, італійські пісні, класичні твори, наприклад, арії з опер, гімнастичні номери, навіть сеанси телепатії та гіпнозу⁴¹. В Житомирі словацькі військові в місцевому театрі неодноразово влаштовували показові концерти, як для військових, так і українського населення. Один з таких виступів організувала дивізія безпеки 19 березня 1942 р. (з нагоди третьої річниці державності Словаччини): співали капела і хор, організовані з солдатів⁴².

Частими гостями в українських театрах опери та балету були вищі німецькі чільники. У рамках інспекційної поїздки Україною в Київській опері на виставі “Капелія” в червні 1942 р. побував А. Розенберг. Окрім опери, райхсміністр відвідав також українські святині — Печерську Лавру та Софіївський собор і здійснив прогулянку на моторному човні по Дніпру⁴³. Г. Герінг у вінницькому театрі слухав оперу “Кармен”, після якої схвально відгукнувся про гру артистів і досягнення місцевого театру. Негативне враження на райхсмаршала справили виснажені голодом балерини, тому він розпорядився, аби місцева влада видавала артистам продуктивні пайки⁴⁴. У листопаді 1941 р. Житомирський театр відвідав президент Словаччини Тісо, де прослухав оперу “Запорожець за Дунаєм”. Разом з ним були присутні міністр обо-

рони республіки генерал Ф. Чадлош, шеф німецької військової місії в Словаччині генерал Отто, комендант місцевої словацької дивізії А. Мала. Після опери Тісо, зачарований грою українських артистів, виділив на потреби театру 50 тис. крб⁴⁵.

Німці дуже активно використовували в пропагандистських цілях кінематограф, а основним завданням кіностудій вважалося поширення антирадянської пропаганди⁴⁶.

Відповідальним за проведення кінопропаганди на східних окупованих територіях було Верховне командування Вермахту і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання "Схід", філії якого розташовувалися в Ризі ("Остландфільм") та Києві ("Українфільм"). Керівництво цими установами здійснювали німці, а рядовими виконавцями були місцеві жителі. Все керівництво кінопроцесом у райхскомісаріаті згідно з постановою Е. Коха від 8 грудня 1941 р. покладалося на "Українфільм"⁴⁷.

Частина таких фільмів, як стверджує В. Удовик, фінансувалася з приватних джерел, а зйомки виконувалися на замовлення німецьких фірм. Це фільми "Тютюн" (про процес виробництва на тютюновій фабриці), "Штрафо" (про діяльність однойменної німецької тракторної контори), однак більшість цих стрічок через затяжний характер їх перевірки не дійшла до кінопрокату в окупованій Україні⁴⁸. На кінець 1942 р. товариство "Українфільм" організувало свої представництва в кожному генеральному окрузі.

Загалом згідно з даними черкаської газети "Українська думка" на 1943 р. в райхскомісаріаті працювало 265 кінотеатрів⁴⁹.

Як правило, українському населенню демонструвалися пропагандистські фільми про життя німецьких селян, А. Гітлера і Вермахт, а також кінохроніка. Наприклад, у червні 1942 р. керівник генерального округу "Житомир" Клем запросив до кінотеатру м. Житомира значну кількість селян з сіл Піски та Сінгури з метою перегляду тижневика про прийняття їх земляків А. Розенбергом. Додатково глядачам показали кінофільми про життя німецьких робітників, селян і умови життя українських "остарбайтерів"⁵⁰. Крім того, відбувся перегляд кіножурналу про урочистості в селі Стрижака Коростишівського гебіту з нагоди одержання селянами земельних ділянок в особисте користування. Власне, такі заходи нацистів, спрямовані на пропагування приватної власності на селі, справляли враження на українських селян і жваво обговорювалися. Були випадки, коли люди, аби подивитися кінохроніку, проходили значні відстані (жителі с. Рокитне з цією метою прийшли до Білої Церкви за 45 км)⁵¹.

Однак повністю реалізувати свої задуми в даному питанні окупантам не вдалося, в першу чергу через погане технічне забезпечення наявних студій та підприємств кінопрокату.

Українські самостійницькі сили у відновленні культурного життя вбачали в першу чергу можливість поширити серед місцевого населення райхскомісаріату та військової зони свою ідеологію та спробувати "розбудити" національну свідомість українців, використавши її в боротьбі за незалежність України. Плекалися також надії на відновлення суто української національ-

ної культури. Реалізувати свої плани оунівці намагалися практично в усіх галузях культурного життя. Виняток становило тільки кіно, що перебувало під абсолютним контролем німців.

Щойно після захоплення німецькими військами значної території республіки українські націоналісти отримали можливість розгорнути культурно-освітню діяльність у всеукраїнському масштабі, вони відразу скористалися нею сповна. Основний тягар роботи покладался на похідні групи та освітньо-культурний сектор оунівської мережі, завданням яких стала організація національних форм культурного, економічного, політичного й релігійного життя.

Певну роль в цій роботі в райхскомісаріаті оунівці відводили і культурно-освітнім організаціям на кшталт “Просвіти”, “Жіночої служби України” (“ЖСУ”), “Союзу українського національного студентства” (“СУНС”), “Січі”. Так, один із тодішніх представників інтелігенції Т. Гречаний з цього приводу писав: “Наше завдання — відбудувати зруйновану жидо-більшовиками українську національну культуру. Досвід показав, що дієвою організацією в цій справі розвитку української культури є “Просвіта”. Це добровільне українське товариство займається виключно культурними справами. Організацією лекцій, концертів, вистав, вивченням побуту та етнографії краю. Українська інтелігенція повинна об’єднуватися навколо “Просвіти”, проводити плідотворну роботу в розвитку української національної культури”⁵².

Задекларована мета “Січі” — налагодити виховання підростаючого покоління у дусі національної єдності, досягнення якої передбачалося здійснити за допомогою організації культурно-спортивного життя в області, районі, селі⁵³. Після створення у Вінниці восени 1941 р. “ЖСУ” в пресі зазначалося: “Організовано... товариство “ЖСУ”, обов’язком якого є зорганізувати навколо себе жіноцтво від 18 років і виховувати з них почесних громадянок-націоналісток, гарних матерів, що виховували б борців, відданих справі Країни, цілої Нації”⁵⁴.

Намагаючись відродити національно-визвольні прагнення серед населення Наддніпрянської України, культурно-освітні товариства за задумом оунівців проводили і святкові зібрання з нагоди річниць боротьби українського населення за незалежність, на яких лунали патріотичні промови, читалися реферати з історичної тематики. Так, у Кремінці 4 лютого 1942 р. заходами місцевої “ЖСУ” відбулися святкові зібрання з нагоди річниці Крут. Святкування закінчилися співанням гімну “Ще не вмерла Україна”, перед яким було прочитано історичний реферат на тему подій під Крутами⁵⁵. В містечку Володимир 1 лютого 1942 р. місцева “Просвіта” провела урочисту панахиду, присвячену двом датам — 22 і 29 січня⁵⁶. “Просвіта” м. Хмільника за підтримки інспектора шкіл Мудрика на базі двох середніх шкіл міста організувала вечір, присвячений українському національному відродженню. На вечорі читали поезії Т.Г. Шевченка, Л. Українки та інших українських поетів⁵⁷.

Велике значення надавали оунівці й відновленій системі освіти. Завдяки вдало проведеній роботі в школі українські націоналістичні сили сподівали-

ся поширити свій вплив на підростаюче молоде покоління, яке в майбутньому становило б основу українського війська у боротьбі за незалежність. Ще до початку руху похідних груп їхні керівники отримали чіткі інструкції щодо своїх дій на Сході України, в яких зазначалося: “Нашим головним політичним завданням на Східній Україні є побороти більшовицьку ідеологію, звертаючи при цьому увагу на суспільно-професійні і культурно-виховні процеси. У сфері освіти слід прагнути до того, щоб шкільними справами керували свідомі українські учителі. Виховання молоді проводити на національно-державницькій основі”⁵⁸.

Аналогічну мету оунівці переслідували у справі відродження театрального життя. “Завдання українського театру — стати затверджувачем нової доби своєї нації, — наголошувалося на сторінках житомирського часопису “Перемога”. — Гукнути на весь світ, що ось ми, українці, нас тисячі років гнітили, принижували, фізично винищували, але душі наші не розпорошили. Ми знову сильні й охоче беремось до праці. Зараз нашим завданням є виховувати глядача в національному дусі. На сцені повинна пройти галерея кращих героїв — синів нашої України, з усіма їхніми прагненнями і думками. Оспівати всю тугу і радість нашого великостраждального народу!”⁵⁹. Для представників ОУН театр також був одним із ефективних заспособів масової агітації і поширення національної ідеї серед населення Наддніпрянської України.

Активну боротьбу в культурницькій сфері за вплив на населення окупованих територій з кінця 1942 р. проводив і радянський рух Опору. Варто зазначити, що радянські підпільники на відміну від нацистів і українських націоналістів спочатку ніяких планів щодо культурного життя не мали, помилково вважаючи, що на співпрацю з окупантом місцеве населення не піде. Тому спочатку вони спокійно, навіть індиферентно, поставилися до відкриття театрів, навчальних закладів, культурно-освітніх установ. Втім, з часом керівники радянського руху Опору, відчуваючи, що втрачають тут свої позиції, почали поширювати контрпропаганду, намагаючись витіснити звідси політичних опонентів.

Подаючи звіти про політичне і морально-психологічне становище населення загарбаних гітлерівцями територій, партизани спочатку неодноразово вказували на відновлення культурного життя, при цьому не забуваючи зазначити, що системності в цьому питанні немає, а відкриті школи, театри, створені культурно-освітні організації діють локально. Так, командир Житомирського партизанського з’єднання С.Ф. Маликов у своєму звіті на початку 1943 р. про ситуацію в окупованій Житомирській області на ім’я М.С. Хрущова писав, що тільки в Словечанському районі німці відкрили 32 початкові школи, в яких навчалося 1600 дітей. Для порівняння, до війни тут працювало 42 школи, в яких навчалося 3560 дітей. Відвідування шкіл у районі становило 15—20 відсотків⁶⁰.

У таємній доповідній записці Українського штабу партизанського руху, надісланій в 1942 р. на адресу Центрального комітету КП(б)У, з цього приводу повідомлялося: “У ряді міст України — Львові, Тернополі, Станіславі,

Сталіно, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві відкриті ряд театрів — музично-драматичних та драматичних. Репертуар театрів складається з п'єс “Запорожець за Дунаєм”, “Наталка Полтавка”, “Назар Стодоля”, “Сорочинський ярмарок”, “Вій”, які переробляються на націоналістичний лад. Крім цих постановок, окупаційна влада включає до репертуару п'єси авторів з числа українських націоналістів, засуджених у свій час радянськими судовими органами за контрреволюційну діяльність... З наведених вище матеріалів видно, що фашистським окупантам і націоналістичним виродкам всупереч всім їхнім репетуванням про “відродження” української культури не вдалося нічого”⁶¹. Такі звіти свідчать про доволі приблизне уявлення керівників радянського руху Опору стосовно дійсної ситуації в цьому секторі, адже в 1941—1942 роках в культурному житті спостерігалось значне поживлення.

Лише на кінець 1942 р., коли партизанський рух в Україні почав набирати сили, радянське керівництво зрозуміло, що відкриті навчальні заклади, діючі культурно-освітні організації та театри можна використати як один із засобів у боротьбі з нацистами за вплив на місцеве населення. Ще восени 1942 р. оперативна група розвідників НКВС УРСР повідомляла М. Хрущову про активну пропагандистську роботу ОУН серед молоді у східних регіонах України. Пропаганда спрямовувалась на виховання української молоді в дусі національно-державницьких традицій у культурно-освітніх організаціях “Просвіта”, “Січ”, “Жіноча служба України”⁶². Намагаючись перешкодити таким діям українських самостійницьких сил, у Кремлі на грудень—лютий 1942—1943 рр. розробили так званий “план пропагандистської і агітаційної роботи ЦК ЛКСМУ серед молоді окупованих областей”. Враховуючи антирадянські заходи в цій царині, з одного боку — ОУН, а з другого — нацистів, на нашу думку, ймовірно, радше слід говорити про контрпропагандистські акції. Згідно з цим документом роботу серед молоді слід було проводити таким чином, щоб отримати резерви для поповнення партизанських загонів. Майже в кожному партизанському загоні для підпільних комсомольських організацій були розроблені практичні поради щодо проведення політичної роботи серед молоді, яка перебувала у складі різних культурно-освітніх організацій⁶³.

Велику увагу радянські підпільники приділяли навчальним закладам, намагаючись обмежити тут нацистську і оунівську ідеологію до мінімуму. Відповідно підготовлена молодь, проникаючи на різні навчальні курси у сільськогосподарські та ремісничі школи, створювала там невеличкі мобільні підпільні групи, робота яких спрямовувалась на поширення в містах агітаційних комуністичних листівок, псування обладнання ремісничих шкіл тощо.

Д. Медведєв у своїй книзі “На берегах Південного Бугу” писав, що відкриття різних курсів, шкіл було для підпілля відкритою перспективою⁶⁴. Так, у приміщенні Вінницького педінституту німці восени 1942 р. організували курси для вивчення німецької мови для всіх бажаних, повідомивши про це через окупаційну пресу. Згадуючи про ці курси, Д. Медведєв зазначав: “З'ясувалося, що ніяких пільг курси не надавали, це був своєрідний культурний

захід міської управи... однак на цих курсах було чим зацікавитися: тут збиралося багато молоді, і навряд чи всі приходили сюди, щоб вивчити мову. Під час занять у коридорах завжди лишалося десятка два дівчат та юнаків. Вони стояли групами, не поспішаючи на урок. У вільних класах можна було побачити молодь, яка грала в шахи і доміно. Тут ніхто не заважав зустрічатися і проводити вечори, як забажається⁶⁵. В результаті за досить короткий час вінницькі підпільники створили на курсах невеличку групу.

Аналогічні групи існували в сільськогосподарських, ремісничих та медичних школах Вінниці та Житомирській медичній школі⁶⁶. У жовтні 1942 р. в складі п'яти осіб — С. Дудківського (керівник), Ф. Дудківської, О. Нижнікової, М. Каллатюк та М. Путівка було створено підпільну організацію у Вінницькій медшколі. Її учасники викрадали зброю, медикаменти, проводили агітаційну роботу серед учнів старших класів, попереджаючи їх про можливість вивезення на роботи до Німеччини⁶⁷. Відповідна організація існувала в міському медінституті, аж доки в кінці 1942 р. німці її розконспірували й частину учасників розстріляли, а іншу відправили на примусові роботи до Райху⁶⁸.

Намагалися радянські підпільники поширити свій вплив і на учительські кадри. Та активну роботу в цьому плані вели й українські самостійницькі сили. Тут вони також мали певні успіхи. З кінця 1942 року, дізнаючись про перебіг подій на фронті, частина освітян перестала втручатися в процес перевиховання молоді на засадах українського націоналізму й пропагованого гітлерівцями націонал-соціалізму, передбачаючи, що це може обернутися для них репресіями після повернення радянської влади. Тому, щоб не нажити собі ворога в особі більшовиків, одна частина викладачів виконувала свої обов'язки формально, інша — пропагувала серед дітей комуністичну ідеологію, таємно користуючись радянськими підручниками, використовуючи матеріали зведень Радінформбюро, розповідаючи правду про стан справ на фронті. Були й такі, хто залишав викладацьку роботу і йшов до партизанських загонів, або, залишаючись на ній, всіляко допомагав підпільникам. Так, з поширенням радянського руху Опору на Поліссі викладачі медичної школи міста Житомира Горбов, Соколов, Данилов пішли до місцевих партизанів⁶⁹. Ректор Вінницького медичного інституту проф. Ган та його колеги проф. Короленко, проф. Гульніцький, залишаючись на викладацькій роботі, неодноразово допомагали місцевим підпільникам медикаментами, лікували їх у себе на квартирах⁷⁰.

Більш слабкі в психологічному плані педагоги, зіткнувшись з радянською агітацією, кидали освітню роботу, сподіваючись у майбутньому уникнути репресій. Наприклад, директор школи села Здань-Боярка Вдовиченко в рапорті на ім'я інспектора освіти Житомирської області повідомляв, що вчитель його школи А. Єфимов, прийнявши 23 січня 1943 р. четвертий клас, трохи пропрацював і самовільно розпустив учнів по домівках, а сам більше не з'являвся у школі⁷¹. Ті ж освітяни, які не піддавалися агітації, нерідко знищувалися підпільниками. Зважаючи на вищесказане, окупаційна влада змушена була подекуди закривати школи через відсутність гарантій, що викладання в них ведеться не в більшовицькому напрямку.

Як бачимо, кожна з політичних сил мала свої погляди і плани в культурному секторі та намагалася їх реалізувати на практиці. Найбільшою мірою це вдалося українським націоналістам. Спочатку німців цікавила тільки культурно-розважальна галузь. Тому оунівці, користуючись відносною свободою дій, зуміли досягти значних успіхів у всіх ділянках культурно-просвітницького життя. Члени похідних груп, прийшовши на територію України разом з німцями, зуміли без перешкод проникнути в усі сфери суспільного життя та проводити там свою роботу. В одному із партизанських звітів щодо цього повідомлялося: “Бандерівці ведуть спеціальну пропаганду серед жінок і молоді. Крім того, намагаються розставити своїх людей в культурних, наукових та інших неполітичних організаціях з метою ведення там роботи в націоналістичному дусі... Велике значення надається українському культурному об’єднанню “Просвіта”⁷².

Навіть після розгрому нацистами певної частини ОУН (кінець 1941 — початок 1942 року), останні, досконало володіючи навичками конспіративної та підпільної роботи, зуміли протягом всього періоду окупації певним чином впливати на культурне життя. Підтвердженням цього є низка німецьких повідомлень.

Так, начальник СД Києва у своєму звіті за 15 серпня 1942 р. писав: “Вплив націоналізму помітний у національно-наукових течіях. За останнє півріччя “Союз вчених” і медичний інститут стали осередками націоналістичної роботи. В минулому півріччі в інститут вступила значна кількість студентів із Західної України, які принесли з собою радикальний націоналістичний вплив. Нами було вжито заходів, щоб особи, постійне місце проживання яких розташоване поза межами Східної України, не допускалися в Київ. За наявними у нас даними другим містом-центром національного руху спротиву є Вінниця”⁷³. У наступному німецькому документі щодо цього повідомлялося: “Встановлено, що політичне виховання молоді ОУН перебуває в руках українських молодіжних організацій... Українська молодь систематично збирається вечорами, проходить спортивну підготовку, а також вивчає політичну лінію бандерівської групи. Щоб зовні мати легальний характер, організації відповідають, що всі зібрання молоді проходять зі спортивною метою, влаштовуються тренування, а далі можна спостерігати, що в зв’язку зі спортивними тренуваннями проводяться військові вправи, які виконуються згідно з військовими постановами ОУН”⁷⁴.

У театрах оунівці також отримали значний вплив, влаштовуючи сюди на керівні посади своїх людей і намагаючись через них впливати на репертуар (включаючи п’єси українського національного спрямування), проводити просвітницьку діяльність. Часто перед виставами артисти читали лекції з української історії та культури. Осередки націоналістичного підпілля діяли в театрах Вінниці, Житомира, Чигирин, Луцька, Ровно і багатьох інших. Варто зауважити, що в театрах діяли не тільки оунівські підпільники, а й радянські (Чигирин, Новгород-Сіверський, Вінниця). Справа в тому, що постійні переїзди театральних труп з одного міста до іншого давали змогу підпільникам часто бувати в різних районах, а отже, безперешкодно збирати різну інформацію або ж виконувати функції зв’язківців.

Відверто національно-державницька політика оунівців у галузі освіти й культури, спрямована на пробудження національної свідомості населення, відродження українських державотворчих ідей, спричинила побоювання окупантів. Тому вони змушені були якимось чином реагувати на такий стан речей. Аби обмежити присутність оунівців у шкільному секторі, німці з осені 1942 р. ввели для кращого контролю роботи вчителів у місцевих школах посади шкільних радників при гебітскомісаріатах та районних інспекторів. Першим належало загальне керівництво шкільними справами в гебіті, зокрема призначення вчителів до районних шкіл. Інспектори, в свою чергу, підпорядковувались радникам і контролювали виключно роботу шкіл⁷⁵. На ці посади призначали ретельно перевірених, лояльно налаштованих до Райху людей, що значно зменшувало шанси вчителів з середовища ОУН потрапити в школу.

Керівництво театральною справою з часом також все більше стає прерогативою німців. Вони посідають місця директорів, режисерів, диригентів. Так, диригентом Київської Великої опери був Вольфганг Брюкнер, режисером Юзівського театру — Тоні Гражбергер, художнім керівником київського “Кляйнсттеатру” — Ганс Телен⁷⁶.

Виявлені нацистами прихильники або члени ОУН, як правило, заарештовувалися і згодом знищувалися. В червні 1942 р. згідно з повідомленнями українських націоналістів у Кам'янець-Подільському педінституті німці заарештували понад 30 студентів і декількох викладачів. Усіх, хто підозрювався в націоналізмі, розстріляли⁷⁷. Знищили окупанти й директора житомирського театру Клепаченка як прихильника ОУН. Всіх артистів драматичної групи села Погребище (Вінницька область), заарештованих у січні 1942 р. за звинуваченням у приналежності до оунівської підпільної мережі, німці також закатували⁷⁸. У містечку Троянів (Житомирська область) за націоналістичну діяльність у 1942 р. розстріляли шкільного референта райуправи Бугайчука. Восени 1942 р. у Чуднівському районі заарештували завідувача районного відділу освіти та кількох директорів шкіл, причетних до випуску букваря націоналістичного змісту⁷⁹.

В такий самий спосіб вони чинили і з виявленими радянськими підпільниками. Трагічно закінчилася діяльність театру в Новгороді-Сіверському, під дахом якого режисер Й. Смолянський організував молодіжне антинацистське підпілля. Виявивши підпільників, німці у квітні 1943 р. керівника розстріляли, а інших учасників відправили на каторжні роботи до Райху⁸⁰. Київське СД в 1942 р. розкрило і знищило місцеву комсомольську організацію, яка займалася веденням антинімецької пропаганди в навчальних закладах міста⁸¹.

Однак незважаючи на терор, присутність як націоналістичної, так і радянської ідеології в культурній сфері відчувалася до завершення періоду окупації.

Слід зазначити, що не вся інтелігенція, задіяна в культурницьких процесах, підтримувала певну ідеологічну платформу: були й такі, хто пішов працювати в дану сферу, залишаючись повністю аполітичними. Причини, що спонукали їх до таких дій, були різними. М. Коваль, наприклад, виділяє се-

ред них декілька: пристосуванство — переважна більшість людей не вірила в повернення Червоної армії, тому прагнула пристосовуватися до нових реалій життя. Роль додаткового фактора, що сприяв прийняттю цього не простого з моральної точки зору рішення, за визначенням дослідника, стало почуття кривди від радянської влади та антипатії до неї. Інший мотив — меркантильний: дехто цинічно розраховував добре влаштуватися в умовах “нового порядку”. Остання причина — це ідеалістичне прагнення прислужитися своїм співгромадянам у важкий для них час⁸². На нашу думку, можна виокремити ще декілька причин: соціальні — йдучи на роботу в окупаційну культурну сферу, українські інтелігенти в першу чергу прагнули забезпечити собі і своїм сім'ям можливість виживання в ті нелегкі часи. Зокрема, робота в театральній сфері давала можливість отримати, крім зарплатні (яка здебільшого була незначною, враховуючи гіперінфляцію), і продуктову пайку. Те ж саме спостерігалось в наукових установах і навчальних закладах. Психологічні чинники виявились у тому, що під тиском невизначеності в завтрашньому дні окремі люди, займаючись улюбленою справою, намагалися отримати певну психологічну розрядку. А природне бажання захистити себе реалізувалося через прагнення одержати посвідку працівника, яка до осені 1942 р. автоматично звільняла від примусового вивезення на роботи до Німеччини.

Таким чином, різні політичні сили на окупованій території України прагнули використати культурно-освітню сферу в своїх інтересах. На певних етапах кожна з них мала тут свої успіхи і невдачі.

Однією з недостатньо досліджених проблем історії Другої світової війни залишається фізкультура і спорт у період німецької окупації. Історики радянської доби намагалися висвітлювати цю проблему під ідеологічним кутом зору, не заглиблюючись у дійсний стан речей. В основному йшлося про стагнацію спорту, жахливі побутові умови спортсменів та їхню героїчну боротьбу на фронті із статистичними даними про тих, хто вижив, загинув, був нагороджений орденами та медалями за бойові і трудові заслуги. При цьому поза увагою лишалися питання роботи спортивних товариств та часткового відновлення змагань на окупованих територіях, які часто збирали повні стадіони або зали глядачів.

Чи не єдиним проявом спортивного життя в окупованій Україні в повоєнний час вважалися футбольні матчі влітку 1942 р. між командою “Старт”, що головним чином складалася з гравців київського “Динамо”, та німецькими і угорськими військовими частинами, і то тільки тому, що кілька українських футболістів 18 серпня 1942 року були заарештовані за приналежність до органів НКВС, а згодом (М. Трусевич, І. Кузьменко, А. Клименко) розстріляні в концтаборі на Сирці.

Такий поворот подій став імпульсом для радянської пропаганди під час звільнення України від німецьких загарбників. Дізнавшись про цей інцидент, радянські засоби масової інформації повідомили, що вся команда після переможного матчу 9 серпня 1942 р. над командою “Флакельф” була розстріляна німцями, а Л. Кассіль в “Известиях” за 6 грудня 1943 р. назвав цю

гру “матчем смерті”. Немає сенсу детально зупинятися на розгляді цієї проблеми, адже протягом кількох десятиліть про цю гру було написано як радянськими, так і українськими дослідниками багато матеріалів різного ґатунку. Одні намагалися зобразити динамівців героями, інші засуджували їхні дії. З часом навколо матчу виникла маса міфів та легенд, на яких виросло не одне покоління. Тільки в роки незалежності України Д. Малаков⁸³, В. Пристайко⁸⁴ і Г. Кузьмін⁸⁵, спираючись тільки на факти та документи, розглянули ці події без ідеологічних нашарувань і спростували міф про “матч смерті”.

Для початку слід зауважити, що футбольні матчі в Києві були не поодиноким явищем на окупованій території України. Аналогічні зустрічі німецьких і українських команд відбулися в багатьох містах: Дніпропетровську, Львові, Одесі, Кіровограді, Херсоні, Ровно, Житомирі. Більше того, не тільки футбольні змагання організовувалися в період окупації. Місцевими ентузіастами за підтримки українських патріотичних сил також було відновлено волейбол, баскетбол, бокс, легку атлетику, гімнастику, шахи, шашки. Менш поширеними були хокей, настільний теніс, ковзанярський біг, лижний спорт, плавання.

Практично в повному обсязі всі види спорту були представлені в дис-трикті “Галичина”, а в райхскомісаріаті “Україна” і “Трансністрії” — переважно футбол, бокс, баскетбол, волейбол, шахи, шашки, рідше — гімнастика, легка атлетика. При цьому слід зазначити: якщо в двох останніх окупаційних територіальних утвореннях вони зосереджувалися у відповідних гуртках або секціях, то в Західній Україні було створено низку спортивних ліг (футбольну, волейбольну, баскетбольну), де постійно проводилися змагання.

Природно, що аналізуючи функціонування спорту в період окупації, перед нами виникне ряд питань: як до такого явища ставилися представники тодішньої влади, в даному випадку німці та румуни? На кого покладалася організація цієї справи? Звідки надходила фінансова-матеріальна підтримка, без якої неможливо налагодити жодної справи? Які причини спонукали українських спортсменів брати участь у змаганнях різного ґатунку, незважаючи на важкі умови тогочасного життя?

Відразу потрібно зауважити, що в розгортанні спортивного життя українці не мали повної автономії. Кожен крок доводилось погоджувати з представниками німецької влади. Так, керівник Українського Центрального Комітету (УЦК) В. Кубійович зазначав, що всі спортивні товариства в Західній Україні діяли “за тихою згодою німців і під їх контролем”⁸⁶. Голова спортивної секції Києва Дубяньський 25 січня 1942 р. отримав від представника німецької влади Ріка конкретні завдання щодо налагодження функціонування стадіонів, організації для німців водної бази, відкриття шахового клубу⁸⁷.

Ставлення окупантів до відновлення спорту на окупованих територіях не було негативним, як скажімо, до функціонування вищих навчальних закладів гуманітарного типу. Власне, вони сприймали це явище радше позитивно з двох причин. По-перше, для німців, як і для українського населення, спорт

виконував функцію своєрідного психологічного розвантажувача. Відвідуючи спортивні змагання, або безпосередньо беручи в них участь, люди на певний час відривалися від реальної воєнної дійсності, де на них на кожному кроці чигала смертельна небезпека. Капітан румунської військової футбольної команди “Крим” Метан, перебуваючи в Одесі в 1943 році, з цього приводу говорив: “Війна нам анітрохи не заважає займатися спортом, який полегшує всю скруту бойової обстановки”⁸⁸. По-друге, окупанти намагалися спорт використати і в пропагандистсько-політичних цілях. Особливо чітко це простежується у футбольній царині. Розуміючи, що організацію та проведення футбольних україно-німецьких поєдинків можна використати з певною вигодою для себе, нацисти дозволяли друкувати в окупаційній пресі повідомлення про день, час і місце проведення матчу, або його результати з інформацією про те, що відбувалося на футбольному полі. При цьому повідомлення про зіграні поєдинки, наприклад, у Житомирі, часто друкувалися в львівській пресі, і навпаки. Інколи організатори намагалися таким матчем надати помпезності й українського національного забарвлення. Яскравим прикладом цього є виконання духовим оркестром міста Бердичева напередодні гри гімну “Ще не вмерла Україна”⁸⁹. В більшості випадків по завершенні поєдинків на стадіонах відбувалися танці.

Зрозуміло, що займатися спортивними організаційними моментами окупанти не збиралися, тим більше вони не були знайомі з місцевою системою функціонування спортивного життя, тому всю роботу в цій сфері переклали на плечі української адміністрації та ентузіастів, власне з середовища яких і надходили такі ініціативи. Центрами відновлення спорту в Україні, як правило, були великі міста, а вже з них українська адміністрація намагалася поширити ці процеси на навколишні території. Особливо чітко це простежується в західних областях, де в багатьох районних містечках (Криниця, Судова Вишня, Терехівка, Золочів, Делятин) і селах (Підгірці, Лабове, Щавник) існували спортивні товариства. Практично нічого в цьому плані не було зроблено в сільській місцевості РКУ і “Трансністрії”. У 1941 р. тут спостерігалися окремі спроби налагодити спортивне життя, однак вони не завжди знаходили підтримку серед окупаційної влади.

Тогочасні архівні та періодичні джерела також дають можливість стверджувати, що український спорт у кожній окупаційній зоні мав свої особливості. Так, у “Трансністрії” він, на відміну від дистрикту “Галичина” й РКУ, був комерціалізований і розвивався на професійній основі. Особливо поширеною така практика була в боксі, де за кожен вихід на ринг спортсмени, зі слів К. Прохоровича*, отримували від 300 до 500 райхсмарок залежно від статусу бою⁹⁰. У професійних двобоях, які періодично проводилися і скла-

* Корінний одесит у роки окупації міста неодноразово проводив бої з українськими та німецькими боксерами в місцевому цирку. Двічі нокаутом у 1943 і 1944 роках переміг німецького офіцера Вальтера Кнайвельса. На сьогодні Прохорович є віце-командором Союзу яхтингового спорту України. Багато років очолював кафедру фізичного виховання Одеського морського університету (колишній водний інститут). Проживає в Одесі.

далися з 5—12 раундів, суми були значно вищими. Ініціаторами комерціалізації спорту виступали місцеві румунські чиновники та військові. Вони, як правило, опікувалися усіма організаційними моментами.

Велике значення тут надавалося проведенню футбольних поєдинків з професійними командами Румунії. Наприклад, у грудні 1942 р. полковник Брезіляну виїздив до Бухареста задля налагодження контакту між спортивною лігою Румунії і Одеським спортивним дистриктом та організації майбутніх зустрічей в Одесі з баскетболу й футболу⁹¹. Для встановлення тісних відносин між румунськими й одеськими футбольними командами в травні 1943 р. Бухарест відвідав представник губернаторства “Трансністрія” Урдя⁹². В такий спосіб, зробивши міжнародним поєдинкам широку рекламу в пресі, румуни намагалися заробити певний капітал. Все це давало свої результати, на стадіонах збиралася значна аудиторія вболівальників. Саме тому футбольні матчі місцевими спеціалістами і самими футболістами розглядалися через призму підготовки до міжнародних поєдинків, тоді як, наприклад, у Галичині навпаки, зустрічі з військовими командами окупантів місцеві колективи розглядали як підготовчі до окружних чи краєвих змагань.

Найбільшого розвитку спорт у період окупації досягнув у західноукраїнських землях (дистрикт “Галичина”), які за територіальним поділом відійшли до Генерального Губернаторства. Причин цього декілька: по-перше, у краї ще в довоєнний період існували розвинені спортивні традиції, а найголовніше — великий досвід роботи в умовах жорсткого контролю з боку польської адміністрації, що за німецької влади став у нагоді; по-друге, у зв’язку з раповим приходом німців більшість спортсменів не встигла мобілізуватися чи евакуюватися і лишилася на місцях, тоді як в інших регіонах України їх мобілізували на фронт (згодом деякі повернулися, вийшовши з оточення); по-третє, наявність належної спортивної інфраструктури, практично не ушкодженої військовими діями, що давало можливість відновлювати в першу чергу командні види спорту. В райхскомісаріаті “Трансністрія” значна її частина була вивезена радянською владою, інша зруйнована внаслідок військових дій. Наприклад, у Галичині в 1943 р. тільки футбольних команд нараховувалося 64⁹³ (і це тільки ті, що офіційно були задіяні в окружних змаганнях). Крім них існували й такі, що через відсутність коштів не могли грати в турнірах. Врахувавши їх, отримаємо цифру близько 100. Для порівняння, на підставі матеріалів окупаційної преси можемо припустити, що на всій території РКУ існувало не більше 30 команд (автором встановлено наявність 25 колективів), а в “Трансністрії” — десять, три з яких — українські (“Вікторія”, “Буг”, “Глорія”).

Після відступу радянських військ справою спорту в дистрикті займався міський відділ тіловиховання, що розташовувався у Львові (вул. Пекарська, 1)⁹⁴. Власне, він перейняв усі функції радянського комітету фізичної культури та спорту. Головою відділу став проф. Гайдучок, його заступником — Тріль. Під контролем цієї структури перебували всі спортивні споруди, зали, басейни, тенісні корти, спорядження колишніх радянських організацій, які

розподілялися між відновленими спортивними товариствами. Відділ проводив контроль над їхньою роботою, вирішував спірні питання та дбав про спорт у регіоні. Зі слів К. Паньківського, територія українських земель Галичини в спортивному відношенні була поділена на “тіловиховні округи”. Вони не відповідали округам адміністративного поділу, бо були значно більші. У свою чергу спортивні референти, які мали займатися відновленням спорту серед населення, працювали виключно в тих округах, де були відповідні умови та зацікавлені люди⁹⁵.

Значна роль у відновленні змагань відводилася спортивним товариствам, які виникали на базі радянських. За повідомленнями часопису “Львівські вісті” від 31 грудня 1941 р., на даній території з липня до грудня відновили свою роботу 14 таких організацій⁹⁶.

У райхскомісаріаті “Україна” такі функції виконували секції фізкультури та спорту при обласних відділах освіти і культури. Наприклад, у Києві на обліку секції перебувало все спортивне майно міста загальною вартістю 10 млн крб⁹⁷. Були тут також спроби налагодити спортивне життя через роботу спорттовариств на кшталт “Січі”, “Руху”. У “Трансністрії” ці завдання поклалися на спортивний відділ при дирекції культури і просвітництва одеської преторії.

Спільними для усіх трьох окупаційних адміністративно-територіальних утворень були спроби завдяки спорту поширити національну ідею серед молоді. У статті “Спорт як чинник виховання нашої молоді”, надрукованій 1 липня 1943 року в “Краківських вістях”, з цього приводу зазначалося: “Спорт, опертий на здорових підставах, може принести нам велику користь — виховати здорову, натреновану молодь. Але через спорт досягнемо не тільки спортивної і фізичної користі. Залучаючи до спортивних клубів по містах українську молодь, прислужимся також національній справі. Бо в наших спольщених містах є багато молоді, яка хоч і є греко-католицького обряду, не знає рідної мови, в них ледь тліє почуття приналежності до українства. Втягуючи такі елементи до спортивних клубів, можна з них зробити корисних членів нації”⁹⁸. Статті такого змісту вміщувались у періодичній пресі РКУ і “Трансністрії”. Однак декларуючи необхідність залучення до спортивних товариств виключно українців, самостійницькі діячі втрачали можливість збільшити кількість своїх прихильників за рахунок представників інших національних груп населення.

Жодних коштів на відновлення й підтримку українського спорту німці в РКУ і дистрикті “Галичина” не виділяли. Єдине, в чому окупаційна влада допомагала, так це в ремонті спортивної інфраструктури, там, де це було вкрай необхідно. Тільки на ремонт київського стадіону “Динамо”, пошкодженого під час воєнних дій, німці виділили міській управі 250 тис. крб., стадіону по вул. Керосинній — 50 тис.⁹⁹, а міському стадіону “Сталь” у Дніпропетровську, що зазнав пошкоджень під час бомбардувань міста, — 70 тис.¹⁰⁰

Втім, такі дії окупаційних властей не слід сприймати як опікування місцевим спортом. Функціонуючі стадіони працювали в першу чергу для співро-

бітників німецької цивільної адміністрації та вояків вермахту, які дислокувались у тилу. В такий спосіб останнім створювалися всі можливі умови нормального дозвілля, однією зі складових якого вважалися заняття спортом і фізкультурою.

Всі спорттовариства в райхскомісаріаті перебували на самоутриманні. Основним джерелом їхніх доходів були членські внески, прибуток від організації спортивних змагань та підсобних господарств. Єдина допомога від міських управ, на яку могли розраховувати діючі товариства РКУ — отримання приміщень та відстрочки під час погашення орендної плати.

Так, у Києві спорттовариство “Рух”, створене 15 січня 1942 р. Швецовим, мало в своєму розпорядженні їдальню на сто чоловік, де отримали право харчуватися за картками тільки спортсмени і члени товариства, спортивну майстерню та крамницю, в яких ремонтували і продавали спортінвентар для місцевих спортсменів та німців. Від німецьких та угорських футбольних команд, окремих військових на адресу товариства постійно надходили прохання допомогти в придбанні спортивних речей. Щоб якось зарадити в цій справі, Швецов змушений був навіть надіслати листа до секції фізкультури і спорту, в якому прохав передати в розпорядження товариства склад спортивного майна по вул. Олександріївській, 95, зобов’язуючись наявний там реманент привести до ладу, після чого забезпечити ним місцеві команди та спортсменів (клопотання було підтримане)¹⁰¹.

Підсобні підприємства в Києві мала також секція фізкультури і спорту. На 1941 р. планувалося відкрити радіомайстерню, їдальню, крамниці — комісійну і радіоприладів, більярдний зал. Зі слів голови секції Дубяньського, розгортання підсобних господарств мало на меті забезпечити фінансову підтримку фізкультурної роботи. Однак вдалося відкрити лише радіомайстерню та їдальню. Дохід від діяльності майстерні розподілявся таким чином: 53 % від суми надходжень отримував штат робітників, 44 % йшли на покриття інших витрат (відрахування секції фізкультури і спорту, оплати за оренду приміщення тощо). За час роботи майстерні прибуток становив у жовтні 1941 р. — 155 крб., у листопаді — 4146 крб. 70 коп., у грудні — 5242 крб. 90 коп., у першій половині січня 1942 р. — 2293 крб.¹⁰². Невеликий магазин “Спорт” (вул. Михайлівська, 35) утримувало житомирське спорттовариство “Січ”. Він мав два відділи — спортивного та культтоварів — і приносив незначний дохід товариству. У магазині продавалися різні запасні частини для велосипедів, лиж, ковзанів тощо¹⁰³. Крім магазину, “Січ” отримувала кошти від проведених вистав, концертів для жителів міста.

Фінансування фізкультури і спорту в Галичині здійснювалося за такою ж схемою, як і в РКУ, а також частково завдяки надходженням від УЦК та жертвам місцевих прихильників здорового способу життя. Футболіст львівської “України” О. Скоцень, згадуючи ті часи, писав: “Ніяких фінансових дотацій не можна було сподіватися. Вся діяльність спиралася на допомогу і підтримку лише мас населення”¹⁰⁴. Під час організації певних змагань практично переїзд і харчування спортсменів мали забезпечувати місцеві спорттовариства. Так, відділ тіловиховання під час проведення окружних легкоатле-

тичних змагань 1942 р. брав на себе облаштування на ночівлю та приготування їжі, щоправда, за умови, що кожен учасник привезе з собою продукти харчування у такій кількості: 3 кг картоплі, 0,5 кг крупів, 15 дкг масла, 5 яєць, 10 дкг цукру і кави та 1 кг хліба¹⁰⁵.

У “Трансністрії” румунська влада, поставивши спорт на комерційні рейки, надавала і відповідну допомогу. Ті структури або чиновники, які стояли за певними футбольними командами чи боксерськими клубами, забезпечували своїх підлеглих усім необхідним. Наприклад, колективу одеської “Вікторії” (належав міському муніципалітету) для тренувань навіть надавався в зимовий період спортивний зал “Форум” по вул. Ланжеронівській, 24¹⁰⁶ (таку розкіш не могла собі дозволити жодна з команд Галичини, а тим більше РКУ). Повністю всім забезпечували свій спортклуб “Рapid”, де функціонували футбольна команда та школа боксу під керівництвом Г. Астремського, чиновники з управління залізничного транспорту Одеси. Спеціально для клубу навіть облаштували спортзал по вул. Пушкінській, 49¹⁰⁷.

Та все ж спортивне життя в окупованій Україні не було таким масовим, як до війни. Причини цього лежать на поверхні: воєнне становище, відсутність належного фінансування, мобілізація спортсменів радянською владою до армії, постійна праця тих, хто залишився, на окупаційних підприємствах, що заважало проведенню систематичних тренувань тощо. Наприклад, у Західній Україні на 1943 р. нараховувалося 126 спорттовариств з 6930 членами, що приблизно становило 55 чоловік на одне товариство, тоді як до війни — 115¹⁰⁸. Однак з окупацією заняття фізкультурою і спортом не припинилися, як це може здаватися після ознайомлення з відповідними публікаціями радянської доби.

Спробуємо, наскільки це можливо, хоча б у загальних рисах відтворити всю палітру спортивних подій того часу. Вже 24 серпня 1941 р. у Сяноці відбулися перші легкоатлетичні змагання, в яких взяли участь 39 спортсменів і 12 спортсменок з чотирьох місцевостей Сяноцької округи (Балигород, Босько, Загір’я, Сянок). У програмі змагань були метання диску, ядра, а також біг на 100, 400, 1500, 5000 метрів для чоловіків та 100 і 800 — для жінок¹⁰⁹.

Власне, легка атлетика в роки окупації підтримувалась у значній мірі тільки в дистрикті “Галичина”, свідченням чого є проведення тут ряду змагань і побиття шести рекордів довоєнної Галичини в 1942 р. та семи — в 1943 році. Зокрема, у вересні 1942 р. під час проведення XI краєвих легкоатлетичних змагань рекорди було встановлено: у чоловіків — В. Семенюком у метанні диску (42,05 м) і булави (64,96 м); у жінок — в естафеті 4×100 (60,3 сек.), Кобзар-Варцабою у стрибках у висоту (1,45 м), Стефанівською у метанні диска (28,30 м), Керницькою у метанні списа (27,23 м)¹¹⁰. На наступні змагання 4—5 вересня 1943 р. до Львова вже приїхало 275 спортсменів, які встановили на один рекорд більше. Так, у жінок на дистанції 800 м Л. Гадич із Старосамбірської Верховини показала результат 2,47 хв, І. Ковалів зі Львова 80 м пробігла за 15,9 сек., а С. Стахів, О. Штайнер, К. Крупська, М. Туршин покращили попередній результат в естафеті 4 × 100 м, про-

бігши дистанцію за 58,6 сек. У чоловіків у спортивній ходьбі на 100 м рекорд встановив Орловський з дрогобицького Підгір'я з результатом 18,4 сек. Покращив свої минулорічні показники і багаторазовий рекордсмен Семенюк у штовханні ядра — 12,85 м, булави — 65,15 м, метанні молота — 25,61 м¹¹¹.

В інших регіонах окупованої України легка атлетика не мала таких здобутків. Щоправда, кілька змагань вдалося провести в Києві, Житомирі, Білій Церкві, Бердичеві, Дніпропетровську, Кам'янець-Подільському, втім, вони носили радше показовий характер, ніж спортивний, і практично завжди проводились перед початком футбольних матчів або під час урочистостей з нагоди відкриття стадіонів. Так, до святкової програми відкриття Кам'янець-Подільського стадіону були включені показові легкоатлетичні виступи¹¹². Відомий також факт поїздки одеського легкоатлета Старовірського до столиці Румунії у 1942 р. разом з місцевою футбольною командою, де планувалася його участь у змаганнях з бігу на 800 і 1000 метрів¹¹³.

Неодноразово в Західній Україні проводилися крайові чемпіонати і турніри з волейболу та баскетболу. Один з них, що проходив у вересні 1942 року в Станіславові, виграв український тіловиховний гурток зі Скалату (Тернопільський округ), перемігши спортсменів зі Львова. У свою чергу львів'яни отримали тут перемогу в баскетболі¹¹⁴. Чемпіонами крайових змагань з волейболу в 1942 р. у чоловіків стала команда "Скала" (Скалат). У жінок чемпіонство виграли львівські спортсменки з КЛК (Карпатсько-Лещатарський Клуб). Баскетбольними чемпіонами в 1942 і 1943 роках у чоловіків були УТТ (Українське Тіловиховне Товариство) зі Львова, у жінок 1942 р. — УССК (Львів), у 1943 р. — КЛК¹¹⁵.

Подібні змагання в РКУ і "Трансністрії" не відбувалися. Однак в окупаційній пресі трапляються повідомлення про існування в різних містах волейбольних команд. Наприклад, "Українське слово" повідомляло, що в Києві створюється волейбольна команда з першокласних гравців¹¹⁶. Волейбольний гурток існував у Житомирі при просвітянському товаристві ім. С. Петлюри¹¹⁷. В Одесі в 1942 р. діяла навчальна група з волейболу¹¹⁸ та чотири баскетбольні команди ("Вікторія", "Дачія", "ОКФ" і команда університету), які з 6 грудня мали розіграти першість міста¹¹⁹ (факт проведення турніру згодом не засвідчила жодна окупаційна газета).

Проведенню змагань з водних видів спорту сприяло часткове відновлення басейнів. Так, у Львові на кінець літа 1941 р. розпочали роботу три басейни¹²⁰. У наступному році, 27 вересня, в одному з них під егідою голови УЦК В. Кубійовича був проведений турнір з плавання, в якому взяли участь 52 спортсмени з 11 спорттовариств регіону. Перед початком дійства з вітальним словом виступив Кубійович: підбадьоривши учасників, він побажав усім чесної боротьби¹²¹. Не надто високі результати спортсменів свідчили про низький рівень їхньої підготовки. У наступні роки було проведено ще декілька турнірів і все затихло. Крім Львова, були спроби відкрити басейни у Києві і проводити там тренування й різні показові виступи спортсменів. Так, на відкритті Київського палацу спорту в листопаді 1941 р. планувалася пока-

зова гра з ватерполо¹²². Цей вид спорту в окупації не користувався значною увагою українського активу та окупантів, як, наприклад, футбол чи бокс, крім того проведення таких змагань вимагало додаткових зусиль і витрат від організаторів.

Декілька разів на території Західної України проводилися шахові турніри. Один з них, на першість Львова, відбувся влітку 1943 р. Його організатором знову виступив УЦК на чолі з В. Кубійовичем. У змаганнях взяли участь п'ять шахістів: С. Попель, М. Турянський, М. Романишин, Л. Туркевич, Я. Шевчик. 8 липня, в міському будинку по вул. Домбровського, 2, відбулося урочисте закриття турніру. Переможцю Попелю Кубійович особисто вручив фотоапарат та пам'ятну статуетку, віце-чемпіону Турянському — акварель, керівнику турніру, Кобову, — срібний жетон на знак визнання УЦК. Після урочистої частини Попель зіграв одночасний сеанс з 10 бажаними і здобув 8 перемог¹²³. Наступний турнір — індивідуальна першість Бойківщини — пройшов 22—29 вересня 1943 р. у Самборі. Кількість учасників тут збільшилася до 14 чоловік. Перемогу здобув молодий львівський шахіст Шевчик, друге місце посів Попель, третє — Янів¹²⁴. У грудні 1942 р. також пройшов турнір на першість Одеси. Призові місця здобули Грищенко, Коваль, Палавандов¹²⁵. Відомості про проведення таких шахових турнірів в інших містах України відсутні.

Проблемними в усіх окупаційних територіально-адміністративних одиницях лишалися зимові види спорту. Слабка пропаганда, відсутність якісно підготовлених професійних спортсменів та спортивного спорядження не давали можливості проводити змагання високого рівня, а ті, що все ж проводилися, як правило, не вражали результатами. Ось що писала про такі змагання тогочасна преса Галичини: “31 січня 1943 р. відбулися у Львові окружні змагання з бігу на ковзанах на першість Львова. Організація і пропаганда змагань досить слабка, ледь 14 спортсменів з'явилося і тих треба було просити бігти. Каток короткий, невідповідність бігунів призвела до слабких результатів”¹²⁶.

У РКУ і “Трансністрії” зимові види взагалі лишилися поза увагою місцевих активістів. Кволі спроби відновити лижні змагання серед студентів спостерігалися 1942 р. у Вінниці. У Дніпропетровську організатори фізичної культури і спорту планували, що створена місцева футбольна команда в зимовий період буде опановувати ази гри в хокей.

У період окупації практично не проводилися змагання з гімнастики, незважаючи на те, що цей вид спорту був серед популярних. Причини були ті самі, що й у зимових видах. У Західній Україні їх усе ж спробували відновити. Поділивши товариства на дві групи — західну і східну, — планувалося в 1943 р. провести турнір з гімнастики. Референтура тіловиховання УЦК навіть визначила дві перехідні нагороди командам-переможцям (статуетка гімнаста та різьблений кубок)¹²⁷. Низку показових виступів гімнастів також було проведено у кількох містах РКУ, причому всі вони входили до святкової програми відкриття місцевих стадіонів. Наприклад, у Києві 12 липня 1942 р. з нагоди відкриття стадіону урочистості почалися виступом гімнастичної ко-

манди міста в складі 14 чоловік (8 гімнасток, 6 гімнастів). Спортсмени виконували складні елементи (чоловіки на турніку, жінки на брусах). По завершенні дійства преса відзначила високий рівень таких гімнастів, як Ібадулаєв, Шигалевич, Бабінець та Черняхівська¹²⁸.

Гімнастичні виступи були також заплановані під час відкриття палацу фізичної культури Києва. Тут ще восени 1941 р. для тренувань місцевих спортсменів розпочала роботу секція гімнастики¹²⁹. Відповідний гурток існував і в Житомирі при спорттоваристві “Січ”, втім, показових виступів вони не проводили. Відомості про намагання відновити гімнастику на Півдні України відсутні.

Як вже зазначалося, широку популярність серед місцевого населення та німецьких військових в окупованій Україні отримали боксерські поєдинки. Найбільше боїв відбувалося в Києві й Одесі.

Перші боксерські бої в столиці було організовано 12 липня 1942 р. на святі з приводу відкриття стадіону. Тоді на ринг вийшли дві пари боксерів: у середній вазі — Федоров і Томашевський, легкій — чемпіон Києва Червінський та чемпіон СРСР 1935 року Трофимов¹³⁰.

В Одесі поєдинки проходили на професійній комерційній основі і були досить популярними. Серед них на увагу заслуговують бої відомих українських боксерів довоєнного періоду: Ю. Натоптаного, О. Загоруйченка, Г. Астремського. Наприклад, 11 березня 1943 р. в одеському цирку планувалося проведення десятираундового бою між колишнім чемпіоном України Натоптаном та Астремським. Однак згодом через пресу повідомили, що бій перенесли на 18 березня. Квитки на бій коштували від 1 до 5 марок¹³¹.

До речі, в Одесі 9 грудня 1943 р. в приміщенні цирку відбувся перший в історії українського боксу професійний двобій між чемпіоном СРСР 1940 р. О. Загоруйченком і Ю. Натоптаном. Спортсмени навіть підписали контракт, згідно з яким кожен з них за вихід на ринг отримував по 3 тис. райхсмарок (30 тис. окупаційних карбованців), що навіть за умов гіперінфляції вважалося солідною сумою. Також чемпіон СРСР зобов'язувався взяти на себе тренування кращих боксерів “Атлетика”¹³². На нашу думку, цей факт дає всі підстави вважати початком історії професійного боксу України 1943 рік.

У Львові секції боксерів відновили свою роботу ще восени 1941 року. Одним із перших це зробило спортивне товариство “Україна”, розпочавши тренування тричі на тиждень у добре облаштованому спортзалі по вул. Куркова. В організованій секції зголосилися займатися відомі в регіоні боксери, серед них — Білий, Шолдра, Левкович, Ощудляк, Кіт та інші. Також міський відділ тіловиховання кожного понеділка і четверга проводив тренування боксерів інших спортивних товариств¹³³.

Проведення боксерських поєдинків у Галичині відрізнялося від подібних змагань РКУ і “Трансністрії”. У Західній Україні бої мали суто спортивний, змагальний характер, тоді як в інших регіонах вони були майже завжди показові і проводилися на комерційній основі.

Найбільшого розвитку і популярності в період окупації України набув футбол. Особливо чітко це простежується на прикладі західноукраїнських земель. Дані окупаційної преси засвідчують, що футбол в цьому регіоні на

відміну від райхскомісаріату “Україна” і “Трансністрії”, враховуючи воєнний час, перебував на належному рівні і з боку української адміністрації його організації приділялася значна увага. Свідченням цього є порівняно висока чисельність футболістів (2214), які брали участь у змаганнях різного гатунку¹³⁴ (це в декілька разів більше, ніж у райхскомісаріаті і “Трансністрії” разом узятих). “Коли говорити про найбільш популярний у нас спорт, то ним безперечно є копаний м’яч (футбол) — писала газета “Краківські вісті” за грудень 1942 року. — І до війни, і тепер є в нас в кожному місті чи містечку, доволі сильні дружини копаного м’яча. Вони здобули собі нових глядачів та вболівальників на змаганнях”¹³⁵. Власне в цьому не має нічого дивного, адже цей вид спорту був найпопулярнішим і найпоширенішим у регіоні в довоєнний період.

Абсолютна більшість футбольних поєдинків у 1941 р. в Україні мала товариський характер. У РКУ українські команди грали переважно з німецькими військовими частинами один раз на тиждень. У Галичині, як правило, проводили по дві зустрічі — в суботу і неділю. Величезний інтерес в цей період у вболівальників Галичини викликала серія серпнево-вересневих протистоянь двох найвідоміших команд регіону — перемишльського “Сяну” і львівської “України”.

Досягненням футбольного відділу Галичини в 1942 і 1943 роках стала організація змагань на кубок провідника УЦК В. Кубійовича, в яких дозволялося брати участь колективам з усієї території Генерального Губернаторства. Однак у турнірі виступали команди виключно з дистрикту “Галичина”¹³⁶. У перших пробних змаганнях зголосилися грати 50 клубів. Турнір проходив з 16 серпня до 22 листопада. Організація кубкових змагань мала національно-політичний підтекст. У такий спосіб українські патріотичні сили намагалися поширити свій вплив на спортивне життя регіону та піднести авторитет голови УЦК. Не слід також відкидати і спортивні розрахунки організаторів, зокрема спроби в такий спосіб залучити до відновлення спортивного життя в ті нелегкі часи якомога більше людей. В одному з газетних повідомлень стосовно наслідків заснування кубка В. Кубійовича наголошувалося: “Після того заворушилися усі, навіть найглухіші закутини, пробудилися зі сну і взялися за працю. Ба, навіть деякі околиці, в яких до цього часу ніколи не було українського спортивного товариства, такі товариства зорганізували і придбали собі славу, в людьми і Богом забутих місцях”¹³⁷. Двічі переможцем турніру ставала “Україна”.

Два кубкові турніри і стільки ж чемпіонатів міста у 1942—1943 роках було проведено в Одесі. 1942 року чемпіоном міста стала команда “Глорія”¹³⁸, а наступного “А.С.Г.Т” (команда адміністрації губернаторства “Трансністрія”)¹³⁹. Володарями кубка ставали: Міністерства пропаганди Одеси — збірна румуно-німецьких військових частин¹⁴⁰, “Одесской газети” — футболісти “Трансністрії”.

Жодних кубкових турнірів чи повноцінних чемпіонатів міст у РКУ не було зафіксовано. Винятком можна вважати херсонський міський чемпіонат 1942 р., однак він не був доведений до кінця. У київській пресі за 1942 р. є

декілька згадок про намагання українського спортивного товариства “Рух” провести турнір на першість міста, але джерела, які б засвідчували, що він відбувся, відсутні. Окружне товариство “Просвіта” в Ковелі також намагалося організувати з 16 серпня 1942 р. чемпіонат футбольних команд Волині, про що через пресу повідомили всім наявним колективам регіону. Учасники мали приїздити до міста за власний кошт, а всі організаційні питання, пов’язані з переїздом, вирішити в індивідуальному порядку з окупаційною владою. Одразу після проведення футбольного турніру планувалися на 6 вересня легкоатлетичні, волейбольні, баскетбольні змагання¹⁴¹. Втім, з невідомих нам причин вони не відбулися.

У 1943 р. референтурою відділу тіловиховання УЦК на теренах Західної України вперше за всю історію українського футболу була створена єдина суто українська ліга і проведено чемпіонат, який носив офіційну назву “першенство краю” (аналог сучасного чемпіонату України). За звання найсильнішого колективу сперечалися вісім команд регіону. По завершенні сезону переможцем чемпіонату, набравши 23 очки в 14 матчах, дещо несподівано стала стрийська “Скала”. Ще до початку змагань фаворитом вважалася “Україна”, але з 20 пунктами львівські футболісти посіли друге місце, а третім, маючи в своєму активі 19 очок, став “Сян”¹⁴². Чемпіонат 1944 р. не завершився через наближення військових дій до регіону.

На території “Трансністрії” футбол не був таким масовим, як у дистрикті “Галичина”, і зосереджувався навколо одного міста — Одеси. Проте, у 1942—1943 роках у цій царині було досягнуто незначних успіхів. Наприклад, команда “Вікторія” за сезон 1942 року провела 23 зустрічі, з яких 18 виграла, одну зіграла в нічию і чотири прогнала, при цьому забила 62 м’ячі і 17 пропустила¹⁴³. Наприкінці серпня 1943 р. на рахунку “Молдови” налічувалося 13 зіграних матчів — 11 перемог, одна нічия та поразка від “Вікторії”¹⁴⁴.

В Одесі в 1942 р. існували три футбольні команди — “Вікторія”, “Буг” і “Глорія” (в 1943 р. перейменована в “Молдову” і підпорядкована Молдавському культурному товариству). Формально в ній мали грати винятково спортсмени молдавської національності, втім, незважаючи на це, в команді і надалі виступали українські футболісти, відомі навіть поза межами Одеси — зокрема, Хижняк, Брагін, Борисович, Табачковський¹⁴⁵. У квітні 1943 р. у місті з дозволу губернатора все ж було сформовано команду, що складалася виключно з молдавських гравців, які проживали в Одесі. Колектив отримав назву “Трансністрія”, власником її був Янушевський, а тренером — Варюшкін¹⁴⁶. Новостворена команда відрзнялася від уже існуючих слабкою організацією гри, тому часто зазнавала поразок. Крім молдавської в місті існували ще дві румунські команди — “Ч.Ф.Р.” (румунські залізничники під керівництвом Степаненка і тренера А. Штрауб) та “А.С.Г.Т.” (складалася з працівників адміністративних установ “Трансністрії”).

Одеські команди між собою поєдинки проводили не часто, в основному керівництво клубів зосереджувалося на протистояннях з колективами, дохід від яких був набагато вищий, ніж від українських, а саме — з Молдови, Румунії та німецьких військових частин.

У райхскомісаріаті “Україна” і в дистрикті “Галичина” проводилися товариські футбольні матчі між українськими командами в різних містах. У цьому плані в РКУ перед вели області, наближені до дистрикту “Галичина”, а саме — Рівненська і Волинська (входили до генерального округу “Волинь-Поділля” — *В.Г.*). Більше того, тут навіть відбувалися переїзди команд з одного міста до іншого, що не спостерігалось більше в жодному генеральному окрузі РКУ. Наприклад, 30 вересня 1941 року в гості до рівненського УСК “Горинь” приїжджала команда УСК “Гарт” зі Здолбунова. Перемогу в зустрічі здобули господарі з рахунком 4:0¹⁴⁷. 26 липня 1942 р., в Костополі гостювала команда УСК “Просвіта” з Рівного. Перемогу святкували господарі з рахунком 7:3¹⁴⁸. Восени цього ж року луцька команда спортивного товариства “Спорт” приймала команду “Юнак” з Дубне і прогала — 1:3. Гра проходила 13 вересня. Через тиждень, 20 вересня, в Ковелі місцева “Просвіта” зазнала поразки від команди Українського допоміжного комітету з Луцька з рахунком 5:0¹⁴⁹. В інших регіонах РКУ українські футбольні команди між собою грали виключно в межах міст, де вони перебували. Кілька таких зустрічей пройшли в Києві, Запоріжжі, Херсоні, Дніпропетровську, Кіровограді, Житомирі.

Можливості для проведення міжміських зустрічей залежали в першу чергу від активності українських спортивних організацій і бажання місцевих ентузіастів. Звичайно, німці не пропонували таких ідей, але інколи йшли назустріч, все залежало від ставлення певного окупаційного чину до українців. Слід брати до уваги й те, що в правобережних областях українськими патріотичними силами дуже активно велася культурно-просвітницька, спортивна, пропагандистська робота, що значно відрізняло їх від східних та південних районів. Не слід відкидати і певні спортивні традиції, що існували тут ще з часів польської окупації, які за два роки радянського панування не могли безслідно зникнути.

Однією з найбільш цікавих сторінок окупаційного спорту стали міжнародні футбольні (рідше — хокейні) поєдинки українських команд з німецькими військовими або професійними колективами, а також боксерські бої (проходили тільки в Одесі).

Загалом за період 1941—1944 рр. на території України лише місцеві футболісти зіграли з німецькими, угорськими, словацькими, румунськими, італійськими військовими частинами більше ста матчів. З них завдяки повідомленням тогочасної преси вдалося встановити результати 111 матчів (зустрічі, які згідно з газетними оголошеннями відбулися, але про їх результат не було повідомлено, до уваги не бралися), 52 з яких припадало на Генеральне Губернаторство, 25 — “Трансністрію” і 34 — РКУ. При цьому статистика таких ігор свідчила не на користь окупантів — 60 виграла українці, 36 — їхні супротивники і 15 завершилися в нічию.

4 поєдинки в 1942 р. львівська “Україна” провела з хокейними командами Польщі, Німеччини, Словаччини і в усіх здобула перемогу. Український журналіст А. Сек стверджує, що після цього гестапо заборонило проведення хокейних зустрічей з українцями, бо “якщо не виграють німці, не виграє ніхто”¹⁵⁰.

З повідомлень місцевих газет “Молва”, “Одесская газета” і “Буг” вдалося встановити, що також в Одесі в період з грудня 1943 по квітень 1944 р. відбулося 16 міжнародних боксерських двобоїв, в семи з яких перемагали українці (причому в трьох з них — нокаутом), п’ять перемог здобули окупанти (дві нокаутом) і чотири завершилися в нічию.

В. Удовик вважає, що футбольні перемоги українців свідчать про кращу спортивну підготовку наших спортсменів¹⁵¹. Втім, такий погляд на дану проблему, яка, власне, не була об’єктом спеціального вивчення історика, є занадто спрощеним і поверховим (до такого висновку він приходив, аналізуючи єдиний результат серпневої гри 1942 р. збірної Василькова і німецької військової частини, що завершилась з рахунком 4:1). Про слабку підготовку німецьких спортсменів, враховуючи їхні тогочасні успіхи на міжнародній арені (Олімпіада в Німеччині 1936 р.) та посилену увагу нацистського керівництва до здоров’я нації, говорити не доводиться.

На нашу думку, більшість перемог українські команди отримували через те, що в їхньому складі здебільшого перебувала значна кількість професійних футболістів, а в німецьких — переважно любителів. Наприклад, в одеських командах під час окупації грали відомі в довоєнний період футболісти Шульдер, Борисович, Зубрицький, Калашников, Гудименко, Орехов, Брагін. Особливий інтерес уболівальників викликала гра улюбленця одеситів М. Табачковського¹⁵² на прізвисько “Микола-табак”, який повернувся з полону; в Західній Україні такими були брати Осип та Олександр Скоцені, Степан і Осип Магоцькі, Карльош і Іван Мікльоші, В. Богурат, В. Кобзар, В. Воробець — їх знав і поважав кожен львів’янин, а в РКУ — Свиридовський, Клименко, Кузьменко, Трусевич, Гундарєв. Слід зазначити, що німецькі футболісти майже всі свої перемоги отримали, граючи з командами тих міст, у складі яких були відсутні професійні гравці (Житомир, Бердичів, Херсон).

У свою чергу німецькі професійні футболісти на початковому етапі війни грали в лізі Німеччини та за збірну, і це забезпечувало їм броню від мобілізації на фронт. До речі, німецька збірна регулярно проводила матчі зі збірними командами своїх союзників. Результати цих поєдинків часто публікувалися в пресі України. Так, про жовтневу гру 1941 р. німців з фінами (6:0) на олімпійській площі в Гельсінкі повідомила житомирська газета “Голос Волині”¹⁵³, вона ж у 1942 р. написала про гру збірних Швейцарії і Німеччини (2:2)¹⁵⁴. “Нове Українське слово” 22 серпня 1942 р. помістило на своїх сторінках звіт про матч між Німеччиною і Румунією (7:0)¹⁵⁵.

Про слабкість гравців німецьких військових частин неодноразово повідомлялося і в тогочасних газетних статтях на футбольну тематику. Наприклад, тижневик “Львівські вісті” після перемоги 26 жовтня 1941 р. “України” над збірною Вермахту-Люфтваффе підкреслював, що “Україна” перевищувала свого противника у всіх ланках (лініях)¹⁵⁶. Після перемоги УССК над “Люфтбаубтайлюнг” 4:1 в пресі писалося: “УССК грав у дуже ослабленому складі, що зовсім не виправдовує його слабкої гри з ще слабшим суперником. Адже “Люфтбаубтайлюнг” був насправді слабкою дружиною. Поодинокі його гравці може й грали колись у копаний м’яч, але крім доброї волі й

крикливості нічого в них з тих часів не залишилося...”¹⁵⁷. “Нове українське слово” після кожного переможного поєдинку футболістів “Старту” також писало про значну технічну перевагу українців над своїми опонентами. “Німецька команда складається з окремих доволі сильних футболістів, але командою в повному відношенні цього слова їх назвати не можна, — наголошувалося в одному з газетних повідомлень після виграного динамівцями в німецької команди “PGS” матчу з розгромним рахунком 6:0. — “І в цьому не має нічого дивного, адже вона складається із футболістів, які випадково потрапили в частину, за яку вони грають. Відчувається брак тренувань, без яких ніяка, навіть найсильніша команда не зможе нічого зробити. Команда “Старт”, як це всім добре відомо, в основному складається із футболістів бувшої команди майстрів”¹⁵⁸.

Непрофесійність гравців-іноземців засвідчував у своїх спогадах безпосередній учасник таких протистоянь О. Скоцень. Згадуючи одну з таких зустрічей, що проходила на стадіоні колишнього клубу “Чарні” між “Україною” та німецькими льотчиками зі скнилівського аеродрому, він зазначав: “Німці не являли собою серйозного противника, бо це була команда не зіграна, підсилена гравцями з інших військових частин. Ми були кращі технікою, зіграністю, взаєморозумінням”¹⁵⁹.

Перші два матчі українців з німецькими військовими відбулися менше як через місяць після початку війни. 17 серпня 1941 р. на полях Житомира і Грубешова (Хомщина, тепер територія Польщі) зустрілися команди місцевих спортивних товариств і збірні дислокованих тут німецьких військових частин. Матч в Житомирі закінчився перемогою німців з рахунком 1:6, а в Грубешові — 4:2 на користь українців.

З весни 1942 року такі зустрічі проводилися вже в усіх окупаційних територіальних утвореннях. Взагалі цей рік за кількістю проведення поєдинків — 43 (в 1941— 16, 1943— 12, 1944—8), можна вважати роком міжнародних футбольних матчів, старт якому дали 6 квітня сяніцький “Лемко” та німецький “Вермахт” (гра проходила на другий день Великодня). Результат зустрічі — 7:2, на користь господарів.

На півдні України футбольні протистояння не набули такої масовості й різнобарвності, як у західних, центральних і східних регіонах, де українці грали не тільки з німцями, а й з італійцями та угорцями. У цьому регіоні українські футболісти абсолютну більшість своїх матчів провели з румунськими професійними командами. Найбільш сенсаційною була зустріч в кінці червня 1942 р. збірної Одеси і національної збірної Румунії, на бухарестському стадіоні “Джувьєшти”. Перемогу в цьому протистоянні з рахунком 3:0 святкували румуни¹⁶⁰.

Спроби проводити товариські зустрічі з професійними командами Австрії, Словаччини та Німеччини зафіксовані і в дистрикті “Галичина”. Навесні 1942 року керівництво словацької команди “Братислава” запропонувало львівській “Україні” провести по два матчі на виїзді і вдома. Керівництво обох клубів навіть попередньо обумовило дати. Планувалося, що перші поєдинки пройдуть у Львові 13 і 14 червня, а потім 27 і 28 — у Братиславі,

якщо не станеться якихось непередбачених обставин¹⁶¹. У цьому ж році УЦК з Кракова звертався з пропозицією поїздки одинадцяти українських футболістів до Берліну для проведення товариських матчів з німецькими професійними командами. Футболістів пропонувалося відібрати з двох провідних команд — “України” та “Сяну” і забезпечити їм нормальні умови для тренувань, аби вони гідно представили Україну за кордоном. Однак матчі так і не відбулися з невідомих причин.

За часів Радянського Союзу вважалося, що українські футболісти грали з окупантами в футбол з ініціативи і під тиском останніх. Насправді документи засвідчують інше. Ініціаторами проведення матчів були обидві сторони, при цьому ніякого тиску з боку німців чи румунів не було. Зокрема, Свиридовський під час допитів у НКВС зазначав, що ініціаторами ігор з окупантами в Києві виступили українські футболісти¹⁶². У містечку Василькові таку ідею вже висунула одна з німецьких військових частин: привівши до ладу занедбаний місцевий стадіон, вони на 13 вересня (1941 р.) призначили футбольне змагання місцевим спортсменам¹⁶³. В Одесі майже всі такі зустрічі організовувалися з ініціативи румунської окупаційної влади.

Швидке звільнення території України від німецьких військ зумовило припинення матчів з окупантами. Одне із останніх міжнародних футбольних протистоянь на території окупованої України відбулося у Львові 25 червня 1944 року. В тому поєдинку зустрілися місцева “Україна” і збірна німецьких пілотів Люфтваффе. Наші футболісти вкотре досягли впевненої перемоги з рахунком 5:2. Після цього поєдинку повідомлення про проведення таких ігор зникають зі шпальт окупаційних періодичних видань (нам не вдалося відшукати жодного).

Таким чином, можна зробити висновок, що з ініціативи українських ентузіастів-спортсменів та дозволу окупаційної адміністрації спортивне життя було частково відновлено практично по всій території України. Найбільшого успіху в спорті досягли в Західній Україні. Менш інтенсивно ці процеси відбувалися в РКУ і “Трансністрії”, що можна пояснити жорстокішим окупаційним режимом у цих зонах, мобілізацією спортсменів на фронт та значними пошкодженнями спортивної інфраструктури внаслідок затяжних боїв. Досить популярними серед місцевого населення були футбольні, хокейні, боксерські протистояння українців з німецькими військовими, що підтверджують повідомлення тогочасної преси.

¹ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939—1944 рр.). — Львів, 1997. — 232 с.

² Луцький О. Культурне життя в роки війни // Історія України. — Львів, 1996. — С. 321—325; Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941—1944 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1997. — № 3—4. — С. 194—225.

³ Ступарик Б. Шкільництво Галичини у роки Другої світової війни // Вісник Прикарпатського університету. — Вип. VII. — Педагогіка. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 108—113.

⁴ *Стефанюк Г.В.* Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941—1944 рр.): дис. ... на здоб. наук. ступ. к-та історичних наук. — Івано-Франківськ, 2004. — 215 с.

⁵ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 13—18; Доля української культури за “нового порядку” (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1993. — № 11—12. — С. 15—38; “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1995. — № 2 — С. 37—42; *Косик В.* Німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна (1941—1944 рр.) // Визвольний шлях. — 1994. — Кн. 3. — С. 25—37. *Спудка І.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті “Україна” (1941—1944 рр.) Автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. к-та історичних наук. — Запоріжжя, 2007. — 19 с; *Шайкан В.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — 466 с; *Несторенко В.* Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941—1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. III. — С. 54—61; Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України в 1941—1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. I. — С. 425—433; *Удовик В.* Питання культурної політики в період німецької окупації (1941—1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. II. — С. 327—334; *Потильчак О.* Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942—1944 рр.) // Архіви окупації 1941—1944. — К., 2006. — С. 782—790; *Кучерук О.* До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. II. — С. 241—252; *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах. — К., 1998. — 224 с.

⁶ *Потильчак О.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — К., 1997. — С. 14—15.

⁷ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 14.

⁸ *Ленська В.В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 81.

⁹ *Потильчак О.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — К., 1997. — С. 14.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України) — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 478.

¹¹ Нове українське слово. — 1943. — 27 червня.

¹² Голос Волині. — 1942. — 4 березня.

¹³ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. Р. 1151. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 2.

¹⁴ *Потильчак О.* Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942—1944 рр.). — С. 783.

¹⁵ *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. — 1986. — Кн. XI. — С. 1483.

¹⁶ Волинь. — 1941. — 6 листопада.

¹⁷ Волинь. — 1942. — 26 липня.

¹⁸ *Гінда В. В.* Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського “нового порядку” 1941—1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 7 (част. 1). — К., 2003. — С. 265.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 236. — Арк. 185.

- ²⁰ Там само. — Ф. 7. — Оп. 3. — Спр. 1188. — Арк. 141.
- ²¹ Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 118. — Арк. 2.
- ²² *Гальчак С.* “Східні робітники” з Поділля у Третьюму Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003. — С. 85.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 5.
- ²⁴ *Масненко В. Кулаківська О.* Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1941—1943 рр. // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — Черкаси, 2005. — С. 286.
- ²⁵ Голос Волині. — 1943. — 20 квітня.
- ²⁶ *Заболотна Т.* Стан шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій вітчизняній війні (1941—1945 рр.). — К., 2006. — С. 226.
- ²⁷ Нове українське слово. — 1942. — 1 жовтня.
- ²⁸ Дніпропетровська газета. — 1942. — 13 серпня.
- ²⁹ Нове українське слово. — 1942. — 6 січня.
- ³⁰ *Верба І.* Сторінки історії української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941—початок 1942 рр.) // Розбудова держави. — 1995. — № 3. — С. 48.
- ³¹ Дніпропетровська газета. — 1942. — 24 липня.
- ³² Там само. — 1942. — 25 липня.
- ³³ *Коваль М.* Доля української культури за “нового порядку” // УІЖ. — 1993. — № 11—12. — С. 26.
- ³⁴ *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах. — К., 1998. — С. 72.
- ³⁵ *Drewniak B.* Das Theater im NS-Staat. Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933—1945. — Droste Verlag Dusseldorf. — 1983. — С. 132.
- ³⁶ *Удовик В.* Назв. праця. — С. 328.
- ³⁷ *Несторенко В.* Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941—1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. III. — С. 57.
- ³⁸ Українське слово. — 1941. — 8 жовтня.
- ³⁹ Голос Волині. — 1943. — 16 вересня.
- ⁴⁰ *Гайдабура В.* — Назв. праця. — С. 92, 93.
- ⁴¹ *Несторенко В.* Сценічне мистецтво у військовій зоні... — С. 56, 57.
- ⁴² Голос Волині. — 1942. — 21 березня.
- ⁴³ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 4.
- ⁴⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 106. — Арк. 7.
- ⁴⁵ Голос Волині. — 1941. — 4 листопада.
- ⁴⁶ *Коваль М.* Доля української культури за “нового порядку” // УІЖ. — 1993. — № 11—12. — С. 31; *Михайлюк М.* Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 287; *Удовик В.* Вказ. праця. — С. 330.
- ⁴⁷ *Михайлюк М.* Назв. праця. — С. 287, 288.
- ⁴⁸ *Удовик В.* Назв. праця. — С. 330.
- ⁴⁹ Українська думка. — 1943. — 11 серпня.
- ⁵⁰ Голос Волині. — 1942. — 24 червня.
- ⁵¹ *Михайлюк М.* Вказ. праця. — С. 293.
- ⁵² Українське слово. — 1941. — 10 жовтня.
- ⁵³ Там само — 1941. — 1 вересня.
- ⁵⁴ Вінницькі вісті. — 1941. — 8 жовтня.

- ⁵⁵ Волинь. — 1942. — 22 лютого.
- ⁵⁶ Там само. — 12 лютого.
- ⁵⁷ Вінницькі вісті. — 1941. — 4 грудня.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 42, 43.
- ⁵⁹ Перемога. — 1941. — 9 жовтня.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 56. — Арк. 84.
- ⁶¹ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга друга. — К., 1994. — С. 350—353.
- ⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 115. — Арк. 55, 56.
- ⁶³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 59. — Арк. 64.
- ⁶⁴ *Медведев Д.* На берегах Южного Буга. — К., 1987. — С. 125.
- ⁶⁵ Там само. — С. 125, 126.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 236. — Арк. 125.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 153. — Арк. 194.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 10. — Арк. 9.
- ⁶⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 236. — Арк. 184.
- ⁷⁰ *Медведев Д.* На берегах Южного Буга. — К., 1987. — С. 254.
- ⁷¹ ДАЖО. — Ф. 1154. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 1.
- ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 77. — Арк. 122.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 158.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 78. — Арк. 7.
- ⁷⁵ Вінницькі вісті. — 1942. — 2 липня.
- ⁷⁶ *Гайдабура В.* — Назв. праця. — С. 92.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 91.
- ⁷⁸ *Гайдабура В.* Назв. праця. — С. 69, 70.
- ⁷⁹ *Жилюк В.* Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. — 2005. — № 3—4. — С. 209, 212.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 77. — Арк. 10, 11.
- ⁸² *Коваль М.* Українська культура в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 28.
- ⁸³ *Малаков Д.* Київ 1939—1945. — К., 2005.
- ⁸⁴ *Пристайко В.* Чи був “матч смерті”. Документи свідчать. — К., 2005.
- ⁸⁵ *Кузьмин Г.* Горячее лето сорок второго. “Футбол”. — М., 1995. — № 13 (спеціальний випуск).
- ⁸⁶ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939—1941 рр. — Чикаго, 1975. — С. 246.
- ⁸⁷ Державний архів Київської області (Далі — ДАКО). — Р.2356. — Оп. 6. — Спр. 207. — Арк. 9.
- ⁸⁸ Молва. — 1943. — 23 серпня.
- ⁸⁹ Нова доба. — 1941. — 19 серпня.
- ⁹⁰ Інтерв'ю з К. Прохоровичем. Особистий архів автора. Аудіозапис зроблено 23 січня 2007 р.
- ⁹¹ Там само. — 1942. — 2 декабля.
- ⁹² Там само. — 1943. — 2 мая.
- ⁹³ Краківські вісті. — 1943. — 25 жовтня.
- ⁹⁴ Там само. — 1941. — 13 серпня.

⁹⁵ *Паньківській К.* Роки німецької окупації (1941—1944 рр.) — Нью-Йорк—Торонто, 1965. — С. 372.

⁹⁶ Львівські вісті. — 1941. — 3 грудня.

⁹⁷ ДАКО. — Р.2356. — Оп. 6. — Спр. 200. — Арк. 13.

⁹⁸ Краківські вісті. — 1943. — 1 липня.

⁹⁹ Нове українське слово. — 1942. — 15 липня.

¹⁰⁰ Дніпропетровська газета. — 1942. — 26 вересня.

¹⁰¹ ДАКО. — Р. 2356. — Оп. 6. — Спр. 207. — Арк. 88.

¹⁰² Там само. — Арк. 10 зв.

¹⁰³ Перемога. — 1941. — 9 жовтня.

¹⁰⁴ *Скоцень О.* З футболем у світ. — Торонто, 1985. — С. 294.

¹⁰⁵ Краківські вісті. — 1942. — 30 серпня.

¹⁰⁶ Молва. — 1943. — 23 января.

¹⁰⁷ Одесская газета. — 1943. — 16 сентября.

¹⁰⁸ Краківські вісті. — 1943. — 20 лютого.

¹⁰⁹ Там само. — 1941. — 3 серпня.

¹¹⁰ Там само. — 1942. — 29 вересня.

¹¹¹ Там само. — 1943. — 1 вересня.

¹¹² Нове Українське слово. — 1942. — 1 липня.

¹¹³ Одесская газета. — 1942. — 16 июня.

¹¹⁴ Краківські вісті. — 1942. — 30 вересня.

¹¹⁵ *Скоцень О.* Назв. праця. — С. 290.

¹¹⁶ Українське слово. — 1941. — 17 жовтня.

¹¹⁷ Там само. — 1941. — 18 вересня.

¹¹⁸ Одесская газета. — 1942. — 5 апреля.

¹¹⁹ Там само. — 1942. — 29 ноября.

¹²⁰ Краківські вісті. — 1941. — 13 серпня.

¹²¹ Там само. — 1942. — 3 жовтня.

¹²² Українське слово. — 1941. — 28 жовтня.

¹²³ Львівські вісті. — 1943. — 14 липня.

¹²⁴ Краківські вісті. — 1943. — 7 вересня.

¹²⁵ Одесская газета. — 1942. — 14 декабря.

¹²⁶ Краківські вісті. — 1943. — 4 лютого.

¹²⁷ Там само. — 2 березня.

¹²⁸ Нове Українське слово. — 1942. — 15 липня.

¹²⁹ Українське слово. — 1941. — 28 жовтня.

¹³⁰ Нове Українське слово. — 1942. — 15 липня.

¹³¹ Одесская газета. — 1943. — 9 марта.

¹³² Там само. — 1943. — 24 ноября.

¹³³ Львівські вісті. — 1941. — 18 грудня.

¹³⁴ Там само. — 1943. — 1 грудня.

¹³⁵ Там само. — 1942. — 1 грудня.

¹³⁶ Краківські вісті. — 1942. — 13 серпня.

¹³⁷ Там само. — 1942. — 1 грудня.

¹³⁸ Одесская газета. — 1943. — 15 января.

¹³⁹ Там само. — 1943. — 11 октября.

¹⁴⁰ Там само. — 1943. — 7 июня.

¹⁴¹ Волинь. — 1942. — 3 серпня.

- ¹⁴² Львівські вісті. — 1943. — 25 листопада.
- ¹⁴³ Молва. — 1943. — 21 января.
- ¹⁴⁴ Одесская газета. — 1943. — 22 августа.
- ¹⁴⁵ Там само. — 1943. — 5 мая.
- ¹⁴⁶ Там само. — 1943. — 17 апреля.
- ¹⁴⁷ Волинь. — 1941. — 5 жовтня.
- ¹⁴⁸ Там само. — 1942. — 2 серпня.
- ¹⁴⁹ Там само. — 1942. — 24 вересня.
- ¹⁵⁰ Сек А. Українській “гаківці” — не 40 років, а вже понад 90! // Україна молоді. — 2003. — 13 грудня.
- ¹⁵¹ Удовик В. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941—1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 332.
- ¹⁵² Одесская газета. — 1942. — 14 июля.
- ¹⁵³ Голос Волині. — 1941. — 16 жовтня.
- ¹⁵⁴ Там само. — 1942. — 25 лютого.
- ¹⁵⁵ Нове українське слово. — 1942. — 15 серпня.
- ¹⁵⁶ Львівські вісті. — 1941. — 26 жовтня.
- ¹⁵⁷ Там само. — 1941. — 8 жовтня.
- ¹⁵⁸ Нове українське слово. — 1942. — 16 липня.
- ¹⁵⁹ Скоцень О. Львівський “батьр” у київському “Динамо”. — К., 1992. — С. 213.
- ¹⁶⁰ Одесская газета. — 1942. — 1 июля.
- ¹⁶¹ Краківські вісті. — 1942. — 3 березня.
- ¹⁶² Пристайко В. — Назв. праця. — С. 26.
- ¹⁶³ Васильківські вісті. — 1942. — 17 вересня.

З М І С Т

Вступ	5
Розділ I. Питання методології та історіографії	
Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна (О. Лисенко)	9
Радянська історіографія Другої світової війни (В. Стецкевич)	43
Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни (О. Марущенко)	83
Нарис німецькомовної історіографії про Україну в Другій світовій війні (М. Дубик)	143
Розділ II. Початок Другої світової війни. Бойові дії на німецько-радянському фронті	
Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. (А. Руккас)	165
Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині (28 червня — 5 липня 1940 р.) (В. Хаджирадева)	196
Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України (В. Грицюк)	208
Радянські військові мобілізації на території України у 1941—1945 рр. (Л. Рибченко)	303
Розділ III. По інший бік лінії фронту	
Система управління окупованими територіями України (О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина)	321
Зона військової адміністрації 1941—1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики (В. Науменко, В. Нестеренко)	368
Окупаційний режим в дистрикті “Галичина” (В. Кучер, Г. Стефанюк)	392
Окупаційний режим в губернаторстві “Трансністрія” (Т. Вінцовський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков)	413
Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні (І. Вєтров)	446
Сільське господарство України в період нацистської окупації (О. Перехрест)	475
Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941—1944 рр. (А. Кентій, В. Лозицький)	512
Радянське антифашистське підпілля (М. Слободянюк)	542
Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння (І. Ільюшин)	567
Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки (А. Айсфельд, В. Мартиненко)	595
Німецька пропаганда в Україні (М. Михайлюк)	644
Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни (Валер. Шайкан, Вален. Шайкан)	659
Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій (Н. Кашеварова)	682
Культура, освіта і спорт під час окупації (В. Гінда)	697

Науково-популярне видання

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович,
СТЕЦКЕВИЧ Віталій Вікторович,
АЙСФЕЛЬД Альфред та ін.

**Україна в Другій світовій війні:
погляд з ХХІ століття**

Історичні нариси

У двох книгах

Книга перша

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2010

Редактори *О.Ю. Бей, Я.В. Богданьок, Ю.І. Бойко,
Д.В. Вонсик, М.М. Ломонос*
Оформлення художника *Є.І. Муштенка*
Художній редактор *Р.І. Калиш*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректор *Л.Г. Бузіашвілі*
Комп’ютерна верстка *О.І. Фуженко*

Підп. до друку. 24.11.2010. Формат 70×100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Text Book. Друк офс.
Ум. друк. арк. 59,8. Ум. фарбо-відб. 60,78. Обл.-вид. арк. 60,0.
Наклад 3000 прим. Зам. № 10—390

Оригінал-макет виготовлено у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3.

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига»
корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01.2008 р.
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3